ספר חברון

עיר האבות וייישובה בראי הדורות

ערך
עודד אבישר

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

בית הוצאה כתר בע"מ
ירושלים, תש"ל-1970

יצא לאור מטעם "המועצה למען קהילת חברון"
בהוצאת כתר בע"מ, חברת־בת למפעל תרגומי המדע הישראלי, בע"מ, ירושלים

©

זכות היוצרים לספר חברון, לרבות זכות ההעתקה
והשעתוק בכל דרך שהיא, שמורות לעורך ולמועצה;
זכויות התרגום וההפצה – לבית־ההוצאה כתר בע"מ

מס' קטלוגי 3504

Copyright © 1970, Keter Publishing House Ltd.

No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any means without a prior written permission of the Editor and the Hebron Hebrew Community Committee. All translation and distribution rights are reserved by Keter Publishing House Ltd.

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

עריכה גראפית – שלמה ברלב

הספר סודר ונדפס בדפוס כתר, ירושלים
תמונות צבעוניות – אמנים מאוחדים בע"מ; כריכה – כריכיית וינר
Printed in Israel

$25

ספר חברון

תודת "המועצה למען קהילת חברון" שלוחה לאישים ולמוסדות שסייעו בידה להוצאת הספר לאור:

נשיא המדינה, מר זלמן שזר–'קרן עמו"ס' • השר מנחם בגין • מר פנחס אילון, ראש עירית חולון • מר מנחם אבישר • עו"ד יעקב בן־אמתי • מר עובד בן־עמי • מר אברהם חסידוף • מרדכי מאיר • גב' סימי מני • מר אברהם ניזרי

"הנדיב־המשך"–קרן רוטשילד • משרד החינוך והתרבות • משרד הדתות • הסוכנות היהודית • יד יצחק בן־צבי • עירית ירושלים • עירית חיפה • בנק לאומי לישראל • בנק דיסקונט לישראל • בנק הפועלים • בנק ארץ־ישראל–בריטניה • "טפחות"–בנק משכנתאות לישראל • מפעלי נייר אמריקאיים־ישראליים • רובינשטיין ושות'–חברה קבלנית • שיכון ופיתוח לישראל

דבר העורך

למעלה מאחת־עשרה שנים חלפו מאז נתכנסו אותם "יוצאי חברון", אשר הועידו לפניהם כצוואה רוחנית להנציח את קהילת חברון על תולדותיה והווי־חייה במאה השנים האחרונות. מאז ועד יום צאתו לאור של ספר זה פעלה "המועצה להנצחת קהילת חברון" – אשר שינתה שמה לאחר שחרורה של עיר האבות ל"מועצה למען קהילת חברון" – ללא ליאות, ואם גם חלו הפסקות בפעולתה ועונות שפל פקדוה, הרי שהברכה והתודה על המוגמר מגיעות, בראש ובראשונה, לה ולפעילים שבה, שעשו כל שיכלו מתוך מסירות ובהתנדבות למען המטרה שהציבו לנגד עיניהם. ואך מועט מדרך הלבטים והמאמצים של פעילי המועצה מובא בסוף הספר, בבחינת תמרור־זיכרון לעבר וציון לימים יבואו.

*

משקיבלתי על עצמי להתחיל במלאכת העריכה, ולידי נמסרו עשרות רשימות וסקירות שבכתב־יד, היה צורך בחריש ראשון, ענייני וסגנוני כאחד, כדי לקבוע לכל רשימה וסקירה את אופייה, תכליתה ומיקומה. ברם, חרגה המלאכה ממסגרת העריכה ויצאה ללקט ולכנס מקורות שיהיו משמשים נדבכי־יסוד ועמודי־שדרה ל"שערים". ותוך כדי השוואות ותיקונים, מחיקות ותוספות, נגלו פרקים חדשים וגדלה היריעה. ואם בתחילה היתה הכמות מזערה, יחסית, הרי הלקט שנוסף הביא שפעה, שמן הראוי היה לבור ולברור מתוכה מה עדיף על מה ואף לבחון מה מהימן ממה.

זאת ועוד, עמדה השאלה: היש לשוות לקובץ צביון סיפורי־פולקלורי, אם יש להעמידו על רמת מחקר ולימוד. שאלה זו עלתה וצפה מקטעים שנלקטו וממאמרים וסקירות שבאו לפני. במלים אחרות: האם יהיה קובץ זה מיועד לחוגים רחבים, לרבות "עמך" ובעיקר לבני חברון על משפחותיהם, שהיו יוזמי הקובץ, או יהיה אך נחלתם של שוחרי לימוד ועיון בלבד. וככל שנתמשכה העריכה החריפה השאלה, אם בעטיים של מסמכים ותעודות שנתגלו, יצערכם חיוני הוא למחקר, ואם בעטיים של סיפורים ופרקי־זכרונות, שכל חוטיהם משוכים היו ממקור החיבה והאהבה של בני חברון לעיר האבות.

נמצא איפוא, שאי־אפשר לו לספר חברון שלא יכלול אלה וגם אלה. אלא כדי שיהיו אותם פרקי מחקר מתקבלים גם על אלה שאינם מצויים בשדה זה, השתדלו מחבריהם, לבקשת העורך, להביאם בלשון קלה יותר ובהמעטת מובאות ומראי מקומות, ככל האפשר. ואילו פרקי הווי, סיפור ואגדה לא הוכללו אלא אם כן היו בבחינת אבני־חן הנשזרות אחת לאחת על חוט העובדות ההיסטוריות ומשוות כולן ביחד, במחרוזת, הילת־קדומים לק"ק חברון – אחת מאותן "ארבע ארצות" ששימשו ארבעה עמודי־יסוד לבניינה של ארץ־ישראל ומדינת ישראל.

מן הראוי להוסיף, כי בתחילת תשכ"ז עמד כתב־היד להימסר לדפוס, בהוצאה עצמית של "המועצה"; נתעכב הדבר, ובינתיים באה מלחמת ששת הימים ועיר האבות שוחררה. כתוצאה מכך נוסף חומר רב ומן הנכון היה לשדד מחדש פרקים שלמים ואף להוסיף "שערים". ושנתיים אלו, שעיכבו הוצאתו לאור של הקובץ, לא היו אלא לברכה.

ואולם, עם כל הרצון לפרוש לפני הקורא את יריעת חברון בשלמותה, על כל דורותיה, יריעה הטווייה ריבואות רבואות של חוטים שהם נימי־חיים רבי גונים, ברי לי כיום, שלא עלה בידי להשלים המלאכה ורב עוד החסר. וכל שיבוא ויוסיף, יעיר ויתקן, יערער ויבהיר – תבוא עליו ברכתם של שוחרי תולדות יישובה של ארץ־ישראל ותוגש לו תודתם של יוצאי קהילת חברון, חברי המועצה ועל כולם – תודת העורך.

*

להוקרה ולתודה ייפקדו תלמידי החכמים, החוקרים והסופרים, אשר נענו לבקשתי והעניקו, כתרומה וכשי, מיצירתם ומפרי רוחם להעשרת תוכנו של הקובץ וכולם, ללא יוצא מן הכלל, שלא על־מנת לקבל ש״ס. נוסף להם רואה אני חובה לעצמי לציין את העזרה הרבה שנעזרתי בחיבוריהם של רי״ז הלוי הורוביץ, א׳ יערי, פרופ׳ ש׳ קליין, מ״ד גאון, פרופ׳ ש׳ אסף, י׳ פרס וי׳ קפלן, זכרונם לברכה, ויבל״א – פרופ׳ ב״צ דינור, דר׳ מ׳ איש־שלום והרב מ׳ הכהן, אשר האירו לי נתיבות בתולדות היישוב היהודי בחברון. כן חב אני תודה מכופלת למנוח א׳ אלמליח ז״ל, ויבל״א – דר׳ מ׳ בניהו, י׳ ברסלבי, ג׳ קרסל, ב׳ לנדוי וי׳ אלפסי, שהנחוני בעצותיהם, סייעו בידי והעמידוני על דיוקם של עובדות וענייניים.

על זכות מיוחדת שעמדה למועצה ולי מאת כבוד מעלת נשיא המדינה, מר ז׳ שזר, אשר גילה התעניינות רבה בספר חברון – והמשיך בזאת דרכו של הנשיא המנוח י׳ בן־צבי ז״ל – והמריצנו ועודדנו ואף סייע להוצאתו לאור של הקובץ – מלוא ההוקרה ורחשי התודה.

עלי להזכיר את זכותם של בני חברון ד׳ אבישר ומ״ש סלונים, זכרונם לברכה, ויבל״א מר מ׳ מני, שהנציחו בעטם אותם פרקי־הווי ואורחות חיים אשר לקהילת חברון בראשית המאה הנוכחית. כן מגעת התודה לבן חברון עו״ד א׳ פרנקו, אשר המציא לידי את המסמכים שהיו ברשותו וכן לי׳ חסון, י׳ פסקר, י׳ אלעזר, י׳ סלונים, מ׳ אבישר, י׳ אלכסנדרוני, מ׳ סוכרי, ס׳ מרון וי׳ ליפל, שסייעו בידי בלקט מסמכים ובתרגום תעודות מערבית, מתורכית ומצרפתית.

טובה מרובה מחזיק אני לצייר מ׳ קסטל, בן לאחת המשפחות הוותיקות מעיר האבות, וכן לציירים נ׳ גוטמן, א׳ לובין ופ׳ שער, אשר הואילו בטובם להעניק לקובץ שי מיצירותיהם מנופי חברון. כן ייפקדו לתודה: איש מתנחלי חברון ב׳ נחשון, שצירף לקובץ מרישומיו בעיר האבות כיום, והגרפיקאים ד׳ בהט וצ׳ קפלן, שתרמו חלקם לקובץ. תודת משנה מגעת ליליד חברון החזן מ׳ גוזלן ולמלחין י׳ כהן־צדק, שהעלו על הכתב מפיוטי העדה הספרדית בעיר האבות, וכן למלחינים מ׳ ביק, ש׳ רובין וש׳ קפלן, שרשמו וערכו את לקט ניגוני קהילת חב״ד מחברון.

הנני לציין ברחשי הוקרה את מכון בן־צבי; מח׳ כתבי־היד של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי; עזבון משה מונטיפיורי בלונדון; הארכיון הציוני המרכזי; אגף העתיקות במשרד החינוך והתרבות; מוזיאון הארץ (ביתן הזכוכית ומוזיאון קדמן למטבעות); מכון אבשלום; משרד הדתות; לשכת העיתונות הממשלתית; המפעל לחשיפת גנזי תימן שבחולון וארכיון צה״ל, וכן את האוספים הפרטיים של מ׳ מני, מ׳ מגידון, ר׳ חסון ועזבון האדר׳ י׳ פינקרפלד; והצלמים ו׳ בראון, ז׳ ספקטור, ק׳ וייס וד׳ פירוסקה, על שנענו לי ברצון והרשוני ברוב אדיבותם להשתמש במסמכיהם ובתצלומיהם להדפסה בקובץ. כמו־כן ייפקדו לתודה הוצאות הספרים מוסד ביאליק (׳אנציקלופדיה מקראית׳), דביר, עם עובד, יבנה וש׳ זלמנוב (׳ספר הניגונים׳), על שהואילו בטובם להרשותני בהעתקת היצירות המוגנות על־ידם, ואילו את תמלוגי ההעתקה תרמו למועצה, מראש וכשי, למען הוצאתו לאור של ספר חברון.

מוצא אני לנכון לשבח ברחשי תודה את הנהלת ההוצאה לאור, ובמיוחד את עובדי ההוצאה מ׳ רוזן, ש׳ ברלב ונ׳ יזרעאלי, וכן את א׳ וייל והמגיה ח׳ גולדברג, שלא חסכו מאמצים ועמל כדי להוציא מתחת ידם דבר מתוקן ונאה כאחד.

לחתימה – מעיד אני על עצמי, שאלמלא האהבה וההערצה לקהילת חברון לשעבר ולעיר האבות שבנחלת ישראל, שליווני בעבודתי כל הימים, ספק הוא אם היה עולה בידי להשלים את המלאכה. ועל אהבה והערצה אלו – מגעת התודה לאחד ויחיד, לאבי ומורי י׳ אבישר.

רמת אביב, ט״ו בשבט, עשרים ושתיים למדינת ישראל

התוכן

דבר העורך

אחותה של ירושלם – דוד בן־גוריון

שער ראשון חברון עיר האבות

לחן ידיד נפש לחברון תוב"ב – רבי משה זכות 17

קרית־ארבע היא חברון – פרופ' ב' מזר, 18 • ח'ליל אל־רחמן – חברון – פרופ' י' אליצור, 27 • חבל חברון – ד' בנבנישתי, 29 • חברון בספר הספרים – הרב מ' הכהן, 34 • ישוב שלא פסק – י' אלפסי, ע' אבישר, 37 • מפקד תושבי חברון היהודים 1855, 1866, 1875 – ע"א, 77 • מוצרי חברון (מלאכות, אומנויות ותעשיות) – ש' אביצור, 83 • מטבעות שעברו לסוחר בחברון – א' קינדלר, 90

שער שני אישים ודמויות

אבי – עובדיה קמחי 93

אישים: רבי אליעזר ן' יצחק ארחא – י' אלפסי, 94 • רבי אברהם קונקי – עפ"י דר' מ' בניהו, 94 • חיד"א – עפ"י דר' מ' בניהו, 96 • הרא"מ – מ' מגי, 100 • הרי"ף – א' פרנקו, 108 • הגאון "שדי חמד" – ד' אבישר, 111

חכמי חברון לדורותם (רשימה לפי א"ב) – ליקט י' אלפסי, 119

דמויות: ר' יצחק קאריגאל – עפ"י דר' מ' בניהו, 143 • ר' יוסף שלום ב"ר עבדאללה משה חיים – א' בן־יעקב, 145 • ר' יהודה ביבאס – עפ"י דר' מ' בניהו, 147 • ר' משה מייזלש – ב' לנדוי, 148 • ר' יעקב יוסף סלונים – ר' ש' גליצנשטיין, 150 • ר' לוי אליעזר קלונסקי – ש"ז קלונסקי, 151 • מלכיאל מני – מ' מוצרי, 153 • הרב חיים בג'איו – ד' אבישר, 154 • בית מוסייב – ש' מושיוב, 155 • ר' אליהו סרווי (שמי) – ד' שמיר (שמי), 157 • ר' יהודה קאשטיל – י' קסטל, 158 • ציון לאיש חמודות – י' בורלא, 158 • בן־ציון מזרחי – י' מימון, 160 • בן־ציון גרשון – מ' שני, 160 • ר' יצחק ליבקין "אבן אלבאסל" – י"ל שניאורסון, 162 • העגלון רבנו מיוחס – ר' אבישר, 162 • דר' א"י ירמנס – ש' ירמנס־ראובני, 163 • אליהו בן חיים יפה (גורג'י) – ד' אבישר, 164 • דוד אבישר – א"ח אלחנני, 166

שער שלישי אחת מארבע ארצות

הגיטו – עובדיה קמחי 169

הקהילה: חצר היהודים – הרא"מ לונץ, 170 • הגיטו, שעריו ומוסדותיו – ד' אבישר, 171 • חברון וחב"ד – הרב ע"ז סלונים, 173 • מוסדות היהודים בחברון – לפי מפקדים שנערכו מטעם סר משה מונטיפיורי – ע"א, 176 • ההסכמים בין העדה הספרדית לבין כוללות חב"ד, 186

בתי־כנסת וישיבות: בית הכנסת של אברהם אבינו–אדר' י' פינקרפלד, 193 • בית הכנסת של אברהם אבינו–ד' אבישר, 194 • בית הכנסת האיסטנבולי, 196 • ישיבת פירירה בחברון–א' יערי, 196 • ישיבת "מגן אבות", 197 • ישיבת "תורת אמת"–הרב ע"ז סלונים, 198 • ישיבת "כנסת ישראל", 199 • תלמוד תורה וחינוך בחברון, 200 • תפילת לומדי תורה בישיבת חברון, 206

מוסדות וקופות צדקה: הרב הראשי–"החכם באשי", 207 • תפקידי ציבור שב"חזקה", 208 • שחיטה כשרה, 208 • בית החולים "חסד אברהם", 209 • שירותי הרפואה, 210 • "בית הכנסת־אורחים" ובתי מלון, 210 • "קופת הכנסת כלה", 211 • "קופת תיקון חצות", 211 • בנק אנגלו־פלשתינא–מ' מני, 212

שלוחי דרבנן: השד"רות, 214 • שד"רי חברון לדורותם, 219 • מחלוקת "החלוקה", 221 • כתב השליחות לר' שאול אשכנזי–ב' לנדוי, 224 • איגרת השליחות לר' חייא דיין, 229

שער רביעי איגרות ורשמי ביקור

שבחי עיר הקדש – ר' משה בר"י סתהון 233

הרמב"ם, 234 • 'מסעות ר' בנימין' מטודילה, 234 • 'סיבוב ר' פתחיה מרגנשבורג', 235 • 'מסע דפליסטינאי' לר' שמואל ב"ר שמשון, 236 • יעקב ב"ר נתנאל הכהן, 236 • 'תוצאות ארץ־ישראל'–מסעות אלמוני תלמיד הרמב"ן, 237 • ר' משולם בכמ"ר מנחם מוולטארה, איש פלורנצי, 237 • ר' עובדיה מברטנורא, 238 • 'מסעות ארץ־ישראל' לר' משה בסולה–"הנוסע האלמוני מליוורנו", 239 • דוד הראובני, 239 • 'יחוס אבות' מאת אלמוני, 240 • 'יחוס הצדיקים' לר' גרשם ב"ר אשר איש שקרמילה, 240 • 'ארץ הקדש' לר' גרשון ב"ר אליעזר סגל, 241 • הקראי שמואל בכ"ר דוד יעמש'ל מקרים, 241 • הקראי משה ירושלמי בכ"ר אליהו הלוי, 243 • 'שאלו שלום ירושלים' לר' גדליה מסמיאטיטש, 245 • ר' אברהם גרשון מקיטוב, 247 • ר' משה הירושלמי, 248 • הקראי בנימין ירושלמי בן אליהו, 248 • 'קורות העתים' לר' מנחם מנדל מקמיניץ, 249 • דר' אליעזר הלוי, 250 • הגבירה יהודית מונטיפיורי, 251 • בנימין השני, 253 • 'שערי דמעה' לר' שמואל דאלהינאוו, 255 • ר' משה ריישר, 255 • מרדכי בן הלל הכהן, 255 • אפנדי שאול, 255 • רחל ינאית־בן־צבי, 256 • גד פרומקין, 260 • הציר מורגנטאו, 261 • הרבי מלובאוויטש–ש"ז קלונסקי, 261 • האדמו"ר מגור עולה עד למדרגה האחת־עשרה–הרב יצחק מאיר, 262

שער חמישי מערת המכפלה

מערת המכפלה – הרא"מ לונץ 265

קברי האבות בדברי חז"ל–ליקט הרב מ' הכהן, 266 • "חזו התפילה", 272 • תפילת הקראים אצל מערת המכפלה, 272 • הבניין שעל מערת המכפלה וזמנו–ב"צ לוריא, 273 • מערכת הקברים של האבות–ל"א ונסאנט, 277 • לקדמותם של אתרי המצבות ב"מערת המכפלה"–י' ברסלבי, 285 • על המערה ואשר בה–ע' אבישר, 289 • קברים עתיקים בחברון, 303

שער שישי אגדות חברון

"הנה מערת המכפלה ..." – הרב כנפי יונה; "באותה שעה" ... – "בית המדרש", פרקי משיח 305

פורים של חלון–הרא"מ לונץ, 306 • פורים של איברהים פחה–יוסף בר"נ מיוחס, 306 • אגדת האורות–עפ"י א"י לבנון, 307 • השבוי מחברון–עפ"י א"י לבנון, 308 • הרב השחור–מ"ש סלונים, 309 • מעשה בתרנגול ובמחילה נסתרה–עפ"י א"י לבנון, 310 • שרשרת הברזל–עפ"י א"י לבנון, 310 • עשירי למניין–ר' נפתלי ב"ר יעקב כץ, 311 • עשירי למניין (נוסח ב')–הרא"מ לונץ, 311 • שלושת הבדווים–ד' אבישר, 313 • מגדלו של יצחק אבינו–עפ"י הקראי שמואל בן־דוד, ועוד, 313 • רחוב העוורים–ר"י קפלן, 315 • סופו של השומר–ר' מ' ירושלמי, 315 • הצדיק "חסד לאברהם" במערה–ר' שלמה זלמן ב"ר מנחם מנדל, 315 • הסיף של הפחה–ר' יוסף בכ"ר יוסף, 316 • נסו של ר' גרשון מקיטוב–'קהל חסידים', 318 • נשיאים, גשם ורוח–ר' מ' ריישר, 318 • קולות מן המערה–ר' מ' ריישר, 319 • ידו של בן הקימאקם–ר' ש' הורנשטיין, 320 • שבת הקפות–דר' ש"ז כהנא, 320 • ספר התורה שנפסל–דר' ש"ז כהנא, 322 • משלוח מנות במערת המכפלה–דר' ש"ז כהנא, 322 • משקוף המנורות–עפ"י פואמה מאת א"י לבנון, 323 • חברון ומערת המכפלה במסורת המוסלמית–ח' שורצבאום, 324

שער שביעי הווי וזכרונות

עיר קדש – רבי סלימאן מנחם מני 337

שבת ומועד: שבת–מ׳ מני, 338 • אלול בעיר האבות–ד׳ אבישר, 338 • ימים נוראים–מ״מ, 340 • מנהג של ערב יום כיפור–רבי מלכיאל אשכנזי, 341 • סוכות–ד״א, 342 • שמחת־תורה–ד״א, 343 • שמחת בית השואבה–מ״מ, 344 • חנוכה–מ״מ, 344 • ראש השנה לאילן–ד״א, 346 • שיירה של פורים–ד״א, 347 • פורים של בני חב״ד–מ״ש סלונים, 348 • ראש חודש ניסן–ד״א, 349 • פסח בחברון–מ״ש ס׳, 350 • ל״ג בעומר–מ״ש ס׳, 354 • שבועות–ד״א, 355 • תשעה באב–ד״א, 357 • שלהי דקייטא–מ״מ, 358

ניגוני מועדים של עדת הספרדים ובני חב״ד, 360

סיפורים מן העבר: יהודי בא לעולם–מ״ש סלונים, 370 • חופה וקידושין–מ׳ מני, 373 • מנהגי אבלות, 378 • אגדות יוטה–י׳ אבישר, 379 • חברון הנאהבה–י׳ בורלא, 381 • בית אבי–ח׳ ירושלמי, 383 • סוק אל ח׳ליל–י׳ אבישר, 386 • בימים ההם–ט׳ גורביץ, 390 • ימי ילדות–ר׳ דברה (לבית חסון), 393 • שליחו של אדם כמותו–ר׳ אבישר, 394 • איגרתה של מלכת בריטניה–ר׳ דובשני, 396 • גולגולת המת–מ׳ יפה (גורג׳י), 397 • החריתה שעל המצבות–ש״ז שלמן, 398 • שו״ב, רוקח ורופא–א׳ פרנקו, 398 • כוחו של ניגון–ר׳ ש׳ גליצנשטיין, 399 • התפילה בסתר–מ׳ ברש, 401 • משפטו של חכם ראובן–מ׳ מני, 404 • מן ההווי המוסלמי, 406

שער שמיני בדמיך חיי

חברון הקדושה – שמחה בן־ציון 409

מגילת הדמים–ע׳ אבישר, 410 • רשימת קדושי תרפ״ט, 422 • ערבים שהצילו יהודים במאורעות תרפ״ט, 424 • משפטי חברון, 426 • תרפ״ט־תר״ץ–ע״א, 430

תזכירים ועדויות: ״נופיע״–א׳ בן־אב״י, 437 • עדותו של ברוך קטינקא, 438 • שאלת הכבוד של האומה העברית–מ״מ אוסישקין, 438 • לא אשקוט–הרב י״י סלונים, 438 • יהודי חברון דורשים לקומם את עיר האבות, 439 • תשובת יהודי חברון לנציב הבריטי, 440 • אסיפת באי־כוח היישוב למען חברון, 440 • החלטות באי־כוח היישוב העברי על בניין חברון, 442 • קול קורא מאת הרבנות הראשית לארץ־ישראל, 442 • קול קורא של הרה״ג ב״צ חי עוזיאל, 442 • תזכיר לקונגרס הציוני הי״ז ולמועצת הסוכנות היהודית השנייה בבאזל, תמוז תרצ״א, 442

שנה לאחר הטבח–דר׳ ד׳ אלקנה, 444 • תרצ״א־תש״ח–ע״א, 445 • היה היתה חברון–א״י לבנון, 452 • בעיר האבות בתש״ג–א״ח אלחנני, 454 • האחרון–י׳ אלעזר, 454

שער תשיעי עם מדינת ישראל

עירי – יחזקאל אבישר 457

עד לשחרור–ע״א, 458 • הפשיטה לחברון–ר׳ לוריא, 463 • שיבת חברון–ע״א, 466 • סיור בחברון המשוחררת–ש׳ אבידור, 478 • המשולש העתיק–הרב מ׳ לוינגר, 481 • ההתנחלות–ע״א, 482

נספחים 499

תאריכים בתולדות היישוב היהודי בחברון, 499 • דו״ח משנת תש״ה על ההרס בבית העלמין היהודי בחברון, 509 • רשימת הנכסים היהודיים השייכים לכוללות קהילת חברון, משנת 1946, 510 • דו״ח על חילול בית העלמין היהודי בחברון, משנת תשכ״ז, 512 • המועצה למען קהילת חברון, 514

רשימת העיטורים והתמונות

נחום גוטמן / ביה״כ ע״ש אברהם אבינו מול 17
חברון והמסגד שעל מערת המכפלה / רישום, 1847 21
חברון וסביבתה הקרובה / מפה 26
חותמות ״ח׳ליל אל־רחמן״ 28
מפת הר חברון 30
״ראמת אל־ח׳ליל״ / ציור, 1833 31
תצלום־אוויר של העיר חברון, 1918 33
ספרי תורה בארון הקודש שבביה״כ ע״ש אברהם אבינו 36
״ואברהם עומד עליהם תחת העץ ויאכלו״ 37
״ראמת אל־ח׳ליל״, שרידי המבנים העתיקים 39
הבניין שעל מערת המכפלה / ציור, 1841 41
משה קסטל / הדיין 44
איגרת משנת ״אתה כהן״, תפ״א–1721 47
שטר בעלות על חלקת קרקע, 1807 51
תעודת החכרה / תצלום צבעוני, 1811 מול 52
אישור תעודת החכרה, 1816 מול 53
שטר בעלות על חלקת קרקע, 1871 59
שטר קניין, 1873 61
יפוי כוח לתביעת חוב, 1882 62
חוזה לסלילת ״דרך המלך לעדה היהודית״, 1885 64
שטר בעלות על חלקת קרקע, 1888 65
צו בית־הדין השרעי להפקעת רכוש, 1894 67
שטר חכירה, 1888 68
שטר בעלות (קושאן), 1910 69
איגרת מראשי העדה היהודית המאוחדת בחברון, 1918 70
מכתב מ״מ המושל הבריטי לרב סלימאן מני, 1920 71
חברי האגודה לידידות ערבית־יהודית / תצלום, 1920 72
נוסח ההחלטה על חלוקת כספים לעניי חברון, 1920 73
כתב שד״רות לר׳ יחזקאל שלום מני, תרס״ט–1909 74
מרפאת ״הדסה״ / תצלום 75
הגן העירוני בחברון / תצלום 76
לוח שמות האלמנות במפקד תרט״ו–1855 78
לוח ראשון במפקד תרל״ה–1875 80
המעטפה שבה נשלחו לוחות המפקד בשנת 1875 81
תעודת לידה, 1814 82
״סאקה״, שואב המים הערבי / תצלום, 1925 85
כדים וכלי חימר תוצרת חברון 87
מנפחי הזכוכית במלאכתם 88
מטבעות שעברו לסוחר בחברון 90–91
חברון, מערת המכפלה ואלוני ממרא / רישום, 1300 92
משה קסטל / המקובל מחברון מול 93
שער הספר ׳אבק סופרים׳ לר׳ אברהם קונקי 95
דיוקן החיד״א וחתימת־ידו 96
דף מתוך פנקס שליחות, תקל״ח–1778 97
מסע החיד״א בשנים תקי״ד־תקי״ח / מפה 98
בית הרב הראשי, ר׳ אליהו מני 102
פנים בית הכנסת ״בית יעקב״ 102
הסכם בין שני חלקי העדה הספרדית 105
חלקת הקברים של רבני חברון 107
דיוקן הרי״ף 108
אישור על תשלום מס רכוש עירוני, 1913 110
דיוקן ״שדי חמד״ וחתימת־ידו 111
שער הספר ׳שדי חמד׳ 114
חותמו של ר׳ חיים חזקיהו מדיני 117
משה קסטל / בסוד חכמים 118
שער הספר ׳אור החמה׳ 121
שער הספר ׳אורים גדולים׳ 128
חותמתו של הרב רבנו חנוך חסון 130
דיוקן הרב סלימאן מנחם מני 133
חותמות רבינו מאיר פראנקו 138
שער הספר ׳שמן המר׳ 141
כותרת בנייר־מכתבים של מוסדות הקהילה בחברון 142
דיוקן רבי יצחק קאריגאל 143
מכתב הפנייה לאשת הקונסול הבריטי בירושלים, 1859 146
חברון והמסגד שעל מערת המכפלה / רישום, 1842 152
מבואות חברון / רישום 155
כתב מינוי למרדכי אפנדי חסון 161
א״מ ליליאן / חברון והמסגד שעל מערת המכפלה 165
שקל ציוני, 1911 167
אלון אברהם / ציור, 1482 168
מראה כללי של חברון והמסגד שעל מערת המכפלה / תצלום צבעוני, 1968 מול 169
מראה מערב העיר מעל חומות המסגד / תצלום, 1924 170
״השער החדש״–המבוא לגיטו היהודי 171
הגיטו היהודי בחברון 173

איגרת לשד"ר, 1847 177
לוח שמות בתי־הכנסת במפקד תרכ"ו–1866 178
חותם כוללות הספרדים "מגן אבות", 1860 178
חותם כוללות הספרדים "מגן אבות", 1865 179
"חותם אמת מהוועד אשר בעיה"ק חברון", 1879 180
לוח שמות החברות בעדה הספרדית, במפקד תרל"ה–1875 181
"חותם בי"ד הצדק דק"ק ספרדים" 182
חותם כוללות חב"ד אשכנזים, 1866 183
המצבה על שם אברהם אבינו / תצלום צבעוני מול 192
הכיפה שעל מסגד הג'עבירה / תצלום צבעוני מול 193
כיפת בית הכנסת ע"ש אברהם אבינו / 1936 193
דלת העץ העתיקה שהועברה לחברון מעזה 194
הבימה אשר בבית־הכנסת ע"ש אברהם אבינו 194
ספרי תורה בגרתיקי הכסף בתוך ארון הקודש 195
תרשים השטח של בית הכנסת ע"ש אברהם אבינו 195
"מזרחים" בכותל המזרח של בית־הכנסת 195
שער 'ספר התקנות לישיבת פיריריה' 197
חותם כוללות ספרדים "מגן אבות", 1911 198
חותם "נשיא ועד כוללות ספרדים "מגן אבות", 1913 198
טופס אישור לקבלת שלושים פראנק לחודש, בעבור לימוד לעילוי נשמה 198
"חותם ביהמ"ד וישיבת חסדי אבות" 199
בניין ישיבת סלבודקה "כנסת ישראל" / תצלום, 1925 199
מורה עם תלמידיו בביקורם ליד המסגד / תצלום, 1896 200
המורים והתלמידים של "תלמוד תורה", 1902 202
רשיון לפתיחת "תלמוד תורה", 1910 203
כרטיסי כניסה להצגה "מכירת יוסף", 1911 204
קבלה על תשלום למורה השפה התורכית, 1909 205
"תלמוד תורה" מיסודה של חברת "עזרא", 1914 206
גן־הילדים וכיתות א' ב', 1921 206
כתב התחייבות בחתימת ר' יוסף בג'איו, 1909 208
חותמת בית החולים הכללי "חסד לאברהם" 209
לוח השיש מעל פתח הכניסה למרפאת הדסה 210
בנק "אנגלו־פלשתינא" בחברון / תצלום, 1913 212
תזכורת חשבון מסניף הבנק "אנגלו־פלשתינא", 1922 213

איגרת לשד"ר רבינו חנוך חסון 215
התחייבות השד"ר מימון הכהן 216
כתב שד"רות לר' יום טוב קריספי ולר' אברהם גדיליה, תפ"ז–1727 217
חותם "מערת המכפלה" 218
כתב שד"רות לר' שלמה יהודה לייב אשכנזי, תרנ"ז–1897 220
כתב שד"רות לר' יצחק ב"ר שלמה אשכנזי, תקפ"ז–1827 222
איגרת לשד"ר ר' משה סוזין, תרל"ח–1878 223
כתב השליחות לר' שאול אשכנזי, תרי"ז–1857 225
איגרת רבינו חנוך חסון לרב הראשי בטריפולי 226
שני עמודים מתוך פנקס השליחות של השד"ר ר' יאושע כהן 227
כתב השד"רות לר' נסים ב"ר ואעקנין, תרצ"ה–1935 228
מצבותיהם של ארבעת הזוגות הקבורים בחברון / רישום, 1598 232
נחום גוטמן / המרכבה בימים ההם מול 233
חברון והמסגד שעל מערת המכפלה / רישום, 1884 235
הכניסה למסגד שעל מערת המכפלה / ציור, 1883 242
מפת שבט יהודה, 1650 244
שער הספר 'שאלו שלום ירושלים' 246
הפינה הדרומית־המערבית של חצר המסגד שעל מערת המכפלה / תצלום צבעוני מול 248
חלון מקושט בזכוכית צבעונית / תצלום מול 249
המדליה שהוטבעה לכבוד משה ויהודית מונטיפיורי 252
אלון אברהם / רישום, 1884 254
רחוב בחברון / תצלום, 1922 258
חותם צלבני מן העיר חברון, 1180 263
הבניין שעל מערת המכפלה / רישום, 1700 264
פנים המסגד, והמצבה ע"ש יצחק אבינו / תצלום צבעוני מול 265
המדרגות המוליכות לכניסה הצפונית־המערבית של המסגד 267
השער הדרומי־המערבי למסגד 270
השער הצפוני־המערבי למסגד 270
סימטה במורד הג'עבירה 271
אבני החומה בקצה הדרומי של החומה המזרחית של הר הבית 275

הטירה בצור שבעבר־הירדן (שחזור) 275
נדבך מבניין הטירה בצור 275
החומה הצפונית של הבניין שעל מערת המכפלה 276
האפיריון הצמוד לכותל הדרומי־המזרחי במסגד, ללא כיפה 277
האפיריון בשלמותו 277
תרשים חלל המערה ומשטחה 278
תרשים וחתך ה׳חרם׳ עם חתך המערה שמתחת למסגד 279
תרשים חלל המערה, משטחה והמצבה עם ארבעת העמודים 280
המינבר והמיחרב בפנים המסגד שעל מערת המכפלה / תצלום צבעוני מול 280
המצבה ע״ש שרה אמנו / תצלום צבעוני מול 281
הפתח שבמרצפת המסגד ומראה הפתקים שעל קרקע המערה / תצלום צבעוני מול 281
תרשים ה׳חרם׳ 281
תרשים טופוגראפי של ה׳חרם׳ 282
תוכנית פנים המסגד שעל מערת המכפלה 284
הדלת המגולפת בכניסה למינבר 288
המסגד שעל מערת המכפלה / רישום, 1860 291
החומה הדרומית של המסגד / תצלום, 1922 292
החומה הצפונית של המסגד / תצלום 295
שומר הפתח אשר ברצפת המסגד / רישום, 1870 297
תרשים של מקום הפתח והאריחים האוטמים אותו 298
הפתח למערה, מתחת לאפיריון 301
מראה כללי של חברון / תצלום, 1922 302
מראה המערה המיוחסת ל״קברי ישי אבי דוד״ 303
מערכת הקברים המיוחסת לעתניאל בן קנז וחבריו 303
הבניין שעל מערת המכפלה / רישום, 1862 304
אריה לובין / שיח תלמידי חכמים מול 305
אלון אברהם / רישום, 1860 307
החכם היהודי מרחוב היהודים בחברון / רישום 312
היהודי העוור מרחוב היהודים בחברון / רישום 314
הכניסה למסגד שעל מערת המכפלה / רישום, 1839 317
אלון אברהם / רישום, 1884 319
ברוך נחשון / מעולי הרגל הבאים להשתטח על קברי האבות 321
משקוף שלוש המנורות / תצלום 323
בריכת המים בחברון / רישום, 1884 325
פיתוח נחושת, 1558 327
אריה לובין / הח׳לילי והנרגילה מול 328
חלון מקושט בזכוכית צבעונית / תצלום צבעוני מול 329
הפלאח מחברון / רישום 331
איש חברון / רישום 334
הבניין שעל מערת המכפלה / ריקוע נחושת, 1900 336
משה קסטל / שעת מנחה של שבת מול 337
מכתב ברכה לראש־השנה, תרס״א–1901 339
משה קסטל / בסוד חכמים 341
משה קסטל / ליל הסדר בחברון 351
הצד המערבי של חצר המסגד שעל מערת המכפלה / תצלום צבעוני מול 352
מראה מעל המגדל המזרחי של המסגד / תצלום צבעוני מול 353
משה קסטל / החכם 356
סימטה בחברון העתיקה 359
תנאי אירוסין, 1902 373
משה קסטל / הכלה ושושבינותיה 374
כתובה, 1921 375
כתובה מאויירת, 1891 376
תעודת נישואין, 1926 378
משה קסטל / הרב 380
חצר בחברון העתיקה / תצלום, 1925 384
מאגר־מים בין בתי העיר העתיקה בחברון 385
השוק בחברון / ציור, 1880 388
רשיון בנייה מראש עירית חברון, 1905 392
סימטה בחברון העתיקה / תצלום 395
הלמדן מבני חב״ד / רישום 400
ברוך נחשון / פנים המסגד, והמצבה ע״ש יצחק אבינו 403
מראה כללי של העיר חברון, 1924 405
בירכת אל־סולטאן 406
״קבר רחל״ / רישום, 1860 407
קמע לסגולה ולרפואה, 1900 408
רשיון להחזקת נשק ע״ש א״ד סלונים 411
חותמות רבני חברון 413
מדרגות הכניסה לביתו של א״ד סלונים 414
החורבן וההרס במרפאת הדסה 416
שלמה, בן השנה, שנותר בחיים מכל משפחתו 417
שער העיתון החד־פעמי ׳דבר הימים האלה׳, כ״ד באב, תרפ״ט 420
שער העיתון ׳דאר היום׳, כ״ז באב, תרפ״ט 421

ספר תורה שניצל 430
שיירת האוטובוסים היהודיים, שהובילו את פליטי הטבח לירושלים 431
חותם הראב"ד הירושלמי, הרב ב"צ קואינקה 432
פליטי חברון בבית הבריאות שטראוס בירושלים 432
כרוז "הוועד הערבי העליון", ספטמבר 1929 433
משלחת מראשי היישוב היהודי עם המושל הבריטי ונכבדים ערביים בחברון 434
שוטרים יהודים שומרים על פועלים יהודים, שעבדו בהקמת המצבות 436
מראה כללי של בית העלמין היהודי ו"קבר האחים" 436
חותמת בימ"ש השלום בחברון, 1931 445
חותמתו של הרב חיים בג'איו 445
כרזה מטעם ועד קהילת חברון, קיץ, תרצ"ב–1932 446
מצע בחירות לוועד הקהילה בחברון, תרצ"ב 447
כרוז ב"מלחמת הבחירות" מטעם ועד העדה האשכנזית בחברון 447
תקנות "ועד העדה האשכנזית" לקראת הבחירות 448
ציור הבניין שעל מערת המכפלה, 1900 449
חותמת הדואר של חברון על בול "פלשתינה" 450
שטר חכירת קרקע, 1939 450
הרס המצבות של "קבר האחים" של קדושי תרפ"ט 451
יעקב עזרא, היהודי "האחרון" שנותר בחברון/תצלום, 1936 455
פנחס שער/אברהם אבינו חוזר למערת המכפלה מול 457
ראש עירית חברון סוקר מסדר של לוחמי הכנופיות הערביות 458
בולי־דואר בחותמת חברון מתקופת הכיבוש הירדני 459
אישור ביה"ד של משרד הדתות בירושלים על המשך קיום כוללות "מגן אבות" 460
"אלון ממרא אשר בחברון"/תצלום, 1961 462
חיילי צה"ל נכנסים לעיר האבות במלחמת ששת הימים 466
שר הבטחון ופמליתו מבקרים במערת המכפלה 467
יהודים נוהרים למערת המכפלה 468
חלקת "קבר האחים" שהפכה לשדה ירק 469
שרידי הרובע היהודי 469
חלקת בית העלמין היהודי בחברון, המיוחדת לקראים 470
כרם הגפנים שניטע בשטח בית העלמין של האשכנזים 470
משמר צה"ל מסייר בחברון, קיץ תשכ"ז 472
חותמת על בול ישראל בסניף הדואר בחברון 473
מסירת המפתח לסניף הדואר בחברון לידי ראש העיר 473
המדרגות המוליכות למערת המכפלה 474
פרוכת שנמצאה לאחר מלחמת ששת הימים בביתו של סוחר בחברון 475
תקיעת שופר בראש־השנה תשכ"ח ליד מצבת יצחק אבינו 476
מיכרז מטעם עיריית חברון, נובמבר 1967 477
משרידי הרובע היהודי 480
מלון "פארק", שנשכר ע"י מתנחלי חברון 482
השלט במבואות חברון 483
אישור על קבלת ספר תורה שניצל בתרפ"ט 484
חלקת "קבר האחים" שגודרה בשנת תשכ"ח 485
לאחר שחרור חברון עולים היהודים גם מעבר למדרגה השביעית 487
מראה המסגד שעל מערת המכפלה/תצלום צבעוני מול 488
כלי זכוכית חברונית/תצלום צבעוני מול 489
השער הדרומי־המזרחי למסגד 490
השיכון החדש של מתנחלי חברון 492
כרוז מטעם מתנחלי חברון ביום השנה הארבעים למאורעות תרפ"ט 495
הכותל המערבי ומערת המכפלה, תחריט על קופסת כסף 496
ההרס בבית הקברות היהודי בחברון 509
רשימת הנכסים היהודיים, השייכים לכוללות קהילת חברון 511
בית אבנים עשוי משברי מצבות 512
שער הכניסה לבית העלמין האשכנזי 512
שרידי העמודים שגדרו את "קבר האחים" 513
חליפת־מכתבים עם נשיא מדינת ישראל 515

עטיפה פנימית: תצלום מתוך תנ"ך עם ניקוד, טעמים ומסורה בורגוש, ספרד, משנת ה"כ, 1260, קלף, כתיבה מרובעת ספרדית (ארכיון בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים)

אחותה של ירושלם

שלוש ערים תפסו מקום גדול ויחיד במינו בהיסטוריה הקדומה של עמנו: שכם, חברון וירושלם. שכם וחברון נזכרות עוד בספר הראשון של חמשת חומשי התורה; בספר בראשית (פרק י"ב) מסופר כי לאחר שתרח לקח את אברם בנו, ואת לוט בן הרן, בן־בנו, ואת שרי כלתו אשת אברם בנו, ויצא מאור־כשדים ללכת ארצה כנען, ויבואו עד חרן וישבו שם. וימת תרח בחרן, ואז אמר אלהים לאברם: "לֶךְ לְךָ מֵאַרְצְךָ וּמִמּוֹלַדְתְּךָ וּמִבֵּית אָבִיךָ, אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר אַרְאֶךָּ. וַיֵּלֶךְ אַבְרָם כַּאֲשֶׁר דִּבֶּר אֵלָיו ה', וַיִּקַּח אֶת שָׂרַי אִשְׁתּוֹ וְאֶת לוֹט בֶּן־אָחִיו וְאֶת כָּל רְכוּשָׁם וְאֶת הַנֶּפֶשׁ אֲשֶׁר עָשׂוּ בְּחָרָן – וַיָּבֹאוּ אַרְצָה כְּנָעַן. וַיַּעֲבֹר אַבְרָם בָּאָרֶץ עַד מְקוֹם שְׁכֶם; וַיֵּרָא ה' אֶל אַבְרָם וַיֹּאמֶר: לְזַרְעֲךָ אֶתֵּן אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת. וַיִּבֶן שָׁם מִזְבֵּחַ לה' הַנִּרְאֶה אֵלָיו; וַיִּסַּע אַבְרָם הָלוֹךְ וְנָסוֹעַ הַנֶּגְבָּה. וַיֶּאֱהַל אַבְרָם וַיָּבֹא וַיֵּשֶׁב בְּאֵלֹנֵי מַמְרֵא אֲשֶׁר בְּחֶבְרוֹן וַיִּבֶן שָׁם מִזְבֵּחַ לַה' "(י"ב־י"ג).

בחברון מתחילה ההיסטוריה העברית. בחברון כרת אברם ברית עם אחי אֶשְׁכֹּל ואחי עָנֵר, ושם קם הצבא העברי הראשון שעשה מלחמה בארבעה מלכים גדולים: כְּדָרְלָעֹמֶר מלך עֵילָם, ותִּדְעָל מלך גּוֹיִם, ואַמְרָפֶל מלך שִׁנְעָר, וְאַרְיוֹךְ מלך אֶלָסָר, באשר הם לקחו בשבי את לוט, בן אחי אברם ואת רכושו. כשאברם שמע על כך בחברון מיד גייס שמונה־עשר ושלוש מאות מחניכיו, וירדוף אחרי ארבעת המלכים עד דן בצפון, ויתנפל עליהם בלילה ויכם, וגם השיב את כל הרכוש ואת לוט בן אחיו וגם את הנשים ואת העם. זו היתה המלחמה הראשונה בהיסטוריה היהודית, והיא נסתיימה לא רק בנצחון, אלא גם בהוכחת גודל־הנפש של אברם. כשמלך סדום ביקש לתת לו כל הרכוש אשר הוא לכד והחזיר—סרב אברם לקחת לעצמו "מִחוּט וְעַד שְׂרוֹךְ־נַעַל", ורק האנשים שהלכו אתו יקחו חלקם.

אחר הדברים האלה שינה אלהים את שמו של אברם ושם אשתו: לא אַבְרָם, אלא אַבְרָהָם, ולא שָׂרַי אלא שָׂרָה, וגם לבנו יצחק העומד להיוולד הבטיח ה' ברית עולם, ואז גם נצטווה אברהם וכל בני ביתו על המילה. אלהים גם הבטיח להפרות את בנו ישמעאל בן הגר, אבל את בריתו, ברית־עולם, הבטיח רק ליצחק בנו העומד להיוולד, ליצחק בנה של שרה.

כשמתה שרה בחברון בת מאה עשרים ושבע שנים, פנה אברהם לבני־חת שיתנו לו אחוזת קבר לקבור את מתו, ואחרי משא־ומתן ארוך ומעשי תרמית מצד אנשי־חת, שקל אברהם לעפרון החתי ארבע מאות שקל כסף בעד שדה עפרון אשר במכפלה, והמערה שיש בו וכל העץ שיש בשדה בכל גבולו מסביב – קם לאברהם לאחוזת קבר. וכשמת אברהם אחרי 48 שנים קברו אותו יצחק וישמעאל בניו "אל מערת המכפלה אשר קנה אברהם מאת בני חת".

השם שכם נזכר שוב בתורה, כשיעקב, בן־בנו של אברהם, חזר עם משפחתו מפדן ארם, ומלאך שנאבק אתו בדרך שינה את שמו מיעקב לישראל; ויעקב בא לשכם(בראשית פרק ל"ג, 18)"וַיְקַן אֶת חֶלְקַת הַשָּׂדֶה אֲשֶׁר נָטָה שָׁם אָהֳלוֹ – וַיַּצֶּב־שָׁם מִזְבֵּחַ וַיִּקְרָא לוֹ: אֵל אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל".

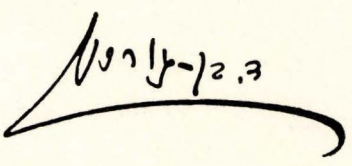
כשמת יעקב במצרים, לאחר שירד שמה לראות את בנו יוסף, השביע את בניו לקבור אותו אל אבותיו, "אֶל הַמְּעָרָה אֲשֶׁר בִּשְׂדֵה עֶפְרוֹן הַחִתִּי, אשר שָׁמָּה קָבְרוּ אֶת אַבְרָהָם וְאֶת שָׂרָה אִשְׁתּוֹ, שָׁמָּה קָבְרוּ אֶת יִצְחָק וְאֶת רִבְקָה אִשְׁתּוֹ וְשָׁמָּה קָבַרְתִּי

אֶת לֵאָה" (בראשית מ"ט, 29, 31). וכן עשו יוסף ואחיו. מכאן ברור שרק שלושת אבות האומה היהודית, ושלוש האמהות של האומה היהודית נקברו במערת המכפלה.

אולם חשיבותה של חברון היא לא רק בתולדות האבות והאמהות של עמנו. לאחר ששאול, המלך הראשון בישראל, נפל על חרבו במלחמה עם הפלשתים, למען לא יפול בידי האויב, ודוד היה למלך במקומו, שאל דוד בה' לאמר: "הַאֶעֱלֶה בְּאַחַת עָרֵי יְהוּדָה? וַיֹּאמֶר ה' אֵלָיו: עֲלֵה! וַיֹּאמֶר דָּוִד: אָנָה אֶעֱלֶה? וַיֹּאמֶר (ה'): חֶבְרֹנָה. וַיַּעַל שָׁם דָּוִד, . . . וַיָּבֹאוּ אַנְשֵׁי יְהוּדָה וַיִּמְשְׁחוּ־שָׁם אֶת דָּוִד לְמֶלֶךְ עַל־בֵּית יְהוּדָה" (שמואל ב', ב', 4). לבסוף אחרי מות אבנר, שר צבאו של שאול, "וַיָּבֹאוּ כָּל־שִׁבְטֵי יִשְׂרָאֵל אֶל־דָּוִד חֶבְרוֹנָה וַיֹּאמְרוּ לֵאמֹר: הִנֵּנוּ עַצְמְךָ וּבְשָׂרְךָ אֲנָחְנוּ; גַּם־אֶתְמוֹל, גַּם־שִׁלְשׁוֹם, בִּהְיוֹת שָׁאוּל מֶלֶךְ עָלֵינוּ אַתָּה הָיִיתָ הַמּוֹצִיא וְהַמֵּבִיא אֶת־יִשְׂרָאֵל; וַיֹּאמֶר ה' לְךָ: אַתָּה תִרְעֶה אֶת־עַמִּי אֶת יִשְׂרָאֵל, וְאַתָּה תִּהְיֶה לְנָגִיד עַל־יִשְׂרָאֵל. וַיָּבֹאוּ כָּל־זִקְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶל־הַמֶּלֶךְ חֶבְרוֹנָה, וַיִּכְרֹת לָהֶם הַמֶּלֶךְ דָּוִד בְּרִית בְּחֶבְרוֹן לִפְנֵי ה', וַיִּמְשְׁחוּ אֶת־דָּוִד לְמֶלֶךְ עַל־יִשְׂרָאֵל" (שמואל ב', ה', 1–3), ובחברון קמה איפוא המלכות הגדולה ביותר שהיתה לישראל עד היום הזה.

העיר ירושלם, שנעשתה במשך הזמן, מזמן הימלכו של דוד, עד ימינו אלה, לא רק העיר היקרה והקדושה ביותר בא"י, אלא אחת הערים הנערצות ביותר בעולם כולו, לא נזכרה כלל בחמשת חומשי התורה, ועוד אחרי מלוך דוד, שכבש העיר ירושלם מהיבוסים ועשה אותה לבירת הנצח של ישראל, ובנו, המלך שלמה, בנה בתוכה את בית המקדש – בא עם ישראל אחרי מות שלמה להמליך את בנו רחבעם לא בירושלם אלא בשכם. ומארבעים שנות מלכות דוד – שבע שנים ומחצה הוא מלך בחברון, אולם העיר ירושלם שלא נזכרה כלל בתורה נעשתה על־ידי גדול מלכי ישראל – לעיר הקדושה. אבל אין לשכוח: ראשיתו של גדול מלכי ישראל היתה בחברון, העיר שאליה בא העברי הראשון כשמונה מאות שנה לפני דוד המלך – ונעשה משגה עצום ונורא אם לא ניישב את חברון, שכנתה וקודמתה של ירושלם, ביישוב יהודי גדול והולך בזמן הקצר ביותר. זה יביא גם ברכה לשכנים הערבים. ראויה חברון להיות אחותה של ירושלם.

שדה בוקר, י"ח בשבט, תש"ל (25.1.70)

וארצה אבניך למאד ואחונן את עפריך.
אף כי בעמדי עלי קברות אבותי
ואשתומם על חברון מבחר קבריך.

רבי יהודה הלוי "ציון הלא תשאלי"

ידיות של קנקנים עם טביעות ממלכתיות נמצאו בכמות ניכרת בתלים רבים ביהודה. בסוג הקדום שביניהן מופיע סמל של חרפּוּשׁית (חיפושית) בעלת ארבע כנפיים. מעל לסמל חרוטה הכתובת "למלך" ומתחת — אחת מארבע הערים: "חֶבְרוֹן", "זִיף", "שׂוֹכֹה" ו"מַמְשַׁת", שזהותה אינה בטוחה.

תאריכן הוא, כנראה, מימי חזקיהו המלך, היינו סוף המאה השמינית לפסה"נ. על משמעותן חלוקות הדעות: יתכן וקנקנים אלה היו בעלי מידה קבועה ומאושרת מטעם המלכות ונועדו להעלאת מס היין, או השמן, למלך, ואילו ארבע הערים שימשו כערי מחוז ואיחסון; ולפי דעה אחרת היו בערים אלו בתי יוצר ממלכתיים, וקנקנים אלה שימשו, בעיקר, לצרכים של כרמי המלך.

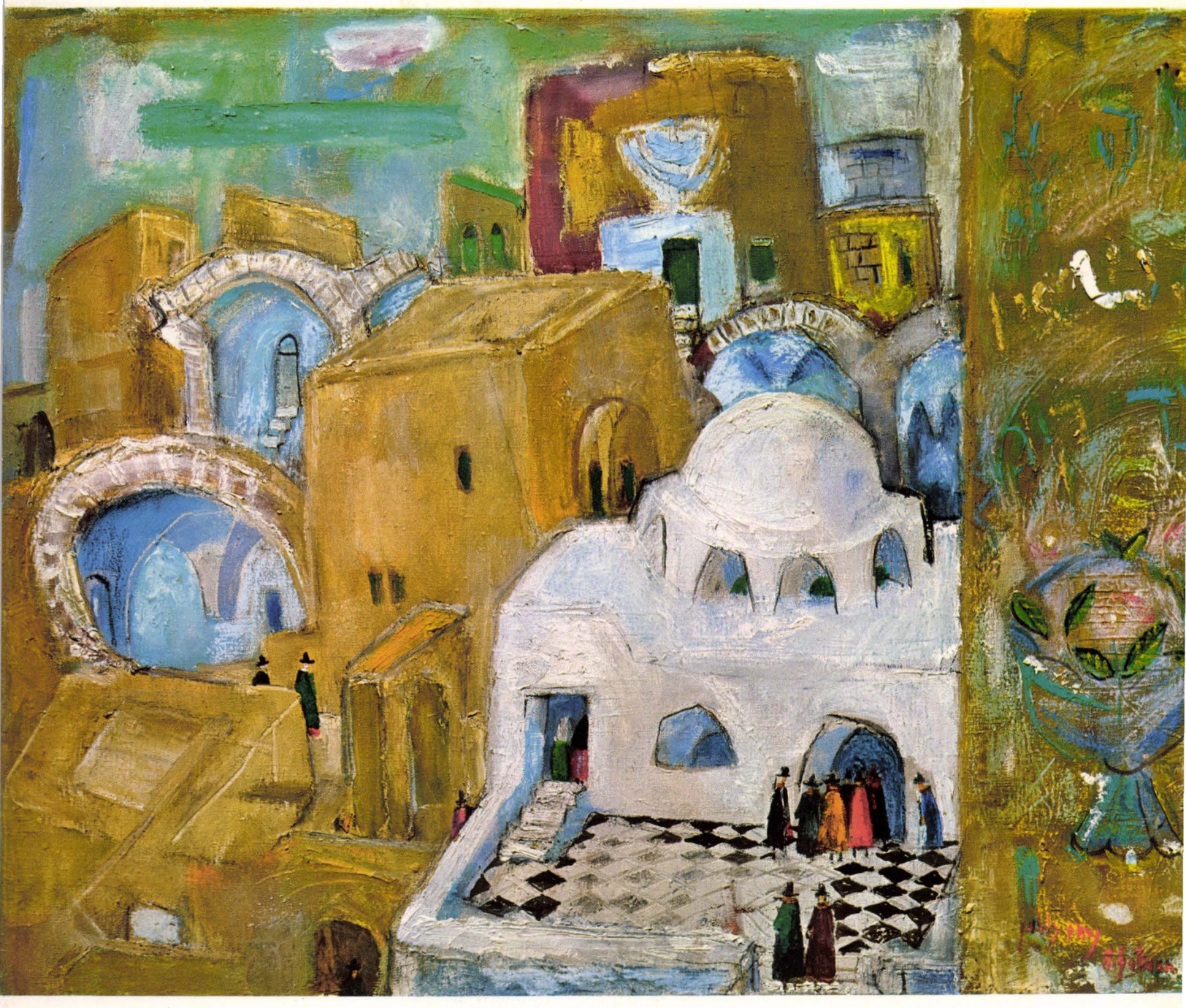
פרופ' יוחנן אהרוני

שער ראשון

חברון עיר האבות

נחום גוטמן / בית הכנסת על שם אברהם אבינו — ציור משנת תרפ״ז — מאוסף הצייר

לַחַן יְדִיד נֶפֶשׁ לחברון תוב״ב

רבי משה זכות

מְהֻלָּל שֵׁם הָאֵל אֶקְרָא
וְרֹב חַסְדּוֹ אָשִׁיר אָרֹן

מְפַלְּטֵנִי מִכָּל צָרָה
בְּלֵב הַיָּם גַּם בַּשָּׂרוֹן

וּמְרִי דֶּרֶךְ יִשָּׂרָה
לְחֶבֶל כָּלֵב בֶּן חֶצְרוֹן

מְקוֹם אַבְרָהָם בּוֹ שָׂרָה
בְּקִרְיַת אַרְבַּע הִיא חֶבְרוֹן.

שְׁלֵמוּת עִיר זוֹ נִסְתָּרָה
עֲדֵי צֵאתָהּ מִיָּד עֶפְרוֹן

אֲשֶׁר בָּהּ אוֹרַח בַּמְּעָרָה
לְבֵן עֵדֶן לִבְנֵי כְּשָׂרוֹן

וְעַל כֵּן הַצּוּר הוֹקִירָהּ.
לָתֵת לָאָבוֹת דּוֹרוֹן

וְגָזַר כִּי תָמוּת שָׂרָה
בְּקִרְיַת אַרְבַּע הִיא חֶבְרוֹן.

הֲלֹא מֵאָז הִיא הָסְגְּרָה
לְעִיר מִקֶּלְט לִבְנֵי אַהֲרֹן

תַּגֵּר נָא אֶל חַי נוֹרָא
לְמִפְלָט לָנוּ מֵחָרוֹן

וְעַל צָרִים צַוָּה עֲבָרָה
בְּתָמָהוֹן וּבְעָוֹרוֹן

וְיִתּוֹם חֵטְא תָּמוּט סָרָה
בְּקִרְיַת אַרְבַּע הִיא חֶבְרוֹן.

זְכוּת אָבוֹת מַה בָּרָה
לְפָנֶיךָ הַעַל זְקָרוֹן

וְלִבְנֵיהֶם תִּהְיֶה עֶזְרָה
רְעֵם רוֹעָם כִּבְנֵי מָרוֹן

רְאֵם מְחַזְּקִים בַּתּוֹרָה
בְּשֹׁד, בְּכָפָן וּבְחַסָּרוֹן

וְהֵנִיקָה בָּנִים צָרָה
בְּקִרְיַת אַרְבַּע הִיא חֶבְרוֹן.

יְצוֹ חַסְדְּךָ לִבְנוֹת בִּירָה
וְשׁוּב בָּנִים אֶל בִּצָּרוֹן

אֱוֹר יִשְׂרָאֵל בִּגְבוּרָה
בְּכָל טוֹבָה וּבָכָל יִתְרוֹן

בְּנוֹ דָּוִד שַׂר הַמִּשָּׁרָה
תְּנָה עַל עוֹלָמְךָ פַּטְרוֹן

וְאָז יָסוּר הַצַּר שָׂרָה
בְּקִרְיַת אַרְבַּע הִיא חֶבְרוֹן.

שנת טַל–זַכוּת לפ״ק, אמסטרדאם

קרית־ארבע היא חברון

פרופ׳ בנימין מזר

חשיבות יתרה נודעה לחברון בתקופות היסטוריות שונות בגלל העמדה שבה נתייחדה בלב ארץ יהודה ומצבה האסטרטגי המשובח ברכס ההרים, המהווה את פרשת המים הראשית, ובצומת דרכים חיוניות, עורקי החיים של דרום ארץ־ישראל המערבית, בה עובר הכביש ירושלים – באר־שבע, קו־דרך שהיה משמש מאז ומקדם מסילה מרכזית לשיירות סוחרים ולשבטי נודדים. כבישים אחרים ודרכים לכלי־רכב מסתעפים מחברון מערבה לבית־גוברין ולחוף ים התיכון, דרומית־מערבית לדוּרָא (אדוֹרַיִם) דרומה ליוטה ולאשתמוע ומזרחה לבַּני־נָעִים (כפר ברוכה). בימי קדם היתה חשובה ביותר גם הדרך הראשית, שהובילה מחברון דרומה לנגב המזרחי ולערבה בכיוון לארץ אדום ולעיר הנמל אילת, ושלאורכה שכנו ישובים, כגון זיף, כרמל, מעון, ערד, מלחתה (תֶּל־אֶל־מִלְח, אולי ח ר מ ה המקראית). וכן היתה חברון מחוברת בדרכים עם עין־גדי, נווה המדבר שעל חוף ים המלח, ועם עזה בקו אדוריים ותֶּל־בֵּית־מִרְסָם.

העיר חברון על ארבעת רבעיה הראשיים, שאוכלוסייתה עולה על 35,000 נפש, השוכנת בסביבה עשירה במעינות ופוריה מאד, והידועה בכרמיה, היא גם מרכז כלכלי חשוב בהר יהודה, עיר מסחר ותעשייה זעירה, ובעיקר שוק למסחר צאן. אולם על כל סגולותיה אלה של חברון עולה זיו הקדושה החופף על עיר האבות. במרוצת הדורות לא פסקה בה המסורת עתיקת היומין על מקומה של מערת המכפלה, מקום קברותיהם של אבות האומה הישראלית, שנתייחד בקדושה יתרה בעיני היהודים בכל הדורות והנערץ גם בעיני המוסלמים והנוצרים. אף השם הערבי של העיר אֶל־חַ׳לִיל קשור קשר אמיץ במקום קדוש זה, מקום קברו של אברהם, המכונה חַ׳לִיל אִי־רַחְמָאן, ובקיצור אֶל־חַ׳לִיל ״ידידו הנאמן של הרחמן (אלהים)״, ״הידיד״ בהא הידיעה, ומעליו בנוייה מערכת בנייני הקודש חָרָם אֶל־חַ׳לִיל. כינויו זה של אברהם, שלו שורשים עמוקים בחיי הרוח העבריים, ורמז לו מוצאים אנו כבר אצל ישעיהו השני: אברהם אהבו (ישע׳ מ״א ח׳; וכן בדהי״ב כ׳, ז׳) ואח״כ בספר היובלות (י״ט, ט׳), אצל פילון (על אברהם) :ὁ θεοφιλής, ובוודאי היה שגור בפי היהודים והנוצרים, ומהם נתקבל על־ידי המוסלמים[1].

על אף חשיבותה הרבה של חברון בדברי ימי עם ישראל וארץ־ישראל עדיין לא נחקר שטח העיר חקירה ארכיאולוגית וטופוגרפית־היסטורית שיטתית, וכל שכן לא נערכו במקום חפירות העשויות להפיץ אור חדש על אופי העיר בימי קדם ופרשת תולדותיה מאז היווסדה. אמנם, לפני שנים מעטות נעשו בדיקות ארכיאולוגיות בחברון על־ידי משלחת אמריקאית בראשותו של פ׳ המונד. אבל עדיין לא נתפרסמו תוצאותיהן. רק חָרָם אֶל־חַ׳לִיל, המקדש של מערת המכפלה, על כל מערכת בנייניו, נחקר מבחינה ארכיטקטונית על־ידי ונסאנט ומק־קיי בשנת 1920, ולמחקר זה נודע ערך מיוחד לא רק מפאת חשיבות המקום לכשעצמו, אלא להבנת הטופוגרפיה של חברון העתיקה[2]. מה שנסתבר בראש וראשונה הוא קדמות המסורת על קברי האבות במקום זה. החוקרים יכלו להתחקות אחרי שרשרת ארוכה של שלבי־בנייה החל מתקופת בית הורדוס, שעל כל אחד מהם מעידים שרידים ארכיטקטוניים שונים. לעובדה זו מתאימות יפה עדויות המקורות הספרותיים. כבר יוסף בן מתתיהו (מל׳ ד׳, ט׳, ז׳), מזכיר מצבות קברותיהם של האבות הנראות בחברון ״עד היום הזה״; ורבים אחריו מספרים על ציוני קברים במקום מערת המכפלה, כגון בעל הספר Itinerarium Burdigalense במאה הד׳ לספה״נ: ״שם יש מצבה בתוך בניין מרובע מאבנים יפות עד להפליא, ששם נקברו אברהם, וכו׳״[3]. וכל שכן מרובות הידיעות על מקום הקברים הקדושים בספרות ימי הביניים. קביעת מקומה של מערת המכפלה במקום שמראים אותה היום, היינו בשטח של חָרָם אל־ח׳ליל, שבו נשתמרו שרידי החומות מימי הורדוס, מבוססת בוודאי על מסורת בלתי־פוסקת מאז ימי המקרא.

אף־על־פי שהשם אל־ח׳ליל נתקבל על ידי הערבים מאז ראשית השלטון המוסלמי, לא נשכח גם בפיהם שמה ההיסטורי של העיר, ואנו מוצאים אותו בספרות הערבית בצורות שונות: בַּיִת חַבְּרוֹן, חַבְּרוֹן, חַבְּרָאן, חַבְּרָא[4]. ונראים הדברים, שהשם נתייחד בעיקר לאזור הדרומי־מערבי של העיר, מערבה מהנחל

ומהדרך ליוטה, היינו לג׳בל א־רמידה, בו מראים עד היום את קבר חַבְּרוֹן ליד דֵּיר אֶל־אַרְבָּעִין, ואילו העיר הערבית השתרעה במקום היישוב הצפוף היום, סמוך לתחום המקודש. יש לציין, שבימי הביניים ידעו יפה, ש״מדינת חברון היתה בהר, והיא חריבה היום, ובעמק בשדה המכפלה שם העיר היום . . .״[5]; מעניינת בייחוד הידיעה, שמביא אותה אשתורי הפרחי, והיא מבוססת בוודאי על מסורת קדומה: ״. . . ונחל אשכול הוא לצפון ההר ששם היה חברון, ומערת האבות הקדושים ע״ה היה למזרח . . . ועתה העתיקו העיר מן ההר ובנאוה סביב המערה, ולאותו ההר קורין לו חברה ואל העיר אלכליל שפירושו אהוב . . .״[6]. וכן במסעות האלמוני תלמיד הרמב״ן (בראשית המאה הי״ד): ״וחברון החדשה הנה היא סמוך למערה, וחברון הקדומה היתה למעלה בהר, שם בית הקברות לישראל״[7]. עדויות שונות[8], כדוגמת הנ״ל, מראות על מסורת רווחת, שבחברון העתיקה השתרעה לא בסביבות מערת המכפלה אלא מערבה לה, היינו בג׳בל א־רמידה, שבשיפוליו הצפוניים נמצא בית הקברות היהודי. ואכן, ג׳בל א־רמידה ראוי לתשומת לב מיוחדת מבחינה טופוגרפית־היסטורית. גבעה זו מצטיינת במצבה האסטרטגי ושולטת על צומת הדרכים של חברון. בקרבת דֵּיר אֶל־אַרְבָּעִין נמצא גם מעין איתן הנקרא עֵין גֻּ׳דֵּידֶה. בשיא הגבעה אפשר להכיר בין השרידים גם אבני־גוויל, עקבות בצור קדום, והחרסים מעידים על ישוב במקום לפחות כבר בתקופת הברזל הקדומה[9]. נראים הדברים שבמרום ג׳בל א־רמידה עמדה המצודה של חברון, והיישוב שלידו השתרע במדרונותיו הצפוניים והמזרחיים, אולי עד סמוך למקום הסתעפות הכביש לבאר־שבע מן הכביש העולה מירושלים, חוצה את העיר ועובר בכיוון ליוטה. בזה מתאשרת איפוא המסורת המקומית, שג׳בל א־רמידה אוצר בתוכו את השרידים של חברון העתיקה.

קביעת עובדה זו עדיין אין בה כדי להחליט, שהיישוב של חברון בימי קדם, ובייחוד בימי שגשוגה של העיר בתקופת המקרא, הצטמצם בגבעה זו בלבד. לא מן הנמנע, שהיישוב השתרע גם מעבר לנחל, הוא וַאדִי־לְ־חֻמַּאר, צפונית־מערבית מא־רמידה, היינו לגבעת אֶל־מֻחַאוֶר (965 מ׳ מעל פני הים התיכון), שבשיפוליה הצפוניים, בצד הכביש לירושלים, נמצא המעין עֵין סַארַה הנובע מים רבים. מן הראוי לשים לב גם לעובדה, שבתוך הנחל, לרגלי גבעת אֶ־סַלְתָה, בה מראים את ״אשל אברהם״ (בַּלּוּטַת אִבְּרָהִים), נתגלה בשנת 1926 קבר חצוב בסלע שבו נמצאו כלי חרס, סיכות־ברונזה וכלי־בהט מתקופת הברונזה התיכונה ב׳. הכלים שמורים בבית הנכות הממשלתי (מוזיאון רוקפלר) בירושלים המזרחית[10].

כמקום ישוב עתיק נראית גם הגבעה מזרחה מאל־מחאור, מעבר לכביש המוביל לירושלים, המתרוממת לגובה של 988 מ׳, היא גבעת נְמְרָא (نَمْرَى), שבצפונה נובע המעין עֵין נִמְרָא. אמנם, השרידים הנראים היום בנמרא הם מאוחרים, ובדיקה ארכיאולוגית עדיין לא נערכה במקום, אבל יתכן שהעיים האמורים מכסים כאן על שרידי ישוב קדומים יותר[11]. ואשר לשטחי העיר הערבית שבשיפוליו הדרומיים־מזרחיים של גֻּ׳בֶּל אֶל־גָּ׳עַבִּירָה, בסביבות חָרָם אל־ח׳לִיל ובתוך הנחל, וָאדִי־ל־קִינָה, בוודאי אין לחשוב, שבמקום בלתי מוגן זה נתקיים ישוב קבוע בתקופות הברונזה והברזל.

לאור העובדות הללו אפשר לע״ע לקבוע, שג׳בל א־רמידה הוא מקום יישובה העיקרי של חברון הקדומה, ואל נכון עמדה על שיאה המצודה של העיר; אבל יש מקום לסברה, שגם גבעות אל־מחאור ונמרא נכללו בזמן מן הזמנים בשטח העיר.

בירור מוקדם זה בכל הנוגע לטופוגרפיה של חברון, יש בו עניין לגבי חקירת תולדותיה של העיר בתקופת המקרא ואופייה המיוחד בימי פריחתה ושגשוגה כעיר הראשה של הר יהודה. כידוע, נשתמרה במקרא ידיעה מפורשת על ייסודה של העיר חברון: ״וחברון שבע שניִם נבנתה לפני צען מצרים״ (במד׳ י״ג, כ״ב). זמן בניין צוען ידוע לנו בקירוב מן ״האסטילה של 400 שנה״, שנתגלתה בצָאן אֶל־חָגָר, מקומה של צוען[12]. האסטילה מעידה כנראה על מניין צוען, שהתחיל עם יסוד בירת החיקסוס צוען – Avarisבדלתה המזרחית, ואת תאריכו קובעים רוב החוקרים בשנת 1720 לפסה״נ בקירוב[13]. מאורע זה חל בתקופת התפשטותם היתרה של עמים שמיים־מערביים בקדמת אסיה, שגרפו אחריהם אל ״הקשת הפוריה״ המון שבטי נודדים, בתחילה שמיים ובעקבותיהם גם חוריים והודו־אירניים, וכתוצאה מכך נשתנתה תכלית שינוי הגיאוגרפיה המדינית והאתנית של המזרח התיכון. במצרים נפלה הממלכה התיכונה מכוח מהלומותיהם של מחנות הפולשים, שכוננו בה, במרוצת הזמן, את הממלכה ״החיקסוסית״ (השושלת הט״ו), וזו התקיימה עד אמצע המאה הט״ז לפסה״נ. החקירות הארכיאולוגיות בארץ־ישראל מעידות עדות נאמנה על מהפכה בכל שטחי החיים, שחלו בזמן זה. בחבלי העמקים, השפלה וחוף הים, נוצרה רשת צפופה של ערים מבוצרות. ובהמשך התקופה הזאת, כוננו ערי־מבצר חדשות גם בהר יהודה. אחת מערי המבצר, שנוסדה כנראה בשלב מאוחר של התקופה, היתה בית־צור שבקרבת חברון, כפי שהוכיחו החפירות במקום זה[14]. שיטת ביצור חדשה הוכנסה מן הצפון בתחילת התקופה ״החיקסוסית״, היינו סוללות של ״עפר כבוש״ (terre pisée), שנתגלו במקומות שונים, כגון בכרכמיש ובקטנה שבסוריה, בחצור, בשכם, בתל גריסה, בלכיש, וכן בתל בית מרסם (דביר?) שבדרך מן החוף לחברון, בתל אל־פארעה (שרוחן) שבנגב ובתל־אל־יהודיה שבדלתה המזרחית. ישובים מבוצרים בסוללות כאלה היו עשויים לאכסן בתוכם גם חיל־מצב עם רכב וסוסים, שהתחילו לתפוס מקום בצבאות קדמת אסיה במשך המאות הי״ח־הי״ז לפסה״נ[15]. התפתחות רבת נסיון ומחשבה משתקפת בשרידי המבצרים האלה בארץ בשלב המאוחר של תקופת הברונזה התיכונה. את מקום העפר הכבוש תופסות יותר ויותר אבני־גוויל גדולות (בנייה ״קיקלופית״); הטכניקה של בניין חומות, מגדלים ושערים הולכת ומשתכללת, ויש שהמצודה (acropolis) מבוצרת היטב, בתוך העיר או סמוך לה, במקום נישא ומוגן היטב, משמשת מקום מושב לשליטי העיר[16]. דוגמה מעניינת

ממול: חברון והמסגד שעל מערת המכפלה. ציור מאת ו״ה ברטלט (מתוך הספר ׳הנוצרים בפלשתינא׳, בהוצאת ה׳ שטבינג, 1847)

של תוכנית עיר, מוצאים אנו בחצור שבגליל (תֵּל אֶל־וָקָאץ); על הגבעה שבחלקה הדרומי של העיר נבנתה המצודה על עיי העיר הקדומה, ואילו על הרמה שמצפון לה השתרעה העיר התחתית המוקפת סוללות עפר כבוש על פני שטח של 700 דונם ויותר[17].

הידיעה בס׳ במדבר י״ג, כ״ב, מלמדת אותנו איפוא, שהעיר חברון נבנתה בראשית התקופה ״החיקסוסית״, ערב כיבוש הדלתה על־ידי הפולשים השמיים, היינו בשנת 1725 לפסה״נ בקירוב; זוהי תקופת ההתפשטות הגדולה ביותר של העמים השמיים־המערביים (״האמוריים״) בארצות אסיה המערבית[18]. בעקיפין מאשר גם הקבר הנדון לעיל, שהיישוב היה כבר קיים בתקופת הברונזה התיכונה ב׳, וביתר דיוק בפרק זמן קדום של התקופה ״החיקסוסית״ (סוף המאה הי״ח). לתקופה זו עלינו לייחס גם את שמה הקדום של העיר – ח ב ר ו ן, שניתן למקום בוודאי על ידי המתיישבים הראשונים, היינו גל השבטים השמיים, שהציף את הארץ בדרכו למצרים[19]. הסופית – וֹן (־ן) שבשם זה אופיינית מאד לשמות פרטיים, ובכללם שמות מקומות, של השמיים המערביים[20]. ואשר להוראת השם, מניחים בדרך כלל שיש לפרשו במשמעות חֶבְרָה או כיו״ב[21]. אבל נראה לי יותר, שיש להביא בחשבון את השורש ח׳בר בכנענית ובאכדית. הוראת המושג bît ḫubûri־ו bît ḫuburni־(עם הסופית החורית הרגילה -ni/e) באכדית היא בין השאר אסם, אוצר. בהוראה זו משמש המושג בת ח׳בר (בית ח׳בר) כנראה גם בעלילת כרת מאוגרית[22] ובית חבר במשלי כ״א, ט׳ י׳; כ״ה, כ״ד[23]. מבלי להכנס לבירור מקיף של הבעיות הכרוכות במושג ח׳בר, בית ח׳בר[24], אסתפק כאן בהעלת הסברה שהוא שם נרדף (וקדום) למסכנות (באשורית מַשְׁכַּנְתְּ ״אסמי תבואה״)[25].

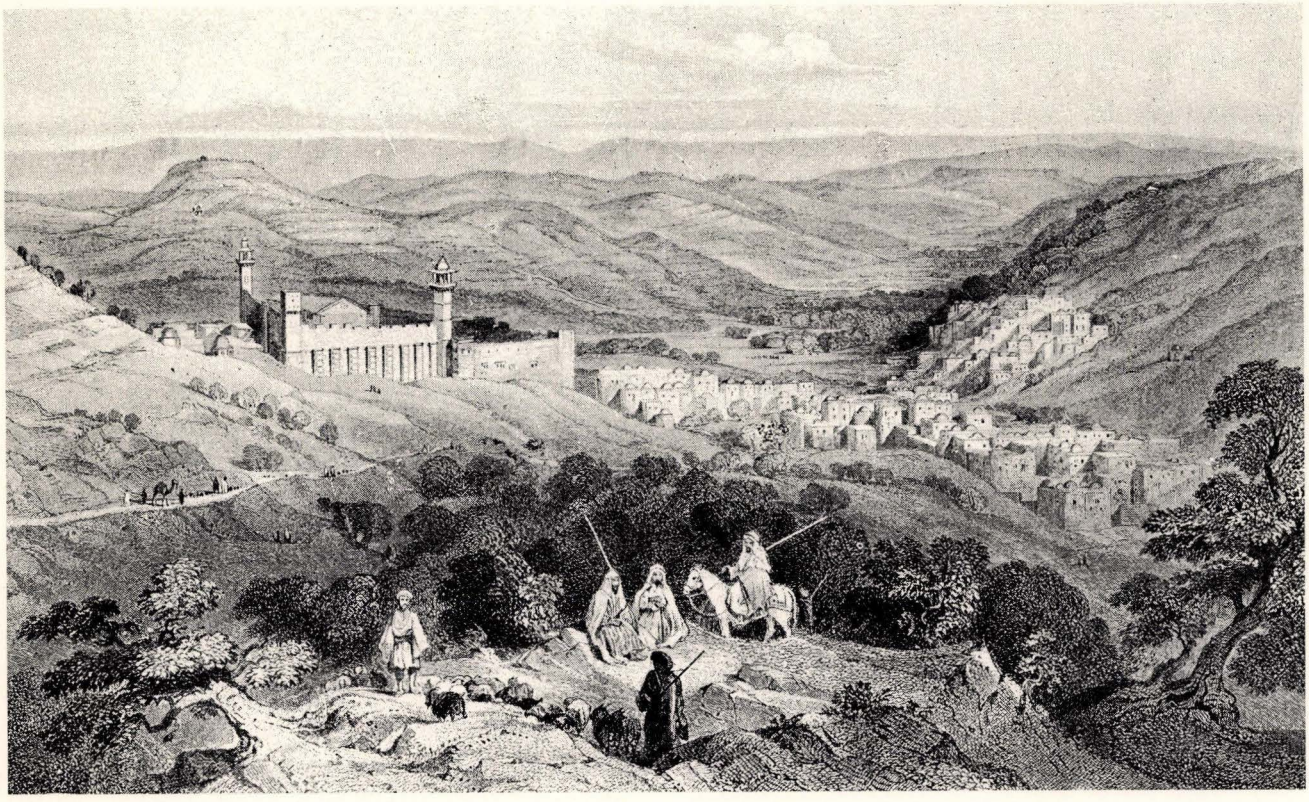
מתקבל איפוא על הדעת, שהמתיישבים הראשונים בצומת דרכים חשוב ובסביבה חקלאית שבמרכז הרי יהודה קראו ליישובם ח׳ברן (לביטוי הקדום בח׳ רומז כנראה גם התעתיק היווני Χεβρών – , היינו (עיר) האסמים, או בית אוצר. מסתבר שבמרוצת הדורות נמחתה מהזכרון המשמעות העתיקה של השם.

חברון הוא בלי ספק השם המקורי והקדום של העיר, ולכן הוא רגיל בכל מקורות המקרא, ובכללם בסיפורי האבות ובסיפורים על הכיבוש וההתנחלות. אבל לחברון היה גם שם־לוואי או כינוי, היינו קרית־ארבע או קרית־הארבע, ומן הראוי לברר את מהותו. פעמים מספר חוזר בס׳ בראשית ובס׳ יהושע הביטוי: קרית־ארבע היא חברון (בר׳ כ״ג, ב׳; יהו׳ ט״ו, נ״ד, וכו׳) או קרית הארבע היא חברון (בר׳ כ״ח, כ״ז). בלי קשר לשם חברון נזכר השם קרית הארבע בספר נחמיה י״ב, כ״ה, בלבד. במקורות ס׳ יהושע מוצאים אנו הסבר לשם הזה: קרית־ארבע אבי הענק (יהו׳ ט״ו, י״ג; כ״א, י״א), או: ושם חברון לפנים קרית־ארבע, האדם הגדול בענקים הוא (שופטים א׳; יהו׳ י״ד, ט״ו ובתרגום השבעים: μητρόπολις τῶν Ἐννακείμ. במקורות אלה בולטת איפוא המגמה לקשר את המושג קרית־ארבע בענקים (ילדי הענק או ילידי הענק), שלפי המסורת שהיתה רווחת בישראל בתקופת המלוכה, קדמו לבני ישראל באזורים שונים של הארץ בכלל (ר׳ למשל דב׳ ט׳, ב׳; עמוס ב׳, ט׳) ובחברון וסביבותיה בפרט (שמ׳ י״ג, כ״ח, ל״ג; יהו׳ י״א, כ״א – כ״ב)[26]. פירוש עממי זה מעניין כשלעצמו, אבל בוודאי איננו נותן בידינו מפתח לפתרון הבעיה.

את המושג קרית־ארבע ניסו החוקרים לפרש בדרכים שונות. הובעו דעות, משוללות יסוד, שהכוונה לעיר ״ארבעת האלים״ או ״ארבעת האבות״ (בצירוף אדם!). אחרים (כגון סקינר ודרייבר) חשבו, שהכוונה לברית ארבעה יישובים[27]. דינבורג (דינור)[28] הניח, שהעיר הצטרפה מארבעה ישובים של ארבעה עמים שונים. דעה דומה לזו הביע כבר לונץ[29]: ״אולי נקראה חברון בשם קרית־ארבע על שום שהיתה נחלקת לארבעה רבעים כאשר היא היום״. דעות אחרונות אלה ראויות לתשומת לב מיוחדת בייחוד אם נווכח, שקרית ארבע אינו שמה העתיק של העיר, אלא כינוי או שם לוואי. מן הראוי לציין, שכינויים לערים אינם נדירים במזרח הקדמון. אַרַפְחָ׳ה (היום כֶּרְכּוּךְ), מרכז ארץ ארפח׳ה, נקראת כנראה בתעודות נוזי – âl ilâni ״עיר האלים״; ובבל מכונה כבר בתעודות מימי השושלת הראשונה ״חרשת החיים״. וכן בארץ־ישראל: קרית־יערים או קרית היערים הוא כינוי או שם לוואי של העיר החוית (או החורית) בעלת (בעלה), קרית סֵפֶר (או קרית סֹפֶר; בת׳ השבעים – πόλις γραμμάτων – של העיר הכנענית דביר), עיר התמרים–של יריחו, וכיו״ב. כמו ששם הלוואי âl ilâni היה שגור כנראה בפי תושבי ארץ ארפח׳ה, כן שמות־הלוואי קרית (ה)יערים או עיר התמרים (דב׳ ל״ד, ג׳; שופ׳ ג׳, י״ג, וכו׳) בפי תושבי ארץ־ישראל. והוא הדין בכל הנוגע לכינויים ולשמות־הלוואי המרובים של ירושלים.

נראה לי, כי את פירוש הכינוי קרית ארבע, קרית הארבע במשמעות קרית־ארבע היישובים או הרבעים של העיר חברון, נוכל לקיים לאור עובדות המצריכות דיון מפורט.

בראש וראשונה יש לשים לב לעובדה, כי תוכניות ערים המורכבות רבעים מספר ידועות לנו יפה ממקורות שונים החל מתחילת האלף הב׳ לפסה״נ, ואף מזמנים קדומים יותר. מפתיעה בייחוד העובדה, שבמספר ניכר של ערים עתיקות היו דווקא ארבעה רבעים[30]. כך למשל מזכירה התעודה הידועה בשם ״מדריך העיר בבל״[31] ארבעה רבעים ראשיים בבבל, והם בוודאי הקדומים בעיר. וכן מכירים אנו מתעודות נוזי ארבעה רבעים בארפ׳חה ״עיר האלים״[32], אם כי ייתכן שאין זה אלא מקרה בלבד. אשר לנוזי הרי גם בה היו ארבעה רבעים, כפי שאנו למדים מאוצר התעודות (מהמאות הט״ז – הי״ד לפסה״נ), שנתגלו במקום זה, היינו: ״לב העיר נוזי אשר במבצר(Kirḫu)״ ושלושה רבעים אשר ב״שדה״, היינו מחוץ לחומות עיר־המבצר; גם רבעים אלה היו בוודאי בחלקם מבוצרים, כפי שמסתבר מן העובדה, שאחד מהם, הנקרא על שם שִׁלְוָתֶשֻׁפ בן המלך, היה רובע מוקף חומה שבתוכו בתי־לבנים, ומקומו מחוץ לתל של נוזי (יוֹרְגָן טֶפֶּה)[33]. אולם מעניינות ביותר תעודות אוגרית, המזכירות את רבעיה של

העיר חלב בצפון חלב בצפון סוריה[34]. כדוגמה נביא תעודה דו־לשונית, אכדית ואוגריתית, וזאת הפסקה הנוגעת בחלב:

באוגריתית	באכדית
1) ח׳לב צפן –	āl Ḫal-bi ḪUR.SAG Ha-zi
2) ח׳לב רפש –	āl Ḫal-bi rap-ši
3) ח׳לב כרד –	āl Ḫal-bi GAR.RI
4) ח׳לב עפרם –	āl Ḫal-bi Ḫapiri

כלומר: 1) ח׳לב צפון (חלב של הר צפון, היינו: הככר הקדושה); 2) ח׳לב רפש (חלב הרחבה, הרובע המאוכלס ישוב אזרחי); 3) ח׳לב כרד (חלב המצודה) ו־4) ח׳לב עפרים (חלב של העפרים – הַחַ׳פְּרִ, היינו: הרובע בו יושבים העפרים)[35]. מסתבר איפוא שבחלב היו ארבעה רבעים, ואחד מהם – מצודת העיר (כרד) שבה ישבו אנשי השלטון.

כדאי להזכיר גם דוגמה של תוכנית עיר דומה מתקופה מאוחרת הרבה יותר, היינו מהתקופה הפרסית. בתיאורה של פיניקיה אצל פסבדו־סקילכס (המאה הד׳ לפסה״נ) מסופר על טריפוליס, שנוצרה על־ידי התאחדות שלוש ערים (של הצידונים, הצורים ואנשי ארוד) לאמפיקטיוניה אחת, ונוספה עליהן המצודה המרוחקת מרחק־מה מן השלוש[36].

אין ספק בדבר, שגם ערים שונות בארץ היו מורכבות רבעים אחדים, שכל אחד מהם היווה מעין יחידה ישובית נבדלת, ולפרקים היה מוקף חומה או גדר לצורכי הגנה, ואילו המצודה שימשה מקום מושב לאנשי השלטון ומפלט אחרון לתושבי העיר בשעת מלחמה ומצור. והמדובר הוא לא רק על תקופת הברזל[37], אלא גם על תקופת הברונזה. אולי תסתבר לנו בדרך זו העובדה, שכתבי־המארות מהמאה הי״ט לפסה״נ (השמורים בברלין) מזכירים שני מושלים בערים כמו ארחב וירושלים או שלושה וגם ארבעה – בערים כמו אשקלון, אשאן וכיו״ב[38]; יתכן שהמדובר הוא בראשי משפחות השולטות ברבעים שונים של הערים הנדונות. אשר לירושלים במיוחד, הרי שם יש בוודאי להבדיל בין המצודה, היא מצודת ציון, לבין אזור היישוב האזרחי. לפי סברתו של לוי יש אפילו רמז לכך באחד המכתבים מגנזי אל־עמארנה[39]. וכן יש לשים לב לעובדה, שבעלה היא קרית־יערים העיר החוית (החורית) שנשתעבדה לישראל, היתה מורכבת מכמה רבעים; אחדים מהם היו מיושבים ישוב מעורב של יהודים וחורים (יהו׳ ט״ו, ס׳; דהי״א ב׳, נ״ב־נ״ג) ואחד מהם, שנקרא גבעת קרית (י)ערים, נכלל בשטח נחלת בני בנימין (יהו׳ י״ח, כ״ח; היא הגבעה של שמו״א ז׳, א׳; שמו״ב ו׳, ג׳); כמו כן נזכר מחנה דן באזור העיר קרית־יערים (שופ׳ י״ח, י״ב). את מקומה של גבעת קרית יערים יש בוודאי לקבוע באֶל־אַזֵהָר צפונה מהכביש, ואילו את שאר הרבעים בתחום הכפר אבּוּ עוֹש (קַרְיַת אֶל־עִנַּבּ) דרומה מהכביש.

חלוקת העיר לרבעים מסתברת ביותר בחברון היא קרית־ארבע. אבות האומה הישראלית, אברהם, יצחק ויעקב, ישבו באלוני ממרא אשר בחברון ושם בנה אברהם מזבח (בר׳ י״ג, י״ח). המקום, שבו הראו את מקום חניית האבות, הוא בוודאי שטח בלתי מיושב, ישוב קבוע בסמוך לממרא, שנקרא אלוני ממרא, והוא כפי שמסתבר מבר׳ ל״ז, י״ד – בעמק חברון, שנכלל באזור העיר. כי ממרא אינה אלא אחד הרבעים החשובים של העיר מסתבר מבר׳

ל״ה, כ״ז: ״ויבא יעקב אל יצחק אביו ממרא קרית הארבע הוא חברון, אשר גר שם אברהם ויצחק״. וכמו גבעת קרית יערים (יהו׳ י״ח, כ״ח וכ׳ לעיל) היא הגבעה אינה אלא חלק נפרד של בעלה היא קרית יערים, כן ממרא קרית ארבע, היא ממרא, אינה אלא שכונה באזור העיר חברון היא קרית־ארבע (השווה למשל גם עפל בת ציון, מיכה ד׳, ח׳, היינו עופל בית ציון; הר בת ציון, ישעיה י׳, ל״ב); בהקבלה לנוהג הרגיל ביחס לירושלים ורבעיה אפשר היה אף לאמר: ״ממרא היא חברון בארץ כנען״ (בר׳ כ״ג, י״ט), כלומר להוסיף לשם הרובע ממרא את הביאור – הוא חברון[40]. ואשר למערת המכפלה, מקום קברותיהם של האבות, הרי היא ב״שדה המכפלה על פני ממרא״ (בר׳ כ״ג, י״ט), היינו ״במכפלה אשר לפני ממרא״ (שם, פס׳ י״ז)[41]. ברם, ממרא איננו רק שם רובע בחברון אלא גם שם איש בעל עמדה גבוהה בעיר זו: ״ויבא הפליט ויגד לאברם העברי והוא שוכן באלוני ממרא האמרי אחי אשכל ואחי ענר, והם בעלי ברית אברם״ (בר׳ י״ד, י״ג, וכן פס׳ כ״ד)[42]. מקור זה, בר׳ י״ד, מכיר איפוא שלושה ראשי אבות או נשיאים ״אמוריים״ בחברון[43]. ואחד מהם, ממרא, הוא בעל הרובע ממרא שבחברון וחורשת האלונים – אלוני ממרא[44] – אשר בעמק חברון (בר׳ ל״ז, י״ד), שבה שכן אברהם העברי כבעל־בריתם של שלושת ה״אחים״ וחוסה בצלם (ולפי בר׳ כ״ג, ר׳ אברהם הוא ״גר ותושב״ עם בעלי חברון). אשר לאשכל גם בו קשור שם המקום באזור העיר חברון, כפי שאנו למדים מהסיפור על האנשים ששלח משה לתור את הארץ: ״ויבא עד חברון ... ויבאו עד נחל אשכל ... למקום ההוא קרא נחל אשכל על אדות האשכל אשר כרתו משם בני ישראל״ (במד׳ י״ג, כ״ג, וכן במד׳ ל״ב, ט׳; דב׳ א׳, כ״ד). מסתבר איפוא שהנחל נקרא על שם הרובע, שבשטחו נכלל, ועל שם בית האב שיסד את הרובע, ואילו הפירוש העממי הנ״ל איננו אלא פרי אגדה אטיאולוגית מאוחרת, שנוצרה לאחר שנשכחה הוראתו העתיקה של השם. מן הראויה לציין, ששם דומה – Eŝkalluti – כתוב בכתב היתדות בחותמת סורית מן המאות הט״ז – הט״ו לפסה״נ[44א]. אשר לענר אין לנו עליו שום ידיעות נוספות. ייתכן שהגירסה העתיקה נשתמרה בנוסח השומרוני של התורה. ענרם, שהוא שם שמי־מערבי[45] (״אמורי״, כמו גם השמות ממרא ואשכל). נראים איפוא הדברים שבעלי חברון ה״אמוריים״ התייחסו על שלושת ה״אחים״ ממרא, אשכל וענר(ם), וכל אחד מהם היה נחשב ל״אבי״ משפחה או בית־אב, שעל שמו נקרא הרובע בו התגורר[46]. שם הלוואי או הכינוי קרית־ארבע מסתבר יפה, אם נניח שחברון היתה מורכבת משלושת הרבעים של שלושת בתי האבות בתוספת המצודה, מקום מושבם של השלטונות וחיל־המצב, מפלטם האחרון של תושבי העיר בשעת מלחמה, ושם שער העיר (בר׳ כ״ג, י׳, י״ח), מקום מועצת ״עם הארץ״, היינו בעלי חברון לבתי אבותיהם. הדוגמאות המובאות לעיל (נוזי, חלב) מעידות, שתוכנית עיר כזאת אינה נדירה בתקופת הברונזה.

ואשר לקביעת מקומותיהם של ארבעת הרבעים, מתקבל ביותר על הדעת, שאת שרידי המצודה מציינים שרידי הבנייה שבשיא ג׳בל א־רמידה, ואחד הרבעים השתרע אולי במדרונותיה של גבעה זו. כמקומה של ממרא באה בשורה הראשונה בחשבון גבעת נמרא, כסברתו של אַבֵּל[47]. גבעה זו מתנשאת כדי גובה רב מעל ואדי־ל־קינה, הנחל של חברון, אשר בדרומה, ואת הנחל הזה, המפריד בין נמרא לבין ג׳בל א־רמידה, אפשר לזהות עם עמק חברון (בר׳ ל״ז, י״ד, ור׳ עליו לעיל). את מקום אלוני ממרא נוכל לפיכך לקבוע, בדרך השערה, דרומה מגבעת נמרא, בשטח העיר הערבית שבמעלה הנחל, אולי בסביבת עֵין קַשְׁקָלָה; כל השטח רחב ידיים מָוָאדִי־ל־בֶּסְתָאן בצפון ועד הנחל של חברון שבדרום, המיושב היום ישוב צפוף, נראה כמקום מתאים למחנה אוהלים, ובסמוך לו עלינו לתאר לעצמנו את שדה המכפלה עם המערה, שנרכש על־ידי אברהם מאת עפרון (בר׳ כ״ג). בדרך זו מסתבר גם הציון הטופוגרפי ״במכפלה אשר לפני ממרא״ (בר׳ כ״ג, י״ז) בהקבלה ל״שדה המכפלה אשר על פני ממרא״ (בר׳ כ״ג, י״ט, מ״ט, ל׳, וכו׳)[48]. ואשר לנחל אשכל, אפשר בדרך השערה לזהותו עם וָאדִי־ל־תֻפַּאח, היורד מן המערב לנחל של חברון ועובר מדרום לגבעת אל־מחאור, המציינת אולי את מקומו של הרובע אשכל. וכבר ראינו, שבנחל זה נתגלה קבר מתקופת הברונזה התיכונה ב׳.

וכמו בסיפור בר׳ י״ד כן בסיפורים על כיבוש חברון על ידי הכלבים מופיעים שלושה אחים כראשי המשפחות המיוחסות בחברון, והם ששי, אחימן ותלמי ״ילידי הענק״ (יהו׳ ט״ו, י״ג; שופ׳ א׳, י׳). שינוי זה יש אולי לקשור בכיבוש העיר ה״אמורית״ על־ידי פולשים חתיים, כי הרי המסורת המקראית מכירה בני חת כ״עם הארץ״ של חברון[49]. משלושת השמות אחד שמי־מערבי מפורש – אחימן, ואילו השניים האחרים נראים כנוכריים, ואחד מהם – תלמי – הוא כפי הנראה חורי[50]. הסיפור המקראי על כיבוש ארץ יהודה קורא בשמו של מלך חברון הוהם (יהו׳ י׳, ג׳)[51]. נראים הדברים, שבמרוצת הדורות נתחלפו בתי־האבות בשלושת הרבעים, ואילו המצודה שימשה מקום מושב למלך בזמן הכיבוש הישראלי.

בתקופת ההתנחלות ובימי המלוכה היהודית מוצאים אנו בחברון ארבע משפחות, שהתייחסו על כלב, והן קרח, תפח, רקם ושמע. וזו רשימת היחס שנשתמרה בדהי״א ב, מ״ג[52]:

(כלב אבי?) חברון

קרח	תפח	רקם	שמע
		שמי	רחם
			אבי
		מעון	ירקעם
		אבי	
		בית צור	

אין ספק בדבר, שרשימה זו כוללת בחלקה שמות משפחות כלביים ובחלקה שמות ישובים, היינו "בנותיה" של חברון. מבין ארבע המשפחות הראשיות של חברון ידועה ביותר קרח. קרחים מופיעים בין גבורי דוד (דהי"א י"ב, ו') ושם מקום קרוחים נזכר במשנה (מנחות ח', ו'), וזה אינו כנראה אלא סֵיל־אֶל־קָרָאחִי, חלקו האחרון של סֵיל אֶל־חָסָא, לפני השתפכותו לים המלח[53]. וכיוון שכלב התייחס על שבט החרשים קנז הקרוב לקינים (ר' במד' ל"ב, י"ב; יהו' י"ד, ו', ולפי מקורות שונים עתניאל הוא "בן קנז אחי כלב", יהו' ט"ו, י"ז; שופ' א', י"ג), שנבלע בחלקו באדום (בר' ל"ו, ט"ו, מ"ב) ובחלקו ביהודה (ר' בייחוד דהי"א ד', י"ג)[54], מסתבר שגם משפחת קרח הכלבית שבחברון היתה קרובה קרבת דם לאלוף קרח באדום (בר' ל"ו, ה', ט"ז, י"ח), ומקום מושבם הקדום – בסביבת צוער (ואדי־ל־קראחי)[55]. את המשפחה השנייה – תפח – אין כנראה להפריד משם היישוב בית תַּפּוּחַ, הנזכר יחד עם חברון במחוז השני שבהר יהודה, ביהו' ט"ו, נ"ג (היום תַּפּוּחַ, 8 ק"מ מערבה מחברון, ובוודאי נחשבה לאחת מ"בנותיה"), וכן משם הנחל בחברון – וָאדִי תֻּפָּאח. שם המשפחה השלישית – רקם – שוב מעלה על הדעת קשר אל ארץ אדום, כי כידוע רקם הוא שמה העתיק של פטרה (חִ'רְבֶּת אֶל־בְּיָארָה)[56], וייתכן שהיתה מלכתחילה עיר הקנזים. על משפחת רקם שבחברון התייחסו לפי רשימתנו בתי־האב שישבו במעון ובבית־צור וביניהם גם בית־האב המיוחס של נבל הכלבי שבמעון (שמו"א כ"ה, ב'־ג')[57]. ואשר לשם המשפחה הכלבית הרביעית – שמע – הרי הוא מזכיר את משפחת הקינים שמעתים "הבאים מחמת אבי בית־רכב" (דהי"א ב', נ"ה) ושמעת בארץ שסו (= שוסים, נודדים), הנזכרת ברשימה גיאוגרפית חדשה של רעמסס הב' ביחד עם שעיר, והכוונה כנראה לשבט של חרשים (קינים), שהתגורר בנגב[58]. אחד מבתי האבות של משפחת שמע הוא רחם[59] "אבי" ירקעם, וזה האחרון איננו אלא שמה של אחת מ"בנותיה" של חברון, היינו יקדעם, שגירסתו הנכונה נשתמרה בנוסחאות תרגום השבעים – Ιαρχεαμ[60], אחד היישובים במחוז השלישי בהר יהודה, שאליו השתייכו גם מעון, כרמל, זיף, הקין וערים כלביות אחרות בסביבת חברון (יהו' ט"ו, נ"ה – נ"ז). המקור הנדון שבספר דהי"א מכיר איפוא ארבע משפחות כלביות, שהתנחלו בחברון, בוודאי אחרי כיבוש העיר על ידי כלב בסוף המאה הי"ג לפסה"נ (יהו' ט"ו, י"ד, וכו'). עלינו להניח, כי עם נפילת חברון וחורבן המצודה, מעוז השלטון, "הורישו" המשפחות הכלביות קרח, תפח, רקם ושמע את ארבעת הרבעים של קרית־ארבע היא חברון, ביחד עם "בנותיה" של העיר, אשר ממערב (תפח), מצפון (בית־צור) ומדרום לה (מעון, ירקעם). כך מסתברת גם הידיעה, שדוד העלה את בני ביתו ואת גדודו מצקלג ל"ערי חברון" (שמו"ב ב', ב' – ג')[61], היינו לרבעי העיר ובנותיה, ושם נמשח למלך על בית יהודה. וייתכן שכבר דוד ביצר מחדש את המצודה, ורחבעם נכדו שב וחיזק את המקום והפכו לאחת מ"ערי המצודות" ביהודה (דבהי"ב י"א, י')[62].

למען השלם את התמונה הכללית של אופי העיר בתקופת ההתנחלות והמלוכה הישראלית־היהודית, מן הראוי להקדיש תשומת לב גם לעובדה, שחברון היתה נחשבת למרכז דתי, לעיר הכהנים והלווים ולעיר המקלט בהר יהודה. המסורת המקראית מכירה את אלוני ממרא ואת המזבח שבנה אברהם (בר' י"ג, י"ח) כמקום מקדש ועצרת מן החשובים ביותר בארץ. שם כרת כנראה דוד ברית עם זקני ישראל "לפני ה'" ונמשח למלך על כל ישראל (שמו"ב ה', ג') ושם שילם אבשלום את נדרו אשר נדר "לה' בחברון" ונמשח למלך (שמו"ב ט"ו, ז' ואילך). נראים הדברים, שכבר לפני דוד היתה בחברון משפחה ענפה של לוויים, שהיתה קשורה במקדש זה ובפולחן שנהג בו, אף על פי שעצם ארגון משפחות הלוויים בערי ישראל וקביעת ערי המקלט חל בוודאי רק בסוף ימיו של דוד[63]. [illegible]אכן, רשימות היחס של שבט לוי מכירות משפחה אחת, ששמה בלבד מספיק להעיד על קשריה לחברון, היא משפחת החברוני, שהתייחסה על קהת בן לוי (שמ' ו', י"ח; במד' ג', כ"ז, ו[illegible]). ואשר למשפחה הענפה קהת, שעליה התייחסה משפחת החברוני, הרי קשריה לעיר חברון אינם מוטלים בספק (ר' יהו' כ"א, י'–י"א; דבהי"א ו', ל"ט–מ'). והנה רשימות היחס מכירות ארבעה בתי־אב, שהתייחסו על חברון, "אבי" משפחת החברוני, והם: יריה הראש, אמריהו השני ויחזיאל השלישי ויקמעם הרביעי (דבהי"א כ"ג, י"ט). האם מקרה הוא, שהמדובר הוא דווקא בארבעה בתי־אב, או עלינו להניח, שכל בית־אב היה קשור באחד הרבעים של העיר הכלבית? אם נכונה הסברה השנייה יתברר שבכל רובע ורובע של העיר היתה שכונה של לוויים, וביניהם כהנים, ששרתו במקום המקדש, ועצם שם המשפחה – החברוני – מעיד על קדמותו במקום וקשריו האמיצים אל מקום הפולחן מזה ואל המשפחות הכלביות מזה. וכן מובנת לנו גם תביעת הבעלות של הכהנים והלווים על רבעי היישוב בחברון: "ויתנו להם את קרית־ארבע אבי הענוק היא חברון בהר יהודה ואת מגרשיה סביבותיה, ואת שדה העיר ואת חצריה נתנו לכלב בן יפנה באחזתו" (יהו' כ"א, י"א – י"ב). בתקופתו של דוד הגיעה משפחת החברוני למעמד חשוב ביותר בין משפחות הלוויים, בוודאי בעקבות המלכתו של דוד למלך בחברון "לפני ה'", וכפי הנראה מילאו בתי־האב שהתייחסו על חברון בן קהת בן לוי, תפקיד חשוב בטכס זה. עם ארגון ערי הלוויים בסוף ימיו של דוד ואל נכון כששלמה כבר היה השליט בפועל, נפוצו בני משפחה ענפה זו בארץ ומילאו תפקידים חשובים כממונים "לכל מלאכת ה' ולעבדת המלך", בערי לוויים שונות, ובעיקר במרכזים אדמיניסטרטיביים חשובים אשר בעבר הירדן (ר' בייחוד דבהי"א כ"ו, ל"א – ל"ב); והם נחשבו בין המיוחסים שבמשפחות ובבתי האבות של הלוויים (ר' למשל דבהי"א ט"ו, ט').

נתפרסם לראשונה בספר היובל
לכבוד פרופ' ב' דינבורג (דינור),
הוצ' "קרית ספר", ירושלים, תש"ח

הערות

1 על כינויו של אברהם – ח׳ליל א־רחמן, ח׳ליל אללה, ר׳ J. Eisenberg, Abraham in der arab. Legende, 1912. Borée, Die Ortsnamen Palästinas, p. 58 סובר, שאל־ח׳ליל אינו אלא תרגום המלה חבר, בלי קשר לאישיותו של אברהם. סברה זו משוללת כל יסוד. ר׳ הרשקוביץ (אליצור), מאסף יבנה ג׳ (תש״ב), ע׳ 83 ואילך, מניח, שהערבים למדו את שם העיר ופירושו העממי ״חבר נאה״ הוא אברהם (ב״ר פ״ד, י״ג) מפי תושבי העיר היהודיים ותרגמוהו לערבית; מסתבר לו ש״אף כאן לא שינו הערבים ממסורת המקום ותושביו״. אבל ראשית אינני מוצא קשר בין המדרש הנ״ל לבין שם העיר אל־ח׳ליל ושנית, הידיעות על קהילה יהודית בחברון בסוף התקופה הביזנטית הן קלושות למדי.

2 ר׳ L.H. Vincent,E.J. Macky, F.M. Abel, Hébron, le Haram el Khalil, 1923. עניין בפני עצמו הוא המקום המסורתי של אלוני ממרא, מקום אוהלו של אברהם (Tabernaculum Abrahamae, לפי הירונימוס בפירושו לזכריה י״א, ד׳). הידוע בספרותנו העתיקה בשמות בית אילנים, אילת, בוטנה (ר׳ קליין, ארץ יהודה, ע׳ 166 ואילך), הוא המקדש והשוק של Terebinthus, היום ראמת־אל־ח׳ליל, כ־3 ק״מ צפונה מחברון. החפירות שנערכו על־ידי מאדר העלו שרידי בניינים החל מימיו של הירודס, וגם מעט קרמיקה קדומה יותר. ור׳ A. E. Mader, Mambré, 1957.

3 ר׳ ש׳ קליין, מאסף ציון ו׳ (תרצ״ד) ע׳ ל״ו. – אמנם, המסורת הביזנטית מכירה מאוסוליאוס של אברהם בקרבת ״אלון ממרא״ (ראמת־אל־ח׳ליל), במקום המקודש של Therebinthus (ר׳ אבסביוס, אונומ׳, הוצ׳ קלוסטרמן, ע׳ 6, שו׳ 12 ואילך המדבר על μνῆμα=נפש של אברהם, וכן הנוסע מבורדו, המכיר בסיליקי מימי קונסטנטין במקום זה); אבל זו הושפעה בוודאי מקביעת מקומה של אלוני ממרא בראמת־אל־ח׳ליל.

4 על המקורות הערביים ר׳ E. Honigmann, "Enc. of Islam" II, 2 (1924), pp. 886 f.

5 רבי בנימין מטודילא, ור׳ א׳ יערי, ׳מסעות ארץ ישראל׳ (תש״ו), ע׳ 42; ש׳ אסף ול״א מאיר, ׳ספר היישוב׳ ב׳, ע׳ 9 (ר׳ שער ״איגרות״ להלן – העורך).

6 ׳כפתור ופרח׳, הוצ׳ לונץ, ע׳ רצ״ט (כנ״ל – העורך).

7 ר׳ א׳ יערי, שם, ע׳ 88 (כנ״ל – העורך).

8 את רוב המקורות העבריים הנוגעים בחברון רשמו י״ז הורוביץ, ׳ארץ ישראל ושכנותיה׳, ע׳ 250 ואילך ומ׳ איש־שלום, סיני ד׳, ג׳־ד׳ (ת״ש), ע׳ רכ״א ואילך. את הידיעות על היישוב היהודי בחברון בתקופה הערבית אספו ש׳ אסף ול״א מאיר, ׳ספר היישוב׳ ב׳, ע׳ 6 ואילך, (כנ״ל – העורך). את העדויות הנוצריות מספרי המסע הנוצריים אסף לאחרונה מ׳ איש־שלום, ׳מסעי נוצרים לארץ ישראל, תל־אביב, תשכ״ו.

9 בדקתי את החרסים, שלקטו המלומדים מ־École biblique, ונתברר לי, שהקדומים בהם מתייחסים לתקופת הברזל הקדומה; הנני משתמש גם בהזדמנות זו להודות לאב ר׳ די־וו על שהראה לי את הקרמיקה. Abel, Géographie de la Palestine II, p. 346 מזכיר גם חרסי תקופת הברונזה המאוחרת. Albright, The Archaeology of Palestine and the Bible, p. 208 n. 16 מזכיר את החומות ה״קיקלופיות״ באי־רמידה, אבל מציין שלא מצא שם חרסים קדומים; הוא סובר איפוא, שהמקום היה מבוצר, אבל לא מיושב; אך כאמור נמצאו שם חרסים קדומים ואין צורך במסקנה כזאת.–בבדיקות הארכיאולוגיות שערך בשנים האחרונות פ׳ המונד באי־רמידה, נתגלו שרידים המעידים על ישוב במקום לפחות החל בתקופת הברונזה התיכונה ב׳, היינו מהרבע הראשון של האלף השני לפסה״נ ואילך.

10 בקבר נמצאו שלוש קערות עמוקות מהסוג האופייני לשכבה E בתל בית מרסם (המאה הי״ח ותחילת המאה הי״ז לפסה״נ), שלוש פכיות (מהן שתיים שחורות) מטיפוס תל אל־יהודיה בעלות בסיס־כפתור, פך בעל בסיס מהודר וקנקן גדול בעל נקב בתחתיתו (טיפוס בלתי ידוע), וכן כלי בהט קטן מתוצרת מצרית עם מכסה. אין ספק בדבר, שכל הכלים הללו שייכים לתקופת הברונזה התיכונה ב׳, היינו למאה הי״ח. הסכות נתפרסמו על ידי E. Henschel-Simon, QDAP VI (1938), p. 192 Nos. 12–3; p. 196, Nos. 64–5 ונקבע להן אותו תאריך.

11 ר׳ על המקום הזה – Abel, Membré Conferences de St. Etienne I (1910), pp. 145 ss.

12 ר׳ בייחוד Sethe, ZfAeSp LXV (1930), pp. 85ff.; Montet, Kemi IV (1933), p. 191 ss.

13 ר׳ R. M. Engberg, Hyksos Reconsidered (1939), p. 9; W. F. Albright, JPOS XV (1935), pp. 225f.; BASOR 99 (1945), p. 16. בעית החיקסוס נדונה בשנים האחרונות במחקריהם של H. Stock, Studien zur Geschichte und Arch. der 13. bis 17. Dyn. Aegyptens, 1942; H. Winnlock,The Rise and Fall of the Middle Kingdom in Thebes, 1947; J. Säve, Söderbergh, JEA XXXVII (1951), pp. 53ff.; A. Alt. Kleine Schriften III (1952), pp. 49ff.

14 ר׳ O.R. Sellers, The Citadel of Beth-Zur, 1933 וכן R.W. Funk BASOR 158 (1958), pp. 10ff.

15 ר׳ Albright, Studies in the History of Culture (1942), p. 24, AASOR XVII (1938); pp. 27ff.; H. A. Potratz, Das Pferd in der Frühzeit, 1939; Säve-Söderbergh, ibid., p. 59. וכפי שהראה לאחרונה ר׳ ידין יש קשר אמיץ בין תפוצתה של שיטת ביצורים זו ובין הנהגת איל־המצור כאמצעי לחימה.

16 ר׳ ספרי תולדות ארץ־ישראל א׳, ע׳ 70 ואילך; ובמיוחד Yadin, BASOR 137 (1955), pp. 23 ff.; Albright, Archaeology of Palestine (1962), pp. 88 f.

17 ר׳ הדו״ח של י׳ ידין ואחרים בספר ׳חצור׳ א׳ – ג׳.

18 ראויה לתשומת לב גם המסורת, שיוסף בן מתתיהו שם בפי תושבי העיר (מלח׳ ד׳, ט׳, ז׳): חברון היא העיר העתיקה בכל ערי הארץ, היא נבנתה לפני מוף (ממפיס) אשר במצרים ומספר ימיה אלפיים ושלוש מאות שנה. מקובלת ההנחה, שזוהי מסורת מקומית ובלתי תלויה במקור הנדון שבמקרא (ר׳ למשל Abel, Géogr. II, 345 s.), אבל לדעתי אין לה יסוד כלשהו. ״המסורת״ של יוסף בן מתתיהו בנויה על ס׳ במדבר י״ג, כ״ב. הוא זיהה את צוען עם ממפיס על סמך פירוש מוטעה לידיעה השאובה ממנתון, שמנהיג הכובשים החיקסוסיים Salitis, שישב בעיר ממפיס, בנה את העיר אוריס (׳נגד אפיון׳ מאמר א׳). ״היא (חברון) נבנתה לפני ממפיס״ איננה אלא פראפרזה של הכתוב ״וחברון ... נבנתה לפני צוען מצרים״. התאריך הוא בוודאי מלאכותי ומבוסס על אחת השיטות הכרונולוגיות של יוסף (ר׳ עליהן א׳ שליט, תרגום ׳קדמוניות היהודים׳, הע׳ 92–95 לס׳ ח׳, ע׳ קכו־קכז).

19 על הכינוי לעיר – קרית־ארבע – ר׳ להלן.

20 ר׳ למשל, Maisler (Mazar), JPOS XVI (1936), pp. 151 f. – משמות הערים בארץ אזכיר דוגמאות מעטות בלבד: בכתבי המארות המצריים (המאה הי״ט) – אשאן, אסקלן (=אשקלון), בצרן (במכתבי אל־עמארנה Buṣirûna=בצר), עין (=עיון), ברשימת ערי א״י של תחותימס הג׳ – אפקן (=אפק), ברקן (במכתבי אל־עמארנה Barqûna ברקון), נעמן, ערן; במכתבי אל־עמארנה Barqûna(=בתרון), Gilûni (=גלון), וכו׳.

21 משוללת יסוד היא גם ההשערה, שיש קשר כלשהו בין חברון לבין ה־Hab/piru–עפר (באוגריתית – עפרם) של מקורות האלף הב׳ לפסה״נ. Albright, AASOR XX–XXII (1943), p. 24; Maisler (Mazar), BASOR 102 (1946), p. 10. ור׳ גם סברתו של H.L.Ginsberg, The Legend of King Keret (1946), p. 37.

22

23 "טוב לשבת על פנת־גג מאשת מדונים ובית חבר", כלומר: טוב לשבת על פנת גג מאשת מדנים ובית אוצר.

24 ר' מאמרי כנען וכנענים ב־BASOR 102, (1946), p. 9ff. וכן Albright, Studies presented to D. U. M. Robinson (1952), 229 f.

25 על המושג מסכנות ועל האסמים שנתגלו בארץ ר' ספרו של אולברייט הנ"ל בהע' 22.

26 בטעות משערים חוקרים שונים, כגון Dussaud, Syria VIII (1927). p. 218 s.; Alt, ZfAeSp 67 (1937), p. 42; Galling, BRL, p. 278 שיעגק של כתבי־המארות המצריים אינה אלא ארץ הענקים בדרום הארץ. לאור כתבי־המארות החדשים נסתבר, שארץ זו מקומה בצפון סוריה.

27 ר' הספר הנ"ל של ונסאנט – מק־קיי – אבל, ע' 122, הע' 2.

28 "ישראל בארצו" א' (תרצ"ח), ע' 42 הע' 4.

29 'לוח ארץ ישראל' י"א (תרס"ו), ע' 27.

30 יתכן לחשוב על השפעת המושג השומרי־האכדי של חלוקת הארץ ל"ארבעה כנפי הארץ" (רוחות השמים), ודרוש עיון מעמיק יותר בבעיה.

31 ר' E. Unger, Babylon die Heilige Stadt nach der Beschreibung der Babylonier (1931).

32 ר' E. R. Lacheman, BASOR 81 (1941), pp. 12ff.

33 ר' Starr, Nuzi I, pp. 324 ff. וכן Lacheman, ibid., p. 15.

34 ר' A. Götze, BASOR 79 (1940), p. 23; Ch. Virolleaud, RES (1940), p. 75; Syria 21 (1940) p. 143.

35 ר' את פירושיו של גטצה, שם, ע' 32 – 34 לתעודה זו. מאלפת העובדה, שבעיר הבבלית החשובה סְפַר היו כבר במאות הי"ט־הי"ח לפני ספה"נ רבעים שנקראו על שם השבטים האמוריים, שהתיישבו בהם: סְפַר אֲמְנָם וְסְפַר יַחְ'רָם; וראה D. O. Edzard, Die "Zweite Zwischenzeit" Babyloniens (1957) pp. 106 f. אשר לעפרים־חפר, הכוונה בוודאי למעמד המיוחד, הידוע לנו ממקורות רבים, אכדיים ומצריים (עפרו); ולפי סברה מקובלת יש לו קשר כלשהו לעברים של מקורות המקרא.

36 ר' K. Galling, ZDPV (1938), pp. 72 f.

37 כך מסתבר למשל הסיפור על כיבוש רבת בני עמון על־ידי דוד: "וישלח יואב מלאכים אל דוד ויאמר: נלחמתי ברבה, גם לכדתי את עיר המים. ועתה אסף את יתר העם וחנה על העיר ולכדה" (שמו"ב י"ב, כ"ז ואילך). עיר המים היא רובע ברכה סמוך לנחל, ואילו העיר אינה אלא השטח המבוצר (העיר=מצודת העיר). דוגמה מאלפת מתקופה קדומה יותר היא שכם, שכללה את מגדל שכם מרכז השלטון ומקומו של בית בעל ברית, ואת רבעי המגורים של האזרחים (שופ' ט'־י'), דבר שהוכח בחפירות בתל בלאטה ביחס לכל תקופת הברונזה התיכונה והמאוחרת.

38 ר' K. Sethe, Die Ächtung feindlicher Fürsten etc., Abhandl. d. Preuss. Akad. d. Wiss. in Berlin, Phil-hist Kl. (1926), No. 5

39 ר' Lewy, JBL (1940), pp. 519 ff. — אבל קריאתו בית (האל) שלם (=שלם של בר' י"ד, י"ח) מוטלת בספק רב.

40 ור' גם בר' מ"ט, ל': "... בשדה המכפלה אשר על פני ממרא בארץ כנען". השם ממרא משמש איפוא בשם ישוב, כמו ביחס לגבעת קריית יערים – הגבעה. תופעה דומה לזו אפשר לציין בכל הנוגע לרמות גלעד – ראמות – גלעד־מצפה (ר' על המקום הזה N. Glueck, BASOR 92 (1943), pp. 13 ff.

41 על פני־לפני, השׂ' למשל שמ' י"ד, ב': לפני בעל צפון, במדב' כ"ג, ז': אשר על פני בעל צפון.

42 על בר' פרק י"ד בכללו ר' Maisler (Mazar), Untersuchungen, pp. 15 ff.; F. Böhl, Das Zeitalter Abrahams (1930), pp. 12 ff.; Albright, BASOR 88 (1942), pp. 33 ff. וקסוטו בספרו La Questione della Genesi (1932).

43 ר' את האמור לעיל (ע' 9) על מושלי הערים בכתבי המארות המצריים.

44 בתרגום השבעים – δρύς – אלון (וכן בבר' י"ג, י"ח; י"ח, א'), מעניין הדבר, שהפרשנים העתיקים התלבטו הרבה במשמעות השם: "והוא שוכן באלוני ממרא (בר' י"ד, י"ג), ר' יהודה ור' נחמיה, ר"י אמר: במישרא (גירסה: משריא) דממרא, ור"נ אמר: בפלטין דממרא" ... (ב"ר מ"ב). ובהתאם לדעתו של ר' יהודה מתרגם אנקלוס: מישרי דממרא והוולגטה Convallis Mambré. מקורות אלה מתכוונים איפוא להשוואה אלון= αὐλών, וכדברי הירונימוס Heb- raeum, vocabulum est Aulon non Graecum . . . sed. E. Stummer, JPOS XII (1932), pp. 6 ff. ור' בפרטות

44א ר' A. Boissier, Syria XI (1930), p. 10 ff. שקבע את זמנה במאה הט"ו ואילו S. Smith: סובר, שהיא מימיו של ח'מורבי.

45 השווה אברם, עמרם וכדו'; ור' על השמות מסוג זה ועל היסוד רם – Albright, JBL LIV (1935), pp. 193 ff. האל עץ ידוע לנו ממקורות שונים והוא משמש תכופות יסוד תיאופורי בשמות פרטיים "אמוריים", ור' Lewy, RHR CX (1934), pp. 42 ff. וכן במכתבי אל־עמארנה ובתעודות אוגרית — Maisler, JPOS XVI (1936), pp. 152 f., נסיון לפרש את השם ענר בהודו־אירני – א' ראובני, שם, חם ויפת, ע' 129 הע' 6.

46 מן הראוי לציין, שבשכם התייחס מעמד האצילים, בעלי שכם, רק על "אב" אחד בלבד, והוא חמור אבי שכם "נשיא הארץ" (בר' ל"ד, ב'; שופ' ט', כ"ח).

47 ר' מאמרו הנ"ל בהע' 10. זיהוי זה מסתבר יפה מטעמים טופוגרפיים, אם נניח, שמסורת מערת המכפלה מבוססת על זכרונות מימי המקרא, ור' לעיל, ע' 2. אשר לדמיון השמות ממרא – נמרא הרי הוא מדומה בלבד.

48 משוללות יסוד הן השערותיהם של מאדר ואח', שיש לחפש את חברון (וממרא) המקראית בסביבות ראמת אל־חליל, וכן סברת גלינג ב־BRL., p. 275: "Es ist nicht zu bezweifeln, dass wir in Râmet el-Halîl die Stelle des biblischen Mamre besitzen". לא נמצאו שם שרידי בניינים מלפני תקופת הורדוס, וגם אין להסיק מהמקורות הספרותיים, שחברון המקראית שכנה במרחק של 3 ק"מ מחברון של ימינו. ואשר ליוסף בן מתתיהו, הוא מזכיר את Ὠγύγη, אלון בראשית (היינו אלון ממרא) סָמוך לחברון העיר (מלח' א', י'). והוא מקום פולחן במרחק ששה ריס מחברון (מלח' ד', ט', ז'); מסתבר שאין יוסף מתכוין לראמת אל־ח'ליל, כדעת רוב החוקרים (שליט, תרגום קדמ' היהודי־א', ע' 233 הע' לו), המרוחקת מחברון מרחק גדול יותר (לפי ספר המסעות Itin. Burdigal, המרחק מ־Terebinthus לחברון הוא שני מילין), וייתכן שחשב על נמרא. אשר לבירת אברהם שבספר היובלים סובר קליין, ארץ יהודה, ע' 77, שהכוונה לראמת אל־ח'ליל, אבל זוהי בעיה בפני עצמה המחייבת חקירה נוספת.

49 יש אולי מקום לסברה שגדודי החתים הגיעו לארץ־ישראל בימי מסעותיו של מורשיל מלך חת לחלב ולבבל בסוף המאה הי"ז ובתחילת המאה הט"ז לפסה"נ.

50 על השם הזה ר' Lewy, RES (1938), 2, p. 62. שמות חוריים, המורכבים עם היסוד Talma ("גדול") רגילים למדי, כגון Tal-ma Tešup או Er-wi-tal-ma (האדון הגדול), ותלמי הוא שם תיאופורי מקוצר. בשם זה נקרא גם מלך גשור בימיו של דוד (שמו"ב ג', ג').

51 לפי דעתו של Albright, BASOR 87, p. 37 n. 31 היתה חברון מרכז מדיני חשוב בתקופת אל־עמארנה, ומקום מושבו של שורדתא, שבטעות חשבוהו עד כה למלך קעילה.

52 ר' קליין, מחקרים בפרקי היחס שבספר דברי הימים (תר"ץ), ע' 17 ואילך וכן ש' ייבין, רבעון ציון ט' (תש"ד) ע' 58.

53 ר' קליין, ארץ יהודה, ע' 140; י' קופילוביץ – ב"צ ונסקי, חבל סדום (תש"ה), ע' 6.

54 ר' על הקנזים, הקינים והכלבים N. Glueck, PEQ (1940), pp. 22 f. וכן ש' אברמסקי, ארץ־ישראל ג' (תשי"ד), ע' 116 ואילך.

55 וזהו אחד המקומות של מחצבי הנחושת דרומה מים המלח (גיא החרשים לפי דהי״א ד׳, י״ד). – אחרת סובר קליין, שם: לדעתו יש לחשוב על משפחה אשר ישבה בתחילה בחברון והלכה לה להתיישב לדרום ים המלח, אבל מקורות המקרא מכירים רק נדידה של משפחות קנזיות, קיניות וכלביות ממרכזיהם דרומה מים המלח אל ההר בלבד (הש׳ שופ׳ א׳, י״ב–ט״ז). ור׳ האטלס ההיסטורי של עם ישראל, תקופת המקרא ע׳ 27.

56 לפי קדמ׳ היהודים ד׳, ז׳, א׳; ד׳, ד׳, ז׳; האנומסטיקון של אבסביוס, הוצ׳ קלוסטרמאן, ע׳ 144 ש׳ 7, וכו׳. ור׳ ב׳ מזר, האטלס ההיסטורי, ע׳ 21 ו־27; ספר אפשטיין (תש״ל), ע׳ 316.

57 ור׳ קליין, מחקרים, ע׳ 18 – גם את שמי ״בן״ רקם ו״אבי״ מעון מוצאים אנו ברשימת היחס שבדהי״א ד׳, ט״ו – י״ז.

58 ר׳ B. Grdseloff, RHJE I (1947), p. 79 ff. – שאעראר שבכתובת זו איננה אלא שעיר של מקורות המקרא; הכתיב המצרי מסתבר לדעתי מן הכתיב Sa'arri שבאשורית (Assyria and Babylonia II, No. 818 Luckenbill, Ancient Records of), ור׳ גם Albright, The Vocaliz.of the Ancient Syll. Orthogr., p. 38, V. 12 — ידוע גם ישוב בנגב בשם שמע (יהו׳ ט״ו, כ״ו).

59 שם זה מזכיר לנו את ירחם שברשימה הגיאוגרפית של שישק (מס׳ 112 ו־139). במס׳ 107–112 נזכרים חקרם ערד רבת ערד נבת ירחם, היינו חגרים (מבצרי־גבול) ערד רבתי (=רבה) וערד של בית ירחם, אל נכון אחת מבנותיה של ערד, שבה ישבה משפחת ירחם; ור׳ ספר אפשטיין ע׳ 319.

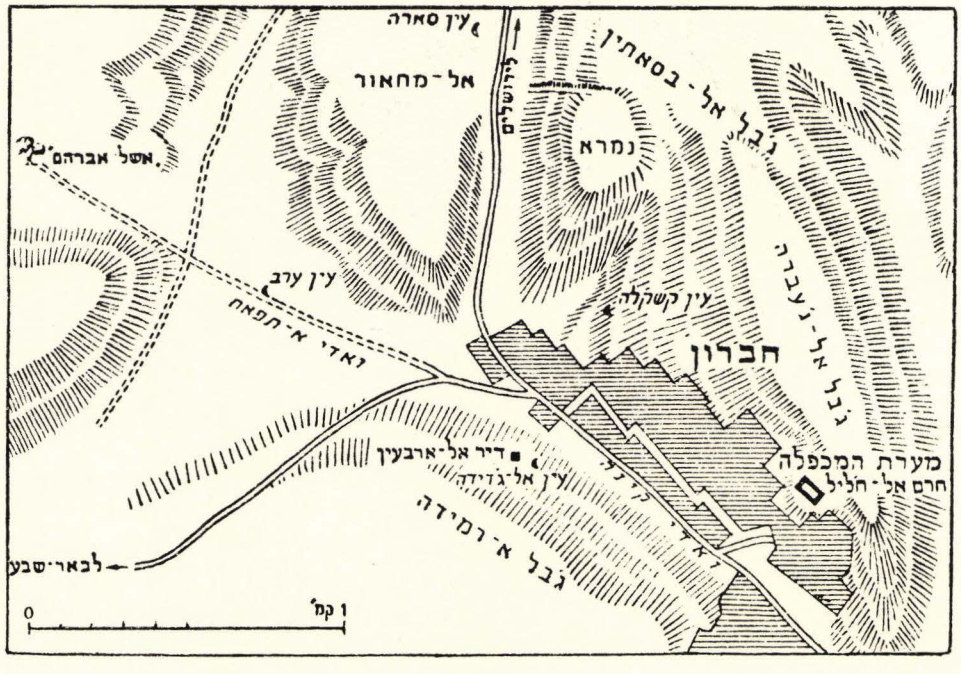
60 ר׳ M. L. Margolis, The Book of Joshua in Greek IV (1938), p. 314. וכבר הראה מרגוליס, שזוהי הגירסה המקורית.

61 ״ויעל שם דוד ... ואנשיו אשר עמו העלה דוד ... וישבו בערי חברון״, וכן בתרגום השבעים: καὶ κατῷχουν ἐν ταῖς πόλεσιν Χεβρών.

62 על מעמדה של חברון בתקופת הבית הראשון, אין לנו ידיעות מפורשות מן המקרא. כידוע נתגלו במקומות רבים ביהודה ידיות קנקנים הנושאות טביעות המכילות את הסמל הממלכתי ואת המלה ״למלך״ בתוספת שם אחת הערים: חברון, זיף, שוכה וממשת (את זמנן יש לקבוע במאה הז׳ ובתחילת המאה הו׳ לפסה״נ). כמה מן החוקרים רצו להסיק מהן את המסקנה, שארבע הערים היו מרכזים אדמיניסטרטיביים ביהודה (ר׳ בייחוד Alt; PJB 25, pp. 86 f. וכן Albright; JPOS V, pp. 17 ff. או מרכזי אחוזות המלך (ר׳ Galling, BRL, p. 339) סברה זו מסופקת מאד. מתקבל יותר על הדעת, שבערים אלה היו בתי היוצר של המלך (הש׳ דהי״א ד׳, כ״ג), אבל ייתכן גם, שהן באות להעיד על חלוקה מנהלית של יהודה: ור׳ סוקניק, קדם א׳ (תש״ב), ע׳ 32 ואילך; מייזלר, תולדות המחקר הארכיאולוגי בא״י, ע׳ 160; קליין, ידיעות החברה לחקירת א״י ה׳, ע׳ 98 ואילך; D. Diringer, BA XII (1949), pp. 70 ff.; Moscati, L'epigraphia ebraica antica (1951), pp. 83 ff.; נ׳ אביגד, אנציקלופדיה מקראית ג׳, ע״ע 81–82; י׳ אהרוני, ארץ־ישראל בתקופת המקרא, תשכ״ג, ע״ע 316 ואילך.

63 על ארגון ערי הלוויים והכהנים וערי המקלט בימי דוד ר׳ M. Löhr, Asylwesen im Alten Testament (1930), Passim; Albright, Archaeology and Rel. of Israel, pp. 121 ff.; Ginzberg Jubilee Volume (1945), pp. 49ff.

קליין, קובץ לזכר מזיא (תרצ״ה), ע׳ 81 ואילך; ב׳ מזר, עיונים בספר יהושע (תש״ך), ע׳ 165 ואילך.

חברון על שם מה? — "דרשו נוטריקון: חברון — חבר נאה, ומצינו לאברהם שנקרא חבר".

רש"י לב"ר, נ"ח, ד'

ח'ליל אל־רחמן–חברון

פרופ' יהודה אליצור

כידוע נקראת חברון בפי הערבים בשם "ח'ליל אל־רחמן". שם זה הוא מעיקרו כינוי של אברהם אבינו, שהיה "חבר הרחמן", כלומר ידיד ה'. הדבר מפליא, לכאורה, שכן מרבית המקומות העתיקים הידועים בארץ נקראים בפי הערבים בשמותיהם ההיסטוריים הקדומים, כגון: בֵּית לֶחֶם, גֶּבַע, מִכְמָשׁ, ומדרום לחברון: כַּרְמֶל, זִיף, מָעוֹן, אֶשְׁתְּמוֹעַ, יוּטָה. ועוד הרבה. וכבר ציין זאת רבי אשתורי הפרחי, לפני כ־700 שנה: "שמות העיירות והנהרות הכתובים בכתבי הקודש שבכתב ושבעל־פה מעט הוא מה שנשתנה שמם בין הישמעאלים ... הארץ לעולם עומדת. והשינוי בשמות מעט הוא" ('כפתור ופרח', פרק י' ופרק מ"ז). נשאלת איפוא השאלה, מה ראו הערביים לסטות ממנהגם דווקא כאן לזנוח את השם ההיסטורי העתיק חברון ולקרוא לעיר קדומה ומפורסמת זו שם חדש?

כדי להגיע עד חקר דבר זה, מן הראוי כי נשאל עצמנו תחילה מנין להם לכובשים ולמתיישבים הערביים שמות עבריים־מקראיים עתיקים? מסתבר שלמדו אותם לא מתוך ספרים ומחקרים כי אם, פשוט, מפי יושבי המקומות, שרבים מהם היו יהודים או יורשי היישוב היהודי הקדום. אמור מעתה: הכובשים־המתיישבים הערביים לא קראו שמות חדשים על מקומות ששמם העתיק היה קיים וידוע. ראיה לדבר, כי אפילו במקום שאימצו הערביים שמות לא עבריים, לא היו אלה לעתים שמות ערביים כי אם שמות יווניים־רומיים, שהיו שגורים בפי יושבי המקומות באותו זמן. על־כן יקראו הערבים לשכם בשם נַאבְלֻס, בעקבות הכינוי הרומי של העיר (Flavia) Neapolis ולשומרון בשם סֶבַּסְטִיָה, היא Sebaste, וכיוצא בהם הרבה.

הקשר הרצוף בין היישוב היהודי ויורשיו לבין היישוב הערבי, יש בו כדי להסביר כמה תופעות מעניינות של גלגולי מסורות מקומיות. פעמים שאתה מוצא כי שם או מסורת מקומית שבפי הערביים, מצוי גם במדרש חז"ל. הנה למשל, מקום בנחלת ישששכר, לא הרחק מהר תבור, ושמו כְּסֻלּוֹת (יהושע י"ט, י"ח) או כִּסְלֹת תָּבֹר (שם, י"ב). בפי הערביים נקרא המקום בימינו בשם אִכְּסַאל. ואם תשאל א' נוספת זו מנין? הרי תמצא צורה זו ממש בא' נוספת במדרש בראשית רבה (צ"ט, י"ב, על הפסוק: "יששכר חמור גרם"), ושוב: מובן שהמתיישבים הערביים לא שאלו את השם מתוך המדרש. מפי יושבי המקום היהודים למדו את השם חכמי המדרש מחד והכובשים הערביים מאידך.

כיוצא בזה מספר הגיאוגראף הערבי מוקַדַּסי, לפני כ־1000 שנה, כי את צוער שבדרום ים המלח מכנים בשם "גיהנום", בגלל אקלימה הקשה ומימיה הרעים. וראה זה פלא, אותו דבר ממש אנו שומעים מאות שנים קודם לכן מפי חז"ל (ספרי דברים, שנ"ז): "הראה הקב"ה למשה גיהנום סמוכה לצוער". מוקדסי היה איש מלומד, אף־על־פי־כן אין להניח שלמד את הדבר מפי המדרש.

הוא היה חוקר־נוסע ודרכו היתה לתאר מה שראה ושמע במקומות שעבר בהם, אמור מעתה: גם כאן לפנינו מסורת מקומית של יהודים, שעברה מצד אחד למדרש חז"ל ומצד שני אל הכובש־המתיישב הערבי. והרי תעודות ומְמצאים מעידים, כי בצוער נתקיים היישוב היהודי מאות בשנים אחרי החורבן, אל־נכון עד הכיבוש הערבי ממש (ע' 'ספר היישוב', ערך "צוער").

עֵין דּוֹר של שאול המלך (יהושע י"ז, י"א, ש"א כ"ח, ז') נקראת בערבית אֶנְדּוּר. כיצד נהפכה ע' לא'? והרי הערביים מבטאים אותיות גרוניות ומבדילים היטב בין א' לע'? אכן, אילו למדו השם מן המקרא, היו בוודאי קוראים עין דור. ברם, הם למדו מפי יושבי המקום וכבר העידו חז"ל בכמה מקומות, כי יושבי הגליל היהודים "היו עושין עיינין אלפין".

נראים הדברים כי המתיישבים הערביים, ששמעו את שם מקומם מפי האוכלוסין הוותיקים, לא בכל מקרה שמרוהו כצורתו. לפעמים שינוהו לפי טעמם ולפעמים אף תרגמוהו לערבית. זהו, כנראה, פשר השם "תל אל־קאדי" (קאצ'י), שאינו אלא תרגום השם העברי העתיק דן (קאדי – דיין, שופט). הקצה הצפוני של "סולם צור" נקרא בפי חז"ל בשם: לבנן או לבלבן, ואילו הערבים יקראו לו ראס אל־אַבְּיַד (אביצ'), כלומר הראש הלבן. אותו שם תרגמו הצלבנים ללטינית וקראו למקום Promontorium Album.

דוגמה מעניינת לנוהג זה הוא שמה של העיר ההליניסטית Capitolias (־העיר הראשה). מו"ר הפרופ' שמואל קליין זצ"ל הוכיח, כי שמה הקדום של אותה עיר בעבר הירדן (לא הרחק מאִרְבִּיד של ימינו) היה בֵּי רֵישָׁא ובערבית עד היום בֵּית רַאס.

מעתה רשאים אנו לחזור לעיר האבות ולשמה "הערבי" ח'ליל אל־רחמן.

שנינו בבראשית רבה פ"ד, י"ג (ובמקומות מקבילים בדברי חז"ל): "וישלחהו מעמק חברון (בראשית ל"ז, כ"ד) והלא אין חברון אלא בהר? אמר רבי אחא: להשלים העצה העמוקה שנתן הקב"ה בינו ובין חבר נאה שקבור בחברון ועבדום ועִנו אותם" (בראשית ט"ו, י"ג). המדרש מסביר כי יוסף נשלח מחברון אל אחיו (ונמכר למצרים) כדי שיתקיים דבר ה' לאברהם: "גר יהיה זרעך בארץ לא להם ועבדום וענו אותם ארבע מאות שנה". דבר ה' לאברהם רמוז בביטוי "מעמק חברון", שמשמעותו האגדית "העצה העמוקה של הקב"ה בינו ובין חבר נאה שקבור בחברון".

הנקודה החשובה לגבינו היא מדרש השם "חברון", הרומז לפי האגדה לאברהם אבינו שהוא "חבר נאה" של הקב"ה. תרגומו הערבי של התואר "חבר" של הקב"ה הוא ח'ליל אל־רחמן. ברם, מובן שלא שאלו הכובשים־המתיישבים הערביים את השם מן המדרש כי אם מן היהודים יושבי חברון. קינה עתיקה מתקופת הביזאנטים מאוצרות הגניזה (ידיעות 'החברה לחקירת א"י' ז', 107) מזכירה את "כפר חברונה" שהיו בה "חכמים סופרים בתורה ובתורת כהנים מהירים". בחברון נמצאו גם שרידי בית־כנסת מתקופת האמוראים. משמע, שהיישוב היהודי בחברון עמד על תלו במאות השנים שלאחר החורבן.

למעלה: חותמת "ח'ליל אל־רחמן", ששימשה גם לאישור תשלום של דמי־דואר, ממחצית המאה הי"ט
למטה: חותמת "ח'ליל אל־רחמן" בערבית ובאנגלית, מתחילת המנדאט הבריטי בא"י

יתר על כן, אפשר לעמוד גם על מקור התהוותו של מדרש השם חברון – "חבר נאה" בקרב יהודי חברון. חכם נוצרי בן המאה החמישית ושמו Sozomenos מספר, כי בחברון היו נערכות בימיו חגיגות עממיות בכל קיץ. "שם יחוגו עד היום ילידי המקום ואנשי ארץ ישראל הרחוקים יותר ואנשי צור וערביים חג נהדר בכל שנה בעונת הקיץ. רבים מאוד באים גם לשם מסחר, מקח וממכר כי החגיגה נוגעת מאוד לכולם. ליהודים מפני שמתפארים באברהם אביהם, לעובדי האלילים על שום הופעת המלאכים ולנוצרים מפני שכבר אז הופיע לצדיק מי שעתיד היה להתגלות".

מדבריו אלה של סוזומינוס למדנו, כי באותם הדורות שקדמו לכיבוש הערבי, היתה העיר קדושה לבני כל הדתות בארץ. באותן חגיגות־עם בקיץ בוודאי לא חסרו מדנים ודברי התנצחות וכרגיל במקומות כגון אלה תבעה לעצמה כל דת וכל כת זכות יתר בקדושת העיר. היהודים "שמתפארים באברהם אביהם" טענו אל־נכון, כי כל עיקרה של קדושת חברון, אינה אלא בגין אברהם אביהם וכדי לחזק טענה זו ולתת לה תוקף־יתר, מצאו לה סימוכין גם בשם העיר. כך נוצר מדרש השם חברון – חבר נאה של הקב"ה בקרב היישוב היהודי של חברון.

מפי יושבי חברון היהודים למד חכם האגדה רבי אחא פירוש אגדי נאה זה של השם חברון. והרי שמענו כבר כי בין החברונים באותה תקופה היו גם "חכמים וסופרים בתורה". לא היתה איפוא סיבה לזלזל בהם ובמסורותיהם. מאידך שמעו גם הכובשים הערביים של העיר, כי השם העברי העתיק חברון רומז לאברהם שהיה "חבר" של הקב"ה, לפיכך "תרגמו" את השם חברון – ח'ליל אל־רחמן עד היום הזה.

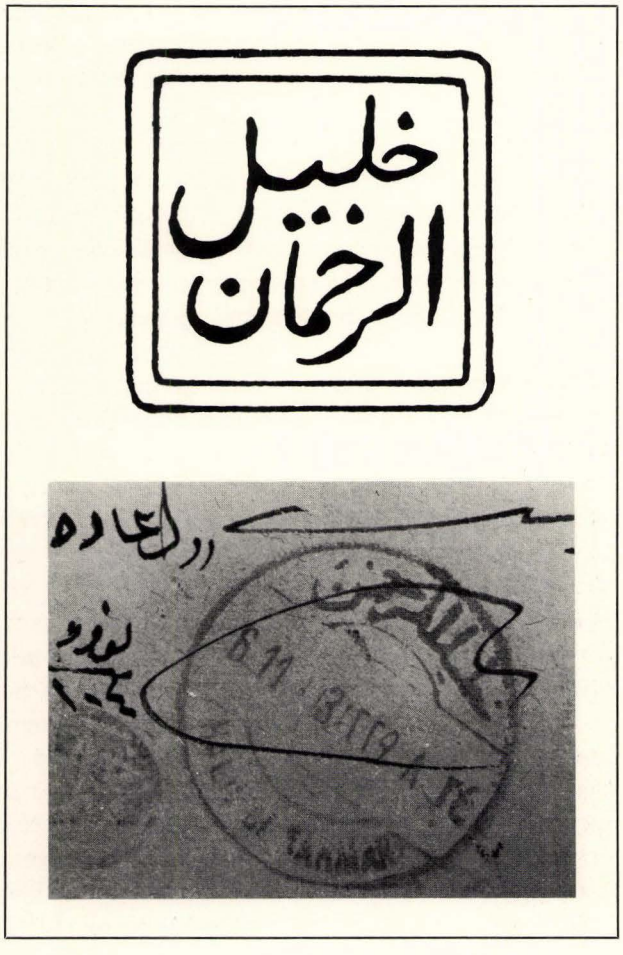
הקראי דניאל אלקומסי מקטרג במאה התשיעית על היהודים המשתתפים בחגיגות ההן עם הגויים (פרופ' ליברמן – שקיעין 9–10). מכאן שהיתה זו מציאות שהאריכה ימים רבים. ניתן לומר, כי השם "הערבי" ח'ליל אל־רחמן אינו אלא זכר ליישובה היהודי של עיר האבות שהתמיד בה מימי בית שני ועד ימי הצלבנים.

*

תולדות היישוב היהודי בחברון בתקופה הביזאנטית יש בהן, כפי שראינו, כדי להאיר ולהסביר עניינים שונים במציאותה של חברון עד היום הזה. הבה ננסה איפוא לפתור עוד תעלומה אחת בדרך זו. הנכנס בימינו לבניין המתנשא על מערת המכפלה מופתע לראות, כי במסגד המצוי שם (והוא מעיקרו כנסייה ביזאנטית־צלבנית) ישנם אך שני ציונים והם מציינים את מקום קברי יצחק ורבקה (הקברים עצמם הם כידוע במערה שמתחת לבניין). ציוני אברהם ושרה הם במבוא הפונה צפונה לחצר, ואילו ציוני יעקב ולאה מחוץ למסגד, מעבר לחצר. מה פשרה של תופעה תמוהה זו? מדוע לא נבנה הבניין מעל לששת הקברים?

נדמה כי את ההסבר למציאות משונה זו אנו מוצאים שוב באותה תקופה. נוסע נוצרי בשם אנטונינוס פלצנטינוס, שסייר בארץ במאה הששית (כ־50 שנה לפני הכיבוש הערבי) מספר, כי על מערת המכפלה בנויה בימיו בסיליקה. "בתוך עוברת מחיצה. מצד אחד נכנסים הנוצרים ומצד אחד היהודים" (עי' ספר היישוב', ערך "חברון").

בסוף התקופה הביזאנטית היה איפוא האתר מחולק בין הנוצרים השליטים לבין היהודים בני אברהם יצחק ויעקב. מסתבר, כי החלוקה לא היתה טכנית גרידא כי אם מעיקרה, או ברבות הימים, נתלוותה לה גם מסורת פרסונאלית. הנוצרים הניחו ליהודים את יעקב־ישראל אביהם, לפיכך נשאר מקום קבר יעקב ולאה מחוץ לכנסייה. את יתר האבות נטלו הנוצרים ובנו עליהם את הכנסייה. קרוב לוודאי שעל־פי הסכם החלוקה היתה ליהודים זכות גישה מסויימת גם למקום קברי אברהם ושרה. לפיכך נמצאים הללו בפתח הכנסייה ולא בתוכה ממש. אחרי הכיבוש הערבי הפכה הכנסייה, כמות שהיא, למסגד ואולם המוסלמים לא טרחו לשנות את חלוקת השטח הפנימי והיא מעידה עד היום על מציאות יהודית בת 1500 שנה.

חבל חברון

דוד בנבנישתי

מעלתה של חברון, כעיר מרכזית, באה לה בגלל יתרונותיה הגיאוגראפיים ומעמדה בהרי יהודה. בזכות יתרונות אלה נעשתה חברון מטרופולין בדרום יהודה מאז ועד היום.

כאחיותיה, בית לחם וירושלים, וכן יישובים חשובים אחרים בארץ ישראל, בנוייה חברון בקו פרשת המים העיקרית של ארץ־ישראל המערבית. לאורך קו זה משוכה הדרך הראשית המחברת את ארצות הדרום עם אלו שבצפון. לאורך דרך זו נפגשות דרכים רבות המשוכות מחוף הים לכיוון מזרח: לעמק הירדן ולארצות שבעבר הירדן המזרחי. בדרכים אלו נעו בכל הדורות חילות ושיירות של סוחרים. בצומתי הדרכים בנויות הערים החשובות ביותר בהר הארצישראלי.

הרי יהודה מחולקים, כיתר חלקי ההר, לשלושה חלקים: רמת ההר, בה קו פרשת המים; המדרון המזרחי – הוא מדבר יהודה, והמדרון המערבי. שלא כיתר האזורים בארץ, הגליל והשומרון, לא חלו בה שקעים ושברים ולכן שמרה על אופיה הרמתי. ברמה זו משתרעים מישורים רחבי־ידיים המעובדים היטב על ידי תושבי הערים והכפרים שבסביבתם.

אחידות זו שברמת הר יהודה בולטת בשני חלקיה הצפוניים, כלומר בהרי בית אל ובהרי ירושלים, והיא נפגמת במקצת בחלקה הדרומי בהרי חברון.

מהפסגות הגבוהות מצפון לחברון, המתרוממות עד לגובה של 1020 מטר מעל הים התיכון (הגובה הגדול ביותר בהר המרכזי בארץ־ישראל) יורד, בכיוון דרום, נחל, הוא נחל חברון, המבתר את הרי חברון, זורם בשפלת באר שבע, מתחבר עם נחל באר שבע ונופל אל הים התיכון.

נחל חברון מבתר את רמת ההר לשני רכסים מקבילים: מערבי ומזרחי. הרכס המערבי שופע ויורד מערבה ל״שפלה״ באזור בית גוברין וחבל אדוריים, והמזרחי – מזרחה למדבר יהודה.

שני הרכסים האלה מהווים גורמים חשובים להתפתחותם של הרי חברון בעבר ובהווה, פוריותם, צפיפות אוכלוסיהם וריבוי דרכי הגישה לאזורים שבסביבותיהם. הרכס המערבי מצטיין באדמתו הפורייה, בריבוי גשמיו ובחלקו הצפוני במעיינות הנובעים בגובה של 800 מטר מעל פני הים. הרכס עוטה כרמי גפן משובחים וגינות עצי פרי, בו נמצאת אוכלוסייה כפרית צפופה המרוכזת, בעיקר, בכפר הגדול דורא, היא אדוריים שבמקרא (דבה״י ב׳ א׳, ח׳), ובדרום – בכפר דהריה הסמוך לעיר העתיקה דביר – קרית ספר (יהו׳ ט״ו, מ״ט).

במדרון הרכס המערבי, כלפי המזרח ובאזור דורא־אדוריים משתרע, בשתי גדות נחל חברון, עמק רחב ידים העשיר גם הוא בבארות ובמעיינות. הם גלות תחתית שביקשה עכסה מאביה כלב יחד עם גלות עילית, הם המעיינות שבהר, נוסף ל״ארץ הנגב״ שקיבלה ממנו (שם שם, י״ט).

הרכס המזרחי גבוה מן הרכס המערבי, לכן חודרים ענני הגשם גם למזרח ומשקים את האזור, על ידי כך מתבטלים בשטח נרחב הגורמים המשפיעים על התהוות מדבר יהודה. נמצא שטח המדבר מצטמצם באזור זה והיישוב הכפרי נע מזרחה. השטחים שביתר חלקי הרי יהודה, הנמצאים באותו קו צהרים, הם שוממים ומיושבים על־ידי הבדווים. בזמן עתיק היה בשטחים הרחבים שברכס המזרחי יישוב צפוף, ועדות לכך עשרות עשרות החורבות המצויות בהם, כגון: זיף, כרמל, מעון, ענים, יתיר, קריות ועוד. כיום היישוב הכפרי בו הוא ניכר. נציין את שלושת הכפרים הגדולים: בני נעים, יוטה ואשתמוע.

הרכס המזרחי מתחבר בדרומו, על־ידי רכסי ערד וזוהר, עם הנגב הצפוני. ברכס הזה היתה משוכה הדרך השנייה שחיברה את הרי יהודה עם הנגב. לאורכה מצויות חורבות רבות מהתקופה הביזאנטית והצלבנית, על שרידי מבצריהן וכנסיותיהן.

מן הרכס המזרחי נמתחים שבילים ושבילי שבילים בנחלים ובבקעות למרחבי המדבר, לנאות המרעה, לריכוזי המעיינות בחופי ים המלח וליישובים שבארץ מואב ואדום.

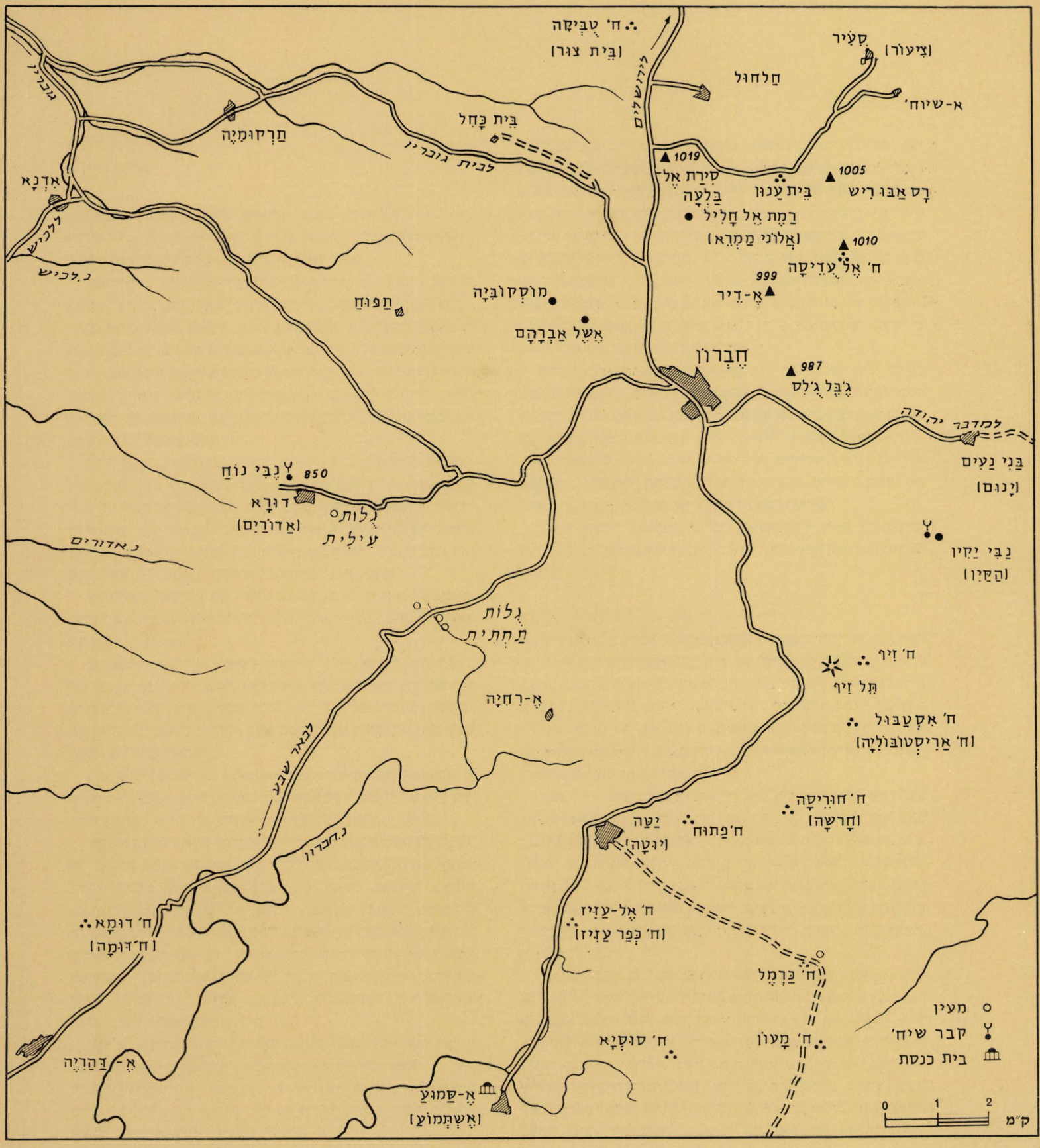
העיר חברון משמשת מרכז לאוכלוסייה הכפרית שבשני הרכסים המתוארים לעיל, ולאוכלוסייה הבדווית השוכנת במדבר יהודה.

מעמדה של חברון בהרי יהודה

העיר יושבת על צומת דרכים: בצפון – משוכה דרך נוחה, ברמת ההר ולאורך קו פרשת המים. היא עוברת בעמקים פוריים עשירים במים, כגון: עמק ערוב ועמק ברכה (דבה״י ב׳ כ׳, כ״ו) המעובדים על ידי אוכלוסייה כפרית צפופה. הדרך עוברת סמוך לברכות שלמה, מעיינות עיטם, בית לחם ומגיעה לירושלים. דרך זו היא כיום הדרך המחברת את חברון וסביבותיה עם חלקי ארץ־ישראל המערבית ועם עבר הירדן המזרחי.

במערב – משוכה דרך לאורך נחל היורד מפסגת סירת אל בלעה (1019 מטר) המתרוממת בצפון חברון, הוא ואדי קוף (נחל גוברין) המשוך לכיוון מערב, חורג מן ההרים סמוך לחורבות נחש, ועובר על יד בית גוברין. מכאן משוכה הדרך לאורך ״השפלה״ ועמק החוף עד לערים אשקלון ועזה. בדרך זו חזר יהושע בן נון בראש צבאותיו להרי יהודה אחרי נצחונותיו המזהירים עם מלכי ״השפלה״ במלחמתו עם חמשת מלכי ההר, וביניהם מלך חברון (יהושע י׳, ל״ו).

מצפון לדרך זו, ובמרחק חמישה ק״מ מחברון, משוכה דרך שנייה אל ה״שפלה״, ועליה היתה בנויה העיר בית צור (היום חרבת טוביקה) המפורסמת במלחמת יהודה המכבי עם ניקנור מלך הסורים־היוונים. דרך זו יורדת מן ההרים, עוברת על יד חורבות העיר קעילה, הידועה מימי שאול (שמו״א כ״ג, א׳); דוד עזר לתושביה להניס את פלשתים ״שוסי הגרנות״ שלהם. הדרך מגיעה לאזור ההתיישבות החדשה בחבל עדולם, ולאורך עמק האלה. נציין, אגב, שבתקופת ממשלת המנדאט היו כורמי חברון

ח' טְבִיקָה
[בֵּית צוּר]
סְעִיר
[צִיעוֹר]
חַלחוּל
א-שיוח'
לכיוון ירושלים
בֵּית כָּחֵל
לכית גוברין
תַּרְקוּמְיָה
אֲדָנָא
לגוברין
לחברון
1019
סִירַת אֶל-בַּלָּעָה
1005
בֵּית עֲנוּן
רָס אַבּוּ רִישׁ
רַמַת אֶל חָלִיל
[אָלוֹנֵי מַמְרֵא]
1010
ח' אֶל עֲדֵיסָה
999
א-דֵיר
מוֹסְקוֹבְיָה
תַּפּוּחַ
אֶשֶׁל אַבְרָהָם
חֶבְרוֹן
987
ג'בֶּל ג'לְס
לכביש
לכביש
לכמדבר יהודה
בְּנֵי נַעִים
[עָנוּם]
850
נְבִי נוּחַ
דוּרָא
[אֲדוֹרַיִם]
גִּלוֹת עִילִית
לכיוון אדורים
נַבִּי יַחְיוֹן
[הַחְיוֹן]
גִּלוֹת תַּחְתִּית
ח' זִיף
תֵּל זִיף
ח' אִסְטַבּוּל
[ח' אַרִיסְטוֹבּוּלְיָה]
א-רַחְיָה
לבאר שבע
ח' חוּרֵיסָה
[חָרְשָׁה]
ח' פַּתּוּחַ
יַטָּה
[יוּטָה]
לנחל חברון
ח' אֶל-עַזִיז
[ח' כְּפַר עַזִיז]
ח' דּוּמָא
[ח' דּוּמָה]
ח' בַּרְמֶל
ח' סוּסְיָא
ח' מָעוֹן
א-דַּהֲרִיֶה
א-שַׁמּוּעַ
[אֶשְׁתְּמוֹעַ]
מעין
קבר שיח'
בית כנסת
0 1 2
ק"מ

מימין: מפת הר חברון ("כרטא", ירושלים)
למטה: "ראמת אל־ח'ליל" — ציור משנת 1833, לערך (מתוך הספר Palestine Exploration Fund, S.W.P., Vol. III, London 1883)

מעבירים את ענביהם בדרך זו אל תחנת הרכבת שבהרטוב וממנה אל ישובי "השפלה".

דרך שלישית מחברון ליישובי "השפלה", בכיוון דרומית־מערבית, העוברת על־יד הכפר דורא (אדוריים) וממנו לאורך ואדי קורא לכפר דויימה שבגבול "השפלה", בקרבת הקיבוץ אמציה.

בדרום – משוכה מחברון דרך לאורך נחל חברון לבאר שבע וממנה למרחבי הנגב. בדרך זו היו יורדות כל השיירות מצרימה. בדרום משוכה דרך שנייה מחברון לנגב ברמת הרכס המזרחי, עוברת על יד ערד, ממשית, מעלה עקרבים, לאורך הערבה עד אילת.

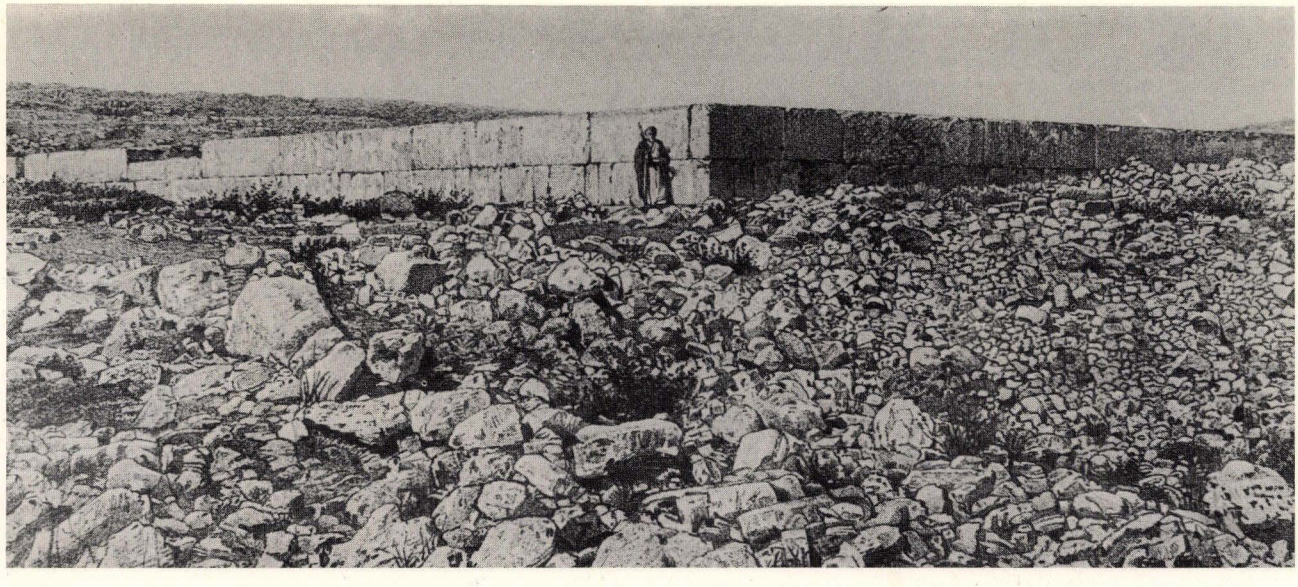
במזרח – משוכה מחברון דרך אל מדבר יהודה. היא עוברת על יד היישוב בני נעים (היא ינום) וממנו מסתעפת רשת של שבילים בעמקי נחלים ובגדותיהם הזקופות בכיוון לחוף ים המלח, ובייחוד לעין־גדי ולמצדה.

מעמדה זה של חברון בין ההרים, בצומתי דרכים חשובות, עשה אותה לעיר מרכזית בדרום הרי יהודה. בתקופה הרומאית והביזאנטית היה נערך מצפון לחברון בחירבת רמת ח'ליל (אברהם), הוא אלוני ממרא, אחד משלושת הירידים הגדולים שהיו בארץ והמפורסם שביניהם, הידוע בשם "יריד בוטנה". יריד זה היה לפי חז"ל "המחוור" שבין הירידים, לאמור: שאין בו ספק באופיו הנוכרי והאלילי, ולכן הוטל איסור על היהודים לסחור בו (ירו' ע"ז, א'; י"ט, ע"ג; ב"ר סוף מ"ז). המקום נקרא במקורות המשניים בשם "בית אילנים" (ספרי לדברים ש"ו; מדרש תנאים 185; ר' ש' קליין, ארץ יהודה, עמ' 167) ובפי הנוצרים שוק "טרבינתוס", לאמור: שוק עץ האלה. ביריד זה הוצאו למכירה אלפי שבויים יהודים שנישבו על ידי הקיסר אדרינוס בדכאו את מרד בר־כוכבא (שם שם, עמ' 167). עד היום נשתמרו ברמת ח'ליל שרידים של חומות גדולות וכנסייה נוצרית שנבנתה במאה הרביעית לס' על־ידי קוסטנטינוס הגדול. בחצר הכנסייה הראו את אילנו ובארו של אברהם אבינו. הנוסע המפורסם מימי־הביניים, ר' פתחיה מרגנשבורג (1180), מזכיר את המקום (א' יערי, מסעות, עמ' 14).

חברון היא הגבוהה ביותר ביישובי ארץ־ישראל. גובהה 900 מטר מעל פני הים התיכון. בצפונה, במרחק שני ק"מ ממנה, מתרומם, כאמור, ההר הגבוה ביותר ברי יהודה (1020 מטר). בחורף פוקדים את העיר לפרקים שלגים, ובקיץ אווירה נוח ורבים הבאים לקייט בה וליהנות מענביה המשובחים.

בכל תולדותיה הצטיינה חברון בכרמיה ובגניה. בימי־הביניים מתארים אותה הנוסעים והגיאוגראפים הערביים כאזור פורה. אל אדריסי (1154) כותב על חברון: "העיר עומדת בעמק בין ההרים, ויש בה עצי פרי מכל המינים כמו זיתים, תאנים ושקמים ומיני פרי רבים". חכמינו ז"ל שיבחו את כבשי חברון: אילים ממואב, כבשים מחברון, עגלים משרון (מנחות פ"ז, ע"א; סוטה ל"ד, מ"ב).

חברון היתה מפורסמת לא רק במסחרה ובחקלאותה אלא גם בתעשיות שבה, כגון תעשיית הנאדות למים ולשמן מעורות שסופקו על ידי הבדווים שבסביבה, תעשיית אריגים בייחוד של צמר, עפיות ועוד, שהיו מבוקשים מאוד אצל הבדווים; תעשיית הזכוכית שייצרה כוסות ובקבוקים. תעשייה זו היתה גדולה והתרכזה ברובע מיוחד שהיה ידוע בשם ח'רת אלכזזין, לאמור: רובע הזגגים. נציין, אגב, שגם בזמן עתיק היו קיימים בחברון בתי־יוצר לכדים, כנראה מטעם מלכי יהודה. בין הטביעות שנמצאו בידיות הכדים מצוי השם "למלך חברן".

ממול: תצלום־אוויר של העיר חברון, שנעשה בידי כוחות הכיבוש הבריטיים ביום 19 ביולי, 1918;
מימין — העיר העתיקה, למטה — בית העלמין היהודי

סביבות חברון

הכפרים שבסביבות חברון הם: בצפון – חלחול, היא חלחול המקראית (יהושע ט״ו, נ״ח); סיעור, הוא ציעור (שם שם, נ״ד) א־שויוך; במערב – תפוח, הוא בית תפוח או תפוח (דה״י א׳ ב׳, מ״ג; יהושע ט״ו, נ״ג); דורא הוא אדוריים, אחת מערי המבצר שביצר רחבעם מלך יהודה (שם שם, מ׳); סמוע הוא אשתמוע (שם שם, נ׳), יטא הוא יוטה (שם שם, נ״ה).

ובמזרח – בני נעים הוא ינום (שם שם, נ״ג) וכפר ברוכא בתקופת המשנה והתלמוד. אזור חקלאי רב־מידות זה משמש ספק לתושבים העירוניים, שבחלקם הם עצמם חקלאים, ולאלפי הבדווים לשבטיהם המתגוררים במדברות המקיפים את חברון משלושת עבריה. האזור החקלאי הוא גם צרכן רב־ערך של תוצרת בעלי המלאכה והתעשיות שבעיר וכן של צורכי מזון ומלבוש. המקומות הקדושים שבחברון, ובייחוד קברי האבות שבמערת המכפלה, משמשים מקום כינוס ותפילה לפלאחים ולבדווים שבמרחבי הרי חברון, ולפני שואת חברון היהודית הרבו היהודים, ובייחוד תושבי ירושלים, להשתטח על קברי האבות ועל קברי ישי אבי דוד ואבנר בן נר, וכיום מרבים לבקר בחברון מכל ערי מדינת ישראל, מושביה וקיבוציה.

כל הכפרים המאוכלסים שמנינו הם רק חלק מעשרות עשרות כפרים שהיו בהרי חברון ושנחרבו בפלישת הבדווים וכן על ידי הכפרים העוינים שסיפחום אליהם אחרי מלחמות דמים. בכל רחבי ארץ־ישראל אין אזור כה עשיר בחורבות כהרי חברון, מהן ששמרו על שמותיהם העבריים, כגון: כוזיבא היא כוסבא עיר מולדתו של שמעון בר־כוכבא, כפר עזיז, זיף, הקין, מעון, כרמל, עניר, יתיר ועוד. בחורבות רבות מתנוססים שרידי חומות, בתים רבי מידות, בתי כנסת, כנסיות ועוד, המעידים על חוסנו של היישוב בעבר ועל דרגת התפתחותו.

המסורות היהודיות בהרי חברון

לאזור החקלאי של חברון נודעת גם חשיבות היסטורית רבה. בין תושביו רווחות מסורות, רובן בסתר, על ייחוסן של ״חמולות״ (משפחות) לאבות יהודיים. וכן מתהלכות בין הפלאחים ובין הבדווים אגדות בשבח פוריותם של הרים השוממים כיום, על כרמי גפן משובחים, על ענקים תושבי ההרים ועל פלישת בני אישראיל (בני ישראל) לאזור. מסורות על ישובים יהודיים קשורות לתקופות קדומות, מן המאות הראשונות אחרי חורבן בית שני, ועד להופעת האיסלאם והמאה ה־18.

רבות ממסורות אלו הגיעו אלינו באמצעות ותיקי תושבי חברון היהודיים שקיבלון מה״ח׳לילים״ (ח׳ליל – חברון בפי הערבים) ומהפלאחים, שהיו סחים לפי תומם ומגלים טפח ממסורות משפחותיהם.

ואמנם יש לשמועות ולמסורות אלו על מה שיסמכו:

1. שמות הכפרים הערביים רובם ככולם מקראיים, ואחד מהם, כפר עזיז, הוא אף מתקופת המשנה (״מעשה שהלך ר׳ יהושע אצל ר׳ ישראל לכפר עזיז והראהו גפן מודלה על מקצת תאנה״ וכו׳ כלאים ו׳, ד׳).

2. בארבעה כפרים שמסביב לחברון נמצאים, לפי מסורות תושביהם, קבריהם של ארבעה אישים מקראיים. והם: בחלחול – נבי יוניס (יונה הנביא), ולפי מסורת יהודית הוא קבר גד החוזה ונוסף לו קבר נתן הנביא; בכפר שמצפון לו, בבית אומר, נמצא קברו של נבי מתי הוא אמיתי אבי יונה; בסעיר – נבי עיסא, הוא עשיו אבי אדום; כפר זה עשיר במערות כוכים מתקופת בית שני, ועד היום הזה משתמשים בהן התושבים כמקומות קבורה; בבני נעים – נבי לוט הוא לוט בן אחי אברהם. אם תשאל תושב המקום על עירו, יענה לך: ״אני מבני נעים, מעיר אדוננו לוט הנני״; בדרום הכפר נמצאת חורבה בשם חירבת יקין הוא הקין (יהושע ט״ו, נ״ז) ובה מראים את קברו של נבי יקין, הוא קין בן אדם הראשון; בדוּרא, היא אדוריים, קברו של נבי נוח – הוא נוח. כדאי לציין כי מצבתו גדולה מאוד, ועל זאת אומרים בכפר דורא, כי ״נבי נוח איש מידות היה״, ומה מתאים מקומו של נוח, אבי כל שותי יין, בסביבה זו העשירה מאוד בכרמי גפן.

כל האישים האלה נערצים מאוד לא רק על הכפריים אלא גם על שאר התושבים שבאזור חברון. יהודים היו באים להשתטח בכל הדורות על קברו של גד החוזה ושל נתן הנביא. וכך מספר ר׳ שמואל בר׳ שמשון (1211): ״ומשם (מקבר רחל) הלכנו ומצאנו קברו של נתן הנביא ועליו בית מרגז (בית מסגד)״. וכן במסורת של הקראים: ״וגם בדרך חברון ראינו כפר אחד חלחול ושם קבורת גד החוזה״ (שמואל הקראי).

3. אוזיביוס, אחד מאבות הכנסייה שחי בארץ־ישראל במאה הרביעית, מביא בספרו אונומסטיקון, המפרט את המקומות שנזכרו בתנ״ך, פרטים על הכפרים יוטה, אשתמוע וכרמל (היום חורבה) ואומר שאלה כפרים גדולים מאוד המיושבים יהודים. ביוטה ובאשתמוע ואף בחירבת סוסיה שמדרום להם, המפליאה בחורבותיה, נמצאו שרידי בתי כנסיות מתקופת המשנה והתלמוד ובהם כותרות עם פיתוחי שריגי גפן, אשכולות ענבים, מנורה ודקל ואף כתובת.

המסורות על יהודים בסביבות חברון נמשכו גם הרבה שנים אחרי התקופה הביזאנטית. הנוסע פייר בילו (1547) מספר: ״היהודים (בחברון) רצו לשכנענו כי מעבר לחברון יש ארץ מיושבת יהודים, והם דורשים בשלומם בשעת רצון, לא על ידי יהודים, אלא על ידי אחרים. ושם יש נהר, הזורם כל יום, ובשבת בלבד מכזבים מימיו כליל בערוצו״ (מ׳ איש־שלום: מסעי נוצרים לארץ ישראל, עמ׳ 282).

המסורת על ישוב יהודי בכפרי הר חברון שקיבל את דת האיסלאם, נודעה לאחרונה מחקירותיו של נשיאה השני של מדינת ישראל, יצחק בן־צבי ז״ל (י׳ בן־צבי: ׳שאר ישוב׳, מהדורה ג׳, הוצאת בן־צבי, תשי״ח, ע׳ 410 ואילך; ור׳ ד׳ בנבנישתי בעיתון ״הארץ״ תרצ״ב, גיליון 2893). ותיקי חברון היהודים, שהיה להם מו״מ עם הפלאחים, סיפרו לנשיא המנוח על פלאחי יוטה

מה"חמולה" (משפחה) מחאמרה הקוראים ליהודים בשם "ולאד־עמנא" לאמור: בני דודנו, או קרובינו. וכן על פלאחים שהיו רגילים לקנות נרות לפני חג חנוכה, ועל אלה הנמנעים מאכילת בשר גמל.

הנשיא המנוח גבה עדויות מפי הפלאחים ופרסמן. מתוך העדויות האלו נתברר: בכפר יוטה נמצאת "חמולה" גדולה המעידה על עצמה כי בניה הם מצאצאי יהודי חיבר. לפי המסורת המתהלכת ביניהם, כבש אבי משפחתם מחימר, שחי במאה ה־18 לערך, את הכפר יוטה והטיל את מוראו על תושביו. צאצאיו נקראו בשם מחאמרים והתאסלמו. ה"חמולה" הזאת היא כיום מסועפת, ומהם חיים באשתמוע ובדורא.

פרט חשוב ומזעזע מביא הנשיא המנוח בספרו 'שאר ישוב' (עמ' 422): "בשלהי מלחמת העצמאות (בתחילת נובמבר 1948) נודע לי מפי אחד מקיבוץ נגבה על מותו של אבו־עיש וחברו, שנזדמנו בעצם ימי הקרבות לעזה, ומשהכירו אותם שם כי הם מבני מחאמרה, הטילו עליהם חשד של ריגול לטובת היהודים ותלו את שניהם על עץ ברחבת העיר". והנשיא המנוח מסיים את דבריו במלים אלו: "על שיך אבו־עיש נגזר לשאת עוון אבותיו. בסתיו תש"ט הועלה לגרדום בכיכר העיר עזה המוהיקני האחרון של יהודי חיבר".

אגדות המתהלכות בהרי חברון

מלבד המסורות היהודיות נפוצות בהר חברון אגדות על ענקים ועל בני ישראל הקדומים. נביא שתיים מהן. את הראשונה שמעתי מפי אחד מתושבי דורא:

בימי קדם חיו בהרים הפוריים והעשירים במעיינות בסביבות הכפר דורא, בני סאנסאל, אנשים גיבורי כוח עשויים ללא חת, והנשים בנות חיל. כשבת נישאה לתושב העמק, הביאה אתה, בבואה לבקר אצל אביה היושב בהר, משא צמד פרדים אדמה לשימה סביב העצים הרבים הנטועים בצלעות ההר. והנשים – ארבע עשרה בכרם אחד. ויפרצו האנשים ויעצמו מאוד ותמלא הארץ אותם, אך את האלהים לא ידעו. ויתאנף אללה בהם, וירדו אליהם מלאכי שמים ויאמרו להם: כה אמר אללה: שתי דרכים נתתי לכם, דרך החיים ודרך המוות. אם ישכם שומעים בקולי ותעבדוני בלב תמים – ותחיו בשלווה ותפרצו ותעצמו בארץ, ואם לאו – שתיים אני נוטל עליכם, בחרו אחת מהן: אביא לכם מגיפה וניגפתם בה, או תחדלו מלפרות ולרבות בארץ. ויענו בני סאנסאל לאמור: את אללה לא נעבוד, טוב מותנו מלהישאר מתי מספר בארץ. וכן היה: וישלח להם אללה את הרוח הצהובה, ואנשים נקבו בצורים בצפורניים ויסתתרו בהם. מרביתם מתו ומשארית הפליטה יצאו בני אישראל.

ובכפר יוטה שמענו את האגדה הבאה:

הראיתם החורבות אשר בסוסיה ובכרמל? כל המקומות האלה היו נטועים גפנים, מהן השתרעו נטיעותיהן למרחקים ומהן זמורותיהן מודלות על התאנים ואשכולותיהן מה גדלו, ענב – כתפוח לגודל. מדי יום ביומו הלכו הכורמים אל כרמיהם ויבצרו את האשכולות הגדולים וישימום אשכול אשכול בתיבה ויטענו על חמוריהם. והכורמים במשכנות שאננים ישכונו, לא חתו מפני כל. החמור היה צועד לאיטו באין בעליו עמו ואין מכלים להם דבר. ויהי היום ויפגע "ערב" (בדווי) באחד החמורים ויקח ענב מן האשכול וישבע. ויחלץ את נעלו ויתלנה בעוקץ האשכול ויפן וילך. בשוב החמור אל בית בעליו וירא הלה כי נעל תלויה באשכול ויחוורו פניו וידע, כי כלתה הרעה על הכפר וכי "בני ערב" קרובים לבוא.

לשאלתנו מה לנעל ולידיעת הבאות? ענה המוכתר המספר כך: "הלא כה יחרף איש את רעהו: 'אשימך תחת נעלי'. וכך היה" – המשיך המוכתר – "לא ארכו הימים והארץ נשדדה, ערי ג'בל ח'ליל' (הר חברון) ניתצו והכרמל היה למדבר. היו אלה בני סאנסאל הענקים, הגוי האיתן ועז הנפש".

"שלשה מקומות אין אומות העולם יכולים להונות את ישראל לומר גזולים הם בידכם, ואלו הם: מערת המכפלה, קבורתו של יוסף ובית המקדש".

ב"ר, פ' ע"ט

חברון בספר הספרים

הרב מרדכי הכהן

חברון, העיר העתיקה והקדומה, מן הראשונות בארצנו, היתה עד דור אחרון, דורנו, אחת מ"ארבע ארצות" – ירושלים, חברון, צפת וטבריה – אשר תוספת של קדושה חופפת עליהן בין ערי ארץ־ישראל וחיבה יתירה נודעת להן מאת בני ישראל בכל הדורות. חברון נתייקרה ביוקרה כה גדולה ונתחבבה יותר משאר ערי הקודש, על שום היותה "עיר האבות", ויותר מזאת, על שום "מערת המכפלה" שבתוכה, אשר בה שוכנים, לפי התורה והמסורת, אבות ואימהות העולם, ראשי כנסת ישראל, מחוללי אומתה ואמונתה: אדם וחוה, אברהם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב ולאה.

משאמר הקדוש ברוך הוא לאברהם אבינו (בראשית י"ב, א'): "לך לך מארצך ..." קם אברהם והתהלך בארץ עד שבא ארצה כנען (שם י"ב),: "ויעבור אברם בארץ ... עד אלון מורה", שיש אומרים, היא אלוני ממרא, היא חברון. ובספר היובלים (י"ג, י') נאמר: "ויקם וילך משם צפונה ויבוא עד חברון, וחברון נבנתה אז. וישב שם שתי שנים בארץ הנגב עד בוא לוט ויהי רעב בארץ. וילך אברהם מצרימה ... וצוען מצרים נבנתה אז שבע שנים אחר חברון".

משחזר אברהם לאחר הרעב ממצרים ארצה כנען, ונפרד מעם לוט (שם י"ג): "ויאהל אברהם ויבוא וישב באלוני ממרא אשר בחברון ויבן שם מזבח לה'". במקום זה בוחר אבינו הראשון למושב לו. נוף נהדר נשקף מהרי חברון. מקדם – ים המלח השטוח כראי־כסף כחול ולאחריו – עטופים באד כחול, מתנשאים הרי מואב הנראים כמפוסלים מעשה ידי אמן, על כל הערוצים המבתרים אותם במורדותיהם, ואילו במערב – נראית במרחק רצועת החוף, הנוצצת בחול, ולאחריה – תכלת הים הגדול עד לאופק.

בימי "מלחמת המלכים" שוכן אברהם בחברון (שם י"ד): "ויבוא הפליט ויגד לאברהם העברי והוא שוכן באלוני ממרא". כאן, בחברון, נגלה אליו ה' וכורת עמו את הברית, "ברית בין הבתרים", לתת לו את הארץ, בגבולותיה המורחבים, מתנת עולם לו ולזרעו אחריו. אמנם לא נזכר בפירוש ש"ברית בין הבתרים" נכרתה בחברון, אולם מאחר שמצינו כי אברהם שוכן בחברון בשעת "מלחמת המלכים", וסמוך לזה, המחזה של "ברית בין הבתרים", מסתבר שמחזה זה בחברון היה. וכן פירש בעל ספר היובלים (י"ד): "ויאמר אליו קח לך עגלה משולשת ועז משולשת ואיל משולש ותור וגוזל; ויקח את כל אלה בחצי החדש, והוא יושב באלון מורה אשר אצל חברון". וכן גם בספר הישר (פרש' "לך לך"): "בעת ההיא נראה ה' אל אברהם עוד בחברון, ויאמר אליו: אל תירא, שכרך הרבה מאד לפני, כי לא אעזבך".

בחברון מצטווה אברהם על המילה, בהבטיח לו ה' הבטחות גדולות וביניהן, כי אשתו שרה תלד את יצחק (שם י"ז), וכאן נימול אברהם וכל בני ביתו עמו. ר' ששת הרופא ב"ר יפה, בליקוטים ממדרש 'חמאת החמדה', כותב: "ומזבח ג'(דול) באלוני ממרא אשר בחברון, ששם נמשח דוד להיות נשיא לישראל. וגם יראה לו. בעבור שהיתה מילתו (של אברהם אבינו) לשם, הקדים ובנה שם מזבח". ובעלי אגדות מימי־הביניים אף איתרו את המקום בחברון ששם נימול אברהם. כאן היה ביתו של א"א, שהיה פתוח תמיד להכנסת אורחים, ובו קיבל את שלושת המלאכים (שם י"ח): "וירא והנה שלשה אנשים נצבים עליו".

"גר ותושב" היה אברהם בחברון, כלומר מתיישב וגר בה לפרקים. כאשר אלצוהו התנאים לעקור משם ולנדוד למקום אחר, היה חוזר כל פעם אל חברון, כי אותה איווה למושב לו, וישב בה הרבה שנים. ועל הנאמר "ויגר אברהם בארץ פלשתים ימים רבים" (בראשית כ"ח) אמרו חז"ל (סדר עולם רבה, מ"א): "הימים הללו מרובים על של חברון, שהיו עשרים וחמש שנה, והללו עשרים ושש שנה". וגם בב"ר (סוף מנ"ד): "'ויגר אברהם בארץ פלשתים ימים רבים' – רבים מאותן שעשה בחברון, בחברון עשה עשרים וחמש שנה, וכאן עשה עשרים ושש שנים". לאחר מהפכת סדום ועמורה, אדמה וצבויים, הערים החטאות אשר הפך ה' באפו ובחמתו, ולאחר שקרובי משפחתו, בנות לוט עם אביהם, סרחו במערה ושרכו דרכם, עוזב אברהם את חברון (שם כ'): "ויסע משם אברהם ארצה הנגב וישב בין קדש ובין שור ויגר בגרר". ומחוץ לחברון, אין אברהם מוצא לו מקום־מנוחה קבוע, אלא הוא נע ונד "בין קדש ובין שור" ומתגורר כגר, עד שלבסוף נוטע הוא אשל בבאר־שבע, ומתנסה בנסיון העקידה, עד שהוא חוזר לחברון, שכן (שם כ"ג): "ותמת שרה בקרית־ארבע היא חברון". אברהם עושה מאמצים גדולים ונאמנים לרכוש לו בחברון בכסף מלא אחוזת־קבר משפחתית (שם): "ותמת שרה בקרית־ארבע, היא חברון, בארץ כנען ויבא אברהם לספד לשרה ולבכותה, ... ויקם שדה עפרון אשר במכפלה, אשר לפני ממרא, השדה והמערה אשר בו. וכל העץ אשר בשדה, אשר בכל גבולו סביב, לאברהם למקנה לעיני בני חת בכל באי שער עירו. ואחרי כן קבר אברהם את שרה אשתו אל מערת שדה המכפלה על פני ממרא, היא חברון, בארץ כנען. ויקם השדה והמערה אשר בו לאברהם לאחוזת־קבר מאת בני חת". מלמד, כי בכסף ובשטר ובעדים ובחזקה קנה אברהם את השדה והמערה (מדרש הבאור). שעשה לו שטר וחתמו מבני חת את השטר שכתב אברהם (מדרש אגדה, בראשית, עמ' נ"ו). ובספר הישר (בפרשתנו): "וישקל אברהם לעפרון ארבע מאות שקל כסף ביד עפרון וביד כל אחיו, ויכתב אברהם את הדבר הזה בספר ויחתם ויעד ארבעה עדים. ואלה שמות העדים: אמיגיל בן אבישע החתי, אדיחורן בן אשונש החוי, עבדון בן אחירם הגמרי, בקדיל בן אבידוש הצידוני (אגב, גם כאן רמז לקרית ארבע, שארבעה העדים הם בני ארבע אומות שונות). ויקח אברהם את ספר המקנה וישימהו באוצרותיו. ואלה הדברים אשר כתב אברהם בספר לאמר, כי המערה והשדה קנה אברהם מאת עפרון החתי וזרעו ויוצאי עירו וזרעם עד עולם, לאברהם למקנה ולזרעו

וליוצאי ירכו לאחוזת־קבר עד עולם. ויקם השדה והמערה אשר בו וכל המקום ההוא לאברהם ולזרעו אחריו מאת בני חת, הנה לפני ממרא בחברון אשר בארץ כנען".

אחרי מות שרה חי אברהם את שארית שנותיו בחברון, עד שבא אל המנוחה ואל הנחלה אשר קנה לו בה, היא "מערת המכפלה" (שם כ"ה): "ויגוע וימת אברהם בשיבה טובה, זקן ושבע ימים, ויאסף אל עמיו. ויקברו אותו יצחק וישמעאל בניו אל מערת המכפלה אל שדה עפרון בן צוחר החתי אשר על פני ממרא, השדה אשר קנה אברהם מאת בני חת, שמה קבר אברהם את שרה אשתו".

יצחק מביא את רבקה אשתו האוהלה שרה אמו בחברון. נראה שרוב שנותיו היה תושב קבוע שם (שם ל"ה): "ויבא יעקב אל יצחק אביו ממרא קרית הארבע, היא חברון, אשר גר שם אברהם ויצחק. ויהיו ימי יצחק מאת שנה ושמונים שנה. ויגוע יצחק וימת ויאסף אל עמיו זקן ושבע ימים. ויקברו אותו עשו ויעקב בניו". וכותב יוסיפוס פלוויוס (קדמוניות, סוף ספר א'): "מכאן בא יעקב לחברון העיר שבארץ הכנענים, שם ישב יצחק ... וזמן מה לאחר בוא הבן מת גם יצחק ונקבר על ידי בניו, על יד אשתו בחברון, בקבר אבותיו אשר שם". וב'ספר היובלים': "בימי שבת יעקב בפדן ארם, ועשו הלך להר שעיר, חזר יצחק למגדל אברהם אביו בהר חברון".

יעקב, שאף הוא יושב בחברון, שולח משם את יוסף לראות שלום אחיו, (שם ל"ז): "וישב יעקב בארץ מגורי אביו ... הלא אחיך רועים בשכם לכה ואשלחך אליהם ... וישלחהו, מעמק חברון". ובמדרשים (ב"ר פ"ד, י"ג; במד"ר ט', כ"ה; תנחומא ב', פ'); "וכי יש עמק בחברון, והלא אין חברון נתונה אלא בהר? שנאמר 'עלו זה בנגב ועליתם את ההר' ונאמר: 'ויעלו בנגב ויבוא עד חברון', ומאי הוא אומר 'מעמק חברון'? אלא, הלך להשלים אותה עצה העמוקה שנטל הקדוש ברוך הוא בברית בין הבתרים, בינו ובין חבר הנאה (חברון – נוטריקון: חבר נאה) אברהם, שקבור בחברון".

יעקב מבקש את יוסף ומצווה את בניו כולם בצוואה כפולה ומכופלת לקבור אותו במערת המכפלה (שם כ"ז): "ושכבתי עם אבותי וקברתני בקבורתם". וחוזר וכופל ומצווה (שם כ"ט): "ויצו אותם לאמר, אני נאסף אל עמי, קברו אותי אל המערה אשר בשדה עפרון החתי. במערה אשר בשדה המכפלה, אשר על פני ממרא בארץ כנען, אשר קנה את השדה מאת עפרון החתי לאחוזת קבר. שמה קברו את אברהם ואת שרה אשתו, שמה קברו את יצחק ואת רבקה אשתו, ושמה קברתי את לאה, מקנה השדה והמערה אשר בו מאת בני חת".

חשיבות מיוחדת מיוחסת לעובדה שאברהם קנה את מערת המכפלה בכסף מלא. נוסף לכך שהתורה מקדישה לכך פרשה שלמה, הרי בכל מקום שהתורה מזכירה את המקום היא מדגישה את עובדת הקנייה. משנושאים בני יעקב את אביהם לחברון וקוברים אותו במערת המכפלה, מדגישה התורה מקנה המקום על־ידי אברהם, (שם נ'): "וישאו אותו בניו ארצה כנען ויקברו אותו במערת שדה המכפלה, אשר קנה אברהם את השדה לאחוזת־קבר מאת עפרון החתי על־פני ממרא".

משושלח משה את המרגלים לתור את הארץ, הוא אומר להם, (במדבר י"ג): "עלו זה בנגב ועליתם את ההר", היינו הר חברון. שנאמר (שם): "ויעלו בנגב ויבוא עד חברון". והכתוב מספר בשבחה (שם): "וחברון שבע שנים נבנתה לפני צוען מצרים", תרתי משמע, שנבנתה לפני צוען, ושהיא בנויה יותר טוב ממנה על אחת שבע. ובמדרש אמרו, אליבא דשתי הדעות (תנחומא, שלח ח'): שהפסולת שלה משובח הרבה יותר מן המשובח של מצרים. שבשעה שנחלו בני נח את העולם אחר המבול, הם בנו עיירות במקום הפסולת תחילה ולא במקום השבח, אלא בחרו הפסולת של ארץ־ישראל. וחברון פסולת של ארץ־ישראל. וצוען מצרים הטובה שבארץ מצרים. יוסיפוס פלוויוס מזכיר קדמותה של חברון (קדמוניות א', ח', ד'): "וכשחזר אברהם לארץ כנען (ממצרים) חילק עם לוט את הארץ ... ולעצמו לקח את הארץ בתחתית העיר, שהשאיר זה (לוט) והתיישב בעיר חברון, העתיקה בשבע שנים מצוען מצרים". וכן 'במלחמות' (ד', ט', ז'): "לדברי אנשי המקום, חברון עתיקה לימים מכל ערי הארץ הזאת, וגם נבנתה לפני מוף (ממפיס) אשר במצרים, ומספר ימיה אלפיים ושלש־מאות שנה".

משבאים המרגלים לחברון, הם לוקחים מפירותיה הענקיים לדוגמה (שם י"ג, כ"ג): "ויבואו עד נחל אשכול, ויכרתו משם זמורה ואשכול ענבים אחד וישאוהו במוט בשנים". "ונחל אשכול" הלא הוא באלוני ממרא, כמפורש (בראשית יד, יג): "והוא שוכן באלוני ממרא האמורי אחי אשכול". ועל הענקים שבחברון (שם יג, כב): "ויעלו בנגב ויבא עד חברון ושם אחימן, ששי ותלמי ילידי הענק", כותב יוסיפוס פלוויוס (קדמוניות ה', ב'): "שמחמת שיעור קומת גופם, שאינה דומה כלל לשאר בני אדם, היו לפלא לכל רואיהם ולשמיעת בלהות. ועוד כיום מראים את עצמותיהם, שאינן דומות בגדלן לשום ברייה מאלה שהגיעו לידיעתנו".

במלחמות כיבוש הארץ על ידי יהושע, נזכרת חברון כעיר אחות לירושלם (יהושע י', ג): "וישלח אדוני צדק מלך ירושלים אל הוהם מלך חברון, ואל פרעם מלך ירמות" ... (שם, ה): "ויאספו חמשת מלכי האמורי, מלך ירושלם, מלך חברון" ... וכן (שם ושם, כג): "ויוציאו את חמשת המלכים האלה מן המערה: את מלך ירושלם, את מלך חברון" ... (שם יב): "ואלה מלכי הארץ אשר היכה יהושע ... מלך ירושלים אחד, מלך חברון אחד", וכו'.

הדברת חברון וכריתת הענקים שבה, היא פרשת־גבורה מיוחדת (שם יא, כא): "ויבוא יהושע בעת ההיא ויכרת הענקים מן ההר, מן חברון, מן דביר, מן ענב, ומכל הר יהודה ומכל הר ישראל" וכן (שופטים א): "וילך יהודה אל הכנעני היושב בחברון, ושם חברון לפנים קרית־ארבע, ויכו את ששי ואת אחימן ואת תלמי".

בחלוקת הארץ נקבע לה לחברון גורל מיוחד ומיוחס. אין היא מתחלקת על פי הגורל כיתר אזורי הארץ, אלא נמסרת לכלב בן־יפונה, מתנת ברכה והוקרה על פי ה' ביד משה ויהושע (יהושע י"ד):

ספרי תורה בארון הקודש שבבית־הכנסת ע״ש אברהם אבינו בחברון (צולם בידי האדריכל יעקב פינקרפלד, בשנת 1936)

״ויברכהו יהושע ויתן את חברון לכלב בן־יפונה לנחלה. על־כן היתה חברון לכלב בן־יפונה לנחלה עד היום הזה, יען אשר מלא אחרי ה׳ אלהי ישראל. ושם חברון לפנים קרית־ארבע, האדם הגדול בענקים הוא״. וכן (שופטים א׳): ״ויתנו לכלב את חברון כאשר דבר משה, ויורש משם את שלשה בני הענק״.

עם חלוקת הארץ לשבטי ישראל, מקדיש יהושע את חברון כאחת משלוש ערי המקלט בארץ, בעבר הירדן מערבה, וחברון וסביבותיה נעשות מקומות ישיבה קבועים, נוסף על משפחות כלב בן־יפונה, גם ללוויים ולכוהנים מיוחסים, זרע קודש, בני אהרן, (יהושע כ׳, ז׳): ״ויקדישו את קדש בגליל בהר נפתלי, ואת שכם בהר אפרים, ואת קרית־ארבע, היא חברון, בהר יהודה״. ונאמר (שם כ״א): ״ויהי לבני אהרן ממשפחות הקהתי מבני לוי, כי להם היה הגורל ראשונה: ויתנו להם את קרית־ארבע אבי הענק, היא חברון, בהר יהודה ואת מגרשיה סביבותיו. ואת שדה העיר ואת חצריה נתנו לכלב בן־יפונה באחוזתו. ולבני אהרן הכהן נתנו את עיר מקלט הרוצח, את חברון ומגרשיה״. וכן (דברי הימים א׳, ו׳): ״ויתנו להם את חברון בארץ יהודה ואת מגרשיה סביבותיה. ואת שדה העיר ואת חצריה נתנו לכלב בן־יפונה. ולבני אהרן נתנו את ערי המקלט את חברון ואת לבנה״.

ראשית ראשיתה של מלכות בית דוד, נביטתה וצמיחתה, זריחת שימשה והרמת קרנה, ועריכת נר לבן ישי משיח ה׳ — בחברון העיר. בה התהלך דוד ואנשיו על־פי ה׳ (שמואל ב׳ ב׳): ״ויהיה אחרי כן, וישאל דוד בה׳ לאמר: האעלה באחת ערי יהודה? ויאמר ה׳ אליו: עלה. ויאמר דוד: אנה אעלה? ויאמר חברונה״. ומיד (שם): ״ויעל שם דוד ... ואנשיו אשר עמו העלה דוד איש וביתו, וישבו בערי חברון״. בה מלך דוד על בית יהודה, תחילה, ולבסוף נמשח למלך על כל בית ישראל, כאמור (שם): ״ויהי מספר הימים אשר היה דוד מלך בחברון על בית יהודה שבע שנים וששה חדשים״.

שבע שנים וששה חדשים מולך דוד בחברון (שמואל ב׳ י״א). פה נולדים לו ששה בנים, ביניהם אמנון בכורו, אבשלום ואדוניה בן חגית (שמואל ג׳). אבנר בן־נר בא לחברון ועמו עשרים איש לדבר אל דוד ״את כל אשר טוב הוא בעיני ישראל ובעיני כל בית בנימין. וכי יקום וילך ויקבץ אליו את כל ישראל, ויכרתו אתו ברית, וימלך עליהם ככל אשר תאות נפשו״ (שם י״ט, כ״א). דוד עושה משתה לאבנר ומשלחו בשלום. בהיוודע ליואב, הוא ממהר, ללא ידיעת דוד, לשלח אחריו מלאכים להשיבו לחברון. יואב מטהו אל תוך השער, לדבר אתו בשלי, ומכהו שם החומש וממיתו (שם כ״ג). דוד מתרגז, בשמעו דבר הרצח, מקלל את יואב ופוקד עליו ועל כל העם לקרוע בגדיהם, לחגור שק ולספוד לפני אבנר. אבנר נקבר בחברון ודוד מבכה על קבר אבנר ומקונן את קינתו הנפלאה (שם). אחרי מות אבנר רפו ידי איש־בשת בן שאול וקצו קרב לבוא. רכב ובענה באים בית איש־בשת, כחום היום, והוא שוכב על מטתו, ממיתים אותו, מסתירים ראשו ומביאים את הראש הכרות אל דוד חברונה. דוד מצווה להרוג את רוצחי המלך, לקצץ ידיהם ורגליהם ולתלותם על הבריכה שבחברון. ואת ראש איש־בשת הוא מצווה לקבור בקבר אבנר (שם). אחר הדברים האלה באים זקני השבטים, ראשי הצבא, אנשי המלחמה וותיקי המערכות וכל שרי ישראל אל דוד חברונה, להסב אליו את מלכות שאול על כל ישראל. דוד כורת להם ברית בחברון לפני ה׳ והם מושחים אותו למלך על כל ישראל (פרטי הדברים בשמואל ב׳, א׳; דבה״י א׳ י״ג).

לא אורכים הימים ודוד לוכד את מצודת ציון, שנקראה מאז על שמו, ויושב בה. מיום זה והלאה נעשית ירושלים לבירת יהודה, וחברון מאבדת ערכה המדיני. אבשלום מנסה אמנם להשיב לה כבודה, משהוא בוחר בה להרים שם את נס המרד נגד אביו ולמלוך בה (שמואל ב׳ ט״ו), אך המרד דוכא, אבשלום מומת ע״י יואב, ודוד שב למקום מגוריו החדש, לירושלים. לאחר מות שלמה, עם חלוקת המלוכה ליהודה ואפרים, ורחבעם היה למלך על יהודה, הוא מתחיל לבצר את ערי ממלכתו. בין יתר הערים היתה חברון, והוא מחזק את מצודותיה ושם בה אוצרות מאכל ושמן ויין, מביא אליה צינות ורמחים ונותן בה נגיד לפקיד (דבה״י ב׳, י״א) וחברון נעשית לעיר החשובה ביותר בנגב הארץ.

בתקופת מלכות יהודה לא נזכרת חברון בכתבי הקודש. גורל יהודה אינו עובר עליה, מלחמות מלכי יהודה עם אוייביהם מצפון, ארם ואשור, אינם נוגעים בה כלל, והמלחמות עם האוייבים בנגב ובמזרח הארץ, הכושים, הלובים, הערבים, האדומים, בני עמון ומואב — נגמרות בימי אסא, יהושפט, אמציה, עוזיהו ויותם, בנצחונות גדולים ליהודה; חברון, כעיר בצורה, אינה סובלת מתוצאות המלחמות הללו.

לאחרונה נזכר שם קרית־ארבע בספר נחמיה (י״א, כ״ה), המספר על התיישבותם של שבי הגולה מבבל. עולי בבל מבני יהודה, שלא שכחו את עירם בגלות, חוזרים אליה ומתיישבים בה.

"ואברהם עומד עליהם תחת העץ ויאכלו" (בראשית י"ח, ט') (ציור מתוך כתב־יד משנת 1589, מינכן)

ישוב שלא פסק

י' אלפסי, ע' אבישר

מאז קנה אברהם העברי את שדה מערת המכפלה שבחברון לאחוזת־קבר, לו וליורשיו אחריו עד עולם, ועד לתקופתנו אנו, לא חדלו יהודים בכל הדורות והתקופות מלקדש את חברון, אם בישוב של קבע ואם בישוב ארעי, אם בעלייה לרגל, לחונן קברי אבות האומה, ואם במשאלה ובצו אחרון להיקבר ליד מנוחתם של קברי האבות.

חברון נחשבה כאחת הערים הקדומות ביותר בארץ־ישראל, ובספר במדבר (י"ג) מצויין תאריך ייסודה של העיר: "וחברון שבע שנים נבנתה לפני צֹעַן מצרים" (צען מצרים, ששכנה על אחת מזרועות הדלתה של הנילוס, ידועה כעיר קדומה, שבה הקימו ההיקסוסים, בשנת 1725 לפנה"ס, לערך, את בירתם אוריס). משמגיע אליה אברם, בשובו ארצה כנען מארץ מצריים, הוא מוצא במקום ישוב מאורגן מבני חת. הוא נוטה אוהלו בקרבת העיר "וישב באלוני ממרא אשר בחברון ויבן שם מזבח לה'" (בראשית י"ג). בעלי בריתו של אברם העברי, השוכן באלוני ממרא, הם "ממרא האמורי אחי אשכל ואחי ענר" (שם י"ד), העוזרים לו לרדוף אחרי חמשת המלכים, חוטפי לוט בן אחיו, ולהכותם, ואשר עם הניצחון עליהם הם מקבלים חלקם בשלל – "וחלק האנשים אשר הלכו אִתי ענֵר ואֶשכֹּל ומַמרא, הם יקחו חלקם" (שם י"ד).

באלוני ממרא שבחברון, בברית בין הבתרים, ניתנת לאברהם ההבטחה על ארץ כנען: "הארץ הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת" (שם ט"ו); כאן פוקדים אותו שלושת המלאכים, ובמות שרה הוא מוצא את המקום המתאים ביותר לקבורתה במערת המכפלה, כאחוזת־קבר לעולם, לו וליורשיו אחריו. כאשר עפרון בן־צֹחַר החִתי, יושב חברון, מבקש להעניק לאברהם את השדה שבו נמצאת המערה, מסרב אברהם בתוקף ועומד על דרישתו, כי לא יקבל את השדה במתנה, אלא יקנה בכסף מלא, למען תהיה בידו בעלות חוקית ומלאה. המשא והמתן בין אברהם לבין בן־צחר, המתנהל לעיני כל בני חת, מתארך והולך, עד שהוא מסתיים לבסוף בחיוב, ככתוב: "ויקם שדה עפרון אשר במכפלה, אשר לפני ממרא, השדה והמערה אשר בו וכל העץ אשר בשדה אשר בכל גבולו סביב, לאברהם למקנה לעיני בני חת בכל באי שער עירו" (שם כ"ג).

חשיבות זו שמייחסת התורה לקניין אחוזת הקבר, בתיאור המפורט והמודגש של המו"מ, מוצאת את ביטויה גם במדרשי חז"ל (פדר"א פל"ו): "כשחמד אברהם את המערה לאחוזת קבר, אמר לבני יבוס לקנות מהם את מערת המכפלה במכר טוב ובזהב ובשטר עולם לאחוזת קבר. וכי יְבוסים היו, הלא חִתיים היו? אלא על שם עיר יבוס נקראו יבוסים ולא קיבלו האנשים, התחיל כורע ומשתחווה להם. אמרו לו: אנו יודעים שהקב"ה עתיד ליתן לך ולזרעך את כל הארצות האלו, כרות עמנו שבועה שאין בני ישראל

יורשים את יבוס, כי אם ברצונם של בני יבוס. ואחר כך קנה את מערת המכפלה במכר זהב ובכתב עולם לאחוזת עולם". והוסיפו חז"ל ואמרו (ב"ר ע"ט, ז'): "שלושה מקומות אין אומות העולם יכולין להזונות את ישראל ולומר גזולים הם בידכם, ואלה הם: מערת המכפלה, בית המקדש וקבורתו של יוסף". מטעים רבי אליעזר על פרשת הקניין ואומר (שם נ"ח, י"ב): "כמה דיות משתפכות, כמה קולמוסין משתַּברין, כדי לכתוב בני חת. עשרה פעמים כתוב בני חת, בני חת, כנגד עשרת הדִּברות. ללמדך, שכל מי שהוא מברר מְקחו של צדיק, כאלו מקיים עשרת הדִּברות". וב'ספר הישר' אנו מוצאים: "ויאמר עפרון אל אברהם: הנה כל אשר תחפוץ לפניך אותו יעשה עבדך. ויאמר אברהם: לא, כי קנה אקנה המערה והשדה אשר לך לאחוזת קבר עד עולם. ויען עפרון ויאמר: הנה השדה והמערה לפניך, כל אשר תחפוץ תן. וישקול אברהם לעפרון ארבע מאות שקל כסף ביד עפרון וביד כל אחיו (בני חת). ויכתוב אברהם את הדבר בספר ויחתום ויעד ארבעה עדים. ואלה שמות העדים: אמיגל בן אבישוע החתי, אליחורן בן אשונש החיווי, עבדון בן אחירע הגמרי, עקדיל בן אבודיש הצידוני. ויקח אברהם את ספר המקנָה וישם באוצרותיו. ואלה הדברים אשר כתב אברהם בספר, לאמור, כי המערה והשדה קנה אברהם מאת עפרון החתי וזרעו ויוצאי עירו עד עולם – לאברהם למקנה ולזרעו וליוצאי ירכו וזרעם עד עולם. ויחתום ויעד עדים. ויקם השדה והמערה אשר בו וכל המקום ההוא לאברהם ולזרעו אחריו מאת בני חת, הִנָּה לפני ממרא בחברון אשר בארץ כנען". המסורת המוסלמית מוסיפה משלה על חשיבות קנייתה של המערה, ובמקורות מוסלמיים שונים יש הרבה מן המשותף לנאמר במדרשי חז"ל ואף למסופר בתנ"ך.

אבּוּ אל־פידא אִיסחַאק אל־תַּדמוּרי, איש חברון (מת בש' 1429), בספרו 'מוּתִ'יר אַל־עַ'רַאם לְזִיאַרַת אַל־חַ'ליל' (המעורר את התשוקה לבקר קברו של אל־ח'ליל), שנכתב בש' 1351, כותב: בַּהַא אַל־דִין אִבּן עַסָאכִּר (מת בש' 1203) מוסר בשם כַּעַבּ אַל־אחבַּאר (בעל מסורה מוסלמי שהיה יהודי תימני שהתאסלם בשנים הראשונות של האיסלאם, ואשר חי במחצית הראשונה של המאה ה־7 לספה"נ), וכך הוא מספר:

"הראשונה שמתה ונקברה בחברון היתה שרה, ויהי במותה ויצא אברהם אל־ח'ליל (האהוב), עליו השלום, לתור מקום לקבורתה ויקווה כי יהיה זה מקום בקרבת העיר ממרא (ובנוסח מוג'יר אל־דין: 'חַבְּרָה'). וילך אל עפרון ועפרון היה מלכה של עיר זו, ומקום מושבו היה בחַבְּרָה. ויאמר אליו אברהם: 'מְכרה לי כיום מקום מתאים, בו אקבור את מתי מבני משפחתי'. ויאמר אליו המלך עפרון: 'כבר הודעתיך כי תוכל לקבור את מתך בכל מקום, כאוות נפשך. בחר לך מקום מתאים בארצי'. ויען אברהם ויאמר: 'אינני אוהב לעשות כן, כי ברצוני לשלם מחיר בעבור אחוזת קבר'. ויאמר אליו עפרון: 'הוי, שיח' צדיק! קבור־נא את מתך בכל מקום שימצא חן בעיניך!' וימאן אברהם לעשות כן, וידרוש ממנו את המערה. ויאמר אליו עפרון: 'מכור אמכרנה לך בארבעה אלפים דירהם, וכל דירהם משקלו כמשקל חמישה דירהמים, וכל מאה דירהם – דמות המלך חייבת להיות טבועה בהם'. היתה כוונתו של עפרון להכביד על אברהם, על־מנת שלא יצליח להשיג הכסף הדרוש, לפי התנאים שהטיל עליו, ויוכל לחזור בו מדבריו. ויהי בצאת אברהם אל־ח'ליל מאת פני עפרון המלך, והנה המלאך גבריאל, עליו השלום, עומד לפניו. ויאמר אליו: 'הוי אברהם! הנה שמוע שמע אללה את דברי המלך העריץ אליך, והנה קח לך את הדירהמים הדרושים לך ומסור־נא אותם לעפרון, כאשר ביקש'. ויקח אברהם, עליו השלום, את הדירהמים וימסרם למלך העריץ. וישאלהו עפרון: 'הדירהמים הללו מנין לך?' ויען אברהם ויאמר: 'קיבלתי אותם מאת אלוהי, יוצרי ומפרנסי'. ויקחם ממנו. וישא אברהם את שרה אשתו ויקברנה במערת המכפלה. והיא היתה הראשונה שנקברה בתוכה, ובמותה היתה בת מאה ושבע־עשרה שנה, ויש אומרים בת מאה ושבע ועשרים שנה".

שבעים ושמונה פעמים נזכרת העיר חברון בתנ"ך, אם בשם "חֶבְרוֹן" או בשם "קִרְיַת אַרְבַּע", אם בשם "מַמְרֵא" או "אֵלוֹנֵי מַמְרֵא", ונחשבה בכל הדורות כעיר שהיה בה ישוב עברי קבוע. במלחמת חמשת המלכים ביהושע, בגבעון, נוצח הוהם מלך חברון (יהושע ח') ולאחר מכן נכבשה העיר בידי כלב בן יפונה והיתה לו לנחלה (שם ט"ו, שופ' א'). חברון נקבעת כעיר המקלט הדרומית בא"י המערבית ומתקדשת בזכות מערת המכפלה – מקום קבורתם של אבות האומה, ובזכות אלוני ממרא – המקום בו נגלה ה' לאברם ושבו הוא מקים מזבח לה'. לאחר מות שאול, יושב דוד בן־ישי בחברון עם שתי נשותיו ואנשיו אשר עמו, ובה הוא נמשח למלך על יהודה (שמ"ב ב'). אבנר בן־נר, שר צבאו של שאול מומת בחברון בידי יואב בן צרויה ושם הוא נקבר (שם). זקני ישראל באים חברונה ודוד כורת להם שם ברית לפני ה' (שם ה'). דוד מולך בח' שבע שנים ושש חודשים (שם, דבה"י א', ג'). אבשלום משלם בחברון את נדרו לה' ובה הוא מורד באביו דוד (שמ"ב ט"ו). רחבעם בונה את חברון כאחת מן ה"ערים למצור ביהודה" (דבה"י ב', י"א). עם חורבן הבית גלו יושבי חברון ובמקומם התיישבו האדומים. בימי שיבת ציון חוזרים גולי בבל מבני יהודה ומתנחלים בחברון (נחמיה י"א). בתקופה מאוחרת יותר נכבשת חברון ע"י האדומים.

בימי החשמונאים היכה יהודה המכבי את האדומים יושבי חברון, הרס את ביצוריה ושרף את מגדליה (חשמונאים ג', ה', ס"ה) ויוחנן הורקנוס השלים אחר מעשי יהודה דודו, כבש את חברון ואילץ את האדומים היושבים בה לנטוש את העיר ולהתגייר. האדומים התגיירו וחברון שבה להיות עיר מיושבת יהודים.

בימי יוסף בן מתתיהו נחשבה, אמנם, חברון כעיר קטנה, אך נערצת. וכך הוא מספר: "כי משם ירדו בני אברהם מצרימה וגם מצבות קבורותיהם נראות בעיר הזאת עד היום הזה, והם עשויים שיש יפה לכבוד ותפארת" (מלחמות ה', ט', ז').

בימי בית שני חזרה ההילה לחברון עם הקרבת קורבן־תמיד שבבית־המקדש. "אמר להם הממונה: צאו וראו אם הגיע זמן השחיטה? אם הגיע הרואה אומר: ברקאי! (הבריק והצהיר אורו של יום), מתיא בן שמואל אומר: האיר פני המזרח עד שהוא בחברון? והוא אומר: הן" (תמיד פ"ג, משנה ב'). ואמרו: "ולמה עד שהוא בחברון? – בא להזכיר זכות אבות" (ירושלמי יומא, פ"ג, ת"א).

במלחמת היהודים עם הרומאים, משכבשו צבאות רומי, בפיקודו של שר הצבא קורולוס, את חברון והעלוה באש (מלחמות ה', ט', ט'), נלחמו בגדודים של בר־גיורא גם בני חברון, ואחד מהם, מנאוס, נזכר במיוחד כמי שהצטיין במלחמה זו בגבורתו (שם ה', י"א, ה').

עם חורבן בית שני ואובדן חירותה של האומה, נראה כי פסק היישוב היהודי בחברון. יהודים רבים נמכרו כשבויים ביריד "אלת אברהם" שליד חברון. יש הסוברים כי הוא המקום המתקרא כיום "אלון אברהם" שליד ה"מוסקובייה", ויש הסוברים כי "ראמת אל־ח'ליל" שליד חברון, הוא המקום שבו היה היריד לממכר השבויים היהודים. לאחר נפילתה של ביתר וחרישת ירושלים על־ידי אדריאנוס, ברחו שרידי היהודים ועזבו את חברון. אחד מאבות הכנסייה מעיד: "זכורני שלא נשאר אף אחד מזרע ישראל בבית־לחם וגם אסור להם לשבת בכל סביבותיה" (קליין, 'תו' היישוב היהודי בא"י', עמ' 14).

אבזביוס, אב הכנסייה מן המאה הרביעית, מזכיר את חברון, בספרו הנודע אונומאסטיקון, כ"כפר גדול מאד", ואין הוא מזכיר את היהודים, לא כתושבים בה ואף לא כמבקרים (הורוביץ, 257; מזר, 'ספר דינבורג', 311). סוצומינוס, שחי ופעל בארץ־ישראל במאה החמישית, מספר כי באלון־ממרא שבקרבת חברון, עולים לחוג "ילדי המקום ואנשי פלשתינה הרחוקים יותר", ובהמשך תיאורו הוא עוד מטעים כי היהודים הבאים לכאן, באים "מפני שמתפארים באברהם אביהם". הנוסע הנוצרי אנטוניוס פלאצנטינוס, שמן העיר פלצנטיה שבצפון איטליה, מתאר בשנת 570 לספה"נ, לערך, את הבניין שעל מערת המכפלה: "במקום זה שוכבים קבורים אברהם, יצחק ויעקב ושרה ומצויות שם עצמות יוסף. בנויה שם בסיליקה, בת ארבע שדרות עמודים. בתוך נמצאת

עזרה ללא מכסה ויש מחיצה לאורכה. מהצד האחד נכנסים הנוצרים ומהצד האחר היהודים, המקטירים הרבה לבונה ... וכך מתאסף המון לאין מספר מכל הארץ של יהודים, המביאים לבונה הרבה ונרות ונותנים שם נדבות לשמשים בכנסייה (מ׳ איש שלום, ׳מסעי נוצרים׳, 220). נראה, כי דבריו מכוונים לעולי הרגל היהודים שהיו באים "המון לאין מספר", עם בני משפחותיהם, כדי להשתטח על קברי האבות. אם גם לפי עדויות אלו, של סוזומינוס מהמאה החמישית ושל פלאצנטינוס מהמאה הששית, אין בידינו עדות קובעת על ישוב־קבע יהודי במקום, הרי שאין להוציא מכלל אפשרות כי במאות הללו היה ישוב יהודי קטן בחברון. העדות על היהודים שבאו להשתטח על קברי האבות ב"המון לאין מספר", נותנת מקום לשער, שאותם עולי הרגל היו שוהים בחברון גם יותר מיום אחד, ולפיכך היו נזקקים לשירותים יהודיים באש"ל ובתפילה שבציבור. ומתקבל על הדעת, איפוא, שבמקום היה ישוב קבע אשר סיפק את השירותים הללו לעולי הרגל היהודים ופרנסתו היתה על מתן שירותים אלה. השערה זו מתחזקת לאור העדות המצוייה בידינו מן המאה השביעית.

עם הכיבוש הפרסי (614), שבו נטלו היהודים חלק פעיל, פסקו הרדיפות מתקופת השלטון הביזאנטי. ומשכבשו הנוצרים בחזרה את חברון (629), התנקמו הכובשים ביהודים באכזריות, עשו בהם הרג רב והחריבו את היישוב היהודי. הקינה העתיקה המקוננת על חורבן הקהילות בא"י, והמיוחסת לתקופה זו, מספרת: "חברונה בה נפלו גיבורים / קלו כצבאים על ההרים / חכמים, חזנים וסופרים / בתורה ובתורת כוהנים מהירים" (ש׳ אסף, מקורות ומחקרים, 13; ׳ספר היישוב׳ ב׳, 7). מקינה זו משתמע כי בחברון ישבו באותה תקופה יהודים, שהיו כוהנים וחכמים בתורה.

עם הכיבוש המוסלמי פסקו רדיפות היהודים והם הורשו לשוב ולעלות לירושלים, וכמסתבר, מתעודות, גם לחברון. מקור ערבי (כתב־יד מלפני ארבע מאות שנה, שנתגלה בשנת 1922 בידי עבד אל־חי ח׳אטיב, חבר המועצה הממשלתית המנדאטורית בחברון) מספר, כי "כאשר נאלצו הנוצרים בחברון למסור את העיר לידי הכליף עומר (שכבש את חברון בשנת 638), החריבו והרסו עד היסוד את כנסייתם המפוארת, שעמדה על מערת המכפלה, ואת שעריה הטמינו באדמה, כדי שלא יודע לערבים מקום המערה הקדושה. באו אז אל עומר תושבי חברון היהודים והציעו לפניו להראות לו את מקום המערה, בתנאי שירשה להם לבנות בחצר המערה בית־כנסת ליהודים. הסכים עומר ונתן ליהודים רשיון בכתב על כך. זמן רב לאחר מכן עוד נמצא בחצר מערת המכפלה בית־כנסת ובית־קברות ליהודים". בנוסח אחר במקצת, שנתפרסם ב"אידישע גאזעטען" בניו־יורק (י"ח בכסלו, תרפ"ג), כותב בן־ציון (חיים מיכלין) מירושלים, כדלהלן: "בחברון מצאו כתב־יד עתיק בערבית, שהיה ברשותו של שיח׳ ידוע בשם עבד

אל־חי, ובו כתוב: בעת שהערבים כבשו את ארץ־ישראל והנוצרים נאלצו למסור להם גם את חברון, הרסו את בית התפילה שלהם על קברי האבות והטמינו את המפתחות של המערה הקדושה, כדי שלא יבואו לידי הערביים. אז באו היהודים שגרו בחברון (ההדגשה – ע"א), אל עומר אבן־חטיב, חתן הנביא, ואמרו לו: נכונים אנו להראות לך את מקום המערה הקדושה ואת המקום שהטמינו את המפתחות, בתנאי שתרשה לנו לבנות בית כנסת על מערת המכפלה. עומר נתן להם הרשיון והיהודים בנו את בית הכנסת, שהיה קיים כמה שנים, וגם בית קברות היה שם".

ובחיבור נוצרי, שהוא כפי הנראה מסוף המאה העשירית, אך המתייחס לאותה תקופה ולאותו מאורע, נאמר: "אבל כשהתפללאו אלה (הערבים) שבאו לחברון על בנייתן החזקה והיפה של החומות (שמעל למערת המכפלה) ועל זה שלא נפתח שום פתח שדרכו אפשר היה להיכנס, ניגשו אליהם אלו יהודים אשר נשארו תחת שלטון היוונים בסביבה ההיא ואמרו להם: 'תנו לנו חסות כדי שנחיה בתנאים דומים גם ביניכם, ויורשה לנו להקים בית־כנסת לפני הכניסה (של המערה). אזי נראה לכם באיזה מקום עליכם להקים את השער', וכך נעשה" ('ספר היישוב', ב', 6). ומתוך מקור יהודי מתקופת שלטון הפאטימיים, מסתבר כי העדה היהודית אשר בחברון היא שהחליטה להרוס את בית הכנסת הזה ואחר לבנותו מחדש (ש' אסף, מקורות ומחקרים, 44–48).

מעדויות אלו, המתייחסות לתקופת הכיבוש המוסלמי במאה השביעית, מסתבר איפוא, שלא רק מזמן הכיבוש המוסלמי היה ישוב קבע של יהודים בחברון, ליד מערת המכפלה, אלא שאותו ישוב יהודי "אשר נשארו תחת שלטון היוונים" היה קיים עוד לפני הכיבוש (638), ואשר ידע את "סתרי" המערה והחומות המקיפים אותה. עצם פנייתם של אותם יהודים לכליף עומר ובקשתם להרשות להם להקים בית־כנסת בחצר המערה, מעידה, כי מספר התושבים היהודים הגיע למספר שהיה נזקק לבית כנסת ולבית קברות. משמע, לא פחות ממניין גברים. ואם נניח כי אין באים לתבוע מקום שאין עליו זכות או חזקה, יש יסוד לומר, כי עוד לפני־כן היו במקום בית־כנסת ובית־קברות, שהיו עוד מן המאות החמישית והששית, אלא שהם נחרבו בידי השליטים הביזאנטיים, ואילו הדרישה שהופנתה לכובש עומר התבססה על זכות וחזקה קודמים.

המאות ה־8 ה־9 וה־10 אמנם לוטות בערפל, בדרך כלל, ואין בידינו עדויות הקובעות כי היישוב היהודי שבחברון עזב את שערי מערת המכפלה, במקום שהיו לו בית־כנסת ובית־קברות. נראה, כי עדה קטנה של קראים התגוררה בחברון, בשנת תשס"ב (1002); אנו מוצאים כי סופר קראי אחד, ששמו "צדקה ב"ר שמרון ב"ר מוחה ב"ר משה הסופר, ב"ר מורינו ורבינו הרב מוחה רי"ת הטברייני מכרמי (קרים) כתב שם (בחברון) ספר נביאים ביום א', ב' חשון, שנת תשס"ב" (הורוביץ, 250). ברם, מתוך תעודה חדשה שמן הגניזה הקהירית מתברר, כי במאות ה־11 וה־12 היה בחברון ישוב יהודי שהתגורר ליד מערת המכפלה.

ר' סעדיה החברוני, כותב המגילה, "החבר לקברי אבות", היה, כפי הנראה, הממונה על "אנשי קברי אבות", היא מערת המכפלה. וכך אנו קוראים במגילה זו, בין השאר: " ... כי אנו מתפללים עליו (על מורנו ורבנו אביתר הכהן, ראש ישיבת גאון יעקב) בכל יום במערת המכפלה בתפילה... ולי היום שני חדשים חולה, לא האמנתי כי אחיה ונתייאשו מפני כל אנשי קברי אבות זל"ה ... ויברך אתכם וישמע תפילתי בעדכם במקום הקדוש הזה ... כי התפללתי עליו ביום כפור במערה הקדושה ... המתפלל בעדך סעדיה החבר לקברי אבות זכרם לברכה ...".

מר י' ברסלבי במחקרו "למינויו של ר' אביתר כגאון בחיי אביו ומערת המכפלה" ('ארץ ישראל', ספר ה' 'מזר', 1958, עמ' 221), וכן ממאמרו "קטעי גניזה על חברון" אשר העלה מתוך אוספי הגניזה באנגליה ('ידיעות' י', תש"ג, עמ' 65–73; 'לחקר ארצנו', עמ' 95), בהסתמכו על אותה מגילה, מבסס את ההנחה המתקבלת על הדעת, כי במאות ה־11 וה־12 היה ישוב־קבע יהודי ליד מערת המכפלה. לפי ברסלבי מסתבר, כי ר' סעדיה החברוני, שהוא דור שלישי בחברון, פעל וחי בעיר האבות כבר בשנת 1081, בימי התמנותו של ר' אביתר לגאון ע"י אביו ר' אליהו גאון. כמו־כן מסתבר, שבניין מערת המכפלה, או חלק מחצר הבניין, היה ברשותם של יהודי חברון, לפחות עד סוף המאה הי"א. ולא רק שהיו יהודי חברון מתפללים שם, אלא אף היו ביניהם שהיו ממונים על השירות לשאר הבאים להתפלל במקום הקדוש הזה, כפי תוארם שהיה "אנשי קברי אבות", ושהיו משרתים אבות עולם. בן נכדו של ר' סעדיה, היינו דור רביעי לו, הידוע לנו בשמו "יוסף בן יעקב בן יוסף, המומחה החברוני, בן סעדיה החבר בסנהדרין גדולה, המשרת אבות עולם, זצ"ל", אשר המשיך בתפקידו שכיהן בו אבי־סבו ר' סעדיה, חי בראשיתה של המאה ה־12. עדויות אלו עשויות לחזק את ההנחה, כי עד לראשיתה של המאה ה־12 היה ישוב יהודי – וכפי הנראה, ישוב קטן – שהסתופף בצל "החומות" שמסביב, או ליד, המערה. ולפי מכתבו של ר' שלמה בן יהודה בסעדיינה ('ספר היישוב', ח"ב 8) מסתבר, כי בתקופת הגאונים היו נוהגים להתכנס במערה ובשעת הצורך היו אף מנדים אנשים שהיו גורמים מחלוקת בישראל.

הסופר הערבי אל־מקדסי (מסוף המאה ה־10) מספר, כי ב"חַרם" של חברון (המסגד שעל מערת המכפלה) "נמצא בית הכנסת אורחים, והוא מוסד קבוע, ובו טבחים, אופים ואף משרתים המגישים מנות עדשים ושמן־זית לכל המבקרים, כעניים וכעשירים" (וראה: "מערת המכפלה במסורת המוסלמית"). נראה איפוא כי בצד בית־הכנסת היהודי, היה בית הכנסת־אורחים מוסלמי, ושני מוסדות אלה היו במשך דורות בכפיפה אחת, זה בצד זה. ניתן גם לשער איפוא, שהיה שיתוף פעולה בין שני ההקדשים, וכי הממונה על "אנשי קברי אבות" ר' סעדיה החברוני וכך גם נינו יוסף בן יעקב בן יוסף, היו עשויים להיות הממונים גם על שירות הכנסת האורחים המוסלמית, שהיה משרת "כעניים וכעשירים". עכ"פ, עדותו של אל־מקדסי מחזקת

הבניין שעל מערת המכפלה (ציור מתוך הספר ׳פלשתינא, תיאור גיאוגראפי, היסטורי וארכיאולוגי׳ לס׳ מונק, משנת 1841)

את הנחתנו, כי היישוב היהודי הקטן שהיה במקום במאות ה־11 וה־12 שימש אף הוא, כשם ששימשו המוסלמים, את עולי הרגל היהודיים שבאו להשתטח על "קברי אבות עולם". ואילו תיאורו של כרוניסטן לטיני על הכיבוש הצלבני, מעידה בבהירות, כי היהודים ישבו במקום לפני הכיבוש (1099): "היהודים אשר השיגו מהסרצנים בטחון ומנוחה להישאר בין תושבי חברון ולבנות להם בית כנסת לפני הפתח (של המערה), הקימו שם מקום כניסה, והעם היה עובר שם ברגלים יחפות, ובפנים בנו להם בית תפילה וקישטו אותו באופן נפלא" (דינבורג, 'ציון' ב', 55).

בתחילת שנת תת"ס (1100) כבש גודפריד מבולון הצלבני את חברון וקרא לה בשם "קסטליום סנט אברם", לאמור: "מצודת אברהם הקדוש" ואת המערה קרא "המערה הקדושה". הצלבנים הפכו את המסגד ואת בית הכנסת שלידו לכנסייה ולמנזר וגרשו את היהודים (קליין, 'תו' היישוב', 130; דינבורג 'ציון' ב', 19).

בשנת 1166 מבקר הרמב"ם במערת המכפלה וקובע את יום ביקורו כיום טוב לדורות, לו ולזרעו אחריו, כדבריו: "ובאחד בשבת, תשעה בחדש (מרחשון) יצאתי מירושלים לחברון לנשק קברי אבותי במערה. ואותו יום עמדתי במערה והתפללתי, שבח לאל יתברך על הכל". אולם הרמב"ם אינו מזכיר כלל אם היו יהודים במקום.

בסוף ימי השלטון הצלבני מבקר בחברון רבי בנימין מטודילה (1171) (עיין "איגרות ורשמי ביקור"). בתיאורו את ביקורו במערת המכפלה הוא מציין, כי ראה במערה "חביות הרבה מלאות עצמות מישראל, שהיו מביאים שם מתיהם בימי ישראל, כל אחד ואחד עצמות אבותיו, ומניחין אותם שם עד היום הזה". ועוד הוא מוסיף: "ושם (בשדה המכפלה) הבמה הגדולה שקורין ש' אברם ('סנט אברם' לפי השם שקבעו הצלבנים), והיא היתה כנסת היהודים בימי ישמעלים ... אבל אם יבוא יהודי שם, שיתן שכר לשוער של מערה ופתח לו פתח ברזל שהוא עשוי מבניין אבותינו ..." ה"חביות" המלאות עצמות מישראל, שהיו בתוך המערה ליד קברי האבות, מעלות את ההשערה, כי שטח בית הקברות היהודי שהיה ליד מערת המכפלה, הידוע לנו לפי העדויות עוד מימי הכליף עומר, היה שטח מצומצם ביותר. וכיוון שרבים היו הבאים להיקבר במקום הקדוש הזה, וחלקת הקברים היתה מתמלאת עד אפס מקום, נהגו 'משרתי קברי האבות' (אותם 'אנשי קברי אבות' המוזכרים במגילת ר' סעדיה החברוני), להוציא את עצמותיהם של הקבורים זמן רב ולהטמינן בתוך "חביות" – גלוסקמאות או כדי־חרס גדולים, שהיו מיוצרים בחברון – כדי לפנות מקום למתים אחרים, ואת הכדים היו משלשלים, או מורידין, למערת הקברים, שבה היו קברי האבות. מן הראוי לציין את עדותו של ר' שלמה היתום, שחי בתקופת מסע הצלב הראשון, האומר: "כל סביבות חברון משגרין מתיהן לחברון" ('ספר היישוב' ב', 8).

רבי פתחיה מרגנשבורג המבקר בחברון בשנת 1176 (עיין "איגרות ורשמי ביקור"), מספר שביקר במערת המכפלה לאחר שנתן זהוב "למי שהמפתח בידו", וכאשר הוסיף ונתן עוד זהוב, הורידו השומר למערה התחתונה, שבה ראה את המצבות שעל קברי האבות. גם הוא אינו מזכיר ישוב יהודי בחברון ומספר רק על זקן אחד שמצאו יושב "באלוני ממרא רחוק משם (מערת המכפלה), וכשבא רבי פתחיה לשם, נטה הזקן למות וציווה לבנו להראות לרבי פתחיה העץ שנשענו בו המלאכים ..." גם הנוסע יעקב בן נתנאל הכהן, שביקר בחברון לאחר רבי פתחיה (עיין "איגרות"), אף הוא אינו מזכיר כי ראה יהודים בעיר. לעומת זאת נתקלים ר' שמואל ב"ר שמשון ורבי יונתן הכהן מלוניל, שניים משלוש מאות הרבנים שעלו אז לאה"ק מצרפת, שליחי יהודי צרפת ואנגליה, בצבע יהודי תושב חברון, אשר קנה את זכות הצביעה מאת מושל העיר (עיין "איגרות ורשמי ביקור"). בשנת ד' תתקמ"ז (1187) כובש צלאח א־דין את חברון מידי הצלבנים, אך כעבור שנים אחדות שב וכובש אותה ריכרד לב הארי מלך אנגליה. הנוסע הפרסי עלי מהיראט מספר (בש' 1215), כי הצלבנים פתחו את מערת המכפלה והראו לעם את גוויות האבות וכי הוא עצמו ראה אותן. (וראה: "מערת המכפלה במסורת המוסלמית").

משעלה לשלטון רוכן א־דין ביברס הממלוכי, מחדש האיסלאם ומגרש הצלבנים מארץ־ישראל, והפך את חברון לעיר־מחוז (1260, לערך), החל מתחדש בה היישוב היהודי. הרמב"ן שעלה לארץ בשנת 1267, כותב באיגרתו לבנו, כי "ילך לחברון לחצוב לו שם קבר", ברם, חפצו זה לא עלה בידו. עצם כתיבת המכתב וההודעה לחצוב קבר בעוד מועד, אך מחזקת את ההנחה כי הקבורה בחברון היתה נחשבת לזכות גדולה וקדושה וכי היה צורך "להזמין" מקום בבית העלמין הקטן שהיה במקום, בעוד מועד. נראה, כי הרמב"ן עצמו אף הוא ביקר בחברון למחרת יום הכיפורים.

מתיאורו של סר ג'והן מאונדוויל (משנת 1336) מסתבר, כי אותו ישוב יהודי קטן שהסתופף ליד מערת המכפלה הורחק מן המקום, וכך הוא מספר: "כיוון שאנשים נוצרים ויהודים חשובים בעיניהם (בעיני המוסלמים) ככלבים, והם אומרים שלא ייכנסו למקום כה קדוש" (מ' איש שלום, "מסעי נוצרים", 230). וכנגדו מעניין תיאורו של הנוסע לודולף פון סוכם (זונדהיים) שביקר בחברון בשנת 1340, לערך, המספר: "ולא ירשו לשום נוצרי להיכנס לתוכה (למערה) אבל הם מרשים להתפלל ליד הכניסה. הם מרשים ליהודים להיכנס, אשר בזמני שילמו כסף לשם כך" (מ' אי"ש, שם, 231). ברם, מתקבל על הדעת שכיוון שהיהודים הורחקו ממערת המכפלה, היו באים להתפלל ליד החומות של המסגד ומבקשים "רחמים מה', להשיב להם כמקדם את המקום הקדוש שבו היו קבורים האבות ע"ה".

במאות ה־14 וה־15 ממשיך היישוב היהודי להתקיים בחברון. עדויות לכך אנו מוצאים באיגרותיהם של נוסעים יהודים ונוצרים. באיגרת השליחות של ירושלים לר' אברהם הלוי בשנת 1456, מציינים הכותבים כי הם מחזיקים את בית הכנסת שבחברון. בריידנבך שהיה בקבוצת עולי רגל שהגיעו לחברון יחד עם

הנוצרי פליקס פברי בש׳ 1480, מספר, כי ״בחרף נפש ובהוצאות מרובות עלה בידי לבקר בח׳ את השדה שמעפרה נגבל אד״ה. שם שפך דמעות רבות בצקון לחש וינשק עטרת נשיקות את המקום ההוא״ (הורוביץ, 251). רבי משולם בכמ״ר מנחם מוולטארה איש פלורנצי (עיין ״איגרות ורשמי ביקור״), המבקר בחברון בשנת 1481, לערך, אומר בין השאר: ״ושם דרים כמו כ׳ בעלי בתים יהודים ולא יותר״ ... את המספר של ״עשרים בעלי בתים״ מאשר גם רבי עובדיה מברטנורא, המבקר בחברון בש׳ 1489 וכך הוא כותב:

״... ובה (בעיר חברון) היום כעשרים בעלי בתים, כולם רבנים, ומחציתם מזרע האנוסים, אשר מקרוב באו לחסות תחת כנפי השכינה״. באיגרת שנייה הוא מוסיף ״כי הלכתי לחברון וגרתי בה ימים רבים, עד אשר היתה ישיבתה חביבה עלי, כמעט יותר מירושלים, להיות בה היהודים מעט וטובים ואינם כאנשי ירושלים לרוע. והם כעשרים בעלי בתים מכונסים במבוי אחד הסגור עליהם ולא יעבור ביניהם ישמעאל וטמא,וגם מסורת ביד כל אנשי הארץ, כי הקבורה בחברון טובה מבירושלים ...״ באיגרתו הראשונה מספר ר׳ עובדיה מברטנורא, כי כל שירותיה של חברון נעשים במערת המכפלה, וכי שם היו ״מחלקים בכל יום לחם ונזיד עדשים, או תבשיל אחר של קיטנית לעניים, בין לעניי ישמעאל או יהודים או ערלים״ (עיין ״איגרות ורשמי ביקור״).

הנוסע סטיפאן פון גומפנברג, שביקר בחברון בשנת 1449, מספר: ״כי במקום נערכה עלייה ברגל, בה השתתפו יהודים, גויים, תורכים וכל מיני אנשים ... יהודי אחד (מסתבר שהיה מחברון) הסביר לנו מדוע אין מניחים לאיש לרדת עד לתחתית המערה ... שם נתנו לנו וליהודים להתפלל ...״ (מ׳ אי״ש, שם, 241). הנוסע יוהן טוכר (1479) וכן הנוסע מרטין קבטניק (1492) מזכירים את העלייה לרגל של יהודים מירושלים לחברון. לפי קבטניק: ״גם היהודים מכירים בהם ומכבדים אותם כבוד רב (את קברי האבות), והיהודים עולים אליה (אל חברון) ברגל מירושלים וגם מארצות אחרות ... הם (המוסלמים) אינם מרשים שהיהודים ישלטו בו (בגן שליד מערת המכפלה), אך מותר להם להיכנס לתוך הגן ואיש אינו אוסר על היהודים ...״ (שם, 242, 266).

*

בתחילת המאה ה־16 אנו שומעים על ישוב יהודי בחברון מדברי הנוסע הנוצרי מארטין באומגרטן, שביקר בה בשנת 1507, בהדרכת מתורגמן יהודי; בהמשך תיאורו הוא מספר מעשה ביהודי אחד, תושב חברון, שהוכה קשות מידיו של ממלוכי מרושע.

בימי הכיבוש התורכי (1517) התחולל פוגרום ביהודי חברון. הפרופ׳ שטוסל פירסם תעודה כתובה על קלף (הנמצאת ב״ארכיון המוראבי הארצי״ בברין), המספרת בזו הלשון: ״ויהי בשנת הרע״ח לפ״ג לב״ע, בחודש השביעי בחג הסוכות (1517), האיש האכזר והעריץ, כלי זעמו של הקב״ה ושבט אפו ה״ה אמורד ביאי, משנה למלך ושליט בעיר ירושלים תוב״ב, אמר בלבו לעלות על היהודים אשר בעירו, וגם על בני ישראל החונים בחברון זמם לעשות כן. ויאמר: ארדוף אשיג, אבוז בז ואשבה שבי מן היהודים אשר בשתי הערים בעודם לבטח אתי, ויבצע אמרתו ויגזור אמר ויקום. ביום ההוא באו אנשיו על חברון ויהרגו עם רב מן היהודים העומדים על נפשם, וכל רכושם הביאו שלל, עד בלי השאיר להם פליטה ומחי׳(ה) בארץ. וינוסו אנשים מתי מעט מנוסת חרב וירדו לארץ בירות. וטרם נסעם מיהרו להביא את ספרי התורה הקדושה בחיקם ויבקשו להוציא את כלי הקודש עמהם ובע״ה (ובעוונותינו הרבים) לא מצאו דבר ... נכתב ונחתם פה ק״ק קורפו, יום ו׳ לחדש טבת, ה׳רע״ט (1519). יפת בן מנשה ס״ט״.

תעודה זו מלמדת לדעת, שבאותה תקופה היה ישוב יהודי גדול, יחסית, בחברון (״עם רב מן היהודים״) אשר העז גם לעמוד על נפשו. ברם, כבר כמה שנים לאחר אותו טבח, שוב אנו מוצאים כי הקהילה היהודית בחברון קטנה, כפי שמעיד עליה ר׳ משה בסולה, הנודע בשם ״הנוסע האלמוני מליוורנו״ (בשנת 1522), המספר כי קהילה זו מתגוררת בחצר שבה יש גם בית־כנסת. ר׳ משה מעיד על עצמו כי ״לשעה א׳ בלילה הגעתי לחברון ... בבוקר, אחר שהתפללתי בבית הכנסת, כי שם חצר, דרים בו ח׳ או י׳ בעלי־בתים ולהם ב״ה (בית הכנסת) שם״ (עיין להלן ״איגרות ורשמי ביקור״).

בפנקס המסים משנת 1525 אין אנו מוצאים שמה של שום משפחה יהודית אחת ששילמה מסים. נראה שאותו זמן עזבו יהודי חברון את המקום לתקופה קצרה, בגלל המגיפה שפרצה בעיר, אולם הם חזרו אליה כעבור שנים מספר, שהרי בשנת 1533 נזכרים בפנקסי המסים של חברון שמותיהן של 20 משפחות יהודיות. יש להניח שמספר היהודים היה רב יותר, אלא שלא כולם שילמו את המסים ולכן לא נרשמו בדפתראות.

בשנת ש׳ לערך (1540) עלה לחברון רבי מלכיאל אשכנזי, שהיה גם רבה הראשון של חברון ו״אבי היישוב החברוני״. הוא קנה את החצר, שבה ישבו יהודי חברון, הבצורה בחומות האבן של בתיה הגבוהים, בעלי שלוש וארבע הקומות והמקיפות אותה מכל צד. יש הסוברים שחצר זו נקנתה מעדת הקראים, שישבו בה משכבר הימים, אך בעניין זה קיימת מחלוקת חריפה בין החוקרים (לאחרונה: א׳ יערי, ׳מחניים׳ ונתן פריד ב׳סיני׳, חוברות שי״ט – ש״ך). עכ״פ נראה, שרבי מלכיאל אשר עמד בראש המתנחלים שבאו לחברון, הוסיף דלתות ובניינים ובנה את ״בית הכנסת אברהם אבינו״.

ר׳ מלכיאל נחשב כמחדש היישוב וסמכותו נקבעה לדורות (וראה: ר׳ רחמים יוסף אופלטקה ב׳החבצלת׳, שנה כ״ד, גליון 3; י׳ בן־צבי, ׳א״י וישובה׳). משנתעוררה שאלה בעניין חימום המקווה (בשנת 1620), מסתמך המשיב שכך נהג רבי מלכיאל אשכנזי (ר׳ יאשיה פינטו, ׳נבחר מכסף׳, ס׳ י״ז). רבי ישעיהו הלוי הורוויץ, בעל השל״ה, מזכירו בהוקרה רבה והוא מאשר תשובה בהלכה

של רבי משה גאלאנטי. ר׳ מלכיאל נזכר גם באיגרתו של ר׳ שלמה שלומיל מיינשטרל שמצפת, שנכתבה בשנת שס״ז, כמי שקנה תפיליו של חותנו של שלומיל, רבי ישראל סרוג. בן דורו של רבי מלכיאל אשכנזי היה רבי מנחם ב״ר משה בבלי, בעל ׳טעמי המצוות׳, שהיה דיין בטריקולה, בשנים רפ״ב – רפ״ה (1522–25). בשנת רצ״ז (1537) היה בצפת יחד עם אביו ואחיו ר׳ ראובן שעסק במסחר, ולאחר שנת ש״ו (1546) בא לחברון. את ההכנסות מספרו ׳טעמי מצוות׳ (לובלין, של״א – 1571) הקדיש לחברון, ובהקדמתו הוא כותב: ״גם כל ההנאה שתבוא מהם (מספרי) היא לחברון. לגדור הפרוץ ולבנות ההרוס, למען נגוח מגנבים ומשודדי לילה בעו״ה (בעוונותינו הרבים) בזכות האבות״. מזאת אנו למדים, שגם אם פעל ר׳ אשכנזי לחיזוק ״החצר״, סבלו תושביה היהודים מגנבים ושודדים ערביים ללא הרף.

חברון של אותה תקופה נזכרת בתשובות הרלב״ח. מתשובה זו אנו למדים על מחלוקת שנתעוררה בחברון בקשר לנוסח התפילה. יש להבין, כי מגורשי ספרד, שהתיישבו בחברון, דרשו להתפלל לפי הנוסח שלהם (תשובות הרלב״ח, ח״א, ס׳ ע״ט). רב העיר שפנה אל הרלב״ח, היה רבי יצחק גריש, שפנה גם בעניין נעגועי הלולב. חזן העיר היה ר׳ יצחק גאליפס, שהועד עליו כי ״קולו ערב וקורא הפרשה כראוי״. בימים ההם הוקמה גם ישיבה בחברון, אשר בוטלה משום מה. בתשובות הרשד״ם אנו מוצאים דיון על הכספים שנועדו לישיבה זו ואם מותר להעבירם לצדקה אחרת לאחר ביטול הישיבה (שו״ת רשד״ם, יו״ד, ס׳ קס״ח). נראה, כי תשובות אלו נכתבו בין שנת של״ה לש׳ ש״מ (1580–1575). בשו״ת ר׳ בצלאל אשכנזי (ויניציה, שנ״ה, סימן ט״ו) הוא כותב על אשה, שבשנת של״ט (1579) עולה מדמשק לירושלים ומקדישה את מחצית ביתה שבדמשק ל׳הקדש׳ חברון. יש להניח איפוא, כי אותו הקדש היא הישיבה שהיתה קיימת בחברון במשך מספר שנים.

התפתחות הקבלה ותורת המסתורין הטביעה חותמה גם על חברון. בני העיר היו מרבים בסיגופים ובתעניות. השל״ה מספר על מנהג חברון בסיגופים ובמלקות (עמוד התשובה למסכת יומא). כמה מגדולי המקובלים של צפת הגיעו גם לחברון, בפרט לאחר הבצורת של שנת שמ״ג (1583). מהם יש לציין את המקובל המפורסם רבי אליהו די־וידאש, בעל ׳ראשית חכמה׳, שהיה מתלמידי רבי משה קורדיבירו ומגורי האר״י, ונפטר בשנת שמ״ז (1587) לערך, בחברון. קברו שימש מקום עלייה לרגל שנים רבות עד לדורנו, אם כי על קברו לא היתה כתובת, כפי שנהגו תמיד בני חברון. מצבתו של ר׳ אליהו די־וידאש עמדה בבית העלמין היהודי עד לשנת תש״ח, לערך, שאז הרסו החברונים את בית העלמין היהודי וחיללוהו והרסו אף את מצבתו של ה״ראשית חכמה״. בשנת שס״א (1601) מספר הנוסע ג׳והן סנדרסון, כי הכניסה למערת המכפלה אסורה ליהודים, אולם הם מרבים לבקר במקום ועורכים תפילותיהם ליד המערה (פריד, ׳סיני׳, כ׳ נ״ג).

על גורי האר״י שבאו מצפת נמנה גם ר׳ יצחק ארחא; ר׳ מנחם ב״ר משה בבלי, בעל ׳טעמי מצוות׳; ר׳ חזקיה כבֵּיארה, שהיה ממונה על תלמוד תורה בצפת; ר׳ שלמה ב״ר ישועה עדני, מעולי תימן בעל ׳מלאכת שלמה׳; ר׳ שמואל ן׳ סידליו; ר׳ חזקיה; ר׳ שלמה חדידה; ר׳ דוד די־קאשיריש ור׳ יהושע אבודראץ, שהועד עליו שהיה ״חכם ומעין גדול״. בין חו״ר חברון באותה תקופה יש למנות: ר׳ שלמה הנרבוני; ר׳ אברהם ן׳ יקר; הרופא ר׳ עובדיה ויליסיד; ר׳ זרחיה גוטא; ר׳ יצחק נסים ן׳ גאמיל ור׳ ישכר נפתלי הכהן.

על שליחי חברון באותה תקופה לא ידוע לנו. נראה וטרם היו שליחים מיוחדים מחברון, אם כי ידוע על תרומות שנשלחו מהגולה לחברון. שליחי ערים אחרות היו מיופי־כוח גם מחברון. כך היה ר׳ יצחק אשכנזי, הצפתי, בוויניציה בשליחות ירושלים, צפת וחברון. (יערי, ׳שלוחי א״י׳, עמ׳ 842). המשפחות המיוחסות היו פונות בעצמן לגולה בבקשת כספים. בשנת שע״ה (1615) פנה ר׳ חזקיה כבֵּיארה לאלג׳יר וביקש לסייע לחברון.

וכך היתה החלוקה: ירושלים קיבלה שבעה (7) חלקים, צפת – עשרה (10), טבריה – ארבעה (4) וחברון – שלושה (3) חלקים. סכומים אלה לא הספיקו. בשנת שע״ו (1616) פונים איפוא בני חברון, בחתימת שלושים איש, ב״קול קורא״ לגולה, קול קורע לב על מצבם (׳ירושלים׳ להרא״מ לונץ, כרך י׳ עמ׳ 304–306), והם מציעים לקנות את 120 דירות היהודים בחברון, במחיר 150 גרוש כל דירה.

בשנת שע״ט (1619) פרצה מגיפה גדולה בחברון ורוב תושביה ברחו לעזה (שה״ג, מערכת ספרים, ׳חסד לאברהם׳) וביניהם גדול המשוררים, ר׳ ישראל נג׳ארה, אשר ישב בחברון (לאחר מגוריו בדמשק ובצפת) ור׳ אברהם אזולאי, אשר כותב בהקדמה לספרו ׳בעלי ברית אברהם׳ (וילנא, תרל״ד): ״ובבואי אל המנוחה והנחלה עיר הקודש ברית ארבע היא חברון תוב״ב, כמו חלב ודשן תשבע נפשי על חבליה כי נפלו לי בנעימים וזהב הארץ ההיא טוב, זכו עיני לראות שפוני קודש, לא חול״. רבי ישראל נשאר בעזה ובה נפטר (די״י בתורגמא ח״ג, עמ׳ 232). על תקופה זו מוסבת האגדה החברונית המפורסמת, שנדפסה בספר ׳עמק המלך׳ עוד בשנת ת״ח (1648), (בהקדמת הפרק העשירי), על יהודי חברון שנותרו ללא מניין ובא אברהם אבינו והשלים המניין ... (עיין ״אגדות חברון״).

בשנת שפ״ה־שפ״ו (1625–1626), בזמן רבנותו של השל״ה, ניתכו גזירות קשות ומרות על בני ירושלים מידי העריץ אִבְּן פארוך. כידוע כמעט פסק אז היישוב האשכנזי בירושלים, בעטיו של הצורר אשר הצר ״ליהודים עד אין שיעור וערך ותהי עת צרה ליעקב, עד אשר נבחר מות מחיים״.

מחורבנה של ירושלים נבנתה חברון, אם כי אט אט. והנוסע אבגניוס רוג׳ה שביקר בארץ, כנראה באותה תקופה (1629–1634), מציין, כי ״עיר חברון זו מיושבת על־ידי תורכים, מוירים ויהודים״. הוא גם מוסיף ומספר, כי ״היהודים והמוסלמים

מכבדים אותה". ברם, "לא הנוצרים ולא היהודים מעזים להיכנס למקום זה" (מערת המכפלה) (מ' אי"ש, שם, עמ' 337). מעניין לציין כי ר' גרשון ב"ר סגל, אשר ביקר בחברון לאחר שנת שפ"ה (1625), המפרט באיגרת מסעו 'ארץ הקודש' כל המקומות שראה בחברון, אינו מזכיר כלל יהודים בעיר האבות (עיין "איגרות ורשמי ביקור").

בין חכמי ורבני חברון שבדור זה יש למנות: ר' אליעזר ן' ארחא, בנו של ר' ישראל ן' ארחא, שעמד בראש היישוב היהודי בחברון; מרדכי ב"ר אברהם אזולאי (מחבר 'חסד לאברהם' ו'זהרי חמה'); ר' יוסף אבוהב; ר' לוי ן' נחמיאש; ר' דוד הכהן (שליח חברון לכורדיסטאן); ר' חיים ב"ר יעקב אבולעפיה הזקן (סבו של ר"ח אבולעפיה בונה טבריה); ר' אברהם ב"ר שמואל גדיליה; ר' יהושע אבודרך; ר' שלמה חדידה, ור' שמואל ן' סיד. ומן החכמים האשכנזים: ר' יעקב אשכנזי מווינה, ור' ישעיהו הלוי הורוויץ, השל"ה עצמו, המספר על רצונו לבקר בחברון והוציא חפצו זה לפועל.

בשנת ש"ץ (1630) באה שוב פורענות על יהודי חברון. רב העיר, רבי אליעזר ן' ארחא, נאלץ לברוח מן העיר. יתכן, כי על פורענות זו מספרת האגדה על אותו פחה עריץ שגזר על הקהילה לשלם לו אלפי גרוש וָלא – ישרוף את מחצית העיר ומחציתה השנייה ימכור לעבדים. משנתבטלה הגזירה בדרך נס, קבעו את "פורים טקה" (פורים של חלון) בי"ד טבת, לזכר אותו הנס (עיין להלן "אגדות חברון").

בשנת ת"ב (1641) ביקר בחברון הקראי שמואל בכ"ר דוד יעמש'ל מקרים ומצא בה שלושים משפחות של יהודים (עיין "איגרות"). בשנת תט"ו (סוף 1654) ביקר בה הקראי משה בן אליהו הלוי, אף הוא מקרים, ומצא בה רק עדה קטנה, והוא מספר על קבלת הפנים שנערכה לו וכי מצא אשה מלמדת תינוקות (שם).

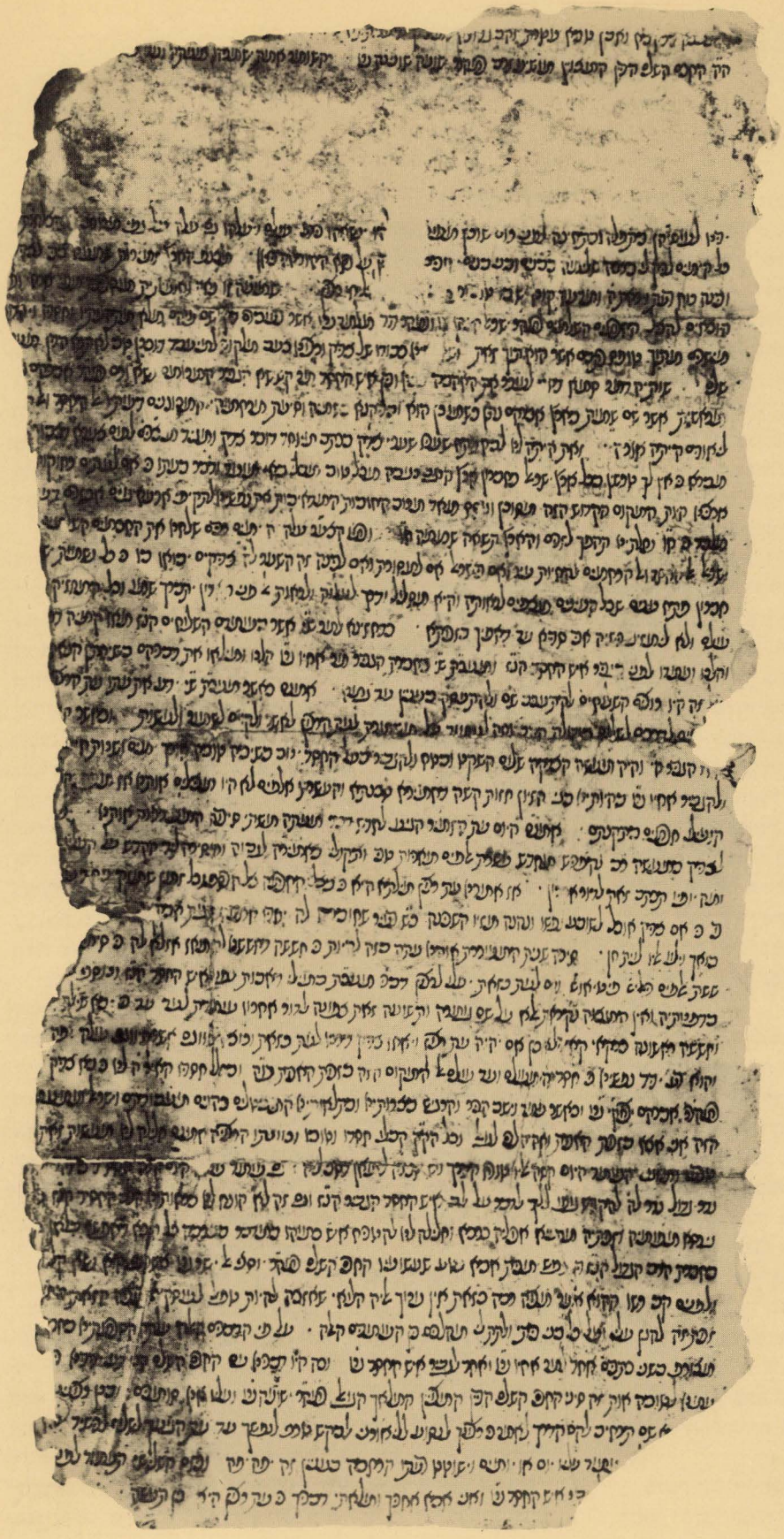
עזרה רבה הוגשה לבני חברון על ידי יהודי איטליה. ורונה וויניציה היו מרכזים לעזרת קהילת חברון. ר' עזריה פיגו מוויניציה דורש דרשות מיוחדות לטובת "נדבת חברון", ובראש העושים עמדה משפחת אבוהב, שהעבירה כספים לחברון – באמצעות סוחרים איטלקים, שהיו בחלב עוד לפני שנת ת' (1640) (החיד"א מעיד, כי ראה קבלות משנת ת"ג בעיר רג'יו־אמיליה). בשנת שצ"ז (1637) מחליט גם ועד קהילות ליטא, כי הנדבות לא"י יהיו מעתה גם בעבור בני חברון (פנקס המדינה ברלין, תרפ"ח, סעיף שמ"ח).

בתקופה זו, אמצע המאה ה־17, אנו מוצאים כבר שד"רים מיוחדים של חברון. השליח הראשון, בשנת ת"י (1650), המבקר במרוקו, היה ר' משה פרץ. סמוך לאותו זמן היו: ר' אברהם ן' חיים בתורכיה, שנפטר בשליחותו בעיר מוניסטיריו שבמקדוניה, לפני שנת תי"ח, ור' מאיר ב"ר חייא רופא, יליד צפת שעבר לחברון, ויצא בשנת תי"ב (1652) לאירופה המערבית ושלח כספים רבים לרבי שמואל אבוהב, נאמנה של חברון, באיטליה. ר"ש אבוהב מעיד עליו, ש"כסף שקבץ על יד הוא רב יותר ממה שאמדנוהו". ר' מאיר פעל להקמת ישיבות בחברון, אולם לא הצליח בכך אלא בשנת תי"ט (1659). במסע זה הוציא ר' מאיר את ספרו של אביו 'מעשה חייא' – חידושי ש"ס ושו"ת בהסכמות ר' אליעזר ן' ארחא ור' משה זכות, רבה של ויניציה. כמו"כ יצא בשליחות שנייה של חברון בערי תורכיה, איטליה והולנד בשנים תל"ג – תל"ד (74–1673).

"החלוקה" החברונית החלה מתארגנת. אנו מוצאים תשובה בקשר ל"דמי חברון" שחולקו לפדיון שבויים באלכסנדריה ('אהלי יעקב' נ"ח). ובשנת תי"ב (1651), עם פטירתו של ר' אליעזר ן' ארחא, פרצה בחברון מחלוקת חמורה, כנראה על מינוי ממלא מקומו. ר"ש אבוהב הציע לתפקיד זה את ר' משה זכות, אולם ר' משה זכות נשאר באיטליה ולא עלה לא"י. כאמור, התארגנה "החלוקה" החברונית וכשבא ר' נתן שפירא, בשנת תט"ו (1655) לאמסטרדם, בשליחות האשכנזים שבירושלים, סרבו ראשי קהילת הספרדים להענות לבקשותיו, מכיוון שהיה עליהם לפרנס את הספרדים שבירושלים, חברון וצפת.

בשנת תי"ט (1659) מבקר באמסטרדם, בשליחות חברון, ר' יהודה זיו, אשר פנה לעדת הספרדים בהמבורג בצירוף איגרת חכמי חברון, שבה ביקשו עזרה על־מנת לפרוע את החובות הכבדים שהיו רובצים עליהם. באותה שנה אנו מוצאים את ר' שלמה זאבי כשד"ר חברון בארצות צפון אפריקה. באותה שנה גם נוסדה בחברון ישיבת "חסד אברהם", ע"י הגביר האמסטרדמי הנודע ר' אברהם פיריירה, שעמד גם בראש הקהילה ואשר יסד קרן מיוחדת להחזקת הישיבה. אין ספק כי הישיבה הוקמה בהשפעת השד"רים ר' מאיר רופא ור' יהודה זיו (וראה "ישיבת פיריירה").

בשנת ת"ך (1660) פקד את חברון ארבה כבד שגרם להתייקרות רבה. שוב ניתכו גזירות על בני חברון וחובם של היהודים הגיע ל־7000 גרוש – סכום עצום בימים ההם. בשנת תכ"א (1661) יוצא ר' חייא דיין, מחכמי ירושלים, לצפון אפריקה, בשליחות חברון. ר' חייא שנולד בירושלים ועבר לחברון, יצא בשליחות שבע פעמים – שלוש פעמים בשליחות חברון וארבע פעמים בשליחות ירושלים. (נפטר בהיותו בשליחותו במרוקו). באיגרת שליחותו מתוארות בפרוטרוט צרותיהם של בני חברון, שהיו נתונים למרות שיח'ים מקומיים מסוכסכים זה בזה כשיהודי חברון ביניהם. נוסף לכל זאת בא ארבה כבד, שהביא בעקבותיו רעב והתנפלות על היהודים ואף לשדידת בית הכנסת. מאיגרת זו אנו למדים על חכמי חברון בדורו: ר' אברהם ן' חנניה; ר' יצחק פאיש; ר' פנחס בן ר"א ן' ארחא; ר' חנניה אישפיריאל; ר' חייא זאבי; ר' יוסף ביזיטי; ר' ברזילי הכהן; ר' לוי נעמיאש; ר' שמואל אבוהב; ר' אהרון ב"ר אברהם ן' חיים; ר' חיים כהן; ר' יצחק רפאל אשכנזי; ר' אברהם די־שיגורא; ר' בנימין זאבי; אליא מזרחי; ר' יצחק ב"ר אליעזר ן' ארחא; ר' יעקב גאטיניו ור' עזרא קאלידרון. מגדולי חברון של אותו דור יש למנות גם את ר' יהודה חבילו ורבי משה הלוי (הנזיר).

איגרת משנת "אתה כהן", תפ"א (1721)
(מאוסף מפעל "חשיפת גנזי תימן", חולון)

באיגרת שנשלחה מחברון בשנת "אתה כהן" (1721), פונים שניים מחכמי חברון (שאת חתימותיהם המסולסלות לא ניתן לזהות) אל "החכם השלם, הדיין המצויין, מושיע ורב כמהר"ר ישועה שונינה נר"ו – לאחר ששמעו מפי השליחים כמהר"ר ישראל הכהן נר"ו וכמה"ר הר' (דוד) מלמד נר"ו, אשר בעברם "דרך שם(?) פיהם מלא מתהילותיו וחסדיו ויקרו" של הגביר הנדבן – כי יושיט עזרתו ויהיה מליץ לפני אותו הגביר לשני השליחים העתידים להגיע אליו, כמה"ר (חיים) יוסף אלישר נר"ו (שיצא בשנת תק"ץ לארצות צפון אפריקה) וכמה"ר אברהם (ב"ר דוד) יצחקי נר"ו (שנפטר בי"ג בסיון, תפ"ט, ובמקומו יצא, כפי המסתבר, ר' אליהו ן' ארחא).

בהמשך איגרתם מתארים החותמים את מצבה הקשה של העדה היהודית בעיר האבות, "כי אין לך טרשין בכל ארץ ישראל כחברון ארץ הנגב, רעבה מכל טוב, מבלי באי מועד ודבר בעתו, כי אם לעתים רחוקות" ... וכן "היות המקום הקדוש הזה מסוכן" ... "מרוב החובות המדאיבות את נפשנו לתקיפי ארעא, גויים אכזרים", ויש חשש "ח"ו נחלתנו תהפך לזרים והארץ תִּשָּׁאה שממה" מיהודים.

את פנייתם מסבירים החותמים "משתי סיבות": הראשונה – "להפריש מחדש עשרת אלפים מאריות" – מסתבר שסכום זה הוא נוסף על עשרת האלפים שכבר נתקבלו מאותו מקור – אשר יש למסרם "לידי הקדש על העליונה"; והשנייה – היות וחוששים הם שהסך הנ"ל לא יספיק, הם מבקשים לקבל גם הלוואה של "ששת אלפים ריאליש פיטאוש".

האיגרת מסתיימת בהדגשה, כי "להקדים גמר הענין יפה שעה אחת קודם, כי הריבית נושך והולך" ... והם סומכים על ר' ישועה שונינה מאחר ש"ידענו נאמנה כי רב חיליה דמר וכי כביר מצאה ידו ויד מר אחיו מגן אברהם להמציא הסך הנז' בהלוואה מיחידי סגולה".

בשנת תכ״ב (1662) פרצה מגיפה בחברון ורבים מחכמיה ברחו לעזה. בשנת תכ״ג (1663) בא שבתי צבי לחברון, בדרכו למצרים, כשליח יהודי ירושלים אל הגביר רפאל יוסף צ׳לבי. הוא עשה בחברון רושם עצום. לדברי חסידיו היו אנשי חברון ערים שני לילות כדי לראות נפלאותיו. והרי תיאורו של ר׳ אברהם קונקי על ביקורו של ש״צ בחברון. ״נבהלתי מראות קומתו כאחד מארזי הלבנון, ופניו צהובות מאד נוטה לשחרות מעט, פרצופו יפה והדור וזקנו שחור ועגול סביב פניו, לבש בגדי מלכות ממש, איש בריא ומאוּם מאד, לא זזו עיני ממנו מעת כניסתו בחצר הקודש, הן בהתפללו תפילת מנחה אצלנו בבית הכנסת והן בהתפללו תפילת מעריב במערת המכפלה״.

גם נתן העזתי ביקר בחברון והכל היו מאמינים בנבואותיו, חוץ מר׳ חיים אבולעפיה, שאף הוא לא מיחה בו. אם נשים לב למצב הקשה של בני חברון בתקופה זו, נוכל להבין לגורמי התלהבות זו. רבים מרבני חברון וחכמיה האמינו בש״צ, גם לאחר התאסלמותו. שליח חברון ר׳ מאיר ב״ר חייא רופא, הנזכר, שיצא שנית בשנים תל״ג – תל״ד (74–1673) לתורכיה, איטליה והולנד, הפיץ בדרכו דעות שבתאיות, ובהשפעתו יצא פירירה מאמסטרדם לעזה כדי להיפגש עם נתן העזתי. בוויניציה אמנם התחרט וחזר בו מנסיעתו, אולם המשיך להאמין בש״צ וכמוהו גם חכמי בית מדרשו שבחברון, אשר כתבו לו ״כי מעתה לא יהיו זקוקים עוד לתרומתו״. הוא אף נסע לאדריאנופול להתאבק באבק רגליו של מוחמד אפנדי, הוא שבתי צבי (ר׳ יעקב ששפורטש, בספרו ׳ציצת נובל צבי׳ ח״ד, ע׳ 167 ואילך). ר׳ מאיר חזר לחברון והסכים בה בשנת תמ״ז (1687) על הספר ׳שער אפרים׳ ובשנת תמ״ט (1689) חתם על איגרת שליחותו של ר׳ יוסף הלוי.

בשנת תכ״ח (1668) יצא השד״ר ר׳ חייא דיין לצפון אפריקה ובשנת תל״ג (1673) חזר ויצא לאיטליה. בשנת ת״ל (1670) גדל חלקה של חברון בחלוקה הכללית, כדלהלן: ירושלים – 12 חלקים, צפת – 8 וחברון – 4 חלקים. בשנת תל״א (1671) מספר ר׳ משה חגיז, יליד ירושלים, כי ״אחינו בני ישראל והתלמידים חכמים הדרים שם (בחברון) מתפללים (ליד מערת המכפלה), אך תוך המערה לא היה אדם שנכנס שם מעולם״. בשנת תל״ה (1675) יצא בשליחות ר׳ יוסף הכהן, שכנראה היה אף הוא שבתאי. בתמ״ה (1685) הוא שוב בחו״ל, ובשליחות צפת. אחריו יצא ר׳ אהרן בן חיים, שנהרג ברעש איזמיר בשנת 1688.

פולמוס ש״צ גרם לירידה כלכלית ורוחנית בחברון. בשנים תמ״ג־תמ״ו (86–1683) יצא ר׳ שלמה אבולעפיה בשליחות לערי תורכיה. ובשנת תמ״ה (1685) יצא ר׳ אברהם קונקי, שעמד בראש היישוב החברוני והיה אף הוא נוטה לשבתאות. בחשון תמ״ז (1686) הוא שולח איגרת לר׳ משה זכות. ר׳ אברהם קונקי שהה בחו״ל עשר שנים וארבעה חודשים וביקר באיטליה ועד לאוקראינה הגיע, ועשה רבות לביסוס היישוב בחברון. בשנת תס״א (1701) יצא שנית לחו״ל להדפסת ספריו (עיין ״אישים ודמויות״). מחכמי חברון באותה תקופה יש להזכיר את ר׳ נחמיה חייא ב״ר משה חיון, שהיה הגדול בשבתאי חברון. בהתקבלו כרב באיסקופיה, הסמוכה לשלוניקי, התוודע אל שמואל פרימו, מזכירו של שבתי צבי. שם חיבר את ספר ׳מהימנותא דכולא׳. הוא רצה להקים ישיבה בחברון, אולם נרדף ע״י גדולי ישראל ולא הצליח. הוא הוחרם פעם ופעמיים, נדד ממקום למקום, עד שמת בש׳ ת״ץ (1730) באפריקה והוא שבע רוגז ומרורים.

בשנת תמ״ט (1689) יצא ר׳ יוסף הלוי בשליחות ואחריו ר׳ אברהם הלוי ברוכים. בשנת תנ״א (1691) יצא בשליחות ר׳ אברהם חבר, אשר טבע בים סמוך לאלג׳יר. בשנים תנ״ד־תנ״ו (96–1694) יצא ר׳ שמעון חביליו בשליחות עצמו וביקר באיטליה, שם הדפיס את ספרי אביו ׳חבל בני יהודה׳ ו׳חלק בני יהודה׳, ובשנת תנ״ט (1699) יצא בשליחות ר׳ חיים אבולעפיה. אך למרות המגבית הרבות שנעשו ע״י שליחים, היה מצבם הכלכלי של בני חברון חמור. הם נאלצו ללוות הלוואות רבות ורוב התרומות שבאו מחו״ל שולמו על חשבון הרבית של ההלוואות. בשנת תנ״ט (1698) שוב נשלח ״קול קורא״ לבוא לעזרה. ואמנם בשנת ת״ס (1700) הוגדל חלקה של חברון בחלק אחד מן החלוקה הכללית. שד״רי חברון כבר נפוצו בערי איטליה, צרפת, הולנד, אשכנז, תורכיה, סוריה וערב, אך למרות זאת היה המצב הכלכלי רע ביותר. באותה תקופה עלה בשירה של ר׳ יהודה חסיד ר׳ גדליה מסמיאטיטש, המספר על ביקורו בחברון, כי מצא בה 40 משפחות ספרדיות ״שכולן דרין בחצר אחת וגם בית הכנסת ובית המדרש בחצר זו״. הוא מוסיף ומספר על הכנסת האורחים הלבבית של בני חברון, שכאשר בא אורח ״בין שהוא עני בין שהוא עשיר, נותנים לו מקופת הקהל לאכול ולשתות כיד המלך, בשר ותרנגולין ויין ואומרים שזה עושים כמנהג אברהם אבינו, שהיה מכניס אורחים ולכבודו, כיוון שהוא קבור שמה, עושין כמנהגו אף שהם עצמם עניים״ (עיין ״איגרות״).

בשנת תס״ה (1705) יצא בשליחות חברון ר׳ יוסף גדיליה. בשובו הוא נהרג יחד עם אחיו ר׳ יעקב, בין עזה לחברון. בשנת תס״ז (1707) הגיע למרוקו שליח חברון ר׳ יוסף אבוטבול. אחריו יצא ר׳ שמואל הלוי ואחריו ר׳ שמעון ב״ר דוד אבאיוב (בש׳ 12–1711). בשנים אלה יצא לחו״ל גם ר׳ יהודה ב״ר עמרם דיוואן, שיצא לפני־כן בשליחות צפת.

באותה תקופה מספר הנוסע השוודי מיכאל אנימן, שביקר בארץ לערך בשנת 12–1711, על יהודי חברון: ״שניהם (האשכנזים והספרדים) משגרים שליחים לקבץ נדבות מכל המקומות; נדבות אלו נאספות בכל בתי־הכנסת באירופה, מדי שבת בשבתו, בשלש קופסאות נפרדות: אחת בשביל ירושלים, אחת בשביל חברון ואחת בשביל צפת ... לשם החזקתם של המקומות האלה. לירושלים נשלח הכסף בשביל המקומות הקדושים. לחברון בשביל קברו של אברהם אביהם, ולצפת – בשביל קברו של הלל״ (מ׳ אי״ש, שם, 390).

בשנת תע״ז (1717) הגיע חובם של בני חברון לסך של 12,000 ריאל, ובשנת תפ״ז (1727) לסך של 19,000 פייסאס. בשנה זו יוצאים

ר׳ יום טוב קריספי ור׳ אברהם גדיליה בשליחות חברון לפיזא. הדרך לחברון היתה בבחינת סכנה, מחמת המלחמות שהיו בין השיח׳ים והבא לחברון בשלום היה מברך ״הגומל״ (׳אמת ליעקב׳, דף כ״א, ע״ב). למרות זאת, גדל היישוב בחברון. בשנת תפ״א, עם התפוררות היישוב האשכנזי בירושלים ומאסר ראשיו, באו כמה מן השרידים לחברון (וראה: איגרת מש׳ תפ״א, 1721).

בשנת תפ״ד (1724) יצא ר׳ רפאל יהושע פ׳לאקי בשליחות והוא נפטר בשלוניקי בתפ״ה (1725). בשנת תפ״ט (1729) נוסדה ע״י קהילת ברלין ״קופת חברון״, הראשונה לקופות ארץ־ישראל, (לפי דבריו של הנוסע השוודי אנימן מסתבר, שהקופה היתה קיימת כבר כשמונה שנים לפני־כן). בשנת תצ״ג (1733) יסד רבי גדליה חיון את ועד פקידי חברון, ליד פקידי א״י בקושטא, שתפקידו היה לסייע במיוחד לחברון. ואכן סייע ועד זה ליישוב החברוני.

בשנת תצ״ה (1735) באה על בני חברון גזירה חדשה. הנוצרים שיסו את המוסלמים ביהודים, כדי לגרשם וכדי שיוכלו לרשת מקומם. שוב נאלצו היהודים לשלם כופר בסכומים גדולים, וחובם הגיע ל־15,000 ריאל. באותו זמן יוצא ר׳ יעקב בונשיניור בשליחות למצרים.

מחכמי דור זה, עד לשנת ת״ק (1740), לערך, יש לציין: ר׳ בן־ציון רוביו; ר׳ נסים רוזליו; ר׳ יוסף קונקי; ר׳ אברהם ישראל זאבי, נכדו של ר׳ אברהם אזולאי וחתנו של רבי אברהם קונקי (חתניו היו ר׳ דוד מלמד ור׳ אברהם יצחקי – רבה של ירושלים); ר׳ ישראל זאבי (שהיה אף הוא בשליחות חברון בשנת תמ״ה 1685), אשר שימש ברבנותה של חברון שלושים שנה ועמד בראש ישיבת ״חסד לאברהם ואמת ליעקב״; ר׳ נחמיה דנינו; ר׳ עזריה אשכנזי; ר׳ אליהו מלובלין בעל שו״ת ׳יד אליהו׳; ר׳ שמעון חביליו; ר׳ חיים מרדכי זאבי ב״ר חייא זאבי ור׳ יום־טוב קריספי.

*

מצב זה של ישוב מועט, בחצר מוקפת חומה, נמשך גם לאחר שנת תת״ק (1740). ר׳ אברהם גרשון מקיטוב, גיסו של הבעל שם־טוב, וראשון העולים החסידים לא״י, כתב על כך לגיסו הבעש״ט: ״בעיר הזאת יש בראש חצר אחד של יהודים, בשבתות ויו״ט סוגרין אותן ואין יוצא ואין בא״. ר׳ אברהם גרשון עלה לחברון בתק״ח, לערך, וישב בה עד לשנת תקי״ב (1753), אחר עבר לירושלים. הוא מציין את יחסי הידידות עם ערביי חברון ומוסיף, כי היתה נטייה לבוא להתיישב במקום, אולם היהודים היו חוששים לעזוב את החצר המבוצרת ולכן צר היה המקום ״לאחרים אין מניחים לדור כאן״ (עיין ״איגרות ורשמי ביקור״).

בשנת תקי״ז (1757) הוקמה ישיבת ״כנסת ישראל״ אך המצב האידיאלי לא נמשך. בשנת תקכ״ח (1765) אנו שומעים על גזירת גירוש. החוב מסתכם ב־25,000 פייסאס, ור׳ יצחק גדיליה וכן ר׳ שמעון עדה יצאו בשליחות. חמור יותר היה המצב בשנת תקל״ג (1773), בימי מרידת עלי ביי ומלחמת התורכים עם הרוסים. מקורות ההכנסה פחתו והמחירים האמירו, פקידי חברון שבקושטא הצליחו אמנם להשיג מהשולטן הוראה לבעלי החוב, להסתדר עם יהודי חברון, אולם אלה לא יכלו לעמוד בתשלומים שנקבעו. בשנה זו יצא לשליחות ר׳ יעקב ב״ר חיים יוסף אלישר.

בתקל״ה (1775) הואשמו היהודים בהריגת בנו של השיח׳ ע״י הטבעתו במים, כמסופר באיגרת שליחות משנת תקל״ה: ״כי הן בעוון הגזרה על ק״ק עדתנו, גזרת שמד, מעין דוגמת השמדות אשר היה בימי קדם, בזמן גרוש ספרד, היה הדבר כי בן השיח׳ הגדול, מלך הארץ, נסתר, ויבקשוהו ולא נמצא, ולסוף שני ימים נמצא טבוע פגר מת באַמת השופכים הסמוכים לחומת מחוז היהודים, ותהום כל העיר, ונאספו עלינו להשמיד, להרוג ולאבד את כל היהודים אשר בעיר קדשנו״. הפרשה הועלתה בבית המשפט וגזר הדין היה, כי השיח׳ ״יבחר לו עשרה נפשות מישראל ויטביעם במקום אשר נמצא בנו״, ואמנם בא השיח׳ ״ויבחר לו עשרה בחורים ממבחר הצאן – לעשות בהם משפט כתוב – ומי שלא ראה צרה זאת, לא ראה צרה מימיו״, לאחר מאמצים מרובים הוחלף גזר המוות בתשלום סכום עצום בתור כופר, ומיד נעצרו עשרה צעירים יהודים כבני ערובה, עד לקבלת סכום הכופר העצום שהוטל עליהם, אולם לא היה בידיהם לגייס את הסכום.

באותה תקופה מעיד הכומר האיטלקי ג׳יאובאני מאריטי, שביקר בחברון בשנת 1767, על ישוב יהודי: ״עיר זו מיושבת עתה על־ידי יהודים ומוסלמים, וכאלה כן אלה רוחשים לה הערצה יתירה״ (מ׳ אי״ש, שם, 404). ואכן גדל היישוב היהודי במחצית השנייה של המאה הי״ח. ר׳ חיים יצחק קאריגאל כותב, כי היו בה מאה ושבע משפחות יהודיות, ולפי איגרת משנת תקל״ד (1774) ״כמאה ועשרים בתי דירה״, ומאיגרת אחרת, משנת 1782, כתוב ״שלוש מאות נפשות מישראל״ (א׳ יערי, ׳שלוחי א״י׳, 599). ברם, החובות הלכו וגדלו ורבים מחכמי חברון הושמו בבית הסוהר, ובאיגרת השליחות של רבי חיים ישראל זאבי (תקמ״ב) הם כותבים מבית הסוהר. בייחוד גברו החובות אחרי שנות הרעב תקמ״ג־תקמ״ח (1788–1783), אשר הסתכמו ב־40,000 פלורינים. על מצבם הקשה של יהודי חברון הנתונים למשיסה, פרסמו ראשי קהילת קוצ׳ין איגרת שבה הם מתארים צרות רבות ורעות ״ועל כולם עול החובות שני מאות אלפים גרוש, ורבית אכזרית, וכל הכנסות לא יספיקו לשליש ולרביע, ויהי בראותם כל בעלי החובות כי כלתה פרוטה, ואין לאל ידם לפרע אפילו הרבית, קמו כולם יחד להשחית ולחבל כרם ה׳ צבאות. הדת ניתנת להרוג ולאבד, אשר לחרב ואשר לשֶׁבי, כליון חרוץ, אלה רשעים חמתם בערה בם, וישלחו יד בבית הכנסת הקדוש״, והם מוסיפים ומתחננים ״לפדות פדויי שבויים הני רשעי בעלי חובות תפשו שמונה עשר בתולות במשכון, ובבית הכנסת רוצים לעשות אותה מרג׳ז, שקורין בלשון ערבי גאמע״ (מסגד). לדברי שמעון די גילדרין, הגיע חובם, עוד בתק״ם, לסך 50,000 פלורין, ולדבריו ״לא יש כי אם עשרים בעלי בתים או שלושים לכל היותר״ (על נאמנות עדותו המפוקפקת, ראה ש׳ קליין, ׳תולדות היישוב היהודי בא״י׳, עמ׳ 278; טור סיני, ׳ספר הזכרון ללונץ׳ עמ׳ ק״ו, ולאחרונה ׳בקיעים בענן׳ בסדרת

ממול: שטר בעלות על חלקת קרקע של כחמישה דונם, משנת 1807, לערך (ר׳ נוסח עברי בעמוד זה). החלקה (כיום השוק הסיטוני לירקות) נמכרה לידי ״חיים המצרי היהודי הממונה על העדה היהודית״ בחברון, ״במחיר שתים־עשרה מאות גרושים״. ״מעידים וערבים״ על המכירה החוקית 22 מנכבדי ״ח׳ליל אל־רחמן״, היא חברון (גודל התעודה המקורית: 40 × 31 ס״מ; אוסף רחל חסון)

המצווה לפעול עפ״י זה
איבראהים אל־חמורי המייצג
בעיר אדוננו אל־ח׳ליל,
עליו התפילה והשלום
וסליחת האלהים
(חותמת)

בבית הדין השרעי (הדתי) במושבו בעיר אדוננו איבראהים אל־ח׳ליל (האהוב,) על נביאנו ועליו טובות ותפילות(,) והמסור בידי אדוננו השופט השרעי החנפי(,) החותם לעיל(,) רום כבודו ותנשא מעלתו(,) היום(,) בתאריך דלמטה(,) קנה חיים המצרי היהודי הממונה על העדה היהודית כיום(,) והוא מתושבי העיר אדוננו אל־ח׳ליל עליו השלום(,) בכספי הקדש היהודים הנזכרים לעיל(,) מאת המוכרים הנכבדים והם(:) חג׳ עוסמאן בַּדראן בַּדר ויוסוף בדראן וח׳ליל בדראן והחג׳ מחמוד ואחיו בדראן(,) בני המנוח עלי בדראן ודודתם רקייה בת מוחמד בדראן(,) כולם מבני משפחת כשכול(,) ומכרו לו (לחיים היהודי המצרי) בחטיבה אחת את השייך להם והנמצא בבעלותם וכרכושם ותחת שימושם וידם מחזיקה עליהם עד ליום עשיית שטר קנין זה השלם. וזה כל חלקת השדה הגובלת עם רחוב היהודים והמכילה מספר עצי זית(,) שגבולותיה הם(:) מדרום(–) שדה בני משפחת אל־כיאל אל־תמימי(;) ממזרח(–) קיר החאן ומולו בני משפחת מוטאווע בדר כשכול(;) מצפון(–) הדרך הסלולה המובילה לרחוב אל־זג׳אגיני אשר מאחורי רחוב היהודים(;) ממערב(–) השדה שבידי משפחת אבו עיסא(,) על כל זכויותיה ודרכיה וגדרותיה וכל ששייך לה לפי השרעי(,) מכירה שלמה מוכרת לפי החוק השרעי(,) לאחר ראייה ובידיעה ברורה וכוללת בהצעה וקבלה ותנאי האימות והחיוב(,) ללא תרמית בה וללא פסול במחיר שסכומו ופירוטו הוא שתיים־עשרה מאות גרושים(,) שכל גרוש הוא שלושים פרוטות כסף(,) אשר נתקבלו בידי המוכרים מאת היהודי הקונה לפי הודאתם קבלה שרעית (דתית). ומאשרת את המכר הזה שרה בת דאוד בדראן בדר והרשתה אותו לאחיה יוסוף והודתה בקבלת החלק המגיע לה מן המחיר(.) וזאת בעדות כבוד השיח׳ים הנכבדים(,) השיח׳ עבד־אללה בדר ובן אחיו השיח׳ מוחמד קאסם בדר. לכן(,) ולפי הנזכר(,) קמה כל חלקת השדה הנזכרת לפי המפורט לעיל וכל המשתייך אליה(,) לפי השרעי(,) רכוש חפשי מרכוש היהודים הנזכרים(,) שיוכלו להשתמש בה כל שימוש שרעי(,) כגון בנין בתים וכו׳ ונטיעת עצים וכו׳ מבלי התנגדות או מניעה. לאחר שהוכח כל הנזכר לאדוננו השופט הדתי(,) הוא פסק באימות המכירה פסק אמיתי ומחייב. נכתב היום(,) יום אחרון בחודש רביע אל־תאני(,) שנת שבע ועשרים ומאתיים אחרי האלף

מעידים וערבים(:) המכובד שיח׳ דארי אל־בפרי (חותמת); שיח׳ עבד־אללה בדר כשכול; חג׳ סלמן אל־דואק; שיח׳ חסן אבו מרחנייה; איסמעיל מוטאווע בדר; חג׳ איבראהים אבן עבד אל־תמימי; שיח׳ אחמד חימדן בדר; אחמד בדראן; שיח׳ עיסא עמרי; שיח׳ איבראהים מוטאווע (חותמת); המכובד חסן עיסא עלה אל־דין כשכול; חג׳ עבד אל־ג׳ליל איקנבי; שיח׳ מוחמד אבולאפי עבדין; שיח׳ ח׳ליל ג׳אבר; שיח׳ מוחמד ג׳עפר אל־דווקי; חג׳ עבד כרים אל־תמימי; מוחמד קאסם בדר; אבו פטמה אבו סניני; שיח׳ שוקראן בדר כשכול. כתבו ומאשר בזה מוחמד סולטאן אל־תמימי; יסלח לו האלהים (חותמת)

(החתימות בשוליים הימניים של שטר הקנין)
(1) (חתימה הפוכה) סאלח אל־ח׳טיב אל־תמימי (חותמת)
(2) ראיתי את תוכן השטר הזה שלפיו נמסר בחכירה לחיים הנזכר השדה הנזכר מאת סלאח אל־ח׳טיב אל־תמימי(,) לפי מינויו הנאמן על הקדש סבו תמים אל־דארי בחכירה שנתית של מאה פרוטות כסף מצרי. נכתב בהתחלת שנת תשע וארבעים(–) אחמד אל־חמורי (חותמת); מוחמד דארי אל־בפרי משרת האדון אל־ח׳ליל (חותמת)
(3) אני העני ממעש מוצטאפה דרדא בעיר אל־ח׳ליל עליו השלום (חותמת)
(4) משפחת אל־תמימי היתנתה עם היהודים חכירת השדה הנ״ל תמורת שלושים פרוטות כסף לכל שנה(,) החל מהתאריך דלהלן. סעיד אבן ח׳ליל אל־חמורי (חותמת)

הערה: הרשום בסוגריים – אינו במקור והוא להבנת המקרא.

נוסח עברי של תעודת ההחכרה משנת 1811 (ר׳ תצלום ממול) (גודל התעודה המקורית: 30 × 44 ס״מ)

זוהי שכירות נכונה
שכירותה שכירות ברורה
ואני העני ממעש עבד אל־לטיף
אל־חטיב אל־תמימי(,)
ירצהו השם

ישתבח האל לבדו
נוכחתי בשכירות הזאת ואאשרנה
ואני העבד הדל עבד
אל־ראוף אל־חטיב
סופר ההקדש אדוננו תמים
אל־דארי אל־צ׳חבי
(ירצהו) האלהים
מחכמי התורה בעיר
האדון אל־ח׳ליל
יסלח לו ה׳

(חותמת)
״עבד אל־ראוף״
1226

לפני
מה שמכיל
אותו הענין והעובדה כפי שנזכר
פסקתי באמיתות השכירות הזאת
והוצאתיה לפועל לפני (...?)
איברהים אל־חמורי המורשה
בעיר האדון אל־ח׳לילי
עליו התפילה
והשלום

(חותמת)
״עבד איברהים אל־חמורי״

מה שהתיחס אלי במסמך זה מן
השכירות(–) נכון הוא(.)
ואנכי העני ממעש חג׳ מוחמד
אל־צ׳אחב משגיח על ההקדש
התמימי
(חותמת)
״עבד מוחמד אל־תמימי״

השבח לאל ודי ושלום על
עבדיו אשר בחר בהם(.)
ואכן עיינתי בזאת השכירות
ואוציאנה לפועל(.)
ואני העני ממעש(,)
מוסטפה הממונה על
ההקדש התמימי(,) המטיף
במסגד האיברהימי
יסלח לו ה׳
אמ(ן)

(עיינתי?) בזה
המסמך ואמצאנו
נכון(.) ואנכי
העני לפניו
עבדו
חסן
אל־תמימי
המטיף
יסלח לו ה׳

אחרי העיון בנוסח הזה אשר בידי
העדה היהודית(,) נמצא שהוא חכירת
חלקת אדמה המוקדשת לקבורת
מתיהם(,) המוגבלת מצד דרום(:)
באר האמצעית ויתר הגבולות
בלתי ידועים מפאת הזמן(,)
הגבול סופו מצד צפון קף לקן
ומצד דרום מבאר אלווסט
(האמצעית) סופו לצד מערב
(..?) עד הדרך המובילה (..?)
אישרתי את זה, ביום 7 ..?)
הממונה על הקדש אביו זקנו
תמים אל־דארי איסמעיל אל־
חאטיב התמימי
(חותמת)
״איסמעיל אל־חטיב אל־תמימי״
(חותמת בלתי ברורה)

(תעודה מס. 1)

זהו מסמך נכון חוקי והוכחה ברורה ובעלת תוקף(,) שתוכנה מראה על אשר בתוכה(,) בנוגע למה שקרה ונכתב במועצת הדת הנכבדה ובאסיפת הדת המכובדת(,) בידי העני שבאדם(...?) אל־תמימי אל־שאפעי(.) שנמסר לו להיות בורר במה שיבוא לקמן(,) נמסר לו והוא(:) ביום ובתאריך דלקמן השכיר פאר חבריו חג׳ מוחמ(ד אל־צ׳אח)ב(,) הממונה בתור משגיח ודובר בשם הקדש סבו העליון אדוננו תמים אבן אום אל־דארי אל־צ׳חאבי (ירצהו השם) ונתן לנו ליהנות מברכותיו ביפוי כוחנו להשכיר כחוק לחיים המצרי היהודי(,) המדבר בשם העדה היהודית בזמן ההוא(,) המתגוררת בעיר האדן אל־ח׳ליל (חברון)(,) עליו תבואנה תפילות המלאך הנעלה(.) וזה כל האדמה (.....?) הצפופה הרשומה בהקדש אל־תמימי המיועדת לקבורת מתי היהודים(,) הגובלת מדרום בבאר אלווסט (האמצעית) הנמצאת שם(,) ומסתיימת בגדר הכרם הנמצא שם גם כן(,) הידוע מזמן בשם כרם אבי דאפי(•) והמשתרעת עד דרך אלבלוטה שהיתה שם לפנים(;) וממזרח (–) נטיעות יורשי מוחמד בן קאסם אל־קאסמי(;) ומצפון (–) הדרך המובילה לקף הידוע בשם קף לקן והמסתיים בכרם בני אל־ג׳ולאני מול עץ הזית הרומני(;) וממערב (–) החפירה שהיה בה עץ התאנה לפנים(.) (שכירות) הידועה באורח חוקי שאינה נותנת מקום להתעלם ממנה בהתאם לחוק(,) לתקופה של תשעים שנה שתחשב מתאריך היום (.....?) עפ״י שלושים שטרות(,) כל שטר שלוש שנים עפ״י דרכו של האימאם הנעלה והמלומד והנשגב (.....?) בן אדריס אל־שאפעי ירצהו השם(,) ונתן לנו ליהנות מהשכירות בעבור התקופה הנזכרת בסכום של (.....?) וחמישים זלטה(,) בעד כל זלטה שלושים כסף(.) והיא שכירות בעבור התל שנמסרה לידי הממונה הנזכר(,) בתור מקדמה בנוכחות וראיה(,) שכירות נכונה וחוקית(,) ובה ההצעה והקבלה ותנאים נכונים ומחייבים(.) כל זה נעשה בידיעת גדולי המטיפים הנכבדים החותמים את שמותיהם על השטר הזה(,) וכל זה נעשה לאחר עיון ולימוד במה שיש בו תועלת להקדש הנזכר(,) וזה נכתב בתור שטר בידי היהודים לעת הצורך בו במקרה של סכסוך או מריבה(.) את אמיתות השכירות הזו אישרו כל אחד מנכבדי משפחת אל־תמימי והם(:) חג׳ מוסא בן עבד אל־באסט ובן איברהים בן סאלם עבד אל־באסט ומוחמד שחאדה אל־חליסי וסלמאן אל־קצ׳ראווי וחסן אל־קאדי וחג׳ ח׳ליל אל־צ׳אחב וחג׳ איברהים אבו־אעג׳ילה וסלמאן אל־כיאל ובני אל־אערג׳ ובני ג׳לאל ובני אבו־רמילה ובני סולטאן שאוור ובני שבאנה ובני אבו־רג׳ב אל־קועי ובני שתי ויתר (משפחת) אל־תמימי (–) אישור חוקי(.) באמיתות השכירות וקיומה פסק הבורר הנזכר בתחילת שטר זה פסק נכון(,) וחתם עליו חתימה ברורה והיא מחייבת שני הצדדים ואינה מתבטלת על־ידי המות(,) אולם כל יורש ממלא מקום מוריש עד תום התקופה הנזכרת(.) כשהשופט יפסוק בענינים (השנויים במחלוקת) יוסר הסכסוך ודין הבורר כדין השופט ללא הבדל(.)

נכתב בראשון לג׳מאדי אל־אוול(,) שהוא מחדשי שנת שש ועשרים ומאתיים לאחר האלף(.) 1226(.)

מעיד על זה פאר החברים	מעיד על זה המכובד	מעיד על זה פאר השיח׳ים	כתבו ופסק בתכנו
הנכבד איסמעיל	השיח׳ אחמד	הנכבדים השיח׳	העבד העני ממעש
אבן מטאוע בדר	חמידן בדר	עבדאללה בדר	מוחמד סולטאן אל־תמימי
כשפול	כשפול	כשפול	משרת החכמה הנעלה
			במסגד האיבראהימי
			יסלח לו האלהים
			מ.

הערות:

• שם המקום ״כרם אבי דאפי״ – הוא שיבוש מן השם ״קבר אבי דוד״ (במקום אחר נקרא המקום ״דיר אל־ארבעין״).

– התאריך הנז׳ בסוף התעודה הוא חודש מאי שנת 1811 לערך.

– מלים וסימני הפיסוק ששובצו בסוגריים, אינם במקור והם להבנת המקרא.

– מלים שנמחקו או שאינן מובנות, סומנו בסוגריים וסימני שאלה בתוכם.

وحله

الحمد لله

قد حضرة هذه الاجارة واجزتها
وانا العبد الضعيف عبد الرؤف الخطيب
كاتبه وقفه الله تعالى تميم الداري
الصحابي رضي الله عنه
من اهل بيت المقدس
السيد الجليل
عفا الله عنه

هذه الاجارة صحيحة
فاجزتها بالخارة صحيحة
وانا العبد عبد اللطيف
الخطيب التميمي
عفا الله عنه

هذه اجارة صحيحة شرعية وصحيحة صحيحة يعين بها المضاف
ومحفل حدين المنيف بين يدي كاتبه افقر
هو انه يوم تاريخه اناه آجر فخر اقرانه
الاعلى سيدنا تميم بن اوس الداري الصحابي
المصري حيهودي المتكلم على طائفة كيهوداذ الاقطاعيين بمدينة كسيد الخليل عليه صلوات الملك الجليل
وذلك جميع الدور المسقف الجارية في الوقف الحيز المدة عن اموات اليهود المحدودة قبلة بئر
الوسط الكائن هناك وتمامه حائط الكرم الكائن ايضا الشهير قد بابكر ابي داني وغند الطريق
البلوطة حتى كانت هناك سابقا وشرقا غرارس ورات محمد بن قاسم القاسمي وشمالا الطريق السالك على السقف
الشهير يقف لقون وتمامه كرم اوكاد الجوكاني الى تجاه بحرف الزيتون الرومانية وغربا الفحش كذي
كان به بحرة التين سابقا للعلومة جعلها حسن عي حنافي المجالة شرعا مدة تسعين سنة تمضي من تاريخه
سلمان بثلاثة بين عقد كل عقد ثلاث سنين على مذهب الامام الهمام صاحب جعلم التفسير
بن ادريس الشافعي رضي الله عنه وتعطيه باجرة من المدة المذكورة قدرها
ة وخمسون زلطة عن كل زلطة ثلاثون فضة وهي اجرة المثل مفوضة بيد الناظر المذكور على
جيل السلف بالحضرة والمعاينة لاجارة صحيحة شرعية مستمة تحيل الايجاب والقبول وشروط الصحة
واللزوم وذلك كله بمعرفة عين الخطبا الكرام الواضعين اسماهم على هذا الصك وكل ذلك بعد البحث
والتامل لما فيه النفع لجهة الوقف المذكور وكتب ذلك سند ابيد اليهود لوقت حاجة اليه عند المنازعة
والخاصمة وقد صدق على صحة هذه الاجارة كل واحد من اعيان طائفة التميمية وهم الحاج موسى
ابن عبد الباسط وابن ابهيم بن سالم عبد الباسط ومحمد انجارة الحلبي وسلمان الحضراوي وحسن نقاضي
والحاج خليل حمصاحب والحاج ابو ابهيم ابو اعجيلة وسلمان الكيال واوكاد الدعرج واولاد جلاد اوكاد
بلي ربي ميله واولاد سلطان شاور واولاد سبانه واولاد ابي رجب القوتي واولاد سني وبقية التميمية
مصادقة شرعية وحكم بصحة الاجارة والزوم بالحكم المذكور اوايل هذا الصك حكما صحيحا وامضاها
امضاء شرعيا فهي لازمة عنده من الطرفين لا تنفسخ بلوت بل يقوم وارث كل مقام مورثه الى انقضا
المدة المذكورة وحكم حاكم وفصل الاجتهاد به يرتفع خلافه والحكم بما اخاه تحرير عشر
جمادى الاول سنة الهوى من شهور سنة ستة وعشرين ومائتين بعد الالف ١٢٢٦

كتبه وحكم بمضمونه العبد الضعيف
محمد سلطان التميمي
خادم جعلم الشريف
بالمسجد الابراهيمي
عفا الله عنه

شهد به فخر الشاهد
بن الشيخ
عبد الله بدر
كتكول

شهد به المحترم
الشيخ احمد
حميدان بدر
كتكول

شهد به فخر القران
الكرم اسمعيل
ابن مطاوع بدر
كتكول

الحمد لذي المجد
ثبوت المضمون يوجب العمل بالمكنون
فاذا كان واقعا كان ايجابه ساطعا
واذا سلب كان سلبه برقا لامعا
وكتبه العبد محمد سلطان اليتيم
عفا الله عنه بمنه
وكرمه
امين

ثبت ما فيه وكتب بمضمونه بالمحضر بمقتضى
اجرا امر الحموري النايب
بمدينة السيد الجليل
عليه الصلاة
والسلام

الداعي للتحرير وكما يجب للتسطير هو انه بين يدي مولانا الحاكم الحنفي الموقع خطه وختمه الكريمان اعلاه زاد فضله وعلاه حضر الرجل المكرم المحترم الحاج سهيل ابو خالد ابو مسلم التميمي الوكيل الشرعي عن المعلم جسيم المصري المتكلم بوعيد على وقف طايفة اليهود القاطنين بمدينة سيدنا خليل الرحمن على نبينا وعليه وعلى ساير الانبياء والمرسلين افضل صلاة الملك المنان الثابتة وكالته عنه شهادة فخر السادات السيد خليل افندي الحموري والرجل الكامل خليل بن المرحوم ابراهيم الحاج ابراهيم بدران بدر كشكوك واشترى من ماله وقف اليهود جميع كرد ارحلة الارض الكاينة بارض الرجيد بالقرب من دير مسجد الاربعين المشتملة على الكردار المرقوم وعلى ثلاثين شجرة زيتون وكبس تراب من بايعه الرجل الكامل مصطفى بن الحاج احمد الاربعيني التميمي ويحد جميع الحبلة المرقومه قبلة المشرقة زيتون اليهود الاثل لهم سابقا من البايع المذكور وشرقا البايع المذكور ايضا وشمالا وغربا بالحاج علي الجعبة ايضا مع مالها في كمنافع والحقوق الشرعية بيعا باتا مرضيا ومشتملا على الايجاب والقبول والشروط الصحة واللزوم بثمن قدره وبيانه اربعماية غرشه اسدي عن كل غرش اربعين فضة حالة مقبوضة بيد مصطفى من يد المشتري قبضا شرعيا بشرط ان يكون حكر الحبلة المرقومة اربعة زلطي تدفع من مال وقف اليهود لوقف سيدنا تميم الداري الصحابي رضي الله عنه وبنائه واولاده ذلك الحكر الطايفة التميمية واستحكرها جسيم المتكلم على طايفة اليهود بذلك استحكارا شرعيا يدفعها اليهود في كل سنة مادام الدهر باقيا فصار جميع ماذكر وحرر من كرد اروكبس تراب وشجر زيتون ومنافع ملكا من املاك اليهود وحقاتي حقوقهم يتصرفون في ذلك كساير التصرفات الشرعية بعد الاستحكار المرقوم حاشا واون التصرفات الشرعية ايضا وقد كفل على مصطفى البايع من التغلب والتقلب فخر المشايخ المكرمين الشيخ ابراهيم سالم شيخ طايفة التميمين كفالة زجر وثبت ذلك وحرر في ختام شهر الله المحرم الحرام افتتاح سنة الف ومايتين واثنين وثلاثين صح صح صح

شهد على ذلك واقر اليهود واجاز على ماذكر اعلاه العبد محمد بن المرحوم الشيخ احمد التميمي متولي الوقف التميمي

شهد وكفل على ذلك كفالة زجر الشيخ ابراهيم سالم عبيد عبد الباسط التميمي ابن عم

شهد على الوكالة والشرا خليل بن المرحوم ابراهيم بدران بدر

شهد على الوكالة والشرا السيد خليل افندي الحموري

נוסח עברי של התעודה מימין (גודל התעודה המקורית: 32 × 42 ס״מ)

השבח לבעל השבח
אימות התוכן מחייב קיום הכוונה
ובאם הוא קיים (–) הוא חיובי
ומוחלט ובאם נשלל (–) נעשית
שלילתו לברק זוהר כתבו העני
ממעש מוחמד סולטאן אל־תמימי
יסלח לו האלהים בחסדו
ובנדיבותו
אמן
ם
(חותמת)
״סולטאן מוחמד אל־תמימי״

הוכח תכנו ופסק
באמיתות שבו
אברהים אל־חמורי המורשה
בעיר האדון אל־ח׳ליל
עליו התפילה
והשלום
(חותמת)
״עבד איברהים אל־חמורי״

המניע להעלות על הכתב והמביא לכתיבה הוא(,) שבידי אדוננו המושל החנפי החותם את שמו וחותמתו המכובדים לעיל(,) יגדל חסדו ורומו(,) הופיע האיש הנכבד והמכובד חג׳ איסמעיל אבו־ח׳אלד אבו־רמילה אל־תמימי(,) המורשה החוקי מטעם המורה חיים המצרי המדבר דאז בשם הקדש עדת היהודים המתגוררים בעיר אדוננו ח׳ליל אל־רחמן(,) עליו ועל נביאנו ועל יתר הנביאים והשליחים מיטב התפילות של האל(.) רשות זו מוכחת בעדותם של פאר האדונים האדון ח׳ליל אל־חמורי והאיש המושלם ח׳ליל בן המנוח חג׳ איברהים בדראן בדר כשפול(.) (והוא אשר) קנה מכספי ההקדש היהודי כל חלקת האדמה הנמצאת באדמת אל־רמידה בקרבת דיר־מסגד הא(ר)בעים והכוללת הפרדאר (המגרש) הנזכר לעיל ועל שלושים עצי זית ופבאס תוראב(*) מהמוכר(,) האיש המושלם מוצ׳טפה בן חג׳ אחמד אל־ארבעיני אל־תמימי(.) וגבולות כל חבל הקרקע הנזכרת לעיל(:) דרומה (–) זיתי היהודים שעברו לידם קודם לכן מהמוכר הנזכר(,) וממזרח (–) המוכר הנזכר גם כן (,) מצפון וממערב (–) בחג׳ עלי אל־ג׳עבה גם כן(,) כולל התועלת שיש בה והזכויות החוקיות (של) מכירה מוחלטת ומוסכמת וכוללת את ההצעה והקבלה ותנאי האימות והחיוב בסכום שגובהו ומהותו ארבע מאות גרוש אסדי(.)תמורת כל גרוש ארבעים כסף טהור שנתקבל על־ידי מוצ׳טפה מידי הקונה גביה חוקית(,) בתנאי שחכירת החלקה הרשומה תהיה ארבע זלטה(,) אשר ישולמו מרכוש ההקדש היהודי להקדש אדוננו תמים אל־דארי צ׳חאבי ירצהו השם(.) חכירה זו חלה על משפחת התמימי וחכר אותה חיים(,) הדובר בשם העדה היהודית(,) ובזאת החכירה היא חוקית והיהודים ישלמוה מדי שנה לעולמי־עד(.) כל מה שנזכר ונכתב(,) הכדראר ועצי הזית וההנאה (שמהם) נעשו לרכוש מרכוש היהודים וזכות מזכויותיהם (ו)יעשו בהם כאשר (הם) עושים ביתר מעשיהם החוקיים לאחר החכירה האמורה כל אשר יחפצו במעשים חוקיים גם כן(.) ערב למוצ׳טפה המוכר כנגד הפרה וחרטה(,) פאר השיח׳ים הנכבדים(:) שיח׳ איברהים סאלם(,) שיח׳ משפחת התמימים שערבותו זאג׳אר(**) והוכח זאת ונכתב בתום חודש אללה מוחרם המקודש(,) בתחילת שנת אלף מאתיים ושתיים ושלושים(.) צח (ברור)(.) צח(.) צח(.)

העיד על כך ואישר בשם
היהודים והרשה על הנזכר לעיל
העני ממעש מוחמד בן המנוח
שיח׳ אחמד אל־תמימי(,) ממונה
על ההקדש התמימי

העיד וערב לכך
שיח׳ איברהים סאלם
עבד אל־ח׳אסט אל־תמימי

ערב על
כך
עיסא
אבן עמר

העיד על יפוי הכוח והקניה
ח׳ליל בן המנוח חג׳
איברהים בדראן
בדר

העיד על יפוי הכוח והקניה
האדון ח׳ליל אל־חמורי

הערות:
* האדמה ההדוקה – ביטוי ערבי קדום שכוונתו – האדמה הנמצאת בשטח המגרש.
** קללה שבאה במקרה של אי קיום הערבות.
– התאריך הרשום בסוף התעודה, הוא חודש נובמבר 1816, לערך.
– מלים וסימני פיסוק ששובצו בסוגריים – אינם במקור והם להבנת המקרא.

הנשכחים, עמ׳ 140–150). ואז יצא לשליחות ר׳ משה סקלי הכהן.

בתקמ״ה (1785) ביקר בחברון הקראי בנימין ב״ר אליהו המספר, כי על אף היותם מעטים ובעלי חובות, הם מקבלים כל אדם בסבר פנים יפות (עיין ״איגרות״). בתקופה זו יש להזכיר את הנדיב ר׳ שמשון ורטהיימר מווינה, שנבחר בשנת ת״פ (1720) לנשיא א״י ועשה רבות לעידוד היישוב בא״י, ובין השאר לחברון.

מחכמי חברון שפעלו עד לשנת תק״ל־תק״ן (1790–1770) לערך, יש לציין: ר׳ דוד מלמד, שיצא בשליחות יחד עם ר׳ ישראל הכהן והם הזוג הראשון של שליחים; ר׳ רפאל חיים ן׳ יצחק קאריגאל; ר׳ מאיר גדיליה; ר׳ חיים רחמים בג׳אי״ו; ר׳ אברהם עובדיה; ר׳ אליהו יהודה קשטיל; ר׳ יאודה ן׳ רמוך; ר׳ אברהם חסון; ר׳ יעקב קשטיל; ר׳ אברהם מלמד. בתקופה זו ידועים כמו־כן: ר׳ אברהם דרור; ר׳ יצחק צדקה; ר׳ אליהו מלמד; חיים יאודה גומיץ־פאטו; ר׳ אברהם בנימין הכהן; ר׳ שלמה ב״ר דוד; ר׳ יוסף להבה; ר׳ עמרם ב״ר אפרים דיוואן; ר׳ נתן גבאי; ר׳ יצחק להבה; ר׳ חיים חסון; ר׳ יעקב עובדיה; ר׳ אהרן חסון; ר׳ מרדכי ב״ר יצחק; ר׳ אהרן ב״ר משה אלפנדארי ור׳ חיים שלמה זאבי.

*

שנת תקנ״ח (1798), היתה שנה קשה ביותר ליהודי חברון. חובות הקהילה עלו ל־120,000 גרוש. שני שליש לערביי חברון והיתר לערביי הסביבה. שוב הושג הסכם, ע״י השולטן התורכי, אולם ערביי הכפרים סרבו לקבלו. פקיד חברון שבקושטא הצליח להשיג ״פירמאן״, שלפיו יועמד הסכום על 80,000 אריות, שישולמו בשיעורים של 10,000 אריות לשנה, במשך שמונה שנים. 8,000 אריות נתנו ״פקידי חברון״ שבקושטא והיתר היה צריך להאסף ע״י הקהילות השונות (מ׳ בניהו, ׳פנקס שלוחי א״י באדריאנופול, סורא׳, ספר שני).

למרות המצב הכלכלי החמור שקהילת חברון היתה נתונה בו, מבססת הקהילה היהודית את מעמדה ונכסיה בעיר האבות. בשנת 1807 מוכרים בני משפחת כַּשפול החברונית, משפחה ערבית נודעת בחברון במשך מאות בשנים, את חלקת הקרקע שהיתה בבעלותם, אשר שטחה הגיע לכדי חמישה דונם, לידי ״חיים המצרי היהודי הממונה על העדה היהודית, מכירה שלמה ומוכרת לפי החוק השרעי״ (הדתי) (כיום נמצא על שטח זה שוק הירקות הסיטוני). ארבע שנים לאחר מכן, ״בראשון לג׳מאדי אלאוול, שהוא מחודשי שנת שש ועשרים ומאתיים ואלף״ לספירה המוסלמית (סוף חודש מאי 1811), חותמים ומעידים בחתימתם ובחותמותיהם, 10 מראשי הנכבדים השיח׳ים ומראשי המשפחות החברוניות והממונים על ״ההקדש״ המוסלמי בחברון, ה״וקף״, על תעודת קלף, הקובעת החכרה ל־90 שנה לשטח קרקע – שלפי החישוב והמדידות הוא מקיף כ־800 דונם – לחוכר ״חיים המצרי היהודי, המדבר בשם עדת היהודים בזמן ההוא, המתגוררים בעיר האדון אל־ח׳ליל״. דמי החכירה, קובעת תעודת ההחכרה, ישולמו לפי שלושים שטרות, וכל שטר ייפרע אחת לשלוש שנים. לפי התעודה מיועד השטח ״לקבורת מתי היהודים״, אם כי מובן ששטח זה הוא גדול ביותר לבית קברות. מתעודה שנייה, שנכתבה ״בתום חודש אללה מוחרם האסור, בתחילת שנת אלף מאתיים שלושים ושתיים״ (לערך בחודש נובמבר 1816 – היינו, כחמש וחצי שנים לאחר התעודה הראשונה) ואשר עליה חתומים שבעה שיח׳ים נכבדים, לרבות בא כוח ה״וקף״ והממונה על ההקדש בחברון איברהים אל־חמורי (משפחת אל־חמורי החזיקה בראשות המסגד שעל מערת המכפלה במשך מאות בשנים, ואף כיום שיח׳ המסגד הוא ממשפחת אל־חמורי). מתברר איפוא, כי היו חילוקי דעות ביחס לזכויות היהודים על השטח האמור, לפי תעודת הקלף הראשונה – יתכן שהיה קשר כל־שהוא עם הפצת העלילות על יהודי חברון, בשנת 1814, שכתוצאה מזאת נאסרו רבני העיר. ואכן, באותו זמן, יצא בשליחות ר׳ ברוך מאיסטרו ע״מ לפדות את השבויים האסורים בבית הכלא, ואילו אחד מנכבדי השיח׳ים ביקש לנצל את הלך הרוחות נגד העדה היהודית, כדי ליהנות מן הרכוש היהודי האמור. עכ״פ, קובעת התעודה השנייה, קביעה ללא ספק, את חוקיותה ומשמעותה של התעודה הראשונה ומוסיפה, כי ״חכירה זו חלה על משפחת התמימי וחכר אותה חיים״ (לפני כן נאמר ״חיים המצרי״, כפי שרשום בתעודות הקודמות, ויש להניח כי היה זה ר׳ חיים ישועה בג׳אי״ו, שעלה ממצרים בסיף המאה ה־18), ״בא כוח הקהילה היהודית, חכירה חוקית והיהודים ישלמוה מדי שנה לעולמי עד״. וכל אשר נמצא על השטח הנ״ל ״נעשו לרכוש מרכוש היהודים וזכות מזכויותיהם ויעשו בהם כאשר המה עושים ביתר מעשיהם החוקיים״. מאחר ששתי התעודות הן מטעם ה״וקף״ המוסלמי, שראה עצמו מעל לכל רשות ובעלות אחרת, הרי שחוקיותן היא נעלה ותופסת ואינה ניתנת לערעור. כ״כ ראוי לציין, כי משפחת התמימי, שמראשיה חתומים על התעודות, היא מצאצאיו של תמים אל־דארי, שלפי המסורת המוסלמית הוא שקיבל את כל הר חברון מידי הנביא מוחמד (וראה: ״חברון ומערת המכפלה במסורת המוסלמית״) (שתי תעודות אלו נשמרו מכל משמר בידי משפחת בג׳אי״ו מאב לבן, עד שהגיעו לר׳ חיים בג׳אי״ו, שהיה רבה האחרון של קהילת חברון, שעם ״יציאת חברון״ ע״י הפינוי הבריטי בשנת 1936, היה גולה בירושלים. בערוב ימיו מסרן ר׳ חיים בג׳אי״ו לנציגי העדה החברונית, שמסרון לידי ד׳ אבישר ז״ל, לצורך תיעוד בספר ועם פטירתו נמסרו שתי אלו לידי עורך קובץ זה).

למרות התנאים הקשים הצליחו, כאמור, יהודי חברון להחזיק מעמד ואף להתבסס ולגדול. הנוסעים צ׳ארלס ליאונרד אירבי וג׳ימס מאנגלס, שביקרו בחברון בשנים 18–1817, מספרים: ״לאחר ארוחת הערב ביקרנו בביתו של הכהן היהודי. בחברון יש מאה בתים יהודים (היינו, קרוב ל־500 נפש); מצאנו את שכונתם נקייה עד מאד ומסויידת יפה, ובייחוד היה כך ביתו של הכהן ... הם היו אדיבים מאד והציעו לנו מכתבי־המלצה למקומות שעמדנו לבקר

בהם ... עתה הראו לנו את בית־הכנסת. משחזרנו לח׳אן נתן מר באנקס במתנה שעון למושל, הוא לקחו מבלי להעיר דבר באותו זמן, אולם מיד לאחר מכן הסתלק, ואיש אחד בא והודיע כי המותסלים לא היה מרוצה ממתנתו ונתנה לכהן היהודי. מיד אחר־כך הופיע איש שני ואמר שברצונם לסדר את עניין התשלומים למורי הדרך. הוצעו שלוש מאות וחמישים גרושים, אולם אלה נדחו מיד, כי ההצעה הראשונה היתה שלושת אלפים וחמש מאות גרושים, אולם לאחר ביקור שני, בבית היהודי, שבו שוב מצאנו את המושל, שולמו ארבע מאות גרושים" (מ׳ אי״ש, שם, 427).

בין חכמי חברון בתקופה הזאת ידועים: הגדול בדור זה והמפורסם – רבי חיים יוסף דוד אזולאי, המכונה חיד״א; ר׳ מרדכי רוביו, רבה של חברון וראש ישיבת "חסד לאברהם"; ר׳ נחמיה גדיליה, רבה של חברון (משנת תקמ״ז לאחר פטירת ר׳ מרדכי רוביו); ר׳ יוסף אליהו הלוי; ר׳ יוסף רפאל חזן; ר׳ ישראל חיים ב״ר דוד מלמד; והשליחים: ר׳ משה עובדיה; ר׳ חיים דויק הכהן; ר׳ יוסף יעקב מיוחס; ר׳ רפאל שבתי הכהן; ר׳ יעקב בן יום־טוב אלגאזי; ר׳ אליהו גדיליה; ר׳ יצחק הכהן; ר׳ אליעזר ן׳ ארחא; ר׳ נחמיה קאריגאל; ר׳ אהרן פרץ; ר׳ דוד מראג׳י; ר׳ יהדה קאשטיל; ר׳ אברהם זאבי; ר׳ מנחם זאבי; ר׳ יוסף תורג׳מן; ר׳ נסים עובדיה; ר׳ אברהם נסים בג׳איו; ר׳ אליעזר הכהן; ר׳ חיים הלוי; ר׳ משה פרץ; ר׳ רפאל חייא; ר׳ ברוך זאבי; ר׳ שלמה בג׳איו; ר׳ יוסף ן׳ ארחא; ר׳ אברהם חיון.

*

בשנת תקע״ט (1819) משגר האדמו״ר "האמצעי" ר׳ דוב מלובאוויטש, בנו של מייסד חב״ד ר׳ שניאור זלמן מלאדי, איגרת לאנשי שלומו ובה הוא מציין, בין היתר, "שכל מי שיש לו אחוזת נחלה בעיה״ק חברון ת״ו, יהא ניצול מחיבוט הקבר", והוא פונה בקריאה: "מי לה׳ לא יחוס על ממונו, ויחבב מקום אבותינו הקדושים בלב ונפש, ויתאמץ לחזק ישיבת אנ״ש במקום אבותינו הקדושים, זכותם יגן עלינו, ויושפע לו שפע ברכה וחיים, ובזכות זה נזכה להתקשר בכל יום במידותיהם הק׳ ויעלה תפילותינו מעלה מעלה עד רום המעלות, דרך מערת המכפלה, מקום שנתחברו בה אבותינו הק׳ ממקור הברכות, אמן סלה".

הנאמנים לבית חב״ד, שהתגוררו אז בצפת, היו הראשונים שנענו לקול הקורא ועברו לחברון ומאז הופנו עולי חב״ד, שהגיעו לארץ, להצטרף אליהם. כך נתחדש היישוב האשכנזי בחברון והיה ליישוב החב״די הראשון בארץ. בתחילה היה מספרם מועט, וב״שאלה ותשובה" שפורסמה באמסטרדם בשנת תקפ״א, נמסר על "חמישה־עשר בעלי משפחות שעקרו מצפת והתיישבו בחברון". כותב התשובה, רבי משה בן מוהר״ר צבי חיים יצ״ו, המעיד עליהם: "והיה מנהגם כמאז מקדם באחדות גמור". יש להניח, ע״ס מקורות נוספים, כי מספר בני חב״ד שעלו לחברון הגיע לל״ו משפחות, שמנו 56 נפש. אחד המתיישבים הראשונים, רבי שמעון מנשה חייקין, מספר באיגרתו, שנכתבה בשנת תרכ״ז (1867), על התיישבותו בחברון: "בימים ההם נגזר עליהם, ואני בתוכם, כי נעתיק משם ההרה ליסד עיה״ק חברון למושב חסידי חב״ד וקיימנו דבריו של האדמור בעז״ה, ואם כי צרות רבות סבבונו אז מאילי הארץ בחברון, עם כל זאת פקודתו שמרה רוחנו למלאות רצון צדיק, אשר בכל עוז התאמץ לייסד היישוב בחברון דווקא כאשר הרבה מכי״ק ראו עיני בבקשה כפולה והבטחות ברוחניות ובגשמיות, להתחזק על הצר, לישב בחברון דווקא. וזכורני במכתב אחד כתוב בזו הלשון: כי חברון דווקא איווה למושב אנ״ש, ואחריו אדמו״ר בעל הצ״צ, נ״ע, כמעט בכל שנה, עת שלחו הסחורה, היה מזהיר לחסידיו על ישוב חברון דווקא". וכן הוא מספר "ואדמו״ר נ״ע בעצמו קנה פעיה״ק את הבית הכנסת הקטנה על שמו, כדי שיהיה לו אחוזה נחלה בעיה״ק חברון ת״ו" (מתוך איגרתו של האדמו״ר האמצעי 'בית רבי' ח״ב).

תוספת הכוח שהגיעה אליהם עם עליית חב״ד מרוסיה, שבראשה עמד ר׳ יעקב כולי, איש סלונים, עודדה את רוח התושבים היהודיים בחברון. אולם היא לא הפיגה את שנאתם של השכנים הערביים, שהוסיפו להתעלל ביהודים המצויים בעירם. שנים אחדות, לאחר התיישבותם של החב״דים הראשונים בחברון, פרץ מרד הפלחים בירושלים כנגד השלטון המרכזי, ומאז ועד סוף המאה שררה אנדרלמוסיה בארץ כולה. השלטונות המרכזיים שישבו בקושטא יכלו רק בקושי להשתלט על המצב, וכך פרצו ההתמרדויות המקומיות, ו״שיח׳ים" מקומיים, בעלי אגרוף, ניצלו את המצב כדי לנצל את החלשים מהם, והיהודים האומללים סבלו קשות, הן מידי הפלחים שוכני הסביבה והן מידי הדרוזים, שפרצו לערים ופגעו בתושביהם למטרות שוד וביזה. מצבם של התושבים הוותיקים מבני עדות המזרח, שהתגוררו בחברון עשרות בשנים, היה קשה, אולם מצבם של העולים החדשים מאנשי חב״ד, שהגיעו לעיר מערבות רוסיה הרחוקה, ומהם שלא למדו עדיין את שפתם של תושבי הארץ, היה חמור יותר. הלחץ והמצוקה היו מנת־חייהם של היישוב היהודי כל הימים. גם בשנים כתיקונן היו התושבים הפראיים של העיר והסביבה אוכלים את היישוב היהודי בכל פה, מתאַנים לו וממררים חייו. במאמצים גדולים הסתגל היישוב לתנאי חייו הקשים וישב בין העקרבים, בתוך עם לא בינות ושואף קרבות, החי על השוד ועל החמס ובעקשנות יוצאת מן הכלל ובמאמצי לא אנוש, החזיק מעמד בעיר האבות. ואם בימים כתיקונם כך, בימי חירום על אחת כמה וכמה. השיח׳ מאדוריים, עבד אל־רחמן, ואחיו, שהשתלטו על חברון, ראו את היהודים כבני חסותם, ובייחוד התנכלו ליהודים האשכנזים. וכדי שלא לעורר מדנים, ביקשה העדה כי מכספי החלוקה יועברו סכומים קבועים לעריץ זה. עד לשנת תר״ט (1849) היתה הקצבתו בשטרות כתובים וחתומים בעברית, ונכתב שמו בספרי החלוקה "הרב השחור" (עיין "אגדות חברון").

עקב גזרותיו של ניקולאי ברוסיה, לא יכלו הכספים להגיע כסדרם. כולל חב״ד נאלץ לשלוח שליח – את ר׳ יצחק ב״ר

שלמה אשכנזי – לבבל. ובשנת תק"ץ (1830) נחתם ההסכם בין כוללות הספרדים לכוללות האשכנזים בקשר לחלוקת כספי המגביות שביניהם (וראה: נוסחי ההסכם – נספחים).

מרבני חברון וחכמיה ידועים: ר' יהודה ב"ר שמואל (רב העיר עד לשנת תק"ף); ר' אברהם ב"ר מרדכי רוביו; חיים יעקב ן' יקר (רב העיר משנת תק"פ וחתום ראשון על ההסכם של חלוקת הכספים עם כוללות חב"ד); ר' חיים הלוי פולקו, המכונה "הרב הגדול סבא דמשפטים, רב ור"מ דעיה"ק חברון"; ר' נחמיה רחמים גדיליה ור' חיים ישראל זאבי. שליחי חברון היו: ר' אפרים נבון שיצא יחד עם ר' יהודה ליאון; ר' חזקיה מזרחי שרעבי; ר' יהודה נבון; ר' יוסף מולכו; יוסף דוד עייאש, שהקים בש' תקפ"ח (1828) את ישיבת "מגן אבות" בחברון, אשר התקיימה שנה אחת בלבד; ר' יוסף מוטרו; ר' אברהם קצבי; ר' משה יום טוב; ר' נסים ן' חיים אשכנזי; והחכמים: ר' ברוך אברהם תורג'מן; ר' יהודה קאשטיל; ר' חיים ישועה בג'איו; ר' מיוחס אליעזר ב"ר יוסף; ר' יוסף משה אלגאזי; ר' חיים הלוי; ר' מרדכי אלמיטורי; ר' חיים יששכר חסון; ר' יעקב תורג'מן; ר' יצחק קובו; ר' ישועה פינטו; ר' חיים שושנה חסאן; ר' יהודה קאשטיל; ר' יצחק רפאל בירקן; ר' אליעזר ן' ארחא; ר' רפאל אברהם נהון; ר' אפרים נתן חסון; ר' רפאל יצחק ן' יקר; ר' אברהם יצחק שאול קאריגאל; ר' אליעזר הכהן; ר' יאודה שמעון ור' אליעזר חיים מלמד.

*

בר"ח תמוז תקצ"ד (24 ביולי 1834) כבש איברהים פחה את חברון והחל בשוד ובביזה, מבלי להבחין בין ערבי ליהודי. באיגרת בני חברון משנת תקצ"ד (1834) מתואר שוד זה במלים מזעזעות: "וקמו בזרוע עוזם ורצח בעצמותם. מהם הרגו בקני שריפה, מהם חתכו בַּסַיִף. נשים רבים עינו וטמאו, ס"ת (ספרי תורה) מחמדי עינינו קרעוהו, פרעוהו". ורבי ישראל משקלוב מספר, שבחברון "סבלו צרות רבות ונהרגו כמה נפשות ועינו נשים, חיל השר בכיבוש העיר, אבל לא נמשך רק יום אחד" ('פאת השולחן', הקדמה, מהדורת הרא"ם לונץ).

לזכר מאורע זה נקבע לדורות חג בער"ח תמוז ואין אומרים בו תחנון (יוסף בר"נ מיוחס – 'קובץ ירושלים', כרך ט'). אסונות אלה הביאו לאיחוד הקהילה והשליח ר' נתן עמרם יצא אז בשם שני הכוללים, אך למרות הכל גדל היישוב.

ר' מנחם מנדל מקמיניץ, שעלה לצפת בש' תקצ"ג 1833, מספר על אותו מאורע בספרו 'קורות העתים' (מהד' קרסל): "והנה דיירי חברון ... בא עליהם למלחמה ובאשר גבר נתן רשות לחילו לבוז העיר חברון ששה שעות, ע"כ שתו כוס התרעלה ג"כ יהודים שבחברון והושללו אז וגם טימאו כל הנשים שמצאו ולא נשארו להם כ"א מה שהי'(ה) במחבואות". להלן הוא מספר על ביקורו בחברון "ויש בה יהודים שני כוללים, כולל ספרדים א', כולל חב"ד א', וכולל חב"ד המה אנשים חשובים מאד עושים צדקה ובפרט מצוות הכנסת אורחים ..." (עיין "איגרות").

הכומר ניאופיטוס מקפריסין, המספר אף הוא על הפוגרום שהיה בחברון, כותב בין השאר: "אותו גורל נפל על המשפחות היהודיות הבודדות שם, וחמש נערות, שהיו עדיין קטינות, מתו בהפקרות האכזרית של החיילים המצרים". בשנת 1835, כשנה לאחר אותו פוגרום, ביקר בחברון העורך־דין האמריקאי ג'והן לויד סטיפנס, המתאר את יהודי חברון מתוך חיבה עמוקה, והוא מדגיש כי למרות הסבל הרב שעבר על יהודי חברון מידי איברהים פחה, הרי שחזון התקומה אינו מרפה מהם תמיד: ואם כי מושפלים ונרמסים (היהודים) תחת כל רגל, הרי מתוך עצם העפר עליו הם שוכבים, הם מוסיפים לצפות לתקומת מלכותם החילונית" (מ' אי"ש, שם, 468).

בשנת 1838 ביקר בחברון החוקר האמריקני הנודע אדוארד רובינסון. אף הוא מציין שליהודים ניתן להסתכל "בזמנים מסוימים" לתוך מערת המכפלה. הוא מצא שם בתפילה ובבכייה מספר נשים יהודיות "פניתי לכמה מהן בגרמנית, אולם כולן היו מספרד, ולא יכולנו להחליף דברים בינינו". הוא מוסר כי היהודים עוסקים בעשיית היין "תנובת הכרמים נודעת בכל ארץ־ישראל. מכל מקום, היהודים הם המייצרים יין וי"ש, ולא האחרים; ואלה – לא בכמות גדולה (אך) היין הוא טוב". את ביקורו בשכונה היהודית ערך ביום ששי (25 במאי) וכך הוא מתארו: "בשעה מוקדמת הלכנו לבקר את הרב הראשי של היהודים. כאשר מצאנו יהודי צעיר לפני אהלנו, ושאלנו אותו לדרך, הוא אמר שהרבי הוא מורהו והלך אתנו. משכנות היהודים נמצאים בחלק הצפוני־מערבי של הרובע הראשי שבעיר. על־יד הכניסה נתקבלנו על־ידי יהודי ספרדי בגיל בינוני, יפה־עינים ויפה־תואר יוצא מן הכלל, והוכנסנו אל תוך חדר צר, אבל נקי מאד ... וכל המראה הרבה יותר נקי מכל מה שראיתי עד כה במזרח. הרבי הישיש נכנס מיד, עוור בעינו האחת, ובעל זקן ארוך. בן־לוויתי ראה אותו כאן עוד בשנת 1835. הוא היה נתין אוסטרי, מוויניציה, והיה זה אותו איש זקן, שבשבילו השיג בן ארצנו, מר סטיפנס, דרכון והגנה מהקונסול האוסטרי בביירות בשנת 1836. הוא נראה עכשיו מלא הכרת־טובה על חסד זה, ושמח לשמוע שוב כמה ידיעות על מיטיבו הזר. שני האנשים היו אדיבים מאוד בהתנהגותם, מבלי להיות גנדרנים ... נראה שיהודי חברון שרויים במצב טוב הרבה יותר מאשר אחיהם בירושלים או באיזה מקום אחר בארץ הקדושה".

לאחר שהוא מתאר בפירוט רב את מלבושי הנשים היהודיות, שהיה דומה לאלו של הערביות, אלא שלא היו מכסות פניהן, ולאחר תיאורו המפליא את בית הכנסת על ספרי התורה, הוא מוסר לפי הערכת נוצרי יחיד שהתגורר בחברון (?) כי האוכלוסייה הערבית מנתה אז 10,000 נפש שמהם 1500 משלמי מסים "ואילו מבין היהודים 41 משלמי מסים, מלבד כ־200 יהודים בעלי חסות אירופית" (מ' אי"ש, שם, 490). שנה לאחר־מכן, מוסר המסיונר ויליאם מקליור תומסן, כי בחברון "יש כשבע מאות" יהודים. והקונסול הבריטי יאנג מוסר, כי בחברון היו כ־700–800 יהודים.

רעידת האדמה שפקדה את א״י בתקצ״ז (1837), ומרד הדרוזים בתקצ״ח, שהחריבו בעיקר את ישובי הגליל, כפי הנראה שלא הסבו לחברון כל נזק. אף רעידת האדמה הנזכרת באיגרת השליחות של ר׳ נתן עמרם (דלעיל), שפקדה את חברון בתקצ״ד, לא היתה, כפי הנראה, רעידת אדמה חזקה, אם כי הרסה מספר בניינים שהיו בוודאי עתיקים ורעועים. חברון, לעומת ערים אחרות, נבנתה מחורבנן וכ־200 נפש עברו אליה, והמספר 700 נפש, שמזכירים תומסן ויאנג, מתקבל על הדעת. המיסיונרים אנדרי א׳ בונאר ורוברט מוררי מק־צ׳יין, שביקרו בחברון בשנת 1839, מספרים בין השאר: ״... היהודים מאמינים כי בניין נפלא זה (המסגד של מערת המכפלה) הוא אחד מהבניינים שהוקמו על־ידי שלמה. לפי צורתו המיוחדת של הבניין והתבנית הגדולה של המבנים, יתכן מאד כי הבניין הוא מתקופת העברים. אין זה בלתי אפשרי מכל וכל, שהוא נבנה על־ידי היהודים, כזכרון למקום קבורתו של אבי עמם ואהוב ה׳. כעת מרשים ליהודים רק להציץ פנימה, דרך חור שליד הכניסה, ולהתפלל כשפניהם מוסבות לעבר קברו של אברהם. אחרי הצהרים ערכנו ביקור ברובע היהודי. הוגד לנו כי במקום זה נמצאים כשמונים יהודים גרמנים ופולנים (מסתבר כי היו אלה מבני חב״ד). יש להם שני בתי כנסת, אחד – השייך ליהודים הספרדים, והשני – ליהודים הפולנים. ביקרנו בתחילה בבית־כנסת הספרדי, הגדול שבין שניהם. אורכו אינו עולה על ארבעים רגל, ואף־על־פי שהוא נקי ריהוטו דל. ספסלים שבורים למחצה שימשו מקומות ישיבה, דבר שהזכיר לנו כנסיות כפריות מוזנחות שלנו. המנורות היו עשויות פיתוחי־נחושת. הבימה לא היתה אלא מקום מורם מן הרצפה ומוקפת סורג. הארון לא היה בו דבר־מה מושך ביותר, והקישוטים היחידים היו רימוני הכסף הרגילים שעל ספרי התורה וכמה פסוקים כתובים בעברית על הפרוכת ועל הכתלים. בית־הכנסת הפולני היה אפילו דל יותר מבית־הכנסת הספרדי. לא נמצאה בו כל בימה, מלבד כוננית אחת לספרים. בכל־אופן, בית־הכנסת הזה עלה על קודמו במנורותיו, שכולן היו נאות ואחת מהן היתה עשוייה כסף – מתנת אשר בן סמסון (וראה: איגרתו של דר׳ א׳ הלוי – ״איגרות״). יהודי מלונדון, ששלח לשם זה את הכסף לירושלים במקום שבו נעשתה המלאכה. ...״ (מ׳ אי״ש, שם, 506).

דר׳ אליעזר הלוי, מזכירו של מונטיפיורי, משבח באיגרתו מחברון (מט״ו באב, תקצ״ח, 1838) את הכנסת האורחים של יהודי חברון ״ויהיו בעיני כבחורי ישראל״. כ״כ הוא מציין: ״עדת היהודים בחברון קטנה ורק שני בתי כנסיות בה ... וכולם יגורו בחצר אחת״. אם כי בזמנו כבר החלו בודדים לגור מחוץ לחצר היהודית (עיין איגרתו וכן יומן מסעה של יהודית מונטיפיורי – ״איגרות ורשמי ביקור״). בתקצ״ט (1839) ביקר בחברון משה מונטיפיורי והתפעל מיופיה. הוא שלח לחברון את תרומותיו ביד נדיבה ובצוואתו זכתה קהילת חברון בחלק שווה עם צפת וטבריה, אף כי קטנה היתה מהן. הגב׳ ג״ל דאוסון דאמר, סופרת אנגלית ממשפחה מיוחסת, שביקרה בארץ בשנת 40–1839, מספרת בספרה, כי ״יהודי, שמר יאנג (הקונסול הבריטי) התגורר בביתו בחברון, הראה לו תעודות, שמתוכן יכול לעמוד על שושלת אבותיו עד לשש מאות שנה ועל נכסיהם בחברון״ (מ׳ אי״ש, שם, 490).

בין רבני הדור יש לציין: ר׳ יום טוב אליקים, שמשנת תקצ״ה (1835) נבחר כרבה של הקהילה; ר׳ נתן עמרם; ר׳ משה ב״ר אברהם פיריירה, רב העיר; ר׳ יעקב יוסף תורג׳מן; ר׳ משה ב״ר דוד קמחי; ר׳ מנחם בורלא; ר׳ יחיאל כהן; ר׳ יצחק פרחי; ר׳ יצחק קאלאמרו; ר׳ אברהם יוסף תורג׳מן; ר׳ יוסף אליקים; ר׳ אברהם שלמה קאריו; ר׳ יוסף הלוי; ר׳ משה שמואל רוביו; ר׳ רפאל יצחק עזריה זאבי ור׳ משה ב״ר יום טוב קמחי. מבני העדה האשכנזית החב״דית יש להזכיר: ר׳ יהודה ליב ב״ר זאב וולף; ר׳ יהודה ליב ב״ר אברהם יהושע השיל; ר׳ צבי הירש ליפשיץ; ר׳ חיים משקלוב; ר׳ דב בער שפירא; ר׳ בנימין ביניש מפלאצק; ר׳ ישראל יפה (המדפיס הידוע מקאופוסט ובנו ר׳ אפרים יפה), ור׳ משה מייזלש מווילנא.

*

שנת ת״ר (1840) ואילך מסמלת התפתחות מחודשת לחברון. העדה האשכנזית, בסיועו ובהדרכתו של האדמו״ר השלישי לבית חב״ד, רבי מנחם מנדל מלובאוויטש, גדלה ושגשגה. בשנת תר״א (1841), בשוב הארץ תחת שלטון תורכיה, התפרצו התושבים ובזזו רכוש, אבל בנפש לא פגעו (׳ירושלים׳ ללונץ, כרך ה׳, עמ׳ 321). בראש העדה עמד ר׳ שמעון מנשה חייקין משקלוב, שבא מצפת לחברון. הוא היה אישיות מופתית שזכה להערצת הכל, האריך ימים עד לגיל מאה ושש־עשרה ונפטר בשנת תרנ״ג (1893). בשנת תרכ״ז (1867) מספר ר׳ שמעון מנשה באיגרתו: ״ת״ל כבן תשעים שנה אנכי כיום, ואנחנו עמק הבכא, עמק חברון, כארבע מאות נפשות ...״. בש׳ תר״ח (1847) יוצא יצחק מוטרו בשליחות חברון. כמו־כן ידועים מאותה תקופה החכמים: ר׳ שמואל מו״צ מרהטשוב; ר׳ שמעון שמרלינג משקלוב; ר׳ לפידות חלאוונה; ר׳ מרדכי יפה; ר׳ אברהם ב״ר מרדכי; ר׳ משה חיים ב״ר דובער; ר׳ מנחם אריה הלוי ור׳ אברהם סענער.

למרות ההתפתחות, לא חלה הטבה במצב יהודי חברון (ור׳ בן־צבי ״א״י ויישובה״, 369). ר׳ יחיאל כהן, השד״ר לאמריקה, מספר על רעב ומלחמות שבטים והחובות הגיעו ל־15,000 גרוש. באותה תקופה, בשנת תר״ז (1847), מבקר בחברון ר׳ ישראל בן יוסף למשפחת בנימין, שקרא עצמו בשם ״בנימין השני״, הוא אינו מוסר פרטים על היישוב היהודי, פרט לזאת כי היהודים גרו בחלק אחד של העיר, ואילו המיסיונר המשומד, הכומר האנגלי ו״ג׳ וודקוק, שביקר בחברון שנה לאחר מכן, מספר: ״חברון היא אחת מארבע הערים הקדושות של היהודים, ומאחר שהיא שימשה מקום־מושב וקבורה של האבות, הרי נודע לה כוח־השפעה חזק על רגשות הדת שלהם. לפיכך, מצאנו אותם כאן במספר רב למדי, ובעיקר מבין כת המחמירים בדתם ה״חסידים״ (הכוונה לאנשי חב״ד), אשר על התנהגותם המוזרה בעת תפילתם כבר

ממול: שטר בעלות על חלקת קרקע בחברון, שנקנתה בשביל "האדון מרקאדו היהודי מקושטא המתגורר באל־ח׳ליל", "מאת המוכר הבחור הבגיר ח׳ליל בן המנוח חג׳ איבראהים אבו־עמר סיאג׳", בסך ארבעת אלפים גרוש, מיום "שני בחודש רביע אל־תאני, שנת אחת ותשעים ומאתיים ואלף", 1871, ואושרה בחותם הממלכה העותומנית (גודל התעודה המקורית: 28 × 82 ס"מ; אוסף א׳ פרנקו)

רמזתי מקודם. רובע היהודים נמצא באמצע החלק המרכזי של חברון והגישה אליו מן הרחוב הראשי היא דרך פתח אחד, המוליך אל מבוך של סימטאות צרות ומעוקלות, בהן נמצאים משכנות העוני של בני אברהם. אומדים את מספרם למעלה ממאה משפחות, מהן כארבעים משפחות של הספרדים, ובין ששים לשבעים של החסידים. ראיתי מביניהם מספר נשים בעלות יופי בלתי רגיל. גון עור פניהן העדין ביותר וקלסתר פניהן הקלאסי המובלט, מובע על־ידי עיניים שחורות, גדולות ונוצצות, ההולמות יפה את השביס החינני המעוגל, אשר עם הקפלים המתבדרים של שמלותיהן ועם גזרתן התמירה, שיוו לכל יהודיה את האצילות, ההוד ואת מראה הצניעות של אחת אסתר ..." (מ׳ אי"ש, 576).

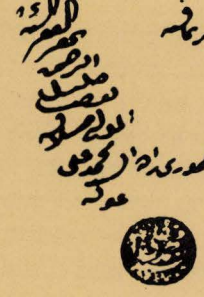
בשנת 1851 מבקר בחברון הכומר הגרמני א"ו שולץ והוא מספר, כי יש שם "בין ארבע מאות לחמש מאות יהודים" (מספר זה מתקבל על הדעת, לפי מפקד 1855), בתוך אוכלוסייה מוסלמית של 4,000–5,000 נפש. באותו זמן (שנת 2–1851) ביקר בחברון הקציז ההולאנדי ואן דה־ולדה, שהראה עניין ביישוב היהודי, וזה תיאורו:

"אל־נכון ידוע לכם כי חברון, ירושלים, טבריה וצפת, נחשבות בעיני היהודים כארבע ערי־הקדש של ארץ־ישראל. ובכן, מספרים שונים מסתבר, כי מעולם לא היתה חברון לגמרי מבלי יהודים (ההדגשה – ע"א). אמנם נכון הדבר שמספרם היה לעתים קטן, ואף הגיע למשפחה אחת או שתיים, אולם מספר זה גדל והלך. משפחות מספרד ומפורטוגל – ספרדיות, ומגרמניה, פולין ושאר מקומות – אשכנזיות, התיישבו בהדרגה בעיר, וכעת ישנן כששים משפחות ספרדיות וכחמישים משפחות אשכנזיות. לכל אחת מהן יש בית־כנסת. את שתיהן תיארו וביקרו וילסון ואחרים, על בתי־הספר שלהן וכל דבר אחר הנוגע למצבן מלא־העניין. מנת־חלקם היתה תמיד בוז וסבל. בתקופה האחרונה, ובייחוד לאחר התקוממותו של עבד אל־רחמן, שתפש את השלטון בחברון, אירעו מאורעות מעציבים של שפיכת־דמים וביזה, כשעבד אל־רחמן מטיל מורא על סביביו. הרב שוואַרץ, בתיאורו הגיאוגרפי של ארץ־ישראל, שכבר הזכרנוהו כמה פעמים, מוסר כמה תיאורים על סבלות יהודי חברון מהנוגש האכזרי. מי יתן ותשוחרר ארץ זו, שנשטפה בדם ובדמעות תחת שלטונם העריץ של המוסלמים". והלאה ציין, שערביי חברון הם "כמעט כולם מוסלמים מהסוג הקנאי ושונא הנוצרים ביותר, משאפשר למצוא בכל מקום אחר בארץ זו. ובקרבם יושבים 280 עד 300 יהודים" (מ׳ אי"ש, שם, 602).

בשנת תרי"ב (1852) מגיע לחברון ומתיישב בה ר׳ יהודה ביבאס, המביא עמו את ספרייתו העשירה והגדולה ומתמנה אף למשגיח על קופת "מגן אבות", שאותה ייסד עוד כחמש שנים קודם לכן בקורפו. ברם, הוא חי רק חודשים ספורים ומת ונקבר בחברון. וספרייתו שבביתו הפכה ל"ישיבת ר׳ יהודה ביבאס" (ר׳ "דמויות" – רי"ב). באותה שנה יצא בשליחות חב"ד אחד מראשיה, ר׳ שניאור זלמן ב"ר מנחם מגדל, אשר ביקר בבבל, כורדיסטאן, הודו ואנגליה. הוא הצליח בשליחותו, תודות למשפחת ששון שתמכה בו, ובשובו הדפיס את ספרו 'זכרון ירושלים' לעורר את חיבת הארץ. בשנת תרי"ג (1853) משפיע השד"ר ר׳ שניאור זלמן מנחם מנדל על שני הגבירים הבגדאדים, האחים מנשה וששון בני יחזקאל ראובן מנשה, לתרום סכום גדול להקמת בית כנסת לבני חב"ד. ביהכ"נ מוקם ולידו בית הכנסת אורחים ובית טבילה. כמו כן הוקמה מחדש ישיבת "מגן אבות". על מוסדותיה של חברון בשנת תרכ"ב (1862) מסופר בספר זה: "יש בה יהודים משכימי קום לאמירת תהלים, לימוד משניות ומתקני חצות, בראשותו של ר׳ משה קמחי, תלמוד תורה ובתי הכנסת "בית יעקב" בראשות ר׳ אליהו מני, בית המדרש ביבאס, ישיבת "אמת ליעקב", בית המדרש קרמינה(?), שבו יושבים ראשי העיר ופוסקי ההלכות ובית הכנסת של האשכנזים" (וראה: "מוסדות הקהילה", עפ"י מפקד משה מונטיפיורי).

על מצב היהודים בחברון באותה תקופה יכולים אנו ללמוד גם מפיו של הקונסול הבריטי ג׳ימס פין, שהיה קונסול בשנים 56–1853. פין, שהיה מעורב בחיי היישוב ואף היה לו למגן בשעות צרה וסבל מרובות, מספר בספרו על סדרי־הקהילה: "לקהילה היהודית המקומית הזכות להחזיק בית־דין משלה לעניינים אזרחיים ודתיים, ורבם הראשי הוא, דרך כלל, פקיד המוכר על־ידי השלטונות בתור השופט הראשי, תמורת תשלום גדול לשער (הממשלה התורכית) אם כספי הקהילה מרשים את הדבר. בית־הדין רשאי, בגבולות ידועים, להוציא אל הפועל את פסקי הדין שלו עצמו. ברם, את היהודים האירופים רואים, לצורך החוק, כאירופים, בלא שימת־לב לדתם ...". והוא כותב על סבלותיהם של היהודים מידי המורד עבד אל־רחמן (מהכפר דורא) וחייליו: "בהשכמת הבוקר בא רופא בית־החולים ואישר את השמועות הרעות על מעשי הזוועה שנעשו על־ידי המורד ואנשי כנופייתו, והוסיף שהגידו לו, כי מנוי וגמור עמהם להטיל קנס של ארבעים ארנקים על הרובע היהודי באותו בוקר. ... היהודים המסכנים שלי ואחרים נכחו בשעת מעשה. בניהם של אברהם, יצחק ויעקב, קדושי מערת המכפלה שבקרבת מקום, הראו בהלה יתירה. פניהם חוורים ועיניהם נוצצות כשהם עוקבים אחרי כל מלה וכל תנועה, מבלי דעת מה עלול האכזר לעולל עוד ..." והוא מוסיף: "בעברנו ברחובות נכמרו רחמינו לשמע קריאותיהם של היהודים האירופים אחרינו, לאמר 'אך יש מורא בלבנו', למרות מה שמקודם אמרו את ההיפך, בנוכחות עבד אל־רחמן ... בינתיים נפרץ ונשדד ביתו של יהודי. לפנייה המחודשת מצד פיצַמני (סגן הקונסול האוסטרי) ומצדי, הבטיח הפחה להביא שתי פלוגות רגלים לחברון ולחנות שם עד שיתקבל הרשיון לכניסת חיל־קרבי. דבר זה לא נעשה, אבל עצם המחשבה על ההכנות לתנועות צבא סדיר, היתה דיה כדי לעצור בעבד אל־רחמן, לבל יעבור את גבולות המותר". על רצונו של משה מונטיפיורי לבקר במערת המכפלה, הוא מספר, כי הפחה הבטיח לסר משה להשיג בעבורו, אם יוכל, רשות כניסה ל"חרם", היינו למערת המכפלה, אולם הפחה לא היה בטוח כלל אם יצליח בדבר. לאחר זאת בהיות פין

دوات پیک برفروشدن التی پیک فروشه قدر اداته بیع
وشراجتی یازاق ایچون ورقه نمبره
قیمت فروشش
٣

بالمجلس الشرعي المحرر المدعي احمد افندي تبعا بمدينة سيدنا خليل الرحمن عليه وعلى صاحبها افضل الصلاة واكمل التحايا لدى
سيدنا ومولانا عمدة العلماء الاعلام ونخبة السادات الفخام الكرام الواضع ختمه الكريم على علوه دام
فضله وزاد علوه المولى من طرف سيدنا ومولانا ملاذ الانام وملجأ الخواص والعوام وشيخ الاسلام
انه بموجب المرار الصادر من مجلس الوزراء بالرخصه لبيع بيع ماسيذكر اشترى ارض الكرم كباج عبد الرحيم المرحوم
ياسين وتديس التجار بالوكالة عن خواجه مرقاده اليهودي الوسلاموي القاطنه بمدينة الخليل عليه السلام بملك
موكله حوذ سالغ حسب اقراره واعترافه بذلك قبالة الثمن كذلك من بايعه الثاني ارمشه خليل
المرحوم كباج ابراهيم الاعمر شيخ بيع ناجز حال صحيحة لازمة وعدم تبعة واجبة ماهوله وجارية ملكه
وتحت طلق تصرفه وبيع واضعة عليه الاحين صدور هذا البيع الثابت وذلك جميع كروم بجليتين
الطائنتين بارض الشلال النوع الكروم على تلك الارض على كرح وجدات وسبعة عشر شجرة
زيتون وقدره ربع فدان المحدودين قبلة ما بيد كباج عبد الحافظ الحزين وشرقا الطريق السالك
وشمالا ما بيد بكر عابدين وتمام الطريق السالك وغربا الطريق السالك اشتراء شرعيا وبيعا
باتا لازما مقبولا مرضيا مشتملا على الايجاب والقبول وشروط الصحة واللزوم والتسليم والتسلم بالتخلية
الشرعية بين المتعاقدين عاريا عن الغبن والغرر وعن التبعة والخلل والكراه والغرر وعن كل مفسد ومبطل
لبيع بثمن قدره من الغروش الوسدية والعملة الرايجة السلطانية احدى وعشرين ذهب ليرا عثمانيا
عينا مقبوضا البلغ المرقوم بيد البايع مزيد التشريح الوكيل الموما اليه القبض التام بالاقرار والاعتراف فبموجب
هذا البيع الثابت وصدور النزول والتراخي وترك الوصيفة بطريق الوصفار والتزام مكمل التشريح
بدفع ما على ذلك من الحكر المرتب شرعيا في ظرف وقف سيدنا تميم الداري الصحابي رضي الله عنه كائنا من كان
حاز جميع ما تقرر ملكا من املاك مكمل التشريح وحقا من حقوقه يتصرف فيه سايرا التصرفات الشرعية
وقد صدق على هذا البيع وقبض الثمن ورضي به كل من النساء المصونات وهن خديجه وعديله و
اذيبه ومنظومه بنات المرحوم كباج ابراهيم ابي عمر اسياد المرقوم بشارة كل من كباج عبد الرحمن ابي عمر
اياج وسالم سليمان محمد الكليبي العارفين بهن المعرفة الشرعية نسبا وزواجا مع رؤيا هما لمختصهن
حين المعاقده معاقدة شرعية تحريرا في اليوم الذي من شهر ربيع الثاني سنة احدى وثمانين
ومائتين والف

الراقم عبد الرحيم سالم محمد الكليبي — كباج احمد السرقوف — عبد الهادي الاصبح — مصطفى الدرك — كباج عبد الكريم — عارفها بالخصوص محمد زيد

עם הפחה, לרגל עסקים, הוא מצא את מונטיפיורי באוהלים ליד העיר. למחרתו, שהיה יום חג הקורבן של המוסלמים, תרם מונטיפיורי 24 ראשי כבש לחיילים ושניים לפלאחים שבמקום ... למרות כל זאת לא הורשה להיכנס לתוך מערת המכפלה.

בשנת תרי"ד (1854), מתמנה ר' יוסף שלום בן הרב עבדאללה משה חיים, נכדו של הרמ"ח, כפקיד משגיח על כל ההכנסות וההוצאות לכוללות חברון. כעבור כחמש שנים, בשנת תרי"ט (1859), פרצה מחלוקת חריפה בין חלק מחכמי ירושלים, לבין הפקיד הממונה על כספי חברון, ר' יוסף שלום. מחלוקת זו הטביעה חותם על חיי היהודים והביאה את הקהילה לידי משבר. חכמי ירושלים דרשו כי כל כספי חברון יעברו דרכם. הם פרסמו קונטרס בשם 'שבר יוסף', שבו מתואר ר' יוסף שלום כאיש מרמה, עושק דלים ונוכל, ואילו חכמי חברון, שידעו את האמת כי כל מחשבותיו והגיגיו ומעשיו של ר' יוסף שלום היו אך ורק לטובת יהודי חברון, פרסמו קונטרס מצדם בשם 'עדות ביהוסף'. ברם, השנאה והקנאה העבירו על דעתם גם חלק מחכמי חברון באותה תקופה, שהשטינו עליו כתב שטנה, שנשלח לאשת הקונסול האנגלי (ר' יוסף היה נתין בריטי), על־מנת להסגירו לרשות. בעטים של תככים אלה נאלץ ר' יוסף לברוח מירושלים בסתר לדמשק ונפטר שם מצער ומכאוב בשנת תרנ"ז (1897) (ר' "דמויות" – ר' יוסף שלום).

*

בשנת תרט"ו (1855) נערך המפקד הראשון של יהודי חברון בהוראתו של משה מונטיפיורי. מפקד זה, שכלל גם את מוסדות הקהילה, הספרדים והאשכנזים, היה מיועד לשמש יסוד למתן הקצבותיו של משה מונטיפיורי. לפי מפקד זה מנתה הקהילה היהודית בחברון 391 נפש – האשכנזים 142 נפש (39 משפחות) והספרדים 249 נפש (57 משפחות) (וראה: "מפקד תושבי חברון היהודים").

התפתחות מיוחדת וראוייה לציון החלה עם הנהגתו של ר' אליהו מני שהיה אישיות דינאמית וסוערת. בשנת תרי"ז (1856) עלה מבבל והתיישב בחברון. ראשית פעולתו היתה לשחרר את העדה הספרדית מאפיטרופסות הכולל הספרדי שבירושלים. הוא יסד כולל נפרד לקהילת חברון ושיגר שליחים לרחבי העולם. החלוקה ניתנו רק לתלמידי חכמים ונזקקים באמת, ואילו האחרים, שיכלו לעבוד ולמצוא פרנסה, היו נאלצים לעסוק במסחר ובמלאכה. ואכן, רואים אנו זאת בעליל מתוך מפקדי יהודי חברון בשנים: 1855, 1866, 1875.

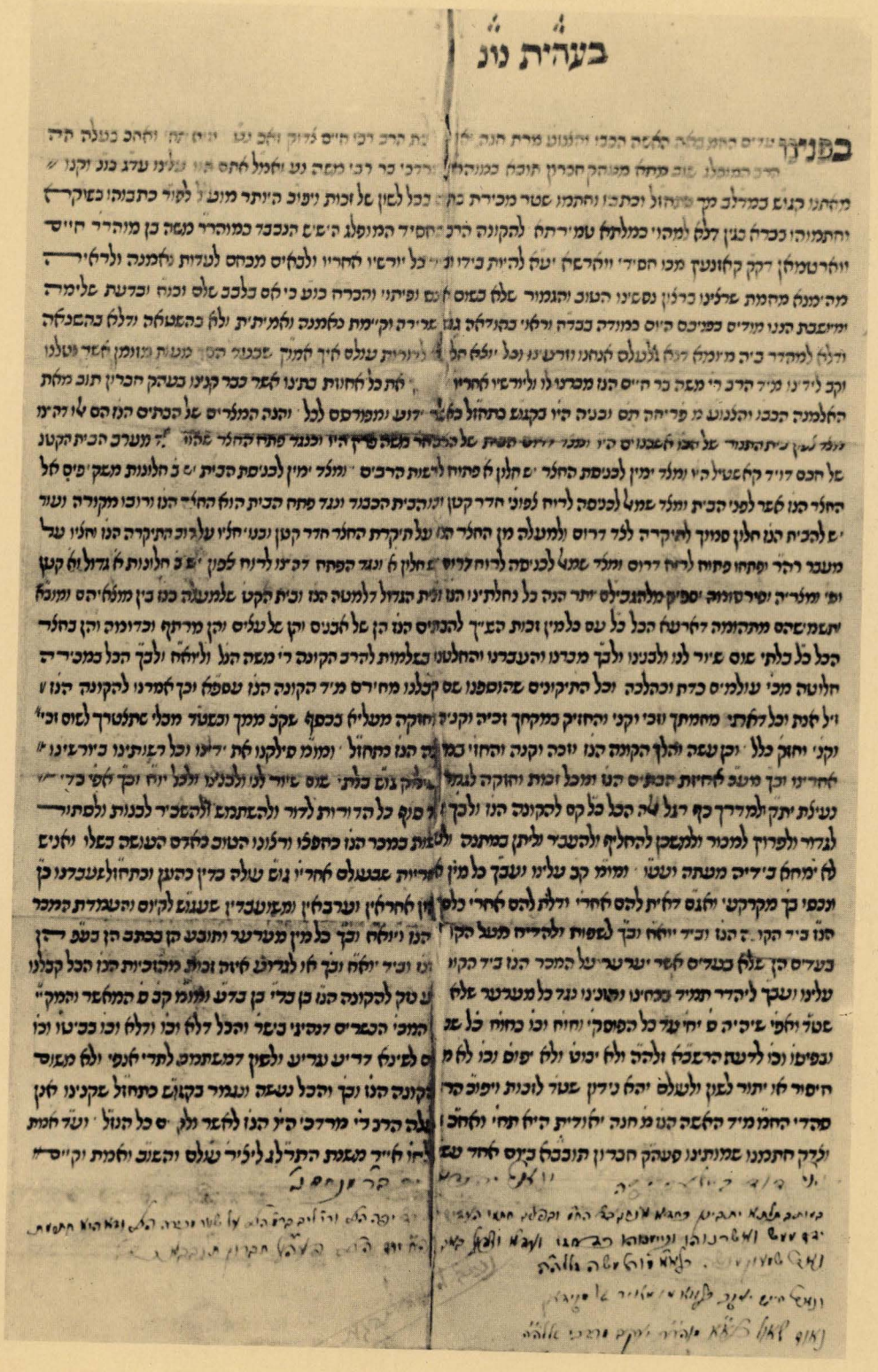
ר' אליהו מני הקים מוסדות, בין השאר את ביהמ"ד וביה"כ "בית יעקב". עם פטירתו של ר' משה פיריירה, תרכ"ה (1865), נבחר הרא"ם לרבה של חברון. בגלל המגיפה שפרצה אותו זמן, סירב לקבל את המינוי ורק כשוך המגיפה, לאחר שנה, נאות לכהן כרבה של קהילת חברון ושלא על־מנת לקבל פרס. הוא עצמו יצא לשליחויות, שאחת מהן היתה קודש לגאולת מערת המכפלה. כ"כ התעניין בהתיישבות חקלאית ואף התכתב בעניין זה עם משה מונטיפיורי ור' יהודה אלקלעי. באותה תקופה פעל יחד עמו הרב ר' רחמים יוסף פראנקו, מחבר שו"ת 'שערי רחמים' (עיין "אישים ודמויות").

בשנת 1864 ביקר בחברון הנוסע, איש הכהונה מסקוטלנד, נורמן מקליאוד, המתאר בפרוטרוט את בתי וחצרי היהודים בחברון, שהיו "מוגנים" מפני התנפלות, בזאת שמבואותיהם היו נפתלים ונסתרים ומעוקלים ... מעניין הוא תיאורו על מערת המכפלה: "זהו המקום היחידי עלי אדמות המושך אליו את כל בעלי הדת כאחת: 'אני מאמין באלקים'. 'הקבר הקדוש' בירושלים מפריד בין מוסלמי, יהודי ונוצרי, אולם פה מתאספים כולם יחדיו. המוסלמי שומר את המקום הזה כמקום יקר וקדוש, היהודי בא לכאן מכל קצות־תבל ביראת־כבוד ובאהבה ונשיקותיו הטביעו את חותמן על אבני המקום. נוצרים מכל המשפחות, מכל השפות והאמונות, מבקרים במקום זה ביראת־כבוד חדורת אהבה במידה שווה. ומי קבור כאן? מלך גדול? כובש? ואולי אדם מפורסם בשל גאוניותו או חוכמתו? לא, אין זה אלא רועה זקן שנטה את אוהלו לפני 4,000 שנה בין הגבעות הללו, אדם זר ועולה־רגל בארץ זו, שהיה ידוע רק כ'אל־ח'ליל', הידיד. בשם מבורך זה היה אברהם ידוע במשך שנות חייו, ובשם זה הוא זכור במקום קברו, ובשם זה קרויה העיר לזכרו" (מ' אי"ש, שם, 732).

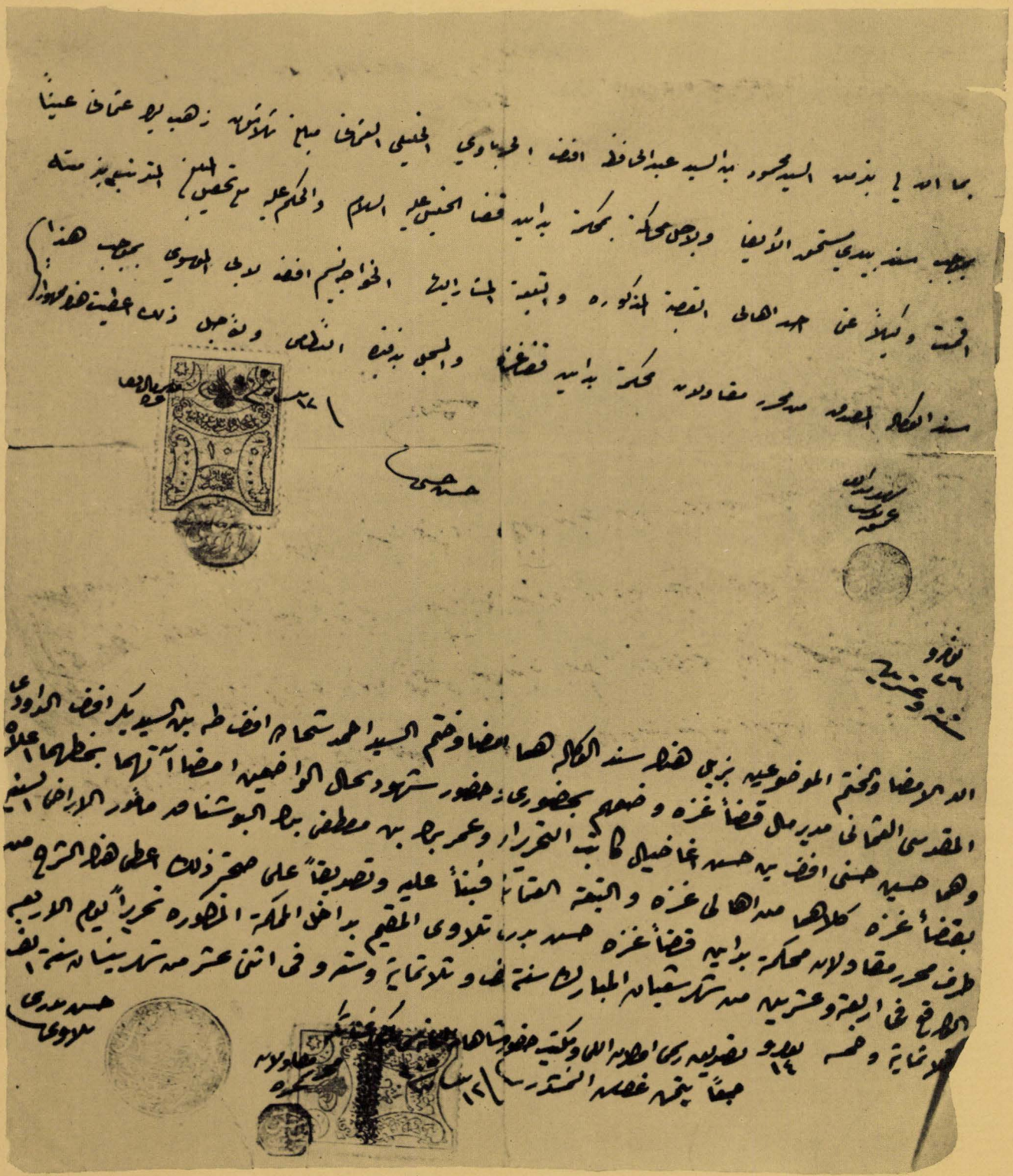
בשנת תר"ל (1870) היתה העדה צפויה לסכנת השמדה ורק בהתערבותו של ר' ניסן בק והשתדלותו אצל הקונסול האוסטרי ניצלו בני חברון. בתקופה זו בא לחברון העשיר חיים ישראל רומנו, שהיה בעל השפעה רבה גם בקושטא. הוא קנה מגרש מחוץ לעיר העתיקה ובנה לו בניין מפואר. עמו יחד עלו עוד מספר בעלי אמצעים מתורכיה (ראה: מפקד תרל"ה) ובנו בקרבתם את ביה"כ "האיסטנבולי". משנת תרל"א (1871) החלה יציאת בני חברון מן הגיטו, שנקרא בספרדית "קורטיזו", שבו היו מרוכזים כל המוסדות היהודים עד אז, אל מחוץ לגיטו. בין המשפחות הראשונות שעזבו את הגיטו היו המשפחות: ריבלין, סלונים, לוי, קפילוטו וקאשטל, אשר קנו מגרש הרחק מהגיטו.

הנוסע הגרמני גוטפריד מיליוס, שביקר בחברון בשנת 7–1876, כותב כי בעיר היו כ־500 יהודים, וכי רבים מהתושבים סוחרים עם שבטי הבדווים הנוודים ואף הולכים אחריהם למדבר. נוסף לזאת יש בחברון מעט מלאכה, בייחוד הכנת נאדות מעור עזים ותעשיית זכוכית. אם כי אינו מציין מי היו בעלי המלאכה, יש לשער כי היו בין מייצרי הזכוכית גם יהודים. באשר לעוסקים במסחר, לפי המפקדים של מונטיפיורי, הרי שברובם עסקו במסחר היין, ולמרות היותו אסור למוסלמים ... דר' ל"א פראנקל מציין בספרו 'ירושלימה' (עמ' 450): "כאשר ישקדו היהודים על הכנת היין, כן יפנו הישמעאלים בשקידתם לעשות ולהכין כלי זכוכית". ועל תעשיית היין היהודית כבר ציינו נוסעים נוצרים עוד לפני כן. ג'והן קאניגהאם גייקי (1887), הכומר הסקוטי שביקר בארץ מספר פעמים, כותב בספרו כי "לרובע היהודי שערים הנסגרים בלילה,

שטר קניין משנת תרל״ג (1873) לר׳ משה ב״ר חיים וואַרטמאַן, אשר קנה בחברון את הבתים שהיו בבעלותם של מרת חנה יהודית בת ר׳ חיים צדוק זאב ובעלה ר׳ מרדכי ב״ר משה. חתומים חכמי ביה״ד היהודי האשכנזי בחברון: ר׳ דוד ביילעס יפה ור׳ יהודא ליב ב״ר מנחם. המאשרים את החתימות: ר׳ שמעון מנשה, ר׳ חיים יעקב ב״ר מאיר בן מקידאן ור׳ שאול ב״ר יעקב (אוסף שלמה אמיתי, נינו של ר״מ ב״ר חיים וואַרטמאַן)

יפו־כוח, משנת 1882, שניתן ע״י אחמד שיחאבי אפנדי ליהודי נסים אפנדי לאבי (להבה), כדי שיתבע בשמו בביהמ״ש המחוזי בעזה את החוב המגיע לו מידי עבד אל־חאפז אפנדי אל־הירבאווי החברוני (גודל התעודה המקורית: 20×29; ארכיון כוללות ״מגן אבות״)

והוא הנוהג גם בשאר החלקים בעיר". בהמשך דבריו הוא מוסיף, כי "לפי דעת המיסיונר הגרמני מנתה האוכלוסייה 17,000 נפש, שמהן 2,000 יהודים והשאר מוחמדנים קנאים. בעיר כולה חמישה נוצרים בלבד" (מ' אי"ש, שם). מעניין להשוות תיאורים אלה עם תיאורו של ר' י"ד פרומקין, שביקר בחברון בתשרי, תרל"ז (1876). אף הוא מתאר את מצבם של יהודי חברון בצבעים קודרים ביותר, ומוסיף כי רמתם נמוכה ומצב הבטחון גרוע – "חיי היהודים תלויים להם מנגד". את מספר יהודי חברון הוא מעריך ב־600–700 נפש. באותה שנה כותב ר' רחמים אופלטקה, כי מספר יהודי חברון מגיע "בערך לשבע מאות נפש, כן ירבו" (א' יערי, 'מסעות', 640). המספרים שקבעו הנוסעים הנוצרים באותה תקופה לא היו נכונים, ואילו עדויותיהם של פרומקין ואופלטקה קרובות למציאות.

בשנת תרל"ט (1879) נתעוררה מחלוקת בעדת הספרדים, שכתוצאה ממנה התפטר רבי אליהו מכהונתו. העדה הזמינה את ר' רחמים יוסף פראנקו למלא מקומו. המחלוקת נמשכה גם לאחר מכן, עד שבשנת תרמ"א (1881) הושגה פשרה. ר' אליהו מני נקבע כראש ענייני הכולל והחותם הראשון ור' רחמים פראנקו כראש בית הדין ומייצג העדה. הרקע למחלוקת זו היה אי־פרסום דו"חים על ההכנסות וההוצאות של כוללות חברון. סיעתו של הרב מני פרסמה ספר בשם 'מנחת קנאות' ויריביו אף הם פרסמו ספר חריף בשם 'דמעת עשוקים'. בשנת תרמ"ב (1882) מבקרים בחברון ובמסגד שעל מערת המכפלה הנסיך מווילס ואחיו, בלווית פמליה גדולה ובתוכם המהנדס המלומד קפיטן קונדור, שהתחקה על פרטי הבניין ותיארו לאחר מכן, וכן החכם היהודי יוסף אפנדי קריגר, מזכירו של פחה ירושלים. בין חכמי ורבני הספרדים באותו דור, יש למנות: ר' דוד חסון פולישון, ר' צבי בג'איו; ר' נסים קאפילוטו; ר' יו"ט פרחי; ר' יוסף עבוד; ר' יצחק עקריש; ר' רחמים תורג'מאן; ר' יאושע ן' שושן; ר' ישראל פרחי; ר' בן־ציון רוביו; ר' חיים בג'איו; ר' שלמה משה סוזין; ר' לוי נחמיאש (שיצא בשליחות עם ר' יצחק פרחי); ר' מאיר פאניז'ל; ר' ישראל חנוך פרחי; ר' יוסף המכונה ן' וינשטי; ר' חיים קאריו; ר' נסים להבה; ר' מרדכי חסון; ר' נסים מקלי; ר' נסים קאפילוטו; ר' בכור אברהם הכהן; ר' רפאל ישראל אליקים; ר' חיים קאשטיל; ר' יצחק עזרא; ר' אהרן עובדיה; ר' יוסף חיים קאשטיל; ר' משה חיים עבדו; ר' נסים אשכנזי ור' יהודה פינטו. מבין חו"ר חב"ד יש למנות: ר' שמעון מנשה; ר' ליב סלאנים; ר' לוי יצחק סלאנים; ר' צבי פונדאמינסקי; ר' זלמן מנדלביץ; ר' משה שמערלינג; ר' אורי אורנשטיין; ר' מרדכי מייזלש; ר' דוד ליב יפה; ר' אברהם שרגא אשכנזי; ר' אלכסנדר זישא הויזמן; ר' זאב ליב סלונים והרבנית רחל סלונים.

*

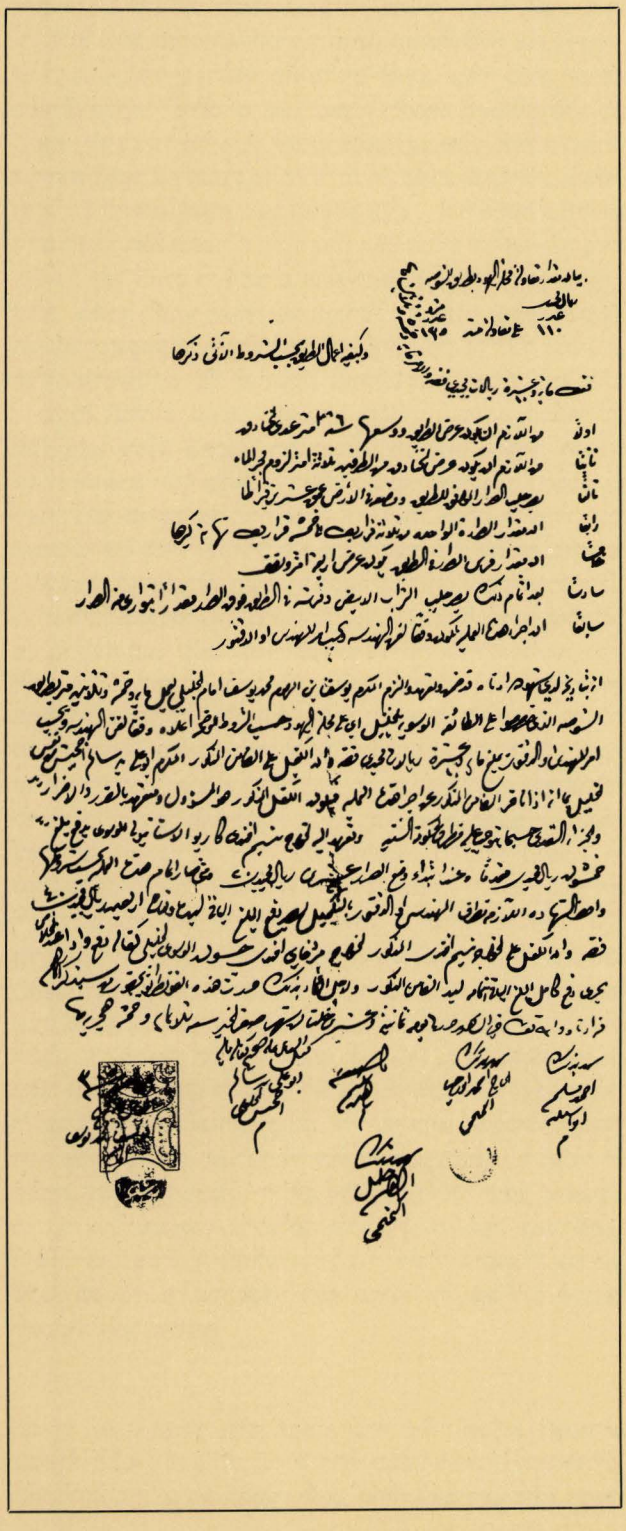
מתר"ן (1890) ואילך חלה תמורה בחיי יהודי חברון. העשירים שבעדה הספרדית שלחו בניהם לבתי הספר של כי"ח בירושלים, שחכמי הספרדים לא התנגדו להם, ואילו האמידים שלחו בניהם גם למיסיון. ליד הת"ת היה צורך איפוא להקים גם בית־ספר, שבראשו הועמד השופט מלכיאל מני. משנת תרנ"ה (1895) הוקם בחברון בית חולים. ילדים יהודים החלו להיות שוליות לבעלי מלאכה. חל שינוי במצב הכלכלי של היישוב. היהודים החלו לעסוק, מלבד בחנוונות זעירה, גם במסחר סיטוני של צמר. בשנת 1890 מנה היישוב היהודי בחברון קרוב ל־1500 נפש. הרא"מ לונץ מציין בשנת תרנ"ה (1895) כי מספר היהודים בחברון הגיע ל־1429. מהם: ספרדים – 810 ואשכנזים – 619 (לוח א"י, תרנ"ה).

הסופר הצרפתי הנודע פייר לוטי מספר על חברון (בשנת 1894), כי "ערבים ויהודים נעים בהמונם ברחובות וצבעי בגדיהם נוצצים מעל הגוון העמום של הקירות שאינם מסויידים ולא צבועים". ובקשר למערת המכפלה הוא מוסיף, כי ראה בביקורו: "עולי־רגל יהודים עניים, והם משרבבים צווארם כשועלים במאורתם, בנסותם להדביק את שפתותיהם על קבר האב, בה בשעה שפעוטות ערביים, נחמדים ולגלגנים, הנכנסים חופשית לחצר הפנימית, מסתכלים בהם כשבת־צחוק של בזיון ושל גאווה על פניהם" ... (מ' אי"ש, שם, 812).

אישיות בעלת שיעור קומה, שסייעה רבות לפיתוחה של הקהילה היהודית, היה ר' חיים חזקיהו מדיני, המכונה החח"מ, מחבר הספר המונומנטלי 'שדי חמד' (י"ח חלקים). לאחר ששימש בכהונת רב ראשי בקראסובזר שבקרים, במשך שלושים ושלוש שנה, עלה (בתרנ"ט) לירושלים, על־מנת להקדיש שנותיו האחרונות להשלמת חיבורו הגדול. לאחר פטירת הרי"ף, הפצירו בו חכמי חברון לבוא לעירם ולכהן שם כרב ראשי. החח"מ נעתר לבקשתם ועם בואו חברונה ייסד, בבניין המפואר של העשיר הקושטאי רומנו, ישיבה לצעירי חברון, שקראה ישיבת "שדי חמד". בשנת תרס"ד הוקמה בחברון אגודת צעירים בשם "צעירי חברון", ששמה לה למטרה ללמד את השפה העברית לילדי הת"ת, שעתיים בכל יום וללא תשלום. מטרתם של "צעירי חברון" היתה אף לפתוח בי"ס עברי, שבו יקנו השכלה, חוכמה ודעת כל ילדי חברון. ברם, בהשפעת הקנאים שבמקום, לא הרשה החח"מ ל"צעירי חברון" להקים את בי"ס ואף לב"כ חברת "כל ישראל חברים", שבא לחברון, בניסן תרס"ד, להציע להחח"מ את פתיחת בי"ס של הכי"ח בחברון, השיב הרב מדיני בשלילה, וזאת בגלל המחלוקת הגדולה שפרצה בעניין זה ובהשפעת רבנים מירושלים שכתבו לו מכתבים חריפים נגד פתיחת בי"ס עברי (על אישיותו ופעולותיו ראה: "הגאון" "אישים"). עם פטירתו של מדיני, בכסלו תרס"ה (1904), הוכתר ר' סלימאן מני, בנו של הרא"ם, בכתר הרב הראשי, ועשור השנים תרס"ה – ע"ד (1904–14), היו לשנות שגשוג והתפתחות לקהילת חברון.

האדמו"ר רבי שלום דוב מלובאוויטש הקים את ישיבת "תורת אמת" ושלח אליה מתלמידיו. בשנת תר"ס (1900) הוא קנה בחברון ובסביבתה נחלאות בסכום של 100,000 רובל. בשנת תרס"ט (1909) הוקם, ע"י הגביר הבגדאדי יוסף אברהם שלום, שהתיישב בסוף ימיו בכלכותא, בית החולים "חסד לאברהם", ובהשפעת ר'

חוזה משנת 1885 לסלילת "דרך המלך המיוחדת לעדה היהודית בחברון", שאורכה 135 מטר, אשר נעשה בין ב"כ העדה היהודית נסים אפנדי קאריו מקושטא, לבין הקבלן הערבי יוסוף מוחמד יוסיף אימאם. שכר העבודה — 110 ריאל מאג'ידי (גודל התעודה המקורית: 17 × 40 ס"מ; ארכיון כוללות "מגן אבות")

פירוט של הקבלנות בשכונה היהודית בדרך המלך

ריאל מאג'ידי	מטר
110 בעד הקבלנות	135

אך ורק מאה ועשר ריאל מאג'ידי כסף והמטרים מאה וחמש ושלושים.

אופן עבודת הדרך לפי התנאים הנזכרים לקמן(:)

ראשון (–) יש צורך שרוחב הדרך יהיה 6 מטרים מלבד התעלות.

שני (–) יש צורך שרוחב התעלות משני הצדדים יהיה 3 מ' לצורך זרימת המים.

שלישי (–) יש להביא את החצץ הדרוש לדרך ולסדר אותו בעומק 20 קירט.

רביעי (–) גודל החצץ(,) כל אחד(,) מ־3 קירטים עד 5 קירטים(,) מכסימום הגודל שלו.

חמישי (–) יש לפזר את החצץ בדרך ברוחב של 4.5 מ'.

ששי (–) לאחר גמר עבודה זו יש להביא אדמה לבנה ולפזר אותה בדרך מעל לחצץ(,) בכמות שתהדק ותכסה את החצץ.

שביעי (–) יש לבצע עבודה זו לפי הוראות ההנדסה ולשמוע להוראות המהנדס או הדוקטור.

בתאריך של היום ובפני העדים דלמטה(,) קיבל בקבלנות והתחייב הנכבד יוסיף בן המנוח מוחמד יוסיף אימאם החנפי של חברון(,) לבצע עבודה של 135 מ' בדרך המלך המיוחדת לעדה היהודית שבחברון(,) או הדרך שברחוב היהודים ולפי התנאים המפורטים לעיל ובהתאם למקצוע ההנדסה ולפי פקודת המהנדס והדוקטור(,) תמורת סכום של 110 ריאל מאג'ידי כסף(.) והערב על הקבלן הוא הנכבד אבו־עלי בן סלים חמיס מאותה עיר אל־ח'ליל. ואם יפגר הקבלן הנ"ל לבצע את העבודה(,) יהיה הערב הנזכר לעיל האחראי ומתחייב לשאת בנזקים ובתשלום קנס כספי שיוטל עליו ע"י הממשלה הנעלה(,) ויתחייב כלפיו האדון נסים אפנדי קריו מאיסטנבול היהודי(,) לשלם סכום של 50 ריאל מאג'ידי במזומן(,) ועם התחלת פיזור החצץ ישלם 20 ריאל מאג'ידי(,) ועם גמר העבודה לפי התנאים דלעיל ומתן תעודה מצד המהנדס והדוקטור שהעבודה נסתיימה(,) תשולם יתרת הסכום והוא 40 ריאל מאג'ידי, והערב בעד האדון נסים אפנדי הנזכר לעיל יהיה מרדכי אפנדי חסון היהודי מעיר חברון(,) המקבל על עצמו לשלם כל הסכום בגמר העבודה לקבלן הנזכר(.) ולראיה נכתב חוזה זה בנוכחות העדים המכובדים ובעזרת השם(,) ביום שמונה ועשרים מחודש צפר שנת שלוש מאות וחמש להיג'רה.

העיד בזאת (–) אחמד מוסלם אבו סמלי	העיד בזאת (–) חג' אחמד אל־תמימי (חותמת)	כתב זאת (–) (חתימה בלתי ברורה)	ערב על אמיתות מה שנכתב לעיל (–) אבו עלי אבן־סאלים אחמד אל־ח'ליל

העיד בזאת (–)
איברהים ח'ליל
אל־תמימי

(בול ועליו:)
28 צפר שנת 305
מודה שזה נכון
יוסוף מוחמד
יוסיף אימאם

הערה: הרשום בסוגריים – אינו במקור והוא להבנת המקרא.

שטר בעלות על חלקת קרקע בחברון, שהועברה מיהודי ליהודי, משנת 1310 להיג׳רה (1888 לערך),
באישור משרד ספרי האחוזה של הממלכה העותומנית (גודל התעודה: 18 × 37 ס״מ; אוסף א׳ פרנקו)

(סמל הממלכה העותומנית)

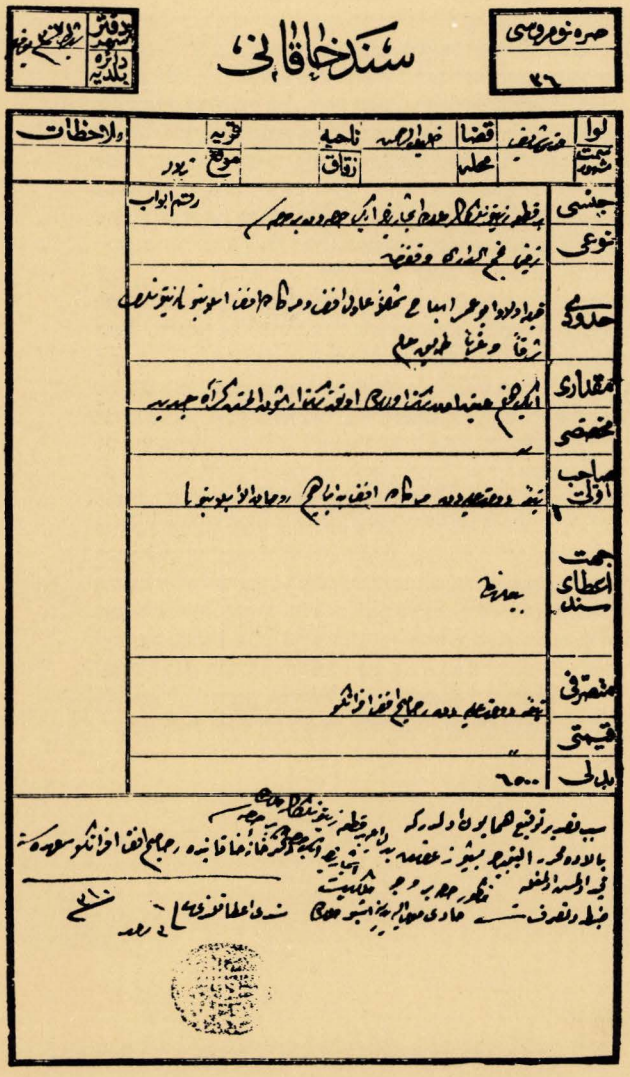
מספר סידורי	ספר חדש המחז שבט 307
36	משרד העיריה

שטר־בעלות חוקי

פלך	ירושלים המכובדת	מחז	ח׳ליל אל־רחמן	אזור כפרי	כפר		הערות
		שכונה		רחוב	מקום	שללי	

סוג	חלקת אדמה נטועה מספר עצי זית(.) חלק אחד מתוך שני חלקים
מין	אדמת ה״וקף״ (ההקדש)
גבולות	דרום (–) בני אבו עמר(;) צפון (–) עאדל אפנדי ומרקדו אפנדי איסטמבולי(;) מזרח ומערב (–) דרך ציבורית
שטח	שני דונם עתיק ושמונה־עשרה זרתות(;) שלושים ושש אמות בדונמים חדשים
בעלות ראשונה	נתין הממשלה העליונה (התורכית) מרקדו אפנדי בן איברהים רומאן האיסטמבולי
סיבת מתן השטר	מכר
המחזיק (בקרקע)	נתין הממשלה העליונה רחמים אפנדי פרנקו
מחיר ותמורה	6500
סיבת מתן הצו המלכותי לחותמת שטר זה היא כי כאמור לעיל ותמורת ששת אלפים וחמש מאות גרושים בעד חלקת אדמה מסוג מולק(,) נטועה שמונה עצי זית(,) ובעבור חלק אחד מתוך שני חלקים(,) נרשמה הבעלות בספר רישום שטרי בעלות חוקית בשם רחמים אפנדי פרנקו המחזיק באדמה הנ״ל(,) ועל כן ניתן לו השטר בשלישי בניסן 310 (חותמת מנהל) (ספר השטרות)	

הערה: הרשום בסוגריים – אינו במקור והוא להבנת המקרא.

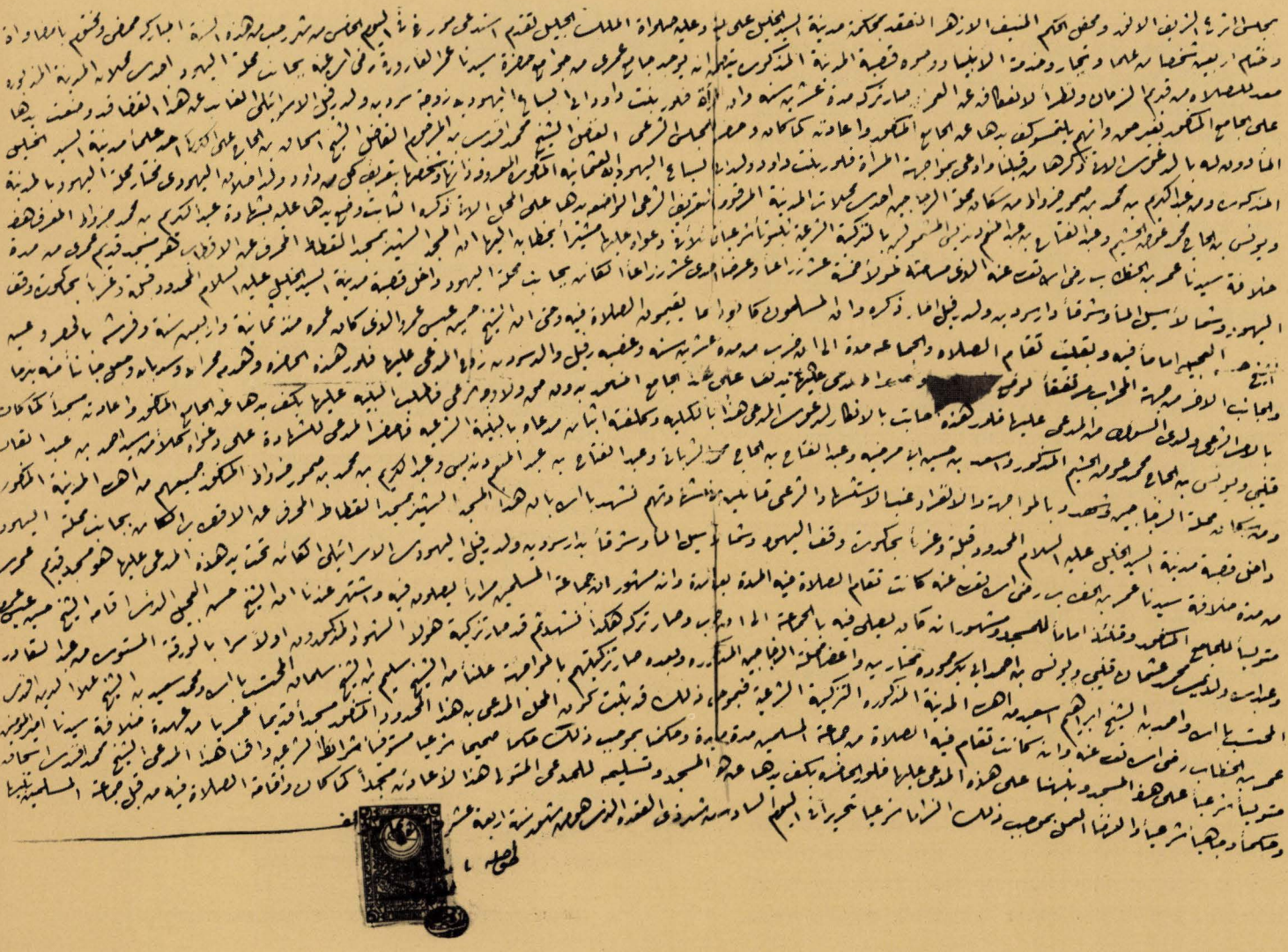
בבית הדין השרעי (הדתי) הנכבד(,) במושבו בעיר אדוננו אל־ח׳ליל(,) על נביאנו ועליו תפילות האל הרחמן(,) הוגשה בקשה הנושאת את תאריך היום החמישי לחודש רג׳ב לשנה זו המבורכת(,) בחתימות וחותמות ארבעים אישים(,) חכמי דת(,) סוחרים(,) משרתי קודש וטובי העיר הנזכרת שתוכנה הוא(,) כי יש בנמצא מסגד עומרי ממסגדי אדוננו עומר אל ג׳רויה(,) רצון האל עליו(,) שמקומו ליד רובע היהודים(,) אחד מרובעי העיר הנזכרת(,) והמיועד לתפילה מזמן קדום. וכיון שאין הוא תקין (המסגד) נעזב במשך עשרים שנה(,) כי האשה גברת פלור בת דוד רוביו היהודי(,) אשת סרדין בן רפאל הישראלי הנעדר ממחוז זה(,) שמה ידה על המסגד האמור ללא כל זכות(,) ולכן מבקשים להסיר את ידה מן המסגד האמור ולהחזירו כמו שהיה. בפני ביה״ד הופיע השיח׳ מוחמד אפנדי בן המנוח הנכבד שיח׳ איסחאק אבן חג׳ עלי אל־כרכי(,) אחד מחכמי העיר אל־ח׳ליל הנז׳(,) שהרשיתי לו לטעון במשפט זה(,) ותבע בנוכחות האשה פלור בת דוד רוביו היהודיה העותומנית הנז׳(,) שזהותה ואישיותה הוכחו בעדות דוד בן יהודה היהודי (בג׳איו) מוכתר רובע היהודים בעיר הנז׳(,) ועַבד אל־פרים אִבן מוחמד אִבן צמור כרוַאט מתושבי רחוב אל־קאזאזין(,) אחד מרחובות העיר הנז׳(,) שיש לה זהות שרעית(,) אשר היא המחזיקה ושמה ידה על המקום שייזכר להלן(,) וכי שימת הידּ עליו הוכחה בעדותו של עבד אל־פרים אבן מוחמד כרואט(,) המזהה הנ״ל(,) ויוניס אבן חג׳ מוחמד עוואד אל־חאשים(,) ועבד אל־פאתח אבן עבד אל־מונעים דנדיס(,) הנכללים בעדות התַזכִּייה (הוכחה מהימנה) (,) אשר אמרו בהצביעם על הנתבעת(,) כי המסגד הידוע כמסגד אל־קטאט הוא מסגד קדום עומרי(,) מתקופת שלטונו של אדוננו עומר אבן אל־ח׳טאב(,) רצון האל עליו(,) ושטחו הוא(:) אורך חמש ועשרים אמות ורחבו אחת־עשרה אמה(,) והוא נמצא ליד רחוב היהודים בתוך עיר האב אל־ח׳ליל עליו השלום(,) וגבולותיו הם(:) מדרום וממערב (–) אדמת הֶקדש היהודים(;) מצפון (–) תעלת המים(;) ממזרח (–) בית סרדין בן רפאל הנ״ל. וכי המוסלמים היו מתפללים בו תמיד(,) וכי השיח׳ חסן עיסא עמר כיסה את רצפתו במחצלאות לפני שמונה וארבעים שנה ומינה את השיח׳ חסן אל־עג׳יל אימאם למסגד זה(,) והיו מתפללים בו עד אשר נחרב(,) וזה לפני עשרים שנה(,) וגזל אותו רפאל בן סרדין בעלה של הנתבעת פלור הנוכחת בזה(,) אשר הרס את בית השימוש וסתמו בדלת ועשה חלק ממנו בור מים וחלק אחר(,) מצד בית השימוש(,) מחסן לשים(.....) וחזקתה במסגד היא ללא זכות או צד חוקי(,) ולכן דרש להביא הוכחות נגדה לשם מתן צו להסיר ידה מן המסגד האמור ולהחזירו כמסגד כמו שהיה. הנתבעת נשאלה מה בפיה והשיבה בהכחשת תביעת התובע בכללותה. לכן הוריתי להוכיח את התביעה בהוכחות שרעיות (דתיות). עוואד אל־חאשים(,) הנזכרים לעיל(,) ואת אסעד אבן חסן אבו מרכייה ואת עבד אל־פאתח אבן חג׳ מוחמד אל־שרבאטי התובע הביא את העדים הבאים להוכחת תביעתו(,) והם(:) האדון אחמד אבן עבד אל קאדר קניבי(,) יוניס חג׳ מוחמד ואת עבד אל פתאח אבן עבד אל־מונעים דנדיס ואת עבד אל־כרים אבן מוחמד אבן צמור כרואט הנ״ל(,) כולם תושבי עיר זו הנ״ל ומתגוררים ברחוב אל קאזאזין. העדים הנ״ל העידו ביחד ובנפרד(,) לאחר שנתבקשו להעיד(,) ואמרו בעדותם(:״) אנו מעידים באלהים כי המסגד הזה(,) הידוע כמסגד אל־קטאט(,) הנמצא על־יד שכונת היהודים(,) בתוך עיר האב אל־ח׳ליל עליו השלום(,) המוגבל מדרום ומערב באדמת הֶקדש היהודים(;) מצפון (–) בתעלת המים(;) ממזרח (–) בבית סרדין בן רפאל היהודי הישראלי(,) והנמצא בהחזקתה של נתבעת זו(,) הוא מסגד עומרי קדום(,) עוד מתקופת הסולטן עומר אבן אל־ח׳אטיב(,) ירצהו האל(,) והיו מתפללים בו(.) ומודעת אצלנו כי השיח׳ חסן אל־עג׳יל אשר מונה ע״י חסין עיסא עמר(,) היה ממונה על המסגד האמור כאימאם וכן ידוע הוא שהאימאם היה מתפלל בו בציבור עד שחרב ונעזב(,) ועל כך אנו מעידים(״). אחר־כך עשיתי תַזכִּייה (הוכחה מהימנה) של העדים האמורים(,) תחילה בסתר ובכתב(,) שנעשה בידי עבד אל־קאדר ועבד־אללה דנדיס ומוחמד עוסמאן קניבי ויוניס אבן אחמד אבו עכר חמודה(,) המוכתרים וזקני רחוב אל־קאזאזין הנזכר(,) ולאחר תַזכִּייה פומבית ע״י השיח׳ סלים אבן שיח׳ סלמאן אל־מחתסיב באללה ומוחמד סעיד בן השיח׳ עלא אל־דין אפנדי אל־מחתסיב באללה ואחמד אבן שיח׳ איבראהים אסעד, מתושבי העיר האמורה, תַזכִּייה שרעית. לפיכך הוכח לי כי המקום הנדון והמוגבל כנ״ל הוא מסגד קדום עומרי(,) עוד מתקופת שלטונו של אדוננו אִמיר המאמינים עומר אבן אל־ח׳טאב(,) ירצהו האל(,) והמוסלמים היו מתפללים בו תפילות שבציבור תקופה ארוכה. ופסקנו לפי זה פסק שרעי(,) לפי הוראות הדת המוסלמית(,) ומינינו את התובע שיח׳ מוחמד אפנדי איסחאק כממונה שרעי על מסגד זה(,) והזהרנו את הנתבעת פלור הנוכחית שיש להסיר ידה ממסגד זה ולמסרו לתובע הממונה לשם החזרתו למסגד(,) כפי שהיה מיועד לתפילה לציבור המוסלמים(,) אזהרה ופסק פסק שניתנו בנוכחותה כדת וכדין(,) וחייבנו אותה לעשות בהתאם את הצו השרעי.

נכתב ביום הששי לחודש זיל אל־קעדי(,) שהוא מחודשי שנת ארבע־עשרה ושלוש מאות ואלף

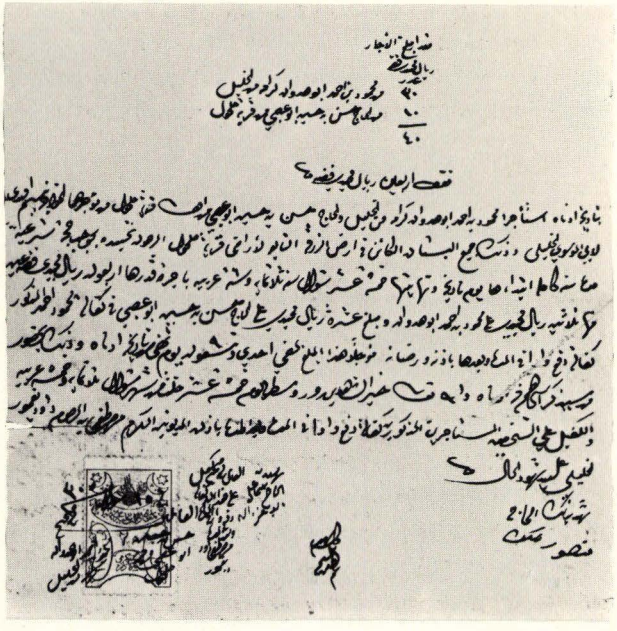
הקאדי של ח׳ליל אל־רחמן
(חותמת על בול)

הערה: הרשום בסוגריים – אינו במקור והוא להבנת המקר

צו בית־הדין השרעי משנת 1314 להיג׳רה (1894), לערך, המפקיע מידי היהודיה פלור בת דוד רוביו, אשת סרדין בן רפאל, את בעלותה על המבנה ההרוס והעזוב, זה עשרים שנה, של המסגד ״אל־קטמט״ לשעבר, שהיה גובל עם הרובע היהודי בחברון. הצו מסתמך על כך שהיהודיה פלור ״שמה ידה על המסגד האמור ללא כל זכות״ (גודל התעודה המקורית: 46 × 59 ס״מ; ארכיון כוללות ״מגן אבות״ (מימין — נוסח עברי)

שטר חכירה משנת 1888, המתייחס לפרי גן ליד חלחול, אשר היה בבעלותו של נסים לאבי (להבה) אפנדי מחברון, תמורת סכום של 40 ריאל כסף (מאג׳ידי) (ארכיון כוללות ״מגן אבות״)

ערך סכום החכירה

ריאל מאג׳ידי כסף
30 מאת מחמוד אבן אחמד אבו הדואן כראמה מח׳ליל
10 מאת חג׳ חאסן אבן־חסין אבו עצבי מכפר חלחול

40

אך ורק 40 ריאל מאג׳ידי כסף.

בתאריך דלמטה חכר מחמוד אבן אחמד אבו הדואן כראמה מח׳ליל (חברון) והחג׳ חסן אבן־חסין אבו עצבי מתושבי כפר חלחול מאת החוכר האדון נסים אפנדי לאבי היהודי החברוני(,) וזאת כל הגן הנמצא באדמת אל־זרקה השייכת לאדמות כפר חלחול הידועה(,) שגבולותיה לפי מסמך (חיג׳) חוקי דתי (שרעי) לשנה שלמה(.) המתחילה ביום התאריך דלמטה ומסתיימת ב־15 לחודש שאואל שנת 306, מערבי בדמי חכירה של 40 ריאל מאג׳ידי פאדה (כסף) במזומן(,) מהם 30 ריאל מאג׳ידי על מחמוד אבן אחמד אבו הדואן וסכום 10 ריאל מאג׳ידי על חג׳ חסאן אבן־חסין אבו עצבי בערבות מחמוד אחמד הנזכר לעיל(.) ערבות של תשלום וחיוב בזמנו ואחריו(.) ברשותו וברצונו נדחה תשלום הסכום ל־91 יום לאחר התאריך דלמטה(,) וזאת בנוכחות האדונים שחתמו למטה ואל עליון הטוב שבעדים(.) נכתב ביום 15 לחודש שאואל 305 ערבי(.) והערב על שני אנשים החוכרים הנזכרים לעיל ערבות של תשלום ופרעון בזמן ואחריו וברשות החייבים(,) הנכבד מוסטפה בן המנוח דאוד נע׳מור החברוני מעיד על זאת(.)

עד על זאת	כאמל	עד (–)	ערב על ערבות זו
החג׳ מנסור	איברהים	חג׳ איסמעיל	בזמן התשלום ולאחריו (–)
	אל־שיח׳	אבו ג׳זאלי	מוסטפה דאוד נע׳מור

(על הבול) 15 שאואל 305. ברור. (על הבול) חסאן אבו־חסין אבו עצבי מחלחול; מחמוד אחמד אבו הדואן כראמה מחברון

הערה: הרשום בסוגריים – אינו במקור והוא להבנת המקרא.

סלימאן מני, בנו של הרא״ם, שהיה בשנים תר״ע – תרע״א (1910־1911) בהודו, הושלם בית החולים ע״י משפחת ששון. בשנת תרע״א הוקמה ישיבת ״רחל ששון״ ע״י סר יעקב בן אליהו־דוד ששון.

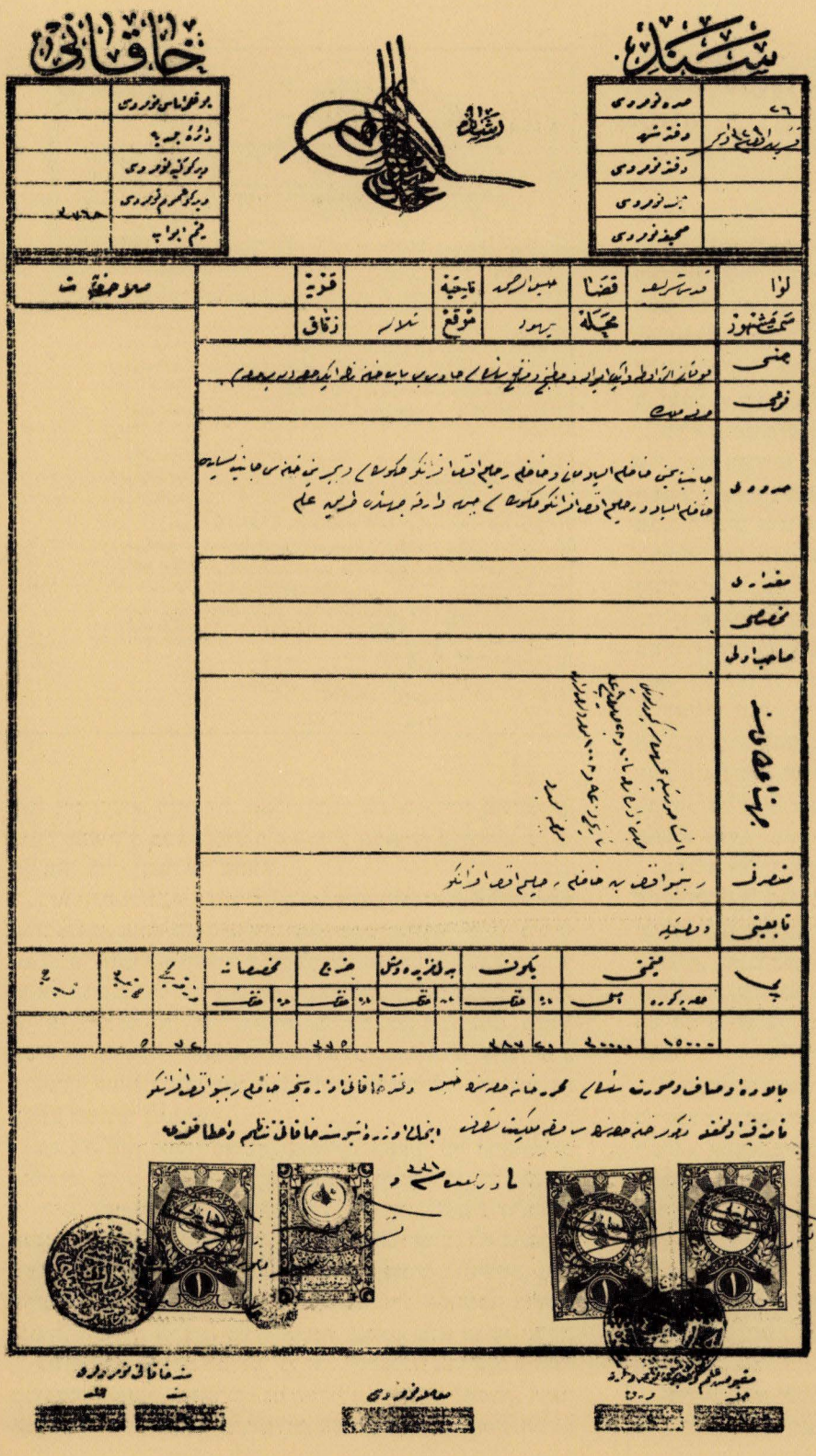
בין חכמי ומנהיגי חברון של אותו דור יש למנות: מרדכי ב״ר סעדיה חסון, שהיה מראשי הציבור וחתם על פניות יחד עם ר׳ מני ור׳ חזקיה מני; ר׳ נסים רפאל פראנקו; ר׳ מרדכי דוב סלונים; ר׳ יעקב יוסף סלונים; ר׳ שמעון הויזמן; ר׳ אליעזר קלונסקי; ר׳ רפאל קפילוטו; ר׳ חיים קאשטיל; ר׳ מאיר אגבאבא; ר׳ סלימאן מני; ר׳ אברהם קאשטיל; ר׳ יחזקאל שלום מני ור׳ שלמה יהודה ליב אשכנזי. השירותים שניתנו לתושבים, ללא תשלום, כללו שירותי רפואה וחינוך, הכנסת־אורחים, אפיית־מצות ושירותי טהרה. מבין רופאי חברון ייזכרו: דר׳ ירמנס; דר׳ לבונטין; דר׳ קנטרוביץ; דר׳ חסון ודר׳ מני. ומבין הרוקחים: בן־ציון גרשון – אבי רוקחי חברון; עובדיה קמחי; ברל הלבן; יעקב הלבן; חזן ודוד מני.

היהודים החלו לעסוק גם במלאכה, כגון: סנדלרות, נגרות, חייטות, נפחות, שענות, צבעות, סיידות ובאשר למסחר, היה בעיקרו מסחר הבדים. בשנת תרע״ב (1912) החלו גם המוסלמים, שהשתלמו אצל היהודים, לעסוק במלאכה ובמסחר ומאז הורע והלך המצב הכלכלי והיהודים החלו לעזוב את חברון. בתרע״ג (1913) יסדה ״עזרא״ תלמוד תורה לבנים ובי״ס לבנות וכולל ההונגרים מירושלים הקים ישיבה לאנשי הכולל, אולם זו פסקה לאחר שנה. בפסח אותה שנה ביקר בחברון, ובמסגד שעל המערה, הציר האמריקאי היהודי שבתורכיה מורגנטאו. הקהילה היהודית ערכה לכבודו קבלת־פנים מפוארת והיה זה יום חג לקהילת חברון.

*

בתקופת מלחמת העולם היו בתי היהודים פתוחים לרווחה לכל חייל יהודי, במיוחד הצטיין בכך אליעזר קלונסקי (נפטר 1917). אולם מלחמת העולם גרמה לחורבן היישוב. הצעירים גוייסו לצבא התורכי בעל־כורחם והפחד מהשירות בצבא היה רב. סתימת צינורות החלוקה, הרעב והמגיפות עשו שמות בתושבים וגרמו לבריחה מחברון. למרות המצב הכלכלי החמור בשנות המלחמה, מילא ביה״ח היהודי, שהיה מוחזק בקושי ע״י ״הכולל״, תפקיד חשוב בטיפול בחיילים היהודיים שהיו בצבא התורכי. החיילים היהודיים רעבו ללחם ורבים מהם חלו בטיפוס ובמחלות קשות אחרות. הם הובאו לביה״ח וזכו שם לטיפול מסור ורחום, ובצאתם – קיבלו אף דמי כיס עד שיגיעו לבתיהם, וזאת בזמן שרבים מבני חברון היהודיים רעבו ללחם. לפי הספירה של המשרד הא״י של ההסתדרות הציונית היו בחברון בשנת תרע״ח (1918) רק 757 נפש. היישוב הלך ופחת. הכוללים נתבטלו ומתפרנסיהם עזבו את העיר. מאה נפשות, שהתפרנסו מחמישה כוללים אשכנזים, עזבו אף הם לאחר ביטול הכוללים והפסקת תמיכת ועד הסיוע האמריקני. הכולל החב״די, שמנה בתרע״ד (1914) 165 נפש, כמעט בטל ובשנת תרפ״ב־תרפ״ג (23–1922)

שטר בעלות (קושאן) תורכי משנת 1910, לערך, המאשר את הבעלות החוקית על הקומה השנייה בבניין ביה"ח "חסד לאברהם" שברחוב שללי, ע"ש שני הרבנים דאז: ר' סלימאן מנחם מני ור' מאיר פרנקו, חלק כחלק (גודל התעודה המקורית: 23 × 40; אוסף א' פרנקו)

(סמל
הממלכה
העותומנית)

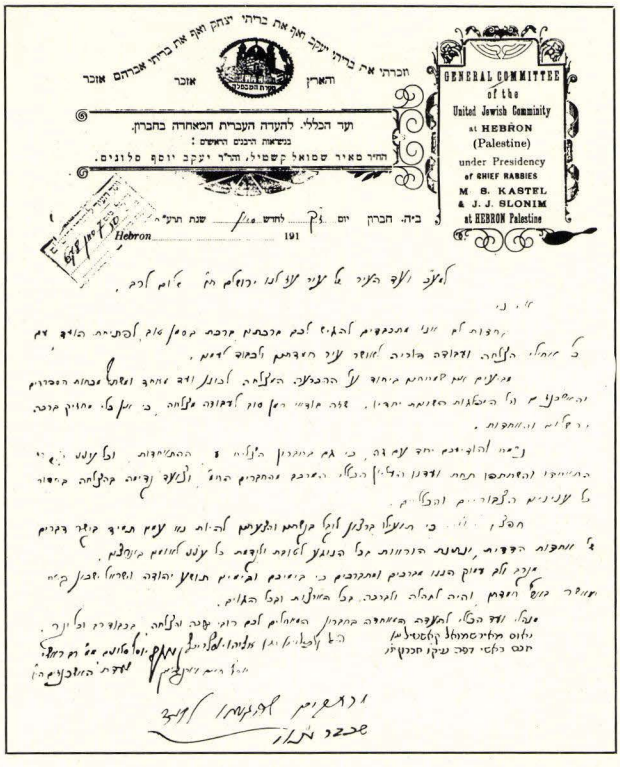
מחוז – קודוס שריף (ירושלים).
נפה – ח'ליל רחמן (חברון).
שכונה – יהודית.
מקום – שללי (שם הרחוב).
סוג – למעלה, ששה חדרים ושני הולים ומטבח ושירותים ודלת כניסה אחת.
מין – מולק (רכוש ובעלות פרטיים).
גבולות – מצד ימין המגרש השייך לחכם אליהו מני וחכם רחמים אפנדי פראנקו, אותו הדבר גם מצד שמאל ומצפון – דרך עממית (ציבורית).
סיבה – בניין חדש שנבנה לפי הוראות ההנהלה של המועצה העליונה, בתאריך 28 לחודש אלול (ספטמבר), 329(1), מספר 1008.
הבעלים – רבנו אפנדי בן חכם רחמים אפנדי פראנקו.
נתינות – הממשלה העליונה (תורכית).
הערך – 15000 מ־30000 (מחצית ערך הנכס).
השווי – 387 גרוש ועשרים פרה (פרוטה).
הוצאות – 375 גרוש.
הרכוש הנזכר לעיל נרשם בספרי הרכוש בשם חכם רבנו אפנדי פראנקו. ולראיה כי הרכוש נמצא בבעלותו המלאה, ניתן לו המסמך החוקי הזה.

(תאריך תורכי) ז' אל־קעדי 331(1)
(תאריך ערבי) תשרין אוואל 329(1).

(בול)	(בול)	(בול)	(בול)
מבוטל	מבוטל		מבוטל
תשרין	אוואל	תשרין	אוואל
		(חתימה)	
(חותמת		(חותמת	(חותמת
הטאבו)		הפקיד)	הטאבו)

הערה: הרשום בסוגריים – אינו במקור והוא להבנת המקרא.

איגרת מיום ז״ך בסיון, תרע״ח (1918), מאת ראשי העדה היהודית המאוחדת בחברון לוועד העיר ירושלים. באיגרת מברך ועד קהילת חברון את ועד עיה״ק ירושלים על איחוד הקהילה, ומודיע שגם בחברון הוקם ועד מאוחד משתי העדות. על האיגרת חתומים: הרב מאיר שמואל קאשטיל — חכם באשי; ר׳ רפאל קאפילוטו; ר׳ אליהו יוסף ריבלין; ר׳ יעקב יוסף סלונים ור׳ יוסף חיים אעפשטיין (ארכיון כתה״י, מכון בן־צבי)

מנה רק כתשע משפחות, אשר קיבלו את החלוקה מירושלים. היחיד שהמשיך בפעלתנותו היה הכולל הספרדי בראשותו של ר׳ סלימאן מני – רבה של חברון.

בשלהי המלחמה, לאחר שהתורכים עזבו את המקום והבריטים טרם נכנסו, היתה העיר שרוייה ללא ממשל ומשטר ואימה גדולה נפלה על העדה היהודית המדולדלת. הנכבדים הערביים באו אז אל הרב הראשי סלימאן מני והבטיחוהו, כי הם עצמם יגנו על חייהם ורכושם של יהודי חברון עד לכניסת הבריטים. במשך שבועיים ימים היו הנכבדים הערביים מתאספים ערב ערב ל״חצר״ היהודים והיו מבלים בחברתם כל הלילה – עד לכניסת הצבא הבריטי לחברון.

באותה שנה (1918) מקימה המחלקה לחינוך של ההסתדרות הציונית בי״ס לבנים, בי״ס לבנות וגן־ילדים. רב העיר, ר׳ יעקב יוסף סלונים, שנטה לתנועת ״המזרחי״ השפיע על רבים מבני חברון ללכת בעקבותיו, אולם היישוב העברי לא התפתח. נוצר מצב, שבעוד ובכל הארץ גדלו היישובים היהודיים, נבנו ערים ומושבות והארץ יושבה, הלכה חברון ונתמעטה בחומר וברוח. העולים הרבים שעלו ארצה, כמעט שלא הגיעו אליה.

עם תחילת המנדט הבריטי על א״י והתארגנות היישוב היהודי במוסדותיו (1919), מתארגנת גם הקהילה היהודית בחברון. ״ועד הצירים״ לא״י, שמושבו בירושלים, מטביע חותמו על אורח החיים הציבוריים. יהודי חברון מתאספים, לראשונה בתולדות היישוב החברוני, לאסיפה כללית ובוחרים, על־פי תקנות, בוועד אשר ינהל את ענייני הציבור עם מוסדות היישוב היהודי בארץ. כיו״ר ״ועד העיר ליהודי חברון״ כיהן מר מנשה מני, שהיה אז מנהל סניף ״אנגלו־פלשתינא״ בחברון וכמזכיר – יצחק שמי, שנודע לאחר מכן כסופר מבורך שתיאר בסיפורו מהווי הערביים.

בין חכמי וראשי קהילת חברון באותה תקופה, יש למנות: ר׳ מאיר קאשטיל, זקן רבני חברון בדורו; ר׳ מאיר פראנקו; ר׳ חנוך חסון (שלאחר פטירת ר׳ סלימאן מני כיהן כאב״ד ונרצח במאורעות תרפ״ט); ר׳ שלמה אליעזרוב; ר׳ שלום מני; ר׳ שניאור זלמן הבלין; ר׳ שניאור זלמן סלונים; ר׳ יהודה קאשטיל; השליח ר׳ יעקב חי בורדוגו; דר׳ יעקב חסון; מרדכי חסון ויהושע חסון.

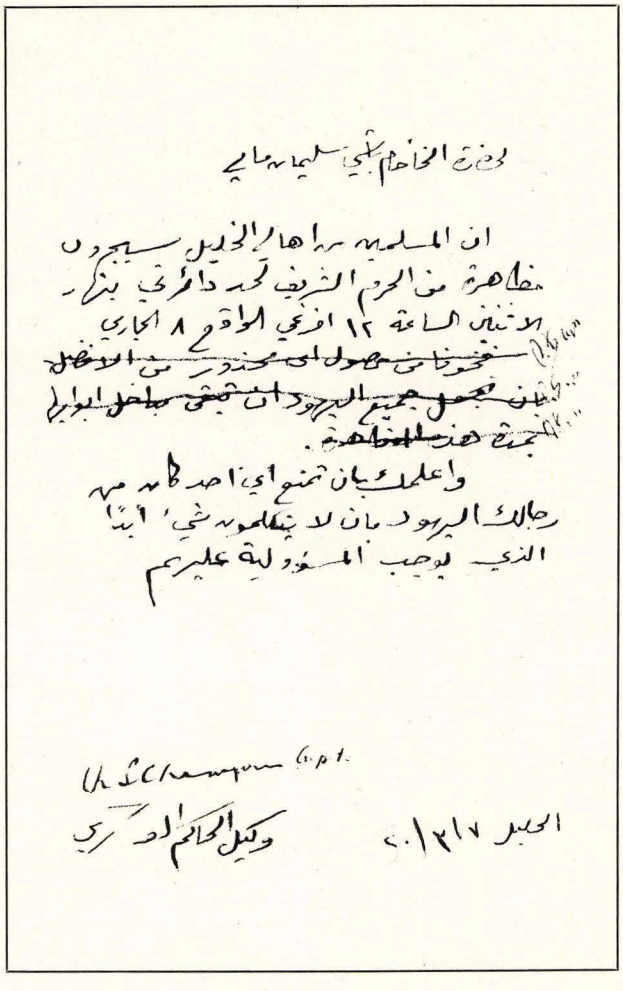
בקיץ תרע״ט (1919) רגשו רוחות בני חברון. המורה, אשר נשלח ע״י ״ועד הצירים״ ללמד בביה״ס לבנות, אירגן אסיפות שבהן השמיע האשמות חמורות על ראשי הקהילה והרבנים. שלושים מבני היישוב חתמו על מכתב לר׳ סלימאן מני, הרב הראשי, בדרישה להרחיק אותו מורה, וועד הצירים נענה לפניית ״ועד העיר ליהודי חברון״ והחליף את המורה באחר, לשנת הלימודים תר״ף (וראה: ״תלמוד תורה וחינוך בחברון״). באותו חורף ירד בחברון שלג כבד, אשר גרם לנזקים חמורים. מצב בני הקהילה היה קשה ורק הודות להקצבה מיוחדת שנשלחה ע״י ועד הצירים בירושלים, 22 לירות א״י, יכלו בני הקהילה להשיג פחמים להחם את בתיהם הקפואים. באדר אותה שנה מבקשים יו״ר ומזכיר ועד העיר מאת דר׳ ד׳ דה־סולה שול, יו״ר ועד הצירים, כי יבוא לחברון על־מנת לעמוד על הלך הרוחות בקרב בני הקהילה, שתבעו לבחור בוועד חדש.

באביב תר״פ (1920), יצאו ערביי חברון, כמנהגם שנה שנה, בתהלוכתם ל״נבי מוסא״, דרך ירושלים, כשהם מכים בתופים ובמצלתיים ומנופפים בדגלי ה׳חרם׳. למחרת נפוצו שמועות בחברון, כי בהגיע התהלוכה לשערי ירושלים התנפלו עליהם ״הציונים״, עשו בהם שחיטה וקרעו אף את דגליהם. ערביי חברון פנו למ״מ המושל הבריטי, לקפטן צ׳מפיון, וביקשו ממנו רשות לצאת מיד ל״אל־קודס״ כדי לעזור לאחיהם שהותקפו כביכול ע״י ״הציונים״. המושל סרב לבקשתם וחסם את הדרכים מחברון לירושלים. לאחר הפצרות מרובות נענה המושל לבקשתם לערוך, לפחות, הפגנה בחוצות חברון, שתצא מחצר המסגד שעל מערת המכפלה עד לבית הממשל הצבאי. בעקבות הסכמתו זו פנה המושל בכתב (בערבית) לרב סלימאן מני, רבה הראשי של חברון, עם העתק למר מנשה מני, כיו״ר ועד העיר ליהודי חברון, והודיעו:

״הואיל והמוסלמים מתושבי חברון יערכו הפגנה מ׳חרם אל־שריף׳ שתסתיים ליד משרדי ביום השני הבא, בשעה שתים־עשרה אירופאית, שחל ביום שמיני לחודש זה (חודש מרס 1920).

ומחשש שלא יקרה מקרה בלתי נעים, טוב יותר שתדאג שכל היהודים יסתגרו מעבר לדלתות בתיהם בשעות ההפגנה הזאת.

מכתבו (המתוקן) של מ״מ המושל הבריטי, קפטן צ׳מפיון, לרב חברון א׳ סלימאן מני, הדורש ממנו להורות לבני העדה היהודית להסתגר בבתיהם בשעת ההפגנה הערבית (אוסף מנשה מני)

והנני מורה לך שתמנע מכל אחד מאנשיך היהודים לבל ידברו, דבר העלול להטיל עליהם את האחריות״. חתום (באנגלית) מ״מ המושל הבריטי – קפטן צ׳מפיון.

משקיבל מר מנשה מני את העתק המכתב הנ״ל, פנה מיד אל דודו הרב סלימאן מני להתייעצות. בעקבות ההתייעצות קיבל ע״ע מנשה מני לגשת אל מ״מ המושל כדי למחות על ההוראות שהוזכרו במכתבו. יחד עמו יצא גם מזכיר ועד העיר, הסופר יצחק שמי. שניהם מחו בפני מר צ׳מפיון על ההוראות והודיעו שאין ראשי הקהילה היהודית מוכנים להורות לציבור היהודי את ההוראות שהיו במכתב הנ״ל, ודרשו מאת מר צ׳מפיון כי יקח את מכתבו חזרה. מ״מ המושל סרב בהודיעו שהוא מוותר על ההוראות הנ״ל. הנציגים סרבו לקבל את הודעתו שבע״פ ודרשו ממנו מכתב חדש, שבו רק יודיעם על קיום ההפגנה. ברם, מאחר שהשעה היתה מאוחרת ומזכירו הערבי לא היה כבר במשרד, נענה מר צ׳מפיון לדרישת המשלחת ומחק את השורות שבמכתבו הנ״ל, הדורשות הסתגרות היהודים מעבר לדלתות ... ולעדות מחיקתו חתם ליד השורות המחוקות (ר׳ תצלום המכתב, מימין).

באותו לילה באו לביתו של מר מ׳ מני מנכבדי הערבים והבטיחוהו כי כל רע לא יאונה לעדה היהודית והפגנתם היא רק נגד ״הציונים״ הזרים במקום (באותה עת היתה בחברון קבוצת חלוצים, אשר עבדו מטעם ההסתדרות הציונית במשתלה שהיתה מיועדת לייעור הרי חברון). עם זריחת החמה, העיר הרב ס׳ מני את מנשה מני, מאחר וכל הכיכר שמסביב לחצר היהודים היתה מלאה באלפי ערבים משולהבים ומזויינים במקלות ובחרבות. מ׳ מני יצא מיד לביתו של מר צ׳מפיון והעירו משנתו. תוך כדי כך הגיעו לחברון שלוש משאיות עמוסות צבא הודי, אשר הוזמנו מראש ע״י מר צ׳מפיון שעשה זאת מיד לאחר שהסכים למחוק את הוראותיו שבמכתב הנזכר. מ״מ המושל הורה לצבא לצאת ל״מֵידַן״ והכריז באוזני אלפי הערבים כי עליהם להתפזר מיד ולא – יפתח עליהם הצבא באש. תוך דקות ספורות נתרוקנה הכיכר והחיילים ההודיים המזויינים הועמדו לשמירה מסביב לחצר היהודים. ההפגנה אמנם התקיימה במועד, אולם יהודי חברון היו חופשיים להסתובב ברחובות העיר כרצונם וכל רע לא אונה ליישוב היהודי המקומי.

להרגעת הרוחות נוסדה באותה שנה, ביוזמת ראשי העדה היהודית והמושל הבריטי מייג׳ור אברמסון, אגודה לידידות ערבית – יהודית. האגודה הקימה מועדון, שבו היו מתכנסים מדי ערב יהודים וערבים ואף כמה נוצרים שהיו פקידים ואזרחים ממשלתיים. האגודה התקיימה קרוב לשנתיים, אך לאט לאט דעכה הפעילות והמועדון נסגר.

בחשון תרפ״א בוחרת האסיפה הכללית של בני חברון בוועד חדש ובו: ר׳ מאיר קאשטיל; ר׳ חנוך חסון; ר׳ מאיר פראנקו; ר׳ יעקב יוסף סלונים; מר סלונים; מר מנשה מני; מר ישראל קפלן (שהיה המורה בביה״ס העברי), חכם חיים בג׳איו; משה לוי ויעקב זאב וייס.

בשנת 1922 מגיעים לחברון החוקרים הארכיאולוגים ונסנט ומקאיי, ולאחר מו״מ מייגע מקבלים הם רשות לערוך חקירות במסגד ה׳חרם׳ והמערה. את תוצאות חקירותיהם הם מפרסמים, בשיתוף עם החוקר הנודע אבל, בשנת 1923 בפריז בספרם הגדול ׳חברון – חרם אל־ח׳ליל׳ (וראה: ׳מערכת הקברים של האבות׳ לוונסאנט).

באותה שנה (1922) יוצא בשליחות ר׳ חנניא גבריאל לערי תוניס, אלג׳יר ומרסיל, ובאותה שנה גם הוקם המוסד ״נהוראי״, שהציב לו למטרה להפיץ תרבות ולהקים ספרייה, אולם אפשרויותיו היו דלות. בשנת תרפ״ג (1923) היו בתוך ״החצר״ בית הכנסת ״אברהם אבינו״, בית הכנסת ע״ש ר׳ יהודה ביבאס ושני בתי כנסת של בני חב״ד. מחוץ לגיטו היו עוד ארבעה בתי מדרש. לדעת הורוביץ היו בשנה זו כאלפיים יהודים בחברון. אולם אין זה נכון ור׳ ישראל קפלן, איש חברון, כותב בספרו ׳עיר האבות׳, כי בתרפ״ג היו רק 413 נפש, מהם 306 ספרדים

חברי האגודה לידידות ערבית־יהודית, "יוניון קלאב", שנוסדה בחברון בשנת 1920 ביוזמת ראשי הקהילה היהודית והמושל הבריטי מייג'ור אברמסון (אוסף מ' מני)

יושבים בשורה ראשונה משמאל לימין: הרב יעקב יוסף סלונים; חג' סלים חיג'אזי; קפטן צ'מפיון; המושל מייג'ור אברמסון; קפטן ביילי; ערבי (גזבר הממשלה).
עומדים בשורה ראשונה: הרביעי משמאל חנוך קנטרוביץ (מזכיר המושל); רופא עירוני, מנשה מני; רופא עירוני (ב').
עומדים בשורה שנייה משמאל לימין: מוחמד חיג'אזי, מפקד משטרת חברון; יוסף אגאבאבא (פקיד ממשלתי); דר' יעקב חסון; סגן מפקד המשטרה.

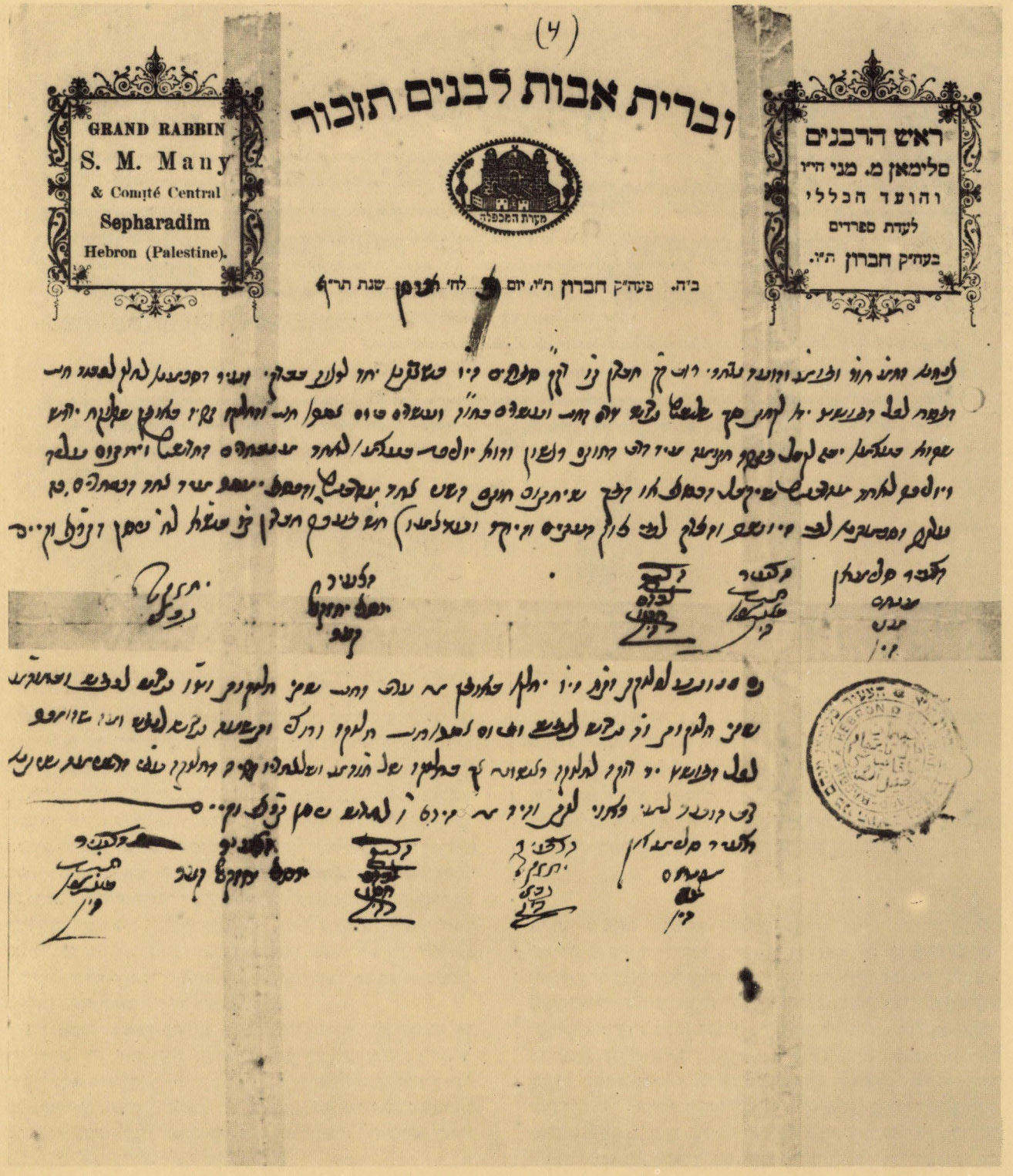
ו־107 אשכנזים וכולם מוותיקי הארץ. מן העלייה החדשה נקלטו בחברון רק שלוש (3) משפחות(!) ודבריו נראים כמתקבלים על הדעת. לחבריו היו רק חמישה בתי כנסת (3 ספרדים ו־2 אשכנזים). על אף מיעוט מספרם, היה מצב בני הקהילה איתן. מרביתם התפרנסו ממסחר, ממלאכות שונות, מהוראה וממקצועות חופשיים. יחסי השכנות עם ערביי חברון היו טובים וכמנהגם משנים רבות, היו הערביים מארחים בחגיהם ומועדיהם את בני הקהילה היהודית והם עצמם היו מוזמנים, בכל חג ומועד ושמחה, לבתי היהודים.

לעומת המצב הכלכלי הטוב היה המצב הרוחני ירוד. הישיבות נצטמקו מתלמידים ובטלו. מן הכוללים התפרנסו רק 21 אלמנות ו־17 בני ישיבה וחכמים (קפלן, 'עיר האבות', מ"ה), כ"כ בטלו מוסדות הצדקה. בית החולים "חסד לאברהם", שנוסד ע"י משפחת ששון מהודו, חדל מלמלא תפקידו. נותרו בו רק המרפאה ובית המרקחת של "הדסה", בית תפילה ומשרד הרבנות, בקומתו התחתונה היה תלמוד התורה. בניין הישיבה, שנקנה בתחילת המאה ע"י הרבי מלובאוויטש, הפך לבית המשפט, בית הסוהר והמשטרה העירונית. ואילו הגיטו היהודי, שבו התגוררו יהודים במשך כארבע מאות שנה, נתרוקן והלך ורק העניים והאביונים ביותר מצאו בו את משכנם.

בשנת תרפ"ד (1924) יוצא ר' מימון הכהן כשד"ר חברון לארצות המערב ור' יאושע כהן כשד"ר להודו. בדרכו להודו, בהיותו בעדן, מסמיך ר' יאושע כהן את חוטר בן נסים להיות שד"ר בארצות תימן וצפון אפריקה. בשנת תרפ"ה (1925) דומה היה שרוח חדשה החלה מנשבת בין הכתלים העתיקים של בתי חברון. ר' משה מרדכי אפשטיין, ראש ישיבת "סלבודקה", עלה לחברון ועמו עשרות תלמידים. מרחוק ומקרוב נתקבצו ובאו לישיבה זו תלמידים רבים והיא היתה למנוף כלכלי חשוב בפרנסת בני הקהילה.

בשנת תרפ"ז (1927) נגאלו שטחי קרקע בדרך שבין בית לחם לחברון, ע"י קבוצת יהודים אשר קראו למקום "מגדל עדר", ע"ש מגדל עדר הנזכרת בתנ"ך (הנוסע אשתורי הפרחי קבע, כי "מגדל עדר" התנכית נמצאת ליד חברון ומערב לחברון כחצי שעה הוא "מגדל עדר"). המתנחלים על הקרקע היו כעשר משפחות מיוצאי תימן ואנשי המעמד הבינוני מירושלים. במקום הוקמו צריפים והמתיישבים עסקו, בעיקר, בגידול פרות ומכירת מוצרי חלב לירושלים. באותו זמן, הודות לישיבה שבחברון וכן, בעקיפין, הודות להתיישבות החדשה שבמגדל עדר, דומה היה כי היישוב היהודי בחברון יתאושש ויגבר, אולם לא כן היה. בשנת תרפ"ח (1928) יוצא ר' שמעון חי הרוש כשד"ר "מגן אבות" לתוניס

נוסח ההחלטה על חלוקת כספים לעניי חברון לחג הפסח, מיום ו׳ בניסן תר״פ (1920). לפי ההחלטה יקבלו עניי העדה: 30 גרוש בערב החג, 26 גר׳ בחוה״מ ו 20 גר׳ באסרו חג. תלמידי חכמים יקבלו: 2 חלוקות ועוד 15 גר׳ בערב החג, 2 חלוקות ועוד 2 גר׳ בחוה״מ, חלוקה וחצי ועוד 3 גר׳ באסרו חג
חתומים: הרב סלימאן מנחם מני; הרב חיים בג׳או; ר׳ אברהם חסון; ר׳ יוסף יחזקאל קמר ור׳ יחזקאל גבאי (מאוסף מ׳ מני)

(ל)

ברית אבות לבנים תזכור

ראש הרבנים
סלימאן מ. מני הי״ו
והועד הכללי
לעדת ספרדים
בעה״ק חברון ת״ו.

GRAND RABBIN
S. M. Many
& Comité Central
Sepharadim
Hebron (Palestine).

מצות המכפלה

ב״ה. פע״ק חברון ת״ו, יום ... לחי תרנין שנת תר״פ

כתב שד״רות שניתן לר׳ יחזקאל שלום מני בשנת תרס״ט (1909). חתומים: הרב הראשי ר׳ סלימאן מנחם מני; ר׳ מאיר שמואל קאשטיל; רבנו חנוך חסון; ר׳ מאיר פרנקו ור׳ נסים חיים קאריו (אוסף מ׳ מני)

ולטריפולי. ״הכולל״ עוד נזקק להכנסות על־מנת לקיים את השירותים הציבוריים ושירותי הצדקה, ובחשון תרפ״ט יוצא שד״ר חברון יחזקאל שלום מני לצפון אפריקה. בהשפעת השלטונות הבריטים הקלו הממונים על המסגד שעל מערת המכפלה מאיסור הכניסה שהיה לפני כן, ובשנת 1927 אף התירו את הכניסה לכל מבקש, תמורת תשלום של שלושה שילינג א״י. אולם כעבור חודשים מספר ביטלו ראשי המסגד את ההיתר ואיסור הכניסה נשאר בתוקפו. ליהודים הותר לעלות במדרגות המעלות אל המסגד עד למדרגה השביעית ... בקיץ תרפ״ט (1929) ביקר בחברון ר׳ יוסף יצחק שניאורסון, הרבי מלובאוויטש, אשר הורשה להיכנס לביקור, בלווית מלוויו היהודים, למסגד שעל מערת המכפלה. ביקורו עשה רושם רב על יהודי חברון.

בין חכמי וראשי קהילת חברון בתקופה זו, יש למנות את השליחים: ר׳ מימון כהן, ר׳ יאושע כהן ור׳ שמעון חי הרוש; ר׳ יעקב יוסף סלונים; ר׳ חיים בג׳איו; ר׳ ישראל קפלן; אהרון מני; מלכיאל מני; שמעון הויזמן; יעקב זאב וייס; משה מני; אברהם פראנקו; מנשה מני; מנחם שלמה סלונים; עובדיה קמחי; יצחק שמי; דוד אבישר ואליעזר דן סלונים.

ביו״ז באב תרפ״ט (23 באוגוסט 1929) פורעים ערביי חברון ביישוב היהודי. חברון היהודית שותה את קובעת כוס התרעלה, יותר משאר ערי הארץ והיישובים. 67 קדושים נרצחו בידי אספסוף מוסת וצמא־דם ולמעלה מ־60 פצועים מובלים לבתי החולים בירושלים. חורבן הקהילה היה חרוץ ועל החורבות ותלי האפר של ס״ת וספרים קדושים תימר ועלה עשן החורבן.

*

פליטי השואה מחברון שנותרו בחיים לאחר הטבח, שוכנו תחילה ב״בית הבריאות ע״ש נתן שטראוס״ שבירושלים ומאחר והיו שרויים בהלם כה קשה, נבצר היה אפילו לדובבם כדי להוציא מפיהם עדויות לחורבן. היישוב היהודי בארץ ישראל וכן תפוצות ישראל בארצות שונות בעולם נחלצו מיד לעזרת הפליטים. יהודי בריטניה, קנדה וארה״ב הקימו את ״קרן העזרה״, שמטרתה היתה שיקום ההרס ופליטי המאורעות בארץ ישראל. ״הוועד למען יהודי חברון״ שהוקם בירושלים, ובו היו ראשי הכוללות החברונית ואישים נוספים, פנה בתזכירים לנציב העליון הבריטי בדרישה לקבל הגנה למשפחות המבקשות לשוב אל עיר האבות, וכן

בדרישה לקבלת פיצויים על הנזק שבנפש וברכוש. תזכיריו של הוועד לא זכו למענה. באי־כוח היישוב היהודי יצאו אמנם בקול קורא לשיקומו של היישוב היהודי החברוני בעיר האבות, אולם קולם היה כקול קורא במדבר ... הסכומים שהוקצבו תחילה מ"קרן העזרה" למען נפגעי חברון, קוצצו עד כדי רבע, וגם הסכום המקוצץ לא הגיע לידי יהודי חברון, אלא רק חלק קטן ממנו ... באותה עת, שנת תר"ץ (1930), נערכו משפטי הרוצחים מחברון. רק בודדים מן הרוצחים נשפטו למאסר (שניים נשפטו למוות) והשאר – מאות הפורעים האחרים, ובתוכם המסית הראשי טאליב מרקה – שוחררו "מחוסר הוכחות", או שנפטרו מעונשם בתקופות מאסר של חודשים אחדים, או בקנסות כספיים תמורתם.

משראו פליטי חברון כי כל תשועה לא תבוא אליהם מבחוץ, קמו באביב תרצ"א (1931) שלושים וחמש משפחות, רובן ככולן מן העדה הספרדית, והמה מונים כ־160 נפש, וחזרו אל בתיהם השרופים וההרוסים אשר בחברון. השיבה לא היתה קלה ותושבי "אל־ח'ליל" הערביים קיבלו את פני החוזרים ברגשות מעורבים ובהסתייגות. בראש השבים עמד הרב ח' בג'איו ולידו עזרו א' פראנקו וי' חסון, ועמם שני שוטרים יהודים שתפקידם היה להגן על היישוב היהודי.

"הכולל" החברוני עשה מאמצים רבים לקיים את היישוב הדל, הן בפרנסה בדוחק והן בחיי תרבות ורוח. מאמצים רבים נעשו כדי למשוך לחברון מתיישבים חדשים, ובעיקר מקרב היישוב האשכנזי. כמו־כן תוכננו תוכניות לפַתֵּח את הקייט ואת ביקורי האורחים היהודים בעיר האבות, ויחד עם זאת לפַתח תעשיות זעירות ומלאכה לפרנסת המשפחות החברוניות. כדי למלא את קופת "הכולל" הריקה, נאלצו ראשי הקהילה אף להחכיר לערבים משטחי קרקע שהיו בבעלותם, ואף שד"רים יצאו מטעם קהילת חברון, לאסוף תרומות בקהילות ישראל בגולה, כמקדם. מחלקת החינוך של הוועד הלאומי פעלה רבות למען ביסוסו של ביה"ס העברי, אם במורים ואם בתמורה כספית. ואילו "ההגנה" וגם "אירגון ב'" שלחו מפעם לפעם מדריכים, לַלמד את המסוגלים לכך לעמוד על נפשם ביום פקודה.

דומה היה שסוף סוף ישאו המאמצים הרבים פרי והיישוב היהודי בעיר האבות יתאושש ויכה שורשים חזקים, כמקדם, אולם המאורעות שפרצו בערב פסח, תרצ"ו (1936), הרסו במחי יד את כל העמל והתקוות שהושקעו במקום מאז ערב פסח תרצ"א. בליל 23 באפריל 1936, בחשאי ובאין רואה, פינו השלטונות הבריטים את תושבי חברון היהודים מעיר האבות והעבירום ירושלימה.

רק יהודי אחד ויחיד נשאר להתגורר בחברון לאחר הפינוי בשנת תרצ"ו. היה זה יעקב עזרא, "המומחה החברוני" לייצור הגבינה החברונית הנודעת. הוא נשאר בחברון – רק ששה ימים בשבוע, ולשבת היה נוסע ירושלימה למשפחתו – עד ה־30 בנובמבר 1947 – היינו, למחרת היום שבו נתקבלה החלטת האו"מ (29.11.1947) על חלוקת ארץ ישראל (וראה "האחרון").

משפרצה מלחמת השחרור נעשתה חברון לאחד מבסיסי הכנופיות, שיצאו למלחמת השמד במדינה היהודית. את חמתם ותאוות הרצח כילו ערביי חברון במתיישבי "גוש עציון" שעמד בגבורה עילאית כאי בודד, מוקף ים ערבים עוינים, מול גלי ההתקפות וההסתערות, עד אשר כרע ונפל שדוד בערב יום הכרזת המדינה. עם נפילת הגוש נלקחו כל הנותרים בחיים, לרבות הפצועים, בשבי והובלו לחברון. שם נכלאו בבניין המשטרה כשכל ערביי חברון נקהלו לחזות במחזה ... משהמשיכה שיירת השבויים בתוך עיר האבות, בדרכה לרבת עמון, שתקו הבחורים והבחורות המובלים לשבי נוכח יריקות הבוז בפניהם ומטר החרפות והגידופים, חרקו שיניהם ונשבעו בלבבם: עוד יום יבוא ונשוב אל חברון.

כנופיות הפדאיון, אשר החלו לפשוט בישובי ישראל שבהר יהודה, התבססו בחברון וממנה יצאו מפעם לפעם לזרוע הרס והרג. כוחות הבטחון פקדו על ענישת ראשי הכנופיות ובפשיטה נועזת הצליחו ארבעה לוחמים עזי נפש, בליל חורף מושלג, בכסלו תש"ד, להכות במפקדת הפדאיון שבלב עיר האבות. נוסף לפשיטה זו, פשטו כוחות צה"ל בשנים תש"ד – תשכ"ו על בניני משטרה שבהר חברון ופוצצום, ובסתו תשכ"ז פשט צה"ל על הכפר סמוע, במטרה לבער את קני המרצחים שבאזור.

במרוצת השנים, משקם דור חדש בישראל, התמעטה והלכה תודעת עיר האבות בקרב אזרחי המדינה. חברון שכנה "הרחק" מעבר לקווי שביתת הנשק שמשנת תש"ח, ורק בודדים היו פוקדים אותה בזכרונותיהם ובגעגועיהם (וראה: "מנגד").

עם פרוץ "מלחמת ששת הימים", שוחררה עיר האבות (כ"ט באייר, תשכ"ז) בידי כוחות צה"ל, ועם שוך הקרבות נהרו מדי יום ביומו אלפי מבקרים ישראלים לראות במו עיניהם את עיר האבות ומערת המכפלה. בערב פסח תשכ"ח עלתה קבוצת מתנחלים צעירים, בראשותו של הרב מ' לוויגר, לעיר האבות להתנחל בה, וקבעה את העובדה, כבדורות קודמים וכבפעמים רבות, כי חברון עיר האבות לא תִשָּׁאר ללא ישוב יהודי (וראה: "עם השחרור").

הגן העירוני בחברון, שהוקם על חלק מן העיר העתיקה שנהרס בפקודת השלטונות הירדניים (לשכת העיתונות הממשלתית, 1967)

מפקד תושבי חברון היהודים 1855, 1866, 1875

ע' אבישר

ברשותו האדיבה של הוועד הממונה על עיזבון משה מונטיפיורי שבלונדון, נמצאים לפנינו – והורשינו בפרסומם – 64 תצלומי לוחות מן המִפקדים שנעשו ע"י חו"ר העדות, הספרדית והאשכנזית, שבחברון, בשנים: תרט"ו (1855), תרכ"ו (1866), תרל"ה (1875), "כאשר דרש תפארת ישראל, הודינו והדרנו, השר הגדול הצדיק, רודף צדקות, אוהב התורה, כמהר"ר סיר משה מונטיפיורי, ה' ישמרהו ויחייהו אורך ימים ושנים, כיר"א".

שלושה מִפקדים אלה, שנעשו ברווחי־זמן של כעשר שנים בין אחד למשנהו, נרשמו על גליונות־נייר משורטטים בעמודות, לפי שאלות מודפסות בעברית ובאנגלית. מסתבר, שהגליונות נשלחו מאנגליה אל הקהילות היהודיות שבארה"ק, ועל ממלאי המִפקד היה להוסיף, בכל גיליון, את העדה, העיר ושנת המִפקד. רווחי המקומות שהיו צריכים להיכתב אנגלית – נשארו ריקים. אולם למרות כוונתם של לבלרי לשכתו של מונטיפיורי, שהיו ממונים על מִפקדים אלה, לדיוק, נרשמו בגליונות המִפקדים אי־דיוקים, כאשר יפורטו להלן.

מספר הגליונות שבכל שנת מִפקד אינו שווה, מאחר שהוא מותנה במספר הנפקדים. ככל שגדל היישוב היהודי בחברון, הלך מספרם ורב וכן מספר האלמנות, היתומים והיתומות, ואף מוסדות העדה. ברם, ניתן לחלק כל מִפקד לשני חלקים: האחד – שמות הנפקדים, האלמנות, היתומים והיתומות, לרבות הפרטים האישיים והכלכליים שעל כאו"א; והחלק השני – מוסדות העדה באותה שנת מִפקד: החברות, בתי הכנסיות, בתי המדרשות ובתי הספר.

לצורך ההשוואה והקבלה, נייחד את סקירת המִפקד לשני חלקים: החלק הראשון – למִפקד התושבים וחלק שני – למוסדות הקהילה שבאותה שנה.

מִפקד תרט"ו (1855)

במפקד תרט"ו 19 לוחות. 9 לוחות לעדה הספרדית ו־10 לוחות לק"ק חב"ד. כאמור, הלוחות מודפסים והעמודות משורטטות ופרט לכותרת שבראש הגיליון, שהיא באותיות דפוס רבתי "בע"ה" (בעזרת השם), מופיע שאר המודפס בעברית ומתחת לזאת באנגלית.

לוחות העדה הספרדית כוללים: 3 לוחות של "לוח שמות בתי ישראל ספרדים הי"ו היושבים בעה"ק חברון תוב"ב, כאשר נעשה בשנת תרט"ו לברי"ע" (המלים המודגשות נכתבו בידי סופר העדה). מתחת לכותרת זו רשומות 15 עמודות: 1. ואלה שמותם, 2. מקום מולדתם, 3. שני חייהם, 4. עת בואם לאה"ק, 5. מהות כספם, 6. מעשיהם ומלאכתם, 7. פנוי, 8. נשוי, 9. שם האשה, 10. מספר ילדיהם, 11. שמות הילדים ושנותם, 12. שמות הילדים שמעל גיל י"ג, 13. שמות הילדים שהם למטה מי"ג, 14. הערות, 15. מספר הנפשות במשפחה.

לוח אחד המיועד לשמות האלמנות ובו 13 עמודות: 1. ואלה שמותן, 2. שם הבעל הנפטר רח"ל, 3. מקום מולדתן, 4. שני חייהן, 5. עת בואן לאה"ק, 6. מהות כספן, 7. מעשיהן ומלאכתן, 8. מספר הילדים, 9. שמות הילדים ושנותם, 10. שמות הילדים שמעל י"ג, 11. שמות הילדים שמתחת לי"ג, 12. הערות, 13. מספר הנפשות במשפחה.

שני לוחות ליתומים וליתומות ובהם העמודות: 1. ואלה שמותם, 2. שמות אבותם, 3. מקום מולדתם, 4. שני חייהם, 5. עת בואם לאה"ק, 6. מהות כספם, 7. מעשיהם ומלאכתם, 8. הערות, 9. מספר הנפשות במשפחה (ליתומות – מוסבות השאלות בלשון נקבה).

כל 9 הלוחות של העדה הספרדית מתרט"ו (לרבות 3 הלוחות של החברות, בתי־הכנסת ובתיה"ס) חתומים בתחתיתם בשלוש חתימות מחו"ר העדה המאשרים, כי כל הכתוב בלוח דלעיל הוא אמת ויציב ונכון.

לפי מפקד 1855, כללה העדה הספרדית בחברון 249 נפש, לפי החלוקה הבאה:

57 זוגות נשואים (לחכם ר' רחמים תורג'ימאן היו שתי נשים, וב"הערות" רשום: "ולו שתי נשים מפני שהוא חשוך בנים").
4 גברים "פנוי"ים (2 – בגילים 21, 23, שכפי הנראה טרם נישאו, ושניים בני 41, 52, שכפי הנראה היו אלמנים).
3 נשים פנויות (האחת בת 20 – גרושה, השניה בת 25 – "כלואה בבית שגידיה מכווצים" והשלישית בת 20 – שאמה נישאה לבעל אחר).
26 אלמנות (2 מהן היו נשותיו של "הרב החסיד חי הכהן זצו"קל").
89 ילדים וילדות (כולל היתומים־ות), שהם למטה מי"ג שנים.
12 ילדים וילדות (כולל היתומים־ות), שהם למעלה מי"ג שנים (אחת מהן גידמת ובת 17 שנה).

מ־61 הגברים היו 42 ילידי הארץ (36 – מחברון, 4 – מעזה, 2 – מירושלים). ארצות (ערי) מוצאם של שאר 19 הגברים, הן: קושטא (4), בחנא (3), ארם־צובא (3), דמשק (2), גורג'(יה), רודיס, וידין מגנציא, סופיאה ואיסקופיא. (שמות הערים – כרשום בלוחות). ומ־26 האלמנות היו 15 ילידות הארץ (9 – מחברון, 4 – מירושלים, 2 – מעזה) והשאר מהארצות (הערים): קושטא (2), לארסו, בבל, צופיאה (סופיה?), איסקופיא, ארם־צובא, בחנא, ואחת – הרבנים מלכה ת'(חיה), אלמנתו של "הרב הפקיד יוסף הלוי ז"ל", היתה מ"אשכנז". בשנת המפקד מלאו לה 52 שנים ועלתה לישראל בהיותה בת 40 (בש' 1843), כפי הנראה עם עליות בני חב"ד. פרט זה ראוי לציין מיוחד, מאחר והוא מורה כי בניגוד לנוהג שהיה נשמר בקפדנות ב"ארבע ארצות", במחצית הראשונה של המאה הקודמת, היו כבר "נישואי תערובת" בין ספרדים לאשכנזיות.

מבדיקה מדוקדקת בשלושת המפקדים, מסתבר כי לא היה דיוק ברישום גיל הנפקדים. הדבר מוכח בהשוואה של אותם אנשים (שנשארו בחיים) ממפקד למפקד. אעפי"כ, וכיוון שעמודה זו מולאה כמעט לכל הנפקדים, ראוי לציין כי אלמנה אחת רשומה שהיא בת 100 שנים(?)

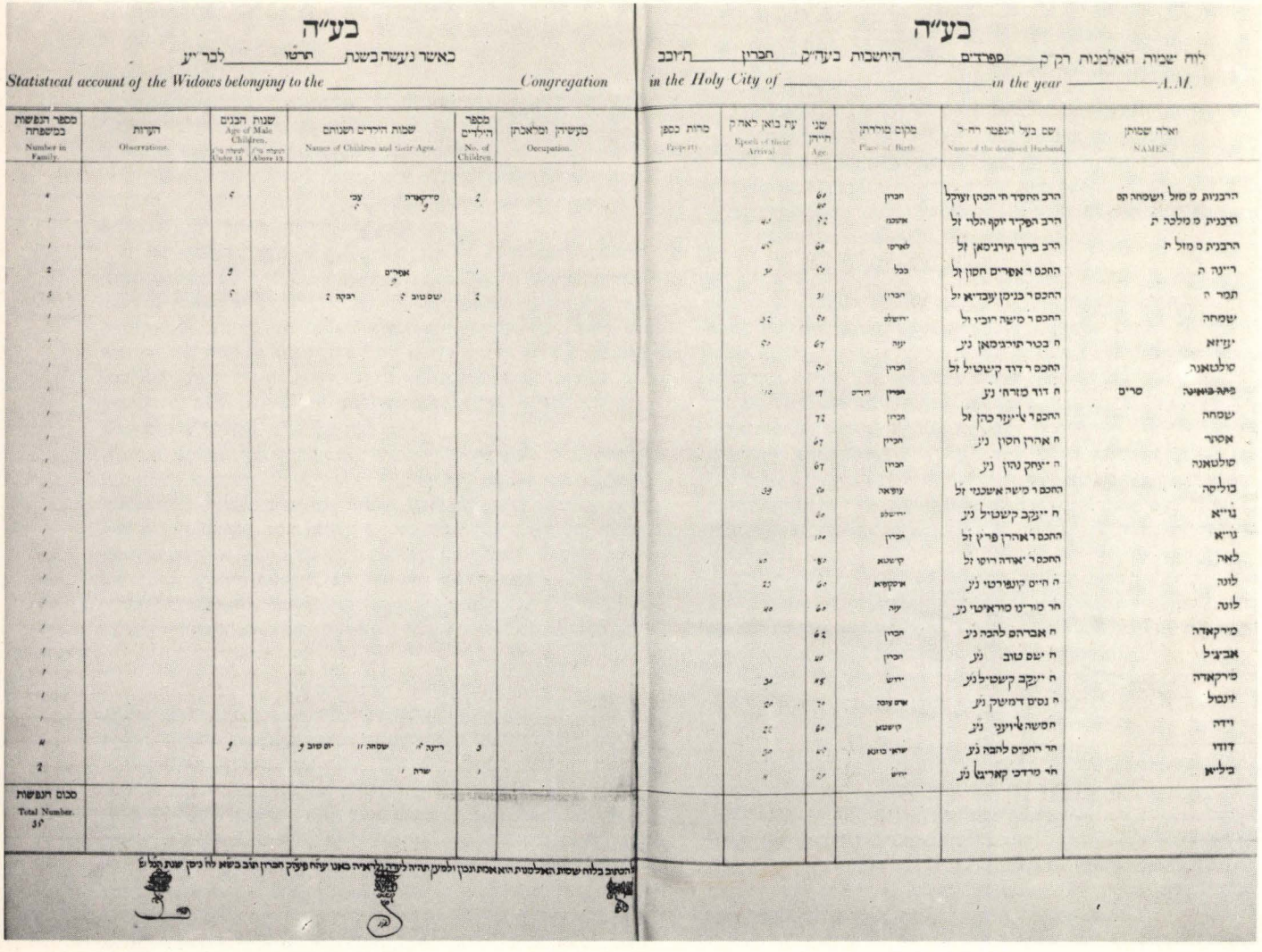
העמודות הנותרות: "מהות כספם" ו"מעשיהם ומלאכתם" נשארו ריקות ובמפקד העדה הספרדית משנת תרט"ו לא נרשם בה דבר.

העדה האשכנזית, או כפי שהיא מכונה בלוחות המפקד משנת תרט"ו "קה"ק חב"ד הי"ו", מנתה אותה שנה 142 נפש.
– 39 משפחות (39 בעלים ו־39 נשים נשואות). כאן ראוי לציין, כי 2 מן הרשומים נראים לפי שמותיהם כממוצא ספרדי. האחד – בכור יוסף יהודא, שנולד בעה"ק חברון ת"ו בשנת 1820 (במדה שידועים לנו האשכנזים המועטים שהיו בתקופה ההיא בחברון, לא ידוע לנו השם בכור יוסף יהודא). השני – בכור חיים יוסף דוד, שנולד בעה"ק ירושלים ת"ו בשנת 1830.
5 גברים "פנוי"ים (1 בן 26 ש', שעלה שנתיים לפני כן ממאהליב ואילו האחרים היו קשישים, וכפי הנראה שהיו אלמנים).
– 9 אלמנות (מהן: 1 – עגונה ר"ל מכמה שנים; 1 – "סומא"(?); 1 – שנעלם שמו של בעלה הנפטר; 1 – ששמה אינו ידוע ... והיא רשומה כ'אלמנת הרב ר' שמואל ז"ל" ...)
– 46 ילדים וילדות (כולל יתומים־ות, הרשומים גם בלוח האלמנות) שהם מתחת לי"ג שנים.
– 4 ילדים וילדות (כנ"ל) שהם למעלה מי"ג שנים.

לפי ארצות (ערי) מוצאם, מתחלקים 44 הגברים, כדלקמן: 11 ילידי הארץ (7 – מחברון, 2 – מצפת, 1 – מירושלים, 1 – מטבריא) ושאר 33 הגברים עלו ובאו לחברון מן הערים: שקלאוו (7), מאהליב (4), סלאנם (3), סענא (2), מינסק (2), בירז (2), וילנא, קרוהלע, יעקובשטאט, צצערשק, ארשאי, סמילאן, לובאקי, פאדבראנקי, האמלע, פאנעדיל, קריצאוו, ווילז. מן האלמנות היתה רק אחת ילידת חברון ואילו האחרות מאותן ערים שבאו הגברים (שמות הערים – כרשום במפקד).

שלא כבלוחות העדה הספרדית, מציין מפקד העדה האשכנזית בתרט"ו גם את "מעשיהם ומלאכתם" של 44 הגברים. ליד שמותיהם של 38 גברים

לוח שמות האלמנות בעדה הספרדית, במפקד שנת תרט״ו (1855), שנערך לפי הוראותיו של סר משה מונטיפיורי (עזבון משה מונטיפיורי, לונדן)

בע״ה

לוח שבות האלמנה רק ק ספרדים היושבות בע״ק חברון ת״ו

in the Holy City of ——— *in the year* ——— *A.M.*

ארר שמותן NAMES	שם בעל הנפטר רח״ה Name of the deceased Husband	מקום מולדתן Place of Birth	שני חיותן Age	עת בואן לארץ Epoch of their Arrival	פרות כספן Property
הרבנית מ מזל וישמחה הס	הרב החסיד מי הכהן זצוקל	חברון	69 60		
הרבנית מ מלכה ת	הרב הפקיד יוסף הלוי זל	אזמור	72	1813	
הרבנית מ מזל ת	הרב מיוחס תורניכאן זל	לארסו	60	1813	
ר״נה ה	החכם ר אפרים חסון זל	כנל	70	1813	
תמר ה	החכם ר כניכן יעבדיא זל	חברון	70		
ישמחה	החכם ר מישה רוביו זל	ירושלם	70	1832	
יניזא	ה בכור תורניכאן נ״ע	יעזר	67	1813	
סולטאנה	החכם ר דוד קישטיל זל	חברון	70		
פאה נאוה סרים	ה דוד מזרחי נ״ע	אפרון תרדס	77	1813	
ישמחה	החכם ר אליעזר כהן זל	חברון	72		
אסתר	ה אהרן חסון נ״ע	חברון	70		
סולטאנה	ה יצחק נהון נ״ע	חברון	70		
בוליסה	החכם ר מישה אשכנזי זל	עזפאה	70	1832	
נוייא	ה יעקב קישטיל נ״ע	ירושלם	70		
נוייא	החכם ר אהרן פרץ זל	חברון	100		
לאה	החכם ר יאודה רוסו זל	קושטא	90	1813	
לונה	ה חיים קונפורטי נ״ע	אזקופיא	70	1832	
לונה	חר מוריגו מוראיטי נ״ע	עזה	70	1832	
מירקאדה	ה אברהם להבה נ״ע	חברון	62		
אביגיל	ה ישם טוב נ״ע	חברון	70		
מירקאדה	ה יעקב קישטיל נ״ע	ירושלם	74	1832	
זינבל	ה נסים דמישק נ״ע	אזמיר עזפה	70		
רידה	ה מישה אליעזר נ״ע	קושטא	70	1832	
דודו	חר רחמים להבה נ״ע	שראי כוזא	70	1832	
בילייא	חר מרדכי קארינו נ״ע	ירושלם	70	1813	

בע״ה

באשר נעשה בשנת תרטו לבר יע

Statistical account of the Widows belonging to the ——— *Congregation*

מספר הנפשות במשפחה Number in Family	הערות Observations	שנות הבנים Age of Male Children. הנמצאי׳ בני׳ למטה מבן י״ג Under 13	הנמצאי׳ בני׳ למעלה מבן י״ג Above 13	שמות הילדים ושנותם Names of Children and their Ages.	מספר הילדים No. of Children	מעשיהן ומלאכתן Occupation.
4		2		מירקאדה עכי 2	2	
1						
1						
2		1		אפרים 1	1	
5		3		שם טוב 5 רבקה 2	2	
1						
1						
1						
1						
1						
1						
1						
1						
1						
1						
1						
1						
1						
1						
1						
1						
1						
4		3		רינה 6 שמחה 11 יום טוב 9	3	
2				שרה 1	1	
סכום הנפשות Total Number. 35						

להסתוב בלוח שמות האלמנות היא אמת תכון ולפיכך תהיה לעדה נלראיה באנו עלה פיקך חברון תוב בשא לה כיכן שנת תכל ע

מפקד תרכ״ו 1866

במפקד תרכ״ו 18 לוחות: 9 לעדה הספרדית ו–9 לק״ק חב״ד. הלוחות כולם מודפסים עברית ואנגלית ואף השנה 'תרכ״ו' '5626' מודפסת (שלא כבמפקד הקודם).

בלוחות העדה הספרדית: 3 לוחות של ״לוח שמות ב״י הספרדים״ (מספר העמודות כבלוחות תרט״ו); 1 – לאלמנות; 1 ליתומים ועוד 4 לוחות למוסדות (החברות, בתי הכנסיות, בתי המדרשות ובתי הספר).

61 משפחות (זוגות נשואים) רשומים במפקד. ב״הערות״ על הרב ר׳ צבי בג׳אי הי״ו, יליד חברון, ששנות חייו הם 50 שנה, ואשר מעשיו ומלאכתו הם ״שוחט מתא״, רשום: ״ר״ל שבהיותו זקן יושב בישיבה ומינה את בנו תחתיו, הוא ר׳ חיים בג׳אי נר״ו הנז׳ במקום אחר מטה״. הערה זו, וכידוע לנו גם ממקורות אחרים, מלמדת כי בעדה הספרדית נהוג היה שכהונה ציבורית, כגון שוחט, שמש וכד׳, היתה בחזקה של משפחה והרשות היתה בידי בעל החזקה למנות את בנו, עוד בחייו, לשמש באותה כהונה ואף להעבירה לאחר

רשום (בכתב רש״י, שלא בדומה לכתב אותיות הדפוס שבעמודות האחרות, ובאותיות זערוריות ...) ״עוסק בתורה״. ליד שלושה (3) רשום ״שמש״ (אחד מאלה נחשב כ״שמש ביה״כ״). ליד שמו של ר׳ דוד הכהן רשום, כי היה ״עוסק בתורה וסופר״ (היינו – המזכיר) וליד שמו של בכור יוסף יהודא, יליד חברון הנז׳ לעיל, רשום שהוא ״עוסק במו״מ״ ובעמודת ה״הערות״ רשום עליו: ״מחמת אונס מעלילות הגויים מוכרח להיות בורח״. ליד שמו של אחר – לא רשום דבר, מסתמא שנחשב היה לבטלן העדה ...

לסיכום: בתרט״ו מנה היישוב היהודי בחברון 391 נפש (96 משפחות; 9 פנויים; 35 אלמנות, כולל גרושות ועגונות; 135 ילדים וילדות, כולל יתומים־ות, מתחת לגיל י״ג שנים ו־16 ילדים וילדות כנ״ל, מעל לי״ג שנים). 53 מכלל 113 הגברים היו ילידי הארץ. כ–2/3 מהגברים הספרדים היו ילידי אה״ק ו–1/3 בני חו״ל, ואילו אצל האשכנזים היה היחס הפוך: 2/3 היו ילידי חו״ל ו–1/3 ילידי אה״ק.

וגם שאינו ממשפחתו, תמורת תשלום על "זכיון" זה לבעל החזקה וכנגד שטר התחייבות מפורש וחתם בידי מקבל הכהונה שלא יעבירנה לאחר.

9 גברים "פנוי"ים (2 בני 21, 24 שנים, וכפי הנראה שטרם נישאו, ו–7 בגילים מ–52 ש' ומעלה, ונראה שהיו אלמנים, כאשר אחד מהם הוא בן מאה ושתים־עשרה שנה(?) ומעשיו ומלאכתו מצויינים כ"זקן מופלג".

31 אלמנות (האחת בת מאה שנים והשנייה בת מאה ועשרים שנה(?).

84 ילדים וילדות (כולל יתומים־ות) שהם מתחת לי"ג שנים.

21 ילדים וילדות (כולל כנ"ל) שהם למעלה מי"ג שנים. ראוי לציין כי בלוח היתומים, שבו רשומים 11 יתומים, ומהם 9 בגילים 12–15 ש', רשומים גם "מעשיהם ומלאכתם" של כ"א מהם.

מ–70 הגברים היו 51 ילידי הארץ (38 – מחברון, 10 – מירושלים, 2 – מעזה).

19 הנותרים באו לחברון מהערים: בבל (4), בחנא (4), קושטא (3), איזמיר (2), אר"ץ (ארם־צובא), מאגנסיא, סופייה, איסקופיא, ושאלוניקי. בהשוואה לארצות ולערי מוצאם של נפקדי תרט"ו, מסתבר כי בעשור החולף החלה העלייה מבבל, אשר גדלה והתרחבה במרוצת השנים שלאחר מכן. ומ־31 האלמנות היו: 17 ילידות הארץ (12 – מחברון, 4 – מירושלים, 1 – מעזה) ו–14 הנותרות באו מהערים: רודיס (4), בחנא (2), לארסו, קושטא, איסקופיא, אר"ץ, מאגנאציה, פאס, ושתיים אשכנזיות: האחת הרשומה מ"פולין", והיא מלכה, אלמנתו של הרב ר' יוסף הלוי (שבמפקד הקודם נרשם כי באה מ"אשכנז"), והשנים – נהמה (נחמה?) אלמנת הרב ר' חיים קושטי, הרשום במפקד תרט"ו כמי שעלה ממגנאצא ושם אשתו "מינדיל" שעלתה מווארשא. ב"הערות" משנת תרכ"ו רשום כי בתה אסתר "ר"ל שאסתר הנז' זה שנים שהיא פיסחת משתי רגליה", ואילו במפקד תרט"ו רשום ליד שמו של ר' חיים קושטי הנז' ואשתו מינדיל, שבתם אסתר היא בת 25 שנה ובהערות רשום "אסתר הנז' כלואה בבית שגידיה מכווצים".

לגבי גיל הנפקדים בשנה זו ראוי לציין, כי הפוקד רשם את הגילים לפי השערתו, עכ"פ הגזים לא מעט במספר השנים. לדוגמה: אסתר אלמנת ר' אהרן חסון ז"ל, ילידת חברון, הרשומה בתרכ"ו בת 100 שנים, מופיעה בתרט"ו שגילה הוא 67 שנה. נכון איפוא יהיה להניח, כי רושם המפקד בתרכ"ו, שהכיר את האלמנה אסתר חסון, הכירה כזקנה מאד עוד מהיותו צעיר, ולפיכך כאשר ניגש לרשום את הגיל, הפליג במספר שנותיה ורשם 100 שנים. והוא הדין, כמסתבר, לגבי ה"זקן המופלג" בן המאה ושתים־עשרה השנים ואף לשמחה, אלמנת ר' אליעזר כהן ז"ל, שמספר שנותיה נרשם 120 שנים, אם כי היא איננה מופיעה כלל במפקד תרט"ו, חרף היותה רשומה במפקד תרכ"ו כילידת חברון. מכל האמור נראה, כי במפקד זה יש להתייחס למספר השנים הרשום לכ"א מן הנפקדים בספקנות מרובה, כי מסתבר שהפוקד הפליג בשנות חייהם של הזקנים כיד הדמיון הטובה עליו.

אם במפקד תרט"ו "פסח" הפוקד הספרדי על העמודות "מהות כספם" ו"מעשיהם ומלאכתם", הרי שבשנת תרכ"ו, וכפי הנראה שדבר זה נעשה לפי דרישת לבלרי מונטיפיורי, ממלא הפוקד את עמודת "מעשיהם ומלאכתם" של ב"י הספרדים ואילו עמודת "מהות כספם" נשארת ריקה ...

מסתבר ששבעים הגברים הספרדים בתרכ"ו היו עושים ועוסקים במלאכות ממלאכות שונות, ואם ציין הפוקד שטחי מלאכתם של הנפקדים, הרי שעשה זאת בהכללה מרובה, וכך נרשם:

13 היו שרתי ופקידי העדה (1 אב"ד ומ"ץ; 4 "ראש ישיבה"; 2 שוחטים; 2 מלמדים; 1 "סופר הכולל", שהוא גם "למדן"; 1 חזן, שאף הוא "למדן"; 1 – סופר תו"ם).

23 רשומים כ"למדן" (מהם: 1 "השקוד בתלמודו" ולשלושה שלידם נרשם רק 'לומד').

18 רשומים כ"נהנה מיגיעו" (מהם: 1 "בדוחק" ולשלושה שהם גם "למדנ"ים).

4 הם בעלי מלאכה (2 אופים, חייט ונגר).

6 עוסקים במסחר (4 "נושא ונותן", 2 "סובב בערים" ואחד "מוכר ירקות").

4 נחשבים כ"א כ"זקן" (2 – זקנים מופלגים: 112, 90, אחד "זקן וחולה" בן 76 שנים ואחד "זקן והוא בן 82 שנים).

2 לא זכו לרישום ליד שמותיהם וכפי הנראה שהפוקד לא היה יכול לשבצם אפילו בין ה"למדנים" ...

לאלה יש להוסיף 9 יתומים מבוגרים (עיין לעיל) אשר לפי "מעשיהם ומלאכתם" היו: 2 "לומד"ים; 1 – "שמש גמ"ח"; 1 – "תופר מנעלים"; 1 – "חייט"; 1 – "עושה מלאכה" (?) 1 – "סובב בכפרים" ואחד – שלא רשום ליד שמו כלום.

כאמור, תשעה טפסי המפקד של ק"ק חב"ד בתרכ"ו הם כטפסי המפקד של העדה הספרדית (2 – שמות ב"י, 1 – האלמנות, 1 – היתומים, 1 – היתומות ו–4 המוסדות). ואם אין אנו מוצאים בעדה הספרדית גידול ניכר משנת 1855 ל־1866, הרי שהיישוב האשכנזי בחברון גדל במספרים ניכרים. בשנת תרכ"ו היו בחברון 58 משפחות – זוגות נשואים – לעומת 31 בש' תרט"ו. ב"הערות" הרשומות ל־7 משפחות חב"דיות מודגש, כי "בתו (או בנו) צריכה להינשא ואין בידו במה להשיאה". ראוי גם לציין, כי אחד מאלה שבתו צריכה להינשא היה יליד אה"ק ובן 34 שנים. עובדה זו ניתנת להתיישב עם ההנחה, כי גיל הנישואין לנערה נחשב מי"ג שנים (ואף מי"ב שנים) ומעלה. נערה שעברה את גיל הי"ח נחשבה בימים ההם רח"ל ל"בתולה זקנה". בּוֹ בזמן שגיל הנישואין לנער היה כשיר מי"ח שנה, כנאמר "בן י"ח לחופה". לאחר, שהוא בגיל 31 ואב לשלושה ילדים וילידי אה"ק ומכהן כשמש ד"חברה קדישא", רשומה ההערה: "חולה מזמן רב ורחמנות גדול עליו". מלמד שהערה זו באה להצדיק, אולי, את מינויו של צעיר, יחסית, לשמש בכהונת שמש של ה"חברה קדישא" – שלכל הדעות היא כהונה שאינה מעסיקה את בעליה עיסוק רב – וכמקבל שכר (נוסף על דמי החלוקה הקבועים) מקופת הכולל. ליד שמו של אחר, שהוא בן 19 ויליד אה"ק, רשום: "בת מינקת שנשאר/(ה) מאשתו הראשונה שנפטר/(ה) מחולי הרוח ר"ל, וצריך לשכור לה מינקת בדמים מרובים". כאן מנסה הפוקד "להצדיק" את הצורך להעניק לאותו אלמן צעיר, שאינו עובד, שכר חודשי, כיוון שיש לו הוצאות "דמים מרובים" ר"ל ... והמעניין במפקד תרכ"ו במיוחד הוא, שבסופם של גליונות המפקד, בעמודת ה"הערות", רשום: "כלל הערות מכולם, עמך ישראל צריכים פרנסה, כי כולם בדוחקא דעניותא". מסתבר איפוא שהפוקד ביקש להדגיש ב"סוף פסוק" זה, כי למעשה כל תושבי חברון מק"ק חב"ד, זקוקים לסיוע כספי מאת השר משה מונטיפיורי ...

3 גברים היו "פנוי"ים ומסתבר שהיו אלמנים (2 כבני 70 שנה ואחד כבן 50 ולו 3 ילדים). בראש רשימת 23 האלמנות רשומה "הרבנית מנוחה רחל בת הרב הצדיק, אדמו"ר זלל"ה הר"ר יעקב סלאנם". בין "האלמנות" גם גרושה (בת 50 ושם בעלה לשעבר אינו רשום), עגונה (בת 40) ואחותה של האלמנה פיגא מויטעפסק, אשר גם לה וגם לאחותה אין שמות בעליהן שנפטרו רשומים. כ"כ לא מובן מדוע חסרים שמותיהם של עוד 3 נפטרים ואלמנותיהם רשומות.

תופעה זו, ששמות 6 בעלים לשעבר אינם רשומים, יכולה להביא לידי הנחה, כי הפוקד, ששכח את שמות הבעלים הנפטרים ושם בעלה של הגרושה, לא הטריח עצמו לשאול אותן אלמנות לשמות בעליהן הנפטרים, אלא ישב ורשם את השמות (וייתכן גם את שאר הפרטים) עפ"י זכרונו בלבד, ואולי עפ"י זכרונם של חו"ר העדה שהיו נוכחים בשעת אותו רישום ...

על הנפקדים הנ"ל יש להוסיף 79 ילדים וילדות (כולל יתומים־ות) מתחת לי"ג שנים ו–7 (כנ"ל) שהם למעלה מי"ג שנים.

לפי ארצות מוצאם נמנים בני חב"ד בתרכ"ו, כדלקמן: 18 מאה"ק (ולא פירט הפוקד, כשם שנעשה בתרט"ו אצל האשכנזים, את "ארבע הארצות" של אה"ק). 43 עלו מארצות – ערי חו"ל: ליבאוויץ (5), מאהליב (5), שקלאוו (4), דריבין (2), פאנדיל, ראהטשוב, פאליצק, האמי, קארלין, קרימנצוק, פאסנאל, פאלובקי, ווארשוו, יאנויץ, דענבורג, קאדן, לעפלי, צרנביל, האמלין, קאליש, בישעץ, וויז, בייעשניקויץ, יאס, קאבליק, רציצע, דאקשיץ, ארימפאל (אֵיות השמות – כרשום במפקד).

כמו במפקד תרט״ו, רשם פוקד בני חב״ד את ״מעשיהם ומלאכתם״ של בני העדה בהכללות. כל אחד מ־61 בני חב״ד רשום כ״עוסק בתורה ומתפרנס מצדקות אחב״ר״. ברם, 12 מהם, נוסף למעשיהם הנ״ל, הם שרתי ופקידי העדה: 3 שמשים (ביה״כ הגדולה, ביה״כ הקטנה ו״חברה קדישא״); 4 מלמדים (מהם אחד שהוא גם חזן וקורא); 1 חזן; 1 קורא; 1 רופא (ר׳ ישראל נחום והוא מופיע כראשון כמי שנחשב רופא הקהילה ומקבל שכרו מקופת הכולל); 1 סופר הכולל (ר׳ זלמן מנדלביץ); 1 שו״ב. ובאשר ל״מהות כספם״ – לא רשום דבר, כשם שלא רשום במפקד העדה הספרדית באותה שנה וכן במפקד הקודם.

לסיכום: בשנת תרכ״ו מנה היישוב היהודי בחברון 495 נפש (119 משפחות; 12 פנויים; 54 אלמנות; כולל גרושות ועגונות; 163 ילדים־ות, כולל יתומים־ות, מתחת לגיל י״ג שנים ו־28 ילדים־ות מעל י״ג שנים). 69 מכלל 141 הגברים היו ילידי הארץ (כ–73% מכלל הספרדים וכ–21% מכלל בני חב״ד).

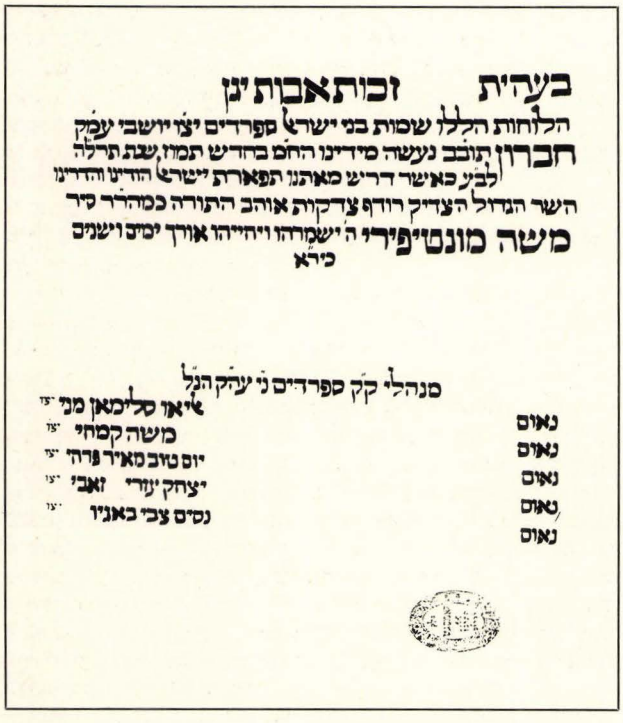
מפקד תרל״ה 1875

מסתבר שבשנת תרל״ה לא היו מצויים גליונות־מפקד בידי הקהילה החברונית. או משום שלא נשלחו אלה מאנגליה, או שנשלחו אך משום מה לא הגיעו לידם. הנחה זו מסתברת מתוך העובדה, כי תשעה מתוך 11 גליונות המפקד של העדה הספרדית משנת תרל״ה, הם כדוגמת הגליונות שהיו במפקד תרט״ו (1855), שבהם לא היתה השנה מודפסת, כבשנת 1866. ואילו 2 גליונות ממפקד זה, הם גליונות שנוספו בכתב־יד. הדעת נותנת, כי מאחר ולא הספיקו הגליונות שהיו מצויים בידי הפוקד (הסופר – הלא הוא מזכיר העדה) להשלמת המפקד, הוסיף הוא עוד שני גליונות, בכתב ידו, ע״מ להשלים את כל הנדרש.

לעומת זאת נכתבו כל גליונות המפקד של העדה האשכנזית לשנה זו על נייר חלק, כאשר הכותרות והשאלות, לרבות שרטוטי העמודות, נכתבו וצוירו באותיות דפוס ובכתב יפה להפליא, רק בשפה העברית, וכולם במתכונת ובסדר הגליונות המודפסים. מכל זאת ניתן איפוא להניח, כי במגירות הקהילה נותרו 9 גליונות מתרט״ו ובהם השתמשו למפקד תרל״ה, ומאחר שנדרשו לשלוח את המפקד למועד, עשו זאת בהשתמשם באלה שברשותם ואת החסרים כתבו הסופרים – המזכירים – במו ידיהם.

במקום המיועד להוספת השנה, רשם, משום מה, סופר העדה הספרדית את שנת תרכ״ו ולא את שנת תרל״ה. עובדה זו ניתן להסביר אך ורק בטעות שטעה המעתיק, אשר עליו הוטל למלא את הגליונות בכתב־יד נקי. כפי הנראה היתה נגד עיניו דוגמא אחת של גליון ממפקד תרכ״ו, וכיוון שהתחיל בהעתקה, כדוגמת גליון זה, לא שם לב ורשם על כל הגליונות, לרבות השניים שנוספו, את הרשום בגליון שהיה לנגד עיניו לדוגמא. ברור כי היתה זו טעות שבהעתקה, משום שהשוואה בין נפקדי העדה הספרדית משנת תרכ״ו לרשומים במפקד תרל״ה, מוכיחה כי אכן היה זה מפקד חדש שנעשה 9 שנים לאחר המפקד האחרון.

ל־11 לוחות המפקד של העדה הספרדית משנת תרל״ה, יש להוסיף עוד 2 לוחות. האחד מעין ״שער – פתיחה״ למפקד כולו והוא כתוב באותיות דפוס שנכתבו ביד. בראש הגליון רשום: ״בעהי״ש״. מתחת לזאת – הכותרת: ״זכות אבות יגן״. לאחר מכן, בשורות ישרות – ״הלוחות הללו שמות בני ישראל ספרדים יצ״ו יושבי עמ״ק חברון תוב״ב נעשה מידינו הח״מ בחדש תמח שנת תרל״ה לב״ע, כאשר דרש מאתנו תפארת ישראל הודינו והדרינו השר הגדול הצדיק רודף צדקות אוהב התורה כמהר״ר סיר משה מונטיפיורי ה׳ ישמרהו ויחייהו אורך ימים ושנים כיר״א״. מתחת לשורות אלו רשום: ״מנהלי ק״ק ספרדים נ״י עה״ק הנ״ל״. ולאחר כך החותמים: ״נאום אליהו סלימאן מני יצ״ו, נאום משה קמחי יצ״ו, נאום יום טוב מאיר פרחי יצ״ו, נאום יצחק עזרי/(ה) זאבי יצ״ו, נאום נסים צבי באג״ו יצ״ו״. בחלקו התחתון של הגליון טבועה חותמת בצורת אליפסה, שבה

בעהי״ת זכות אבות יגן
הלוחות הללו שמות בני ישרא[ל] ספרדים יצ״ו יושבי עמ״ק
חברון תוב״ב נעשה מידינו הח״מ בחדש תמוז שנת תרל״ה
לב״ע כאשר דרש מאתנו תפארת ישרא[ל] הודינו והדרינו
השר הגדול הצדיק רודף צדקות אוהב התורה כמהר״ר סיר
משה מונטיפיורי ה׳ ישמרהו ויחייהו אורך ימים ושנים
כיר״א
מנהלי קק ספרדים נ״י עה״ק הנ״ל
שיאו סלימאן מני יצ״ו נאום
משה קמחי יצ״ו נאום
יום טוב מאיר פרחי יצ״ו נאום
יצחק עזרי זאבי יצ״ו נאום
נסים צבי באג״ו יצ״ו נאום

מוטבע: ״ישיבת אהל משה ויהודית״ ובתוך מסגרת זו רשום במלים הבאות זו מתחת לזו: ״בק״ק – ראמסגט – התרכ״ז – לברי״ע״. לוח נוסף מצורף למפקד תרל״ה, הנראה כעטיפת־מכתב לר׳ אליהו סלימאן מני, ועליו בול וחותמות דואר, כשמעברה השני של העטיפה מוטבעת החותמת הנ״ל וכן חותמת אחרת בלתי ברורה. לפי חותמת הדואר יצא מכתב זה את ראמסגט ביום 13 ביולי 1875 (ראה לעיל תצלום הלוח הראשון ״שער הפתיחה״ למפקד בני העדה הספרדית).

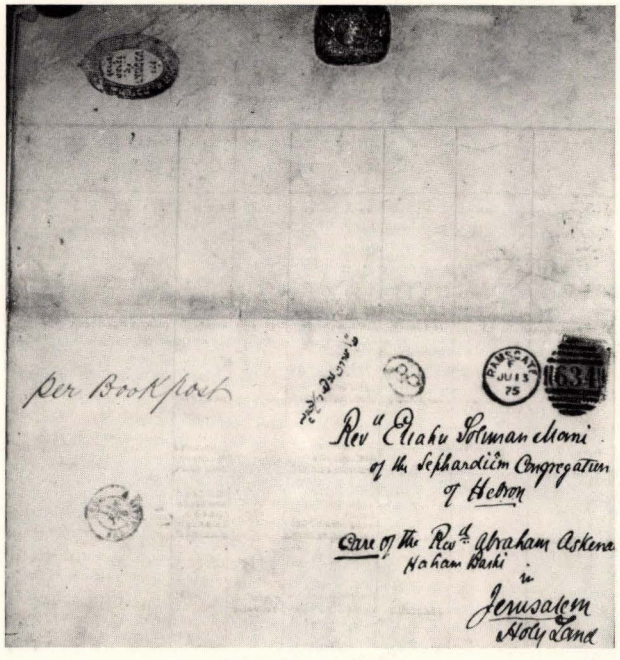
גם למפקד העדה האשכנזית צורף גליון, שהוא מעין ״שער״ כדוגמת זה של העדה הספרדית, ועליו כתוב באותיות דפוס שנכתבו ביד: ״הלוחות הללו נעשו ונסדרו על ידינו בחדש תמח תרל״ה, כאשר דרש מאתנו השר הגדול והנכבד לבית ישראל, כבוד שם תפארתו סי׳ סי׳ משה מונטיפיורי הי״ו״. ״מנהלי ק״ק אשכנזים הי״ו, יושבי עה״ק חברון תובב״א״. החתומים (כשלפני כל שם כתוב ״נאם״): שמעון מנשה סלוטצקער, יהודא ליב סלאנים, לוי יצחק סלאנים, שניאור זלמן פונדאמינסקי, ישע׳ אורינשטין הסופר. גם על גליון זה מוטבעת, בתחתיתו, חותמת ״ישיבת אהל משה ויהודית״ מראמסגט.

שלא כבמפקדים הקודמים, נוסף לכל מפקד עדה ״לוח שמות בני ישראל החכמים והמנהיגים היושבים בעה״ק חברון״, שבו נרשמו מנהיגי העדה ורבניה, כאשר שמותיהם אינם חוזרים בלוחות המפקד של שאר בני העדה.

מפקד תרל״ה מראה ביתר בירור מקודמיו, את דמות היישוב היהודי בחברון באותה שנה ומסתבר כי הפרטים אשר מולאו נעשו, כפי הנראה, עפ״י דרישת לבלריו של משה מונטיפיורי, אשר לא הסתפקו בתשובות שניתנו במפקדים הקודמים.

בשנת תרל״ה מנתה העדה הספרדית 433 נפש. בראש ״לוח החכמים והמנהיגים״ רשום ״הרב הגדול ר״מ כמוהר״ר ר׳ אליהו מני יצ״ו״ בן ה־51, שעלה מבבל לפני 17 שנה (1858) וכיהן כאב ב״ד, כאשר ״חצי פרנסתו יש״

המעטפה שבה נשלחו לוחות המפקד בשנת תרל"ה מראמסגייט שבאנגליה לרב העדה הספרדית בחברון, הרב אליהו סלימאן מני; תאריך המשלוח — 13 ביולי 1875 (עזבון משה מונטיפיורי, לונדון)

לו ואילו ב"הערות" נוסף: "בעבור אב ב"ד לא יש לו פרס, ויש לו סיוע מעט מעיר בבל מאיש נדיב". לאחריו באים באותה רשימה אותם חו"ר העדה הספרדית החתומים על גליון השער של המפקד. אל 104 הגברים ו־104 הנשים יש להוסיף 4 פנויים (שאחד בן 28, וכפי הנראה שלא נישא, ושלושה כבני שישים); 42 אלמנות (שאחת מהן "עגונה". בגלל המספר הרב של האלמנות נזקק הסופר להוסיף בכתב ידו לוח נוסף והוא אחד משני הלוחות הנז'); 144 ילדים־ות (הכוללים יתומים־ות) שגילם למטה מי"ג שנים; 35 ילדים־ות (כנ"ל) שגילם למעלה מי"ג שנים.

108 הגברים מתחלקים לפי ערי מוצאם כדלהלן: 65 ילידי הארץ (52 — מחברון, 10 — מירושלים, 2 — מעזה, 1 — מטבריא). 42 הנותרים עלו מן הערים: קושטא (15), בבל (11), בוזנא, רודיס, מראכיש, דמשק, מאגרב (מכ"א 2) ומהערים: סלוניק דימנאט, איניש, ארם־צובא, אירמט, כרודנא ואיסקופיא (מכ"א 1). מתוך 42 האלמנות היו 15 ילידות הארץ (8 — מחברון, 7 — מירושלים). 27 נותרות הן יוצאות: קושטא (9), בבל (4), רודיס (3), ארם־צובא (3), איזמיר (2), והערים: בוזנא, מראכיש, פאס ורוסיא (מכ"א — 1). לגבי שתי אלמנות אין לדעת מאין מוצאן, משום שלא רשום דבר. האלמנה הרשומה כי באה מרוסיא (ה), היא האשכנזית מלכה, בת ה־70, אלמנתו של הרב ר' יוסף הלוי, הרשומה בתרכ"ו כאלמנה (בת 60), שמקום מוצאה הוא פולין והגיעה לישראל בשנת תק"ץ (ראה לעיל). מ־17 היתומות היו 13 ילידות חברון ומ־13 היתומים היו 8 ילידי חברון.

עפ"י "מעשיהם ומלאכתם" יש לסווג את בני העדה הספרדית, כדלקמן:
— 4 מנהיגי העדה (אב"ד ושלשה דיינים).
— 13 שרתי ופקידי העדה (4 מלמדים, 3 שו"ב, 2 שמשים, 2 חזנים, רופא וסופר).
— 19 רשומים שמלאכתם "למדן" (מהם 1 שהוא רק "לומד" ואחד שהוא גם חזן).
— 14 בעלי מלאכה (2 קצבים — אחד לכל עדה, 2 פחחים, 3 אופים — אחד לכל עדה ואחד שוליא, 2 סנדלרים, 2 נגרים, 2 כורכי־ספרים, ספר).
— 25 עסקו במסחר (מהם: 12 "נושא ונותן" או "מו"מ", 3 משכירי בתים (בעלי בתים), 5 יושבים בחנות, 4 סובבים בערים ובכפרים — רוכלים).
— ליד 13 כתובה (במפורש) המלה "בטלן".
— 11 נחשבו כ"א כ"עני" (מהם: 3 סובבים על הבתים וגמ"ח, ואחד כותב מזוזות...)

7 נחשבו במלאכתם כ"א כ"עובד ה'" ואלה היו הגבירים שבאו מקושטא והתפרנסו מכספם, או מן הכספים שנשלחו אליהם ע"י בניהם אשר בקושטא, והם רשומים בעמודה נפרדת, כאשר הכותרת להם קובעת "אשר אינם מקבלים מקופת הצדקה".

2 נשארו ללא רישום במלאכתם ואין הסופר כולל אותם אפילו לא כ"בטלנים".

מן הראוי להדגיש, כי הפוקד הקפיד לציין גם את "מעשיהם ומלאכתם" של היתומים והיתומות, בין שהם למטה מי"ג שנה ובין שהם מבוגרים יותר. מ־13 היתומים, למדו ש"ס ותנך — 6 (אחד הוא רק בן שנתיים וכמובן שלא נרשם לידו דבר).

7 הנותרים עסקו, כ"א, במלאכה אחרת: "הולך לכפרים", "קונה ירקות מן השוק ומוכר", "מלאכת טיניקיג'י" (פחחות), "מוכר חלב וגבינה", "תופר מנעלים". מ־18 היתומות היו 10 תופרות, או "מתלמדות" תפירה אצל בעלת תפירה; 6 היו משרתות; 1 — "גידמת ואינה ראויה למלאכה" (ואותה מצאנו גם במפקדים הקודמים), וליד יתומה בת חמש שנים — לא נרשם דבר.

בשנה זו ממלא הפוקד לראשונה את העמודה "מהות כספם". ניתן לומר כי לפי הרשום, ליד שמו של כאו"א, קשה לקבוע בדיוק למה התכוונו לבלריו של מונטיפיורי בשאלה זו ומה סבר הפוקד כי עליו לרשום. מכ"מ, לפי הרשום ניתן לחלק את בני העדה הספרדית, לפי "מהות כספם", כדלהלן:
— 38 רשומים כ"עני" ללא כל תוספת.
— 19 שהם מתפרנסים ממסחר ומו"מ.
— 18 שהם בעלי הכנסות שנתיות רשומות: 6 — עד 500 פ' בשנה; 9 — עד 1000 פ'; 1 — עד 1500 פ'; 1 — עד 2000 פ'; 1 — עד 5000 פ'.
— 14 שהם מתפרנסים ממלאכתם (עיין לעיל).
— 5 שהם מתפרנסים מ"הכנסות" (ולא ציין הפוקד מאילו הכנסות).
— 6 "זכו" שלא נרשם ליד שמותיהם דבר.
— 2 נחשבים כ"גבירים".

בלוח 42 האלמנות רשם הפוקד בעמודה "מהות כספן":
— 29 "עניה" (כפי שנרשם ל־38 בעלי משפחה).
— 8 נשארו ללא כל רישום.
— 5 אלמנות היו בעלות הכנסה שנתית של עד 500 פ'.

באותה שנה מנתה העדה האשכנזית 489 נפש. בהשוואה להבדל המספרי שהיה לפני־כן בין העדות, הרי שהעדה החב"דית, שגדלה בקצב מהיר יותר מן העדה הספרדית, עלתה בשנת תרל"ה במספרה על העדה הספרדית בשיעור ניכר.

במפקד העדה האשכנזית לא נרשם "לוח החכמים והמנהיגים" כראשון ללוחות, כשם שנרשם בעדה הספרדית באותה שנה, אלא כלוח נפרד ומספרו הסידורי הוא ו', היינו — השישי בסדר הלוחות והרשומים בו כחכמי ומנהיגי העדה האשכנזית רשומים כבר בחמישה הלוחות הקודמים. וראוי לציין, כי 13 הלוחות של שנה זו, לעדת בני חב"ד, מסומנים לפי הא' — ב' (א' — ה' שמות ב"י הק"ק אשכנזים; ו' — שמות החכמים והמנהיגים; ז' — שמות האלמנות; ח' — שמות היתומים; ט' — שמות היתומות; י' — שמות הבתי מדרשות; י"א — שמות הבתי כנסיות; י"ב — שמות בתי הספר; י"ג — שמות החברות).

המציין מפקד זה הוא כי 7 הלוחות הראשונים (5 לשמות ב"י, 1 למנהיגים ו־1 לאלמנות) מכיל כ"א מהם בדיוק 28 שמות. היינו, שרשומים 140 שמות בני ק"ק חב"ד, 28 מנהיגים ו־28 אלמנות... אף מספר העמודות שונה הוא מן המספר של המפקדים הקודמים. בלוחות אלה (שמות ב"י) יש רק 12 עמודות, והסופר מחק את 2 העמודות לילדים שלמטה מי"ג שנים ושמעל לי"ג

תעודת לידה ע״ש מרדכי אפרים חסון מחברון, יליד חלב, בהיותו בן 64 שנים. התעודה ניתנה בשנת 1235 להיג׳רה (1814 לעֹרך) מטעם ״השער העותומני העליון״ (גודל התעודה המקורית: 17.5 × 29 ס״מ; אוסף ר׳ חסון)

שנים, ועשה אותן לעמודה אחת, מבלי לציין את גיל הילדים. כמו כן מחק את ״מספר הנפשות במשפחה״ (ואכן עמודה זו מיותרת), ואילו בעמודת ״הערות״ הוסיף בשורה שנייה, מתחת להערות, את המלים ״פרנסתם ומחייתם״, ללמד מאין להם מהות כספם וממה המה חיים.

בראש רשימת בני חב״ד (וכן בלוח המנהיגים) עומד ״הרב הגדול המפורסם מו״ה שמעון מנשה נ״י, ראב״ד דעה״ק חברון לקהל אשכנזים״ הוא ר׳ שמעון מנשה חייקין, שעלה 50 שנה לפני כן (בש׳ תקע״ה) משקלאב, וב״מלאכתו ומעשיו״ רשום: ״רב ומנהיג״ (מעניין, כי גם בלוח השמות הרגיל, וכן בלוח המנהיגים, לא נרשם שם משפחתו סלוטצקער, כאשר נרשם בגליון השער). אחריו רשומים: הרב ר׳ ליב סלאנים – מנהיג ות״ח; הרב ר׳ לוי יצחק סלאנים – מנהיג ות״ח; הרב ר׳ זלמן פונדאמינסקי – מנהיג ות״ח, והרבנים: ר׳ יעקב מקאדאן, ר׳ נחום ארי׳ הלוי, ר׳ שאול ברמ״ט שהם דייני צדק. ואילו ישעי׳ אורינשטיין, הרשום כ״הסופר״ בלוח השער, אינו רשום בלוח החכמים והמנהיגים ...

133 משפחות היו מצויות במפקד תרל״ה ואליהן יש להוסיף 7 ״פנוי״ם שהם כולם קשישים (למעלה מ־40 ש׳). בראש רשימת 28 האלמנות רשומה ״הרבנית אלמנה מנוחה רחל״, אלמנת ״הרב הג׳ ר׳ יעקב סלאנים ז״ל, מלובאוויץ״, שאותה שנה מלאו לה 75 ש׳ ועלתה לאה״ק בש׳ ת״ר (1840) (במפקד תרכ״ו היא רשומה כבת 63 ושנת בואה לארץ בש׳ תר״ג – 1843). כמו־כן רשומות ברשימת האלמנות: 2 עגונות (30, 60), ו־3 גרושות (25, 32, 43). בלוח זה ראוי לציין, כי לאלמנה גיטל, אלמנת ר׳ יוסף מאשייאו (מוסייב) שעלתה משקלאב בשנת תקצ״ב (1832), רשומים שלושה ילדים: ״בן אחד הבחור זלמן, בן י״ח״, ״ובת אחת מושקה, בת י״א״ ״ונכדה פריידא, בת י״ז״. וב״הערות״ רשום: ״הבחור זלמן נשתדך עם בת אחותו פריידא ואין להם אף פ״א (פרנק אחד) לא לנדוני׳ (ה) ולא להלבישם״. לשלושה יתומים אלה יש לצרף עוד יתום אחד (ואלה הם 4 היתומים־ות הרשומים ב־2 הלוחות), ״הבחור ברוך שמעון״ בן י״ט, שנולד באה״ק, ה״לומד אומנות בלעחער״ (פחחות), והוא ״נשתדך עם גרושה אחת מירושלים ת״ו וזמן מוגבל הנישואין הגיע ואין לה על הלבשתו״ ...

42 מבני חב״ד נולדו ״באה״ק״ ואילו 98 הנותרים עלו לאה״ק מ־53 ערים שונות, בתוכן: 12 מלובאוויץ, 5 מדריבין, 4 משקלאב, 3 ממאהליב, קרעמינצוק, ווירז, טולאצין ולוסקע. ואילו השאר באו ״אחד מעיירה ושניים מעיר״.

בעמודה ״מהות כספם״, רושם הפוקד ל־105 בעלי משפחות ו־7 פנויים – ״עני״, ללמד שמהות כספם נחשבת לעֹוני. כמו־כן רשום ל־28 האלמנות ״עניה״. ל־28 בעלי המשפחות הנותרים רשום כי מהות כספם היא – ״מעט״.

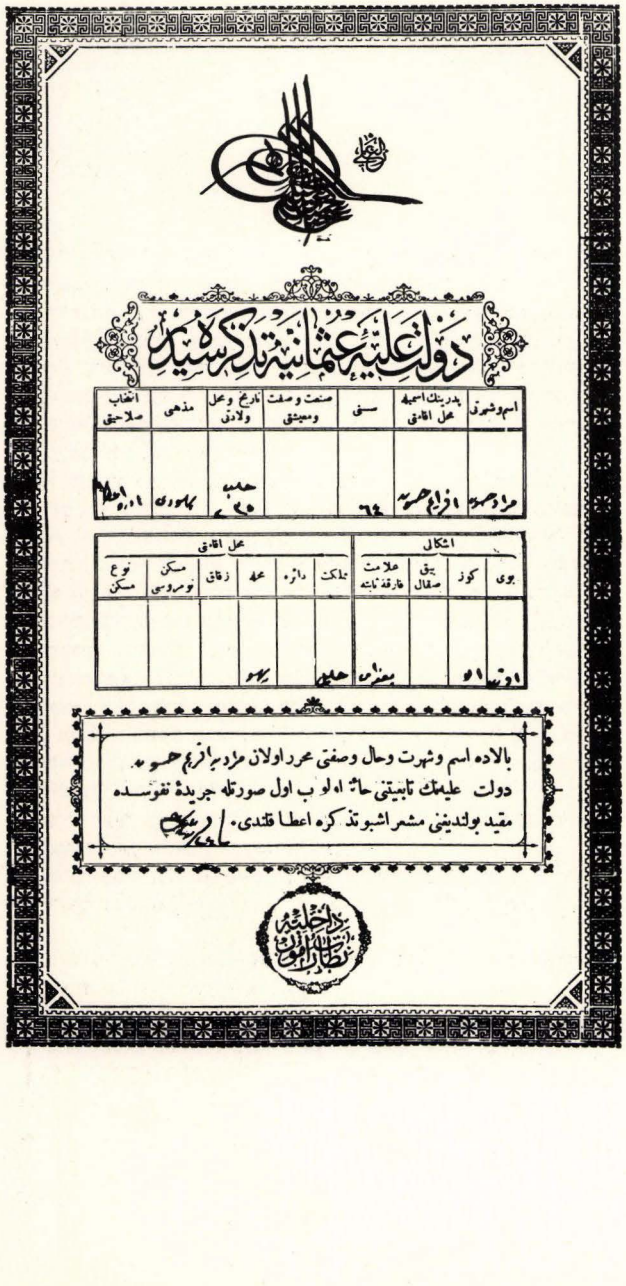
את 140 בני חב״ד יש לסווג לפי ״מעשיהם ומלאכתם״, כדלקמן:

– 7 שהם רבני ומנהיגי העדה (רב, מנהיג ות״ח, דיין צדק).
– 30 שהם ת״ח (תלמיד חכם) ועוסק בתורה.
– 12 פקידי ושרתי הקהילה (5 מלמדי תינוקות; משגיח בית המטבחיים; ״סופר כוללנו״, גבאי ביה״כ; שמש; שו״ב; חזן שני וסופר תו״מ).
– 2 רופאים (ר׳ שמואל אייזיק ור׳ שלמה רופא).
– 16 שהם חובשי בית המדרש – ״יושב בביהמ״ד״.
– 40 ״יושבי אהל״ (מסתבר – יושבים בביתם וסתם ״בטלנים״).
– 18 עוסקים במסחר – ״עוסק במו״מ״.
– 10 מחפשים פרנסה כל־שהיא.
– 2 סוחרים (חנווני ומוכר משקאות).
– 1 זקן וחולה.
– 1 סרסור.
– 1 ״סגי נהורא״ (?)

״פרנסתם ומחייתם״ של 140 בני חב״ד אינה ״חופפת״, בדרך כלל, למעשיהם ומלאכתם ואצל כמה שמות רשם הסופר אשר רשם ב״מרכאות״ או כנ״ל, מבלי כל שימת לב מאין פרנסתו ומקורות מחייתו של הנפקד. עכ״פ ניתן לסווג את בני חב״ד, לפי עמודת ״פרנסתם ומחייתם״, כדלהלן:

– 39 שחיים ומתפרנסים אך ורק ״מקופת הכולל״.
– 51 ״כנ״ל ועוזר מאחיו, או ממשפחתו או מקרוביו״.
– 23 שפרנסתם ״מעסקו, ממסחרו״.
– 11 שפרנסתם ״ממשכורתו, משכרו או משכר למודו״. (והם: 2 הרופאים, 5 המלמדים, השמש, הש״וב, הדיי״ץ והמשגיח).
– 10 מתפרנסים ״מאשר יזמין ה׳ לפניו״.
– 2 חיים על ״רווח מכספו״.
– 3 מתפרנסים ״מחנותו וממלאכתו״.
– 1 ״מסרסורו״.

לסיכום: בשנת תרל״ה מנה היישוב היהודי בחברון 922 נפש (237 משפחות; 11 פנויים; 70 אלמנות, כולל גרושות ועגונות, 367 ילדים־ות, כולל יתומים־ות – ללא הפרדה בגילים). 104 מכלל 248 הגברים היו ילידי הארץ (60% מכלל הגברים הספרדים ו־40% מכלל בני חב״ד).

מוצרי חברון (מלאכות, אומנויות ותעשיות)

שמואל אביצור

ממבט ראשון מצטיירת לנו חברון כעיר הבנויה בפינה נידחת של ארצנו, היושבת ב"צדי הדרכים", רחוק מן הים ומחוץ לכל מרכזי פעילות משקית־כלכלית, וכל קיומה הוא בזכות היותה עיר האבות השומרת על קבריהם.

אולם אין הדבר כן, בייחוד אם נתבונן במעמדה של חברון כפי שהיה בימים עברו, במסגרת אורח החיים המסורתי, "התקין", של דורות רבים, ובפעילות הכלכלית שלפני השתלבותה של ארצנו, ולו חלקית, במשק העולמי.

חברון, העיר הגבוהה ביותר בארץ, נמצאת במרכז החלק הדרומי של הרי יהודה, באזור פורה הנהנה מכמות משקעים, המספקת – בשנים רגילות – לגידולן של תבואות במישורי העמקים וגפנים ועצי פרי במדרונות ההרים. היא קרובה למדבר יהודה שאינו ניתן לעיבוד חקלאי, אך חלק גדול ממנו משמש "ארץ דוברות צאן" – מרעה בחורף – כמקום גידול לבהמה דקה של בני הכפרים הגדולים שעל גבול מדבר זה.

התחבורה של ימים עברו, כשמסע פירושו רכיבה והובלת תוצרת, נעשתה גם היא על גבי בהמות משא, ועם כל המגבלות בקצב ההתקדמות – מהירות המסע ויכולת ההעמסה – חייבו צורות ייצור, אופני מסע ודרכי מסחר אחרות מאלו הנהוגות בימינו. מה גם שכמעט שלא ניתן להביא תוצרת חקלאית טרייה, כגון פירות או חלב ניגר, הרחק מיום הליכה ורכיבה מן העיר. ולהיפך, ניתן או היה כדאי להביא ממרחקים רק חפצים יקרי ערך ומציאות, שאינם נפסדים בדרך ארוכה ואפשר לשווקם גם לאחר דמי ההובלה הגבוהים שבימים ההם. שיירות רוכבים זקוקים היו למקום מנוחה ולינה, למים, מזון ומספוא, במרחקים קצובים של מחצית יום הליכה לכל היותר. מכאן מסתבר מוצאן ו"סודן" של אותן מלאכות ותעשיות קמאיות, שפותחו במשך מאות, אם לא אלפים, שנים בעיר זו.

שלושה סוגי מפעלים מסורתיים היו בחברון שלפני דורנו:

א. מפעלים לעיבוד תוצרת חקלאית למיניה מיבולי השדה, מניבת עצי הפרי, מתנובת החלב ומן הצאן.

ב. מ"תעשיית התיירות" של צליינים לעיר האבות, כולל השירותים המיוחדים שפותחו בקשר לזאת, וכן איסוף, ייצור ויצוא של חפצים שונים, שזכו להילת קדושה, או לפחות של סגולה.

ג. ענפי ייצור אחרים שמקורם אינו בחקלאות, אשר פותחו בזמן מן הזמנים, הן בשל קרבת חברון למקורות הגלם, או בעקבות מסורת בעלת מאות שנים, שיצרה "שם" ונתנה בזמנה פרסום רב למוצרי העיר, ורק בדורות האחרונים נדחקה ע"י תוצרת מודרנית המיובאת מאירופה.

ואלה מפעלי הייצור של חברון למיניהם ולפרטיהם:

עיבוד תוצרת חקלאית

עצם מציאותה של חברון במרכז החלק הדרומי של השטח הנושב החקלאי שבארץ, כשממזרח לו הרי מדבר יהודה ומדרום מישורי צפון הנגב, הפך אותה למרכז עירוני יחיד של שטח חקלאי, המשתרע על קרוב לאלפיים קילומטרים מרובעים ועליו יש להוסיף את "ההינטרלנד" של שטחי הנדידה, או המעבר, של בדווים באזורים אחרים, וביניהם גם שבטים שעיקר חנייתם ממזרח לים המלח.

ואם בעבר הרחוק יותר נעשתה טחינת התבואות לצורכי הפרט (להבדיל ממפעל הארחה של "הוקף" – ר' להלן), בידיה וזיעת אפה של עקרת הבית בכל משפחה ומשפחה, הרי בסוף המאה הקודמת הוקמו בחברון, וביחזמת יהודיה, בזו אחר זו, שתי טחנות קמח המונעות בסוסים: אחת הופעלה בצורה מסורתית עתיקה, כמו מפרכות של בתי־בד, על ידי סיבוב הריחיים באמצעות יצול תוך הליכה סחור־סחור במעגל. ואילו האחרת – דוגמת החידושים שהוכנסו על ידי היהודים שבאו ממזרח אירופה – הופעלה ע"י מידרכיה: הסוס עמד על משטח עגול ונטוי וכדי לשמור על שיווי המשקל שלו, דרך כל הזמן במקום, ובכובד משקלו סובב את העיגול ויחד עמו מערכת גלגלי מימסרה, שהאחרון שבהם הניע את אבן הרכב. מאוחר יותר, כבר במאה זו, הופיעו גם המנועים. יש לזכור, כי מנועים אלה הוכנסו לראשונה בחברון רק לטחינת קמח, וגם בזאת היתה היזמה בידי היהודים, אם כי לא התמידו בדבר. לפי מפקד התעשייה בשנת 1928, היו בחברון ארבע טחנות־קמח המופעלות במנועים, שהעסיקו 22 איש, וההון שהושקע בהן הגיע ל־1400 לא"י (לירה ארץ־ישראלית) ותוצרתן השנתית (ב־1927) הוערכה ב־28,200 לא"י.

טחנות אלו הן שהביאו את המיכון והתעשייה המודרנית לעיר. תפקידן היה לא רק ייצור קמח מחיטה שנקנתה ע"י בעליהן אלא, וקרוב לוודאי, בעיקר טחינת "שירות" לבני העיר ולפלחים שהביאו תבואותיהם.

ממכתביהם של נוסעים ותיירים, שביקרו בחברון במאות הקודמות, אנו למדים כי בעיר היו בתי־בד (או לפחות אחד) לשמן־זית. יתר על כן: היו בעיר גם מסבנות שעיבדו שמן זה, בוודאי מסוגים נחותים ופחות מתאימים למאכל, לסבון. את המסבנות מזכירים נוסעים וחוקרים אירופיים מן המאה ה־18 וה־19. מפקד התעשייה שנערך בשנים הראשונות למנדט הבריטי (1928), לא העלה בחברון בתי־בד לשמן־זית וכן לא מסבנות. לעומת זאת, נרשמו בעיר שני בתי־בד לשומשום, מהסוג הקמאי. מפרכותיה הונעו ע"י בהמות ולא מנועים. 11 איש עבדו בהם וערך התוצרת בשנת 1927 הגיע, כמובן לפי הנתונים של בעלי המפעלים, ל־1226 לא"י.

עד כה פורטו מפעלים "רגילים" לעיבוד יבולים חקלאיים, שביחס אליהם לא היתה חברון יוצאת דופן, ואולי אפילו מפגרת יחסית, בהשוואה לערים אחרות בארץ. ואילו המוצר החקלאי

הנודע לתהילה של חברון, היו ענביה מכרמיה הרבים. לפני קום המדינה עלה יבולם על 20,000 טון, כמחצית מכלל יבולי הכרמים בארץ. עיקר הכנסתם של הכפריים שבאזור חברון ושל חלק ניכר מתושבי העיר, היה לא מן הפלחה, כי אם מן הכרמים. עם הבשלת הענבים, היתה העיר מתרוקנת מתושביה למשך שלושה חודשים, והתושבים העירוניים עוברים היו לגור בכרמים כיוצאים ל"קייט". רק חלק קטן מאד של הענבים נמכר בצורתם הטבעית – הלחה בירושלים, ושווק למאכל או נמכר ליהודים (ומקצת גם לנוצרים) לעשיית יין. רוב רובו של יבול הכרמים יובש בשמש והפך לצימוקים. רק את הפרי שעבר תהליך דהידראציה פשוטה ניתן היה לשמר, להוליך למרחקים ולמכור במשך כל השנה, מבלי חשש שהפרי ירקב, יתקלקל או יושחת בכל צורה שהיא. ומאחר שגם ההובלה היתה יקרה (דמי הובלה למרחק שמעל ל־50 ק"מ, עלו יותר ממחיר הענבים עצמם), הרי שכדאי היה יותר לשלוח צימוקים. ערכם ויבולם של כרמי חברון נאמד לא לפי הכמות, או מחיר הענבים, אלא לפי ערך הצימוקים, כי הם הם שהיו התוצרת המשווקת. צימוקי חברון היו מפורסמים בכל רחבי ארץ־ישראל, סוריה ומצרים, לא פחות מצימוקי סלט. כמויות ניכרות מהם הגיעו בדרך היבשה לגליל ולדמשק ובדרך הים לנמלי מצרים וביירות.

הספנים הארץ־ישראליים, בעלי מפרשיות "המרכב" הידועות, היו מוליכים, יחד עם מוצרי הארץ האחרים, כמויות גדולות של צימוקי־חברון לנמלים שונים במזרח הים התיכון. ואילו רוכלים נודדים שמחברון היו מהלכים בין כפרי הארץ ומוכרים, ובעיקר מחליפים, את צימוקי־חברון בחיטה ולעתים גם בקטניות. עבור עשר מידות נפח (עפי"ר סאה) של צימוקים, קיבלו בדרך כלל חמש־עשרה מידות (ולעתים גם יותר) של חיטה. פרט זה מעיד על ערכו הרב של הלחם והתבואה המשמשת לעשייתו, בהשוואה למוצרים חקלאיים אחרים. בימינו, כידוע, היחס הוא אחר ומחירם של הצימוקים רב יותר. ידוע על יהודים שהיו חוכרים כרמים – או שנעשו שותפים לבעליהן – אשר שלחו תוצרתם לירושלים ולמקומות אחרים למכירה, וכן הכינו כמויות ניכרות (לפי ההשגות של היישוב היהודי בימים ההם) של יין למכירה (ר' להלן).

נוסעים שהשאירו תיאורים בכתב, הרבו לספר על מטעים שונים נוסף לכרמי גפן. מחוץ לעצי זית גדלו, בכמות ניכרת למדי, עצי תאנה, שגם פריה נועד בעיקרו לייבוש ונמכר בצורת דבלות וגרוגרות, אלא במחיר נמוך ממחיר הצימוקים. נשארו בידינו תיאורים מימי הביניים, למשל של הגיאוגראף הערבי מקדסי איש ירושלים, בהם מסופר על שפע של תפוחים, גודלם ומחירם הזול, וכן על פרי־הדר ורימונים. על רימוני חברון סופר כי היו משמרים אותם בבתים עד לאביב.

בעבר היו מגדלים בסביבות חברון – כגידול בעל, גם את הכותנה. הנשים היו מכינות את המטווה, שהיו שולחים למכירה (לפחות במאה ה־18 ובראשית ה־19) בעזה ובירושלים. מתקופה זו ידועים גם בתי־מלאכה לאריגת בדי כותנה בעיר עצמה. יש מקורות המעידים על כך, שבמלאכה זו עסקו גם יהודים (ר' להלן). בראשית הרבע האחרון של המאה הקודמת, לא נשאר זכר למלאכה זו, אבל חוקרים אירופיים שביקרו בעיר, כמו לורטה, הזכירו אותה בתעשיית העבר וציינו כי התחרות בדי הכותנה הזולים שהיו מיובאים מאירופה, הכחידה ענף ייצור זה בחברון, כפי שקרה גם במקומות רבים אחרים בארץ, בסוריה ובחבלים רבים אחרים במזרח הקרוב.

יש בידינו ידיעה על ייצור אריגי משי בחברון – ושוב, תוך הזכרת חלקם של יהודים בו, נזכר גם רובע של מייצרי (או מוכרי) משי בעיר – אלא שהדבר אינו בטוח, כי משמעות שמו של אחד מרובעי העיר (ח'רת־אל־קזזין) בערבית, מורה במידה שווה על משי וזכוכית גם יחד.

עיבוד המוצרים המופקים מהמקנה הרב, שגידולו היה בסביבת חברון או שהובא ממרחקים, התרכז במספר מפעלי־תעשייה ומלאכה שהיו טיפוסיים לעיר זו. צמר הכבשים, לא רק שנשלח למכירה במקומות שונים ובדורות האחרונים גם שווק מעבר לים, אלא גם עובד במקום. בזמנם, היו ידועים למדי אריגי־צמר עבים, שנארגו בחברון וכנראה שנשלחו למכירה גם למקומות אחרים.

כן נתפרסמה חברון בפרוותיה, שהיו כה דרושות למי שנמצא בשדות ובהרי חברון, בייחוד בימי החורף הקרים ובלילות. קניית פרווה חברונית היתה "אטרקציה" שכיחה לכל טייל ומבקר אשר סר לחברון בימי המנדט. ולהיפך: פרוות הכבשים החברוניות נערמו בשווקי העיר העתיקה בירושלים וברחובות העיר החדשה, ולעתים לא נדירות גם ברחובות תל־אביב.

ואילו מפעלים תעשייתיים בממדים ניכרים, אם כי בצורה פרימיטיבית למדי, היו "בתי חרושת" או ביתר דיוק, בורסקיות לעשיית נאדות. בל נשכח שהיה זה כלי הקיבול היחיד כמעט של הנווד הבדווי, ובמידה לא מועטת גם של הפלח, ואפילו העירוני. הנאד היה המיכל להובלת נוזלים על גבי בהמות־משא ונעשה מעור שהורד, בשלמותו, מגופן של צאן שחוטות, בייחוד של תיישים ועזים. אלפי עורות מנופחים מלאי מים היו מונחים בחצרות מפעלים אלה. החוקר א' רובינסון מספר על 1500 נאדות שראה בשנת 1838 בחצר אחת, אשר עברו תהליכי עיבוד ממושכים. חברון ושכם נחשבו למרכזי ייצור הנאדות ולפי כל הסימנים עמדה חברון במקום הראשון בענף זה. גם לאחר שפח הנפט התחיל לדחוק את הנאד כמיכל וכלי־הובלה – בזמן שכלי־פח, ניקל ואלומיניום היו כבר בראשית חדירתם לא רק לעיר הערבית אלא גם לכפר – נפקדו בעשור הראשון לשלטון המנדטורי (1928) בחברון ששה מפעלים לעיבוד עורות שהעסיקו 33 איש – מספר ניכר בהשוואה למפעלי תעשייה ומלאכה אחרים, ואילו התוצרת השנתית הוערכה (1927) ב־7200 לא"י. ריכוז כזה של מפעלי בורסקאות, מספר העסוקים בו וממדי הייצור, לא היו באף עיר ערבית אחרת. כיום דוחקים כלי הפלסטיק ומיכלים

ה"סאקה", שואב המים הערבי, המעלה את נאד המים ממימי "בירכת אל־סולטאן" (מתוך הספר "פלשתינא" לגיאורג לאנדאור, 1925, ברלין)

עשויים מצמיגים משומשים, ולפניהם עוד הג'ריקנים של הצבא הבריטי מימי מלחמת העולם השנייה, לחיסולו של ענף ייצור מסורתי ועתיק יומין זה.

כחומר בורסקי עיקרי שימשו עלי עץ האוג (בערבית "סוּמָק") שגדל בכמויות רבות בסביבה. העלים פוררו לאבקה ע"י דייש – דוגמת דגנים תבואות – בגורן ואף נמכרו לבורסקיות מחוץ לחברון.

מלאכות ושירותים הקשורים בקדושתה של חברון

חברון, הנחשבת במסורת היהודית כעיר האבות, נתקדשה גם במסורת המוסלמית, כעירו של "אהוב" אללה ("אל־ח'ליל" – האהוב וכך גם שמה הערבי של חברון) – הוא אברהם אבינו. המידה העיקרית שביחסים שבין אדם לחברו שבה הצטיין אברהם, – הכנסת האורחים, הפכה לסמל ולסיסמה של הממונים על ה"חָרָם" – המסגד שמעל למערת המכפלה. "זַקף" (הקדש) מיוחד של "אל־ח'ליל" הוקם בחברון ותפקידו הכנסת אורחים – מתן קורת־גג ובעיקר מזון – לעוברי אורח, לעניים, ולכל דורש.

בימים שלפני המכונית, אניית הקיטור והרכבת, כשהדרך המקובלת מירושלים (וכן מדמשק) למצריים עברה בפנים הארץ עם פרשת המים ורק מחברון פנתה – על פני בית ג'ובּרין – למערב בכיוון לעזה, חנו ואף התעכבו אורחות סוחרים, ובעיקר שיירות עולי הרגל למכה, עפי"ר בשובם, בחברון. שם נהנו ממזון חינם שניתן להם מאת ההקדש של "האהוב": קיבלו לחם, גזיד עדשים, או של קטניות אחרות עם שמן זית, וכן כמות מסויימת של צימוקים שניתנו לכל דיכפין. כל שביקר בחברון, כולל יהודים ונוצרים, מזכיר, ולעתים בפליאה, נוהג "איבראהימי" זה ומציין את טיב המזון (תוך הדגשה ביחס לשמן) וכן את נדיבות הממונים על חלוקתו (אשר ניתן גם ללא מוסלמים). יש וגם בעלי יכולת נהנו אף הם מאש"ל חינם זה ותרמו למען ה"זַקף" המספק אותו.

מספר הנהנים ממזון זה היה רב. מבקרים אירופים כותבים בתיאוריהם כי חלקו כ־1200 – 2000 כיכרות לחם ליום ואילו ר' משה מבסולה מספר על 8000 (עיין "איגרות ורשמי ביקור").

אלא שמפעל זה לא רק "הוציא" מחברון אלא גם – וקודם כל – הכניס לעיר סכומי כסף רבים וכן מוצרים חקלאיים מאחוזות ושטחים שהשתייכו לוקף אל־ח'ליל. לוקף זה היו גם מפעלי תעשייה מכניסים. כך למשל טחנת־המים בארטס, כפי שמעידה הכתובת מן התקופה הממלוכית המתנוססת מעליה, וכן אחת מטחנות על מי־מגידו בלג'ון (ויש להניח גם מפעלים דומים במקומות אחרים) השתייכו לזַקף זה. כן היו שייכים לו בתים רבים בערים, כולל בירושלים.

הנזיר הגרמני פליקס פברי, שביקר בארץ ב־1484, מעריך את הכנסות ההקדש הזה ב־24,000 דוקטים לשנה. משולם מוולטארה (1481) כותב כי הכנסתו השנתית מגיעה ל־50,000 דוקטים. ממקורות שנשאבו ע"י פרופ' א' הד בארכיונים הממשלתיים התורכים, אנו למדים שמחוז שכם בלבד סיפק (במאה ה־16) לוקף זה מ־70 עד 80 קנטר (כ־20 טון) שמן זית לשנה.

היקף הכנסות והוצאות כזה חייב מנגנון – סגל עובדים – לטיפול בהארחה והכנת המזון. היה זה מקור תעסוקה חשוב לתושבי חברון. הנוסע הפרסי נאצר א־ח'וזראו, שביקר בארץ בשנת 1047, מספר כי טחינת הקמח לאפיית הלחם המוגש מטעם ההקדש נעשית ע"י שוורים ופרדים ואילו בעבר נעשתה מלאכה זו בידי נערות־שפחות. כמות הקמח הנדרשת חייבה לדאוג לייעול הטחינה. וגם אם נתייחס בהסתייגות לדברי נאצר א־ח'וזראו, כי משקל כיכר לחם המוגש, הגיע למנה (שלשה פונטים אנגלים לפי לה־סטנרג), ואם ננית כי לא תמיד אפו 8000 כיכרות ליום, שפירושם כ־8 טון קמח ליום והעסקת כ־700 שפחות, הרי לטחינת קמח לאפיית אלפיים־שלושת אלפים פיתות ליום, נדרשו למעלה מתריסר בהמות עבודה. באותם מקורות שבגינזך התורכי מסופר, כי ב־1578 באו שליחי ההקדש של חברון לעיר הבירה, איסטנבול, לקנות שם סוסים למפעלם וקיבלו "פירמן" חסות להגן על קניינם בדרכם דרומה־מזרחה לחברון.

עם זאת היה זה מעין אבטיפוס של "חרושת תיירות": קומבינט

תעשייתי למזון לפי אופיים ודמותם של הימים ההם. הצליינים ועוברי האורח השאירו מכספם לעיר, אבל עיקר ההכנסה באה, כאמור, לא מכיסם, אלא מחלקים שונים של הארץ וגם ממדינות מוסלמיות ושליטיהן שמחוצה לה.

עם הזמן הצטמצם והתנוון הקדש מפורסם זה. אניות קיטור, המוליכות לג׳דה ממצרים או דרכה, ולאחר מכן מסילת הברזל החיג׳אזית ולבסוף המכונית והמטוס, השאירו את חברון מחוץ לדרכי החג׳ ומספר ״הלקוחות״ מבחוץ פחת מיום ליום והתקרב לאפס. אז עבר גלגול חדש ומודרני על הקדש זה, שנהפך למעין ״חלוקה״ לתושבי העיר. אמנם עוד המשיכו לאפות ולחלק לחם, אבל כיכר הלחם הפכה יותר ויותר למושג סמלי: לזכות לקבל הקצבה כספית קבועה מכספי הוקף. לפי א״י לבנון נאמד ״שוויה״ של כיכר־לחם בימי המנדט, במענק של ארבע לירות לחודש. ומספר מסויים, וכנראה לא קטן ביותר, היה נהנה אז מזכות העוברת בירושה, על ״כמויות״ שונות של לחם: מחצי כיכר עד מספר כיכרות, כלומר מקיצבה חודשית בגובה 2 עד 12 — 16 לא״י (ל־16 לא״י הגיעו בוודאי רק ״מיוחסים״ בודדים).

חפצי סגולה

לפי מסורות עממיות שנקלטו — או אולי גם נוצרו — והתפשטו בקרב הנוצרים, הרי שאדם הראשון נוצר ליד חברון. לפי מסורות אלו רצח שם קין את הבל ובמערב, במקום שנוהגים לכנותו ״אלוני ממרא״, התגורר אדם עם חוה עד שנולד שת, נח נטע שם את כרמו, ועוד כהנה וכהנה. ולכל אלו יש להוסיף את המסורת היהודית שאברהם מל עצמו ובני ביתו בחברון.

כל אלה לא רק משכו מבקרים ועולי רגל לחברון, אלא גם הביאו ליצירת עסקים ו״תעשיות״ שהיו פורחות בזמנן, שמקורן בקדושה האופפת מקומות או חומרים וחפצים מסויימים.

המוצר הראשון והנפוץ ביותר במשך מאות בשנים היתה ״אדמתו של האדם הראשון״, כלומר, עפר אדום, בוודאי טין, ש״ממנו קורץ האדם הראשון״ (ואף צויין הקשר המילולי בעברית שבין אדם ואדום ותורגם ללשונות שונות). הצליינים הנוצרים היו מורחים בו פניהם וגם לוקחים ממנו עמם למזכרת. ואילו תושבי חברון המוסלמים הפכו את המקום למיכרה ממש: חפרו והוציאו צרורות־עפר ושלחום למרחקים (לפי מקורות מהתקופה הצלבנית למצרים, חבש והודו) ומכרום שם במחירים גבוהים מאד, כדבר יקר־ערך, דוגמת בשמים ותבלינים. לפי האגדה שחוזרים עליה — לא רק הנוצרים כי אם גם עולי־רגל יהודים — לא ניכר היה כלל שמוציאים את האדמה האדומה והמיכרה נתמלא בדרך נס מעצמו ... ״מאדמה זו אפשר לעצב (כל דבר) כמו מדונג״ כתב בזמנו (במאה ה־12) אחד ההיסטוריונים הצלבנים בורכרדוס מהר ציון.

לפי א״י לבנון יש למעיינות חברון סגולות מרפא ומימיו של אחד מהם (עין־מרזוק) נחשבו כתרופה נגד עקרות ונשלחו אף בבקבוקים לארצות השכנות.

עולי־רגל יהודים היו משפשפים לאבקה את האבן אשר עליה, לפי המסורת המתהלכת, מל אברהם אבינו את בשר עורלתו. אבקה זו היו מביאים לארצות הגולה והיא שימשה לריפוי מקום המילה לתינוקות ישראל.

מפעלי תעשייה אחרים

על אף הממדים הרחבים של ייצור נאדות, היו גם מפעלי קדרות — עשיית כלי־חרס בעיר — אם כי לא בהיקף כזה כבהתקנת הנאדות. בימינו חל צמצום בענף זה ולפי מפקד התעשייה של ממשלת המנדט (שהיה רחוק מדיוק ולקוי בחסר), נרשם בשנת 1928 בחברון רק מפעל קדרות אחד.

בתי מלאכה למלאכות הנדרשות לכל יישוב היו, כמובן, גם בחברון; נגריות (חמש ב־1928) וסדנאות חרשי־ברזל (שלוש עם 12 עובדים ב־1928). עליהם יש להוסיף אלה שעסקו בפירזול סוסים בלבד. ללבוש ונעל דאגו, לפי נתוני מפקד 1928, תשעה חייטים ותשעה סנדלרים, אלא שלמעשה היה מספרם גדול יותר.

מ״הימים הטובים״ שלפני המהפכה התעשייתית באירופה והכחדתה של תעשיית האריג המקומית, שרדו בחברון מצבעות לאריגים, קטנות וקמאיות. לפי הנתונים המושתתים על הסטטיסטיקה התורכית הרשמית, משנות השבעים של המאה הקודמת, שפורסמו בזמנו בכתבי־עת מדעיים, היו בחברון עשרים מצבעות. עיקר הצביעה היה בצבע כחול ולצורך זה שימש חומר צביעה טבעי ויקר — ניל (אינדיגו). את הניל מהאיכות הטובה ביותר הביאו ממרחקים ובייחוד מהודו. ואילו הסוג הנחות הופק בעמק הירדן והובא לחברון מעמק צוער, ששם הוא גדל כצמח בר עד היום הזה.

מעניין כי במפקד התעשייה מ־1928 ״חלק״ לגמרי הטור של חברון לגבי ״צביעת אריגים״, כאילו לא היו אז מצבעות בחברון. אלא שכאן בולטים ליקויי המפקד, שמבצעיו לא הבינו, או התעלמו בכוונה ממשימותיהם. מבחינה זו נמצאת חברון ב״חברה טובה״. גם הטורים של נפת עזה, הכוללת בתוכה גם את מגדל־גד, ריקים ולמרות שעסקו אז בצביעת אריגים — ובקנה מידה ניכר — בשתיזן יחד. לפי הלוח הנ״ל, עסקו בצביעת אריגים רק בתל־אביב ובבאר־שבע! בזמן החפירות בתל בית־מרסים, היא קרית־ספר — דביר העתיקה הנמצאת 25 ק״מ מחברון בקו אווירי, נתגלו מיכלים לצביעת אריגים, וראש המשלחת החופרת, הארכיאולוג הנודע אולברייט, ערך בדיקות במצבעות חברון ולמד את תהליכי העבודה שהיו נהוגים עדיין בעיר זו.

עם ראשית השימוש בנשק חם בארץ, התחילו לחפש חומר גלם לאבק־שריפה, המורכב כידוע מפחם־עץ, גופרית ומלחת. החורש של סביבת חברון סיפק פחם לצורך זה, כפי שסיפק פחמים לצרכים ביתיים של תושבי העיר (פחם־עץ מחברון הובא גם לירושלים). את הגופרית אספו, בייחוד בדווים, על חוף ים המלח. את המלחת החסרה השיגו ו״גרדו״ במערות ומקירות מעופשים בבתים. פרופ׳ א׳ הד העלה בגינזך התורכי מסמכים

המעידים על "גילוי" מלחת מצויינת בסביבת חברון (מאה ה־16) ועל נקיטת אמצעים לספקה לצורכי הצבא התורכי. יש מקום להניח כי היתה הפרזה בדבר. במאות השנים האחרונות היו הפלחים, בפרט הציידים שביניהם, מכינים אבק־שריפה כל אחד לעצמו. ואילו תעשיית אבק־שריפה למכירה (להלכה לפיצוץ סלעים בלבד), שנמשכה ונשתמרה גם בימי המנדאט, היתה קיימת רק בנפת חברון. לפי מפקד 1928 היו ששה מפעלים לייצור אבק־שריפה שהעסיקו 12 איש. אין ספק כי ממדי הייצור בפועל (בערך של 350 לא"י לשנה בלבד) ומספר העסוקים, בייחוד של אלה שהיתה אצלם זו רק עבודת־עזר, היה גדול יותר, אלא שאין בטחון כמה מהם היו בעיר עצמה או לידה, וכמה בבית גוברין ובכפרים שלידה או בקרב הבדווים (אשר בוודאי פחות מכל, נפקדו מיתקני ההפקה שלהם). מכל מקום נמכר בחנויות העיר, ובכמויות ניכרות למדי יחסית, אבק־שריפה מתוצרת מקומית שנועד בדור האחרון, כאמור, בעיקר לפעולות פיצוץ הקשורות בהכשרת שטחים לבנייה.

בסביבת חברון היו מחצבות בודדות. כן יש להזכיר את אחד מ"מכרות" המלח של הארץ, היא "בְּרֵכַת (בריכת) אל־חליל" שמצפון לעין־גדי, שממנה אספו – "גרדו" – מלח והוליכוהו לחברון ולמקומות אחרים (מן הרבע האחרון של המאה הקודמת ועד תום השלטון התורכי בדרך ההברחה). שמה של הבריכה, כלומר המקום שממנו אספו את המלח, רומז אולי על זיקתה לחברון, בין שלתושבי העיר היתה חזקה עליה, או שהיה לה פעם קשר להקדש של "אל־ח'ליל".

לבסוף, על הענף הייחודי של חברון – ייצור הזכוכית. מקובל להניח שראשית עשייתה של הזכוכית ועצם "גילויה", מקורם בארץ וכי הכנענים (הפיניקים) הם הם שפיתחו תעשייה זו, והיא היתה שם דבר בארץ גם בימי בית שני ולאחריו. מסוף ימי הביניים ואילך, לא ידוע על מפעלים לייצור זכוכית בארץ מחוץ לחברון.

בזמנו היו כלי זכוכית מחברון שם דבר לא רק בארץ, כי אם בכל המרחב של מזרח ים התיכון. היו מייצרים כלי קיבול שונים, כגון צנצנות, בקבוקים, כוסות וצלחות וכן נרות ומנורות וכלי (בקבוקי) נרגילה. כן נמסר, אם כי טרם נמצאו מסמכים מסייעים לכך, על ייצור שעוני־מים וחול עשויים מזכוכית. אלא שכל אלה נועדו, בעיקרם, לשימוש מקומי או שנשלחו למקומות קרובים, יחסית, כגון ירושלים ועזה. עיקר התוצרת של מזגגות חברון היו קישוטים ("תכשיטים"), צעצועים וקמיעות, כלומר מוצרים קטנים עשויים בדפוסים ולא בניפוחים, שניתן להעבירם למרחקים ביתר קלות. מאות אלפי טבעות צבעוניות, חרוזים, עגילים, צמידי־יד ורגל ממינים, גדלים וצבעים שונים, וכן צעצועי־ילדים זעירים, בדמות חיות, וכאמור גם קמיעות, נשלחו למרחקים. שיירות גמלים טעונות תוצרת זו נעו מחברון לירושלים ומשם צפונה, או לעזה ומשם דרומה. נוסעים מהמאה ה־18 וה־19 מספרים, כי אין כפר בין אלכסנדריה ודמשק שלא יהיו בו – ובשפע – קישוטי־נשים מחברון. הצרפתי וואלנאי, ראש לשכת המסחר במרסיי (מרסיל) שסייר במחצית השנייה של המאה ה־18 במטרה לחקור את האפשרויות של פיתוח הסחר הצרפתי בארץ, בסוריה ובמצרים, ובדק כל פרט, כותב, כי זכוכית־חברון הנדרשת נשלחת אף רחוק יותר ומשווקת גם באיסטנבול הבירה. כמויות רבות של מוצרי־זכוכית חברונית, נשלחו לקראת חג הפסחא לירושלים ונמכרו לעולי הרגל הנוצריים מארצות המזרח: יוונים וארמנים. קישוטים מזכוכית חברונית היו, למעשה, כמעט "תכשיטים" יחידים, שיכלו להרשות נשי הפלחים להן ולבנותיהן. בראשית המאה התשע־עשרה, לפני ירידת ערך הכסף של שנות השלושים, נמכרו מאה צמידי־זכוכית חברונית בשני גרוש (בראשית המאה העשרים עלו הצמידים כבר 7–17 גרושים המאה), ואילו מחירן

של מאה טבעות עלה מחצית הסכום הזה – גרוש אחד בלבד. לאחר שנוסיף את הוצאות ההובלה ורווחיהם של הסוחרים, שהעלו את המחיר אפילו כדי שבעתיים, נשארו חרוזי הזכוכית, הטבעות והצמידים שווים לכל נפש. המוצרים היו לבנים וצבעוניים (ובעיקר כחולים); ונוסעים מסוף ימי הביניים, כגון פליקס פברי הנזכר לעיל, מציינים כי זכוכית חברונית הינה כהה. א״י לבנון מספר ב״ילקוט חברון״ שלו, שהוגד לו, כי בעבר היו בחברון עשרים ״בתי חרושת לזכוכית״ ועבדו בהם כמאתים איש (ע׳ 47).

אין לקבל דבר זה במילואו, אם כי גרעין של אמת יש בו. לפי דבריו של החוקר זיטצן, היו בזמן סיורו בחברון (7–1806) 16 כבשנים להתכת זכוכית: 8 לייצור חרוזים, 7 לטבעות ורק אחד לבקבוקים, אלא סופר לו כי בעבר היו 4 כבשנים לבקבוקים (לפי דבריו ייצרו בחברון שמונה מינים של בקבוקים), כלומר – 19 כבשני־זכוכית, שהדמיון הפכם עם הזמן ל״בתי חרושת״, שצריכים היו – לו התקיימו במציאות – להעסיק מ־70 עד 100 עובדים סביבם.

חלק מחומר הגלם, כגון חול, הובא בזמנו, עוד במאה ה־19, מסביבת עזה, ואילו מסופה של המאה הקודמת, התחילו לאסוף ולמכור למזגגות חברון שברי־זכוכית מכלים שהובאו מאירופה, אשר נכתשו והותכו מחדש.

מוצרי זכוכית יפים ויקרים מאירופה, בייחוד מצ׳כוסלובאקיה (ועשויים בסגנון מזרחי), דחקו חיש מהר את מוצרי חברון, לראשונה בעשיית כלי קיבול גדולים ולאחר מכן, אם כי בקצב אטי יותר, בייצור תכשיטים וצעצועים. באמצע המאה הקודמת, כלומר לפני כמאה שנה, היו עוד ארבעה (או שלושה) כבשנים, ואילו בימי המנדאט המשיך בייצור רק מפעל אחד, שהעסיק בשנת 1928, 4 אנשים בלבד. תוצרתו השנתית הוערכה ב־180 לא״י (1927) וכל ציודו הוערך בעשר לירות בלבד. לפי א״י לבנון, שישב בעיר זו שנים, העסיק מפעל זה בזמנו (כלומר יותר מאוחר), שישה אנשים (וכך גם בשנות הארבעים) ותוצרתו העיקרית היתה אז כוסות־רוח (כ־2500 בשנה; עמ׳ 47) לפי דבריו, כחומר גלם שימשו רק שברי־זכוכית לבנה ואילו לייצור הזכוכית הצבעונית השתמשו בצבעים משלהם ולשם חיזוק המוצר וקליטת הצבע הוסיפו לעיסת הזכוכית קצת עופרת.

כדלק לכבשן – וכך גם בעבר בתוספת עצים – שימשה הגפת, וכל הכלים הקטנים (קישוטים וצעצועים) נעשו בדפוסים ולא נופחו. משפחה אחת, זו שהמשיכה במלאכת אבותיה, שמרה על גחלת של מאות אם לא יותר שנים; אך התוצרת, לפי השגות ימינו ואופן עשייתה (שברים), הראתה סימני ניוון ברורים של ענף ייצור גוסס. המנורה (״חנוכיה״) של בית־הכנסת בחברון, היתה עשויה ממסגרת פח ובה כוסות־נרות מתוצרת מקומית של מזגגות העיר.

מלאכות יהודיות

על מלאכותיהם של יהודי חברון עד למאה הקודמת, ידוע מעט מאד. גם מספרם על־פי־רוב היה קטן, מאחר שליהודים לא היו נחלאות משלהם וגם לא רצו למכור להם. הרי שנאלצו להיכנס כשותפים עם בעלי הכרמים, או קנו (חכרו?) את יבוליהם. נוסעים אירופיים, בייחוד שוברט (7–1836) מספרים, כי היהודים היו שוטחים ומייבשים את הענבים והתאנים, מכינים צימוקים ודבלים, מבשלים דבש מפירות אלו ועושים יין.

על יהודים מייצרי יין ודבש־ענבים, סיפר בסוף המאה, במורה הדרך העברי הראשון שלו, א״מ לונץ, כי בדין וחשבון של הקונסול הספרדי בירושלים, שקטעיו פורסמו בכתב־העת הציוני הגרמני ״פלשתינה״ (1902, ע׳ 87) מסופר, כי ייצור היין בחברון בשנת 1900 נאמד באלפיים הקטוליטרים. כמות זו אינה מבוטלת כלל וכלל, בייחוד ביחס לתקופת ייסוד המושבות החקלאיות.

היין החברוני העשיר בסוכר הינו טוב ומתוק והיה נודע לתהילה. מובן שבמלאכות אלו עסקו יהודי המקום או יוצאי המזרח. האשכנזים, אנשי חב״ד, בייחוד בדור הראשון לעלייתם, גילו פעילות כלכלית חלשה והיו מכונסים בתוכם והתפרנסו כמעט מחלוקה בלבד, כאשר מספר הקשישים והקשישות הגלמודים והגלמודות היה רב מאד.

במשך המחצית השנייה של המאה הקודמת נשתנו פני הדברים וכן בראשית מאה זו – עד למלחמת העולם הראשונה. לפי מפקד שנערך בימי המלחמה (״ספירת״ תרע״ו), היו 20 ראשי משפחה יהודיים שעסקו במלאכה (אומנות) ופרנסו 162 נפש. 18, כולל הרוקח המקומי, עסקו בעבודות שונות (104 נפש). מכאן, שמהעבודה ומהמלאכה, פרט לפקידות ולשירותים, התפרנסו 266 נפשות, כלומר כשליש בלבד. בין בעלי המלאכה היהודיים בימים ההם יש לציין: 2 אופים, 6 חייטים, 4–9 תופרות, 5 נגרים, 4 סנדלרים, 3 צובעי סנדלים (!?), עושה מברשות אחד ו־4 פחחים. כן יש לציין מלאכה, שהיא מחוץ לאומנויות הייצור, והיא ההובלה: 9 מחמרים יהודים נרשמו, אלא שספירה זו נערכה בימים הקשים של המלחמה, כשחלק ניכר מהגברים הפעילים לא היו במקום (בצבא התורכי, היגרו או ברחו). עלינו לזכור, כי מתוך 737 נפשות שנפקדו בעדה היהודית בחברון, כשליש (179) היו אלמנים ואלמנות, אלא שהתמונה תיראה ברורה יותר אם נציין, כי מתוך 206 נשים בגיל מ־18 ומעלה היו 134 (שני שלישים!) אלמנות.

פרטים אלה אינם משקפים חלקם של יהודים בתקופות קדומות יותר. יש מקום להנחה, כי ייצור הזכוכית בחברון הוכנס על ידי יהודים; בין שענף תעשייה זה שרד מתקופה שלאחר (אם לא לפני) החורבן השני, ובין, כפי שמניח החוקר ריטר, הוכנס ע״י עולים מוויניציה לאחר תום מסעי הצלב, אלא שאין לנו עדויות ברורות לכך. ריטר המסתמך על מסעו של יצחק חילו מלריסה, לא ידע אז כי תיאור זה אינו אוטנטי וספק רב אם בכלל נכתב במאה ה־14, כפי שמציין אותו ריטר, ובעיקר אין כל הוכחה כי נכתב לאור ביקור בפועל בארץ. עם זאת יש בוודאי רגליים למסורת המקובלת לקדמותה ומקורה – מקוריותה של תעשייה זו בין תושבי העיר, ואין ספק שליהודים היה חלק בייצור אריגים במקום, אלא שממדי הייצור וחלקם של סוגי חומר הגלם (כותנה, צמר ופשתן) אינו ברור עדיין. יש להמתין: אולי יתגלו נתונים חדשים, שיפיצו אור נוסף על מלאכותיה ותעשיותיה של חברון וחלקם של היהודים (ולו גם חולף בשל תנאי הקיום בעיר קנאים מוסלמית זו) בהקמתן ופיתוחן.

״מכון אבשלום״, תשכ״ו

מטבעות שעברו לסוחר בחברון

אריה קינדלר

זָהוֹב – משנת 1175 – הנוסע ר׳ פתחיה מרגנשבורג מזכירו ברשמי ביקורו בח׳. באותה תקופה עבר לסוחר בארץ הדינר הפאטימי וחיקויו על־ידי הצלבנים. במצרים הסמוכה שלט צלאח א־דין (1163–1193), מייסד שושלת בית איוב. משקל דינר הזהב שהוצא בימי שלטונו, נע בין 3.48 לבין 6.75 גר׳ והיה שווה ל־371/4 דִּירְהֶם (מטבעות כסף). לפי גויטיין, עמ׳ 382 – ״החברה הים־תיכונית״ עמ׳ 96, לפי הגניזה מקהיר, קיבל בנאי בשנת 1183 5 דִּירְהֶם ומנהל עבודה 7 דירהם ליום.

דוּק זָהָב משנת 1481 – הנוסע ר׳ משולם מוולטארה מעיד על הכנסות ״שומרי המערות״. דוק זהב זה ניתן לייחס לוֶנֶציָנֶה הווינציאני. מאידך מוסר קוריאט (1611): ״כאשר מדובר על הדוּקאט הווינציאני, יש לדעת כי המונח דוקאט אינו מייצג כל מטבע מסויים, אלא מהווה יחידת חישוב לכמה מטבעות כסף, כדלקמן: 6 לִיבְּרוֹת (לִיבְּר) ו־2 גָּאזֶטים (מטבעות נחושת ווניציאניים). בשנת 1489 היה בליבְּרה (יחידת חישוב) 20 סוֹ, ששווים היה 5.11 פראנקים (לפי השוואה מהמאה הי״ט), כאשר הסוֹ חולק ל־12 דינרי כסף.

גְּרוּש – משנת 1630 – קנסות וחובות על הקהילה (ע׳ ״ישוב שלא פסק״). הגרוש, או הגְּרוֹסוֹ (מטבע כסף גדול), הוא הפיאַסְטֶר המקביל לטָאלֶר המרכז־אירופי. משקל הפיאסטר היה אז 20 גר׳ בקירוב וקוטרו כ־40 מ״מ.

פְּלוֹרִין – משנת 1659 – חישובי תשלומים (ע׳ ״ישיבת פירירה״) פְּלוֹרִין, או פְּלוֹרִי, שווה לסוֹלְטָנִי אַלְטוּן (= זהב הסולטן), שמשקלו היה 3.43 גר׳ וקוטרו נע מ־18 ל־21 מ״מ. מטבע זהב זה הונהג לראשונה על־ידי הסולטן מוחמד השני בשנת 855 להיג׳רה (1454 לספה״נ). בשנת 1500, בקירוב, חולק האַלְטוּן ל־60 אַקְצֶ׳ה (= לבנבן), מטבע כסף תורכי שמשקלו היה 1.2 גר׳ וקוטרו 18 מ״מ.

פָּטָקָה, פֶּיסוֹ – משנת 1659 – פָּטָקָה – אַבּוּ מִידְפָּה אוֹ אַבּוּ טָקָה, במונח עממי פָּטָקָה (= אב התותחים) או קוֹלוֹנָאטָה – מונח עבור הפֶּיסוֹ הספרדי, עליו מתוארים שני עמודים (קולונות), שצורתם דומה גם לקני תותחים. בשם זה מכונים מטבעות אלה בכל אפריקה הצפונית למן מצרים ועד לארצות המגרב. הפֶּיסוֹ הספרדי מקביל לטָאלֶר המרכז־אירופי ומשקלו היה במאה הי״ז 25 גר׳ בקירוב, והוא חולק ל־8 רִיאָלִים. לכן קראו לו גם פֶּיסוֹ דֶּאָ אוּצ׳וֹ (חתיכה של שמונה).

רִיאָל – משנת 1717 – חוב הקהילה (12,000 רִיאָל) (ע׳ ״ישוב שלא פסק״). הרִיאָל (היינו מטבע המלך הספרדי) היה החלק השמיני של הפֶּיסוֹ. החוב הנ״ל הגיע, איפוא, ל־1,500 פֶּיסוֹס (I א–ב).

דוּקָאט – משנת 1720 – גבייה מחו״ל בדוקאטים. דוּקָאט ווינציאני שקל 23 גר׳, בקירוב, והכיל 19 גר׳ כסף נקי.

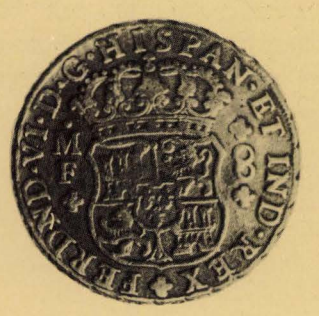
פֶּיסָאס – משנת 1727 – חוב הקהילה (19,000 פֶּיסָאס) (II א–ב).

I א–ב

ב

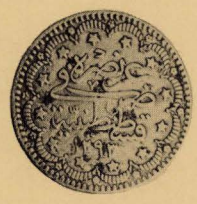
II א

גְּרוּש–משנת 1785 – חוב הקהילה (200,000 גרוש שהוחלפו ל־80,000 אֲרָיוֹת) הגרוש הוא הפִּיאַסְטֶר התורכי שהיו בו 40 פָּארָא, ומשקלו באותה תקופה 9.5 גר׳.

אַרְיֵה – משנת 1785 – האריה היה כנראה ה״לְיאוֹנֶה פֶר אִיל לְבַּנְטֶה״, היינו טָאלֶר וינציאני, שמשקלו היה 27 גר׳, בקירוב, ושהכיל בערך 20 גר׳ כסף נקי. לפי החישוב הנ״ל היה האריה שווה ל־1/2 2 גרוש תורכי. השם אריה בא מתיאור האריה של מרכוס הקדוש שעל המטבע.

זוֹלוֹטָה–משנת 1811 – תשלומי חכירה – ובעד כל זוֹלוֹטָה 30 כסף. (ע׳ ״ישוב שלא פסק״).
הזוֹלוֹטָה (מטבע כסף תורכי) היה מחולק ל־30 פָּארָא.

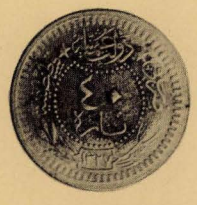

IV א–ב

מטבעות משנת 1830 – הנזכרות בהסכם שבין העדה הספרדית לעדה האשכנזית (ע׳ ״הסכמים בין העדות״):
א. גְּרוּש־פִּיאַסְטֶר.
ב. רִיאָל־שמינית (1/8) הפִּיסוֹ.
ג. אֲרָיות (ראה לעיל).
ד. אַבּוּ עַמּוּד־פִּיסוֹ (ראה לעיל).

מטבעות בשנים: 1855–1875 הנזכרות במפקדי מונטיפיורי (ע׳ ״מפקד התושבים היהודים״):
א. גְּרוּש־פִּיאַסְטֶר (ראה לעיל מש׳ 1785).
ב. מָאגְ׳אד־מָגְ׳ידֶיֵה – 20 פִּיאַסְטֶר. מטבע כסף גדול שהונהג ע״י הסולטן עַבְּד אֶל־מָגְ׳יד (1839–1861).
ג. לִירֶעס – 1 לירה עוֹתְמַנְלִיָה – הלירה התורכית שקלה 7.216 גר׳ וקוטרה היה 22 מ״מ.
ד. פְּרַאנְק – שווה קצת פחות מרבע מָגְ׳ידֶיֵה.

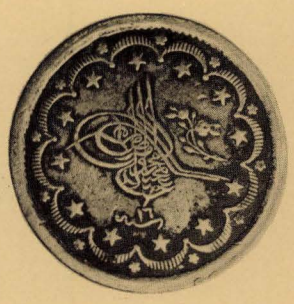
V א–ב

ערכי מטבעות תורכיות בתחילת המאה ה־20:
א. מָגְ׳ידֶיֵה – 20 פִּיאַסְטֶר (כסף) היה שווה קצת יותר מ־4 פראנקים צרפתיים (III א–ב).
ב. בִּישְׁלִיק – 5 פיאסטר (בש׳־5) היה שווה בערך 1/6 יותר מן הפראנק הצרפתי (IV א–ב).
ג. קַבָּאק – 40 פארא או 1 פיאסטר (V א–ב).
ד. מַטְלִיק – 10 פארא או 1/4 פיאסטר (VI א–ב).
ה. פארא – החלק ה־40 של הפיאסטר.

VI א–ב

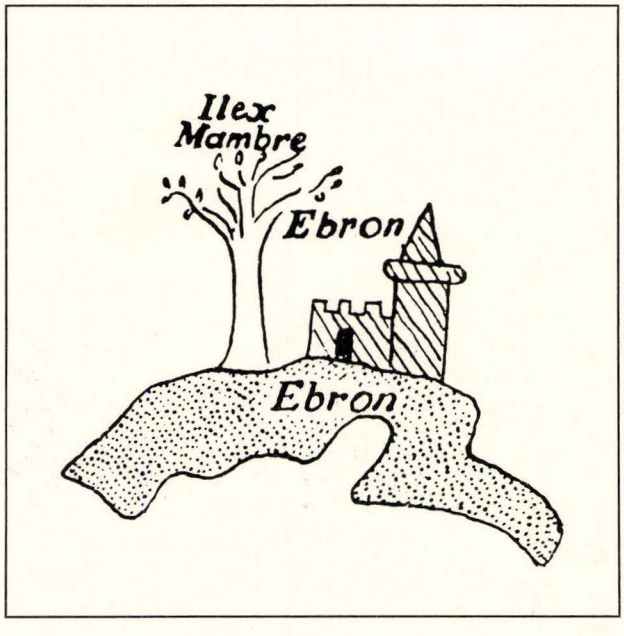
א

III

ב

חברון, מערת המכפלה ואלוני ממרא, מתוך מפה משנת 1300 לערך

שער שני

אישים ודמויות

אָבִי

עובדיה קמחי

_ _ _ מִתּוֹךְ אַהֲבָה לִי וְאַהֲבָה לָאֵל,
גִּדֵּל אוֹתִי אָבִי בְּלִמּוּד יוֹם וָלַיִל,
אַף כִּי יֶלֶד אֲנִי וְכָל חוּשַׁי לִצְחוֹק,
לְמֶרְחָב וּלְמִשְׂחָק, לְשֶׁמֶשׁ וּלְאוֹרוֹת.
הוּא יָרַשׁ מֵאָבִיו חֲסִידוּת וְהֶכְפֵּיל,
וְהוּא מֵהוֹן רוּחוֹ לֹא הוֹרִישׁ לִי כְלוּם.
וְאַף גַּם זֹאת בְּמֶרְכַּבְתּוֹ הֵרְכִּיבָנִי,
וּשְׁבֵינוּ כֹּה שׂוֹנִים בְּטֶבַע וּבְשָׂנִים!
הוּא דָּאָה כְּנֶשֶׁר עַל בָּמֳתֵי־הַסּוֹד
וַאֲנִי כְּרֶמֶשׂ עַל אֶרֶץ רָמַשְׁתִּי!

פְּסֻגַת פַּחְדִי הָיְתָה בְּקוּמוֹ כַּאֲרִי
לְ"תִקּוּן־חֲצוֹת" בַּחֲצִי הַלַּיְלָה,
עֵת לִבְכּוֹת בִּדְמָעוֹת וּבְחִיל לֵב לְקוֹנֵן
עַל אִמִּנוּ רָחֵל בַּגּוֹיִים שְׁבוּיָה,
וְעֵת עַל יַעֲקֹב וְלֵאָה לְהִתְחַנֵּן
לְחִדּוּשׁ זִוּוּגָם בָּעִיר הַבְּנוּיָה.
אָז, מֵעַרְשִׂי הַדַּל, אַף כִּי בְּרוֹךְ וּבְחֵן,
הֵקִימָנִי וּלְבַל אֶפֹּל סְעָדָנִי
לִהְיוֹת לוֹ לְעֶזֶר בִּבְכָיָה וּגְעָיָה –
וְעֵינַי סְתוּמוֹת וְרִיסַי קְשׁוּרִים
וְכֹאֲלוֹ כָּל גּוּפִי נָתוּק וְקָרוּעַ
מִכַּבְלֵי־תְנוּמָה כֹּה טוֹבִים וּמְתוּקִים!
לֵילוֹת אֵלֶּה בְּהוֹד סוֹדָם הֲמָמוּנִי,
הַמֹּחַ מְאֻבָּן וְהַלֵּב אָץ לִדְפֹּק
מִירֵאַת הַחֹשֶׁךְ וְשֵׁד הַדְּמָמָה
שֶׁעַגְּמִים פִּתְאֹם לְהַבְהִיל וְלַחְטֹף _ _ _

(מתוך הפואימה "חברון בילדותי")

מ מ ו ל: שער הספר 'אבק סופרים' לר' אברהם קונקי; נדפס באמשטרדם בשנת תס"ד (1704) (אוסף כתה"י, בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים)

אישים

רבי אליעזר ן' יצחק ארחא

מגדולי רבני חברון ומסתבר שעמד בראש היישוב החברוני במחצית הראשונה של המאה ה־17. אביו היה מגדולי חכמי צפת ומתלמידי האר"י. ר' דוד קונפורטי מכנהו "רב מובהק ורופא מובהק". בשנות נעוריו, בערך בש' ש"ס, התגורר בעזה וכנראה שכיהן בה ברבנות. בשנת שס"ו עבר לחברון ולאחר מכן נבחר כרב העיר. החיד"א מעיד עליו כי כתב 50 חיבורים שונים ואחד מהם היה לנגד עיניו. גם רבי דוד קונפורטי מספר שראה פירושיו ל'עין יעקב', 'מדרש רבה', פסקים ודרושים. חלק מתשובותיו נמצא באוקספורד.

משביקשו פרנסי ירושלים שלא להחזיר את ההלוואה שלקחו מהשל"ה, בטענה ששחרורו של השל"ה ממאסרו של הפחה, אבן פארוך, עלה להם הון רב, עמד ר' אליעזר ן' יצחק ארחא לימין יורשיו של השל"ה. בשנת ש"ץ, משפרצה פורענות חמורה על יהודי חברון, נאלץ לברוח מן העיר. הוא עמד במו"מ של הלכה עם רבי דוד חביליו, רבי משה גלאנטי, רבי אברהם בן חנניה, ורבי יוסף הלוי. חלק מתשובותיו נדפס ב'נבחר מכסף' לרבי יאשיהו פינטו, בשו"ת ריי"ט צהלון. הסכמותיו נמצאות בספרים 'ברית אברהם' לרבי אברהם גדיליה, ו'מעשה חייא' לרבי חייא רופא.

נפטר בשנת ת"י (1650) ונקבר בחברון, במערה אחת עם רבי אברהם אזולאי בעל 'חסד לאברהם'. נכדיו הם: ר' אליהו ן' ארחא, ר' אליעזר ן' ארחא, ר' יוסף ן' ארחא, כולם מחכמי חברון ורבי אהרן בן חיים השני.

יצחק אלפסי

רבי אברהם קונקי

נולד בחברון בשנת ת"ח (1648). מוצאו ממשפחה יוצאת העיר קואינקה שבספרד. בסוף תמ"ד (1684), לערך, יצא בשליחות חברון ושהה בחו"ל כעשר שנים, עבר את הארצות איטליה, צרפת, הולנד, גרמניה, הונגריה, אוסטריה, בוהם, מוריביה, שלזיה, פולין, ליטא, אוקראינה והיה בעשרות ערים, אותן הוא מונה בהקדמה לספר דרושיו. הוא הכיר את כל גדולי דורו וביניהם: רבי דוד אופנהיים ורבי נפתלי כ"ץ.

בנסיעותיו אלה עשה קונקי רושם רב על כל רואיו. נשתמרה עדות בלתי ישירה על הרושם הרב שעשה קונקי על רבי משה זכות, רבה של ויניציה. הוא היה אחד השליחים הנועזים ביותר. ידע להופיע בכבוד בשמה של ארץ־ישראל ולהביא בצורה נאה ותקיפה את תביעותיה לקהילות הגולה. כמו־כן ידע לחדור גם לקהילות שהיו סגורות בפני שד"רי חברון. את הכסף היה שולח לעירו, עוד לפני שניכה את החלק המגיע לו כשכרו. שליחותו היתה הרת סכנות ולא בכדי רשם על ספר זכרונות את מאורעותיו וקורותיו בימי שליחותו, שהרב חיד"א ראהו בכתב־יד.

בשנת תס"א (1701) ביקר בפעם נוספת באירופה ושוב היה במדינות רבות. אז הדפיס גם את ספרו 'אבק סופרים'. בימי פולמוס שבתי צבי עמד לימין השבתאים והיה מן המאמינים בו, אף כי היסס להביע דעתו זו בגלוי. רבי יעקב עמדן, חד הראייה, הבחין בו כשבתאי מסתתר. לדעת רוזאניס חזר בו בזקנותו מדרכו זו.

חתניו הם רבי אברהם יצחקי ורבי ישראל זאבי, שאף הם היו מגדולי חכמי חברון. יחד אתם נתמנה בשנת תפ"ד (1724) לבית־דין מיוחד שיפסוק בין כוללות ירושלים לבין הגביר רבי מיוחס שמואל.

קונקי היה אמן סגנון המליצה ומליצותיו היו נפוצות באיטליה, אף כי יש בהן מליצות כבדות. הוא היה סופר פורה ומספריו ידועים לנו: 'אבק סופרים' – ספר דרשותיו – אמסטרדם תס"ד, המכיל את 'אם הילד' – דרשות על התורה, 'עוגת רצפים' – פירושים שונים, ו'אם לבינה' – דרשות שונות, 'מנחת קנאות' – על מידת הקנאה, אשר חיברו בהיותו בלב ים (ספר זה היה בידי החיד"א ונמצא עתה בגנזי בית המדרש לרבנים בבודפסט). וכן 'אבק דרכים' – דרושים, שהם מחוברים עם דרשות חתנו ר' ישראל זאבי ואחיו ר' יוסף קונקי.

עפ"י דר' מאיר בניהו

(מתוך "איגרות ר' אברהם קונקי לר' יהודה בריאל", "סיני" כרך ל"ב, עמ' ש"ט, תשי"ג)

ספר

אבק סופרים

והוא שם העצם. וחולם חלקתיו לשני חלקים.
החלק הראשון קראתיו אם הילד. והחלק
השני קראתיו אם לבינה. ובין הפרקים
ערוגה קטנה קראתיה עוגת רצפים. ישנו
בתקרץ ובמשנה ובתלמוד ובתוספות ובמדרשים
ובהגדות ובדרך ארץ. חלקי ה׳ אמרה נפשי לכי
אברהם בן לחדוני לכי היטיב נכון ומעולה
בכתס לופיר לא יסולא כהה״ר לוי קונקי
קנגב ה אחת ה׳ אלהיו. פה קריית החרטע היא
עה״ק חברון תו״נב. הולך אחת חכמים כלל
והלך. בניית ה׳ וניית המלך. כל הנקרא בשמי
ולכבודו. חסד לאברהם פירירא קנגב״ם
אחת ה׳ אלהיו. אמת ליעקב פירירא נר״ו
יעמוד חי לפני ה׳. הזורם הקדוש והמיוחס
היה הס וניכס ונכבד. הלוי המה בק״ק
אמשטרדם. ושאר הברי חשר יש בהם די.
הנדפס בהקדמתי לפני ה׳:

באמשטרדם

בדפוס נתנאל פואה יצ״ו

בשנת אגורה באהלך עולמים לפ״ק

חיד״א – ר׳ חיים יוסף דוד אזולאי

חיד״א נולד בירושלים בשנת תפ״ד (1724). מילדותו שקד על לימודיו והתבלט יותר מכל התלמידים. בן שתים־עשרה היה כשניסה את כוחו בכתיבה. בילדותו ניכר בו כשרון של דרשן. עד הגיעו לגיל בר־מצווה כבר דרש שבע דרשות. לפני שמלאו לו עשרים שנה התחיל בחיבור ספר ׳שער יוסף׳ על מסכת הוריות.

החיד״א הרביץ תורה בירושלים, אולי בישיבת ״יפאר ענווים״. מתלמידיו נזכיר את ר׳ אברהם אליעזר הלוי, שנתמנה רב בקהילת טריאסטי והיה רבו של שד״ל. יחד עם עיסוקו בתורה היה החיד״א מתנהג בדרכי קדושה וחסידות, ולפרדס הקבלה נכנס בטרם מלאו לו עשרים שנה. הוא נמנה, בשנת תקי״ח, עם חבורת המקובלים ״אהבת שלום״.

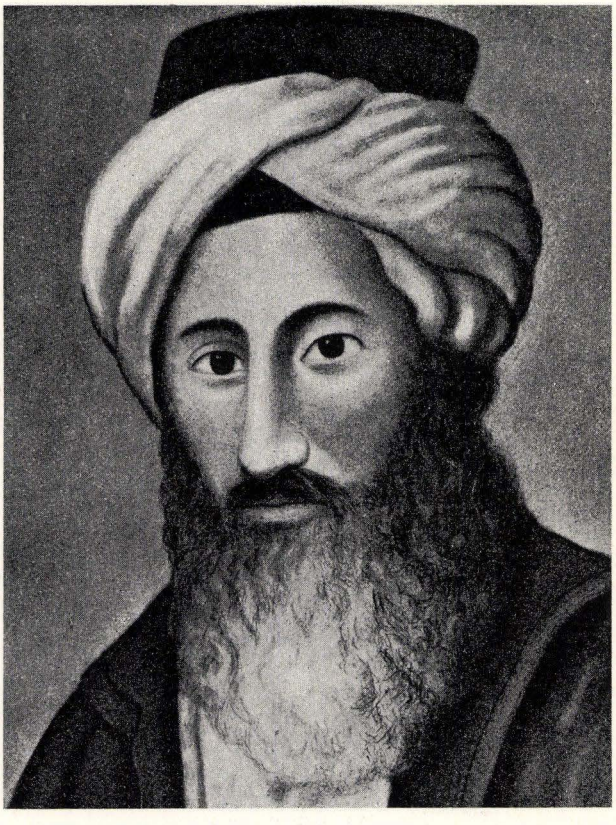
בשנת תקי״ג הטילו עליו חכמי חברון שליחות לאירופה המערבית. בניסן תקי״ז חזר לירושלים, כאן הוא מכהן כדיין שלישי. עמדתו בירושלים נתבססה והוא תפש מקום נכבד לא רק בחיי הרוח, אלא גם לקח חלק בחידוש ארגונה של הקהילה ופעל לשחרורה מתלותה הגמורה בממונים מטעם פקידי ארץ־ישראל בקושטא. בשנת תקכ״ד נבחר כחבר למשלחת שיצאה מירושלים לקושטא, לפעול לסילוק נציגם התקיף של ״פקידי ארץ־ישראל״ בקושטא, שהשתלט שלא בצדק על הקהילה. בהגיע המשלחת למצרים הוחלט על ביטולה. חיד״א נשאר במצרים ונבחר לרבה של קהיר. החודשים הראשונים במצרים היו לו קשים ביותר. עם כל הכבוד שזכה לו לא הפסיק מאמציו לשוב לירושלים. בשנת תקכ״ט חזר לחברון וישב בה עד שנת תקל״ג.

בימי מלחמות התורכים ברוסים ומרד עלי ביי, בשנת תקל״ג (1773), נסתתמו הדרכים לארץ־ישראל וקהילת חברון סבלה רעב. שוב הוטלה על חיד״א שליחות מטעם חברון. מחמת שיבושי הדרכים אנוס היה להפליג לתוניס ומשם לאיטליה. משסיים שליחותו בסוף תקל״ח, חזר לליוורנו וקבע בה את דירתו.

מיכאל פיריירה די־ליאון העמיד לו ישיבה, שבה היה מתפלל ומתבודד, לומד ומחבר את ספריו. עשיר אחר, אליעזר חי שאלתיאל ריקאנאטי, החזיק אף הוא ישיבה, שחיד״א היה מבקר ומתפלל בה. בארבע השבתות הגדולות – ״שבת שובה״, ״שבת זכור״, ״שבת הגדול״ ו״שבת כלה״, היה נוהג חיד״א לדרוש בישיבתו של ריקאנאטי. בכל שנה ושנה ב״שבת שובה״ היה דורש בבית־הכנסת הגדול והדבר הפך למאורע גדול בחיי הקהילה. ר׳ ישראל קושטא, מחכמי ליוורנו מספר על כך: ״והיו ממתינים אותו מפתח ביתו עד פתח בהכ״נ, עם רב אשר לא ייספר מרוב, והיו עומדים אלה מפה ואלה מפה והרב עובר בתווך ומראהו כמראה מלאך ה׳, ומידי עברו הולכים כולם אחריו ... כי מצא חן בעיני כל רואיו על חכמתו המפוארה והנפלאה ועל דברי מוסריו הנאהבים והנעימים, דברים הנכספים ללב, אשר משכו אחריו לבות בני אדם, ויצא שמעו בכל הארץ וינשאוהו היהודים והגויים״.

ביקש חיד״א להתבודד בליוורנו וקפצו עליו טרדות רבות – שאלות ובקשות מקהילות איטליה הקרובות והרחוקות, וכשהיה צורך בתוקף של סמכות גדולה, השתמשו אנשי ליוורנו בשמו, והוא היה מסדרן ומחברן של התפילות למאורעות שנתרחשו עליהם. לאחר שהתנערה צפת מחורבנה, בשנת תקמ״ב, ראו פרנסי העיר שאם יסכים החיד״א לשמש כרב הקהילה תתאושש הקהילה ותתפתח, על כן פנו אליו ולא ידוע מה היתה תשובתו.

תעלומה שלא מצאה עדיין את פתרונה היא השאלה, מדוע לא חזר חיד״א לארץ־ישראל ונשאר בליוורנו. נוסף לעיכובים הרגילים שנתעכב, בשל הדפסת ספריו ובשל מכות מידי שמים, גרם לביטול עלייתו גורם חשוב אחר, ״שהיו רוצים למנותו נשיא על רבני ארץ הקדושה, וזה מורה ענוותנותו הגדולה״. כל נסיונותיו לעלות לארץ־ישראל לא הצליחו והוא נפטר בליוורנו בליל ש״ק, פרשת ״זכור״, באחד־עשר באדר, תקס״ו (1806), וכבוד גדול עשו לו במותו ובקהילות רבות ספדו לו.

דף מתוך פנקס שליחותו של ר׳ חיים יוסף דוד אזולאי — החיד״א, ובו רישום הוצאותיו בזמן שליחותו בהולנד, בשנת תקל״ח (1778)

עם קום מדינת ישראל יזם הראשון לציון, הרב הראשי לישראל, העלאת ארונו מליוורנו, ולפי בקשתו התאסף ועד הקהילה בליוורנו, ביום 21 בפברואר 1960, לישיבה מיוחדת שבה החליט ״פה אחד להעלות את עצמות החיד״א וקובע, שהוצאת הארון והעברתו תיעשה עפ״י דין ומסורת ישראל, וכן לסדר כל העניינים לפי החוק״ (מתוך פרטיכל הישיבה). חברי ועד הקהילה באיטליה נעתרו לטפל בכל הכרוך בהעברה עד לוד, וכב׳ הרב הראשי של רומא, דר׳ אליהו טואף, נקבע כמי שילווה את הארון לישראל. כ״כ הוקמה בישראל ״אגודת נאמני יד החיד״א״, כדי לטפל בהעברת הארון ובהקמת ״יד החיד״א״, בחלקה מיוחדת שהועמדה לרשות האגודה ב״הר המנוחות״ שבירושלים (כיום רואים הנכנסים בכניסה הראשית ל״הר המנוחות״ את ״יד החיד״א״).

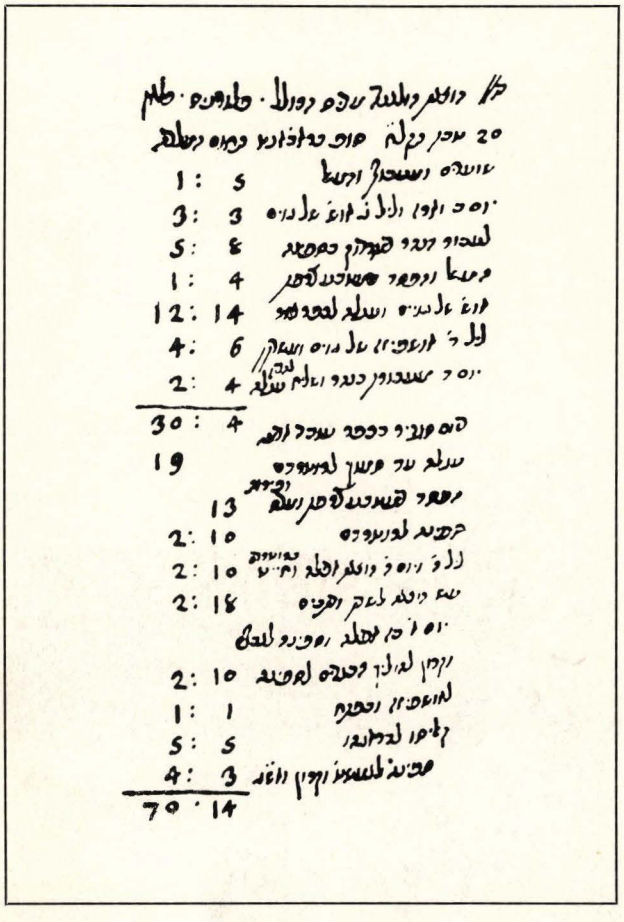
ביום ג׳ בבוקר, כ׳ באייר, תש״ך, הועמד רכב ליד בית־הכנסת ״ישורון״ לרשות הקהל כדי לנסוע ללוד לקבלת הארון. הארון הונח בחצר הפנימית של בית הכנסת ״ישורון״ ולידו הוצבו משמרות. למחרת, בשעת 4 אחה״צ, יצא מסע ההלוויה, שבו השתתפו הנשיא, יו״ר הכנסת, הרב הראשי, חברי ממשלה, שופטים, דיינים, רבנים, סופרים והמוני עם. עם הוצאת הארון הכריז כב׳ הנשיא על מילוי חובו של העם לחיד״א עם החזרתו לעיר מולדתו. ליד הקבר אמר הרב הראשי נסים ״קדיש״, והרב הראשי של רומא ערך תפילת אשכבה. משמרות משטרה ליוו את המסע מבית הכנסת ״ישורון״ ועד ״יד החיד״א״.

*

מכל מאות השלוחים שיצאו מארץ־ישראל לתפוצות הגולה, היה החיד״א השליח המפורסם ביותר, שהגדיל והאדיר שמה של ארץ־ישראל ושלחם מלחמת כבודה והצליח במידה מרובה. הוא ראה בתמיכה הגדולה בארץ־ישראל חובה שאינה לטובת היישוב בלבד, אלא גם למענם עצמם. כל יהודי חייב להיות לו קשר עם ארץ־ישראל ועל־ידי שהוא תומך ביושביה, הוא ממלא תנאי שיהדותו מחייבת אותו בכך. תמיד הבדיל בין כבוד עצמו ובין כבודה של ארץ־ישראל שהוא שלוחה. משפגעו בכבודו היה מוחל וסולח, אולם כשנגע הדבר בכבודה של ארץ־ישראל, לא ידע נפשו והשיב מלחמה שערה.

אף־על־פי שהחיד״א הירבה הכנסותיה של ארץ־ישראל, הודות להשפעתו והנהגתו, דקדק מאד לשמור על כספי ארץ־ישראל, שלא לבזבזם, גם אם הדבר היה גורם לו טרחה יתירה: ״וכדי שלא להוציא הוצאות מכיס השליחות, אני הייתי סובל ומקבל עלי יסורין קשים אגב מטלטלי, כי הייתי צריך כמה זהובים ללכת מעיר גדולה עד עיר אחרת ושכר האושפיזות וכיוצא״.

בן עשרים ותשע היה כשיצא בשליחותו הראשונה בשנת תקי״ג, ואף־על־פי־כן עורר רושם גדול בכל מקום שעבר בו. לעומת הכבוד שהיה לו בקהילות איטליה, נגרמה לו באשכנז לא מעט עגמת נפש. בשנת תקט״ו (1755) עבר להולנד ומשם לאנגליה.

בתמוז תקט״ו הפליג לצרפת ובטבת תקט״ז (1756) חזר לאיטליה. בסיון תקי״ז (1757) יצא לאיזמיר והיה בקושטא ומשם חזר לירושלים.

לשליחותו השנייה, בשנת תקל״ג (1773), צריך היה החיד״א לצאת לאלכסנדריה ומשם לאיטליה. מחמת המלחמות ושיבושי הגייסות, אנוס היה לצאת מאלכסנדריה לתוניס ונשאר בה קרוב לשמונה חודשים. בתוניס נחל כבוד רב. הקאיד, ראש הקהילה, קבע לו אכסניה נאה בארמונו. מתוניס יצא למחוז חפצו לליוורנו, שאליה הגיע בשבעה־עשר באייר, תקל״ד (1774), ויצא לסיבובו שנמשך עד אמצעו של קיץ תקל״ז (1777). לאחר מכן יצא לצרפת ומשם להולנד וחזר לצרפת, ודרכה הפליג לליוורנו ונשאר באיטליה.

*

משנתפנה חיד״א מעסקי שליחותו, השקיע כוחותיו בעבודה ספרותית ענפה, בסידור כתביו ובהדפסתם. כמעט אין לך שטח משטחי היהדות שלא עסק בו. פרשנות ודרש, הלכה וקבלה, מוסר

מסע א' של חיד"א

תקי"ד-תקי"ח

CUNEO	קוניאו	120	VERDINGEN	וורדינגן	91	GREUSSENHEIM	גרויזינהיים	61	TRENTO	טרינטו	31
FOSSANO	פוסאנו	121	MORS	מירס	92	HOCHBERG	הוכברג	62	BOLZANO	בולצאנו	32
CARMAGNOLA	קארמאניולה	122	RHEINSBERG	ריינסברג	93	HEIDINGSFELD	הייידינגספלד	63	INNSBRUCK	אינסברוק	33
TORINO	טורינו	123	XANTEN	קסאנטין	94	NEUBRUNN	נויברון	64	PFERSEE	פירזי	34
VERCELLI	ויירצ'לי	124	CLEVE	קליו	95	WERTHEIM	וורטהיים	65	KRIEGSHABER	קרינסהאבר	35
CASALE DI MONFERRATTO	קאסאלי די מונפיראטו	125	NYMWEGEN	נימווגין	96	FECHENBACH	פשינבאך	66	HAARBURG	הארבורג	36
ALESSANDRIA	אלסאנדר"ה דיי פאלה	126	ARNHEIM	ארנהיים	97	FREUDENBERG	פרוידינברג	67	OETTINGEN	איטינגן	37
GENOVA	ג'נואה	127	AMERSFORT	אמרספורט	98	MILTENBERG	מילטינברג	68	WASSERTRUDINGEN	וואסרטרודינגן	38
LIVORNO	ליוורנו	10	AMSTERDAM	אמשטרדם	99	HEUBACH	הויבאך	69	WITTELSHOFEN	וויטלסהופן	39
PIOMBINO	פיומבינו	128	HAAG	האג	100	KLINGENBERG	קלינגינברג	70	BECHHOFEN	ביכהופן	40
CIVITAVECCHIA	צ'יוויטאוויקיא	129	ROTTERDAM	רוטרדם	101	WÖRTH	וורט	71	ANSBACH	אנשבך	41
NAPOLI	נאפולי	130	HEELEVOETSLUIS	הילוווטסלואיס	102	WALLSTADT	וואלשטאט	72	LEHRBERG	לירברג	42
MT. STROMBOLI	סטרומבולי	131	LONDON	לונדון	103	ASCHAFFENBURG	אשפנבורג	73	BEIERSDORF	בייארשדורף	43
SICILY	סיציליה	132	DOVER	דוביר	104	SELIGENSTADT	זליגנשטאט	74	VORCHEIM	פורשהיים	44
MESSINA	מסינה	133	CALAIS	קאליי	105	HANAU	האנאו	75	BUTTENHEIM	בוטנהיים	45
CANDIA	קאנדיה	134	PARIS	פאריס	106	FRANKFURT A MAIN	פרנקפורט דמיין	76	HIRSCHEID	הירשייד	46
CHIOS	כיאוס	135	B..OIS	בלוואה	107	WORMS	וורמיזה	77	BAMBERG	במברג	47
KARA-BURUN	קארא-בורון	136	BORDEAUX	בורדו	108	GREUSENHEIM	גרויזנהיים	78	EBELSBACH	איבלסבאך	48
IZMIR	א'יזמיר	137	BAYONNE	באיונה	109	OPPENHEIM	אופנהיים	79	KNETZGAU	קנצגאו	49
CIANDARLIK	קיאנדארליק	138	PEYREHORADE	פיריאורד	110	MAINZ	מינץ	80	HASSFURT	האספורט	50
BOGHAZ-HISSAR	בוגאז-חיסאר	139	TOULOUSE	טולוז	111	BINGEN	בינגן	81	SCHONUNGEN	שונונגין	51
GALLIPOLI	גאליפולי	140	MONTPELLIER	מונטפלייר	112	ST. GOAR	סנט גואר	82	SCHWEINFURT	שווינפורט	52
RODOSTO	רודוסטו	141	LUNEL	לוניל	113	BOPPARD	בופארד	83	NIEDERWERRN	נידרווירן	53
ISTAMBUL	קושטא	142	NÎMES	נים	114	KOBLENZ	קובלנץ	84	GELDERSHEIM	גלדרסהיים	54
SAMOS	סאמוס	143	AVIGNON	אבינון	115	NEUWIED	נוויוד	85	ARNSTEIN	ארנשטיין	55
KOS	כוס	144	CARPENTRAS	קארפאנטראס	116	BONN	בון	86	THURINGEN	טירינגן	56
CYPRUS	קפריסין	145	LILLE	ליל	117	DEUTZ	דויטץ	87	HIMMELSTADT	הימלשטאט	57
BEYROUTH	ביירות	146	CAVAILLON	קאוליון	118	KÖLN	קלן	88	LAUDENBACH	לאודנבאך	58
JAFFA	יפו	147	AVIGNON	אבינון	115	ZONS	צונץ	89	ZELLINGEN	צלינגן	59
RAMLE	רמלה	148	NICE	ניצה	119	DÜSSELDORF	דיסלדורף	90	LEINACH	לאיינך	60

JERUSALEM	ירושלים	1
HEBRON	חברון	2
DAWAYMA	דוימה	3
SUMSUM	סומסום	4
GAZA	עזה	5
DEIR EL BALAH	דיר אל בלאח	6
BIR EL ABD	ביר אל אבד	7
RASHID	רשיד	8
ALEXANDRIA	אלכסנדריה	9
LIVORNO	ליוורנו	10
PISA	פיסה	11
FIRENZE	פירינצי	12
SIENA	סיינה	13
MONTE SAN SAVINO	מונטי סאן סבינו	14
LIPPIANO	ליפיאנו	15
URBINO	אורבינו	16
PESARO	פיזארו	17
SENIGAGLIA	סיניגאליה	18
PESARO	פיזארו	17
RIMINI	רימיני	19
FAENZA	פאינצה	20
LUGO	לוגו	21
ARGENTA	ארג'ינטו	22
FERRARA	פירארה	23
MODENA	מודינה	24
REGGIO	רג'יין	25
GUASTALLA	גואסטאללה	26
MANTOVA	מנטובה	27
VERONA	ורונה	28
PADOVA	פאדובה	29
VENEZIA	ויניציאה	30

ודינים, היסטוריה וביבליוגרפיה. מנעוריו אהב לחקור בשורשם של דברים. תשוקה מיוחדת היתה לו לספרים ועין בוחנת לכתבי־יד. לא היה עוד אדם כמותו – לפניו ולאחריו – שהשתמש בכתבי־יד והיה בקי בהם ובדפיהם כבספרי־דפוס ושלט בהם שלטון מלא. ואין לך עניין בספריו שלא יגלה בו חדשה מן הגנוז. הרבה כתבי־יד ראה בנסיעותיו והרבה רכש בכספו. לא ויתר על כל אפשרות לבקר בספריות ובמוזיאונים במקומות שעבר בהם.

תשוקתו זו, ותחושתו ההיסטורית העמוקה, הכשירוהו לחבר ספר 'שם הגדולים', שבו הונח לראשונה יסוד מדעי לביבליוגרפיה העברית, ואין כמוהו לחשיבות לכל המתעניין בתולדות חכמי ישראל וספריהם. הספר נחלק לשני חלקים: 'מערכת סופרים' ו'מערכת ספרים' ומקיף יותר מאלף ושלוש מאות חכמים, למן תקופת רבנן סבוראי ועד לימיו של המחבר, ויותר מאלף ומאתיים ספרים עבריים, מהם רבים בכתבי־יד. ערכו של הספר רב גם היום, וכמה פרשיות ידועות רק מתוך ספר זה. שיטתו המדעית וחוש הביקורת המפותח שלו, באו לידי ביטוי נמרץ בספר זה. הוא היה הראשון שהבחין בין דברים המיוחסים למחבר ושאינם שלו. רשימותיו, שהן אמנם קצרות בתכלית, מפליאות בכושר כתיבתן והגדרתן.

ספר שני, שערכו להיסטוריוגרפיה העברית גדול ביותר, הוא יומן מסעותיו 'מעגל טוב', שבו רשם את כל החידושים שראה ואת הידיעות שרכש בימי מסעותיו. הוא מתאר מנהגי הקהילות ובתי כנסת, צורתם ומנהגיהם, ספרים עתיקים, חינוך, אופי ושאר דברי־הווי וכמובן קורותיו במסעותיו. בכל התעניין, גם במה שמעבר לתחומה של היהדות. נוהג היה לציין יופיין של ערים והיכלות, ומביע התפעלותו מן הניקיון והיופי בערי אירופה הגדולות.

חיבוריו בהלכה מצטיינים בבהירות הגיונם, בעומקם ובקיצורם. החיד"א התרחק מן הפלפול ודרך לימודו היה כדרך הלימוד בארץ־ישראל ובתורכיה. ספרו ההלכתי 'ברכי יוסף' הוא אחד הספרים הנפוצים ביותר בכל קהילות ישראל ומהחיבורים החשובים ביותר על השולחן הערוך. ליד כל סעיף וסעיף, מביא הוא ההלכות השייכות לאותו עניין וחוקר את הדין בבקיאות עצומה.

חיבוריו על התלמוד הצטמצמו בעיקר על מסכתות קטנות, שאך חיבורים מעטים נתחברו עליהן. מסכתות קטנות אחדות נתפרסמו על־ידו לראשונה. כמו־כן חיבר פי' על עין יעקב בשם 'פתח עינים' (תק"ן). ספר גדול כתב על הרמב"ם ושמו 'פס יד"א', שבחיבורו התחיל בצעירותו והמשיך בו עד ימי זקנותו, אולם לא זכה להדפיסו.

*

אישיותו של החיד"א צמחה באווירה של חסידים ומקובלים ישרי־דרך ולכך נוספו תכונות אישיות מיוחדות משלו. התנהג בחסידות, הסתגף והתענה והירבה בתפילות. מידת הענווה קיבלה אצלו את מושגה הנאצל והנעלה ביותר. אהב את השלום וברח מן המחלוקת, והשתדל תמיד להשכין שלום בין הרבנים והקהילות. בהיותו בשליחותו השקיט מחלוקות בין קהילות שונות ובין כיתות באותה קהילה עצמה, בין משפחות ובין איש לאשתו.

ההערצה שרחשו לו גדולי ישראל וחכמי האומות, הגבירים וההמונים, היתה עמוקה, כי אי־אפשר היה שלא להתפעל מגדלותו ומקסמו האישי. גם שרים ומלומדים שאינם בני ברית וגדולי האומות התייחסו אליו בהערצה ובכבוד. בהדרת פניו ובנועם הליכותיו עורר תשומת־לב מיוחדת. כשראהו מלך צרפת באחד האולמות שבוורסאי, שאל את מלוויו: אמבסדור של איזו ארץ הוא?

אהבת ישראל לא ידעה אצלו גבולות. כאב כאבו של כל אחד מישראל וסייע לעניים בכספו הדל ולנדכאים בדברי נוחם ועידוד.

השפעתו של החיד"א בדורו ולדורות היתה עצומה ומיוחדת במינה. בכל שטח משטחי היצירה שעסק בהם, בפעולותיו הציבוריות ובהנהגותיו ודרכיו – הגיע לשיא, שאף לשטח אחד מהם קשה להגיע, ודי היה לו – אם הצטיין באחד מהם – להיקרא גדול הדור. דמותו היא דמות מוסרית עליונה, חסידותו איננה נזירית ויחד עמה נתמזגו התעניינות ביישובו־של־עולם ושמחה בבניינו והנאה מיופיו. דומה שאפשר לומר, כי גם אם לא חיבר את ספריו שנתפשטו בכל קהילות ישראל, היתה דמותו שמורה עדיין בלב האומה. בירושלים ובליוורנו דיברו עליו דורות לאחר פטירתו. מסורות רבות נשתמרו עליו ודמות דיוקנו לא משה מלב הקהילות שחי ופעל בהן. בני דורו שהכירוהו, כתבו עליו: "מי יוכל לספר דהרות דהרות שבחיו ואין גומרין עליו את ההלל על רוב חריפותו וחוזק זכרונו. ועל גודל חסידותו, קדושתו וענוותו כי רבה. והיה מוכתר מכל מידות טובות שמנו חכמים לצדיקים וכבוד גדול עשו לו במותו בכל תפוצות ישראל". ור' רפאל יוסף חזן, גדול חכמי תורכיה בתקופתו, שהיה אחר־כך ראשון לציון בירושלים, מיצה במשפט אחד את גודל אישיותו: "גלוי וידוע לכל שהיה גדול הדור שלא הניח כמותו בארץ ובחו"ל".

*

ב'מעגל טוב' (ניו־יורק 1873), נמצאת רשימת ספרים (דפים 49־54), שהיו בספרייתו של חיד"א. רשימה זו אינה כוללת את כל הספרים. שכן בחיבוריו, בייחוד בספר 'שם הגדולים' ו'מעגל טוב', נזכרו כתבי־יד הרבה שאינם נכללים כאן, ואף חיבורי אבי־זקנו, ר' אברהם אזולאי, 'מעשה חושב' ו'כנף רננים', שבספרו 'ברכי יוסף' הוא מזכירם פעמים הרבה, אינם מצויינים ברשימה זו. מרבית ספריו השאיר חיד"א בחברון, בידי ידידו ר' יוסף הלוי פולאקו, ואלה שברשימה הגיעו לידו, כנראה בערי שליחותו ובאיטליה. הרשימה כוללת 619 ספרים.

עפ"י דר' מ' בניהו

(מתוך דפים משוכפלים בהוצאת "יד חיד"א"
לרגל העלאת עצמותיו לישראל)

"ז' פתחים יש לנפשות הצדיקים להיכנס עד מקום מעלתם. על כל פתח ופתח שומרים. (דרך) הפתח הראשון נכנסת הנשמה למערת המכפלה, שהיא סמוכה לגן-עדן, ואדם הראשון שומר עליו ואומר: 'פנו מקום, שלום בואך!'"

זוהר ח', פ' נ"ח

הרא"מ – רבי אליהו מני

ר' אליהו מני, הרא"מ, נולד בבגדאד, בש' תקע"ח (1818). בעודו צעיר לימים נתגלו בו כשרונות ותשוקה רבה לדעת ולחוכמה. את חינוכו קיבל בבית מדרשו של רבן חכמי בגדאד, הרב עבדאללה סומך ז"ל. לבית מדרש זה, אשר שמו נודע בשערים והתפרסם בכל ארצות המזרח, נקבצו מאות ואלפים מנערי ישראל ורבים יצאו מישיבה זו מלומדים ומוכתרים בכתר תורה ובכתר רבנות.

לא עברו שנים רבות ואליהו הצעיר היה מופת לכל נערי בגדאד ואף זכה לתארים: "חכם" ו"רבי". רבו, הרב עבדאללה סומך, הכיר את נפש תלמידו המובהק ותכונותיו הנעלות ונתן לו את אחותו סמרה לאשה, וכך הכניסו אל חוג משפחתו העשירה ורבת היחס. עוד בנעוריו התנזר ר' אליהו מהבלי העולם הזה, אהב את הבדידות והצניע לכת, ברח מן השררה והכבוד והתמסר אך לתורה ולמעשים טובים.

משיצאו לו מוניטין בעולם היהדות כאחד הגדולים ואנשי השם, לא התהדר במלבושיו ולא עטה צניף תפארת לנחול בו כבוד ויקר, ותחת גלימה דרבנן לבש אדרת פשוטה. באורח חייו, בבית ובחוץ, ובמאכלו ומשקהו דמה לאחד הקדמונים, שהתקינו עצמם בפרוזדור של העולם הזה לטרקלין העולם הבא. הוא לא הקפיד במאכל ובמשקה ובלבד שיהיה בריא ויוכל לעבוד את בוראו באמונה. מאכלי בשר כמעט ולא באו אל פיו עשרות בשנים, והסתפק במאכלי קטניות וזרעונים. רק משנפל למשכב נאות, בפקודת הרופאים, לטעום מרק־עוף לרפואה ולהבראה. במהלכי חייו לא דאג מימיו ליום המחר, ותמיד היה בעל בטחון באל הזן והמפרנס לכל. מימיו לא ציפה לעזרה מידי בשר ודם, ואף לא השליך יהבו על אדם. בכל עת שהיתה יכולת בידו פיזר ונתן מכספו לאביונים, ולא רק לאחיו בני עמו, אלא לכל דורש ומבקש והכל – לקדש שם שמים ברבים.

בהקדמתו לספרו הראשון 'שיח יצחק', שיצא לאור ע"י בנו הרה"ג סלימאן מנחם מני ז"ל (תרס"ב), הוא מספר, שבהיותו בן ז"ך שנה, יושב ולומד בפני רבו, אמר לו רבו: "זה עתה יצא לאור ספר חדש מאחד הגדולים של רבני אשכנז המצטיין בחריפותו ובבקיאותו. עיין בו ותן הסכמתך עליו". מרוב התפעלות מן הספר וממחברו, הלך והשתטח על קבר רבי יצחק גאון והעתיר לאל, שזכות הגאון יצחק תעמוד לו לחבר ספרים, ואז נדר נדר: הספר הראשון שיזכה לחבר ייקרא בשם הגאון יצחק. ואמנם קיים נדרו: 'שיח יצחק' ביכורי פרי רוחו, הוא על שם "שיח יצחק", הגאון של בגדאד, כפי שקראו לו.

יסוד תורת חייו היה תיקון הנפש וטהרתה. לפיכך היה תובע מכל אדם, שגם אם יעסוק כל יום בתורה ובהלכה, חייב הוא לקבוע עתים ללימוד מוסר, שהרי המוסר הוא המעצב את תכונותיו ואת מידותיו של האדם, והוא המזכהו באורחות מישרים. הרא"מ ראה את המוסר כמלח לבשר: "כשם שבלי מלח לא יתקיים הבשר, כן לא יתקיים האדם בדרכי האל, בלא המוסר". וכיוון שחשש שלא יצא ידי חובתו רק בחוכמת הפשט בלבד, התמסר בכל לבו לקבלה, יחד עם אוהבו הרב ר' אליהו ב"ר משה חיים, ושניהם הגו בה בהסתר לילות כימים.

ר' אליהו נהג לישון על מחצלת ללא מצע, וכך למראשותיו שימשה לו אבן. ימי צום וסיגופים היו שכיחים באורח חייו. הוא העלה על הכתב כמה ספרי קבלה – חלקם אבד וחלקם בידי אספנים וטרם ראו אור.

*

בש' תרט"ז (1856) החלו לפעמו כיסופים לארץ הקודש, שגברו מיום ליום והעלו בלבו את הרעיון להתיישב בארץ־ישראל. ומשגמל בלבו הרעיון, שקד יומם ולילה להגיע למטרתו. מפעם לפעם השמיע באוזני אשתו את רצונו לעלות לארץ האבות. החלטתו זו, שסכנות רבות היו כרוכות בה, עוררה דאגה בלב אשתו סמרה, שעם כל רצונה להילוות אליו, היתה חרדה לא רק לעצם המסע הארוך והמסוכן דרך המדבר, אלא גם לגורל ילדיהם הקטנים, סלימאן, שלום וברוך. בלשון רכה ניסתה להסביר לו כל התלאות והקשיים הכרוכים בחודשי נדודים אלה, וכן את הסכנות הגדולות מליסטים ושודדי מדבר. אך שום דבר לא מנעו מלבצע החלטתו, ועם הזמן עלה בידו אף לשכנעה שתסכים להילוות אליו.

השמועה, כי החליט לעזוב את ארץ מולדתו ולעלות להשתקע בארץ הקודש פשטה מיד בין ידידיו, ובהעריכם את אישיותו ובאהבתם הגדולה אליו, ניסו להניאו בדרכים רבות והפליגו בפניו במוראן של סכנות הדרכים ובתנאים הקשים הקיימים בארץ וביקשוהו, לפחות, לדחות לזמן־מה את נסיעתו. היחיד שתמך בידו ועודדו לבצע מטרתו, היה ידידו ואוהבו הרב הגאון ר' יוסף חיים ז"ל, אשר הבין לרוחו ויצא חוצץ נגד חבריו לישיבה, באומרו: "רק בארץ הקודש יכירנו מקומו של ר' אליהו, ומשם יפוצו מעיינות תורתו חוצה".

ההכנות למסע ארכו חודשים רבים. מזמן לזמן היו יוצאות שיירות מבבל דרך המדבר לדמשק ופניהן לארץ־ישראל. שיירות אלו היו של סוחרים ערבים, שהובילו סחורתם על גמלים ופרדות. ומחמת קשיי המסע, לא ניאותו לקחת עמהם נוסעים, לא כל שכן נוסעים יהודיים וילדיהם. אולם ר' אליהו השתדל אצל ידידיו הערביים, עד שנעתרו לבקשתו, שכר גמל והתכונן למסע. ביום שנקבע, העמיס ר' אליהו משפחתו על הגמל, אשתו מזה והילדים מזה, ותחת האפיריון שהציב לסוכך מחום השמש, עלה אף הוא עם צֵידתו ויצא לדרך. רבים מידידיו ומחובשי בית המדרש יצאו ללוותו וברכוהו בלב חרד בצאתו לדרכו.

במשך כל ימות השבוע היה גמלו מזנב אחר השיירה באין מפריע. בימים, כחום השמש, נחה השיירה, ובלילות המשיכה דרכה. אולם בערב שבת, עם חצות היום, ניתק ר' אליהו גמלו משרשרת השיירה וביקש אותם להמשיך דרכם, כי בעבור קדושת

השבת חייב הוא לשבות, ולא יוכל לנוע עמם. אך בקשה אחת היתה בפיו: כי יאטו בדרכם למען יוכל הדביקם בצאת השבת.

ביום הששי, עם ערוב היום, הרביץ ר׳ אליהו גמלו, פרק חפציו ונטה אוהלו בין חולות המדבר. הוא, אשתו וילדיו לבשו בגדי שבת, והחלו לקבל את פני השבת כדרכם בבית. סמרה הדליקה את הנרות בעוד יום ושניהם התפללו בתוך מרחבי המדבר, קידשו את השבת, סעדו לבם ועם חשכה השכיבו את הילדים ושמו ראשיהם על מראשותיהם, ואכן רבה היתה שמחתם על שזכו לקדש את השבת באין מפריע. עם שחר קמו, נשאו פניהם לשמים, התפללו תפילת שחרית ומוסף, כשעיניהם נטויות מזרחה, לארץ משא נפשם, ובילו את השבת בלימוד ובקריאה. בנטות השמש לערוב, ליוו את שבת מלכתא בתפילה ובסעודה, כאילו נפרדו מהנשמה היתירה שחפפה עליהם, ועם חשכה ארז ר׳ אליהו חפציו, העמיס על הגמל את הילדים מזה ואת האשה מזה והמשיך דרכו בחיפזון להדביק את השיירה.

לא מעט חרדו אנשי השיירה לשלומה של המשפחה היהודית שנשארה בודדה. מפעם לפעם היו מסתכלים אחורנית שמא ייראו ממרחקים, אך לשווא. ובשוחחם על היהודי המתלווה אליהם, ראו בו גיבור החורג מהמושג ״יהודי״, חסר אומץ והעזה. הן לא רק אימת הליסטים ריחפה במדבר, אלא גם סכנת חיות טרף, ששאגתם ויללתם הגיעה לאוזנם ממרחקים.

שלושה חודשים תמימים נמשך המסע עד שהגיע לשערי ירושלים. בהגיעו אל שערי העיר, עמד ר׳ אליהו על רגליו ולבו המה משמחה ותוגה גם יחד. דמעות גיל פרצו מעיניו, אך לבו בכה לראות את העיר בשממונה. הוא הסתכל סביבו, הפנה עיניו מזרחה ומערבה, קרע ״קריעה״ בבגדיו ובאנחה שוברת לב קרא: ״ברוך דיין האמת״.

תושבי ירושלים, חכמיה ורבניה, אשר הידיעה על בואו הגיעה לאוזנם ואשר שמעו על גדולתו בתורת הנגלה והנסתר, שמחו וקיבלוהו ברוב שמחה וכבוד, ואמרו עליו: ״אריה עלה מבבל״. מיד צרפוהו לכת ״חסידי בית־אל״, ששכנה בירושלים.

לא עבר זמן רב ור׳ אליהו ומשפחתו שכחו את גלותם ונדודיהם. הוא היה שוקד על תורתו בחברת הרב המובהק ר׳ רפאל ידידיה אבולעפיה ז״ל, שהיה ראש ורב לכל חסידי ״בית־אל״. אולם אווירה דעיר הקודש לא התאים למצב בריאותו ובריאות ילדיו, ונאלץ לשכב ימים רבים על ערש דווי, עד שרופאיו פקדו עליו להחליף מקום משכנו ולעבור לגור בחברון. בש׳ תרי״ח, לאחר שנתיים ימים לשבתו בירושלים, נאלץ לעקור ולהשתקע בעיר האבות, מקום שהיווה מושב לו כל הימים עד בוא יומו.

*

מצבו העלוב של היישוב היהודי באותם הימים והעזובה ששררה בקהילה, מבחינה רוחנית וכלכלית כאחת, עוררה את ר׳ אליהו להקדיש כוחותיו להפרחת העדה ולחיזוקה. דומה, כאילו נשלח מאת ההשגחה למלא תעודתו זאת באמונה ובאהבה בלי מצרים.

בימים ההם כיהן בקודש כרב ומורה צדק בחברון, הרב כמוהר״ר משה פירירה ז״ל. הלה הוקיר וכיבד את ר׳ אליהו, שמח לבואו לחברון, וידו לא זזה מיד הרא״מ להוציא לפועל כל הטוב שהגה לבו. שניהם התהלכו כאחים ואף התחתנו ביניהם וקרבת המשפחה אך הגבירה ידידותם.

אווירה הצח והמבריא של חברון, סביבתה היפה ועושר תנובתה, השפיעו על מצב רוחו ובריאותו. ר׳ אליהו ראה עצמו חזק ואיתן לפעול למען היישוב החברוני. הוא דאג ליצור יחסים תקינים וקשרי ידידות עם השכנים הערביים, לבל יפריעו להתפתחותו ושגשוגו של היישוב היהודי, וראה בזאת תנאי ראשון לאפשרות גידולו של היישוב החברוני.

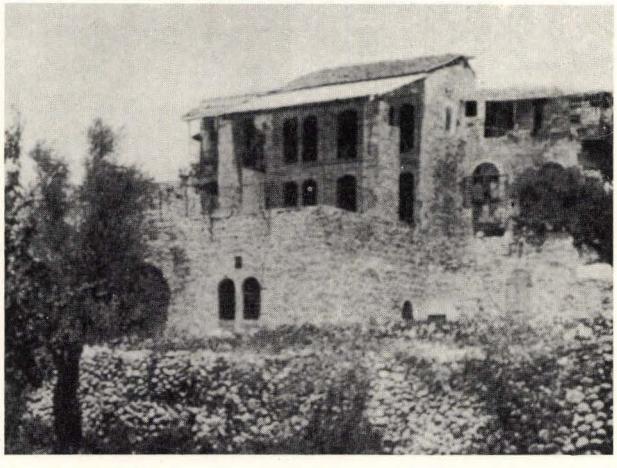
באותם הימים פרצה מגיפת החולירע בעיר והפילה חללים רבים בקרב התושבים ובסביבה, אך בתנאי הימים ההם, קשה היתה הגשת העזרה לנפגעי המחלה. ר׳ אליהו גייס כל צעיר בעדה להציל אשר ניתן להציל, באומרו: ״שליחי מצווה אינם ניזוקין״. הם עברו מבית לבית, הגישו עזרה ראשונה ככל האפשר ואף דאגו לקבורת חללי המחלה. בעת ובעונה אחת פנה אל ידידיו ומעריציו בגולה, בבקשת עזרה וסעד למען קורבנות החולירע, ואלה החישו עזרה לחברון היהודית בכל הדרכים: בכסף, בצורכי־אוכל ובתרופות. ר׳ אליהו עזר ותמך בכל תושבי העיר – כערבים וכיהודים – ללא הבדל דת וגזע. במעשהו זה כבש את אהבת התושבים כולם והיה כגואל בעיניהם.

צעדו הראשון, לאחר מכן, היה לפנות בקול־קורא לכל ידידיו ומכריו שבעיר מולדתו, בגדאד, ובארצות צפון אפריקה – אשר שמו וגדולתו בתורה היה ידוע להם – כי יעלו ויבואו להשתקע בא״י ובמיוחד בחברון. הוא תיאר את קהילתו כקדושה ביותר מארבע ערי הקודש: חברון, ירושלים, צפת וטבריה – באשר היא ״קרית־ארבע״, מקום מנוחתם של האבות הקדושים, ובזכותם שורה השכינה בעיר זו, הנוחה והשקטה ביותר להתמסר לעבודת הקודש. דבריו היכו גלים בארצות ערב שבממלכה העותומאנית, ורבים נענו לקריאתו. היישוב היהודי התעשר במספר ניכר של תלמידי חכמים ורבנים ובמיוחד שגשגה העדה הבבלית. אלו משפחות בחרו אמנם להשתקע בירושלים, אך לא מנעו רגלם מלעלות חברונה ל״שלוש רגלים״ כדי להשתטח על קברי האבות. ואילו אותן המשפחות, שמשום מה לא יכלו לעלות לא״י ולהתיישב בה, קיבלו על עצמן לעלות לרגל מדי שנה בשנה וכן עשו.

גלי עליות אלה הלכו וגברו משנה לשנה. ובאין בתי אכסניה פתח ר׳ אליהו את שערי ביתו בפני כל העולים מכל הארצות, בייחוד מארצות בוכארה. אשתו ובניו שימשו את האורחים, השקום והאכילום, וביתו היה כאוהלו של אברהם.

עם גידולו של היישוב היהודי, עקב העליות, דאג לייסוד בית־מדרש. הוא כינס סביבו הטובים מבין הצעירים, הביא לשם כך רב מובהק מירושלים, שיהא להם מורה, וברואתו שאין לעדה אלא בית־תפילה אחד והוא קטן מהכיל כל המתפללים, הגדילו והרחיבו, וגם זאת בתמיכת קרוביו וידידיו שבגולה. בחג הפסח –

למעלה: בית הרב הראשי ליהודי חברון, ר׳ אליהו מני; בחזית — מרפסת בית הכנסת ״בית יעקב״
למטה: פנים בית הכנסת ״בית יעקב״

חנך ר׳ אליהו את בית־הכנסת המורחב, ברוב פאר והדר, לשמחת כל התושבים.

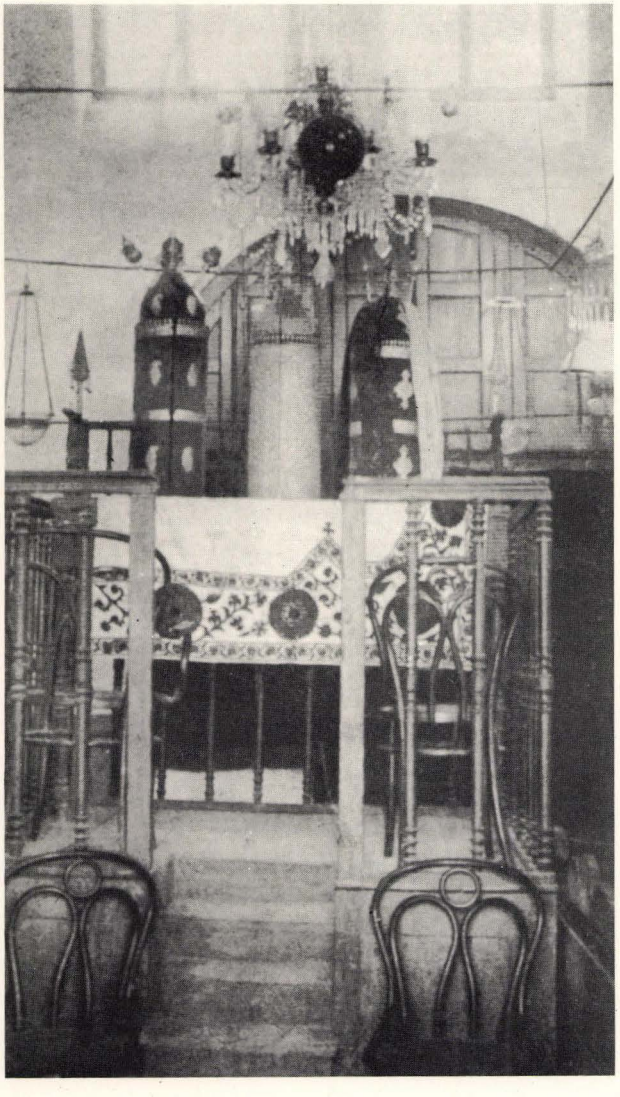
*

באייר התרכ״ד, נלקח מעדת חברון רבה הרה״ג משה פיריה ז״ל, ידידו ומחותנו של ר׳ אליהו. מיד נאספו נכבדי העדה ובאו לחלות פני ר׳ אליהו, שיקבל עליו את כתר הרבנות. בהיותו שונא את הרבנות מעודו, ובאהבתו לעסוק בצורכי ציבור באמונה, דחה את בקשת העדה. שנה לאחר מכן (תרכ״ה), חזקו עליו דברי המבקשים והוא נאלץ להעתר בתנאי, כי ישא עליו את המשרה שלא על מנת לקבל פרס. ובחותמתו, לאחר שקיבל את המנוי, חרת את המלים: ״משרת עיר הקודש חברון לשם ייחוד קב״הו״.

ארבע־עשרה שנה שירת ר׳ אליהו את העדה החברונית שלא על מנת לקבל פרס. אולם משגדלה משפחתו ורבו הוצאותיו, נאלץ, לצערו הרב, לקבל שכר ושינה את מטבע חותמו.

כידוע, היתה הכניסה למערת המכפלה מותרת ליהודים עד שבע מדרגות, אולם מעברו השני של המסגד, ומחוץ לחומה, היתה קיימת מצודה, שלפי המסופר התגלו בה שרידי בית כנסת יהודי עתיק מתקופת הממלוכים, אשר חרב ע״י הצלבנים. בשנת תרכ״ט העלה ר׳ אליהו את הרעיון, להשתדל לרכוש את המצודה הנ״ל ולהתקין שם מחדש בית־תפילה. שלטונות ההקדש המוסלמי, שבידם נשמר המקום והם החזיקוהו, נאותו למכרו בסכום גדול. ר׳ אליהו גייס ידידיו וקרוביו בגולה, ואלה תרמו ביד רחבה. הקנייה היתה טעונה, בימים ההם, אישור השלטונות המרכזיים שבדמשק. לשם כך נסע לדמשק והשתדל שם, ביחד עם גדולי העדה, בפני ה״וואלי״ (הנציב), ששלט או על כל א״י וסוריה. מאמציהם עלו בתוהו והוא שב חברונה בלב מלא צער ואכזבה, אך הוא גמר אומר להקים בחצר היהודים בית כנסת נוסף, שחסרונו היה מורגש. לא יצא זמן רב ובכסף שהיה בידו הקים בית־כנסת למתפללים, כמנהג הוותיקין, על פי שיטת האר״י ז״ל ומנהגי ״בית־אל״ בירושלים. הבית הוקם בקרבת ביתו ונקרא ״בית יעקב״ והוא עצמו כיהן כש״ץ הראשון שלו והיה מנהלו ומנהיגו עד יומו האחרון. מתחת לבניין זה התקין אולם וחדרים אשר שמשו אכסניה לעולי הרגל.

בחצר היהודים היה קיים בית־עקד ספרים קטן, ששימש מושב לרב חיד״א בהיותו בחברון. בדעתו של ר׳ אליהו עלה לרכוש את הספריה, לשכללה ולהעשירה, שתהא הולמת לשם אשר נקרא עליה ״ישיבת הרב חיד״א״. לשם כך פנה אל ידידיו שבהודו, במצרים ובצפון אפריקה, וביקשם לתמוך בידו להקים את הספריה ולעשותה היכל־תורה לכל דורשיה. ידידיו נענו גם הפעם והוא רכש בכספו ספרים רבים, והשלים את הספריה עד היותה תפארת ליישוב החברוני.

יחד עם מצוות העלייה לרגל, נטע הרא"מ בלב המון מבקריו את קדושת רעיון גאולת הקרקע בארץ־ישראל. על התעניינותו בגאולת אדמה רואים אנו מן המכתב דלקמן, שכתב להשר משה מונטיפיורי ז"ל, בשנת תרל"ה[1]:

"אותותי אלה להודיע לרו"מ שבזה השבוע, המלך יר"ה נתן רשות למכור במאג'אד (ממכר פומבי) כפר אחד סמוך לחברון ת"ו, זה שמו צאנן הנזכר ביהושע ס' ט"ו בחלק יהודה, והוא צאנן הנזכר במ"כה א' וכנזכר בספר תבואת הארץ דף נ"ז, ע"ב, ומדת המקום ההוא ארבעה אלפים דולם[2], וכל דולם הוא ארבעים אמה רוחב, באמת עוץ, ומה שנתנו בו בפעם ראשונה אלף ליראס טורקים, ולהיות שידוע לכל שרו"מ מבקשים טובת ישראל, וחפצם ותאותם בישוב ארץ הקדושה ולזכות בבנין חרבותיה, אמרתי אגלה אזנם, אפשר שמן השמים יזכו אתכם בה ותקנו אותה, ואם עלה לרצונם הטוב לקנותה, יחישו להודיעני, כדי להניח בה יד עד שתבוא תשובתם הרמה על יד חכם משה ידיד הי"ו לעי"ת יע"א, ובשכר זאת אל שדי יריק לכם ברכה עד בלי די. ונזכה לראות בטוב ירושלים; כי"ר".

"הצעיר אליהו סלימאן מני יצ"ו"

על בקשה זו באה תמיכה מטעם הרב יהודה אלקלעי, ידידו של הרא"מ:

"גם אני החו"מ זכיתי לראות המאור רבנו אליהו הי"ו החותם למעלה ובטחתי בה' שתעשו רצון צדיק לזכות בקנין הכפר הנז', כי הוא מקום טוב וקרוב לחברון ת"ו קרית אבות זיע"א, ושוה מאה פעמים על הסך שנותנים בו עכשיו, וה' יעזרכם ויעזרנו ע"ד כבוד שמו, ונזכה לראות בבנין ירושלם ת"ו".

"העבד יהודה ב' שלמה אלקלעי ח"י, ס"ט"

הוא היה בין הראשונים אשר ידע את הערך הגדול של גאולת קרקע בא"י. ואמנם רבים נענו להצעתו וקנו חלקות אחדות קטנות, על מנת לקיים מצווה זו – הלא הן החלקות הקטנות הנמצאות עוד כיום בידי כוללות הספרדים בחברון, ללא ערך וללא תועלת, לדאבון לב, כי מפוזרות הן בפינות רחוקות בעיר ובסביבה – אך לדבר חשוב ככפר הנזכר לא שעו.

ועוד התמסר הרא"מ בלב ונפש למטרת גאולת הקרקע, אשר אליה נכספה נפשו. מפרסבורג עלה ארצה ר' עקיבא יוסף שלזינגר, בנו של הרב יחיאל שלזינגר. הוא ריכז סביבו בעלי סוד מקובלים וחובבי הארץ, הלהיבם ברעיונותיו הגדולים ודרש בפניהם לעשות כל מאמץ למען גאולת קרקע. בין אלה אשר נתנו יד ופעלו למטרה זאת היה הרא"מ, ויחד עמו ויתר חברי הקבוצה שהצטרפה אל ר' עקיבא שלזינגר, ייסדו חברה בשם: "מחזירי עטרה ליושנה". חברה זו היתה סודית בתחילתה ורק יחידי סגולה ידעו על קיומה. בשנת תרל"ה עלה ארצה ר' דוד גוטסמן, שהיה גם אחד ממייסדי המושבה פתח־תקוה, ומיד הצטרף אף הוא לקבוצת "מחזירי העטרה ליושנה".

*

כצעד ראשון התחילו לסייר בסביבות ירושלים, על־מנת להתחיל בקניות. ר' עקיבא עצמו היה נוסע לכל מקום שקיוו לרכוש אותו, על־מנת לבחון את טיב האדמה. בינתיים הציעו להם לקנות נחלה אחת מאת הממשלה התורכית בסביבות חברון, ובספרו שפירסם ר' עקיבא, בשנת תרכ"ג, הוא מספר: "נסענו לבקר את האדמה הזאת בסודי סודות, חלק מבני החברה נשארו בחברון כדי להתפלל במערת המכפלה שה' יתברך יצליח דרכנו, ואני עם בן הרב מחברון והרב דוד גוטסמן נסענו לתור את האדמה. ראינו בה דברים שלא היינו מאמינים שישנם כאלה בארץ־ישראל: כ"ו גבעות פוריות, ויערות ואויר עד להפליא, ביניהם גם אדמת מישור טובה ושתי חורבות עתיקות שעל ידיהן מונחים עמודים עתיקים. התפללנו שם שחרית, מנחה ומעריב, בכוונות ובדמעות, ככה שאפילו ביום הכיפורים לא התפללנו. ואין לתאר את המקומות הקדושים העזובים מבניהם היהודים זה אלפי שנים. הנחלה היתה גדולה ואפשר היה להושיב עליה כמאתיים משפחות. ועשינו כל מה שביכולתנו כדי לקנותה ושלחנו בקשות לקושטא להתיר את הקניה.

בדרכנו חזרה לירושלים, נודע לגבאי הכוללים מצעדינו אלה וארבו לנו על יד שער יפו על מנת לסקול אותנו באבנים. מיד נחלקנו ל־3 פלוגות – אני נכנסתי בחשאי דרך שער ציון, בן הרב מחברון – דרך שער שכם ור' דוד גוטסמן שלף מכיסו אקדח וקרא: הראשון שיגע בו יקבל כדור בראשו. ההמון נרתע, נסוג וברח על נפשו. התלקחה מלחמה בין אנשי החברה 'מחזירי עטרה ליושנה' ובין הכוללים. אלה השתדלו להפריע בעד קניית הנחלה וגם הלשינו על בן הרב מחברון, שנתן שוחד וזה נאלץ לברוח לדמשק. החבילה התפוררה והקנייה לא יצאה לפועל לדאבון לב כולם".

דאגת הקיום של היישוב החברוני, מבחינה כלכלית, לא פסקה לרגע מלבו של הרא"מ. מחד גיסא, דאג שהנוער שאינו מוכשר לתורה ילמד מלאכה, למען ישיג פרנסתו בכבוד, ומאידך – דאג לשים קץ לסבלם של חובשי הישיבה ות"ת שמספרם הלך ורב, כיוון שפרנסתם של אלה היתה תלויה בהכנסות כוללי העדה.

מאז ומתמיד היו שלוש ערי הקודש, חברון, צפת וטבריה תלויות בחסדם של גבאי העדה בירושלים. לגבאי שלוש ערים אלו לא היתה רשות לפנות ליהדות הגולה בבקשת עזרה ותמיכה, אף לא לשגר שדר"ים לחו"ל. זכות זו היתה בלעדית לירושלים הבירה ובלב רבני העדות הקטנות הצטברה מרירות נגד רבני ירושלים. אולם כחלשים ובלתי מפורסמים בקרב יהדות הגולה, ואולי גם מאימת קברניטי העדה הירושלמית, לא קמה בהם הרוח להתמרד ברבני ירושלים ולפנות במישרין לגולה. בראות ר' אליהו את סבל

1 'גנזי ירושלים', ב, להרב צבי פ' גרייבסקי, ירושלים.
2 שיבוש המלה "דונם".

עדתו שבחברון, פרץ את שרשרת "ההסגר" ובקול קורא, מלא רגש מרירות ואהבה לבני עדתו, פנה אל ידידיו ומעריציו ואף אל קרוביו בארצות הגולה, וביקשם לתרום ישירות למען עיר האבות. אלה הבינו לרוחו ומילאו בקשתו. נדבותיהם זרמו מעתה לחיזוק היישוב היהודי בחברון, ואכן, מאז התחילו ימים טובים. איש באוהלו שקט ללא מחסור. אלה – ידם במלאכה ואלה – לבם לתורה.

מבצעיו אלה והצלחותיו בכל שטחי פעולותיו, התחילו להניב ניצני קנאה, שבעקבותיהם קמו כמה רבנים והתחילו להעמיד מכשולים בדרכו. תופעות אלו הדאיבו מאד את לבו של הרא"מ, ועשה כל מאמץ למנוע פירוד ומחלוקת בין תושבי העיר, אולם ללא הצלחה. ההסתה נשאה פרי ולקראת כל חלוקה או חלוקת־חגים, עוררו אלה טענות כאילו הרא"מ מפלה בין אוהדיו ויריביו. ההתפרצויות, שראשיתן היו חשאיות, הפכו למחלוקת גלויה, לדאבון לבו של הרא"מ. בשנת תרל"ט אירע עוד מעשה שהביא להתלקחות נוספת.

*

בין העולים שבאו מאיסטנבול להשתקע בחברון, ושהיו ברובם בעלי אמצעים והצליחו לתפוס עמדה חשובה בקרב היישוב החברוני, היה צ'יליבי מרקאדו רומנו. היו לו בנים בקושטא, ששלחו לאביהם כסף רב כדי שיקים ארמון לתפארת בעיר האבות. ואכן, הוא היה אחד מחלוצי העדה היהודית שפרץ את חומת הגיטו והקים לעצמו ארמון של עשרות חדרים (הקיים עד היום ומשמש מעון לבית הממשלה).

לצ'יליבי מרקאדו רומנו היה דין ודברים עם אחד מבעלי המלאכה שעסק בבניינו, ושהגיש תביעה לפני בית הדין לצדק בחברון נגד צ'יליבי מרקאדו בתובעו ממנו סכום כסף ניכר, שהלה סירב לשלמו. צ'יליבי מרקאדו, כבעל בעמיו, סירב להענות להזמנת בית הדין של הרבנים, על אף הזמנתם בשלישית. משהובא הדבר לפני ר' אליהו כרב העדה וכראש אב בית־דין, הוציא ר' אליהו צו התייצבות לפני בית הדין, נגד הנתבע "בכוח התורה". אז נאלץ צ'יליבי מרקאדו להתייצב לפני בית הדין ולהשיב על כל הטענות של התובע. בית הדין פסק כי על הנתבע לשלם לתובע את סכום הכסף שתבע ממנו.

מעשה זה עורר חמתו וכעסו של צ'יליבי מרקאדו נגד ר' אליהו והצטרף אף הוא ליריביו. תחילה נשארה המחלוקת בתוך מסגרת ויכוחים סוערים בין ארבע קירות הקהילה, אך בסופה פרצה החוצה ונתנה אותותיה ברחובות העיר. ומכאן עברה לסכסוכי משפחות מלווים בזיונות. אנשי צ'יליבי מרקאדו רומנו הפיצו שמועות וכרוזים ברחובות העיר, שבניו באיסטנבול כאילו עושים להוציא צו מלכותי מקושטא על־מנת להדיח את ר' אליהו מכהונתו.

ר' אליהו עשה רבות להרגעת הרוחות ולמניעת מעשה אלימות, משום דרכי שלום, אך ללא הצלחה. להיפך, ככל שהשתדל למחול על כבודו ולוותר, המשיכו מתנגדיו למרר חייו ולרדוף אותו. מחמת האנדרלמוסיה עוכבו כספי הכוללים, ולא היתה אפשרות לחלק את החלוקה לעניי העיר ולחכמיה במועד, דבר שהוסיף, כמובן, אש על המדורה, ורבני ירושלים ראו צורך להתערב ולנסות להשכין שלום.

רבני ירושלים נוכחו לדעת, כי מחלוקת זו אינה לשם שמים, אלא תוצאה מקנאה. אף־על־פי־כן עשו נסיונות רבים לברר תביעותיהם של היריבים, והטילו על ר' אליהו למלא מבוקשם, והוא נאות וציית למען השלום. גם הקמת בית הכנסת האורחים שהקים בכספי ידידיו ואוהדיו מחו"ל, נתנה הזדמנות ותואנה לבקש ממנו חשבון הוצאות והכנסות.

בראש הכוללות הספרדית בירושלים עמד באותם הימים אחד מחשובי רבני ירושלים, הרב אברהם חיים פנסו. בראותו את העוול ואת הרדיפות אשר ר' אליהו נרדף, גמר אומר לעמוד לימינו. יחד עם יתר רבני ירושלים וכמה מרבני העדה האשכנזית שבחברון, יצא בקול קורא אל ראשי הקהילות בארץ ובגולה. הרב פנסו יצא בחוברת בשם 'מנחת קנאות' וגולל בה את כל קורות היישוב היהודי בחברון, מאז עלות ר' אליהו, וסיפר על מצבה לפני־כן והשווהו למצב העדה לאחר כהונתו של הרא"מ, וכן גילה את מידת מעשיהם של אלה אשר רק הקנאה עוררה אותם.

אלה, מצדם, הגיבו אף הם בחוברת, אשר גם לה נתנו פרסום, והיא: 'דמעת עשוקים', שבה גוללו דברים שלא היה להם כל שחר. רבני ירושלים החליטו על כן לבקש את הרב רחמים יוסף פראנקו, שיוותר על מועמדותו לכתר הרבנות בחברון, אשר הוצעה לו ע"י מתנגדי הרא"מ, ואכן, הוא נעתר לבקשתם למען השלום. ברם, הרוחות בעיר המשיכו לסעור. תוך זמן קצר פרצו השמועות והגיעו לאותם המקומות אשר היוו מקור תמיכתם בעדה החברונית, לערי אלג'יריה ותוניסיה. אז קמו גם אלה להגנת כבוד הרא"מ ועיר הקודש חברון ת"ו שהיתה יקרה להם מאד. יחסם של גבאי ארצות הגולה, מצא ביטויו בשורת מכתבים אשר נשלחו על ידם אל רבני ירושלים וחברון.

מכתבים אלה וכן עוד מאורע שאירע באותם הימים היו הגורמים להרפיית המתח, לקירוב הלבבות ולהשכנת השלום.

באותו פרק זמן, לערך, בעוד הקלחת רותחת, עזב צ'יליבי מרקאדו רומנו את חברון מאחר ואחד מבניו חלה מחלה אנושה. לאחר שהוטב לבנו אמר לשוב ארצה, אולם בעודו בדרך נקרא חזרה ע"י בנו, וכך קרה פעמיים. בפעם האחרונה, לכשהחלים בנו לחלוטין והוא עזב את איסטנבול על־מנת לחזור לחברון, חלה הוא עצמו בעודו בדמשק ומת. מותו של צ'יליבי מרקאדו נפל כמהלומה על יריביו של ר' אליהו. בהתערבות רבני ירושלים ובהשתדלותם נחתמה אז ברית שלום בין היריבים, אחר ויתורים משני הצדדים. בתמוז ש' תרמ"ו נחתם ההסכם בפני בית דין של רבני ירושלים: הרב רפאל אליהו פניג'ל והרב יעקב שאול אלישר, ומטעם רבני חברון באו על החתום: ר' אליהו מני, ר' נסים להבה, ר' נסים חיים קאריו, ר' מרדכי חסון, ור' רחמים יוסף פראנקו.

הסכם בין שני חלקי העדה הספרדית בחברון אחרי שש שנות מחלוקת, שנחתם בירושלים בפני הראשון לציון הרב אליהו פאניג׳ל והרב יעקב אלישר ראב״ד. חתומים על ההסכם: הרב סלימאן אליהו מני; ר׳ נסים להבה; ר׳ נסים חיים קאריו; ר׳ מרדכי חסון; ר׳ רחמים יוסף פראנקו (אוסף מ׳ מני)

לפי הסכם זה נקבע, כי הרא״מ יכהן כרב ראשי ליהודי חברון ור׳ רחמים יוסף פראנקו יכהן כאב״ד.

לשם השלמת השלום בין המשפחות היריבות, באו ביניהם גם בברית הנישואים: מזל, נכדתו של ר׳ אליהו (בת הרב סלימאן מני) נישאה לרב רבנו פראנקו (בנו של הרב רחמים יוסף פראנקו), ור׳ יעקב מני (בנו הצעיר של ר׳ אליהו מני) נשא לאשה את חנה בת ר׳ נסים להבה. ותשקוט הארץ.

ימים טובים הגיעו לחברון. תחת ריב ומדון באו ימי שקט ומנוחה לתושביה ושתי ידיו של ר׳ אליהו היו אמונות. ביד אחת פעל להרים מצבם החומרי שנהרס עקב המחלוקת, ובשנייה היטיב את המצב הרוחני בין כתלי בית המדרש ובתי הכנסיות. הוא קיבץ תלמידי חכמים ובילה בחברתם את רוב עתותיו. נוסף לאלה קיבץ מספר תלמידי חכמים עניים, שיקדישו חלק מזמנם ללימוד בבית הכנסת, ואלה נתמכו על פי בקשתו ע״י אחד מטובי ידידיו, נסים בק מוצרי, מעשירי מצרים (קבוצה זו נקראה ״ישיבת מעשי נסים״ – על שמו של הנדיב). כן קבע עתים לתורה, גם לבעלי בתים שידם היתה במסחר ובמלאכה, שלא יטשו לימודי הקודש במשך שעות מסויימות ביום. לא עבר זמן רב ועיר האבות היתה לתפארת לתושביה וקן תהילה לזקנים ולצעירים. אין פלא איפוא שיצאו מוניטין לר׳ אליהו בין קהילות ישראל ובארצות המזרח במיוחד. רבים מאנשי בגדאד וערי בוכארה קראו את בניהם ונכדיהם בשם ״אליהו מני״ מתוך הערצה וכבוד לשמו, או כסגולה לאריכות ימים, לרפואה ממחלה וכיוצא בזה.

בש׳ תרמ״א נאלץ ר׳ אליהו לנוד לדמשק, כדי להציל את בנו בכורו, ר׳ סלימאן, מעלילה נתעבת. כאן נכונו לו שעות קשות. ובעודו בדמשק, בערב ראש שנת תרמ״ב, הגיעה אליו הבשורה הרעה כי מת עליו לפתע בנו, בן הכ״ז, אברהם ברוך, עין ימינו, שקיווה לראותו כגדול בתורה וכוכב מזהיר בשמי היהדות.

משקיבל ר׳ אליהו את הבשורה הרעה, קרא: ״ברוך דיין האמת, כל דעביד רחמנא לטב עביד״. מקורביו שבדמשק תמהו לראותו ליד שולחנו, הוגה בתורה כתמול שלשום, מבלי הראות על פניו אותות עצב ויגון, כאילו לא קרה דבר. אליהו הבליג על יגונו, כדי שלא לחלל את קדושת החג, אולם האסון השאיר פצע אנוש בלבו ולא הירפה ממנו עד סוף ימיו.

בשובו חברונה, ובטרם הספיק להתנחם על בנו, נפל למשכב וחלה מחלה קשה וארוכה עד כי רופאיו נואשו לחייו. אולם בגודל בטחונו באלוהיו, קיווה כי יבוא יום וירפא לו. ואכן, קמעה קמעה, שב לאיתנו ונרפא כליל לאחר ארבע שנות יסורים. מאז הפכו יסוריו לששון והיה שמח וטוב לב, כי יוכל להקדיש עתותיו לתורה, וראוהו תמיד שקוע בעבודתו, בקריאה ובכתיבה, ומעלה על ספר את חידושי תורתו בשו״ת פוסקים, דרשות מוסר וקבלה.

בשנת תרנ״א, בהיותו נתון ושקוע בעבודתו לילות כימים, כהו עיניו מראות ועולמו חשך בעדו. מה גדולה ורבה היתה אז אנחתו ומר וצורב היה כאבו, משהיה מוכרח לשמוע מפי קורא את תורתו. אז אמר בקול נכאים: ״אינו דומה ׳תא חזי לתא שמע׳ אוי לי מעלבונה של תורה״. נאנח תמרורים ולא חדל לבקש רחמים מאלוהי הרחמים. ארבע שנים רצופות סבל הרא״מ ממחלת העיוורון ולא ראה אור, וכל טיפולם של הרופאים היה לריק. עד אשר שמע ה׳ לקול תפילתו ושלח דברו באורח פלא כפי שיסופר: באחד הימים, שבועות מספר לפני חג הפסח, הופיעו בחצר היהודים שני אנשים בתלבושת הודית, הדורים במראיהם. האחד זקן וגבה קומה והשני קצר קומה ורחב־כתפיים ושאלו על ביתו של אבו סלימאן (הערבים קראו את הרא״מ – ״אבו־סלימאן״ על שם בנו סלימאן). משהדריכו אותם לבית הרא״מ, פנו אל בני הבית ואמרו: ״שמענו שאבו־סלימאן חולה בעיניו זה שנים מספר ובידינו לרפאו״. ביקשו את פי הרא״מ, באומרם לו על בוא האנשים האלה, ובלית ברירה נאות למסור את גורל עיניו בידם. לכששאלום לשכרם, ענו: ״אם נצליח בעזרת אללה, להעלות ארוכה לעיניו, אין אנו דורשים זולת שלושה ראשי סוכר״ (בימים ההם היה הסוכר עשוי גושים, בצורת קונוס, ומחיר של כ״א כשני שילינג של היום). לאחר שיחה קצרה עם הרבנית סמרה, אשת הרא״מ, ניגשו האורחים לעבודה והשכיבו את החולה על המיטה. הצעיר שבהם החזיק בו בידיו והזקן נטל סכין קטנה וחדה בידו והחל מגרד בעיניו. לאחר מכן שם שמן משחה בעיניים וחבש אותן יפה יפה וציווה: ״בל תסירו את התחבושת הזו עד ליום השלישי״. ברכו השניים לשלום והלכו.

ביום השלישי התירו את התחבושת של החולה, רחצו עיניו מן הסמים אשר השאירו האורחים, ואכן קם והיה הפלא: עיניו אורו וזכו. מה גדולה היתה שמחתו ושמחת בני הבית בראותם שאור עיניו חזר לו והוא רואה כמלפנים. מאותו יום חיכו מרגע לרגע לבואם של ההודים לקבל שכרם ולהוסיף להם כהנה וכהנה, אבל לשווא – הם לא באו. אנשים נשלחו לכל הסביבה לחפש אחריהם ולא מצאום, הם נעלמו ולא ראו אותם עוד. הדבר היה לנס ולפלא באוזני כל שומע. ומה גדלה שמחתו של הרא״מ באוחזו כבראשונה את ספרי התורה והתלמוד ובשובו לעבודתו.

מאז היה ר׳ אליהו מאושר ומודה לאלוהיו שהונח לו מחוליו ומאויביו ושעמלו נשא פרי, איש באוהלו ישב לפי דרכו ורוחו – מי בתורה ומי במלאכה. הוא ראה בקהל החברוני עדה מלוכדת, החיה את חייה השקטים באין מפריע, ובשלוות נפש יכול היה להתמסר לעבודת הקודש באין מחריד.

בדרשותיו הטיף לאהבת הבריות, לאהבת ישראל, לחיבת הארץ ולקיום המצוות הקשורות בה. מצוות שקיימן בעצמו. בקציר – הפריש הלקט, השכחה והפיאה, ובבציר – תרומה לעני ולכוהן וכל יתר המצוות עד כמה שידו היתה משגת, משום שראה בקיום מצוות התורה זכר העבר ותקוות לעתיד לבוא. נוסף לזאת, היתה מטרה אחת לנגד עיניו: ללמד לאדם מוסר, דעת ואורחות־יושר, והשתדל לטעת בקרבו אהבת התורה, התרחקות מן הכבוד ודרש שלא לעשות מן התורה קרדום לחפור בה. הוא היה אומר: ״יפה תורה עם דרך ארץ״, כל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה וגוררת עוון.

חלקת הקברים של רבני חברון (נהרסה בתקופת השלטון הירדני; תצלום משנת 1944). המצבה הבנוייה והגבוהה היתה מצבת קבורתו של ה"ראשית חכמה" — ר' אליהו ב"ר די־וידאש. מצבות האבן שלידה, משמאל לימין, הן מצבותיהם של הרב "שדי חמד" — ר' חיים חזקיהו מדיני — החח"מ; הרב ר' רחמים יוסף פראנקו — הריי"ף; הרב ר' אליהו מני — הרא"מ; הרב ר' משה ב"ר אברהם פיריירה (מאוסף א' פרנקו)

בדרכי חייו דרש חובה לעצמו ואילו לאחרים – זכות. הוא החמיר מאד על נפשו בכל החומרות, ואילו לאלה ששאלו פיו התאמץ למצוא את הדרך הקלה ביותר. רבות קרה שנמנע מלהטיל על הציבור תקנות והלכות חמורות מחשש שדבריו לא יעשו פרי, וכך היה אומר: "כשם שמצווה לאמור דבר שישמע, כך מצווה שלא לומר דבר שלא ישמע"; "מוטב להניח לישראל שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין".

*

מחיבוריו המרובים אשר חיבר, במיוחד בתשובותיו לפונים אליו בארץ ובגולה, מתגלה לפנינו ר' אליהו כבקי בספרי הפוסקים, הראשונים והאחרונים, וכבעל זכרון חזק, תריף וחודר לעמקן של סברות. בקביעת הלכותיו ובשאילתותיו ותשובותיו רואים סדר ושיטה ברורים, ופסקי דיניו מנומקים בבהירות מובהקת. את חיבורו הראשון, 'שיח יצחק', הדן במנהגי ישראל, כתב כאמור בעודו בבגדאד, בהיותו בן כ"ז שנים. החשובים שבספריו 'מעשה אליהו' (שני חלקים), שבו כנס דיני איסור והיתר, ממונות ונזקים; ספר 'זכרונות אליהו' (שני חלקים) על דיני 'ארבע־טורים' מקובצים בספרי הפוסקים, ראשונים ואחרונים, כדוגמא לספר 'זכור לאברהם'. ספר זה חיבר בראשית ימי ישיבתו על כסא הרבנות בחברון, והיה לו תמיד למפתח למצוא את מקור הדינים. כמו כן העלה על ספר את דרשותיו הרבות, אף הן בדרך הפשט, ביאורים על התורה, במוסר וביראה. רבות מתשובותיו נתפרסמו בספרים שהוציאו לאור רבני דורו והידועים לנו הם – ספר 'אור לי', מהגאון בעל 'שדי חמד', 'בני בנימין' מהגאון נבון, 'מצור דב"ש', 'פני יצחק אבולעפיה', 'קרית ארבע', 'רב פעלים' להגאון מבגדאד, 'תעלומות־לב' להר"א חזן ועוד.

ר' אליהו כתב עוד חיבורים רבים בתורת הקבלה, באומרו "כי זאת היא מלאכת שמים צרופה", אולם נמנע להדפיסם בחייו מחשש שמץ גדולה וגאווה. כאשר פנו אליו ידידיו ובקשוהו להוציא לאור את חיבוריו, ענה להם: "כל עוד אני חי לא אדפיס אף ספר מספרי, וכאשר אאסף אל עמי, יעשו בני הטוב בעיניהם". ואכן הספר הראשון 'שיח יצחק' הוציא לאור בנו הרב סלימאן מני (תרס"ב) ואת שני חלקי 'זכרונות אליהו' הוציא לאור נכדו ר' אהרון מני (תרצ"ו).

אכן, אין זה פלא שרבות הן האגדות שנרקמו סביבו, אולם תקצר היריעה לפרט אותן. בערבי יום הכיפורים נוהג היה, מדי שנה בשנה, לאסוף את הבנים והנכדים כדי לברכם ולהדריכם במעשי צדקה. נוהג היה גם לתת לכל אחד מהם מטבע בידו, שיתנוהו בעצמם צדקה לעניים, תוך כדי מתן הסבר לפעולת המצווה של מעשה צדקה. בערב יום הכיפורים של שנת תרנ"ט, בלטה ארשת עצבות על פניו, ורוח קדרות רחפה עליו; אף על פי שמאד התאמץ להסתיר את הדבר מבני הבית, לבלתי חלל את קדושת היום הקדוש.

למחרת יום הכיפורים, קרא ר' אליהו אליו את ראש "החברה קדישא" ובדברי סתר ציווהו כיצד להתנהג ביום היפקדו. ניכר היה בפניו, והכירו זאת גם בני הבית, שחל שינוי בסדר יומו. מאותו יום בחר להתבודד בקצה הישיבה, ללמוד בלי הפוגות, לשקוד על 'שבט מוסר' ועל ספר 'ראשית חכמה'. את ספרי הנביאים הזוהר והמשנה – שנוהג היה לגמור קריאתם מדי שנה בשנה בערב יום הכיפורים – הקדים והשלים קריאתם בחג הפסח. כאשר שאלו אותו בני ביתו על השינוי, ענה ואמר, כי ירא הוא שמא עסקי הציבור יטרידוהו אחר החג ולא יספיק לגמור אותם במועדם.

בסוף סיון, בעודו שוכב על ערש דווי, קרא אליו ר' אליהו את בנו בכורו ואמר לו: "נולדתי בתמוז וכריתי לי קבר בתמוז".

מן היום ההוא והלאה לא פסק להגות בספר תהילים, וכאשר קשתה עליו הקריאה, ביקש את בנו לקרוא לפניו, והוא חזר אחריו בלחש. ביום החמישי, שמיני בתמוז, שנת תרנ"ט, מסר ר' אליהו נשמתו אל על ובו ביום הובא לקבורות בשדה בעל 'ראשית חכמה' אשר בחברון.

בלוויתו השתתפה כל העיר חברון, כיהודים וכלא יהודים, ורבים מערי הארץ באו לחלוק לו את הכבוד האחרון. ומספר ערבים קנאים לדתם, שהאמינו שר' אליהו היה "ווילי" (קדוש לאלוהים) וכי רק למראית העין היה יהודי, ביקשו להעביר את גווייתו ממקום קבורתו למקום שבו קוברים את קדושיהם. יהודי חברון, והמשפחה שחרדה לשמועה זו, נאלצו להעמיד משמר חזק על המצבה, לילה ויום, משך חודשים רבים.

מנשה מני

החרי״ף – ר׳ חיים רחמים יוסף פראנקו

רבי חיים רחמים יוסף פראנקו, המכונה ״החרי״ף״, נולד בעיר רודוס בשנת תקצ״ה (1835) לאביו רפאל נסים, שהיה חבר ביה״ד וראש הקהילה ברודוס. בילדותו התבלט מכל חבריו שלמדו עמו בישיבה הגדולה, הידועה בשם ״ישיבת ישראל״, והיה ידוע כבעל כישרון לשאת דרשות וכספוג בתשוקה לדעת ולחוכמה. מלבד בהלכות ובפוסקים השתלם גם בשפות זרות ושלט בתורכית ובצרפתית.

״ישיבת ישראל״, שהיתה ידועה בעולם היהודי, נוסדה ע״י הרב המפורסם רחמים חיים ישראל, מחבר הספרים ׳שנות ימים׳, ׳כבוד יעקב׳, ׳בן ימין׳ ועוד. לאחר שהוסמך לרבנות ע״י ראש הישיבה, המשיך חרי״ף ולמד תורה מפיו של ראש הישיבה רפאל יצחק ישראל, בעל ׳בית היין׳ אשר חיבר גם דרושים וחידושים על הש״ס, וכמי שהסכים על הספר ׳אריה שאג׳ לרבי יהודה ליב טייטלין, ראש הישיבה רפאל יצחק ישראל שהכיר את תלמידיו, ראה לכבוד גדול לו להשיא לחרי״ף את אסתר מזל־טוב בתו, לאשה.

עוד בהיותו תלמיד ישיבה הראה רחמים יוסף כוחו בכתיבה ועזר למורו ורבו, ראש הישיבה, בניסוח תשובות לשאלות הרבות שהופנו אליו מרבני ירושלים והגולה, הן בהלכות והן בפירוש הש״ס. במיוחד בלט בסגנונו העברי העשיר ובכיסופיו לארץ הקדושה. בדרשה שדרש ביום בר־המצוה שלו, אמר: ״אמרו רבנן בטעמא, אין תורה כתורת ארץ־ישראל, אמרת ה׳ צרופה מזוקקת שבעתיים, כמים שיש להם צוף, מאירת עיניים היא אוירה דא״י ומחכים. ארץ המגדלת גיבורי כפיים לתושיה, זאת נחלת עבדי ה׳, נקיי הדעת שבירושלים הללו בני עליה, רוממות אל בגרונם. כי מציון תצא תורה ודבר ה׳ מירושלים, ומי יתן ובעזרת השם אזכה להתיישב ולחונן עפרה של ירושלים״.

בהיותו בן י״ח הוסמך לרבנות ונתמנה כסופר בבית הדין הגדול שבעירו ולאחר מכן נתמנה לדיין שלישי. שמו נתפרסם בקהילות הספרדיות שבגולה ובעיקר בקהילות שבאיטליה, אשר עמן היה בקשר הדוק, במיוחד עם מכרי קרובו הרב יוסף פראנקו, שהיה רב ראשי בליוורנו ושיסד בה את ישיבתו בשנת תקמ״ח. קרוביו אלה הזמינוהו לבוא אליהם ובשנה תרכ״ו (1866) נענה להזמנתם והתיישב בליוורנו, לתקופה של שנתיים, כשהוא מכהן שם כחבר בית הדין.

בשנת תרכ״ח (1868) החליט להגשים את כיסופיו ושאיפותיו ועלה ארצה עם אשתו אסתר מזל־טוב, שני בניו בן־ציון ורבנו מאיר, ובתו היחידה קלרה והתיישב בירושלים. מיד עם בואו נתקבל כחבר בית הדין בבית דינו של הרב ישא ברכה יחד עם הרב שמ״ח (שלום משה חי בן הרב האג״ך).

בשנת תר״ל (1870) הורע במידה ניכרת המצב הכספי של כוללות הספרדים בירושלים ובפרטיכל כוללות הספרדים שבירושלים נכתב, כי כאשר ״השתרגו עול החובות ועלו על צווארי אחינו הספרדים יושבי ירושלים, ובהתבוננם כי אבדה עיצה מהם במה להסיר את מוטות העול הזה אם לא ימכרו את אחוזת נחלתם, החצר הגדולה הסמוכה לארבעה בתי כנסת, שאחד מהם הוא ביהכ״נ של רבי יוחנן בן זכאי, נשבר לבם בקרבם. אולם בראותם אחרית דבר החובות, הקרן והריבית, הסכימו בפיק ברכיים ובידיים רפות למכור אותו והיתנו עם הקונים, כי ישיבו את החצר לבעלותם אם תהי לאל יד הכולל להשיב תוך שנים־עשר חודש את הסכום שקיבלו מהם. אז הופיע לפנינו הרב כמוהר״ר רחמים יוסף פראנקו, שבא לשכון כבוד בארצנו, וישליך כל אשר לו אחרי גבו ויאמר: הנני שלחוני ואלכה. ורוח השם נשאתהו ותוליכהו

פריזה ולונדונה ואחינו בני ישראל שבמדינות אלה קיבלוהו בכבוד ובסבר פנים ובעזרתם הצליח לאסוף סכום של חמישה־עשר אלף פרנק. בשובו הראה חשבון צדק מכל הוצאותיו שהוציא וכל הכנסה שהכניס, ופריים של צדקת השרים הגבירים הגיע אל הקודש פנימה ונגאלה החצר והכולל נשם לרווחה".

בשנת תרל"ג (1873) נשלח ע"י הכולל הספרדי בירושלים לערי תורכיה ואוסטריה, במטרה לאסוף כספים לבניין בתי גבול אלמנה, ובפנקס השד"רות חתם, יחד עם רבני ירושלים, גם הרב יקיר גירון מקושטא עד שנת תרל"ב, ואשר עלה לירושלים כדי לבלות בה את שארית ימיו.

הרב החרי"ף נתקבל בקושטא בחיבה ובכבוד ע"י ראשי העדה ורבניה וכן ע"י השרים הידועים, האחים אברהם ונסים קמונדו, שהיו אז ה"רוטשילדים" של תורכיה והמזרח התיכון ומאצילי היהודים הספרדים, ושהיו מקובלים בחצרות מלכי אירופה ונושאי אותות כבוד לרוב. האחים קמונדו ביקשו ממנו להתארח בביתם ותרמו לו תרומתם ביד נדיבה. בהקדמתו בספרו 'שערי רחמים' (ח"א) הדגיש זאת באומרו עליהם: "שער השמים יפתח השם את אוצרו לאנשים האלה, שלמים גיבורי־כוח, עושי דברו, עושי חסד לאלפים, לתת לכל שואל די מחסורו, רוזנים וקצינים, שועים ונדיבים המה הגיבורים עושים מעשים לתת כסף, להחזיק ביד הקודש והם הראשון בקודש, שר וגדול ליהודים, כולו מלא חסדים קונדי אברהם קמונדו והשני בקודש השר והטפסר נסים קמונדו".

מקושטא נסע לאוסטריה ובהיותו בווינה יצא באחד הבקרים לטייל ברחובות עיר הבירה. משהמשיך בדרכו עבר ליד ארמון הקיסר פראנץ יוסף, שהיה מוקף גן פורח מרהיב־עיניים ומלא ריחות שושנים. בשערו של הגן עמדו שוערים זקופים לבושים בתלבושתם המפוארת, ובראותם את הרב חרי"ף בלבושו הפטריארכאלי ובקומתו הזקופה, כשהוא נושא בידו מקל עם ראש עגול של כסף, חשבו כי הוזמן לארמון ומיד פתחו לפניו את השער. הוא נכנס ישר לגן הארמון והתיישב על אחד הכסאות שעמדו קרוב לשער הארמון כשהוא מגולל לעצמו סיגריה (בימים ההם טרם היו סיגריות מוכנות והמעשנים הכינו לעצמם סיגריה מטבק דקיק, שנשאו בכיסם בקופסה עשויה נחושת או כסף או זהב, הכל לפי כבודו ומעמדו של המעשן ...) אותה שעה השקיף הקיסר פראנץ יוסף מחלונו והתבונן בבעל התלבושת המיוחדת היושב בגן. הקיסר הזמין את שלישו ושניהם ירדו וניגשו אל האורח הבלתי מוזמן, אשר לא התפעל מהם אלא ביקש מאת הקיסר גפרור להדליק בו את הסיגריה. לאחר ששלישו של הקיסר קירב לחרי"ף גפרור בוער, הזמין הקיסר את הרב להיכנס אליו לארמונו. הם שוחחו ביניהם בצרפתית ולאחר שנודע לרב כי הקיסר פראנץ יוסף בכבודו ובעצמו הוא הדובר אליו, ברך את הברכה המסורתית: "ברוך שחלק מכבודו לבשר ודם", ונשא ידו וברך את הקיסר ואת בני ביתו ואת המדינה. הקיסר אשר התרשם ממעשה זה, תרם תרומתו שלו והזמין אליו את אחד מנכבדי העדה וביקש ממנו לעזור לחרי"ף בשליחותו שאכן הוכתרה בהצלחה רבה.

בשנת תרל"ו (1876) יצא כשד"ר מטעם כוללות חברון במערב החיצון (טריפולי, טוניס ואלג'יר). בהיותו בטריפולי ובאלג'יר כתב תשובות בהלכה, ותשובותיו אלו נתפרסמו בספר 'תעלומות לב, שו"ת לרב אליהו חזן ראש רבני אלכסנדריה'.

בשנת תרל"ח (1878) הוזמן ע"י פרנסי כוללות הספרדים של העיר חברון לכהן כרב ראשי לעדה הספרדית, וזאת לאחר ששוכנע כי הרב ר' אליהו מני התפטר מרצונו הטוב ומחל על כבודו ומשרתו. אולם לאחר שנכנס לתפקידו פרצה מחלוקת בין תומכיו לבין תומכי הרב ר' אליהו מני. מחלוקת זו הסתיימה בהשתדלותם של רבני ירושלים ובחתימתם ברית־שלום, וכדי לחזק את ההסכם וברית השלום ולהוכיח שהמחלוקת היתה לשמה, התקשרו המשפחות בקשרי משפחה ע"י נישואין. נכדו של הרב מרדכי חסון, מר רפאל חסון, נשא לאשה את נכדתו של הרא"מ, ובנו של הרא"מ נשא לאשה את בתו של אחד מפרנסי העיר מר נסים להבה; בנו של הרב החרי"ף נשא לאשה את נכדתו של הרא"מ, בת הרב סלימאן מנחם מני, שישב על כסא הרבנות בחברון לאחר פטירתו של הרב חיים חזקיה מדיני.

הרב החרי"ף, אשר הורגל מילדותו לחיות בעיר מודרנית וביקר באירופה פעמים רבות ואף גר זמן מסויים בליוורנו שבאיטליה, לא השלים, בבואו להשתכן בחברון, שעליו להתגורר ב"חצר" היהודים, שהיתה גיטו סגור ומסוגר והעידה על דלותה ושפלותה של העדה. לכן התיישב מחוץ לעיר בדרך המובילה לבאר־שבע, בקרבת הבית היהודי היחיד של משפחת קפילוטו וקסטל. הוא עשה זאת גם כדי לעודד את תושבי הגיטו לצאת מתוכו ולהתיישב בעיר החדשה. ואכן מעשה זה נתן אותותיו ורבים מתושבי הגיטו יצאו אחריו והתיישבו ברחובות "שללי" ו"קזאזין".

הרב החרי"ף השתדל להגדיל את היישוב היהודי בחברון ובהשפעתו והשתדלותו התיישבו בעיר זו מספר משפחות מעשירי קושטא, שהתמסרו לתורה ולעסקנות הציבורית שלא על־מנת לקבל פרס. בייחוד עשה גדולות הרב נסים קריו, שנקרא בפי יהודי חברון טשליבי (תואר כבוד בתורכיה), אשר נתמנה לפקיד וגזבר הכוללות וכיהן בתפקידו זה למעלה מעשרים וחמש שנה, עד ליום פטירתו, והכל – שלא על מנת לקבל פרס.

בשנת תרל"ח (1878) יצא הרב החרי"ף בשליחות מיוחדת מטעם כוללות חברון, במטרה לאסוף כספים לרכישת קרקע לבניין בית־חולים שמחוץ לגיטו. הוא הצליח בשליחותו ורכש שטח אדמה במקום החשוב ביותר של העיר חברון, בין שתי הדרכים הראשיות: דרך ה"שללי" המובילה לירושלים ודרך המלך המובילה לבאר־שבע, והקים שם בניין מפואר של שתי קומות אשר שימש למרפאה ולבית־חולים וכן למגוריו של הרופא. בשנת 1912 בנתה קהילת חברון קומה נוספת על בניין זה, מכספי הנדיב הידוע אברהם יוסף שלום מכלכותה, וקומה זו שימשה לבי"ח אשר נקרא: "בית חולים חסד לאברהם", ואילו שתי הקומות האחרות שימשו לישיבה ולבית־ספר של הקהילה היהודית. יש לציין, כי הכספים לבניין הקומה הנוספת באו בהשתדלותו של הרב סלימאן מנחם מני,

جلد نومروسی ۷۶۲ | ۱۳۳۱ سنه‌سی | تسلسل نومروسی ۷۶۱۷۸

رخصت تذکره‌سی مقامنه قائم اولمق اوزره ارباب تجارت وحرفت وصنعته مخصوص ممتع ویرکو تذکره‌سیدر

ولایت	لوا	قضا	دائرهٔ تحصیلیه	محله	سمت مشهور	جاده وسوقاق	تجارتگاه نومروسی

صاحب تذکره‌نك وپدرینك اسم وشهرتی	صنعت وصنعتی	شرکانك اسامیسی	نوع تجارتگاه	تابعیتی	مکلفك مقید اولدیغی دفترك جلد نومروسی	صحیفه‌نومروسی	جنسی

نسبت معینه‌یه تابع اولان ویرکو			مقطوعیته تابع اولان ویرکو		
مقدار تکالیف	قیمت تحریریه ویا اجرت ویا بدل تعهد	بونلرك مستند اولدیغی دفتر واوراقك نوعی وتاریخی	مقدار تکالیف	صنفی	قرار تاریخی
پاره غروش			پاره غروش		
۱۰ ۱۲ مع تجهیزات تمتع ویرکوسی			مع تجهیزات تمتع ویرکوسی		
۲ ۱ مع تمغا تذکره اثمانی			مع تمغا تذکره اثمانی		
۱ cc یکون			یکون		

اجمال			
۱ cc	نسبت معینه‌یه تابع اولان ویرکو یکونی	مفردات دفتری نومروسی	
	مقطوعیته تابع اولان ویرکو یکونی		
	یکون		

	مارت تقسیطی پاره	غروش	ایلول تقسیطی پاره	غروش
ویرکو				
تذکره اثمامسندن دولایی ترتب ایدن برقات رسم				
میعادنده تسویهٔ دین ایدلامسندن طولایی ضم ایدیلان یوزده یکرمی جزا				
یکون				

تذکره‌نك معتبر اولدیغی مدت

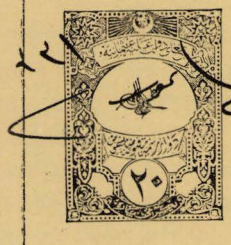
عن الی

۱۳۳۰ سنه‌سی اینجون صاحب تذکره‌یه ۱۰۰ غروش ۱۲ پاره تمتع ویرکوسی طرح اولنمشدر

تذکره اثمامسزین اجرای صنعت ایلدیکی تبین ایلدیکندن تقسیطنه برمثل ویرکو ضم اولنمشدر

میعادنده تسویهٔ دین ایدلدیکندن دولایی تقسیطنه یوزده یکرمی غروش ضم‌او لنمشدر

— ویرکونك مقداری بش غروش ودها دون اولور ایسه تمغا رسمی التمیه‌جغندن یالکز تذکره بهاسی اولهرق یکرمی پاره النه‌جقدر

שעשה בשליחותו מטעם כוללות הספרדים בכלכותה שבהודו.

הרב החרי"ף, שהיה בקי בספרי הפוסקים הראשונים והאחרונים, השתתף ופרסם בקובץ 'תורה מציון' (תרמ"ז) ותשובותיו לשאלות שהופנו אליו מטעם רבנים מפורסמים נדפסו בספרים: 'שמח לב' לר' שלום משה חי גגין; 'תעלומות לב' לר' אליהו חזן; 'ישא איש' לר' יש"א ברכה; 'בני בנימין' לר' בנימין מרדכי נבון ו'בית היין' לחותנו ר' יצחק ישראל, וזאת נוסף לספריו שכתב, והם: 'שערי רחמים' (ב' חלקים), שו"ת ע"ס ד' טורים; 'אות לרחמים', כנ"ל; 'ויצבור יוסף', קובץ דינים ושאלות על הש"ס; 'מידת רחמים ויוסף חי', דרושים שדרש והנמצאים עוד בכתב־יד.

שלושת בניו קיבלו חינוכם בישיבות שבירושלים ובחברון והוסמכו לרבנות. משלושתם הצטיין בנו בכורו בן־ציון, שהיה יד ימינו וכתב בצעירותו הרבה תשובות, אשר חלק מהן הודפסו בספר 'שערי רחמים' ח"א. אביו קיווה לראות ממנו אור גדול וכוכב מזהיר בין הפוסקים האחרונים, אולם הוא נלקח ממנו בשנת תרמ"א (1881) בהיותו בן 23. בהקדמתו לספר 'שערי רחמים' א', הוא מתנה את שברו וצערו הגדול באומרו: "עיני עיני יורדה מים, מידי דברי אשיחה במר רוחי ושברון מתניים. גדל כאבי ופנה אור שביבי, כי בא השמש בצהרים, במות עלי בן־אוני, מחמד עיני וזרוע ימיני ..."

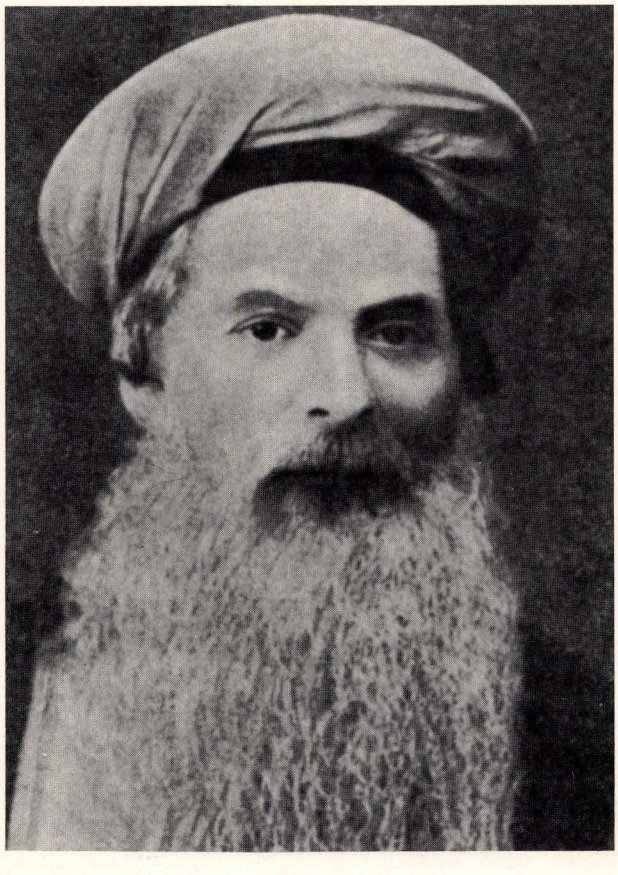
על גדולתו ובקיאותו של הרב החרי"ף בהלכות ובפוסקים כתבו עליו בהסכמתם, על ספרו 'שערי רחמים' א', הראשון לציון אברהם אשכנזי, אשר הוא משבחו ביותר וכותב בין השאר: "זה השער לה' צדיקים יבואו בו, שערי צדק אות לרחמים חכמת אלהים בקרבו כולו ..." הרב רפאל יצחק ישראל, ראש אבות בית־דין בירושלים, כתב: "שערי אורה חזו מאי דקמן, תורת חכם מאיר עיני חכמים זרוע המיומן, יפה פרי טוהר זית רענן, רב יוסף סיני עוקר ערים וטוחנן ..." גם הרב רפאל מאיר פניג'ל, הראשון לציון, כתב בין היתר: "ואני בבואי אל עמק המבוכות עמוס משאות החזיונות, והנה איש עומד לנגדי דגול מרבבה, חכם לבב ואמיץ כח ואיקץ כחולם מהקיץ ואביט בו ואתבונן בתמונתו ותכונתו ואחזה בו כל החזיונות ומראות הנפלאות אשר חזיתי ואנשקהו ואחבקהו כחביב עלי עד לאחת ..." הרב שמואל סלנט כתב: "בא לפני כבוד הרב המופלא וכבוד ה' מלא, ראש אב בית דין מקודש בעיר חברון, וראיתי את ספרו היקר 'שערי רחמים' בענייני שו"ת וקראתי בו ומצאתי דברים יקרים וערבים הראויים להעלות על שולחן מלכים מאן מלכי רבנן, והנני נושא ברכה לראש יוסף מבעל הרחמים והיה השם אתו ויעלהו מעלה מעלה".

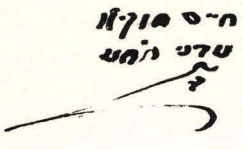
ביום כ"ח לחודש חשון, תרצ"ב (1931), מסר הרב החרי"ף את נשמתו לבוראו ובהלוויתו השתתפו רבני ירושלים, מושל העיר וראשי מוסדות הממשלה. באותו יום הוכרז בירושלים על ביטול מלאכה וכל תושבי העיר, כיהודים וכמוסלמים, סגרו עסקיהם והשתתפו בהלוויתו. ת.נ.צ.ב.ה.

אברהם פרנקו

הגאון "שדי חמד" – רבי חיים חזקיהו מדיני

רבי חיים חזקיהו מדיני, המכונה החח"מ, נולד בירושלים בחשון תקצ"ג (1832), לאביו ר' רפאל. עוד מילדותו חונך על ברכי חכמים ורבנים מפורסמים וביניהם: ר' יצחק קובו, שהיה גם "הראשון לציון", ור' יוסף נסים בורלא, שנתמנה אח"כ לראב"ד בירושלים. עוד בצעירותו גילה כשרונות גדולים וכל מכריו ומיודעיו ניבאו לו גדולות. משנשא לאשה את רבקה בת לונא באו לחופתו "כמעט כל גדולי הדור" בארץ־ישראל דאז, כפי שהוא עצמו כותב: "ואני מעיד על עצמי שנכנסתי לחופה בעיק"ו ירושת"ו בחודש אלול, והיתה הכנסת כלה בבית הרב הגדול והמפורסם מוהר"ר יצחק פרחי, והיו על החופה כמעט כל גדולי הדור, רבני, גאוני, תקיפי דארעא דישראל זיע"א".

לאחר נישואיו היה סמוך על שולחן אביו, שנפטר בשנת תרי״ג (1853). מאז נפלה עליו פרנסת המשפחה: אמו, רעיתו ושתי אחיות קטנות. משהורע מצבו הכללי שלחוהו רבני ירושלים אל בני משפחתו האמידים שבקושטא.

עם בואו לקושטא חלה במחלה קשה, כפי שהוא עצמו מעיד: ״מאז באתי ופה העירה נתיישבתי נהייתי ונחליתי במראות נגעים מכף רגל ועד ראש פצע וחבורה״. ברם, הודות לידידו ״החכם והמרומם״ יכול היה להחזיק מעמד מאחר ״והזיל זהב מכיסו למאות ולאלפים על הרפואות ועל הרופאים״. לאחר שקרוביו נתרחקו מעליו הוציא פרנסתו מהרבצת תורה בבתים פרטיים וכמה מתלמידיו נודעו לאחר מכן כגדולים בתורה.

לאחר שישב בקושטא שלוש־עשרה שנה, נפגש בגביר אחד שבא מקרים, אשר הפציר בו לקבל את כתר הרבנות בעיר קראסובזאר שבקרים. הוא נענה להזמנה, עבר לקראסובזאר והתאכסן בבית הגביר יהודה אשרוב, אשר הטיב עמו וחלק לו כבוד רב. שנה לאחר בואו שיכל את בנו יחידו, אשר לו הקדיש את ספרו ׳אור לי׳. מות בנו השפיע עליו קשות ודיכא את רוחו. עשר שנים לאחר מכן, בשנת תרל״ח (1878), חלה במחלה קשה בעיניו: ״נחליתי חולי גדול בעיני ונלאו הרופאים ולא מצאו מזור למחלתי וכמעט אמרנו נואש ח״ו, לולא גברו חסדי השי״ת עלי ובש׳ התרל״ט שלח דברו וירפאני״. למרות ראייתו הלקויה החל אז בכתיבת ספרו הידוע ׳שדי חמד׳ (י״ח חלקים).

היה עניו וצנוע ובעל מידות נעלות. רבים ראוהו כ״צדיק וקדוש״. משכורתו בימי כהונתו היתה ארבעים רובל לחודש ואף פעם לא הסכים לקבל תוספת לשכרו הדל.

שלושים ושלוש שנה כיהן כרב ראשי בקראסובזאר ופעל רבות למען הקהילה היהודית שם. הוא ייסד שם ישיבה גדולה, אשר הוא עצמו לימד בה ובעיקר הרביץ תורה ודעת לצעירי הדור. בתרל״ט פירסם את ספרו ׳בקשות׳, ובו הפיוטים המורגלים בפי יהודי המזרח לשבתות ולימים טובים. השפעתו על כל יהודי קרים היתה רבה ואף על הנוצרים והמוסלמים שם נחשב כנכבד וכמקודש, ושרים ואנשי שם היו משחרים לכבדו.

בשנת תרנ״ט (1899) החליט לפרוש מכהונתו ולעלות לאר״י. מאות ואלפים מאנשי קהילתו ועירם אחרות באו ללוותו, בעלותו להפליג בספינה, ועמדו שם ״עד שנעלמה על מימי הים השחור״.

בי״ט בתמוז תרנ״ט הגיע לירושלים וכל יקירי העיר יצאו להקביל פניו. מטרתו היתה לישב בשלווה על־מנת להשלים את חיבורו הגדול ׳שדי חמד׳, כאיש פשוט וצנוע, כאחד מן העם. ברם, חכמי ירושלים שהכתירוהו בתואר הרם, ״הגאון״, החלו מרמזים על כוונתם להושיבו על כסא ״הראשון לציון״. הוא עצמו התחמק מכסא הרבנות, בהיותו מבקש לעצמו מנוחה ושלווה להמשכת מחקרו הגדול. אך לא לאורך ימים עלתה זאת בידו ובשנת תרס״א נעתר לבסוף לבקשת חכמי חברון, לאחר פטירת הרב הראשי שם, הרי״ף, ועבר לעיר האבות לכהן בה כרב ראשי. עם בואו לחברון בש׳ תרס״א (1901) ייסד את הישיבה, שנודעה בשם ישיבת ״שדי חמד״, בבית הגביר רומנו, והיה מחלק זמנו בין הרבצת תורה לתלמידיו שהעריצוהו לבין המשכת עבודתו הגדולה.

בשנת תרס״ד התארגנו כמה מן המשכילים הצעירים שבחברון וייסדו אגודה בשם ״צעירי חברון״, ששמה לה למטרה ללמד חינם את תלמידי הת״ת שתי שעות עברית בכל יום ובכוונתם היה להקים בי״ס עברי, אשר יקנה לילדים השכלה, חוכמה ודעת. ר׳ חזקיה מדיני כמעט שנעתר לבקשת ״צעירי חברון״ ונתן להם רשיון לפתיחת בי״ס עברי. ברם, קנאי חברון הניאוהו מזאת. משבא מר בנבנישתי, ממנהלי כי״ח בירושלים לחברון, כדי לבדוק אפשרות לפתיחת בי״ס של כי״ח במקום, פרצה מחלוקת בין קנאי ה׳ מצד אחד לבין ״צעירי חברון״ ושאר שוחרי ההשכלה מצד שני. ר׳ חזקיה מדיני נמנע מלהתערב במחלוקת ולאחר שקיבל מכתב מן הרבנים הקנאים שבירושלים (ר׳ שמואל סלאנט ור׳ אליהו רבינוביץ–תאומים), שכל מטרתם של שוחרי ביה״ס העברי אינה אלא ״להשריש בלבבות הרכות והתמימות שורש פורה ראש ולענה״, דחה את התוכנית לפתיחת בי״ס עברי בחברון.

בחשון תרס״ה נפל ר׳ חיים חזקיה מדיני למשכב, וכל מאמצי הרופאים שהיו בארץ לרפאו לא הועילו. בערב חג החנוכה נסתלק ״הגאון״ ונקבר בחברון בחלקת הקברים אשר לרבני חברון.

*

״הגאון״, בשם זה כינוהו כל יהודי חברון מיום בואו לכהן כרב ראשי בעיר האבות. איש יפה־תואר היה, כולו אצילות וענווה, הדור בלבושו, עטור בגדים לבנים וכיפת־תכלת על ראשו, זקנו יורד על פי מידותיו ועיניו שופעות תום ורחמים, כולו אומר נחת, צעדיו מישירים והוא כובש לבבות ומקרבם לתורה ולא היה אחד שלא הוקסם מאישיותו.

בשבת אותו שבוע מבורך, שבו בא לחברון, נהר כל הקהל למעונו – בארמון המפואר של בית רומנו – להקביל פניו, להתברך בו ולאחל לו את ברכת האבות. שואלים היו זה לזה: הראית את הגאון? הקיבלת את ברכתו? – ״מלאך ה׳ צבאות״ היה עונה הנשאל, כשפניו מאירים מהערצה. והוא, הגאון, שידע את הבאים, התהלך עם כל אחד כמודע וכקרוב, כיבדם בגופו כאברהם אבינו בשעתו, ואיחל לכולם הצלחה. בייחוד נתן עינו בנערים שנגררו אחרי ההורים ובאו לנשק ידו.

אותה שנה היתה מכרעת ואמרו: אם לא הוא, מי יתנשא למלוך? עוד לא נשכחה תקופת ״המחלוקת״ סביב כסא הרבנות. לבד מזאת ירדו הכנסות העדה פלאים, העזובה גברה בכל מוסדותיה, ואם לא הוא שיעמוד בפרץ, תתמוטט הקהילה ח״ו וקרנה תשפל. ולכן, משבאו אצלו והעתירו עליו לכהן כרב ראשי בחברון, לאחר הסתלקותו של הרה״ג ר׳ רחמים יוסף פראנקו ז״ל, הוכרח להסכים והסכים גם משום שנאמר: ״אין מסרבים לגדול״. וכל תלמיד חכם ״לגדול״ היה בעיניו. רק תנאי מפורש התנה, שלא יטרידוהו בענייני יום־יום ולא יטילו עליו את משא ההנהלה.

ברם, הוא קיבל עליו מרצונו הטוב לטפל בענייני הת״ת, כי ״תלמוד תורה כנגד כולם״ ...

״אין העולם מתקיים אלא בשביל הבל פיהם של תשב״ר״, ולמען תינוקות של בית רבן אלה הקדיש הגאון זמן רב ומרץ. ואמנם כאן מצא כי ״עת לעשות״ היא. תלמוד התורה בחברון עמד אז בשפל המדרגה. ה״מלמדים״ לא היו ראויים לאיצטלא ולא ידעו למשוך אליהם את לב התלמידים ולקרבם לתורה. תמיד מצאו להם התלמידים דרכים לברוח מתלמודם ובחרו להסתובב בחוצות ובלבד שלא לראות את פני המלמד והרצועה. לבני האמידים נשכרו ״חכמים״ פרטיים, בני הרבנים נדדו לירושלים ל״אשכולה״ של כי״ח, והמבוגרים חזרו אחרי ספרי השכלה והשתלמו בשפת המדינה. ואילו הוא, הגאון, שחונן בחוש פדאגוגי עמוק, עמד על מקום התורפה ונגש לפעולה. הוא ניסה לכבוש את לב התלמידים בהזמינו כוחות הוראה מירושלים. ברם, ״החכמים המפורסמים״ הללו לא הצליחו בתפקידם. רוח חדשה נשבה בימים ההם, רוח ההשכלה חדרה אפילו לסימטאות חברון, והמלמדים המושבעים לא ידעו את נפש הילד וכיצד להתאים את לימודי הקודש לרוח הזמן. מלמדים באו ומלמדים יצאו והאנדרלמוסיה בתה״ת גברה. לבסוף פנה הגאון אל הרבנים האשכנזים, שהיו ידועים כעמקנים וחריפים, וביקש מאתם שייכנסו בעולה של תורה ויחד עם נבחרי ״החכמים״ הספרדים יסללו את הדרך להרמת כבוד התורה ולומדיה.

הרבנים ניגשו לפעולה, בחנו את התלמידים וחילקו אותם קבוצות־קבוצות לפי ידיעותיהם והתפתחותם. כל קבוצה נשלחה לבית הרב המלמד ושם החלו ללמוד בתנאים מסודרים ואנושיים יותר. הגאון התאמץ להשיג את האמצעים להחזקת הרבנים בעין יפה וגם השתדל לתמוך בתלמידים, כי ראה שלא רק העזובה הרחיקה את הילדים מאוהלה של תורה, אלא גם המצב החומרי היקשה על ההורים. בהגיע הילד ל״בר מצווה״ החל דואג לפרנסתו ולהחזקת בית אביו, כי רק במאמץ כל בני המשפחה יכלו להחזיק מעמד. לכן ייסד הגאון את קופת התלמידים, שממנה תמך בכל ילד מוכשר ואיפשר לו ללמוד ולהתקיים.

*

וישיבה ייסד הגאון, ישיבת ״שדי חמד״, שהיתה לתלמידי חכמים צעירים ולבני עניים ״שמהם תצא תורה״. במעונו היפה, על חדריו המרווחים, מלאי האור והשמש, נתכנסו אברכים שוחרי תורה והגו בתלמודם. הסביבה הנעימה, הכלים הנאים והאווירה הלבבית – כל אלו הרחיבו דעתם של הלומדים ומשכו כוחות עיוניים לישיבת הגאון. שלוש קבוצות היו בישיבה: קבוצת המבוגרים שלמדו ועיינו בעצמם, קבוצת המשתלמים, וקבוצת המתחילים. בכל קבוצה היו פחות ממניין תלמידים, רובם ספרדים ומעוטם אשכנזים – אך כולם כאחד למדו בשפה העברית.

ויצויין, עוד בטרם שמעה חברון את שמע אליעזר בן־יהודה ומלחמתו בעד השפה העברית, ועוד בטרם ידעה מאגודות שוחרי שפת עבר – למדו בישיבת ״שדי חמד״ בשפה העברית והתלמידים דברו בשפת התנ״ך והמשנה. כל ימות השבוע למדו התלמידים בהדרכת הרבנים. בבוקר – מסכת חולין, אחר הצהרים – ״בבות״ ובערב – הלכה. אך ביום השבת נתכנסו כולם, גדולים וקטנים, בישיבתו הפרטית של הגאון לשיעור משותף. והוא, שרצה לתהות על קנקנם ולעמוד על טיבם, כינס את כולם ופתח בשיעור שיש בו גם משום הלכה וגם משום אגדה, למען ימצא כל אחד מטעמים כאשר אהב.

פעמיים בשנה, לאחר החגים, היה נוהג להיכנס בדברים עם התלמידים, בייחוד עם המשתלמים, כדי לעמוד על דעתם ועל נטייתם ללימודים, כי ידע הגאון שרוחות חדשות מנשבות בעולם התלמידים. מבקרי ה״אשכולות״ היו מביאים בכל חג ומועד ״חדשות״ מחודשות שהיו מסעירות את הנערים. התלבושת האירופית, הדיבור הצרפתי, נימוסי עיר הבירה – כל אלה השפיעו השפעה עצומה וסכנה היתה נשקפת לכל הבניין שהקים הגאון ברוב עמל ודאגה.

*

התואר ״גאון״ ניתן בישראל רק ליחידי סגולה, אך מה התואר שיש ליתן לבעלי מידות ותכונות נעלות, כמידותיו של הגאון? ״תורה מונחת בקרן זווית, וכל הרוצה ליטול יבוא ויטול״, אך המידות הטובות היכן מונחות? ומה יעשה האדם כדי לזכות בהן?

״לעולם יהיה אדם מקבל את חברו בסבר פנים יפות״, ואם כל אדם כך, כלפי תלמיד חכם, גבאי ועסקן, העושה למען הכלל, על אחת כמה וכמה. כך היה הגאון סובר וכך היה עושה.

מעשה ובא המנוח אלברט ענתבי, ב״כ חברת כי״ח לחברון, בהצעה לייסד בית־מדרש לרבנים, בפיקוחו של הגאון ״שדי חמד״. הגאון קיבל פניו בהערצה. ההצעה נראתה בעיניו וקיבל אותה, אעפ״י שבאה ע״י אדם חופשי בדעותיו. התלמידים קפצו משמחה: הנה הגיעה השעה, אמרו, שגם בני עניים יהנו ״מהשכלה בת השמים״. גם אנו נלמד שפות ומדעים, תורה שיש עמה ״חוכמה״ ולא יתעלו בעלי ה״אשכולות״ עלינו.

אחרי כיבוד כיאות נפרד מר עתנבי מהגאון בברכה והלך לבקר עוד אישים נכבדים ולסדר, דרך אגב, עם בעלי הרשות כמה עניינים לטובת הקהילה. פתאום נכנס רבה של העדה האשכנזית והוא גועש וסוער ומרטן. הא כיצד? הרב קיבל בביתו עבריין? מסית ומדיח? ולא זו בלבד, אלא גם נתן הסכמתו לפתוח בעיה״ק חברון ״אשכולה״? כואת לא תהיה ...! ישב הגאון לפני הרב, כתלמיד לפני רבו, ואחרי שהסביר לו כל הפרשה, בשלווה ובנחת, אמר: ״מוכן אני לוותר על דעתי משום אבק תורתו, ואם חכמי ישראל יאמרו שיש בזה משום אבק עבירה, אבטל הסכמתי, אך תמה אני כיצד אפשר להתריס על אדם, אשר כל ימיו עוסק בצורכי־ציבור ועומד בפרץ לטובת עמו? אולי אינו מדקדק במצוות, אך כלום ההגנה על כבוד ישראל אינה מצווה גדולה?״ ברם הרב האשכנזי יצא אז וידו על העליונה

קונטרס הכללים

ספר

שדי חמד

חלק ראשון

כולל אות א. ב. ג. ד. ה.

יבואו בו כללי הש״ס וכללי הפוסקים דברים ברורים. ליקוטאי נינהו מספרן של צדיקים המה הגבורים. אשר דברו בקדשם אחת הנה ואחת הנה במקומות מפוזרים. ואסיפת דינים, אמרי פנינים, מפי סופרים ומפי ספרים. בדבר הנהוגים נפשי איותה ללקט אמרים. בעזרת האל יתברך בורא רוח ויוצר הרים. למדנו היפוש מחיפוש חופש כל חדרי חדרים. תיקנתים אף עשיתים ע״ס א״ב מאל״ף ועד ת״ו מסודרים. להועיל לקטנים כמוני מילדי העברים. את כל אלה ידי עשתה אנכי הדל צעיר שבצעירים. מבני ציון עיר קדשנו ירושלים משוש תפארתנו במהרה בימינו תבנה ותכונן בראש ההרים, גר אנכי לעתות כאל באחת מעיירות קירים. קראסוב בזאר עיר קטנה ואנשי קדש בתוכה טובים ויקרים.

והצעיר חיים חזקיהו מדיני המכונה חח״מ ה״ו בלא״א הרב החסיד ועניו מוהר״ר רפאל אליה מדיני זלה״ה תנצב״ה נהנה מזיו השכינה באספקלריא המאירה אור לישרים.

הוכא לבית הדפוס ע״י בית מסחר הספרים של הר״ר שמשון ובנו הר״ר יצחק סובאלסקי נ״י.
כווארשא רחוב דזיקא 40

וואַרשא

אם אתן שנת **אמרתי** הנה באתי במגילת ספר כתוב.

בדפוס לוין-אפשטין, סביה 38.

בית הספרים הלאומי
ירושלים

מימין: שער הספר 'שדי חמד', חלק ראשון, לר' חיים חזקיהו מדיני; נדפס בווארשא בשנת תרנ"א (1891) (אוסף כתה"י, בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים)

וחברון לא זכתה למוסד תרבותי, שאולי עומד היה לה בשעת חורבנה ...

אחד ממפעליו החשובים ביותר של הגאון היה יסוד קופת "הלוואות חן וחסד". חסכונותיו המצומצמים, תרומות שונות וגם הלוואות שלו עצמו למטרה זו, היוו את היסוד לקופה. מוסדות כספיים לא היו בימים ההם בחברון, ומי שזקוק היה להלוואה, היה עליו לפנות לנושכי־נשך ולשלם ריבית קצוצה, שלפעמים היתה עולה על הקרן ... קופת ה"הלוואות חן וחסד" הביאה רווחה לעניי חברון, כל שרצה היה נכנס ומקבל מבוקשו, מבלי ריבית ומבלי עריבים, ודיה היתה הבטחה "בהן צדק" לשלם קמעה קמעה, וחסל.

מעשה ובא אחד, שהיה ידוע כלווה ואינו משלם. הגאון קיבלו בסבר־פנים ופתח את "הצרור" לתת לו מבוקשו. התלמידים, שהכירו את האיש ומעלליו, רטנו והתלחשו כדי להפסיק את המשא והמתן ולהציל את הרב מכישלון, אבל לא הועילו. הגאון קיים את המצוות והאיש יצא ביד רמה, כשהוא מצליף בתלמידים מבטי ניצחון ... משהסתלק הלווה אמר הרב: "אל תדון את חברך עד שתגיע למקומו", אפשר שמחמת דוחק הפרנסה לא עמד בניסיון, אך עתה נאחל לו ברכה והצלחה ובוודאי ישלם. ביום המיועד בא האיש ושילם את המגיע, ומאז בא מדי חודש בחודשו וסילק המגיע ממנו ...

ושוב מעשה ביהודי בעל מלאכה, שקיבל מידי הגאון סכום כסף גדול. האיש היה מוחזק כנאמן ומדייק בתשלומיו, ואמנם שילם האיש פעמיים ושלוש ופסק. זמן רב לא נראה. עב קל העיב את פני הגאון. לא על חסרון־כיס הצטער, אלא על שהפריע למצוות ההלוואות וקיפח את האחרים מהנאה ... משפגש הרב באותו בעל מלאכה ברחוב, אמר לו: מדוע לא נראו פניך זה חודשים אחדים? הייתי דחוק, ענה האיש. נתכרכמו פניו של הגאון ואמר: מה עשיתי? עברתי על לאו "לא תהיה לו כנושה". מיד קרא שלושה שנמצאו בקרבת מקום ואמר לפניהם: "הריני מבקש מחילה מפלוני על שהייתי לו כנושה" ... נבהל האיש ואמר: "הלא עלי לבקש מחילה. הלא אני לא קיימתי הבטחתי". אמר הגאון: "אתה היית אנוס ואנוס רחמנא פטריה, אך אני נעניתי לך, מחול לי". ולא זז משם עד שאמר לו האיש "מחול לך, שרוי לך". ולא הסתפק בזאת, אלא סיגף באותו מעמד עצמו: הלך וחזר שלוש פעמים וביקש מהאיש מחילה וסליחה ...

*

גם "צרור" לעניים צנועים צרר לו. חסך מפיתו וצבר פרוטה לפרוטה בשביל מעשה צדקה. פעם באה אשה ענייה, ביום הששי, וביקשה לצורכי־שבת. שאלה הגאון: "כמה דרוש לך?" אמרה: "שני בישליקים", הוציא ונתן לה שתי מטבעות שערכן ארבעה בישליקים. חששו התלמידים שמא אין הגאון יודע צורת המטבע ואמרו: "האשה ביקשה רק שני בישליקים!" ענה: "נאמר במשנה: יציאות השבת, שתיים שהן ארבע". ומעשה באשה אלמנה שבאה להזמינו לאירוסי בתה. שאלה: ואיה תערכי את האירוסין? אמרה: בדירתי. אמר: כלום יש מקום בדירתך לכל בני העיר? אמרה: בוודאי לא כולם יבואו, כי מי יפקוד אלמנה שכמותי? אמר: "אפשר מאד שכולם יבואו ומקום אין לך, לכן בואי, סדרי את האירוסין בביתי". תמהה האשה: הייתכן? מיד קרא הגאון את רעיתו וסיפר לה. לא שהתה הרבה "הרוביסה" ואמרה לאשה: "מהרי, הזמיני את הקהל לביתנו וכל מחסוריך עלינו, אל תדאגי לשום דבר". וכן היה, ואמרו: מי שלא נכח באותם האירוסין לא נכח באירוסין שמחים מימיו.

נאמר: "ועל גמילות חסדים", לכן נוהג היה הגאון לבקר הן בבית אבל והן בבית שמחה. אפילו את העני שבעניים היה נוהג לבקר ולחלוק לו כבוד. תמהו עליו חכמי העיר ואמרו: "רב שמחל על כבודו—אין כבודו מחול". ענה: "'רב' שאני (כוונתו על אבא אריכא) ואני, מצווה שבאה לידי, אחמיצנה?" נשתתקו ...

*

לא היו לו בנים לגאון חמ"ד, כי בנותיו נישאו לתלמידיו אשר בקרים. אולם מתלמידיו שבחברון אימץ לו שלושה: אברהם לוי (שנקטף בחולי־רע בטבריה, במלחמת העולם הראשונה, בחשון התרע"ח), אליהו ספורטה שו"ב, וכותב הטורים האלה. היה הוא לנו כאב ומחנך, ודמותו הנפלאה לוותה אותנו בצאתנו ובבואנו ושמרה עלינו מכל פגע ואסון. בשבתות הסבונו אל שולחנו, ל"מזומן" הקבוע, והרבנית העניקה לנו מכל טוב, והיינו מנעימים זמירות עד שעה מאוחרת, עד שהיינו, פעמים, נאלצים ללון בביתו.

באותם לילות חשנו מה רבה אהבתו אלינו ומה עמוקה היתה דאגתו לנו. כאב רחום עבר בחדרים, ביקר את הישנים, פרש עלינו את השמיכות, בדק אם מונחת לידינו המגבת ושאר כלי המיטה. עוד פועם בי לבבי בזוכרי את אותו הלילה, עת העמיד ליד משכבי סנדלי־בית והוסיף עלי שמיכה על גבי שמיכה. רציתי אז לקפוץ ממיטתי, לכרוע ברך לפניו ולנשק את כפות רגליו! אך חרדתי היתה גדולה, לא יכולתי למוש ממקומי. התכווצתי תחת שמיכתי ושפתי לחשו: מחילה, סליחה וכפרה ...

משהגענו להישגים בהבנת התלמוד, ולאחר שזכינו בפרסים שונים, כרשום בספרו 'שדי חמד', אמר: "מן הדין הוא, להכתיר אתכם בתואר 'רב', אלא צעירים אתם לימים ורכים בשנים, ולא ינעם לכם הדבר, לכן נכתיר את שלושתכם יחד בתואר אחד וייקרא שמכם רב אד"א (אברהם – דוד – אליהו)" ... והיה דואג שיצאו תלמידיו מלובשים יפה, כי תלמיד חכם אמור לו שלא יראה רבב בבגדו. בפרוס החגים היה מספק לכולם מלבושים נאים: קפטנים של משי, מעילים של חורף, מטפחות־צמר חמות ואפילו מטריות, ולכל תלמיד הקציב תמיכה כספית, לפי מצבו ולפי דרגת ידיעותיו. והיה מעסיקם בכתיבת ספריו, בהעתקת כתב־ידו הספרדי לכתב רש"י, ומעניק להם שכר טרחה ביד רחבה. וכיוון שראה מה קשה פרנסתם של חכמי חברון, שרבים מהם היו נאלצים לצאת ב"שליחות" הכולל, ומהם שהלכו ולא שבו,

ניספו בדרכים והשאירו אלמנות ויתומים, השתדל להכשיר את תלמידיו לכל אותם התפקידים הדתיים הנחוצים לכל קהילה בישראל: חזנות, קריאה בתורה, מלאכת שחיטה, כתיבה ומילה. "ונתתי לשכם אחד על אחיך" מהו "שכם"? שחיטה – כתיבה – מילה, היה הגאון דורש, כי חשב: יוכשרו התלמידים במלאכות אלו וימצאו מנוח באיזו קהילה ולא ינודו.

*

"והאיש משה ענו מאד". ענוותנותו של משה רבנו התגלגלה אצל הגאון "שדי חמד". זהיר היה בכבוד כל אדם. טורח ציבור נחשב בעיניו למידה לא רצויה ונזהר מפניה. היה נכנס לבית־הכנסת בשעה שהיו אומרים "ברוך שאמר", או "ויברך דוד", כדי שלא להטריח את הקהל לקום ולעמוד לכבודו. ובהגיע תורו לעלות לתורה היה מכוון מראש שלא לגרום טורח ציבור, כי כנהוג היה מימים ימימה, שבעלות "הרב" לתורה היה כל הקהל עומד לכבודו, הרב קורא בעצמו ובשובו למקומו היו נוהגים רבים לנשק ידיו לאחל לו "חזק וברוך". לפיכך היה הגאון עומד לו ע"י החזן, מתחילת הקריאה ועד לסיומה, הוא מברך והחזן קורא, כשם שנהגו עם כל עולה, כאחד מן העם ...

בכל יום ששי היה נוהג ללכת לטבילה, והיה עוקף את הרחובות למען לא יצטרכו האומנים לעמוד לכבודו. ומעשה ביוסף הסנדלר, שידע עת בואו, והיה משתדל לעמוד ולברכו. אמר לו הגאון: נאמר: "פועל שכיר אסור להפסיק את עבודתו, כדי לדרוש בשלום עוברים ושבים, ואתה שכיר־יום הנך לבני ביתך, לכן ביקשתי ממך שלא להתבטל ולא לעמוד בעוברי" ... ובשובו הביתה, היה נוהג לקנות לכבוד השבת כמנהג חכמי התלמוד. פעם פגשהו תלמידו כשהוא נושא חבילה. מיהר אליו וביקש ממנו שיתן לו לשאתה. הרב סרב ובראותו שתלמידו מצטער, מסר לידו את כלי הטבילה, אולם את צורכי השבת נשא לבדו ... משהלכו בשוק, פגע בו ערבי שבא מאחוריו, דחפו בכתפו וכמעט שהפילו. ראו העוברים היהודים, סערו וניגשו לתקוף את הערבי, אך הגאון אמר להם: "הניחו לו, אולי עשה זאת שלא בכוונה ואולי מן השמים. אימרו נא לו, דחף לכפרת עוונות. הגידו נא לו שאיני מחייבו ואיני שומר לו טינה". משמע הערבי דברי הגאון, כרע על ברכיו ונשק שולי אדרתו ...

*

בחודש אלול רבו העולים להשתטח על קברי האבות. שיירות־שיירות היו באות מכל ערי הארץ, ואף מסוריה, לבקר בחברון וליהנות מטובה. בחורי ארם צובא היו עולים ברגל, עוברים את הדרך הארוכה בהילולא וחינגא, כשם שעלו אבותינו בהביאם לירושלים את ביכורי האדמה. בני בוכרה היו עולים במרכבות הדורות, רתומות לשלושה סוסים, נושאים נדרים ונדבות לחכמי חברון, ועל אלה באו גם קייטנים רבים לבלות ימי חופשתם בכרמי נחל אשכול.

חסידי חב"ד היו באים בסך, אפופי נהרה ומשתחווים ומודים על שזיכם הקב"ה לבקר בעיר האבות. הללו היו סובלים מזאטוטי הערבים. בעוברם ברחובות העיר היו הפרחחים מעיפים מעל ראשיהם את כובעיהם השעירים, שנראו מוזרים ומשונים בעיני עם הארץ, והיו שרים לעומתם שירים מעליבים ופוגעים בכבודם. אז עמדו תלמידי הגאון בפרץ ולא פעם הגיעו עד לידי תיגרת־ידיים ... וכשהיו כולם באים אצל הגאון, לקבל ממנו ברכתו, היה ר' חזקיה מדיני מקבלם בחיבה ובהערצה ומטפל בכבודם בכל מאודו. מהם שהיו מגישים לו תשורות ספרים, ומהם סכומי כספים, את הספרים קיבל תמורת ספריו ואת הכספים החזיר ...

פעם נטפל אליו יהודי בוכרי עשיר, שביקש להגיש לו מנחה – ארנק מלא דינרי זהב. סרב הגאון ולא קיבל מידו. אך העשיר הפציר בו מאד, בהאמינו בכל לבו, כי בזכות כך תשרה עליו ברכה והצלחה. אמר לו הגאון: "נאמר – 'שונא מתנות יחיה', כלום רוצה כבודו שלא נזכה בחיים ארוכים?" נבוך הנדיב והחריש, כי היה רגיל במקרים כאלו לשמוע דברי תהילה וברכה. "רבי", אמר הבוכרי, "הגעתי לשנות זקנה ועוד לא חנני אלקים בבנים זכרים. הרבה סגולות עשינו, הרבה תפילות התפללנו, צדקות פיזרנו, ועוד טרם נפקדנו מאת ה'. באחד הלילות נראה אלי איש שיבה – אליהו זכור לטוב – ויאמר לי: קום, עלה חברונה, כי שם ציווה ה' את הברכה חיים עד עולם. תמהתי למראה, עשיתי שאלת חלום ויוגד לי: עלה חברונה כי שם ר' חיים מדיני והוא יצווה עליך את הברכה. אז נדרתי נדר ואומר: אם יהי אלהים עמדי ואזכה לראות את פני קודשו, ארים מלוא ארנק זה לדבר מצווה, ועתה הנה באתי ונדרי בידי, הנני מפקידו בידי כבודו לעשות בו כטוב בעיניו".

שמע הגאון ואמר: כוונתך רצויה, קיימנה בעצמך, הרי לפניך קופת הישיבה, קופת ההלוואות וכו', תן בהן לפי ראות עיניך וה' ימלא את משאלות לבך לטובה. עמד הנדיב וחילק מלוא הארנק בכל הקופות השונות, כרע והשתחווה ויצא מלפני הגאון מאושר בחלקו ומצפה לרחמי־יה. ואומרים: לתקופת השנה נולד לו בן ויקרא שמו "חיים חזקיהו".

*

גם בעיני הערבים היה הגאון "שדי חמד" נערץ, ובעוברו ברחוב היתה שוררת דומיה ואיש היה לוחש באוזני רעהו: "הנה, זה חכם היהודים". פעם אחת הוקמה ועדה מראשי הערביים בענין "המסים המתים", מסים שעבר זמנם ואין להם גובינא, אלא בכוח השוט. היו החייבים מובלים למרכז העיר, כשהם כבולים כצאן לטבח יובל, והיו נידונים לעיני כל האוכלוסין, מי במלקות ארבעים ומי למעלה מזה; מי שסילק חובו, הציל נפשו ושלא סילק – אל המשמר עד סוף ימיו.

קרה וגם ועד העדה קיבל התראה לסלק את "המסים המתים" בעבור נכסי הקהילה, מזה שנים רבות. הזמן גם החכם באשי, להתייצב לפני הוועדה ... והיתה מבוכה. הלא יש בזה משום חילול

שם ה'. התעטף הגאון באדרתו ואמר "דינא דמלכותא דינא", ויצא למקום. ויהי בהופיעו חרדו כל המסובים ועמדו נפעמים: מי הוא שההין להזמין את "החכם באשי", בכבודו ובעצמו? הלא מספיק היה לקרוא לשמש העדה, למוכתר, או לאחד "החכמים" היודעים לסדר עניינים שכאלה, במישרים ושלא במישרים? עמדו הכל מסביב ולא ישבו עד אשר ישב הגאון במקום מכובד. מיד הבהילו את בעל הקופה להגיש דברי כיבוד, דרשו בשלום הרב פעם, פעמיים ושלוש, בהרימם את ידם על ראשם, דיברו על דא ועל הא, ומתוך שיחתם התנצלו על שהטריחו את כבוד החכם באשי, לבוא בעצמו לפני הוועדה ... אמר הגאון: "עבד המלכות אנוכי ועבד העדה הזאת. המסים שאני נתבע לשלם לא מסי־עסקים הם ולא מסי־רכוש פרטי, אלא מסים על נכסי־קודש, שכמדומני פטורים הם ע"פ החוק וע"פ רצון השלטון ירום הודו, ובכל זאת את אשר תצוו עלי – אעשה". משנאמרו דברים אלה בנחת, באמונה ובתורכית צחה, השפיעו השפעה עצומה על כולם, עד שראש הוועדה קם ואמר: "נשיא אלהים אתה בתוכנו, לכבודך ולכבוד תורתך הננו מוחקים את המסים הללו מספר הפקודים, והננו מבקשים את סליחתך ואת ברכתך".

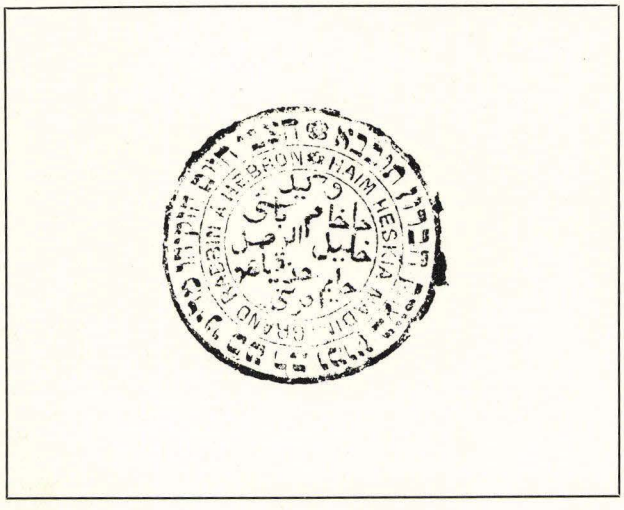
הקהל הרב שעמד מסביב, יהודים ולא יהודים, פרץ בצהלה מרובה שמחה, ואפילו ראש הג'נדארמים האלבני, שהיה ידוע באכזריותו, התרכך ונשא את פני "החכם באשי". אמר הגאון: "אם מצאתי חן בעיניכם, הואילו נא לנהוג ברחמים גם עם אלה הכבולים, המצפים לגזר דינם. הקלו מעליהם את גזר דינם ויברכו את השולטן ירום הודו ואת כבוד המסובים".

"יהי כדבריך!" אמר ראש הוועדה, "התירו מעליהם את הכבלים וינשקו את רגלי כבוד החכם באשי".

"אללה יצור השולטן!" קראו כולם. "יחי החכם באשי, יחי ראש הוועדה וחבריו!"

*

אורח־חייו היה למופת. מימיו לא שח שיחה בטלה ולא הפסיק ממשנתו. משהיו באים אליו חברי ועד העדה לטכס עמו עצה, היה אומר: "עיינו אתם בדבר, החליטו לפי שיקול דעתכם, ודעתי כדעתכם". באותה שעה היה נוהג להכין לו צורכי עבודתו, מחדד את הקולמוסין, גוזר את הנייר לכתיבה, מכין לו קיסמין בשביל לנקות את השיניים, וכו'. וכל זה למה? כדי שלא יצטרך להקדיש לצרכים אלו זמן מיוחד ...

רוב רובו של היום היה קודש לתורה. ישן היה ארבע שעות בימה, אע"פ שהיה מזכיר לנו את דברי הרמב"ם: "ישנתי אז ינוח לי", כלומר צריך האדם לישון "אז" (שמונה) שעות למען ינוח לו, והיה יושב עד שעה מאוחרת, מעיין בספרים, מחפש ומלקט, רושם ומסמן ועורך את הכתבים – 'שדי חמד'. וכאשר כבדה עליו יד השינה, היה קם ומתהלך באולם הגדול, עובר ליד בית הכנסת הסמוך לישיבתו, מדובב פרקי תהלים תוך כדי הילוכו, מתפלל על גלויות ישראל, לוחש ברכה לתלמידים הנמים בסביבתו וחוזר לעבודתו בכוחות מחודשים.

משמלאו לו שבעים שנה חלה ונפל למשכב. ששה שבועות שכב על ערש־דווי והתפתל ביסורים. מחלתו החרידה את כל היישוב. בכל מקום קראו לתפילה ולצדקה. ירושלים שלחה את גדולי רבניה. בית החולים "משגב לדך" שלח את הרופא הראשי לטפל בו, הללו הולכים והללו באים וחברון כמרקחה ...

באותם שבועות לא ידעו תלמידיו שינה ומנוחה. הכל הרגישו כי ימי הגאון ספורים, וכי מסתלק אב רחמן ומורה נאמן. יומם ולילה עמדו ליד מיטתו ושמרו את מצוות ופקודות הרופאים. אולם הכל היה ללא הועיל. לאחרי חצות לילה של ד"ך בכסלו, התרס"ה, ערב חנוכה וערב ש"ק, ניצחו הארלים את המצוקים ונשבה ארון הקודש.

דוד אבישר

למה נקראה חברון "קרית ארבע" ? — "שדרו בה ארבעה צדיקים".

ב"ר, נ"ח, ד'

משה קסטל /
בסוד חכמים
(אוסף הצייר)

"חברון — יש לה שלש מעלות: שהיא מארץ ישראל, שהיא מערי המקלט, שהיא מערי יהודה. ועל הכל חברון — היא שגרמה לישיבת ארץ ישראל, על ידי שכלב בא לחברון והשתטח על קברי האבות ניצל מעדת מרגלים".

"שער החצר" סימן ש"פ קל"ד, א'

חכמי חברון לדורותם

אבאיוב, ר' שמעון ב"ר דוד – חתן רב ישראל הכהן (ע"ע). בשנת תע"א – תע"ב (1711–12) היה בגרמניה ובאיטליה והדפיס את הספר 'זרע קודש מצבתה' לר' משה ב"ר מנחם מפראג, בציורוף ספרו 'בת מלך'. בפרנקפורט פרצה אז השריפה הגדולה, אולם הוא הצליח להציל את גליונות ספריו ובוויניציה הדפיס את יתרם (ויניציה, תע"ב – 1712).

אבודראץ, ר' יהושע – מחכמי צפת שעבר לחברון לאחר המגיפה בשנת שמ"ה (1585). הועד עליו שהוא "חכם, מעיין וחסיד".

אבוהב, ר' יוסף ב"ר חזקיה – מרבני חברון בזמנו של ר' אליעזר ן' ארחא ועמד יחד עמו בראש רבני חברון. שניהם חתומים על כספים שנתקבלו מהעיר רג'יו־אמיליא בשנת ת"ג (1643).

אבוהב, ר' יוסף ב"ר שמואל – נולד בוויניציה בשנת ת' (1640), לערך. בימי נדודי אביו, עמד בראש ישיבתו. בשנת ת"ס (1700) עלה לארץ, התיישב בחברון ובה גם נפטר. מחיבוריו לא נשתמרו, אלא פסקי־דינים, אשר נכללו בספר 'חיים שאל' לחיד"א, המרבה לציין שבחיו.

אבוהב, ר' שמואל – מחכמי חברון. חתום על איגרת השליחות של ר' חייא דיין, תכ"א. ידוע היה כרבו של ר' אברהם ישראל זאבי.

אבוטבול, ר' לוי – מחכמי מרוקו שעלה לא"י. בשנת תס"ז (1707) יצא בשליחות חברון למרוקו.

אבולעפיה (הראשון), ר' חיים ב"ר יעקב – נין לר' מאיר הלוי אבולעפיה. תלמידו של המהרי"ט וחברם של ר' חיים בנבנישתי, בעל 'כנסת הגדולה', ר' יהושע בנבנישתי בעל 'שדה יהושע' ור' אברהם ן' חנניה. עלה לחברון בזמנו של ר' אברהם אזולאי ("חסד לאברהם"), וממנה עבר לירושלים. שם ראהו ר' דוד קונפורטי (בשנת תי"ד – 1654). נכדו הוא ר' חיים אבולעפיה, מחדש היישוב בטבריה.

אבולעפיה (השני), ר' חיים בן יעקב – נולד בחברון לאחר שנת ת"ך (1660). בצעירותו עבר לירושלים ולמד שם אצל ר' משה גאלאנטי. כן קיבל תורה מפי ר' אברהם אמיגו ור' שלמה אלגאזי. שם התרועע עם ר' חזקיה די־סילווה. בשנת תנ"ט (1699) יצא כשד"ר חברון לתורכיה. מביקוריו בשלוניקי נשתמרו הדים בספרי בני הדור. בשובו לחברון נתמנה כרב בצפת. בשנת תפ"ה (1725), לערך, נבחר כרב באיזמיר והשפעתו היתה גדולה על בני דורו. בן דורו, ר' משה ירושלמי, אומר עליו: "מפורסם מאד בכל הארצות ... שאין דומה לו בכל ארץ תוגרמה". בכשרונו הרב פיתח את חיי הקהילה גם מבחינה כלכלית. בשנת ת"ק (1740) עלה לא"י, בהזמנת השיח' דאהיר אל־עמאר, כדי לחדש את ישובה של טבריה. הוא עלה עם משפחתו ומספר גדול של תלמידים. הצליח לייסד קהילה ובנה בית כנסת, בית מדרש, בתי מחסה, נטע כרמים ופרדסים. נפטר זקן ושבע ימים בט"ז בניסן, תק"ד (1744). ספריו: 'עץ החיים', דרושים על התורה (איזמיר, תפ"ט – 1729). 'מקראי קודש', חידושי הלכות (כנ"ל). 'יוסף לקח', ג"ח, דרושים עה"ת (שם, תפ"ט, ת"ץ, תצ"ב). 'חנן אלהים', דרשות ופלפולים. בניו הם: ר' יצחק אבולעפיה, שמילא מקום אביו, ר' יששכר חיים אבולעפיה. חתנו הוא ר' חיים וינטורה, שכתב את ההקדמה לספר 'עץ החיים' והיה שליח טבריה בשנת תק"א (1741).

אבולעפיה, ר' שלמה – שליח חברון בשנים תמ"ג – תמ"ו (1683–86). ר' משה אלמושנינו מכנהו "החכם השלם, רב ועצום, שליח דרחמנא מעה"ק חברון" ('עדות ביהוסף' סימן ח').

אבישר, דוד ב"ר מאיר – (עיין "דמויות").

אבישר, יחזקאל ב"ר מאיר – נולד בחברון בש' תרנ"א והתחנך בה. בתרס"ט (1909) עבר לירושלים ולמד בביהמ"ד למורים. כיהן כמורה בבתי"ס עבריים בסג'רה, מנחמיה, רחובות ובירושלים בבתיה"ס "למל" ו"תחכמוני" שנים רבות. פירסם מחקרים פדגוגיים, רשימות ושירים. לאחר פטירת אחיו דוד ז"ל, עמד בראש "המועצה למען קהילת חברון" ופעל רבות להוצאת קובץ זה.

אברהם גרשון, ר' בן רבי אפרים (מקיטוב) – גיסו של ר' ישראל בעש"ט. גדול בתורה וזכה להערצתם של ר' יחזקאל לנדא בעל 'הנודע ביהודה', ר' יונתן אייבשיץ ור' יוסף תאומים בעל 'פרי מגדים', המזכירים אותו בספריהם בהערצה רבה. לפי האגדה החסידית התנגד בתחילה לבעש"ט ואף התאמץ להניא את אחותו

מלהינשא לבעש"ט, אולם לאחר שנתגלה הבעש"ט היה לחסידו המובהק. עבר מזיבוז – עיר הבעש"ט, ושימש כמחנכו של ר' צבי בן הבעש"ט. בשנת תק"ג (1743) עלה לארץ והתיישב בחברון. כעבור עשר שנים עבר לירושלים. מארץ־ישראל עמד בחילופי מכתבים עם גיסו. נפטר בירושלים בכ"ה אדר א', שנת תקכ"א (1761) ונטמן בהר הזיתים (מצבתו נמצאה לאחר מלחמת ששת הימים).

אגאבא (אבישר), ר' מאיר ב"ר בבאשלום – נולד בבבל ועלה בשנת תר"ך (1860) עם אביו, אחיו ואחיותיו לארץ והתיישב בחברון. קיבל תורה מפי ר' אליהו מני והיה כל ימיו משמש בקודש, כחזן, כגבאי ביהמ"ד וביה"כ, ומחזיק קופת "תיקון חצות" לת"ח. היה מרביץ תורה בת"ת שבחברון ועוסק בכל מלאכה ובלבד שלא להזדקק לכספי ה"כולל" ולחסדי אחרים. חי בדוחק ובצמצום וביתו היה ידוע כבית הכנסת אורחים לכל מבקר ואורח בחברון, למרות שהיה חי בעוני ובמחסור. חיבר ספר "דרושים" וכן פיוטים למועדים וימים טובים. חינך את בניו דוד, יחזקאל ורפאל, חינוך מסורתי וחילוני כאחד ועודדם להשתלם בביהמ"ד למורים שבירושלים. היה כל ימיו עסקן בענייני ציבור שלא על־מנת לקבל פרס. בד' בחשון, תרע"ב (1911) דרסו עגלון ערבי ונקבר בחברון.

אורנשטיין, ר' אורי – נולד בתקס"ו (1806) לרבי משה ב"ר מרדכי ואלאברינסק בסלונים. חתנו של רבי יצחק אב"ד קרלין. בנעוריו התקרב לחסידות חב"ד. בש' תקצ"ב עלה עם אביו הזקן, אשתו ושלושת ילדיו, והתיישב בצפת. בהתנפלות הפלחים על יהודי צפת (סיון, תקצ"ד – 1884) נהרגו אביו ושני ילדיו. ברעש תקצ"ז (1837) נהרגה בתו. בתקצ"ח שדדו הדרוזים כל שהיה לו. בש' תר"א עבר לירושלים ומיד נשלח בשליחות חב"ד שבחברון. שהה בשליחות זו 5 שנים. בשובו (תר"ו – 1846) יצא שוב בשליחות ושהה בחו"ל 7 שנים. למרות היותו חסיד, באו עמו בקשרי־שידוכין גדולי משפחות "הפרושים", ר' משה מגיד ריבלין ור' יעקב לייב לוי. נפ' בי"ז באדר, תרל"ט (1879) בירושלים.

אזולאי, ר' אברהם – גאון ומקובל. נולד בפאס, לערך בשנת ש"ל (1570), למשפחה שמוצאה ממגורשי ספרד. בשנת שע"ה (1615) בהיותו כבן ארבעים וחמש, עלה לא"י והתיישב בחברון, בתקופת רבנותו של ר' אליעזר ן' ארחא. הרפתקאות רבות עברו עליו בנסיעתו. אונייתו טבעה והוא ניצל בנס. משפרצה המגיפה (שע"ט – 1619), ברח לירושלים וממנה לעזה. אחר המגיפה חזר לחברון והשיא את בנותיו לשניים מגדולי הדור – ר' בנימין זאבי ור' דוד יצחקי. היה סופר פורה, אולם רק חלק מכתביו נדפס: 'זהרי חמה' – קיצור מפירושו של ר"א גאלנטי לזוהר. 'בראשית' (ויניציה, תס"ד); 'שמות' (פרמשלה, תרנ"ט); 'אור החמה' – קיצור פירוש הזוהר לרמ"ך ולר"ח ויטל (פרמשלה, תרנ"ו – תרנ"ח); 'חסד לאברהם' (אמסטרדם, תרמ"ה); 'בעלי ברית אברהם' (וילנא, תרל"ב – תרל"ד) – פירוש על כל תנ"ך; 'אהבה בתענוגים' – על אבות (ירושלים, תר"ע) והוא חלק מספרו 'גינת ביתן' על כל המשניות; 'עדי זהב' הגהות על ה'לבושים' לר' מרדכי יפה, שנשאר בכ"י, וכן ספרים אחרים. נפטר בסוף חשון, ת"ד (1643). נראה, כי משנת ת"א (1641) עמד בראש רבני חברון.

אזולאי, ר' חיים יוסף דוד – (עיין "אישים").

אישפריאל, ר' חנניה – מרבני צפת. בן דורו של ר' חיים אבולעפיה (הראשון). בשנת תכ"א (1661) היה בחברון. חתום על איגרת השליחות של ר' חייא דיין לצפון אפריקה. חיבר חידושים על כמה מסכתות של התלמוד הבבלי והניח אחריו תשובות בהלכה, בהם נשא ונתן עם ר' אהרן ן' חיים ועם אחיו ר' רפאל אישפריאל, אולם ספריו לא זכו לראות אור.

אלגאזי, ר' יוסף משה – מחכמי חברון. בש' תק"ן (1790) הסכים לספר 'שֶׁמֶן המֹר'.

אלגאזי, ר' יעקב בן יום־טוב – פקיד הכוללות בחברון. אביו עמד בראש ישיבת "בית־אל" בירושלים. הערבים בחברון תבעו ממנו את חובות הקהילה ורצחוהו נפש בשעה שאביו היה בשליחות ירושלים בחו"ל. בש' תק"ן (1790) הסכים לספר 'שמן המֹר'. נפטר ביום ג' באדר א', תקנ"ו (1796).

אליסיד, ר' עובדיה ן' – מחכמי חברון בש' ש"ן, לערך.

אליעזרוב, ר' שלמה יהודא ליב – נולד בש' תרכ"ג (1863). בן עשר עלה לארץ יחד עם הוריו. בהיותו צעיר למד בשקידה יומם ולילה והיה ידוע כמתמיד גדול. היה מתלמידי שמעון מנשה חייקין ור' אליהו מני. לאחר שהרב אפרת עזב את הרבנות בחברון, בש' תרס"ד (1904) והתיישב בירושלים, נתמנה למרא דאתרא ושימש בכהונת הרבנות בחברון כעשר שנים, לערך. גדול בתורה ובירא, ותיק וחסיד, עשה הרבה שנים בגולה לטובת מוסדות הציבור שבחברון ושבירושלים. בעיקר הירבה לפעול כרב וכמנהיג רוחני בבוכרה, אשר בה ביקר שלוש פעמים. ייסד בתי חינוך מסורתיים, שקד על ענייני השחיטה, מקוואות וכל צורכי הדת והעמיד הרבה תלמידים. בלובאוויטש שהה תקופה ממושכת, ובה הניח את היסוד לישיבת "תורת־אמת" שבחברון (עתה בירושלים). שקד ליצור לה מקורות הכנסה וגם להעביר מספר רב של בחירי התלמידים מישיבת לובאוויטש אל ישיבתו שבחברון.

אליקים, ר' יום טוב – רב בסופיה. עלה לצפת ועבר משם לחברון. היה מנכבדיה החשובים. יצא בשליחות חברון לאדריאנופול, בש' תקס"ו (1806), תקס"ח (1808) ותקע"ז (1817). חתום אחרון על איגרת השליחות של ר' יוסף עייאש וחתום ראשון על איגרת השליחות של ר' יעקב בורלא. בתר"ב (1842) הסכים על סידור 'תפילת ישראל' וחתום על כתב המלצה לר' רפאל יצחק זאבי (תר"ד – 1844). נראה, כי מש' תקצ"ה (1835) כיהן כרב בירושלים עד לפטירתו בט"ז בתשרי תר"ו (1845), והוא קרוב לתשעים. הוספד בספר 'שמש ומגן'. נשא ונתן בהלכתו עם הרב אג"ן הראשון לציון. תשובה אחת נדפסה בספרו של הרב אג"ן – 'חוקי חיים'.

אליקים, ר' יוסף – מרבני חברון ושליח חברון בתקפ"ט (1829). ר' יוסף רפאל חזן קראו "ארי בן ארי". בהקדמה

ספר

אור החמה

והוא החלק השני

מספר

קרית ארבע

אני הצעיר היום ילדתיהו אברהם בן לאדוני אבי הנעלה כהר"ר
מרדכי אזולאי זללה"ה;

והוא ביאור על ספר **הזהר** להרשב"י ע"ה. נכתב פעה"ק קרית ארבע היא חברון תוב"ב
שנת קהל גדול **ישובו הנה** לפרט הקטן:

זכו ל' כרכ המחבר זללה"ה. הוא הרב החסיד המקובל החלקי בעל ס' חסד לאברהם, וזהרי חמה, שנדפסו ונודעו בכל העולם — וכעת בהקדמתו פי' טעם קריאת הספר קרית ארבע ע"ש ד' לחכמי מדות מרי רזי' גדולים חקרי לב טהור עתיק לגרגרותם, תרבץ מפרסים שקנין בו. וכן כרכ החלקי כמהר"ר משה קורדוירו זללה"ה. וכב', כרכ החלקי כמהר"ר חיים ויטאל נר"ו. הג', כרכ החלקי כמהר"ר יצחק לוריא חסכנזי זללה"ה. סד', הוא קנה גליונות בלתי נודעו לתי כס' — גם נק' ע"ם המקום הק' קריית תרבע היא חברון ת"ו שכם מיכרו. ישויין בהקדמה — : וכעת כרכ המחבר זלה"ה כי' זקנו של כרכ חיד"א ז"ל והנו הספרים סיו בידו של כרכ חיד"א ז"ל כמ"ש בשם"ג (במערכת גדולים בשם כרכ מ' אברהם חזולאי בהמהר"ר מרדכי ז"ל): וזיכנו ה' וקיימו לותם מיד יורשי כרכ חיד"א ז"ל וכמפורש יולת מפי הנחושים דפעה"ק ת"ו בהסכמתם ועדיין לא ילאו לאור עד כיום הזה וכמבואר בהקדמת המו"ל —.

הובא לבה"ד ע"י הרב החסיד המפו' וכי' כה"ר **יצחק** נ"י ביהעם שהיה ר"ץ בק"ק קראהלע במדינת אונגארן — וע"י הרב החסיד וכי' כה"ר **שניאור זלמן** בהר"ר נחום יוסף זללה"ה שניאורזאהן המחבר ס' **נימוקי שובנ"י** אשר יצא לאור עולם עם הס' אור הרמה הנז"ל:

חלק א' ס' בראשית

נדפס

בשנת הנה מלכך יבא לך **צדיק ונושע** לפ"ק

פעה"ק **ירושלם** תובב"א

בדפוס ר' יואל משה בהר"ם שאלאמאן נ"י

לספר 'מלחמת המגן' נאמר שהיה ראב"ד בירושלים. חיבר ספר 'השב יוסף' שלא נדפס. נזכר אצל ר' חיים חזקיהו מדיני בספרו 'שדי חמד' ובמספר מקומות אחרים.

אליקים, ר' רפאל ישראל ב"ר יו"ט – בש' תרי"א־תרי"ב (1851–52) יצא בשליחות חברון לצפון אפריקה, בתוניס הסכים לספר 'ויקן יוסף' לר' יוסף בורג'ל. תשובתו בהלכה בעניין זכות ירושה של מומר נדפסה ב'די השיב ונשאל דוד' לר' דוד בונאן (ליוורנו, תרי"ז – 1856). יצא שוב בש' תרי"ט (1859) לאיטליה ונפטר בירושלים בי"ז בתשרי, תרכ"ה (1864).

אלישר, ר' חיים יוסף – מחכמי חברון. בשנת תע"ב (1712) היה באמסטרדם יחד עם ר' אברהם יצחקי והדפיס את הספר 'נגיד ומצווה' לר' יעקב צמח. בשנת ת"ץ (1730) היה שליח חברון לצפון אפריקה, יחד עם רבי אליהו ן' ארחא. בנו הוא ר' יעקב אלישר.

אלישר, ר' יעקב ב"ר חיים יוסף – בשנת תקל"ג (1773) יצא בשליחות חברון לארצות ערב, יחד עם החיד"א, המעיד עליו ש"בתורה הוא גדול ממנו". בתקל"ה (1775) היה בבצרה, באותו זמן שהפרסים צרו עליה במשך שנה תמימה. משנהדף האוייב חיבר ר' יעקב שיר הודיה בשם 'מגילת פרס'. בהיותו בבצרה שמע על מות אשתו ונשא אשה אחרת. בשובו ארצה התיישב בצפת ומשם כתב לחיד"א ובקשו לחזור לארץ ולשמש כרבה של צפת. בש' תקמ"ג (1783) חתם על איגרת השליחות של ר' שלמה חסאן. בניו הם ר' חיים אלישר ור' אלעזר אלישר.

אלמנטורי, ר' מרדכי – חתום על אגרות השליחות של ר' אברהם רוביו ור' מיכאל הכהן (תקנ"ה – 1795).

אלפנדארי, ר' אהרן ב"ר משה – נולד בשנת תס"א (1701). מחכמי איזמיר. בזקנותו עלה לא"י והתיישב בחברון. חיד"א זכה להכירו והוא מרבה בשבחו. מפיו שמע כי המשפחה מתייחסת לשבט יהודה, ממשפחות בנימין. חיבר: 'יד אהרן' – לקט מדעות הפוסקים בסדר הטורים (איזמיר, תצ"ה – 1735). חלק שני יצא לאחר מותו. 'מרכבת המשנה' – חידושים על הרמב"ם (איזמיר, תק"ן – 1790). כפי עדות החיד"א, חיבר ספרו על כל הרמב"ם, אולם הספרים נשרפו. בשנת תקכ"ג (1763) הוא בין החתומים על איגרת השליחות של ר' רחמים בג'איו ור' יצחק זאבי. בש' תק"ל (1770) נתמנה לראש רבני חברון. נפטר בשנת תקל"ד (1774).

אפשטיין, ר' משה מרדכי ב"ר צבי חיים – נולד בש' תרכ"ו (1866) בבאקשט שבליטא. למד בישיבת ואלוז'ין, בה נתפרסם כ"עילוי מבאקשט". חתן ר' פייבל פרנק, אביו של ר' פסח צבי פרנק. בש' תר"ן (1890) היה בין רוכשי אדמת חדרה. ובתרנ"ד (1894) כבר נתמנה ע"י ה"סבא מסלבודקה" כראש ישיבת סלבודקה "כנסת ישראל" שבחברון. בימי מלחמת העולם הראשונה נדד עם הישיבה ובתרע"ט (1919) חזר לסלבודקה. בתרפ"ג (1923) נבחר כחבר מועצת גדולי התורה של אגו"י ובש' תרפ"ד (1924) העלה את הישיבה לארץ וקבעה בחברון. בשנה זו ובתרפ"ח (1928) יצא לארה"ב בשליחות הישיבות. לאחר פרעות תרפ"ט נאלץ להעביר את הישיבה לירושלים. נחשב כגאון בלתי רגיל ובעל מידות. שיעוריו בישיבה נדפסו בספרים 'לבוש מרדכי' על 'בבא קמא' (תרס"א – 1901); 'בבא בתרא' (תרפ"ט – 1929); 'במות וגיטין' (תש"ח – 1948); 'שולחן ערוך' (תש"י – 1950). נפטר בי' בכסלו, תרצ"ד (1933).

ארוואץ, ר' יוסף ב"ר משה – נולד ברבאט, מרוקו, בש' תר"ז (1847). בנערותו עלה לירושלים. את חינוכו קבל אצל ר' דוד בן שמעון. יצא מספר פעמים בשליחות ירושלים. בשנים תרמ"ג – תרמ"ד (83–84), סובב בשליחות חברון במרוקו וסביבותיה, ובש' תרס"א – תרס"ב (1–2) היה שוב בשליחות חברון במרוקו. בשובו משליחותו הדפיס את ספרו 'הוד יוסף' (ירושלים, תרס"ב). בשנת תרס"ג נתמנה לרב עדת הספרדים ביפו ובכהונה זו שימש עד יום מותו בכ"א בכסלו, תרפ"ה (1924). בהיותו באיטליה נפגש עם המלך ויטוריו עמנואל, כיהן כחבר בי"ד לעדת המערב בירושלים, ולאחר בחירתו של הרב עוזיאל, היה דיין בביה"ד ביפו.

ארחא, ר' יצחק ב"ר אברהם – רב מקובל ומגורי האר"י. בשנת ש"ע (1610), לערך, עבר לחברון. בפרוץ המגיפה בשע"ט (1619) נדד לעזה ובשנת שפ"ה (1625) כיהן בה ברבנות. אחדים מפסקיו הובאו בשו"ת המבי"ט.

ארחא, ר' אליעזר ן' יצחק – מגדולי רבני חברון. ר' דוד קונפורטי מכנהו: "רב מובהק ורופא מובהק". החיד"א ראה אחד מכתבי ידו והוא מעיד כי זהו אחד מחמישים מחיבוריו. נראה, כי מש' שצ"ד (1634) עמד בראש רבני חברון. הוא התערב כנגד העוול שרצו פרנסי קהילת ירושלים לעשות ליורשי השל"ה, בסרבם לשלם את ההלוואה שקיבלו מהשל"ה. בשנים ש"פ־ת"י חתם על תעודות רבות. נפטר בשנת ת"י (1650) ונקבר במערה אחת עם ר' אברהם אזולאי, בעל 'חסד לאברהם'.

ארחא, ר' פנחס בן ר"א ן' – מחכמי חברון. בנו של רבה של חברון ר"א ן' ארחא. חתום על איגרת השליחות של ר' חייא דיין, תכ"א (1661).

ארחא, ר' יצחק בן ר"א ן' – מחכמי חברון. חתום על איגרת שליחותו של ר' חייא דיין וחתום גם על איגרת השליחות של ר' יוסף הלוי (תמ"ט – 1689). היה אחיו של ר' פנחס ן' ארחא.

ארחא, ר' אליעזר ן' – דור רביעי לחכמי חברון. שמו מופיע עוד בש' תקכ"ג – (1763). הוא חתום על איגרת השליחות של ר' שמואל הכהן (תקמ"ח – 1788), על איגרת השליחות של ר' אפרים נבון ור' יהודה ליאון (תקנ"ב – 1792), על איגרת השליחות של ר' יוסף דוד עייאש ועל ההסכם עם כוללות חב"ד. נראה שהיה אז קרוב לתשעים.

ארחא, ר' אליהו ב"ר אליעזר ן' – שליח חברון בשנת תפ"ח (1728). היה השליח הראשון שהגיע עד לקרים ונתמך שם ע"י הקראים. בשנת ת"ץ (1730) היה בטריפולי יחד עם ר' חיים יוסף אלישר. בתצ"ג (1733) היה באיטליה. בתקכ"ג (1763) הסכים בחברון על איגרת שליחותם של ר' רחמים בג'איו ור' יצחק זאבי.

בשנת תקכ״ח (1768) חתם על איגרת שליחותו של ר׳ דוד ן׳ מרג׳י, ובשנת תקל״ג (1773) הסכים על ספרו של החיד״א ׳ברכי יוסף׳.

ארחא, ר׳ יוסף ן׳ – חתום בש׳ תקמ״ח (1788) על איגרת השליחות של ר׳ שמואל הכהן.

אריה, ר׳ רפאל אברהם ליב אריה ב״ר דוד – יצא בשליחות חברון בשנים תקכ״ב־תקכ״ח (1762–68) לארם נהריים ולכורדיסטן. בתקל״ה־תקל״ח (1775–78) יצא בשליחות ירושלים לאירופה המערבית, ובתקמ״ח (1788) יצא בשליחות טבריה, שנמשכה עד תקנ״א (1791).

אשכנזי, ר׳ אברהם שרגא – שליח חברון להודו בש׳ תרמ״ב (1882).

אשכנזי, ר׳ יעקב (מווינה) – היה בחברון בשנת ת׳ (1640), לערך. בש׳ 1690, לערך, פנה אליו ספרן חצר המלכות בווינה, בבקשה להשיג לו ספרים וכ״י בערבית ובכתב עברי.

אשכנזי, ר׳ יצחק רפאל – מחכמי חברון, חתום על איגרת השליחות של ר׳ חייא דיין (תכ״א – 1661).

אשכנזי, ר׳ יצחק ב״ר שלמה – השליח הראשון של החב״דים ממתיישבי חברון. יצא בשליחותו בשנת תקפ״ז (1827) לעיראק.

אשכנזי, ר׳ מלכיאל – נחשב כמייסד היישוב בחברון. בשנת ש׳ (1540), לערך, קנה את ה״חצר היהודית״, שאמנם דרו בה יהודים קודם לכן, וסברה אומרת כי היתה זו עדת הקראים, אולם בדירות שכורות. החיד״א כותב עליו: ״שמענו מזקני שער, שהרב היה סיבה שיהיו ישראל בעה״ק חברון״. ר׳ מלכיאל עמד בראש היישוב, הוסיף דירות ובניינים ובנה את בית הכנסת ״אברהם אבינו״. כתב פסקים רבים. ספר קטן בשם ׳ספר מלכיאל׳ נדפס בשמו – על ענייני גן־עדן, גהינום, צדיקים ורשעים וכו׳ – (טהינגן, ת׳ – 1640). מרותו ופסקיו נקבעו לדורות. ר׳ ישעיהו הלוי הורוויץ בעל השל״ה, מזכירו בהערצה רבה. הוא נזכר גם כמאשר פסק־דין של ר׳ משה גאלאנטי. ר׳ שלמה שלומיל מזכירו, כמי שקנה את תפיליו של חותנו ר׳ ישראל סרוג. ר׳ שלמה נרבוני מכנהו: ״החכם השלם, החסיד והקדוש״.

אשכנזי, ר׳ נסים – שליח חברון לתורכיה בש׳ תקצ״ה (1835).

אשכנזי, ר׳ עזריהו – לערך בשנת ת״פ־ת״ק (1720–40) היה בחברון (פרטים עליו אינם ידועים).

בבלי, ר׳ מנחם ב״ר משה – על תולדותיו ידוע אך מעט. על פי כינויו סברו החוקרים שמוצאו מבבל ועלה לארץ־ישראל יחד עם משפחתו מבגדאד, אף שאין הוא מזכיר זאת בספרו. בשו״ת בנימין זאב (ויניציאה רצ״ט, סי׳ ב׳, ל״א ע״א), בתשובה בעניין היתר האשה מטריקולה להינשא לאחר, שעוררה בשעתה הד גדול בין חכמי תורכיה, נמצא ״כתב ב״ד״ שנכתב ב־כ״ח לחודש שבט, שנת הרפ״ב (1522), פה טריקלא דנהר סלמנבריאה מקיף יתה״, ועליו חתומים: מנחם בכמה״ר שבתי הרופא ז״ל, דיין, מנחם בכה״ר משה בבלי, דיין, יוסף סופר, דיין. מסתבר שר׳ מנחם בבלי היה דיין בטריקולה שביוון, וקשה להניח שבאותם הימים התגלגל רב מבבל לקהילה זו, ולא ברור על שום מה נתכנה בכינוי זה. ר׳ מנחם עלה, איפוא, לארץ־ישראל לאחר רפ״ב (1522). בשנת רצ״ז (1537) היה כבר בצפת יחד עם אביו ואחיו ר׳ ראובן. הם עסקו במסחר הקשור גם בצביעת צמר. ר׳ מנחם נחשב עם חכמי העיר. בתשובתו שבשו״ת מרן הוא מביא הוראה של ר׳ יעקב בירב ומזכירו בברכת המתים. הוא כותב עליו: ״מורנו הרב הגדול מהר״ד יעקב בירב זלה״ה״ (פ׳ ע״א), והתשובה נכתבה בצפת, שכן המעשה שעליו היא מוסבת היה בעיר זו ור׳ מנחם חלק על בית הדין: ״ותמה אני על בית הדין שלא נזהר בדב׳ וכל שכן אחר התראת כ״ת״ – כותב ר׳ יוסף קארו לר׳ מנחם בבלי (פ״א ע״ב). הוא ישב, איפוא, בצפת שנים לא מועטות, והיה בה גם לאחר פטירתו של ר״י בירב (שנת ש״ו). חיבה יתירה היתה נודעת מר׳ מנחם לחברון עיר האבות. משום כך יצא מצפת, שבה היה מרוכז היישוב היהודי בארץ בימים ההם, והתיישב בחברון. אפשר מאד, שהיה מן החלוצים הראשונים ל״שיבת חברון״. בהקדמתו לספרו ׳טעמי מצוות׳ הוא כותב: ״אמר מנחם הבבלי החברוני ... אנכי הוא מנחמכם ... ויודע כל שער עמי כי אסרתי הנאה מהם (מספריו), יען הוא פרי חברון גם כל ההנאה שתבוא מהם היא לחברון, לגדור הפורץ ולבנות ההרוס, למען נגוח מגנבים ומשודדי לילה בעו״ה, בזכות האבות, ולא יהיה עכוב למשימים לילות כימים ללמוד יומם ולילה בלי הפסק ... אלה דברי המר ונאנק, עמוס התלאות, הומה צמא למי מעינות הישועה ... עבדכם הטרוד, מנחם בכמ״ר משה בבלי זלה״ה״.

בעל השל״ה מזכיר את ספרו של ר׳ מנחם הבבלי פעמים אחדות. בהקדמתו כתב ר׳ מנחם שהוא חיבר עוד ספר גדול בשם ׳טעמי מצוות הארוכות׳, וחשב להדפיסו בפורמאט גדול ״עם החומש והתרגום״. אולם ספר זה אבד ואיננו. ר׳ מרדכי שמואל גירונדי כתב עליו, שמלבד ספרו ׳טעמי המצוות׳ הניח אחריו ״ברכה פירוש על ספר המסורות וחיבורים אחרים נכבדים״. נפטר בשנת של״א (1571), לערך (עפ״י דר׳ מ׳ בניהו, ״קרית ספר״, כ״ט, תשי״ד).

בג׳או, ר׳ אברהם נסים – חתם בתקמ״ב (1782) על איגרת השליחות של ר׳ אברהם ישראל זאבי ובתקמ״ח (1788) על איגרת השליחות של ר׳ שמואל הכהן.

בג׳או, ר׳ חיים רחמים – חתום על איגרת השליחות של ר״א גדיליה (תק״ד־1744). בש׳ תק״י (1750) הוא בין החתומים על קבלת כספים מר׳ יהודה אסיאו. היה מרבותיו של ר׳ חיים יצחק קאריגאל. בש׳ תקכ״ג (1763) יצא בשליחות יחד עם ר׳ יצחק זאבי לאפריקה הצפונית ולאיטליה. בטורינו חלה חברו והוא המשיך לדרום צרפת. משם יצא להולנד, צפון אשכנז, וליוורנו ושם הסכים, בש׳ תקל״ב (1772), על הספר ׳נהר שלום׳ לר׳ שלום וינטורה.

בג׳או, ר׳ חיים ישועה – חתום על התחייבות לר׳ יונה סעדיה נבון (תקפ״ב – 1822).

בג׳איו, ר׳ חיים – (עיין ״דמויות״).

בג׳איו, ר׳ פנחס מרדכי – חתום על איגרת השליחות של ר״א גדיליה משנת תק״ד (1744) ועל קבלת כספים מר׳ יהודה אסיאו משנת תק״י (1750). הסכים על הספר ׳אורים גדולים׳ משנת תקי״ח (1758). כמו־כן הוא חתום על איגרת חברון שנשלחה לחיד״א לאיטליה.

בג׳איו, ר׳ שלמה – בש׳ תקמ״ח (1788) הוא חתום על איגרת השליחות של ר׳ שמואל הכהן.

בונשיניור, ר׳ יעקב – שליח חברון למצרים בשנת תצ״ה (1735) וכנראה היה זה בזקנותו המופלגת, כי יצא בשליחות ירושלים עוד בשנת תל״ח (1678). נזכר בשו״ת ׳דרכי נועם׳ לר׳ מרדכי הלוי (סימן ל׳).

בורלא, ר׳ מנחם ב״ר יעקב – מגדולי רבני חברון. יצא בשליחות עצמו לחו״ל (תקצ״ה־1835). ר׳ מנחם סבל יותר מהאחרים, בשל מגוריו בין הערבים מחוץ ל״חצר היהודים״, בימי הפרעות שבאו על חברון בשנת תקצ״ד (1834).

ביבאס, ר׳ יהודה – (עיין ״דמויות״).

ביזיטי, ר׳ יוסף – מחכמי חברון. חתום על איגרת השליחות של ר׳ חייא דיין (תכ״א – 1661).

בירקן, ר׳ יצחק רפאל שאול (הכהן) – נולד בחברון בש׳ תקמ״ה (1785). חתום על איגרת השליחות של ר׳ יוסף מולכו (תקפ״ב – 1822). חתום על השליחות של ר׳ יוסף דוד עייאש ובין החותמים על ההסכם עם כוללות האשכנזים. חתום בין הממליצים על ר׳ מנחם בורלא ועל המלצה לר׳ רפאל יצחק עזריה זאבי (תר״ד – 1844), ובתרי״א (1851) על שליחותו של ר׳ דוד הכהן. אחר פטירת ר׳ יום טוב אליקים (תר״ו – 1846), נתמנה לראש רבני חברון עד לפטירתו בש׳ תרי״ב (1852).

בן חגניה, ר׳ אברהם – נולד בשלוניקי בשנת שס״ה (1605). היה תלמידו המובהק של ר׳ יוסף מטראני – המרימ״ט בקושטא ושל מרדכי קלעי. כיהן כרב בבלגראד, עלה לארץ, התיישב בצפת ויצא בשליחותה לתורכיה (ת״י־תי״א – 1650–51). מצפת עבר לירושלים ובה חתם על מסמך משנת תי״ז (1657). מירושלים ברח לרמלה ועבר לאחר־מכן לגור בחברון. בשנת תכ״א (1661) הוא חתום על איגרת השליחות של ר׳ חייא דיין. משפרצה המגיפה בחברון (תכ״ב), ברח לעזה ושם נפטר. לפי צוואתו הובא לקבורה בחברון. חתנו הוא ר׳ משה הלוי הידוע בכינויו ״הנזיר״. חיבוריו, שנשארו בכ״י, לא נדפסו. ספרו בכ״י ׳בית אברהם׳ נשתמר עד היום, אולם יתר ספריו אבדו.

בנימין, ר׳ ביניש ב״ר משה ב״ר ישראל (מפלאצק) – נמנה על ראשוני חב״ד בחברון. בין החותמים על ההסכם עם הכולל הספרדי. חתום על איגרת השליחות של ר׳ נתן עמרם תקצ״ה. בשנת תר״ט (1849) כבר לא היה בין החיים.

ברוכים, ר׳ אברהם–שליח חברון, בשנים תמ״ט־ת״ן (1689–1690) לערך, במרוקו. אחיו, ר׳ יעקב הלוי ברוכים, היה שליח ירושלים במרוקו.

גאטיניו, ר׳ יעקב – מחכמי חברון. חתום על איגרת שליחותו של ר׳ חייא דיין (תכ״א – 1661).

גאמיל, ר׳ נסים יצחק – מחכמי חברון בשנת ש״ן (1590), לערך. מחבר ׳חיים וחסד׳.

גבאי, ר׳ חיים דוד – שליח חברון לצפון אפריקה בשנת תפ״ה (1725). בדרכו חיבר את ספרו ׳מזכיר לדוד׳ שנשאר בכתב־יד.

גבאי, ר׳ נתן – בש׳ תקכ״ג (1763) חתם על איגרת השליחות של ר׳ רחמים בג׳איו ור׳ יצחק זאבי.

גבריאל, ר׳ משה בכ״ר – נולד בסופיה בש׳ תקנ״ט (1799). עלה לארץ בש׳ תקע״ג (1813) והתיישב בחברון. יצא בשליחותה בש׳ תקפ״א (1825) ובשנים תק״ץ (1830) ותקצ״ה (1835) בשליחות ירושלים. בתקצ״ט (1839) היה בחברון.

גדיליה, ר׳ אברהם ב״ר שמואל – נולד, כנראה, בירושלים בשנת ש״ן (1590) לערך. עבר לחברון והיה מגדולי חכמיה. אח״כ ישב בירושלים ויצא ממנה בש׳ ת״ח (1648) לאיטליה, שבה שהה בשנים ת״ח – ת״ך (1648–60) כשליח עצמו, לשם הדפסת ספרו. שם נשא ונתן בהלכה עם ר׳ שמואל אבוהב אב״ד ויניציה ורבי משה זכות. בש׳ ת״ך חזר לירושלים ובשנת תכ״ה (1665) שלח איגרת ובה הוא מעיד על אמיתות נבואתו של נתן העזתי ומשיחותו של שבתי צבי. מחבר ׳ברית אברהם׳ על ״לקוט שמעוני״ (ליוורנו, תי״ז – ת״ך – 1657–60). נפטר לפני אייר תל״ב (1672).

גדיליה, ר׳ אברהם – שליח חברון לאיטליה, הולנד ואשכנז בשנים תפ״ט – תצ״א (1729–31), יחד עם ר׳ יום טוב קריספי. יצא בשנית בש׳ תצ״ה – ת״ק (1735–40) והיה גם באירופה הדרומית, בקארפינטראץ. חתם על תקנת הקהילה בעניין מותרות והוא מכונה ״האשל הגדול, החכם השלם והכולל, הרב המובהק, הדיין המצוין״. בש׳ תק״ד (1744) יצא שוב בשליחות חברון וביקר גם באמסטרדם. בתק״י (1750) כבר היה בארץ. בתקי״ד (1754) הסכים לספר ׳שער יוסף׳ של החיד״א, ובתקי״ח (1758) לספר ׳אורים גדולים׳. בש׳ תקל״ד (1774) הוא עוד חותם על איגרת השליחות של ר׳ חיים ישראל זאבי.

גדיליה, ר׳ אליה ב״ר נחמיה – בשנת תקכ״ג (1763) חתם על איגרת השליחות של ר׳ רחמים בג׳איו ור׳ יצחק זאבי. בתקל״ח (1778) היה כשליח חברון באיטליה ובתקמ״ה (1785) היה בטיקטין.

גדיליה, ר׳ חיים שמעון – חתום על איגרת השליחות של ר׳ אברהם רוביו ור׳ מיכאל הכהן (תקנ״ח – 1798). בתקס״ג (1803) יצא בעצמו לטריפולי ולמרוקו.

גדיליה, ר׳ יוסף ב״ר אברהם – שליח חברון בשנת תס״ה (1705) לתורכיה. תשובותיו נדפסו בספר ׳כרם שלמה׳ לר׳ שלמה אמריליו, רבה של שלוניקי. בשובו משליחותו נהרג ע״י שודדים, בין עזה לחברון, יחד עם אחיו ר׳ יעקב.

גדיליה, ר׳ יצחק – שליח חברון לתורכיה. בשנת תקכ״ה (1765) היה בקושטא (פרטים נוספים עליו אינם ידועים).

גדיליה, ר׳ מאיר – שליח חברון לצפון אפריקה בערך בש׳ תקט״ו (1755). ר׳ מרדכי ברוך קאראגליו מביאו בספרו ׳תועפות

ראמ׳ (ליוורנו, תקכ״א – 1761). בשנת תק״י (1750) הוא חתום, בין חכמי חברון, על קבלת כספים מר׳ יהודה אסיאו. תלמידו הוא ר׳ חיים יצחק קאריגאל.

גדיליה, ר׳ נחמיה רחמים – היה מחכמי חברון החשובים. בש׳ תק״ד (1744) חתם על איגרת השליחות של ר״א גדיליה. בתקמ״ג (1783) נבחר כרב העיר, לאחר פטירתו של ר׳ מרדכי רוביו, בעל ׳שמן המ׳ר׳. בהסכמה על ספר זה, הוא מופיע כראשון החותמים. בש׳ תקמ״ח (1788) הוא חתום על איגרת השליחות של ר׳ שמואל הכהן, ובש׳ תק״ן (1790) על איגרת השליחות של ר׳ אברהם רוביו.

גדיליה, ר׳ נחמיה רחמים – חתום על איגרת ההמלצה לר׳ מנחם בורלא (תקצ״ה–1835).

גוטא, ר׳ זרחיא משה ב״ר שניאור – מחכמי קושטא שעלה לא״י והתיישב בחברון. מחבר ׳זרח יעקב׳ על ׳שלחן ערוך׳, שאבד בכתב יד. ירד שוב למצרים ולימד בישיבת ר׳ אברהם סכנדרי ושם נפטר בשנת ת״ח (1648). בנו ר׳ נתן ן׳ גוטא, היה בהמבורג בשנת תי״ט (1659) ולקח עמו להדפסה את ספרו של אביו בוויניציה, אולם הדבר לא עלה בידו. השאיר אחריו גם פירושים על רמב״ם ורש״י, תשובותיו הרבות נמצאות בכ״י באוקספורד. בין תלמידיו נמנה ר׳ יהודה שאראף, רבו של ר׳ חזקיהו די־סילווה ור׳ דוד קונפורטי המתארו: ״רב מובהק ופסקן גדול, חסיד ועניו מאד ובקי בחכמות הקבלה״.

גומיץ־פאטו, ר׳ חיים יהודא – גידל בביתו את ר׳ יצחק זאבי שנתייתם בנעוריו, והיה רבו של ר׳ חיים יצחק קאריגאל. חתום על איגרת השליחות של ר׳ אברהם גדיליה (תק״ד – 1744). בש׳ תק״י (1750), במסמך של בני חברון, אין שמו מופיע בין חכמי חברון, אולם הסכמתו משנת תקי״ח (1758) נדפסה בספר ׳אורים גדולים׳. בשנת תקכ״ג (1763) חתם על איגרת השליחות של ר׳ רחמים בג׳איו ור׳ יצחק מלמד. בש׳ תקל״ד (1774) הוא חתום על איגרת השליחות של ר׳ משה סקלי הכהן, ובשנת תקמ״ב (1782) חתם על איגרת השליחות של ר׳ ישראל זאבי.

גריש, ר׳ יצחק – רבה של חברון בתקופתו של הרלב״ח. שאלתו לר׳ לוי בן־חביב, בעניין נוסח התפילה – כנראה בגלל בואם של מגורשי ספרד – נדפסה בתשובות הרלב״ח.

דובער, ר׳ משה חיים – נמנה על הקבוצה המייסדת של חסידי חב״ד בחברון.

דוד, ר׳ שלמה ב״ר – בש׳ תקכ״ג (1763) חתם על איגרת השליחות של ר׳ רחמים בג׳איו ור׳ יצחק זאבי.

דויק (הכהן) ר׳ חיים – שליח חברון לטריפולי בש׳ תקנ״א (1791).

דיוואן, ר׳ עמרם ב״ר אפרים – שליח חברון. בש׳ תקי״ח (1758) נמנה על חכמי ירושלים. בתקל״ג (1773) חזר ויצא בשליחות חברון למרוקו. החיד״א מספר על פחדו של ר׳ עמרם מאוניות המלחמה הרוסיות ששוטטו בים. נפטר בשליחותו בחודש מנחם אב תקמ״ב (1782). קברו הפך למקום קדוש ליהודי מרוקו וגם לערבים. מדי שנה, בי״ד באייר, וביום מותו בחודש אב, עולים אלפים על קברו ושרים פיוטים שונים. בכמה ערים הוקמו קופות מיוחדות על שמו לטובת חברון. בנו, ר׳ חיים דיוואן, שבא למרוקו שנתיים לאחר פטירת אביו, נפטר אף הוא בדרך ואף קברו נתקדש. יהודי מרוקו מספרים אודותיו ספורי מופת רבים.

דיין, ר׳ חייא ב״ר יוסף – ממשפחת דיין המתייחסת לדוד המלך. נולד בירושלים וממנה עבר לחברון. יצא בשליחות א״י שבע פעמים: בשליחות חברון לצפון אפריקה – פעמיים (משנת תכ״א – 1661); בשליחות חברון לאיטליה – (תל״ג – 1673); בשליחות ירושלים לתורכיה – (ת״ם – 1680); בשליחות ירושלים לפרס – (ת״ן – 1690 וכן תנ״ה – 1695) ובשביעית – בשליחות ירושלים לאפריקה הצפונית, ושם נפטר. חיבר: ׳אדרת אליהו׳, מפתחות לדרשות ר׳ אליהו ן׳ חיים. בהקדמתו הוא מתאר את את פרשת נדודיו. הרביץ תורה במרוקו ובין תלמידיו היה ר׳ חיים בן עטר, הראשון, סבו של בעל ׳אור החיים׳. היה בין המעטים מבין חכמי חברון שהתנגדו לשבתי צבי.

די־וידאש, ר׳ אליהו ב״ר משה – מגדולי המקובלים ותלמידו המובהק של רבי משה קורדבירו. נולד בצפת. בגיל צעיר התייתם וימי נעוריו עברו עליו בעוני ובחוסר כל. קנה לו שם עולם בספרו ׳ראשית חוכמה׳ שזכה לתפוצה רבה בעשרות מהדורות. הספר, שמדריך את האדם בעבודת ה׳, הושלם בצפת בי״ח אדר, של״ה (1575) ונדפס לראשונה בוויניציה של״ט (1579). ספר זה נתפרסם גם בקיצור בשם, ׳מרפא לנפש׳ – (ויניציה, ש״ס – 1640), בעיבוד – בשם ׳תפוחי זהב׳ – (מנטובה, שפ״ג – 1623), בקיצור המחבר בשם ׳תוצאות חיים׳, שזכה אף הוא לכמה מהדורות. כן חוברו לספר הגהות, מראי מקומות ותוספות. הספר תורגם גם לספרדית וזכה לתואר של ספר קדוש. די־וידאש חיבר גם ספר בקבלה ׳כוונות השם׳ שנשאר בכתב יד. בסוף ימיו עבר לחברון ומשערים כי מש׳ שכ״ו (1566) נתמנה לראש רבני חברון. מקום קברו היה למקום כינוס לבני חברון ומאות יהודים היו עולים אליו לתפילה. נפטר בשנת שמ״ז (1587), לערך. על קברו שבבית העלמין שבחברון הוקמה מציבה גבוהה משאר המציבות. לידו נקברו ר׳ אליהו מני, ר׳ חזקיה מדיני ור׳ רחמים יוסף פראנקו. מציבה זו נשארה עומדת עד שנת תש״ג–ד׳. לאחר קום מדינת ישראל, החריבו הערבים תושבי חברון את המציבה (ראה תמונת החלקה עם המציבה, משנת תש״ג).

די־קאשיריש, ר׳ דוד – מחכמי שלוניקי וקרובו של ר׳ דוד קונפורטי. עלה לצפת ומשם לירושלים ולחברון.

די־שיגורא, ר׳ אברהם – מחכמי חברון. חתום על איגרת השליחות של ר׳ חייא דיין (תכ״א – 1661).

דיבון, ר׳ נחמיה – בין חמשת חכמי חברון החתומים, וההחתום השני, על איגרת השליחות של ר׳ יוסף הלוי משנת תמ״ט (1689). חתום ראשון בהסכמת רבני חברון על ספרו של ר׳ אברהם קונקי ׳אבק סופרים׳. בשנת ת״ן (1690) נתמנה לראש רבני חברון.

דרור, ר׳ אברהם – שליח חברון לאירופה המערבית, בסמוך לשנת ת״ק (1740). נפטר בהאג שבהולנד, בכ״א בכסלו, תק״א (1741). המשורר פראנקו־מינדיס חיבר קינה שנועדה לחריתה על קברו, אולם בינתיים נחקק הנוסח שחיבר המשורר דניאל הכהן רודריג. באיגרת השליחות של ר׳ אברהם גדיליה, נזכרת שליחותו של ר׳ אברהם דרור.

הויזמן, ר׳ אלכסנדר זישא – נולד לאביו הר״ר שמעון בהונגריה, בשנת תקע״ח (1818). בש׳ תרכ״ה – (1865) יצא עם אשתו בת־שבע ושלושת ילדיהם: שמעון, מנחם־מאנעס וצבי־הרשל, לטריאסט ומשם באוניה ליפו. בטריאסט נפגש עם אחיו ר׳ אריה ליב, שנסע גם הוא עם בני ביתו לאר״י. כשעלה לארץ התיישב בחברון, בנה לו בית והתגורר שם עד יום מותו. העידו עליו ״שהוא גברא יקירא והוא ראוי לשבת במקום הקדוש וצריך לכבדו כאחד המכובדים״. עשרים ושתיים שנה חי בחברון ונפטר שם בכ״ג מרחשון, תרמ״ז (1887). על ציון קבורתו היתה מונחת אבן גדולה ורחבה, שאין כמותה בחברון לציוני שאר האנשים (כי נהוג היה בחברון שלא לחרות על המציבה את שם המנוח, וזאת – כמנהג ערביי חברון מאז ומתמיד).

הויזמן, ר׳ שמעון ב״ר זישא – עלה לארץ עם אביו, בהיותו בן י״ב, והתגורר בחברון בחצר אשר בנה אביו. ביתו היה בית ועד לחכמים שבו היו מתאספים תמיד. הבאים לבקר את העיר ומערת המכפלה היו מתאכסנים בביתו וכן גם רבנים ואישים חשובים, שקראו לביתו ״מערת רבי שמעון״ או ״מערת המכפלה״ (שהיה חדר לפנים מחדר ...) היה מתפרנס מיגיע כפיו והיה מתקן כלים, ומכאן השם: ״ר׳ שמעון נפחא״. התפרנס בדוחק והיה עוסק במלאכתו כשעה או שעתיים ביום. את יתר השעות הקדיש לעבודת ה׳. היה מכובד על כל אדם, מחמת פשטותו ותמימותו, חסיד ומאנשי המעשה, ירא שמים גדול ובעל אמונה פשוטה. תואר פניו היה כפני צדיק, וכשהיה בחו״ל, היו מראים עליו ואומרים: ״שכל בני אר״י – דוגמתו – פניהם זוהרים כפני הצדיקים ...״ במלחמת העולם הראשונה חלה ובסיון תרע״ז (1917) נפטר, בהיותו בן ששים וארבע.

הויזמן, ר׳ שמעון ב״ר אריה ליב – בן שבע שנים היה בעלותו עם אביו מהונגריה והתיישב בחברון. לאחר חתונתו בנה לו חצר בחברון סמוך לחצר דודו, הרה״ג ר׳ זישא הויזמן. מספרים כי הוא והרב ר׳ מרדכי אליעזר ועבער, שהתחתן עמו אח״כ, נכנסו למערת המכפלה, לפני ולפנים, במקום אשר לא נכנס שם איש יהודי מעולם. כמו־כן היה במערת נתן הנביא וגד החוזה, בכפר הסמוך לחברון. ראה ברכה במעשיו והיה נודע כגיבור בעצמו. היה מכיר בחוכמת היד. פעם ראה בידו של אחד שימיו ספורים ומאז לא רצה להביט בקווי היד ... באחרית ימיו התיישב בירושלים ונפטר כבן שמונים ושלוש שנים, בניסן ת״ש (1940).

החברוני, ר׳ סעדיה – ״החבר לקברי אבות״, מחכמי חברון בסוף המאה האחת־עשרה. בתעודה מן הגניזה הקהירית (קמברידג׳ 89, 22, OR 1080) מתברר, כי ר׳ סעדיה החברוני היה ממונה, כפי הנראה, על ״אנשי קברי אבות״, היא מערת המכפלה.

״החברוני המומחה״, ר׳ יוסף בן יעקב בן יוסף – מחכמי חברון בתחילת המאה השתים־עשרה, והוא נינו של ר׳ סעדיה החברוני ״החבר לקברי אבות״. ר׳ יוסף מופיע בתואר: ״יוסף בן־יעקב בן יוסף, המומחה החברוני, בן סעדיה החבר בסנהדרין גדולה, המשרת אבות עולם, זצ״ל״.

הכהן, ר׳ אברהם חיים ב״ר שמואל פייביש – נכדו של בעל ׳דרישה ופרישה׳ יצא מפולין לא״י ושהה בדרכו בקושטא שנתיים, משנת תק״ח (1748) עד שנת תק״י (1750). יחד עמו עלה בנו אברהם בנימין (ע״ע). בתמיכת גדולי קושטא הדפיס שם את פירושו לתהלים, בדרך הקבלה, בשם ׳ארץ החיים׳. בשנת תק״י (1750) השתקע בחברון. בעיר זו ראהו חיד״א המעיד עליו: ״ואני ראיתי לו ז״ל שהי״ל (שהיה לו) חיבור כמעט על כל ד׳ ועשרים, והיה מתנהג בחסידות. קדוש יאמר לו״. בחיבור שהדפיס בנו בש׳ תקט״ז (1756), הכולל חידושים ופיוטים של אביו, הוא מכנה את אביו: ״אדוני אבי מ״ו, הרב הגדול המקובל אלהי ומפורסם בחסידות המופלא ומופלג, כבוד מהור״ר חיים הכהן, בעל המחבר ספר ארץ החיים, חכם הכולל דעה״ק חברון תובב״א ... השם ברוך יאריך ימיו על אדמת הקודש״. ר׳ אברהם חיים נפטר בחברון ונקבר שם. בש׳ תקי״ח (1758) הוא חתום ראשון לחותמים בהסכמת רבני חברון על ספרו של אברהם ישראל זאבי ׳אורים גדולים׳. בש׳ תקכ״ד (1764) התמנה כראש רבני חברון.

הכהן, ר׳ אברהם בנימין רפאל ב״ר חיים – עלה עם אביו ר׳ אברהם(!) חיים לא״י. הם התעכבו בדרכם ולערך בתק״י הגיעו לארץ והתיישבו בחברון. בתקט״ז (1756) יצא לאשכנז בשליחות עצמו להביא את בניו. בדרכו הדפיס את קונטרסו של אביו. זמן מסויים לאחר שובו עבר לטבריה. בתקמ״ז (1787) יצא בשליחות החסידים לצפון אפריקה.

הכהן, ר׳ אליעזר – בש׳ תקמ״ב (1782) חתם על איגרת השליחות של אברהם ישראל זאבי.

הכהן, ר׳ אליעזר – שליח חברון בין השנים תרי״ד – תרי״ח (1854–58). פעל להקמת ישיבת ״מגן אבות״ (תק״ץ – 1830).

הכהן, ר׳ בכור אברהם – שליח חברון לאדריאנופול בש׳ תרי״ט (1859).

הכהן, ר׳ ברזילי – מחכמי חברון. חתום על איגרת השליחות של ר׳ חייא דיין (תכ״א – 1661).

הכהן, ר׳ דוד – שליח חברון לכורדיסטן (תרי״א – 1851).

הכהן, ר׳ דוד – חתנו של ר׳ חיים אברהם גאגין ״הראשון לציון״. יצא בשליחות חברון לצפון אפריקה, בש׳ תרי״א (1851).

הכהן, ר׳ יוסף – שליח חברון בשנים תל״ה – תל״ז (1675–77). נראה שהיה שבתאי, כי העתיק בפנקס שליחותו איגרת של שבתי צבי משנת תל״ו (1676). בשנת תמ״ד (1684) יצא לאותן ערים, בהן ביקר בשנת תל״ה (1675), והפעם בשליחות צפת.

הכהן, ר׳ יצחק – שליח חברון. בשנת תקי״ד (1754) היה בפאס. חתם בשנת תקכ״ג (1763) על איגרת השליחות של ר׳ חיים רחמים בג׳איו ור׳ יצחק זאבי. בתקל״ה (1775) חתם על איגרת השליחות של ר׳ משה סקלי הכהן ועל איגרת חברון שנשלחה לחיד״א.

הכהן, ר׳ ישראל – שליח חברון, יחד עם ר׳ דוד מלמד, בשנות תע״ח־תפ״ה (1718–25) באיטליה, אשכנז, שלזיה ומורביה. חתנו, ר״ש ב״ר דוד אבאיוב, קורא לו ״פרנס ומנהיג של ק״ק חברון״. נראה, שבשנת תק״י כבר לא היה בין החיים.

הכהן, ר׳ ישכר ב״ר נפתלי – נולד בשברשין, עלה לא״י בשנת ש״ם (1580), לערך, והיה מתלמידיו של ר׳ משה קורדבירו. לפי עדותו של ר׳ דוד קונפורטי, התגורר בחברון וקברו נמצא ליד ר׳ אליהו די־וידאש, ברם, מסורת זו אינה נכונה. חיבר את ׳מתנות כהונה׳ – הפירוש הקלאסי על ׳מדרש רבה׳, שנדפס עשרות פעמים. פירושו נסתיים בשנת שמ״ד (1584) ונדפס לראשונה בקראקא שנ״ד (1594). כמו־כן חיבר ׳מראה כהן׳ – מפתח הפסוקים ומראי המקומות ל׳זהר׳ (קראקא, שמ״ט – 1589).

הכהן, ר׳ מיכאל – שליח חברון בתקנ״ה יחד עם ר״א רוביו, לאיטליה, אשכנז וצרפת. הסכים על הספר ׳שמן המר׳.

הכהן, ר׳ רחמים ישראל – שליח חברון לעירק בש׳ תרט״ו.

הכהן, ר׳ רפאל שבתאי – בש׳ תקכ״ה (1865) יצא עם ר׳ אברהם רוביו לפולין ובתקל״ד כבר היה שוב בחברון. בתקמ״ב (1882) חתם על איגרת השליחות של ר׳ אברהם ישראל זאבי ובש׳ תק״ן הסכים על ׳שמן המר׳. בש׳ תקנ״ב (1892) חתם על איגרת שליחותם של ר׳ אפרים נבון ור׳ יהודה ליאון.

הכהן, ר׳ שמואל – בש׳ תק״ד (1744) חתם על איגרת השליחות של ר״א גדיליה. ובש׳ תק״י (1750) חתם על קבלת כספים מר׳ יהודה אסיאו. בש׳ תקכ״ג (1763) חתם על איגרת השליחות של ר׳ חיים בג׳איו ור׳ יצחק זאבי. בתקל״ב (1772) יצא בשליחות חברון לאירופה המערבית ולאמריקה. בתקמ״ח (1788) יצא שוב לאירופה המערבית בשליחות ישיבת ״כנסת ישראל״.

הלוי, ר׳ חיים – בש׳ תקמ״ח (1788) הוא חתום על איגרת השליחות של ר׳ שמואל הכהן.

הלוי, ר׳ יוסף – שליח חברון. בשנת תמ״ט (1689) היה בפיזא שבאיטליה. פרטים עליו אינם ידועים. יש המשערים (יערי: ׳שלוחי א״י׳, עמ׳ 480) שהוא ר׳ יוסף הלוי, ״הנזיר״ (ע״ע).

הלוי, ר׳ יוסף בן ר׳ משה (הנזיר) – נולד בירושלים והיה חברו של ר׳ חזקיהו די־סילווה, בעל ׳פרי חדש׳. יחד עם אביו עבר לגור בחברון. מחברון עבר לקהיר ושם נתקבל כרב ובה נפטר במרחשון, תע״ד (1714). חתנו, ר׳ ישועה שבאבו, הוציא לאור את ספר ׳מטה יוסף׳ ב״ח (קושטא, תע״ז – תפ״ו – 1717–26).

הלוי, ר׳ יוסף אליהו – שליח חברון בתק״ן (1790) לתורכיה ולארצות הבלקן. בשלוניקי הדפיס את הספר ׳יד רמה׳, לר׳ מאיר הלוי אבולעפיה (תק״ן – 1790). בתקנ״א הדפיס את ׳שיור שיטה מקובצת׳ על ׳בבא בתרא׳. בתקע״ח (1818) יצא שוב בשליחות חברון.

הלוי, ר׳ יוסף – חתום על איגרת ההמלצה לר׳ יצחק רפאל עזריה זאבי (תר״ד – 1844) ולר׳ דוד הכהן (תרי״א – 1851).

הלוי, ר׳ מנחם אריה ב״ר שמואל – נמנה על הקבוצה המייסדת של חסידי חב״ד בחברון. בנו של ר׳ שמואל ב״ר מרדכי סגל (ע״ע). וכן הוא בין החותמים על איגרת השליחות לר׳ נתן עמרם.

הלוי, ר׳ משה (הנזיר) – חתנו של ר׳ אברהם ן׳ חנניה. מש׳ תכ״ח (1668) הוא ראש רבני חברון ושליח חברון בשנים תכ״ח – תל״א (1668–71) וכן בשנת תל״ט (1679). ר׳ צבי אשכנזי, בעל ה׳חכם צבי׳, פגשו בבילוגרדו ומספר כי בירך וזימן, אולם לא בירך על היין, בשל נזירותו. נזכר בספר השו״ת של רבני דורו. דברי תורתו נדפסו בספר ׳מטה יוסף׳ – שו״ת. ספרו ׳ידי משה׳ על ׳חשן משפט׳ נשאר בכתב־יד.

הלוי, ר׳ שמואל – שליח חברון למרוקו, בשנת ת״ע (1710).

הנרבוני, ר׳ שלמה (מקושטא) – מגדולי חכמי חברון ועשיריה, בשנים ש״ל–ש״ן (90–1570), לערך. נראה שהיה תקיף בדעתו, כי ר׳ יעקב קסטרו, גדול חכמי מצרים בדורו (רפ״ה – ש״ע), כותב לו בתקיפות: ״ידענו כי כן דרכו שלא לחזור מסברתו, אם ה׳ אלקים בשופר יתקע, כל־שכן לשמוע לדברי תופשי תורה״.

וינשטי, ר׳ יוסף ן׳ ב״ר רחמים שניאור – נולד בירושלים בש׳ ת״ר (1840). בשנת תרל״ד – תרל״ה (75–1874) יצא בשליחות ירושלים (ביהמ״ד ״בית אל״) וכן יצא עוד חמש פעמים בשליחות ירושלים ומוסדותיה. בש׳ תרמ״ג (1883) יצא בשליחות חברון. בתרמ״ז (1887) יצא שוב בשליחות ״בית אל״ להודו, ובשנת תר״ס (1890) בשליחות הכולל הספרדי לצפון אפריקה, ושנה לאחר מכן להודו. משנת תר״ס כיהן כראש ביה״ד של העדה הספרדית בירושלים. נפטר בט׳ ניסן תרע״ו (1916), בירושלים.

זאבי, ר׳ אברהם חיים ישראל ב״ר בנימין – מגדולי חכמי חברון. שימש ברבנות חברון וכראש הישיבה, שהוקמה ע״י אברהם פירירה מאמסטרדם. החיד״א מעיד ש״חכמתו וקדושתו נודעה ביהודה ובישראל גדול שמו״. אמו – היא בתו של ר׳ אברהם אזולאי, חתן ר׳ אברהם קונקי. בשנת תמ״ה (1685) היה בשליחות בעיר קושטא ושם נפגש עם ה״חכם צבי״ ש״היה רך בשנים מאד והרעיש בעולם״. בש׳ תנ״ב (1692) נתמנה לראש רבני חברון. מתלמידיו: ר׳ דוד מלמד ור׳ אברהם קשטיל. חתניו: ר׳ אברהם יצחקי – רבה של ירושלים ור׳ דוד מלמד. נפטר בשיבה טובה בשנת תצ״א (1731). חידושי תורתו נדפסו שנים רבות לאחר פטירתו בשם ׳אורים גדולים׳ (איזמיר, תקי״ח – תקכ״ו – 1758–66). ׳באר מים חיים׳ (האג, תקל״ז – 1777). כן חיבר חיבורים נוספים שלא נדפסו. פעמים רבות נזכר כתומך בספרי שבתאות. תשובותיו והסכמותיו נדפסו בספרי בני דורו.

זאבי, ר׳ אברהם – בש׳ תקכ״ג (1763) חתם על איגרת השליחות של ר׳ רחמים בג׳איו ור׳ יצחק זאבי.

ספר

אורים גדולים

מפעה רב חנף דסקיע ממיה ני"ן סל קדושים
פרסים וחסמלים • מחל היה לפרסם לנמון שמסו
חנף למלכי הסרם שנים החזק דיקלף ושלים •
מצלף הרב הגדול סנף למפסנים מיסלף
סנסנהדרי גדולה נמיסור נמקסלים • קנ"ל ור"מ
נע"ה מדרון תו' במהר"ר

אברהם ישראל זאבי זיק"ל

נעל סלי

יסיבוהו למלים • פך נחלקו"ת רשמונם יסעו מני
הלכם נגרוסם נוסי הלבו ומעסני לדק למסמכיהו
נחמתקף למלכף ונקי"מו נשם **אור גדול**
סנלמר נמברה"ם מסני"ה לנה רף
סמוך ומלים ופניים יסעו קנת לרשו' שלרית
הסליטה הנסכמ כדין **אור לישרים**
דרשינהו להני קי"מי
כפיני ונסוק מעיונינ"ם מפר הנחלים •
מוכף לביום הדפוס על יד נן הרב המחבר נלה"ם
והוס מלעיר **יצחק זאבי** יצ"ו

נדפס פה **אזמיר** יע"א
מפר קחת ממשלת מלוניגו המלך
סולטן **עוצמאן** יר"ה ות"מ
ממ
צריק ע"ץ חיים נס"ק **פרי**

בדפוס

ממשנח החכם הנעלה **יאודה** נכמה"ר
דוד חזן ונוק"ל נעל חוזה דור
ויע"א

מ י מ י ן: שער הספר 'אורים גדולים', לר' אברהם חיים ישראל ב"ר בנימין זאבי; נדפס באיזמיר בשנת תקי"ח (1758) (אוסף כתה"י, בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים)

זאבי, ר' בנימין – מחכמי חברון. חתום על איגרת השליחות של ר' חייא דיין (תכ"א – 1661). היה חתנו של ר' אברהם אזולאי ואביו של ר' אברהם ישראל זאבי, בעל 'אורים גדולים'.

זאבי, ר' ברוך – בש' תקמ"ח (1788) הוא חתום על איגרת השליחות של ר' שמואל הכהן.

זאבי, ר' חייא – שליח חברון לאירופה. בתפ"ט (1729) היה בברלין. בתק"ד (1744) הוא עובר בערי תורכיה, עד לשנת תק"י (1750). בתקי"ד (1754) הסכים לספר 'שער יוסף' של החיד"א, וכן הסכים לספר 'אורים גדולים'. עד לש' תקל"ה (1775) הוא חתום על איגרות שונות.

זאבי, ר' חיים ישראל – בתקל"ד (1774) יצא בשליחות לאשכנז ולהולנד. בתקל"ז (1777) הדפיס בהאג את הספר 'ימין משה', לר' משה וינטורה, עם תוספותיו. בתקל"ח עזב את אמסטרדם. בתקמ"ב (1782) יצא לאירופה ובתקמ"ט (1789) עוד היה בליוורנו. בתק"ס (1800) יצא שוב לארצות ערב והודו. ר' חננאל ניפי אמר עליו: "זכיתי להכירו ... הוא היה חסיד עליון ומתנהג בפרישות וטהרה, ושמעתי מפיו פלאי פלאים חידושים".

זאבי, ר' חיים מרדכי זאבי ב"ר חייא – מחכמי חברון וירושלים בשנת תמ"ז (1687). הסכים בחברון על הספר 'שער אפרים' לר' אפרים מבודון. בשנת תנ"ז (1697) חתם בחברון על תשובה. בשנת ת"ס (1700) הוא שוב בין חכמי ירושלים. היה שליח ירושלים לתורכיה, לערך בשנת תנ"ד (1694).

זאבי, ר' חיים שלמה – חתום על כתב השליחות של ר"א גדיליה (תק"ד – 1744). בש' תקכ"ג (1763) חתם על איגרת השליחות של ר' רחמים בג'איו ור' יצחק זאבי.

זאבי, ר' יצחק ב"ר אברהם ישראל – נתייתם בנעוריו וגדל בביתו של ר' חיים יאודה גומיץ־פאטו. למד בישיבת "חסד לאברהם ואמת ליעקב". יצא בשליחות חברון והדפיס באיזמיר, בתקי"ח (1758), את ספרו של אביו 'אורים גדולים', בהסכמת רבני חברון. הוא חתום על איגרת השליחות של ר"א גדיליה (תק"ד – 1744) ועל איגרת השליחות של ר' עמרם דיוואן (תקכ"ג – 1763). בשנה זו יצא יחד עם ר' רחמים יצחק בג'איו לאפריקה הצפונית ולאיטליה. בטורינו חלה ולא המשיך במסעו. לאחר מכן הצטרף שוב לר' רחמים בג'איו, ובתקכ"ט (1769) הסכימו שניהם, באמסטרדם, על חידושי המאירי. משם המשיך לצפון אשכנז ולאיטליה. בתקל"ב (1772) עוד היה בשליחותו בליוורנו.

זאבי, ר' רפאל יצחק עזריה ב"ר יוסף חי – מרבני חברון. בש' תר"ד (1844) יצא בשליחות עצמו לפרעון החובות שנשארו לו מאביו. בפעם שנייה יצא בש' תרי"ח (1858) למרוקו. עמד בראש מתנגדיו של ר' אליהו מני, לאחר זמן מה היה חבר בבית דינו. הוא חתום על כתב החרם כנגד הדפסת האדרא רבה וזוטא בערבית. נפטר אחרי שנת תרנ"ה (1895).

זיו, ר' יהודה – שליח חברון להולנד. פרטים עליו אינם ידועים. נשתמרה אך פנייתו לקהילת המבורג לתמיכה בחברון, שנשלחה מאמסטרדם (1659).

חביליו, ר' יהודה – מרבני חברון. חיבר: 'חבל בני יהודה', על הגדה של פסח ו'חלק בני יהודה' על מגילת רות. בספר מופיע ר' יהודה "כריש מתא ומתיבתא חברון". משנדפס הספר 'חלק בני יהודה' (תנ"ד – 1694), היה עוד בחיים.

חביליו, ר' שמעון ב"ר יהודה – מרבני חברון. בשנים תנ"ד – תנ"ה (95–1694) היה באיטליה והדפיס את ספריו של אביו, בצירוף חידושיו.

חבר, ר' אברהם – שליח חברון לצפון אפריקה, בשנת תנ"א (1691) טבע בים עם טביעת ספינתו סמוך לאלג'יר (ואולי הוא רבי אברהם ברוכים) (יערי, שם, עמ' 309).

חדידה ר' שלמה – מחכמי צפת שבאו לחברון לאחר המגיפה שפרצה בצפת בשנת שמ"ז (1587).

חזן, ר' יוסף רפאל – בנו של ר' חיים יוסף חזן, מרבני איזמיר. נולד באיזמיר בש' תק"א (1741). בן כ"ט היה אחד מחברי בית הדין. נתפרסם בשם יר"ח ובשם הרב חק"ל – על שם ספרו 'חקרי לב'. בתקע"ג (1813) עלה לארץ, התיישב בחברון וכיהן בה כרב ראשי. לאחר שנה נתבקש לשמש כ"ראשון לציון" בירושלים. במשך שש שנים כיהן כרב ראשי בירושלים. נפטר בכ"ג בחשון, תקפ"א (1820). חיבר: 'חקרי לב' – שמונה חלקים מלאי חריפות ובקיאות (שלוניקי – ליוורנו, תקמ"ז – תקצ"ב, 1832 – 1778).

חיון, ר' אברהם – מרבני ירושלים. יליד בוסניה. בתקי"ח (1758) נמנה בין תלמידי הישיבה "דמשק אליעזר" בירושלים. בתק"ל (1770) יצא לחו"ל, מחמת דחקו, אולם חזר לירושלים. בש' תק"ן (1790) יצא שוב בשליחות ירושלים. בשלוניקי הדפיס את הספר 'שלמי צבור' של ר' ישראל יעקב אלגאזי, בתוספת הערותיו. בש' תקנ"ח (1798), לערך, יצא בשליחות חברון, אולם נפטר בשליחותו באיזמיר בי"ב בטבת, תק"ס (1800) והוספד ע"י ר' רפאל יוסף חזן.

חיון, ר' גדליה – נולד בקושטא. תלמיד ר' חיים אלפנדארי. בן ארבעים עלה לירושלים. בתצ"ג (1733) יצא לתורכיה בשליחות חברון, שלא על מנת לקבל פרס. הוא הצליח להקים בקושטא מוסד מיוחד "פקידי חברון", שתפקידו היה לסייע לחברון לסלק חובותיה. בשובו לירושלים בשנת תצ"ז (1737) ייסד את הישיבה המיוחדת לקבלה, בשם: "מדריך חסידים", שנקראה לאחר מכן "בית־אל", הקיים עד ימינו. הסכים לכמה ספרים וחתם על תקנות שונות בירושלים. נפטר בירושלים בשנת תקי"א (1751).

חיים, ר' אברהם ן' – בנו של ר' אהרן ן' חיים מפאס, מחבר: 'קרבן אהרן' ו'לב אהרן'. עלה עם אביו לא"י. בשנת ת"י (1650), לערך, היה בשליחות חברון לתורכיה. בהיותו בעיר תירייא, הסמוכה לאיזמיר, נפגש עם רב העיר ר' חיים בנבנישתי בעל 'כנסת הגדולה'. נפטר בעת היותו בשליחות, לפני שנת תי"ח (1658), בעיירה מונשטרו שבמקדוניה. ר' דוד קונפורטי קורא לו "אלופי ומיודעי".

חיים, ר' אהרן ב"ר אברהם ן' – חתום על איגרת השליחות של ר' חייא דיין בשנת תכ"א (1661).

חיים, ר׳ אהרן ב״ר דוד ב״ר אהרן, בעל ׳קרבן אהרן׳ – נולד בחברון בשנת ש״ץ (1630), בה שימש כדיין. היה שליח חברון בשנים תל״ה – תמ״ג (83–1675). בגמר שליחותו נתמנה לרב באי כיאוס. נהרג ברעש שהיה באיזמיר בי״ב בתמוז, תמ״ח (1688). החיד״א ראה, בכ״י, תשובותיו לר׳ חנניה אישפריאל (ע״ע). כן השאיר אחריו כ״י רבים.

חיים מנדל ר׳ בן רבי יהודה ליב (משקלאב) – נמנה על הקבוצה הראשונה של חסידי חב״ד בחברון. היה בין החותמים על ההסכם עם הכוללות הספרדית. כמו־כן הוא חתום על איגרת השליחות של ר׳ נתן עמרם (תקצ״ה – 1835).

חייקין, ר׳ שמעון מנשה – רב העדה האשכנזית בחברון עד שנת תרנ״ב (1892), ושנה אחת לפני פטירתו, בתרנ״ג, בהיותו בן קט״ז שנה. בשנת תקפ״ג (1823) עבר מצפת לחברון, עם היישוב החב״די הראשון.

חלוואנה, ר׳ לפידות ב״ר נתן הלוי – נמנה על הקבוצה המייסדת של חסידי חב״ד בחברון. חתום על השליחות של ר׳ נתן עמרם (תקצ״ה – 1835). נולד בשנת תקנ״ט ובתר״ט היה עדיין בין החיים. היתה לו בת יחידה – לאה.

חסאן, ר׳ חיים שושנה – חתום על איגרת השליחות של ר׳ יוסף דוד עייאש (תק״ץ – 1830). הוא, כנראה, ר׳ חיים שמואל, שחתם על איגרת השליחות של ר׳ נתן עמרם.

חסון, ר׳ אברהם – מחכמי חברון. אישר בש׳ תק״י (1750) קבלת כספים מר׳ יהודה אסיאו.

חסון, ר׳ אהרן – בש׳ תקכ״ג (1763) חתם על איגרת השליחות של ר׳ רחמים בג׳איו ור׳ יצחק זאבי.

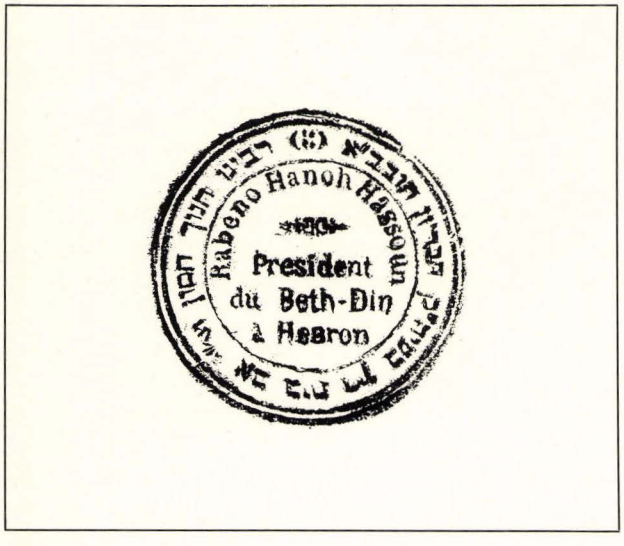
חסון, ר׳ אפרים נתן – חתום על איגרת חברון בדבר ייסוד ישיבת ״מגן אבות״ (תק״ץ – 1830), וכן חתם עם חכמי חברון על איגרת לפקידים ואמרכלים באמסטרדם (תר״ד – 1844).

חסון, ר׳ דוד פוליכרון – מחכמי חברון בשנת תרי״א (1851).

חסון, ר׳ חיים יוסף – בש׳ תקכ״ג (1763) חתם על איגרת השליחות של ר׳ רחמים בג׳איו ור׳ יצחק זאבי.

חסון, ר׳ חיים יששכר – הסכים על הספר ׳שמן המור׳ (תק״ן – 1790). חתום על איגרת השליחות של ר׳ אפרים נבון ור׳ יהודה ליאון (תקנ״ב) וכן על איגרת השליחות של ר׳ יוסף מולכו (תקפ״ב), ואיגרת השליחות של ר׳ יוסף דוד עייאש (תק״ץ), כן חתם על ההסכם עם כוללות חב״ד, ועל איגרת חכמי חברון על ייסוד ישיבת ״מגן אבות״ (תק״ץ – 1830).

חסון, ר׳ חנוך ב״ר מרדכי – נולד בחברון באדר תרכ״ז (1867). בתרמ״ד נשא את בתו של הרי״ף, הראב״ד בחברון לאשה. בש׳ תר״ס (1900) יצא בשליחות חברון. עם התמנותו של ר׳ חזקיה מדיני לרבה של חברון, נתמנה כדיין בביה״ד וכיד ימינו. הוא שהביא את ׳שדי חמד׳ לדפוס. לאחר פטירתו של ר׳ סלימאן מני, נחשב כאב״ד. עסקן ציבור פעיל. הצטרף להס׳ הציונית והיה מעסקני העדה הספרדית. במאורעות תרפ״ט נרצח, יחד עם אשתו והוא בן 63 שנה.

חסון, חיים בר״ח – נולד בחברון בש׳ תרנ״ב (1892). עד גיל שלוש־עשרה למד בת״ת אצל אביו, ולאחר מכן המשיך לימודיו בישיבת ״שדי חמד״ ולמד מפי הרב אליעזרוב. עבר לירושלים והמשיך בביה״ס חכי״ח בירושלים, ולאחר מכן נשלח לבית המדרש למורים בפריס. נשלח בשליחות הוראה לעיראק. תחילה עסק בהוראה בביה״ס חכי״ח שבבגדאד, ולאחר מכן נשלח לעיר עמרה לייסד בי״ס. בתרע״ח (1918) חזר לארץ, ומאחר ושלט שליטה מלאה בצרפתית, ערבית ועברית, שימש כמתורגמן בקונסוליה הצרפתית והספרדית בירושלים. בתרפ״ב (1922) נענה לבקשת הסוכנות לשמש כמתורגמן לשפה הערבית. בתרצ״ב עבר לבנק אפ״ק – מקום בו עבד עד לפרישתו בתשי״ט (1959) בתפקידים מנהליים שונים. נפטר בירושלים בתשכ״ה (1965).

חסון, יוסף בר״ח – נולד בחברון בש׳ תרנ״ח (1898). בשמשו כעוזר לרוקח המקומי למד רוקחות ובמלחמת העולם הראשונה שימש כרוקח בנצרת. עם שחרורו משירותו בצבא התורכי חזר לחברון וכיהן כפקיד ביהמ״ש השלום. לאחר שנים עבר לירושלים והשתלם במשפטים.

חסון, יעקב בר״ח – נולד בחברון בש׳ תרמ״ז (1887). את חינוכו קיבל בת״ת ובביה״ס ״למל״ שבירושלים. למד רוקחות אצל הרוקח שבחברון ב״צ גרשון הי״ד. נסע לביירות והשתלם ברפואה וקיבל תואר דר׳ לרפואה. לאחר מלחמת העולם הראשונה, שירת כרופא במרפאות ״הדסה״ שבחברון ובירושלים כרופא ממשלתי, עד צאתו לגימלאות.

חסון, ר׳ מרדכי ב״ר סעדיה – אביו עלה לחברון דרך דמשק, צידון ועזה בתחילת המאה ה־18, חי בחברון ונקבר בה. ר׳ מרדכי היה מראשי העדה בחברון, שחי על עסקו ומסחרו. הוא חתום על ״קול קורא״ יחד עם הרא״מ וכן על ״קול קורא״ יחד עם ר׳ חזקיה מדיני. בניו: בכור יצחק ומשה, שנולדו בחברון והיו סוחרים

מצליחים. בכור יצחק שימש אף כחבר הנהלת מועצת העיר חברון. בנו השלישי – רבנו חנוך (ע"ע).

חסון, מרדכי פנחס בר"ח – נולד בחברון בש' תרנ"ד (1894). למד בת"ת ובישיבות חברון ובסוף תר"ע החל לעבוד בבנק אפ"ק בחברון. החל מתרע"ט (1919) עבד בסניף אפ"ק שבביירות ואח"כ עבר ליפו ולת"א. שימש שנים רבות בין מנהלי בנק אפ"ק – בל"ל. נבחר פעמים מספר לוועד הקהילה העברית של ת"א וועד העדה הספרדית. כיהן כנשיא מועדון "קדימה" ובמשך עשרים שנה ניהל את ישיבות הבורסה בת"א, שהיה בין מייסדיה וחבר הנהלתה. כ"כ נמנה בנשיאות לשכות מסחר שונות בת"א וייצג בחו"ל את האוצר ובל"ל פעמים רבות.

חסון, רחמים מיכאל בר"ח – נולד בחברון בש' תרס"ג (1903). בש' תרפ"א (1921) נתקבל כפקיד בנק אפ"ק בחברון. עם סגירת הסניף שם (תרפ"ב – 1922), הועבר לירושלים ובתרצ"ד הועבר לחיפה כסגן מנהל הס' הראשי של הבנק.

יהודה ליב, ר' בן רבי אברהם יהושע השל – נמנה על הקבוצה הראשונה של חסידי חב"ד בחברון.

יום טוב, ר' משה – שליח חברון לתורכיה בש' תק"ץ (1830). בניסן תקצ"ד (1834) כבר היה בחברון. בין הממליצים על ר' מנחם בורלא (תקצ"ה – 1835).

יפה, ר' ישראל – ממונה דעיר הקודש חברון על הקבוצה הראשונה של חסידי חב"ד בעיר.

יפה, ר' אפרים ב"ר ישראל – ממונה דעיר הקודש חברון ונמנה על הקבוצה הראשונה של חסידי חב"ד בחברון. חתום על איגרת השליחות של ר' יצחק אשכנזי (תקפ"ז – 1827).

יפה, ר' מרדכי ב"ר ישראל – נמנה על מייסדי חב"ד בחברון. בשנת תר"ט, בהיותו בן 70, היה עוד ממתיישבי חברון.

יפה, ר' משה ב"ר ישראל – מהקבוצה המייסדת של חסידי חב"ד בחברון. יצא בשליחות חסידי טבריה, באלול תר"ו (1846) למצרים, תימן, הודו וסין. מהודו שלח לר' יוסף שוורץ בירושלים פרטים על היהודים הפלשים ועל "עשרת השבטים".

יצחקי, ר' דוד – נולד לאחר שנת ש"ע (1610). עלה לארץ, התיישב בחברון ונשא לאשה את בתו של ר' אברהם אזולאי, בעל 'חסד לאברהם'. בשנת תמ"ז – תמ"ח (88–1687) עבר לירושלים ובשנת תמ"ט (1689) נבחר כרב בירושלים.

יצחקי, ר' אברהם ב"ר דוד – נולד בחברון בשנת תכ"א (1661) ונשא את בת ר' אברהם ישראל זאבי. למד אצל ר' משה גאלאנטי בירושלים. מחברון עבר לירושלים ובשנת תע"ח (1718) כבר כיהן כרבה של ירושלים. ר' יוסף חזן קרא עליו "זה יעצר בעמי"! בשנה זו יצא בשליחות ירושלים לתורכיה ואירופה המערבית ושהה בהן כחמש שנים. נפטר בי"ג בסיון, תפ"ט (1729), והיה הראשון שנקבר בארבע אמותיו של זכריה הנביא. על קברו כתבו: "ציון מורנו ורבנו, הודנו והדרנו, מופת הדור, בוצינא קדישא". רשימותיו בשם 'זרע אברהם', נדפסו ע"י חתנו ר' ידידיה הכהן, בשני חלקים (קושטא – איזמיר, תצ"ב–תצ"ג – 33–1732). היה אחד מהלוחמים החריפים ביותר נגד שרידי התומכים בשבתי צבי והנוהים אחריהם. נזכר ע"י כל גדולי הדור בהערצה רבה.

יקר, ר' אברהם ן' – מחכמי חברון. בשנת ש"ן (1590) הוא חתום בפסק רבני חברון. נתמנה, כנראה, לראש רבני חברון באותה שנה.

יקר, ר' חיים יעקב ן' – רבה של חברון, כנראה, בש' תק"ץ־תקצ"ג (33–1830). חתום על איגרת השליחות של ר' יוסף מולכו (תקפ"ב – 1822). הוא חתום ראשון על ההסכם עם כוללות חב"ד בחברון (תק"ץ – 1830). הוא הראשון לחתום על איגרת השליחות של ר' יוסף דוד עייאש ועל הקמת ישיבת "מגן אבות" בחברון.

יקר, ר' רפאל יצחק ן' – חתום על ייסוד ישיבת "מגן אבות".

כביארה, ר' חזקיה – מחכמי צפת שעברו לחברון. היה גבאי תלמוד־תורה בצפת. בשנת שע"ה (1615) עוד היה בחברון, בשנה זו פנה לאלג'יר בבקשת סיוע כספי ליהודי חברון.

כהן, ר' חיים – מחכמי חברון. חתום על איגרת השליחות של ר' חייא דיין (תכ"א – 1661).

כהן, ר' יחיאל – שליח חברון בש' תר"ז (1847), לערך, לארה"ב. בתר"ט (1849) היה בשליחות בית הכנסת "בית אל" של המקובלים בירושלים.

להבה, ר' יאודה שמעון אלי' – חתם על תעודות בש' תקצ"ט – תר"ד (44–1839). חתום על הקמת ישיבת "מגן אבות" בתק"ץ.

להבה, ר' יוסף – בש' תקכ"ג (1763) חתם על איגרת השליחות של ר' רחמים בג'איו ור' יצחק זאבי.

להבה, ר' יצחק – בש' תקכ"ג (1763) חתם על איגרת השליחות של ר' רחמים בג'איו ור' יצחק זאבי.

להבה (לאבי), ר' נסים – מחכמי חברון במחצית השנייה של המאה ה־19. היה מקובל ומכובד על ערביי חברון ורבות מן העיסקות שנעשו עם היהודים, נעשו באמצעותו ועל שמו.

ליאון, ר' יהודה – שליח חברון לאיטליה, יחד עם ר' אפרים נבון, בש' תקנ"ב (1792). בתקנ"ד הדפיס בליוורנו את 'הלכות בכורות וחלה' להרמב"ן עם פירוש רבו ר' יום טוב אלגאזי. בש' תקנ"ה (1795) נבחר כרב ברומא. שם פירסם כרוז חריף כנגד שמועה על רפורמה בדת ישראל. בתקע"א (1811), עם בחירת הקונסיסטורה הדתית של יהודי איטליה, לפי צו נפוליון, נבחר כרב ראשי. נפטר בי' באדר שני, תקפ"ד (1824), לאחר עשרים ושמונה שנות רבנות.

ליפשיץ, ר' צבי הירש ב"ר שלמה זלמן – "ממונה דעיר הקודש חברון" ונמנה על קבוצת מייסדי חב"ד בחברון.

מאיסטרו, ר' חיים ברוך – מחכמי צפת וסופר הקהילה. בתק"ס (1800) יצא לאיטליה כשליח צפת. בתקס"ה (1805) היה בפיורדא. בתקס"ח (1808) יצא לאירופה בשליחות ירושלים.

בתקע״ד – תקע״ז (1814–17) היה באשכנז ובהולנד בשליחות חברון. בשליחות זו ביקר ב־86 קהילות. נפטר בדרך שליחותו בהיותו בווינה.

מוטרו, ר׳ יוסף – שליח חברון לתורכיה האירופית, בש׳ תק״ץ־תקצ״א (1830–31). בדרכו היה בפאדובה (תקצ״א–1831). נפטר בדרכו בפיליפופוליס שבבולגריה בשנת תקצ״ג (1833).

מוטרו, ר׳ יצחק – נכדו של ר׳ יצחק קוריאט מחבר ׳מעשה רקם׳, ושליח חברון לצפון אפריקה בש׳ תר״ח (1847).

מולכו, ר׳ יוסף – שליח חברון בארצות ערב בש׳ תקפ״ב (1822), לערך.

מוסיוב, ר׳ חיים – בנו יחידו של ר׳ משה מוסיוב. עלה לארץ עם אביו בעלייה החסידית, נתייתם בגיל צעיר. הלך בדרכי אביו בין בחסידות ויראת־שמים ובין בעסקי מסחר בטבריה עיר מושבו. היה אחד מנכבדי העדה ועשיריה, לפי מושגי הימים ההם. מסחרו פרץ בארץ וגם בסוריה הקרובה. כאשר בהשפעת בית הרב הזקן, בעל ׳התניא׳ ובייחוד בהשפעת בנו ״הרבי האמצעי״ בעל ה׳צמח צדק׳, עבר מרכז חסידי חב״ד לחברון, השתקע שם עם משפחתו והיה מראשוני המתיישבים האשכנזים בעיר האבות. עד ערוב יומו חי בעושר ובכבוד. היה בין הנדבנים הנותנים ורבים נהנו מצדקותיו, דבר שלא היה חזון נפרץ בימים ההם. נפטר בשיבה טובה בחברון ונקבר בה.

מוסיוב, ר׳ יוסף יהודה ליב בן חיים – (עיין ״דמויות״).

מזרחי, ר׳ אליא – מחכמי חברון. חתום על איגרת השליחות של ר׳ חייא דיין (תכ״א – 1661).

מיוחס, ר׳ אליעזר ב״ר יוסף – מחכמי חברון. בש׳ תק״ן (1790) הסכים לספר ׳שמן המר׳.

מיוחס, ר׳ יוסף יעקב – שליח חברון למרוקו בש׳ תקמ״ו (1786), אולם יצא לאיטליה ושם הדפיס חלק מספרו של אביו ׳שדה הארץ׳ (ליוורנו, תקמ״ח – 1788). בתקנ״ח (1798) הדפיס את חלקו השני של הספר, אף הוא בדרך שליחותו לתורכיה. בשליחות זו היה עד לש׳ תקס״ג (1803).

מייזלש, ר׳ משה ב״ר מרדכי – (עיין ״דמויות״).

מלמד, ר׳ אברהם ב״ר דוד – בין החותמים על קבלת כספים מר׳ יהודה אסיאו (תק״י – 1750).

מלמד, ר׳ אליהו ב״ר דוד – בש׳ תקל״ה (1775) הוא חתום על איגרת השליחות של משה סקלי הכהן.

מלמד, ר׳ אליעזר יאודה חיים – נולד בחברון בש׳ תקע״ד (1814) ויצא בשליחותה לצפון אפריקה. נפטר בדרך שליחותו, בגיברלטר, לפני תרי״ח (1858).

מלמד, ר׳ דוד – יליד ירושלים. תלמידו וחתנו של ר׳ אברהם ישראל זאבי. בש׳ תע״ח (1718) יצא בשליחות חברון לאיטליה, יחד עם ר׳ ישראל הכהן. שניהם סובבו באירופה, לפחות עד עד שנת תפ״ח (1728). בפירארה ייסד, עם אחרים, את חברת ״תיקון חצות״ בשם ״חדשים לבקרים״. היה גם באשכנז, שלזיה ומוראביה. בניקלשבורג הוא נכלא על הוצאת כספים מהמדינה. בתפ״ה היה שוב בערי איטליה, פירארה, פלורנץ, פיזה וליוורנו. בתק״ד (1744) חתם על איגרת השליחות של ר׳ אברהם גדיליה, בש׳ תק״י (1750) נתן כתב סמיכה לר׳ חיים יצחק קאריגאל, ואישר קבלת כספים מר׳ יהודה אסיאו. בשנת תקכ״ב (1762) נתמנה כראש רבני חברון. בניו: ר׳ ישראל חיים מלמד, ר׳ אליהו מלמד ור׳ אברהם מלמד.

מלמד, ר׳ ישראל חיים ב״ר דוד – בש׳ תקל״ה (1775) הוא חתום על איגרת שנשלחה לחיד״א באיטליה. היה שליח חברון לגרמניה. בש׳ תקמ״ד (1884) היה בפיורדא והסכים לספר ׳וחשב לו הכהן׳.

מני, ר׳ אליהו – (עיין ״אישים״).

מני, ר׳ אהרן ב״ר סלימאן – נולד בחברון, וקיבל חינוכו בישיבת סבו. ספג תורה, ש״ס ופסוקים, והתגדר בשפה הערבית שידעה על בוריה. הוא למד ולימד. וכשייסדה חברת ״למען ציון״ בחברון שיעורי בוקר לערבית, למען קרב את הנוער היהודי לתרבות ערב, היו המורים מבני משפחת מני: ר׳ מלכיאל מני, אהרן מני ואחיו יוסף, שלימד ערבית שנים רבות בגמנסיה העברית ברחביה. על ר׳ אהרן אפשר לומר כי היה אבי ההשכלה בחברון. בימי נעוריו רכש את הוצאת ״תושיה״ וארבעים כרכים ממבחר היצירה העברית, אשר נפוצו בין הנוער. הודות לכך הגו ודיברו עברית וכן משכו בעט סופרים. בימי המנדט עבר לירושלים; נתמנה לעו״ד חב׳ ״הכשרת היישוב״ והודות לידיעותיו בחוקי הקרקעות והתמצאותו במנהגי בני ערב, הצליח להעביר לרשות החברה מאות אלפי דונם קרקע, שעליה קמה ההתיישבות החדשה. בשנים שקדמו למלחמת העולם הראשונה, שימש ר׳ אהרן גם ממונה על תרגום מאמרי העתונות הערבית, שיצאה לאור בארצות השכנות, וכן מעין יועץ לענייני ערבים למשרד

משרד הרבנות ובית דין הצדק

בעיה״ק חברון תובב״א

Rabbinical Office of the Jewish Community

הרב סלימאן מנחם מני, בטכס הכתרתו לרב הראשי, "החכם באשי", ליהודי חברון (אוסף מ' מני)

בהשפעתו נבנה בית החולים "חסד לאברהם" שבחברון, ופעל רבות לביסוס הקהילה. נפטר בי"ט באלול, תרפ"ד (1924). בניו: עו"ד אהרן, יוסף, דוד וברוך.

הא"י, שקדם, כידוע, לוועד הצירים ולסוכנות היהודית. תרגומיו של ר' אהרן נמסרו לסופר ר' בנימין ז"ל והוא תרגמם שנית לגרמנית. תרגומים אלה נשלחו לקושטא (לידי מר יעקובסון) ולמשרד הציוני שבקלן אשר בגרמניה. בסוף ימיו פרש מהמולת החיים והקדיש כל זמנו לתורה ולמחקר. את רכושו הרב תרם למפעלי חסד ובייחוד ל"הדסה". עזר לרבים, תמך בצנעה בת"ת ובאנשים זקוקים והירבה צדקה וחסד.

מני, ר' יעקב ב"ר אליהו – נולד בחברון בש' תרכ"ד (1864) והיה תלמידו של אביו, כל ימיו עסק בלימוד תורה. הכיר יפה את תולדות חברון וסביבתה והיה יד ימינו של אביו בפעילותו. לאחר טבח תרפ"ט, עבר לירושלים וממנה לבגדאד ושם נספה בה' תשרי, תש"א (1940). מבניו: מנשה מני (ע"ע).

מני, ר' יצחק מלכיאל ב"ר אליהו – (עיין "דמויות").

מני, מנשה ב"ר יעקב ב"ר אליהו – נולד בחברון בא' אב תרמ"ט (1889). חניך ישיבת חברון ותלמידם של ר' חנוך חסון ור' מאיר קשטיל. קיבל תורה גם מר' חזקיהו מדיני. השתלם בלימודי חול, עבר לירושלים ובתרס"ח (1908) השלים לימודיו. בתרס"ח נתמנה כעובד בנק אפ"ק בחברון. היה פעיל בחוגי הנוער וקרא להגברת ישובה של חברון. בתרע"ב (1912) עבר לירושלים והיה מראשי המכבי. עם הכיבוש הבריטי עמד בראש המכבי עד לש' תרע"ט (1919), שבה נתמנה למנהל בנק "אנגלו־פלשתינא" בחברון. ביוזמתו התאחדו העדות לעדה אחת, ונוסד ועד יהודי חברון אשר הוא עמד בראשו. כ"כ הוקם ביוזמתו בית ספר לבנים, הוסדרו סדרי החלוקה, נוסדה "קופת מלווה", הובאו לחברון בעלי מקצועות חופשיים ובעלי מלאכה, וכן ניסה לפתח חקלאות באזור חברון. היה ב"כ יהודי חברון בוועד הזמני, שלפני קיום הוועד הלאומי, ונבחר פעמים אחדות כחבר אסיפת הנבחרים. בתרפ"א (1921) הועבר לת"א וכיהן כחבר מועצות העיר הראשונה והשנייה. כיהן כנשיא לשכת בני ברית "רבי יהודה הלוי" והיה עסקן פעיל במוסדותיו. פירסם מאמרים על נושאים רבים והנציח את חברון במאמריו, ולאחרונה בספרו 'חברון וגיבוריה'. רבות מרשימותיו מתפרסמות בקובץ זה. מפעילי "המועצה למען קהילת חברון".

מני, ר' סלימאן מנחם ב"ר אליהו – נולד בבגדאד בשנת תר"י (1850) ועלה עם אביו לארץ בשנת תרט"ז (1856). היה תלמידו של ר' שלמה אליעזרוב; רבה של חברון וחתנו של ר' משה פיריריה, רבה של חברון. בצעירותו פירסם רשימות ושירים. אחת מרשימותיו נתפרסמה לאחרונה ב'סל ענבים' (סיפורים ארץ־ישראליים מתקופת העלייה הראשונה, ספריית "דורות", מוסד ביאליק). ניסה לעסוק במסחר, אך ללא הצלחה. משנת תרכ"ט שימש ראב"ד חברון ויד ימינו של ר' חיים חזקיהו מדיני. משנת תרס"ה (1905) לאחר פטירתו של רבי חיים חזקיהו מדיני, כיהן כרבה של חברון, וכן עמד בראש ישיבת "מעשה נסים". בתרס"ב (1902) הדפיס את ספרו של אביו 'שיח יצחק' והקדים בו את תולדות המחבר. חידושי תורתו נדפסו במקומות שונים.

מני, ר׳ שלום יחזקאל ב״ר אליהו סלימאן – נולד בבגדאד בש׳ תרי״ד (1853). בשנת תרט״ז (1856) עלה עם אביו לארץ. עוד בצעירותו הפליא את הוריו ומוריו בעמקנותו. חינוכו בסביבה שופעת דת ויראת ה׳ והתמסרותו ללא ליאות ללימודי ש״ס ופוסקים, שהראה בהם בקיאות רבה, עשוהו לעילוי בין אחיו. העתיק את כתבי אביו והכינם לדפוס. עוד טרם הגיעו לגיל י״ח, הטילו עליו הוריו עול משפחה והשיאוהו עם בוליסה מזל טוב בת אברהם בצראווי. דאגת הפרנסה שללה ממנו את האפשרות להקדיש זמנו ללימודי התורה החביבים עליו. הוא ניסה מזלו במסחר ולאחר שנים מועטות משך ידו מזאת. בשיתוף עם אחיו סלימאן קנה מהשלטונות התורכים את ה״עושור״ (מעשר), וגם בזאת לא ראו שני האחים ברכה בעמלם. לבסוף אחז במקל הנדודים של שליחות חברון, שבו החזיק עד זקנתו. בשליחותו ביקר ברוב ארצות אסיה, צפון אפריקה, פורטוגל ועוד. אחת לשנתיים חזר לפרק זמן קצר למשפחתו. בגלל תכונותיו התרומיות, ענוותנותו וידיעותיו המקיפות בש״ס ופוסקים, היה מקובל בכל מקום בואו, וקופת כוללות חברון הפיקה מסגולותיו אלו תועלת מרובה.

מנשה, ר׳ יעקב – מחכמי שלוניקי. תלמידו של ר׳ חיים נסים רפאל מוצירו. בש׳ תקס״ו־תקס״ח (1806–8) היה בשליחות חברון לאירופה המערבית. בגמר שליחותו השתקע שוב בשלוניקי ובה נפטר בחג הפסח, תקצ״ב (1832). חיבר: ׳באר מים׳ שו״ת (שלוניקי, תקצ״ו – 1836), ו׳אהל יעקב׳, דינים בסדר א״ב (שלוניקי, תקצ״ב).

מראג׳י, ר׳ דוד ן׳ – מעולי מרוקו שהתיישבו בחברון. בש׳ תקכ״ג (1763) חתם על איגרת השליחות של ר׳ רחמים בג׳איו ור׳ יצחק זאבי. בשנת תקכ״ח (1768) יצא בשליחות חברון למרוקו.

משה חיים, ר׳ בן דוד בער – נמנה על הקבוצה המייסדת של חסידי חב״ד בחברון. בשנת תקצ״ה חתם על איגרת השליחות של ר׳ נתן עמרם.

נבון, ר׳ אפרים ב״ר יונה – בשנת תקל״ה (1775) היה באיטליה וכן בשנת תקל״ח (1778). בתקל״ז (1777) היה בירושלים. בשנות תקמ״ג – תקמ״ה (1783–5) שהה באיטליה כשליחה של ירושלים. בש׳ תקנ״ב (1792) יצא בשליחות חברון יחד עם ר׳ יהודה ליאון, ובש׳ תקנ״ו (1796) היה בליוורנו וכן בתקנ״ז (1797).

נבון, ר׳ יהודה ב״ר רפאל – שליח חברון לצפון אפריקה בש׳ תקנ״ז (1797). בתקצ״ו (1836) יצא בשליחות ירושלים ושוב בשנת תר״ד (1844). נפטר בירושלים בכ״ג בכסלו, תר״ה (1844).

נבון, ר׳ יונה סעדיה – שליח חברון לתורכיה בתקע״ב (1812). נכדו של ר׳ יונה נבון בעל ׳נחפה בכסף׳. עוד בתקנ״ט (1799) יצא בשליחות ירושלים.

נג׳ארה, ר׳ ישראל ב״ר משה – מגדולי המשוררים העבריים. בן דורו של ר׳ חיים ויטאל. נולד בדמשק בשנת ש״ב (1542), לערך. בנעוריו חיבר גם שירי חול רבים, שעוררו עליו קטרוג מצד רבני דמשק וכן רבנים אחרים. מדמשק עבר לעיר מולדת אביו, צפת, ושם נשא אשה. בצפת חיבר, בעיקר, שירי קודש, שזכו להערכתו של האר״י הקדוש. שם הוציא לראשונה את ספרו ׳זמירות ישראל׳ (צפת, שמ״ו – 1586). עקב המגיפה שפרצה עבר לחברון ובמגיפה הגדולה של חברון, בשנת שע״ט (1619), עבר לעזה ושם נתמנה כרב עד ליום פטירתו. מלבד ספרו הנזכר חיבר ׳משחקת בחבל׳ (צפת, שמ״ז – 1587), ׳שוחטי הילדים׳ – דיני שחיטה בחריזה, (קושטא, תע״ח – 1718) ופזמונים (וינא, תרי״ח – 1858). בעיקר קנה שמו בשירו: ״יה רבון עולם ועלמיא״. ר׳ יהודה אריה די מודינא המליץ עליו: ״לא קם בישראל – כישראל״!

נהון, ר׳ רפאל אברהם – חתום על איגרת חברון בדבר ייסוד ישיבת ״מגן אבות״ (תק״ץ – 1830).

נחמיאש, ר׳ לוי ן׳ – כיהן כרב ראשי בצידון ולאח״כ העתיק מושבו לחברון, לערך בראשית המאה החמישית לאלף הששי. ר׳ דוד קונפורטי שהכירו, הפליג בשבחו.

נחמיאש, ר׳ לוי – מרבני שלוניקי. עלה לא״י והתגורר בירושלים. בתר״ח (1848) יצא בשליחות חברון יחד עם ר׳ יצחק פרחי. ר׳ מרדכי שמואל גירונדי מעיד, כי ראה כתב־יד שלו – פירוש על הזוהר – וכי יש לו ״דרושים עה״ת ופסקים שונים״.

סגל, ר׳ שמואל ב״ר מרדכי (המו״ץ מראהטשוב) – נמנה על הקבוצה הראשונה של חסידי חב״ד בחברון ונראה שעמד בראשם. ראשון החותמים מטעם הכולל על ההסכם עם הכולל הספרדי. כ״כ הוא חתום על איגרת השליחות של ר׳ נתן עמרם (תקצ״ה – 1835).

סדיליו, ר׳ שמואל ן׳ – מחכמי צפת שבאו לחברון, לאחר המגיפה שפרצה בצפת בשנת שמ״ז (1587).

סוזין, ר׳ שלמה משה – מגדולי רבני ירושלים ו״ראשון לציון״. חתום על תעודות רבות בירושלים. בתקל״ח (1778), לערך, יצא בשליחות חברון לתורכיה. הסכים על ׳מועדי ה״ על הסמ״ג לר׳ יהודה נג׳אר. היה ידידו הנאמן של ר׳ מנחם מנדל משקלוב, תלמיד הגר״א. השאיר אחריו כ״י גדול שאבד. תשובותיו הובאו ב׳חקקי־לב׳, ׳חוקי חיים׳ ו׳חקרי לב׳. מש׳ תקפ״ד (1824), לאחר פטירת ר׳ יום טוב דאנון, היה ה״ראשון לציון״.

סלונים – הרבנית מנוחה־רחל – על השם ״מנוחה־רחל״ מספרת האגדה: ביום שיצא ר׳ שניאור זלמן מלאדי ממאסרו לחירות (י״ט בכסלו, תקנ״ט – 1798), נולדה בת לרבנו האדמו״ר האמצעי ר׳ דובער. כאשר נתבשר על כך, אמר: מעתה תהיה לנו מנוחה, ומשום כך קראו לה ״מנוחה״, והשם רחל, הוא על שם בתו הצעירה של בעל ׳התניא׳ שנפטרה בימי עלומיה. מנוחה־רחל ובעלה הרה״ח בתורה ובחסידות, ר׳ יעקב (כולי) סלונים, עלו מרוסיה עם בני ביתם והתיישבו בחברון. היא היתה אם המשפחה בארץ והיתה ידועה בפי כל ״בובע מנוחה רחל״ (הסבתא מנוחה רחל). כל אנשי חברון כבדוה מאד כאשה חכמה ונבונה ואמרו עליה שהשכינה שורה על פניה. היתה מסורה למשפחתה

והתעניינה בכל אחד מהנינים והנכדים. האריכה ימים וזכתה לראות בחייה נכדים לנכדיה. בחברון היא גרה עם משפחת בנה הגדול, הרב יהודה ליב. בביתם היה בית־כנסת קבוע, שבו היו מתפללים תמיד בחגים, בימים נוראים, בשבתות ובימות חול. היתה רגילה לספר סיפורים מעניינים מאביה כ״ק אדמו״ר האמצעי ומאבי־אביה ר׳ שניאור זלמן מלאדי.

סלונים, אליעזר דן ב״ר יעקב יוסף משה – נולד בירושלים בש׳ תר״ס (1900). השלים חוק לימודו בביהמ״ד למורים בירושלים, מיסודו של המזרחי, והיה מורה בפ״ת. בש׳ תרפ״ב (1922) עבר לחברון וניהל את בנק אפ״ק שם. איש יקר רוח, משכיל ובעל נימוסין, ספוג תורה ודרך־ארץ. עמד בקשרי ידידות עם החשובים שבערביי חברון. ידידיו הערביים הבטיחוהו כי כל רע לא יאונה ליהודי חברון. בי״ח באב, תרפ״ט, בשעת הטבח, נעלמו כל הידידים ושמונה עשרה נפשות נרצחו בביתו. שלושה דורות נרצחו יחדיו באותו חדר. חותנו הרב אורלינסקי, רבה של זכרון יעקב, אשתו ינטה, אחות הרב פסח צבי פרנק מירושלים, אליעזר־דן ואשתו חנה אורלינסקי, ובנם הבכור אהרן, בן ג׳ שנים. היחידי שנותר ממשפחה זו היה הילד שלמה, שהיה כבן שנה, אשר נפצע בסכין בראשו ובידו ובעמל רב הצליחו להצילו.

סלונים, ר׳ זאב דב – נולד בחברון בש׳ תרי״ז (1857) לאביו יהודה ליב. היה בן יחיד, חכם ובעל שכל ישר ויראתו קודמת לחוכמתו. השגחת הכשרות על תנור המצות שבחברון היתה תמיד מסורה לידו והיה עומד כל זמן אפיית המצות במקום ומשגיח על טהרת הכשרות. בקיץ תרנ״ח (1898) ביקש ערבי אחד, מאחת המשפחות התקיפות – שהיה לו בית בשכנות עם בית־הכנסת של א״א בחברון, ביהכ״נ של האדמו״ר האמצעי – לפרוץ גדר ולהיכנס לרשותם של היהודים, והחל לבנות עליית־בית מעל לעזרת הנשים של ביהכ״נ. פרצה מריבה בין היהודים לבין שכניהם עד שהגיעו להכאות. בין המוכים היה גם הרזד״ס שקיבל מכה קשה בחזהו. הוא לא השגיח בכאבו ויצא במשלחת, שנסעה מטעם העדה האשכנזית, לירושלים כדי לעורר את גדולי העדה, ולהגיש עצומות יהודי חברון לפני הרשות להפסקת הבנייה. מרוב התרגשות ומעוצמת המכה נפל למשכב בירושלים וממנו לא קם עוד. נפטר בכ״ט בתמוז, תרנ״ח (1898).

סלונים, ר׳ יהודה ליב – נולד לאביו ר׳ יעקב (כולי) ולאמו מנוחה־רחל, בש׳ תקצ״ב (1832). בבואו עם הוריו מרוסיה, בש׳ תר״ה (1854) חגג את בר־המצווה שלו באנייה. הנסיעה על הים ארכה כתשעה חודשים. היה ת״ח, אציל הרוח, חסיד נלהב ונפשו פתוחה וערה לכל דבר טוב, ובעל תפילה בחסד. פעמים רבות ביקר בלובאוויטש. היה ממונה מטעם כולל חב״ד, יחד עם אחיו, וביתו היה פתוח לרווחה ומקבל כל אדם בסבר פנים יפות. נפטר בכ״ז בתמוז, תרנ״ג (1893), בטבריה.

סלונים, ר׳ יעקב יוסף חיים ב״ר לוי יצחק – נולד בחברון בש׳ תר״כ (1860). בהיותו בר־מצווה השיאו לו הוריו את שרה־פרידה בת דודתו, והיא כבת י״ב שנה. היה עסקן ציבורי פעיל ושנים רבות היה חבר ועד הנהלת העדה האשכנזית, יחד עם לוי אלעזר קלונסקי. ביתו היה פתוח לרווחה והצטיין במידת הכנסת־אורחים באופן יוצא מן הכלל. נפטר בחברון בר״ח סיון, תרע״ז (1917).

סלונים, ר׳ יעקב יוסף משה ב״ר שניאור זלמן (עיין ״דמויות״).

סלונים, ר׳ לוי יצחק – נולד לאביו ר׳ יעקב (כולי) ולאמו מנוחה־רחל, בש׳ תקצ״ג (1833). כבן י״ב בא עם הוריו מרוסיה בש׳ תר״ה. חתן ר׳ משה שמרלינג מחברון (ע״ע). ת״ח ויודע תורה, איש מעשה ומקובל על הבריות, עתיר חוכמה, תורה וגדולה. חסיד ושומר מצווה והכל נזקקו לעצתו. היה בעל השפעה רבה ובלעדיו לא נעשה בחברון דבר. מתרכ״ה (1865) היה ראש העדה ומנהל כל עסקי הכולל חב״ד. בתרל״ב (1872) חתם על ההסכם לאיחוד כל כוללות האשכנזים בארץ ישראל. בגלל יושרו ופקחותו חלקו לו כבוד גם הערבים וכל סכסוך שבינם הביאו לפניו. הוא היה מן הראשונים שיצאו מן הגיטו ובנה לו בית מחוץ לחצר היהודים, ברחבה הקרוייה ״חרת אל־גזזין״. נפטר בחברון בג׳ בניסן, תרנ״ה (1895).

סלונים, ר׳ מנחם שמואל ב״ר שניאור זלמן – נולד בחברון בטבת, תרמ״ג (1883). היה תלמידו המובהק של ר׳ מנדל נאה וכן עבד במחיצתו של הגאון בעל ׳שדי חמד׳. בתרס״א (1901) נשא לאשה את רבקה ב״ר ישראל מורגנשטרן והיה בין לומדי ישיבת ״אהל משה״ שבירושלים ושומע שיעורים מפי הרה״ג ר׳ יעקב ב״ר ישעיה אורנשטיין. בשובו לחברון ייסד את ״חברת ביקור חולים ולינת צדק״, ובתרס״ז (1907), עם פתיחת בנק אפ״ק בחברון, נתמנה למנהלו. בתקופה זו עשה כמיטב יכולתו להגדלת היישוב היהודי בחברון ובכפרים שמסביב. הביא מירושלים בעלי אומניות, שלא היו בנמצא בחברון, כגון חרשי־ברזל ואומנים. בתרע״ה (1915) עבר לירושלים, כמנהל המשרד הא״י בראשותו של דר׳ רופין. עם כיבוש הבריטים, היה בין מייסדי ועד העיר ליהודי ירושלים ומחבריו. כ״כ כיהן כשופט בבית משפט השלום העברי בירושלים, ציר לאסה״נ הראשונה, חבר ב״וועדת הישיבות ות״ת מטעם ועד הצירים לא״י״. בגמר המלחמה חזר לאפ״ק בירושלים ושימש כסגן מנהל וכגזבר ראשי. בתרפ״ד (1924) רכש שטחי קרקע רבים בירושלים החדשה, אשר עליהם קמו השכונות ״רוממה״, ״רוחמה״ ו״גפן־אדרת״, ואשר היה בין מייסדיהן. לאחר תרפ״ט (1929) עבר לת״א והמשיך בפעולתו בגאולת קרקעות שבצפון ת״א ומעבר לירקון (רשימותיו מהווי חסידי חב״ד בחברון מתפרסמות בקובץ זה).

סלונים, ר׳ מרדכי דובער ב״ר יעקב (כולי) – נולד ברוסיה בש׳ ת״ר (1840). בבואו לאה״ק, יחד עם הוריו, היה כבן ארבע. היה שקדן בלימודי התורה והמצוות, יקר־רוח, תמים־דרך, טהר־לב ובעל מידות תרומיות. לאחרי פטירת אחיו רל״י סלונים ניהל את הכולל עד יומו האחרון. נפטר בחברון בטבת, תרע״ו (1916).

סלונים, ר׳ שניאור שלמה זלמן ב״ר לוי יצחק – נולד בחברון בש׳ תר״ט (1859). בהיותו כבן שש־עשרה השיאו לו הוריו את מרת לאה־רבקה, בת דודו הרל״י סלונים (הזיווג לא עלה יפה ואחרי זמן קצר נפרדו). לקח אשה בת־טובים מטבריה, אך לאחר זמן מועט חלתה ונפטרה זו בצעירותה. בשלישית נשא לאשה, בתרל״ה (1875), את שרה־גרוניא, בת ר׳ ראובן הרץ יעקובסון, שעלתה מווילנא יחד עם אם־אביה – בתיה־פייגה בת ראובן הרץ. נפטר באדר, תרנ״ח (1898).

סלונים, ר׳ שניאור זלמן ב״ר מרדכי דובער – נולד בחברון באדר תרכ״ב (1862). מילדותו הצטיין בכשרונות עילוי, והיה גדול בתורה, בנגלה ובנסתר. בהיותו צעיר לימים התחתן עם בת דודו הרלוי״צ מרת מושקא. בש׳ תרמ״ה (1885), בהיותו בן כ״ג, נסע לראשונה ללובאוויטש והיה שם כ״יושב״ ללימוד דרך ״העבודה״ אצל אדמו״ר הרש״ב. בהיותו בן כ״ה הוסמך להוראה ע״י ר׳ שמעון מנשה חייקין, ר׳ אליהו סלימאן מני ור׳ מאיר פראנקו. בתרמ״ח (1888) יעץ לו הרש״ב לעקור דירתו ליפו, מאחר וכל ילדיו, פרט לאחד, מתו עליו. בחוהמ״פ תרנ״ג (1893), כשנפטרה אשת נעוריו, חזר לחברון. דודו וחותנו לשעבר, הרלוי״צ אהבו כבן ולא רצה להיפרד ממנו והשיא לו את נכדתו לאשה. בחברון עסק במסחר שעות ספורות ביום לפרנסת משפחתו, ורוב עתותיו הקדיש לתורה. בתר״ס (1900) פקד עליו הגאון הרש״ז מלובלין, לחסל עסקיו בחברון ולקבל את כתר הרבנות של חסידי חב״ד ביפו. הוא נאלץ להיכנע לפקודת הגאון מלובלין, עבר ליפו ונתמנה שם רב לחסידי חב״ד. היה חבר למשרד הרבנות הראשית בת״א עד יומו האחרון, ושימש ברבנות ביפו־ת״א ל״ז שנה. היה ידוע כנואם מצויין והיה שופט בין יריבים ומחונן בסגולה מיוחדת להבחין בין אמת לשקר. טבח חברון בתרפ״ט והאסון שפקד את משפחתו זעזעו אותו והוא חלה קשות וכל שנותיו האחרונות סבל יסורים. נפטר בת״א בי״א בתמוז, תרצ״ו (1936).

סענער, ר׳ אברהם דב ב״ר יהודה ליב – נמנה על הקבוצה המייסדת של חסידי חב״ד בחברון.

סענער, ר׳ יהודה ליב ב״ר זאב וולף – ממונה דעיר הקודש חברון – נמנה על הקבוצה הראשונה של חסידי חב״ד בחברון. חתום מטעם כולל חב״ד על ההסכם עם כולל הספרדים, וחתום על כתב השליחות של ר׳ נתן עמרם (תקצ״ה – 1835). בשנת תר״ט עוד היה בין החיים והיה זקן המתיישבים האשכנזים בחברון, בהיותו אז בן 82.

סקלי, ר׳ משה (הכהן) – שליח חברון למרוקו בש׳ תקל״ה (1775). בנו הוא ר׳ יהודה אהרן הכהן סקלי, שליח ירושלים בש׳ תקע״ז (1807).

סקלי, ר׳ נסים אפרים – מחכמי חברון בשנת תרי״א (1851).

עבדו, ר׳ משה חיים – מחכמי חברון בשנת תרי״א (1851).

עבוד, ר׳ יוסף – מחכמי חברון בשנת תרי״א (1851).

עדה, ר׳ שמעון – שליח חברון בעיר לארסו בשנת תקכ״ה (1765), לערך. ר׳ יוסף נחמילי, רבה של לארסו, מזכירו בספרו ׳אשדות הפסגה׳.

עדני, ר׳ שלמה ב״ר ישועה – נולד בצנעא בשנת שכ״ז (1567). בן ארבע עלה עם אביו לא״י. אביו התיישב בצפת ושם שיכל את כל בניו ובנותיו פרט לבנו שלמה שנותר יחיד לאביו. לאחר־מכן עבר אביו לירושלים ובהיות שלמה בן חמש־עשרה נתייתם מאביו ונשאר בעירום ובחוסר־כל. משנשא אשה עבר לחברון, ושם החל לחבר את ספרו הגדול ׳מלאכת שלמה׳. הוא רשם על גליונות ספריו הגהות, ציונים ופירושים. בחברון מצא סיוע בנדיב ר׳ דוד אמארילו, שעבר אף הוא מצפת. שנים רבות עמל על ספרו ושלוש שנים עסק בהעתקתו. עד היום פירושו הוא אחד הפירושים המצויינים ביותר למשנה. את ספרו סיים בשנת שפ״ד (1624) ושנים אחדות לאחר־מכן נפטר שבע יגון, כאשר כל שבעת בניו מתו עליו ממחלות ומגיפות. מספריו נדפסו בווילנא, תרמ״ו, בדפוס ״האלמנה והאחים ראם״ שני הסדרים: זרעים וטהרות. החיד״א כותב עליו שהשאיר גם הגהות לנוסח המקרא, בשם ׳דברי אמת׳, אולם אלה לא נדפסו.

עובדיה, ר׳ אברהם – חתום על איגרת השליחות של ר״א גדיליה (תק״ד – 1744). בשנת תק״י (1750) הוא חתום על קבלת כספים מר׳ יהודה אסיאו. הסכים לספר ׳ברכי יוסף׳ של החיד״א.

עובדיה, ר׳ אהרן – נולד בחברון בש׳ תקמ״ט (1789). חתום על איגרת חברון בדבר ייסוד ישיבת ״מגן אבות״ (תק״ץ – 1830). חתימותיו מופיעות משנת תק״ץ עד תרכ״ב (1862). בתרכ״ו (1866) כבר לא היה בין החיים.

עובדיה, ר׳ יעקב – בש׳ תקכ״ג (1763) חתם על איגרת השליחות של ר׳ רחמים בג׳איו ור׳ יצחק זאבי.

עובדיה, ר׳ משה – שליח חברון לאפריקה הצפונית בש׳ תקמ״ז (1787).

עובדיה, ר׳ נסים – בש׳ תקל״ה (1775) חתם על האיגרת שנשלחה מחברון לחיד״א באיטליה.

עזרא, ר׳ יצחק חיים דוד – מחכמי חברון בשנת תרי״א (1851).

עזריאל, ר׳ אהרן – נולד בירושלים בש׳ תקע״ט (1819) ומחשובי חכמיה. בש׳ תרכ״ב (1862), לערך, היה שליח חברון לטריפולי, תוניס ואלג׳יר.

עייאש, יוסף דוד ב״ר יעקב משה – שליח ירושלים בש׳ תקפ״א ותקפ״ה (1825, 1821). בשנת תקפ״ח (1828) ייסד בחברון את ישיבת ״מגן אבות״, אשר התקיימה שנה אחת בלבד. בשנת תק״ץ (1830) קבל ע״ע שליחות חברון. בשליחות זו היה עד שנת תקצ״ב (1832). הוא נשאר באירופה ויצא מכלל ישראל. ספרו ׳קול דוד׳ הוא פירוש על הגדה של פסח (ליוורנו, תקפ״א – 1821).

עמרם, ר׳ נתן ב״ר חיים – שליח חברון של קהילות הספרדים והאשכנזים כאחת. בתקצ״ה (1835) היה בלבנון, איטליה, מאלטה, איטליה, תורכיה – עבר עשרות קהילות. בליוורנו הדפיס את הגדה של פסח עם פירוש ׳קרבן פסח׳ של אביו. מאיטליה עבר לצרפת ולהולנד. פקידי ואמרכלי אמסטרדם התנגדו לשליחותו

והוא פירסם חוברת חריפה נגדם – 'איגרת האמונה והתפארת' (אלטונה, תר"ג – 1843), אולם כל טענותיו לא הועילו. באמסטרדם פירסם ששה קונטרסים שלו. מאמסטרדם חזר לאיטליה ומשם לצפון אפריקה ושוב לאיטליה. בשליחותו אסף ספרים רבים. בשובו התיישב במצרים ובש' תרכ"ג נבחר כרב באלכסנדריה עד לפטירתו בער"ח כסלו, תרל"א. סופר פורה. חיבר: 'אור תורה' (שלוניקי, תר"י – 1850), 'נועם המידות', ג"ח (שלוניקי – ליוורנו, תרט"ו־תרכ"ט – 69–1855), 'עלוי נשמות' (ליוורנו, תרכ"ט – 1869), 'קנין גוף וקנין פירות' (ליוורנו, תק"ץ־ת"ר – 40–1830), 'קנין הגוף' (ליוורנו, תרכ"ה – 1865), 'קנין פירות' (ליוורנו, ת"ר – 1840), 'ספרא דחיי' (ליוורנו, תקכ"ט – 1869). הניח אחריו כ־15 כ"י נוספים והביא לדפוס מספרי אחרים.

פאיש, ר' יצחק – עלה לא"י מאשכנז והתיישב בצפת. עבר לירושלים וסובב באירופה, בשליחותה, בשנת תט"ז (1657). בשובו עבר לחברון. הוא חתום על איגרת השליחות של ר' חייא דיין. בשנת תל"ב (1672) יצא בשליחות חברון לארצות אשכנז.

פ'אלקי, ר' רפאל יהושע – שליח חברון לתורכיה בשנים תפ"ה־ת"ץ (30–1725), לערך. ר' שמואל שלם מביא בשמו דבר תורה ומכנהו "החכם השלם הדיין המצויין". גם ר' חיים משה אמריליו, מרבני שלוניקי, מביאו בספריו.

פאניז'ל, ר' רפאל מאיר – נולד בבולגריה בשנת תקס"ד (1804). בש' תקפ"ח־תק"ץ (30–1828) היה בשליחות ירושלים במרוקו. בש' תר"ה (1845) היה בשליחות חברון לאיטליה. בש' תרכ"ג (1863) יצא בשליחות ירושלים למרוקו. שם נתפרסם כבעל מופת. בש' תר"ם (1880) נתמנה ל"ראשון לציון". בתרמ"ז (1887) הדפיס את ספרו החשוב 'לב מרפא' – שו"ת, חידושים ודרושים. נפטר בן שמונים ותשע, בי"ד בטבת, תרנ"ג (1893).

פולאקו, ר' חיים הלוי – לפי עדות עצמו הוא נולד בשנת תק"י (1850). בתקמ"ח – תקצ"ח (1838–1788) היה פקיד חברון. בש' תק"ן (1790) הסכים על הספר 'שמן המר'. הוא חתום על איגרות השליחות של ר' אברהם רוביו ור' מיכאל הכהן (תקנ"ח – 1798) ולפני כן לר' אפרים נבון ור' יהודה ליאון (תקנ"ב – 1792). חתום על איגרת השליחות של ר' יוסף מולכו (תקפ"ב – 1822) ועל איגרת של ר' יוסף עייאש (תק"ץ – 1830). כ"כ הוא חתום באיגרת ההמלצה לר' מנחם בורלא (תקצ"ה – 1835). נפטר לאחר שנת תר"ה (1845), בן למעלה מ־95 שנה. מסופר עליו כי ידע את 'הירושלמי' בעל־פה.

פינטו, ר' יהודה – שליח חברון לתורכיה, לערך בש' תר"ד.

פינטו, ר' ישועה בן חיים – חתום על איגרת השליחות של ר' יוסף מולכו (תקפ"ב – 1822), ועל איגרת השליחות של ר' יוסף דוד עייאש (תק"ץ – 1830).

פיריה, ר' משה ב"ר אברהם – מגדולי רבני חברון. עלה לא"י משראי בוזנא בש' תרי"א (1851) ובש' תרי"ג (1853) נתקבל כרבה של חברון. נפטר בשנת תרכ"ה (1865). היה מפורסם כעושה נפלאות. בניו: בכור אברהם, שלמה ומרדכי וחתנו ר' סלימאן מני.

פראנקו, אברהם ב"ר נסים – נולד בחברון בש' תרנ"ו (1896). למד בת"ת של חברון ובישיבת "שדי חמד", וכן למד רוקחות ושחיטה בחברון. במלחמת העולם הראשונה היה הרוקח של חברון, אולם עד מהרה נלקח לצבא כרוקח. עם תום המלחמה עבד כרוקח ב"הדסה", אולם עבר להוראה, בה שימש כבר בעבר. בשכם לימד את ילדי השומרונים ומשם עבר לחברון כמורה בבית הספר לבנות. היה מזכיר העדה הספרדית, מזכיר עיריית ירושלים ופעיל במוסדות העדה. המשיך בלימודיו וקבל תואר עורך־דין. לאחר מאורעות תרפ"ט נסע ללונדון בקשר לגורלה של חברון, ומתרצ"א (1931) ואילך עסק בכל הקשור ליישוב החברוני. מיוזמי "המועצה למען קהילת חברון" ומן הפעילים בה.

פראנקו, רבינו מאיר ב״ר רחמים יוסף – נולד בירושלים בח׳ בתמוז, תרכ״ו (1866). היה יד ימינו ונאמנו של ר׳ חיים חזקיהו מדיני ומדייני בית דינו, וכן בבתי הדין שלאחר־מכן, עד לפרעות חברון בתרפ״ט. היה מחשובי הרבנים בחברון. לאחר פרעות תרפ״ט נשאר חבר בית הדין היחיד שניצל (חברי ביה״ד האחרים – גיסו, ר׳ חנוך חסון ור׳ שמואל קשטיל – נרצחו). מאז כיהן כראש הכוללות של חברון וכרב העדה. מדברי תורתו נדפסו בספרו של אביו ׳שערי רחמים׳ וב׳המאסף׳ של ר׳ בן־ציון קואינקה (נפטר בכ״ז בתשרי, תרצ״א – 1930).

פראנקו, ר׳ נסים רפאל ב״ר רחמים יוסף – נולד בחברון בשנת תרל״ד (1874) והיה שם שו״ב וראש מתיבתא בישיבת ״שדי חמד״. בראשית תרע״ב (1911) יצא בשליחות חברון למצרים ובשובו נבחר כחבר ביה״ד בראשותו של ר׳ חנוך חסון. כמו־כן שימש כחבר בית המשפט המחוזי בחברון. יסד חברה בשם ״צדקה ומרפא״, שהגישה סעד לחולים נצרכים. נפטר בניסן, תרע״ג (1913). בהיותו בן שלושים ותשע שנים.

פראנקו, ר׳ רחמים יוסף – (עיין ״אישים״).

פרחי, ר׳ יום טוב מאיר – מרבני חברון. שימש כדיין בבית דינו של ר׳ אליהו סלימאן מני, בשנת תרכ״ב (1862). אחת מתשובותיו הובאה בספר ׳שערי רחמים׳.

פרחי, ר׳ יצחק ב״ר שלמה – נולד בש׳ תקמ״ב (1782). נתייתם בבחרותו ונתחנך אצל ר׳ יום טוב אלגאזי. בש׳ תקפ״ח־תק״ץ (30–1828) יצא בשליחות ירושלים לתורכיה. בש׳ תר״ח־תר״ט (49–1848) יצא בשליחות חברון, יחד עם ר׳ לוי נחמיאש. ספריו: ׳זכות הרבים׳ (קושטא, תקפ״ט – 1829); ׳שבט מישור׳ (בילוגרדי, תקצ״ז – 1837); ׳אמרי בינה׳ בלאדינו (שם); ׳מיני מתיקה׳ (ליוורנו, תר״ח – 1848); ׳מתוק לנפש׳ (שם); ׳מתוק מדבש׳ (ירושלים, תר״ב – ליוורנו, תר״ח); ׳צוף דבש׳ (ליוורנו, תר״ט – 1849) ואת האדרות בשם ׳הדרת זקנים׳. באיזמיר הדפיס בש׳ תר״י (1850) את ׳זכות ומישור׳, שהוא תרגום ללאדינו של ספרו ׳צוף דבש׳, ובבילוגרדו הדפיס בש׳ תרי״א (1851) את ׳תקוני זוהר׳. בירושלים הדפיס את ספרו ׳טוב ירושלים׳ (תר״ג) על חשיבות השליחות. נפטר בירושלים בג׳ באייר, תרי״ג (1853).

פרחי, ר׳ ישראל חנוך – שליח חברון באייר, תרכ״ה (1865).

פרץ, ר׳ אהרן – בש׳ תקכ״ג (1763) חתם על איגרת השליחות של ר׳ רחמים בג׳איו ור׳ יצחק זאבי. בשנת תקמ״ח (1788) הוא שני לחותמים על איגרת השליחות של ר׳ שמואל הכהן.

פרץ, ר׳ משה – השד״ר הראשון של חברון, הידוע בשמו. בשנת ת״י (1650) היה במרוקו. ממנו נשתמרו שאלות בהלכה, ששאל את ר׳ שמואל צרפתי בפאס, מן הערים מכנאס וטיטואן (׳דברי שמואל׳, דף ל״ג, ל״ד).

פרץ, ר׳ משה – בש׳ תקמ״ח (1788) הוא חתום על איגרת השליחות של ר׳ שמואל הכהן.

צדקה, ר׳ יצחק – חתום על איגרת השליחות של ר׳ אברהם גדיליה (תק״ד–1744). היה מרבותיו של ר׳ חיים יצחק קאריגאל.

קאלידרון, ר׳ עזרא – מחכמי חברון. חתום על איגרת השליחות של ר׳ חייא דיין (תכ״א – 1661).

קאפילוטו, ר׳ נסים – נולד בירושלים בשנת תקצ״ו (1836) והיה שליח חברון לתורכיה בשנת תרכ״א, לערך. בתרי״א (1851) היה בין החותמים על איגרת השליחות של ר׳ דוד הכהן.

קאפילוטו, ר׳ רפאל – נולד ברודוס בשנת תרל״ד (1874) ועלה לחברון בשנת תרנ״ח (1898). עסק במסחר סידקית בקצה רחוב היהודים ובית מסחרו שימש מקום מפגש וכינוס לחכמים. נתחבב גם על ערביי חברון וסביבתה ופעמים רבות היה מיישב סכסוכים שביניהם. עסק תמיד בצורכי צבור ובאמונה ובימי מלחמת העולם הראשונה נתמנה ע״י ר׳ דוד ילין ז״ל לחבר ״ועד העזרה ליהודי חברון״ ועשה במסירות להקלת המצוקה של אותן המשפחות שנותקו עקב המלחמה, כשהוא תומך בהן לא אחת, מכיסו שלו. נפטר בירושלים בכסלו, תרע״ט (1918).

קאריגאל, ר׳ אברהם – חתום על איגרת השליחות של ר׳ דוד ן׳ מראג׳י (תקכ״ח – 1768).

קאריגאל, ר׳ אברהם יצחק שאול – נולד בחברון בש׳ תקנ״ג (1793). מחכמי חברון ומבית דינו של ר׳ משה פירירה. בין החותמים על הקמת ישיבת ״מגן אבות״. בשנת תרכ״ב (1862) היה עוד בחיים.

קאריגאל, ר׳ חיים יצחק – (עיין ״דמויות״).

קאריגאל, ר׳ נחמיה – בש׳ תקכ״ג (1763) חתם על איגרת השליחות של ר׳ חיים רחמים בג׳איו ור׳ יצחק זאבי.

קאריגאל, ר׳ שמואל – חתם על קבלת כספים מר׳ יהודה אסיאו בש׳ תק״י (1750). ובש׳ תקל״ה (1775) הוא חתום על איגרת השליחות של ר׳ משה סקלי הכהן.

קאריו, ר׳ אברהם שלמה – חתום על איגרת ההמלצה לר׳ יצחק רפאל עזריה זאבי (תר״ד – 1844) ולר׳ דוד הכהן (תרי״א – 1851). שם חתום רבי אברהם שאול וייתכן שאחד הוא, אלא שהיתה טעות בקריאה.

קאריו, ר׳ נסים חיים – מעסקניה החשובים ביותר של חברון. חתום על כתבי שליחות וחתום תמיד ראשון אחרי רבני העיר, ר׳ חזקיהו מדיני ור׳ סלימאן מנחם מני.

קואינקה, ר׳ בן־ציון (שמואל וידאל רפאל) ב״ר אברהם – נולד בירושלים בכ״א בניסן, תרכ״ז (1867). מילדותו נתפרסם כעילוי, אולם עסק במסחר וסירב ליהנות מכתרה של תורה. מתרנ״ו (1896) היה ראש ישיבת ״תפארת ישראל״ ועורך ׳המאסף׳. מתרנ״ז כיהן כדיין בבית דינו של הרב נסים ברוך. בתרנ״ט (1899) יצא בשליחות חברון למצרים ולארצות הברית. בתרס״ד (1904) נתמנה לדיין בבית דינו של הרב אלישר, בעל ׳ישא ברכה׳. עמד בראש מושב הזקנים של הספרדים בירושלים. מתרס״ו (1906) החל לעסוק במסחר ספרים ועשה בו חיל רב. מתרע״א (1911) – ראש מורי ההלכה בבית המדרש לרבנים, מיסודה של ״עזרה״. במלחמת העולם הראשונה סבל רעב. בתרע״ט (1919), לאחר הכיבוש הבריטי, נבחר כחבר ועד הרבנים של רבי חיים משה אלישר וחבר הרבנות הראשית לא״י. מתרצ״א (1931) נבחר כרבה של חברון. נפטר בט״ז בחשון, תרצ״ז (1936). חיבר ׳זכרון לאברהם׳ – על משניות. הניח אחריו הרבה חיבורים בכתב־יד.

קובו, ר׳ יצחק – חתום על איגרת השליחות של ר׳ יוסף דוד עייאש (תק״ץ – 1830).

קובקי, ר׳ אברהם – (עיין ״אישים״).

קובקי, ר׳ יוסף – בן אחיו של ר׳ אברהם קובקי. בשנת תנ״א (1691) היה באלג׳יר בשליחות ירושלים, ושליח צפת בתורכיה (תע״ח – 1718) לאחר שכבר ישב בחברון. היה חבר בית דינו של ר׳ אברהם יצחקי בירושלים והסכים שם על כמה ספרים. חתימותיו מופיעות בכמה תעודות. בסוף ימיו התיישב בחברון, על־כל־פנים לפני שנת תע״ח. חיבר ספר על הסמ״ג. החיד״א עוד ראה קונטרסים מהספר אך רובו אבד. כן חיבר תשובות. ר׳ חיים אבולעפיה מרבה להזכירו.

קלאמארו, ר׳ יצחק – מראשי בית המדרש ״בית אל״ בירושלים. בש׳ תרי״ד (1854) יצא בשליחות חברון. בתרט״ז (1856) היה בשליחות ירושלים. בתרל״ג (1873) יצא שוב בשליחות חברון לצפון אפריקה. נפטר בירושלים בי׳ תשרי, תרמ״ד (1883).

קמחי, ר׳ משה ב״ר דוד – נולד בבוסניה בשנת תקס״ט (1809) ועלה לחברון בשנת תק״פ (1820). ראש ישיבה, חבר בית הדין מראשי הקהילה. חתום על תעודות מש׳ תקצ״ט (1839) ואילך. בשנים תרכ״א־תרכ״ב (61–1860), לערך, היה שליח חברון. בש׳ תרמ״ג (1883) הסכים על הספר ׳עבודת ה׳׳ לר׳ שניאור זלמן ב״ר מנחם מנדל שהוא מכנה אותו ״הרב המופלא ירא ה׳ ועניו, סבא דמשפטים המפורסם, ראש הוועד דעה״ק חברון״.

קמחי, ר׳ משה ב״ר יו״ט – שליח חברון בתקופת ר׳ יוסף שלום. בשובו משליחותו הביאו ר״י שלום לפני ערכאות הקונסול האנגלי וגרם בזאת לחילול השם. החל משנת תקצ״ט (1839) הוא חתום על תעודות חברוניות שונות. בש׳ תרי״א (1851) הוא חתום על איגרת השליחות של ר׳ דוד הכהן.

קמחי, ר׳ עובדיה ב״ר חיים יוסף – נולד בחברון בש׳ תרמ״ח (1888). סיים את בית המדרש לרבנים בקושטא. סופר מהיר בשפות שונות. בפריז ערך את דו־הירחון הצרפתי ״מנורה״ והיה עסקן פעיל ביותר בציבוריות הספרדית העולמית. נודע והתפרסם כמשורר בעל שאר־רוח. שיריו נדפסו ב׳מזרח ומערב׳. כן תרגם שירים רבים מעברית לצרפתית (שתיים מן הפואימות שלו מובאות בקובץ זה).

קצבי, ר׳ אברהם ב״ר משה – שליח חברון בש׳ תקצ״א (1831) לצפון אפריקה.

קריספי, ר׳ יום טוב – שליח חברון, יחד עם ר׳ אברהם גדיליה, בש׳ תפ״ז (1727). יצא לחו״ל עוד בשנת תע״ח (1818) בשליחות ירושלים. בשליחות חברון ביקר באיטליה, הולנד ואשכנז. עדותו על הרמח״ל נדפסה בספר ׳רמח״ל ובני דורו׳.

קשטיל, ר׳ אברהם – תלמידו של ר׳ אברהם ישראל זאבי. חתום על איגרת השליחות של ר״א גדיליה (תק״ד – 1744). בש׳ תק״י (1750) חתם על קבלת כספים מר׳ יהודה אסיאו. בתקי״ד (1754) הוא ראשון החותמים על ספרו של חיד״א ׳שער יוסף׳. מש׳ תקי״ז (1757) נתמנה כראש רבני חברון. בשנת תקי״ח (1758) הסכים על הספר ׳אורים גדולים׳.

קשטיל, ר׳ אברהם ב״ר נסים – יליד חברון וחתנו של ר׳ שלום ב״ר אליהו מני. מש׳ תר״ע (1910) כיהן כרבה של הקהילה היהודית בליסבון.

קשטיל, ר׳ אליהו יהודה – בש׳ תק״י (1750) הוא חתום כמקבל כספים מאת ר׳ יהודה אסיאו. בתקכ״ח (1768) חתום על איגרת חברון שנדפסה בוויניציה. בתקמ״ב (1782) הוא חתום על איגרת השליחות של ר׳ ישראל זאבי.

קשטיל, ר׳ חיים שלום – מחכמי חברון בשנת תרי״א (1851).

קשטיל, ר׳ חיים ב״ר נסים – נולד בחברון בש׳ תרמ״ו (1886). תלמידו המובהק של ר׳ חיים חזקיהו מדיני. בשנת תר״ע (1910) נסע אל בית המדרש לרבנים בקושטא וסיימו בהצטיינות. בתרע״ג (1913), לערך, נבחר כרב באתונא. ציוני פעיל וסופר מהיר. כמה ממאמריו תורגמו ליוונית. נפטר בכ״ח בסיון, תרפ״ד (1924), בהיותו בן שלושים ושמונה.

קשטיל, ר׳ יהודה – בש׳ תקכ״ג (1763) חתם על איגרת השליחות של ר׳ רחמים בג׳איו ור׳ יצחק זאבי.

קשטיל, ר׳ יהודה – חתום על איגרת המלצה לר׳ מנחם בורלא (תקצ״ה – 1835).

קשטיל, ר׳ יהודה ב״ר אליעזר – (עיין ״דמויות״).

קשטיל, יוסף ב״ר יהודה – נולד בחברון והתחנך בה. עבר לירושלים ואח״כ לת״א, התפרסם כעיתונאי ברוך כשרון ומארגן מפעלי תרבות שונים. היה מיוזמי ״המועצה למען קהילת חברון״ ומן הפעילים בה. נפ׳ בשנת תשכ״ח.

קשטיל, ר׳ יוסף – חתום על איגרת השליחות של ר״א גדיליה (תק״ד–1744).

קשטיל, ר׳ יעקב – חתום על איגרת השליחות של ר׳ אברהם גדיליה. בש׳ תק״י (1750) הוא בין החתומים על קבלת כספים מהגביר ר׳ יהודה אסיאו.

ממול: שער הספר 'שמן המו"ר' מרדכי רוביו; נדפס בליוורנו בשנת תקנ"ג (1793) (אוסף כתה"י, בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים)

קשטיל, ר' מאיר שמואל ב"ר אליעזר – נולד בחברון בש' תר"ך (1860). נשא את אחותו של הרשל"צ ר' יעקב מאיר. בתרמ"ד (1884) היה שליח חברון לעיראק ולהודו ובתרנ"ד (1894) לאלג'יר. עסק גם במסחר ועשה חיל. משנת תר"ע (1910) היה חבר ביה"ד של חברון, כראב"ד. בש' תרפ"א (1821) נבחר לנשיא העדה ולראש העיר של האשכנזים והספרדים. היה עסקן ציוני פעיל. נרצח במאורעות תרפ"ט (1929) בחברון.

רוביו, ר' אברהם ב"ר מרדכי – חתום על איגרת השליחות של ר' רחמים בג'אי ור' יצחק זאבי (תקכ"ג – 1763). בתקכ"ח (1768) יצא, יחד עם ר' רפאל שבתי הכהן, לפולין. בתקל"ה (1775) הוא חותם מחברון על איגרת לחיד"א, שהיה אז באיטליה. בתק"ן (1790) יצא שוב לאיטליה ובתקנ"ח (1798) יצא יחד עם ר' מיכאל הכהן לאשכנז ולהולנד. לאחר־מכן יצא יחד עם ר' ישעיהו בג'אי.

רוביו, ר' בן ציון – מחכמי חברון במאה החמישית לאלף הששי (פרטים עליו אינם ידועים).

רוביו, ר' מרדכי – מגדולי חכמי חברון. גדל בירושלים והיה תלמידו של ר' יצחק הכהן בעל 'בתי כהונה'. בהיותו בר־מצווה דרש ר' יעקב אלגזי לכבודו. בחברון עמד בראש ישיבת "חסד לאברהם ואמת ליעקב" והיה גם מחכמי ישיבת "כנסת ישראל". בש' תקל"ד (1774) נבחר כרבה של חברון. בשנת תק"ב (1742) היה בשליחות לתורכיה וארצות ערב. בשנת תק"ג (1743) כבר היה בארץ. בתקי"ח (1758) הסכים לספר 'אורים גדולים' ובתקל"ד – תקמ"ב (82–1774) הוא חתום על איגרות. אחרי פטירתו בש' תקמ"ג (1783), הדפיס בנו את ספר תשובותיו 'שמן המו"ר' (ליוורנו, תקנ"ג – 1793) בהסכמת כל רבני חברון.

רוביו, ר' משה ישראל – נולד בחברון בש' תקל"ד (1774). בש' תק"ץ (1830) הוא חתום על איגרת חברון לייסוד ישיבת "מגן אבות". כמו־כן הוא חתום על איגרת ההמלצה לר' יצחק רפאל עזריה זאבי (תר"ד – 1844).

רוזליו, ר' נסים – מגדולי חכמי חברון. בתנ"ב (1692) יצא בשליחותה לערי תורכיה. בדרכו נתבקש לפסוק בהלכות רבות. בתנ"ז (1697) כבר היה בחברון ובשנת תס"א (1701) הסכים על הספר 'אבק סופרים', לר' אברהם קונקי. בשנת תס"ו (1706) יצא שוב לשליחות ובדרכו נפטר בעיר איסקופיה.

רומנו, ר' חיים – שליח חברון למרוקו בשנת תר"א (1841).

רופא, ר' מאיר ב"ר חייא – נולד בצפת. בילדותו התייתם מאביו ומאמו. למד בישיבות חברון ויצא בשליחותה בשנת תי"ב לאיטליה. בשנת תכ"ה (1665) היה בעזה. התרשם מנבואותיו של נתן העזתי והיה לשבתאי מאמין, גם אחרי ההמרה. בשנייה יצא בשליחות בשנים תל"ג־תל"ד (4–1673) וניהל תעמולה ערה לטובת השבתאים. משחזר לחברון הסכים על הספר 'שער אפרים' (בשנת תמ"ז – 1687). בשנת תמ"ט (1689) היה בין החתומים על איגרת השליחות של ר' יוסף הלוי. ר' מאיר הצליח מאד באוסף הכספים ור' שמואל אבוהב מוויניציה מעיר, כי הכספים שנאספו "הם הרבה יותר ממה שאמדנוהו". השפעתו על ר' אברהם פיררה, ראש קהילת אמסטרדם, היתה רבה והוא היה הגורם להקמת "ישיבת פיררה" בחברון וכן להפיכתו של ר' אברהם לשבתאי.

רמוך, ר' יאודה ן' – מחכמי חברון וחתום בשנת תק"י (1750) על קבלת כספים מר' יהודה אסיאו.

שבתאי, ר' רפאל (הכהן) – בש' תקל"ד (1774) יצא עם ר' אברהם רוביו לפולין. בתקל"ד כבר היה שוב בחברון. בשנת תקל"ה (1775) חתם על איגרת השליחות של החיד"א ושל ר' משה סקלי הכהן. בש' תקמ"ב (1782) חתם על איגרת השליחות של ר' אברהם ישראל זאבי ובש' תק"ן (1790) הסכים לספר 'שמן המו"ר'. בתקנ"ב (1792) חתם על איגרת השליחות של ר' אפרים נבון ור' יהודה ליאון.

שלום, ר' יוסף ב"ר עבדאללה משה חיים – (עיין "דמויות").

שלמה, ר' בן דוד – בש' תקכ"ג (1763) חתם על איגרת השליחות של ר' רחמים בג'אי ור' יצחק זאבי.

שלמה, ר' בן רבי יצחק מקאליש ב"ר אהרון ליב מפרימשלאן – אדמו"ר בחברון ומספרים עליו מופתים רבים. נפ' בירושלים בי"א ניסן תרכ"ח (1868) (מצבתו נתגלתה בהר הזיתים ע"י ר' יעקב שלום גפנר).

שמי, (סרווי) יצחק – נולד בחברון בש' תרמ"ז (1887) לאביו ר' אהרן סרווי, הסוחר הנודע בבדים ובחוטי משי (עיין "דמויות"). למד ב"חדר" והיה מתלמידיו של הגאון מדיני בישיבתו "שדי חמד". לאחר־מכן לירושלים ולמד הוראה בביהמ"ד "עזרא". שימש בהוראה למעלה מארבעים שנה, ובתוכן בשליחות הוראה בקהילת סופיה. היה סופר ומשורר מחונן, שחשף לראשונה את הכסות מעל פני המזרח והרים בספרות העברית את יריעת האוהל הערבי. הוא הכיר יפה את מנהגיהם ואורח־חייהם של ערביי חברון והם משתקפים במרבית סיפוריו־ספריו. הידועים שבהם: 'נקמת האבות'; 'בין חולות הישימון'; 'ג'ומעה אל־אהבל'; 'הבריחה'; 'העקרה'; 'כופר נפש', ועוד. בסוף ימיו הגה רעיון להוציא לאור ספר שיתאר את אורחות חייהם של היהודים בחברון לרבות תושביה הערביים, אולם לא זכה. נפטר בחיפה, בתחילת אדר, תש"ט (1949).

שמרלינג, ר' משה ב"ר שמעון – עלה לארץ עם אביו ואשתו מרת חנה־דבורה, שעמה התחתן בדרכם לארץ והתיישבו בחברון. נולד בשקלוב בשנת תקס"ז (1807). רבי לוי יצחק סלונים היה חתנו.

שמרלינג, ר' שמעון ב"ר חיים (משקלוב) – התיישב עם חסידי חב"ד, בשנת תקפ"ג (1823) בחברון. חתום על ההסכם עם העדה הספרדית (תק"ץ – 1830) וחתום על איגרת השליחות של ר' נתן עמרם (תקצ"ה – 1835).

שניאור זלמן, ר' בן רבי מנחם מנדל – שליח חסידי חב"ד

ספר

שו"ת שמן המר

נאם [illegible]

הדור נתם רחו כשרת שמיכת מוקף תומת תלמוד גדול ומעשה רב · מפרק כלאחר יד סהרים סרמים כמעשהו כתו"ל סדק היטב וחנב חורפים כחית לעומקא דדינא ויוכח משפט לאור רב · כאשר ישאל איש שפיקא דדינא נעלם דבר עיילוהו למערתא דריבי ולא מצאו מענה אתא רבין יכתוב ידו תשובה שלימה לארבה ולרחבה ויהי לפס למושיע גרב · פנה ווית לא שכיח נור לחית נור לפיק מכרך ועסיק בכולהו שמועי וספרן של נדיקים רשעונים ואחרונים כפלפל"ה תריכתא בני עמיקתא מרים סדרא ועד לחרן עקב רב · מודע בשערים סמנוניס עם כבוד תהלתו כקהל חסידים כל העם עונים לאחריו מקודש סולך ורב · סבא דמשפטים זקן ויושב כיסיכם עטרת רשעי לבא מלרי ורבי **הרב המופלא** וכבור ס' מלא כוניכא דנסורא ר"מ ור"מ בעט"ק **חברון** תובב"ג כמוסר"ר **מרדכי רוביין** זלהה מתהלך כגן דקביע ליה ערגיה לור נערב · שכי קרא שמו **שמ"ן המ"ר** הלא כרשעי תיבות **שלמות מן הרב מרדכי רוביין** למען ספר שמו כקרב ישראל ויאר לנו כעגם סמתים וכרקים רב :

לחברך לת ס' לחער עד כה ברכני לחיות מדמים ועולם לחתי קדוש לבא מלרי זנ"ל לבא זעירא כר כירב הנעזיר **אברהם רוביין** ס"ט שליח עיר הקדש קריית מרבע סיח חברון ת"ו :

נדפס

פה **ליוורנו** יע"א

בשנת **רחם ארחמנו** נתס ס' (נפ"ק) ·

בדפוס המשובח של השותפים

סחפס כמוסר"ר **יעקב נונים ואיס** נר"ו ·

וסמסכיל במס"ר **רפאל מילדולה** נר"ו ·

Con Approvazione

בחברון לארצות ערב בש׳ תרי״ב (1852). היה בעיראק ובהודו, ובש׳ תרי״ח (1858) יצא שנית להודו. הצליח להשיג ממשפחת ששון כספים לבניית בתי הכנסת של חב״ד בירושלים ובחברון. בתרכ״ג (1863) היה ברוסיה וכן במצרים, סוריה, תורכיה, צרפת, הולנד, גרמניה ואנגליה. בתרכ״ד (1864) הדפיס, יחד עם ר׳ זאב וואלפנזון, את תשובות הגאונים ׳חמדה גנוזה׳. בתרכ״ו (1866) הדפיס את ספרו של זקנו ׳קול אריה׳ (מאת ר׳ אריה ליב חריף, אב״ד הומל). בתרל״ו (1876) הדפיס את ספרו ׳זכרון ירושלים׳, ובשנת תרמ״ד (1884) הדפיס את ספרו ׳עבודת ה׳׳.

שפירא, ר׳ דב בער ב״ר יהודה ליב הלוי – נמנה על הקבוצה הראשונה של חסידי חב״ד בחברון.

שרים, ר׳ יוסף חיים – נולד בארם־צובא בש׳ תרי״א (1851). בילדותו עלה לירושלים. היה בקי בשפות המזרח, בעל קול ערב ודרשן. לראשונה יצא בשליחות ״בית אל״ בירושלים בש׳ תרמ״ב (1882), והרבה לצאת בשליחויות וביניהן גם בשליחות חברון. נפטר בזקנה מופלגת, בש׳ תש״ח (1948), בירושלים.

שרעבי, ר׳ חזקיהו יצחק ב״ר שלום – שליח חברון לצפון אפריקה, לערך בשנים תקנ״ב־תקס״ג (1803–1792). שימש כראש ישיבת המקובלים ״בית אל״. בתקס״ו (1806) היה בירושלים. נפטר בש׳ תקס״ח (1808).

תורג׳מן, ברוך אברהם – חתום על ההמלצה לר׳ מנחם בורלא (תקצ״ה – 1835), ועל ההמלצה לר׳ רפאל עזריה זאבי (תר״ד – 1844).

תורג׳מן, ר׳ יוסף – בש׳ תקמ״ב (1782) חתם על איגרת השליחות של ר׳ אברהם ישראל זאבי.

תורג׳מן, ר׳ יעקב – הסכים על הספר ׳שמן המׁר׳ (תק״ן – 1790). חתום על איגרת השליחות של ר׳ אפרים נבון ור׳ יהודה ליאון (תקנ״ב – 1792).

תורג׳מן, ר׳ רחמים רפאל – מחכמי חברון בשנת תרי״א (1851).

תמה, ר׳ מרדכי – שליח עצמו מחברון בהולנד, צרפת ואמריקה. היה בן בתו של ר׳ אליעזר נחום, מחבר ׳חזון נחום׳. באמסטרדם הדפיס את שו״ת הרמב״ם. בתרגמו את הספר מערבית לעברית (תקכ״ה) וכן הדפיס את הספר ׳משכיות כסף׳. החיד״א מספר עליו שהוא נתפס להשכלה הצרפתית ו״כופר בעיקר ושותה מיינם של גויים״. בתקל״ט (1779) היה בהאג והדפיס את ׳ספר המבקש׳, לר׳ שם טוב ן׳ פאלקרה, עם דברי הקדשה בצרפתית לפרנסי קהילת הספרדים שבאוויניון אשר סייעו בידו.

ליקט י׳ אלפסי

"האדמה אשר ממנה נלקח האדם היא אדמת הר המוריה, במקום שנמצאה אבן השתיה, שממנו הושתת העולם. וסוף האדם במערת המכפלה, ששם שלמותו לעלות ממדרגה למדרגה".

השל"ה

דמויות

רבי יצחק קאריגאל

רבי יצחק קאריגאל, מחכמי חברון, היה אחד משלוחי ארץ־ישראל שהגיעו לקהילות נידחות במזרח ולמקומות רחוקים בקצה העולם החדש, לפרס ולערביסטאן מצד אחד, ולהודו המערבית ואמריקה מצד שני. במקומות שביקר נתקבל בהערצה ובכבוד וחותם השפעתו נשאר גם לאחר צאתו. עזרא סטיילס, תיאולוג נוצרי וכומר בעיר ניו־פורט, שהיה אחר־כך נשיא ייל קולג' (היום אחת האוניברסיטאות הידועות באמריקה), התוודע לקאריגאל בניו־פורט בשנת תקל"ג. הוא ראה בקאריגאל תלמיד־חכם חסיד ופיקח, בעל נסיון־חיים ונימוסים, התרועע ושוחח עמו על הלשון העברית ועל ביאת המשיח. ידידותו עמו נמשכה גם לאחר ששימש קאריגאל רב בסורינאם ובברבאדוס שבהודו המערבית[1].

ר' יצחק קאריגאל נולד בחברון בשנת תפ"ט[2]. שם אביו לא ידוע והיה כנראה נכדו של ר' דוד ב"ר יצחק קאריגאל[3], אף הם היו שלוחי ארץ־ישראל באירופה המערבית מטעם ירושלים. הוא למד תורה בירושלים ובחברון והוסמך להוראה בשנת תק"י, על־ידי רבו ר' דוד מלמד. בן 25 היה כשהוטלה עליו, בשנת תקי"ד, שליחות חברון. הוא היה במצרים, תורכיה, שאלוניקי, סוריה, אורפה, בגדאד ופרס, וחזר לחלב כדי להגיע ממנה לא"י[4].

שליחותו השנייה, בשנת תקי"ז, היתה לאירופה המערבית, וגם עליה אין אנו יודעים אלא מרשימותיו של סטיילס. והנה מצאתי בגנזי בית־המדרש לרבנים בניו־יורק חמש איגרות בכתב־ידו של ר' יצחק קאריגאל. הן נשלחו לר' שלמה יהודה חזק ממודינה, ומפיצות אור על פעולותיו של השליח באיטליה. איגרת אחרת, מר'

1 ראה ג"א קוהוט 'עזרא סטיילס והיהודים', ניו־יורק, 1902, 83—85, 114—133.

2 סטיילס רושם ביומנו, לפי עדות קאריגאל, ט"ו בתשרי תצ"ד (15.10.1733) קוהוט 127, 129. אולם בנוסח המציבה שלו כתוב שבן 48 שנים היה במותו בשנת תקל"ז. בנוסח העברי נפגמה האות ח' בכמה מקומות ונראית כאות ה'. אעפי"כ מחזיק ר' עמנואל, שפירסם את המציבה, בדעה שהיה בן מ"ה, כדי להתאים לרשימתו של סטיילס.

3 ראה שלשלת המשפחה בספר חיד"א, ח"א.

4 קוהוט עמ' 127, 129.

אליהו הלוי מאליסנדריה אל ר' שלמה חזק, שנכתבה בשולי איגרתו של ר' יצחק קאריגאל, נשתמרה בשתי העתקות בכ"י בבית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים[5].

חליפת האיגרות אינה שלמה. לא זו בלבד שחסרים כל המכתבים של ר"ש יהודה חזק, אלא גם לא כל מכתבי קאריגאל נשתמרו. קשה לקבוע סדר האיגרות. ברובן חסר התאריך ורק ב־2 צויין שם המקום, אולם כולן נכתבו לאחר ביקורו במודינה.

איגרת א' נכתבה בליוורנו בפרשת מסעי, כלומר בסוף חודש תמוז, או ראשית אב. קדמה לה איגרת מר' שלמה חזק שקאריגאל משיב עליה. הוא מודה על החסד שגמל אותו בהיותו במודינה

5 דף 21א' 36א'.

ומודיע לו בשמו של ר׳ יצחק נוניס ואיס, שאם יבוא למודינה אשכנזי, שפעם קורא לעצמו נפתלי ליפשיץ ופעם נפתלי שפירא, ירחיקו אותו ״כי הוא רשע גמור, נואף משלח מדנים״, ומבקשו להודיע על כך למנטובה ולקהילות הסמוכות. ליפשיץ זה אינו אלא ר׳ נפתלי ב״ר משה אשכנזי, שיצא מפולין עם בני ביתו לעלות לצפת. בשנת תקי״א היה בקושטא וסייע בידי ר׳ מרדכי ב״ר שלמה יפה להביא לדפוס את השיטה ׳לא נודע למי׳. עם תום ההדפסה סובבו בערי אירופה כדי להפיץ את הספר. בחורף של שנת תקט״ז היה בניצה והתעתד לבקר בליוורנו[6]. מכאן שאיגרתו של קאריגאל נכתבה בשנת תקי״ז.

בין האיגרת הראשונה והשנייה חסרה איגרת אשר ר׳ שלמה חזק לא השיב עליה ור׳ יצחק קאריגאל חזר וכתב לו, כדי להודיעו, שלאחר כמה ימים יסע שוב למודינה ויתראה עמו.

איגרת ג׳ – היא האיגרת היחידה שזמנה מפורש – נכתבה בתשעה־עשר בתמוז, תק״כ (1760), בסיניגאליה. השליח נסע ליריד שבעיר זו והתעתד להשאר בה ״עד תום היריד״. איגרת זו היא תשובה למכתבו של ר׳ שלמה חזק, שבה בקש, כנראה, למצוא בת־זוג לאחד הבנים של משפחת סאנגוויניטי.

איגרת ד׳ נכתבה בראש חודש כסלו, שבוע לפני שקאריגאל חשב לנסוע מאיטליה. זמנה הוא איפוא שנת תקכ״א. בינתיים עבר למנטובה ומעיר זו שלח מכתב לר׳ שלמה חזק. משעברו שבועיים ולא נענה, יצא למקום אחר וחזר וכתב למודינה.

נראים הדברים שאיגרת ה׳ היא תשובה לאיגרת שקיבל מר׳ שלמה חזק על המכתב הקודם, ושבה הצטדק ר׳ שלמה חזק שלא השיב לו, מפני שהיה סבור שמקבל האיגרת כבר יצא לדרך.

מכתבו של ר׳ אליהו הלוי מאליסנדריה, שנשלח לר׳ שלמה חזק, נכתב בין הימים ט״ו – כ׳ בסיון, תקי״ט, ואעפ״י שהמכתב נשלח יחד עם איגרתו של קאריגאל (ואותה איגרת לא הגיעה לידינו), אין היא עוסקת כלל בענייניו של ר״י קאריגאל. מרומז בה על ״הלמדן הידוע״, שכנראה נ׳כרו בו סטיות, ונתעוררה שאלה אם יש לרחקו או להוסיף ולחלוק לו כבוד.

ר׳ יצחק קאריגאל יצא למסעו השני מחוף אלכסנדרטה והגיע לליוורנו בשלהי שנת תקי״ז. סטיילס שמע מפיו שביקר בערי איטליה אלו: ליוורנו, פירנצי, רומא, בולוניה, מילאנו, פאדובה, ווניציה. מאיטליה נסע לווינה, לפראג, לגרמניה, לאמשטרדם וללונדון וסיים את שליחותו בשנת 1761. כמה זמן עשה באיטליה לא ברור ועדותו של סטיילס מפי השליח לוקה ודאי בחוסר־דיוק, שהרי סטיילס עצמו כותב שר״י קאריגאל עשה 6 שנים באיטליה. עכ״פ אין רשימת הקהילות שביקר בהן קאריגאל באיטליה שלימה. הוא היה גם במודינה (איגרת ג׳), בפיזארו, באנקונה ובסיניגאליה. באליסנדריה היה בסיון תקי״ט (איגרת ה׳) ובמנטובה עשה בסוף שליחותו, בכסלו תקכ״א (איגרת ד׳).

במודינה ביקר פעמיים ונסתייע בר״ש חזק, שעמו קשר קשרי ידידות ובמשך שהותו באיטליה החליף עמו מכתבים. באיגרת א׳ הוא כותב: ״צר לי מאד שאין אני יכול לשרתו ולשלם לו אחת מני אלף אלפי אלפים על כל הטובה אשר הפליא לעשות עמי״.

באיטליה פעל ר׳ יצחק קאריגאל לא רק בעסקי שליחותו. מן השלוחים עסק גם בשדכנות[7] (איגרת ג׳), אבל, כנראה, לא רק צעדיו היו זריזים, הוא נסע ממקום למקום וגילה פעילות גם בעסקי מסחר. בחודש תמוז תק״כ (1760) נסע ליריד בסיניגאליה וחשב להישאר שם עד תום היריד (איגרת ג׳); הוא שימש סוכן ומתווך בין מאספי ספרים ומעתיקי כתבי־יד, שלח קלף לר׳ שלמה חזק ממודינה (איגרת ה׳) וסחר, כנראה, בתשמישי־קדושה. כרבים מן השלוחים עסק גם בשדכנות[7] (איגרת ג׳), אבל, כנראה, לא רק לשם מצווה אלא גם לשם קבלת שכר. תעודה חדשה שנתגלתה בגנזי הקהילה הספרדית באמשטרדם, מלמדת שבשנת תקכ״ד השקיע כספים במניות אנגליות והולנדיות[8].

מתי יצא קאריגאל מאיטליה? אם סדר המכתבים שלפנינו נכון הוא, הרי שהתעתד לנסוע בחודש כסלו תקכ״א. אולם יש לפקפק בסדר מסעו, כפי שתואר ביומנו של סטיילס. דרכם של השלוחים בזמנו היתה דרך ה״סיבוב״. מאיטליה יצאו לגרמניה, הולנד ואנגליה ושבו לאיטליה. במדינה זו סיימו את שליחותם ומחופיה הפליגו חזרה לארץ־ישראל. סטיילס כותב, שבשנת 1761 הגיע ר׳ יצחק קאריגאל לקוראסאו באמריקה. החומר שפירסם עמנואל[9] מכחיש גם תאריך זה. הוא הגיע לעיר זו בזמן יותר מאוחר, בראשיתו של חודש ספטמבר 1762. כיצד הגיע השליח לעולם החדש, הלא שליחותו היתה רק לאירופה המערבית? יתר על כן: שאלתו לר׳ שלמה חזק באיגרתו האחרונה, אם קיבל ידיעות מדודו שבירושלים ״על המזונות שבירושלים״, מלמדת שמגמת פניו של ר׳ יצחק קאריגאל היתה לשוב לארץ־ישראל. דומה איפוא שבעת היותו באמשטרדם הגיעה השמועה על מותו של ר׳ רפאל שמואל מינדיס די־סולא, שנפטר באייר בשנת תקכ״א[10], ומכיוון שקוראסאו היתה כפופה לקהילה הספרדית באמשטרדם, הציעו הפרנסים לר׳ יצחק קאריגאל את משרת הרבנות בקוראסאו, וצאתו למקום זה לא היתה אלא לשם הרבנות. בהגיעו לקוראסאו נתקבל בכבוד גדול וה״מעמד״ קיבל אותו מיד לרב ומורה והעלה לו בשכרו 750 פייסות לשנה, משכורת גבוהה שעלתה אף על משכורתו של ר׳ שלמה שלם, רבה של הקהילה הספרדית באמשטרדם. ר׳ יצחק קאריגאל הקים ״מדרש״ בקוראסאו והעמיד תלמידים.

בשנת תקכ״ד נסע מקוראסאו להולנד והיה באמשטרדם בעשרים ואחד באב, תקכ״ד. מהולנד חזר לאיטליה והפליג

6 הענין נזכר באיגרת מליוורנו מפרשת שמות תקט״ז. חכמי קושטא פנו כנראה לביה״ד בליוורנו וביקשו לחפש אחריו ולהחזירו לביתו. שמו המדוייק היה אברהם נפתלי כהן אשכנזי ושינה בוודאי שלא יכירוהו.

7 ע׳ י׳ זנה, ״סיבוב״ ר׳ אברהם לב אריה. שנה ג׳, תשי״א, עמ׳ מ״א.

8 עמנואל, שם, צילום 77, ליד עמ׳ 481.

9 שם, עמ׳ 482.

10 ע״ע שם, עמ׳ 340–344. סטיילס (עמ׳ 129) כותב שבהגיעו לקוראסאו מילא מקומו של הרב שיצא להשתלם בהולנד.

מנמלה של ליוורנו ליפו והגיע לירושלים בחודש אוגוסט 1764. ר׳ יצחק קאריגאל נבחר לרבו של קהל ״נדחי ישראל״ בברבאדוס, בקיץ תקל״ד (יוני 1773), ושלוש שנים לאחר מכן, בשנים־עשר באייר, תקל״ז, נפטר.

עפ״י דר׳ מ׳ בניהו

(מתוך ״ר״י קאריגאל באיטליה״, ׳אוצר יהודי ספרד׳, ספר א׳, תש״ט)

ר׳ יוסף שלום ב״ר עבדאללה משה חיים

בשנת תר״א (1841) עלה ארצה ישראל ר׳ עבדאללה בן הגאון ר׳ משה חיים. אביו, הרמ״ח, היה מגדולי הדור בזמנו עד שר׳ ישראל משקלוב, תלמיד הגר״א, פנה אליו בשנת תקצ״ה וביקש הסכמתו לספרו ׳פאת השלחן׳. הסכמה זו מוכתרת: ״דברי הרב הגאון הגדול נ״י ע״ה פ״ה זקן ויושב בישיבה נשיא שבבבל ענוותן סגי המפו׳ בדורו כבוד מו״ה משה חיים נר״ו האב״ד בגדת היא בבל רבתי יע״א״. הרמ״ח נפטר בח׳ בסיון, תקצ״ז. גם בנו ר׳ עבדאללה היה תלמיד חכם גדול. הרב י״ל פרומקין כתב עליו, שהיה ״צדיק גדול וחסיד מאד וא״א לספר כל מעשה הצדקות והחסדים שהרבה האיש הזה לפזר לאין שיעור לעניים וללומדי תורה שהחזיק על שולחנו ... ציווה שלא להספידו לאחר מותו ויקברוהו בשפל הקברות, אבל רבני וחכמי קהל חסידים מהספרדים והאשכנזים, עשו לו כבוד גדול, וילוהו לבית עולמו, והספידוהו על פתח קברו בשביל יקרא דחיי״[1]. פעולותיו היו מרובות אך לא כאן המקום לפרטן. הוא נלב״ע בירושלים בכ״ט בחשון, תרכ״ו, והשאיר אחריו שלושה בנים וארבע בנות.

ר׳ יוסף שלום, בנו בכורו של ר׳ עבדאללה בן הרמ״ח, היה ״יליד בגדאד, איש חכם וחרוץ, עשיר וסוחר נכבד ... נתין אנגליה, עפ״י תעודה שנולד בכלכותה במדינת הודו[2]. הוא היה אחד מראשי הקהילה היהודית ומטובי עסקניה. בשנת תרי״ד הוזמן להיות פקיד ומשגיח על כל ענייני ההכנסות וההוצאות של קופת כוללות חברון. בחודש אב של אותה שנה, נמסרה לו הרשאה רשמית להיות הנושא ונותן בשם עדת חברון. את תפקידו זה מילא בהצלחה גדולה. לשמע שמו רבו התורמים והכנסות הקהילה גדלו מיום ליום. סביב שנת תרכ״ה, פרצו סכסוכים גדולים בין החכמים ראשי ומנהלי כוללות הספרדים בירושלים, ובראשם החכם־באשי ר׳ דוד חזן – מצד אחד, לבין כוללות הספרדים שבחברון ובראשם ר׳ יוסף שלום – מצד שני. כעבור זמן קצר גדלה המחלוקת בין שתי הסיעות, כאשר לכל אחד היו מאות תומכים. ר׳ יהושע ילין מספר בעדותו על סיבת המריבה:

״חכמי ירושלים רצו שחברון תהיה כפופה תחת ירושלים. למשל, חפצו שמשלוח שליחים לחו״ל ייקבע על ידם ושקבלת הכספים תמסר קודם להם, והם ימסרוה אח״כ להר׳ יוסף שלום הנז׳. אך הרי״ש ומפלגתו מאנו להסכים לזה. ויקומו חכמי ירושלים וידפיסו קונטרס בשם ׳שבר יוסף׳, אשר בו תארו את הרי״ש לאיש מרמה ומועל בקדשי כסף העניים וכו׳ וכו׳. ויפיצו אותו בכל תפוצות הגולה להעשירים והנדיבים. ואולם גם חכמי חברון לא טמנו ידם בחיקם, וידפיסו גם הם קונטרס בשם ׳עדות ביהוסף׳, אשר בו תארו את מעשה החכמים שבירושלים ועלילותיהם, ולעומת זה יושרו וצדקתו של הרי״ש, ואיך שמיום אחזו את רסן ההנהלה בידו, העמיד את מצב כוללם על בסיס נכון וכו׳ וכו׳, וישלחו גם הם את קונטרס הנז׳ לכל עשירי ונדיבי הגולה. וכאשר ראו ונוכחו חכמי ירושלים, כי מלשינותם על הרי״ש לא עשתה פרי ישווה למו, וכי הנדיבים בחו״ל היטו אזנם לדברי חכמי חברון ושולחים נדבותיהם דווקא על שם הרי״ש, ובהיות כי להשתמש בכוח הרשות ג״כ לא יכלו – באשר הקונסול האנגלי מגן בעדו בהיותו נתינו – החליטו לחתור חתירה לנתינותו, ויעשו במחשך מעשיהם. וישלחו שליח מיוחד לעיר בגדאד, וישכרו שם עשרה אנשים אשר העידו ונשבעו לפני הרשות, כי הרי״ש נולד בבגדאד ולא בכלכותה, וכי השתמש בשקר ובמרמה להשיג תעודה לנתינותו האנגלית; והרשות הבגדאדית שלחה את ההודאה הנז׳ להממשלה בקושטא, ושם הודיעה הממשלה להציר האנגלי, והוא מצדו הודיע כל זה להקונסול בירושלים וגם צווהו לדחות את הרי״ש מנתינותו, ולמסרהו לידי הרשות שבירושלים ולדונו בתור בוגד במלכותו.

אך נס היה להרי״ש שהקונסול בירושלים היה אוהבו וידידו, וישלח אחריו ויודיעהו את כל אשר נעשה, ויבטיחהו כי יעכב אצלו יומיים את ההודעה להרשות, כדי שיספיק להציל נפשו ולברוח. ובאותו לילה ברח הרי״ש מירושלים, בלבשו מלבושי נשים ובשומו מסווה על פניו, בפחדו שלא ירגישו בו שונאיו, בדרך היבשה, לעיר דמשק, כי שם היו לו קרובים וידידים עשירים רבים, אשר בטח בהם כי יהיו למגן ומחסה בפני אויביו ומשנאיו. והקונסול מילא הבטחתו, ורק אחרי שני ימים הודיע להרשות, והיא הודיעה תיכף לחכם־באשי הנז׳, וגם שלחה שוטרים וחיילים לחפש את הרי״ש ולאסרו במאסר עד אשר יבורר משפטו. וכאשר אחרי כל החיפושים בביתו ובבתי מקורביו וידידיו לא מצאוהו, שלחו חיילים פרשים לרדוף אחריו עד יפו, אך שבו בפחי נפש״[3].

ואילו ר׳ יצחק ב״ר בנימין שלמה יחזקאל יהודה, מתאר את המחלוקת הנ״ל בזו הלשון[4]:

״ר׳ יוסף שלום היה איש רב פעלים, נבון ופיקח, ולבו כלב הארי, לא יחת מפני כל. ויהיה סוחר גדול באיצטיס, כי בעד כל

1 ׳תולדות חכמי ירושלים׳, ח״ג, עמ׳ 289, וראה גם עמ׳ 41.

2 ׳זכרונות לבן ירושלים׳, מאת ר׳ יהושע ילין, ירושלים, תרפ״ד, עמ׳ 42.

3 שם, פרק ה׳. על מחלוקת זאת עין גם ׳שבר פושעים׳ לר׳ יהודה פאפו בן פל״א, ירושלים, תרכ״ב; מ״ד גאון, ׳יהודי המזרח בא״י׳, ח״א, 185; ח״ב 669, וראה מ״ש ר׳ בן־ציון קוארינקה ב׳ספר הזכרונות והתולדות׳, ירושלים, תרצ״ח, 33, הערה 35.

4 הפרטים הנ״ל מצאתי ברשימת זכרונותיו של ר׳ יצחק יהודה ז״ל, שהשאיר אחריו בכתב־יד.

לכבוד מעלת תהלת הגברת המעטירה רבת המעלות רודפת צדקות סי' סי' ייתי פין ירום הודה לעד כיר"א (כן יהי רצון אמן) – 25 אדר שנת 5619 (תרי"ט – 1859)

אחרי עטרת החיים אנחנו הבאים על החתום מתפללין בעדה ובעד מר בעלה אדונינו השר יר"ה (ירום הודו) ובעד בניהם היקרים נטעי נעמנים יחייו דגן ויפרחו חופפים עלינו תמיד. כיר"א. מודעת זאת לפני אדונתנו כבר כתבנו אל מעלת אדונינו השר יר"ה את כל התלאה אשר מצאתנו עם הפקיד שהיה כבר זה שמו ח' יוסף שלום ה"י כי החרים עירנו ויאכל גם אכול את כל כספינו כסף הענין הצועקים אל הלחם ומים לחץ וכמה דברים עשה לפתות בני אדם בשוחד ממון ויטו אחרי הבצע ומסייעים עמו לחורבן. וזה לו חמש שנים עומד ומשרת לבלתי הראות סדר חשבון הכנסה והוצאה ממעות צדקה הבאה לנו מקרית חוצות. ועיני אדונתינו תחזינה בכתב אדונינו השר הגדול מר בעלה סי' קונסול יר"ה את כל צרותינו צרת עניין אומללים וחילינו פני אדונינו למען יעמוד לעזרתנו ויסר מעלינו רק את המות הזה להסיר מעלינו את האיש הנזכר שרוצה למלוך עלינו בחזקה. הנהיה כדבר הרע הזה או הנשמע כמוהו להחריב עירנו במקום דאיכא עניות כאשר כבר ידוע ומפורסם עניות חברון. ובכן הנה כתבינו זאת תחנונים ידבר רש בעשר תחינות לפני אדונתינו לדבר על לב אדונינו השר הגדול מר בעלה יר"ה להיות בעזרתינו כי ידענו בטיב הידיעה כי תמיד המה מבקשים את הנרדפים ובפרט לעניי חברון כי אנחנו עשוקים ועלובים מהאיש הנזכר בכל מקום הצדדים. ולא נוכל לפרש בכתב את כל הצרות שעברו על נפשינו עם האיש הנז'. בטחנו ברב רחמנותה וחמלתה שכה תעשה להוציא ממסגר נפשינו ולהוציא בולעו מפיו ולצדקה תחשב להם. ואנחנו העניים תמיד תהלתם בפינו ומתפללים בעדם ובעד כל אשר להם מסביב הון ועשר בביתם וצדקתם עומדת לעד כיר"א. כה דברי העניים האומללים החותמים פעה"ק חברון ת"א ברב עז ושלם.

חותם כוללות ספרדים אשר בחברון

(חותמת הכוללות)
(27 חתימות, 3 חותמות)

מימין: מכתב הפנייה של עשרים ושבעה מבני העדה שבחברון לאשת הקונסול הבריטי פין שבירושלים, מיום 25 באדר, תרי"ט (1859). במכתב הם מבקשים נמרצות להדיח מתפקידו את הפקיד ר' יוסף שלום, אשר "החריב עירנו ויאכל גם אכול את כל כספינו" (הארכיון הציוני המרכזי)

הכספים אשר היה ר' יחזקאל יהודה שולח לבנו שלמה[5]. היה שולח תמורתם תיבות איצטיס לר' יוסף שלום והלה היה מוכר יד על יד ומשלם המחיר לר' שלמה. והרווח באיצטיס היה בימים ההם גדול מאד, הונו כמאה וחמישים למאה רווח. ויעש ר' יוסף שלום עושר גדול ויתחזק, ויהי לאיש אשר רבים יחלו פניו, ועל פני כל העם יכבד. ויהי יוסף איש תקיף וכל אשר הוא עושה, באמונה עושה, וה' מצליח בידו. ויהי ר' יוסף שלום נדיב לב ופזרן לעניים, ולכל מי שפנה אליו נתן ביד רחבה ובסבר פנים יפות, ויהי ביתו פתוח לרווחה, שולחנו שולחן מלכים. ויהי הוא הסוחר היחידי לאיצטיס בכל ארץ ישראל, לחברון, לעזה, לשכם ולכל הגליל.

בימים ההם ועדת חברון שמה עיניה בר' יוסף שלום למנותו לפקיד ולפרנס להכולל חברון, אך הוא לא נאות להם ויסרב ימים רבים. ויפצירו בו הרבה, ובכל יום ויום היו באים מחברון ירושלימה, להאיץ בו כי יקבל הפקידות לטובת הכולל וענייה. ויעתר להם על־מנת שהוא יכול להנות מהכספים הבאים על ידו גם למי שאינו מתושבי חברון, כי הוא המשתדל להביא את הכסף והמשלמים שולחים על דעתו. ויאותו לתנאי הלזה. והוא היה מחלק מהכספים הרבים שהיה מביא גם לעניי ירושלים וחכמיה הנצרכים, כי על־מנת כן נאות להם, ותהי המשרה על שכמו ויעבוד במרץ לטובת הכלל ויזרמו גשמי נדבות להכולל ויאכלו העניים בימי פקידותו וישבעו לחם וכל טוב.

ור' יוסף שלום שלח שליחים לחו"ל לקבץ הנדבות והנדרים, כנהוג בכוללות הספרדים בארבע הארצות לשלוח שליחים תמיד.

וחברי ר' יוסף שלום אשר הם בני גילו, היו עוינים אותו ומתקנאים בהצלחתו. גם בהיותו תלמיד הישיבה, היה חברם זה מורם מהם, כי גדול היה כאחד האצילים במאכל ובמלבוש ..."

בזמן ה"הלשנה" על נתינותו של הרי"ש, התחבא הרי"ש בבית ר' שלמה יחזקאל יהודה, והלה שידע את כל ה"אמת", אירגן בריחתו של הרי"ש לדמשק. בשנת תרכ"ו שלח ר' שלמה יחזקאל יהודה את חתנו ר' יהושע ילין ללונדון, אל קרוביו בני משפחת ששון הבגדאדית, כדי שישתדלו, ע"י השפעתם בלונדון ובהודו, להחזיר לרי"ש נתינותו האנגלית ולהסיר הסכנה שרחפה עליו.

בין מתנגדי הרי"ש בירושלים נפוצה שמועה, שהצליח להשיג תעודה אנגלית, ובפחדם שיבוא לדון עמם ולתבוע מהם סכומים גדולים על הנזקים שגרמו לו, מיהרו להתפשר עמו באמצעות ר' שלמה יהודה, ויבטלו כל התביעות ויסירו כל ה"חותמות" מביתו ומחנותו. הרי"ש, ברצונו להיפטר מעסק־ביש זה, נתרצה ומכר כל רכושו שבירושלים, ויפתח בית מסחר גדול בדמשק, ויהי שם לתושב קבוע עד יום מותו, בש' תרנ"ז[6]. תוצאות המחלוקת הנ"ל היתה, שהכנסות העיר חברון נתדלדלו, וכל הכסף אשר נצבר בזמן שרותו של ר' יוסף שלום הוצא על ריב ומדנים.

אברהם בן־יעקב

(מתוך המאמר "לתולדות בני בבל בחברון", קובץ 'חמדת ישראל', לזכרו של ר' חיים חזקיהו מדיני במלאת ארבעים שנה לפטירתו, ירושלים, תש"ו)

ר' יהודה ביבאס

בילדותו למד תורה בגיבראלטאר. לאחר פטירת אביו עבר, כנראה, לליוורנו אל זקנו ושם קיבל עיקר תורתו והשכלתו החילונית, ואפשר שמאחת האוניברסיטאות באיטליה קיבל התואר דוקטור המצורף לחתימתו הלועזית. חזר לגיבראלטאר, כנראה, בין שנת תקס"ה (1805) לשנת תק"ע (1810). אחרי שנת תק"ע נסע לאנגליה. מסתבר שלא שימש שם ברבנות. בתקע"ג התעורר סכסוך בינו לבין אחיו יעקב ביבאס, ולאחר זאת עזב את אנגליה ועבר, כנראה, לליוורנו, ולא שימש בה ברבנות. בתקצ"א (1831) נסע ליריד סיניגאליה. שם נפגש עם יהודי קורפו שהציעו לו את הרבנות בקהילתם. בקורפו שקד על תיקונה של הקהילה, פיקח על החינוך, התקין תקנות וחידש ארגונה של הקהילה. ביום 22 בפברואר 1839 (תקצ"ט) יצא בלווית קרובו יוסף בן־שילום, לסיור במדינות אירופה, וביקר במדינות רבות: בתורכיה, ברומניה, בוואלאכיה, בפראג, בפרנקפורט ובשאלוניקי. בערים שביקר לא גילה שמו ובכל מקום לא נשתהה יותר מיום אחד חוץ מיום השבת. אנדרי בונאר, המסיונר הסקוטי, מספר שנפגש עמו. לדבריו "מטרת מסעו היתה לעורר תיקונים בקרב אחיו" ומשמו הוא מוסר "שהוא נוסע למען אחיו נחותי הדרגה, כדי לדעת מה אפשר לעשות למענם". ר"י ביבאס היה אולי הראשון ביהדות המזרח שהטיף לשיבת ציון, וממנו קיבל ר' אלקלעי.

בתרי"א, שנה לאחר פטירת אשתו, החליט לעלות לארץ. ביום ששי, 25 בינואר 1852, הוא עוזב את קורפו ועולה להתיישב בחברון. אפשר שלא מקרה הוא שבחר בעיר זו, שכן בשנת תר"ז (1847) סייע לשלוחה של חברון, ר' חיים שמואל הלוי (החשמ"ל) לייסד בקורפו קופת "מגן אבות" שמהכנסותיה "יקנו (בחברון) נכס על שם ק"ק קורפו", ור' יהודה ביבאס נתמנה למשגיח על הקופה. בחברון קבע ישיבה בביתו ובה שיכן ספרייתו הגדולה, עסק בקבלה ודרש בפני חכמי בית־מדרשו. לא עברו חודשיים מעת שהגיע לחברון ובשעה שהיה דורש בבית־המדרש נשתתק ומת בשבעה־עשר בניסן תרי"ב (1852). חכמי חברון כתבו לאיזמיר "כי כמעט היתה מיתתו מיתת נשיקה ממש, כי בהיותו מדבר בד"ת ומוציא מפיו רזין עלאין נתעלף והלך לבית עולמו". ר' יהודה ביבאס שיכל, כנראה, את בניו בחייו. את ביתו וספרייתו ובית־הכנסת שלו, שנקרא "ישיבת ר' יהודה ביבאס" הקדיש לכולל הספרדים. קהילת חברון נהגה לערוך לו השכבה, בליל יום הכפורים בכל שנה ושמו נזכר בפנקס ההשכבות.

5 ר' שלמה ב"ר יחזקאל יהודה היה מגדולי רבני בגדאד, עלה לאר"י בסוף תרי"ד, והוא אבי משפחת יהודה בארץ. פעל הרבה למען היישוב היהודי, הספרדים והאשכנזים, ונפטר בירושלים בכ"ב בתשרי, תרל"ב.

6 ראה 'זכרון לבן ירושלים', 43–52.

אהבת ר׳ יהודה ביבאס לספר היתה גדולה ועצומה. היתה לו ספרייה גדולה שנמצאו בה הרבה ספרים יקרים וכתבי־יד. בייסודה התחיל, כנראה, בליוורנו ועמו נדדה לגיבראלטאר ולקורפו. במסעותיו חיפש ספרים עתיקים וכתבי־יד. יש לשער שחלק גדול מספריו נרכש באיטליה ואפשר גם שהגיעו לידו ספרים וכתבי־יד מספרייתו של חיד״א.

אם כי ר׳ יהודה ביבאס היה גדול בתורה, פוסק הלכות ומשיב תשובות, לא ידוע דבר על חיבוריו. הרבה לעסוק בחוכמת הקבלה, וכל שהזכירוהו כינוהו מקובל וחסיד. אפשר שעסק גם בקבלה מעשית. מלבד בקיאותו וידיעותיו הרבות בכל מקצועות היהדות, היה בקי במדעים ובחוכמות חיצוניות.

עפ״י דר׳ מ׳ בניהו

(מתוך ״ידיעות חדשות על ר״י ביבאס״, ׳אוצר יהודי ספרד׳, ספר ג׳, תש״כ)

רבי משה מייזלש

משפחת מייזלש היתה בין המשפחות המכובדות בווילנא. כמה מבניה נימנו בתקופות שונות בין ראשי הקהל, אך התבלט ביניהם ר׳ משה מייזלש, ששימש כעשרים ושתיים שנה כאחד מראשי הקהילה. גם לאחר שעזב את וילנא התבלט בפעילותו הרבה, והודות לכשרונותיו המופלאים והנדירים ביסס את מעמדו בכל מקום שנקלע אליו.

הרב בעל ה׳תניא׳ תיאר אותו כ״נאמן הקהילה, אשר כל צורכי העיר היו נתונים על פיו יצאו ויבואו כל העם בשלום״. והדברים מקבלים משמעות מיוחדת לאור דברי רושם קורות וילנא, בספרו ׳קריה נאמנה׳, כי ר׳ משה היה ״מרואי פני הגר״א והשתעשע בתורתו״. שבועות אחדים אף היה ר׳ משה כלוא בבית הסוהר, יחד עם הגר״א ויתר ראשי הקהל, כאשר ניסו להציל יהודים מצפורני המיסיון, ויד ישראל היתה באמצע להכשילם.

משמע מפי רבו הגר״א כי בשירת האזינו שבתורה רמוזים תרי״ג מצוות ובכל מלה מרומזת מצווה אחת מהמצוות, חיבר את ספרו ׳שירת משה׳, בו הוא מפרט את תרי״ג המצוות כיצד הם רמוזים בשירת האזינו, וספרו זה הובא על ידו לדפוס בהיותו צעיר לימים (שקלאב, תקמ״ח–1788).

כבר בימי חייו של הגר״א נתקרב ר׳ משה לתנועת החסידות. אין זה מן הנמנע כי בתקופה זו חל אותו סכסוך בינו ובין ר׳ מאיר רפאל׳ס, מהלוחמים הגלויים שעמד בראש החסידים בווילנא, בדבר דרכי התעמולה להפצת החסידות, ורבי שניאור זלמן מלאדי הריץ לו לר׳ משה איגרת מיוחדת, ובה הוא מפציר בו ״להיות מן הנעלבים ואינם עולבים ... ולעשות זאת למעני ולמען השלום, כי אין שלום יוצא מתוך מריבה ח״ו, ובפרט ממחלוקת לשם שמים ...״.

כל עוד זרח אורו של הגר״א עלי אדמות נמנע ר׳ משה להצטרף בגלוי לעדת החסידים, מפני כבודו של אותו צדיק, ורק לאחר פטירתו של הגר״א, בשנת תקנ״ח, הזדהה בגלוי עם נאמני החסידות, על כל המסקנות הנובעות מכך.

היו בין המתנגדים, כנראה מאלה שעסקו במלשינות כנגד בעל ה׳תניא׳, שלא השלימו עם הצטרפותו של ר׳ משה למחנה החסידים והחלו לרדוף אותו עד כדי כך, שנאלץ לנדוד מביתו ועבר לאשכנז. מצבו הקשה תואר ע״י הרב בעל ה׳תניא׳ במכתבו לרבי פנחס בעל ה׳הפלאה׳ ורבה של פרנקפורט.

במכתבו זה מספר הרב על התקרבותו של רבי משה לחסידות: ״מקרוב נתקרב לאנ״ש, דורשי ה׳ החפצים לעבדו באמת, ובראותם כי נכשלה דרך המלשינות התנקמו בו והשליך נפשו מנגד להיות נרדף רדיפות מלאות מהם ומהמונם, בשנאת חינם ואיבת־עולם, בדרכם ובעלילותם המפורסמות ירדו לחייו ממש, בלי תת חנינה ומזון ומחיה לנפשות ביתו״, ועל־כן נתבקש רבי פנחס לסייע בידו.

אף במערב הצליח ר׳ משה מייזלש לבסס את מעמדו, ובתוקף קשריו המסועפים ניתן לו למלא תפקיד פעיל כאשר נפוליאון, השליט הצרפתי, פלש למרחבי רוסיה. הרב בעל ׳התניא׳ טען כל הזמן לתבוסתו של נפוליאון, ור׳ משה מייזלש שימש איש אמוניו במערכה זו. ידוע היה על עמדתו של הרב בעל ׳התניא׳, אולם פעולותיו של ר׳ משה היו עטופות סוד משך עשרות בשנים, אם כי שמועות עמומות נפוצו בקרב החסידים בדבר פעילותו ותוצאותיה.

כשבעים שנה ומעלה לאחר סיום מלחמה זו פורסמה (ב׳תולדות עמודי החב״ד׳ לרדקינסון) איגרתו של רבי שניאור זלמן מלאדי לר׳ משה מייזלש, ובאיגרת זו מוסברים נימוקי התנגדותו לנפוליאון, וכך הוא מספר לו: ״ביום א׳ דראש השנה קודם מוסף, הראו לי אם ינצח באנאפארטא וירבה העושר בישראל ויורם קרן ישראל, אבל יתפרדו ויתרחקו לבן של ישראל מאביהן שבשמים״, ועל כן הוא מפציר בו לסייע לתבוסתו של נפוליאון. בשולי האיגרת אמנם צויין ״למען השם לדון את האיגרת הזאת בשריפה״, אולם איך שהוא נשתמרה איגרת זו, והימנה נודע לרבים על הוראתו לר׳ משה להתנדב לפעולה בשירות קיסר רוסיה, אך עדיין לא נודעו שום פרטים: מי היה ר׳ משה זה, מה יכול היה לעשות ומה עשה?

כאשר ר׳ שמואל חיים הילמן כתב את תולדות בית חב״ד, בספרו ׳בית רבי׳, כלל בו העתק מכתב זה והוסיף עליו מסורת שבעל־פה שהיתה בידו, וכך הוא מספר: ״שמענו מאיש אחד נאמן דבר נאה ומתקבל, כי הרה״ח ר׳ משה היה חכם גדול מאד, והיה לו יד ושם גם בכל הליכות עולם המדיני, והיה לו דרך ומבוא לעמוד לפני מלכים ושרים״.

בהמשך דבריו הוא מספר על פעולות הריגול שבוצעו על ידי ר׳ משה מייזלש בשירותו של הקיסר הרוסי: ״גם שמענו שנתוודע לו דבר המלחמה עם ׳הפלאן׳, עוד טרם יצא הדבר לידי גילוי וכו׳, והודיע זאת לרבינו, ורבינו אמר לו שיודיע תיכף לממשלתנו וכן עשה. כן נודעו לו מחשבות ותחבולות השונא, והיה מודיע למדינתנו, לממשלתנו הרוממה״. כאשר ״נתוודע מזה להקיסר

נאפוליון, תפשו אותו ומתחילה רצה להורגו, אך אח״כ התיישב בדעתו, שיותר טוב שלא יהרגו, רק ישביע אותו שמהיום והלאה יהיה שלו. ואז אדרבה על ידו יתוודע לו ממחבואי ארץ רוסיא האדירה״.

רק לאחר מאה ועשרים שנה, בשנת תר״ץ (1930), פורסמה איגרתו של ר׳ משה שנכתבה על־ידו בשנת תקצ״ח, למזכירו של מונטיפיורי, בשעת ביקורו הראשון של הלה בחברון. באיגרת זו מסתפק ר׳ משה בציון ראשי פרקים בלבד: ״ואם השר הטפסר ירצה לידע בפרטיות כי זה הנני הנני״, והימנה אנו מקבלים מושג מה, כיצד ניצל ר׳ משה השפעתו וקשריו כדי לקרב תבוסתו של נפוליאון, עד כדי ביצוע פעולות ריגול למען הצבאות הרוסיים.

באיגרת זו הוא מספר: ״בהתחלת המלחמה בין קיסר רוסיה לבאנו־פורט (הוא נפוליאון בונאפרטה) נקראתי לבית הקיסר שהיה אז בווילנא, וציווני שאעשה לפי שכלי במה שאוכל בכוחי להתחבר לבאנע־פארט, עד שיזדמן לי אוהב נאמן שלי, וארא ואדע כל סודותיו להודיע להקיסר, והרבה לדבר ואין כאן מקומו, רק בקיצור שהזמין לי השי״ת, שהייתי בשעת המלחמה אצלו ב׳ פעמים. והוא מסר לי איגרת להוליך לדאנציג, מקום שחייליו היו סגורים שמה, ולהביא לו תשובה וכן עשיתי, רק בינתיים גם האיגרת תשובה מדאנציג לא קרא אותו הקיסר שלנו, וכזה עשיתי ב׳ פעמים״.

בעצם הימים ההם נפטר רבו רבי שניאור זלמן, בבורחו מפני צבאותיו המתקדמים של נפוליאון, וממלא מקומו, האדמו״ר האמצעי, המשיך המערכה שהחל בה אביו. אף הוא שיגר לו כתב לר׳ משה, הימנו אנו למדים על פעילותו של ר׳ משה בשירותו של קיסר רוסיה, תוך שיתוף פעולה עם הרב בעל ׳התניא׳. האדמו״ר האמצעי פונה אל ר׳ משה: ״ידידי חביבי כנפשי, איש נאמן רוח ונבון דבר״ ומסביר לו את נימוקי התנגדותו של אביו לנפוליאון ״שאם יצליח להשתלט על רוסיה, תהא זאת צרה גדולה ליהודים, כי לא יישאר אחד ביהדותו ולא ברכושו. כי תכלית שנאה שנאתיו כי הוא השטן המתנגד בכל ההתנגדות של הרע אל הטוב, כי הוא תוקף הקליפה״.

האדמו״ר האמצעי עודד את ר׳ משה להמשיך בשירותו של קיסר רוסיה: ״על כל זה צריך חיזוק והתקשרות יתירה, ובפרט לאיש כמותו, אשר למשמע אוזן שמעתי שמתעסק באמונה בדבר הזה, ונתן נפשו בדבר הזה, ולא בשביל ממון וגדולה, כי ידעתי לבבו נאמן על־פי אמיתות קבלתו מבעלי החכמה והאמת ומאדמו״ר ז״ל, אך פן ואולי בצוק העתים, כי יגבר עליו טורח המשא או איזה מס״נ או איזה פתוי ח״ו, שמבלבל נקודה שורשית, לזאת אמרתי לחזק לבבו בחוזק נאמנה, שכל הרוחות לא יזיזוהו, שיבוא על ידו רוב טוב לתכליתו, להיות בניין נצחי לעולם, ורוב טוב וחסד נצחי יעשה לכל ישראל״.

לאחר תבוסתו של נפוליאון יכול היה רבי משה להנות מפרי מסירותו ולקבל קיצבה עולמית מקיסר רוסיה, על חלקו בניצחון, אולם הוא החליט לא להתוודע לרשות ועזב את ארץ מגוריו בדרכו לארץ הקודש, וכך הוא מספר: ״כשכלה ענין של המלחמה, ובא העת שישלם לי הקיסר שלנו משכורת, כפי האוטעסט שנתן לי הקיסר, שהרבה עשיתי פעולה בעזר המלחמה, וכבר באתי בימים, הגם שציווה לי לבוא לפטרבורג לקבל שכרי, נזכרתי במשנה אל תתוודע לרשות, והייתי קרוב לס׳ שנה, ונדרתי להשליך כל ענייני העולם ולילך לעבודת הקודש לאה״ק ולהשליך כל ענייני החוכמות מעלי וכן קיימתי״. וכך עזב אחריו ר׳ משה את מעמדו המכובד בחצר המלוכה, ועלה לארץ הקודש לחונן את עפרותיה.

עוד לפני עלייתו לארה״ק ניצל ר׳ משה מעמדו בחצר המלוכה הרוסי, למנוע פגיעה בציונו של רבו רבי שניאור זלמן מלאדי, כאשר השלטונות המקומיים רצו לפגוע במקום מנוחתו. במכתב שנשלח אליו ע״י האדמו״ר האמצעי, נמסר על הסכנה המאיימת, ור׳ משה נדרש לדבר עם השלטונות המקומיים, ובמקרה של צורך לדבר גם עם הקיסר עצמו: ״ולא יקטן בעיניו לדבר מהקיר״ה בעצמו, ואתו המדע עד היכן הענין נוגע, שאי אפשר לבאר בכתב, ממש חיינו אינם חיים״, וכנראה שהתערבותו נשאה פרי.

לדברי בעל ׳בית רבי׳ עלה ר׳ משה לארץ־ישראל מיד לאחר תבוסת נפוליאון, כלומר בשנת תקע״ג, ובעל ׳קריה נאמנה׳ מזכיר במפורש תקע״ג כשנת עלייתו. אולם יש הטוענים שהוא עלה שנים אחדות לאחר־מכן, והם מסתמכים על דברי ר׳ משה עצמו, במכתבו למזכירו של מונטיפיורי, ״הריני כ״ב שנה בארה״ק ולא זזתי ממקומי״. אין זה מן הנמנע לדעתו, כי בשעתו עלה ארצה ״שמתחילה ברח לאה״ק, עד יעבור זעם המלחמה ואח״כ, כששמע מפלת השונא, חזר למדינתו ולבני ביתו, ואח״כ נסע עוד הפעם לאה״ק תובב״א עם בני ביתו לדור שם בקביעות ונשאר שם עד יום פטירתו״.

עם עלייתו התיישב בירושלים או בצפת, ועם התיישבות חסידי חב״ד בחברון, בשנת תקפ״ג, לפי הוראת האדמו״ר האמצעי, הצטרף אליהם ומאז מילא רבי משה מייזלש תפקיד נכבד כאחד מראשי היישוב החסידי באר״י. בייחוד הוא חתום בין ראשי הכוללות בחברון, אם על כתבי השליחות לשליחי היישוב, ואם לשליחות מיוחדת של היישוב היהודי בחברון. כך, למשל, הוא חתום על כתב שליחותו של רבי יצחק אשכנזי, שנשלח לעיראק ע״י כולל חב״ד, ומאידך הוא חתום יחד עם ראשי הפרושים, מחדשי היישוב האשכנזי בירושלים, על כתב ההתקשרות משנת תקפ״א. בשעה שר׳ שלמה פ״ח התנדב לצאת לקושטא, כדי להביא את ה״פירמאן״ (הרשיון המלכותי) לתקן ולבנות בית הכנסת הגדול של היישוב האשכנזי בחורבת רבי יהודה חסיד, יחד עם רבי נתן נטע ב״ר סעדיה, מגדולי המתנגדים בין תלמידי הגר״א (׳מגנזי ירושלים׳, חוברת י״ז, ע׳ י״ט).

בשעה שר׳ שלמה פ״ח, יצא לווילנא בשליחות היישוב האשכנזי בירושלים לגייס עזרת יהודי ליטא, מסר לידו ר׳ משה כתבי המלצה לידידיו בווילנא, אך הוא מייעץ לו לר׳ שלמה, כי עליו

לנהוג זהירות כי ייתכן שיש לו מתנגדים בגלל הצטרפותו לחסידות: "במקום שתבוא – תדבר בחוכמתך בשמי, באיזה עניין, בכדי לידע אם אני ספון אצלו וכשר אני בעיניו, אזי תראה לו האיגרת" ('ראשונים ואחרונים', לי' רפאל־ורפל, ע' 267).

כאמור, ביקר מונטיפיורי באר"י בשנת תקצ"ח, הכיר את ר' משה והתפעל הימנו כ"איש יקר ונאמן רוח", אשר לחריצות שכלו נכבד בימי נעוריו, לראות את פני נפוליאון וכמעט הצלחתו קרובה לבוא והנה העיר את רוחו ללכת ארצה ישראל". כמו־כן התפעל מונטיפיורי ביותר מפנייתו של ר' משה, המספר על מצבו הקשה ועל הוצאות הבית שהוא "בצמצום עצום ומהרפת־קאות ומפגעי הזמן דעדו עלי. והאחרון הכביד השלל שהיה במחנינו מהאנשי חיל אשר שללו ביתי, עד שלא נשאר כסות ושמלה, ואין בכוחי לעשות חדשים, שצריך אני לעזר", לעומת מצבו המבוסס ביותר לפני כן.

אולם בקשתו איננה לצרכיו הוא אלא למען הדפסת ספרו. "אחרי ראותי ושקלתי במאזני השכל הישר ובמידותיו ובכוחו ויכולתו, מה טוב ומה נעים היה לי להוציא מחשבתי אל הפועל, להדפיס שנית את חיבורי על תרי"ג מצוות, כי לא נשאר לי עד אחד, כי זה ערך חמישים שנים שנדפסו אלף חתיכות, ומרוב החשיבות לא נשאר בידי מאומה והוא נחת־רוח לי בחיי, ולאחר מאה שנה".

ר' משה, שעזב אחריו מעמד מכובד בחצר המלוכה כדי לחונן את עפרות ארצנו, לא עזב אותה ובה מצא את מנוחתו האחרונה כשהוא בן תשעים, בקירוב. ביום ו' עש"ק, פרשת ראה, תר"א, החזיר את נשמתו ליוצרה, וכך נסתיימה פרשת חיים סוערת רבת מעללים של אישיות מפוארת, שכל שנות חייו מוקדשים היו לשירות הציבור, באשר הוא שם שירת את אחיו, ושמו שמור לתהילה.

בצלאל לנדוי

רבי יעקב יוסף סלונים

מכל הנכדים והנינים צאצאי אדמו"רי חב"ד שבארץ הצטיין ר' יעקב יוסף סלונים ז"ל במסירותו הנאמנה לעיר האבות, שבה נולד בשנת תר"ם (1880) ובה נתגדל, בה התפתח ובה נתפרסם כשרונו הספרותי העשיר ורב הגוונים, בה ראה חיים ובה כיהן כרב ראשי, בה גידל וטיפח את הרעיון החב"די ובה שתה ומיצה את קובעת כוס־התרעלה על כל נטפי מרורותיה ויגוניה.

את הזיק של המסירות לחברון ירש ר' יעקב יוסף סלונים מזקנו הגדול האדמו"ר האמצעי (תקל"ד־תקפ"ח), בנו של האדמו"ר הזקן בעל ה'תניא', שביוזמתו נתייסד בחברון בשנת תקפ"ג היישוב האשכנזי על־ידי חסידי חב"ד, שגרו בשאר ערי הארץ ועל פי פקודתו עלו כולם להתיישב בחברון. מאז היה רוב בניינו ורוב מניינו של היישוב האשכנזי בחברון רק מחסידי חב"ד, ובראשו עמדו צאצאי האדמו"רים אשר ניהלו את העדה בחומר וברוח.

בימי נעוריו לא רצה הרב סלונים להיכנס בעול הנהגה ועסקנות ציבורית. הוא בחר לשבת בירושלים ולהשתלם בישיבותיה בלימוד ש"ס ופוסקים, וכשהאדמו"ר רבי שלום דובער נ"ע מלובאוויטש (תרכ"א־תר"פ) יסד בחברון את ישיבתו "תורת אמת" (בשנת תרע"ב), נתמנה הוא למזכירה וקבע בה את מושבו.

כאן מצא את מקומו הטבעי. מצד אחד העמיד לרשות הישיבה את כשרונו העצום, וביחד עם מנהלה, החסיד רבי זלמן הבלין ז"ל, עזר הרבה להתפתחותה עד שנעשתה למופת לכל הארץ, יצאו לה מוניטין ושמה הלך למרחקים בסדריה ובשיעורי לימודיה. ומאידך גיסא, השתתף בהנהלת העדה האשכנזית וביחד עם העסקן הציבורי הוותיק, רבי אליעזר קלונסקי ז"ל, הכניס סדר ומשטר במוסדותיה, עזר להקמת הבניין של בית החולים ולשכללו וכן ייסד עוד מוסדות שהביאו תועלת רבה לעדה.

עיר האבות התחילה להתנער מעפרה, הגיעה עת לחוננה ולקום לתחייה. התפתחותה של הישיבה הפיחה בה רוח של חיים רעננים. קווינו שעוד מעט תקום משפלותה ותירש את מקומה הראוי בין שאר ערי הארץ. ברם, המלחמה הנוראה הביאה הרס ליישוב החברוני וכדי להצילו מכיליון גמור העמיד הרב סלונים את עצמו בראש העדה, כרבה הרוחני ומנהיגה הגשמי, להיות לה לפה, למגן ולעוזר בימים הטרופים ההם.

קשה לפרט את מעשיו ופעולותיו היומיומיים לטובת בני חברון, בלי כל הבדל בין אשכנזי לספרדי. על ידי מאמציו היוצאים מן הכלל נשארו בידי כולל חב"ד וברשות העדה האשכנזית שבחברון נכסי הדלא ניידי שלהם וגם את הבית הנהדר (הנקרא "החצר הסטמבולי"), רכושו הפרטי של האדמו"ר מלובאוויטש, עלה בידו להעמיד לרשות בעליו, אחרי שהשלטונות הצבאיים של התורכים וגם של הכובשים האנגליים החרימוהו לצורכי הצבא.

הצרות והפגעים הרעים, מימי מלחמת העולם הראשונה, החלישו את כוחותיו הגופניים, גוו נחלה והתהפך ביסורי המכות שהוכה במות עליו אשת נעוריו. זמן מה התעודד ומצא צרי ומזור במעשיו ובפעולותיו הציבוריים לטובת היישוב בכלל ובייחוד לעדתו שבחברון, שרק טובתה ותקנתה היו נגד עיניו, עד שבא חודש אב תרפ"ט. הטבח המחריד, על כל הזוועות שקרו ויאתיו בחברון, עת נרצחו ונכרתו באכזריות פראית שבעים קורבנות קדושים וטהורים, וביניהם בנו יקירו, ששונו ותפארתו, הקדוש אליעזר דן הי"ד ואשתו ובנם, שנפלו כצאן טבחה, כל אלה הכריעוהו ומעוצמת כאבו צעק במר נפשו: "על מי משניהם אבכה: אם על חברון קברות האבות, או על חברון קברות בני?" ...

לאחר חורבן חברון הוא נאלץ לעזוב את מקום חמדתו ונשאר שבור ורצוץ, חולה וכואב, אב שכול אבל ושחוח. בקינתו על חורבן עיר האבות הוא נותן ביטוי לכאבו העצום מנשוא. במר נפשו הוא שואל: "האבכה על הכלל? האבכה על הפרט? האקונן למאור עיני שחשך ולמיטב עלומי שנבל ומבחר שנותי שהקרבתי על משמרתה של עיר זו שלא תחרב? מסורת קדושה היתה בידינו

מרבותינו הקדושים אבות משפחתנו, לשמור מכל משמר על יישובה של עיר האבות, בעול זה נשא בני הקדוש ז״ל יחד אתי, והנה אהה! שומר משמרתה נהרג, העיר נחרבה וכלתה רגל יהודי משוקי חברון״...

האב הנדכא והנדהם, אשר שתה ומיצה את קובעת כוס־התרעלה, עומד ומעורר רחמים, לא על יגונו הרב, כי אם על חברון היקרה, וכה דבריו:

״לבכות ענותך אני תנים,
אפס האחלום עוד את שיבת שבותך?
אם בחלום אם בהקיץ, על יד בית הקברות
זה אני קובע לי מעמד ואת עמי אני קורא:
העמידו מצבת זכרון לקדושי וטהורי עליון
בנו את חברון החריבה, בנו את עיר האבות!״

החסיד החב״די המסור, המאור והאוהב הנאמן של חברון, כבה בתשרי תרצ״ח (1937) ואיננו.

ר׳ שמעון גליצנשטיין

ר׳ לוי אליעזר קלונסקי

ר׳ לוי אליעזר קלונסקי נולד בשצרדרון שברוסיה, מושבו של הרבי האמצעי מלובאוויטש, הרב דב בר שניאורסון זצ״ל, בשנת תרכ״ד (1863), לאביו ר׳ צבי ז״ל ולאמו מרת רוחמה גיטל ע״ה. בשנת תרכ״ט מת אביו ובתוך ימי השבעה נפטרה גם אמו, ונותרו שני היתומים לוי־אליעזר וגעציל. בתום ימי השלושים לקח סבא, ר׳ שלמה זלמן קליאונסקי מניקולאייב (חרסון) שבאוקראינה, את שני היתומים ואת נכדתו חיה־סימה, בת בתו שנפטרה אף היא בצעירותה, ועלה עם שלושתם לארץ־ישראל.

ר׳ שלמה זלמן קליאונסקי היה יהודי עשיר ובעל יערות עצי־תדהר (תדהר – קליאון בלועזית, מכאן שמם של בני המשפחה שעיסוקם היה ביערות אלה). בבואו לארץ־ישראל השקיע כל הונו שהביא במניות מסילת הברזל התורכית, תוך אמונה כי יוכל להתקיים מהמרת הקופונים (תלושי המניות), כדרך שנהגו העשירים ברוסיה. אך לא כרוסיה תורכיה. כעבור שנתיים פשטה חברת מסילת הברזל התורכית את הרגל ור׳ שלמה זלמן יצא נקי מנכסיו ונתדלדל. ובהיותו רצוץ עוד מאסונו שבחו״ל, לא עצר כוח להתגבר במצבו החדש. משנשאר עני ללא פרוטה ממש והוא זקוק לכספי החלוקה, נפל למשכב והלך לעולמו כשהוא משאיר אחריו את שלושת היתומים ללא סעד ומשען.

ובירושלים היה יהודי אחד שהיה קרוי בשם ״דער חערסונער״, שהכיר את המשפחה עוד מחוץ לארץ וידע על ייחוסה ועושרה, ואסף את היתומים לביתו. הנער געציל חזר כעבור שנים מספר לרוסיה, כדי לתבוע שם את עודף הירושה ונשאר שם. היתומה חיה־סימה נישאה לרבי וולוויל בער (זאב דב) סלונים מחברון, והקימה משפחה ענפה: שני בניה – ר׳ לייב סלונים, אחד מחשובי אנשי חב״ד שבירושלים, ור׳ עזריאל זליג סלונים, מחשובי ב״כ הרבי מלובאוויטש במוסדות החסד בירושלים הכולל חב״ד וכו׳ (בין נכדיה האחים לודמיר, הידועים בארץ במסחר האתרוגים וכיצרני מצות, התופסים מקום נכבד בקהל החסידי בישראל).

הנער לוי אליעזר נלקח לחתן לנערה חוה, בתו של ר׳ מרדכי שו״ב השוחט האשכנזי בחברון. אמה חנה היתה ידועה בחברון בשם ״באבע־חנה״ על שום היותה מיילדת שלא על מנת לקבל פרס. כאן, בחברון התחיל לוי אליעזר להתפתח ולפתח כשרונותיו המסחריים והחברתיים.

כנהוג בימים ההם צריך היה החתן לרשת מקומו של החותן כשוחט בעיר הקודש חברון (כי לא היו בנים לשוחט), אלא שר׳ אליעזר הצעיר, אם כי למד את מלאכת השחיטה, לא רצה לעשותה מקצוע ובחר להתפרנס מיגיע כפיו. וכרגיל בימים ההם, שם פניו למסחר ולא היה ענף במסחר שר׳ אליעזר לא שלח ידו בו.

בראשית דרכו השתתף במסחרו עם ר׳ אלתר ריבלין, שהיה בסוף ימיו גזבר וקופאי ראשי בחברת אנגלו־פלשתינה בירושלים. שני השותפים התחילו לסחור כסיטונאים במכולת כבדה: סוכר, אורז, קמח של חו״ל, וכד׳. סחורה זו היתה מיובאת כולה מחו״ל והם עמלו והשיגו כתובות של פירמות במרסיל שבצרפת. הם התכתבו אתן באידיש כתובה באותיות לטיניות, ומשהבינו הסוחרים שם את תוכן מכתביהם, התחילו לסחור עמם. הם הביאו את הסחורות לחברון ומכרון לחנוונים הקמעונאים, מבלי היות תלויים בסוחרים הגדולים של ירושלים ויפו.

לאחר שנים של שותפות נפרדו השניים, ר׳ אלתר ריבלין עבר לירושלים, לעבוד כגזבר וקופאי בחברה ״אנגלו־פלשתינה״ בע״מ, ואילו ר׳ אליעזר קלונסקי נשאר בחברון. בתחילה התקשה במקצת, אך במרצו ובכשרונותיו הגדולים התגבר על כל המכשולים והמשיך בעסקיו. הוא עזב את המכולת הסיטונית ועבר לסחור באריגים. בימים ההם היתה ביירות שבלבנון ספק האריגים הראשי וכל הסיטונאים הגדולים של יפו וירושלים היו נוסעים לביירות לערוך שם קניותיהם. ר׳ אליעזר לא רצה לעשות מלאכתו בידי אחרים, ופעמיים־שלוש בשנה היה נוסע בעצמו לביירות, בוחר סחורות, אורזן במו ידיו ומטעינן על ה״בידען״, קו האוניות שבין ביירות למצרים, דרך נמל יפו.

וכך החלה עלייתו של האיש המופלא הזה, אשר ללא ידיעת שפה אירופית ואף ללא ידיעת ערבית צחה, היה מנהל חליפת־מכתבים כמעט עם כל מדינות אירופה ואמריקה, ובשפה הערבית עם סוריה והלבנון. בנסיעותיו הרבות רכש ניסיון, ידיעות ואמונם של סוחרים גדולים בביירות ובדמשק. משם עבר לקשירת קשרי־מסחר עם חברות בגרמניה, בצרפת, באנגליה ואף בארצות הברית, עד שהחל גם לייצא תוצרת ארץ־ישראל, כגון: שלחין, צמר־כבשים, שיער־עזים וצימוקים, ופתח ביבוא סחורות טכסטיל ממנצ׳סטר שבאנגליה.

ואולי כאן המקום גם לספר על אריג מסויים מפשתן, שהערביות הכפריות היו משתמשות בו לסודרים, להתעטף בהם מעל הבגדים,

חברון והמסגד שעל מערת המכפלה (ציור מאת ד׳ רוברטס עפ״י ספרו ׳הארץ הקדושה׳, 1842)

כדוגמת העבאיה של הגברים. אריג זה היו אורגים באשקלון שליד עזה, וכמובן שהעבודה היתה עבודת־יד והסחורה גסה ביותר. ר׳ אליעזר קלונסקי חקר ודרש עד שהגיע (בחליפת מכתבים, כמובן) לעיר דאנדי שבסקוטלנד, המייצרת אריגי פשתן. הוא שלח דוגמאות של האריג המיוצר בארץ וכנגדן קיבל דוגמאות משם, עד שהגיעו, לבסוף, לאריג הדומה לזה המיוצר באשקלון, אך יפה וטוב הימנו. ר׳ אליעזר היה מזמין מאריג זה כמה מאות חתיכות, כשכל חתיכה (כעשרים יארד) היתה מקופלת בצורה מיוחדת ועל פניה מוטבעת בצבע כחול צורת מגן־דוד, ובתוך צורת המגן־דוד סימן הפירמה של ר׳ אליעזר. במרוצת השנים הפך מגן־דוד זה לסמל סחורת הפשתן המעולה ...

נוסף על מסחרו עסק ר׳ אליעזר גם בבנקאות, על־ידי העברות ומשיכת שיקים לביירות וללונדון, וזאת עוד לפני שחברת ״אנגלו־פלשתינה״ בע״מ פתחה סניפה שבחברון, עד כדי־כך, שקראו לו בשם ר׳ אליעזר ״אלבנק״, וכך נודע ביישוב היהודי וביישוב הערבי בשם ״חואג׳ה עיד איל־בנק״.

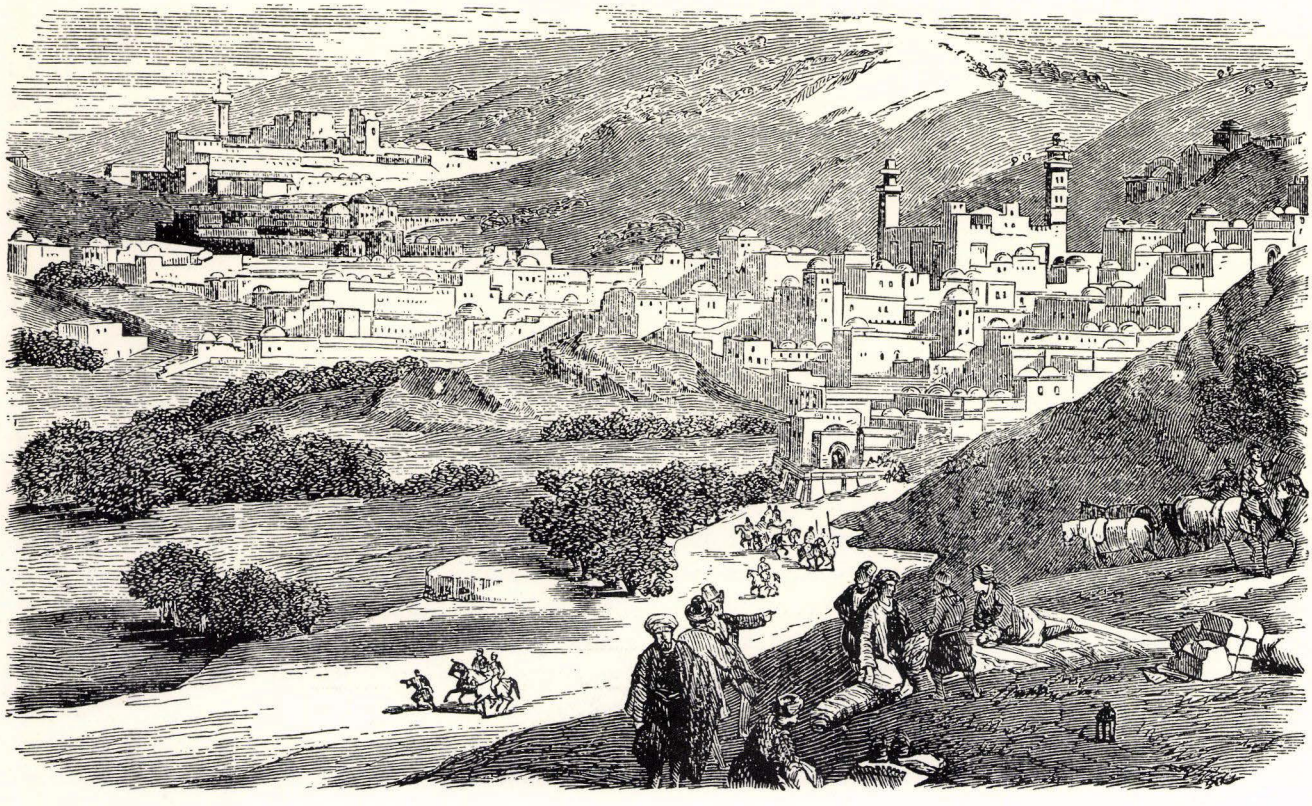
בשנת תרס״ט חכר מאת הממשלה התורכית את השטח של תל־אראד (היום חבל ערד), ובשותפות עם חג׳ סלמאן דוויק ובניו (משפחה ערבית ידועה, שהחביאה יהודים בביתה בפרעות תרפ״ט והצילה אותם) זרעו בשטח שעורים שעלו והצליחו יפה מאד. כן היה חוכר, עוד משנת תר״ס, את הוצאת החימר (האספלט) מים המלח, והחזיק בחכירה זו עד ליום פטירתו.

כל כמה שהיה עסוק בעסקיו הפרטיים, לא היה דבר או מפעל ציבורי בחברון שלא נטל בו חלק, אם ביסוד בית־חולים ותלמוד תורה ואם בקרנות עזרה ובאגודות חברתיות, כמו אגודת ״בני ברית״, אגודת ״אחווה״, ולפניהן אגודת ״בני משה״ ואחרות. תמיד עמד בראש הפעולות, עד שבעשר שנותיו האחרונות היה נטל היישוב האשכנזי בחברון מוטל כמעט כולו על שכמו, בהיותו הגביר של העיר וראש הוועד.

אשתו, מרת חוה ע״ה, היתה אשת־חיל עטרת בעלה. עמדה לימינו בכל סבלו ולבטיו ועזרה לו בעבודתו הציבורית ובהשגת העזרה לזולת. היא היתה ידועה בחברון בטוב לבה ובבהירות מחשבתה ושכלה, והיא היתה עוזרת לכל בעצתה הטובה ובשעת הצורך גם בכסף ובלבוש.

ר׳ אליעזר נפטר בא׳ באדר, תרע״ז, ממחלת טיפוס הבהרות, אשר נדבק בה מאנשי הצבא שהיו סרים לביתו, שהיה, אגב, פתוח לרווחה לכל חייל יהודי שעבר בחברון. הוא הותיר אחריו ארבע בנות ובן, מר שלמה זלמן קלונסקי, ממנהלי בנק א״י־בריטניה, כיום.

שלמה זלמן קלונסקי

מלכיאל מני

עודני רואה את דמותו האצילה והנעלה של אבי המנוח, שהתבלטה מעל בני דורו בתקופתו ואת ההשפעה הברוכה אשר הקרינה על סביבתו הקרובה והרחוקה כאחת. אהבתו ומסירותו לכל אדם היתה ללא סייג וללא הפליה, אם לבני עדתו ואם לאנשי דת אחרת. תמיד היה מוכן לסייע לזולתו בכל מאודו ובכל נפשו והכל – שלא על־מנת לקבל פרס או תמורה אחרת כל־שהיא.

מלכיאל מני נולד בחברון בשנת תרכ״א (1860) לאביו הרב המקובל רבי אליהו מני ולאמו סמרה. עוד מילדותו שאף וחתר ללמוד ולהרחיב ידיעותיו, ובתנאים ששררו אז רכש תורה וידע בכוחות עצמו, הן בחוכמת ישראל והן בחוכמת הגויים. בעזרת המופתי והקאדי בחברון, אשר מפיהם שמע תורה במיכמני הלשון הערבית וספרותה העשירה, שינן לעצמו את יצירות סופריה ומשורריה, עד שברבות הימים נעשה לבר־סמכא בספרות ובמשפט הערביים, מדורות קדומים ועד ימינו.

בצעירותו היה חניך ישיבת חברון שבה הרביץ תורה אביו הגאון ר׳ אליהו מני זצ״ל, ובה גם הראה ידענותו בכל אוצרות קדמונינו וחכמינו הגאונים, וידע, מתוך כך, להשוות ולפרש את המשותף ואת ההשפעות ההדדיות והמקורות שבין הדת היהודית והדת המוסלמית. משגדל, ביקש להרביץ תורה ברבים, בשיעורים פרטיים, והתמנה כמורה לצעירי חברון, ללימוד השפה הערבית וספרותה, מטעם האגודה ״למען ציון״.

ביתו היה מרכז רוחני לכל בני הנוער, שספרייה עשירה פארה את כתליו וכל צמא־דעת מצא בה מבוקשו. ומעניין, שבאותה תקופה היה מנוי על כל העיתונים והספרים שיצאו לאור בארצות אשכנז, ותודות לכך שמר על המגע הרוחני עם עַם ישראל בתפוצות.

בעל חוש לצדק וליושר היה. עד לאותה עת היתה קיימת ומוכרת רשמית רק העדה הספרדית, ואילו המיעוט של העדה האשכנזית התקיים בחסדי העדה הספרדית. תמיד היתה העדה האשכנזית ממורמרת על קיפוחה, עד אשר אבי ז״ל, אשר לא השלים עם הקיפוח, התקומם ויצא הראשון לפעולה למען התקרבות ועזרה הדדית בין העדות, ולא חסך מאמצים כדי לטשטש הבדלי גישה ורגש בין התושבים הוותיקים והחדשים כאחת. וכשבאו לחברון קרובים עשירים ממשפחת אמו שבבגדאד, השתדל עם אביו שיתרמו סכום נכבד לכולל חב״ד בחברון, ע״מ לבנות בית כנסת גדול, ישיבה בשם ״מגן אבות״ ומקווה.

במרוצת השנים, בתקופתו של מושל ירושלים ראוף פשה, הוכנס לרשימת המועמדים לשופט בביה״ד המחוזי שבחברון. בימים ההם היו השופטים נבחרים ע״י התושבים, אחת לשנתיים, והוא זכה להיבחר לתקופות אחדות, והיה שופט ושופט־חוקר למעלה מעשר שנים רצופות, ואף מילא תפקיד של יו״ר ביה״ד במחוז. כך היה הוא הראשון, מבין יהודי א״י שזכה להימנות בין השופטים בארץ.

בשנת תרס״א עקר מגוריו לירושלים. באותם הימים טרם למדו משפטים בתורכיה, ורק אלה שרכשו לעצמם ידע והתמחות בבתי משפט, הוסמכו כעו״ד. מלכיאל מני היה בין הראשונים, ואפשר לומר – היחיד, שהכירו בו את הידען למשפטים ובעל הניסיון המתאים. מיד עם בואו לירושלים פתח משרד גדול, אשר אליו נהרו בתחילה לקוחות יהודיים מאנשי חברון וכפריה, ומאוחר יותר נעשה גם למייצג ועד הכוללים של האשכנזים בירושלים וכן מורשה לרוב האפטריארכים והנציגויות הזרות. במקצוע זה עשה חיל רב, ושמעו הגיע לכל מחוזי א״י דאז, עד בואכה ביירות אשר בלבנון. לא עברו ימים רבים והשלטונות התורכיים הציעו לו להיות שופט, אך הוא דחה בקשתם, כי מצא סיפוק רב בעבודתו כעו״ד. ראוי לציין כי שמעו ולמדנותו הגיעו אל המלומדים שבקושטא ועד השולטן עצמו, עבדול חמיד.

משנזקק השולטן לעו״ד מתאים להגנת זכויותיו ואדמותיו הפרטיות (הידועות בשם ג׳יפטליק), מצא לנכון למנותו, לפי המלצת יועציו והמלצת הרב הראשי לתורכיה, כעו״ד של ענייני הג׳יפטליק. אנשי דת וציבור מוסלמיים הגיבו נגד מינויו זה בחריפות, כי ראו בזאת עלבון והשפלה לדת המוסלמית שעו״ד יהודי (לדידם: כופר) ייצג את הכליף ראש האיסלם. ברם, פחת ירושלים דחה את מחאותיהם בציינו, כי בן דת יהודי הריהו כשר ונאמן לכל דבר מבחינה דתית, וכי הקוראן מכנה את העם היהודי בתואר הנכבד: ״עם הספר״.

כאשר ביקר בא״י המנהיג הציוני תיאודור הרצל ונפגש עם קיסר גרמניה, התעניין לדעת על המצב המשפטי של קרקעות א״י שתחת שלטון תורכיה, ולא נמצא אדם שיכול היה להדריכו וללמדו מלבד עו״ד מלכיאל מני, שהיה בר־סמכא במבוך הבעיות בהתאם לחוקי האיסלם והמדינה.

הוא היה בין הראשונים מעדת הספרדים בארץ, אשר הצטרף לתנועה הציונית עוד בראשית התנועה ותמך בהרצל בכל פעולותיו. בארכיונו נמצאו מכתבים בחתימתו של הרצל בנוגע לתעמולה שבין הספרדים וכן בשאלות משפטיות. חלק מן המכתבים מפוזרים אצל צאצאיו וחלק ניכר הושמד בראשית המלחמה העולמית הראשונה, שעה שהציונות נרדפה ע״י ג׳מל פשה העריץ, ודין מוות נגזר לכל מי שנמצא בידו מיסמך או עדות כלשהי המעיד על ציוניותו.

במשך הזמן ייצג אבי ז״ל גם את פיק״א והיה יד ימינו של מנהלה מר אלברט ענתבי. בכל הזדמנות הגן על בני המושבות בסכסוכי הדמים ועלילות השכנים הערבים, ובייחוד הצליח, בהשפעתו הרבה ובסיוע מנהיגים ערבים ידועים וראשי שבטים, להשליט שלום ולנצח על ״סולחות״ מסובכות לפי מיטב המסורת הערבית, ובכך תרם להרגעת הרוחות ולביסוס יישובינו בארץ־ישראל. סכסוך דמים, כמעט מהראשונים מסוגו, שהתגלע בין בני המושבה רחובות והכפר זרנוגה, נמשך זמן רב ועלול היה לעלות בקורבנות מרובים, אך הוא הצליח ליישבו על פי אורחותיהם של הבדווים בדרך ״עטווה וסולחא״.

משנפטר השר משה מונטיפיורי ללא יורשים, היתה קיימת סכנה, לפי החוק העותומאני, שכל רכושו ונכסיו בארץ יעברו לרשות הממשלה. ביודעו את החוק ששרר במדינה, יעץ אבי שתוך לילה אחד יינטעו עצים על כל אדמת העיזבון, כיוון שלפי סעיף ידוע בחוק – כאדמה נטועה – זכות הירושה חלה לא רק לבנים אלא גם לקרוביו של הנפטר, וכך הציל רכוש יהודי לבל יפול בידי זרים.

עם כיבוש הארץ על ידי הבריטים בשנת 1918, התמנה כשופט בבית המשפט העליון של הממשלה המנדאטורית. עקב מחלתו נאלץ היה ב־1922 לעזוב את ירושלים ולעקור לתל־אביב ובה התמנה לשופט מחוז יפו־תל־אביב עד לשנת 1929. בתל־אביב שימש גם יועץ לרבנות הראשית, ועזר לא במעט להתפתחותו של בית משפט השלום העברי בארץ, שהיה אחד מחבריו. בצאתו לגימלאות כיבדה אותו הממשלה הבריטית בתואר הכבוד או. בי. אי.

מלכיאל מני התעניין רבות, בימים ההם, בתנועת הפועלים והקיבוצים וביתו היה פתוח לפני מנהיגיהם אשר ידעו להעריכו כראוי. ברל כצנלסון, יבנאלי, רחל שזר, שמעון קושניר ועוד, היו מבאי ביתו הפרטי, שהיה חוויה בתוככי ירושלים מוקפת בשטח אדמה של כעשרה דונמים. הוא גם לא היסס להציע מיד, למנהיגים אלה, את חצרו זו, כדי להתחיל בה את ראשית פעולתם. זמן מה לאחר מכן פנו אליו מנהיגים אלה כדי שישיג בעבורם שטחי אדמה, בחכירה, מיד האפנדים שבירושלים, ומשעשה זאת – נוצר המגע הראשון בין המשפחות הידועות: חוסייני (משפחת המופתי הנודע) ונשאשיבי (ראש עיריית ירושלים), לבין ברל כצנלסון וחבריו. על האדמות החכורות שהשיג הוקמו משקים לגידול ירקות ובערבי שבתות הפך המקום למרכז רוחני, בו הטיפו ולימדו משנתם הלאומית והסוציאליסטית. כל חייו הפריש מעשר מרווחיו שהיה מחלקו בסתר לנזקקים וכלל נקט בידו, ש"כל העוסקים עם הציבור, יהיו עוסקים אך ורק לשם שמים".

משנפטר בשנת תרצ"ג (1932) בתל־אביב, פירסמה העיתונות היהודית, האנגלית והערבית מאמרי הערכה רבים לזכרו. ומובא בזאת קטע ממאמר שהופיע ב"דבר", בחמישי לדצמבר 1932:

"קשריו המרובים עם הערבים ונכבדיהם, אהבת האדם הכללית שלו, לא הפחיתו כלל מנאמנותו לעמו. היה מהראשונים בין הספרדים שהכירו בערך תנועת העבודה העברית בארץ. בימי המלחמה העולמית עזר לקבוצת הפועלים שסידרה את גני הירק בירושלים, והכניס ראשיה אל משפחות הערבים המיוחסים בירושלים, אם לצורכי עסק ואם לשם סלילת דרך להכרות ולקשרים. כבחברון כן בירושלים, ביפו ובתל־אביב היה המנוח ידוע כאיש המזג הטוב, נוח לבריות, נקי כפיים, עוזר לכל זקוק בעצה משפטית, נכון לשליחות לאומית לפי כוחותיו ולפי קשריו, מקבל בלי צרות לב ועין כל עורך־דין צעיר, אם בן הארץ ואם עולה, להדריכו בעצה והמלצה, והיה מתרחק ממבליטי ההבדלים העדתיים שביישוב. ת.נ.צ.ב.ה."

מזל מוצרי

הרב חיים בג'איו

בג'איו חיים נולד בחברון כבן ונין למשפחה חברונית ותיקה, וגדל בסימטאות האפלות של הגיטו החברוני, למד והתחנך בתה"ת ובישיבות עיר האבות ומילא כרסו בש"ס ופוסקים. גם ידיעה מספקת בשפה הערבית רכש, והיה בקי במנהגי בני ערב.

בימי נעוריו עסק במסחר וידע לקרב את הבריות. תמיד היה מפליא את כולם בסכמו את חשבונותיהם על רגל אחת. זכור היה. שהיה מציע לנערים המשכילים אשר "התגדרו" במקצוע החשבון, שישמיעו באוזניו שורה ארוכה של מספרים והוא היה מסכמם תוך כדי שמיעה.

בעל זיכרון נפלא היה, ברצות תושב חברוני לדעת קורות משפחתו לפני שמונים שנה, מתי נולד פלוני ומתי מת אלמוני, היה משכים לפתחו והיה מקבל ממנו הפרטים בדיוקם. ועל כל זאת, ידע לתאר את חיי תושבי חברון, יהודים וערבים, בכל גווניהם וצליליהם, החיוביים והשליליים.

בנטות השמש סוגר היה חנותו והולך, כרבים מיהודי חברון, לבית המדרש, לעיין בתושבע"פ ובל"ב פירושים של המקרא, והיה מתחרה בהצלחה בכוונת הפסוקים. רבים הציעו לו להיות מחובשי בית־המדרש, להרביץ תורה ברבים ולהגיע לכתר הרבנות. לבסוף קיבל עליו את "הדין", פרש מעסקיו השונים, יחד עם דודנו ר' יוסף בג'איו, והסתופף בצלם של רבני חברון.

במרוצת הזמן הטיל ועד העדה על שני הדודנים לצאת ב"שליחות" למען היישוב. ר' יוסף שודר לערי המערב ור' חיים לערי המזרח, לאסוף כספים להחזקת היישוב החברוני ולאמץ את יהודי הגולה ולקשרם לארץ אבות. ר' יוסף נפטר בארץ מרוקו, ופרשת שליחותו של ר' חיים היתה מלאה הרפתקאות מעניינות ומותחות. פעם, בנוסעו מעיירה לעיירה בהרי קורדיסטן, נתקל בלהקת שודדים רוכבי סוסים אבירים, אשר שדדו כל אשר לו וכל אשר לחבר מרעיו שנסעו עמו.

"הצטערתי ביותר – מספר ר' חיים – על תיק הטלית והתפילין ועל ספרי החשבונות שהייתי נוהג להטמינם לשם ביטחון בתוך התיק". שחוחים ונוגים המשיכו דרכם, בין חתחתים ואבני־נגף, הולכים ודובבים: "אלהי אברהם עננו! ... אביר יעקב עננו!" לאחר שעות של הליכה ברגל מצאו לתמהונם את הבהמות שרכבו עליהן, עם כל הציוד, לרבות הממון ותיק הטלית והתפילין ... בהגיעם למחוז חפצם, יצא כל הקהל לברכם על הנס הגדול שנעשה להם ועשו אותו יום ליום משתה ושמחה. מאז נהגו הנוסעים לכוון נסיעתם עם צאת הרב למסעיו, כי אמרו: "בזכותו ובזכות 'אבות העולם' אנו ניצולים ..."

בימי שואת חברון נתייצב בשער ותבע מהשלטונות הגנה ועזרה. הוא הוכיח את "בעלי חברון" הערביים על מעלליהם האכזריים כלפי אחיהם, בני אברהם, יצחק ויעקב, והרבה עמל וטרח לסדר את הניצולים ולעודדם. אז נתמנה רשמית לרב העדה וליווה את צאן מרעיתו למעלה משלושים שנה, כשהוא צר בצרתם ושמח

בשמחתם. הוא עזר להקמת בית הכנסת ״אהל אברהם״ לפליטי חברון, דאג לסידור ״מרפאה״ לבני חברון הזקוקים, ונענה בכל עת וזמן למען ״המועצה למען קהילת חברון״.

ר׳ חיים לא ראה שמחה בימיו; מלאך המוות רבץ לפתח ביתו וטרף אחד אחד מבני משפחתו. בנו יחידו, מרדכי ז״ל, נפטר בדמי ימיו ובשנים האחרונות נלקחה ממנו אשתו ונשאר בודד, שכול ואלמן. אך למרות תלאותיו ותלאות בני עדתו הגיע ר׳ חיים לשיבה. משנשאל פעם: ״במה הארכת ימים?״ אמר: ״עשיתי מה שעשה ר׳ עקיבא, כל גל וגל שבא עלי, כפפתי את ראשי״ ...

יומיים לפני פטירתו ביקרתיו בבית הזקנים והודיתי לו על תרומתו האדיבה להנצחת קהילת חברון. דמעות עלו בעיניו ... אחרי דומייה קצרה פתח ואמר: ״חשתי שסיימתי תפקידי ונלקחתי לעולם האמת. ברם, לא מצאתי מנוחה לנפשי, חייב אני למלא חובה, שבתי לתחייה ושאלתי את קרובי אם כבר מסר תרומתי למועצה ומשענני הן, נחתי במשכבי והודיתי ליוצרי״.

הלך לעולמו שבע חיים ושבע רוגז. כבן פ״ז שנים, שכול ואלמן, מבלי אשר אדם קרוב ישית ידו על עיניו.

ד׳ אבישר

בית מויסייב

הר״ר משה מויסייב, או בכינויו בימים ההם ר׳ משה השקלובי, עלה לארץ־ישראל מעיר שקלוב שברוסיה בשנת תקל״ח, עם עליית החסידים, ומספרים שהיה יהודי תלמיד־חכם וירא שמים ומנכבדי עירו ועשיריה. קודם שהחליט לעלות לארץ־ישראל נטל עצה על־כך מפי חבריו, הסוחרים החסידים שבעירו, ועצתם של אלה היתה ברוח הזמן ההוא: ״לא! הרי עדיין צעיר לימים אתה, כבן ארבעים, ולמה תהא אץ לנסוע לארץ הקודש,

שרק זקנים נוסעים אליה למות בה, לקיים מה שנאמר: 'וכיפר אדמתו עמו'". אלא שר' משה לא הסתפק בעצה זו ופנה לרבו הקדוש, הוא "הרב הזקן", בעל התניא זצ"ל, ותשובת הרב זצ"ל היתה: "מוטב לחיות רק שלושים יום בארץ־ישראל משלושים שנה בחו"ל", ותשובת הרב הכריעה. החליט סבא לעלות לארץ ישראל לחיות או למות שמה, כפי שיהיה רצונו של הקב"ה.

הנסיעה לארץ־ישראל ארכה יותר משנה תמימה. נקל לתאר את כל הייסורים שנתייסר בהם בנסיעה זו באותם הימים. מחוז חפצו היתה, כמובן, טבריה, מרכז עליית החסידים בימים ההם. ומספרים, שרק שלושים יום חי ר' משה בארץ הקדושה, כפי שראה ברוח קודשו בעל התניא זצ"ל. אמנם, מלא עלומים בא לטבריה וזכה להתיישב בארץ הקודש עם בני ביתו, אך רק לזמן קצר, לחודש ימים. בראשית חודש אלול הגיע לטבריה ונפטר בימים שבין כסה לעשור, והוא כבן ארבעים שנה בלבד ומנוחתו כבוד בטבריה.

בנו יחידו של ר' משה שעלה יחד עם אביו לארץ, היה צעיר לימים במות עליו אביו ז"ל. והיה הבן הולך בדרכי האב, בין בחסידות ויראת־שמים ובין בעסקי מסחר, בטבריה עיר מושבו. במשך הימים נעשה לאחד מנכבדי העדה ועשיריה, לפי מושגי הימים ההם, ומסחרו פרץ בארץ וגם בסוריה הקרובה. מספרים עליו, שלרגלי עסקיו המרובים היתה לו הצטרכות לצאת לסוריה, אלא שלא רצה לצאת מהארץ לחו"ל כמלוא פרסה אפילו ליום אחד, ולפעמים היה בזה משום דררא דממונא. בינתיים, בהשפעת בית הרב הזקן, בעל התניא, ובייחוד בהשפעת בנו "הרבי האמצעי" בעל ה'צמח צדק', עבר מרכז חסידי חב"ד לעיר האבות חברון ת"ו. אז עבר גם ר' חיים לחברון והשתקע שם עם משפחתו, והיה מראשוני המתיישבים האשכנזים בעיר האבות. וכך חי חייו עד ערוב יומו בעושר ובכבוד. הוא לא נהנה מקופת החלוקה שהיתה נהוגה אז. אדרבא, היה בין הנותנים ורבים נהנו מצדקותיו. בימים ההם היה זה חזון נפרץ שתושב אחת מ"ארבע ארצות" אה"ק לא יקבל קיצבה מהחלוקה הכללית. משהגיע לשיבה טובה, נפטר בחברון ושם מנוחתו עד היום הזה.

הדור השלישי – ר' יוסף, בנו של ר' חיים ז"ל, היה ראשון לאלה שהורתם ולידתם כבר בקדושה, בארץ־ישראל. הוא הצטיין במידותיו התרומיות, בחינת תורה וגדולה במקום אחד. הוא היה ת"ח וחסיד גדול, ועם זה – בקי בהוויות העולם. האיש היה מכובד בין היהודים ואחד ממנהיגיהם, וגם בעיני הערבים, שהוקירוהו על רוחב בינתו ועל שפתו הנמלצה, ובכך סייע הרבה ליהודי חברון. אלה שהכירו את מידותיו הנעלות, ובייחוד את האצילות המיוחדת שהיתה נסוכה עליו, כעין מזיגה של מערב ומזרח, וזכרו אותו ואת בנו ר' יעקב ז"ל, בתלבושתם המזרחית, בגלימה ומצנפת, כתלבושתם של חכמי הספרדים בזמננו, ובנימוסיו המערביים היפים שהשפיעו על כל אשר היו בקרבתם, לא יוכלו לשכחו כל ימי חייהם.

וידוע היה סבלם של יהודי חברון באותו זמן. שכניהם הערבים הציקו להם בכל עת מצוא. בייחוד הצטיין בזה "הרב השחור" הידוע, ששמו רשום בדפתראות החלוקה של הכולל בימים ההם. היה זה אחד הבריונים העריצים שמבין הערבים, שהפיל חתיתו על היהודים והיה נכנס בזרוע נטוייה לבתי היהודים ולוקח כל שלבו חפץ, מלבד סכומי כסף שהיה דורש ומקבל מזמן לזמן. והגיעו הדברים לידי כך, שלסטים זה התחיל לדרוש את הכלות לפני כניסתן לחופה, או פדיון נפשן, בסכומים עצומים, ורק בהשפעתו של ר' יוסף, שנודעה בין הערביים, נבלם במקצת תאבונו של אותו עריץ, עד שנכנע לאט לאט למרותו של ר' יוסף, שהסדיר עמו כי יקבל חלוקה קבועה כשאר המקבלים. כך חדל ממעשי הגזל ונקרא מאז בשם "הרב השחור", כרשום בדפתראות מקבלי החלוקה בחברון עד היום הזה ...

אך מעופו של האיש היה, כנראה, רחב מדי, ועסקי מסחרו לא יכלו להתפתח כראוי בחברון הקטנה. לכן, עם כל היותו קשור בכל נימי־נפשו אל עיר־האבות, היא עיר מולדתו, ששם נתרכזה סלתה של החסידות (לרבות חלק ממשפחת הרב הזקן ז"ל), עבר האיש, בראשית המאה הנוכחית, לגור בירושלים. ברם, יחד עם זאת הניח בחברון את בנותיו הנשואות ואת יתר בני משפחתו, והיה קשור לעיר האבות עד יומו האחרון. ומספרים עליו, שלפני שעבר לירושלים שאל את פי הרבי ר' בער זצ"ל לחוות דעתו על כך, והרבי ענה לו: "הגיעה השעה, שחוג אנ"ש יתרחב גם בירושלים עיר קודשנו, שיתכוננו לשמוע מקרוב את שופרו של משיח, שייתקע ע"י אליהו הנביא בהר הזיתים". וכך עבר האיש לגור בירושלים. כאן מצא כר נרחב לפעולה בשדה המסחר. הוא פתח את הבנק הראשון בירושלים (יחד עם שותפו, מר יעקב ולירו, אבי משפחת ולירו הידועה), והוא שפתח לראשונה בית מסחר לכלי זכוכית וחרסינה שהביא מחו"ל. עם זאת היה בין מנהיגי עדת החסידים שהתפתחה אז בירושלים, ושמו, ושם בנו ר' יעקב ז"ל, נודעו לתהילה בין נכבדי העיר. ביתם היה פתוח לרווחה לכל והיו בו תורה וגדולה, חסידות ויראת־שמים – יחד עם מסחר והוויות העולם בשטחים אחרים, כדי מושגי הימים ההם. ומעניינת העובדה, שהרחוב בעיר העתיקה, הנמשך משער שכם עד לרחוב השלשלת, נקרא על שמם: "רחוב חברון", עד היום הזה. כי באמת מה לו לרחוב זה, הנקרא בערבית "איל־וואד", שבעברית צריך להיקרא בשמו הקדמוני "גיא טרופיון", ולשם חברון, ובפרט שהדרך לחברון אינה כלל משם? אלא שכאן שם וזכר לר' יוסף ובנו ר' יעקב, שעברו מחברון ונקראו בשם "החברונים", והם היו היהודים הראשונים שהתיישבו ברחוב זה שכולו היה מיושב בערבים.

האיש ר' יוסף שאף להרחבת היישוב ובניינו, לפי תנאי הימים ההם. התיישבות בנקודה ערבית טהורה היתה בשעתה צעד נועז. כעין כיבוש. מלבד זאת שאף לבנות וליישב את יריחו העתיקה, על־ידי רכישת קרקעות בקרבתה. הוא היה החוכר הראשון של מעברות־הירדן וים המלח, ולשם כך העמיד את האונייה (יותר

נכון: הסירה) הראשונה בים המלח של אז. אלמלי מיתתו החטופה, ובעיקר מות בנו יחידו, מיד לאחריו באותה השנה, היו, אולי, מתגשמים חלומותיו.

ומעניין, שבניגוד לדרך האב, ר׳ חיים ז״ל, שלא רצה לעזוב את הארץ לרגלי סחרו, היו הבנים, ר׳ יוסף ור׳ יעקב, נוסעים לצורכי עסקיהם מפעם לפעם לחו״ל, ועד ללונדון הגיעו בקשריהם עם הבנקים. נראה, שנסיעות אלו השפיעו על השקפותיהם, כפי שהעיד עליהם השינוי בתלבושתם – דבר שעורר, כמובן, קטרוג גדול בין החסידים. כנגד זאת הראו להם אבותינו, שגם לבושם של גדולי הרבנים והחסידים שבגרמניה ובאנגליה היה כזה.

גם בירושלים, כמו בחברון, היתה ידם תקיפה בין הערבים. ואף־על־פי שיהודי ירושלים לא סבלו בימים ההם מידי הערבים, כיהודי חברון (בגלל השפעת הקונסולים וכדומה), בכל זאת היתה השפעת ר׳ יוסף ובנו ר׳ יעקב ניכרת למדי, והיו תמיד המתווכים בין יהודי לערבי בעסקי מסחר, חזקות על בתים, וכיוצא בזה. לפי עדות יודעי דבר, היו גדולי הערבים משכימים לפתחם ומקבלים עצתם ור׳ יוסף היה נחשב לחכם־באשי של ״האשכנזים״, אם כי לא הוכתר לכך ע״י השלטונות.

אולם לא ארכו הימים ור׳ יוסף ז״ל נפטר בשנת תרכ״ז, זקן אבל לא שבע־ימים, וכל חלומותיו על בניין ויישוב הארץ נפסקו באמצע. כי, כאמור, הספיק בנו יחידו, ר׳ יעקב, רק לגמור את אמירת ״הקדיש״ במשך 11 חודש ונפטר גם הוא בעודו באיבו, מבלי שיכול להמשיך ולפתח את הבנק וללכת בדרכי אביו המנוח.

שמואל מושיוב

ר׳ אליהו סרווי (שמי)

ר׳ אליהו סרווי, המכונה שמי (היינו, ״הדמשקאי״), עלה מסוריה בשנת תרמ״ה, לערך, והתיישב בחברון עיר האבות. לפני עלותו ארצה גר בדמשק, והיה סוחר בכל מיני סחורות, עשיר ובעל נכסים. בחנותו, שהיתה בשוק הסוחרים שבדמשק, מכר שמלות משי וחוטי־משי, שהכפריות היו רוקמות בהם שמלותיהן. וידועים היו חוטי המשי הצבעוניים שלו עד שהיו הכפריות עומדות בתור כדי לקבלם. בטרם אור היו משכימות ומסתדרות בתור ארוך ליד חנותו, כדי לזכות ולהיות בין הראשונות. פעמים, שהיו באות לביתו ומביאות לו מתנות מיבול אדמותיהן, כדי שלא יעכב אותן ויספק להן צורכיהן מחוץ לתור... וכך עשה חיל וצבר כסף. אך במעמקי נפשו ולבו גברה הכמיהה לעלות לארץ הקודש ולהתיישב בה.

אין ספק כי הגורם העיקרי להחלטתו לעלות לארץ־ישראל היתה עלילת הדם, שהעלילו בדמשק בשנת 1840. בעת ההיא, בעודו נער, ראה במו עיניו את התלאות אשר עברו על יהודי דמשק ומראות־מוראות אלה לא נתנו מנוח לנפשו. הגורם השני היה הצלחתו במסחר. הוא היה הסוחר היהודי היחיד אשר סחר בחוטי־משי וההצלחה האירה לו פנים. הסוחרים המוסלמים היו מקנאים בו והחלו להעליל עליו עלילות בפני השלטונות, אולם הדבר לא עלה בידם בהיותו נתין בריטי והשלטונות התורכיים לא העזו לנגוע בו לרעה. לא פעם ניסו שכניו המוסלמים להצית חנותו, אולם מזימתם נכשלה, והוא הלך מחיל אל חיל וה׳ הצליח בידו. גורם אחר היה שמעו של השר מונטיפיורי, אשר פעל אצל השלטונות התורכיים לשחרור האסירים שנאסרו על עלילת הדם. בימים ההם גם נפוצה השמועה על ביקוריו של השר מונטיפיורי בארץ הקודש ועל מפעליו לטובת היישוב. לא ארכו הימים ור׳ אליהו עזב את נחלתו וארץ מולדתו ועלה ארצה. הוא בחר את העיר חברון למושב לו, כי אווירה של חברון, גניה וכרמיה, היו דומים לעיר מולדתו דמשק.

בהגיעו לחברון, וצרור הכסף בידו, קנה לו בית בחצר היהודים. הבית לא נרשם על שמו, כיוון שהשלטון התורכי אסר לנתינים זרים לרכוש נכסים על שמם, לכן רכש את הבית על שם מושאל. תחילה החל סובב בכפרים שבסביבת חברון, על מנת להפיץ סחורותיו, ולאט לאט החלו גם הכפריות להתרגל לרעיון של עבודת הרקמה וגם הן החלו לרקום שמלותיהן בחוטי המשי.

כל ששת ימי השבוע היה סובב בכפרים ובערב שבת, לפני ערוב היום, היה חוזר וצרור כספו בחיקו. לא אחת קרה שהערבים היו אורבים לו בדרכו חזרה הביתה ושודדים כל כספו אשר צבר במשך השבוע. לאחר זמן שכר חנות בשוק הסוחרים שבדרך למערת המכפלה, ושמעו יצא בכל כפרי הסביבה, כי חוטי המשי הנמכרים אצל היהודי הם הטובים ביותר וצבעם עומד ואינו דוהה. ר׳ אליהו היה נוסע מפעם לפעם לדמשק, קונה את המשי הגולמי ובמו ידיו היה מעבדו וצובעו בשלל־צבעים וחוזר חברונה.

ר׳ אליהו סרווי היה בקי בתורה, בזוהר ובמדרש. מדי לילה בלילה היה קם בחצות, הולך לבית הכנסת כדי ללמוד ׳תיקון חצות׳ ולקרוא בזוהר, ופרקים הרבה מתוך הזוהר ידע על־פה. מפעם לפעם נהג ללכת אצל הרה״ג אליהו מני זצ״ל, ופעם אף גלווה אליו במעמו לארץ הודו, וכך מספר ר׳ אליהו סרווי: ״משבאנו לבומבי התאכסנו אצל משפחת ששון הידועה. בעת ארוחת הערב, לאחר שהרה״ג מני דרש בדברי תורה, קמתי גם אני ונשאתי דרשה. משסיימתי, ניגש אלי בעל הבית, הושיט ידו ואמר: ׳חזק ואמץ, בקש ממני כל שתבקש ואתן לך׳, עניתי שאיני מבקש בשבילי ולא כלום. שמע זאת בעל הבית והושיט לי במתנה טבעת משובצת אבנים יקרות״ ...

ר׳ אליהו סרווי נהג להרבות בגמילות חסדים, ללא הבדל בין יהודי וערבי. כל נצרך היה פונה אליו ומקבל הלוואה גמ״ח ... ולא היה מקבל שטר, כי היה אומר: ״מה טעם בשטר, אם יהיה לך להחזיר – תחזיר, ואם לאו – מה תועלת בשטר?״

שלושה בנים השאיר אחריו; הבכור שבהם הוא יצחק, הידוע כיצחק שמי הסופר.

דוד שמיר (שמי)

ר׳ יהודה קאשטיל

ר׳ יהודה קאשטיל נולד בחברון בשנת 1871, כבן למשפחה ותיקה, מצאצאי יהודים מספרד, קאשטיליה, שבאו לארץ עם גירוש היהודים מספרד והתיישבו תחילה בעזה ולאחר־מכן בחברון. הוא היה מתלמידי ר׳ אליהו מני, ועוד בנעוריו נתחבב על כל בני היישוב החברוני, ספרדים ואשכנזים כאחד, כי נודע ברבים בקולו הנעים ובזמרתו העריבה ובשיחו המתובל בבדיחות עממיות.

בראשית המאה הנוכחית, לאחר נישואיו, הזמינה אותו הקהילה היהודית שבעזה לבוא ולכהן אצלם כמורה, חזן ושוחט. לאחר־מכן הוזמן לירושלים וכאן בילה את מרבית שנות חייו. את עבודתו החל בעיר העתיקה, אצל קהילת יהודי מרוקו, ולאחר־מכן בשכונות החדשות שהוקמו בירושלים.

כל חייו עסק בעבודת ההוראה, במסירות ונאמנות, ״בחוש ששי״ שלו הבין לנפש התלמיד וידע להדריכו. אהב תלמידיו כאב את בניו ויחסם אליו היה תמיד מתוך יראה, כבוד וחיבה פנימית. נמנה בין ראשוני המורים שהנהיגו את שיטת לימוד העברית בעברית, ובעבודתו זו התמיד עד שנעשה מנהל בית־המדרש והישיבה ב״שכונת הבוכרים״ שנים רבות. פעמיים נסע לבוכרה כמורה ומנהל, למד שם שפתם וכן את השפה הרוסית, וחזר לבית מדרשו וישיבתו. עם עבודת ההוראה יסד מקהלות לזמר בבתי הכנסת ואף הוציא לאור קובץ שירים ופזמונים בשם ׳קול זמרה׳, הידוע עד היום בבתי הכנסת.

עניו היה וברי־אוריין, ידען בתלמוד, בתנ״ך ובכל ספרי המשנה ואף בדקדוק העברי. שמו נודע בימים ההם גם כמחבר מוסיקלי, מנצח על מקהלות ופייטן למנגינות מזרחיות. כמו־כן עסק ר׳ יהודה בעיטורים ובציורים על בד, ובעיקר על מפות, וכן בכתיבת ספרי־תורה, מזוזות ומגילות והכל – בכתב־יד נאה ואמנותי.

ועל הכל – היה שמח בחלקו ועשיר בהומור. בהיותו בן ששים וש נלב״ע ונקבר בירושלים.

יוסף קסטל

ציון לאיש חמודות

בעודו עלם צעיר, כבן חמש־עשרה, כבר ניחן אברהם לוי בחיוך תמיד, חיוך טוב, ענוותני, ביישני, שהיה כמצע לתכונות היסוד שלו: טוב־לב, כנות, רגישות ומעשיות כאחת, שקידה ושאיפה לדעת, ללמוד, לעלות ...

דמות דיוקנו ומלוא קומתו כאילו קיבלו שלמותם עוד בהיותו בחור צעיר כבן י״ח: קומתו רמה, זקופה, פניו מאורכים קצת; עיניו פוזלות כל־שהוא, אבל גם מחייכות, גם מתוכן יבריק אור־יקרות, אור אנוש ואהבת אנוש.

ואולם, כמה התאכזר הגורל בבחיר אדם זה! מה קצרה, עקלקלה ומעוותה היתה דרך חייו, שכולה נמשכה במאבק, במאמץ, בנפתולים עד ... עד נופלו חלל בטרם עת – כבן שלושים.

כשתיל רענן וטוב שנבט בדרך נס באדמה צחיחה, כן צמח הנער אברהם בקרב משפחתו. שכן כשראה הילד אור עולם, כבר החלה חשיכה יורדת על בית אביו.

בשעתו, סחר אביו בתבואות בכפרי הערבים שבכל הסביבה והיה מיודד עם בעלי זרוע ערביים והיה אהוב עליהם ומקובל עליהם בגלל לשון ערבית צחה שלו, קושט דברו, אומץ לבו ויפי אורך שפמו. ולא אחת גבר אבו־חיים (על שם בנו הגדול, ואגב: הכושל וחסר האונים) על מרעיו בהתחרות פרשים ערביים, ״הטסים״ על סוסותיהם הקלות, והגיע ראשון במרוץ.

אברהם, הבן השני (בין שלושה אחים ושלוש אחיות) לא זכה לראות אף קו אור מזוהר הימים ההם, רק דברים שמע מפי קרובים ורחוקים על עלילות האב הגיבור. כי בעוד אברהם נער התגלתה מחלת־פרקים, או מחלה פנימית אחרת לא ברורה, ורוב ימיו היה רתוק האב אל משכבו. ברבות הימים גילו הרופאים ״רקב״ בעצם ירכו. לא עלתה לו ארוכה ולא נמצא מוצא אחר אלא עקירת כל הרגל והירך עד לאגן הירכיים כמעט.

הבית אשר דלל כל שנות מחלתו, מרוב הוצאות בלא הכנסות, הוכה עכשיו בהלם מכובד היגון. הגיבור עצמו – מי שהיה פרש מהולל – לאחר התפכחו מתרדמת הניתוח וראה עצמו שבר אדם, מרד בחיים! חדל לציית לרופאים, חדל לאכול; ואחר שבועות מספר נפטר מעלבונו ומחייו.

אז נפל על הנטע הרך, על אברהם בן החמש־עשרה, חלק ניכר מן הדאגה לקיום המשפחה.

הנער אברהם, אם לא ירש מאביו עוצמה וגבורה – הרי שירש רצון עז ולב רגיש למדי. ומה יכול נער צעיר, בתכונות נאות אלו, לפעול בפינה נידחת, ב״חצר״ קהילת חברון הזעירה, שמספר תושבי שתי העדות, הספרדית והאשכנזית גם יחד, לא עלה על אלף נפש? – הרבה מאד במידה יחסית. דוק ומנה:

א. ב״ישיבה״ בין לומדי גמרא (בראשותו של הגאון חיים חזקיהו מדיני) נודע אברהם כאחד הטובים ביותר שבחבורה (בסך הכל, עשרה אברכי משי היו יחדיו) וזכה לתמיכה מיוחדת מידי הגבאים וגם לחיבה ולהוקרה.

ב. כיוון שחונן בקול נעים וחנון, שימש עד מהרה כחזן וקורא פרשה בבית הכנסת, להנאתם הרבה של המתפללים. על כך קיבל שכר־חזנות מסויים.

ג. קמעה קמעה נתגלה, שהבחור מצטיין בקולמוס יפה, כלומר: כתבו נאה מאד, ונתקבל כעוזר לסופר (למזכיר) הכולל (הוועד) וגם על־כך שילמו לו שכרו. כל ״ההכנסות״ האלו נמסרו מידי הנער לאמא להוצאות הבית.

ד. האמצעי החשוב שהיה, אמנם במאוחר, למכריע בחייו – היתה ידיעתו הרהוטה בלשון הערבית. וכאן המקום לציין את הקרקע שממנה הגיע לעיצוב אופיו ולגיבוש אישיותו: הפינה המוגבלה, הצרה, כמו "החצר" בחברון, היתה לעלם למרחביה רחוקת אופקים, השופעת רוב טובה עליו. ב"חצר" רבת הסימטאות העקלקלות, הנתחבות זו בתוך זו, כשהבתים "מטפסים" ונשענים זה על זה, זה ליד זה, זה בתוך זה, היו מרוכזות כמה מאות משפחות ולפיכך, מובן, שהיו סמוכים, קרובים ונפגשים שעה־שעה כמעט, גדולים עם קטנים, נכבדים עם פשוטים, עשירים (כביכול) עם דלת העם. עם זאת – עטרת־תפארת כל העדה היתה משפחת הרב הראשי, משפחת מני. בימים ההם, בימי נעורי אברהם לוי, שימש כרב ראשי רבי סלימאן מני ז"ל, איש חכם־לב, שהבין לדרכי אנוש והליכות החיים והיה רצוי לבריות. וחמשת בניו היו לכל העדה, איש איש לפי גילו, כאנשי מופת, כבני עלייה עטורים בחוכמה ואזורים בתפארה. הגדול, משה, גבה־קומה, רחב־מצח וצחור־פנים – היה גזבר אוצר הממשלה. עצם תוארו: "סנדוק אמין" (נאמן האוצר) היה כמעטה אותו, בעיני הבריות, הוד שררה. בצאתו ובבואו בסימטאות "החצר" פה ושם, היו הסימטאות עצמן, בעיני הבריות, כרחובות רחבים בכרך גדול, ועליו עצמו הביטו כאשר יביטו בימינו על "כוכב" קולנוע או על אביר מעולם הספורט. הבן השני, אהרן, בינוני בקומתו, מלא־גו קצת ונאה־תואר – נודע כמצטיין במכמני השפה הערבית. הוא שימש לעתים "עצו במיגלש אידארה" (חבר במועצת העיר). השלישי, יוסף, גם הוא הצטיין בידיעתו בלשון הערבית (אגב, הוא שהיה מורה לערבית בגימנסיה בתל־אביב ובירושלים וחיבר ספר 'פירוש חדש מחודש לאיוב לאור השפה הערבית', תשכ"ג). הבן הרביעי, דוד, היה אחר כך לרוקח, והצעיר ברוך לרופא ידוע.

בנעוריו למד אברהם ערבית מפי אהרן ויוסף עם יתר חבריו. שלא כמותם, שנה אברהם ושינן והעמיק ללמוד. כל הימים, מאז ידע אברהם עצמו, היה מלווה ככוכב זעיר, מרוחק, את חמשת הירחים – האחים. איש איש מהם היה למופת ולסמל לו. כמוהם שאף להיות, אליהם נכסף להידמות, אל שיאם חפץ לעלות. ואם כי במעמקי לבו חשב, כי כרחוק שמים מארץ כן רחקו המה ממנו – בכל זאת ... בכל זאת ... רוח היא באדם ...

עברה רוח אחרת בעיר: בני הרב הצעירים, בהגיעם לגיל שמונה־עשרה וכן נערי המשפחות הנכבדות, נסעו ירושלימה לבית ספר כי"ח; גם חבריו בישיבה יצאו אחד אחד ללמוד בירושלים, בבית־מדרש למורים, ואילו הוא, התומך היחידי במשפחה, לא יכול לזוז ממקומו, יחידי נשאר בודד ועגום, עגום מאד.

וכאילו להגדיש סאת סבלו ירדה בתקופה זו זוועה גדולה בבית המשפחה; כיוון שבקושי רב השיגה ידו לספק צורכי הבית, ונוסף לכך גדלו בינתיים האחים והאחיות והיה עליו להוסיף עמל על עמלו כדי לקיים המשפחה, החליטו בני הבית לשלוח את האח הקטן, בן התשע, לבית יתומים בירושלים. הקטן סרב, התנגד, נעלב מאד. אך דיברו על לבו והסבירו לו את כובד העול אשר על אברהם, וכו', וכו' – והוא נאות להם. בבכי חרישי נכנס למוסד. לאחר שבוע ימים קם בבוקר, נכנס למטבח, שפך עליו צנצנת נפט, הדליק גפרור ועלה באש. לא יכלו הצילו; בו ביום מת. ירושה גלויה מגבורת האב ומרגש כבודו כי עז ...

שנה שלמה לא פג כאב האבל מהבית ...

לאחר שנה נתקבל אברהם לוי כמזכיר רשמי בוועד העיר ומקומו קבוע בחדר הוועד, הסמוך ממש למעון הרב. אז שפרה מנת־חלקו בחומר וברוח, כי גם כבודו עלה מאד בעיני הבריות כבעל עמדה ציבורית חשובה, ונוסף לכך, הכל ראו עד מה אהוב הוא על הרב ח"ר סלימאן: יום יום לעת ערביים, בצאת הרב לשוח מחוץ לעיר, היה לוקח עמו כבן־לוויה ושיחה את אברהם. ואמנם היו הטיולים והשיחות היומיומיים לכבוד וגם לתועלת לבחור. ואילו בשעות עבודתו בחדר־הוועד היתה בת הרב הצעירה החמודה, הנלבבה, יוצאת ובאה לרגעים בעוסקה בעבודות הבית ונפגשת עם הבחור, ונטוו חוטים ונרקמו תקוות.

יש לשער, שהוא לא העלה על דעתו ולא חלם כי יטפס ויזנק עד ... עד לזכייה בבת הרב ושהוא, הדל והפשוט, יהיה גיסם של האחים המהוללים רמי המעלה – אבל רוח היא באדם ...

והאהבה, כדרכה, הלכה הלוך וגבור, הלוך ובעור. כל הימים נשאה בת־הרב את קולה – קול נעים להפליא – מרחוק, מחדריה, בקטעי "מוואלים" (פתיחה לשירה), בשירי אהבה, שירי תקווה וגם שירי יאוש ועיצבון – עד שנגלה הסוד ברבים ותקום מהומה גדולה בבית הרב. ההתנגשות היתה חריפה ביותר בין האחים לבין האחות הצעירה (הרב עצמו נהג בסבילות ומתינות). האחים הוכיחוה, השפילוה, יסרוה ואמנם רבו כמו רבו טענותיהם: באשר, ברבות הימים, ברדת משפחת לוי בדלותה מטה מטה, נישאו שתי האחיות הגדולות של אברהם, האחת לסנדלר והשנייה לחמר. והאחים המכובדים טענו ושוועו לפני אחותם הצעירה: הייתכן כי אלה יהיו מחותנינו? התוכלי לדמות בעצמך שאנו נסב על שולחן אחד עם חמר ועם סנדלר?

והיא עמדה על דעתה, איתנה כסלע: אין עוולה באהבתי, ואין כל התנשאות בלבי על זולתי, יהיה מי שיהיה, ואין רשות לגאווה לחנוק האהבה. כזאת וכזאת טענה ימים על ימים. וסוף סוף, לאחר לבטים, שיקולים ונימוקים, שארכו חודשים רבים – ניאותו לקשר. ותושב חברון, מן הנכבד ועד הפשוט, ידע: יקר תכונותיו, סגולות רוחו ונועם הליכותיו של אברהם לוי – הם שהכריעו את הכף לזכות הקשר.

ומי שלא ראה אותה תכונה רבת־משמעות שבחתונת אברהם לוי ובת הרב, לא ראה תפארת חתונה מימיו.

עתה – חשב אברהם – הגיעה השעה, אם גם במאוחר קצת, להשיג אשר השיגו חבריו, מי בהוראה מי ברפואה ומי במשפטים.

מ מ ו ל: כתב מינוי לחברות במועצת ההנהלה של נפת ח׳ליל אל־רחמן, שניתן ע״י המושל הכללי התורכי של מחוז ירושלים למרדכי אפנדי חסון, בשנת 1882

תוכניתו היתה, כפי שקויימה בתחילתה, לעבור לביירות ללמוד שם רפואה באוניברסיטה.

חצי שנה שהה הזוג הצעיר בביירות. לפתע קמה סערת מלחמת העולם הראשונה וטרפה כל קלפיו. החבילה נתפרדה: אבי המשפחה, הרב הראשי, נפטר. האחים הגדולים עברו לירושלים – ואיש איש מהם פנה לאשר פנה. הזוג הצעיר נשאר מחוסר אמצעים. הם נאלצו לעזוב את ביירות ועברו לירושלים לחפש דרך לקיום. אז שיחקה לו השעה: בבית המדרש למורים בירושלים נדרש מורה לערבית. אברהם לוי, עם שהיסס הרבה מתוך ענווה להציע עצמו כמורה לבית מדרש למורים – חיזקה רעיתו את רוחו. מנהל בית המדרש היה ר׳ דוד ילין ז״ל, שידע ערבית כראוי, ומשקיבל כתב הבקשה מידי אברהם, עמד הוא בעצמו לבחנו. נתן לו לקרוא בפניו שיר מליצי בערבית ולבארו, הגיש לו עמוד מספר עברי לתרגמו בה בשעה לערבית, וכן עמוד מספר ערבי לתרגמו לעברית.

לאחר שעתיים – שלוש מסר התרגומים ונמצאו משביעי־רצון. אז עמד על ידיעותיו בדקדוק, בפועל ובשם הערבי, ונוכח לדעת שנכונות ידיעותיו – ונתקבל כמורה שלם.

בכך הגיע לאחד השלבים שאליהם שאף כל ימיו. שנה ומחצית השנה ארכה שלוות־חייו.

דומה כאילו גם באדם טהור לב וכליל־תפארת כמוהו, יקנאו, כמו שאומרים, האלים: רק שנה ומחצה העניקו לו חיי אנוש כחפצו. לאחר מכן, באכזריות פתע, בא המיפנה: זכות מיוחדת שפטרה אותו משירות בצבא – בוטלה. בין לילה נלקח מביתו לצבא ונשלח אל צפון הארץ. בניכר חלה מהרה מחלה מסוכנה, ובטרם יספיקו להגיש לו מזור – נפטר.

גם לא ידע איש קבורתו.

יהודה בורלא

בן־ציון מזרחי

עליו אפשר היה לומר במלוא מובן המלה: ״הולך תמים ופועל צדק ודובר אמת בלבבו״. איש תם וישר היה, ירא אלהים וסר מרע, שומר מצווה ומסורת, שהתחיל יום עבודתו בתפילת שחרית של הוותיקין, וסיימו כשהוא רץ לבית הכנסת לתפילת ערבית. סייד היה. איש זקוף, בעל קומה, שנאה היה לראותו עובד בכל מלוא קומתו. הילדים היו מתרפקים עליו והוא היה מכנסם מן הרחוב ומעסיקם למען לא ישוטטו בחוצות העיר וישמעו דברי תורה מפיו ...

בן־ציון היה בעל קול ערב, ובתי הכנסת שבחברון היו מתחרים ביניהם מי יקדים ״לחטוף״ אותו כש״ץ. בכל יום ויום חיזרו אחריו גבאי הכנסת לזכות בו וכל שזכה – מאושר היה. ושלא על־מנת לקבל פרס עשה זאת, כי ראה עצמו שליח ציבור, ושליח ציבור עושה כל שעושה מתוך התנדבות בלבד.

באחד הימים נקרא לשירות בצבא התורכי בהיותו אזרח עותומאני. בן־ציון עזב את משפחתו לרחמי שמים והשאיר בחברון את אמו, רוחמה, אשתו שרה כאלמנה חיה בעודו בחיים, ואת שתי בנותיו ותינוקו הפעוט היחיד. שנים נקפו ומבן־ציון אין סימן חיים, אין קול ואין אות. אין לתאר צער האם שהיתה מתייפחת תמיד: ״בני בן־ציון, בני, בני איכה?״ השכנים והקרובים לא יכלו לראות בצערה של אשתו שרה, לבית יעקב מזרחי, שנשארה עגונה והיא בדמי ימיה. חלפו עוד שנים ואין קול ואין מגלה לאן נעלם. יום יום ציפו לשובו של הבן, הבעל והאב. כל החיפושים היו לשווא. והרבה טרחה משפחת אבישר, הקרובה לו, לאתר עקבותיו, אולם העלתה חרס בידה. רק דמותו המופלאה והחביבה על כל בני חברון נשארה חקוקה חיה בלב כל שהכירוהו מאז.

יעקב מימון

בן־ציון גרשון

בן־ציון גרשון, שהיה מכונה בפי כל ״חכם בנציונצ׳י״, רופא־רוקח היה מהאסכולה הישנה. מוצאו היה מאיסטנבול ועלה ארצה כציוני ואידיאליסט ע״מ להשתקע בארץ האבות ובעיר הקדושה בה קבורים אבותינו. הוא היה חביב ואהוב על הבריות אהב את התורה ועשה בה בכל שעה שהיתה פנויה בידו, וכרופא עזר לכל שבא אליו לבקש תרופה לחוליו. חכם בנציונצ׳י היה נותן לנזקקים שאין ידם משגת תרופות ללא כסף, ועצתו וטיפולו לרבים היו חינם ומכל לב. כל ערביי חברון וסביבתה היו מכירים לו תודה, על שעמד להם תמיד בעצה ובתרופות ולא אחת הציל חוליהם ממוות.

ערב לפני יום הטבח, באב תרפ״ט, באו אצלו מידידיו הערביים והזהירוהו שחורשים מזימות על יהודי חברון ומוטב לו שיצא מהרה את העיר. אותו יום, יום הששי היה וחכם בנציונצ׳י גרשון היה יהודי שומר מצוות, לפיכך החליט שאין לצאת ביום זה ולחלל את השבת ואין להטות אוזן לשמועות פורחות ...

משהתקיפו הערבים למחרתו את רובע היהודים, לא פסחו, כמובן, על ביתו. אותה שעה היה יושב וקורא בספר תהלים ופיו אומר מזמורים. משנכנסו וראוהו אוחז בספר הקדוש, גדעו תחילה ידו ומשצנח מתבוסס בדמו דקרוהו למוות. גורל זה עלה גם לאשתו שעמדה לידו ולבתם אסתר הצעירה בת עשרים האביבים. שאר בניו ניצלו בדרך נס. אחד מהם, אריה, שעור פניו היה שחום, חשבוהו הרוצחים לאחד משלהם ואילו השניים האחרים נסתרו מתחת למיטות הגדולות, ומשבאו הפורעים והזיזון לראות שמא מסתתרים תחתם יהודים, זחלו השניים מתחת למיטות עם תזוזתן וכך ניצלו ... הבת האחרת, יהודית, נפגעה במכת סכין בראשה, וגם לאחר שנותחה על ידי מומחה בירושלים נשארה נכה כל חייה ומשותקת בידה ורגלה השמאליות.

מזל שני

(חותמת: מחמוד שריף ראוף מותצריף (מושל כללי), מחוז ירושלים)

אל(:) מרדכי אפנדי חסון
מאת(:) נפת ח׳ליל אל־רחמן

מינוי לחבר מועצת הנהלת נפת ח׳ליל אל־רחמן

הואיל והפעם קבלתם רוב בבחירות שהתקיימו לחברות בהנהלת המועצה של נפת ח׳ליל לכן נמצא לנכון וניתן צו ממלכתי הממנה אתכם כחבר בהנהלת המועצה של נפת ח׳ליל אל־רחמן ובזה נמסר לידכם הצו הנעלה מן השער העליון

27 לחזירן 304

ר׳ יצחק ליבקין ״אבן אלבאסל״

ר׳ יצחק ליבקין איש חברון, התעשר לפתע עושר רב ואגדות פרחו על עושרו זה. היו שסיפרו שבא לו משמצא אוצר גדול והיו שסיפרו מעשיות ממעשיות שונות. פעם אחת נטפלנו אליו, בהיותנו ילדים, ולא הנחנו לו עד שיספר לנו כיצד נעשה עשיר גדול? פתח ר׳ יצחק, ״אבן אלבאסל״ (בן הבצל) ואמר: ״אספר לכם, בתנאי שיהא סיפורי נר לרגליכם ותזכרוהו כל ימי חייכם״. הבטחנו לו מפורש וסיפר:

״היה זה בהיותי ילד, ביום החמישי לשבת, ובבית לא היתה פרוטה אחת לפורטה. וכיוון שלא היתה פרוטה ביום החמישי לשבת, הווה אומר שאין במה לעשות שבת, ואפילו לא לחם כזית, ואין לומר יין לקידוש, ובשר ... והנה הולך אני ברחוב ורואה על המרצפת לנגד עיני מג׳ידה. והיתה מג׳ידה זו – שבה אפשר היה לפרנס משפחה אחת שבוע ימים, ולשובע – קורצת מול עיני ומנצנצת ואני עומד כנגדה וממצמץ בעיני. ולא זזתי ממקומי ולא התכופפתי להרימה. אמרתי: רבונו של עולם, אם מבקש אתה לקנות את יצחק במג׳ידה אחת – לא ולא. תנה לי עשר ומג׳ידה אחת לא אקח. והלכתי משם ואת המג׳ידה השארתי מונחת ונוצצת ... ושמע הקב״ה ונתעשרתי עושר רב. זהו שנאמר אם אין מותרים ׳לו׳ עתיד ׳הוא׳ לוותר לך ...״

י״ל שניאורסון

העגלון רבנו מיוחס

היתה הרחבה שליד השער הראשי אשר לגיטו הומה וסואנת. יום השוק היה ועם רב קונה ומוכר. גברים ונשים ממשמשים בידיהם את הסחורות, עומדים על המקח ומתדיינים עם המוכר. ובין הקונים גם רבנו מיוחס שבא לקנות לביתו בטרם יסע בעגלתו לירושלים. ר׳ מיוחס היה מסיע נוסעים לירושלים ומכאן היתה פרנסתו. והיה סובב כה וכה, ממוכר למוכר, ושואל למחירים. עוד הוא עוסק בזאת והנה ראה לערבי אחד, שעיניו היו יוקדות כלפידים. שאל לו למחיר סחורתו והשיב לו הערבי מחיר מופרז. אמר לו ר׳ מיוחס: ״בשוק נמכרת סחורה טובה משלך ובמחיר זול הימנה״. נעלב הערבי מדברי רבנו, חירפו ודחפו משם. רבנו אף הוא לא טמן ידו בצלחת ומדד לאותו ערבי מידה כנגד מידה. חרה לאותו ערבי שיהודי מעז פנים נגדו, שלף פגיון ודקר את זרועו של ר׳ מיוחס, עוד רגע והערבי נעלם מן השוק וסחורתו עמו. ראו זאת שאר הערביים, נשאו רגליהם בבהלה ונמלטו.

קמה מהומה. נשים יללו ורבנו הנדקר התעלף ארצה. עמד לו מזלו וידיו החזקות של אליהו יפה נשאוהו לבית הכנסת של רבי אליהו מני. הנשים שרצו אחריהם מיהרו להביא עמם קורי עכביש לרטייה על הפצע השותת דם, והבהילו את הרופא של חברון. בא הרופא, הזריק זריקה, עצר בשטף הדם וציווה להכניסו לבית החולים. לאחר התייעצות עם הרופא האנגלי, מנהל בית החולים, כרתו לרבנו מיוחס את ידו מעל למרפקו.

חודשיים ימים שכב רבנו מיוחס בבית החולים עד שהחלים ושם פניו לביתו. הן אשתו ההרה ושני פעוטים מחכים לו. משבא לפתח ביתו מצאו נעול. שאל אצל השכנים וענו לו: ״אין אנו יודעים״. החל לבו פועם ומיהר לבית חמותו, אך משנכנס ראה אנשים יושבים וראשם מורד בעצב. משראה נר דולק בפינת החדר, קרע בגדיו, תלש שערות ראשו וישב ״שבעה״ לבכות את מות אשתו האהובה רחל, שמתה מהפילה את העובר שברחמה.

שבעה ימים לא הוציא רבנו מיוחס הגה מפיו, וגם בנו ובתו הפעוטים לא יכלו למללו. כתום ימי ״השבעה״ זעק מיוחס בבכי קורע לב וקרא: ״אלהים, אלהים! למה ענשתני באכזריות כה רבה. מה חטאתי ומה עוויתי. כל ימי נזהרתי לקיים מצווה קלה כחמורה. את אשתי לקחת ממני, זרועי כרותה וילדי יתומים?״ הנוכחים ניסו לנחמו ואמרו: ״רבנו, קבל הכל באהבה, כל מה שרחמנא עביד לטבא עביד״. נשתתק רבנו מיוחס ולא פצה פיו.

כששכב בבית החולים, שכרו קרוביו עגלון שיסיע את העגלה מחברון לירושלים. נשאר העגלון על דוכנו ואילו רבנו היה מתהלך ב״חאן״ הגדול ומביא את הנוסעים לעגלתו. היה סבר פניו נעים והיה פונה תמיד אל כל אדם בדברי חיבה ונועם. כבדוהו יהודים וערבים כאחד, ונמצאו לו תמיד לקוחות לעגלתו. לילדיו הפעוטים היה לאב ולאם ולמרות שהיתה פרנסתו בצמצום, לא התאונן על מצבו והשלים עם יסוריו. רק דבר אחד הטרידו תמיד: מדוע יתהלך הערבי הרוצח חופשי בחברון, ולא המשטרה ואף לא הממשלה יעמידוהו למשפט?

חלפו שנים. משפרצה מלחמת העולם הראשונה, נשלחו הגברים הבריאים של חברון לצבא ואילו החלשים – לעבודת פרך. אלה שיכלו לשלם כופר נפשם, השתחררו מעבודת הצבא. את רבנו מיוחס לא גייסו בשל ידו הכרותה, אך את מקור פרנסתו שללו ממנו. לקחו את שלושת סוסיו ולא שעו לתחנוניו להשאירם לפרנסתו. היה רבנו מיוחס סובב בעיר חברון ובכל הזדמנות שנקרתה לפניו ניסה לעבוד ולהרוויח פרוטות אחדות בזיעת אפיו, והיה אומר תמיד: ״חביבים עליך יסורים, גם זו לטובה, עוד יבואו ימים טובים תחת הימים הקשים העוברים עלינו״.

והימים באו. דרום הארץ נכבש בידי הבריטים, שהגיעו אף לחברון ולירושלים, ובאה הרווחה. משפחות יהודיות רבות עקרו מושבן מחברון ירושלימה, כי נמצאה שם עבודה לכל דורש, וגם רבנו וילדיו עברו ירושלימה. עברו ימים עד שהגיש תלונה לפני מושל העיר על הסוסים שנגזלו ממנו, וביקשו לסייע בידו להתפרנס. הבריטים נענו לבקשתו ונתנו לו שלושה סוסים ועגלה והחל בהסעת נוסעים. משהוטב מצבו קנה עוד עגלה ושלושה סוסים נוספים. משנוסדה חברת ״המקשר״ בירושלים, מכר עגלותיו וסוסיו ונכנס כחבר ל״המקשר״.

חלפו שנים. רבנו מיוחס היה מאושר כי ראה נחת בבניו ובבנותיו ונכדיהם, עד לאותו בוקר, שנפץ עז ברחוב בן־יהודה שבירושלים

זעזע את כל העיר. ארבעה בתים נהרסו באותו פיצוץ, שנעשה בידי בריטים, וקברו תחת מפולותיהם עשרות יהודים, גברים, נשים וטף. בין ההרוגים נמצאו בנו של רבנו מיוחס ורעייתו, ואילו שני ילדיהם הפעוטים ניצלו בנס. משראה רבנו את ההרוגים קרע בגדיו, ישב על הכביש, הלם על ראשו בידו האחת וזעק: "אלהים שבשמים, איני יכול לשאת יסורים שאתה מייסרני. קחני אליך ואגאל מיסורי!" לא עברו ימים ורבנו השיב נשמתו הדוויה לבורא.

רפאל אבישר

דר׳ א״י ירמנס

אבי ז״ל, דר׳ אהרן יוסף ב״ר משה דוד ירמנס, נולד בווילנה בשנת 1859 לסבי ר׳ משה דוד, שהיה סוחר ועסקיו במרחקי אסיה. אחת לשנה היה שב הביתה מהודו והארצות הסמוכות לה ומביא עמו אריגים ומשי. במותו (1864) היה אבי נער קטן. סבתי הוסיפה להחזיק חנות אריגים, אבל העסק הצטמק והפרנסה לא היתה בשפע. בניה הגדולים התפזרו. בנה הבכור שלמה זלמן, עבר לקרץ׳, ובנו, רופא (שלא עסק באומנותו), היה בעל העיתון הרוסי באודיסה – "אודסקיה נובוסטי". בית סבי היה אדוק, ואבי, הקטן שבילדים, שמר את מסורת הבית בכל לבו ודבק בה כל ימיו. ברם, הוא לא מנע עצמו מהשכלה כללית. מה"חדר" שהצטיין בו מאד, עבר לבית מדרש לרבנים "מטעם" והתחיל לחשוב על אוניברסיטה.

בימים ההם נעשה אבי מבאי ביתו של משה ויטקינד, בנקאי עשיר ונדיב, שתמך ביד רחבה בבחורים מוכשרים ותאבי השכלה. קצתם הצדיקו את התקוות שתלו בהם, ויש מהם שבאו לארץ ישראל. הפרופ׳ בוריס שץ, הצייר צבי שור, דר׳ שוהם מאמריקה, הצייר פיליפובסקי, ועוד. אבי הכין את בנות ויטקינד לגימנסיה ותמורת זאת לימדוהו אחיהן גרמנית. אחת הבנות האלו נישאה לאחר־מכן לאבי והיתה אמנו ז״ל, חנה בת משה ויטקינד.

לאחר שעמד אבי בבחינות הגמר של הגימנסיה, עבד בצבא כמתנדב שנה אחת (1876), כדרך בעלי תואר של השכלה ברוסיה דאז. בשנת 1886 שב לווילנה כדי לשאת את אמי, אבל לא לשבת בה, כי כבר החליט להוציא את אמי מקן ההתבוללות שבבית אביה ומכל חוגה ולעלות ארצה ישראל.

סבי התנגד לכך ואיים על אבי שלא יתן לו נדוניה, כמו שנתן לשאר בנותיו. אז החזיר אבי לסבי את שעון הזהב שקיבל ממנו וכל שאר המתנות, לרבות החשבון שבבנק, ודרש שיעמידו את החופה בו בשבוע וכך היה.

לאחר חתונתם, נסע הזוג הצעיר לקושטא ושהה שם עד 1890. אבי עבד בבית־חולים והיה עונה לחולים בבית מרקחת של יהודי ליטאי אחד ושמו ליכטנשטין, בגלטה. בו בזמן התכונן לבחינות לשם קבלת תעודה תורכית ורשות לעסוק באומנותו בארץ־ישראל, ואילו אמי נתנה שיעורי גרינה בפסנתר, ולימדה גרמנית וצרפתית. בבית המרקחת הנזכר הזדמן אבי עם דר׳ משה ואלך, שהכין עצמו לבחינות כמוהו, וכשהחליפו דברים וראו כי פני שניהם מועדות לארץ־ישראל, התקרבו וגמרו להפליג יחד. הנסיעה חלה בחנוכה 1890. אבי והדר׳ ואלך היו מדליקים נרות על האנייה ושרים בקול רם "מעוז צור ישועתי".

עוד בהיותו בקושטא בא אבי בדברים עם מוסדות היהודים בלונדון וקיבל משרת רופא ליהודי חברון, מטעם "אגודת אחים" ("אנגלו־ג׳ואיש אסוסיאיישן"). וכאשר הגענו לארץ, מיד נסענו חברונה. בבואנו לחברון איכסן אותנו בביתו חכם נסים לביא, מנכבדי הספרדים – ביתו שעמד מחוץ לעיר היה גדול ומרווח, וחכם נסים נתן לנו דירה בו. בנותיו היו ידידות טובות לאמי, והדריכוה בדרכי החיים בעיר המזרחית הנידחה.

לאחר שנה באה אלינו סבתי, אם אבי, מרת חיה־רווזה. באנייה נזדמנה עם ה׳ והגב׳ אוסישקין, שנסעו אז בפעם הראשונה לביקור בארץ־ישראל (אוסישקין מזכיר אותה ביומן מסעו ומציין תאריך הפלגתם מאודיסה: 23 בפברואר 1891, ואומר: "במחלקה השנייה נמצאו חוץ ממני, עוד ארבעה ... יהודיה זקנה מווילנה, שנסעה לחברון, אל בנה הרופא"). בואה הקל על אמא את הטיפול בבית ובילדים, והיא היתה עמנו בחברון שתים־עשרה שנה.

אמי הסתגלה מיד אל ההווי החדש, אף־על־פי שגדלה בבית עשירים בווילנה וקיבלה חינוך מערבי. עד מהרה למדה ספניולית והיתה עוזרת לאבא בעבודתו, כעין אחות ועובדת סוציאלית. בכל לידה קשה, בפרט אצל הערביים, שלא נתנו לרופא לגשת אל היולדת, היתה אמי עושה הכל לפי הוראות אבי.

כל אורח שהיה בא מחוץ לארץ היה מתאכסן אצלנו. משכילי ירושלים, שהיו באים לסיור בחברון, היו נוהגים לסור אלינו והורי שמחו בהם, כי היו לפי טבעם מכניסי אורחים, ולנו, הילדים, היו האורחים מאורע חשוב. בין המבקרים אותנו בימים ההם היו סולומיאק, לבונטין, שחביץ ולייבוביץ מגדרה, ליובמן מראשון לציון, שמעון רוקח, ישפה, דיזנגוף, רופין, דוד ילין, ישעיהו פרס, וילהלם גרוס, גב׳ חנה לנדא ("מיס לנדאו") גרינהוט, נסים בכר, אליעזר בן־יהודה, אפרים כהן, ועוד רבים. ובפעם בשנה, בערך, היו באים אלינו רופאים יהודים מערים אחרות, להחליף דברים בענייני אומנותם ובענייני הכלל: דר׳ הלל יפה מזכרון־יעקב, דר׳ שטיין מיפו, דר׳ קריצ׳בסקי מירושלים ואחרים.

גם על הערבים היה אבי מקובל והיה נודע ביושרו ובאהבתו את הבריות. העירונים והפלחים מכפרי הסביבה היו מרבים לפנות אליו. לעתים קרובות היו קוראים אותו אל חולים בכפרים רחוקים. המזמינים היו מחזירים אותו – כי הדרכים בסביבות חברון היו בחזקת סכנה. פעם אחת שב מאסיפה בירושלים בשעה מאוחרת כי לא רצה ללון שם, מאחר שלמחרת היה ערב יום הכפורים. ב״עין ערוב״ אמרו לו כי הדרך מלאה שודדים, ובעל בית־הקהוה הציע לו להישאר אצלו עד הבוקר. בינתיים בא גברתן ערבי מזויין ואמר אל אבי: "יא חכים באשי, אני אביאך לביתך. עלי ועל ראשי! אל תירא!" ואמנם הוא הביאו בשלום

לחברון, ומשהגיעו אמר לו: "דע לך, כי ג'ענינה הביאך אל ביתך". היה זה ראש השודדים, שהפיל את חתיתו על כל הסביבה. זמן רב חיפשו התורכים את השודד הזה לשווא, עד שלבסוף נתפס והוצא להורג.

בכל אלה לא היה אבי שוכח גירסא דינקותא. נפשו חשקה ב"שבת אחים גם יחד" בבית הכנסת, בתוך עדת יהודים, בשמיעת שיעור גמרא, דרשה ושיחת תלמידי חכמים. משהיה מוצא שעה פנוייה, היה חומק מיד לבית הכנסת או אל אחת הישיבות, ואם היה צורך ברופא ולא נודע היכן הוא, היתה אמי מודיעה להם את מקום המצאו. בחגים היה אבי מתבקש לעבור לפני התיבה לתפילת מוסף, כי היה בעל קול ערב מאד.

חלפו שנים. הילדים גדלו (ארבע בנות ובן אחד) ועמם יחד גדלה הדאגה לחינוכם. בחברון היו רק "חדרים" וישיבות, ומורים ללימודים חילוניים – אין. אמא היתה מלמדת אותנו כיכולתה אך בראותה כי בלי בית־ספר אי אפשר לחנך, החליטה לעבור לירושלים. קשה היה לאבי לצאת מחברון, ואנשי המקום הפצירו בו ודיברו על לבו שלא יעזבם. בראות אמי כי אין להזיז את אבי והימים עוברים, מצאה בעצמה דירה בירושלים, לקחה את הילדים ואת הרהיטים ונסעה. אבי נשאר לבדו בחברון עוד ששה חודשים ואנשי חברון, יהודים וערבים, היו שולחים משלחות לאמי לשדלה לחזור לחברון. אולם אמי היתה תקיפה בהחלטתה ונשארה בירושלים ובאין ברירה עלה גם אבי לירושלים (בשנת 1905).

עוד בשבתנו בחברון קיבל אבי יפוי־כוח מלונדון לבנות בעיר האבות שכונה חדשה על שם משה מונטיפיורי. הוא שמח מאד על הצעה זו, כי מכבר חשב כי טוב ונחוץ שיהודי חברון ייצאו מהגיטו הישן ויקימו להם רובע חדש; הוא גם התעניין בקצת מקומות שבסביבות העיר: סמוך לקבר עתניאל בן קנז או בקרבת המעיינות "ביר יעקב" ו"קשקלה", בדרך חברון־ירושלים.

כדי לפרסם את דבר השכונה העתידה הזמין אבי למקום המיועד את כל היהודים. וכדי שיגדל החשק לבוא ולראות ויוכשרו הלבבות להסכים לרעיון השכונה החדשה, נדב אורז לשני כבשים ל"קדרה" (סעודה חגיגית). ואמנם כל העיר באה – בנרות שמן, בזמירות, בתופים ובמחולות – וערכה "קדרה" כהלכה. בשעת חדווה קיבלו הכל את רעיון השכונה בהתלהבות. אולם אחרי־כן, משהגיעה השעה לסדר את הענין למעשה וכל אחד נתבע לשלם חלקו, התחרטו אנשי חברון, ורובם משכו את ידם מכל העסק. לפי גירסה אחרת, היתה יד הרבנים להכשיל את תוכנית השכונה. הם ראו את הנולד וחששו לבאות: בתחילה ייבנו בתים חדשים, יוקמו סדרים חדשים, ואח"כ ייווסדו "שקולס" במקום "חדרים" וישיבות. ואמנם, "סכנה" כזו נשקפה אז לחברון מחברת כי"ח שהחליטה לפתוח בה בית־ספר.

בין כה וכה נגוז חזונו של אבי על השכונה החדשה. הוא הצטער על כך זמן רב, כי דבק בכל לבו ברעיון זה. ומי יודע, אילו היתה קמה שכונה חדשה בחברון והיתה מרכזת בתוכה את יהודי חברון – אולי היו מוצאים כוח לעמוד בפני הפורעים והרוצחים הערבים בשנת 1929, והקהילה העתיקה היתה ניצלת מכליה? בסופו של דבר, הועתקה תוכנית השכונה לירושלים, וכאן הוצאה לפועל על־ידי מר דוד ילין ז"ל, שהיה בא־כוח קרן "מזכרת משה מונטיפיורי" אחרי הרי"מ פינס חותנו. וכשעברנו מחברון לירושלים, השתתף אבי בייסוד השכונה החדשה, היא "זכרון משה", והיה מן הבונים בה. כמו"כ היה מראשוני הבונים בשכונות החדשות, שנוסדו בסביבות ירושלים לאחר מלחמת העולם הראשונה: בית הכרם ותלפיות.

אמא לא זכתה לראות את ירושלים החדשה, שנבנתה אחרי המלחמה. היא מתה פתאום בקיץ 1916, מקדחת צהובה שהיתה מהלכת אז בעיר. אבי נפטר אחרי מחלה ממושכת בשבת חנוכה, בר"ח טבת, תרפ"ד (1924). באותו בוקר, לפני מותו, הזכיר לדר' מ' ואלך ידידו, כי הם באו יחד אל ארץ־ישראל בחנוכה, שלושים ושלוש שנה קודם לכן ...

שרה ירמנס־ראובני

אליהו בן חיים יפה (גורג'י)

אליהו גורג'י נולד בחברון בשנת תרמ"ב, לאביו חיים. סבו, יהודה יפה, עלה לארץ הקודש משלוניקי שביוון בשנת ת"ר והתיישב בירושלים. כאן התהלך כ"נעלם", ומאחר ולא רצה לעשות את התורה קרדום לחפור בה, התעסק במסחר. סוחרי ירושלים שהרגישו ביושרו באו לעזרתו, סיפקו לו בדים אשר חזר בהם כרוכל (מכאן השם "גורג'י", כי יהודי גורג'יסטן היו ידועים כרוכלים).

בשנת תרי"ח, לערך, נשא חיים, בנו של ר' יהודה, לאשה את חביבה לבית אגאבאבא (אבישר) והתיישב בחברון. שם סחר בכפרים, פתח לו חנות בכפר דורה הסמוך לחברון, והתפרנס בכבוד. בנו יהודה נפטר בימי חופתו, ובנו השני אליהו ייבם את אשת אחיו ונשאה לאשה. ר' חיים, האב, נפטר בדמי ימיו ואשתו חביבה נשאה לבדה בעול הפרנסה ובגידול בניה.

אליהו המשיך בעסקי אביו. רכש חנות בכפר דורה ועשה חיל, סיפק סחורות והלוואות לכפריים, נהג אתם באמונה ורכש חיבתם. בערב שבת היה חוזר לביתו, עמוס בטוב הכפר וברווחים אשר חננו ה'. ביתו היה פתוח לרווחה לכל נצרך ולכל עובר אורח, ולבו וידו היו פתוחים לכל סובל ומר־נפש. בימי המלחמה העולמית הראשונה היה מצב היהודים בחברון בכל רע. מקורות הפרנסה ו"החלוקה" דללו ורבים הגיעו עד פת־לחם. אליהו נחלץ לעזרתם ותמך בהם בצנעה ורבים גם לא ידעו מי התומך בהם. כן השתדל לפני השלטון התורכי למען המגוייסים לצבא ולמען החיילים היהודים שעברו בסביבות חברון. לאחר המלחמה טיפל שלטון המנדאט בבחירת ועד ליהודי חברון. אליהו נבחר כשני ברשימה, אך לא קיבל את הבחירה, למרות הפצרות המושל

והרב הראשי, כי תמיד התרחק מן השררה ומן הרשות וחי חיים צנועים כשומר מצוות ואוהב כל אדם.

היחסים שבין ר׳ אליהו לערביים היו נוחים וטובים. הם הוקירוהו על יושרו במשאו ובמתנו עמם. מעולם לא נשא שבועה בשפתיו, ופעמים רבות בחרו בו לשופט ביניהם, הן בענייני משפחה והן בענייני מדנים. משהיו באים חברונה, התאכסנו בביתו והוא נהג בהם מידת הכנסת אורחים לפי מנהגי ערב: זבח, קלי, כרמל, קפה ודברי מתיקה.

מלבד החנות אשר רכש בכפר דורה, רכש כמה חלקות אדמה מידי הערביים שבסביבות חברון, אולם המיסמכים לכל החלקות הללו נשדדו במאורעות תרפ״ט ואין איש יודע כיום מה החלקות ואלו הן.

פעמים, שבעלי מלאכה יהודים, זגגים נגרים וכו׳, היו נקראים לעבוד במערת המכפלה בתנאי שלא יתפללו ולא ידובבו שם. פעם הוזמנו שמעון להבה ואליהו יפה לתקן תמונה ענקית שנשלחה מקושטא. התמונה הוצגה באולם גדול ורחב־ידיים, וכשעבדו שניהם, היו הערביים שומרים עליהם שלא ילחשו לחש כל שהוא, שמא תתקבל תפילתם ויבוא הגואל לישראל ...

במאורעות תרפ״ט הסתתרו בבית ח׳ אליהו 22 נפשות: בני ביתו, משפחת יעקב מני, משפחת נסים קאשטיל, משפחת אהרן לוי ומשפחת שלום עזרא, ועוד. פתאום, דפק שכנם הערבי, עיד אבו־סעיד זיבון, והציע להם לחסות בביתו. הלכו אחריו. בבואם לחצרו ראו שלל רב שנערם ליד המדרגות ובתוכם שני ספרי תורה בתיקים מצופים כסף, נדבת חביבה ונדבת נסים קאשטיל. נשא ר׳ אליהו את הספרים בזרועותיו והביאם עמו למקלט, ובני זיתוני, שמנו למעלה ממאה נפשות, פשטו בבתים ושדדו כל שמצאו ... כפיצויים קיבל אליהו מממשלת המנדאט סך 140 ל״י, כנגד כל רכושו, כולל ביתו ושטרות ע״ס 8000 לי״ש, בערך.

ד׳ אבישר

דוד אבישר

דוד אבישר נולד בחברון בא׳ בחשון תרמ״ח, באווירה רווית תורה, בנגלה ובנסתר ומתוך כמיהה עמוקה לגאולה. תלמוד ופוסקים למד בישיבת המקובל ר׳ אליהו מני ז״ל, רב חברון, ולאחר־מכן בישיבת הגאון ״שדי חמד״ לר׳ חזקיה מדיני ז״ל. הרבה זכרונות שמורים עמו מן הימים ההם, על חיי החברה והעזרה ההדדית שפיתחה הקהילה, על ראשיתו של היישוב האשכנזי והיחסים עם השכנים הערבים, על מנהגי הביקור במערת המכפלה ומנהגי חג ומועד. הוא היה מספר מזכרונות ילדותו בחברון:

מעשה באחד מבני עדת חברון, יחזקאל שמו, שאיתרע מזלו ואשתו ילדה לו בנות. בת אחר בת, בת אחר בת. לא הספיקו יסורי בנותיו אלו, עוד המר גורלו והיו הבריות מוסיפים וקוראים אחריו: ״אבי הבנות, אבי הבנות!״ כמו מרדפות אחריו אלות וקללות ועולמו חשך בעדו מני אופל. הרתה האשה בשביעית ונתמלא יחזקאל חרדה. פנה אל חכם מאיר והשאיר לו צוואה, שאם תלד האשה בן זכר – ישלחו אחריו להביא הבשורה, ואם בת תלד – יאבד זכרו. אמר ופרש האיש ונעלם ונדד ימים רבים בכפרי הערבים, לבל יכירהו אדם ומודע. אויה, ילדה האשה בת שביעית. ירד היגון על הבית, טיכסו עצה כיצד להחזיר את האב אל ביתו, והבנות, גוזלות רכות, מתרוצצות בקן המיותם, מדדות ומצייצות ושואלות כל היום: ״אבא, אבא״ ...

באותו פרק זמן נולד לחכם מאיר בן־זכר וקראו דוד. קם חכם מאיר ויצא לכפרים, עד שמצא את רעהו מהלך בדד, מתייחד עם עצמו. אמר לו חכם מאיר: ״לו שמעני יחזקאל. בן נולד לי ובאתי לקשור עמך קשרי משפחה. התאבה ליתן את בתך בת־שבע לבני דוד?״

נענה יחזקאל וסרה העצבות מלבו. תקעו כף שני הרעים וחזרו העירה. נשאו משקאות עם פרי מגדים וקיימו את ״הקניינים״ כדת וכדין. והיו דוד ובת־שבע הפעוטים נוהגים מנהגי ארוש וארושה לכל דבר. זיכו במנות ובמתנות זה את זו. היא שלחה לבחיר לבה בן העשר תרבוש אדום מגוהץ ועליו קישוט בצורת פרח מוזהב, כדרך הפחות וה״ביי״, והוא השיב לה מטפחת משי רקומה להתהדר בה. אותו חכם יהודי היה ר׳ מאיר אגאבאבא, אביו של דוד אבישר.

ובהגיע ״הזוג״ לבר־מצווה נערכה חגיגה משפחתית, שאליה הוזמנו בני העדה וגם מנכבדי המוסלמים. כטוב לב המסובים הפצירו בבת־שבע לצאת במחולות. לא נענתה אלא עד שחתנה אמר ״הן״. אז פרצה הנערה במחול, ובכל חום נעוריה. נתכרכמו פני דוד והסב פניו אל הקיר המום ורגון, להסתיר עיניו ממחולות ארושתו, כמבקש לנוס מקילוסי החוגגים ותשואות מחיאות־הכפיים שליוו צעדי המרננת ... גדל הזוג. דוד עלה ירושלימה ובת־שבע הוסיפה להיות בחברון, מצפה ליום הכלולות. ותיף בת־שבע להפליא, עיניה עמקו וגווה גבה כתמר. וצעירי חברון היו מחזרים אחר הריבה הנאה והיא משיבה פניהם ריקם. יום אחד חמד צעיר צהבהב לצון ו״קידשה״ לעיני שני עדים. חרדה העדה בחברון והמשפחה סערה. חזר דוד לחברון ואותו צעיר צהבהב התרה בו: ״לי תהיה בת־שבע. אם לא תתן הסכמתך, כאן תהי קבורתך״. נענה לו דוד.

משעלה לירושלים, סיים לימודיו בבית המדרש למורים ״עזרא״. אחר פנה אל ילדי העיר העתיקה והקים את בית הספר הראשון למענם. בימים ההם עוד למדו בנוסח אבות: הילדים ישבו על הרצפה, שמחצלאות פרושות עליה, ללא ספר לימוד וללא כלים, והמורה מתקין להם ספסלים, דואג למחסורם ומפתח לראשונה את ״העזרה הסוציאלית״.

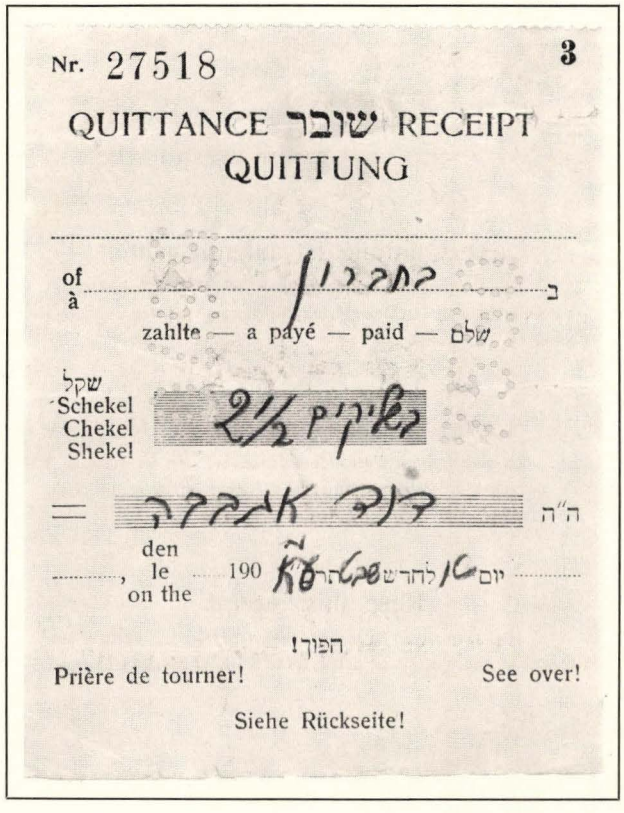
בפרוץ מלחמת העולם הראשונה נחשד כ״איש מסוכן״ וג׳מאל פשה ביקש נפשו. נגזרה עליו חובת גלות לאנאטוליה. הוא הצליח להימלט ולחזור לארץ והוסיף להורות עברית ותנ״ך ביישובי הגליל, עד לכיבוש. כן הורה בבית הספר העירוני לבנים, בבית המדרש למורים חכי״ח, בתחכמוני, ניהל קורסים מזורזים למורים, הורה באולפני משטרה, הרצה והדריך בחוגים לתנ״ך ובאולפנים לעולים.

ביום הכרזת באלפור יצא בראש תלמידי בית הספר של ירושלים העתיקה, והם לבושים בגדי חג, לצעוד בסך ברחוב הראשי כשהם נושאים דגל ציון ושירת ״שאו ציונה נס ודגל״ בפיהם. עם ערב, עת שבו הצועדים, הותקפו על־ידי כנופיה ערבית, שארבה להם ליד מלון ״פאסט״, וחטפו את הדגל מידיהם. שניים מן המתנפלים נתפסו ונמסרו למשטרה. סר רונלד סטורס, מושל ירושלים בימים ההם, הזמין את ד׳ אבישר והציע לפניו שתי דרכים: לקיים משפט נגד המתנפלים, או למצוא דרך של סליחה ושלום. אבישר בחר בדרך השנייה, בתנאי שהערבים יחזירו את הדגל העברי בטקס חגיגי ולעיני השמש. ביום הקבוע ובשעה היעודה באה משלחת ערבית והחזירה את הדגל לנציגי המצעד. ומאז קשריו עם ״ההגנה״ כל הימים.

דוד אבישר וחבר הצעירים הספרדים שהקימו את ״חלוצי המזרח״ לאחר הכרזת בלפור, היו לא רק גשר בין היישוב החדש, הציוני, לבין חלק גדול מן היישוב הישן, החרדי. ״חלוצי המזרח״ הביאו לכך, שהספרדים ובני עדות המזרח הפכו לנדבך העיקרי שעליו קם ארגונו של היישוב – אסיפת הנבחרים והוועד הלאומי. שלוש מטרות העמידה לעצמה תנועת ״חלוצי המזרח״: איחוד היישוב לקהילה אחת, הרמת המצב התרבותי של יהודי המזרח ושיתופם במוסדות הלאומיים והציבוריים.

בשבתות ובמועדים היה עובר מבית כנסת לבית כנסת ונושא דברו ועושה נפשות לרעיון. על אף התנגדות נמרצת מצד חוגים שונים, הצליח לכבוש את הלבבות. אלמלא מסירות הנפש שגילו הוא וחבריו, מי יודע אם יכלה לקום אסיפת הנבחרים. זכורים משאותיו המזהירים שנשא בקונגרסים על יהדות המזרח וקהילותיה, באסיפות הנבחרים ובוועידות־פועלים. נאמנותו לתנועת העבודה משכה רבים מבני עדות אלו להצטרף אל ההסתדרות ולהימנות בין מייסדיה.

שקל ציוני אשר נקנה בחברון ע״י דוד אגבבה־אבישר בט״ו בשבט, תרע״א (1911); מחיר השקל — שניים וחצי בשליקים

Nr. 27518 3

QUITTANCE שובר RECEIPT
QUITTUNG

of חברון ב
à

zahlte — a payé — paid — שלם

שקל
Schekel
Chekel
Shekel
שליקים 2½

= דוד אבישר ה״ה

den
le
on the
, 190 יום ט״ו לחדש שבט תרע״א

הפוך!

Prière de tourner! See over!

Siehe Rückseite!

משך שנים רבות היה בין ראשי מרכז ההסתדרות ומוסדותיו. כיהן כיו״ר סניף הסתדרות המורים בירושלים ואירגן חוגים וטיולים פדגוגיים למורים בארץ ובחו״ל; היה מראשי הנחלצים למלחמה במיסיון, וחבר בוועד למען חברון, ביחד עם הרב קוק ומ״מ אוסישקין וכן חבר ועד העדה הספרדית ומוסדותיה; מראשי ״גדוד מגיני השפה״ וממחיי ״המוסיקה המזרחית״; איש ״ההגנה״ וה״ברית העברית העולמית״; ציר באסיפות הנבחרים של היישוב וחבר בוועד הלאומי; ציר בחמישה קונגרסים ציוניים ושליח קק״ל ליוון ולמצרים; חבר מפלגת פועלי־ציון־אחדות־העבודה וחבר בית הדין העליון של מפא״י. ממניחי היסוד ומקימי ״בית העם״ בירושלים וממעצבי דרכו במשך שנים רבות. דוד אבישר גם הירבה לכתוב ולפרסם מאמרים על בעיות השעה והחינוך, רשימות מן הפולקלור ורשימות על אישים, שירים ופזמונים, תסכיתים ואף מחזות. בערוב ימיו הגה את הרעיון להנציח את קהילת חברון ופעל רבות להגשמת רעיונו זה. היה זה הוא שהקים את הוועד הציבורי, בחסותו ובעידודו של הנשיא המנוח י׳ בן־צבי, להוצאת ספר חברון, אלא שלא זכה.

חמישים שנה של הוראה וחינוך. חמישים שנה של עסקנות ציבורית בלהט אמונה ובתום־דרך. איש מעש וחזון ובלבו אהבת ישראל ותורתו, חולם חזון התקומה וכובש שעל־שעל בנתיב התחייה של העם בארץ־ישראל. נפטר בכ״ג באלול תשכ״ג ונקבר בירושלים.

אברהם חיים אלחנני

חברון — על שום מה? — ״על שום שכל הקבור שם נפשו מתחברת למעלה בעיר אלקים עם ארבע מחנות שכינה״.

רבינו בחיי, פ׳ חיי שרה

אלון אברהם — 'העץ היבש', מתוך התרגום הגרמני של מ' ולסר
ל'מסעות' האנגלי סר ג'והן מאנדוויל, 1482

שער שלישי

אחת מארבע ארצות

מראה כללי של חברון והמסגד שעל מערת המכפלה

הַגִּיטָו

עובדיה קמחי

שְׁלֹשָׁה מִבּוֹאוֹת כְּעֵין סָגוֹל לַגִּיטוֹ,
שַׁעַר בְּאֶמְצָעוֹ, בְּקָצוֹתָיו חוֹרִים.
מָבוֹא שֶׁלִּי אָפֵל כִּמְעָרָה כְּפוּלָה,
עִם פִּרְצָה בְּלִבָּהּ מֵאוֹר יוֹם מוּאֶרֶת,
וּלְמַעְלָה בַּיִת סָפֵר, מָרָקַחַת וּכְנֶסֶת.
צוֹעֵד אֲנִי לְאַט וּפְסִיעוֹתַי אֻמְנָה,
הָרֶגֶל לְרַגֶּל וְהַיָּד לְמַשָּׁשׁ.
גַּם קוֹלוֹת מוּזָרִים אָזְנַיִם תִּשְׁמַעְנָה:
קִלּוּחַ הַשָּׁתָן שֶׁל צְלִלֵי־אָדָם,
אוֹ צִפְצוּף עַכְבָּרִים מֵחוֹר אֶל חוֹר נָסִים.
גַּם קוֹלוֹת מִבְּפָנִים יְצִירֵי־הַדְּמָיוֹן,
כִּי בְּדִמְיֵי הַלַּיְלָה, בַּחֹשֶׁךְ הַשָּׁלֵם,
לִילִית הַמָּקוֹם, כְּלָהּ סָדִין לָבָן,
תְּגַלֶּה לְפֶתַע, וְאוֹרָה לָעוֹבֵר.
הִנְנִי בְּפִרְצָה גְּלוּיַת־שָׁמַיִם,
רָחְבָּה אַמָּה, אָרְכָּהּ אַמָּתַיִם,
וְיָלָדִים מִגִּילִי לְשָׂחֵק חִכּוּנִי.
וְאֵין לִשְׁאֹל קוּשְׁיָא מַדּוּעַ כָּאן דַּוְקָא
בֵּין שְׁתֵּי־מְעָרוֹת מוֹעֲדוֹן לְקִבּוּעַ ---

עוֹלֶה אֲנִי, וּבֶכֶן, מַדְרֵגוֹת סְפוּרוֹת
לִהְיוֹת נִבְלָע מָהֵר בָּאֹפֶל הַשֵּׁנִי.
הַשְׁבֵּיל הוֹלֵךְ וָצַר, הַחֹשֶׁךְ מִתְעַבֶּה,
אֲרִיגֵי־עַכָּבִישׁ תְּלוּיִם מִלְמַעְלָה
נִלְפָּפִים בְּאַפִּי, מִצְחִי וְתַרְבּוּשִׁי.
יֵשׁ וְגוּפִי נֶאֱבָק בְּגוּפִים אֲחֵרִים,
מַכִּירִים אוֹ לְסָטִים לְפִי הָרֵיחַ וְהַקּוֹל,
וְאֵין לְהִפָּטֵר מֵאַדְוַוּת הַמַּעֲבָר
הַיָּחִיד לִתְפִלָּה, לִרְפוּאָה וּלְלִמּוּד.

עוֹד כַּמָּה פְּסִיעוֹת וְהִנֵּה שָׁמַיִם,
וּלְפָנַי מִשְׁעוֹל צַר הוֹלֵךְ וּמִתְעַגֵּל
כַּחֲצִי לְבָנָה וְסוֹבֵב שְׁמֹאלָה
עַד בְּשָׁלוֹם בּוֹאוֹ לַשַּׁעַר הַתִּיכוֹן.
אַךְ בְּאֶמְצַע הַמִּשְׁעוֹל, בְּטַבּוּרוֹ מַמָּשׁ,
הִרְחִיב אֶת מִדָּתוֹ הַקָּו וַיְהִי לִרְחוֹב,
מִין שׁוּק בְּזָעִיר אַנְפִּין לְצָרְכֵי־הַצִּבּוּר,
לִמְכִירַת יְרָקוֹת וּשְׁחִיטַת צֹאן וָעוֹף---

הָלוֹךְ וְהִתְעַגֵּל כְּעִגּוּל הַמִּשְׁעוֹל,
קָמוּ וְלָחֲצוּ אֶת שְׁנֵי־עֲבָרָיו
בְּנֶיגֵי־הַגִּיטוֹ, כְּתֵרֵיסָר בְּמִסְפָּר,
לִשְׁכּוּן נְפָשׁוֹת עֲלוּבוֹת מִיִּשְׂרָאֵל,
וְהֵם מִגּוּף בִּנְיָן רָגִיל כֹּה מְשֻׁנִּים!
קָו יָשָׁר, בֵּין שָׁכוּב וּבֵין זָקוּף, אַיִן,
אַךְ קָוִים שְׁבוּרִים, זֶה בָּזֶה שְׁלוּבִים,
מִין שְׁתֵּי וָעֶרֶב בְּאָרִיג הַבִּנְיָן.
לֹא כִּנְטִיעוֹת־גַּן בְּמִסְפָּרִים גְּזוּזוֹת
לְהַשְׁרוֹת עֲלֵיהֶן מִשְׁטָח יָשָׁר שָׁוֶה,
אַךְ יַעַר עֲבוֹת שֶׁל עֵצִים בְּלִי בַּעַל
מִטְּבָעָם לְלֹא קָו וּמִדָּה נְטוּיִים.
אוֹ אוּלַי עוֹרְקֵי־גּוּף אֲשֶׁר טָבַע סִבְּכָם
לְהַרְבּוֹת הַשָּׁרוּת בְּסִבּוּב וּבְסֵעוּף.
מָה רַבּוּ מַעֲשֶׂיךָ אַדְרִיכַל הַגִּיטוֹ
לִיצֹר מִפֶּעֶל מַפְלִיא בְּסִתְרֵי־סְתָרָיו,
בְּחִידַת חֲצֵרוֹתָיו וּבְסוֹד עֲלִיּוֹתָיו,
לְהַכְפִּיל הַקִּבּוּל לְקִלִּיטַת שׁוֹכְנִים
וּלְהַגְבִּיר הֲגָנָה מִפַּחַד שׁוֹדְדִים!
לְהַשְׁלִים צוּרַת הַסָּגוֹל שֶׁל הַגִּיטוֹ,
הִתְפַּצֵּל יָמִינָה מִכְּבוֹד הָ׳רְחוֹב׳
עוֹד מִשְׁעוֹל כַּחֲצִי לְבָנָה הַפּוּכָה,
הָלוֹךְ וְהִתְכַּוֵּץ בְּמִבּוֹאוֹת אֲפֵלִים,
הִתְרַחֵב וְהָלוֹךְ בַּחֲצֵרוֹת גְּלוּיוֹת,
עַד לַמּוֹצָא הַשְּׁלִישִׁי הַגִּיעוֹ בְּשָׁלוֹם---

(מתוך הפואימה "חברון בילדותי")

מראה מערב העיר הנשקף מעל חומות המסגד שעל מערת המכפלה; תצלום משנת 1924 (הארכיון הציוני המרכזי)

הקהילה

חצר היהודים

'חיבת ירושלים' מהדורת הרא"מ לונץ

"...בחברון יש חצר דרים בה חֵית או יוד בעה"ב בעלי הבתים יהודים ולהם בה"כ בית הכנסת, עתה ניתוספו שם היהודים... בחברון יש חצר אחד של יהודים יראי אלקים אנשי חיל, בעלי מדות טובות ובפרט במדה שנשתבח בה אאע"ה אברהם אבינו עליו השלום, בהכנסת אורחים זריזים מאד שמקבלים אותם בסף"י בסבר פנים יפות, אשרי חלקם, זכות א"א ע"ה יגן בעדם. ושם יש בה"כ אחת ויש שם ב' הסגרות אמת ליעקב וכנסת ישראל. והסגרות, היינו ישיבות שלומדים בהם. ושם יש ביה"כ ליהודים יפים מאד ויושבים עניים ותורתם אומנתם ות"ל זה משך זמן נתיישבו שמה ק"ק קהילת קדש אשכנזים, הרבה ת"ח תלמידי חכמים גדולים ובפרט ק"ק ספרדים, כולם יושבים בחצר אחד גדול, ופתח החצר לצפון העולם ובתוכו חצרות ובתים, ואופן בניינם פלאים מאד, מועט מחזיק את המרובה שניים ושלישים עשויים. ויש לק' הספרדים בהכ"נ מפואר וסמוך לה בה"כ לאשכנזים מפואר ומתפללים לצד צפון העולם, נגד ירושלים, וקורין המגלה בי"ד וט"ו... ויש בדלת של פתח החצר חור למטה ואומרים שזה עושים זכר לנס היום, שפעם אחד גזר שר אחד על היהודים שיתנו ממון סך רב ובמטבעות שונות וידע שא"א שאי אפשר בעולם שישיגו ואחב"י ואחינו בני ישראל התפללו לה' שירחם עליהם. ויהי בבוקר מצא הרב חור בדלת וכל הסך מעות מוטל במספר ובמטבעות הצריכים. וכשנתנו להשר תמה ע"ז על זה וספרו לו גופא דעובדה היכי הוי. ונאמר לי שעדיין הדלת הישן ההוא מונח לזכר עולם. ומחצר היהודים הולכים בין שכונת הגויים ביושר למזרח על מערת המכפלה הק' להתפלל שם אצל הכותל הסמוך לשער, ששם החור הולך לתוך המערה כנז"ל כנזכר לעיל. ... ובתי חברון מאבני גזית כמו בתי ירושלים ויש שם מרחץ אחד ע"ש אאע"ה. ולמדה שמודדים שם חטים קורים סאה כמוזכר בגמרא".

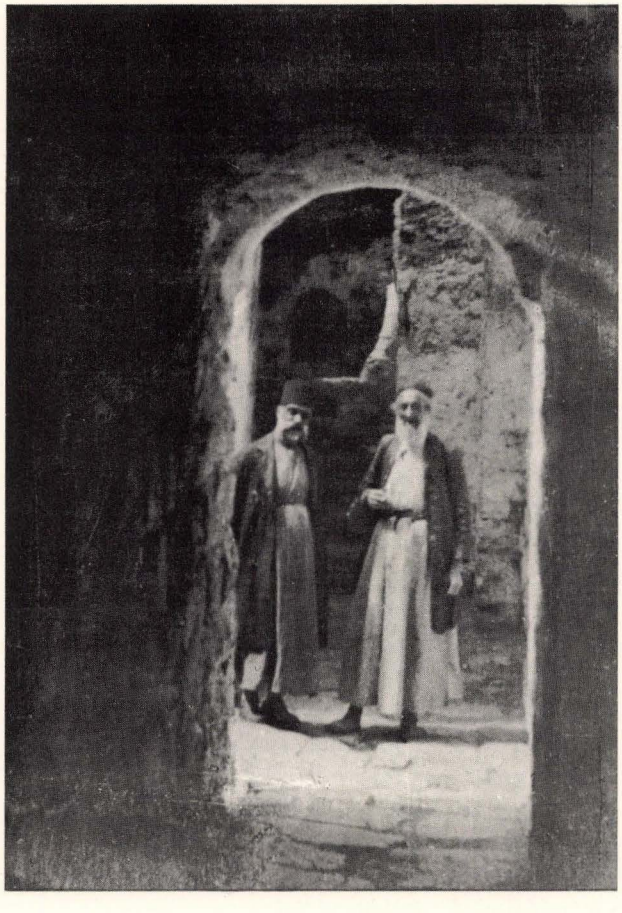
הגיטו, שעריו ומוסדותיו

ד׳ אבישר

משלושת עבריו היה הגיטו החברוני מוקף ישוב מוסלמי. בית סמוך לבית, קיר לקיר וקל היה לדלג מגג אל גג ולהגיע לרחוב היהודים. קרבה יתרה זו גרמה לצרות רבות. ברדת הלילה היו חודרים בריונים ערביים ואורבים בסימטאות האפלות של הגיטו. ומעשה ביהודי שחזר מבית המדרש, ונתקל בדמות צמודה אל קיר. שאל: מי כאן? ונענה בדקירת סכין ...

מן העבר הדרומי השתרעו שדות רחבי ידים וכרמי זיתים, מהם אחוזת יהודים, ומהם אחוזת ישמעאלים. מעבר להם ״מקברה״ מוסלמית שמזדמנים אליה כמעט יום יום. בימי פגרתם נוהגים היו להשתטח על הקברים ולערוך למתים אזכרות בחינגות ויללות.

זקני הדור מספרים על שני שיח׳ים מפורסמים: שיח׳ אל־עזי אבי בית־גוברין ובנותיה, ושיח׳ עבד א־רחמן, אבי אדוריים (דורה) ובנותיה, שהשתלטו על חברון והתעמרו בתושביה. וגם יהודי משומד היה, בשם ״א־לחאם״, שהשתלט על כפרים רבים הסמוכים לירושלים. והיו יהודי חברון נאלצים לבקש חסות

״השער החדש״ — המבוא לגיטו היהודי דרך סימטת השוק המרכזי; בשער עומדים: ח׳ בכור אגאבבה וח׳ יעקב קאשטיל (אוסף י׳ בן־דוב, 1921)

מהשיח׳ים הללו כנגד טובת הנאה. והיו משפחות שחסו בצל אל־עזי והיו שחסו בצל עבד א־רחמן. בצאתם משערי הגיטו היו נושאים בידיהם דגלים לאות למי שייכים הם, למען יקבלו הגנת אדוניהם. לאחר זמן, משנתבסס השלטון התורכי, השתחררו היהודים מחסות השיח׳ים, התהלכו כבני חורין והחלו להתגורר ברחבי העיר.

*

שלושה שערים היו לגיטו: ״שער השוק״, שבו התרחשו ליהודים נסים ונפלאות (וראה: ״אגדות חברון״); ״השער החדש״, אשר הוביל דרך ״קמרונים״ אפלים למוסדות העדה, ו״שער המרחץ״, שדרכו עברו תהלוכות השמחה, לכבוד הכלות שעלו מן הרחצה.

ב״שער השוק״ נמצא חור כמלוא טפח, שאפשר לתחוב בו יד, ובמזוזות הפתח גומות עמוקות. כנראה שחור זה נעשה כדי להציץ דרכו בשעת חירום אל מה שהתרחש מעבר לשער, והגומות – על־מנת לתחוב בהן את הבריח המבריח את הדלת.

בפנים השער היו מונחים מעל המשקוף, שני מוטות עץ, בעלי ווים כפולים, לשאת בהם את ה״בר־מינן״, למען יסתכל היוצא והנכנס במוטות הללו וישוב יום אחד לפני מותו ... מאז, כל שנכנס דרך ״שער השוק״ מברך ״על הנסים״, וכל שנכנס דרך ״השער החדש״ – תאחזהו אימה, כי בעוברך בו נלכד היית בתוך קמרונים אפלים ומזוהמים, שכל עובר ושב עשה שם את צרכיו. ובלילות – שמשו הקמרונים מחבואים לאנשי העולם התחתון מבית ישמעאל, ומוטב שלא לספר עליהם ... ויש המאמינים, שמקום זה היה משכן השדים והרוחות הרעים, וכל העובר שם בלילה – ניזוק.

אך לא כן ״שער המרחץ״, שהיה שער השמחה. מכאן התחילה ״תהלוכת דודים״ לכבוד הכלה וריעותיה, בצאתן מבית המרחץ והן לוהטות ומפורכסות. שמש העדה היה מדליק לכבודן משואה גדולה, ״משעלה״ בלע״ז, המפיצה אורה וצהלה על פני כולם, והמנגנים מלווים את התהלוכה והקהל עונה לעומתה בתרועות והללויות – ״לוליאס״ ...

ושני רחובות ״ראשיים״, שרוחבם לא עלה על שני מטר, הקיפו את שטח הגיטו: ״רחוב בית הכנסת״, המתחיל משער השוק והולך ומקיף עד השער החדש, ובמרכזו ״רחבה״ שממנה נפתל רחוב צדדי עד ל״שער המרחץ״; וה״רחוב העליון״ או ״רחוב הקראים״, שעולים אליו משני קצותיו.

אל רחובות אלה, שהיו בחלקם מקומרים ואפלים, לא חדרה קרן־שמש, ורק בחלקם נשקף מעליהם פס־רקיע זוהר ביום וקוסם בלילה. מסביבם – מרתפים ששימשו פעם למגורים ובתים דחוקים ודחוסים אלה לאלה, בעלי ארבע וחמש קומות, שמדרגות נפתלות ומשובשות הובילו למבואותיהם. וכל כך למה? משום שבימים ההם לא יכלו היהודים לגור באשר מצאו, הן מפחד הגויים, והן למען קיים את המסורת והמנהגים כאשר קיימו אבותיהם ואבות אבותיהם. נוספה משפחה – עמדו והוסיפו חדר בראש הגג, חדר על גבי חדר, קומה על גבי קומה ומילאו אותן בנים ובנות. אשרי מי שדירתו היתה בקומות העליונות ונהנה מאור החמה ומאווירה

הצח של עיר האבות, ואוי לו למי ששכן בתחתונות, שלא ראה קו אורה מימיו.

ב"רחבה", אשר במרכז הגיטו, היתה התהלוכה נעצרת להילולא וחינגא. והיה עובדיה הדמשקאי פותח ב"וליא" ארוכה וכל הקהל עונה אחריו. הבחורים היו יוצאים במחולות והזריזים שבהם קופצים ועולים על כתפי החסונים, נעים ומכרכרים, מי במטה אשר בידו ומי בחרב שלופה, כמנהג בני ערב, ומסעירים את הקהל – להרבות השמחה ולהגדיל תרועה ...

רחבה זו, שכל שטחה אינו אלא מספר עשרות ממ"ר, שימשה לעדה למפגש ולמפגן. כאן הספידו לנפטרים, כאן נחו ה"סקאים" הערביים שסיפקו מים חיים לשוכני הגיטו וכאן ערכו בני ישמעאל את מרכולתם בערבי שבתות וימים טובים. בערב פסח היו בעלי תוצרת הזכוכית מציגים שם גביעים וקנקנים וכלי זכוכית כחולה, המיוצרת אך ורק בחברון, להשתמש בהם בליל הסדר. זגגים אלה היו כה אדיבים, שעם כל קנייה היו מעניקים לילדים ולילדות טבעות וצמידים צבעוניים מתוצרתם. ויש סוברים שהמה מצאצאי אותם היהודים שעלו מוויניציה ויסדו תעשיית הזכוכית בחברון.

ברחבה זו היו ממרקים ומצחצחים את לוחות השיש של המאפייה, להכנת מצות ו"שמורות" לחג הפסח. כאן תפס לו עמדה שוחט הקהילה, בדק ושחט שלא על־מנת לקבל פרס, ודיו בברכה שברך על השחיטה ועל כיסוי הדם. ובאשמורת ערב יום הכיפורים המה המקום וגעש. הילדים נושאי ה"כפרות" רעשו והעופות צרחו על הדם הנשפך. בקצות הרחבה היו מאפיות: מזה מאפיית שלומוג'ינו, ומזה מאפיית מושונג'יו. יש שביכרו את שלום משום ותיקותו במקצוע ויש שביכרו את מושון משום אדיבותו ורוחב לבו. כאן, וכן בפינות הרחובות, הכריז השמש בערבי שבתות וימים טובים, על זמן הדלקת הנרות: "אסינדיר! להדליק!" ומיד צצו ועלו אורות השבת בכל משכנות ישראל.

*

רבים וחשובים היו מוסדות היישוב היהודי בעיר האבות. תשעה בתי כנסת וחדרי תפילה, שני תלמודי־תורה לדרדקים ושלוש ישיבות לאברכים: ישיבת הרא"מ, ישיבת הגאון "שדי חמד" ו"ישיבת חברון". ליד כל ישיבה – ספריות עשירות ועתיקות ועל כולן ספריית חיד"א. בין המוסדות יש להזכיר את בתי הדין, המרפאה ובית החולים, מקווה הטהרה, שני בתים להכנסת אורחים, שתי מאפיות, בתי מרזח ומקולין.

בתוך הגיטו היו ארבעה בתי כנסת, שניים עתיקים ושניים חדשים. במרכז רחוב היהודים התנוסס "בית הכנסת הגדול ע"ש אברהם אבינו", נשען על ארבעה עמודים איתנים וממעל להם כיפה עגולה מוקפת שנים־עשר חלונות, ובו התפללו בני העדה הספרדית. סמוך לו שכן, בין כתפיו, בית־כנסת קטן ואפלולי, שבו התפללו הראשונים מבני העדה האשכנזית, ונקרא "בית הכנסת הקטן".

סביב שני בתי כנסת אלה היתה רווחת מלחמת דעות: "באיזה מהם הופיע אברהם אבינו להשלים את המניין?" הספרדים בשלהם כי אבינו אברהם הופיע בבית הכנסת הגדול שעל שמו, והאשכנזים טענו: לא כן! וכהוכחה לכך: בבית הכנסת הגדול היה מניין קבוע, אך בבית הכנסת הקטן של האשכנזים, חסר היה, על הרוב, ה"עשירי". בא אברהם והשלים את המניין. ותיק"ר ...

שני בתי הכנסת האחרים שבגיטו היו חדישים ומהודרים: בית הכנסת ע"ש הרא"מ (ר' אליהו מני) ו"בית הכנסת הגדול" של העדה האשכנזית. זה וזה היו פונים להר הנגב, שטופים אורה.

בשנת תרכ"ט הקים הרא"מ בית תפילה נוסף, שחסרונו היה ניכר בקרב בני העדה, שיהא מיועד לתפילה כמנהג הוותיקין, עפ"י שיטת האר"י ומנהגי ק"ק "בית אל" שבירושלים. משהקימו, קרא שמו "בית יעקב" והוא עצמו היה בו, מרבית ימיו, שליח הציבור וניהלו לפי מנהגים וחוקים מיוחדים. כמו־כן ייסד הרא"מ עוד שתי ישיבות. האחת – "מדרש אליהו" שבה למדו תלמידי חכמים תלמוד וגפ"ת ביום וקבלה בלילה, והשנייה – "מעשה נסים" ע"ש "נסים ביק מוצרי" אשר ממצרים.

במרכז השוק הקים הרה"ג ר' רחמים פראנקו בית־כנסת וישיבה בשם "שערי רחמים". בפרשת הדרכים, על גבעה רמה, בנה הגביר רומנו בית מפואר ובית־כנסת לעולי קושטא. בבית זה התגורר הגאון "שדי חמד" ובו כונן ישיבתו הידועה ישיבת "שדי חמד". בית הכנסת נקרא בשם "בית הכנסת האיסטנבולי".

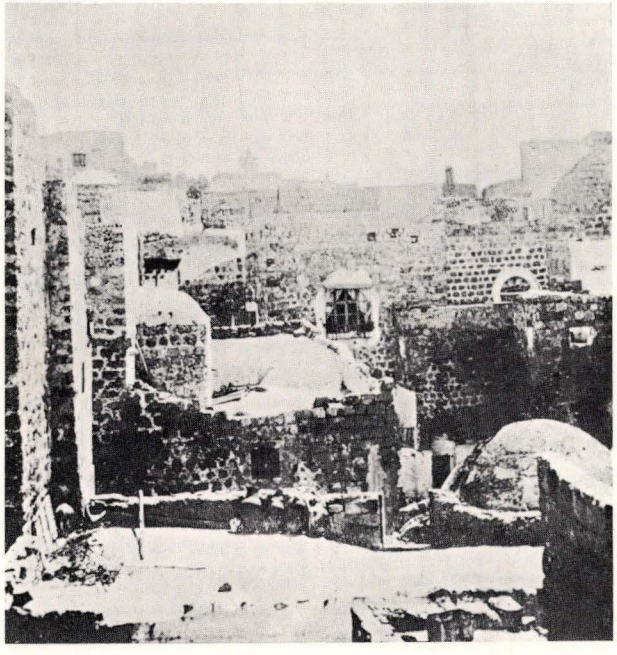
ברחוב "השללה", בקרבת בית רומנו, עמד בית תפילה לחסידי חב"ד, שלא פסקו ממנו זמר ומחול. ומחוץ לעיר בנתה העדה הספרדית מרכז רפואי – בית חולים ובית רפואות – בשם "חסד לאברהם". על ידו הקימה העדה האשכנזית בית הכנסת־אורחים מפואר. בשני הבתים הללו התקיימו בתי תפילה למתגוררים מחוץ לגיטו.

מוסדות העדה האחרים היו מרוכזים בקרבת "השער החדש". "תלמודי תורה" היו מפוזרים במקומות אחדים. הדרדקים, קוראי חומש, אוכסנו בעזרות הנשים של בתי הכנסת, ואילו לומדי הגמרא אוכסנו ליד ישיבת הרב חיד"א. שתי כיתות היו ללומדי התלמוד – למתחילים ולמתקדמים. המתחילים למדו בכיתה תחתית והמתקדמים בעילית, ואילו ה"מעיינים" והמתכוננים להיות מורי הוראה בישראל, למדו במעונו של הרבי וב"ישיבות" הנזכרות.

סמוך לכיתות הגמרא נמצאה ה"מרפאה" או כפי שכינוה: "לה־ספיסיריאה", כלומר: בית המרקחת. בחדר זה עבדו הרופא והרוקח ולידם – העוזרים. לימים, משהוקם בית החולים "חסד לאברהם", העבירו לשם את המרפאה, הנהיגו סדרים חדישים ועי"כ לא נזקקו עוד לבית החולים של המיסיון שארב לנשמתם.

ליד המרפאה העתיקה שכנה כבוד "הישיבה וספריית הרב חיד"א". ספרייה זו הכילה כעשרת אלפים ספר, עתיקים וחדשים וכתבי־יד יקרים, ערוכים ומסודרים בארונות מהודרים. מספרים, שספרייה זו טולטלה מספרד לאיטליה, ומאיטליה לחברון. רבים התיירים, בני ברית ושאינם בני ברית, שהיו באים לבקרה ורוכשים להם כתבים וספרים יקרי־ערך בדרכים לא כשרות ... עד

הגיטו היהודי בחברון, מראה כללי. מימין — כיפת בית הכנסת ע״ש אברהם אבינו; תצלום משנת 1924

שנדלדלה וכמעט ונעלמה. בשעתו רכש אותה הרא״מ, שכללה והוסיף עליה ספרים רבים.

בישיבת הרב חיד״א ישבו ״שבעה טובי העיר״. ובשני וחמישי בשבוע ישב ״בית דין צדק״, לשפוט בין איש לאיש ובין איש לאשתו. הם היו דנים בענייני ממונות ובענייני אישות, וכן בעניינים שונים המתרחשים בקרב העדה. יהודי חברון לא התוודעו לרשות ולא תבעו איש את רעהו לערכאות. כאן, בישיבת הרב חיד״א, יושבו כל הפלוגתות, כאן הושכן השלום בין איש לאשתו, וכאן הוצאו לפועל פסקי הדין, אם במידת הדין, ואם במידת הרחמים. ומעשה בנער בן עשר, שגילה לנערה בת גילו את לבו ונשפט במלקות ארבעים (וראה: ״שליחו של אדם־כמותו״ – זכרונות).

בקרבת מקום התרכזו גם מוסדות העדה האשכנזית: ״בית הכנסת הקטן״ ו״בית הכנסת הגדול״, תלמוד התורה וחדרי העיון, בית הכנסת־אורחים ומקווה־טהרה וכן מרפאה פרטית אשר ניצח עליה הרב שמואל אייזיק.

מרכז אחר היה ביתו של הרב המקובל הרא״מ ז״ל. ספרייה בתורת הנגלה והנסתר הטביעה חותמה על שוחרי הבית הזה. אומרים, שהרב עצמו חיבר עשרות ספרים בתורת הנסתר ורצה לקרב את הגאולה באמצעות סיגופים, כוונות ותפילות. הודות לו היו עולים לרגל, מדי שנה בשנה, יהודים מסוריה, מעיראק ומהעדה הבוכרית אשר השתכנה בירושלים. בחודש אלול היו באים, ברגל ממש, בחורים מסוריה, מארם־צובא ומדמשק, והיו מתאכסנים בהכנסת־האורחים שמתחת לבית הכנסת של הרא״מ. הקהילה היתה מספקת להם כל מחסורם, במשך שלושה ימים, ובני העדה הבוכרית היו באים בעגלות רתומות לשלושה סוסים ומתאכסנים בקומה העליונה של בית הרב. וכאן היו נערכות משתאות וכל עולה היה מקבל מידי הרא״מ ״קמע״, לסגולה טובה. בימי הגאון ״שדי חמד״, היו עולים אליו לרגל בני העדה האשכנזית, חסידי חב״ד ואחרים, כדי להתבשם מתורתו.

היחסים שבין שתי העדות היו טובים והדוקים (ר׳ ״הסכמים״). בני העדות היו מבקרים אלה אצל אלה ומשתעשעים יחדיו. אך קשרי משפחה לא נוצרו ביניהם, כי היו הספרדים אומרים: הנשים האשכנזיות אינן דוברות ספרדית, אינן יודעות להכין מטעמים מזרחיים ואינן חיות בחשבון. והאשכנזים אמרו: מוכנים אנו לקחת בנותיכם לבנינו, משום שהן עקרות־בית למופת, יודעות תורת החיסכון וממושמעות להפליא. מה שאין כן הבחורים – הללו אינם עושים תורתם אומנותם, אינם מדקדקים במצוות ומשליטים בבית משמעת יתירה. וככה נשארו כל הימים.

חברון וחב״ד

הרב עזריאל זליג סלונים

מן הדברים שייחדו ואפיינו את קהילת יהודי חברון במאה שנות קיומה האחרונות, היתה האחדות הלבבית ששררה שם בין העדות הספרדית והאשכנזית. רוב הפעולות הציבוריות נעשו בשיתוף מלא ובאחווה וכבוד הדדי בין שתי העדות, רבניהן ונכבדיהן.

בלי ספק תרמה רבות לכך העובדה, שהעדה האשכנזית בחברון, מתחילת יסודה ובמשך כל שנות קיומה, היתה מורכבת רובה ככולה מחסידי חב״ד, שקיימו ללא סייג את מצוות אהבת ישראל, שהיא מעקרונות היסוד של החסידות בכלל וחסידות חב״ד בפרט.

גם העדה הספרדית בחברון, הכבודה והוותיקה, קיבלה בלבביות את העדה החב״דית שעלתה להתיישב בחברון, לפי הוראת אדמו״ר האמצעי רבי דוב בער, וכפי שיעיד ההסכם שנחתם בשנת תר״ב בין ״כוללות מע׳ קה״ק ספרדים יצ״ו״ לבין ״כוללות מע׳ האשכנזים קה״ק חב״ד יצ״ו״ (וראה להלן), שהוא על יסוד הסכם קודם שנעשה בשנת תק״צ.

רבני וראשי העדה האשכנזית בחברון נימנו, כמובן, תמיד על חסידי חב״ד וכן השד״רים והעסקנים, וכו׳. הקשר שבין העדה לבין תנועת חסידות חב״ד בשאר ערי הארץ ובעולם כולו היה חזק מאד. במיוחד היה קשר עז עם לובאוויטש, זו העיירה ברוסיה, ששימשה בירת חסידות חב״ד, במקום משכן רבותינו הקדושים נשיאי חב״ד לדורותיהם. חברון היתה חביבה מאד בעיני אדמו״רי לובאוויטש, וכ״ק אדמו״ר הרש״ב אף חיבר קונטרס, בו הוכיח את מעלותיה המיוחדות של חברון, עפ״י תורת הנגלה ותורת הנסתר.

אבי זקני, הרב חסיד רבי יהודה לייב סלונים נ״ע, שהיה ״ממונה״ של כולל חב״ד בחברון, נסע כמה פעמים מחברון ללובאוויטש – אל אדמו״ר ה״צמח צדק״ ואל בנו אדמו״ר

"חיבה יתירה נודעת למי שיש לו נחלה ומנוחה בעיר הקודש חברון, בטוח הוא שינצל מחיבוט הקבר, והדברים עתיקים".

האדמו"ר ר' דוד בער

מהר"ש – וכן שאר נכבדי החסידים (ובעקבותיהם זכיתי גם אני לנסוע בנעורי אל הישיבה הגדולה "תומכי תמימים" בלובאוויטש, ושם זכיתי להסתופף שנים בצל קודשו של כ"ק אדמו"ר רבי שלום דובער נ"ע מלובאוויטש). הם זכו שם, כמובן, לקירוב גדול וכבוד רב בהיותם תושבי ארץ הקודש, נוסף על סגולות אישיותם הם בתורה ובחוכמה ובעבודת ה'.

חותם מיוחד הטביעה על חיי חברון אישיותה של "הסבתא מנוחה רחל", היא זקנתי הצדקנית מרת מנוחה רחל, בתו של אדמו"ר האמצעי, שעלתה לארץ והתיישבה בחברון עם בעלה החסיד רבי יעקב כולי וכל משפחתה, לפי הוראת אדמו"ר ה"צמח צדק". הסבתא מנוחה רחל היתה למעלה מחמישים שנה בחברון ונודעה לשם בצדקותה ופקחותה. רבנים גדולים, גאונים וצדיקים, ראו לעצמם זכות לבקרה ולקבל מברכות פיה, ובביתנו, מקום בו גרה אצל משפחת בנה בכורה זקני רבי יהודה לייב נ"ע, עמד בית־מדרש מיוחד שהוקם לכבודה, שבו התפללה, ומקווה טהרה שבו נהגה לטבול בכל ערב שבת קודש כמנהג חסידים.

רבי יחזקאל משינובה, בנו בכורו של בעל 'דברי חיים' מצאנז, בהיותו בארץ הקודש ביקר בחברון, נכנס לבקר את הסבתא ונשאר עומד על רגליו גם כשביקשה ממנו לשבת. הוא פנה אליה וביקשה לספר לו מאביה אדמו"ר האמצעי ומזקנה אדמו"ר הזקן רבי שניאור זלמן. – סיפור זה שמעתי מפיה של אחותי הבכירה פעשע הדס ז"ל שהיתה באותו מעמד.

ושמעתי מפי אחד מזקני חסידי לעלוב רבי מאיר דוד שוטלנד, שהאדמו"ר מלעלוב, רבי אלעזר מענדל, היה נוהג לנסוע פעמיים בשנה לחברון, להשתטח על קברי האבות, ובכל ביקור שהה שם שבוע ימים, והיה מנהגו של רבי אלעזר מענדל לבקר את הסבתא שלוש פעמים בשבוע שהותו בחברון: מיד עם הגיעו, בשבת שבאמצע (לקידוש) ובפרידתו, והיה עומד בכל שעת היותו בביתה, והיתה מברכת אותו.

עוד בחיי אביה האדמו"ר האמצעי, השתוקקה מאד הסבתא מנוחה רחל לנסוע לארץ־ישראל, אלא שעדיין לא הגיע הזמן. פעם חלתה באופן אנוש והרופאים התייאשו מחייה, אדמו"ר האמצעי הורה ללחוש באוזנה, בשמו, שהיא תבריא ועוד תזכה לעלות לארץ־ישראל, ומיד הבריאה.

בעלה רבי יעקב כולי, היה גאון בתורה ועמקן בתורת החסידות, ובנו של רבי זלמן רייזעס, שהיה מגאוני שקלוב המפורסמים ומגדולי החסידים של אדמו"ר הזקן, לא האריך ימים אחרי עלותם לחברון ונפטר בירושלים ושם מנוחתו כבוד.

זקני רבי יהודה לייב נסע בפעם הראשונה ללובאוויטש בהיותו אברך צעיר, בגיל י"ח שנה. כשהגיעו הימים הנוראים ציווה עליו אדמו"ר ה"צמח צדק" לגשת לפני התיבה ולהתפלל, דבר שהיה בו זכות גדולה ומיוחדת, במעמד אלפי החסידים וגדוליהם ורבניהם שהגיעו ללובאוויטש לימים הנוראים. רבי יהודה לייב נרתע מגודל האחריות והיסס לגשת אל התיבה. מיד נתן לו אדמו"ר את הקיטל ופקד עליו להתחיל בתפילה. מאז היה רבי יהודה לייב שליח־ציבור בימים הנוראים בכל ימי חייו. תפילתו הנרגשת עוררה בקרב שומעיו התרגשות עצומה, עד כדי בכי.

אבי מורי רבי זאב דב, שהיה מנכבדי העדה בחברון, היה מפורסם בגדלותו בתורה ובחסידות, ובפקחותו. היתה זו שלישיה מפורסמת של אברכים, תלמידיו של הגאון החסיד ר' שמעון מנשה, רבה האשכנזי של חברון, שישבו ושקדו על התורה והעבודה בעיר הקודש, וגדלו לגאונים בתורה ובחסידות, והם: אבי מורי נ"ע, רבי שניאור זלמן סלונים – בן דודו – שהיה אחר כך לרבה של יפו, ורבי שלמה יהודה לייב אליעזרוב, שהיה לאחר מכן לרבה של חברון. אבי למד, בין השאר, מאמרים מיוחדים של תורת חב"ד שנשלחו ע"י אדמו"ר מהר"ש לזקני ובמיוחד עבור אבי. אבי היה תלמיד בתורת החסידות לרבי יעקב קיידנר, מגדולי חסידי אדמו"ר האמצעי.

יחסי ידידות הדוקים שררו בין אבי מורי לבין הגאון רבי חיים חזקיהו מדיני, בעל ה'שדי חמד'. בעל ה'שדי חמד' שימש כסנדק בברית מילה שלי. כשמשפחתנו עזבה את חברון, לאחר פטירת אבי, ואני אז בן שבע שנים – יצא בעל ה'שדי חמד' ללוותנו. מחזה זה חרות היטב בזכרוני. גם הגאון החסיד בעל 'תורת חסד' כיבד מאד את אבי זכרונו לברכה וגילה אותות הערכה כלפיו וכלפי משפחתנו.

אבי מורי ז"ל נפטר בגיל צעיר. היה זה לאחר שהערבים זממו לבנות מסגד על יד "בית הכנסת של אברהם אבינו". אבי ז"ל יצא למנוע את הבנייה וקיבל אז מכה חזקה בבטנו. עם זאת חגר עוז ונסע לירושלים אל הפחה, שבהשתדלותו הוציא צו למנוע את הבנייה. אבי כבר לא היה יכול לחזור לחברון, כי נפל למשכב מחמת המכה, ונפטר בירושלים.

בשנת תרע"ב שלח כ"ק אדמו"ר הרש"ב נ"ע מלובאוויטש קבוצה נבחרת של בחורים, תלמידי "תומכי תמימים", לייסוד הישיבה החב"דית "תורת אמת" בחברון. הישיבה ותלמידיה קנו פרסום רב ברחבי הארץ כגדולים בתורה ובעבודת ה' (על ישיבת "תורת אמת", ראה: "בתי־כנסת וישיבות").

מתולדות תנועת חב"ד

תנועת חב"ד היא ביסודה חלק מתנועת החסידות הכללית. תנועת החסידות החלה לפעול בפומבי בשנת תצ"ד, עם התגלותו של רבי ישראל בעל־שם טוב (הבעש"ט). תנועה זו אינה, מעיקרה, אלא תנועת השתלמות נפשית, כלומר: תנועה להתעלות רוחנית ומוסרית של הפרט. הבעש"ט גילה ולימד דרכים להתקרבות האדם היהודי אל האלקים, ולהתגברות על נטיות גופניות המגבילות ומפריעות לנפש בדבקותה באלקים. מיסודות תורת החסידות שנתגלתה ע"י הבעש"ט: חוויית דבקות באלקים תוך כדי קיום מצוות התורה, שמחה, אהבת ישראל ועוד.

תנועת החסידות גדלה והתרחבה בקצב מהיר, ותוך זמן קצר הקיפה רבבות רבות בין המוני יהדות אירופה של אז. גדולי תלמידיו של הבעש"ט נעשו, ברבות הימים, מנהיגים ומדריכים

לאלפי חסידים, ששתו בצמא את דבריהם המבוססים על תורת רבם הבעש"ט, האישיות הגדולה והנערצת ביותר בתולדות תנועת חב"ד, אשר נסתלק לעולמו בשנת תק"כ.

מסביב לבחיר תלמידי הבעש"ט וממלא מקומו, רבי דב בער ממעזריטש, התרכז סגל אנשים מובחר, גדולי דעת ובעלי רגש כביר, שלפניהם גילה רבי דב בער את גנזיו הרוחניים ואת עומק תורתו. מן הבולטים שבין תלמידיו היה אדמו"ר הזקן – כב' קדושת רבי שניאור זלמן מלאדי, שהיה חביב מאד בעיני רבו ושראה בו "כלי" לקליטת תורתו ודרכיו בשלמותם.

רבי שניאור זלמן נולד בשנת תק"ה, בעיירה ליאזני שב"רוסיה הלבנה". בגיל רך ביותר בלט בכשרונותיו הנדירים וברגשותיו העדינים. בשחר נעוריו הוכר לגאון גדול בכל מקצועות התורה לסוגיהם ואף כידען מופלג במדעים כלליים. כן נודע למופת בהתנהגות של יראת־שמים עמוקה וקדושה. סגולותיו העמידוהו כבר בגיל 15 כמנהיג ומדריך רוחני לקבוצה נבחרת של אברכים, ששמעו מפיו לקח בתורה ובדעת אלקים. בהיותו בן 18 הגיע לאוזניו שמע תורת החסידות ולאחר התלבטות עשה דרכו לעיירה מעזריטש, שם ישב רבי דב בער והרביץ את תורת החסידות. מיד תפס רבי שניאור זלמן מקום נכבד בין תלמידי רבי דב בער, ונחשב מבין "האריות שבחבורה".

לאחר פטירתו של רבי דב בער, היה אדמו"ר הזקן רבי שניאור זלמן למורה דרך להמונים בתורת החסידות, אלא שהוא הוסיף גוון מיוחד לתורת החסידות, הוא הגוון העיוני, הנקרא, משום כך, בשם "חכמה ביגה דעת" (חב"ד).

תורת חב"ד

נוסף על הרגש שאותו פיתחו שאר רועי החסידות ומורי דרכה (רגשות שלאהבת ה' ואהבת עם ישראל וכדומה) דאג אדמו"ר הזקן לניצול המוח, סגולות ההתעמקות העיונית ושאר תכונות העיון השונות. לפי תורת חב"ד משמש השכל, העיון, כגורם יסודי בפעולות הנפשיות ויש לרתום אותו למען הדבקות באלקים.

בהרצאות רבות ובספרים רבים סיפק רבי שניאור זלמן חומר עיוני למכביר, הכולל נושאי דיון בבעיות הנפש ונפתוליה, בבעיות הבריאה ומטרתה, בבעיות מאבק הטוב עם הרע. חומר עשיר תוכן זה כוון על ידו לתכלית אחת ויחידה: "עבודת ה'". בספריו ביסס רבי שניאור זלמן והוכיח את ההשקפות השונות של הבעש"ט, שיסודן ועיקרן – ההרגשה שהעולם כולו, על אשר בו, עומד על השפעה אלקית תדירה, חדור בה ומוקף ממנה. בקיצור: "העולם – הוא אלקות!"

תורת חב"ד מפתחת רעיון זה בגישה הגיונית חזקה, ומסיקה ממנו את מלוא המשמעות בהדרכת האדם במילוי תפקידו להגברת הקדושה, הטוב והאמת. מקום מיוחד בתורת חב"ד תופס העיון במהותו וייעודו של עם ישראל, חשיבות וערך כל פרט ופרט שבו (אפילו אם הוא רחוק מקיום המצוות), והזהות הנפשית שבין כל אחד ואחד מבני העם, קרובים ורחוקים.

ספר היסוד של תורת חב"ד, שחובר ע"י רבי שניאור זלמן, בשם 'לקוטי אמרים', נקרא בפי העם 'תניא' (הוא נדפס עד עתה, משך תקופה של 160 שנה, ב־60 מהדורות בארצות שונות, וגם זכה לתרגום אנגלי), ולכן מכונה הוא עצמו בשם "בעל התניא". בפי חסידי חב"ד הוא מכונה "אדמו"ר הזקן".

אדמו"ר הזקן הוא שהחזיק ודירבן את העליות החסידיות לארצנו הק', עוד משנת תקל"ז, וייסד לשם־כך את מוסד "כולל חב"ד" הקיים עד היום הזה וממלא תפקידו בהצלחה בנשיאות כ"ק האדמו"ר הנוכחי שליט"א (אשר לכותב הטורים הללו יש, ת"ל, הזכות והכבוד לנהל מוסד זה מאז שנת תש"ט, כשמונה לתפקיד ע"י כ"ק אדמו"ר יוסף יצחק נ"ע).

ה"רבי"

כל אדם נבון הרואה לעצמו יעוד מסויים בשירות בחיים ובשירות הבריאה כולה – זקוק למורה דרך רוחני. מדי פעם מתעוררות אצלו בעיות והתלבטויות נפשיות שונות, ואין לו אפשרות להחליט איזה צעד עליו לעשות, שיהא מתאים עם הטוב והקדושה. לעתים גוברות עליו נטיותיו הגופניות האנוכיות ומונעות בעדו ללכת בדרך שהתווה לו. במצבים נפשיים שונים זקוק כל אדם לסיועו של אדם גדול, אדם המחונן בתכונות של תבונה עמוקה, דבקות תמידית בקדושה ואהבה בלתי מוגבלת לזולת, אישיות דגולה ונעלה אשר תקרין ותשפיע על המבקש סעד וסיוע נפשי ובכך תכוון דרכו בעתיד. אישיות זו הוא – הרבי.

הרבי פותר לחסיד (ולכל הפונה אליו) את כל בעיותיו בדרך חייו, מתוך הבנה ללבו והזדהות עם מצבו, הרבי עונה לשאלות בעל פה ובכתב, בכל עניין שהוא. הרבי מרצה לפני קהל חסידיו בהזדמנויות שונות, הרבי מחבר ספרים על תפקידי האדם, הרבי מנהל את פעילות התנועה כולה וקובע דרכה. הרבי אף מחבר לחנים חסידיים והוא המייעץ, המדריך והמסייע.

הרבי הראשון של חב"ד היה, כמובן, רבי שניאור זלמן. לאחר פטירתו קיבל עליו את התפקיד בנו הבכור רבי דב בער, שהיה תלמידו המובהק של אביו וחונן כמוהו בסגולות ותכונות נשגבות ונקרא "אדמו"ר האמצעי". הנשיא השלישי היה אדמו"ר בעל ה'צמח צדק', הרביעי – אדמו"ר מהר"ש (רבי שמואל), החמישי – אדמו"ר רבי שלום דובער (מייסד "תומכי תמימים" ו"תורת אמת"), הששי – אדמו"ר רבי יוסף יצחק, ובדורנו – כ"ק אדמו"ר רבי מנחם מענדל שניאורסון, שליט"א.

תנועת חב"ד בזמננו

תנועת חב"ד בדורנו היא התנועה הדתית הבלתי מפלגתית הגדולה ביותר והפעילה ביותר בעם ישראל. רבבות חסידי חב"ד פזורים בכל קצווי תבל ומקיימים מוסדות חינוך לבנים ולבנות, בתי כנסת, ישיבות ומפעלים שונים. המרכז העולמי נמצא בברוקלין, מקום מושבו של הרבי, ומלשכתו יוצאות ההנחיות וההוראות לכל המוסדות. הוצאת ספרים עניפה מקיימת חב"ד

בשם "קה"ת", המוציאה לאור ספרים בתורת החסידות, בהסברת יהדות ובחינוך ב־8 שפות. להוצאה זו, שמרכזה בברוקלין, סניפים – בישראל, באנגליה, בצרפת, בצפון אפריקה, בארגנטינה, באיטליה ובהולנד.

בישראל מקיימת תנועת חב"ד את כפר חב"ד, המשמש מרכז לחסידי חב"ד בארץ. בכפר גרות למעלה מ־200 משפחות חב"דיות, ובו מתקיימים האירועים המרכזיים של חגי ישראל וחגי חב"ד המפורסמים, המושכים אליהם קהל רב. כאן מרוכזים גם המוסדות המרכזיים של תנועת חב"ד בארץ. כן מקיימת תנועת חב"ד בארץ רשת בתי ספר (במסגרת החינוך הממלכתי־דתי), המונה למעלה מעשרת אלפים תלמידים, רשת ישיבות (להשתלמות צעירי החסידים ברמה גבוהה בתורת חב"ד ובמקצועות היהדות), המונה כ־800 תלמידים ובתי ספר מקצועיים, המונים כ־500 תלמידים, סמינר למורות, 30 בתי כנסת, הוצאת ספרים ועיתונות חינוכית, שיכונים בערים שונות, שהראשון להם הוא שיכון חב"ד בירושלים, שכותב הטורים הללו זכה להקימו (באמצעות כולל חב"ד) בצפון־מערב ירושלים ומשמש – נוסף לשיכון מגורים – למרכז רוחני לחסידי חב"ד בירושלים והסביבה. שיכון חב"ד בירושלים מאכלס את מוסדות החינוך המרכזיים של חב"ד בירושלים, אשר נוסדו והמתנהלים ע"י כותב הטורים הללו. שיכון חב"ד בירושלים שימש אף מנוף להתפתחות סביבתו הרחבה, שהיתה שוממת עד להקמת השיכון.

*

לאחר השלמת המאמר זכינו לגילוי חסדי ה' בהחזרת חברון שלנו אלינו, ועתה גם את ירושלים העתיקה (שם היו, בין השאר, רחוב חב"ד ורחוב חברון שיושבו ע"י חסידי חב"ד יוצאי חברון) ושאר מקומותינו הקדושים וההיסטוריים. ברוך שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה.

מי יתן וההתעוררות הרוחנית של אמונה טהורה בה', שהחלה בין המוני אחינו עם גילוי חסדי ה' ונסיו ונפלאותיו עמנו – יהוו התחלה טובה לשיבה מוחלטת אל תורת ה' ומצוותיו, שתביא בהקדם את הגאולה השלימה במהרה בימינו.

מוסדות היהודים בחברון

(לפי מפקדים שנערכו מטעם סר משה מונטיפיורי)

הודות לוועד הממונה על עזבונו של משה מונטיפיורי שבלונדון מצויים בידינו – והננו מורשים בפירסומם – שלושת המפקדים שנעשו בח' בשנים: תרט"ו (1855), תרכ"ו (1866), תל"ה (1875), הנותנים תמונה על מוסדות העדה הספרדית והעדה האשכנזית (חב"ד). בכל שנת־מפקד נתבקשו סופרי הכוללים למלא, עפ"י גליונות משורטטים בעמודות ובשאלות, כל הפרטים אודות מוסדותיהם ודרך פעולתם. ואלו המוסדות שנפקדו בכל שנת־מפקד, הן בעדה הספרדית והן בעדה האשכנזית: א. בתי הכנסיות (בגיליון רשום: "הבתי כנסיות"); ב. בתי המדרָשות ("הבתי מדרשות"); ג. בתי הספר; ד. החברות.

בטרם ניגש לסקירת המוסדות בשנים הנ"ל, ברצוננו להפנות את שימת־לב הקורא להערות המיוחדות שצויינו בסקירה על "מפקד תושבי חברון היהודים", לגבי הלוחות וצורתם, וכן לטעות שנפלה במפקד תרל"ה בגליונות העדה הספרדית, שנרשמה בהם השנה תרכ"ו במקום תרל"ה. בסקירתנו זו נייחד תחילה את הסקירה על המוסדות של העדה הספרדית בשלושת המפקדים הנ"ל, ולאחר־מכן על מוסדותיהם של בני חב"ד בחברון בשנים הנ"ל.

מוסדות העדה הספרדית

א. "לוח שמות הבתי כנסיות דק"ק ספרדים יש"ה, בעיר חברון תו"בב, כאשר נעשה בשנת תרט"ו ולברי"ע" (המלים המפוזרות מולאו ע"י סופר הכולל־המזכיר) – זו היא הכותרת ללוח זה (וכן לשאר הלוחות לאותה שנה ולשאר המפקדים, בשינוי שם המוסדות).

בשנה זו יש לעדה הספרדית בית־כנסת אחד, אולם אין לו שם. מקומו היה "ברחוב היהודים" ואב"ד שלו היה "מורנו הרב משה פירירה יצ"ו"; דייניו היו: "הרב רפאל ישראל אליקים והרב משה קמחי יצ"ו"; פרנסו: "משגיח – הרב יוסף שלום ן' לרב עבדאל'(ה) בעיה"ק ירוש' ת"ו", הגבאי – ח'(כם) רפאל חיכים(?); החזן – החכם ר' דוד חסון; הקורא – ר' בן־ציון רוביו; השמש – ח' אליהו בג'איו והסופר – החכם ר' נסים קאפילוטו. לבית הכנסת היו מקווי־מים: א' – ברחוב היהודים, ב' – בבית המרחץ, וההוצאות בכל שנה הגיעו ל־3000 גרוש.

בשנת תרכ"ו נקרא אותו בית־כנסת בשם "בית הכנסת אברהם אבי'(נו) הקדמון זיע"א, שברחוב של היאודים". אב"ד שלו הוא הרב ר' אליהו מני הי"ו ודייניו: הרב ר' משה קמחי והרב ר' יצחק זאבי הי"ו; הפרנס – הרב ר' צבי בג'איו; הגבאי – הרב ר' נסים קאפילוטו; החזן – הרב ר' דוד חסון; הקורא – ר' בן־ציון רוביו; השמש – יאודה בג'איו והסופר – ר' נסים קמחי. היו לו אותם מקווי־המים שהיו לפני 11 שנים והוצאותיו הגיעו לשני אלפים ואילו הכנסותיו "אלף גרוש".

ב"הערות" רושם הפוקד: "בית הכנסת הישנה של אברהם אבינו זיע"א, ובשנת ברכתא (תרכ"ג) לפ"ק קנינו ארבעה בתים, אשר היו סמוכות אליו ונתרחב בבנין מפואר ושתי עזרות בצדו, מנדבת אחינו בני ישראל מק"ק בבל, יע"א יבב"ץ". מסתבר ששיפוץ בית הכנסת והרחבתו נעשו באותה תקופה בהנהגתו של הרא"מ, והכספים לכך נאספו ע"י גולת בבל בשליחותו של ר' אליהו מני, שיצא לשם כך לבגדאד, במיוחד (וראה: הרא"מ בשער "אישים ודמויות").

תשע שנים לאחר־מכן, בשנת תרל"ה, אנו מוצאים עוד בית כנסת. הקודם, ביה"כ ע"ש א"א שנקרא "בהכ"נ הגדולה", ואילו

איגרת שנמסרה בחודש תשרי, תר״ח (1847) לידי השד״ר ר׳ יצחק מוטרו. האיגרת מיועדת לגביר נסים שמאמא אשר בתוניס. על האיגרת חתומים: הרב הראשי יו״ט אליקים; ר׳ משה בכ״ר דוד קמחי; ר׳ יצחק שאול; ר׳ יוסף הלוי; ר׳ יעקב עבוד ור׳ יצחק בן רפאל שאול הכהן (ארכיון כתה״י, מכון בן צבי)

באיגרת מתארים ראשי העדה שבחברון את הרעב הכבד אשר בארץ ״זה שנתיים ומטר לא ניתך ארצה כדבעי ויעל הארבה ויאכל את עשב הארץ ואת כל פרי העץ ... ועלה השער כמעלה עקרבים אשר לא היה לעולמים ... ויהי העם כמתאוננים ... בעמק הבכה(א) ... ורבתה אש המחלוקת שנאה חימה וקנאה איש באחיו ... רבו העבדים המתפרעים ...״ והמרידות בארץ ועקב ״התלאות״ ״יעלו (החובות) למעלה מסך ק״ן (150) אלף אריות בנשך ותרבית ...״

למעלה: לוח שמות בתי־הכנסת הספרדים, במפקד תושבי חברון משנת תרכ״ו (1866), שנערך לפי הוראותיו של סר משה מונטיפיורי (עזבון מונטיפיורי, לונדון)
למטה: חותם כוללות הספרדים ״מגן אבות״ בחברון, משנת תר״ך (1860)

בע״ה

לוח שמות בתי כנסיות דקק **ספרדים** ישׂ״ה בעה״ק **חברון** ת״ובב אשר נעשה בפקידת השר מו״ה משה מונטיפיורי הש״ב בשנת ה׳תרכ״ו לצר״ע

Account of the Synagogues belonging to the ***Congregation in the Holy City of*** *taken in the year, 5626, A.M.*

by order of Sir Moses Montefiore, Bart.

מספר בתי כנסיות Number of Synagogues.	הערות Observations.	יתומות Income.	הוצאות Expenditure.	נקיה בתים Rath.	סופר Secretary.	שמש Beadle.	קורא Reader of the Pentateuch.	חזן Reader of the Prayers.	גבאי Treasurer.	נשיא President.	דיינים Members of the Ecclesiastical Court.	אב״ד President of the Ecclesiastical Court.	מקומו Situation.	שם הכנ״ס Name of the Synagogue.
אחד		שלשים	סכ שנים	שנים	ר׳ נסים קמחי היו	יאודרך באנאיו	ר׳ בן ציון רוביו היו.	הרב׳ דוד חסדן היו.	הרב׳ נסים קאפילטוו׳ה	הרב׳ צבי באנאיו היו	הרב ר׳ משורר קמחי היו. תרב ר׳ יצחק זאבי היו.	הרב ר׳ אליאו מני היו.	מיוחד של היאודים	כנסת אברהם אבי זען זיע״א

בית כנסיות הי״ו
אברהם אביט

הרשום בעיגול החיצוני: ״ברית אבות לא תמח וזכרתי את בריתי יעקב ואף את בריתי יצחק ואף את בריתי אברהם והארץ אזכור״

הרשום בעיגול האמצעי: ״קרית ארבע היא חברון מערת המכפלה אדם וחוה אברהם ושרה יצחק ורבקה יעקב ולאה

הרשום בעיגול הפנימי: ״חותם כוללות ספרדים הי״ו בעיה״ק חברון ת״ו״

השני – ״בהכ״נ הקטנה״. שניהם היו מצויים ״באמצע מחנה ישראל״ ואב״ד של שניהם הוא ״הרב הגדול החסיד כמוהר״ר אליהו מני יצ״ו״. דייני שני בתי הכנסת: ״הרבנים המופלאים כמוהר״ר משה קמחי וכמוהר״ר יו״ט פרחי וכמוהר״ר יצחק זאבי יצ״ו״. ההוצאות השנתיות של ביה״כ ע״ש א״א הסתכמו ב־250 פר׳(נק) לדיינים ו־100 פר׳ לשמשים ואילו לבית הכנסת הקטנה: לחזן 100 פר׳ ולהשמש – 50 פר׳. הכנסות בתי הכנסת באו ״מהמצוות הנמכרים בכל שבת ומאורחים הבאים להשתטח על קברי הצדיקים זיע״א״.

מתברר כי בחלוקת התפקידים: פרנס, גבאי, קורא וסופר, היו מתחלפים ביניהם ואילו: אב״ד ודיינים נשארו בידי הרבנים המכובדים ביותר. השמשות היתה נשארת בידי אותה משפחה (מעין חזקה) והחזן עבר לפני התיבה כל עוד הנעים בקולו את התפילה, עד שבא אחר והיה לו לעזר.

ב. **בתי המדרשות** בשנת תרט״ו (אגב, בתי המדרשות רשומים, בשנה זו, בלוח בתי הכנסיות, וזו פעם יחידה ששני סוגי מוסדות נרשמו בלוח אחד), היו: ״אמת ליעקב פיריריה״; ״אברהם ושרה פיריריה״; ״חסד לאברהם״; ״זרע יצחק גאליקו״; ״ישמח משה״ ו״כנסת יחזקאל״. מספר הת״ח שבכל אחד מהם: ״כל הת״ח למשמרות״. ההכנסות השנתיות ל־2 בתיהמ״ד הראשונים באו מאמסטרדם (לראשון – 1100 פיורין ולשני – 200); ההכנסות של ״חסד אברהם״ באו מליוורנו (900 גרו״ש); של ״זרע יצחק גאליקו״ מאנקונא (2200 גרו״ש); של ״ישמח משה״ מקושטא (1700 גרו״ש וב״הערות״ כאן רשום: ״שנים רבות שנפסק״), וההכנסות לביהמ״ד ״כנסת יחזקאל״ באו מבבל (1000 גרו״ש).

בשנת תרכ״ו אנו מוצאים 6 בתי מדרשות: ״אמת ליעקב פיריריה״; ״חסד לאברהם״; ״זרע יצחק״; ״בני משה״; ״כנסת יחזקאל״ ו״קרבן אהרן״. מסתבר, כי בשנים האחרונות התבטל, או נסגר, ביהמ״ד ע״ש ״אברהם ושרה פיריריה״ ואילו אחר נוסד בשם ״קרבן אהרן״. בתיהמ״ד היו ״כלם בחצר מיוחד ברחוב היאודים הע״י״. ראשי הישיבות היו: לראשון – הרב ר׳ אליהו מני; לשני – הרב ר׳ משה קמחי; לשלישי – הרב ר׳ יצחק זאבי;

לרביעי – הרב ר' נסים קאפילוטו; לחמישי – הרב ר' צבי בג'איו ולששי – הרב ר' דוד חסון. בעמודה "שכרו" רשום לכולם: "לא יש לו שכר פרטי כי אם דוקא מה שזוכה בחלוקא עם אחיו, כל מעלת התלמידי חכמים הי"ו וכך כל ראשי הישיבות". מספר התלמידים בכל בימ"ד היה 7, ומספר השיעורים מ־2 עד 5 ביום, כאשר שעה אחת ליום היתה ניתנת בלילה ועל הרוב בחצות.

מצבם הכספי של הבתי מדרשות משתקף מתוך הרשום: לביהמ"ד "אמת ליעקב פיריריה" לא היו הכנסות והוצאותיו הגיעו ל־150 גרו"ש (בשנה) ובהערות רשום: "זה חמש שנים שיצאו עוררים על דבר ההקדש ולא בא לנו דבר". ניתן להבין איפוא, כי זו היתה הסיבה שבגללה בוטל גם ביהמ"ד שע"ש "אברהם ושרה פיריריה", מאחר ושנים חלפו מבלי שהגיעה פרוטה לאחזקת בתימ"ד אלה. הכנסות ביהמ"ד "חסד לאברהם" היו 1000 גרו"ש בשנה והוצאותיו 110 גרו"ש. הכנסות ביהמ"ד "זרע יצחק" (הוא יצחק גאליקו) הגיעו לאלפיים ות"ק בשנה (2500 גרו"ש) ואילו הוצאותיו ל־120. לביהמ"ד "בני משה" (הוא "ישמח משה" הרשום במפקד תרט"ו) לא היו הכנסות (וראה לעיל) והוצאותיו הגיעו ל־90 גרו"ש. ב"הערות" רשום: "זה עשרה שנים שלא שלחו מכו'(ללות) קושטא יע"א פרי ההקדש הנז' כלל ועיקר". הכנסות "כנסת יחזקאל" היו "שבע מאות בשנה" והוצאותיו – 75, ואילו הכנסות "קרבן אהרן" היו "שלש מאות בשנה" והוצאותיו – 60.

בשנת תרל"ה רשומים רק ארבעה בתי מדרשות:

"אמת ליעקב פיריריה" שמקומו (רשום) "מאמסטרדם", וראש הישיבה הוא "הרב כמוהר"ר אליהו מני, ר"מ פעי"ק ת"ו";

"חסד לאברהם ובנין שלמה" מליוורנו ובראשו "הרב כמוהר"ר מנשה קמחי";

"זרע יצחק גאליקו" מאנקונא, שבראשו עמד "הרב ח"ר יו"ט פרחי";

"בית יעקב" שבראשו עמד "הרב המופלא החסיד כמוהר"ר אליהו מני יצ"ו".

מספר הכוללים של התלמידים הגיע ל־31 ומספר השעות, בשלושה הראשונים, 4 שעות ביום ואילו ב"בית יעקב", שהיה בית מדרשו של ר' אליהו מני, למדו 7 שעות ביום. הוצאות הבתי מדרשות היו "מההקדש" של הכוללות וההכנסות ל־3 בתיהמ"ד, שקיבלו כספיהם מחו"ל, הסתכמו ב־1000 פראנק בשנה.

ג. בתי הספר של עדת הספרדים בשנת תרט"ו, היו: "תלמוד תורה", שמקומו היה בבית הכנסת והמלמד – ח' נסים להבה. שכרו של המלמד היה 10 גרו"ש, כפי הנראה, בשבוע, והיו לו שמונה־עשר תלמידים, אשר למדו בקיץ 8 שעות ובחורף – 6 שעות ביום ו־3 שעות בלילה. התלמידים למדו "אותיות ונקודות" (נראה שהיו אלה תינוקות בגילים 4–6 ש'). לביה"ס השני "תלמוד תורה", שמקומו אף הוא היה בבית הכנסת, היה המלמד ח"ר אהרן עובדיא. שכרו היה 12 גרו"ש ומספר תלמידיו עשרה. מספר שעות הלימוד היה כמו בקודם, והתלמידים למדו בו חמשה חומשי תורה (היינו, ילדים בגילים 6–9 ש'). ביה"ס השלישי, שנקרא בשם "נאמן שמואל", שכן "בחצר הבמ"ד" (חצר ביהמ"ד) ומלמדו היה היה החכם ר' יצחק אריה. שכרו היה 15 גרו"ש ומספר תלמידיו שנים־עשר, אשר למדו תלמוד בבלי (היינו, בגילים 9–13 לערך). מספר השעות – כנ"ל. לשני בתי הספר הראשונים הסתכמו ההוצאות ב־2 (כפי הנראה גרו"ש) בכל שבוע, ולשלישי – 3 (גרו"ש) בשבוע, ואילו ההכנסות באו "מנדרים ונדבות ומכיס הכולל". המספר הכולל של תלמידים בארבעה בתיה"ס הגיע בש' תרט"ו ל־40 ילדים.

בשנת תרכ"ו רשומים 4 בתי ספר: "בית יעקב – נקודות" (הכוונה ללימוד הא' – ב'), שהיה "סמוך לבית הכנסת" ומלמדו ר' מתתיא עברון. שכרו היה 20 בשבוע (וכפי הנראה גרו"ש), מספר תלמידיו 18 ומספר שעות הלימוד – 8 שעות (ביום). ביה"ס השני נקרא "בית יוסף – תנ"ך", שמשכנו "למעלה ממנו" (לביה"ס "בית יעקב"). המלמד היה ר' יאודה סיגרי, מספר התלמידים 14 ומספר שעות הלמוד 8, כנ"ל. השלישי נקרא "בית ישראל – עין יעקב", ששכן "בצד העזרה" (של ביהכ"נ). המלמד היה ר' בן־ציון רוביו ושכרו היה 30 (גרו"ש) בשבוע. מספר תלמידיו – 12 ומספר שעות הלימוד כנ"ל. ביה"ס הרביעי נקרא בשם "בני יאודה – תלמוד גדול", ששכן "סמוך לבתי מדרשות". המלמד היה ר' בכור קאשטיל ושכרו היה 25 (גרו"ש) לשבוע. מספר התלמידים – 10 שלמדו "ששה שעות" (ביום). בעמודת "הכנסות" לא רשום דבר ואילו ב"הוצאות" רשום: "אלף גרו"ש לשנה" לכל 4 בתיה"ס וב"הערות" מפרט הסופר מה הן ההוצאות: "כמו מים ומחצלת וספסלים וכיוצא, חוץ מהספרים והוצאות בלתי קבועות". מספר התלמידים הכולל באותה שנה הגיע ל־52.

בשנת תרל"ה רשומים 6 בתי־ספר, שלמעשה 4 מהם הם לילדים ושניים – למבוגרים, כמפורט להלן. ביה"ס הראשון הוא "לימוד

תשב"ר" (תינוקות של בית רבן), מלמדו היה ח' שם טוב עובדיא. שכרו 20 פראנק בכל חודש (בשנה זו אנו מוצאים כי הוחל במשכורת חודשית ולא שבועית), מספר תלמידיו 20 ובו למדו "מאלף בית עד תנ"ך", "מבקר עד הערב". השני נקרא "לימוד תינוקות" ומלמדו ח"ר יאודה סיגרי, ששכרו – 20 פראנק בכל חודש ומספר תלמידיו 20. התלמידים למדו "מבקר עד הערב" תפילה ותנ"ך. השלישי – "לימוד תלמידים", שבו לימדו 2 מלמדים: ח"ר בן־ציון רוביו וח"ר יאושע ן' שושן. שכרם (יחד) 40 פראנק בכל חודש ומספר תלמידיהם הגיע לעשרים וחמישה. גם הם למדו "מבקר עד הערב" ש"ס. בהשוואה לבתיה"ס שהיו 9 שנים לפני־כן, מוזרה מאד ה"ריפורמה" שנעשתה בחינוך ובלימוד הילדים באותה תקופה.

נוסף לשלושה הנ"ל רשום בי"ס ל"לימוד תינוקות תהלים בין מנחה למעריב". המלמד היה ח"ר משה חיים קאשטיל, שקיבל 15 פראנק בכל חודש ומספר התלמידים היה 20. נראה, שהיה זה, למעשה, אותו בי"ס "לימוד תשב"ר", שמלמדו היה ח' שם טוב עובדיא, אלא כיוון שבשעות "בין מנחה למעריב" היתה הפסקה לתינוקות, היו יושבים אלה בפני רבם קאשטיל והוא מלמדם תהלים, והסופר־המזכיר רואה הצדקה לרשום שיעור זה כבי"ס נפרד.

שני בתיה"ס למבוגרים רשומים בלוח זה. האחד – בי"ס ל"עשרה בטלנים שלושה שעות לימוד תהלים בכל יום". שכרו של "כל אחד (מן הבטלנים) שלשים גרוש בכל חדש". השני – בי"ס "העומדים בלילות לחזות בנועם ה'". שכרו של "כל אחד שמנים(?) פראנק כל שנה". מספר "תלמידי" בי"ס זה היה "עשרה בני אדם והותר, שלמדו משניות ותהלים ותקון חצות, שתי שעות קודם אור היום". ההכנסות למוסד זה באו "משר סי' רפאל לוי יצ"ו מבירות". מסתבר שאותו שר, הכוונה לגביר, היה המחזיק את ביה"ס של אותם "עשרה בני אדם והותר" על חשבונו, למען יהיו לומדים כל לילה, שתי שעות קודם אור היום. הכנסותיהם של שאר בתיה"ס באו "מכיס כוללות עי"ק ת"ו". אם לא לצרף את התלמידים המבוגרים, הרי שבשנת 1875 היו 65 תלמידים (13 יותר מאשר בש' 1866).

ד. החברות. בכל אחד מן המפקדים רשומות שמונה (8) חברות שפעלו, כ"א בתחום פעולתה הציבורית, בקרב העדה הספרדית. ממפקד למפקד אנו רואים, כי חלק מן החברות נתבטלו ואחרות נוסדו במקומן ואף תפקידיהן נשתנו.

בשנת 1855, כאשר העדה הספרדית מנתה 249 נפש ובהם 61 גברים (ראה "מפקד תושבי ח' היהודים"), רשומות החברות: (א) "שומרים לבוקר", שעניינה "לומדים משניות עם פירוש ותהילים ותקון חצות". חברה זו הקיפה "עשרה בני אדם" ומנהיגה היה "עט"ר מוה"ר משה פירירה יצ"ו". הוצאותיה הסתכמו "בכל שבוע 12 גרו"ש".

(ב) "ביקור חולים", שעניינה "תרופות וסעד לחולה ולשמשו יומם ולילה". חברי החברה היו "כל הק"ק יצ"ו על פי הגורל". מסתבר שלפי סדר או הגרלה, היו חייבים בני כל הקהילה לשרת בחברה זו, לפי התפקידים שנקבעו. בראשם עמד "החכם ר' יצחק אריה יצ"ו", הגבאי היה חיים נסים מאיר קוסטי והוצאותיה "לשנה 2500 גרו"ש", סכום עצום בהשוואה לכל ההוצאות שהיו רשומות אותה שנה בשאר המוסדות. ברם, לחברה זו היו הכנסות שבאו "מהמעטירה הגברת גב' סי' יהודית תס"ק(?) לירא‌ס (לירות) לשנה והשאר מאורחים".

(ג) "חברת רוחצים", שלא הקיפה "עשרה בני אדם", כשבראשה עמדו חיים מאיר קושטי וח' שבתאי קסטל. בעמודה "סדר והנהגה" רשום, כי היה "ס'(דר) הרחיצה ולימוד" (מסתבר שתפקידה של חברה זו הוא במסגרת "חברה קדישא" וגמח"א).

(ד) "קברים", שעניינה היה "לעשות קבר ולהניח מצבה למת", ומספר חבריה היה 18. בראשה עמד ח' שלום עזרא והשמש היה ח' אהרן גוזלאן. הוצאותיה בשנה היו ל"כלי תפירה 500 גרו"ש" (הכוונה, אולי, לתכריכים).

(ה) "מְהַר בתולות", שעניינה היה "סיוע לנשואי עניים ויתומים ויתומות". בראשה עמד "עט"ר מוה"ר" הוא משה פירירה, הגבאי היה ר' יצחק זאבי וסדריה היו "כפי ראות עיני הגבאים". היינו, שחלוקת הכספים היתה לפי שיפוטם של העומדים בראש. מספר חברי החברה אינו רשום ואילו בהכנסות מציין הסופר רק: "מהמעטירה הגברת גב' סי' יהודית תמ"א", היינו הגבירה יהודית מונטיפיורי.

(ו) תלמוד תורה", שעניינה רכישת "ספרים תפילה ותורה וג"ך ותלמוד". בראשה עמד החכם ר' דוד חסון; הוצאותיה בשנה 500 גרו"ש והכנסותיה "מהאורחים", היינו מתרומות שמפעם לפעם.

(ז) "הכנסת אורחים", שעניינה היה לטפל "בין עניים בין עשירים", היינו, להעניק הכנסת־אורחים לכאו"א. מנהיגה היה, כפי הנראה, החכם נסים הלוי (בנו של הרב הפקיד יוסף הלוי), השמש – ח' אברהם קאשטיל ו"סדר והנהגה" שלה "אש"ל, אכילה, שתייה, לינה". הוצאותיה הסתכמו ב־800 גרו"ש, שבאו מ"כיס הכולל".

(ח) "אנשי משמרה", שעניינה היה "בכל ערב ר"ח להתפלל

לוח שמות החברות בעדה הספרדית, במפקד תושבי חברון שנערך בשנת תרל״ה (1875) לפי הוראותיו של
סר משה מונטיפיורי (עזבון מונטיפיורי, לונדון)

על אחינו בני ישראל״. השמש היה ח׳ יהודה בג׳איו ולא רשום לה מספר חברים, אף לא מנהיג וראש, לא הוצאות ואף לא הכנסות.

בשנת תרכ״ו, בה כללה העדה 267 נפש ובהם 70 גברים, היו מצויות 8 חברות, שלגבי 7 הראשונות רושם הסופר ב״הערות״: ״ורצינו לבאר כי פעה״ק חברון תו״ב, אין לנו הכנסות מירושות ונחלות כשאר ארצות (הכוונה לשאר שלוש הערים: ירושלים, טבריה וצפת) בלתי הנשלח מאדוננו השר יר״ה (מונטיפיורי), ומעט הבא מאורחים הבאים להשתטח על קברי הצדיקים, והיה הנשאר לכל כאשר לכל כל המצטרך לישוב המקום והחברות הנז׳ ופרנסת העניים, הכל יצא מכיס כוללות עי״ק מן הבא לידינו מקרית חוצות (איסוף תרומות), ובהיות כי אין הקומץ משביע וההוצאה יתירה על ההכנסה, הן בעוון החובות הולכים ומתרבים מיום אל יום, עד ישקיף ה׳ משמים השקפה לטובה״. ואלה החברות:

(א) ״תלמוד תורה״, שעניינה ״להשגיח על המלמדים והתלמידים״ (היינו, שתפקידי חברי החברה היה פיקוח על תלמוד התורה). מספר אנשיה היה 2 שהיו מתאספים בכל ראש חדש. הכנסותיה – ״מכיס כוללות עיר קדשינו״.

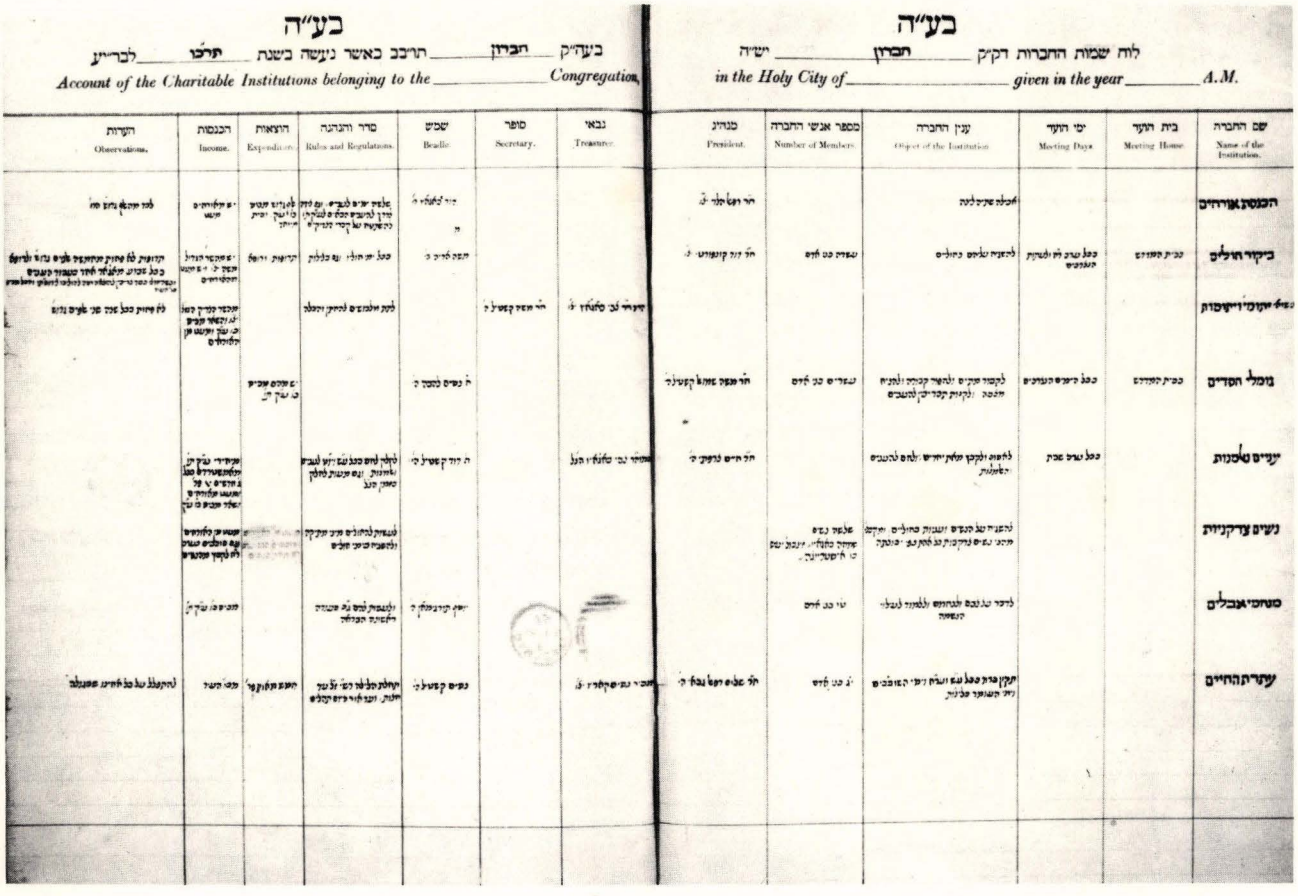
(ב) ״גמילות חסדים״, שעניינה ״להשגיח על ענין בית עלמין״, והיתה נאספת פעמיים בשנה: בחוה״מ פסח ובסוכות.

(ג) ״ביקור חולים״ – הנקראת ״דת משה ויהודית ואחותו הגברת סי אביגיל ת״ס״, שעניינה ״להשגיח על חולים ורפואות הצריכות״. מספר אנשיה – 2. הכנסתה השנתית היתה ״לירה איסטירלין שבעה וחצי״ (שבע וחצי לירות שטרלינג) והוועד היה מתכנס אחת לשבוע.

(ד) ״מַהַר בתולות״ – הנקראת ״דת משה ויהודית י״ץ״, שעניינה היה ״להשגיח על נשואי יתומים ויתומות״. מספר אנשיה – 2 והכנסתה השנתית לירה איסטרלין שנים וחצי (שתיים וחצי לירות שטרלינג). ועד החברה היה מתכנס פעמיים בשנה, בחנוכה ובט״ו באב.

(ה) ״קופת עניים״, ״להשגיח על העניים האומללים״, ולא פירש מה טיבה של השגחה זו. הוועד התכנס בימי שישי.

(ו) ״ברית אבות״, שעניינה ״להשגיח על ישוב המקום בכללות״ ומספר אנשיה היה 7, ״הן המה השבעה טובי העיר״. מסתבר שחברה זו היתה הנהלת העדה, או ועד העדה, שלפניו

בע״ה

לוח שמות החברות דק״ק חברון יש״ה
in the Holy City of Hebron given in the year A.M.

שם החברה Name of the Institution.	בית התער Meeting House	ימי התער Meeting Days	ענין החברה Object of the Institution	מספר אנשי החברה Number of Members	מנהיג President.
הכנסת אורחים					
ביקור חולים					
[illegible]					
גמלי חסדים					
עניים שלמנות					
נשים צדקניות					
מטחי אבלים					
עטרת הזקנים					

בע״ה

ב״ע״ק חברון תר״כ כאשר נעשה בשנת תרכו לבר״ע
Account of the Charitable Institutions belonging to the Hebron Congregation,

גבאי Treasurer.	סופר Secretary.	שמש Beadle.	סדר והנהגה Rules and Regulations.	הוצאות Expenditure.	הכנסות Income.	הערות Observations.

למעלה: "חותם ב"ד הצדק דק"ק ספרדים בעיה"ק חברון תוא" (בעברית ובערבית)
למטה: כותרת בניירי־מכתבים של מוסדות הקהילה בחברון, משנת תרפ"ט (1929)

היו באות כל הבעיות של כלל תושבי המקום. ועד החברה היה מתכנס בכל שני וחמישי בשבוע.

(ז) "קופת אלמנות", שעניינה "להשגיח על האלמנות", מספר אנשיה היה 2, שהיו מתכנסים בכל יום ו' בשבוע. ולא פורט מה השגחה משגחת. מסתבר שהיתה נותנת "מתן בסתר" לאלמנות הנזקקות ובאותה תקופה היו 31 אלמנות בעדה הספרדית (וראה: "מפקד התושבים").

(ח) "אשמורת הבקר", שעניינה "ללמוד בחצות לילה". מספר חברי החברה היה 10, בראשותו של ר' רחמים תורג'מאן, והכנסתה היתה "אלפים ות"ר גרו"ש" (2600) בשנה, ומוסיף ב"הערות": "ר"ל (רוצה לומר) שסך אלפים ות"ר גרוש מצריכים לאשמורת הבקר הם מושלחים מאת מע'(לת) הגביר החכם השלם סי' רפאל לוי הי"ו בע"ת בירות, השולחם מדי שנה בשנה". מסתבר, שאותו בית ספר של 10 מבוגרים, הרשום במפקד הקודם, לפני 11 שנה, בשם "העומדים בלילות לחזות בנועם ה'", הפך לחברה ואילו הגביר רפאל לוי מביירות היה ממשיך להחזיק אותם עשרת תלמידי חכמים על חשבונו, במשך שנים רבות, מתוך האמונה שבמעשהו הוא מאריך שנים והברכה לא תחסר מביתו.

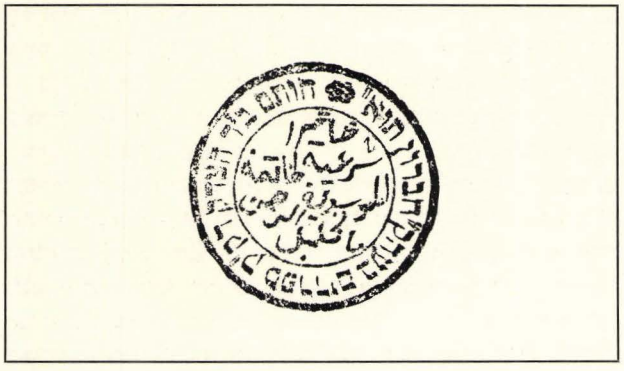
בשנת תרל"ה כללה העדה 493 נפשובהם 108 גברים. במפקד זה רושם הסופר את הפרטים על החברות בפירוט רב ומציין כל עניין ועניין. ואלו החברות ועניינן:

(א) "הכנסת אורחים", "אכילה, שתייה, לינה", "שלושה ימים לעניים וגם צידה לדרך להעניים הבאים לעי"ק ת"ו להשתטח על קברי הצדיקים". הוצאותיה בשנה היו "אלף גרוש מכיס כו' עי"ק ובית מיוחד", והכנסותיה "יש מאורחים מעט". מסתבר, כי שלא כפי שהיה נהוג עשר שנים לפני־כן, להעניק הכנסת אורחים לכל הבא לחברון במשך שלושה ימים, בין שהוא עני ובין שהוא בעל אמצעים, נקבעה הכנסת האורחים אך ורק לעניים ודלי אמצעים.

(ב) "ביקור חולים", שמנתה "עשרה בני אדם" והיתה מתאספת "בכל ערב ר"ח ולעתות הנצרכים", מתפקידה היה "להשגיח עליהם בחליים", "כל ימי חליו וגם בלילות". ההוצאות היו בעבור תרופות ורופא. מסתבר, כי ההוצאות היו גדולות כרשום: "תרופות לא פחות מהחמשה אלפים גרו"ש ולרופא בכל שבוע מאג'אד (יתכן מאג'ידי) אחד בעבור העניים. וכשהחולי כמד(?) צריכין להוצאה רבה להוליכו לירוש'תו והכל מכיס כו' העיר". ההכנסות היו מתרומותיו של מונטיפיורי ומעט מתרומות אורחים שביקרו בעיר.

(ג) "נישואי יתומים ויתומות", שהיא גלגולה של "מהר הבתולות" בתרכ"ו, שמתפקידה היה "לתת מלבושים להחתן ולכלה". בכל שנה הגיעו ההוצאות "לא פחות משני אלפים גרו"ש" וההכנסה היתה ממונטיפיורי ומאורחים.

(ד) "גומלי חסדים", מספר חבריה היו 20 והיא "גמילות חסדים" בתרכ"ו, ותפקידה "לקבור מתים ולחפור קבורה ולהניח מצבה ולקנות תכריכין לעניים".

(ה) "עניים ואלמנות", שנתאחדה משתי החברות "קופת עניים" ו"קופת אלמנות שבתרכ"ו", ותפקידה היה "לאסוף ולקבץ מאת יהדים(?) ולחם להעניים והאלמנות", ולאחר־מכן "לחלק לחם בכל ע"ש ויו"ט לעניים ולאלמנות וגם מעות לחלק בזמן הזה". ההכנסות באו מיהודי אמסטרדם, בכל שלושה חדשים 10 פר'(אנק), ומעט מאורחים והשאר – מקופת הכוללות.

(ו) "נשים צדקניות" – חברה בת "שלש נשים: שמחה בג'אי, זינבול יעיש, כו'(?) איסטרייג'ה", שתפקידן היה "להשגיח על הנשים ועניות בחוליים, ומקבצות מהכי נשים צדקניות כל אחת כפי יכלתה", על־מנת "לעשות להחולים מיני מתיקה ולהשגיח בימי חוליים". הכנסותיה של חברה זו באו "מעט מן האורחים וגם הולכים בערב ר"ח לקבץ מהנשים". לראשונה אנו מוצאים פעילות ציבורית של נשים בחברון.

(ז) "מנחמי אבלים" שמתפקידה היה "לדבר על לבם ולנחמם וללמוד לעילוי הנשמה". מספר החברים היה "ט"ו בני אדם" ונוסף לתפקיד הנ"ל גם "לעשות להם סעודה ראשונה הבראה". הכנסות החברה היו מקופת הכוללות.

(ח) "עטרת חיים", שמספר חבריה היה "י"ג בני אדם", ובראשה עמד ח"ר שלום רפאל גבאי, ועסקה ב"תקון כרת בכל ע"ש וער"ח וימי השובבי"ם וימי העומר בלילות". חבריה היו לומדים "בתחילת הלילה רש"י ז"ל עד חצות, ועד אור היום תהלים" והמטרה היתה "להתפלל על כל אחינו שבגולה". הוצאותיה של חברה זו הגיעו לחמש מאות פרנק, שבאו לה מכוללות העיר. נראה, כי חברה זו היא גלגולה המחודש של חברת "אנשי משמרה", שהיתה פועלת כ־20 שנה לפני־כן.

"חותם כוללות חב"ד אשכנזים", משנת תרכ"ו (1866). בעיגול החיצוני רשום: "קרית ארבע היא חברון. אדם וחוה, אברהם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב ולאה". בתוך נדבכי האבן המקושתות: "מערת המכפלה"

מוסדות בני חב"ד

א. הבתי כנסיות. בשנת תרט"ו מנתה קהילת חב"ד 142 נפש, ובהם 44 גברים, שהחזיקה בשני בתי כנסת: "ביה"כ הגדולה – שקנה הגביר ר' יחזקאל מנשה נ"י מבבל". מקום ביה"כ היה "במערי' חצר היהודים". הרב ר' שמעון מנשה היה גם האב"ד וגם הפרנס, הדיינים היו: ר' אברהם דוב ור' נחום אריה והגבאי – ר' יעקב מסלאנם. מסתבר שלא היה להם חזן קבוע, כמוסבר: "אין לנו חזן קבוע ובימים נוראים מתפלל הרב ר' שמעון מנשה והרב ר' יעקב ובנו ר' ליב סלאנם". הקורא היה ר' לוי יצחק (סלונים), השמש ר' זלמן כהן והסופר ר' דוד הכהן. מקווה המים נמצא מתחת ביה"כ. ההכנסות 50 לירעס (לירות עותמניות) וההכנסות מחו"ל ערך 30 לירעס. בית הכנסת השני נקרא בשם "ביה"כ הקטנה שקנה אדמו"ר בער נ"ע", ומקומו היה "סמוך לביהכ"נ דספרדים". הממונים בביהכ"נ הגדולה היו מכהנים גם בביהכ"נ הקטנה. בבית כנסת זה היתה מצוייה "מקווה קטנה של נשים". ההוצאות – 15 לירעס וההכנסות "מחו"ל ערך 10 לירעס".

בשנת תרכ"ו, שבה מנתה הקהילה 228 נפש ובהם 61 גברים, ממעט הסופר לציין בפרטים. מסתבר שאותם בתי כנסת היו גם בשנה זו, פרט לזאת שביהכ"נ הקטנה נקראה "בהכ"נ הקטנה הישיבה". הדיינים לשני בתי הכנסת היו: ר' שמעון מנשה, ר' דובער מלובאקי ור' נחום מקבליק. ב"גדולה" היה הגבאי ר' מרדכי בער בהרי"ס, החזן – ר' יהודה ליב בהרי"ס, הקורא – ר' לוי יצחק בהרי"ס, השמש – ר' זלמן ב"ר בנימין הכהן והסופר ר' זלמן מענדילאוויץ, ש"בנו ר' מנחם מסייע בסופרות הכולל" ואשר היה גם סופר ביהכ"נ הקטנה. ב"גדולה" היה הגבאי ר' יעקב יאקבסאן מלעפלי, החזן והקורא – ר' יהודה ליב ברימ"ט, והשמש – ר' שמואל פסח מיזילש. הוצאות 2 בתי הכנסת הגיעו בשנה לשמונה אלפים, וההכנסות "מצדקות אחב"י". לעדה היו 2 מקוואות ש"אחד קרה ואחד חמין". ב"הערות" רושם הסופר: "כלל הערות מכולם, עמך ישראל צריכין פרנסה, כי כולם בדוחקא דעניותא". ומוסיף למטה: "ר' זלמן מענדילאוויץ סופר, יש לו בת מתשעה עשר שנים, ואין בידו להשיאה". מהערה – תוספת – זו, שאין עניינה לבתי הכנסת, ניתן להבין שהסופר עצמו, ר' זלמן או בנו מנחם שסייע בידו, רושמים הערה אישית זו ובאותיות גדולות משאר האותיות הרשומות בגליון מפקד העדה. נראה, שהסופר רצה להסב שימת לב השר במיוחד למצבו האישי.

בשנת תרל"ה, עם גידולה הרב של עדת בני חב"ד, שמספר הנפשות הגיע ל־489 ובהם 140 גברים, היו שמות לבתי הכנסת. לגדולה – "בית מנחם" ולקטנה "אהל אברהם". אב"ד של "בית מנחם" היה "הרב הגדול, מו"ה שמעון מנשה נ"י" ול"אהל אברהם" – "הרב ר' נחום ארי' הדיין יכהן שם בשם ראב"ד". משמע, שאם כי היה ר' נחום אריה רק דיין, הוכתר כאב בית־דין בבית הכנסת הקטנה. הוצאות ביהכ"נ הגדול היו "שני אלפים גרו"ש לשנה" ושל הקטן – "אלף לשנה". ההכנסות באו מ"דמי עליות, נדרים ונדבות יקובץ בערך הוצאותיהם".

ב"הערות" מוסיף הסופר: "המקוה היא תחת הבהכ"נ הגדולה במקום אופל ודחוק למאוד, ומוכרחים אנחנו לעשות מרחץ ומקוה, ואין מקום למוצא הכסף הזה". בפירוש רומז הסופר למשה מונטיפיורי, שיש לתרום תרומה מיוחדת בעבור זאת.

ב. הבתי מדרשות. בשנת תרט"ו, כאשר קהילת חב"ד מנתה 142 נפש ובהם 44 גברים, היה בידם בית מדרש אחד "דת משה ויהודית" (מונטיפיורי), ששכן על בהכ"נ הגדול. ראש הישיבה היה ר' שמעון מנשה ומספר הבחורים הלומדים 18. מסתבר, שהלימודים נמשכו כל היום וגם בלילה, כיוון שהתחילו "שעה אחרי התפילה" של שחרית והמשיכו "אחר חצות היום עד המנחה", ולאחר מכן "אחר המנחה עד תפילת מעריב", ונוסף לכך "שלשה שעות אחר התפילה אחר חצות". תלמידי הישיבה למדו: "פרק משניות עם מפרשים, גמרא עם כל המפרשים, אגדות וספרי מוסר, פוסקים, זוה"ק ור"ח". "קבלה עפ"י סוד" למדו מפי הרב ר' יעקב וכן "ענייני פרשיות השבוע".

בשנת תרכ"ו, משמנתה קהילת חב"ד 228 נפש ובהם 61 גברים, רשומים שלושה בתי מדרש: "ישיבת דת משה ויהודית", שעברה לתוך ביהכ"נ הגדול ומספר תלמידיה – 15; "ישיבת תלמוד ופוסקים", ששכנה בעלייה שעל ביהכ"נ הגדולה ומספר הלומדים בה – 10; ו"חברה ש"ס על פי אדמו"ר שליט"א", שתלמידיה היו לומדים "כל או"א בביתו, שמחלקים לכל או"א מסכת א'(חת) ללמוד, עד שבכלל ילמדו כל הש"ס בכל שנה והסיום הוא י"ט בכסלו, כך נוהגים כל שנה". הלומדים בביתם "יש מהם קודם חצות ויש מהם אחר חצות" (הלילה). ראש שתי הישיבות היה ראש העדה ר' שמעון מנשה, אשר לא קיבל שכר.

בתרל"ה קיימים 2 בתימ"ד. האחד "בית מנחם", שהיה בביהכ"נ "בית מנחם" ובראשו עמד "הרב הגדול ר' שמעון מנשה נ"י", האב"ד", ומספר תלמידיו "כל הת"ח המתפללים בבהמ"ד הזה", אשר למדו שלושה שיעורים ביום. השני – "בית המדרש הקטנה אהל אברהם" בביהכ"נ "אהל אברהם", ובראשו עמד הרב ר' נחום ארי' נ"י, האב"ד בביהמ"ד הנ"ל שלא קיבל שכר. מספר התלמידים – "כל הת"ח המתפללים בבהמ"ד הזה", אשר למדו שני שיעורים ביום.

ג. בתי הספר. בתרט"ו למדו 11 התלמידים אצל 4 מלמדים ש"רובם לומדים בביתם (בית המלמד) ומעט שוכרים חדר מיוחד" (קשה להבין למה התכוון כאן הסופר "רובם" ו"מעט" מתוך מספר של 4 מלמדים). כל המלמדים לימדו 7 שעות ביום. אצל ר' מנחם מענדל למדו 3 תלמידים, תנ"ך גמרא עם מפרשים, ושכרו היה 40 ג'(רוש) בכל חודש. אצל ר' צבי הירש למדו 3, תנ"ך וגמרא, ושכרו היה 30 לחודש. אצל בטר אזולאי למדו 2, תנ"ך וגמרא, ושכרו היה 25 לחודש, ואצל ר' אהרן כהן למדו 3, תנ"ך וגמרא עם מפרשים, ושכרו היה 40 לחודש.

בשנת תרכ"ו לומדים 17 התלמידים אצל 4 מלמדים, כאשר "כל מלמד בביתו" מלמד מ"בוקר עד ערב". אצל ר' יעקב מקדאן למדו 2 תלמידים, גמרא עם פוסקים, ושכרו "כל חודש חמשים גר' מכל נער". אצל ר' יהודה ליב ברימ"ט למדו 6, גמרא תו' ומהרש"א ושכרו היה "מכל הילדים כל חודש מאה וחמשים גרו'". אצל ר' אפרים הלבן למדו 4, משנה וגמרא, ושכרו "מכל הנערים מאה גרוש". אצל ר' שמריהו מייזילש למדו 5 מקרא, ושכרו "מכל הנערים מאה ועשרים גר'". והסופר מוסיף ב"הערות", כשם שהוסיף בלוח בתי הכנסיות, "כלל ... הערות מכולם עמך ישראל צריכים פרנסה, כי כולם בדוחקא דעניותא". ללמד עד כמה דחוקים ועניים הם ונזקקים לתמיכה כספית גדולה יותר מאת התומך משה מונטיפיורי.

בשנת תרל"ה לומדים 30 תלמידים בבתיהם של 8 מלמדים. המעניין כאן הוא ששכר המלמדים שולם בחלקו ע"י הורי התלמידים ובחלקו מקופת הכולל. בבית ר' צבי שפירא למדו 3 תלמידים, גמרא ופוסקים, 9 שעות ביום, ושכרו היה 160 ג' לחודש (90 מן ההורים ו־70 מקופת הכולל). בבית ר' שמואל דיי"ץ למדו 2 תלמידים, גמרא ופוסקים, 8 שעות ביום. שכרו היה 120 ג' בחודש (ההורים – 70 והכולל 50). אצל ר' יחזקאל הלוי למדו 4, תנ"ך והתחלת גמרא, 10 שעות ביום. שכרו היה 160 ג' (ההורים 110 והכולל – 50). בבית ר' חאלאוונא כץ למדו 3, תנ"ך והתחלת גמרא, 8 שעות ביום. שכרו היה 70 ג' (ולא פירט מאין שולם שכרו). למלמדים: ר' מנחם מענדיל ממאהילוב, ר' אברהם זאלחאוור ור' זאב בראביו, היו 4 תלמידים לכ"א, אשר למדו אצלם תנ"ך והתחלת גמרא 8 שעות ביום, ושכרם היה 150 ג' בחודש (ההורים שלמו 100 גרוש לחודש ואילו "הכולל" השתתף בחמישים גרוש לחודש). אצל ר' מיכל מסלאנים למדו 6 (תינוקות), "התחלת לימוד אותיות עד התחלת מקרא", 4 שעות ביום, "בשני שעות באמצע היום הפנויים המה לאכילה ושעה אחת ללימוד מלאכת הכתיבה". שכרו היה 90 גרו"ש לחודש (ההורים – 50 והכולל – 40) "ס"ה הוצאה לחודש אלף וששים גרו'".

ד. החברות. 4 חברות היו לבני חב"ד בשנת 1855:
(א) "חברה קדישא", שמספר חבריה היה "כל ק"ק עפ"י הגורל" ושעניניה "ההתעסקות בכל צרכי קבורת וכבוד המת רח"ל (וראש הרוחצים בכור קוסטי נ"י)". בראשה עמד ר' יעקב סלאנים הגבאי – ר' יוסף ברמ"ט ז"ל, הסופר – ר' לוי יצחק (סלאנים) והשמש – ר' דוד יפה. ב"הוצאות" רשם הסופר: "הקבורה ר"ל אין בזה קצבה", מלמד שאין לקבוע חו"ח כמה ימותו ואף אין הוצאה לקבורת אחד שווה לזו של אחר. ואילו ההכנסות "ממי שאפשר לקבל מעזבון".
(ב) "חברה ביק"ח ולינה", שעניינה "כל צרכי החולה, רופא רפואות ולינות". בראשה עמד ר' ליב סלאנים, הגבאי – ר' שמעון מנשה, הסופרים: ר' דוד כהן ור' ליב סלאנים והשמש – ר' אפרים ברי"ץ. ההוצאות הסתכמו בשנה בסך 20 לירעס ובאו, מסתבר, "מהגברת סי' יהודית" (מונטיפיורי).
(ג) "חברה גמ"ח – שייסדו הרב המא"והג רחמן שליט"א". חברה זו התכנסה "כפי תקנות השר" ועניינה "ככל המבואר בתקנתם". מספר אנשי החברה היו "אנשי הוועד" ובראשם עמד ר' יעקב סלאנים. ההכנסות היו כפי "הנשלח מידם" של השר ורעיתו.
(ד) "חברת הכנסת כלה" שמתפקידה היה "סיוע לנשואי עניים ויתומים ויתומות ר"ל". בראשה עמד ר' שמעון מנשה; הכנסותיה באו "מהגברת סי' יהודית" והוצאותיה היו בעבור "מוהר בתולות ונערים".

בשנת תרכ"ו רשומות שלוש חברות, ואלו הן:
(א) "חברת בקו"ח והכנסת כלה". שתפקידה היה "להשגיח על כל ההצטרכות החולאים ועל הכנסת כלה". מספר החברים – 20 ובראשה עמד ר' שמעון מנשה חייקין. הגבאי היה ר' לוי יצחק בהרי"ס, הסופר – ר' שניאור זלמן מענדילוויץ והשמש – ר' אפרים הלבן. הכנסותיה של חברה זו – שלמעשה חוברה מ־2 חברות, שהיו במפקד תרט"ו כשתי חברות נפרדות – באו "מהשר ומשאר נדבות אחב"י", והוצאותיה "שכירות הרופא ארבעה אלפים גר' ושאר הוצאות ערך אלפים גר'".
(ב) "חברת לינה", שמספר חבריה היה 25 איש ועניינה "כל חולה שצריך א'(חד) לשמש אותו, מחוייבים לילך כ"א ע"פ גורלו". ההוצאות הסתכמו בשנה "ערך שמנה מאות גרוש".
(ג) "חברה קדישא", שמספר חבריה היה 28 איש ועניינה "להתעסק בכל צרכי מת מצוה". בראשה עמד ר' מרדכי בער בהרי"ס, הכנסותיה – "מנכסי המת" והוצאותיה "על כל מת ב"מ (בר־מינן) ערך ששה מאות גר'".

בשנת תרל"ה, שבה כמעט והוכפל היישוב החב"די לעומת תרכ"ו, היו 7 חברות. ועדי כל החברות היו מתכנסים "ביום א' קבוע בכל ער"ח, לעיין ולפקח בכל ענייני החברות כולם, ובכל עת הצורך ההכרחי, יקבצם השמש והגבאים מכל חברה וחברה לעת צרכם, לפקח על עסקי החברה. יתקבצו להמנהיג מהחברה". "כל בני העיר נמנים לכל החברות האלו (הרשומות) מבן י"ג שנה ומעלה". מזכיר החברות היה "ר' מרדכי הלוי סופר א' לכל החברות", ואילו "ר' דוד יפה והיתום ברוך שמעון משמשים לכל צרכי החברות בכל עת ובכל זמן" כשמשים. ניכר איפוא כי

היישוב החב״די היה אז מאורגן כהלכה ומשטר הפעילות הציבורית פעל בשיטה ובסדר.

(א) ״ביקור חולים״, שעניינה ״לבקר החולה ולעזרה״, היתה בראשותו של הרב ר׳ ליב סלאנים וסמכותו מוגדרת כדלהלן: ״המנהיג מחויב לבקר החולה, וכל דבר קטן עד 25 גרו׳, הרשות בידו לעשות לבדו, ויותר יתייעץ עם שני זקנים מזקני העיר, ואם יצטרך להוליך החולה לירושלים ת״ו, או להביא לו רופא משם, ומחויב להיות מן המוכן תמיד אפטייק (בית־מרקחת) קטן מכל מיני רפואות היותר נצרכים״. לראשונה, רואים אנו הגדרות מפורטות ומדוייקות על סמכויות ותפקידי מנהיג (יו״ר) החברה וחברי הוועד המנהלים את החברה. הוצאות חברה זו הסתכמו ״בכל שנה לא פחות מסך 6000 גרו׳״, וההכנסות באו ״סך חמשה ליר׳ סטערלינג שולח השר שי׳(חיה) והמותר לוקח מקופת הקהל ונדבות יחידים, ומאנשי החבורה המתנדבים ברגלים כשעולים לתורה״.

נראה, שבשנה זו קיימו בני חב״ד בחברון את הפסוק ״כל ישראל ערבים זה לזה״ כמשמעו וכפשוטו. ב״הערות״ מוסיף הסופר: ״הדבר היותר נצרך לטובת יושבי ע״ק חברון ת״ו, הוא רופא מומחה, כי אין רופא מומחה, וכבר בקשתינו אמורה במכתבים שונים, כי נמצאים סבות שונות ר״ל, ומוכרחים או להוביל החולה ר״ל לירושלים ת״ו, או להביא הרופא הנה, ומפני ההוצאה מרובה נעדרים ר״ל בלא עתם הש״י וכמה מתו בדרך והוכרחו לנשאם על כתפם לעיה״ק ירושלים ת״ו מהלך ג׳ שעות״. תיאור מלא ומפורט זה (וראה ההערה גם בשנת תרכ״ו) מעיד על מצוקתם של תושבי חברון. אם כי במפקד התושבים מצינו, שהיו 2 רופאים אותה שנה, אלא שייתכן שלא היו אלה ״מומחים״ כל צרכם.

(ב) ״חברה קדישא – גומלי חסד של אמת״. בראשה עמד ר׳ לוי יצחק סלאנים והגבאי היה ר׳ יעקב מקאדן. עניינה היה ״להטפל בכל צרכי הנפטר. לעני יותן תכריכים וד״ק (דברי קדושה) וכל הצטרכותו מקופת החברה ומעשיר יוקח לפי ראות עיני בעלי הוועד״. הוצאות ״שנה זו עלה הוצאות תשעה מאות גרו׳״, ואילו ההכנסות ב״שנה זו עלה סך שמונה מאות גרו׳״ (היינו, גרעון של 100 גר׳ לשנה).

(ג) ״הכנסת כלה״, שעניינה ״להיות בעזרת יתומים ויתומות ובני עניים להשיאן בפרקן״. בראש החברה עמד ר׳ זלמן פונדאמינסקי, אשר מסמכותו ״עד מאה גרו׳ היכולת ביד המנהיג ליתן לבדו, יותר מזה ישבו בעלי הוועד יחדיו״. ״הוצאות החברה כפי עת הצורך״ וההכנסה ״מהשר ב״י חמשה לי״ט (לירות שטרלינג) והמותר יסובו הגובים בעיר להטיל על היהודים״. מסתבר שהיו מטילים מכסות־התרמה שנגבו מבית לבית.

(ד) ״עולי רגלים – להראות בכל רגל בירושלים״, בראשותו של ר׳ זלמן סלאנים, ועניינה ״לעלות בכל רגל עשרה אנשים לירושלים ושם יתפללו בעד שלום אחינו ב״י שבגולה״, ״ובכל רגל יותן לעולים שני לי״ט (לירות שטרלינג) בעד הוצאות הדרך״. הוצאות אלו מומנו בכך ״שבכל רגל יוטל שני גרו׳ על כל בית ואם ימעט, יקבלו המותר מקופת הכולל״. מסתבר, שעלייה לרגל זו, שממנה נהנו כל פעם עשרה איש אחרים, או לפי תור, היתה בחזקת מצווה שיש לממנה מקופה מיוחדת שהוקמה לשם כך.

(ה) ״הכנסת אורחים״, שהיתה בראשותו של ר׳ אלעזר שמעון קאזיריו והגבאי שלה היה ר׳ סענדר הלוי, היה מתפקידה ״לכלכל מזון לכל הבאים להשתטח על קברות אבות העולם, ומקום ללון לכל הבאים״. ״בכל עת ביאת אורחים מחויב המנהיג לקבל פניהם ולדעת מחסורם ולהשתדל בהצטרכותם ולכלכלם שלשה ימים״. ההוצאות היו ״לפי העת והזמן והאורחים״, וההכנסות באו ״בכל עש״ק יוקח דמי חלה מכל העיר ואם לא יספיק יסובב הגבאי לקבץ לחם ומזון ונדבות כפי הצורך״. גם כאן מוצאים אנו מעין ״מס עירוני״ שהוטל על כלל בני חב״ד, למען יהיו ראויים להיקרא בניו של א״א שהיה מכניס אורחים למופת.

(ו) ״חברה לינה״ בראשותו של ר׳ יצחק שמערלינג והגבאי שלה היה ר׳ זאב דוב סלאנים, שהיתה דואגת ״ללון בבית החולי ר״ל ולשמרו ולשרתו כל ימי חליו״. ״לכל חולה ישלחו שני אנשים בכל לילה כל ימי חלי, ומי שאינו יכול לילך, ישכור אחר במקומו״, או ישלם תמורתו.

(ז) ״חברת ג״ח״, בראשותו של ר׳ בנימין ריבלין והגבאי ברוך מרדכי הלוי, שעניינה היה ״להלוות לעניים בשעת דחקם״. ״עד חמישים גרו׳ ברשות המנהיג והגבאי להלוות לעניים ועל יותר, עד שלש מאות גרוש, מחויבים להתייעץ עם זקני החברה״. בהכנסותיה של חברה זו רשום באותה שנה: ״נתקבץ מבע״ב (בעלי בתים) שלשים לי״ט״. אין זאת כי ידעו בני חב״ד בחברון לדרוש כראוי ואחיהם, בני חב״ד, נענו בעין יפה.

ועד העיר
לעדת האשכנזים
בעה״ק חברון תובב״א

TOWN COUNCIL
OF THE
Ashkenazim Community
HEBRON

ההסכם (הראשון) שבין כוללות העדה הספרדית לבין כוללות עדת בני חב״ד
בר״ח אלול, התק״ץ (1830)

בעהי״ת

מודעה זאת בכל הארץ שזה שנים כאשר באו מעלת חכמי ורבני ויחידי האשכנזים ק״ק קהילת קודש חב״ד לשכון כבוד בארצנו על נחלת אבותינו קרית הארבע היא חברון ת״ו תבנה ותכונן, בו בפרק נתפשרנו יחד חו״ר חכמי ורבני ומנהיגי כ״ו ק״ק הספרדים הי״ו השם ישמרם וינצרם עפ״י התנאים העשויים בינינו, ונכתב ונחתם שטר הפשר עשוי בכל תוקף וחזוק כראוי. ועפ״י התנאים שנתבארו בשטר הנז׳(כר) נתישבנו על הארץ הטובה. אך כזאת באותם הימים אכתי פשו איזה ציצין, המעכבין בעניני השליחות, ואחר זאת נעשה פשר על שליחות ערי אשכנז עפ״י ממוני ופרנסי ק״ק אמשטרדם כנודע. ופש גבן ענין שליחות ערי איטלייא הנקרא ש׳ פראנקייא. והן עתה כי זה שנתיים שנפל בינינו השתי קהלות יב״ץ ק״ק ספרדים וק״ק החב״ד איזה הפרשיות חדשים מקרוב. וגם על ענין האלף גרו״ש שבכל שנה כנודע וכתוב בשטר הראשון, והן עתה אך יצוא יצא הפרש המטבעות לשערים. לזאת נתוועדנו יחד חו״ר ומנהיגי ק״ק הספרדים הי״ו חחו״ר ופו״מ ופקידי וממוני ק״ק החב״ד, לתקוני מלתא לאהבת האמת והשלום, למען ינוח לנו השתי קהלות בשובה ונחת ונהיה לאחדים תמיד כל הימים כי״ר כן יהי רצון. ונתפשרנו על פי התנאים שיתבארו עשויין בכל תוקף כהוגן וכתחז״ל כתקנות חכמינו זכרונם לברכה בתנאי בני גוב״ר גד ובני ראובן.

זה יצא ראשונה, שנתחייבנו כ״ו ק״ק חב״ד בתגו״ש בתנאי גמור ושלם לתת לכ״ו ק״ק הספרדים סך אלף גרו״ש כנודע, והן עתה אשר יצא הפריש המטבעות, בפירושא אתמר שמחייבים אנחנו ק״ק חב״ד ליתנם בערך החדש, אך בזאת, יען שמצד ההכרה נהגו לתת לשר העיר עבד אל רחמאן, סך ריאל אחד לערך חמישים גרוש בכל ראש חדש. לזאת נתפשרנו לתת סך תשע מאות גרוש חדשים, ביד מע׳(לת) המאור הגדול פקידא בגו צדיקיא סגן לויה, הרב המובהק כמוהר״ר כבוד מורנו הרב ר׳ חיים הלוי הי״ו, בלי שום מגרעת בעת באה סיפינה בכל שו״ש שנה ושנה, ככתוב בשטר הראשון כן יהיה תמיד. ומבארים אנחנו חו״ר ופו״מ החב״ד, כי סך זה ינתן ביד מע׳ הרב הפקיד הנז׳(כר) כל עוד שאנחנו מוכרחים ליתן הריאל להשר הנז׳, אך בהעדר השר הנז׳ ויתבטל נתינת הריאל בכל ר״ח ראש חודש, אזי מו״מ מודים ומתודים נתחייבנו בתגו״ש בתנאי גמור ושלם, להשלים לכ״ו הספרדים בידי הרב הפקיד הנ״ל עד סך אלף אריות חדשים בלי מגרעת כלל. ועוד מבארים אנחנו שחיוב זה שנתחייבנו בנתינת התשע מאות, או האלף כאמור, הינו מלבד שאר מיני הוצאות ומנהיגים שיש בהם הכרח, כמו בהיות איזה חופה לאחד מהיחידים, שמנהג קבוע לתת איזה מתנה להשר כנודע, וכמו כן בהיות איזה חופה להשר, מוכרח הדבר להקביל פניו במנחה העוברת לפניו. וכיוצא בזה בבוא השד״ר, מוכרח לתת לו איזה מתנה, בין רב למעט, כי כל אלו הלכות קבועות ומנהגים קבועים בארץ גם ליחידי ק״ק ספרדיים וגם לנו יחידי האשכנזים, כמונו כמוהם חובה עלינו להקביל פני השר כאמור ולהוציא הוצאות הנ״ל מכיס כ״ו ק״ק חב״ד או מהיחיד בעל החופה, ואין נגרע שום פ״ק פרט קטן מהסך תשע מאות הנז׳ כלל. ובר מין אם יצטרך איזו הוצאות מועטה לפרקים להשר או לאחרים, עד סך מאה אריות חדשים דוקא לשנה, היה יהיו מכיס כ״ו ק״ק חב״ד ולא יגרע פ״ק מהסך הקצוב בכשו״ש בכל שנה ושנה. ואם נצטרך עוד יותר על מאה, אזי מוכרח לנכות את היותרת מהסך תשע מאות הנז״ל הנזכר לעיל.

וזאת שנית, נתפשרנו בענין הכרגא המלכא לתת בעד כל נפש הזכרים כל הראוי לאישים לתת כרגא כנודע סך ששה גרוש חדשים, יען וביען מנהג ידוע פעה״ק פה עיר הקודש כי הכרגא הוא למערת המכפלה, ובכן נתפשרנו בעד סך זה ועוד שני גרו״ש ע״כ או״א על כל אחד ואחד מהראוים לצורך שליח המלך מאסף הכרגא איזו הוצאות דקבוע להו וזולת סך שמונה גרוש חדשים, אלו כאמור אין שום חיוב על יחידי ק״ק האשכנזים לתת שום פ״ק לא לישראל ולא לגויים. אך כזאת תנאי היו הדברים, שאם ח״ו חס ושלום איזה

גזרה מהמלכות לבטל הפירמאנים והפאטינטאס לענין הכרגא, ויחויב כל איש אשר לו פירמאן או פאטינטה לגדל פרע הכרנא באין אומר ואין דברים, או נפטר מחיוב השמונה גרוש הנז׳ ואנחנו לא נדע את הגוי המאסף לתת את הראוי.

יבוא השלישי ויכריח לקיים כל הנמצא כתוב בשטר הראשון, שח״ו בהעדר שום נפש איש או אשה מיחידי כ״ו ק״ק חב״ד מחויב לתת לכ״ו ק״ק ספרדים הי״ו סך ל״ו (36) גרו״ש חדשים בעד קצמו״ט ודמ״ק קבר, צדקה, מצבה וטהרה ודמי קבורה ועוד לתת הוצאות הצריכות ליום הקבורה כנהוג. ואם עני הוא ואין ידו לתת לצורך המצבה ולצורך החברים ביום המצבה סך חמשה וששים גרו״ש חדשים, יחד עשיר ואביון, ואשר לא השיגה ידו ינתן מכיס הכו׳, כאמור שכך היתה הפשרה בינינו.

זאת (א) ר ב ע, בהעדר שום נפש מיחידי האשכנזים אשר אין לו יורש פעה״ק ליורשו מן התורה, וזה ידוע הסכמת הגאונים הקדמונים בכל ארבע ארצות, שנכנס כוללות העיר במקום יורש נעשו חיזוק לדבריהם כשל תורה, הנה זה יתחלק העזבון והירושה בין שתי הקהלות ק״ק ספרדים וק״ק אשכנזים בנאמנות גמורה כדת של תורה, והיינו אחר ניכוי הוצאות הקבורה והמצבה והל״ו גרו״ש, ואת היותרת הכל כאשר לכל, יתחלק לחצאין כנז״ל. ומבארים אנחנו שבכלל זה שייך גם החלוקה הבאה לנעדר מח״ל מחוץ לארץ, הגם שהוא שייך לסיוע חובות הכולל, גם בזה שייך דין חלוקא מצד ירושה, ויקח המחצה כו׳ ספרדים זו, בלבד שאם ישאר איזה חובות שמוכרח הדבר לקיים מצות פריע״ה מדין תורה, ויגדל פר״ע כו׳ האשכנזים אז יהיה מן האמצע, ואם העלם יעלימו את שניהם לבלתי יפרעו החוב ההוא, אז הכל כאשר לכל יהיה להאמצע ויתחלק בין שתי הקהלות כאמור.

חמשה ה״ן מצטרפין עם הקודם לזה, שכל אשה אלמנה וזרע אין לה, שרוצה להנשא לכל גבר דתצביין אשכנזי או ספרדי, מחויבת לתת להכו׳ סך עשרים למאה מכל הנמצא אתה כסף ושוה כסף, הכל כאשר לכל, יושם עפ״י שמאים ויקחו ממנה עשרים למאה, מחצה לכו׳ ספרדים ומחצה לכו׳ האשכנזים, ואם יש לה יורש מן התורה פעה״ק, אזי מחויבה לתת חמשה למאה דוקא לשתי הקהלות הנז׳.

בא ששי, החיוב הנעשה מקדמת דנא על כל אחד מהבאים מחדש לשכון כבוד בארצנו, מחויב כל בעה״ב בעל הבית ליתן לכו׳ הספרדים סך מאה גרו״ש חדשים, ואב ובנו נשואים יהיו נדונים לשני בעלי בתים בכל הכתוב בשטר הראשון פרטי תנאי זה.

שבעה אלה, נתפשרנו השתי קהלות יחד בענין שליחות ערי איטלייא, הן מק״ק ספרדים הן מק״ק אשכנזים, כל הנידר והנידב לשם כו׳ עה״ק חברון ת״ו, קצבות וקופות והקדשות, כל כסף הקדשים אשר יקדשו בני ישראל היושבים בערי אטאלייא, יתחלק בין שני הכולליות הנז׳ בזה האופן, דהיינו שאחר שינכו חלק השליח וכל ההוצאות בשלימות, מה שישאר נקי ובר לכו׳ העיר, ינתן שמונים למאה לכו׳ הספרדים ועשרים למאה לכו׳ האשכנזים. ובכלל זה שהשליח יהיה רצוי ומקובל לשתי הקהלות וברשות ודעת שתיהם יתמנה להיות שד״ר שליח דרבנן ועל החתום בכל מכתבים יהיו חותמים חו״ר ופו״מ הספרדים וחו״ר ופו״מ האשכנזים, ומחויב השד״ר להראות לאנשי עם קדש מהשתי קהלות, פנקס מסודר יפה יפה משמש כניסה ויציאה, באר היטב כל כסף ושו״כ אשר הורם בכל מדינה ומדינה עיר ועיר בחתי׳(מת) המתנדבים בעם או ראשי וטובי העיר ההיא, וכמו כן להביא פנקס הקדום בידו למען דעת קשט אמרי אמת, ומה שלא יוכל להתברר בחתימות, יהיה נאמן השד״ר בשבועה ככתוב בשטר שליחותו. ויען וביען זה חמש שנים יצוא יצא שליח מאתנו וכו׳ הספרדים לערי פראנקיאה הנז׳, לזאת מבארים אנחנו שכל זה הפשר והחברה הנעשית בינינו השתי קהלות, מתחילת מר״ח אלול דאשתקד, היא שנת התקפ״ט (1828), ומחוייבים אנחנו לשלוח מכתבים להשד״ר להודיעו הפשר הזה, למען זה יכתוב ידו וירשום מתחילת ר״ח אלול קפ״ט כל הבא בידו מכסף הקדשים והנידר והנידב. מאותו יום ואילך יהיה מסודר בפני עצמו למען דעת כל השייך לחלוקה הנז׳ וכל הוצאות השד״ר מיום צאתו עד חזרתו לחטו״ל לחיים טובים ולשלום יהיה לפי הממון שיהיה בכל השליחות הנז׳ נאטה פורסיון.

שמנה שבשמיני״ת, אם המצא יצא השד״ר ההולך בעיר אטאלייא איזה מקדיש, אשר נדבה רוחו לעשות איזה ישיבה קבועה ע״י השד״ר הנז׳ למען הת״ח התלמידי חכמים אשר פעה״ק, מר״ח אלול התקפ״א דוקא ואילך, אם המקדיש הנז׳ הוא ספרדי, אז יהיה הקדש וישיבה הנז׳, שמנה חלקים לת״ח ספרדים, וב׳ חלקים לת״ח אשכנזים. ואם המקדיש אשכנזי, אז יהיה מחצה להת״ח ספרדים ומחצה לאשכנזים, והכל יהיה כראיה מהימנא וברוכה לידע קשט אמרי אמת.

ט׳ קבלנו עלינו חו״ר ופו״מ הספרדים לתמוך ידי מע׳ יחידי האשכנזים הי״ו, שישלחו מאתם שליח לערי אורמילי ועראביסטאן ועדי פראנקיאה, לאסוף ולקבל מאתם נדבה חדשה דוקא מבלי שום יכולת להשד״ר ההולך לשלוח יד בשום קופות וקצבות ונדבות הקודמות אפי׳(לו) כמלא נימא, ולבוא על החתום לקיים חתימת חו״ר ופו״מ האשכנזים ה״י השם ישמרם, כצו לצו, לחלוק פני עם קדש לרחם עליהם כמידת בנ״י בני ישראל ולא נצרכה אלא להעדפא. האמנם השד״ר ראוי והגון ומקובל וברשות ודעת שני הכולליות ק״ק ספרדים וק״ק אשכנזים. וכמו זה קבלו עליהם מע׳ חו״ר ופו״מ האשכנזים לתת מפרי שליחותם מכל הערים הנ״ל, למע׳ כ״ו הספרדים אחר ניכוי חלק השליח וכל ההוצאות ממה שנשאר נקי יתחלק לארבע חלקים: ג׳ חלקים לכ״ו אשכנזים וחלק אחד לכ״ו ספרדים. ומחויב השד״ר להראות חשבונו בפנקס מסודר בצדק ובאמונה ובחת״י בחתימת יד המתנדבים אם אפשר, ואם לאו יהיה נאמן עפ״י שבועה ככתוב בשטר התנאים כנהוג. ומבארים אנחנו שגם לערי מערב פנימי וחיצון ישלחו שליח באופן האמור ויתחלק כאמור. אך כזאת יען אזהרה שמענו, אנחנו ראשי וטובי ומנהיגי עה״ק, מאת חו״ר ומנהיגי ערים הנז׳, לבלתי בא על החתום רשום מכתב שליח אשכנזי בלי צד ואופן שבעולם. ואם נעשה נגד רצונם, יגיע איזה נזק ח״ו לכ״ו עה״ק, לזאת מחויבים אנחנו כשיצטרכו לשלוח שליח לערים הנז׳, אז נכתוב כתב לחו״ר עה״ק ירוש׳(לים) לחלות פ״ק, למען יבואו על החתום לקיים חת״י חתימת יד חו״ר ופו״מ האשכנזים כצו לצו כאמור.

עשירי, יהיה קדש שכל אלו התנאים הנעשים בכל תוקף יתקיימו כל עוד וזמן שגם מ״ע חו״ר ופו״מ, היושבים ראשונה בשערי אשכנז, יקיימו הפשר הנעשה ונגמר בענין השליחות ויתנהגו עמנו כבני ישראל הכשרים באהבה ואחוה כדת של תורה, וגם אנחנו נעשה זאת לקים כל הרשום בכתב אמת בשטר זה. כל האמור נעשה ונגמר על ידינו הח״מ החתומים מטה חו״ר ופו״מ הספרדים ה״י השם ישמרם, וחו״ר ופו״מ האשכנזים ה״י, לתמוך עמוד האמת והשלום פעה״ק וקבלנו עלינו ח״מ ועל הבאים אחרינו לשרת בקדש, לאשר ולקיים כל הנ׳ל בלי שינוי ותמורה כו״כ, וככה יתנהג עד כי יבוא שִׁילה, בבא״ס במהרה בימינו, אמן סלה. ולא נשאר שום טו״ת טענות ותביעות מצד לצד, לא מ״ע הספרדים על מ״ע האשכנזים ולא מ״ע האשכנזים על מ״ע הספרדים לעולמי עולמים, וכל המערער ותוב״ע תב״ע בשום צד ואופן שבעולם, בין שהוא בארץ בין שהוא בחו״ל, מלבד שדבריו בטלים ומבוטלים גם אין רוח חכמים נוחה הימנו. וחמור וחזק שטר פשר דוקא כחו״ח כל השטרות הפשרים דנהיגי בישראל, העשוין כהוגן וכתחז״ל וכתקנות חז״ל דלא וכו׳ ודלא כו׳ בביטול וכו׳ ובפי׳(סול) וכו׳ לדעת הרשב״א זלה״ה זכרו לחיי העולם הבא, ולפי יפוסל ולא יבוטל שטרא דנן לא משום וכו׳. ועל דבר אמת וצדק חתמנו שמותנו, פעיה״ק חברון תו״ב. וכל הנ׳ל נעשה ונגמר בקגו״ש במדל״ב בקנין גמור ושלם ובמנה דשרי לאקוניה ביה בלשון מעכשו כתקון חכמים ז״ל, שקנו אחרים (מי)דינו לאשר ולקיים כל האמור בלי מגרעת, וכל האמור נעשה ונחתם בר״ח אלול התק״ץ ליצירה. והכל שריר וברור ואף (יצי)ב ונכון וקיים.

(חתומים:) חיים יעקב ן׳ יקר; יוסף הלוי ס״ט; נאם שמואל בא״א מוהר״ר מרדכי סגל זלה״ה; ונאם חיים בא״א מוהר״ר מנחם מנדל זלה״ה הוראדנא; ונאם יהודה ליב ב״א זאב וואלף סענדר; נאם משה בלא״א מוהר״ר מרדכי מייזלש זלה״ה מווילנא; ונאם בנימין ביניש בהרב מ׳ משה ז״ל; נאם שמעון בלא״א מ״ה חיים זצ״ל שמורלינג משקלאב; יצחק רפאל שאול בירקן ס״ט; חיים חסון ס״ט; אליעזר ארחא ס״ט.

ההסכם (השני) שבין כוללות העדה הספרדית לבין כוללות עדת בני חב״ד

בח׳ בתמוז התר״ב (1842)

משגדלה עדת בני חב״ד בחברון, תבעו ממנה הערביים תשלום נפרד ״כדמי חסות״. כתוצאה מכך נתגלעו חילוקי־דעות בין שתי העדות, וכן עקב בעיות אחרות שהתעוררו במשך הזמן. שתי העדות פנו לרב הראשל״צ, בירושלים, שיפשר ביניהן, וביום ח׳ בתמוז, שנת תר״ב, כ־12 שנה לאחר חתימת ההסכם הראשון, נעשה ונחתם הסכם־חחה זה בין שתי העדות, כדלקמן:

ברצות ד׳ בעמוד האמת והשלום, רוח לבשה אותנו, אנחנו צעירי הצאן, צאן קדושים חו״ר חכמי ורבני ומנהיגי עיר ופקידי עיר קדשנו, נחלת אבותינו קרית ארבע, היא חברון תובב״א תבנה ותכונן במהרה בימינו אמן. כוללות מע׳(לת) קה״ק חב״ד יצ״ו, אשר באו כאן זה שנים לשכן כבוד בארצנו עי״ק עיר קדש הנז׳(כרת), על דבר עסקי איזה הפרשיות אלו הן מדברות שחלו להיות בין שני הכוליליות הנז׳, בענין הוצאות לישוב ותיקון הארץ ליסוד ארץ, והוא יכוננה עליון. ויהי מאז בשנת התק״ץ. (ההסכם הראשון), אחר הפשר הראשון, אכתי פשר ביניהם ונתוועדו יחד שתי קהילות ונעשה פשר ביניהם ונכתב ונחתם בשנת התק״צ ליצי׳(רה) ויהי מאז ועד עתה היינו פורעים (ל)כו׳ מע׳ האשכנזים חב״ד יצ״ו סך תשע מאות גרשים חדשים לשנה למעלת כולל הספרדים יצ״ו, לצורך ההוצאות בהדה הוצא לתת כסף מוצא. ויומא כי האידנא אך בחלקות וידיעות חלקות נפלו בינינו, משום סבה מפני גויים מפני לסטים ונתרבה ההוצאה על כו׳ מע׳ האשכנזים חב״ד במעלה עקודים, מה שלא היה מימי קדם, והגויים ואילי הארץ הכירו בהם חלקם שאלו בפיהם ולא מצאו מקום פטור וע״ז ועל זאת כו׳(לות) מע׳ האשכנזים יצאו למטעון טעון לפטור עצמם מקצבת התת״ק (900) אריות גרוש הנז׳, מאחר כי כבר פסקה המספחת ואש מתלקחת והגויים לשאול, הגיעו דמיהם בם גם מכו׳ האשכנזים חב״ד, לעלוקה שתי בנות הב הב. וע״ז נתוועדנו יחד חו״ר ופקידי וממוני ופרנסי השתי הקהילות הנז׳, לבקש אופן ותיקון בינינו וה׳ ישפוט שלום בארץ. ויש מאתנו הח״מ החתומים מטה שעלינו ובאנו, לפני מעלת הרב המופלא, ראשון לציון עיה״ק עיר הקדש ת״ו מנ״יר רב אגן הסהר יצ״ו, לפרש שיחותנו לפניו משני הצדדים וברוח מבינתו יבין דבר אמת לאמיתו למעבד עבידתא, לפשר בינינו פשר חדש ממש במלתא דשוויא לתרוויהו שני הצדדים, ועל הטו״ת טענות ותביעות כתורה יעשה ודינה שלמה בעלמא הוא. ויהי כי עלינו לפניו עמד שם אחד היה אברהם יצ״ו וראה ושמע והבין משני הצדדים. וכדי להשקיט ריב ומדון ולהשוות הדעות נראה בעיני צדיק, שעל כל הטו״ת שהיו מצד לצד ע״כ על כל מה שעבר שנמחול מצד לצד זה לזה, וזה לזה מח׳(ילה) גש״ק גמורה שלמה וקיימת, ועל ענין התנאים נראה בעיני צדיק לפשר בינינו, פשר מחדש מכאן ולהבא, על פי האופן המבואר לקמן בעה״י בעזרת האל יתברך, שרירין וקיימין עשויים לפי״ד לפי דין כתנאי בני גוב״ר גד ובני ראובן וכתחז״ל וכתקנות חכמינו ז״ל, ונתרצינו השתי קהילות ככל היוצא מפיו בשלום ובמשור ובאהבה רבה. אי לזאת מודים אנחנו הח״מ חו״ר ופקידי ומשגיחי ופו״מ ופקידי וממוני כוללות השתי קהלות הנז״ל הגשו״ק הודאה גמורה שלמה וקיימת איך בכח המב״י המסור בידינו מכו׳ השתי קהילות הנז׳, מו״מ מודים ומתוודים מחלנו זה לזה כל מין טענות ותביעות וכל מין דין ודברים, ודררא דממונה שהיינו תובעים מצד לצד זה לזה וטו״מ טענות ומענות לא נשאר לא לכו׳ האשכנזים החב״ד יצ״ו על כו׳ הספרדים יצ״ו ולא לכוללות הספרדים יצ״ו על כו׳ האשכנזים חב״ד, שום טענה ותביעה ולא ממונא ולא דררא דממונא ולא כסף ולא שוה כסף ולא כל מידי דמתקרי נכסי דו״ד דניידי ודלא ניידי, ואפילו תרעומת דברים מצד לצד כלל ועיקר. ואפי׳(לו) שיודעים אנחנו בברור והן היום יודעים אנחנו באמת שיש זכות דררא דממונא זה על זה וזה על זה ונזכה לפי״ד לפי דעתנו ליקח זכותנו, אפי״ה אפילו הכי מחלנו זה לזה אפילו על סך ששים אלף גרושים בפשיטות ולא בד״ג בדיני גויים מחילת עלמין מחילה גשו״ק גמורה שלמה וקיימת דלא למיהדר מינה ודלא להשנאה מינה, לעולם מחי׳(לה) גלויה ומפורסמת וכל המחי׳ הזאת מכח המב״י המסור בידינו מכו׳ השתי קהלות הנז׳, תחול עלינו ועב״ך ועל בא כוחנו ועל כל הבאים אחרינו,

לשרת בקדש לתמוך עמוד האמת והשלום. ומכאן ואילך נהיה שקטים ושאננים נוחים זה לזה כשבת אחים גם יחד . . . ומו״מ, מהכה המב״י וכו׳ השתי הקהילות הנז׳, אנו גוזרים על כל מי שיערער על המחי׳ הזאת, בין בארץ בין בחו״ל, וכל המערער מלבד שדבריו בטלים ומבוטלים גם אין הד״ח דעת חכמים נוחה הימנו. ואחר שמחלנו זה לזה משני צדדים כאמור, הנה בכוח המב״י המסור בידינו והרשאתנו מכוללות השתי קהילות הנז׳, נראה בעינינו לפני מעלת הרב הראשון לציון, אור החיים יצ״ו, לעשות פשר חדש ממש על פי התנאים המבוררים לקמן שרירין וקימין.

זה יצא ראשונה, כי מעתה ומעכשיו מתחיבים אנו כוללות מע׳ האשכנזים קה״ק חב״ד יצ״ו, ובכוח המב״י אנו מחיבים ג״כ גם כן לכל הבאים אחרינו לשב״ק לשבת בקודש, לתת לפרוע לכו׳ מע׳ הספרדים מידי שנה בשנה ביד מע׳ פקידי הזמן, סך חמש מאות גרוש. והחיוב הנז׳ תחול עלינו מתשרי התר״ג (1842) ואילך ומחויבים אנו לתת ולפרוע הת״ק גרוש הנז׳ מט׳(בע) חדש העובר בשוק צאג׳, מידי שנה בשנה עד כל ימי עולם. ולא יעבור כתיב ואנן בדידן בענין ההוצאות של כו׳ קה״ק חב״ד, נעמוד בשלנו לפרוע ולהוציא מכיסנו וממוננו ואף שיעלה ב״מ בר מינן לסך עצום, הכל יותן מכיסנו מכו׳ החב״ד יצ״ו ואין לכו׳ מע׳ הספרדים להטפל בהם כלל ועיקר. כי אם בזאת בחמלת ה׳ יעדיפו טובם עלינו בעזר וסיוע ולדבר דבר באזני עם הארץ עם הגויים ואילי הארץ ובמתק לשונם יסבירו לנו פנים של רחמנות כדי שלא נצטרך להוציא הוצאות מרובות. זו בלבד, והיה הנשאר בענין ההוצאות הכל יהיה מכיסנו וממונינו. ויען כי כוללות מע׳ הספרדים יצ״ו הוא היה הראשון לדבר שבקדושה והם היו ברם המעלות לישוב הארץ נחלת אבותינו קרית ארבע היא חברון תוב״ב, וכו׳ מע׳ האשכנזים חב״ד באו אחר כמה שנים ומצאו דרך סלולה לעמוד על הארץ הטובה כי באנו בצל קורתם.

אשע״כ אשר על כן מחוייבים אנחנו בקגו״ש בקנין גמור ושלם בעד ת״ק (500) אריות חדשות הנז׳ מידי שנה בשנה, והחיוב הנז׳ תהיה משיך ואזיל עוד כל ימי עולם, ולא יעבור כתיב עד לביאת הגואל. זו בלבד הוברר הדבר שבענין איזה הוצאות כלליות שיבואו לכוללות החצר, בין לקה״ק ספרדים ובין לקה״ק האשכנזים חב״ד, כמו הוצאות התנור וכדומה, אזי תהיה ההוצאות נחלקת בינינו במכסה נפשות ויוטלו עלינו בין הכוללות השתי קהילות הנז׳, איש לפי פקודיו בעיר שחברה לה יחדיו.

זאת שנית, בענין כרגא דמלכא הנהוג בעיה״ק, שהם לצורך מערת המכפלה, מחוייבים אנו כוללות קה״ק חב״ד ולסייע לכו׳ הספרדים יצ״ו בתורת סיוע ולתת מידי שנה בשנה סך שלושים רייאל ״קראס״, ״עין־אבו־עמוד״, ביד מע׳ פקידי הזמן, חוק בל יושבת מידי שנה בשנה, עליהם אין להוסיף ומהם אין לגרוע.

יבוא שלישי ויכריע, בהעדר נפש אחת מעדת כו׳ האשכנזים חב״ד יצ״ו, מחויבים לתת לכו׳ הספרדים בעד כל נפש הנעדר, סך ל״ו אריות בעד קצמו״ט קבורה, צדקה, מצבה וטהרה ודח״ק ודחברה קדישא, אך בזאת מע׳ הספרדים יצ״ו יעשו זאת ליטפל במצות גמילות חסדים ולהשתדל בעניני צרכי קבורת המת ולהחזיק ידי המתעסקים במצוה לזרזם שלא ירפו ידיהם ועוד מחויבים כוללות מע׳ האשכנזים חב״ד יצ״ו, לתת ההוצאות הצריכות ליום הקבורה כנהוג. ואם איש עני הוא ואין ידו משגת, אזי מחויב כו׳ קה״ק חב״ד לגדל פרע כל ההוצאות הצריכות ליום הקבורה, אין דבר נגרע. וכמו־כן נתחייבנו כו׳ האשכנזים חב״ד יצ״ו ולפרוע ולתת לצורך המצבה ולצורך החברים ביום המצבה, בין עני ובין עשיר, סך חמשה ושבעים אריות חדשים, יחד עשיר ואביון, ואשר לא השיגה ידו יותן מכיס קה״ק חב״ד יצ״ו יצרם וישמרם.

זאת רבע, בעין הסכמת הירושה, שמי שאין לו יורש נוגע לכו׳ עיה״ק כידוע. בהעדר נפש אחד אשכנזי חב״ד יצ״ו, אזי אחר נכוי ההוצאות בשלימות מיום הקבורה ויום המצבה, ואחר נכוי החובות אשר היו עליו, אזי אם יגיע לכו׳ קה״ק חב״ד איזה דבר מעזבון הנלב״ע הנפטר לבית עולמו כתורת ירושה, אזי יתנו מחצית הירושה הנז׳ לכו׳ קה״ק ספרדים ויהיה מע׳ פרנסי וממוני כו׳ האשכנזים חב״ד נאמנים על פי דבורם הקל ביראת ה׳ על פניהם, להגיד כי ישר אם הגיע להם איזה דבר בתורת ירושה או לא.

חמשה הן המצטרפים, שהחיוב מוטל על כל נפש אשכנזי חב״ד הי״ו, הבאים מחדש לשכן בארצנו, מחויב כל בעה״ב בעל הבית לתת לכו׳ הספרדים סך מאה גרושים חדשים, ואב ובנו נשואין יהיו נדונים לשני בעלי בתים.

ששה, באנו לברר הפשר הנעשה בינינו בין שתי הקהילות יחד בעניין שליחות ערי איטליא יע״א, הן מקה״ק ספרדים הן מקה״ק האשכנזים. ע״ז על זה היה תנאי ששי בינינו, כי כל הנידר והנידב לשם כוללות העיה״ק חברון תו״ב מקצבות וקופות והקדשות, כל כסף הקדשים אשר יקדישו בנ״י בני ישראל היושב׳(ים) בערי איטאליא יע״א, יתחלק בין שני הכולליות הנז׳ בזה האופן: דהיינו אחר נכוי חלק השד״ר השליח דרבנן וההוצאות בשלימות מה שישאר נקי ובר לכו׳ בעיר, ינתן שמונים לק׳ (100) לכו׳ הספרדים ועשרים לק׳ וכו׳ האשכנזים חב״ד, ובכלל זה שהשליח יהיה רצוי ומקובל לשתי הקהלות וברשות ודעת שניהם יתמנה להיות שד״ר ויבואו על החתום בכל המכתבים מעלת חו״ר חכמי ורבני ופו״מ ופקידי וממוני הספרדים ומע׳ חו״ר ופו״מ האשכנזים חב״ד. ומחוייב השד״ר להראות לראשי עם קודש מהשתי קהלות פנקס מסודר יפה יפה, משמש כניסה ויציאה, באר היטב כל כסף אשר יוקדש מכל מדינה ומדינה בכל התנאים הכתובים בשטר הפשר עם השד״ר. והפשר הזה התחיל מר״ח אלול משנת תקפ״ט (1829) ואילך כידוע לכל באי שער, כי באותו פרק נעשה ונגמר התנאי הנז׳ בינינו.

שבעה אלה, אם ימצא השד״ר ההולך בעיר איטאליא איזה מקדיש אשר נדבה רוחו אותו לעשות איזה ישיבה קבועה ע״י השד״ר הנז׳ מע׳ הת״ח התלמידי חכמים אשר פעה״ק פה עיר הקודש, מר״ח אלול התקפ״ט ואילך, אם המקדיש הנז׳ הוא ספרדי, אזי יהיה הקדש וישיבה הנז׳ שמונה חלקים לכו׳ מע׳ הספרדים וב׳ חלקים לת״ח אשכנזים יצ״ו חב״ד. ואם המקדיש הוא אשכנזי, אזי יהיה מחצה לכו׳ הספרדים ומחצה לכו׳ האשכנזים חב״ד, והכל יהיה בראיה מהימנא לידע קשט דברי אמת.

שמנה שבשמינית, קבלנו עלינו חו״ר ופו״מ הספרדים לתמוך ביד מע׳ האשכנזים שישלחו מאתם שליח לערי הספרדים, דהיינו אורומילי הבלקאן, טורקיא, ועראביסטאן וערי פראנקיא וערי המערב החיצון ופנימי, לאסוף ולקבל נדבה חדשה דוקא, מבלי שום יכולת להשד״ר ההולך לשלוח יד בשום קופות וקצבות ונדבות הקודמות, אפילו במלוא הנימה, וקבלנו עלינו לבוא על החתום ולקיים חתימת חו״ר האשכנזים חב״ד הי״ו ובצו לצו לחלות בפני עם קודש לרחם עליהם במדת בנ״י בני ישראל לא נצרכה אלא להעדפה והוברר הדבר, שצריך שהשד״ר יהיה מרוצה לשתי הקהילות וברשות ודעת שתיהן יתמנה להיות שד״ר. וכ״ז וכל זה מע׳ חו״ר חכמי ורבני האשכנזים חב״ד יצ״ו, לתת מפרי שליחותם מכל הנ״ל למע׳ כו׳ הספרדים, אחר נכוי חלק השד״ר וההוצאות. מה שישאר נקי ובר – יתחלק לארבע חלקים(:) שלשה חלקים לכו׳ האשכנזים וחלק אחד לכו׳ הספרדים, ובכלל זה מחוייב השד״ר להראות פנקסו מסודר באמת ובאמונה כל הכתוב בשטר בפשר של השד״ר כנהוג.

זאת תשעית, שכל אלו התנאים הנעשים בכל תוקף, יתקיימו כל עוד וזמן שגם מע׳ חו״ר ופו״מ היושבים ראשונה בערי אשכנז, יקיימו הפשר הנעשה ונגמר בענין השליחות, ויתנהגו עמנו תמיד ככל הפשר הנעשה מקודם, וגם אנחנו נעשה זאת לקיים כל הרשום בכתב אמת בשטר זה ולברר הדבר על תנאי חמישי, על כל איש בעה״ב בעל הבית אשכנזי, אשר יבוא מחדש לשכון כבוד בעיה״ק חברון ת״ו, שמחוייב לתת לכו׳ הספרדים יצ״ו סך מאה גרושים חדשים ואילו הן בעד דמי קבורה. אם איש עני הוא ואין ידו משגת, מחוייבים כוללות האשכנזים חב״ד יצ״ו לשלם בעדו.

העשירי, יהיה קודש בענין הגאבילה של בשר הנמכרת בעיה״ק חברון ת״ו. מידי שנה בשנה מחוייבים כו׳ מע׳ הספרדים לתת שליש דמי קניית הגאבילה הנז׳ לכו׳ מע׳ האשכנזים. ובענין התוצאות שיצטרכו להוציא הספרדים יצ״ו לצורך הגאבילה והשחיטה, מחוייבים כו׳ מע׳ האשכנזים יצ״ו לתת ולפרוע שליש ההוצאה ביד כו׳ מע׳ הספרדים, אין דבר נגרע. כל זה נעשה ונגמר ידי הח״מ החתומים מטה בהסכמת כולנו, על פי שהורה לנו מכ׳ הרב ראשון לציון אור חיים יצ״ו, וסברנו וקבלנו עלינו בסבר פנים יפות

באה״ר באהבה רבה וח״י וחתימת יד ובשלום ובמישור, אין דבר חוצץ בינינו ובכח המב״י המסור בידינו הכל היה בקגו״ש במדל״ב בקנין גמור ושלם ובמנה דשרי לאקנויה ביה מעכשיו, כראוי כדחז״ל כדברי חכמינו ז״ל שקנו אחרים מידינו, לאשר ולקיים את כל הכתוב במפורש יוצא בשטר הפשר דנא בכל תמוט עולם. ועל דבר אמו״ץ אמת וצדק באנו על החתום בעיה״ק ירושת״ו ירושלים תבנה ותכונן, בשלישי א׳ לה׳ תמוז, שנתינו התר״ב (1842) ליצירה, והכל שריר וקים.

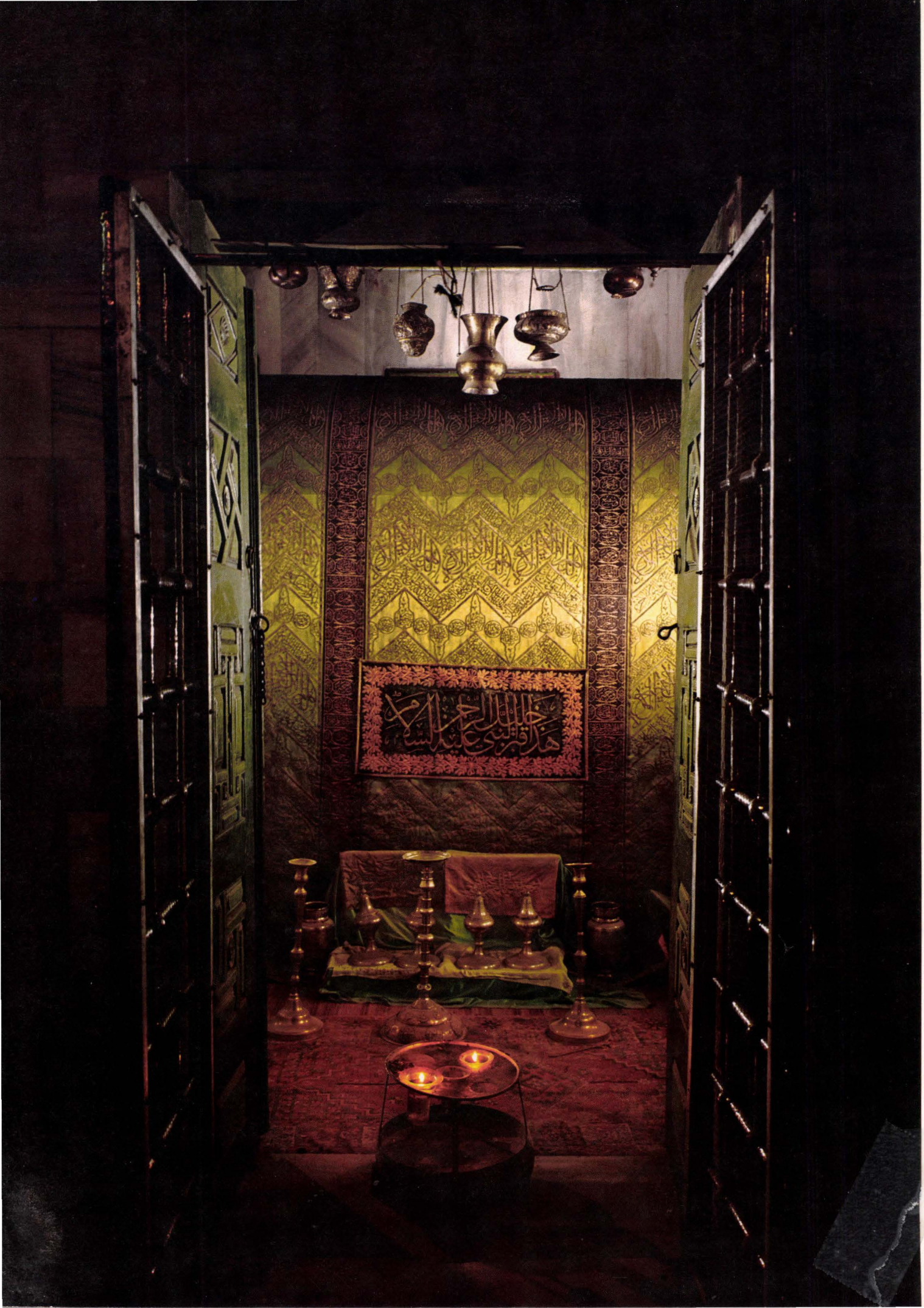
יום טוב אלקאים ס״ט; ברוך אברהם תורג׳מן ס״ט; יוסף הלוי ס״ט;
שמואל בן בא״א מוהר״ר מרדכי סגל מו״ץ מורה צדק מעיר ראטשוב;
יוסף יהודה לייב בכה״מ בן כבוד הרב המגיד חיים, זצ״ל;

אנא נפשאי הבא על החתום בטיפות הארש ולהודיע קשט אמרי אמת שכן אתי, קדמי שתי הכתות בכח הרשאתם משני הקהילות הקדושות, קה״ק ספרדים יצ״ו וקה״ק האשכנזים יצ״ו, ועמדו לפני על כל הטו״ת הטענות ותביעות שהיו להם מצד לצד, ותלי״ת ותודה לאל יתברך כי יצאו בשלום והיינו כי תחילת כל, מחלו על כל העבר מחי׳(לה) גשו״ק גמורה שלמה וקיימת ואח״כ ואחר כך עלתה הסכמתי לפשר ביניהו פשר חדש, ככל הכתוב ומפורש לעיל, עליהם אין להוסיף ובהם אין לגרוע, ומעתה איש על מקומו יבוא בשלום, אין דבר חוצץ ביניהו וה׳ צבאות יגן עליהם ואף ידי תכון עמהם, לאשר ולקיים ולהעמיד את כל הנז״ל הנזכר לעיל ועל דבר אמו״ץ אמת וצדק חתמתי שמי. פעה״ק ירושת״ו ירושלים תבנה ותכונן בה׳ תמוז התר״ב ליצירה והשו״ב והכל שריר וברור וקיים.

חיים אברהם גאגין
מקום חתימת הרב אג״ן הסהר

״הלא תדעו שחברון היא לשון חיבור ואחוה, שהדרים בעיר הקודש חברון, תבנה ותכונן במהרה, צריכים להיות באהבה ואחוה ושלום וריעות, ולזה אבותינו הקדושים הטמונים בתוכה, לא היו רוצים להיזכר כבודם על המחלוקת... ועל כן כל מחלוקת אינה מתארכת בתוך עיר הקודש חברון״.

הרב ״שער החצר״, בשם אחד קדוש, סימן ש״פ, קל״ד, מ׳

هذا قبر النبي عليه السلام

מימין: הכיפה שעל מסגד ג׳עבירה, מצפון למסגד שעל מערת המכפלה
למטה: כיפת בית הכנסת ע״ש אברהם אבינו; תצלום האדריכל י׳ פינקרפלד, 1936 (השווה התצלום הצבעוני מימין)

בתי־כנסת וישיבות

בית הכנסת של אברהם אבינו

בין בתי הכנסת של ה״גיטו״ נודעת חשיבות ארכיטקטונית לבניין בית הכנסת ע״ש אברהם אבינו, אשר הוקם על־ידי העדה הספרדית במאה הט״ז. נכנסים לתוכו דרך חצר זעירה המוקפת ספסלי־אבן. חצר זו משמשת כסוכה בימי חג הסוכות. מן החצר נפתח פתח אחד לאולם ופתח שני לבית המדרש, המשמש כעזרת־נשים בחגים והמובדל מן האולם בסורג של עץ.

לבית הכנסת אופי של בניין מרכזי. רוחב האולם 10.5 מ׳ וזה גם היה אורכו לפנים. בתקופה מאוחרת יותר הוקטן הבניין, כמעט כדי שליש, בקיר שנבנה מצד צפון, ועל־כן מגיע כיום אורכו רק ל־7.5 מ׳, לערך.

האולם מקורה כיפה, הנשענת על תליים (פנדטיבים), שנבנו על ארבע אומנות. ארבע קשתות מחודדות מתנשאות מעליהן ומחברות את האומנות. הכיפה – חצי כדור על גבי טנבור, אשר בה מערכת חלונות – מוסיפה חן לאולם הבנוי בפרופורציות נאות. במרכזו של אולם בית הכנסת נמצאת בימה צנועה, בעלת שמונה צלעות. הבימה בנוייה אבן ולה מעקה־עץ.

באחד השקעים ניצב ארון הקודש, שאינו גדול ביותר, אך עתיק יומין. לחברון הובא הארון, על פי המסורת, בתחילת המאה ה־19, לערך, מביהכ״נ העתיק בעזה, לאחר שזה חרב. הארון עשוי עץ־שקמים יקר ומקושט קישוטים גיאומטריים, מלאכת שיבוץ־צדפים וגזרי־עץ יקרים. בתקופה קדומה יותר עמד ארון הקודש בשקע אחר, שחולל פעם, כפי שמספרת האגדה, ע״י ערבים אשר העלילו על התושבים היהודיים עלילת דם. לאחר־מכן נקבע מקומו בשקע, שבו הוא נמצא כיום. הארון הכיל את אוצרה הקדוש ביותר של העדה: מספר גדול של ספרי־תורה עתיקים בנרתיקי כסף מפוארים ואריגים יקרים. רימוני כסף ו״ידיים״ העשויים בטעם משלימים את קישוטי התורה.

עזרת הנשים, שמתפללים בה רק בימי חג ומועד, משמשת בימות החול לבית־מדרש. היא נמצאת בחדר הסמוך לאולם הראשי ומחוברת אליו בפתחים מסורגים. מביהכ״נ העתיק בעזה הועברה לביהכ״נ ע״ש אברהם אבינו גם הדלת העתיקה, העשויה עץ־שקמים. בחברון משמשת היא לפתח צדדי, היוצא לרחוב. גם היא מקושטת קישוטים נאים, מלאכת שיבוץ בעצים יקרים.

(מתוך ׳בשבילי אמנות יהודית׳ לאדריכל יעקב פינקרפלד – ברשותה האדיבה של רעייתו)

מימין: דלת העץ העתיקה, המחוטבת בפיתוחים, שהועברה לבית הכנסת ע"ש אברהם אבינו בחברון מבית הכנסת העזוב שבעזה

משמאל: הבימה אשר בבית הכנסת ע"ש אברהם אבינו (התצלומים בידי י' פינקרפלד, משנת 1936)

המפורסם שבין בתי הכנסת אשר בחברון היה בית הכנסת של אברהם אבינו. בית כנסת עתיק יומין היה והמקדימים – מקדימים אותו עד לתקופת הגאונים, ואילו המאחרים – עד לעליית גולי ספרד.

אחת מפעולותיו הראשונות של הרא"מ היתה להרחיב ולשפץ את בית הכנסת של אברהם אבינו, שהיה צר מהכיל כל המתפללים בו. לשם כך פנה לידידיו אשר בבגדאד ובעזרתם החל לשפץ את ביה"כ. בפסח תרכ"ג הושלמה המלאכה ומאז עמד בית כנסת זה בכל הדרו ותפארתו.

ואמנם היו תבניתו וסגנון בניינו דומים לבניין מקום המקדש אשר על הר הבית. כשלושים אמה אורכו וכעשרים אמה רוחבו, ובתוך – ארבעה עמודים רחבי צלעות, נושאים על ראשם כיפה מקומרה המתנוססת לרום ומוקפת שנים־עשר חלונות – כמספר שבטי ישראל. בעד חלונות אלו שפעו לבית הכנסת קרני־אורה ואוויר צח, והיו הציפורים והיונים מצטופפות על שבכות החלונות לשמוע אל הרינה ואל התפילה מפי החזן נעים הזמירות ... יודעי ח"ן היו אומרים, כי לא היו בעלי־כנפיים אלו אלא נשמות תועות, שבאו לתקן אשר החסירו בעולמן – לענות "אמן" ו"ברוך הוא וברוך שמו" ...

פתחי ביה"כ היו פתוחים לכל עבר, למען לא יצטרכו שוחריו להקיפו. דלתותיו בשער המזרחי היו מצופות נחושת קלל, מעשה חותם, והובאו מעזה עם בריחת יהודיה, בעלות נפוליאון לארץ. על משקוף הפתח היתה חקוקה כתובת עתיקה, שלא פוענחה כהלכה, וריצפת בית הכנסת – שיש טהור.

שני "היכלים" (ארונות קודש) היו לבית כנסת זה. האחד לספרי תורה שמשתמשים בהם בכל ימות השנה, והשני – לספרי תורה עתיקים, המוצאים בשעת "כל נדרי" ובהקפות "שמחת תורה". ומספר ספרי התורה – יש אומרים: י"ד ספרים. שבעה בכל היכל, ויש אומרים: כ"ו ספרים – כמספר שם "הויה". ולכל ספר תיק עשוי עצי־ארזים, מצופים ומכויירים בכסף וזהב לרוב.

השמש הזקן, חכם דוד ז"ל, היה יודע לספר תולדות כל ספר וכל תיק, זה שכולו מצופה זהב – מתנה מקהילת ישראל שבהודו, וזה המכוייר מעשה־אמן – מתנה שלוחה מקהילת דמשק, זה שגוויליו צהובים הובא מספרד וזה המפואר בשהרונים ומגדלים – מקושטא הבירה נשלח. ולכל ספר זוג רימונים מלמעלה, פעמון ורימון, פעמון ורימון, אשר הצהילו ליבות הקטנים ב"שמחת תורה". ועל כל אלה, מטפחות משי לרוב – מתנות נשים צדקניות ופרוכיות רקומות מעשה חושב, על שמות נעדרים יקרים ותמימים

מימין: ספרי התורה בגרתיקי הכסף בתוך ארון הקודש
משמאל למעלה: תרשים השטח של בית הכנסת ע"ש אברהם אבינו. א — ארון הקודש; ב — הבימה
משמאל למטה: "מזרחים" בכותל המזרח של בית הכנסת (התצלומים בידי האדריכל י' פינקרפלד, משנת 1936)

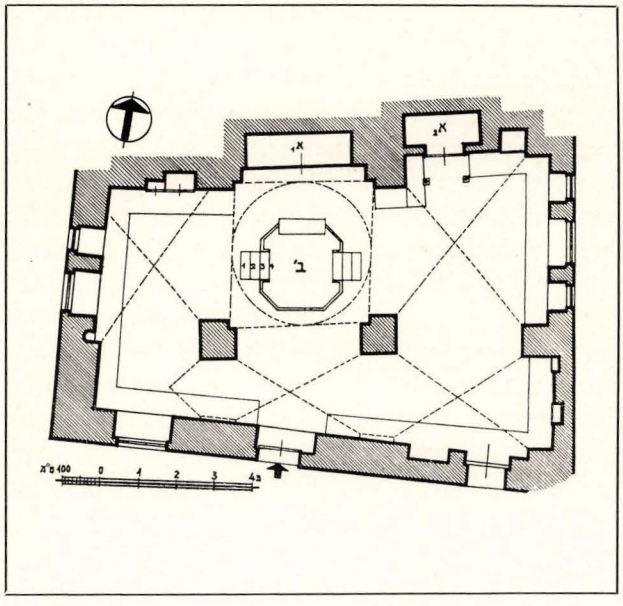
שהלכו בשם טוב לעולמם. בחג השבועות נהגו לפרוש את הפרוכיות הללו על גבי הקירות ובאי בית הכנסת היו מתייחדים עם זכרם.

ממעל להיכל התנוססו עשרת הדברות, צמודים בכיפות אריות, ומזה ומזה גביעים משוקדים, מעשה־אמן, נושאים עליהם פרחי־מור ואהלות, יצוקים זהב טהור. ומתחת לארונות הקודש – אוצרות "הגניזה", בהם נאצרו כתבים עתיקים, ספרים בלים, כלי־קודש משומשים וחפצי־מזכרת שעבר זמנם. גניזות אלו הובלו לקבורה בכל ל"ג בעומר בהילולא ובתכונה רבה.

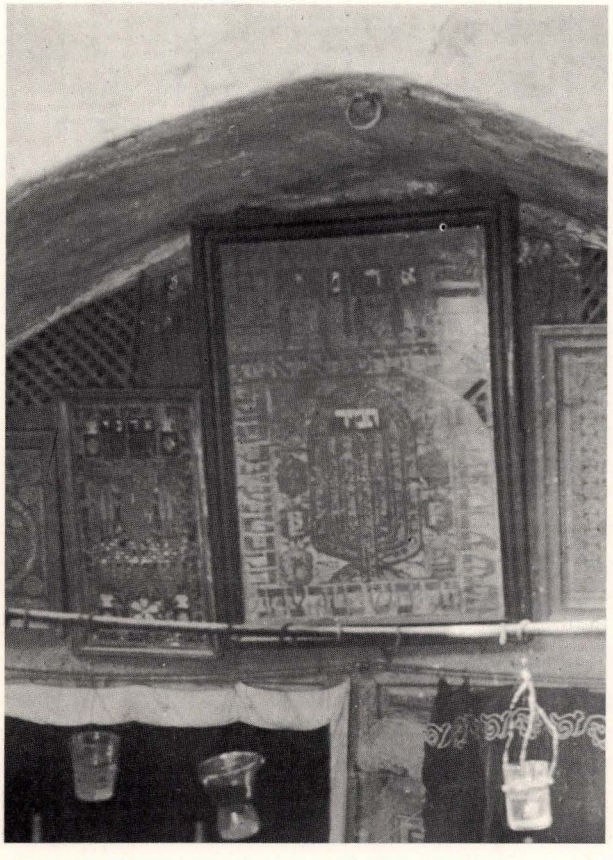
בקרן צפונית של בית הכנסת נתמשכה כעין מערה ארוכה וצרה, אשר בה זכו בני העדה האשכנזית ותקנוה ל"בית כנסת קטן", גם הוא ע"ש אברהם אבינו. והיו האשכנזים עומדים על דעתם, שכאן, במערה זו, נגלה אברהם לבניו והושיעם מכל צרה.

משני עברי בית הכנסת הגדול היו שתי עזרות נשים. בימות חול שמשו עזרות אלו לבתי־אולפנא לדרדקים ובשבתות וימים טובים – לכינוס הנשים, שלא פסקו מלנשק את אצבעות ידיהן השלוחות להיכל הקודש.

ד' אבישר

"שהיושב בחברון, אפילו יושב בטל נותנים לו שכר כלומד תורה".
פרקי רבי ישמעאל; "שער החצר" סימן ש"פ קל"ד, א'

בית הכנסת האיסטנבולי

בזכות אווירה המבריא של חברון נהגו רבים מעשירי איסטנבול שבתורכיה להשתקע בחברון לימי זקנתם. מרביתם היו מקבלים קצבתם מבניהם, שהיו שולחים להם למחיתם בשפע מאיסטנבול. אחת מן המשפחות הללו, משפחת רומנו, התיישבה בחברון וראש המשפחה, שהיה קבלן לאספקת מזונות לצבא התורכי, בנה מחוץ לחברון בית גדול, רב מידות ומפואר. בבית זה התגוררו מרבית הזקנים העשירים שבאו מתורכיה ובית כנסת בנה בתוך ביתו זה, שנקרא "בית הכנסת האיסטנבולי".

משבא הגאון ר' חזקיה מדיני לחברון, אכסנוהו בני רומנו בביתם המפואר. שם ישב ולימד משנתו והשלים את ספרו הגדול 'שדי חמד' זכה בית כנסת זה, שבו נפטר הגאון כשהוא שקוד על תורתו ומשנתו, ש"ישיבת שדי חמד", שנקראה על שמו של ר' חזקיה מדיני, תשכון באותו בית מפואר.

ישיבת פיריירה בחברון*

ר' אברהם ישראל פיריירה נולד למשפחת אנוסים במדריד. מספרד נמלט לוויניציה ומשם הלך לאמסטרדם, שבה חזר בפומבי ליהדות, ובמשך שנים רבות היה בה ראש קהל הספרדים. שם אשתו שרה, וממנה נולדו לו חמישה בנים: יצחק, יעקב, משה, אהרן, דוד, ושלוש בנות: רבקה, רחל ויהודית (הראשונה נישאה ליעקב פינטו, השנייה לאברהם קויטיניו, והשלישית מתה בנעוריה). בהיותם אנוסים שחזרו ליהדותם, נקראו פיריירה ואשתו אברהם ושרה, ואת בניהם ובנותיהם קראו על שם שאר האבות והאמהות. ר' אברהם פיריירה הצטיין במעשי־חסד לטובת עניי אמסטרדם ועניי א"י, וייסד קרנות גדולות לצורכי־צדקה אלה.

בשנת תי"ט (1659) הקים קרן מיוחדת לשם יסוד ישיבת־חכמים בחברון, שנקראה "חסד לאברהם" על שמו. אין ספק, שאת המעשה הרב הזה, עשה בהשפעת שלוחי חברון, שבאו לאמסטרדם בסיבובם בערי פראנקייא (אירופה המערבית). השליח הראשון שנפגש עמו באמסטרדם היה ר' מאיר ב"ר חייא רופא, שסובב משנת תי"ב (1652) ואילך בשליחותו באיטליה ובהולנד (ועוד נראה להלן את השפעתו על הנדיב הזה). בשנת תי"ט (1659) היה באמסטרדם שליח חברון אחר, ר' יהודה זיו (או ציף). אברהם פיריירה לא רק היטיב עמו, אלא אף נתן לו איגרת־המלצה לקהל הספרדים בהמבורג. ואז בא עניין ייסוד הישיבה לידי גמר.

עם יסוד הישיבה בחברון נוצר קשר מתמיד בין חכמי חברון לבין הגביר האמסטרדמי, ובימי הופעת שבתי צבי, שש שנים לאחר־מכן, הודיעו לו חכמי חברון על המתרחש והשפיעו עליו בכיוון האמונה בשבתי צבי. כשהתחיל נתן העזתי להתנבא על משיחיותו של שבתי צבי, בחג השבועות של שנת תכ"ה (1665), נמצא אז בעזה ר' מאיר רופא, השליח הנזכר, שהיה אחד מחכמי ישיבת פיריירה בחברון, ודברי הנבואה של נתן עשו עליו רושם רב, והוא הודיע מיד באיגרת לחוץ־לארץ, שנתן העזתי "הוא איש חכם וראוי שתשרה עליו שכינה". איגרות כאלו השפיעו על ר' אברהם פיריירה, והוא היה לאחד המאמינים בשבתי צבי, ובהיותו אחד מחשובי קהילתו הגדולה, השפיעה עמדתו מאד על בני קהילת אמסטרדם. ר' מאיר רופא עצמו נעשה לשבתאי גמור והחזיק באמונתו גם לאחר המרת שבתי צבי. כשהיה ר' מאיר רופא שנית בשליחות חברון באירופה, בשנות תל"ג־תל"ד (1673–1674), השפיע על ר' אברהם פיריירה שיסע לעזה כדי להיפגש שם פנים אל פנים עם נתן העזתי. ואמנם יצא הגביר מאמסטרדם והגיע עד ויניציה, אבל חזר משם לביתו (מטעמים שלא נודעו לנו כל צורכם), אבל החזיק באמונתו. לפי ידיעה אחרת כתבו חכמי ישיבת חברון, בימי הופעתו של שבתי צבי, לר' אברהם פיריירה איגרת, שבה הודו לו על חסדו עמהם עד כה והודיעו לו, כי מעתה לא יהיו זקוקים עוד לתרומותיו, אבל רוצים הם שיבוא ויצטרף אליהם ויראה עמהם בנועם ה'.

ר' אברהם פיריירה היה גם סופר חשוב וחיבר בספרדית כמה ספרי־מוסר חשובים החדורים רוח דתית עמוקה. הראשון, שנדפס בשנת הופעתו של שבתי צבי, "מוקדש לה' אלהי ישראל" ונכתב "לכפרת עוונותיו של המחבר", כפי שנאמר בשער הספר. בפרק השני שבספר מדובר על "מעלותיה ותכונותיה של הארץ הקדושה". השני נכתב בוודאי גם הוא בהשפעת מאורעות שבתי צבי. השלישי, הוא ספר הכולל תקנות קרנות־הצדקה שייסד, והרביעי נשאר בכת"י.

ר' אברהם פיריירה נפטר בשנת תנ"ט (1699) ואז הגדיל בנו, ר' יעקב פיריירה, את ישיבתו בחברון על־ידי תוספת קרן מיוחדת, ומאז נקראה הישיבה המוגדלת בחברון בשם משותף "חסד לאברהם ואמת ליעקב", על שם שני המנדבים, האב והבן. ראש הישיבה המורחבת בחברון היה ר' אברהם ישראל זאבי, מחבר הספר 'אורים גדולים', שנפטר בחברון בשנת תצ"א (1731). הוא היה חותנו של ר' אברהם קונקי, שהיה אף הוא בשעתו מחכמי אותה ישיבה בחברון. גם בנו של ר' אברהם ישראל זאבי, ר' יצחק זאבי, מחכמי ישיבה זו.

על חשיבותה של ישיבה זו לחיזוק היישוב בחברון אפשר לעמוד מתוך דברי ר' משה חאגיז, שכתב בשנת תס"ז (1707): "עמד אברהם ... ה"ה המשכיל כמהר"ר אברהם פיריירה ז"ל ונטע נטיעה כיוצא בה (ישיבת "בית יעקב" בירושלים מיסודם של האחים הגבירים אברהם ישראל ויגה ויעקב ויגה) במערת המכפלה היא חברון ת"ו ... ואשרי בניו אחריו שהעמידו ההסגר (הישיבה) ההוא בתוספת מרובה ... ה"ה הגביר השוע והנדיב שבדורנו, הישיש הנכבד כמה"ר יעקב ישראל פיריירה, שבאמת עשה והצליח חפץ ה' בידו, וזכות אבותיו עמדה לו להחזיק במעשה אבותיו, כי הנה היום באמצעות ההקדש שלו שניתוסף על הקדש

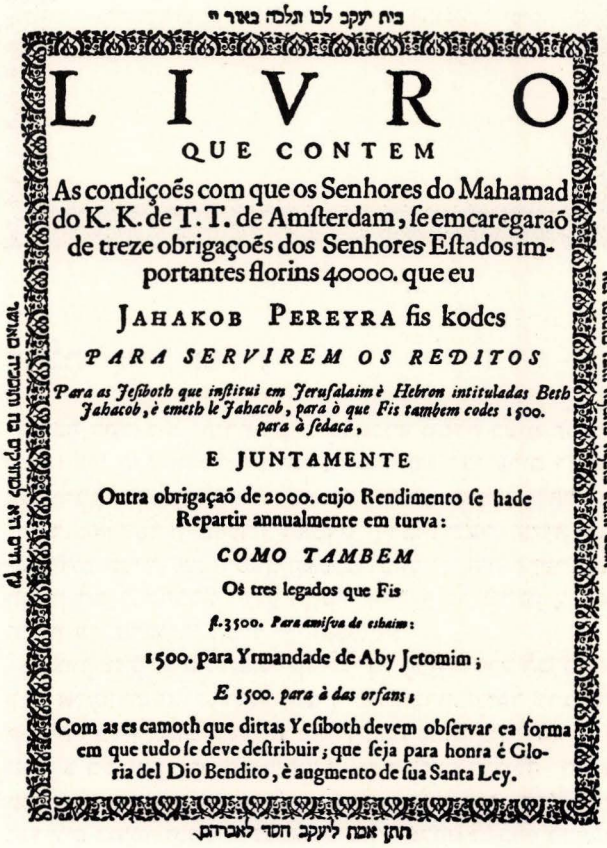
* מתוך "ירושלים", רבעון לחקר א"י, שנת תשי"ב, מוקדש ליובלו של ר' פרס.

אבותיו, ירש עשר קדושות, מחמת שיש לת״ח שבע״ק חברון ת״ו די סיפוקם, ובזה יכולים לעמוד ללמוד וללמד לשמור ולעשות, כמו שבאמת לומדים ועושים״.

ישיבת פיריירה שבחברון נזכרת גם באיגרת שליחות שניתנה בחברון בשנת תק״ד (1744) לר׳ אברהם גדיליה, שיצא אז בשליחות חברון לאירופה המערבית. שם נאמר על חברון שהיא ״מקום מובחר לקדושה ולהתבודדות וכל בניה למודי ה׳ במיעוט תענוג ובקבלת היסורין משימים ימים ולילות בעסק התורה בבית מדרשו של שם ועבר הנקרא חסד לאברהם ואמת ליעקב, אשר יסדו הגבירים הרמים מקימי דגל התורה כמה״ר אברהם פיריירה וכמה״ר יעקב פיריירה זלה״ה״.

במחצית השנייה של המאה השמונה־עשרה היה ראש ישיבת פיריירה בחברון ר׳ מרדכי רוביו, מחבר ספר־התשובות ׳שמן המר׳ (ליוורנו, תקנ״ג), כפי שמספר בנו ר׳ אברהם רוביו בהקדמתו לספר הנ״ל.

בתקנות הכוללות קבע ר׳ יעקב פיריירה את סכום ההוצאה השנתי ל־162 פייסוס, ששימש אספקה לשבעה אנשים: חכם אחד, שני ״בעלי תורה״ וארבעה תלמידים, ומלבדם מנהל (אדמיניסטראטור). לראש הישיבה מינה את ר׳ אברהם (ישראל)

ביח יעקב לטו זלסה באר ה

LIVRO

QUE CONTEM

As condiçoẽs com que os Senhores do Mahamad do K. K. de T. T. de Amſterdam, ſe emcaregaraõ de treze obrigaçoẽs dos Senhores Eſtados importantes florins 40000. que eu

JAHAKOB PEREYRA fis kodes

PARA SERVIREM OS REDITOS

Para as Jeſiboth que inſtitui em Jeruſalaim è Hebron intituladas Beth Jahacob, è emeth le Jahacob, para ò que Fis tambem codes 1500. para à ſedaca,

E JUNTAMENTE

Outra obrigaçaõ de 2000. cujo Rendimento ſe hade Repartir annualmente em turva:

COMO TAMBEM

Os tres legados que Fis

ſ.3500. Para amiſos de eshaim:

1500. para Yrmandade de Aby Jetomim;

E 1500. para à das orfans;

Com as es camoth que dittas Yeſiboth devem obſervar ea forma em que tudo ſe deve deſtribuir; que ſeja para honra è Gloria del Dio Bendito, è augmento de ſua Santa Ley.

נתן אמת ליעקב חסד לאברהם

זאבי, שהיה אז גם ראש ישיבת אביו ״חסד לאברהם״. תקנות כלליות לא קבע, אלא קיבל גם לישיבתו את התקנות שקבע אביו בשעתו. וכדי שלא תחול שום הפסקה בפעולות הישיבות גם בשנות־חירום, שבה קשה להעביר כספים מאירופה למזרח, הפקיד הנדיב סכום מסויים במצרים, שיספיק להוצאה לישיבות שבירושלים ושבחברון, ושיועבר ממצרים לארץ־ישראל בשעה שלא יגיעו הכספים מאמסטרדם.

עם קריאת התקנות מופיע ר׳ יעקב פיריירה לא רק כנדיב המיטיב לאחרים בכספו, אלא גם כאדם משכיל, בעל־אופי ובעל אידיאלים חינוכיים מסויימים, שאותם רצה להשיג באמצעות כספו. הוא דואג לחכמים שתורתם־אומנותם, שיוכלו לעסוק בתורה מתוך רווחה בדירה נאה, עם אוצר־ספרים מתאים, ועם אפשרות להדפיס את חידושיהם. אבל עם זאת הוא דואג גם ללימוד שיטתי, כדי שלא תיהפך האספקה לתמיכה בעלמא. בכל פעם הוסיף מחלקה למוסד, כדי להכשיר צעירים לתלמידי חכמים והרחיב את הבסיס, כדי שיכלול המוסד את כל הדרגות, החל מילד המתחיל בלימוד הקריאה ועד חכם מעין העוסק בתורה לשמה. הוא גם הנהיג סולם דרגות, אחד הדברים החשובים ביותר בחינוך, להגברת חשקם של המשתתפים בישיבתו לעלות בדרגה. הוא קבע שראש־הישיבה ייבחר מבין חכמי הישיבה, שחכמי הישיבה ייבחרו מבין תלמידי־החכמים שבישיבה, שתלמידי־החכמים ייבחרו מתוך תלמידי־גמרא, וכו׳. הוא דואג לא רק לדרגת ידיעתם של חכמי ישיבתו, אלא גם למידותיהם, ועל ראש־הישיבה הוא מטיל גם את הטיפול במידות.

אברהם יערי

ישיבת ״מגן אבות״

שני האחים הגבירים הבגדאדים, מנשה וששון, בני הגביר המפורסם יחזקאל בן ראובן מנשה, נדבו בשנת תרי״ג סכום כסף גדול לכולל אשכנזים חב״ד בחברון, ובנו להם בית־כנסת גדול, ישיבה בשם ״מגן אבות״, ולידו עזרת־נשים; בית טבילה ובית לשמש. מפעל זה היה מאורע גדול ליישוב האשכנזי בחברון בימים בימים ההם, ושימש כוח־קליטה להתרחבות היישוב שם. על ״לוח הזכרון״ של המוסד הנ״ל, כתוב:

״נשיר שיר ושבח לאל נורא עלילה, אשר זכה לשני יחידי סגולה, הגבירים הרמים על כל מעלה, האחים המבורכים כה״ר מנשה הי״ו וכה״ר ששון הי״ו, אלה בני יצהר הגביר הצדיק המרומם, כהרב יחזקאל ראובן מנשה זלה״ה, אשר הזילו כסף וזהב מכיסם וקנו באל חמלה, בית־כנסת הקדושה והמפוארה, לתפלה ולתורה ולתעודה ישיבה של מעלה ובית הכנסת אורחים ובית טבילה ועזרת־נשים וכל החצר החדשה, לעלוי נשמת אמם הגברת הצדקנית והצנועה מרת זבידה תנצב״ה, להקדישם לשם כולל אשכנזים חב״ד הי״ו. לזכרון עולם יהיו הצדיקים הנאהבים

מימין: חותם כוללות ספרדים "מגן אבות" בחברון, משנת תרע"א (1911), לערך; חותמו של "נשיא ועד כוללות ספרדים מגן אבות", משנת תרע"ג (1913), לערך

משמאל: טופס אישור לקבלת שלושים פראנק לחודש, בעבור לימוד של שתי שעות ביום, לעילוי נשמתו של הגביר, יוסף מוצרי; האישור חתום בידי הרב הראשי סלימאן מנחם מני (ארכיון כוללות "מגן אבות")

והנעימים, יגדל כבודם וירום קרנם מעלה מעלה, עד ייבנה העיר על תלה במהרה בימינו, אמן. פה עיר הקדש חברון תובב"א לפרט ׳עת לחננה׳ לפ"ק".

תרומה גדולה זו נתרמה בהשתדלותו של ר׳ שניאור זלמן מנחם מנדל, שנסע אותו זמן לבגדאד, והשפיע על הגבירים הנ"ל לתרום תרומתם זו וכך כתב בספרו ׳זכרון ירושלים׳:

"ועל הטוב זכר שמם אהובי הגבירים החכמים השלמים, יראי ה׳ נדיבי־לב יצ"ו המפורסמים סי׳ מנשה זיע"א וסי׳ ששון הי"ו, אשר הזילו זהב מכיסם על ידי לקנות בית הכנסת בעה"ק חברון ת"ו לכולל אשכנזים חב"ד, כי לא היה להם מקום להתפלל וקנו כל החצר והבתים. למעלה עשיתי א׳ בית להכנסת אורחים ואחד בית ישיבה, ולמטה עזרת נשים ובית השמש ותחתיהם בית טבילה, שהולכים בכל יום בבקר לטבל כדי להתפלל בטהרה". ע"א

ישיבת "תורת אמת"

הישיבה החב"דית "תורת אמת" שבחברון נוסדה בשנת תרע"ב (1912) ע"י כ"ק אדמו"ר הרבי מלובאוויטש רבי שלום דובער שניאורסון נ"ע, "אדמו"ר הרש"ב", הנשיא החמישי לחסידות חב"ד. מאז ייסד ה"אדמו"ר האמצעי", רבי דובער, הנשיא השני לחסידות חב"ד, את היישוב האשכנזי בחברון, היה הקשר שבין תנועת חב"ד לחברון הדוק וחיבה יתרה היתה נודעת ליישוב חברון ע"י אדמו"רי חב"ד – לובאוויטש.

באותן שנים הגיע ללובאוויטש לביקור הרה"ג הרב רבי שלמה לייב אליעזרוב זצ"ל, רבה החב"די של חברון, וסיפר לרבי על קהילת חברון ומצב היהודים בארץ הקודש. אז בחר האדמו"ר הרש"ב בקבוצת תלמידים בחירים, מן הישיבה הגדולה "תומכי תמימים" אשר בלובאוויטש, שהיתה מפורסמת בתלמידיה הגדולים בתורה ובחסידות ובעבודת ה׳, ושלחם לחברון להקמת

מימין: כותרת בנייר־מכתבים של ישיבת "תורת אמת" משנת תרע"ג (1913), לערך; למטה: "חותם ביהמ"ד וישיבת חסדי אבות" של כוללות חב"ד בחברון, משנת תרס"ט (1909)
משמאל: בניין ישיבת סלבודקה "כנסת ישראל"; תצלום משנת תרפ"ה (1925)

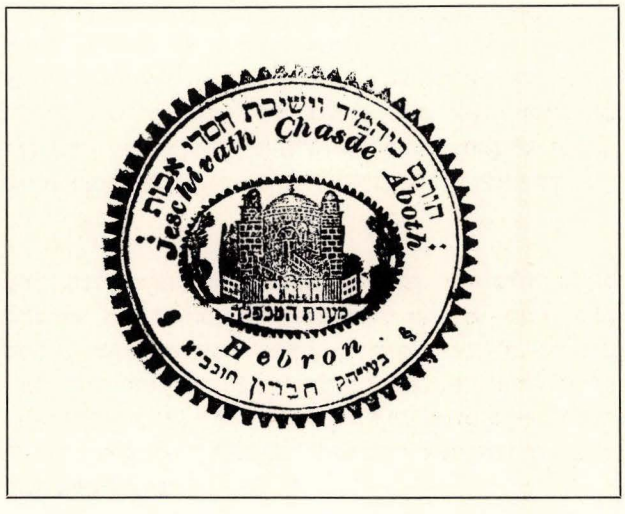
הישיבה "תורת אמת". כראש הישיבה ומשפיעה מינה הרבי את הרה"ג החסיד רבי שלמה זלמן הבלין, שעלה לארץ בפקודת הרבי עם משפחתו ועם התלמידים.

משהחלה הישיבה בלימודיה בחברון באו חיים חדשים לעיר האבות. תלמידים מצויינים מישיבות הארץ נהרו לחברון, כדי לקבל הדרכה בתורה ובחסידות חב"ד. זו היתה הישיבה הראשונה בארץ שסיפקה אש"ל לתלמידיה, באמצעות פנימיה שהוקמה ע"י הישיבה, ורבים היו באים לבקר בה ולחזות בנועם שקידת התלמידים בתורה, בעמקות ובתפילה, באריכות ובדבקות לפי דרך חב"ד.

אדמו"ר הרש"ב גאל מידי הערבים בניינים גדולים ומרווחים לצורכי הישיבה. ע"י הישיבה הוקמה גם ישיבת בחורים, שבראשה הועמד הרב ר' יעקב יוסף סלונים, שהיה אחר־כך הרב בחברון. הרי"י סלונים כיהן גם כמנהל מעשי של הישיבה. לישיבה זו הוקם סניף בירושלים ולאחר־מכן גם ביפו.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה הוכרחו הבחורים מלובאוויטש, יחד עם ראש הישיבה, לחזור לרוסיה, ומחמת תלאות המלחמה פוזרה הישיבה. לאחר המלחמה הוקמה הישיבה מחדש בירושלים, ושם היא קיימת עד היום ועומדת לעבור לבניין חדש, המוקם עבורה, בשיכון חב"ד בירושלים.

הרב ע"ז סלונים

ישיבת "כנסת ישראל"

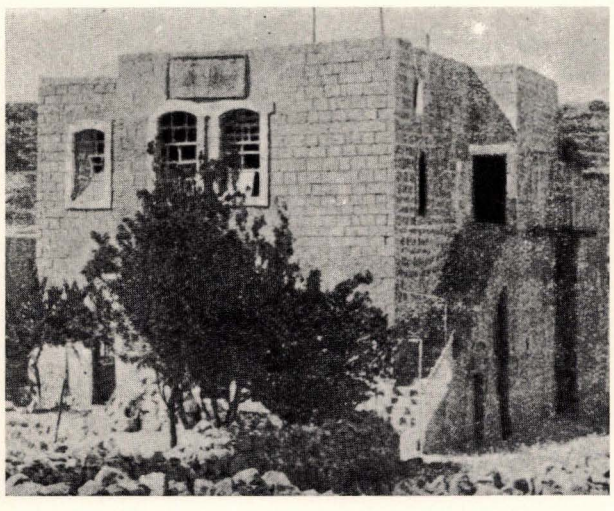
בשנת תרפ"ד (1924) גזרו השלטונות הליטאיים שלא לשחרר בחורי ישיבה מגיוס. רבי משה מרדכי אפשטיין, ראש הישיבה, שהיה אז בשליחות הישיבות בארה"ב, הורה טלגרפית: להעביר חלק מהישיבה לא"י. עוד בשהייתו זאת בארה"ב גייס לשם כך, בבית הכנסת "שערי צדק", סך 20,000 דולר ובהשתדלות הרב מאיר בר־אילן מירושלים הושגו 100 סרטיפיקטים.

לאט לאט החלו מתאספים בחורי הישיבה וקול התורה החל מהדהד בחברון. בשנת תרפ"ה (1925) היו בישיבה 126 בחורים ובשנת תרפ"ט הם מנו כבר 194 תלמידים – היתה זו הישיבה הגדולה ביותר בארץ־ישראל. התלמידים היו בני ארצות שונות: מליטא – 68, מפולין – 85, מרוסיה – 36, מארה"ב – 37, מאנגליה – 7, ומארץ־ישראל היו רק 26 בחורים. למותר לציין את רוח החיים ואת ההתחדשות הרוחנית והכלכלית שישיבה זו הביאה לחברון.

ישיבת "כנסת ישראל" היתה הראשונה שהביאה את רוח הישיבות הליטאיות לארץ. כן היתה זו הישיבה הראשונה שלומדיה לבשו מלבושים אירופיים ובכל זאת קידשו את חייהם לתורה. ממנה יצאו חכמים ורבנים לכל רחבי העולם ורבים מרבני הארץ כיום הם מחניכי ישיבה זו.

בראש הישיבה עמדו רבי משה מרדכי אפשטיין, רבי משה פינקל זצ"ל ורבי יחזקאל סרנא זצ"ל. בפרעות תרפ"ט שתתה הישיבה את כוס התרעלה ומיצתה אותה עד תום. עשרים וארבעה בחורים, מטובי בני הישיבה, ניספו בשואה. אז העתיקה הישיבה משכנה לירושלים ובה היא כיום ומכונה "ישיבת חברון" (עם שחרור חברון במלחמת ששת הימים הועלתה ההצעה להחזיר את הישיבה לעיר האבות. ברם, עד יום צאת קובץ זה לאור לא הוגשם הדבר).

ע"א

מורה עם תלמידיו בביקורם ליד המסגד שעל מערת המכפלה; תצלום משנת 1896 (הארכיון הציוני המרכזי)

תלמוד תורה וחינוך בחברון
(מתחילת המאה הנוכחית)

מצב החינוך בחברון בתחילת המאה הנוכחית היה עגום ומדאיג. המלמדים, מעצבי דמותם של הילדים, היו עניים ברוח ובמעש. הם לא התאימו לתפקידם ולא היו מוכשרים לעבודתם. הממונים עליהם הסתפקו במועט, אם משום שלא יכלו לפטר את המלמדים, או משום שלא יכלו לספק את האמצעים שהיו דרושים לכלכלת המוסד.

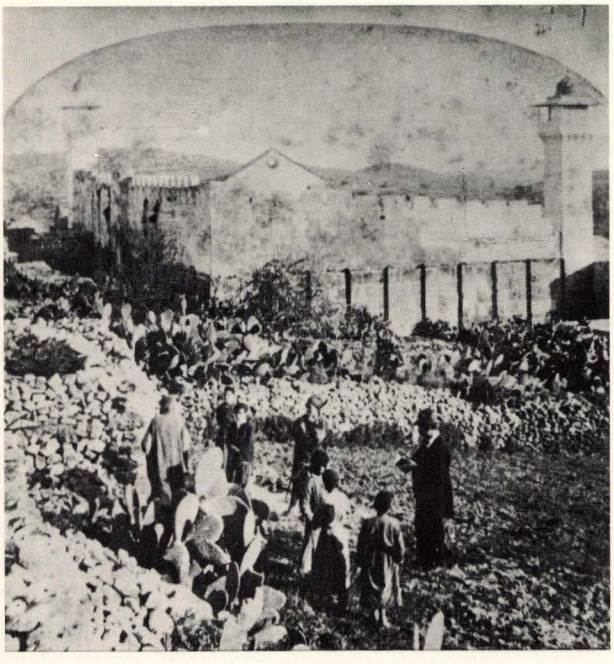
ח׳ מושון, שהיה מלמד דרדקי, היה נכה רגלים, ולא היה יכול לזוז ממקום מושבו, ואנשי־חסד היו מובילים אותו על גבם מביתו ל״חדר״ וחזרה. תמיד החזיק בידו מוט – כחמישה־שישה מטר אורכו – למען יוכל לדרבן בו ממקומו ולהפיל אימתו גם על הרחוק שבתלמידים. בשעות הזעם, משהונף ״הדורבן״ על ראשי החניכים, ניסו העזים שבתלמידים להתחמק מן החדר ועזבו את ״החכם״ לבדו כשהוא זועק וקורא: ״ממזרים! שובו מיד, פן אלעלע דמכם ...״ ואלה ששבו, ספגו מלקות ארבעים ...

ח׳ יוסף שמילא מקומו היה אדם עצבני וחולני. על הרוב נתן עינו בכוס ורדה בתלמידיו בחמת זעם. הוא היה גם נגוע ומוכה־אלהים, ובוקר וערב היה חובש פצעיו לעיני התלמידים ותוך כדי לימוד היה מעבד את שוטו, ה״קורבץ״ בלע״ז, מותחו ומחליקו, מייבשו ומנסה טיבו על רגלי התלמידים, וכל מלמד שרצה בשוט הגון היה משיגו אצל ח׳ יוסף ...

ח׳ יהודה היה ידוע כמלמד טוב, שעשה עבודתו באמונה. ברם, הוא לא היה מוחזק ע״י ״הכולל״. את שכרו קיבל ישר מהורי התלמידים. כל אחד שילם לפי כבודו ולפי מעלתו והתשלום נעשה כ״מתן בסתר״, מיד ליד וצפון מעין רואים. הוא הרשה לעצמו ללמד גם בנות, שייחוס אבותן עמד לו ולהן, שלא יקטרגו אחריו. הוא היה קצר־רואי ומרכיב משקפים כהים, אשר היכהו מראהו והטילו מורא בתלמידים. כל ימיו ישב כפוף על הספר והדריך את הלומדים בחוטרא שבידו ...

המלמד ״למקרא בטעמים״ היה ח׳ שם־טוב. הוא עסק במלמדות וגם במכירת משקאות חריפים. דומם היה נכנס ל״חדר״ ויושב לו מקופל ומכווץ במקום מושבו. הוא לא דיבר ולא העיר, רק תקע מבטו בקיר שממולו וחיכה שהתלמידים יפתחו בקריאה מוטעמת. השיעור כאילו התנהל מאליו. כל תלמיד סילסל פסוק וכולם נעו ונדו וקראו אחריו, כשעיניהם תקועות בספרים שבידיהם. הוא לא השתמש במקל וברצועה. דיה היתה כיחה או ניעה שנפלטה מגרונו להביא חרדה ומבוכה בלב התלמידים. אחרי הצהרים מילא מקומו בנו משה, אברך־משי שחונן בקול ערב ובחוש אמנותי. שעות אלו היו שעות של שמחה ונחת. הוא לימד כתיבה תמה, תשבצי אותיות ואף פזמונים.

ה״חכמים״ שלימדו תלמוד היו אמנם בקיאים במקצועם אך לא בקיאים בתפקידם. ח׳ רבנו היה מסור לעבודתו, אך לא ידע לעורר את החשק ללימוד ולא היה יכול לחשל את הידיעות

ולהוסיף עליהן. מי שתפס – תפס ומי שלא תפס – נשאר בקרן זווית. ח׳ מאיר היה סוחר יותר משהיה מורה. אלה היו ״פני העיר״, פרנסים בעדה, שכבודם הלך לפניהם וזכות גדולה היתה לצקת מים על ידיהם, אבל רק מעטים נכנסו בשלום ויצאו בשלום, רובם דרובם יצאו ברכוש דל.

הכיתות היו מפוזרות בבתי כנסת שונים, בעזרות נשים ובחדרים אפלים. בדרך כלל היה הסד (ספוס בלע״ז) מונח ליד הכניסה והפיל אימה ופחד על כל הגילים. מולו היתה תלויה ה״פלקה״ (מוט וחבל קשור בשני קצותיו), שהיו כורכים אותה לרגלי ״הפושע״. שני תלמידים היו מהדקים את המוט והחכם חובט בכפות הרגליים ומצווה לאמר אחריו: ״והוא – רחום – יכפר – עוון – ולא – ישחית – והרבה – להשיב – אפו – ולא – יעיר – כל – חמתו ...״ שלוש־עשרה מלים כנגד ... שלוש־עשרה מכות. ואם חמור היה הפשע – היו חוזרים על הפסוק פעמיים ושלוש, עד ארבעים פחות אחת, כנאמר: ״ארבעים יכנו ולא יוסיף ...״

*

עולי בבל, שתפסו מקום נכבד בחברון, לא שלחו בניהם לתלמודי התורה. הם החזיקו במלמדים פרטיים, ושילמו להם ממיטב כספם, וארבעה־חמישה תלמידים היוו כיתה. כל היום ישבו התלמידים ולמדו: שעות אחדות גמרא, שעות אחדות שולחן ערוך ומשהו תנ״ך. תלמידי הגמרא ביקרו יום יום בקורס לשפה הערבית, מיסודה של החברה ״למען ציון״, אשר המורים שם היו מבני משפחות מני.

כתוצאה מכך החלו בני רבנים ובני אמידים לחזר אחרי "אשכולות" (שקאלעס בלע"ז). מבחר התלמידים נסעו ירושלימה ולמדו בביה"ס של הכי"ח. שם רכשו את השפה הצרפתית, שהתגדרו והתגנדרו בה, למדו חשבון ואף ידיעות הטבע. ובני דלת העם הביטו על המשכילים המאושרים הללו בעיני קנאה וכבוד.

ימי פגרה וחופשה לא היו ידועים. הלימודים נמשכו כל ימות השנה, לרבות ימי השבת, שבהם נתכנסו התלמידים לאמר תהלים בצוותא. בחגים היו נוהגים התלמידים לבקר אצל ה"חכמים", לנשק ידיהם ולקבל ברכתם. בפורים הגישו להם "משלוח מנות" – מגדנות ותופינים כשביניהם מטבע הגונה למתנה. וגם את ה"כפרה", של ערב יום הכיפורים, היו התלמידים מביאים בצנעה לבית החכם.

ראשית מעשהו של הגאון ר' חיים חזקיה מדיני ז"ל, משנתמנה לרבה הראשי של הקהילה בחברון, היה תיקון החינוך וסידור תלמודי התורה. ובראותו כי לא תצא תורה ממלמדי חברון, הזמין "חכמים" מירושלים באומרו: "אין נביא בעירו ואין השכר הדל של הכולל משביע את הרעב". לכן יסד קופה להחזקת ת"ח והפריש חלק הגון מהכנסתו המצומצמת להחזקת המלמדים, ובלבד שיתמסרו להרים כבוד התורה ולומדיה.

"החכמים האורחים" הרבו לעמול והשתדלו להרים את תלמידי התורה, אך העלו חרס. המלמד הראשון היה בבחינת ת"ח ששכח תלמודו, לא מצא עצמו ולא ידע מה להשיב לחריפים שבחבורה, והסתלק. אחריו הופיע מלמד "סגי נהור". אמרו עליו שהוא "אריה דבי עלאי", וכל חכמי ירושלים שם הוא תחת בית שחיו. נדהמו התלמידים למראהו, אך נהגו בו "דרך ארץ". בנושאו שיעורו, דומה היה לבעל־אוב הדולה מאמריו ממעמקים. הוא לא שאל ולא העיר, אלא דיבר כאדם המדבר לעצמו. אחרי כל משפט החריש והאזין אם מקשיבים התלמידים לשיעורו אם לאו. עיניו עמדו בחוריהן והיה נועץ מבטיו האפלים עמוק עמוק בתלמידים, שהיו מזועזעים לא במעט. ימים אחדים החרישו התלמידים וכל אחד רטן בתוך עצמו וציפה לפורקן, עד שלבסוף החלו להשתמט מהשיעור והשאירו את "החכם" לבדו מדבר אל הקירות ...

אחריו נשלח מירושלים ת"ח למדן וחריף, שיצאו לו מוניטין כמחבר ספרים, הן ספרי־קודש והן ספרי־חול. הופעתו עשתה רושם, ספסלים נוספו בבית המדרש והוא הקסים את התלמידים בשיחותיו וסיפוריו. גברה התקווה שהוא אשר יגדיל תורה ויאדיר, אלא שנתפס לתורת הנסתר ... בכל שני וחמישי, ימי הדין והמשפט, היה עורך בתלמוד התורה "אזכרות" שהסעירו וזיעזעו את נפש התלמידים ...

אחריו בא ח' יום־טוב, אדם עניו ושפל־ברך, קצר קומה וזקנו יורד על־פי מידותיו. ברם, הוא לא ידע את שפת ה"לדינו" ופירש משנתו בשפה הערבית המדוברת בחברון, כשהוא משתדל בכל מאודו להתחבב על התלמידים. ראו התלמידים שהחכם רך ונוח, ישבו והכתיבו לו סדרים: אחרי כל שעה יש לעשות הפסקה, כמו ב"אשכולות", אחרי הצהרים יש לעסוק בכתיבה ובכל ראש חודש יש לערוך טיול ... נאות החכם לתנאים ולאחר כל שעה קלה הכריז: "פדות! פדות!" והתלמידים ירדו לחצר והשתעשעו שעה ארוכה יותר משעת השיעור ...

משראה הגאון שאין ברכה בעמלו, קם וייסד את הישיבה הפרטית – "ישיבת שדי־חמד". הוא משך אליה תלמידים מובחרים, מבני שתי העדות, הספרדית והאשכנזית, ונתן להם כל הסיכויים להצליח: דירה נאה, רבנים מפורסמים ותמיכה הגונה. פגישתם של בני שתי העדות הביאה ברכה רבה לאלו ולאלו: השפה העברית שלטה בישיבה ומחוצה לה, נוצרה ידידות עמוקה והשתפרה ההתנהגות. התלמידים הספרדים ראו לפניהם בחורים מתמידים וחריפים, לומדי תורה לשמה, והתלמידים האשכנזים מצאו בחבריהם הספרדים תורה והשכלה במקום אחד, יחס סובלני בענייני דת ואהבת החיים.

*

חברת "כל ישראל חברים", שפרשה רשת של בתי־ספר בארצות המזרח, אמרה להעניק גם לחברון מוסד חינוכי הולם. בני הרבנים שלמדו במוסדותיה, וחבר צעירים משכילים, הכשירו את הקרקע, וביום אחד באו חברונה באי־כוחה בהצעה לייסד בחברון בית־מדרש לרבנים, בהשגחתו וחסותו של הגאון "שדי חמד". הגאון, שהאמין בתומתו בכל אדם, קיבל את ההצעה ונתן הסכמתו – לשמחת התלמידים ולשמחת שוחרי ההשכלה.

מיד קמה סערה שהיכתה גלים בארץ ובחו"ל. רבני האשכנזים בירושלים ובחברון שינסו מותנם ויצאו למלחמת מצווה. הם הוכיחו לגאון בכתב ובע"פ, שסכנת "שמד" בהצעת חכי"ח. לא בית־מדרש לרבנים מבקשים אלה להקים בחברון, אלא בית־מדרש למומרים ולמופקרים. ואוי לנו מעלבונה של תורה ואבוי לנו מחורבנה של עיר האבות. אותם רבנים דרשו ממנו למשוך ידיו מכל העניין ולכתוב מיד לרבני צרפת, שיעמדו בפרץ ויניאו את החברה מתוכניתה. הגאון הטוב והתמים נדהם מהשתערות הרבנים הקנאים, סבל יסורים, רוחו עגמה וכמעט נפל למשכב. ומאחר שהעריץ את הרבנים מאד מאד, קיבל דבריהם בחרדת־קודש ונכנע להם. מיד הריץ מכתבים לכל מי שיכול לעמוד בפרץ, נשא ונתן עם כל החוגים ולא נח עד שהצליח לחסל את "המזימה" – לשמחת הקנאים ולאבלם של רודפי ההשכלה.

רוח עגומה אפפה את תלמידי הישיבה. רבה של העדה האשכנזית הצר צעדיהם, הן בכל דרישה לחידושים והן בעניין לאומי. תלמידים אחדים עזבו את הישיבה, אחרים עבדו במחתרת נגד מורדי האור, וסכנה ריחפה שכל הבניין של הגאון יתמוטט. אך אישיותו הנעלה ודרכו ותומתו שהחזיקו את אושיות המוסד, השיבו את התלמידים לדוכנם, בתקווה לשידוד המערכות בימים הבאים. ברם, בשנת תרס"ה בכ"ד בכסלו, נפטר הגאון "שדי־חמד" ונתפרדה החבילה.

*

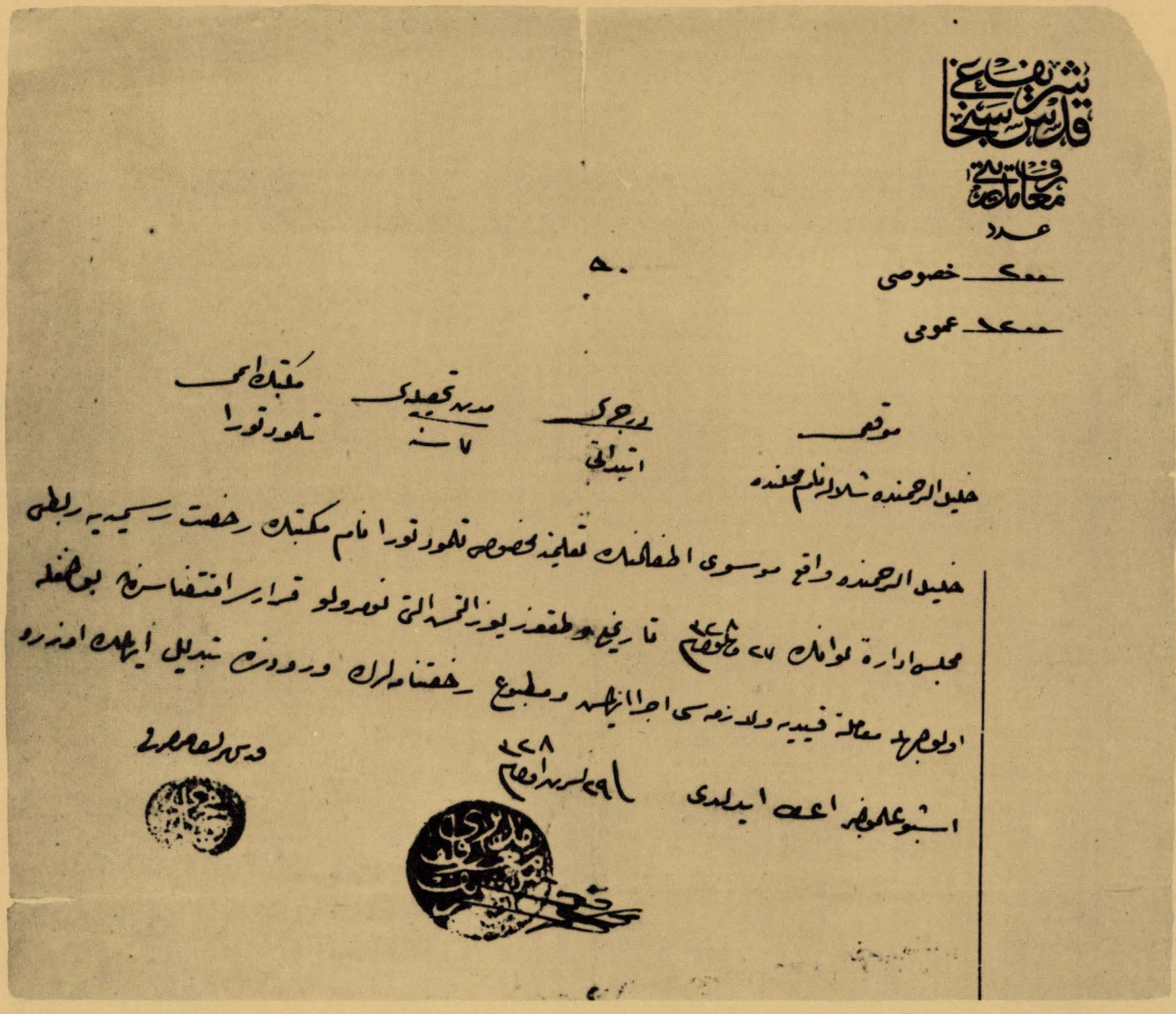
ממול: רשיון תורכי זמני לפתיחת "תלמוד תורה" בחברון; הרשיון חתום ע"י מושל ירושלים ומנהל המחלקה לחינוך של המחוז, משנת 1910 (ארכיון כוללות "מגן אבות")
למטה: המורים והתלמידים של "תלמוד תורה" בחברון משנת תרס"ב (1902) (אוסף א' פרנקו)

המורים היושבים (מימין לשמאל):
יוסף בג'איו (שולחן ערוך); יוסף קאשטיל (קריאת תורה למתחילים); ח' אברהם קאשטיל (תלמוד למתחילים);
רפאל נסים פראנקו (יורה דעה, אורח חיים); ח' מאיר שמואל קאשטיל (תלמוד); רבנו חנוך חסון – המנהל (למד בישיבת "שדי חמד"); ח' מאיר אגאבאבא־אבישר (פרשה עם רש"י); ח' רבנו צרפתי (תלמוד למתחילים).
המורים העומדים: מימין – אברמג'י לוי (פרשה עם טעמי מקרא ותפילה); משמאל למעלה – יוסף מני (ערבית, עברית ודקדוק עברי); משמאל למטה – אברהם לוי (ערבית וכתיבה תמה בעברית).

מה שלא עלה בידי חכי"ח עלה בידי חברת "עזרה". לאחר פטירת הגאון, "שדי חמד", שב כתר הרבנות למשפחת מני, אשר בניה הוקירו את ההשכלה ושאפו לחיים חדשים. צעירים אחדים מישיבת "שדי חמד" נתקבלו בבית המדרש למורים של חברת "עזרה" שבירושלים, שנחשב בימים ההם למוסד התרבותי העליון של ארץ־ישראל, והללו עשו מוניטין לחברה. בשובם בחודשי הפגרה לבתיהם השתדלו להפיץ את השפה העברית בין תושבי העיר, הרימו על נס את ערכי החינוך החדש והכשירו את הלבבות לקראת תיקונים בתלמוד התורה החברוני. ב"כ חברת "עזרה", שידע למצוא מסילות לקרב אליו אישים מכל העדות, מצא לו באמצעות ר' דוד ילין את הדרך לחברון, ובשנת תרס"ז נעץ קנה בעיר האבות. בזהירות ובצעדים מדודים ניגש להכניס תיקונים. לא פגע בישן ולא כפה את החדש, אלא הציע אי־אלו תיקונים קלים, כגון: שימוש בספר־לימוד מודרג, אימון בכתיבה, מעט חשבון וחסל. כתוספת ל"חכמים" בחר למורים בכוחות הוראה מקומיים.

בשנת תרס"ט נתמנה לתלמוד התורה מורה מוסמך, שגמר את ביהמ"ד למורים בירושלים. כחניך ת"ת בירושלים ובקי בחיי הספרדים, ידע לסלול נתיבות בין בני הקהילה החברונית והוסיף תיקונים על תיקונים, עד שתלמוד התורה קיבל צביון של "חדר מתוקן". בשנה האחת שעשה בחברון, ערך תוכנית־לימודים, מיין את התלמידים לפי ידיעותיהם, קבע כיתות, הכניס סדרים

מחוז ירושלים המכובדת
הנהלת מחלקת החינוך

מספר
200 פרטי
1200 כללי

אללה

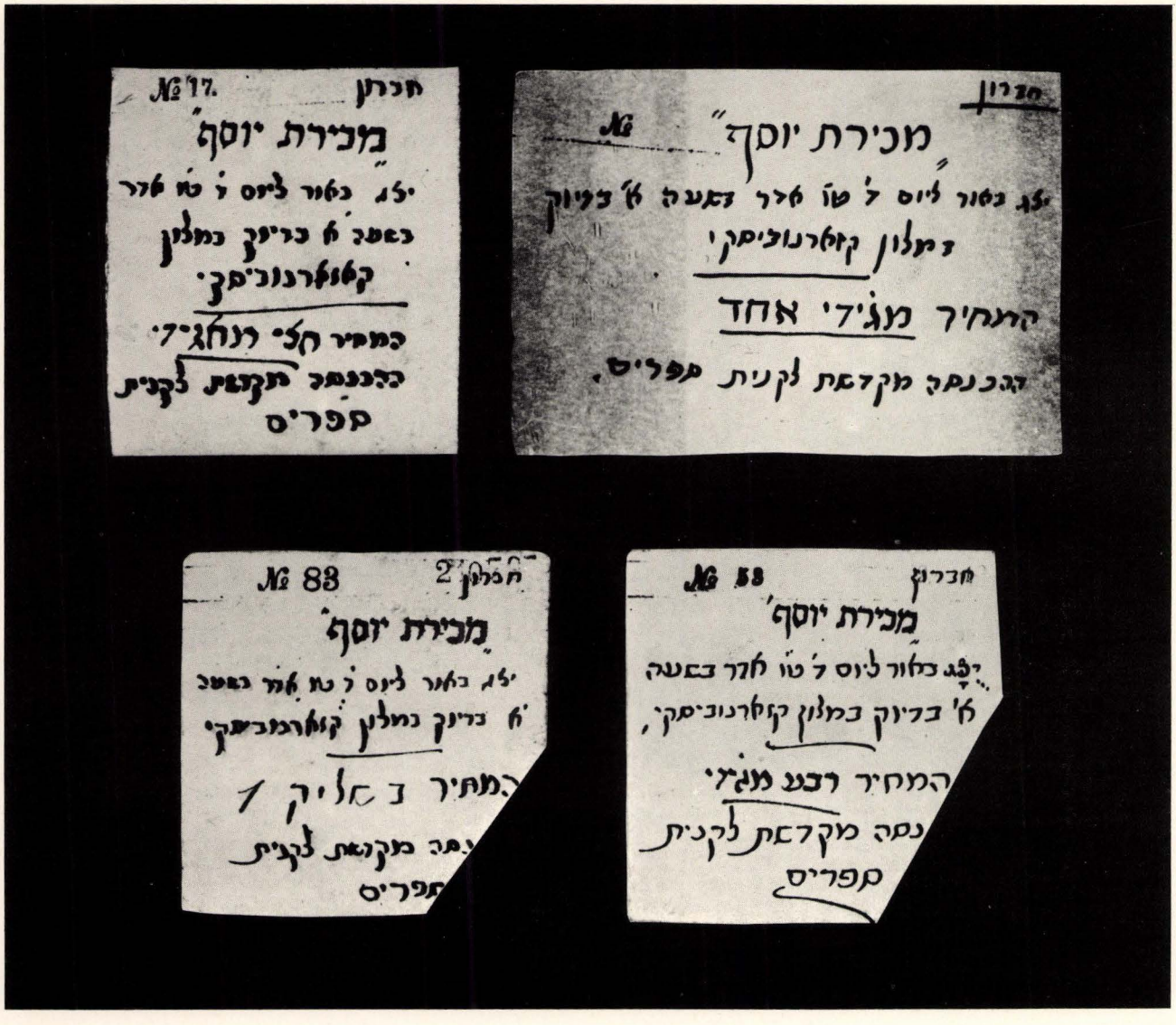
המקום	הדרגה	תקופת הלימוד	שם ביה"ס
שכונת שללי בעיר אל־ח'ליל	עממי	7 שנים	תלמוד תורה

מסמך זה ניתן זמנית עד שיגיע הרשיון המודפס שיצורף לרשיון הרשמי לבית הספר הנקרא בשם "תלמוד תורה" והמיוחד ללימוד ילדים יהודים שבעיר ח'ליל אל־רחמן, בהתאם להחלטת מועצת הנהלת המחוז, מספר 966 מתאריך 27 אלול 328 וזאת לאחר שנרשמה הפעולה ומה שדרוש לפעול.
ולראיה ניתן מסמך זה ב־29 תשרין אוואל 329

(חותמת וחתימה של)
מנהל מח' החינוך

(חותמת וחתימה של)
מושל ירושלים

כרטיסי כניסה להצגת "מכירת יוסף", לפי מחזהו של י' קצנלסון, אשר אורגנה ע"י המורה ד' אבישר והוצגה בפני כל בני הקהילה בחברון, "באור ליום ד', ט"ו אדר, תרע"א (1911), בשעה א' בדיוק במלון קזארנוביסקי". "ההכנסה מקדשת לקניית ספרים" לביה"ס העברי (אוסף ד' אבישר)

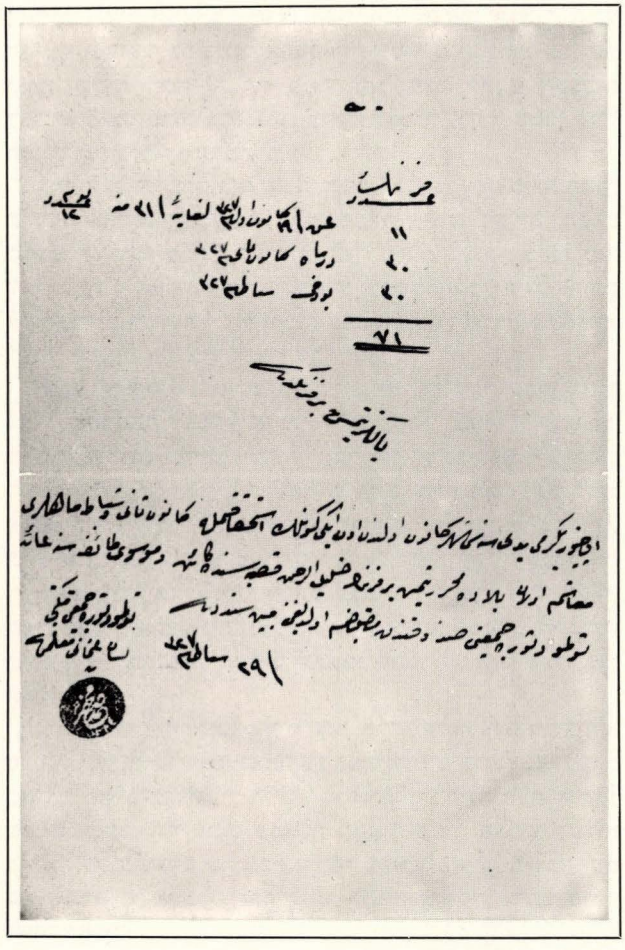

חיצוניים, כגון: פעמון, הפסקות וספסלים (עד אז ישבו התלמידים על גבי מחצלאות, או על גבי ארגזי־עץ), וגם הוסיף מקצת לימודי חול. אגב, קשה היה למורים צעירים להתאזרח בחברון. הגיטו הקודר, מעגל החיים הצר ודברי ההבאי של התושבים, הכריחו את הצעירים לבקש להם מקום אחר לפעולתם וחברת "עזרה" נאלצת היתה, לפיכך, להשתמש בכוחות הוראה ממדרגה שנייה ושלישית.

אחריו נתמנה אדם בעל ידיעות ומסור לעבודה, אך רחוק מאד מעולם המעשה וזר ומוזר לעדות המזרח. הוא לא ידע את השפות המדוברות בחברון, והתלמידים היו מנהלים שיחות בטלות מאחורי גבו. בימיו נפתחה, אמנם, כיתה גם לבנות, שבה למדו גם מלאכת התפירה – חידוש שהיה בו משום ברכה רבה. הבנות, שהיו עד כה עשוקות השכלה ודעת, שמחו והתמסרו בכל נפשן ומאודן לתורה ולמלאכה. אך אי התאמת המורה למקום גרמה אנדרלמוסיה מרובה, והגלגל נהפך אחורנית ...

בשנת תרע"א (1911), בשעה שהיישוב היהודי בחברון החל להתמעט ושוחרי ההשכלה יצאו לקושטא ולפריס לקנות חוכמה מעשית ולראות חיים – היה מן ההכרח להקים סכר אשר יעצור בהגירה, יארגן את הצעירים ובאמצעות הבנים יעורר בהורים את החיבה למולדת. אז נשלח לחברון ד"א, שהיה יליד חברון ומוסמך להוראה מביהמ"ד למורים בירושלים. צעדו הראשון היה הוצאת מוסדות החינוך מהגיטו האפל. לשם־כך נשכרו

קבלה על סך 71 פראנק ששולמו למורה השפה התורכית חמדי ביי, בעבור שיעוריו ב"תלמוד תורה" במשך שלושה חודשים. הקבלה משנת 1909 (ארכיון כוללות "מגן אבות")

אללה

פרנק

11 בעד מ־19 כאנון אוואל שנת 327 עד 31 ממנו – יום 12
30 בעד חודש כאנון תאני שנת 327(,) כנ"ל
30 בעד חודש שבט שנת 327(,) כנ"ל

71
--

אך ורק 71 פרנק.
שנת שלוש מאות עשרים ושבע(,) שנים־עשר יום בחודש כאנון אוואל(,) וכן חודשים כאנון תאני ושבט משכורת חודשית(,) הסכום הנזכר לעיל שבעים ואחד פרנק ממחח ח'ליל אל־רחמן ומהעדה היהודית אשר לה שייך "תלמוד תורה"(,) נתקבל סכום זה ולאישור קבלת הכסף ניתן מסמך זה.
29 שבט שנת 327
מלמד השפה העותומנית
ב"תלמוד תורה"
(חותמת) חמדי

בניינים מתאימים מחוץ לעיר ונקבעה תוכנית־לימודים שלמה ומתוקנת. מקצוע התפירה שופר ונוספו גם לימודי הזמרה וההתעמלות. כ"כ נפתחה ספרייה לתלמידים ולכל שוחרי ספר עברי, ועיתונים וספרים נתקבלו מבית העם שבירושלים. התלמידים, בהדרכתו, העלו אף חזיונות – הצגות מסיפורי התנ"ך – שנתקבלו ע"י בני קהילת חברון בהתלהבות ובתשואות רמות.

ראוי לציין כי באותה שנה פקד את הארץ חורף עז וקשה. הקור גבר מיום ליום והשלג כיסה הרים ובקעות. היה חשש להפסקת הלימודים לזמן ממושך. אך למרבית הפלא, בוססו התלמידים בשלג ובאו לביה"ס. בייחוד הצטיינו הבנות, שחיבתן ללימודים עברה כל גבול. המורים שבאו לאחר־מכן מצאו בי"ס מתוקן, עם כיתות אחדות מודרגות, שהעסיקו חבר מורים ומנהל בראשם, וכל מורה וכל מנהל הוסיף נדבך בבניין זה.

*

מלחמת 1914 דילדלה את היישוב בחברון. בני חברון נשכחו מלב העסקנים והפרנסים והם דעכו בדומיה. רוב ההורים נלקחו לצבא העותומאני, למרות ששילמו פעמים אחדות כופר נפשם. רובם הלכו ולא שבו עוד ומספר היתומים והאלמנות גדל מיום ליום. גם על המורים עברה הכוס. מהם נלקחו לצבא ומהם התפזרו. בתי הספר נסגרו והתלמידים נמקו ברעב בראש כל חוצות.

לאחר ארבע שנות מלחמה התחילו החיים לשוב אט אט למסלולם. הצהרת בלפור הפיחה רוח חיים בעצמות הפזורות. הנידחים החלו לשוב והתלקטו אחד לאחד. "ועד הצירים" עודד את שארית הפליטה ותמך בכל המוסדות. בתי האולפנא נפתחו והתרחבו והמורים שנשלחו לחברון התחילו מהיסודות. אופקים חדשים נפתחו והוקמו מוסדות ציבור, וביניהם: גן־ילדים, בית־מלאכה לנערות ו"ישיבת חברון", שהחזיקה כמאה וששים אברכים וסיפקה פרנסה לעשרות משפחות. המורים והמנהלים שנשלחו לחברון ע"י "ועד הצירים" ראו את עצמם, במידה מסויימת, משוחררים מעול הקהילה היהודית ופעלו לפי הוראות המחלקה לחינוך שבירושלים. ברם, יש כאלה שהרחיקו לכת ובשנת תרע"ט (1919) הביא "חופש הפעולה" של אחד המורים, מאלה שנשלחו מירושלים, לזעזוע קשה בחיי הקהילה (וראה: "ישוב שלא פסק"). עבודתו של מורה זה הופסקה ובמקומו נשלח מר א' פראנקו, יליד חברון, אשר יחד עם המורה הוותיק פרודובסקי הרגיע את הרוחות וסדרי הלימוד בבתי הספר חזרו למסלולם. בשנת תרפ"א (1921) נתמנה ע"י "ועד הצירים" כמנהל מוסדות החינוך בחברון הפדגוג ר' ישראל קפלן. עם מינויו נשתפרו פעולות החינוך העברי במוסדות השונים: בגן הילדים, בתלמוד התורה, בביה"ס לבנות ובבית המלאכה. למרות המחסור החמור בציוד (ספסלים, מכשירי לימוד, לוחות וכסאות), חלה התקדמות ניכרת. ואם היו הורים שתבעו לשנות מתוכנית

למעלה: "תלמוד תורה" מיסודה של חברת "עזרא", משנת תרע"ד (1914); המורים: (מימין) אברהם פראנקו, (משמאל) מאיר דייג, שלום שוחט (אוסף א' פרנקו)

למטה: גן־הילדים וכיתות א' ב', משנת תרפ"א (1921); בתמונה מנהל ביה"ס, המורה ישראל קפלן, והגננת שמחה מני־קנטרוביץ (אוסף הגב' קפלן־וולבה)

הלימודים, להוציא לימודים חילוניים או לימודי קודש – לא התחשבו מורי בתיה"ס בדרישות והמשיכו בלימודיהם לפי תוכניות מחלקת החינוך שבירושלים. הלימודים נתקיימו לפני ואחרי הצהרים, בשתי משמרות, והקיפו גם פעולות חברתיות, כגון טיולים לסביבה, ללימוד המקומות ההיסטוריים והנופים וכן חגיגות הקשורות למועדים ולחגים. נוסף למנהל ר' ישראל קפלן שבא, כאמור, בשנת תרפ"א, היו בחברון בשנים תרפ"א־פ"ד המורים: ר' שמי, ח' פרודובסקי, ר' ווייס וח' בג'איו, המורה פנינה שמי והגננת שמחה מני־קנטרוביץ. כמו־כן נבחר בראשית שנת תרפ"א ועד מפקח, בן 7 חברים, והתקיימו אסיפות כלליות של הורים – דבר שהיה בבחינת חידוש בחיי החינוך היהודי בעיר האבות. ההורים שילמו שכר לימוד, משילינג אחד ועד שלושה שילינגים (א"י) לחודש, וההכנסות הכלליות ממוסדות החינוך בשנת תרפ"א, הגיעו לכדי 30 לירות א"י. בהנהלתו של קפלן היו כל המורים מתכנסים אחת לשבועיים לישיבות פדגוגיות, שבהן היו נידונות השאלות החינוכיות והארגוניות של מוסדות החינוך. "ועד הצירים" מצדו השתתף בהוצאות הכלליות של החינוך, בעיקר בתשלומי המשכורות למורים שנשלחו על ידו, ואילו קופות הקהילה היו מפרישות מפעם לפעם הקצבות לשיפורים במוסדות ובמבנים. בשנת תרפ"ב (1922) למדו בכל המוסדות הנ"ל 81 תלמידים ותלמידות.

הודות לקשריו הטובים של ר' קפלן עם מנהלי מוסדות חינוך ובתי"ס אחרים בארץ, זכו ילדי חברון לארח בעירם, מפעם לפעם, תלמידי בתי"ס עבריים, שהיו באים בעיקר בקיץ כדי לבלות בעיר האבות יומיים ושלושה. תלמידי חברון היו מארחים את חבריהם לכיתות ולגיל וקשרו עמם קשרים הדוקים, שהשפיעו רבות לעיצוב התלמיד היהודי בחברון.

בשנת תרפ"ד (1924) השתדל מר ישראל בלקינד, שהיה מנהל "ביה"ס הלאומי לעבודת אדמה – קרית ספר" בחדרה, להעביר לחברון כששים ילדים וילדות, אשר לפי התוכנית היו צריכים להיות משוכנים בשניים־שלושה בניינים. התוכנית היתה למזג את 60 התלמידים של בלקינד במוסדות החינוך היהודי בחברון, שהיו אותה שנה בהנהלתו של ר' ישראל קפלן, ועי"כ לשפר את רמת החינוך העברי. מר בלקינד עצמו בא לחברון ויחד עם ר' קפלן עשה מאמצים להגשמת התוכנית, אולם, לבסוף, לא יכלה תוכנית זו להתבצע והחינוך העברי בחברון נשאר סגור בד' אמותיו.

מורים באו מירושלים ומורים יצאו, אולם החינוך העברי החדש, שהיכה יסודות בריאים לאחר מלחמת העולם הראשונה, נשאר במקומו. ואלמלא דלדול היישוב היהודי ועזיבת משפחות ותיקות מפעם לפעם, היו זוכים מוסדות החינוך בעיר האבות לעלות לדרגה של בתי"ס שהיו בשאר ערי הארץ באותה תקופה. עם שואת תרפ"ט, משעלה הכורת על הקהילה, פסק תלמוד תורה מעיר האבות.

ע"א

וזו תפילת לומדי התורה בישיבה בחברון שהתקינו לאומרה כל יום קודם הלימוד (בש' תק"ל)

"ריבון העולמים ואדוני האדונים, מודים אנחנו לפניך שקרבתנו לעבודתך ושמת חלקנו מיושבי בית המדרש על ארץ טובה ורחבה, צל קורתם של אבותינו הקדושים, אברהם, יצחק ויעקב, השוכנים אחר כתלנו במערת המכפלה, זכותם יגן בעדנו ובעד כל ישראל".

"מי שהוא דר בחברון הוא בטוח, כי כשיפטור ויקבר שם, נפשו זוכה לגן-עדן התחתון בלא עיכוב בעולם, באין שום מוחה בידו ובלי שום צער כלל".

ר' אב' אזולאי, "חסד לאברהם"

מוסדות וקופות צדקה

הרב הראשי–ה"חכם באשי"

חיי העדה היהודית, בעיקר הספרדית, התנהלו כמו בירושלים, צפת וטבריה, ע"י הרב הראשי אשר כונה ה"חכם באשי" (ראשי – בתורכית) ושמינויו היה ניתן – בהמלצת הרב הראשי ליהודי תורכיה – בצו המלכותי, ב"פירמאן", מטעם השולטן התורכי.

הצו היה נשלח ע"י משרד הדתות המוסלמי אל מושל העיר חברון, וזה היה קובע את היום והשעה להכתרת ה"חכם באשי". ההכתרה היתה נעשית בחצר הממשלה, לעיני כל מנהלי המשרדים והמחלקות הממשלתיים, שופטי ביהמ"ש, ראש העיר וחברי המועצה, ראשי הדת המוסלמית ונכבדי העדה היהודית.

הרב הראשי ליהודי תורכיה היה שולח לטכס את משרתו האישי, ה"קווס", להביא לרב הראשי את תלבושת ההכתרה, שהיתה עשוייה גלימה ארוכה מקטיפה אדומה ושזורה בחוטי־כסף, עם מצנפת מהודרת מקושטת בסרט מצבע הכסף.

לאחר שהמושל קרא את ה"פירמאן" באוזני כל הקרואים והכריז קבל־עם ועדה על מינויו של הרב הראשי כ"חכם באשי", היה מוסר לידו את ה"פירמאן" והרב היה יוצא מחצר ארמון הממשלה, כשלפניו צועד ה"קווס" הדופק במטה הארוך שבידו, שגולת כסף גדולה בראשו, לפני תהלוכת הרב. יחד עם הרב צעדו רבני העדה ואחריהם – נכבדי העדה ושאר המוזמנים שהיו נוכחים בטכס. וכך היו מהלכים עד שהיו מגיעים לביתו של הרב הראשי להתכבד שם במשקאות ובדברי מתיקה.

בתוקף הצו המלכותי היו ל"חכם באשי" חסינות וזכויות מיוחדות ונחשב כמנהיג הרשמי, המוציא והמביא לכל עדת היהודים שבעיר. הוא היה דובר העדה במשרדי הממשלה ודבר הממשלה לעדה חייב היה לבוא תחילה לפניו. יחד ובעזרת חברי ביה"ד, היה ה"חכם באשי" מנהל את חיי העדה. הוא היה המוסמך למנות מנכבדי העדה לתפקידים מיוחדים, כגון: גזבר ה"כולל" (תפקיד לחלוקת הכספים), שמש ביה"ד וכד', ואילו הוועד, שהיה מורכב מה"חכם באשי" ושני רבנים אחרים, ששימשו גם כחברי בית הדין, ניהל את יתר העניינים. ועד זה מינה את הרופא והרוקח, וזאת בהתייעצות עם ועד ה"כולל" האשכנזי, וכן את השוחט ועוזרו, את המורים לת"ת ושאר ממוני הציבור.

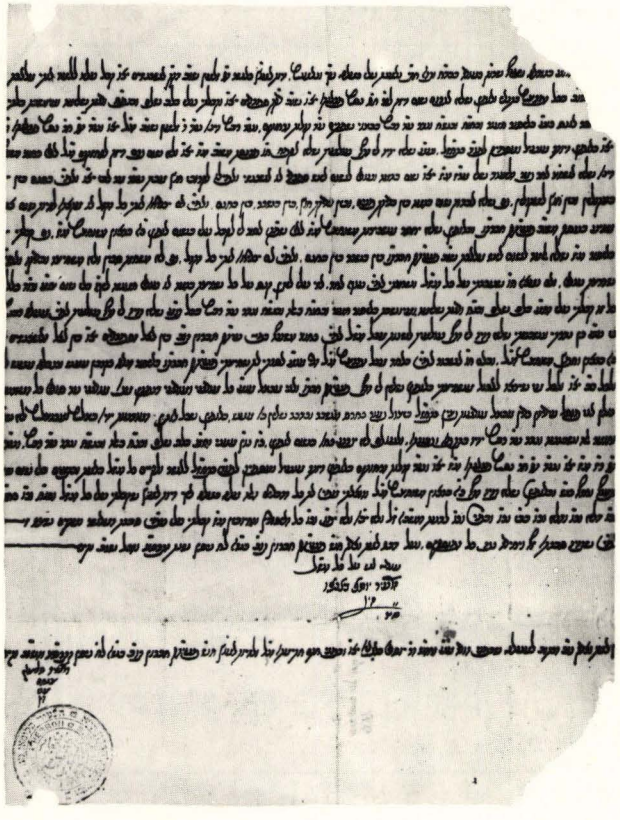

כתב התחייבות שניתן בשנת תרס"ט (1909) בחתימת ר' יוסף בג'איו לר' רפאל נסים פראנקו, שו"ב חברון, ולפיו מתחייב ר' בג'איו, אשר למד את תורת השחיטה אצל ר' פראנקו, שלא לקבל דמי שחיטה, מאחר שה"חזקה" עליה היא בידי ר' פראנקו. כתב ההתחייבות אושר ע"י הרב הראשי דאז, סלימאן מנחם מני (אוסף א' פרנקו)

תפקידי ציבור שב"חזקה"

התפקידים הציבוריים של העדה הספרדית שבחברון היו מוחזקים ב"חזקה" של משפחות ועברו ב"ירושה" מאב לבן ומדור לדור. ואם אחד מבני השלשלת עזב את חברון, לא נותר התפקיד יתום והיה נמכר בכסף מלא לאחר, שהיה מחזיק בו לו לעצמו, לבניו ולבני־בניו לכל הימים. ומובן שהתפקיד היה נמכר למרבה במחיר ואשרי מי שידו היתה משגת לקנות אותה "חזקה".

בין התפקידים שהיו ב"חזקה" יש לציין את השחיטה, הקצבות והשמשות. השחיטה היתה ב"חזקה" של משפחת בג'איו, שהחזיקו בחלף השוחטים שנים רבות. השוחט האחרון, בראשית המאה הנוכחית, היה אברהם בג'איו, אשר עזב את חברון משהוזמן לשמש שוחט לקהילה היהודית שבקהיר. משפרש, מכר את "חזקתו" זו לרב ר' רפאל נסים פראנקו, וכשהוא נפטר "הוריש" את השחיטה לבנו אברהם פראנקו, עד שנקרא זה לשרת בצבא התורכי ועמד ומינה במקומו את הרב חיים בג'איו, שאח"כ שימש כרבה של קהילת חברון – ובזאת החזיר את "חזקת" השחיטה לידי המשפחה כבימי קדם – אברהם פראנקו היה משלם לו, לרב חיים בג'איו, משכורת קבועה, ואילו את המשכורת הרשמית היה אברהם פראנקו מקבל מאת "הכולל" כל הימים.

משכורתו של השוחט היתה משתלמת משני מקורות: מן "הכולל", ששילם חמישים "מג'ידות" לשנה, ומן הקצבים שהיו משלמים לו עשרים מג'ידות לשנה. כמו־כן היה השוחט גובה קבק (שוויו היה כפרוטה) עבור כל "ראש".

הקצבות היתה נחלתם וב"חזקתם" של בני משפחת לאבי, שהחזיקו במלאכה זו כל השנים ולאיש לא היתה רשות לעסוק בקצבות ולמכור בשר מחוץ לבני המשפחה. השמשות היתה מסועפת: שמשות בתי הכנסת; שמשות בית הדין; השמש הפרטי של "החכם באשי"; הדרכת התיירים שנחשבה כשמשות; מנהל בית הכנסת האורחים ומלווה השוחט, שהיה הולך עם פנס בליל ערב יום הכיפורים לשחיטת הכפרות. וכך נתחלקה השמשות: זו של ביהכ"נ וביה"ד, וכן שמשות ה"חכם באשי"; ניהול בית הכנסת האורחים ומורה הדרך לתיירים – היו בחזקה של בני משפחת קאשטיל, ואילו השמשות ומשרת המלווה לשוחט היו בידי משפחת בג'איו.

שחיטה כשרה

היהודים הספרדים נהגו לאכול בשר־כבשים בלבד, הואיל ועגלים היו מזדמנים לעתים רחוקות. את הצאן קנו היהודים מידי הערבים, וכיוון שהעדה היהודית לא רצתה לטפל בניקור הבשר, באו הגבאים לידי הסכם עם הערבים, ספקי הכבשים, שיקנו רק את החלק העליון של הבהמה, ואילו החלק התחתון, עם הירך, נשאר למאכל הערבים. כדי להכשיר לערבים את הבשר מן השחיטה היהודית, הוטל על השוחט היהודי לומר את הברכה הנהוגה אצל המוסלמים בשעת שחיטתם, לפני הברכה היהודית, היינו: "באיסם אללה – אללה אכבר" (משמע "בשם ה' – האל גדול"). משקמה העדה האשכנזית והשחיטה הספרדית לא נראתה להם כשרה כל צורכה, שכן הספרדים נוהגים בהילכות טרפות (ריאות בעיקר) לפי שיטת ה"בית יוסף" (לר' יוסף קארו) ואילו האשכנזים נוהגים כרמ"א (ר' משה איסרליס), התחילו סכסוכים ביניהם, כיוון שגם לשחיטה האשכנזית נדרשה הסכמתם של הערבים.

בעמל רב עלה בידי הספרדים לקבל את הסכמת הערבים ספקי הכבשים שהשוחט יהיה מהעדה האשכנזית, ובתנאי, שגם הוא יאמר בשעת השחיטה את ברכת המוסלמים. וכך, למען השלום, ויתרו הספרדים על זכותם בשחיטה, על־מנת לאפשר לאחיהם – המיעוט האשכנזי – לאכול בשר.

ואם כי שחט השוחט האשכנזי, היה גם השוחט הספרדי מקבל משכורתו ... ושלום על העדה היהודית אשר בחברון. ברבות הימים לא הקפידו בני העדות על־כך ו"העלימו" עין מי היה השוחט, אם האשכנזי או הספרדי, והשחיטה היתה כשרה גם לאשכנזים הקיצוניים המחמירים, אף אם השוחט הספרדי הוא ששחט.

למעלה: חותמת "בית החולים הכללי חסד לאברהם לעדת ישראל בעיה"ק ת"ו"
למטה: כותרת בנייר־מכתבים של בית החולים הכללי "חסד לאברהם", משנת תר"ע (1910)

בית החולים "חסד אברהם"

הגביר הבגדאדי יוסף אברהם שלום, שהתיישב בסוף ימיו בכלכותה, הקדיש כל הונו העצום למטרות צדקה בארץ הקדושה. בין צדקותיו המרובות יש לציין את בית החולים, בשם "חסד אברהם", שבנה בשנת תרס"ט לקהילת יהודי חברון, ואת העיזבון הגדול שהניח להחזקתו. ב"אבן הזכרון" אשר שם חקוק:

"בן פורת יוסף, בן פורת עלי־עין, עדות ביהוסף שמו, ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם טוב, בתים מלאים כל טוב, תכתב זאת לדור אחרון והיו לנס לזכרון, בחכמה יבנה בית ובתבונה יתכונן. יושב בסתר עליון בצל שדי יתלונן. הבית הזה בית יוסף שמו, נקרא על שם הטוב בעל הבירה ה"ה היקר סי' יוסף בן אברהם שלום יוסף נר"ו. ויהיה ה' את יוסף ותכבד יד בית יוסף. שנת התרס"ט".

באותו מוסד, נמצאת "אבן זכרון" שנייה, ועליה חקוק:

"'אהל רבקה'. והנה יוצאת ותרד העינה ותמצא כדה, מנשים באהל תבורך. ויברכו את רבקה, נחלת ה' בנים שכר פרי בטנה. רבות עשו חיל ואת עלית על כלנה. הבית הזה 'אהל רבקה' נקרא על שם האשה היקרה, בתו של שם בעל הבירה ה"ה סי' יוסף אברהם שלום יוסף, אשתו של היקר סי' יצחק רפאל בלילוס נר"ו. ועליהם נאמר ונתתי להם בביתי ובחומותי, יד ושם טוב מכסף וזהב חן טוב. שנת תרס"ט".

ר' סלימאן בן ר' אליהו מני, שהיה החכם־באשי בחברון בשנות תרס"ה־תרפ"ד, דאג מאד לבית החולים "חסד אברהם" ולהרחבתו. בשנת תר"ע־תרע"א נסע למטרה זו להודו והצליח לקבל סכומים גדולים מבני בבל אשר בהודו, ובייחוד ממשפחת ששון, להשלמת בית החולים. בעיתון "המוריה" שיצא לאור בירושלים (שנה ב', גליון 62), בידיעות מחברון מתאריך ט"ז שבט תרע"א (1911) נאמר, כי "החכם באשי" הרה"ג ח"ר סלימאן מני שב מנסיעתו לערי הודו, ויפתיע את כל תושבי חברון בנדבות המצויינות אשר השיג לטובת בית החולים "חסד אברהם", ובייחוד הנדבה הגדולה "לבנין עליה נהדרה, על הבנין הקודם". וב"המוריה" (שנה ב', גליון 87), מתאריך כ"ח אייר תרע"א, הודיעו מחברון, כי בל"ג־בעומר יירו את אבן־הפינה לבניין בית־החולים החדש על הגג הישן, במעמד כל הגבאים, נכבדי העיר ובמעמד ראש הרבנים הרה"ג סלימאן מני ...

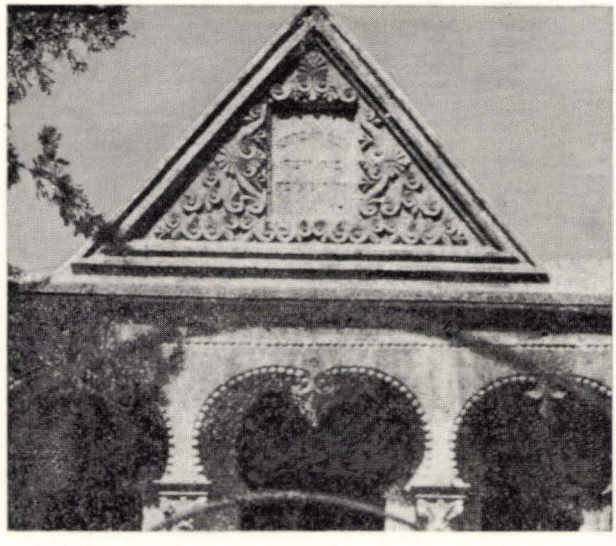
שירותי הרפואה

השירות הרפואי שניתן לבני חברון היהודים, לעדה הספרדית ולעדה האשכנזית כאחת, היה חינם ושתי העדות נשאו בעול הכספי. משכורות הרופאים והרוקחים, וכן הרפואות, שולמו ע״י ה״כוללים״, בהתאם למוסכם בין שתי העדות.

בכל יום ראשון השכים הרופא לקום והכין לשוחריו כמות הגונה של שמן־קיק וגרגרי־כינין, כי אמר: חולי יום א׳ הם אלה שפיטמו עצמם במטעמי שבת. זללו בבוקר פשטידות, לעסו בצהרים ״חמין״, שהיה טמון מערב שבת בתנור הקהילה, ולא הדירו עצמם מסעודה שלישית ואף לא מסעודה רביעית. מטעמי שבת, שהשומן נטף מהם, הכבידו על אוכליהם וביום הראשון מיהרו הכל אל המרפאה. והרופא שידע אורחם וריבעם מיהר והשקה אותם מנת שמן־קיק, ולבעלי מיחושים וצמרמורות הוסיף גרגרי־כינין ... השקיית שמן הקיק לא היתה עניין קל ופשוט. הילדים היו בורחים והנערות היו מתחמקות, עד שהיו מוכרחים לגייס את ״המלמדים״ שיחזיקו בחולים עד שילעלעו מנתם.

בין הרופאים היהודים, ששירתו נאמנה את העדה היהודית ואף את הישמעאלים שהיו באים למרפאה (הקליניקה) שנפתחה ע״י ״הדסה״, יש להזכיר את דר׳ ירמנס, לבונטין, קנטרוביץ, חסון ומני. שני האחרונים היו ילידי חברון שהשתלמו ברפואה בארצות חוץ וחזרו לחברון לשרת את קהילתם.

מן הרוקחים ששירתו שנים רבות את קהילת חברון, יש להזכיר תחילה את הרוקח בנציון גרשון הי״ד, שנרצח בטבח תרפ״ט, הוא ואשתו, על ידי אותם ישמעאלים שהיו מקבלים מעמו רפואות ותרופות חינם אין כסף, ואשר הציל פעמים רבות חייהם וחיי בני ביתם ממוות. לידו למדו את מקצוע הרוקחות תלמידיו עובדיה קמחי; ברל הלבן, שהיה שנים רבות רוקח ראשי בביה״ח לעיניים של דר׳ טיכו בירושלים; יעקב הלבן, שהמשיך כרופא בארגנטינה; נסים חזן, שנעשה אחד הרוקחים החשובים בקהיר; דוד מני, שהשתלם לאחר־מכן בביירות ופתח את בית המרקחת הנודע שלו במחנה־יהודה בירושלים, ואברהם פראנקו, שהשתלם אח״כ בביירות ומשמש לחברון עסק ברוקחות בביה״ח של המיסיון האנגלי שבחברון.

לוח השיש מעל פתח הכניסה למרפאת הדסה — ״חסד אברהם״; בלוח חקוק: ״חסד לאברהם בית יוסף״
(הארכיון הציוני המרכזי)

״בית הכנסת־אורחים״ ובתי מלון

בסוף המאה התשע־עשרה ותחילת המאה הנוכחית היתה התיירות לחברון מאורגנת ע״י חברת הנסיעות הוותיקה ״קוק״, שהיתה מביאה את התיירים המכובדים לחברון בדליז׳אנסים. כל דליז׳אנס הסיע, על שלושה ספסליו, תשעה נוסעים ואחד נוסף שישב ליד העגלון (אגב, שמונה דליז׳אנסים היו בתחילת המאה הנוכחית בחברון, שאחד מהם היה של הח׳ יצחק אשכנזי והשני של ר׳ אסלן), ואילו ״עמך״ היו עולים ובאים מירושלים לבקר בחברון אם ברגל ואם על גבי פרדים וחמורים.

כיוון שידם של עולי רגל אלה לא היתה משגת לשלם דמי לינה במלון, היו מתאכסנים ב״בית הכנסת האורחים״ של ה״כולל״ שהיה ב״חצר״. היה זה בית עם מספר חדרים מרווחים ומחצלאות פרושות על רצפותיו. האורחים היו שוטחים מזרונים על המחצלאות, נשים וגברים בחדרים נפרדים, וישנים שם כעשרים נפש בחדר. נוסף לחדרי שינה אלה, היה אולם מרווח, ששימש כחדר האוכל לכולם, ובו ניתנו ארוחות חמות לאורחים ע״י ומטעם ה״כולל״ הספרדי. כל אורח זכאי היה ליהנות מהכנסת־אורחים זו שלושה ימים חינם וללא תשלום כל־שהוא.

אורחים מכובדים וחשובים היו מתאכסנים בביתו של ה״חכם באשי״ ואילו עולי־רגל אחרים, שהמטבע היתה מצוייה בארנקם, התאכסנו בבתי המלון היהודיים שהיו פתוחים לאשכנזים ולספרדים כאחד.

מבתי המלון הזכורים עוד מן המאה הקודמת היה בית מלונה של אסתר מנדלביץ ז״ל, שהיתה נודעת במאכליה הטובים והמשובחים, ואשר איכסנה בביתה, לא אחת, אף את בני משפחות ששון שמבומבי, שהיו פוקדים מפעם לפעם את חברון ואת הקהילה היהודית בדרכם מהודו לאנגליה וחזרה. כמו־כן נודע היה בית המלון של האביונים, עד שבשנת 1910 פתח אברהם מזרחי, בבניין מפואר ובסביבה טובה ונקייה מחוץ ל״חצר״, את מלונו שלו. בשנת 1913 פתח ר׳ חיים שניאורסון את בית המלון המפורסם ״אשל אברהם״, שהיה המלון המודרני ביותר בחברון כולה. מלון זה היה מרוהט בריהוט עשיר ונאה, וכל נכבד ועשיר שפקד את חברון התאכסן במלון ״אשל אברהם״, לרבות הציר האמריקאי הנרי מורגנטאו, שביקר בחברון בשנת 1913, ואשר לכבודו ערכה שם הקהילה היהודית סעודת־צהרים חגיגית.

"קופת הכנסת כלה"

בין קופות הצדקה השונות היתה ידועה "קופת הכנסת כלה", אשר שתי גבאותיה היו בוליסה מירקאדה די־קמחי ובוליסה אסתר די־קאפילוטו. הכנסותיה של הקופה היו מתרומות אורחים ועולי־רגל, שעלו במשך רוב ימות השנה להשתטח על קברי האבות.

שתי הבוליסות היו זריזות וחרוצות לחזק ולהגדיל קופתן ובקלות גדולה אצו רצו מבית המלון לאכסניה, כשהן עטופות סדינים לבנים לכל אורך קומתן, ממצח פניהן ועד סנדליהן, והן מושיטות ידיהן העטופות מטפחות אדומות, ובקול צנוע ובחיוך חינני מדובבות: "הכנסת כלה, תזכו למצוות" ... והיו עומדות ומצפות בדומיה, מחכות למתת־ידם של הנדיבים, כי על פי רוב לא הבינו את שפת האורחים.

פעמים, יש והעיזו להזין עיניהן באחד מן האורחים. והיה, אם נראה להן איזה אברך מהודר, שראוי הוא ליכנס לחופה, מיד היו לוקחות דברים עם הקרובים אליו ומציעות לו בת־זוג מבנות ה"חצר" הצנועות, המחכות בתור לגואל.

שתי הבוליסות היו נאמנות וחסידות לתפקידן. מאספקת לבנים ושמלות הרחיבו והגדילו מסגרת פעולתן ותפקידן, עד כדי שמירת כבודן של בנות ישראל, לבל יצא לעז עליהן, לזרז ולאמץ ידי כל אב לדאוג לבנותיו ולהכניסן לחופה מיד בהגיען לפרקן. והיו שתיהן קובלות ומתרעמות תמיד, עד כדי קנאות, על כל אב מפגר ... ובכל הזדמנות שהגיעה ניצלו לרמוז, אגב לגלוג לפלוני ולאלמוני, ולהשמיע דברי כיבושין, כגון: "הטרם הגיעה לפרקה? ... הלא נובל הפרח ... רחמנא לצלן ...", וכדומה.

יש והיו מרגישות, בחושן המיוחד, מי ומי עודו מהסס, מתוך תהייה מיותרת ודקדוקי־עניות של בן משפחה זו או בן משפחה אחרת, ועיני הבתולה כלות לפלוני או לאלמוני. מיד היו באות שתיהן לעזרה, ואגב בדיחה או הלצה היו מכריזות כי בן פלוני הוא לבת אלמוני ... והיה הקול נפוץ ב"חצר" ומתוך דיבורים בא המעשה בס"ט ובמז"ט ובשעה טובה ומוצלחת.

"קופת תיקון חצות"

בין שאר הקופות שהוחזקו מדור לדור. היתה קופת הצדקה "תיקון חצות". קופה זו היתה מוחזקת בידי החכם ר' מאיר אגאבאבא שהיה גם הגבאי לה. תפקידה של הקופה היה לספק למקובלים ולחסידים, שהשכימו יום יום, עוד בטרם עלות השחר, ללימוד סדר 'תיקון חצות', סוכר וקפה חם לשתייה בהשכמת הבוקר ועצים ופחמים להסקת בית־הכנסת בימות החורף הקרים.

קופה זו היתה מתמלאת תמיד בתרומותיהם של אורחים ועולי רגל, שהיו עולים להשתטח על קברי האבות וח' מאיר היה מקביל פניהם של האורחים, מכניסם לביתו ונוהג בהם מידתו של אברהם אבינו. ואע"פ שמאכלו היה לחם צר, היה עורך לפניהם על שולחנו הדל מכל טוב ובלבד ויתרמו לקופת תלמידי החכמים – "קופת תיקון חצות" ...

ע"א

בנק אנגלו־פלשתינא

בשנת 1907, לאחר שהתבססו שני הסניפים הראשונים ביפו ובירושלים של חברת "אנגליה־פלשתינה" (כיום – בנק לאומי לישראל בע"מ), עלה רעיון בלבו של מייסדו ומנהלו של הבנק, זלמן דוד לבונטין ז"ל, לפתוח סניף בחברון, כי ראה בחברון את השער היחיד לנגב ורבות היו התקוות שתלה בחבל ארץ זה.

בימים ההם מנתה חברון כ־18,000 תושבים ערביים ובקרבם עדה יהודית קטנה של קרוב ל־800 תושבים, בחלקם תושבי הגיטו ובחלקם מחוצה לו. רובם ככולם היו ערביי חברון חקלאים בעלי כרמים ומיעוטם סוחרים, והעדה היהודית, שהיתה רובה ספרדים דוברי איספניולית וערבית, ומיעוטה אשכנזים מחסידי חב"ד, מנתה סוחרים זעירים, בעלי מלאכה וסוחרי מכולת. ואילו המסחר, במובנו הרחב, היה בידי תושבים מהעדה האשכנזית. המסחר והרוכלות בין העיר לכפרי הסביבה היה, כמעט במידה שווה, בידי יהודי שתי העדות. מכאן מספר יהודים, משתי העדות, שעסקו במתן הלוואות לבני הכפרים שבסביבה.

אליעזר קלונסקי, מנכבדי האשכנזים, היה הבולט ביותר שבין סוחרי היהודים. לא רק סוחר היה, אלא גם יבואן מחו"ל, מאנגליה ומסקוטלנד, ויחד עם זאת היה גם בנקאי. באמצעותו נהגו להעביר כספים לכל ערי הארץ וגם מחוצה לה, כי היו לו קשרים עם סוכנים רבים מערי הארץ, בסוריה ובלבנון. כן קנה ומכר שיקים ככל בנקאי בזעיר אנפין.

מן ההכרח היה שהיצוא והיבוא לחבל ארץ זה יעבור דרך חברון, אם לבאר־שבע ואם לעבר הירדן. היצוא העיקרי היה עורות כבשים ועזים, ואילו היבוא היה צורכי־אוכל והלבשה לערביי המקום והסביבה. רובו של מסחר זה עבר לחברון דרך יפו, או דרך ביירות, וממנה לנגב. סוחרי ביירות היו הספקים העיקריים לכל ערי פנים הארץ עד הנגב, ואילו עם מצרים היו הקשרים נדירים מאד. המסע מירושלים לחברון, בימים ההם, היה בעגלות ובדליז'אנסים, וארך כשלוש־ארבע שעות, עם חנייה של כשעה באמצע הדרך בתחנת "הערוב", למנוחת הסוסים ולסעודה קלה.

נוסף לר' אליעזר קלונסקי היו בחברון מספר משפחות שעסקו

בנק "אנגלו־פלשתינא" בחברון, תצלום משנת תרע"ג (1913). מימין לשמאל: גזבר הבנק יוסף ריבלין ז"ל; גזבר הסניף אלתר ריבלין ז"ל מירושלים; שומר הבנק הקוואס הערבי; רופא הקהילה דר' משולם לבונטין ז"ל; ז' הופיין ז"ל; מנחם ש' סלונים ז"ל; מ"פ חסון

תזכורת חשבון מסניף הבנק "אנגלו־פלשתינא" אשר בחברון, משנת 1922, חתומה בידי מנהל הסניף דאז, מר מ' מני (הארכיון הציוני המרכזי)

תזכרת

בחלפנות ובהלוואות. עמן נימנו האחים ר' יעקב ור' יוסף ריבלין שעסקו יחד בחלפנות. עמם באו בדברים מטעם הבנק לסגור משרדם או לצמצמו, ואילו ר' יעקב ריבלין עצמו ייכנס לבנק כגיזבר אחראי, יחד עם המנהל שהתמנה. בשלהי תרס"ז (1907) נחתם ההסכם בין הבנק לבין משפחת ריבלין, ובל"ג בעומר אותה שנה הופיעה בשערי חברון כבודה שלמה, מורכבת מהמנהל הכללי ז"ד לבונטין ז"ל, ר' אלתר ריבלין ז"ל, שהיה גזבר סניף ירושלים ולשעבר תושב חברון ומכיר תושביה ועסקניה, ומר חיים עזריאל, מנכבדי הספרדים בירושלים, המיועד לניהול הסניף. עם כבודה זאת הובאה קופת פלדה שחברון לא ראתה מעודה, וריהוט מתאים, והסניף בחברון – השלישי בארץ־ישראל, להוציא את הסניף בביירות – נפתח ברוב פאר ורושם. כפקיד עוזר נתמנה מר מ"ש סלונים, שהיה יליד חברון.

לחגיגת הפתיחה הוזמנו ראשי העדה היהודית, נכבדי הערבים, באי־כוח הממשלה העותומאנית, ותושבי העיר שראו בפתיחת הבנק תקווה ותועלת רבה להתפתחות העיר והסביבה. כתוצאה מפתיחת סניף הבנק עלו כבודו ויוקרתו של היישוב היהודי בחברון לאין ערוך. למן החודשים הראשונים הורגש, שעיקר עיסוקו של הבנק נוטה לטובת היישוב הערבי, רובם אמידים בעלי קרקעות, ותחת אשר נהגו לקבל הלוואות מעונה לעונה, בריבית גבוהה מידי חלפנים או סוחרים ואפנדים, פנו לבנק והשיגו מבוקשם בתנאים טובים יותר. ואילו היישוב היהודי, שברובו התקיים על חלוקה כתלמידי חכמים וכבעלי מלאכה, היתה הנאתו זעירה ומצומצמת למדי.

נעשה ניסיון להקים קופת־מלווה שיתופית על־מנת לעזור לבעלי המלאכה היהודים, אך ניסיון זה נכשל. וכשנפתח סניף חיפה, נדרש מר חיים עזריאל, מנהל הבנק, לעבור להנהלת סניף חיפה. את מקומו מילא כמנהל מר מנחם שמואל סלונים, שהספיק תוך תקופת הנהלתו של מר עזריאל להתמחות בניהול הבנק. כתושב חברון קל היה לו למר סלונים ליצור מגע עם כל התושבים ולקרבם לפעולות בנקאיות במידת הצורך והאפשרות, וכן לקרב את צינורות אוצר הממשלה העותומאנית להעברת כספים, אם לירושלים ואם לדמשק. מצב זה נמשך עד לתחילת פרוץ מלחמת העולם הראשונה, ואז נסגר הסניף והפקידות, וביניהם מר מ"פ חסון, פוזרה בין יתר הסניפים.

בתום המלחמה, לאחר כיבוש הארץ ע"י הבריטים, פתחה ההנהלה ביולי 1919 את הסניף החברוני מחדש, בהנהלתו של מר מנשה מני, ולידו מר אלתר ריבלין, שניהם מסניף ירושלים.

הנהלה זאת דאגה לחדש את הקשרים עם היהודים ועם הערבים, ולהגדיל את היישוב היהודי בהבאת בעלי מלאכה ומקצועות שלא היו קיימים אז בחברון. ההנהלה עזרה לבאים ברכישת כלי־עבודה ומלאכה, כגון רופא שיניים, ספר, שען, ועוד. יחד עם זאת, ובשיתוף פעולה עם המחלקה החקלאית של ההנהלה הציונית דאז, דאגה להקים גרעין חקלאי, שראשיתו היתה בקבוצה, אשר תכין משתלה של עצי־נוי, יער ועצי־פרי, אשר יהיו מיועדים לנטיעות בקרקעות שיירכשו ע"י הקק"ל. הסוכנות והבנק החזיקו בקבוצה זו, עזרו לה להתיישב ולרכוש כלים, וועד הנהלת העדה היהודית העמיד לרשותה כל שטחי האדמה שנמצאו ברשותו למטרה זו. הנהלת סניף הבנק טיפלה כ"כ בחכירת שטחי אדמה נוספים אשר יעזרו להרחיב את שטחי המטעים.

רבות היו התקוות שתלו בהרחבת ענף ההתיישבות בחברון ובסביבתה, כי למעשה, מבחינה של בנקאות במובנה המעשי בעיר כחברון, עם ישוב ערבי רחב למדי וציבור יהודי דל, לא נראתה זכות קיום לבנק שבחברון, אילמלא ייעוד העתיד. בה בשעה שההלוואות לערבים התפשטו והתרחבו לפי דרישה, הצטמצמו דרישות העדה היהודית, אשר כתוצאה מהמלחמה הוסיף מצבה לרדת ונוח היה ליהודי חנווני, או סוחר זעיר, לקבל הלוואה בתשלומים חודשיים קטנים, בלי ריבית או בריבית סמלית לזמן ארוך, מאשר לקבל הלוואה מהבנק בתנאים קשים יותר. יסוד קופת־מלווה הדדית, כאלו שנוסדו ביתר ערי הארץ, לא הצליח מסיבות שונות, ולכן דאגה הנהלת הבנק, בשיתוף עם העדה, לרכז את כספי החלוקה שזרמו לחברון, הן בידי הכוללים, כמו מכספי חלוקת מונטיפיוריי הידועים, והן מכספי הסיוע של ההנהלה הציונית. בעזרת הבנק נוסדה "קופת־מלווה" שסונפה לקופת־מלווה מרכזית שע"י ועד הסיוע של ההנהלה הציונית, בהנהלתו של הדר' די סולה פול, אשר סיפקה בתנאים הנוחים ביותר את כל תביעות היישוב היהודי בחברון דאז.

מצב זה איפשר להנהלת הבנק, עם התחלת ההסתה של הערבים למאורעות שבאו לאחר מכן, לסגור את הסניף בצורתו הקיימת (בש' 1921). את מנהלו העבירה ההנהלה לסניף יפו והקימה סוכנות במקום הסניף שנסגר, שאליה צורפה קופת המלווה. סוכנות זו נמסרה לידי המנוח אליעזר דן סלונים הי"ד, שפעל כסוכן הבנק וכמנהל הקופה עד למאורעות תרפ"ט, בהם מצא מותו יחד עם בני משפחתו. עם חיסול היישוב היהודי בחברון, בשנת 1929, הקיץ הקץ גם על הבנק.

מ' מני

"למה נקראה חברון 'קרית ארבע'? על שום שיצא משם אברהם אבינו, שנאמר בו (ישעיה מ"א) העיר ממזרח צדק, שהוא כאור שנברא ביום הרביעי".
מדרש הגדול, בר' שע"ה

שלוחי דרבנן

השד"רות

השד"רים היו נבחרים מבין רבני העיר חברון, חכמיה ודייניה, ספרדים או אשכנזים, על דעת שתי העדות. בעשרות השנים האחרונות בטל האיחוד שנעשה בין שתי העדות. האשכנזים קיבלו מהקהילות הקבועות בגולה תמיכות מספיקות להחזקתם, ואילו הספרדים המשיכו לשגר שד"רים. השד"רים היו נוסעים לזמן ממושך, משש חודשים ועד שלוש שנים, והיו מניחים את משפחותיהם, האשה והבנים, וממנים עליהם אפוטרופוס שידאג לצורכיהם, שבו היה תלוי גורל המשפחה לשבט ולחסד, וכל קשרי השליח עם בני משפחתו היו לרוב אך ורק באמצעותו. השליח היה מתמנה על ידי חו"ר הכוללות, על פי הסכם מיוחד, כדלהלן:

נוסח "שטר תנאים" (מינוי) לשד"ר

(שניתן ע"י חו"ר ופו"מ עיה"ק חברון תותב"א)

מ"א הח"מ מודים אנו החותמים מטה חו"ר ופו"מ חכמי ורבני ופקידי ומשגיחי עיה"ק עיר הקודש חברון תותב"א תיבנה ותכונן במהרה בימינו, אמן, היות אמו"ן אמת וצדק שבכח המב"י המסור בידינו מיהודי וחכמי עיה"ק הנז'(כרת) תותב"א, מינינו את מ"ע ידי"ן ידיד נפש אחד מאתנו, הרב המופלא וכבוד ה' מלא, הדיין המצויין כמוהר"ר כבוד מורנו ורבנו הרב ר' ... ללכת בשליחותיהו דרבנן קדישי שד"ר נהוג של פעה"ק פה עיר הקדש לכל ערי ... אשר הזמן השליחות הוא בחד'(שים) עפ"י התנאים המבוארים הלאה, העשויים כהוגן וכתחז"ל וכתקנת חכמינו ז"ל בכל תוקף. זה יצא ראשונה נתחייב מ"ע ידי"ן הרב הנז' יצ"ו יצליח ויעלה, ללכת הוא בעצמו לכל הערים הנ"ל ולא יוכל למכר השליחות ולא לזכותו לאחר, ואם הוא איננו חפץ ללכת, יחזור הזכות להכוללות בלתי שיוכל לטעון שום טו"ת טענות ותביעות. הסך אשר מסר בעד השליחות הזה הם מכיסו וממונו ולא יוכל להעבירם על חשבון הכוללות, לא הם ולא פירותיהם, לא בסתר ולא בגלוי.

ב. מחוייב הרב הנז' ללכת לכל הערים הנ"ל לגבות מהם נדבות וקופות וכל הקדשות השייכים לכ"ו עיקו"ת לכוללות עיר קודשנו תיבנה, ולהשתדל בכל כוחו לקבוע קופות ולמנות גבאים ולקרב התועלת לכ"ו עיקו"ת הנז'.

ג. נתחייב הרב הנז' יצ"ו, כי כאשר יגמר בעז"ה בעזרת השם איזה מחוז מערים הנז', מחוייב הרב הנז' לשלוח לנו החשבון מהיוצא ובא לידֵי שליחותו עם הכסף הנמצא בידו.

ד. קמא קמא דמטי לידיה מפרי השליחות הנז' יגבה מהם תחלה ההוצאות מאמצע מכסף הנדבות, והיה הנשאר ישלח אותו לידינו, לקחת חלקנו בהם באופן כזה, דהיינו מכסף הנדבות יקח הכו'(לל) ב' שלישים ומעלת ידי"ן הרב הנז' שליש אחד. ומכסף הקופות יקח הכ"ו שבעים למאה ומ"ע ידי"ן הרב הנז' שלושים למאה, וכן גם הקופות שיביאו לנו מהערים הנ"ל מיום נסיעתו לחטו"ל לחיים טובים ולשלום עד גמר שליחותו הנז' יתחלק כנז'.

ה. כל מין נדבה או מתנה שיתנו בידו, מאיזה אופן שיהיה, בין שיתנו לו לעצמו בפירוש, או לשם אנשי ביתו הי"ו, כסף או כלים או שו"כ שווה כסף, ואפילו מציאה בדרך, הכל כאשר לכל, יכנס לאמצע ויחולק בינינו זה כנז', אכן אם נתנו לו בגדים תפורים יהיה לו לבדו.

ו. אם יזמן לו לעשות איזה הקדש, בין שיביא ההקדש בידו, בין שיהיה קצבה שישלחו לידינו הח"מ סך מה בכל שנה, אז יקח שכרו ט"ו למאה כ"ז כל זמן שההקדש קיים. ואם קבע איזה קופה חדשה יקח ממנה ט"ו למאה למשך עשר השנים, ואם קבע קופות פרטיות בבתים יקח כ"ה למאה עד שתי שליחויות ועשרה למאה עד עשרים שנה, ובכל פעם שיגיע ליד מ"ע הרב מה' שליחותנו הנז' סך אלף פרנק, מחוייב לשלוח אותם ולא יעכבם בידו. הוצאות בגדים ומלבושים אין לכתב על הכוללות כו"ע כלל ועיקר, רק בסוף השליחות יעביר לאמצע סך שבעה לי"פ לירות פרנקיות — (צרפתיות) כ"א 20 פר' זהב — "נפוליאון"), ובבואו לפעיה"ק לפה עיר הקדש בע"ה

איגרת מחו״ר חברון שנשלחה לשד״ר רבינו חנוך חסון, בניסן תרס״ה (1905), בה הם מודיעים לו על הסכמתם להענות לבקשתו ולאשר לו, עד לסוף שליחותו, את שכרו בסך ״כ״ה למאה (25%) ועוד עד עשרים שנה מהיום לחטו״ל (לחיים טובים ולשלום) עשרים למאה״. חתומים: הרב הראשי חיים חזקיהו מדיני; ר׳ מאיר שמואל קאשטיל; ר׳ נסים קריו; רבנו מאיר פראנקו ור׳ סלימאן מנחם מני (אוסף רחל חסון)

בעזרת השם יסדר לפנינו החו״מ כל החשבון מראש ועד סוף וימסור בידינו הפנקס של שמות פרטי הנדיבים שהתנדבו מראש ועד סוף וגם לשבוע שבועת השותפים כתחז״ל כתקנת חכמינו ז״ל.

ז. שלא יוכל לעכב בידו מפרי השליחות הנז׳ שום טו״ת טענות ותביעות ושלא יוכל לקבל ג״כ גם־כן משום נברא שבעולם שום עכוב על כסף הקדשים שבידו בשו״א בשום אופן שבעולם והכל דל״א וכו׳ ודל״א וכו׳ דלא אסמכתא ודלא כטופסי דשטרי וכו׳ לדעת הרשב״א ולא יב״ו ולא יפ״ו וכו׳ ולא יבוטל ולא יפוסל וע״ד ועל דבר אמו״ץ אמת וצדק ח״ש חתמנו שמנו בעיה״ק חברון תו״ב תבנה ותכונן במהרה בש״א בשבת א׳ לחדש ... ש׳(נת) ... לפ״ק לפרט קטן. והכל שריר ובריר ונכון וקיים.

הועד הקדש של ק״ק ספרדים
הי״ו בעיה״ק חברון תו״ב
ובראשם עט״ר הרב הגאון
המפורסם כמוהר״ר
חיים חזקיהו מדיני
שליט״א.

בית אבות לבנים תובר

מערת המכפלה

Comité de la Communauté
Sépharadim à Hébron Sous
la présidence de Monsieur
le Grand Rabbin
Haïm Hizkia Médini

נפן ממצרים תסיע, מה נפן היא חיה ונשענת על עצים מתים, כך ישראל הם חיים ונשענים על המתים אלו האבות וכו׳ הוי זכור לאברהם ליצחק וליעקב (שמות רבה פה״ג)

התחייבות השד״ר מימון הכהן, שיצא בשליחות קהילת חברון בשנת תרפ״ד, על עשרת תנאי השליחות שנקבעו עמו (מאוסף מ׳ מני)

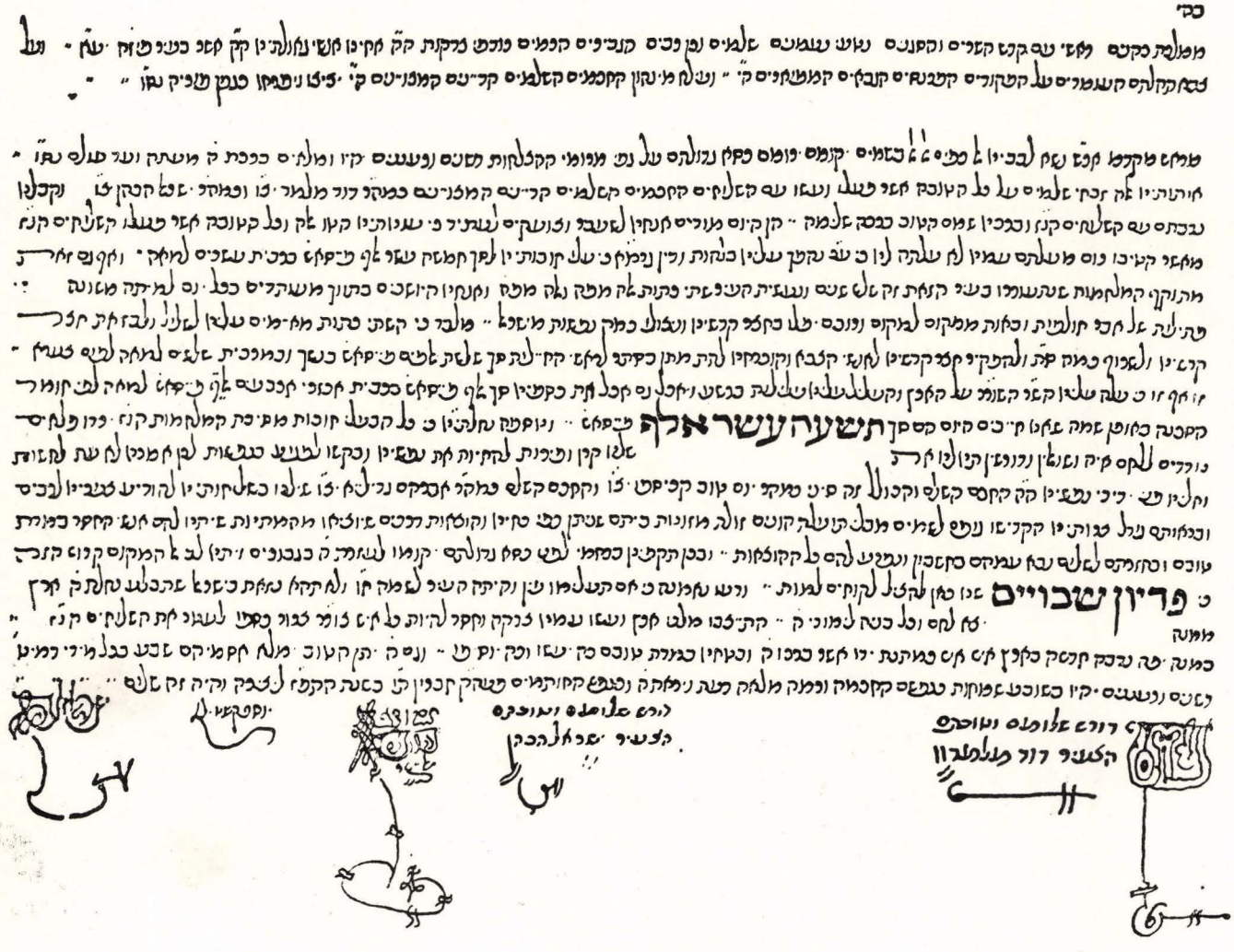
התחייבות השד״ר בחתימתו על עשרה תנאים, לפיהם עליו לנהל את החשבונות וכן הסכומים המותרים לו להוצאותיו. השד״ר חייב לרשום כל הכנסה וכל הוצאה בספר מיוחד. לאחר ניכוי הוצאותיו יחולק הסכום הנותר חלק כחלק. כל המתנות אשר ינתנו לשד״ר עצמו, וכן כל רווח שיהיה לו מסגולות, קמיעות ותרופות, אף אלה יחולקו חלק כחלק. מכספי הקדשים וקופסאות תרומה חדשים, אשר הוא יקבע, יקבל השד״ר 15% במשך 10 שנים רצופות. להוצאות לבגדים ולמלבושים יקבל השד״ר סך של 15 לירות לשנה. חמישה ימים לאחר שובו לביתו בחברון, חייב השד״ר להסדיר את החשבון בפני הרבנים.

כתב שד״רות לר׳ יום טוב קריספי ולר׳ אברהם גדיליה, משנת תפ״ז (1727). חתומים חכמי חברון: ר׳ אברהם ן׳ דוד מלמד, ר׳ ישראל הכהן; ר׳ חיים יוסף בכה״ר אברהם אלישר; ר׳ יוסף קאשטיל; ר׳ ישראל זאבי (אוסף כתה״י, מכון בן צבי)

לפני נסיעתו היה השליח מצטייד בכתב המינוי הנ״ל ובכמה מאות מכתבים, לפי כתובות ידועות של גבירים, גבאים ואמרכלים, וכן מכתבים ללא כתובות שהשליח היה מוסיף אותן לאחר־מכן בכתב־יד.

לנסיעתו של השד״ר קדמו הכנות מרובות. הוא היה מכין לעצמו בגדים נאים, מצנפת חדשה על־מנת שתהא לו צורה נאה, וכן היה מצטייד בכמה נוסחאות של דרשות, תיק־ספרים, וכו׳. לתחנת הנסיעה היו יוצאים ללוותו בני משפחתו, ראשי העדה, חכמיה ורבניה. יש שהיו מוסרים לידו כמה פרוטות, לחלקן לעניי ירושלים בשובו מדרכו חזרה לארץ־ישראל, כדי שיהיה שליח־מצווה, כי שליחי מצווה אינם ניזוקים ...

השד״רים קשרו אמיצים בין ארץ־ישראל והגולה. הטיפו מוסר, חיזקו את האמונה באלהי ישראל ובדת ישראל וגם התעניינו בהילכות חייהם ומנהגיהם של קהילות ישראל. והיה כי בדקו סכינו של השוחט, או מצאו את השוחט שאינו הגון, הזעיקו את העדה וגזרו גזרות. הרב חיד״א מספר בספר ׳מעגל טוב׳, מזמן היותו בעיר גוריציא (איטליה): ״אחר התפילה אספתי יחידי העיר והזהרתים שלא יאכלו משחיטת דוד מורפורגו כי כן העיר החריף, שאינו בקי (השוחט) ואינו מרגיש״. וכן סיפר שד״ר, כי בהיותו באיטליז חטף את הסכין מידי השוחט לבדיקה ומצאו פגום. התחיל השוחט לטעון. עלתה חמתו של השליח עליו, כפף הסכין בידיו ושברו לשניים, וכך קידש שם שמים ברבים.

יש שהשד״רים עשו שלום בין איש לרעהו ובין איש לאשתו, ובכמה מקרים התעלה השד״ר בעיני קהילות הגולה לקדוש ולצדיק, וקראו שמו לבניהם שנולדו. בערי איטליה קראו לנולדים רבים בשם השד״ר.

מעיר לעיר ומכפר לכפר נדדו השד״רים, ולרוב בתנאי נסיעה קשים, אם ברגל ואם על גבי בהמות. יש שנתקבלו בכבוד ויש – בזלזול; יש שהגדילו לעשות למען חיבת ארה״ק והרביצו תורת ישראל, ויש שלא הצליחו לעשות כן. ולרגל המחלוקת שהיתה בעניין השד״רות, היה היחס אל שד״ר הספרדים בערי אשכנז קריר, חשדני ופעמים אף מעליב ביותר. לעומת זאת נהגו בארצות אסיה ואפריקה ובארצות המזרח והודו מנהג יפה בשד״רים הספרדיים וידעו להעריך כראוי את אורחיהם מא״י. ר׳ דוד ילין (ב׳כתבים נבחרים׳ א׳) מספר על ר׳ אליהו מני ז״ל: ״פעם נסע גם עד ארץ הודו ויגיע לבומבי, ויהי בראות אותו, ביום בואו, השר סר אלברט ששון ז״ל, אשר הכין אז לדרך פעמיו לצאת מהודו ולקבוע דירתו בלונדון, ויאמר אליו: ׳למה לך לנוד בערים ולדפוק בעצמך על דלתות נדיבים? שובה עמי לארצך הקדושה, וכל אשר שערת לאסוף בכל נדודיך וטלטוליך אתן לך אני׳. ויסע עמו באונייתו עד פורט־סעיד וישב חברונה בידים מלאות״. פרופ׳ נחום סלושץ מספר על פגישתו עם אחד השד״רים בכומס שבלוב: ״השליח מציון ישב בראש השולחן שערכו לכבודו ובעלי הבתים סביבו. הוא ברך על הלחם בקול ובהרחבה ואחר שטעם בעצמו ממנו, חילק פרוסות לכל היושבים. אחדים מן המסובים מסרו מיד חתיכה לילד העומד לידו, או גם לאשה היושבת בחדר מן הצד בין נשי הבית. ׳השריים׳ שנשארו לאחר הסעודה נלקטו ע״י המסובים בזהירות יתירה, ויש אשר נשקו אותם ושמום בכליהם למשמרת, כסגולה המביאה ברכה והצלחה ומרפא בכנפיה. כך נהג האיש בכל מאכל שהגישו לפניו, מקצתו אכל ואת השאר חטפו המסובים״. וכן הוא מספר, ״שאעפ״י, שאין הנשים נוהגות לישב יחד עם הגברים, נגשו העזות שבהן אל החכם השד״ר מא״י, נשקו לו על ידו, או תפשו בכנף בגדו ונשקוה בדחילו ורחימו ודמעות בעיניהן. ויש שהתחננו לפניו שיברך אותן ואת בעליהן ויוצאי חלציהן״.

מפי השד״רים ואיגרותיהם יש ללמוד רבות על מנהגי ונימוסי החיים בקהילות ישראל שבתפוצות, ורבים הסיפורים. לדוגמא סיפורו של שליח אחד המספר, כי בעומדו לעזוב אחת העיירות בסיום שליחותו, יצאו ללוותו לדרכו לארץ־ישראל כל אנשי העיירה, תלמידי חכמים, בעלי בתים, עשירים ונדיבים. בשעת הפרידה הצטופפו כולם על ידו לקבל את ברכתו ולברכו, איש ופסוקיו בפיו, זה אומר: ה׳ יצליח דרכו, וזה ויעקב הלך לדרכו ויפגעו בו מלאכי אלהים, וכו׳. והיה ביניהם עם הארץ שגם הוא רצה לפסוק פסוקו ולא ידע מה. הרהר והרהר ורצה להיזכר מה מהתורה או מהתפילה. לבסוף נזכר: ״טבעו בים־סוף תהומות יכסימו״. קמה בהלה בקהל, המלווים נזפו בו ולא נרגעו, עד שהחזירו את השליח ועצרוהו ימים מספר עד שנתנו לו לנסוע.

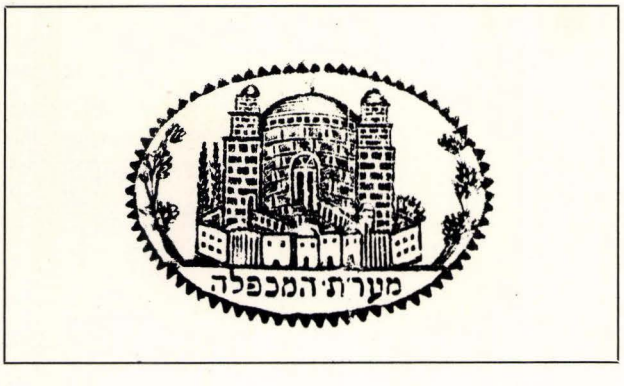
ושליח אחר מספר, כי כשהגיע לעיירה והתאכסן אצל בעל־בית עשיר, ראה את בנו, בר־מצוה, שאינו מניח תפילין. גער השליח בבעל־הבית ואמר: ״הא כיצד, יהודי לא יניח תפילין, ולא יתחנך במצוות?״ התנצל בעל־הבית שלא השיג בעיר דבר טוב, ודחה עד שימצא זוג תפילין הגון. אמר לו השד״ר להזמין מארץ־ישראל זוג תפילין מיוחד בשביל בנו, וכן עשה. בינתיים עזב השליח את העיירה והמשיך דרכו. כעבור חודשים חזר השליח לאותה עיירה והתארח אצל אותו בעל־בית. נזכר השליח בעניין התפילין ושאל את בעל הבית, אם קיבלם מארץ־ישראל, ענה בעל־הבית: ״הן הן וחן חן״ והוסיף: ״כיוון שתפילין אלה טובים וחדשים – אמרתי לבני שיניחם, לפי שעה, משבת לשבת בלבד״.

משהיה השליח חוזר לחברון, היה מגיש לכולל כל שאסף, בצירוף דו״ח מלא ומפורט, ובסיום היה מקבל מאת הכולל את שטר הפיטורין החתום, כדלהלן.

נוסח ״שטר פיטורין״ לשד״ר

שניתן לשד״ר ע״י חו״ר ופו״מ כוללות עיה״ק חברון תותב״א בגמר שליחותו

מ״א הח״מ מודים אנחנו החתומים מטה חו״ר ופו״מ חכמי ורבני ופקידי ומשגיחי כוללות עיה״ק עיר הקודש חברון תותב״א תיבנה ותכונן במהרה בימינו, אמן. היות אמו״ץ אמת וצדק שבא מע׳(לת) הכותב השד״ר ... יצ״ו משליחות לערי ... יע״א יכוננה עליון, אמן. ומסר חשבונו לפנינו וראינו חשבונו ודקדקנו בו בדק היטב, וראינו בדיוק גמור בהכנסה ובהוצאה כהילכות גוברין יהודאין ושמר כל התנאים אשר עשינו בלכתו בשטר התנאים ומסר בידינו כל חלק כוללות עה״ק חברון תותב״א, המגיע לנו עספ״א עד סוף פרוטה אחרונה בלי שום עכוב וסרוב כו״ע כלל ועיקר, וגם נשבע ש״ח ע״ד המב״ה שבועה חמורה על דעת המקום ברוך הוא וע״ד הנב״א וע״ד ועל דעת הנשבעים באמת ועל דעתנו כנהוג, ומו״מ ומודים ומתודים הרי הוא פטור ועטיר מכל טו״ת ודו״ד טענות ותביעות ודין ודברים כו״ע כלל ועיקר כי מו״מ מכאן ומכאן לא נשאר מצד לצד שום טו״ת שבעולם. וע״ד אמו״ץ ועל דבר אמת וצדק ח״ש חתמנו שמותינו פעה״ק חברון תותב״א בש״א בשבת א׳ לחדש ... ש׳(נת) ... ליצירה, והכל שריר ובריר וקיים.

שד״רי חברון*

1.	רבי משה פרץ	ת״י	1650
2.	רבי אברהם ן׳ חיים	(לערך ת״י)	
3.	רבי מאיר רופא	תי״ב	1652
4.	רבי יהודה זיו	תי״ט	1659
5.	רבי חייא דיין	תכ״א	1661
6.	רבי א׳ אב׳ אבנדאנה	תכ״ג	1663
7.	רבי משה הלוי (הנזיר)	תכ״ח	1668
8.	רבי יוסף הכהן	תל״ה	1675
9.	רבי אהרן ן׳ חיים	(לערך תל״ה)	
10.	רבי שלמה אבולעפיה	תמ״ג	1683
11.	רבי אברהם קונקי	תמ״ד	1684
12.	רבי אברהם ישראל זאבי	תמ״ה	1685
13.	רבי יוסף הלוי	תמ״ט	1689
14.	רבי אברהם הלוי ברוכים	(לערך ת״ן)	
15.	רבי אברהם חבר	תנ״א	1691
16.	רבי נסים רזוליו	תנ״ב	1692
17.	רבי שמעון חביליו	תנ״ד	1694
18.	רבי חיים אבולעפיה	תנ״ט	1699
19.	רבי יוסף גדיליה	תס״ה	1705
20.	רבי לוי אבוטבול	תס״ז	1707
21.	רבי שמואל הלוי	ת״ע	1710
22.	רבי שמעון אבאיוב	תע״א	1711
23.	רבי יהודה דיוואן	תע״א	1711
24.	רבי דוד מלמד	תע״ח	1718
25.	רבי ישראל הכהן	תע״ח	1718
26.	רבי רפאל יהושע פ׳אלקי	תפ״ד	1724
27.	רבי חיים דוד גבאי	תפ״ה	1725
28.	רבי יום טוב קריספי	תפ״ז	1727
29.	רבי אברהם גדיליה	תפ״ז	1727
30.	רבי אליהו ן׳ ארחא	תפ״ח	1728
31.	רבי חיים זאבי	תפ״ט	1729
32.	רבי חיים יוסף אלישר	ת״ץ	1730
33.	רבי גדליה חיון	תצ״ג	1733
34.	רבי יעקב בונשיניור	תצ״ה	1735
35.	רבי אברהם דרור	ת״ק	1740
36.	רבי מרדכי רוביו	תק״ב	1742
37.	רבי חיים יוסף דוד אזולאי	תק״ג	1753
38.	רבי חיים יצחק קאריגל	תק״ד	1754
39.	רבי יצחק הכהן	תק״ד	1754
40.	רבי מאיר גדיליה	לערך תקט״ו)	
41.	רבי יצחק זאבי	תק״ח	1758
42.	רבי רפאל אברהם ליב אריה	תקכ״ב	1762
43.	רבי עמרם דיוואן	תקכ״ג	1763
44.	רבי חיים רחמים בג׳איו	תקכ״ג	1763
45.	רבי יצחק גדיליה	תקכ״ה	1765
46.	רבי שמעון עדה	תקכ״ה	1765
47.	רבי אברהם רוביו	תקכ״ח	1768
48.	רבי רפאל שבתי הכהן	תקכ״ח	1768
49.	רבי דוד ן׳ מראג׳י	תקכ״ט	1769
50.	רבי רפאל הכהן	תקל״ב	1772
51.	רבי שמואל הכהן	תקל״ב	1772
52.	רבי יעקב אלישר	תקל״ג	1773
53.	רבי אברהם ישראל זאבי	תקל״ד	1774
54.	רבי משה סקלי הכהן	תקל״ה	1775
55.	רבי אליהו גדיליה	תקל״ח	1778
56.	רבי ישראל חיים מלמד	תקמ״ד	1784
57.	רבי משה עובדיה	תקמ״ז	1787
58.	רבי יוסף יעקב מיוחס	תקמ״ח	1788
59.	רבי יוסף אליהו הלוי	תק״ן	1790
60.	רבי חיים דוייק הכהן	תקנ״א	1791
61.	רבי אפרים נבון	תקנ״ב	1792
62.	רבי יהודה ליאון	תקנ״ב	1792
63.	רבי חזקיה יצחק מזרחי שרעבי	תקנ״ב	1792
64.	רבי מיכאל הכהן	תקנ״ו	1796
65.	רבי יהודה ב״ר רפאל נבון	תקנ״ז	1797
66.	רבי אברהם חיון	תקנ״ח	1798
67.	רבי חיים שמעון גדיליה	תקס״ג	1803
68.	רבי יעקב מנשה	תקס״ו	1806
69.	רבי יום טוב אליקים	תקס״ו	1806
70.	רבי יונה סעדיה נבון	תקע״ב	1812
71.	רבי חיים ברוך מאיסטרו	תקע״ד	1814
72.	רבי יצחק יוסף נבון	(לערך תקע״ח)	
73.	רבי משה בכ״ר גבריאל	תקפ״א	1821
74.	רבי יוסף מולכו	תקפ״ב	1822
75.	רבי שלמה זלמן הכהן	(לערך תקפ״ה)	
76.	רבי יצחק ב״ר שלמה אשכנזי	תקפ״ז	1827
77.	רבי יוסף אליקים	תקפ״ט	1829
78.	רבי משה יום טוב	תק״ץ	1830
79.	רבי יוסף דוד עייאש	תק״ץ	1830
80.	רבי יוסף מוטרו	תקצ״א	1831
81.	רבי אברהם קצבי	תקצ״א	1831
82.	רבי מנחם בורלא	תקצ״ה	1835
83.	רבי נתן עמרם	תקצ״ה	1835
84.	רבי נסים אשכנזי	תקצ״ח	1838
85.	רבי חיים רומנו	תר״א	1841
86.	רבי אורי אורנשטיין	תר״א	1841
87.	רבי רפאל יצחק עוריה זאבי	תר״ד	1844
88.	רבי יהודה פינטו	תר״ד	1844
89.	רבי רפאל מאיר פאניז׳ל	תר״ה	1845
90.	רבי יחיאל כהן	תר״ז	1847
91.	רבי יצחק מוטרו	תר״ח	1847
92.	רבי לוי נחמיאש	תר״ח	1848
93.	רב יצחק פרחי	תר״ח	1848
94.	רבי רפאל ישראל אליקים	תרי״א	1851
95.	רבי דוד הכהן	תרי״א	1851
96.	רבי שניאור זלמן	תרי״ב	1852
97.	רבי אליעזר הכהן	תרי״ד	1854
98.	רבי יצחק קלאמארו	תרי״ד	1854
99.	רבי אליעזר יאודה חיים מלמד	תרט״ו	1855
100.	רבי רחמים ישראל הכהן	תרט״ו	1855
101.	רבי שאול אשכנזי (שאולזון)	תרי״ז	1857

* שנת השליחות הרשומה היא שנת השליחות הראשונה. רבים מן השד״רים שהו בשליחותם מספר שנים, והיו אחרים שיצאו למספר שליחויות (פרטי שליחותם ומסעותיהם – עיין: ״חכמי חברון לדורותם״).

כתב שד״רות לר׳ שלמה יהודה לייב אשכנזי, חוטר לאדמו״ר בעל ׳התניא׳ משנת תרנ״ז (1897). חתומים חכמי חברון: ר׳ אליהו סלימאן מני; ר׳ מרדכי חסון; ר׳ יצחק רפאל זאבי; ר׳ נסים חיים קאריו; ר׳ רחמים יוסף פראנקו (אוסף כתה״י, מכון בן צבי)

102. רבי בכור אברהם הכהן	תרי״ט	1859	117. רבי חנוך חסון	תר״ס	1900
103. רבי נסים קפילוטו	תרכ״א	1861	118. רבי בן ציון קואינקה	תרס״ג	1902
104. רבי משה קמחי	(לערך תרכ״ב)		119. רבי יחזקאל שלום מני	תרס״ט	1908
105. רבי אהרן עזריאל	תרכ״ב	1862	120. רבי סלימאן מני	תר״ע	1910
106. רבי ישראל חנוך פרחי	תרכ״ה	1865	121. רבי נסים רפאל פראנקו	תרע״ב	1911
107. רבי אליהו מני	תרל״ב	1872	122. רבי יעקב מני	(לערך תרע״ב)	
108. רבי רחמים יוסף פראנקו	תרל״ה	1875	123. רבי יוסף חיים שרים	(לערך תרע״ג)	
109. רבי שלמה משה סוזין	תרל״ח	1878	124. רבי יעקב חי בורדוגו	תרפ״א	1921
110. רבי אברהם שרגא אשכנזי	תרמ״ב	1882	125. רבי חנניא גבריאל	תרפ״ג	1922
111. רבי לוי יצחק סלונים	(לערך תרמ״ב)		126. רבי מימון הכהן	תרפ״ד	1924
112. רבי יוסף ארוואץ	תרמ״ג	1883	127. רבי יאושע כהן	תרפ״ד	1924
113. רבי יוסף ן׳ ונישטי	תרמ״ג	1883	128. רבי שמעון חי הרוש	תרפ״ח	1928
114. רבי מאיר שמואל קאשטיל	תרמ״ד	1884	129. רבי אברהם פראנקו	תר״ץ	1930
115. רבי מרקדו להבה	תרנ״ד	1894	130. רבי שלמה אוחנה	תרצ״א	1931
116. רבי שלמה יהודה ליב אשכנזי	תרנ״ד	1897	131. רבי נסים ואעקנין	תרצ״ה	1935

מחלוקת "החלוקה"

(מאמר שנתפרסם ב"המגיד" גליון 34, כ"ב באלול תרכ"א (1881), אודות ידיעה מפורטת מה"ג'וייש כרוניקל" הלונדוני, בדבר המריבה בחברון)

"מודעת זאת לכל, כי מימי קדם קדמתה היה הרשיון לבני ארבע הקהילות הקדושות אשר בארץ הקודש: ירושלים, חברון, צפת, טבריא, לשלוח מלאכים לכל קהילות ישראל בכל ארצות פזוריהם בתבל, לאסוף נדבות נדיבי עם אלהי יעקב, אשר נדבה רוחם אותם לתמוך ידי אחיהם היושבים בארץ הקודש, החוננים עפרה וחובקים חרבותיה ... והנה אם גם התעוררו רבים גם שלמים בימינו אלה לקרוא מלא על הדבר הזה, באומרם כי בימים האלה ובזמן הזה לא יצדק הדבר לתמוך ידי המון אנשים הבוחרים בבטלה, אוכלים ואינם עושים ומטילים צורכיהם על שכם אחרים; אבל עלינו בל לשכוח, כי המנהג הזה ר"ל, קיבוץ נדבות עבור אחינו בני ישראל בארץ הקודש, הוא מנהג ישן נושן מאד ושורש בליבות אחינו בני ישראל גזעו מדור לדור. ומי זה ירהיב בנפשו עוז לבטל מנהג כזה, כנטות יד, אשר עליו תלויים חיי המון אנשים רבה, אשר לא הורגלו לעבודה מנוער, וידיהם לא תוכלנה עשות תושיה בשום דבר שבעולם. והנה דעת לנבון נקל, כי בלתי ספק נעשו גדרים ותקנות בין הקהילות ומשולחיהם, למען לא ישלחו האחרונים בעוולתה ידיהם, ומראש הוכחו אופנים נכונים לצדד כל ריב וכל קטטה, אשר תקרה בזמן מן הזמנים בין הקהילות ומשולחיהן. כל שליח, השלוח במלאכות הקהילות לקבץ נדבות־כסף, נמצא בידו כתב־רשיון מאלופי הקהילה, וכתוב מפורש בתוכו, מה שיקבל הוא שכר טרדו ועמלו. השלוחים מקבלים שכר טרחם מעשרה עד ארבעים למאה מכסף המקובץ, אחרי ניכוי כל ההוצאות, הכל לפי המקום והזמן. בשוב השליח לביתו, עליו לתת דין וחשבון לפני האלופים אשר שלחוהו. האלופים יודעים על־פי הנסיון לשער ערך ההכנסה וההוצאה; ואם נשתה אמונתם לפעמים בהשליח בדבר זה, אשר לא יוכלו לברר העניין, אז ישביעוהו בשבועת האלה – ואיש איש על מקומו יבוא בשלום אם הימצא ימצא החשבון צדק ונכון, אז יתנו לו האלופים כתב־פיטורין ויודיעו בו, כי דבר אין עוד לשום אדם עם השליח בנוגע לעניין שליחותו. יוכל היות, כי לא יצדק אופן נתינת חשבון כזה בעיני בני אייראפא, אבל כן היה שם (בארץ־ישראל) מעולם ודרך אחרת לא ידעו. ואף אם אולי יעשו סדרים חדשים בעניין זה בימים יבואו, אבל כל איש יודה בפה מלא, כי דבר נמנע הוא לדרוש עתה מידי השליחים חשבון־צדק מחדש מענייני שליחותיהם בימים עברו, על האופן כשעושים אנחנו באייראפא".

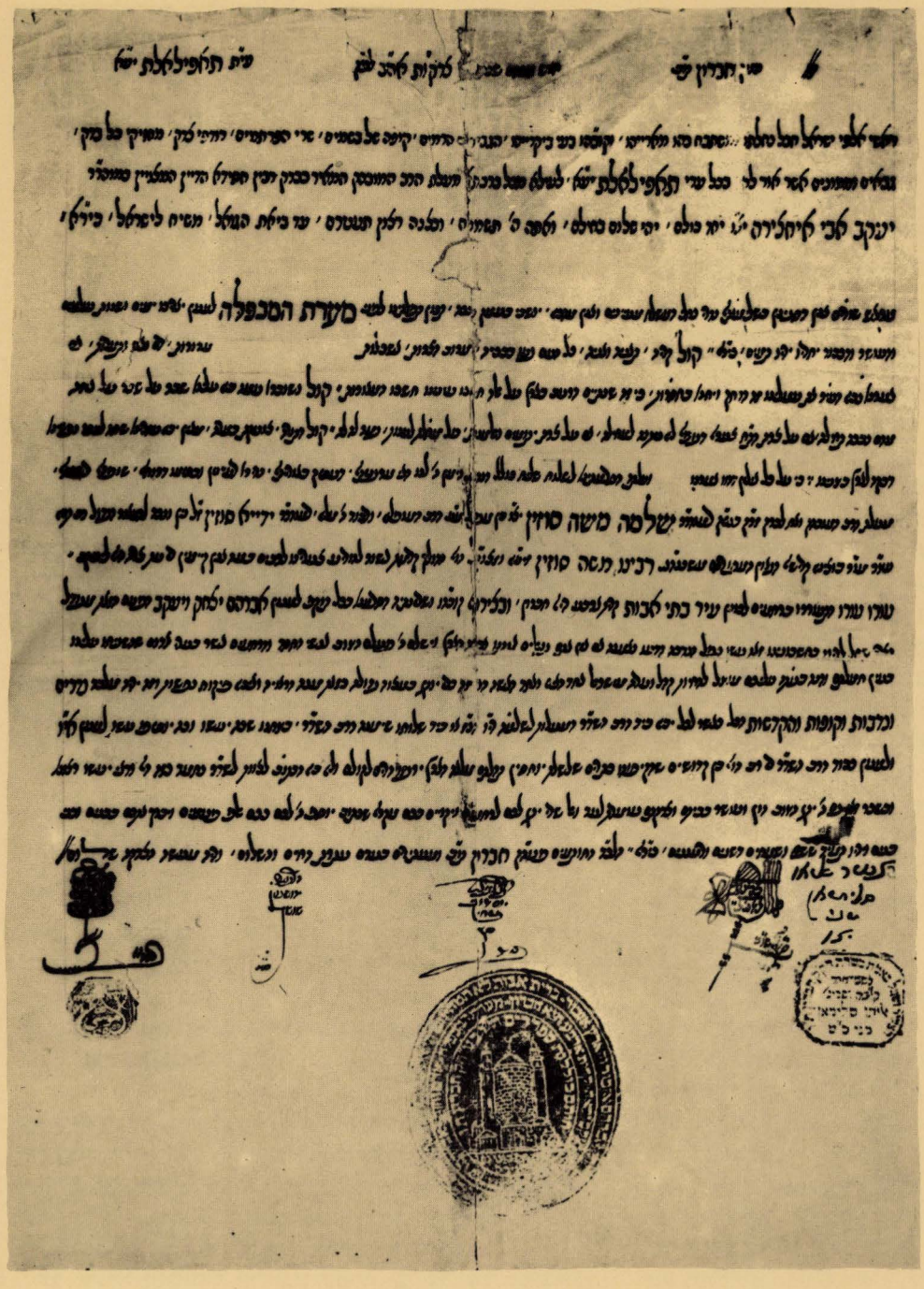
הקדמה זו על סדרי השד"רות בארץ־ישראל היא גם הקדמה למאורעות חברון, שהסעירו את היישוב והדיהם הגיעו אף לחוץ לארץ. בחברון נבחר זה כחמש שנים ר' יוסף שלום לרב ו"בין העניינים אשר התחייב את עצמו הרב הזה לשים עינו עליהם לטובת הקהילה, היה גם כן ההשתדלות וההתאמצות מצדו לשלם מכסף המקובץ במקומות שונים ואשר ימסרו לידו את החוב הגדול המוטל על הקהילה לשלם זה זמן כביר והמעיק עליה מאד ובני הקהילה קיבלו על עצמם לכלכל מכיסם כל מחוסורי העניים והאביונים בתוכם, מבלי אשר יצטרכו לקחת מכסף המקובץ לצורך העניים, רק יהי לכסף מוצא לשלם חובותיהם הישנים".

ברם, במשך כמה שנים לא נהג הרב כך וחובות הקהילה לא הוקטנו. בני הקהילה דרשו, איפוא, מהרב דין וחשבון מפורט על ההכנסות וההוצאות. אולם הוא דחה אותם ב"לך ושוב" ועל אף הודעת הקהילה שאין רוחה נוחה הימנו, המשיך בכהונתו ובמעשיו. משראו בני הקהילה שכך דרכו של רבם, הגישו טענותיהם לפני בית הדין בירושלים, "אשר בידו ניתן העוז והמשרה מטעם הממשלה לחרוץ המשפט בענייני ריבות כאלה". בית הדין הרשיע את הרב, העבירו מכהונתו ואף דרש מהממשלה שתאלץ את הרב למסור דין וחשבון על כל הכספים שעברו תחת ידו.

אילו היה ר' שלום יוסף זה אזרח תורכי, היה זה מן הדברים הקלים לבצע זאת, שכן ניתן היה בידי פחה חברון "לגרשו מכהונתו ולהכריחו לתת דין וחשבון". אולם אותו רב ראה את הנולד והצטייד בדרכון אנגלי ועל־כן כפוף היה לקונסול אנגליה בירושלים. וכאן אירע מעשה לא צפוי: הקונסול האנגלי קיבל את הרב תחת חסותו, שהפך מנרדף לרודף. תחילה חרץ הקונסול את משפטו שעליו להישאר בכהונתו, ולא זו בלבד שאין עליו ליתן דין וחשבון למישהו, עוד העניק לו תוקף וסמכות לדרוש דין וחשבון מידי שני משולחי חברון, שסיימו את שליחותם זה מזמן ובידיהם מכתבי פיטורין, כתובים וחתומים בידי ר' יוסף שלום. שני השד"רים הובאו לפני הקונסול, שדרש מהם דין וחשבון, בנוסח אירופה, דבר שהם לא היו רגילים בו. בשל כך נאסרו שני השלוחים, האחד יליד הולאנד והאחר נתין אנגליה – והכל בפקודת הקונסול וברצון יוסף שלום. כל טרחת עדת חברון להוציא את האסירים היתה לשווא. הפחה, שאליו הובאה זעקת העדה, היה אין־אונים, משום שהאסירים היו אזרחי חוץ ועל־כן מחוץ לתחום שיפוטו. אף הרב לא שעה לזעקת העדה ואף לא לאיומי החרם, שכן "נשען על עזרת הקאנזול האטים אזנו כפתן חרש לכל דברי אמת וצדק. הקאנזול הודיע דעתו, כי אין צדקה אל הבית דין הגדול בירושלים לרדוף עד חרמה (חרם) את איש הבא לחסות תחת צל כנפיו, והודיע אל הרבנים אשר בירושלים, כי לא יוציא את האסירים לחפשי, כל זמן אשר לא יחתמו הרבנים א"ע על כתב מיוחד, אשר בו יודו בפה מלא, כי אין להם רשות לחרוץ משפט על פי הדין על שום איש הבא לבקש מידו (מן הקאנזול) עזרה. אמנם הרבנים לא שמו לבם גם הם לדברי הקאנזול, הבא להתערב בעניינים אשר אינם נוגעים לו, ועשו אל הרב הסורר על פי דברי תורתנו (כלומר הטילוהו בחרם)". בינתיים ישבו שני האסירים בבית הסוהר והרב המשתרר בכוח על העדה לעג לכל.

כתב שד״רות לר׳ יצחק ב״ר שלמה אשכנזי משנת תקפ״ז (1827). חתומים חכמי חב״ד בחברון: ר׳ צבי הירש ב״ר שלמה זלמן ליפשיץ; ר׳ אפרים ב״ר ישראל יפה; ר׳ משה ב״ר מרדכי מייזלש, בעל ׳שירת משה׳ (אוסף כתה״י, בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים)

איגרת שנמסרה בידי השד״ר ר׳ משה סוזין ע״מ למוסרה לפרנסי העיר תאפילאלת (בדרום מרוקו) ולרב יעקב אבי איחצירה, משנת תרל״ח (1878). חתומים חכמי חברון: ר׳ אליהו סלימאן מני; ר׳ נסים בג׳איו; ר׳ מאיר יו״ט פרחי; ר׳ יהושע ן׳ שושן; ר׳ משה בכ״ר דוד קמחי (אוסף כתה״י, מכון בן צבי)

באיגרת מתארים החותמים את מצבם הקשה עקב הבצורת הנמשכת זה כשנתיים ימים. החותמים מבקשים לעורר רחמים בלב בני קהילת תאפילאלת למען יבואו לעזרת אחיהם בעיר האבות.

כתב השליחות לר׳ שאול אשכנזי

כתב השליחות (שתצלומו הניתן ממול הוא מגנזי ר׳ שמואל שאולזון בירושלים), נמסר בשנת תרי״ז לרבי שאול אשכנזי, מנכבדי חסידי חב״ד שבירושלים ובחברון.

כאמור בכתב השליחות, הוטלה על ר׳ שאול אשכנזי השליחות לגייס את עזרת אחינו בני ישראל שבקהילות המזרח: מצרים, צפון אפריקה, ״המערב הפנימי״ ו״המערב החיצון״ גם יחד. בשיגורו של שליח חב״ד לקהילות הספרדיות לא היה מן החידוש, שכן מאז התיישבותם של חסידי חב״ד בחברון קיימו יחסי רעות וידידות עם העדה הספרדית. לעתים יצאו שליחים משותפים לשתי העדות ולעתים יצאו שליחי חב״ד לארצות המזרח. בהסכם שבין הספרדים ואנשי חב״ד משנת תר״ב, ישנו סעיף מיוחד האומר שחכמי הספרדים יתמכו בידי שליחיהם של אנשי חב״ד לקהילות המזרח, וכך נעשה בכתב השליחות אשר לפנינו.

בתקופה זו התגורר ר׳ שאול בירושלים, ובמפקד שנערך בשנת תרט״ו, לפי הוראות משה מונטיפיורי, הוא נמנה ברשימת מלמדי ירושלים, המלמד תנ״ך וגמרא. בשנת תרכ״ו חזר לחברון ונמנה על הנהגת הכולל. במפקד תרל״ה אף נמנה בין חברי בית הדין, בראשותו של רבי שמעון מנשה, לאחר מכן עבר לירושלים ובה מצא את מנוחתו האחרונה.

ראשון לחותמים הוא רבי שמעון מנשה ב״ר משה מסלוצק, מעולי חב״ד הראשונים, שעלה ארצה בשנת תקע״ט והתיישב בצפת. לפי הוראת רבו עבר לחברון ובמשך עשרות בשנים שימש כראש וכמנהיג עדת חב״ד בעיר האבות.

בין שאר ראשי חב״ד בחברון, חתם על האיגרת למונטיפיורי מיום ד׳ בתמוז תקצ״ט; על איגרת השליחות לר׳ יוסף יהודה ליב (מושיוב), על איגרת העידוד לראשי פקוא״ם משנת תר״ד, ועל המכתב לראשי פקוא״ם משנת תר״ו על הרעב שגבר אז בארץ. בשנת תר״ט הצטרף לחתימות חכמי ירושלים על איגרת המחאה למונטיפיורי נגד הרופא פרנקל. עשרות בשנים שימש כאב״ד ופרנס כולל חב״ד בחברון, אולם בכל תפקידיו עסק שלא על מנת לקבל פרס ואשתו זיסא עסקה במשא ומתן לפרנסת הבית (וראה: ״חכמי חברון לדורותם״).

ר׳ מנחם אריה ב״ר שמואל הלוי. אביו ר׳ שמואל ב״ר מרדכי סגל, מו״צ דק׳ ראהטשוב היה מראשוני מתיישבי חב״ד והוא חתום על כתב השליחות לר׳ נתן עמרם משנת תקצ״ד; על האיגרת למונטיפיורי משנת תקצ״ט; על ההסכם עם הספרדים משנת תר״ב, וכן הוא ראשון החותמים על האיגרת לראשי פקוא״ם ועל איגרת ההמלצה לר׳ יוסף יהודה ליב (מושיוב).

על איגרת השליחות לר׳ נתן עמרם וכן על שתי האיגרות האחרונות חתום כבר גם בנו ר׳ מנחם אריה, שעלה לארץ יחד עם אביו, ומילא את מקום אביו בהנהגת העדה. במפקדי מונטיפיורי משנות תרט״ו ותרכ״ו הוא מתואר כ״עוסק בתורה״ ונזכר גם כ״משגיח בביהכ״נ הקטנה בחברון, הנקרא אברהם אבינו״.

בשנת תרט״ו נמנה בין חברי בית דינו של ר׳ שמעון מנשה ובמפקד תרל״ה הוא רשום כראב״ד, וכראש ״ישיבת אהל אברהם ברחוב היהודים וכל מתפללי ביהמ״ד הם תלמידיו״.

ר׳ שניאור זלמן ב״ר אפרים יצחק עפשטין. אביו ר׳ אפרים יצחק ב״ר אברהם, חתום על המינוי שנשלח בשנת תר״ט על ידי אנשי חב״ד לסר משה מונטיפיורי. באותה שנה חתם יחד עם חכמי ירושלים על האיגרת למונטיפיורי נגד הכנסת לימודי חול בירושלים. בנו, ר׳ שניאור זלמן, היה מנהיג כולל חב״ד בירושלים, וכך הוא רשום במפקד מונטיפיורי משנת תרט״ו כ״פרנס הכולל״.

ר׳ זאב וואלף ב״ר אברהם דוב הלוי רשום במפקד אנשי חב״ד בירושלים בשנת תר״ט ותרט״ו, ר׳ יוסף ב״ר משה הלל חתום באיגרת המינוי משנת תר״ט למונטיפיורי וכן הוא כלול במפקד משנת תר״ט.

ר׳ שניאור זלמן ב״ר נחום יוסף (שניאורזון) חתם בשנת תר״ט על איגרת אנשי חב״ד בירושלים למונטיפיורי. לפי מפקד תרט״ו נמנה בין ראשי עדת חב״ד בירושלים כ״קורא בביהכ״נ של ר׳ אליה יוסף נגד ביהכ״נ הגדול דפרושים, שנלקח במשכנתא בסך י״ב גרושים״; לפי מפקד תרכ״ו ״סופר החברות של הכולל״.

ר׳ יוסף יהודה ליב בהר״ח, בנו של ר׳ חיים שו״ב (מושיוב) ונזכר בזכרונות בני חברון כר׳ יושע חברוני, חתום עם ממוני חב״ד בחברון על ההסכם עם כולל הספרדים משנת תר״ב. עבר לירושלים ובשנת תר״ט חתם על כתב המינוי שנשלח ע״י חסידי חב״ד בירושלים למונטיפיורי. באותה שנה חתם בשם כולל חב״ד על איגרת המחאה נגד הכנסת לימודי חול לירושלים. במפקד תרכ״ו הוא רשום כגבאי בבהמ״ד חב״ד ״בית מנחם״ שבירושלים (וראה: ״דמויות״);

ר׳ יעקב זבולון ב״ר יוסף יהודה ליב (מושיוב) בנו של החותם הקודם, אף הוא מראשוני העוברים לירושלים, נפטר שם בשנת תרכ״ז.

ר׳ דובער ב״ר שמואל הקטן, כלול במפקד תרט״ו בין מלמדי כולל חב״ד בירושלים ״דוב בער הקטן״ ולו שלושה תלמידים לומדי תנ״ך וגפ״ת.

הממליצים מבין חכמי הספרדים היו מנכבדי העדה: רבי עבדאללה חיים בנו של רבי משה חיים, רבה של בבל שעלה לירושלים ונמנה מחשובי הרבנים בעיה״ק.

רבי חי ידידיה סוזין שנמנה על רבני ירושלים ועסקניה, ורבי חיים פאלאג׳י, רבה של איזמיר, שאין צורך לעמוד על פועלו, אך מן הענין לציין את דבריו על החובה לנהוג כבוד בשליחי אר״י ״כל רב ומורה צדק בקהל עדתו תהיה השגחתו על האורחים הבאים מארץ ישראל ... ויהיו הם מריקים שקיהם צרורות כספיהם, ואפילו אם יהיה שליח לעצמו ... כי הוא בא ממקום קדוש, וידענו נאמנה שאילולי תפילתם של יושבי א״י לא תהיה, חס ושלום, תקומה של בני חוצה לארץ״.

בצלאל לנדוי

ערוך מרחוק את הרוש ולם תעלה על לבבכם

הסכת ושכוע יש׳ אל אחינו מרחביניו ידידי ישורון עב קדוש אוהבי חליצ׳ ירך לבבכם מקול ענות חלושה אשר תשיח אמריהם
מיארץ הקדושה באפס אוניים לשועע אל ההרים וקול להרים כשל קו מר צורה תתנועים צפונה בבכי נקשו על פתחי נדיבות אחיני
נואריני בכור נגשיני בשבר לבביו ברמע עיניו בצר ריחיני בחשכת הארינו נבוכה שיעיכם נרפוק דלתות לבכם
הטו נא אזניכם עימו לבבכם ותחי נפשכם וישמיעה אליכם ממעון קדשו מן השמים:

אוהבי ה׳ נזיון

נדבי׳ ריתים שפלת ירחם ובית חרון ורשלם ונוי ככם כפי אלעים ובית הכנסת כפי שלעים
תוניס עיר ואם בישראל ותראבליס עיר ואם בישראל קוסקינטינה עיר ואם בישראל ווהראן עיר ואם בישראל ווהלי כמאן עיר ואם בישראל
מערב הפניכי׳ ירבת נין וחבת ירושלם
קול כחל המערבי׳ חברון עיר מערת המכפלה ירושלם עיר

הנה אנחנו בקרוש עולת שם ה׳ אלהי ישראל אשכנזים חבר והן עתה והנה אכנס הריעב חזק בארץ הברון וירושלם עיר
בסעריות ורבאשר עתה קול הקריה הנכה מים ואהה ה׳ קדם מעכרים
ובכן שאול אישכנזי עיר כל עדת קדוש אשכנזים חבר
תרוכות ה׳ ירושלם
פיקוח נפשות עני עלים ירושלם
ואנחנו רחל אבנו חגי זכרי מלאכי שמוא הנביא שבעים סנהדרין אבנר בן נר עתניא בן קנז ישראל
אשכנזים חסידי חבר חברון וירושלם שלום

בית פעיהק חברון תובב"א, יום חדש כסלו שנת תרפ"ט

הלקבל הגדול לחזי כוותה, מלך רומן זכוותה, ההגה מבין
ומשפים בקצות כוותה כ"ה יצחק נוכבזוק שליט"א
יקי. ציון לעיר ומגן לאבות בחברון
רב ראשי נשיאי פוליפולי שליט"א

רב נכבד וימלך נשלה ! רב השלום כוהל !

זה כמה יקבצים כמעשה קרוב
לשנה שנתבטלנו ד'קלות מכתבנו (תשובה על מכתבכם) אנו התעכל עוד על יכל להכנות לשום אחרת
משקלות תברון תגיד עד אריכות הכלבי במיוחד, ובעת ההיא לא רצינו להוליך להלא —
ולהביא כי התשובה כעלות לא יקלת מפי שם עברנו מיום הנסע אללות בכל מקום שתתינו בפולס
בעולה לחל שכבר שבר ימין ושהגיע יגיד שיכנו לשולח שלך. ונפרט כי בעת ההיא לא נשלחה הדין
לשלך טובתן. רק הכד קיים עד המעלה היה. שם כי שם שלד השלחן היה לשלנו לן קיימה. ועתה —
בקשנו מלות השלך שלנו הכד שמעתן חי הרוצ היא כי לאכי שכבר לא לרצון הכד השלך על שהלך מסכ
צריך שיהפה עד שיגמור השלך הנל כלומר לאכי שנה ושבתנים יתחל לקבץ של הגבלות מחות שנת
יכשל.

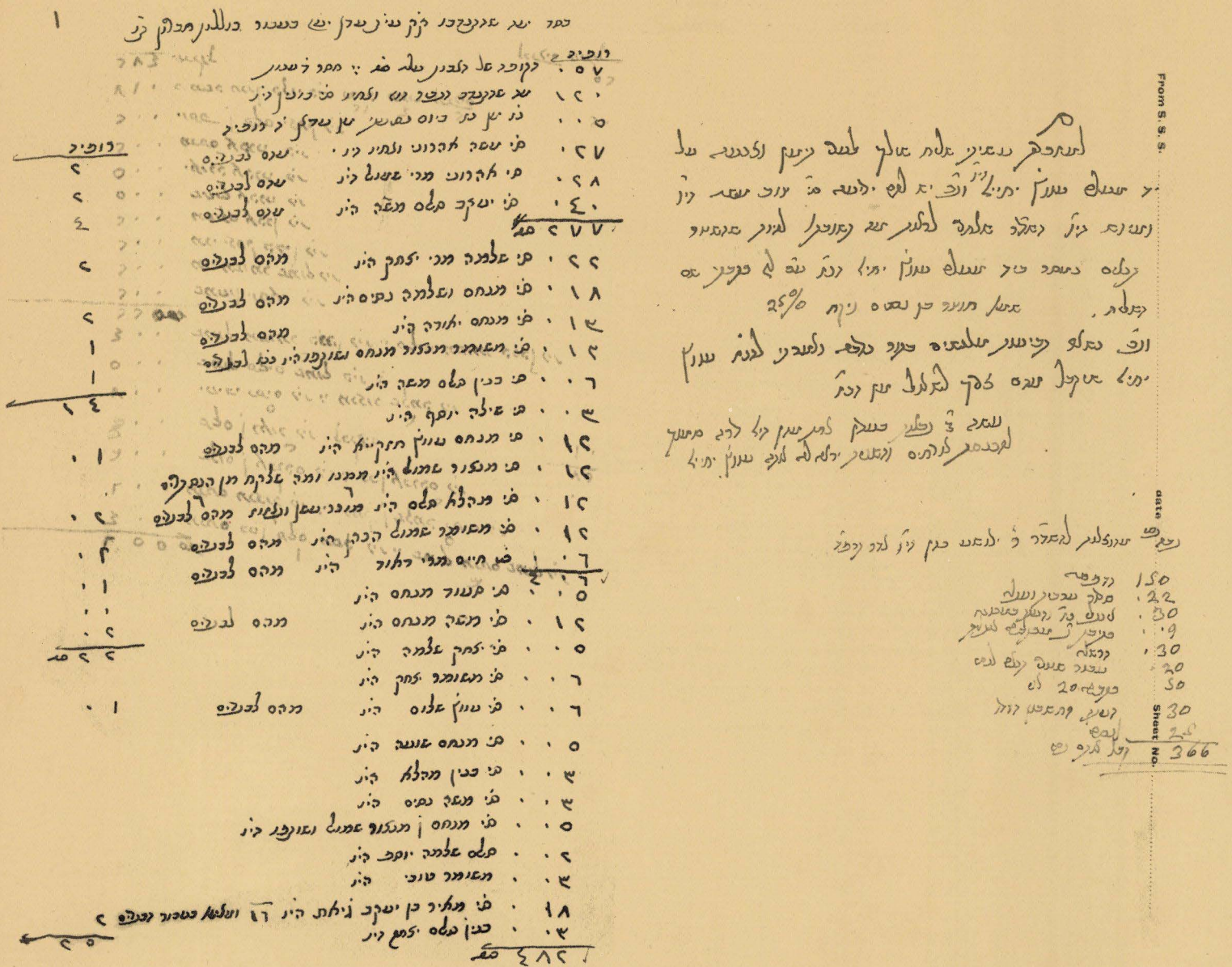
והנה בשתה מצלתנו קובה לנפשינו לעשות בלהבות ולקבץ מלעשבת ולהזכירנו כי כסף טוב
התעתקן הלינן ושתל מעתה להעלילן הדינן מלקוחתי. גם השלך שלנו הכד שמעתן מי הרוצ הנל
שלך כעלות לעבות העולם ישל הנקלה סעת כמקות תנשב ישל, שיבות לחזה לאר שכבר גמר שלך
כשלך, ושבם הלבות הקלנים והתן והעבים ושלאלעתי ניתנים שבשקלי קיים לאכשר הלל מברין
השתיקה, הנה מתחשבים לפני כתר כי יתעוללו רחמין על שעב עיקר. ועל לחץ בני לב לאר
להעות לתן קצבת לקל לפתח העבים הלופקים על פתחנו וללתיתינו. גם יום ובפקים כמר הבן
לנו לפס ונזיה ולן נמות, ושעד הפעם לנו חוקרים של לבריכו מכתבנו הל כי קלוב לפתוח שנתי
תעת שבקבנו מלקני השלה שמחזק לקבץ לנו הכבה שלת לן היה בלפנדות לשלוח שלך, וביחוד —
נשבר כתבנו בעם תעת שבקבלנו נבית בשלתי ושגיה ישל בלתלעתי הכד כ' כחות פלתק הל,
והן לן נשלם מכבונו כי כל היעוב נוסף ולולן מי רק הנוחת להקבת הלילשונים כתלקיים את קבן
לקבל שלים מלהק ומה לנו לים. ולמחנן בסוקים שלת לא ימצלן חלילה לעבים לחלים שלנו למחות
בקב את מבפעינו ולגלוף בשה ומות ליעבו ציהק, הנה כבונו הנם יבה על קלקס לחמ כי
לן נקה מי שנוסה להעת תבקנו ומה הלילשונים. וכבר כי לן נלמין כי ימצלן לעבים פלאן שנים מלפולי
הלפנדעתם בילחתם ובקבתם ובלבשתם ומהבני לחלשת הלך ושנבים ומסנים.

לנלן רב גדול! אל ימשכון לפנין לחפי שלכות ביצלנו מפי הלומללים על כשלנו כלפנר ירבן לת
לכסם עלהילם מלפכות רשב שם השפלתנו לשלוח בשלן לשם כ' שמעתן הנל

לנלן לן נשבח לת כל המעבות שלת השפיע על ברכי שבלן שנה שהיעתן בשנה לנלן קבנים שנים
ממלבות הנל ושבו בני ביתו ולן שנה שנה יוצא הלליה ניקליה בשנה כל שנה שנים הל שנים שנים
זוללים לתפוסה שב קברנן שהם לנלן שנה שנה לבשנו שנים לשלן קלין. שים ושנים של —
לן ניעלם לכלך שב בקלנו ושנה רחמנות שנה ברכי שנה נלנן מלשתו לשנות שנים הל שנה
בשנה בשנה. כלשנה לן נלה ולן יהל, וכן נלה כי שם שנה שלנו שלנו על שנה
שנה הכבנה בשנה כ"ב. כלשנה לן נלה ולן יהל, וכן נלה כי שם שנה שלנו שלנו על שנה
שנה הכבנה בשנה כ"ב. כלשנה לן נלה ולן יהל, וכן נלה כי שם שנה שלנו שלנו על שנה

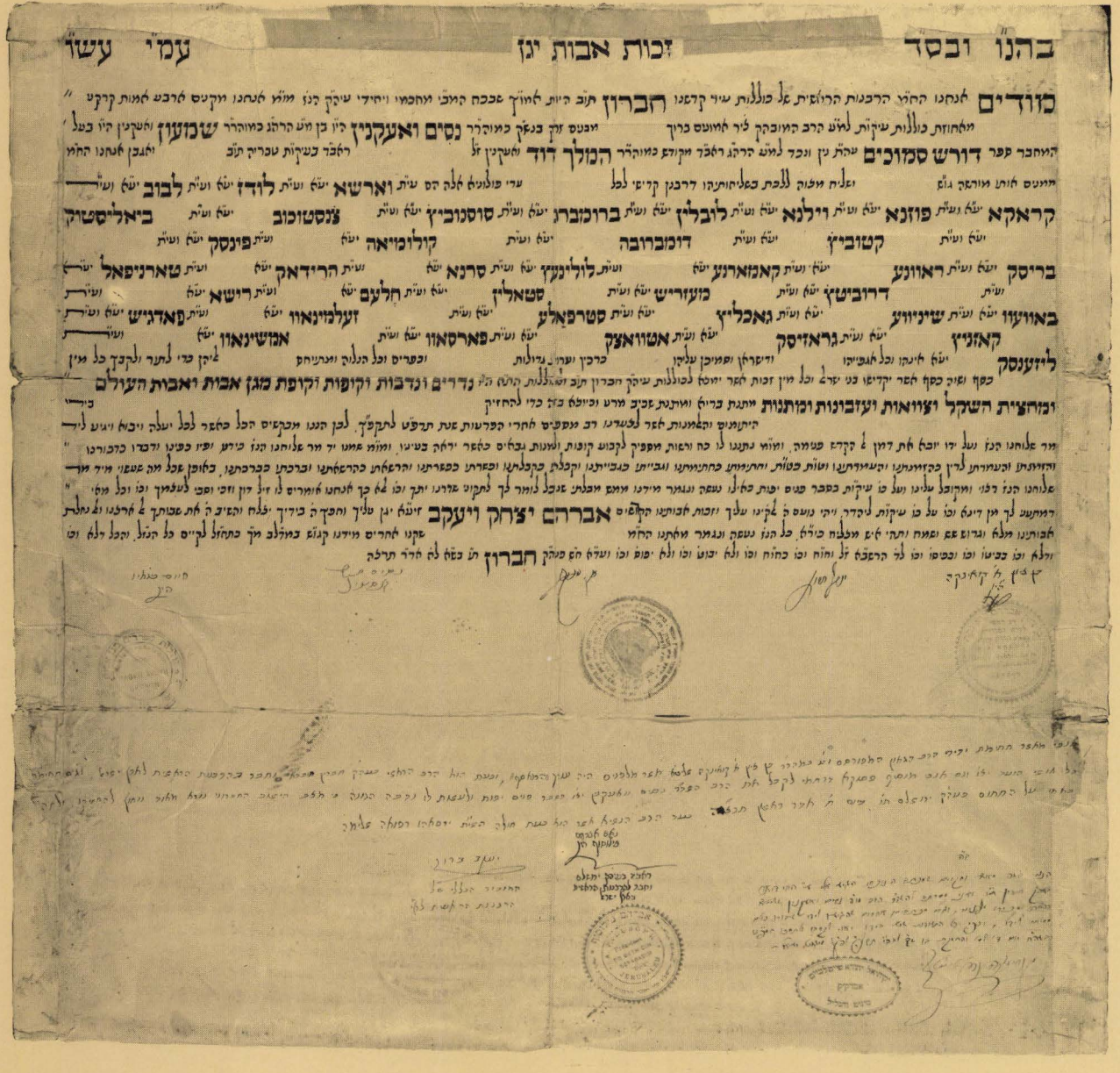
מימין: איגרתו של רבינו חנוך חסון שנשלחה לרב הראשי בטריפולי ר׳ יצחק בוכבזא, באדר א׳ תרפ״ט (1929). באיגרת מבקש ר׳ חנוך חסון כי רבה הראשי של טריפולי ישתדל להוציא רשיון ממשלתי לשד״ר חברון ר׳ שמעון חי הרוש לפעול בתוניס (ארכיון כוללות ״מגן אבות״)

למטה: שני עמודים מתוך פנקס השליחות של שד״ר חברון, ר׳ יאושע כהן משנת תרפ״ד (1924) (ארכיון כוללות ״מגן אבות״ (אוסף רחל חסון)

למזכרת עשיתי שליח שילך לערי תימן וצנעא, ע״י מועלם עוואד יחיא הי״והי״ו וג״כ יש להם ידיעה סניור טוב משה הי״ו ומיוש הי״ו (מעדן). השד״ר שלחתי לראות מה תשובתו להיות שהשטר תנאים נמסר ביד מועלם עוואד יחיא הנז׳ ע״כ לא כתבתי שם השליח. שמו חוטר בן נסים (מעדן) ויקח 25% וכ״כ נשאר תביעות מאנשים בתור נדבה ואמרנו להנז׳ עוואד יחיא שיקבל מהם צריך לשאול מן הנז׳. עשה ב׳ גבאות בעדן אחת מהן היא לרב סמוך להכנסת אורחים והשנית יראה לה אותה עוואד יחיא.

כתב שד״רות שניתן לר׳ נסים ב״ר שמעון ואעקנין, בשנת תרצ״ה (1935). חתומים: הרב הראשי לעדה הספרדית בחברון ר׳ ב״צ אברהם קואינקה; יוסף חסון; אברהם פראנקו; נסים חיים קאשטיל וחיים בג׳איו. מאשרי החתימות: הרב יקותיאל יהודא טייטלבוים; ראב״ד ירושלים, הרב אברהם פילוסוף ומזכיר הרבנות הראשית, יעקב ברוך (ארכיון כוללות ״מגן אבות״)

איגרת השליחות לר׳ חייא דיין*

״מקרית ארבע היא עה״ק עיר הקודש חברון תוב״ב אכי״ר״ תיבנה ותכונן במהרה בימינו, אמן, כן יהי רצון.

שרים ישרים, אבירים גבירים, הדורים אדירים, נגידים ידידים, העומדים על הפקודים, רודפי צדק, מחזיקי כל בֶּדק, להקים ברכַּיִם כושלות בצדקה ובמשפט וחוקה, להשביע נפש שוקקה, בּוּקָה ומבוּלָקָה, דקה מן הדקה, אוכלוּסָא קדישא, מכללא איתמר ובפרוּשָׁא, אבן הראשה, אנשי חיל יראי אלקים רבֵּי פעלים, כל פרָיָם קֹדש הִלּוּלים, לחונן דלים ואומללים, עליהם יאמרו המושלים: רחמנים בני רחמנים, הגבורים אשר מעולם אנשי השם, צֶדק לבשו וילבשם, מאירים ומזהירים, לארץ ולַדרים, באונם והונם, לעשות רצון קונם, אחינו אנשי גאולתנו שבכל קהִלות תהִלות ישראל, אחינו ובשרינו אשר בגלילות ארצות המערב יצ״ו ישמרם צורם וקונם, ועל צבאם ראשיהם, זקניהם, שופטיהם ושוטריהם, פרנסיהם, גבּאיהם, שבכל עיר ועיר, מדינה ומדינה, מקום אשר דבר המלך מלכו של עולם מגיע, ועטרות זהב להם, מלכי ואִפרכי, עורכי מלחמת דת השערה, בפלפול וסברא, יושבי על מִדין, יודעי דת ודין, החכמים השלמים, הדיינים המצויינים, הרבנים, ה׳ עליהם יהיו, יציצו ויפרחו כגפן ורעננים מעתה ועד עולם, חיים עד העולם, אכי״ר אמן, כן יהי רצון.

ארץ הקדושה רעשה ומתרגשה, אשר היתה כאלמנה ניזונת מנכסי יתומים, משועבדים לבעלי חובותם, אלו הן עבדי מלוג המתפרצים על אדוניהם, על ה׳ ועל נחלתו, כרחל לפני גוזזיה נאלמה, ותלבש הסת׳(ר) קדרות, לא תואר לה ולא הדר, עם הנכרי בחצר, מקום המשפט שם הרשע, בני מרר׳(י) מחל׳(י), יום יום ידרוסון יפוצצון אל סלע המחלקות, שלש איבעיות ביום, תשעים ותשעה אומרים לבוס ואחד אומר לחַלֵּק, לזה שומעין שאמר כהלכתן, לחתום פי שטן, ויורו המורים במגיפתן, ובגידופן כמו פתן חרש, ועקיצתן עקיצת עקרב, ואף כל דבריהם כגחלי אש, כי לא ישנו אם לא יֵרֵעו, ישחיתו יתעיבו עלילות, לקטוף מלילות, מלילה אחר מלילה, ומסלדים בחילה, ולא יחמול, לכל מקום אשר יהיה שמה הרו׳(ע) ללכת ולכסות לעדת אב׳(י)ר׳(ם), בזוזי בתר בזוזי, לבלוע דת׳(ן) ולכסות לעדת אב׳(י)ר׳(ם). לחדשים יבקר׳(ו), הצר שואל והשופט בשילום, פעם אחר פעם כהולם, פעם לתמידין שלא כסדרן ומוספין שלא כהלכתן, מלבד עולת התמיד ונז׳(קה), וחדל להיות צ׳(רה) אורח צדקה, הלכוף כאגמון ראשנו, ושק ואפר יוצע לרבים, כי כל תנויי דילן בסדר נזיקין, אלו הן הגולין ואלו הן הלוקין, זה אומר כְּלה שלי ויחלוקו, זה בא בחניתו וזה בא בקורתו הכה ופצוע, וארח לחברה עם פועלי אָוֶן, את ברש״ע מלך עמורה ומלך בֶּלע הוא צֹעַ׳(ר), וקוינו לשלום וָאַיִן, לעת מרפא והנה בעתה, ויאו׳(ר) לנו בחברון. אורו ארוֹר יושביה, וה׳ פקד את צ׳(רה), כאשר המר הזמן שינוי רע ושינוי אש׳(ם) והארבה נתרבה כחול ימים, ואכל את כל עץ העץ וכל ירק עשב לאכלה, כלחוך השור את כל סביבותינו, האוכלים למעדנים גִּשמו בחוצות, האמונים עלֵי תולע חבקו אשפתו׳(ת), והרעב כבד בארץ, והמשיג להם שעורים משמורים, לו שֵׁם בגבורים, עוללים שאלו לחם פורשׂ אין להם, שאל ישאלו לזונם, לאמותם יאמרו איה דגן בלא יין, כי אין הארי נוהם אלא מתוך קופה של בצ׳(ר), פצע וחבורה ומכה טריה, לא זורו ולא חובשו, וירום תולעים ויבאשו, נלאה להליל, יום וליל, מדוע לא עלתה ארוכת בת עמי, והיתה כמטרה ביד כל צר ולוחץ, מקול מחצצים מוצצים דם לבנו בחזקה, במקום שאין ידם (משגת) לשונם מגעת, את המהומה ואת המגרעת, לשאת ולספחת ולבהרת, צרעת ממארת.

העברי׳(ם) הביטו וראו את כל הרעות, החולפות ובאות, עלינו בהמיר ארץ על יושביה, והשטן עלה והצליח, ונכנס בחו׳(רי) אף, והקים מלחמה במהומה, בן אחיו ובן גרו, גורי אריות, וכשל עוזר ונפל עוזר, בפתע פתאום בין אדום ובין העָרָב ובין בני קדר, ונהרגו פתע פתאום איש באחיו ואיש ברעהו, יד ליד לא ינקה, ירי׳(ע) יריע אף יצריח, אל אוהבי ד׳ יתגברו, לשלול שלל ולמהר חש בז, עד כי ערומים הפשיטונו, נשינו טפינו ועוללינו, המונים המונים ברוב חרונים, ומחמדינו לאין נחשב להם, ונכנסו להיכל

* בשנת תכ״א (1661) שלחו רבני וראשי קהילת חברון את השליח ר׳ חייא דיין, מחכמי ירושלים, בשליחות אל ״גלילות ארצות המערב״ (ארצות צפון אפריקה). העתק איגרת השליחות נשתייר במשפחת קנשינו, המשפחה היהודית החשובה ביותר בוהראן (אוראן) שבאלג׳יר. איגרת שליחות זו, שהיא הראשונה מאיגרות־השליחות מחברון, מתארת את מעמדם של יהודי חברון במאה השבע־עשרה, ואת השיעבוד שהיו משועבדים לשליטי העיר באותה תקופה.

ה׳ והפשיטו את כתנת הפסים אשר עליו, ויפשיטו תורת אלהינו הלוך והפשיט, וניתַח אותה לנתחיה. ולולי פס ידא יהבא כספא ודהבא, כמעט היינו בכל רע, בתוך קהל ועדה, לשמצה בקמינו, בארצות אויבינו, להמרות כבוד בנות העדינות, תחת בושם מק וכי תחת יופי, כאשר היתה ונהיתה ביניהם ברחובות קריה למעצֵבה, ישכבון נשיהם לעיניהם ואת בנותיהם בַּשביָה הוליכום, הובילם לארץ צִיה וצלמות.

את כל אלה ראתה עינינו. אחינו הסירו לב האבן מעליכם והתבוננו, וקראו למקוננות ותבאנה, ותשאנה עלינו קינה ואנינה, על כל הרעה הבאה עלינו, אויב וחרב ורעה ורעב ושבי וביזה, מעמא פזיזא, ויפוזו זרוע ידינו, בתת לכסף מוצא, יורדים ועולים באף רחימה, כי קצף רב קצ׳(ף) קצף עלינו, צרור המור ולענה, וישטמונו בעלי חצים, ויורו המורים סורר ומורה באצבע, להתעולל ולהתגולל עלינו, ולקחת אותנו לעבדים ואת חמודינו. מה נדבר ומה נצטדק, האלהים מצא את עוון עבדיו, מה יתאונן אדם חי גבר על ילדיו יוצאי חלציו, צו לצו קו לקו, צ׳(ער) שם, ס׳(ער) שם וכל הגדול מחבֵרו יצ׳(רו) גדול ממנו, לצרור צעדי אונו, ואת כל ונוכחת, ופשתה המשפחת, ככובד אבן החובות, אשר פרות ורבות עלינו עלות במעלה עקרבים, בשער בת רבים, עד כי עלו לשבעת אלפים גרוש(וש) בנטל העול לעוברי רצונו, אלוף שַמָּ׳(ה) אלוף בָּזָה, ושלהבת הנֶשֶׁף עולה מאליה ואינה יורדת, ותעש הארץ לקמָצים, כיפין ע״ג כיפין, לחדשים יחדשו גזירותיהם, לכבוד ערשם מרבדים ומחצלאות, משכב ומושב, וקדירות למאכלם ולפת בָּגָם, הוא בצ׳(ר), ונרות להעלות מהם תמיד ופתילות ב׳ לנר אחד, ככה יעשה לכל אחד, די מחסורו לבלתי יתעַוֶּתו אנשי החיל להכנס לבית היהודים האומללים ולהעמיד דלתות להיכליהם, ולטאטא בכל מקומות מושבותיהם, ולא זכרו את כל אשר עשתה ויבקשו עקיפין לשלוח יד, לומר מה זה חוקה חקוקה עליכם בעט ברזל, הלא לנו הם, הבה לנו עזרת מצר, בוזו כסף זהב. ויאכלו גם אכול את כספנו, וצרור הכסף לקח בידו לרדות מכת מַרדוּת, עד שיאמר רוצה אני למלאות תאוותיהם, הלך ילך ובכה נושא משך הצ׳(ער), בבוא כשואה פחדם, בבוא עלינו צרה וצוקה, איש זדון מכֶּה בעֶברה, לממשל ממשל בארצנו. אשתקד ויעל עמו גם רכב גם פרשים הרבה מאד, ויפרוץ פרץ על כל גויי הארץ, ויעש בהם משפטים אשר לא ידעום ולא שערום אבותיהם, כי האנשים אשר היו עמו חיל כבד מאד, ושָבר מצבותיהם, והרס את כל משכיותם. ויעש בנו משפטים גדולים ועצומים וחוקרים אשר לא טובים. ויאספו בחירי העדה אל משמר כעשרה ימים, עד כי לקח ממנו סך רב ועצום, ולקחנו ההפסד בנשך ותַרבית, עד כי עלה לששה חדשים לאלף ומאתים גרושוש.

על זה היה דָוֶה לבנו, ועל אלה חשכו עינינו, על הר ציו׳(ן) האבות, שממֵם וח״ו שועלים יהלכו בו, וקול ברמ׳(ה) נשמע מהיכל האבות בחלחלה: אוי לבנים שגולים מעל שלחן אביהם הביטו וראו אם יש מכאוב כמכאובנו, אשר עולל לנו, אשר הוגה ה׳ ביום חרון אפו, ואין יום שאין קללתו מרובה מחבירו, וצר לנו המקום נייר ודיו לספוד לצ׳(רה) ולבכותה, כי אין צרה פוטרת חברתה אפילו כמלוא נימה. ואילו פינו מלא קינה ושפתותינו צ׳ (ווחות) כמרחבי רקיע, אין די לקונן ולאונן על כל תלאותינו, כי לא נרפאו צירי מחלתנו. מלבד עלילות בית החיים לקדושים אשר בארץ המה אצל אדוננו ישי אבי דוד ע״ה. שבכל יום ויום עומדים עלינו לאיים איומים עזים לאמר לחרוש על גבן, ומאריכין למעניתם בשפת חלקות, ולשון מדברת גדולות, וקול המולות עד רצותם. מלבד המצטרך לחזק סדקי חצ׳(ר) קדשם בבוקי סרוקי אשר הפָרוץ מרובה על העומד, ולקופת העניים יתומים ואלמנות, ות״ת ותלמוד תורה רבנן ותלמידיהן לא יתנו דומִי להם בהסגרות וישיבות ומדָדים שינה מעיניהם, לוחמים מלחמתה של תורה בפלפול וסברא משמרות משמרות, חצות לילה יקומון להתפלל ולהתחנן בעד אחינו שבגולה. מלבד שמן למאור להעלות בבית ה׳ בלילות לת״ת ולהעלות נר תמיד בשבתות וי״ט ויום טוב, ולהכנסת אורחים לרַחקות ולטבחות, מִטה ושלחן וכסא ומנורה לבאים להשתטח על קברי אבותינו הקדושים אברהם יצחק ויעקב השוכנים אחר כתלנו. גם צרכי בקור חולים, כי אנחנו יושבים בארץ הטב טובה מכל טוב. כל אלה חברו אלה עמק השְדים נדים ארורים צוררים המה לנו.

אשר ע״כ על כן לרוב תלאותינו היה ראוי להיות השלוחים יוצאים עשרת אלפים בחדש חליפות על כל דברי האֶגרת הזאת האוגרת מגור מסביב מכל האלה אשר על חברון חלה, מאוגרת בת מחלה במר וחלחלה, וקול יילל, ברחובות קריה נאמנה. ועל מי יש לנו להִשען זולת על רחמי שמים ועל רחמיכם. על כן אמרנו לשלוח ציר להודיע צ׳(יר) צ׳(ירנו) ה״ה פלפלא חריפא צ׳(יר) המעלות, בתהִלות כלולות,

החכם המרומם, בר אַבהָן ואורָן ובר אורין, כמה״ר חַייא דיין נר״ו, שלוחא דאבות ההולך קדמת אשור מאסף לכל מחניכם, לדפוק על דלתי פתחי נדיבותיכם, להתחנן ולהתנפל לפניכם, להסיר מעלינו את המות הזה ולחון ולחמול עלינו ועל טפינו ועל עוללינו, ולמה נמות ברעב לפניכם, ואחינו בשרנו אתם וגואלינו מעולם שמיכם.

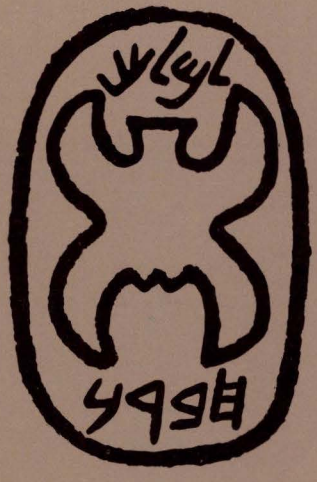
ומי לה׳ יקרַב ויבוא להלביש רכות בשרו עליו יכאב מאורכי נפשו משופכי מסלות מגלגל החוזר יחמול עלינו, כי לא במותו יקח הכל לא ירד אחריו כבודו, רק צדקתו היא תעמוד אליו, ובפרט במקום הקודש הזה, אשר אליו יאסוף רוחו ונשמתו עם כלל נפשות חסידיו העולות למעלות דרך חצר הפנימית חצר גְנתָא דעדן, היא מערת שדה המכפלה די בירושלים (צ״ל: בחברון), וכל ארעא קדישא בתוכם מתקפלה. וכל הקודם זכה, וזכות הרבים תלוי בו, וימהרו להחיש מפלט לנו במנה יפה, כמו שחר נשקפה, כי שעתא דחיקא לנו טובא, ברכו עמים אלהינו וברכו מקום משכן אבותינו הקדושים אברהם יצחק ויעקב ולאמהות השוכנות אחר כתלנו, והעלו את זכרונם על ראש שמחתכם. ותשואות חן חן למעלתכם על כל הטובה אשר הפלאתם לעשות עם שלוחנו, ציר אמונים החכם הנעלה כמה״ר שלמה זאבי נר״ו, ונִראה ונרצה לפני האבות לריח ניחוח, וברכנו את שמם על כל ברכה ותהִלה, ואנו ליהוליה עינינו, יושיעכם ירגיעכם, אורך ימים ישביעכם, ועל מי מנוחות ינהלכם, כחפצכם וכחפץ מרירי־יום דרושים על המחיה ועל הקלקל׳(ה). החותמים פה קרית ארבע עה״ק חברון בסדר ותעל שועתם (פרשת שמות) שנת בצדקת רב להושיע לכם תכ״א״.

(חתומים:)

ר׳ אברהם ן׳ חנניא; ר׳ יצחק פאיש; ר׳ פנחס בר״א ן׳ ארחא; ר׳ חנניא אישפיריאל; ר׳ חייא זאבי; ר׳ יוסף ביזיטי; ר׳ ברזילי הכהן; ר׳ לוי נעמיאש; ר׳ שמואל אבוהב; ר׳ אהרן ב״ר אברהם ן׳ חיים; ר׳ חיים כהן; ר׳ יצחק רפאל אשכנזי; ר׳ אברהם די שׂיגורא; ר׳ בנימין זאבי; ר׳ אליא מזרחי; ר׳ יצחק אליעזר ן׳ ארחא; ר׳ יעקב גאטיניו; ר׳ עזרא קלדירון.

מצבותיהם של ארבעה הזוגות הקבורים בחברון (מתוך כתב־יד עברי מאוייר שנכתב בצפון איטליה בשם:
'אלה מסעי בני ישראל', משנת שנ"ח (1598), לערך

שער רביעי

אגרות ורשמי ביקור

נחום גוטמן / המרכבה בימים ההם — מאוסף הצייר

שַׁבְּחִי עִיר הַקֹּדֶשׁ חֶבְרוֹן תובב״א

כְּמוֹ שֶׁכָּתְבוֹ רז״ל וְעַל פִּי זֶה יִסַּדְתִּי שִׁיר טָמוּן בָּרֶמֶז

לַחַן אוֹחִיל יוֹם, יוֹם אֶשְׁתָּאֶה, סִימָן
אֲנִי מֹשֶׁה בֶּן רַבִּי יוֹסֵף סְתְהוֹן חָזָק*

אֲהַלֵּל בְּקוֹל תּוֹדָה, שֶׁבַח עָרֵי יְהוּדָה, יַרְאֵנִי זִיו כְּבוֹדָהּ, קִרְיַת אַרְבַּע הִיא חֶבְרוֹן.
בָּוֶה אֲוִירָהּ מַבְרִיא, יִתְרַפֵּא עָדֵיךְ בָּרִיא, וְיִתְגַּבֵּר כַּאֲרִי, בְּתוֹסֶפֶת וְיִתְרוֹן.
יִמָּלֵא פִּי תְהִלָּה, לְמִעֲרַת הַמַּכְפֵּלָה, מְסֻגֶּלֶת הִיא לִתְהִלָּה, בִּזְכוּת יְשֵׁנֵי חֶבְרוֹן.
מְקוֹם אֲבוֹת הָעוֹלָם, הָרְחִיב לָהֶם גְּבוּלָם, כְּפִתְחוֹ שֶׁל אוּלָם, הַדַּר כַּרְמֶל וְשָׁרוֹן.
שִׁשִּׁים רִבּוֹא אַמּוֹת, רֹב עֹז וְתַעֲצוּמוֹת, יוֹדֵעַ תַּעֲלוּמוֹת, קִיחָה מִשְּׁדֵה עֶפְרוֹן.
הֵן כָּל אֵלֶּה פָּעַל אֵל, רֹב פְּעָלִים קַבְּצְאֵל, כְּמִסְפַּר בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, יָאֵר לָהֶם בְּחֶבְרוֹן.
בָּהּ דֶּרֶךְ שַׁעַר עֶלְיוֹן, גַּן אֱלֹהִים אֵל אָיִם, יוֹשֵׁב בְּסֵתֶר עֶלְיוֹן, נִשְׁגָּב הוּא יוֹשֵׁב מָרוֹם.
נְשָׁמוֹת הַצַּדִּיקִים, בָּהּ אוֹחֲזִים נִדְבָּקִים, הַדְּבָרִים עַתִּיקִים, מִשָּׁם יוֹצְאִים לַמָּרוֹם.
רַב אָדָם הַמַּעֲלָה, הָיָה רֹאשׁ הַמֶּמְשָׁלָה, עָמֵל לִמְנוּחָה וְנַחֲלָה, חֲבַצֶּלֶת הַשָּׁרוֹן.
בָּא בִּגְבוּל הַקְּדוּשָׁה, אַבְרָהָם אַבָּא קַדִּישָׁא, יִצְחָק עוֹלָה קַדִּישָׁא, יִשְׂרָאֵל לְזִכָּרוֹן.
יַחַד הֵמָּה נִבָּשׁוֹת, אִמָּהוֹת הַקְּדוֹשׁוֹת, סְמוּכִים לָאֲשִׁישׁוֹת, אוֹרָם כְּכוֹכְבֵי מָרוֹם.
יָשָׁר בָּא אֵל מִקְדָּשִׁי, רַעְיָא מְהֵימְנָא מֹשֶׁה, עַל יְדֵי עִירֵי קַדִּישֵׁי, עֵת נִסַּע הָאָרוֹן.
וְקָרוֹב לָהֶן נִטְמַן, הָרַב מֹשֶׁה בֶּן נַחְמָן, עִם קְדוֹשִׁים נֶאֱמָן, בְּדַעַת גַּם בְּכִשָּׁרוֹן.
סָמוּךְ וְנִרְאֶה אַבְנֵר, וְרֹאשׁ אִישׁ בֹּשֶׁת אוֹר נֵר נִקְבַּר בְּקֶבֶר אַבְנֵר, תּוֹךְ הָעִיר בְּשׁוּק חֶבְרוֹן.
פְּלִפֶּל בְּכֹחַ וָאֵל, תּוֹרָה שָׁם בְּיִשְׂרָאֵל, וַיִּלְכְּדָהּ עָתְנִיאֵל, לֹא הִשְׁאִיר בָּהּ חִסָּרוֹן.
סְגֻלַּת מְלָכִים שֵׁי, אֲבִי דָוִד הוּא יִשַׁי, בְּרֹאשׁ הָהָר הוֹבִיל שַׁי, לָן בָּהּ צַדִּיק וַיָּרֹן.
תָּמִים דַּעַת וְחָכְמָה, הָרַב רֵאשִׁית חָכְמָה, שָׂכָב בֶּטַח בְּעָצְמָה, רַבִּים הֵשִׁיב מֵחָרוֹן.
הִגָּה מִגְרָשׁ עִיר הַוָּה, מְעָרַת גָּד הַחוֹזֶה, מַחֲזֵה שַׁדַּי יֶחֱזֶה, דַּילוּ עֵינָיו לַמָּרוֹם.
וּבְזָכְרִי עַל מִשְׁכָּבִי, מְעָרַת גָּתָן הַנָּבִיא, הָיָה עֲטֶרֶת צְבִי, שְׁמוֹ אָדוֹן וּפַטְרוֹן.
בֶּפֶשׁ כִּי תַקְרִיב מִנְחָה, שַׁעֲוָה אוֹ שֶׁמֶן מִשְׁחָה, נַפְקֵי לְקַבְּלָהּ בְּשִׂמְחָה, הָאָבוֹת לְקַבֵּל דּוֹרוֹן.
חָזָק וֶיֶאֱמַץ לְבַבְכֶם, מְעָלֶה אֲנִי עֲלֵיכֶם, שְׂכַר לְמוּד בְּיֶדְכֶם, קִרְיַת אַרְבַּע הִיא חֶבְרוֹן.

* הפיוט נמסר לעורך ע״י ר׳ אברהם אלמליח ז״ל, אשר העתיקו מכתב־יד המחבר, ר׳ משה בר״י סתהון, שחי בחלב (ארם צובא) לפני כשלוש מאות שנה.

"מצינו שלשה מקומות שהיו מעולים מכל שאר המקומות, אשר באו לידם על ידי קניית כסף, ואלו הן: מערת המכפלה אשר בחברון, והר גריזים והר עיבל והר המוריה".
רבינו בחיי, בר' כ"ג, כ'

הרמב"ם – ר' משה בן מימון
משנת ד' תתקכ"ו (1166)

מתוך הקדמת הרמב"ם לפירושו למס' רה"ש

בשנת ד' תתקכ"ו ביקר הרמב"ם במערת המכפלה, וקבע את יום הביקור בה יום טוב לדורות, לו ולזרעו אחריו, כדבריו: "ובאחד בשבת, תשעה בחדש (מרחשון), יצאתי מירושלים לחברון לנשק קברי אבותי במערה. ואותו יום עמדתי במערה והתפללתי, שבח לאל יתברך על הכל. ושני הימים האלה, שהם שישי (בו ביקר הרמב"ם במקום המקדש – הכותל המערבי) ותשיעי (בו עמד במערת המכפלה והתפלל ונשק קברי האבות) למרחשון, נדרתי שיהיו לי כמו יום טוב ותפילה ושמחה בהם ואכילה ושתייה. אלקים יעזרני על כל ויקים לי נדרי לה' אשלם – אמן".

מתוך 'מסעות ר' בנימין' מטודילה
משנת ד' תתקכ"ה–ל"ג (1173–1165)

עפ"י כתב־יד, עם הערות ומפתח, בהוצ' מרדכי אדלר, לונדון, תרס"ז;
וכן א' יערי, 'מסעות א"י', עמ' 34–47

"... ומשם שש פרסאות לש' אברם דֶּברון (San Abram D'Hebron) היא חברון. אבל מדינת (העיר) חברון היתה בהר, והיא חריבה היום. ובעמק בשדה המכפלה שם העיר היום. ושם הבמה הגדולה שקורין ש' אברם, והיא היתה כנסת היהודים בימי ישמעאלים. ועשו שם שישה קברים על שם אברהם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב ולאה, ואומרים לתועים (עולי הרגל הנוצרים) שהם קברי האבות ונותנין שם ממון. אבל אם יבוא יהודי שם שיתן שכר לשוער של מערה ופתח לו פתח ברזל שהוא עשוי מבנין אבותינו וירד אדם למטה במדרגות ונר דלוק בידו וירד למטה במערה אחת ואין שם כלום, וכן השנייה, עד שיבוא אל השלישית והנה שם שישה קברים, קבר אברהם ויצחק ויעקב ושרה ורבקה ולאה זה כנגד זה ועל קבריהם חתומים אותיות חקוקות באבנים. על קבר אברהם חקוק 'זה קבר אברהם', ושל יצחק 'זה קבר יצחק בן אברהם אבינו', ושל יעקב 'זה קבר יעקב בן יצחק בן אברהם אבינו', ועל האחרים 'זה קבר שרה' ו'זה קבר רבקה' ו'זה קבר לאה'. ובמערה מדליקין שם עששית אחת בכל יום ויום ובכל לילה ולילה על הקברים. ושם חביות הרבה מלאות עצמות מישראל, שהיו מביאים שם מתיהם בימי ישראל, כל אחד ואחד עצמות אבותיו, ומניחין אותם שם עד היום הזה. וחוצה בקצה שדה המכפלה ביתו של אברהם ומעין לפני הבית. ואין מניחין שם לעשות בית מפני כבוד אברהם אבינו".

חברון והמסגד שעל מערת המכפלה. מתוך הספר 'פלשתינא באומר ובתמונה' לגיאורג אברס והרמן גוטה, שטוטגארט־לייפציג, 1884

מתוך "סיבוב ר' פתחיה מרגנשבורג"

ד' תתקל"ה־מ"ה (1175–1185)

'סיפורי המסעות'–עפ"י כת"י עתיק–בהוצ' אלעזר הלוי דר' גרינהוט, ירושלים, תרס"ט; וכן א' יערי, 'מסעות א"י', עמ' 50–55

" ... והלך לחברון והנה (ראה) על המערה היכל גדול שבנה אברהם אבינו, ויש בו אבנים גדולות, שבע ועשרים או שמונה ועשרים לראש פינה, וכל אחת כמו שבעים אמות. ונתן למי ש(ה)מפתח בידו של המערה זהב (זהוב), והביאו לבית קברי אבות, ופתח לו. והנה על הפתח צלם ושלשה כוכין בפנים, ואמרו היהודים שבעכו: הזהר כי שמו ג' תגרים בתחלת המערה ואומרים: הם האבות, ואינם. ושומר המערה אמר לו: הם. והוסיף לו עדיין (עוד) זהוב להכניסו למערה, ופתח לו ואמר: מעולם לא הנחתי שום גוי ליכנס בזה השער, והביא נרות והכניסו בפנים. וירד במעלות, וקודם זאת המערה מבחוץ ירדו בחמישה־עשר מעלות, ובא לתוך מערה רחבה מאד, ובאמצע המערה פתח בקרקע, והקרקע כלו סלע, וכל המערות הם בחלל הסלע, ועל אותו פתח שבאמצע מונחים חתיכות ברזל עבים ביותר, ואין אדם יכול לעשות כזה, אם לא מלאכות (בידי) שמים. ורוח סערה יוצא מן הנקבים שבין ברזל לברזל. ולא היה יכול לבוא בנרות שם, והבין ששם האבות והתפלל שם. וכשהיה שוהה על פי המערה היה רוח סערה יוצא ומשליכו לאחוריו ... באלוני ממרא, ברחוק משם, יושב זקן אחד, וכשבא רבי פתחיה לשם נטה הזקן למות, וצוה לבנו להראות לרבי פתחיה העץ שנשענו בו המלאכים, והראה לו זית אחד יפה ונחלק לשלשה חלקים ואבן שיש באמצע. וקבלה בידם כשישבו המלאכים נחלק העץ לשלשה חלקים, שכל אחד נשען על עץ אחד, וישנו על האבן. ופירות העץ מתוקים מאד. ואצל העץ בארה (מקוה) של שרה, והמים מתוקים וצלולים מאד. אצל הבאר אוהל שרה. ואצל ממרא מישור, ומצדו האחד כמאה אמות מבארה של שרה עד בארו של אברהם אבינו, והמים יפים מאד. והראו לו אבן שמונה ועשרים אמות שנימול עליו אברהם אבינו. ואמר הזקן, הנה הוא הולך לעולמו ואינו משקר, ונשבע שפעם אחת בצום כפור ראה מלאך של אש וסוסו של אש אצל בארה של שרה שהיה מתפלל שם ... תמו דברי רבי פתחיה אחיו של הרב רבי יצחק הלבן בעל התוספות ושל הרב רבי נחמן מרגנשבורג זצ"ל".

מתוך 'מסע דפליסטינאי' לר' שמואל ב"ר שמשון

משנת ד' תתק"ע (1210)*

'המעמר' ג', להרא"מ לונץ; וכן א' יערי, 'איגרות א"י', עמ' 78–83

"באנו אל ירושלים ממערבה של עיר וראינוה ... ומשם הלכנו לחברון. וקודם בואנו לחברון הגענו לקבר רחל אמנו. ומשם הלכנו ומצאנו קברו של נתן הנביא[1] ושם בית מרגז. ומשם הלכנו למקום שמל אברהם עצמו. והישמעאלים מכבדין אותו מאד, והסלע הוא כמין קבר של שלשה טפחים, ומשם באנו לבנין נאה שבנה המלך אסא והוא נאה מאד[2] ומשם באנו לאלוני ממרא וראינו שם מעון של אברהם[3] אשר היה שם אהלו, והעץ אשר האכיל תחתיו את המלאכים והוא כנגדו[4]. וקרוב משם מעין של שרה אמנו והוא קרוב לחברון. ומשם הלכנו לחברון. והביא ראש הגולה חותם בידו מאת המלך[5] ומאת מחמט[6] הוא אכליפא, ונכנס האיש לבדו ולא יכלנו ליכנס. ובאנו אל הצבע[7], אני ור' סעדיה ור' טוביה, אמרנו לו: אנו מארץ מרחקים באנו להתפלל אל המקום הזה ולהשתטח על מקום אשר דרכו בו אבותינו. ויאמר לנו האיש: התעכבו עד למחר ואז בעזרת ה' תכנסו. ונתעכבנו. והלך הוא וסיעתו ונכנסנו בחצי הלילה, כי בא השוער בשבילנו וירוצו כמו כ"ד מעלות במקום צר, אשר אין דרך לנטות ימין ושמאל, וראינו שם מקום בית המקדש[8], ושם שלשה ציונים, והמקום נעשה מיום שש מאות שנה, והוא אצל המערה, ונשתטחנו שם ובקשנו רחמים, וחזרנו לירושלים ... שמואל ב"ר שמשון הבא מירושלים ומן הגליל בשנת תתק"ע, ויש לי חותם מלך ירושלים[9] בידי עדות מכתב זה".

מתוך תיאור מסעו של יעקב ב"ר נתנאל הכהן

במחצית השנייה של המאה ה־12

'סיפורי המסעות' בהוצ' אלעזר הלוי דר' גרינהוט, ירושלים תרס"ט;
וכן א' יערי, 'מסעות א"י', עמ' 56–62

"... אני יעקב ב"ר נתנאל כהן, שהלכתי וטרחתי ועזרני השם שהכניסני לארץ ישראל, וראיתי קברי אבותינו הצדיקים שבחברון. וגם קבר אבנר בן נר אצל באר של אברהם אבינו. יונה בן אמתי הנביא בקרית חברון ארבע. וקבורת חנה וקבורת רחל קרוב לירושלים פרסה וחצי, בדרך יריחו. אפרת ובית לחם שני כפרים ... ובחברון נכנסתי אני יעקב בחזקת תועה (כלומר שחשבוהו לנוצרי) בתוך

* מסע זה נזכר ברשימת כ"י של די רוסי, בשם 'מסע דפליסטינאי', העתיקו לצרפתית ה' כרמולי בספרו. כתב היד נדפס ב'אוצר טוב' של ברלינר את הופמן תרל"ז–תרל"ח, בשם "מכתב מר' שמואל ב"ר שמשון". ההערות נעשו ע"י מר אברהם האלקין שהעתיקם מצרפתית מספרו של כרמולי.

1 קבר זה אינו נזכר לא ע"י ר' בנימין ולא ע"י ר' פתחיה. וזה בכפר חלחול לא רחוק מהדרך, ועד היום מראים את קברו במסגד אשר שם ('המעמר' כ"ג).

2 המסורת הזאת אינה נזכרת אצל אף אחד מהנוסעים אשר לפניו ואחריו. הנה בדהי"מ ט"ז, ו', כתוב "ויבן בהם את גבע ואת המצפה", ושתי הערים האלה אינם אצל חברון וקרוב לאמר, שהמאמר הזה איננו במקומו. בהעתק של כרמולי כתוב "והוא המלך יוסא" ואומר שצ"ל יאשיה ('המעמר' כ"ג).

3 ר' בנימין מזכיר מעין שנובע לפני בית אברהם וכן ר' פתחיה אומר, שנמצא מעין אברהם בסביבה זו (אוצה"מ, דף 64).

4 העץ הזה נודע עד היום בשם "אלוני ממרא" ויש קוראים לו "אשל אברהם".

5 ראה להלן 9.

6 זהו נסר א־דין אבו־עבס אחמד, שמלך בבגדאד בשנת 1180 אחרי מות אביו מוסמדי, והוא משל ארבעים ושבע שנים.

7 יהודי שקנה את זכות הצביעה מאת מושל העיר.

8 ר' בנימין מספר על הבית הקדוש בחברון, שהיה לפנים בית הכנסת ובימיו היה בית תפילה לנוצרים בשם "שֶׁנט אברהם". ר' פתחיה מזכיר בנין הבנוי על קברי האבות שנקרא המקדש הגדול, ולפי דבריו בנה אותו אברהם אבינו.

9 המלך שמלך אז בירושלים ומגרשיה הוא John de Brienne שנשלח לירושלים על־ידי פיליפ מלך צרפת להיות מלך על אדמת הקודש ונראה שמטרת החתימה הזאת היתה לעורר לבות היהודים ללכת לארץ־ישראל, וההתעוררות הזאת נשאה פרי, כי שלוש־מאות יהודים צרפתים ואנגלים עזבו ארצם והלכו להתיישב בארץ־ישראל ונתקבלו בסבר פנים יפות וייסדו שם ישיבות לתורה ככתוב בספר יהודה ('המעמר' ג', וראה גם יערי, 'איגרות א"י', עמ' 78–79).

המערה שבנו הכומרים בשקר להטעות העולם, חצי שבנה יוסף הצדיק, ואחר אומר שבנאו שלמה המלך, אחר חצי הבית בנו כומרים תועבה. היא מדינה (העיר) היא מערת המכפלה, והתל הראשון שהיה בימי דוד נחרב. ולשם מקום שנוצר ממנו אדם הראשון, ועל כן לוקחין עפר משם ובונין הבתים, ולא יחסר ממנו וכל שעה מלא. והאוצרות בנויות בתוך. ואו׳ הכומרים: אלו הן אוצרות של האמהות וכשירצו התועין ליכנס בם, לא יכנס כי אם יחידי עם הנר, כי ירידה גדולה היא. ולשם ששה קברות, מצד אחד שלשה ומצד אחר שלשה, ואומרים לתועים: אלו הן אברהם, יצחק, יעקב, שרה רבקה, לאה, ושקר הוא, כי יש כותל גדול חזק בסיד וחרסים בין הקברות חדשות (ו)בין שער של מערת המכפלה, ואין להם רשות לסתור אותו, כי פעם אחת פתחו הכומרים חלון קטן שבו, ויצא הרוח והמית את כולם, וסתמו אותו חלון. והאבן שהוא קרוב לשער, שלמה המלך בנה אותו ... כאשר זיכני לכתוב אותו, כן נזכה לבא שמה ולמות שם״.

״נשלמו דברי יעקב הכהן מכל הראיות שראיתי בארץ ישראל״.

מתוך ׳תוצאות ארץ־ישראל׳—מסעות אלמוני תלמיד הרמב״ן

משנת ה׳ ז׳, לערך (1270)*

״ ... בחברון שם מערת המכפלה קברי אבות, וחברון החדשה הנה היא סמוך למערה, וחברון הקדומה היתה למעלה בהר, שם בית הקברות לישראל. ושם מצד אחד מערה, שם קברו של ישי. ויש אומרים שהוא קברו של יואב. גם שם בחברון קברו של אבנר. כשליש פרסה מחברון דרך ירושלים, לשמאל הדרך, בהר, אלוני ממרא. שם האבן אשר ישב עליה אברהם אבינו בהימולו בשר ערלתו. ובני אדם לוקחין ממנה מן האבן, לתת ממנה על המילה לרפאותה. ולימין הדרך יש הר אחד, שם ביתו של אברהם אבינו, אשר היה פתוח לארבע רוחות העולם. ושם אילן, אומרים כי הוא העץ אשר אכלו המלאכים תחתיו. ולמטה משם, בשפוע ההר, מעין אחד, אומרים כי הוא מקוה של שרה אמנו. והנה הדרך בעמק בין שני ההרים, הוא שנאמר עליו וישלחהו מעמק חברון[1], לקיים מה שאמרו ז״ל[2] אין מקרא יוצא מידי פשוטו.

מתוך תיאור מסעו של ר׳ משולם בכמ״ר מנחם מוולטארה, איש פלורנצי

משנת ה׳ רמ״א (1481)

׳ירושלים׳, ח״א להרא״מ לונץ ואברהם יערי
״מסע משולם מוולטארה״ עמ׳ 68—69

״... חברון היא כמו עזה אבל בשפלה היא יושבת ואין לה חומות והיא עיר טובה ושמנה, ומקום המערה הוא שדה בחצי חברון והישמעאלים בנו עליו מוסקיאה כמנהגם, ועשו חומה על פי המערה. ועשו שם חלון קטן שמשם מתפללין היהודים ולשם זורקין מעות ומיני בושם בתוך המערה הנזכר׳ ולשם התפללתי, והישמעאלים מכבדים המקום במאד מאד ונותנים י״ג אלפים לחמים בכל יום לפחות לכבוד אברהם יצחק ויעקב, ובפרט לכבוד אברהם נותנים לחם ולשונות בחרדל ועגל רך וטוב באשר נתן למלאכים, ולכבוד יצחק נותנים ציד ומטעמים כאשר היה אהב, ולכבוד יעקב לחם ונזיד עדשים כאשר נתן לעשו, וזה תדיר בכל יום לא יחסר, ושם דרים כמו כ׳ בעלי בתים יהודים ולא יותר, ומפיהם שמעתי כי על קבורה אברהם ושרה בתוך המוסקיאה יש א׳ מנורת זהב עם אבנים טובות, ועל קבורת יצחק ויעקב ורבקה

* תיאור מסע זה נשתמר בשלמותו רק בכתב־יד אחד, הנמצא כיום בלנינגרד (כ״י פירקוביץ, מס׳ 764). מתוך כתב־יד זה פרסם א׳ נייבואר שלושה קטעים קטנים, בעיתון הצרפתי לחוכמת ישראל Revue des Etudes Juives, כרך עשירי, עמ׳ 67—68. בשלמותו נדפס המסע לראשונה מתוך כתב־יד, ע״י ש׳ אסף ב׳ירושלים׳, קובץ ״החברה העברית לחקירת א״י ועתיקותיה״, לזכר רא״מ לונץ, ירושלים, תרפ״ח, עמ׳ נ״א־מ״ו.

1 בראשית ל״ז, י״ד.

2 מסכת שבת, דף ס״ג, עמוד א׳.

ולאה יש מנורת כסף עם אבנים טובות, ועל קבורתם יש מנורת זהב ומשי ורקמה, וזה ידעו מפי הנשים שלהם כי הרבה מהם נכנסות בתוך המוסקיאה כי אינם נכרות בסבת המצנפת השחור שנושאות על פניהן, ושומרי המערות סוברים כי הם ישמעאלות, ומפיהן שמעתי ג"כ כי בכל שנה ושנה יש להמערה הנז' מהכנסה בין הקרקעות על המערה הנז' וכרמים וזיתים ובתים אשר לה, כי לא יספרו מרוב אשר נתנו לה הישמעאלים המתים לכפרת נפשם, ומעות מתושבים יותר מה' מאות אלפי דו"ק זהב בכל שנה".

מתוך איגרותיו של ר' עובדיה מברטנורא

משנת ה' רמ"ח–ר"ן (1490–1488)

'אוצר המסעות' עמ' 123 ואברהם יערי, 'איגרות א"י' עמ' 279–286

"ביום הראשון בי"א בניסן, נסענו מעזה על החמורים ובאנו ביום ההוא רחוק מחברון שתי פרסאות בכפר אחד קטן, ונלין שם בלילה ההוא. וביום השני באנו לחברון, והיא עיר קטנה, יושבת בצלע ההר. הישמעאלים יקראו לה חליל. והיא נחלקת לשני חלקים, חלק אחד מן העיר יושבת במקום מערת המכפלה, והחלק האחר כנגדה הרחק כמטחוי קשת. הייתי במערת המכפלה ויש עליה בניין גדול של ישמעאלים, וכבוד גדול ואימה יתירה נוהגים הישמעאלים במקום ההוא, ובאים מכל מלכות ישמעאל להשתטח שם. ובתוך המערה עצמה, אשר בה קבורים האבות, לא יכנס שם לא יהודי ולא ישמעאלי, אבל עומדים הישמעאלים למעלה ודרך ארובה משלשלים למטה אבוקות דולקות שמדליקים שם תמיד בתוך המערה. והבאים להשתטח שם מן הישמעאלים מתנדבים מעות ומשליכים בתוך המערה דרך הארובות ההן. וכאשר ירצו לקחת המעות משם, משלשלים בחבלים נער קטן בתול אל תוך המערה, ולוקח המעות ועולה. כך ספרו אלי קצת היהודים שם. וכל חברון ושדותיה ומגרשיה הם של מערת המכפלה. ובכל יום מחלקים לחם ונזיד עדשים או תבשיל אחר של קטנית לעניים, בין לעניי ישמעאל או יהודים או ערלים, לכבודו של אברהם אבינו. וחלון קטן יש מחוץ לחומה אשר על גב המערה, ואומרים שהחלון ההוא יורד למטה נגד קברו של אברהם אבינו, ושם ניתן רשות ליהודים להשתטח ולהתפלל נוכח החלון ההוא. אכן בתוך החומה אשר על גבי המערה לא יוכלו להכנס, ואני התפללתי נוכח החלון הקטן ההוא. ובהר אחר, מנגד למערת המכפלה, שם על ראש ההר, מערה גדולה ויפה ובנין נאה בראשה; ואומרים כי שם קבר ישי אבי דוד. גם שם הלכנו להשתטח ולהתפלל ביום ההוא. ובדרך, בין קבר ישי למערת המכפלה, ראינו באר שקורין לו הישמעאלים ביר אסחק, ואומרים שהיה בארו של יצחק אבינו עליו השלום. גם שם, סמוך לחברון, בתוך אבני סלע, מקוה מים חיים, ואומרים ששם היתה טובלת שרה אמנו עליה השלום. וחברון כולה טרשים וסלעים וארץ הרים, וכרמים וזיתים בה הרבה. ובה היום כעשרים בעלי בתים, כולם רבנים, ומחציתם מזרע האנוסים, אשר מקרוב באו לחסות תחת כנפי שכינה".

איגרת שבייה מש' ר"ן

'המעמר' ג', להרא"מ לונץ וראה גם יערי, מסעות א"י, עמ' 125–129

"... לא הייתי אז בירושלם עיר הקודש, כי הלכתי לחברון וגרתי בה ימים רבים, עד אשר היתה ישיבתה חביבה עלי כמעט יותר מירושלם, להיות בה היהודים מעט וטובים ואינם כאנשי ירושלם לרוע. והם כעשרים בעלי בתים מכונסים במבוי אחד הסגור עליהם, ולא יעבור ביניהם ישמעאל וטמא. וגם מסורת ביד כל אנשי הארץ, כי הקבורה בחברון טובה מבירושלם.

ופה חברון על קבורת האבות בנין ישן נושן מאד מאבנים גדולות, לא תאמינו כי יסופר, ועל הבנין הנושן בנין חדש מהישמעאלים, והמקום אשר נגלו שם המלאכים לאברהם עדין שמו עליו מומרא ובו מערה קטנה ובה אבן, אומרים, שעליה נימול אברהם. ומחוץ לעיר מעט באר מים גדולה קורין לה הישמעאלים ביר אברהים, ורחוק ממנה מעט – באר אחר קורין לה ביר אסחק, ורחוק משם כמטחוי קשת או יותר – נחל אשכול ועדין שמו עליו, והענבים בנחל ההוא גדולים עד היום הזה מכל ענבים אשר בכל המדינה סביב. וכפרים רבים עד היום סביבות חברון, אשר שמם עליהם כמו שמוזכרים בספרי הנביאים".

"פתח ההיכל השני של ז' היכלות בגן-ערן נמצא סמוך למערת האבות. ההיכל הזה מלא אור ומרובה גונים ומוקף כל מיני אבנים יקרות".

זוהר בר', דף ל"א

מתוך 'מסעות ארץ־ישראל' לר' משה בסולה – ה"נוסע האלמוני מליוורנו"

משנת ה' רפ"ב (1522)

יצא לאור עפ"י כ"י מקורי ע"י יצחק בן־צבי, תרצ"ח,
וכן ב'אוצר המסעות'

"... יום א' ר"ח טבת רפ"ב, יצאתי ללכת אל חברון. ועל הדרך רחוק מירושלים ה' מלים קבורה רחל אמנו ע"ה, והציון על מצבתה בנוי מחדש ובנין כפה על הציון עם ר' עמודים. ומשם לבית לחם מיל וזהו כברת ארץ ... לשעה א' בלילה הגעתי לחברון. ומירושלים לחברון כ"ב מילין ויותר. בבקר, אחרי שהתפללתי בבית הכנסת, כי שם חצר, דרים בו ח' או י' בעלי בתים, ולהם ב"ה בית הכנסת שם; הלכתי להתפלל על קברי אבות. והנה הישמעאלים יש להם ארמון גדול על מערת המכפלה, ושם ד' שערים לארבע רוחותיו, וקרוב לשער אחד שהוא סמוך לבית השר, יש חור ששם מתפללים היהודים, אומרים שהוא מגיע עד תוך המערה. כנגדו הבית שעושים הלחם שנותנים לחטאה הישמעאלים, בכל יום ח' אלפים ככרי לחם. קרוב לשם ראיתי מקוה גדול מאד עם ארבעה עמודים מרובעים גדולים, והוא עמוק ונפלא עם סלם של אבנים שיורדים בו, אומרים שהיה בית הטבילה לשרה אמנו ע"ה. נגד חברון, בראש ההר, קבורת ישי אבי דוד עם בנין נאה, ויש חלון קטן שהולך למטה במערה. אומרים שפעם אחת השליכו חתול ויצא מן החור שבמערת המכפלה, ויש ביניהם כחצי מיל. קבר אבנר באמצע חברון, בנו עליו הישמעאלים מרגז. ואשובה לי לירושלם יום ג', ג' בו".

מתוך איגרת של דוד הראובני

משנת ה' ר"ן–רצ"ז (1490–1537)

'סיפור דוד הראובני' בעריכת א"ז אשכולי, הוצ' "החברה הא"י
להיסטוריה ואתנוגרפיה", ת"ש

"אני דוד בן המלך שלמה זצ"ל ואחי המלך יוסף הגדול ממני ... ואח"כ נסעתי מעזה בי"ט אדר לפ"ג, והלכתי בדרך חברון, והלכתי ביום ובלילה עד שנכנסתי בחברון אל מקום מערת המכפלה כ' אדרי[1] בצהרים. ובאו אלי השומרים, שהם שומרים[2] המערה, ובאו לנשק ידי ורגלי ואמרו אלי: 'בוא ברוך יי, אדוננו ובן אדוננו'. ובאו לפני שנים זקנים מהשומרים כנסת[3] אברהם, והם היותר חכמים וגדולים וממונים על כל השומרי(ם)[4] והם המוציאים והמביאים בכנסת[5] ושופטים בחברון, ולקחו אותי בידי והעמידוני על קבר אחד ואמרו לי: 'זה קברו של אברהם אבינו'. והתפללתי במקום ההוא עד שהשלמתי התפלה. ואח"כ הראו לי בצד השמאל כנסת קטן, יש בו קבר שרה אמנו, ובאמצע בין קבר אברהם וקבר שרה, היא כנסת תפלת הישמעאלים. וממעל לראש של אברהם קבר יצחק. בכנסת הגדולה[6]; וסמוך לקבר יצחק קבר רבקה, ממעל לראש קבר שרה. ומתחת רגל קבר אברהם ציור[7] קבר יעקב, בכנסת גדולה אחרת. וסמוך לציור קבר יעקב ציור קבר לאה, כנגד קבר שרה. ואחרי כן נתתי להם צדקה, עשרה פרחים, למען יקנו הזית. ואח"כ אמרתי להשומרים, כי זה הציור אינו אמת: והאמת, כי אברהם יצחק ויעקב הם במערה תחת הארץ, ואינם קבורים על הארץ, והשיבו אלי: 'כנים דבריך'. ואמרתי להם: 'הראוני המערה'. והלכתי עמהם, והראו לי פתח דלת המערה כפי הבאר, ויש נר אחד דולק ביום ובלילה בבאר ההיא. והורידו הנר תוך הבאר בחבל, וראיתי מפי הבאר פתח דלת כקומת בן אדם, והאמנתי כי היא המערה בודאי, ושמחתי בלבי. ושלחתי הישמעאלים ממני, והתפללתי על פי הבאר עד שהשלמתי התפלה.

1 טעות כאן, צ"ל כ"ג במקום כ'.
2 בכה"י: שמורי'.
3 מסגד.
4 בכה"י: השמורי.
5 מסגד.
6 בכה"י: בכנסתה גדולה.
7 ציון(?)

ואחרי כן קראתי השומרים הזקנים שבהם ואמרתי להם: 'אין זה פתח המערה. יש בה פתח אחרת'. והשיבו לי: 'כן הוא. בזמן קדמון היה פתח המערה באמצע כנסת הגדולה, אשר בה ציור קבר יצחק'. ואמרתי להם: 'הראוני מקום הפתח ההוא'. והלכתי עמהם, והסירו הבגדים מקרקע הכנסת והראוני מקום פתח הדלת, והיה סגור באבנים גדולות ועופרת, ולא יוכל שום אדם להסיר הבנין ההוא. ואחר כן אמרתי להם: 'תכסו הקרקע ההוא בבגדים'. ושאלתי אותם: 'יש לכם ידיעה מי בנה פתח המערה'. והוציאו לי ספר אחד וקראו אותו בפני, ואמ(ור) בספר ההוא, כי מלך אחד בנה פתח המערה אחר שלקחו הישמעאלים בית המקדש מן הנוצרים, והמלך ההוא משנה למחמד. וגם: המלך ההוא שלח ד' אנשים במערה וכל אחד מהם בידו נר אחד, ועמדו בתוך המערה כמו שעה אחת, ויצאו אחרי כן ומתו שלשה מהם תיכף צאתם מהמערה, והרביעי עמד אלם עד יום השלישי. והמלך אשר שלחו שאל אליו: 'מה ראית, תוך המערה?' ואמר להם: 'כי אני ראיתי אלו הציורים, היינו אברהם אבינו במטה במקום הציור הקבר העליון אשר עשו, וסביב למטה אברהם אבינו נרות סביב סביב, וספרים הרבה, ומכסה מטתו בבגדים נאים. וסמוך לאברהם אבינו שרה אמנו, ויצחק ורבקה ממעל לראש אברהם ושרה, ויעקב אבינו ולאה אמנו, מתחת לרגל אברהם ושרה אמנו. ויש נרות סביב סביב על המטות. ויש על המטה מן המטות דמות איש לאיש ודמות אשה לאשה. והנרות אשר היו בידינו כבו, ובמערה אור גדול כמו השמש. ואחר שראינו כל אלה יצאנו, והיה לה רוח[8] טוב, כמו קטורה. והלכנו לפני קבר רבקה, ואנחנו ארבעתנו הלכנו. ואחרי כן צעק עלינו דמות אדם אשר הוא במטת יצחק בקול גדול, ועמדנו את אשר יצאנו מהמערה בלי נשמה'. וזהו ציור הקברות ובנין פתח המערה שהסגירו המלך ההוא עד היום הזה. אלה היו דברי הרביעי אשר עמד אלם יום אחד.

אחרי כן נסעתי מחברון בכ"ד אדר, והלכתי לירושלים".

מתוך האיגרת 'יחוס אבות' מאת אלמוני

משנת ה' רצ"ז (1537). הועתק בשנת ה' שכ"ד ע"י אורי ב"ר שמשון מכילא מצפת.

'המעמר' ג', להרא"מ לונץ

"... חברון בארץ כנען, היא קרית ארבע, שם מערת המכפלה, בה קבורים אבות העולם: אדם וחוה, אברהם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב ולאה עליהם השלום, ועל המערה בנין נפלא ונאה, והוא בנין דוד המלך ע"ה, וסמוך לפתח חלון קטן בכותל, אומרים שמגיע עד המערה, ושם משתטחים היהודים, כי אין להם רשות ליכנס בפנים. ומחלקין בכל יום, ערב ובקר, לכבוד אברהם אבינו עליו השלום לחם ומזון. ובעת שמחלקין עושים שמחות בשירים ובתופים ובמחולות לכבוד אברהם אבינו ע"ה. ואומרים כי שם במערה ראשו של עשו. ובתוך העיר שם אבנר בן נר בכנסיה של גויים במערה. ולפני העיר, למעלה בהר, בנין נאה, שם קבור ישי אבי דוד המלך ע"ה. וסמוך לו בית החיים מישראל. ולמטה בהר, קרוב לעיר, שלשה בארות מים מיוחסים לאבות עליהם השלום.

וסמוך לעיר בין הכרמים: אלוני ממרא שם ביתו של אברהם אבינו ע"ה. והאילן שאכלו המלאכים תחתיו. והאבן שישב עליה כשנימול".

מתוך הספר 'יחוס הצדיקים' לר' גרשם ב"ר אשר איש שקרמילה

משנת ה' שכ"א (1561)

'המעמר' ג', להרא"מ לונץ

"... חברון, שם קבורת האבות אברהם יצחק ויעקב, אדם וחוה במערה ושרה ורבקה ולאה וישי אבי דוד בהר חברון. ושם ביהכ"נ לגויים בתוך המערה ובראש שוק של חברון, כנגד כותל הפסגה, קבורת אבנר בן נר ובכנסיה של גויים בתוך מערה" ...

8 לאמור: אוויר, או לתקן: ריח.

מתוך האיגרת 'ארץ הקדש' לר' גרשון ב"ר אליעזר סגל
משנת ה' שפ"ד (1624)

הועתק לעברית ע"י מ' אהרן הלוי, וראה 'גלילות א"י', מהדורת י' בן־צבי, תשי"ג, עמ' מ', מ"ב, ע"ז–ע"ה

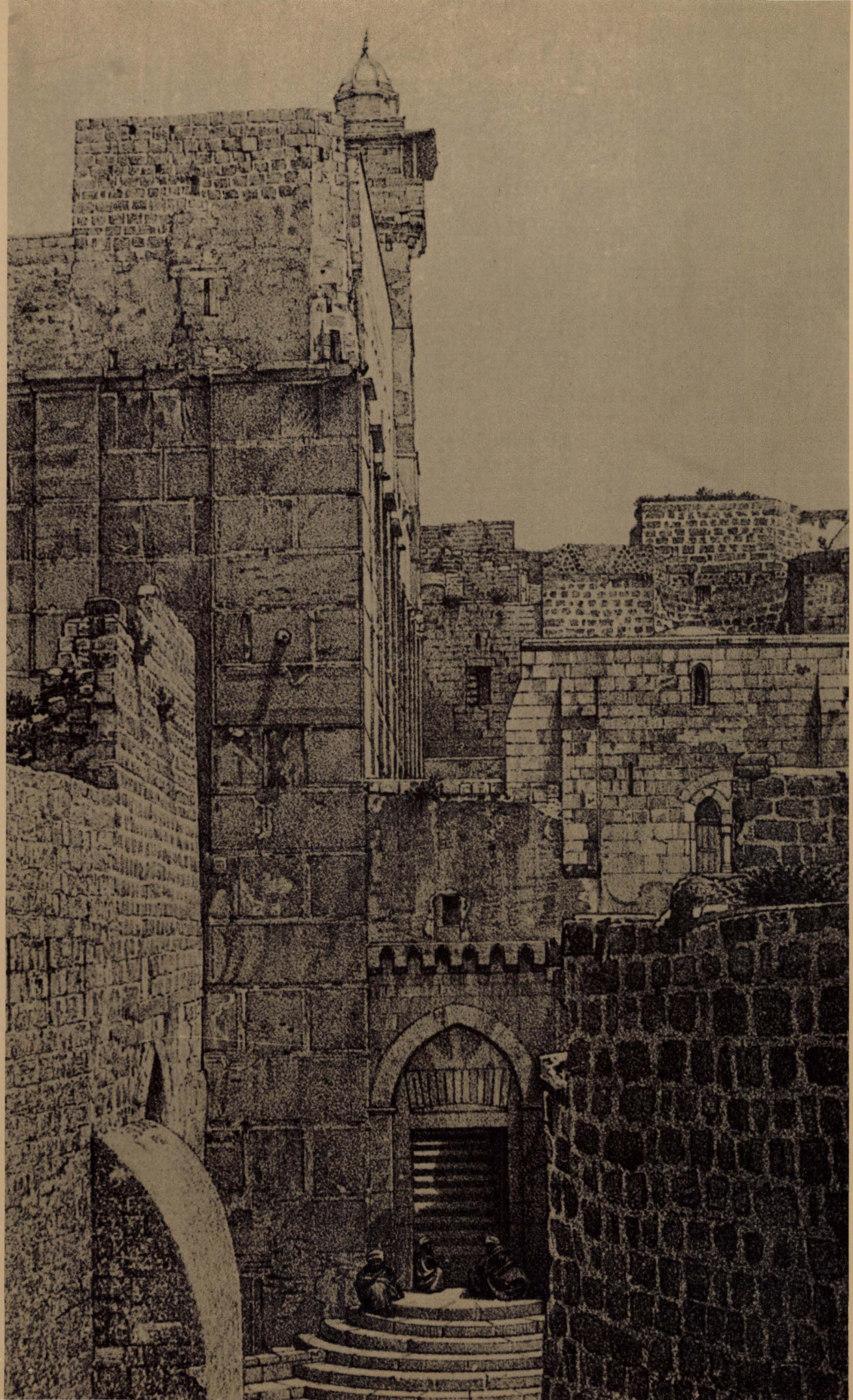
"... היא קרית ארבע, שם ההיכל אשר בנה אברהם אבינו ע"ה מאבנים גדולות, ואורך ההיכל ההוא כ"ח אמות והתוגרמים מדליקין שמה נרות הרבה. ומתחתיו מערת המכפלה ושמה אדם וחוה, אברהם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב ולאה. ושם ירדתי מ"ו מעלות עד שבאתי אל מערה רחבה, ובאמצע המערה יש שער בסלע ועל השער מונחים חתיכות עבות מברזל וגדולה מאד. ומשם יצא רוח גדולה אשר א"א אי אפשר לבוא שמה עם נר או אבוקה. ואף א"א לאדם לעמוד שמה חצי רבע שעה מרוח הגדול, כי חלשות לאדם הוא, והבנתי ששמה האבות קבורים. והרבה מעות פזרתי עד שהרשוני לבוא שמה. וכשעוברין מעל המערה את שוק חברון, שם חלון קטן אשר הולך מתחת לארץ עד האבות למערת המכפלה. בשוק העליון בחברון קבר אבנר בן נר ותפלה בנויה עליו, וקרוב לו קבר יואב בן צרויה ובשפוע ההר קבר ישי אבי דוד, על הבית חיים (בית העלמין) שם מערות מצדיקים לאין מספר, באמצע הבית חיים מצבה הרב הגדול בעל ספר ראשית חכמה, הוא הרב ר' אליה די ווידס נ"ע. ולפני העיר הוא מקום אלוני ממרא. ונחלק לג' חלקים אשר השענו שם ג' המלאכים. ובאמצע אבן גדולה של שיש, כמו שולחן, אשר אכלו עליו המלאכים, ושם עץ נחמד ופירותיו טובים למאכל ושם התפללתי ואכלתי מפירות האילן ההוא על שלחן הנזכר. ואצל האילן ההוא המקוה אשר מבלה שרה אמנו שם, ומים מתוקים וזכים בה ומקום יפה שם, אשר אוהל שרה ובאר אברהם שמה, ומים טובים בה. ומבאר לבאר מאה אמה ואבן גדול שם כ"ח אמה והוא על ההר שם מל אברהם אבינו ע"ה, ועתה נוטלין משם חול לשום על מילת הילדים. ושם ראיתי אוהל אברהם וארבע פתחים לו" ...

מתוך ספר המסעות של הקראי שמואל בכ"ר דוד יעמש'ל מקרים
משנת ה' ת"א–ת"ב (1642–1641)

'אוצר המסעות', עמ' 198

"... ובאנו לחברון בו ביום, ונתנו לנו הרכבים בית אחד וחנינו שם במקום שדרים היהודים. שבח לאל יתברך באנו לחברון בזכות אבותינו הקדושים, אין שטן ואין פגע רע. ושמחנו ביום ההוא שמחה גדולה על מה שזיכנו השי"ת לבוא לקבורות האבות ע"ה. וביום ה' השכמנו בשעת קריאת הסליחות והלכנו אל ב"ת לישמעאלים, ויש על מערת המכפלה בנין יפה מאבני שיש ומאבני גזית שבנה אותו דוד המלך ע"ה, (וסביב) החצר קיר קטנה שבנו הישמעאלים מאבני גזית ומכל שכיות החמדה בנין נאה, אמנם בית תפלה לישמעאלים בנוי על המערה והוא מאבני שיש וסומקי ובעונותינו הרבים אינם עוזבים ליהודים להכנס בתוך בית התפלה להתפלל. וספרו לנו ואמרו שיש חור במעלות בית התפלה לרדת מטה, (וב)זמן אחד ירדו שלשה אנשים לראות קברות אבותינו הקדושים, ומיד נשרפו שנים ואחד מהם זעק זעקה גדולה, וישאלו האנשים ממעל: למה תזעק? והשיב להם מה שהוקרה ואח"כ גם הוא נשרף. ומהיום ההוא והלאה לא ירדו הישמעאלים למערה. ויש שם שתי מדרגות על מערת אבותינו ר"ל מינארא, על שם אברהם ויעקב, וספרו כי בנו מדרגה ג' על שם אבינו יצחק ונפל ונהרס ולא קבל. ומחוץ לשער בית תפלתם יש מקום מיוחד ליהודים להתפלל והוא דבוק בכותל ב"ה, ויש חור בכותל ההוא והוא מכוון לקברות האבות והאמהות אברהם יצחק ויעקב שרה רבקה ולאה. והדלקנו שם בלילה ההוא כמה נרות על החור, ועמדנו וקראנו כל הענינים השייכים להם עד עת התפלה, ואח"כ התפללנו תפלת חובה. והלכנו ובאנו בליל ו' והתפללנו שם. והלכנו אל בית מלוננו ואכלנו ושתינו ושמחנו על שזכינו לראות קבורות אבותינו, כן יזכה אלהינו לראות פני אליהו נביאנו ומשיח צדקנו אנ"ס אמן נצח סלה. – בחברון יקחו מאיש יהודי מ"ב כספים פחות רביע ובעבור זה ירשו ליהודים ללכת למקום המיוחד להם כנגד החור אשר בכותל המערה ומתפללים שם בלי פחד.

וביום ההוא הלכנו באלוני ממרא, וראינו את המקום שנמול שם אברהם. והלכנו משם מעט וראינו כדמות מערה אחת ונכנסנו שם וירדנו במדרגות, והיא חפורה בעמק ההר וההר כלו מאבן, ויש מים

מימין: הכניסה למסגד שעל מערת המכפלה (מתוך Palestine Exploration Fund, Vol. III. S.W.P., London 1883)

קרים בתוך המערה, ושתינו מהם והם ערבים מאד בשתייתם, ואמרו שהיא היתה טבילת שרה. אח״כ הלכנו מעט ובאנו אל אהל אברהם ככתוב וירא ה׳ אליו וגו׳, והוא מוגדר באבני גזית, והאבנים כל אחת יש מהן ארכה כ״ב זרת ומהן עשרים ומהן ט״ו, ותמהנו תמיה איך היו יוכל איש להביא כמו זה האבנים ולשים זה על זה? וסביבות האהל שלש אמות, ובתוך האהל בצדה (האחד) יש באר אחת עשויה מאבני גזית, ומי הבאר מים חיים, ושאבנו מים ממעיני הישועה ושתינו, והם ערבים, והמקומות יפות. והלכנו וסבבנו את סביבות חברון, ומצאנו בכל מקום כרמים ופרדסים, ואח״כ שבנו לחברון. וכנגד חברון על ראש ההר מערה אחת גדולה אשר שם קבורת ישי אבי דוד המלך ע״ה. ובנו עליו הישמעאלים בית תפלה, ועלינו על ההר וקראנו עליו מזמורים ושבנו אל בית מלוננו. ואח״כ שלחו לנו גבאי הקהל מעט מנחה וגם אנחנו נתנו לעניים ולשמן המאור שנים וחצי כספים. שם ביהכ״נ לרבנים אחד והוא יפה מאד. ויש שם שלשים בעלי בתים דלים, אבל אומנותם תורתם. ובתי חברון בנוים מאבני גזית כבתי ירושלם. ויש שם מרחץ אחד על שם אברהם אבינו ע״ה. ובבתי התפלות על אבותינו ינתן מאכל שולחן אברהם בכל יום ויום. ויש שם בריכה אחת גדולה ומעינות וגם יש בריכה אחת קרובה לקברות האבות, והיא גדולה ועמוקה מאד, וירדנו למטה כ״ה מעלות, והיא בנויה כדמות מרחץ ושם מימי מטר, ואמרו הרבנים גם זאת טבילת שרה אמנו, וגם יש סביבות הבנין על אבותינו שלשה מעינות. בחברון ראינו את קבורת אבנר, ובנו עליו בית תפלה לישמעאלים ואינם עוזבים ליהודים ליכנס. והוא בתוך השוק.

ביום ו׳ סעדנו לבנו ורצינו ללכת ולא מצאנו שיירה. ובאו הרבנים ואמרו: אל תלכו יחידי, אם תמצא שיירה תלכו עמהם, או תקחו קצה אנשים מהשר, ושמע שר חברון וגם הוא לא רצה. ואח״כ לקח הרבן שיך יהוד ארבעה שומרים מהשר והלכנו עמהם, והם חגורים כלי מלחמתם, ועלינו מיד אל גבעה ובאו עמהם עד אשר שם חומה לשמירת הדרכים, ועמדנו שם מעט וסעדנו לבנו, והשומרים שבו לחברון. אנחנו הלכנו לדרכנו״.

מתוך ספר המסעות של הקראי משה ירושלמי בכ״ר אליהו הלוי

משנת ה׳ תי״ד–ה׳ תט״ו (1654–1655)

א׳ יערי ׳מסעות א״י׳, עמ׳ 316

״והוליך אותנו ביום ו׳ איש אחד מב״ה מבעלי התלמוד, כלומר יהודי בלתי־קראי ועמו ערבי אחד אל מערה אחת, ואומרים שבזאת המערה נמול אברהם אע״ה אבינו עליו השלום. ומשם הוליכנו אל מקום אחד מערה מלאה מים מתוקים נובעים, ואומרים שהיא מקום רחיצת שרה אמנו. ומשם הוליכנו למקום אלוני ממרא. ובמקום אחד בנו גדר אבנים ואומרים שהוא בנוי מזמן אברהם. בנוי באבנים גדולות מאד ועבות וגסות, ומדדנו אבן אחת ג׳ קולץ ויותר, א״כ תהי הכל אבן ארצה י״ב אמות אצילות, ויש בתוך הגדר ההוא באר מזמן אאע״ה אברהם אבינו עליו השלום, ולקחנו ממימיו ושתינו, ואח״כ הלכנו למערת ישי דוד ע״ה, והיא ג״כ קרובה למערת אבותינו הקדושים ע״ה.

וכל סביבות חברון לד׳ רוחותיה כרמים ואילני זתים ושקדים ורמונים, גבול הכרמים הלך עד כמה מילים לכל רוחותיה. ובתוך השוק של חברון מערת אבנר בן נר שר צבא שאול ע״ה, קרוב למערת המכפלה, כן קוראים לו ג״כ הישמעאלים. ושם בחברון יש כנסה (בית כנסת) קטנה לב״ה לבעלי התלמוד, ושם נתפללו כל הנמצאים בחברון. וביום ו׳ הלכנו וראינו אותה בזמן שהוציאו ס״ת, כי ביום ו׳ היה גם יום ו׳ לימי החנוכה שלהם והוציאו ב׳ ס״ת ברמונים ועטרות, וכן ביום שבת ב׳ ס״ת ואחר התפללנו גם אנחנו (עולי־הרגל הקראים) בבית שחנינו וקראנו הפרשה וההפטרה. קראו אותנו לבית הכנסת, והלכנו ועמדנו מבחוץ בעזרה אצל הפתח, בעבור שהיו מדליקים נרות עששיות רבות ביום השבת. וגם הם מוציאים הס״ת אצל הפתח, היינו קרוב לס״ת, והכל היה לפנינו.

ולהם בחברון אצל הכנסה (בית הכנסת) בית אחד חשוב מוכן ומזומן לאכסניים, ושמה מצעות ומראשות וגלופקרים (שמיכות) מוטלים, ועששית זכוכית בשמן זית מלאה להדליק תלויה להדליק ולהאיר האורחים, כל מה שיצטרך הכל מוכן לפניך. והביאו לנו במוצאי שבת צמוקים מענבים טובים ולחם לאכול, כי הם בסבר פנים יפות מביטים לאורחים. ועשינו שבת בפרשת ׳ויהי מקץ׳ בחברון. וראיתי אשה אחת מלמדת תינוקות, כי אנחנו היינו יושבים בעליה ותחתיה היתה מלמדת האשה ההיא.

מפת שבט יהודה (מתוך 16 מפות של ארץ־ישראל, שנדפסו בספרו של פולר תומאס A Pisgahh Sight (of Palestine, 1650

במפה: "חברון — קרית ארבע"; "קבר אבנר"; "מערת המכפלה"; "בריכת חברון" (מעליה תלויים רוצחי איש בושת); "בור שרה" (בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים)

ויש בחברון מעין אחד שקוראים לו עין של שרה אמנו, וכן יש באר שקורין לה באר אברהם, וכן באר אחרת קוראים לה באר יצחק, ובאר אחרת קוראים לה באר יעקב, שכן קרואים בשמותיהם בפי הישמעאלים ויונים עד היום".

מתוך 'שאלו שלום ירושלים' לר' גדליה מסמיאטיטש

משנת ה' ת"ס–תס"ו (1699–1705)*

נתפרסם ב'רשומות' ב'

"... ובחברון דרין יהודים ספרדים, לערך ארבעים בעלי בתים וכולן דרים בחצר אחד וגם ביה"כ ובה"מ בית הכנסת ובית המדרש הם בחצר זה. ומערת המכפלה שכפולה בזוגות אברהם יצחק ויעקב עם שרה רבקה ולאה ואדם וחוה היא בתוך העיר ממש. והכתוב אומר השדה והמערה וכל העץ אשר בשדה נמצא משמע שהית'(ה) המערה בשד'(ה) ולא בתוך העיר וא"כ ואם כן אפשר שהיתה העיר חברון מעט רחוק מן המקום אשר היא עכשיו, ונמצא שזו העיר חברון אשר עכשיו לא היתה מוקפת חומה מימות יהשוע בן נון, כי לא היתה שום עיר במקום הזה אלא שדה ומספק זה קורין את המגילה בפורים שני ימים בי"ד ובט"ו. אבל בירושלים שאין שום ספק קורין את המגילה בט"ו. כל המועדים הם יום אחד, חוץ ראש השנה הוא שני ימים, ובפסח שהוא רק ז' ימים אוכלין בשמיני חמץ, וכן שמיני עצרת הוא רק

*המחבר של הספר הקטן 'שאלו שלום ירושלים', ר' גדליה מהעירה סמיאטיטש אשר בפלך גרודנא, היה אחד מתלמידי רב יהודה החסיד (אף הוא גר סמוך לעיר גרודנא), שיצאו בראשית שנת ת"ס (סוף שנת 1699 לאזרחים) מפולניה עם נשיהם וטפיהם דרך אונגריה ואשכנז לארץ־ישראל, כדי לקרב את הגאולה על־ידי סיגופים וצומות וגלגולי־שלג, תפילה וצעקה וקינה על גלות־השכינה שיתפללו בירושלים, "המכוונת ישר כנגד שער השמים". הודות להשפעתו העצומה של ראש החבורה ר' יהודה חסיד, הלך מספר העולים ורב, ונספחו אל מחנם גדולים ורבים מפולניה, אונגריה, מוריביה, אשכנז והולאנדיה. מלאי תקווה ושבעי־נדודים הגיעו "עולי־גולה" אלו בראש שנת תס"א עד שערי ירושלים, אחרי אשר חציים מתו בדרך ממחלות ועינויים. וביום השלישי לבואם נפל למשכב ומת גם מנהיג החבורה, מי שצריך היה לקדם את המשיח, ר' יהודה החסיד. שוממים ונואשים נתפרדו הרבה מבני החבורה לכל עבר. אולם רובם נשארו בארץ, למרות הרדיפות שרדפו אותם רבני ירושלים, שראו בכל תנועת־העליה הזאת מעין ספיח שבתאי. בשנת תס"ה שלחו רבני ירושלים על־ידי שליח מיוחד לוועד ארבע הארצות כתב בקשה לבוא לעזרתם ולגרש מעיר־הקודש את "החדשים מקרוב באו". וכאשר גברו עליהם הרדיפות והעניות, הוכרחו בני החבורה לשלוח אחדים מטובי־חבריהם לחוץ־לארץ, כדי לעורר את לב נדבני־העם לצדקה ולהסיר מעליהם את אשמת השבתאיות, שהטילו עליהם רבני ירושלים ורבים מרבני הגולה. אחד המשולחים הללו היה גם המחבר שלנו. בשנת תס"ו עדיין ישב בארץ־ישראל, וכפי הנראה באותה שנה יצא לחוץ־לארץ, כיוון שבתור שנת השמיטה הוא מונה רק את שנת ת"ס ולא תס"ז. ו"בעברו מעיר לעיר" ונוכח, כי מתאווה הקהל העברי לדעת את כל פרטי חייהם של יהודי ארץ־ישראל, עמד וכתב את ספרו הקטן הזה, אשר בו מסר מה שראה ושמע בכל שנות ישיבתו בארץ. בשפה פשוטה וברורה מתאר המחבר את מצבם החומרי של יהודי הארץ, את יחסם של הערבים והתורכים אליהם ויחסיהם בינם לבין עצמם, סדרי הקהילות וסדרי־המסים. ועוד הוא מספר על המקומות הקדושים והאגדות המתהלכות בעם על אודותיהם, ובפרטיות יתרה הוא מתאר את חיצוניותם של הבתים והבניינים, אופני־החיים ומנהגי היישוב, דרכי האכילה וההלבשה והאפייה והזריעה והמקח והממכר, מספר על העניות המרובה, השוררת בקרב יהודי הארץ, ובייחוד בקרב בני "החבורה הקדושה" של רבי יהודה החסיד, מתאמץ לבאר את עניינה ומעורר את העם לבוא לעזרת דלי־ציון, לקונן על גלות השכינה ולזכור את ירושלים. על רבני ירושלים ורדיפותיהם עבר המחבר בשתיקה גמורה ולא הזכיר אף פעם את רבני הקהילה האשכנזית, ונסתפק רק בזה, שהזכיר לגנאי את השבתאיות והעיד קבל עם כי אחיו ר' משה, שהיה גם־כן מראשי־החבורה, "בער את הקוצים מן הכרם" ולא נשאר בחבורה "רק בר בלי תבן".

הספר נדפס בברלין בשנת תע"ו (1716) בפורמאט קטן (8°) ומכיל ט"ז דפים, ל"ג־ל"ד שורות העמוד. עד אמצע דף י"א נדפס הספר באותיות מרובעות, משם ואילך – באותיות רש"י. ההגהה לקויה וטעויות הדפוס מרובות. גם שפתו של המחבר, הפשוטה, הבהירה והתמה, אינה מקפדת על חוקי הלשון והסגנון. מובן מאליו, כי כל השגיאות הזרות נשארו כמו שהן, על יתוריהן וחסוריהן, ככתוב. גם סימני הדפים והעמודים ניתנים כאן, כדי שיוכל המעיין להשתמש בהעתקה הזאת כאילו השתמש במהדורה של שנת תע"ו. ורק במקום שטעויות הדפוס גסות ביותר ומקלקלות את כוונת הדברים הרשיתי לעצמי לתקן אותן בההערות. ע"ד המסקנות ההיסטוריות שיש להוציא מן המקור החשוב הזה – לא כאן המקום לדון, ואם הוספתי אי־אילו הערות מעטות, אין זה אלא משום שהן נראו לי נחוצות, כדי להקל את הבנת הכתוב כפשוטו.

(מתוך המבוא מאת ז' שזר [רובשוב], לספר 'שאלו שלום ירושלים' תרע"ד)

שאלו
שלום ירושלים

הדור אתם ראו זה: דבר חדש אשר נו
יתבאר כל עניני ירושלים עתה
בחורבנ'סדר הבניין חומותיה שהוא מפואר מאוד.
וגם כל הטערות וקברי נביאים אשר סביב לה. וגם
מעשים נפלאים אשר נעשו בה בין מה שנעשו בימי
בין מה ששמעתי שנעשו בימים קדמונים. וכמה
גזירות אשר נגזרו מירושלים והש"י שמע אות
יעקב בני ישראל והצילם. וגם יתבאר מן הגלות
המר אשר סובלים עתה. וגם עניין פטירת מ"ו
המוכיח המפורסם כרורינו ה"ה ר' יואל חסיד סנ"ל
זצ"ל. וגם יתבאר זירת וחיזוק לבבות לעזור את
דלי ציון. וגם מוסר לקונן על חורבן ירושלים ע"כ
אחינו בני ישראל אל תחוסו על כספיכם
כי הוא דבר פלא כאשר משרים
תחזנה עיניכם ובזכות זה יקוי'
כמו הכתוב כי עין בעין
יראו בשוב ה' ציון
ונגלה כבוד
ה' וראו
כל בשר כי פי ה' דבר:

נדפס בק"ק ברלין

לסדר ולפרט בעתו אחישנה לפ"ק:

מ י מ י ן: שער ספרו של ר׳ גדליה מסמיאטיטש, שנדפס בשנת תע״ו (1716) בברלין (מתוך הקונטרס שהוצא ע״י עירית ירושלים ביום הענקת תואר אזרח כבוד של ירושלים לנשיא המדינה, ר׳ שניאור זלמן שז״ר, סיון, תשכ״ג)

יום א׳ ועושין שמחת תורה ביום השמיני עצרת. מערת המכפלה היא בתוך הארץ כמו כל המערות ועל המערה בנו הישמעאלים חצר למעלה מן המערה ממש, כי דעתם שיהא המערה מוקפת למעלה שלא יכנוס שום אדם בתוך בנין הזה שהוא על המערה רק הם יכנסו לבדם. כי הם אומרים שהם אבות שלהם, שאומרים כיון שבני ישראל חטאו שוב לא רצו האבו׳(ת) שיתייחס שמם על בני ישראל רק עליהם. זה בנין הוא של אבני גזית מפואר מאוד וכשאנו באים על קברי אבות הנ״ל להתפלל, אין לנו רשות ליכנס על המערה ממש רק בחוץ, מעמוד סמוך לכותל ממש, ויש נקב אחד בצד אחד והוא כמו שאדם נוטל אבן אחד מן הכותל ונשאר נקב בכותל, כדמיון זה הוא הנקב הנ״ל אבל הנקב הוא עמוק שאין יד אדם מגעת לסוף עומקה של הנקב, ויש לנו קבלה איש מפי איש שהנקב קטן הנ״ל הוא מגיע עד תוכה של המערה ולכן אנו עומדין אצל הנקב הנ״ל ושם אנו מתפללין. במערה יש למעלה ארובה כדי שיאיר היום לתוך המערה ודרך ארובה זו מורידין הישמעאלי׳(ם) הנר עם שמן להדליק תמיד כל השנ׳(ה) כולה, אבל תוך המער׳(ה) אפי׳(לו) הישמעאלים אינם נכנסין מן פחד הקדושה של האבות.

... והנהוג בחברון כשבא איז׳(ה) אורח על קברי אבו׳(ת), בין שהוא עני בין עשיר, נותנין לו מקופת הקהל לאכול ולשתות ג׳ ימים כיד המלך בשר ותרנגולי׳(ם) ויין ואומרי׳(ן) שזה עושין כמנהג אברהם אבינו שהיה מכניס אורחים ולכבודו, כיון שהוא קבור שמה עושין כמנהגו אף שהם עצמם עניים. אבל כל אורח הוא נודר נדרים ונדבות על ספר תורה ואף מי שהוא עני ורוצה לילך מירושלים לחברון על קברי אבות, מוכרח להוציא הוצאות הדרך שני זהו׳(בים) אדומים, דהיינו שצריך לשכור חמור לרכוב עליו כי א״א אי־אפשר לילך ברגלים מפני שא״א לילך בדרך זה יחידי, ואם ישאר לבדו ומת מן הלסטים ולכן צריך לרכוב על החמור כדי שיוכל לילך יחד עם השיירא. ועיר חברון אין לה חומה סביב כמו שיש בירושלים. והבתים ג״כ של אבני גזית וסדר הבנין כמו בירושלי׳ אבל בחברון יש מים חיי׳(ם) נובעים.

... מעשה פעם אחד והוא בקרוב הימים עמד ישמעאל אחד מן ירושלי׳(ם) עשיר גדול והוציא ממון הרבה על בעלי מלאכות וחפרו מן חברון עד ירושלים בתוך הארץ עמוק מאוד והניחו מרזב של חרס בתוך הארץ וכיסהו בעפר הארץ כאשר היה בתחלה ודרך המרזב זה יזובו המי׳(ם) מן חברון לירושלי׳(ם) תמיד לא יחסרו. ועמד ישמעאל אחד רשע שנתקנא בישמעאל הנ״ל שעשה פעולה זו ומה עשה, שכר את ערביים כדי שיסכרו המעביר של המים וכן עשו. עמדו בלילה וחפרו במקום אחד וסתמום ועד היום אין שם מים כי א״א למצוא את המקום שסתמו, אם לא שיחזרו לקבור מן חברון עד ירושלים והוא מהלך יום א׳ והרים גבוהים מאוד וצריכין להוציא ממון רב אין מספר ועליו נא׳(מר) שם רשעים ירקב״.

מתוך איגרתו של ר׳ אברהם גרשון מקיטוב אל גיסו ר׳ ישראל בעש״ט

משנת ה׳ תק״ח (1748)*

א׳ יערי, ׳איגרות א״י׳, עמ׳ 279–281, 283, 286

״... ושמועה טובה מארץ מרחקים, ואני כתבתי לכם כ״פ כמה פעמים מקושטינטינא ומכאן עה״ק חברון ת״ו, וכתבתי לכם שלישית וגם רביעית עם זאת הפעם, ובכל פעם אני מאריך בשביל שכונתי לעשות נח״ר נחת רוח, ואתם אינכם כותבים לי כ״א פעם אחת, ... אספר לכם כל המאורעות. בר״ח אלול, בנסיעתי לירושלים, ופזרתי ממון רב בשבילם מכס והוצאות, ובאתי ביום ששי, ער״ה ערב ראש השנה בבוקר, תוך עיה״ק וישבתי שם שני שבועות. בשבת הראשון באו אלי כל חכמי ירושלים עם כל טובי העיר וחשובי העיר לקבל פני, ואני ידעתי מזה שרוצים לבוא כולם, כי חכמי האשכנזים אמרו לי, כי כל החכמים דעתם לבוא ששמעו שמי מקושטא ומאנשי חברון שבאו לירושלים, ואני באלה לא חפצתי, כי למה לי הגאוה בירושלים תובב״א הלכתי לביה״מ של מו״ה גדלי׳(ה) חיון, ולביהכנ״ס הגדולה ועכבתי בתפלתי כדי שלא ימצאו אותי בביתי, ובאו כולם ולא מצאו אותי בביתי ואמרתי: ב״ה ברוך

* עלייתו של ר׳ אברהם גרשון עם אשתו השנייה וילדיו הקטנים, היתה דרך קושטא, שבה שהה זמן־מה והתקשר קשרי ידידות עם הגביר ר׳ משה צונצין. מקושטא הפליג בראש חודש אלול תק״ו (1746) והגיע לירושלים בערב ראש השנה תק״ז. בירושלים הפצירו בו האשכנזים, משרידי עליית ר׳ יהודה החסיד, שיהא להם ״לרב ולנשיא״, אולם הוא סירב, והתיישב בחברון. בה ישב ארבע שנים ולאח״כ עבר לירושלים.

השם שברחתי מהכבוד ... אח"כ הלכו חכמי האשכנזים ושכרו לי דירה נאה מאד וביהמ"ד לבדו, שישלמו מכיסם מתחילת החלוקה שיבוא להם, ומסרו המפתחות לידי, ושכרו יהודי אחד שילך לחברון תוב"א להביא את אשתי ובני לירושלים על הוצאות שלהם ..."

... בעיה"ק הזאת יש בראש חצר אחד של יהודים, בשבתות ויו"ט ויום טוב סוגרין אותו ואין יוצא ואין בא, ובכל לילה סוגרין ולא היה שום פחד מגוים, כמעט דלתותיו פתוחות היו בלילה, ומשכימין בחצי לילה לביה"כ, ומאריכין בשתי שעות בלילה בביהמ"ד ולומדין בישיבה, וכשיש שמחת מילה או שאר שמחות, באים הגדולים וכולם שמחים, ולא עוד אלא שהגוים שבכאן, הגדולים שבהם, אוהבים את היהודים מאד, וכשיש שמחת מילה או שאר שמחות באים הגדולים שבהם בלילה ומשמחין את היהודים ומטפחין ומרקדים בין היהודים, ממש, להבדיל, כמו היהודים. כשבאתי לכאן בא שר העיר הגדול שבכולם לקבל פני ונתתי לו מתנה ציבוק (קנה מקטורת) טוב שהיה לי מסטאמבול, והם אוהבים אותי שמיום שבאתי יש להם מז"ט. כשהייתי חתן תורה בש"ת בשמחת תורה, בליל מוצאי יו"ט, באו אלי כל החכמים לשמוח עמי, ובאו גם השרים והיו מטפחין ומרקדין כאחד היהודים ומזמרים שבחות בלשונם, לשון ערבי, והולכים בכאן בצבע ירוק (צבע המושלמים) ובכל מיני צבעונים ואין פוצה פה ... קנצי למילין (סוף לדברים), ד' יאריך שנותיך ותחיו בטוב ובנעימים ובהשקט ובטח. הק' אברהם גרשון הכהן זללה"ח זכרונו לברכה לחיי העולם הבא.

מתוך איגרתו של ר' משה הירושלמי

משנת ה' תקכ"ט (1769)

א' יערי, 'מסעות א"י'

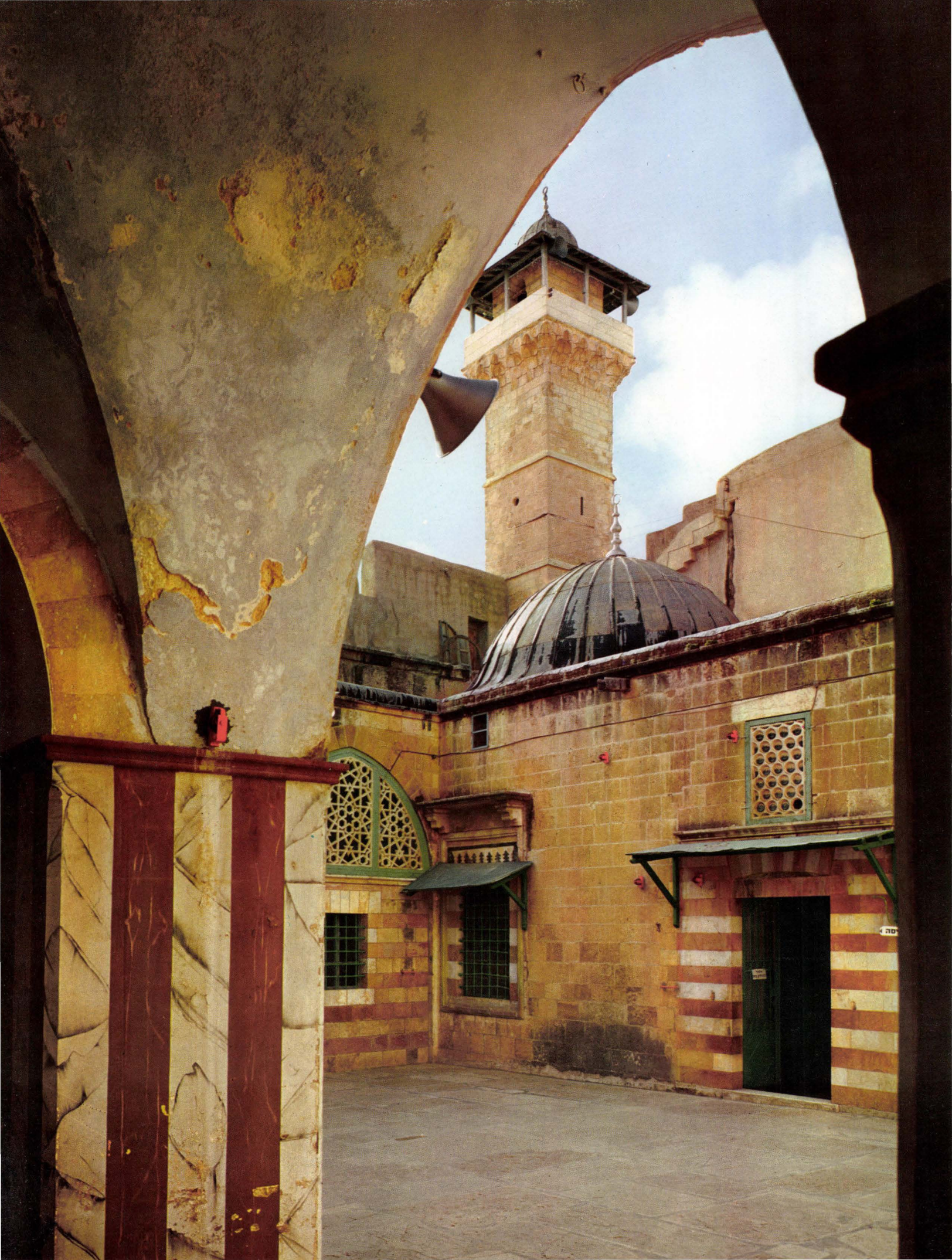
"... ושם מערת המכפלה ... והנה רואים בעליל שהמערה האחת לפנים מהשנייה, כי השר של חברון נכנס אל המערה הראשונה והשר מדליק את הנרות בכבודו ובעצמו. וערב ובוקר הוא נכנס ומשאיר שומר ליד המערה שלא ייכנס איש. ואילו נתנו לו כל הכסף שבעולם, לא היה נותן רשות לשום אדם להיכנס, ואפילו לא אל המערה הראשונה, שלא תהא לאיש הזכות שיש לו. אמנם, לא מן הנמנע שמערה אחת היא על גבי השנייה, כי המערה בתוך הבנין ואיש לא ייכנס, ואף לא יוכל להיכנס מחמת הקדושה. מי שרוצה להתפלל שם יפנה לצד השני, ושם חלון הנפתח אל המערה ואפשר להציץ לפנים, אבל חושך ממש שם. מי שרוצה להתקרב לחלון, צריך לשלם מכס עשרה פארא. אנשי חברון משלמים מכס לכל השנה והם יכולים לילך למערת המכפלה ולהתפלל כל אימת שהם רוצים".

מתוך איגרת של הקראי בנימין ירושלמי בן אליהו

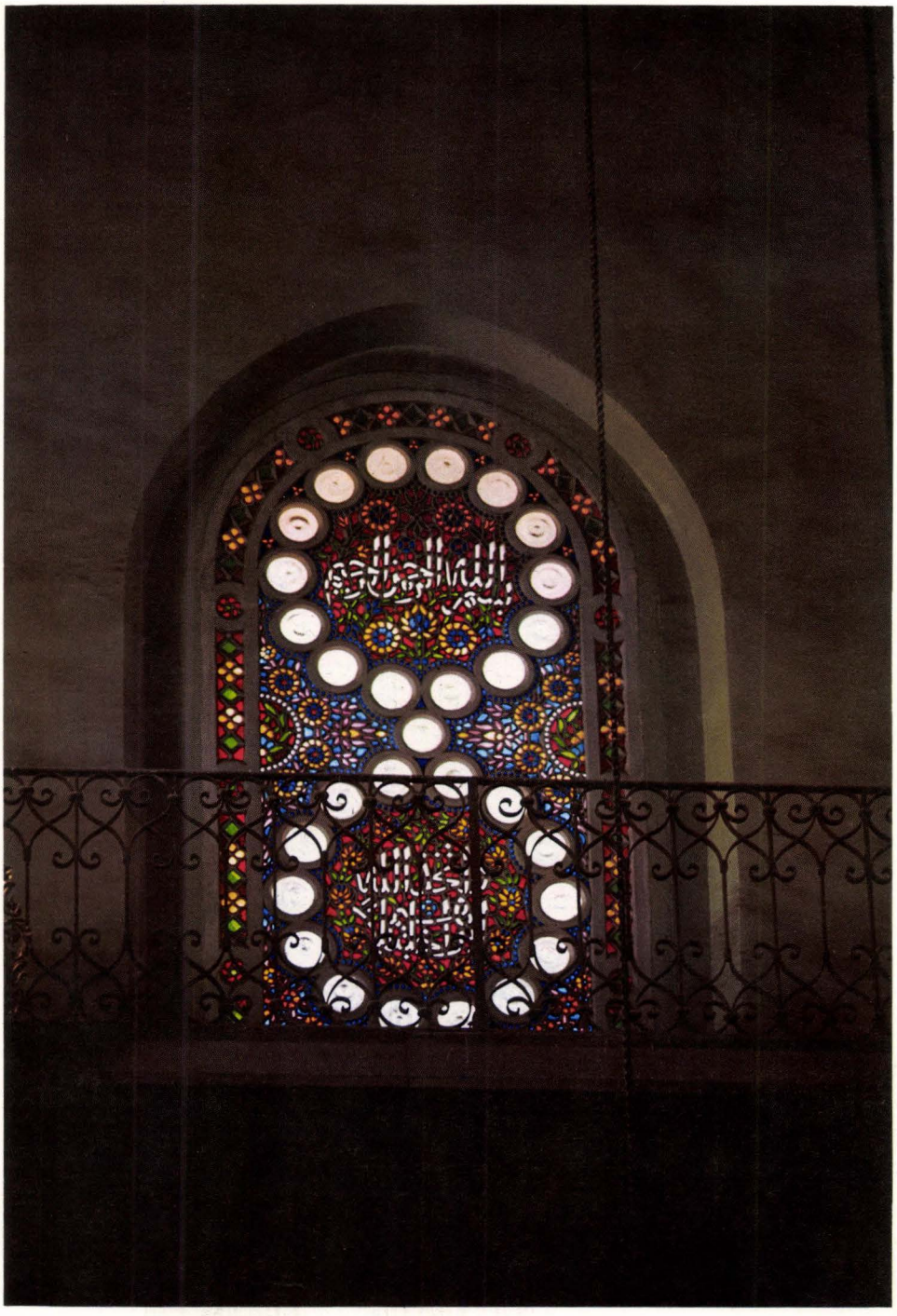
משנת ה' תקמ"ה – מ"ו (86–1785)

'אוצר המסעות' וראה נוסח מתוקן א' יערי, 'איגרות א"י', עמ' 273–274

"... בקצה העיר חברון יש מעין (מקוה) בלי מים, ואומרים שהוא מעין שרה אמנו. ומשם הלכנו לבאר יצחק אבינו, שדולים ממנו מים, והוא בצד דרום מן הדרך. ומשם הלכנו לבאר יעקב אבינו שג"כ שגם כן דולים ממנו מים ולו שתי פיות. ומשם באנו לבאר אברהם אבינו ע"ה עליו השלום בתוך גן אחד וג"כ דולים ממנו מים, וגם הישמעאלים קורין לבארות ההן בשם אבותינו הקדושים. ומשם הלכנו לקברי הקראים שהם יושבים שם מזמן ענן הנשיא והלאה. וראינו שהיה צומח(?) על האבנים ברזל. ולקחתי משם ברזל שהיה על האבן, ואח"כ הלכנו למערת עתניאל בן קנז הקרוב לקברי הקראים. אח"כ הלכתי לקבר ישי אבי דוד, שהוא על ההר ויושב בו שיך אחד, ובנו אצלו ארגז מצבה קטן. וראינו חור אחד במערתו ואומרים שאם ישלח אדם עוף אחד דרך החור יצא ממערת המכפלה. ומשם הלכתי למערת המכפלה ועמדנו כנגד חור המערה מבחוץ, אצל שער המוסלמנים, ועשינו תפלתנו מבחוץ. ויש על מערת המכפלה ארגז גדול ואומרים שבתוך הארגז יש חלון אחד מכסף נקי ומשם מורידין השמן זית עם העששיות שהן מזהב. ואח"כ הלכנו לקבר אבנר בן נר וראש איש בושת והוא בתוך השוק, ויש בו ג"כ ארגז. ובפנים הארגז, שהוא מתחת לארץ, עשוי כמין ערש גדול ולפניו מכסה גדול לכסות הקבר, ועל הקבר עששית דולקת. והלכנו אליו

חלון מקושט בזכוכית צבעונית במסגד שעל מערת המכפלה

בלילה מפני יראתנו מן הישמעאלים. וחנינו בבתי הרבנים והם היו בתי קראים מקודם, ונתנו צדקה לביהכ״נ שלהם ועשו לו כבוד גדול שכן הוא המנהג, כי מי שילך לחברון יקחו אותו אורח לביתם ויעשו לו סעודה, וקוראים לה סעודת אברהם ע״ה עליו השלום, גם יש בתוך חברון ברכות מים גדולות אשר ישקו מהן הבהמות...״

מתוך ׳קורות העתים׳ לר׳ מנחם מנדל מקמיניץ

עלה לצפת בה׳ תקצ״ג (1833) – נפטר בירושלים בה׳ תרל״ג (1873)*

מהד׳ ג׳ קרסל, עמ׳ 59, 66–67, 79

״... והנה דיירי חברון לא רצו לשמוע בקול השר של מצרים כמו אנשי שכם שעשו בירושלים כמש״ל בא עתה עליהם למלחמה ובאשר גבר נתן רשות לחילו לבוז העיר חברון ששה שעות, ע״כ על כן שתו כוס התרעלה ג״כ היהודים שבחברון והושללו אז וגם טימאו כל הנשים שמצאו, ולא נשארו להם כ״א כי אם מה שהי׳(ה) במחבואות: ... ובשבעה עשר בתמוז בכינו על אבילות ישנה גם בכינו על השמועה כי באה, שהעיר חברון נחרבה עוד הפעם שע״י שהחיל של שר הצבא שללו את השוללים אז שללו ג״כ את היהודי׳(ם) שבחברון וטימאו הנשים שמצאו בהשש שעות שניתן להם וספדם הרב הגדול מהו׳ ישראל בעל המחבר ת״ח וס׳(פר) ׳פאת שולחן׳ ... אחר שבעה ימים ששהיתי פה ירושלים, הלכנו לעיר חברון.

... ביום א׳ בערב באנו לחברון בשלום, חברון היא עיר גדולה ויש בה יהודים שני כוללים, כולל ספרדים א׳(חד) כולל חב״ד א׳, וכולל חב״ד המה אנשים חשובים מאד, עושים צדקה ובפרט מצות הכנסת אורחים. המה מקרבים כל הבא להספיקו. ושם חנויות הרבה ודרך החנויות הולכים למערת המכפלה. ועל מערת המכפלה עומדים בנינים הרבה ואין נכנסין אל תוך המערה רק עומדים מבחוץ ומתפללים. ועל הבנינים שעל המערה בנוי בית גדול והוא בית ועד להתפלל בו הישמעאלים ע״י המדרגות, ואצל המדרגות עומדים יהודים להתפלל, ונמצא שם חור בכותל אל המערה, ומנהגם לכתוב על קלף איש איש נגעי לבבו ומשליך שם בחור (וקברי הצדיקים אשר בה נבאר אי״ה אם ירצה השם לקמן), גם ראיתי שם אוהל אברהם וגם האשל שלו, ובעת הוא חרב רק היסוד קיים. עתה באתי לכתוב מקברי הצדיקים אשר הייתי אצלם להתפלל שם. חברון אצל מערת המכפלה וכתוב לעיל איכותה וסדר הנהגת הבאים להתפלל שם, עוד הייתי שם בין החניות על קבר אבנר בן נר והוצרכתי ליתן להישמעאל שהקבר בחצרו להניחני לילך שם. חוץ להעיר הלכתי על קבר עתניאל בן קנז. ואצלו מונחים תשעה תלמידים מונחים בחומה אחד העומד בכרם, והמה מונחים בכוכין בכותל הבית. ונתתי עשרים פארעס[1] לבעל הכרם. עוד נמצא שם חומה בכרם, שם ב׳ קברים, א׳(חד) של ישי אבי דוד וא׳ של רות המואבי׳(ת) ונתתי לבעל הכרם כ׳ פארעס. עוד הלכתי על קבר א׳(חד) שאומרים שהוא קבר הרב החסיד בעל ראשית חכמה״.

* מנחם מנדל מקמיניץ היה אחד ״החלוצים״ במאה הקודמת, שסבל מהתנפלויות הדרוזים וכן מנוראות הרעש בצפת (תקצ״ז). תולדותיו ותלאותיו במאורעות הגדולים שארעו, לרבות הפרעות הנוראות שבאו על היישובים היהודים בצפת ובחברון, שלא נענו לדרישתו של מוחמדי עלי ממצרים שכבש את הארץ ודרש מתושבי הערים לתת לצבאו מבני משפחותיהם, וכן תוצאות הרעש בארץ, מסופרים בספרו ׳קורות העתים׳, שנדפס בשנת ת״ר בווילנא (סיפורו על ביקורו בחברון נכתב לאחר הטבח בשנת 1834).

1 פארעס – לשון רבים מן המטבע פארא (וראה: ״מטבעות שעברו לסוחר בחברון״).

איגרתו של דר׳ אליעזר הלוי*

משנת תקצ״ח (1838)

א׳ יערי, ׳איגרות א״י׳; עמ׳ 405–408

״חברון, חמשה־עשר מנחם אב, תקצ״ח.

הדרך אשר מירושלים לחברון הוא בחזקת סכנה רבה. ואני הלכתי עליו בלי כל לויה, ובכל־זאת ברוך ה׳, לא קרני רע. ראיתי את קבר רחל במקום אשר הדרך נוטה אל בית־לחם, והוא בנין מרובע ועליו גג עגול מהודר. הקבר אשר בתוכו מסויד סיד לבן, ועליו רבבות אלפי שמות אורחים כתובים בכתב עברי. עזבתי את בית־לחם לשמאלי ואלך בדרך ישרה חברונה אל המקום המהולל לפנים, אשר בו גר אברהם אבי אומתנו, ויהי מהלכי הראשון אל הרב המגיד אשר היה בידי מכתב אליו מאת הרב ר׳ ישראל. והמה קבלוני בכבוד גדול בדירה נאה ובמאכלים מובחרים. ראיתי את העדה הזאת, ויהיו בעיני כבחירי ישראל. כלם מכניסי אורחים אשר צרו עיניהם לתת לאורח להוציא איזו הוצאה מכיסו. וראשי העדה יתעסקו ימים תמימים עם האורח להקל מורה הדרך מעליו ולענג את ישיבתו בקרבם. בערב הראשון בקרני איש ישיש ר׳ משה מייזיל מוילנה. איש יודע הרבה, אשר חבר כמה ספרים קטנים. האיש הזה הוצג בימי נעוריו לפני נפוליאון לחריפות שכלו, ויכול היה לעלות מעלה מעלה, והנה התעוררה בו התשוקה ללכת לארץ־ישראל, ותתפעל נפשי התפעלות אין גבול בדברי אתו על אדות גדולי משוררי גרמניה, על אודות שִׁילֶלֶר, לֶסינג, וביחוד על אדות הרדר.

ביום השני בקרתי שוב את הקברים המהוללים, ובראשונה את קבר אבנר בן נר אשר הוא בתוך העיר בבית ערבי, ואף כי אסר אברהים פחה לקחת מתת מאת הבאים שמה לבקר קדמוניות, בכל זאת דלתות הקבר נעולות, לא יבוא כל יהודי אליו טרם יתן כסף מחיר זה. ירדנו מדרגה אחת למטה, ונבוא אל חדר רחב ידים אשר הקבר בזויתו הקיצונית. והוא כתבנית קבר רחל, אבל גבוה מעט ממנו, וגם הוא מכוסה בשמות אורחים. פניתי אל שדה־קברות היהודי ואתמה מאד על אשר לא מצאתי שם תבנית כל קבר כי־אם אבנים שלמות צבורות זו על יד זו, אשר המה לפי דברי בן־לויתי אבני המצבות. ואף את שם המת אינם נוהגים לכתוב על מצבתו, לסבה אשר לא ידע בן־לויתי, עד כי לא נמצא כל כתובת בחברון. ראיתי שם מערה יפה בעלת כוכין רבים אשר באחד מהם מקום מנוחת עתניאל בן קנז, ועוד מערה אחת בעלת כוכין אשר לפי המסורת נמצא בתוכה קבר ישי אבי דוד. אחרי כן הלכתי אל מערת המכפלה המהוללת. לפניה בית־תפלה גדול למוסלמים בקצה האחרון של השדה. במדרגות רבות עולים אל פתחו. ועל המדרגה הראשונה משמאל לכניסה הראשונה נמצא קבר הרמב״ן[1] לשום אירופי לא יתנו לבוא אל בית־התפלה בעד כל מחיר, בלתי אם עד הפתח השני לבדו. שם נמצא חור בגודל כף איש, ודרכו שב ויצא חתול אחד אשר השליכו לתוך קבר רות, אם אינני שוגה, הנמצא מחוץ לעיר במרחק. לפי זה לא שוא היתה ההשערה כי גדולה המערה ההיא מאד. היהודים כמו גם המוסלמים יספרו, כי לפעמים יתגלה אברהם להצילם מצרה המתרגשת לבוא עליהם. והנני למסור אחד הספורים היותר חשובים, אשר מסר לי אחד האנשים היותר נאמנים. אחרי אשר הביאני אל פתח אחד ובו חור עגול אשר תכנס ותצא בו יד אדם ברוחה, פתח המספר ואמר: ׳לפני שנים רבות קרא השיח׳ את ראש העדה היהודית וידרוש ממנו סך כסף מסוים. ועוד יותר מזה הטיל עליו, לתת לו את כל הסך ההוא במין מטבע ידועה אשר לא נמצאה אתם בשום פנים, כי אך תואנה בקש השיח׳ בחפצו להשמיד את כל היהודים. והנה איש בלתי ידוע להם הביא את סכום הכסף במין המטבע אשר השיח׳ מבקש ויושם אותו להם דרך החור ההוא׳. וספורים כאלה מצוים אצלם לאלפים. עדת היהודים בחברון קטנה, ורק שני בתי־כנסיות בה. האחד לאשכנזים והאחד לספרדים. הם חיים באחוה ורעות וכמעט כלם יגורו בחצר אחת. הדירות קטנות מאד, אבל נקיות, מרווחות ונאות. אף כי מותר להם לגור גם ברחובות אחרים לא רבים ישתמשו בהתר הזה.

כאשר כבש אברהים פחה את סוריה, נתן רשות לאנשי־צבאו למשול ולבוז את העיר, ויהי המעט אשר עשה הצבא רעה רבה ליהודים, כי הוסיפו עוד הערבים להעיד עדות שקר, כי ביד היהודים הפקידו המוסלמים אשר נמלטו מן העיר את אוצרותיהם. לשוא הוכיחו לפני אברהים, כי היהודים האלה כלם בני ארופה הם, אשר כל דבר אין להם בעסקי המדינה ובמרידה אשר מרדו אזרחי הארץ בו, כי השיב תשובה נצחת לאמר, כי דבר אשר יצא מפיו לא יוכל להשיב אחור, ואנשי־צבאו יוכלו להמשיך את מעשיהם ככל העולה על רוחם. והיהודים המה מלומדים במכות כאלה, עד כי אחרי כל אלה מעטים מהם ירצו לעזוב את הארץ אם גם תהיה האפשרות בידם לעזבה, ורובם יבחרו יותר לסכן את נפשם באלף סכנות יום יום מעזוב את הארץ הקדושה.

שיח׳ העיר הלך בעת ההיא לירושלים להודיע יד מי על העליונה, אם אברהים פחה או יד הדרוזים. ובדעתו היה לעשות הוא וכל יושבי חברון יד אחת עם המורדים יושבי ירושלים, אם תהי ידם תקיפה. ואז היה חס־ושלום כליון גמור נשקף ליהודים. אבל אברהים פחה יודע את לבב אנשיו, ויפרסם את נצחונו מראשי כל החומות בתרועה רבה, עד כי נפל פחדו על התורכים ועל הערבים.

היום עשו כל בני העיר לכבודי משתה גדול בחדרי אשר אני גר בתוכו, אחרי אשר פקפקו להטריחני לבוא אל בית אחד מהם.

מעת אשר החלו ימי הרוגז בצפת, גדל מספר עדת חברון במאתים נפש. לעת תפלה המנחה הראוני מנורת כסף יפה תלויה לפני ארון הקדש. קראתי את הכתובת אשר עליה והנה היא נדבת ר׳ אשר שמשון מלונדון אשר הרבה לנטות חסד ליושבי ארץ־ישראל מעודו ועד היום, ספר לי תלמיד חכם נכבד בצפת, מחזיק הוא בידו וביד רבים אחרים בתמיכה הגונה.

* מזכירו ויד ימינו של משה מונטיפיורי משנת תקצ״ח (1838).

1 רבנו משה בן נחמן, שלפי האגדה נקבר בחברון, אף שבאמת נקבר בעכו.

אמנם על שוא נוסדו מחשבות בני ארופה אשר יחשבו כי יושבי ירושלים צפת וחברון וכל ארץ־ישראל כולם בטלנים הם, אשר אין להם כל רכוש ואמנות, ואשר רק לחיות חיי מנוחה ובטלה הולכים המה שמה. באמת רבים הביאו רכוש רב אתם, ורבים התפרנסו בארצם בשפע ובכבוד. אבל הרגש הדתי הביאם לארץ הקדושה. והיה לנו ר׳ מרדכי שניצר[2] בירושלים למשל אחד מני עשרה. הוא היה לפנים פאר אקדמיה אחת בוילנה, ופסוליו היו יכולים לכלכל אותו גם היום גם בארץ גרמניה, אך הוא עזב את כבודו. ואת שפע פרנסתו לאכול לחם עצב בזעת אפים בירושלים. ועוד זולתו נמצאו כאן כמה חרשי אבן מהירים במלאכתם אשר גם חכמת ארץ גרמניה וספרותה לא זרים המה להם. אבל רוח האמונה חזקה עליהם והוליכם אל הארץ הקדושה.

בקרתי אחרי ימים אחדים את המקום הנקרא חלחול, אשר בו קברי הנביאים נתן וגד, לא רחוק ממנו בנין יפה מאד בנוי מאבנים גדולות וארוכות ובאמצעו באר עגולה ויפה, וקרוב אליו בית גדול כמותו בנוי מאבנים קטנות מאבני הבנין הראשון. והבתים האלה נקראים אהלי אברהם ושרה. סגנון בניניהם בסגנון הבנינים הגדולים אשר ראיתי במירון ובמקומות אחרים ואשר הערבים יקראו להם בניני היהודים. גמרתי עתה תאורי חברון ומחר אשוב ירושלימה״.

מתוך יומן מסעה של הגבירה יהודית מונטיפיורי בשנים תקצ״ח־ט׳ (1839–1838)

׳איגרות א״י׳ – א׳ יערי

״מוצש״ק, יוני 15, חברון. קודם קבלת השבת באנו לחברון, והלכנו לביהכ״נ של הספרדים ונעבור דרך רחובות קצרות מאד כבכל ערי הקדם ומלאות אבנים ואשפתות. גם בתי העיר נבנו בלי תואר והדר, ובכל זאת בקסם הוא על פני אחינו היושבים פה, אשר אהבת ארץ אבותיהם תעל על לבבם ותדשן את עצמותם יותר מכל היכלי מלכים, ותורת ה׳ היא שעשועם כל היום. – בכל הכבוד אשר קבלו אותנו יושבי ירושלם וצפת, כן עשו אחינו אלה היושבים בחברון. וחכמי העיר נלוו אלינו וישלחוני עד המחנה אשר לנו בשובנו מבית הכנסת. וכרגע בא מושל העיר לשחר את שלומנו. ואולם יען שלא מהר לצאת לקראתנו, לפני בואנו אל המקום הזה, כאשר עשו מושלי צפת וירושלים, על כן הנחנו אותו לעמוד החוצה עד שכלינו את סעודת השחרית. ולא מגאוה וגודל לבב עשינו ככה, כי אם מדעתנו את נפש התוגרמי ואת חדרי לבבו, וכאשר תראה במרוצת דברי בבואי לספר ממערת המכפלה. כלינו לאכול ונצא לקבל פני המושל. ויאבה להצטדק על אשר לא מהר לצאת לקראתנו, כי חכמי העיר אשמים בזה באמרם אליו כי נבוא ביום ה׳ העבר, על־כן לא ידע עת בואנו, ולולא זאת לא חש לתת את נפשו ומאדו בעבורנו וכבודנו. כבדנו אותו בדרך כבוד הארץ בקאפי (קפה) ומקטורת הטאבאק, וכן כבדנו לכל שריו ועבדיו אשר הביא אתו. אז אמרנו אם יאבה למלאות את בקשתנו לבקר את מערת המכפלה, ויעננו בחפזו, כי היה לא תהיה ולא יוכל לעשות כזאת, אבל הבטיחנו לתת לנו לבוא לקבר אבנר בן נר, רות, ישי אבי דוד ועתניאל בן קנז. הארץ הזאת מבורכת מאד, כרמי־גפן וזית ועצי פרי מכל מחמדי התבל רבו פה יותר מכל ערי אירופא, וחמדתי מאד לבנות בית על יד הבאר אשר ישבנו, למען אוכל לשבת במקום הזה, בכל עתותי השנה, ולהתענג על היופי מהמחזה הנעים ועל הגבעות הירוקות, ובהן כל אשר תתאוה העין. ובין כה וכה אלכה לי בין קברות הצדיקים אשר ינחמו את לב איש ואשה מזרע ישראל. כל היום באו אלינו מתושבי העיר. הנשים הן יפות מאד והבתולות תנשאינה לאיש בהיותן ט״ו או י״ד שנה. והן נושאות פרחים בראשיהן ושערות ראשן כארגמן מבעד לצואריהן. גם הביאו לנו ברכות ומנחות מיין ומגדנות הרבה מאד.

יום א׳, יוני 16, חברון. הובאו לפנינו גליונות מספר העניים הנמצאים פה ואת מחסורם ובקשתם, וכבכל הערים, כן גם בחברון, פתחנו ידינו להושיע לעניים. אנחנו יושבים באהלנו והנה קול תוף וחליל נשמע באזנינו, ונשלח אחד ממשרתינו לקנות את החליל הזה העשוי מנחשת, וחאסאן החל לזמר בו את זמירותיו. וכן כל אחד מאנשי הצבא אשר אתנו וכל עבדינו הלכו במחולות המחנים ואת חרבותיהם הרימו לשמח את המחנה, ויהי המחנה נפלא מאד. המושל בא אלינו עוד הפעם, וגם עתה בקש את סליחתנו על פשעו כי לא יצא לקראתנו, ונכפר על עונו ונקח מאתו את מנחתו ארבע צאן, אשר לא שעינו אליה בעת שבא אלינו בראשונה. וגם הפקיד הביא לנו מנחה נאד דבש ונאד חמאה. האדון א. בא אלינו ואשכר של מיץ שושנים הביא בידו מאשתו הכבודה. שחטנו את ארבע הצאן וכדת תורתנו לקחו הכהנים הזרוע והלחיים והקיבה, ונחלק לעניי ישראל את המותר, והחלקים האחרים שמו בסיר להיות להם לסעודה בלילה. גם היום הרבו בני עמנו להביא לנו יין ורקיקים מגדנות ויי״ש. בני קהלות הספרדים והאשכנזים באו וימכרו לנו מקומות בביהכ״נ לאישי לבדו ולי לבדי, ויכתבו מכתב חתום והעד עדים אשר לנו המה לאחוזת עולם. וגם אל חברת ׳בקור חולים׳ ו׳תלמוד תורה׳

* הגבירה יהודית, בת הנכבד ר׳ יהושע לוי הכהן מאמסטרדם, נולדה בלונדון בשנת 1784. היתה אשה עבריה, שומרת מצוות ומדקדקת בהן, משכלת ומלומדת ויודעת לשונות הרבה. בשנת 1812 נישאה לשר משה מונטיפיורי, בשנת 1825 עלתה, לראשונה, עם בעלה השר לביקור בארץ־ישראל. שתים־עשרה שנה לאחר־מכן, באה שנית לביקור עם בעלה השר באה״ק ורשמיה מביקוריה, שנכתבו כיומן, נדפסו באנגלית בלונדון. הגבירה יהודית מונטיפיורי נפטרה בער״ה תרכ״ב (1.10.1862) ונקברה בעיר רמסגייט שבאנגליה, במקום שבו נקבר – 23 שנה לאחריה – בעלה השר הנדיב משה מונטיפיורי, בי״ג בתמוז תרמ״ה (25.7.1885).

2 הוא ר׳ מרדכי פ״ח (־פיתח חותמות), אחד מעשרת הראשונים שיסדו את היישוב האשכנזי החדש בירושלים, בשנת תק״ע (1810).

המדליה שהוטבעה לכבוד משה ויהודית מונטיפיורי, לרגל ביקורם בארץ־ישראל

סְפחו את שמותינו, וכן לחברת 'הכנסת כלה'. ושמו אותנו לראשי החברה ומנהליה. ומעודי לא שמחתי על מקום נחמד לעיני כעל המקום הזה, הקרוב לקברות אבותינו, אברהם יצחק ויעקב, שרה ורבקה ולאה, והמים אשר נשתה הוא מבאר יעקב אבינו. ומי יתן ותוסר צל הממשלה אשר תמשול עליה בפתיות ואכזריות, מבלי דעת מאומה מה ה' שואל מבני האדם על האדמה. ארבעה הצאן אשר זבחנו נמצאו כולן נקיים ממום וכשרים לבני ישראל ונחש ינחשו אוהבינו החכמים בהן, אשר ההצלחה תהיה נר לרגלינו עד שובנו הביתה, ויאמרו כי מעשרת הצאן אשר נשחטו ביום ו' העבר, לא נכשרו לאכילה כ"א שתים מהן, וצאננו כולנה כשרות. החכמים האלה הגידו לנו, כי המקום הזה נקרא 'עמק פרחים' ונשי החכמים אמרו שיקוו כי אחפוץ להתגורר בקרבת העיר ימים רבים, והבטיחו לבוא תמיד לשרתנו ולהובילנו אל כל חמדת העיר וסביבותיה. עוד תקוה טובה נשקפה לנו כי השיח' ינהל אותנו אל מערת המכפלה ביום מחר בבקר, גם המושל חפץ מאד להפיק מאוויי לבבנו.

ביום ב' יוני, 17, חברון. המושל והפקיד באו אלינו להובילנו למקום אשר קוינו – לראות קברות אבותינו במערת המכפלה, ולפני צאתנו כבדנו את העם הנאספים בכל כבוד מערי הקדם הגדולים. המושלמנים ישבו על הארץ ורגליהם נוגעות זו בזו ושרי צבאם עמדו מאחוריהם. אחרי הכבוד הזה, עברנו חלוצים אל מחוץ חפצנו, בתקוה טובה כי נוכל להשתטח על קברי צורי מחצבינו. ונעבור בין הרחובות מלאות אדם כמגבעות אדומות והכרת פניהם ענתה בם, כי ישבו אך להרע או להתפאר בגבורתם, ולא היו כהתוגרמים יושבי ירושלם אשר חרדו עלינו חרדה גדולה למלאות את מבוקשתנו. בבואנו לשערי בית תפלתם, הבנוי על מערת המכפלה, מצאנו מקהלה גדולה מהתוגרמים ובתוכם אחד מהנזירים וזקנו מגודל בקווצות תלתלים שחורים, והוא הניח את ראשו וירם את ידיו לשמים בחרון אף וחמה, אשר בערה בו, ויצעק צעקה גדולה ומרה. עודנו חרדים עליו והנה קול ההמון הולך וחזק מאד, אולם בכ"ז בכל זאת שְנסנו את מתנינו ונבא אל מקום הקבר. ויראני המושל את דלתי מבוא המערה מקבורת אבותינו, וראינו אשר כמעט נפשו יצאה בדברו אותנו ואימת ההמון תבעתהו, כי בכל רגע ורגע גדלה ההמולה מבחוץ ואחינו ב"י בני ישראל, אשר עמדו בחוץ, הוכו בשבט מהפתאים. אז אמרנו – טוב לנו לשוב הביתה. והמושל הצטדק לאמר: 'מה אעשה להמון אם רוח האמונה תוליכהו שולל?' הן אמנם כדבריו כן הוא, אבל מי יודע את רוח העם אם לא מושלם ומדריכם, ומדוע הביא עלינו את כל הצרה הזאת? בשובנו הראו עבדינו את כחם לגרש את ההמון אשר נקבצו לריב עם אחינו. גם ראינו בשובנו את עמק הפרחים ונשב בשלות השקט, אין שטן ואין פגע רע. ואמרתי בלבי, הן ה' אלהים עשה את הארץ פוריה כגן־עדן מקדם וכאשר היה לאדם בטרם שנגרש, כן הוא גם בעמק פרחים הזה הנותן ריח כל בושם, ואולם מה נראה בעיר כמעשה ידי אדם? אך חושך ואפלה, הבל הבלים וסכלות, אשר תגעל נפש המשכלת בהם. ובכל זאת לא נכחש, כי גם פה כבר שינו האנשים לטובה. כי מלפנים לא יכול איש אירופא ללין בעמק רפאים אף לילה אחד, וכעת רק איזה אנשים, אשר הוסיף המושל על אלה אשר אתנו, די לנו לשמרנו מפחד שוכני אהלים אשר יבואו הנה לפעמים לשלול שלל ולבוז בז. והנה מכל העתיקות שבסביבות המכפלה השתוממנו על שתי אבנים גדולות, ארכן כ"ב אמה ורחבן אמה וחצי. בערב באו פקידי קהלת ישראל ויגידו לנו כי התנפלו התוגרמים על אחינו ויכו בהם מכה רבה ורבים נחלו וישכבו על מטתם, כי לא יוכלו לצאת ולבוא, ואימה גדולה תפול על יושבי העיר מפחד יום הבא. ונירא מאד. אז אמרנו כי דר' לעווי לוי יכתוב מכתב בלשון ערבי אל ידידנו המושל בירושלם, שיבא לעזרתנו ולהצילנו ממתקוממינו. בכל זאת הלכנו לתפלת הערב אל ביהכ"נ ונחלק אז מנחתנו כאשר עשינו בצפת וטבריא ובירושלם ערי קדש תוב"ב. ות"ל ותודה לאל שנודע לנו, אחרי כל אלה, כי הגדילו העם על החרדה כי לא היה פחד. בלילה באו אלינו הרבה מיושבי העיר וכלי הנשק אשר אתנו נוסו, אם יעשו את מלאכתם בעת שנדרוש אותם. אך ת"ל ישבנו והונח לנו וגם שכחנו את כל אשר היה ביום אתמול.

הלילה עבר עלינו בשלום, על כן בחמלת ה' עלינו נקוה לצאת לדרכנו אחר הצהרים. בשעה התשיעית קמנו ונרכב אל ביהכ"נ

של האשכנזים, אשר שם שרת מונטיפיורי כאב ואנכי כאם לילד אשר הובא בברית אברהם, וזאת היא הפעם השלישית לנו כעת בארץ ישראל, אשר נתכבדנו לעשות את המצוה הזאת. כחצי שעה אחר השעה השלישית בצהרים, קמנו ללכת עם כל אשר לנו לדרכנו. עזבנו את מקום הזיתים שעמדנו בלוית חכמים ורבים אשר חפצו לשלחנו. כאשר עברו רגעים אחדים, רכבו המושל עם השיח׳ וכל הנלוים עליהם לקראתנו וישלחו אותנו בחצי שעה. ואחרי אשר נפרדנו מהם בברכה, רכבנו בדרכנו הלך וזמר שירי זמירות דוד. בעת ההיא ראינו רוכב על סוס הקריב לבוא אלינו, במקהלה עם האנשים מאחינו אשר עוד הלכו אתנו. וימהר את דרכו כי ירט לנגדו. נשאנו עינינו והנה הוא אמין, האיש אשר שלחנו לירושלם וישב עתה. ואחריו ראינו רוכבים באים וחרבם שלופה בידם, ולנוגה ברק השמש נראו החרבות והחניתות בעינינו כמראות הצובאות עם הולכים ויורדים מהגבעות, ושלוחים מאת אוהבנו המרומם המושל מירושלם, ומשנה אגא שלח עם שריו והמה רכבו בחִפזון אלינו וירדו מעל סוסיהם היפים, ממבחר סוסי ערב, ויושיטו לנו מכתב מאת אדוניהם ומכתב אחר היה בידם למסור למושל חברון. ובפתחו ראינו אשר אהבתו אלינו היא נאמנה. כאח נאמן היה לנו ונעימים ויקרים מאד היו דבריו הכתובים אלינו, וגם חש וימהר לשלוח לעזרתנו אחד ועשרים איש ממבחרי אנשי הצבא אשר לו. וכאשר התיצב האגא עם מכתב אדוניו לפני יקירי מונטיפיורי, אמר: ׳הנה נשלחתי אני ואנשי עמי להיות למגן לך, ובפקודת משלחנו הננו נכונים לשפוך דמינו בעד שלומך ושלום אנשיך׳. מי יוכל לתאר את שמחת לבבנו בעת ההיא, אשר שבנו אל העיר במחנה כבד כזה. מערכת גבורי מלחמה ובתוכם אנשינו כשבעה־עשר איש, ושבנו אל המקום, אשר היו אהלינו בתחִלה, הוא עמק פרחים ׳אדמת הזיתים׳, ונלין בלילה הזה שם עם כל המחנה, כדי להראות להם מה שיש בידינו לעשות. הסִבּה אשר הסב לנו לעצור את מהלכנו ולשוב לחברון, לא היה למען נקום את אויבינו ולהראות להם את כבודנו אשר יכבדונו אנשי בריתם, רק כי אמרנו בלבנו, עוד עיף ויגע העם אשר באו מירושלם לעזרתנו, על־כן ינוחו מעט וישיבו את נפשם. האומנם לא נוכל לכחד אשר בצפיתנו לשוב לחברון היום, צפינו גם זאת להוכיח את האכזרים ואבירי לב האלה, למען יבושו ויכלמו לנצח בראותם מה בין מעשיהם הרעים ובין חסדי אחיהם מערים אחרות. ולוא הואלנו, כי אז נוכל לבוא היום לבטח אל מערת המכפלה אשר אנחנו נכספים לבוא בה. אך את הדבר אשר לא נוכל להשיג בטוב לב, לא נתאמץ לקחת בגבורה. אנשי החיל בִּקשו מאתנו, בעת בואם אל השדה, להראות כח וגבורת קני הרובה אשר בידם, ונמלא את רצונם, ותהי חרדת אלהים על בני העיר. ובאמת היה הדבר הזה לשעשועים לנו ואשר לא יִמח מלוח לִבנו עד עולם, כי ה׳ אלהים הגין על עמו בארצות אבותיהם על ידי בני־חיל מבני ישמעאל. ועד ארגיעה באו עוד הפעם אנשים ונשים וטף מבני עמנו לבקרנו. וצוינו לשחוט תשעה כבשים, ולהבעיר אש בכל סביבות השדה. אחדים מהם צלו את הכבשים על ראשיהם וכרסיהם. וכל המחנה צהלה ושמחה, כי יין הרבה מאד נִתן להם וגם לחם, פרי עץ, ירקות שדה ואורז הוכנו לחדות מעוזם בלילה הזה. וכל העם הנאספים אכלו יחד באין הבדל בין אמונה לאמונה. השמחה נמשכה עד שעה מאוחרת בלילה, וכל הלילה ירו בקנה הרובה למען החרד את אלה אשר החרידו אותנו. גם עלי טאבאק שמנו לפני התוגרמים ואבק שרפה, למען יחוגו וישמחו כחפץ לבבם. בעת אשר ערכו את המאכלים, רכבנו אל הגבעה לראות את קבר ישי אבי דוד, ושם התפללנו תִּפלת הערב, עם עוד שמונה יהודים למען התפלל בעשרה, וכאשר ירדנו מהגבעה ונקרַב אל המחנה. האח! מה יקר היה לנו המחזה הנעים, ומי יתן ויהיה לאל יד צייר אמן לצייר את המחזה הנפלא הזה: האש הבוער בשלהבתיה בתוך המחנה והערביאים היושבים סביב האש צולים עליו הכבשים השלמים. רבים מהאנשים יקטרו איש כלי מקטרתם ואחרים מנגנים, ויש מהם הולכים במחול וינסו את כלי נשקם אם יוציאו אש. וכולם שמחו וצהלו ונתנו לנו רק תודות ממעמקי לבבם. תודות לאלהי השמים אשר מידו הכל והוא ברא כל אלה״.

מתוך ספר מסעו של בנימין השני

משנת תר״ז (1847) *

א׳ יערי, שם, עמ׳ 585–586

״ ... במרחק שעה מחברון נראו עוד יסודות בנין אחד, אשר לפי המסורת ישב בו אברהם אבינו. גם נמצא מעין מים סמוך לשרידי הבנין הנזכר, הנקרא בפיהם מעין שרה, ועד היום תרחצנה שם לפעמים הנשים העבריות. גם הגידו לי, אשר זה לא כבר כרתו הערביים את העץ אשר ישב תחתיו אברהם אבינו בעת באו שלשה המלאכים לבקרו.

לפי עדות בעל סה״ד (׳סדר הדורות׳ לר׳ יחיאל בר״ש היילפרין), נוסדה עיר חברון עוד בימי דור הפלגה, גם לעדות כה״ק כתבי הקודש נבנתה בימים קדומים מאד. לפנים עמדה על גבעה אחת, אשר עוד היום נמצאו שמה שרידי בנינים עתיקים. ועתה נבנתה מחדש סביבות מערת המכפלה. ממעל למערה הזאת יתנשא בנין מפואר מאד, ואומרים כי אבן פִּנתו הוסד עוד בימי המלך שלמה. אסתר המלכה יסדה מחדש את הבנין ההוא, והמלכה הילנה חִדשה חרבותיו, אשר נשאר עד היום הזה. חומה גדולה מקפת את המערה. שני בתי תִּפלות להישמעאלים נמצאים בתוכה, האחד נקרא על שם אברהם והשני על שם יעקב. אל בתי התפלות האלו יבואו אך התוגרמים, ואין לשום אדם זולתם לבוא שמה. אצל פתח

*ישראל בן יוסף למשפחת בנימין, שקרא עצמו ״בנימין השני״, כממשיך מסעותיו של בנימין מטודילה, נולד בפולטישני שברומניה בשנת 1810. משנתעוררה בו תשוקתו לגלות עקבותיהם של עשרת השבטים, עזב בחמישי ביגואר 1845 את אשתו ובנו יחידו ועבר ארצות עד שהגיע בקיץ 1847 ישראל וביקר בעריה.

בית התפלה הנקרא על שם אברהם, נועד מקום מיוחד עבור הנוצרים(?) והיהודים להתפלל שם. בשנת 1835 צלחה בידי אחד מאחב"י כמ"ה מאחינו בני ישראל, כבוד מורנו הרב שמריהו יליד ארץ רוסיא, בעזר נדבות כסף רב אשר נתן אל הממונה, לבוא אל תוך בתי התפלות הנזכרים. לפי דבריו, מהודרים המה בכל מיני פאר והדר, נרות רבות יאירו בתוכם תמיד, דרך שני החלונות הקבועות בתחתית הבתים יראה הרואה את פנימית המערה.

מחוץ לעיר, לעומת ירושלים, נמצאים שלש בארות מים, אשר לפי עדות תוה"ק תורתנו הקדושה חפרו עבדי אברהם. בצאתנו ממערת המכפלה, על הדרך המוביל לחלק מהעיר אשר אחב"י גרים בו, נראה ליד שמאל בית דירה לתוגרמי, ואצלו מערה קטנה אשר נרד לתוכה על מדרגות אחדות. במערה הזאת נמצא קבר אבנר בן נר שר צבא מלך שאול. הערביים יכבדו מאד את המערה ההיא, ובעל המערה ישים עינו עליה למען תשאר במצב נכון וקיים. כל הבאים שמה נותנים לו מנדבת ידם, איש איש כאשר ידבנו לבו. מחוץ לעיר, נגבה, נמצאו קבר ישי אבי המלך דוד וקבר השופט עתניאל בן קנז, בתוך כרם אחד אשר קנוהו היהודים זה לא כבר ..."

מימין: אלון אברהם — מתוך 'פלשתינא באומר ובתמונה' לגיאורג אברס והרמן גוטה, שטוטגארט — לייפציג, 1884 (אוסף מ' מגידון)

מתוך 'שערי דמעה' לר' שמואל דאלהינאוו
משנת תר"ט (1849)

"... כתוב בתורתנו הקדושה 'ואחרי כן קבר אברהם את שרה אשתו אל מערת שדה המכפלה, וכו'' – המערה ההיא עומדת היום באמצע העיר, שם מקום קבורת אבותינו אברהם, יצחק ויעקב, ואמותינו שרה, רבקה ולאה, גם אדם וחוה. על המערה עומדת בנין מפואר ונהדר, וקבלה היא, שזאת עוד מימי בית שני. המקום הזה מקודש לישמעאלים. ובפנים המערה, לתוכה, אינם יורדים אף הישמעאלים בעצמם, רק דרך חור ברצפת הבית, יורידו נרות דולקות להאיר שם תמיד. מחוץ לחומת הבנין מניחין לבוא עד מדריגה החמישית מהמעלות המובילות אל החצר, ושם מקום לשפך שיח תפילותינו".

מתוך איגרתו של ר' משה ריישר
משנת תר"י (1850)

"... בה (בחברון) מערת המכפלה, והיא בנין יפה מאבני שיש וגזית, ועליה בתי תפלות לישמעאלים והם שלשה, ואומרים כי אחת כנגד אברהם ואחת כנגד יעקב ואחת כנגד עשו(?) וכמה פעמים שבנו אחת כנגד יצחק ונפל וקורין לו יצחק כעסן. ועוד בנינים רבים שם מושב הישמעאלים, ואין מניחים כל אדם לירד לתוכה פנימה. ויש חלון המערה שבו מורידין נרות דולקין תמיד. והיהודים עומדים בחוץ אצל הכתל ואומרים תפילות ובקשות עליהם ועל כל ישראל".

ממכתבו של מרדכי בן הלל הכהן
משנת תר"ן (1890)

א' יערי, שם, עמ' 692

"... אל ההגדות הטפלות לא אוכל לצרף את ההגדה על מקום מערת המכפלה. כי הבנין הזה ביסודו ישן נושן הוא, ושדרת האבנים בתחתית הבנין הגדול על מקום מערת המכפלה, הֵנָּה כתבנית האבנים אשר בכותל המערבי. היינו, אבנים מרובעות וזר מהוקצע סביב להן. אשר לפי משפט החוקרים, הזר הזה אות ומופת הוא כי יד בני ישראל חלו בהן. כי זה היה דרך היהודים להקציע אבנים באופן כזה. אבל לדאבון לבבי, אך על הבנין מחוץ היה עלי להתבונן, כי אל מערת המכפלה פנימה לא ירדו גם הישמעאלים, ואת היהודים ואת הנוצרים לא יתנו לעלות גם אל ההיכל אשר בנו על המערה, ואך שבע מדרגות יעלו היהודים והנוצרים ולא יותר, כי קנאים מן הערבים יפגעו בו. במעלה השביעית, משמאל, יש חור בקיר, ועל דִּברת אנשי המקום, החור הזה נוקב ויורד אל תחתית המערה. ולכן ישלח המון המאמינים פתקאות דרך החור הזה אל ישני חברון".

תאור מסעו של אפנדי שאול
משנת תרנ"ו (1896)*

מכת"י של המתרגם ר' אברהם אלמליח

"חברון היא כפר גדול, רחוק מירושלים מהלך שש שעות רצופות. כעשר שנים לפני היום לא היו מספיקות שתים־עשרה שעה כדי לעבור מרחק זה, מפני ההרים הגבוהים המקיפים את העיר מכל עבריה, והנסיעה המפרכת את הגוף בדרכים־לא־דרכים אלה. כעת, תודות לכביש־עגלות יפה שנסלל מחדש, אפשר לנסוע לחברון הלוך ושוב ביום אחד.

רוב תושבי חברון הם מוסלמים קנאים שקנאותם עוברת כל גבול. מי חברון צלולים וטובים לשתיה. בחברון יש בית כנסת קטן קדמון מאד, לפי המסורת, והיהודים קוראים לו: 'קהילת אבות העולם' (הכוונה לבית הכנסת ע"ש אברהם אבינו – ע"א).

אחד הבניינים החשובים ביותר בחברון, הוא המסגד הגדול, שהמוסלמים שולטים בו ואינם מרשים ללא־מוסלמים לחדור לתוכו. הם קוראים לו בשם 'מסגד ח'ליל אל־רחמן', והיהודים – מכנים אותו בשם 'מערת המכפלה'. לאושרי הגדול הצלחתי לחדור לבניין עתיק־יומין זה, מפני שהערבים חשבוני לתייר מוסלמי־תורכי.

זהו מסגד גבוה שאפשר לעלות לפסגתו במדרגות אבן גדולות. למעלה, מפכה מעין מים זכים וצלולים יומם ולילה. ישנם עוד בניינים רחבי־ידים מקומרים ועליהם כיפות נשענות על עמודים, ובמרחק־מה מהם פתח גדול מכוסה במסך. יפי הבניין, הקישוטים, הכתובות הערביות המסולסלות, המנורות, הבמות ועוד – מרהיבי עין ומאירי־לב. באמצע – כיכר רחבת־ידים שרצפתה מכוסה שטיחים יקרי־ערך, ובה חמישה חדרים. שומר המקום שחשב, כאמור, כי מוסלמי־תורכי אני, הראה לי את מקום מנוחתם של אבותינו הקדושים, בהיותו בטוח שטבלתי וטיהרתי עצמי לפני כניסתי למקום קדוש זה.

נפעם ונרגש חדרתי לפני ולפנים, ולנגד עיני נגלה אולם גדול, ושני חדרים קטנים, זה מול זה, משני צדדים. בחדר אחד קבור אברהם אבינו, בקבר גבוה מכוסה שטיח שחור ומרוקם בכתובות ערביות מוזהבות. ובחדר השני – דלת־רשת מכסף ושם קברה של שרה אמנו. מול אולם זה שלושה חדרים. באחד מהם

*בשנת 1950 נשלחתי, כחבר הכנסת הראשונה, בשליחות ממשלתית לתורכיה, והיתה לי הזכות הגדולה להניף, יחד עם ידידי מר ויקטור אלישר קונסול ישראל באיסטנבול, את דגל מדינת ישראל על הקונסוליה הישראלית ב"טקסים".

מאיסטנבול נסעתי לאיזמיר לפקוד בה את שלום אחי. בעיר זו הכרתי את מר יעקב אפנדי שאול, שמסר לי למזכרת עותק אחד, נדיר מאד ויקר המציאות של העיתון היהודי החשוב "לה בואינה איספיראנסה", שהופיע בשעתו באיזמיר, בו פרסם את רשמי מסעו בא"י בחודשי ניסן – תמוז תרנ"ו (אפריל – יולי 1896).

בין הפרקים הרבים שהקדיש לערי א"י וכפריה דאז, הקדיש פרק מיוחד לחברון, המתורגם בידי ר' אברהם אלמליח.

קברו של יצחק אבינו, ובשני – קברה של רבקה אמנו. בחדר השלישי קבורים יעקב ולאה.

חברון מכונה, כידוע, בתנ"ך בשם 'קריית־ארבע' ולפי המסורת, גם אדם וחוה קבורים בה. אולם ערביי חברון אמרו לי שלא חוה קבורה כאן, אלא זילכה, אשת יוסף הצדיק, והיא קבורה מעומד. הם טוענים שזילכה היתה אשת יוסף.

כני ארונות המתים הללו מונחים על הקברים שבקרקע המערה. שם ישנה באר עמוקה, בנוייה מלאכת מחשבת מעשה ידי־אמן. השומר הרים את מכסה־הזהב אשר על פי הבאר, וראיתי במו עיני אור מאיר את קרקעה של מערה גדולה. זוהי, בוודאי, מערת המכפלה, המקום הקדוש ביותר, ששום אדם אינו רשאי לחדור לתוכה מפני סכנת־המוות הנשקפת לחייו. וכדי להאיר את פנים־הבאר, משלשלים לתוכה יום־יום פנס גדול.

בשבתנו סמוך לבאר, יצץ לי השומר הערבי לשלוח לאלהים, באמצעות אבות העולם, בקשה כתובה, שבה יכול אני להביע את מאוויי־לבי ושאיפותי בחיים. שמעתי לעצת השומר ורשמתי על הנייר את שמות אבי, אמי וכל בני משפחתי וצירפתי את בקשתי מיוצר העולם. ואחרי שהתפללתי בכוונה, הציע לי השומר לזרוק את בקשתי אל 'המערה' דרך פי הבאר. עשיתי כפקודתו וזרקתי, בחיל ורעדה, את בקשתי, וראיתי כעין קרן־אור מהבהבת מעמקי המערה האפילה.

במסגד זה מצויים עוד שני צריחים שאפשר לעלות אליהם דרך שבעים ושמונה מדרגות. עליתי את המדרגות ומפסגתן ראיתי את כל חברון שטוחה בפני כעל כף יד. כל בתי חברון בנויים אבנים לפי שיטות מיושנות שאבד עליהן כלח. במקום גגות שטוחים – כיפות מקומרות. הדרכים מרוצפות באבני חצץ קטנות וחלקות, וסכנה נשקפת לכל הולכי־רגל העלולים להתחלק ולשבור את מפרקתם.

ערביי חברון מקיימים כהלכה מצוות מילה, וקנאותם בענין זה היא כ"כ גדולה, שאין מרשים לערל לגור בעירם. מסיבה זו אין תושבים נוצרים בחברון כי ערלים המה. ערביי חברון סוברים שאסור לבצוע את הפת בסכין, ומצווה לבצעה ביד. הם גם מתנזרים מכל מיני משקאות אלכהוליים".

הטיול לחברון

רחל ינאית בן־צבי

מתוך 'אנו עולים' בהוצ' "עם עובד", תשי"ט

... הדרך תלולה. הרי חברון גבוהים מהרי ירושלים, והעיר רובצת בבקעה. דמדומי־בוקר ראשונים מפיגים את הליאות שירדה עלינו והנוף ההולך ומתגלה לאיטו מבריח את התנומה. השחר עלה, כוכבי הבוקר מכסיפים. נוגהם החיוור עודו מזהיר ופאתי המזרח כבר נדלקים באור החמה העולה. העולם ניצב בשלל גוונים והנגוהות הממלאים את חללו, כמוהם כצלילי מנגינה הנישאת מלמעלה. קרני השמש הראשונות בוקעות ופורצות, הצללים נסים ונעלמים ופני האדמה הולכים ומזהיבים. היש עוד בעולם זריחת־שמש כזריחתה בשמי ארצנו? בוקר חדש נולד ואור חדש מציף את לבנו. פגה תוגת המסתורין שלפתה את הלב באישון הלילה. אנו כבר בין כרמי חברון המהוללים בגפניהם המשובחות. ריחות הניחוח של גפן ותאנה, מעורבים בבושם צמחי הבר, מגרים את הדמיון. הרי פה ישבו אחינו בימי קדם "איש תחת גפנו ותחת תאנתו", פה עבדו את אדמתם ושבעו לחם. והנה לכל אשר תפנה העין משתרעים שיחי הגפנים על פני האדמה והמטפסים על העצים, אך העובד העברי איהו?

בכרמים כבר פשטו העובדים. אנשי ההר משכימים קום לעבודה, לשדות ולכרמים. ארשת פניהם היא של עובדי אדמה, וניכר ששמחים הם בעולמם. לבי רוחש אחווה לעובדים. בהסתכלי בבוצרים הגחונים אל גפניהם, אני נזכרת בתמונה שהיתה תלויה על הקיר בביתנו בעיירה הרחוקה, אותה תמונת שועים מזרחיים חבושי "פ'סים" (תרבושים). בילדותי אהבתי להסתכל בתמונה הזאת כבלוח "מזרח" שעל הכותל בחדרו של סבי. כבני דוד היו לנו הללו, בני ישמעאל, כקרובים לבני יצחק ויעקב. מתבוננת אני בפלחים ומהרהרת: אילו ידענו לעורר בלב שכנינו תחושה של קירבה, שכולנו ממשפחה אחת, בני שם היהודים ובני שם הערבים? אך לא, דברי הטפה על קירבת המוצא אינם יפים לקרב את הלבבות. לכך דרוש שינוי בעצם הוויתנו, שינוי באורח־חיינו, התאחזות באדמה. רק אלה יעוררו בלב שכנינו את הכבוד הראוי שבלעדיו לא תיתכן שום קירבה של ממש.

אנו עולים בהר, הולכים וקרבים לחברון, על הר גבוה משתרעת העיר, ובמרומי ההרים מרחב של אדמת רמות. מה רבה אדמת ההר הברוכה, ורבים גם השדות הבלתי מעובדים. מעטים היישובים בסביבת חברון. כמה יישובים עבריים יכלו לקום כאן? – מנקרת המחשבה ואינה מרפה ... ובדמיוני אני מקימה הריסות היישובים העבריים הקדומים ורואה במו עיני יישובים חדשים צצים ונבנים. מר לבי על בני עיירתנו, על כל בני ישראל בעיירות הגלות, למה הם מתמהמהים? מדוע אין אנו נמשכים אל מעיינות הישועה בארץ האבות? מהגרים לארגנטינה, לאמריקה, ועדיין אין עולים לארץ־ישראל? ... במורד ההר מעין מים חיים. אנו גוהרים על פני האדמה, שותים ממי המעין הצלולים והצוננים ומחליפים כוח. המעין נושא את שמה של שרה אמנו. השעה עוד מוקדמת ובמבואות העיר אנו פוגשים באנשי חברון חסונים, זקופי קומה, אנשי הר, ולואי והיו בני עמנו היושבים פה כמותם.

חברינו מוליכים אותנו ישר אל רחוב היהודים, "ח'ארת אל־יהוד", הגיטו הקיים בחברון זה למעלה מארבע מאות שנה. האם נסגר הרובע בלילה? המוקף הוא חומה? אך הנה כבר עומדות רגלינו בפתח הרובע. השער הנמוך פתוח לרווחה ואנו נכנסים לתוך "עולמה היהודי" של חברון.

בכניסה אפפה אותי אווירה של גיטו גלותי. ככר צרה ובניינים דבוקים זה בזה, מגובבים זה על גבי זה. הצפיפות והדוחק הזכירו לי את הגיטו שראיתי באי קורפו, את שרידי הגיטו על נהר טיבר

ברומא והאבן השחורה התקועה שם בחומה לזכר חורבן ירושלים. אך הנה לנגד עיני האותיות העבריות המאירות, המכריזות על משכן של ישיבה, על בית־כנסת ועל בית הרב. לא גיטו כאן, פה קהילת חברון – אחת מ"ארבע ארצות", כפי שנקראו ארבע הערים הקדושות: ירושלים, חברון, טבריה וצפת. לכאן נמשכו יהודים רבים מבבל, מפולין ומליטא – אסירי חזון ציון, אחוזי שאיפה לקרב את הקץ.

עוד עיני נתונות בכתובות המתנוססות על משקופי הבתים, וסביבנו כבר נתקהלו ילדים. יקוד הצער בעיני ילדי ישראל בגיטו חברון, אך העברית המצלצלת בפיהם – נחמה בלב.

נדחף ומתקרב אלינו אביו של דוד, רבי מאיר אגאבאבא (אבישר), לבוש חלוק ארוך ומהוה, חבוש תרבוש לראשו ורגליו היחפות תחובות בסנדלים. מאיר פנים האיש, כי ידידי בנו אורחים יקרים הם לו. הוא לוחץ ידי חברי וקד קידה כלפי. מוזמנים אנו לביתו, ואמנם נלון הלילה במעונו הצר, אך עתה הקדימהו אברהם לוי והזמיננו לחדרו. וכבר אנו עולים במדרגות אל בית הרב מני, שאברהם לוי משמש מזכירו. הוא מעמיד לרשותנו את חדר העלייה, המזכיר באווירו חדר מלבב ונעים. על הרצפה מחצלת רחבה, ומחצלת צרה על אדן החלון. אני מציצה החוצה: מראה הרי חברון כלפי דרום – מרהיב את העין: כרמים וחורשות־זיתים שפע של עצים, וסמוך לבית כברת אדמה עומדת בעזובתה. למי חלקת שדה זו, שבסמוך לבית? המארח משיב: זו אדמת הקהילה.

הוא אשר חששתי – אנשי חברון, יושבי הגיטו הצפוף, רוכלים המה, חנוונים ובעלי מלאכה מסכנים ואינם מעבדים אפילו את השדה שהוא קניינה של העדה. הועם זוהר ההרים בעיני.

אברהם לוי שקע כבר בשיחה עם אבנר. עייף אבנר, אך כבר הוציא את פנקסו והריהו רושם בו. אברהם משיח לבו על מצבם העגום של יהודי חברון. צנום הוא, לבוש גלימה ככתונת־פסים ארוכה, פניו ארוכים וחיוורים וארשת אצילות להם, עיניו עמוקות ונוגות, ידיו תלויות לו לצדדיו כבאין־אונים ואצבעותיהן ארוכות ומרטטות כמבקשות לאחוז בדבר שאינו נראה לעין. נפעם ונרגש הוא, ונראה כדמות שלא מעלמא הדין. איזו ערגה בפניו.

העלם לוי מגיש מי־ורדים ואשכולות ענבים. אך עייפותנו גברה, נעצמו העינים והראשים צנחו לצדדים, מי ראשו על גבי המחצלת ומי על אדן החלון. משנתעוררנו, כבר עמדה השמש במרום השמים. מארחנו טורח שוב, מגיש פירות ופיתות, ואני טועמת מן הענבים העסיסיים. איה אבנר? הוא כבר משוטט ברובע ומשוחח עם התושבים. חזר ובא לקראתנו ועמו רבי מאיר, אביו של דוד. פניו של רבי מאיר פני תלמיד חכם, ורגליו יחפות, נתונות בסנדלים בלים ... בצאתנו לרחבה שוב מקיפים אותנו ילדים ומבוגרים. הנשים נשקפות מאחורי הפתחים – אין לי שפה משותפת אתן, שכן הן דוברות רק איספניולית וערבית.

פנקסו של אבנר הולך ותופח. הוא רושם כל כתובת, כל מלה עברית שעל משקופי הפתחים, כל שיחה חטופה. היהודים מספרים על הדלות שהם שרויים בה ועל יחסם העולב של הערבים. שעתנו דוחקת. אנו להוטים לראות את חברון וסביבתה. החברים כבר תכננו תוכנית מלאה וגדושה – והרי מחר, השכם בבוקר, אנו חוזרים לירושלים.

אנו עוזבים את "ח'ארת אל־יהוד" – גם אברהם לוי נלוה אלינו – ונכנסים אל תחת קמרוני שוקה של חברון. שאונו והמונו מזכירים את שוקי ירושלים העתיקה ושכם. דוכנים ודלפקים לרוב, תגרנים ורוכלים מכריזים על סחורתם בקולי קולות, בדווים ופלחים צובאים סביב. גם ערביי חברון כמותם כאנשי שכם וירושלים, ועם זאת משהו מיוחד בפניהם – זו הבעת היהירות והקומה החסונה של יושבי ההר.

בהתקרבנו אל מערת המכפלה נתקלות עינינו בחומה גבוהה. החומה בנוייה אבני־גזית והיא מהלכת עלינו אימה סתומה. היא מתרוממת מעל לבניין המסגד שבתוכה וסוגרת עליו כעל בית־כלא. "זהו שריד של כנסיה נוצרית מימי הצלבנים" – מסביר דוד – "בראשית שלטונם הקימו הצלבנים כנסיות־פאר וליתר ביטחון הקיפון חומות גבוהות. אחרי הצלבנים באו המוסלמים, ועל חורבות הכנסיה הצלבנית נבנה ה'חַרָם אל־שריף', המסגד המפורסם של חברון". "בילדותנו" – מספר לוי – "היו סבא וסבתא מצביעים על שרידי בית־כנסת משמאל למסגד. כיום אין זכר לאותם שרידים. באותם הימים עוד יכלו נשים יהודיות, רעולות כערביות, לחדור למערת המכפלה ולהשתטח על קברי האבות. משגברה הקנאות בחברון, לא ניתן עוד ליהודי אף להציץ לפנים המערה".

כמו נחתמה באבנים השנאה הנשקפת מעיני שומרי ה"חַרָם אל־שריף", מעיני המתפללים העוברים על פנינו ונכנסים פנימה. הגענו אל המדרגות ונצבנו דוממים לידן. אני מוותרת על העלייה בשבע המדרגות המותרות. צורב העלבון. שומרי הסף סוקרים אותנו במבטים זועפים, ועם זה מושטת ידם ל"בקשיש", אך נאספת ריקם. תמהים הללו למראה פנינו – "יהוד"? שואל אחד מהם, "הן אינכם דומים כלל ליהודי חברון".

אנו במרכז העיר. צהלת ילדים משתכשכים במים עולה באוזנינו. לפנינו בריכה, הנתמכת בקיר מסגד ישן, זו בריכת הסולטן, צריח גבוה על גג המסגד. הכותל מכוסה ירוקת של איזוב היורד לירכתי הבריכה. "זו בריכת דוד המלך", מכריז בשמחה יצחק שמי. מה לבריכה עכורה שליד מסגד מוסלמי ולזכר דוד בן־ישי במקום הזה? מי המעיין שוקקים, זורמים בלי הפוגה לתוך הבריכה, וגופיפים שחומים צוללים בתוך המים ושוחים על פניהם. הילדים – עיניהם תמימות, הם עונים במשובה על ברכתו של שמי. אך מה צופנת נפשם הרכה לימים הבאים?

ליד המעיין נדחקים חמרים על בהמותיהם, ממלאים נאדות במי המעין, ואלינו הם שולחים מבטים נוזעמים. "פרנג'י" – נזרקה המלה, שפירושה: אירופי, נכרי ... ריח עובש עולה מן הירוקת שבירכתי הבריכה ומשלוליות המים המעופשים, ודומה גם ממבטיהם העכורים של החמרים.

יצחק מוסיף לספר על קדמוניות העיר חברון, היא קרית־

רחוב בחברון; תצלום משנת תרפ"ב (1922, לערך) (הארכיון הציוני המרכזי)

ארבע, על "בני הענק" אחימן, ששי ותלמי. ובדברו על שבע שנות מלכותו של דוד בחברון, הוא מתלהב ומוסיף על דברי־הימים נופך משלו בדברי אגדה ובדיה, כאילו הוא עצמו התהלך בשכבר הימים עם אנשי המלך הגיבור. בטוח הוא כי תושבי חברון של אז היו חסונים וחזקים מאלה של היום. למראה העצבות שבפנינו הוא משתתק: עינינו רואות את ילדי הגיטו החיוורים.

"אל אשל אברהם", קורא דוד הצועד בראש. נהירים לו שבילי חברון מילדותו, ולשם קיצור הדרך הוא מוליך אותנו צפונה־מערבה בשבילים המתפתלים בכרמים. איזה שפע של פרי – הגפנים עמוסות אשכולות לעייפה. דוד מושיט אשכול לכל אחד מאתנו ואנו משיבים נפשנו בענבי־חברון הנפלאים.

אנו עולים אל המנזר הרוסי שבצלע ההר ולפתע מתגלה לעינינו עץ קדמון: גזע ענק שצבעו היה לאחד עם האדמה, גזע עבה כל־כך, שלא יקיפוהו זרועותינו המשולבות של כולנו. גם ניתן לגשת סמוך לגזע העץ. הוא מבוקע ומפוצל ודומה שכבר אין בו רוח־חיים. אך שא עיניך למעלה וראה זה פלא: ענף ענק מסתעף מן הגזע כלפי האופק והוא חי ומלבלב. אני רואה בעץ את סמל עמי – הגזע מוכה בכל פגעי הזמן, אך עוד חיים שוקקים בחובו, צמרתו נישאת אל על, מלבלבת וחיה. הנזירים הרוסים מטפלים באילן הישיש באמונה – עמלו וחיזקו את גזעו בחישוקי־ברזל, טרחו והשעינו פארותיו בקורות עץ, ואת ענף הפלא תמכו במוטות ברזל גבוהים.

לא אשל העץ, אף־על־פי שהוא מכונה בפי העם "אשל אברהם". אלון הוא, אלון בלוט קדום, משרידי האלונים שגדלו

בהר חברון, אותם "אלוני ממרא" אשר על פני חברון מצפון. התיישבנו במרחק מה מן העץ ועינינו בצמרתו – בענף המלבלב שמוצאו מגזע הנראה מת. עולי רגל רוסים באים ומשתחווים מתוך יראה, ידם נוגעת באדמה ונישאת אל פיהם. הם מצטלבים. ואף אני איני יכולה להבליג על המית הלב: מאליה נוגעת היד באדמה ונישאת אל הפה.

החלפנו כוח ופנינו ללכת אל הבוסתן המהולל – "אל עונקור". לפי המסורת משמעו "נחל אשכול". אין תימה שהאגדה קושרת במקום זה את האשכול שהביאו "המרגלים" אשר שלח משה לתור את הארץ. שפע פריו – עין לא ראתה, האדמה עדית שבעדית, מי המעיין ניגרים על פני האדמה המפולחה והמתולמת; אשכולות־ענק של ענבים בהירים, עסיסיים ועינם כעין הענבר; ותאנים חונטות כאן פגיהן על כל גוניהם: זהובים, אפורים, חכלילים, תאווה לעינים; ועץ הרימון על פירותיו הנפלאים, שעינם ארגמן וגדולים הם מכל תפוח; ואגוזי המלך המשובחים; ועצי התות הענקיים, התות הלבן והאדום. ריחות ניחוח ממלאים את חלל האוויר. מקום ברוך־אלהים, מניב מיטב פרי הארץ, אשר על כן נתכנה "נחל האשכול".

אנו יושבים תחת התאנה. זו פורשת ענפיה כאומרת לברך על העצים סביבה. אנו טועמים מן הפרי, ורוחנו טובה עלינו. לפתע הבחנו כי הצללים התחילו מתארכים והשמש – עם היותה מפיצה מלוא אורה – כבר נחפזת ויורדת מערבה. שעת בין הערביים הגיעה, ואנו ממהרים וחוזרים העירה, ולבנו הומה אל פינת חמד זו.

בבואנו למרכז העיר כבר היתה הבריכה רוגעת על מימיה, והרחבה שמסביב ריקה מאדם. קרני השמש האחרונות האירו את שמשות המסגד, כמו הציתו בהן תבערה. על הצריח, למעלה, השמיע המואזין קריאה לתפילת ערבית. קולו רווי תוגה, והפזמון הערב, החוזר ונשנה, חודר ללב. אמנם למוסלמים המאמינים מכוונת קריאתו, אך הלחן מעורר בלב נימה חבויה, וכל שומעו מרגיש כאילו מופנית התפילה במיוחד אליו וכאילו באוזנו היא דובבה: "הקשב בן אדם, הירגע נא וסלק נא דאגות יומך, הסתכל בך ובאשר סביבך – הנה חלף היום ובא הלילה, שמי מרום נפתחים לפניך, כוכבי הרקיע מאירים לך".

דרך השוק אנו עוברים ל"ח'ארת אל־יהוד". הכל מסביב נחפזים, נדחפים ונדחקים. מתדפקים התריסים של סוכות הרוכלים. נוערים החמורים וצווחים החמרים המאיצים בהם. הכל בהולים, כחוששים להחמיץ משהו שיקר מכל, כנכספים למשאת־נפש טמירה.

במבוא הגיטו מקביל פנינו רבי מאיר, ומוליכנו ישר למעונו. שולחן נמוך מלא כל טוב, "כיד המלך". ישבנו על השרפרפים ושמחתי להיות בקרב עמי. אף כי עני הוא, נוהג בנו רבי מאיר מנהג הכנסת אורחים לפי רוחו של אברהם אבינו. ושוטפת השיחה על העבר ועל ההווה. רבי מאיר מתנה את מצוקת הקהילה, ומספר על ה"ישיבות" שהתמעטו הלומדים בהן. הנה זו הישיבה, מיסודו של הרב חיים יוסף דוד אזולאי, הידוע בשם חיד"א – והוא מצביע בידיו לעבר החלון – היתה לפנים שוקקת חיים וכיום נתרוקנה והיא כמתמוטטת.

בעודו ילד עלה רבי מאיר עם אביו מבגדאד לחברון, וזוכר הוא היטב את הימים שבהם היו יהודים נוהרים לעיר קודש זו – והיו לומדים ב"ישיבות", מתפללים בבתי הכנסת. הו, כמה טרחו ועמלו גדולי הדור, דור אחרי דור, לבנות את קהילת חברון. מה עמוק היגון בעיני היהודי היקר, והוא אחד מפשוטי העם. לא על קשי מצבו שופך הוא את מרי שיחו – את ירידת העדה הוא מבכה.

אך הנה פתח יצחק שמי בסיפור על הכפרים שבסביבה, בהם שוטט בנעוריו. זוכר הוא יפה את כפר זיף. בהבל־פה אחד הוא מעלה את השמות זיף ומעון, כרמל ויוטה – אלו ארבע הערים הנזכרות בספר יהושע. וסיפורו שוטף בנעימה של אדם המספר על דברים שהוא רואה אותם מקרוב, כאילו היה עד לאותם האירועים בימים הרחוקים. על זיף הוא אומר כי על פי המסורת החברונית, יהושע בן־נון יסדה. מכיר שמי גם את מדבר זיף שמאחורי העיר, מקום שם הסתתר דוד מפני שאול, והזיפים הם שגילו מחבואו – לכן הם מכונים "הזיפים שלשונם חדה". ויודע שמי לספר על זיף בימי מלכי יהודה, שהיתה אז בית יוצר לכלי חרס, על כלי זיף נחתמה חותמת "המלך" ואת שם עירם הנציחו על החרסים.

הוא מתלהב בדברו ועובר מחורבות זיף אל חורבות בני־נעים, שמדרום־מזרח לחברון, ומתאר את שרידי חומות הקדם במקום, וכיד התיאור הטובה עליו, הוא מצייר בתמונה בולטת את צורותיהן ואת גוניהן, והריהן כחיות לעינינו. אך הנה עובר הוא לדבר על הכפר יוטה, ופתאום נשמעת מפיו מלת קסם – "יהוד אל חייבר". אבנר מתמתח, כולו קשב, ואף אני, כל מלה אני בולעת. דברי שמי מצלצלים כאגדה: מדרום לחברון שוכן לו הכפר יוטה מני אז, מימי קדם. יוטה היתה כידוע עיר הכוהנים בימי המקרא. ואל המסורת הקדומה נוספת עוד אגדה אחת – "מפי יְשִׁישֵׁי חברון שמעתי לא פעם", אומר שמי, "כי ביוטה שוכנים בני משפחת מחאמרה, ואבי־אבי אביהם של המחאמרה עלה עם בני שבטו מחייבר, ובסערת מלחמה כבשו את הכפר יוטה והתאחזו בו". רבי מאיר ודוד בנו משסעים את שמי ומוסיפים על סיפורו נופך משלהם, מחזקים את השמועות על מסורת משפחות המחאמרה שמוצאן יהודי, וגם הם יודעים לספר, כי באוזניהם שמעו על כך מפי זקני הדור שבבני המחאמרה. בני מחאמרה ביוטה הם משפחה מסועפת, והם מזדמנים תכופות לחברון ובבואם במגע עם היהודים, הם נוהגים להשמיע באוזניהם שהגם "ולאד עמנא" ופירושו: בני דודנו.

שמי חוזר ומדגיש ברורות: "מזרע יהודי הם בני מחאמרה – שבט משבטי הבדווים העברים הנודדים במדבר חייבר, מבני היהודים האגדיים, משרידי יישובינו הקדמונים הם".

אבנר חוזר אל פנקסו, והוא רושם מפי כל אחד ואחד. ברם,

אבנר אינו מסתפק בשמועות מכלי שני ושלישי ובהדיהם של דברים, אלא הוא עוד ישאף להגיע בעצמו אל המקור. בשנים הבאות יעלה אל כפר יוטה, בלווית ידידיו מחברון, ויחקור מפי תושביו על מוצאם ועל המסורת שבידיהם, ישמע וירשום – הרי הדברים כתובים בספרו 'שאר ישוב'.

חצות לילה ועדיין אנו מאזינים לדברי בני חברון על עברה הרחוק והקרוב של העיר – עיר האבות, זו בירת דוד המלך שקדמה לירושלים.

בפתח החדר צבאו בראשית הערב גם הסבתא, גם האם ובנות רכות בשנים, הלבושות ארוכים כמו המבוגרות, ועל פניהן חמדת־נעורים וראשיהן – תלתלים וצמות. נועצות הן עינם בפני האורחים, ובפרט בפני האורחת הבלתי מוכרת והמוזרה. אני מנידה ראשי לאות שלום, והן נענות לי כשבת־צחוק מאירה פניהן הענוגות. לאט לאט נעלמו הבנות מאחורי הפתח. שקט ודממה מסביב.

למחרת בבוקר, בשעה מוקדמת, אנו עולים על הדיליז'אנס הרתום לשני סוסים, העושה דרכו מדי יום לירושלים. אנו נדחקים לפינה בין ה"ח'לילים", עירונים ופלחים. הנוסעים תמהים על שלושה הבחורים והבחורה. מוזרים אנו בעיניהם. ופוסק אחד: "הדול מוסקוב" – כלומר, יהודים עולי רוסיה הם אלה.

עייפתי. הנסיעה בעגלה זו מייגעת יותר מן ההליכה ברגל. בדרכנו לחברון שטופים היינו בהרגשה של בני חורין, שרויים היינו בחיק הטבע, במגע עם קדמותה של המולדת, ואילו בעגלה זו, נוכח פני ה"ח'לילים", מעיקה על הלב המציאות זעומת הפנים, אשר כה רחוקה היא מן החלום שבלב.

הביקור בחברון

גד פרומקין

מתוך 'דרך שופט בישראל', תשט"ו

בחודש אלול היו יוצאים גם לחברון להשתטח על קברי אבות. גבאי מוסדות הצדקה מצאו לחובתם, לפי הבטחותיהם לנדיביהם, לערוך תפילה לשלום המנדבים ולעילוי נשמת הנעדרים, ליד מערת המכפלה. גם אבא היה נוהג לנסוע לחברון בחודש אלול, יחד עם חבריו הגבאים במושב זקנים, נוסף לנסיעות אחרות במשך השנה בענייני כולל חב"ד, כנאמן ואיש סודו של הרבי מלובאוויטש.

אחי ואני הצטרפנו כמה פעמים לטיולי־מצווה אלה, כי לא קשה היה להושיב ילד בדוחק בין הגדולים ב"קאלאש" שנשכר לתכלית זו. בבוקר השכם, מיד לאחר התפילה, היינו יוצאים בעגלה בדרכנו לחברון. אמא היתה מכינה מבעוד לילה צידה לדרך: עוגות, כעכים, ביצים שלוקות וכדומה. אבל ר' אליהו הוניג, המנצח על הנסיעה, המזכיר של מושב זקנים ואח"כ, יחד עם זה, גם המנהל של הסניף היהודי של הדואר התורכי בעיר העתיקה, לא היה מסתפק במה שהכינו בשביל כל אחד מן הנוסעים בביתו, והיה מביא עמו תוספות מיוחדות לא מצויות בבתים.

לאחר נסיעה של שלוש־ארבע שעות היינו מגיעים לחברון, ולאחר מנוחה קלה, בבית המלון היחידי שבעיר, של ר' סנדר אפשטיין[1], היתה כל החבורה הולכת למערת המכפלה. שני שוטרים נלוו להגן על האורחים ממצוקת ילדי הערבים ואף מבוגריהם, שלא מצאו סתירה בין פשיטת יד לנדבה וזריקת אבנים מן המארב.

אל מערת המכפלה הגיעו דרך רחובות העיר ושוקיה, שבעצם היו רק סמטאות צרות ומקומרות, ובהן חנויות הערבים המעורבות בחנויות היהודים. לפתע עמדנו לפני רחבה פתוחה: "אשל אברהם" משמאל(?), והבניין הגדול והיפה של מערת המכפלה בסופה. מפתח השער נראתה כניסה יפה ורחבת־ידים, המוליכה אל המסגד המקודש אצל הערבים והנודע בשם "סידנא ח'ליל", השם שבו נקרא אברהם אבינו. הכניסה היתה ברוחב 5–6 מטר, אם אין זכרוני מטעני, והמרחק בין מדרגה למדרגה, שלא היו גבוהות ביותר, היה לכל הפחות מטר. ליהודים הורשה לעלות רק עד המדרגה העשירית[2] ולא יכלו להוסיף. על מדרגות אלו היו היהודים מתפללים כשפניהם פונים אל כותל הכניסה מימין, הבנוי אבנים גדולות כגודל האבנים שבכותל המערבי, שריד מערת המכפלה הקדומה, והיו קוראים פרקי תהילים ועורכים תפילות ור' אליהו הוניג מוציא מכיסו גיליון ארוך, עם רשימה של מנדבים ונפטרים שיש להזכירם במיוחד, והיה קורא שמותיהם בחיפזון. בשובנו למלון, היתה כבר סעודה ערוכה מחכה לנו, כי עוד מאתמול נשלחה טלגרמה להודיע לר' סנדר על בואנו, ועל מספר האנשים שבחבורה. לאשתו היתה שהות להכין ארוחה כראוי לאורחים חשובים: קציצות עשויות בשר עופות, שאף מטיבי־טעם לא יכלו להבחין ביניהן לבין דגים ממולאים, מרק ותרנגולות ותוספות.

עם ערוב היום, היינו יוצאים לדרך חזרה לירושלים. בהגיענו לשדות שמחוץ לעיר, היו מעכבים את הסוסים ועומדים להתפלל מנחה לרוח היום ולריח השדה. הנסיעה הארוכה, לאחר שקיעת החמה ולאור הלבנה, היתה נעימה ואף מזינה את הנפש, כי ברצון היינו מקשיבים לשיחות שבין הגדולים, ר' יחיאל מיכל פינס ואבא על גוי ואדם.

גם מתנות היינו מביאים מחברון: אגוזים על קליפותיהם הירוקות שהשחירו את ידי מקלפיהם, צמידי זכוכית, מעשה ידי ערביי חברון, ויש והביאו גם גבינה חברונית, היא הגבינה שהיתה עשויה מחלב־עזים, בידי היהודים הספרדים יושבי חברון, בתבנית מלבן מוארך כעין קוביה כפולה.

1 באותה תקופה היו עוד בתי מלון בחברון (העורך).

2 עד כמה שידוע, היתה העלייה במדרגות מותרת עד המדרגה השביעית (העורך).

ביקורו של הציר מורגנטאו בחברון

ביקורו של הציר מורגנטאו בחברון ובמערת המכפלה, שהיה ביום שלישי, הצטיין ברושם היפה שעשה גם על האורחים וגם על חברון כולה, היהודית והמוסלמית. חברון היהודית חגגה ביום הזה כעין חג נכבד.

כשהגיעו עגלותיו של הציר ובני לוויתו והחיילים שרכבו לפניהם בכל הדרך ל"ערוב" שלפני חברון, כבר פגשו שמה את נכבדיה של חברון שיצאו לקראתם לקבל פניהם. היו שמה הקימאקם, החכם־באשי, ראש העיריה ר' אליעזר קלונסקי, ר' מאיר קאשטיל ור' יעקב סלונים.

הפגישה הראשונה היתה שמה, ומשם נסעו כולם לחברון, והתהלוכה באה ותעמוד אצל בית המלון "אשל אברהם" של ה' שניאורזון. שמה הוקם שער כבוד יפה, מקולע בענפים רעננים ובפרחים ומעוטר בפרוכת. משני צדי השער עמדו בשתי שורות תלמידי ותלמידות בית הספר "עזרא", לבושים יפה עם פסי תכלת ודגלים עותומאנים, לאומים ואמריקאים, בידיהם. הילדים שרו שירים עבריים. אשת הציר נשקה את שתי הילדות הראשונות שעמדו בשורה ברדתה מעל המרכבה.

האורחים סרו אחרי־כן להוטל "אשל אברהם" ונחו שם קצת מעמל הדרך והלכו למערת המכפלה. ביחד עם הציר מורגנטאו בא גם בן לוויתו הציר האנגלי בוושינגטון, וגם על אודותיו באה תלגרמה מיוחדת מקושטא, בדבר רשיון הכניסה אל המערה.

כל מלוויו של הציר נכנסו אל המערה, וביניהם ה' אדלמן, ממלא מקום הקונסול האמריקאי בעירנו, הר' דוד פינשטיין, ה' ישראל פריד, העורך־דין של הקונסוליה האמריקאית וה' א' לוין.

אנשי צבא וחיילים עמדו משני צדי המעלות המובילות אל המערה והשגיחו על הסדר. בבואם לאולם המערה קיבלו השיח'ים את פניהם וביקשו מהם לחלוץ נעליהם, והראו להם את כל האולם וחדריו. בתוך האולם נמצא החור אשר להמערה התחתונה ששם לא ירד איש. בעד החור מורידים נרות דולקים לתוך המערה, ועל ידי הנרות הללו אפשר להביט מעט פנימה. כשלשה רבעי שעה שהו הציר ובני לוויתו בהמערה, והשיח'ים הראו להם גם את האורגינל של הקוראן הגנוז שמה.

משם שבו אל ההוטל וסעודה נערכה שם להציר ובני לוויתו, ושם נתקבלו גם ביקוריהם של החכם־באשי ונכבדי העדה. ר' אליעזר קלונסקי מסר להציר תשורה בשם העדה החברונית, אדריסת ברכה נתונה בכריכת עצי זית משובצת במעשה צדף, ובתוך הלוח קבועה תמונתו של הציר במשבצת צדף במלאכה יפה להפליא. הציר קיבל בתודה והביע את התפלאותו על יפי המלאכה בתעשייה בירושלים. אחרי־כן ביקר הציר, ועמו כל מלוויו וגם הציר האנגלי עמהם, בבית ר' קלונסקי, שהוא נתין אמריקאי, וגם החכם־באשי נמצא שם ונכבדי העדה. החכם־באשי דיבר דברים קצרים בעברית לכבוד האורחים הנכבדים והר' דוד פינשטיין תרגמם לאנגלית. הציר שאל אז אם הנאספים מבינים גרמנית.

ה' פריד עורר על זה שאין כל הנוכחים מבינים גרמנית ובפרט בהיות החכם־באשי נוכח ונכבדי הספרדים, ואז נאם הציר דברים קצרים באנגלית, והר' פינשטיין תרגמם לעברית ובם הודה הציר בעד קבלת־הפנים הנלבבה והכבוד שחלקו לו, והביע את תודתו להחכם־באשי, להאדון קלונסקי, ולכל העדה החברונית. גם השירות וקבלת הפנים בההוטל הפיקה ממנו רצון. אז שבו הציר ובני לוויתו חזרה, ויבואו בערב ירושלימה.

ביקורו של הרבי מלובאוויטש בחברון

ש"ז קלונסקי

בחודש תמוז תרפ"ט, שבועות מספר לפני הטבח שהיה בחברון, הגיע לארץ לביקור הרב הצדיק מרן ר' יוסף יצחק שניאורסון זצוק"ל. הקדוש ר' אליעזר דן סלונים קיבל על עצמו לתכנן את ביקורו של הרבי בחברון, הן במערת המכפלה והן בשאר המקומות הקדושים שם. כידוע, היתה הכניסה למסגד העומד על מערת המכפלה, אסורה גם על היהודים וגם על הנוצרים מחמת "טומאתם". אולם אליעזר סלונים, שהיו לו קשרים טובים בחוגי השלטון הערבי שבחברון, הצליח להשיג רשיון מיוחד לביקור בתוך הבניין והמסגד בעבור הרבי ושלושה מלווים עמו.

אותו זמן, מתוך שהייתי בידידות עם השיח' תופיק אל־חוסיני, דודו של הצורר הידוע המופתי חג' אמין אל־חוסיני, פניתי אליו והפצרתי בו לקבלת רשיונות בעבור האחים ר' ישראל ור' יצחק דבורץ ובעבורי. בדי עמל רב קיבלתי את הרשיונות הנכספים ובצאת הרבי לחברון נלווינו אליו לסיור.

בהגיענו לחברון באנו למלון אשר מחוץ לעיר. רוב תושבי חברון הקבילו פנינו ובצאתנו מן המלון, ליוונו קהל היהודים, ובתוכם תלמידי הישיבה "כנסת ישראל" שבחברון, בדרכנו לעיר העתיקה. השיירה עברה כולה דרך הכביש החיצוני, לא דרך השוק והחנויות, אל מערת המכפלה. התוכנית היתה להיכנס למערה בעד "שער יעקב", אשר בו היתה הכניסה אסורה ליהודים לחלוטין ולצאת בעד "שער אברהם", הכניסה הידועה עם המדרגות ו"שבע המדרגות" המותרות בעלייה ליהודים.

בהגיענו ל"שער יעקב", חכתה לנו שם משלחת מנכבדי הערבים שבחברון, אשר באו במיוחד לבקשתו של אליעזר דן סלונים, שהיה אותו זמן מנהל בנק אפ"ק במקום. הם קידמו פנינו – שבעת בעלי הרשיונות לכניסה: הרבי מלובאוויטש, חתנו ר' ש' גור־אריה, הרב יעקב יוסף סלונים, ר' אליעזר דן סלונים, ר' ישראל ור' יצחק דבורץ ואנכי – ונתנו לנו סנדלי־עור מיוחדים, שלמעשה היו רק סוליות עור ולהן שרוכים כדי לקשרם מעל

נעלינו, וזאת – למען לא נהיה נאלצים לחלוץ מנעלינו לפי הנהוג והמקובל.

נכנסנו למקום קברי האבות. עברנו ליד המציבות הגדולות שהיו מכוסות בשטיחים יקרים ובפרוכיות רקומות בפרחים ועטורות בגדילי־זהב. מלווינו הערביים הסבירו לנו, על קברו של מי עומדת מציבה זו ואחרת. ליד מצבתם של אברהם ושרה, הראו לנו פתח של בור המוביל למערה שמתחת ובתוכו תלויה היתה מנורת־שמן דולקת כנר תמיד. בראש הלך הרבי וכולו שקוע במחשבות ובהרהורים, דומה היה כל העת שעיניו עצומות ושפתיו נעו כל העת. היה מופלא הדבר לראותו צועד, בראש כולם, כאשר מלוויו, הן הערביים והן היהודים, מהלכים בלאט אחריו, ועובר ופונה פעם ימינה ופעם שמאלה כמי שנהירין לו שבילי המערה כשבילי ביתו.

כך עבר הביקור במערה, ללא דיבור ואף לא בלחש. התרגשותנו היתה רבה, עד שהגענו ל"שער אברהם" וממנו ירדנו במדרגות הרבות עד שהגענו למדרגה השביעית – אותה מדרגה שאחב"י היו מורשים לעלות עדיה בלבד, ויצאנו.

האדמו"ר מגור עולה עד למדרגה האחת־עשרה

הרב יצחק מאיר

היה זה באחד מימי חודש אלול שנת תרצ"ה. האדמו"ר מגור הגיע ובא לארצנו הקדושה. ובפעם זו שמענו, שיש בדעתו של מורנו להתיישב בארצנו, לפרק זמן יותר ממושך. אני נמניתי אז על צעירי התלמידים בישיבת "שפת אמת" בירושלים, ומשנודע לנו שהאדמו"ר מתכונן לנסוע לחברון ולבקר במערת המכפלה, החליטו רבים מבין תלמידי הישיבה להצטרף למסע.

שורה של מכוניות יצאה מירושלים לחברון. הגענו לעיר האבות ונודע לנו כי מספר קטן של יהודים, ממשפחות ספרדיות, עוד מתגורר בעיר זו, למרות שההסתה האנטי יהודית הולכת שם ומתחזקת.

הגענו לכניסה הצדדית של "מערת המכפלה", אשר מעליה מתנוססים בנייני המסגד, המקודש אצל בני דת מוחמד. בחוץ עמדו על המשמר שוטר בריטי עם שוטר־עזר ערבי. הם כיוונו את השיירה שלנו והאדמו"ר בראשה, לאותה כניסה חיצונית, אשר רק דרכה מותרת הגישה ליהודים.

–"רק שבע מדרגות מותר לכם לעלות ויותר אף לא צעד אחד" – הזהיר אותנו השומר הערבי של המסגד, אשר אף לאחר שקיבל "בקשיש" הגון, לא נתרכך ולא היה מוכן לשום פשרה.

האדמו"ר החל לעלות על המדרגות ואנו, קהל המלווים, המשכנו אחריו. השומר הערבי הקפדני מנה כל פסיעה ופסיעה של האדמו"ר:

–"אחת, שתים, שלוש, ארבע, חמש, שש, שבע ... סטופ!" – צעק השומר בקול זועף. אולם מורנו, אשר פניו נתלהטו בזיו קודש, כאילו לא שמע כלל את צעקתו של השומר והמשיך לעלות במדרגות. אנו המלווים, ספרנו את המדרגות אשר האדמו"ר עלה בהן:

–"שמונה, תשע, עשר, אחת־עשרה ..."

– זה הוא, כאן! (בלשון קודשו: "דא איז עס!") – נפלטה קריאה נרגשת מאת רבנו. ורבנו נעצר במקום, כשכולו שקוע בתפילה, ללא קול והגה, נוסח גור.

ברגע זה עצמו קפצו על פני המדרגות פרחחים ערביים, שנזעקו על־ידי השומר. הם נדחקו בינינו, דילגו וקפצו על המדרגות, מעלה מעלה.

–"להם, 'השקצים', מותר לעלות, רק לנו אסור, אסור!" – פרצה אנקה עמוקה מלבו של מורנו, בראותו זאת.

בינתיים קמה מהומה גדולה ונוראה. המון ערבי פרוע, מבין אלה שרגילים להסתובב באפס מעשה בשוק חברון, בא במרוצה משום שהשומר הערבי העביר החוצה זעקה מרה: – "'אל־יהוד' (היהודים) רוצים לכבוש את המסגד!" על המדרגות, המובילות אל קברי האבות, פרצה תגרת־ידים נמרצת – ועם כל הצניעות מחוייב אני להגיד, כי לא אנו, בחורי הישיבה, היינו אלה שספגו מכות נאמנות, כי אם להיפך ...

המלווים המקורבים ביותר של האדמו"ר מגור התבוננו במצב שנוצר, ומיהרו לעזוב את מקום המהומה וההתנגשות. המכונית עם האדמו"ר ובני משפחתו הצליחה לצאת מתוך הבהלה שקמה. אולם אנו, הבחורים הצעירים, שטיפלנו כהוגן בפרחחים הערביים שהתנפלו עלינו, נשארנו במקום עד שהופיעה חבורה גדולה של שוטרים בריטיים.

–"אלה הם, שבאו לכבוש למען 'אל־יהוד' את המסגד עם הקברים הקדושים!" – הצביע עלינו השומר הערבי.

נעצרנו במשטרת חברון. היינו כעשרה צעירים וכמעט כולם מבין תלמידי "שפת אמת". העיר חברון נעשתה כולה כמרקחה. הדמיון המזרחי של הערבים עלה כפורח והמסיתים נתלו במציאה גדולה זו.

במעצר המשטרה אשר בחברון נשארנו עד למחרת הבוקר. היתה זו משטרה מעורבת של בריטים וערבים. אלינו התייחסו בחומרה ובזעם נורא. כמה מבין נכבדי היהודים, תושבי חברון, ניסו להשתדל עבורנו, אך ללא הועיל. בבוקר נודע לנו, כי מעבירים את כולנו לירושלים ושם יערכו לנו "משפט מהיר".

בבית הסוהר הבריטי של ירושלים נכנס אלינו העו"ד ר' מרדכי בוקסבוים, שהוזמן להגן עלינו במשפט החפוז הזה. מפיו שמענו איזו הסתה פרועה וצמאת־דם מתנהלת בעתונות הערבית ובעולם הערבי כולו בגלל "פשע נורא" זה, שאחד מגדולי היהודים העז לעבור את הגבול של "שבע מדרגות" ונעצר להתפלל במדרגה האחת־עשרה.

בחדרי המאסר החלו לחקור אותנו קצינים בריטיים גבוהים. מטרתם היתה להכין את "חומר האשמה" לקראת המשפט, שיפתח מיד. הקצינים הכניסו אלינו מספר פרחחים ערביים מחברון,

חותם צלבני מן העיר חברון, משנת 1180, לערך; בחותם דמויות האבות אברהם, יצחק ויעקב

שיוכלו לזהות אותנו. "יא חביבי" – קלט אחד מאתנו את העצה שניתנה בלחש מאת שוטר ערבי לאחד מאותם הפרחחים שהובאו בתור "עדי ראיה" – "אתה תבחר ותזהה את 'היהוד', המרכיבים משקפיים. וכך יעשו כל יתר 'העדים' ..."

מסרנו את "הסוד" הזה לעו"ד בוקסבוים, אשר הקדים להתייצב בפני השופט הבריטי קאמפל, שנבחר כראש בית־הדין שלנו.

–"סימן זה נתון בידיך, השופט" – הודיע לו מראש הסניגור שלנו – "שכל אחד מבין הנאשמים שהוא בעל משקפיים, יוכר ויזוהה על־ידי כל העדים הערביים בתור מחולל המהומה שכוונתו היתה לחלל את המסגד".

וכך הווה. המשפט נפתח וכולנו, עשרה נאשמים, הושבנו באולם בית המשפט. הפרחחים מילאו בדיוק אחר "ההוראה" וארבעה מבינינו הרכיבו משקפיים ואלה זוהו, ללא קושי, מטעם כל העדים.

הסניגור שלנו ביקש מאת השופט כי יצווה לחזור על נסיון הזיהוי. החלפנו בינינו את המשקפיים, ודווקא אלה שהיו טובי־ראות הרכיבו אותם הפעם. הפרחחים נכנסו לאולם, ובן רגע "זוהו" נושאי המשקפיים, אשר כולם היו הפעם אחרים ובעלי צורה אחרת לחלוטין ...

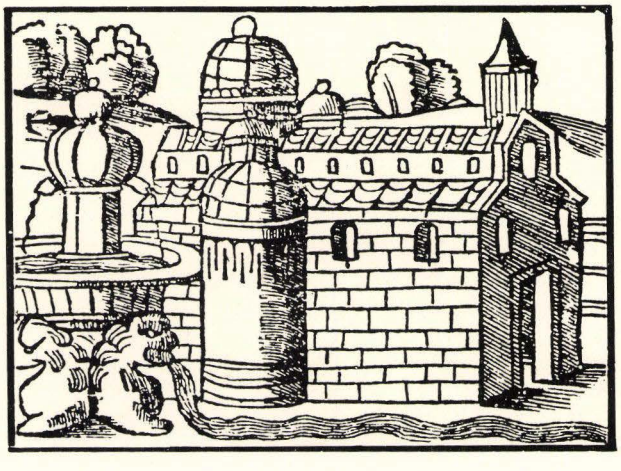
השופט הבריטי נשתכנע איפוא בזיוף כל האשמה. ובכל זאת, כאשר בא להוציא את פסק הדין הכריז על חמישה כאשמים בהתקהלות בלתי רצויה ובניסיון לבזות את המסגד. על חמישה האשמים הוטל עונש של ברירה או מאסר של עשרה ימים, או קנס בגובה של שתי לירות שטרלינג על כל אחד.

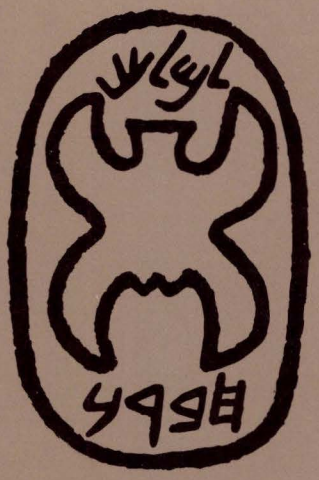
העו"ד בוקסבוים מחה בפני השופט הבריטי, אבל באורח פרטי הסביר לו השופט, אחרי גמר המשפט, שזה "ענין מדיני" והיה הכרח "לספק" ו"לפצות" במידה מסויימת את דעת הקהל הערבית.

הקופה של השלטון המאנדאטורי הבריטי בארץ נתעשרה אז בעשר לירות, ובזאת נסתתמה באופן רשמי ההסתה הערבית בעתונות, אם כי ייתכן מאד שאותה אגדה על "מנהיג היהודים", אשר בליווי של "מניין" בחורים צעירים ניסה לכבוש את "מערת המכפלה", עדיין רווחת בקרב התושבים הערבים של חברון, כיום.

הבניין שעל מערת המכפלה (ציור מתוך ספרו של פייטרו אנטוניו
Guide Fedel alla Santa Citta di Gierusalemme e Descrittion
(di tutta Terra Sancta, 1703

שער חמישי

מערת המכפלה

מראה פנים המסגד שעל מערת המכפלה והמצבה על שם יצחק אבינו

" ... ועשו שם הגויים ששה קברים ע"ש אברהם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב ולאה ואדם וחוה, ואומרים להולכים שהם קברי האבות ונותנים שם ממון. אבל אם יבוא יהודי שיתן שכר לשוער של מערה, יפתח לו הפתח ברזל, שהיה מימי אבותינו ע"ה וירד אדם למטה בנר דלוק בידו במערה אחת ולא ימצא שם כלום וגם בשנייה, עד שיבוא אל השלישית והנה שם ששה קברים, קבר אברהם, יצחק ויעקב ורבקה ושרה ולאה, זה כנגד זה וכולם חתומים אותיות חקוקות על קבריהם, על קבר אברהם חקוק זה קבר אברהם. על שאר הקברים ובמערה מדליקין שם, עששית אחת דולקת ביום ובלילה על הקברים. ושם חביות מלאות עצמות מישראל שהיו מביאים שם מתיהם בית ישראל, כאו"א כל אחד ואחד עצמות אבותיו ומניחים שם עד היום הזה. ... בחברון שם היכל אברהם, בנין אבנים גדולים, ארכו כ"ח אמה והישמעאלים דולקין בתוכו, ותחתיו מערת המכפלה שנקברים האבות והאמהות. וירדתי לתוכו ט"ו מדרגות מבחוץ ובאתי למערה רחבה, ובתוך המערה שער באבן, והמערה כמו אבן חלול ועל השער מונחים חתיכות ברזל גדולים ועבים מאוד ומשם יוצא רוח גדול וא"א ואי אפשר לסובלו רגע וא"א ליכנס עם נרות או אש. והשגתי בדעתי שהאבות קבורים שם והנראה מזה שא"א כלל לכנוס למערת האבות והאמהות הק'(דושים) ... ראינו על שדה מערת המכפלה בנין יפה מאבני שיש ומאבני גזית, שבנה אותה דוד המע"ה המלך עליו השלום ... שמקובל שהוא מבנין שלמה והחצר של הבנין קיר קטנה, שבנו אותה הישמעאלים מאבני גזית ומכל שכיות החמדה, בנין יפה אמנם בה"כ בית הכנסייה אשר לישמעאלים על מערת שדה המכפלה, מאבני שיש וסומקי ובעו"ה ובעוונותינו הרבים אינם עוזבים ליהודים להכנס בתוכה לבוא להתפלל. וספרו לנו שיש חור ממעל בה"כ שלהם, לרדת למערה. ופ"א ופעם אחת ירדו ג' אנשים לראות קבורת אבותינו הק' ומיד שניהם נשרפו ואחד מהם זעק זעקה גדולה ומרה. ושאלו אנשים ממעל, למה תזעק, והשיב להם מה שקרה ואח"כ נשרף גם הוא. ומהיום ההוא והלאה לא ירדו הישמעאלים להמערה...".

(מתוך 'חיבת ירושלים' מהדורת הרא"מ לונץ)

קברי האבות בדברי חז״ל

ליקט הרב מרדכי הכהן

חשיבותה של מערת המכפלה שהיא סמוכה וקרובה לגן עדן, ופתח גן עדן פתוח לתוכה כדאמרו (זהר, בראשית נ״ז, ב׳): חס קודשא בריך הוא על אדה״ר וגנז אותו בשעת מותו סמוך לגן עדן. מה עשה אדם: עשה מערה אחת ונגנזו בה הוא ואשתו.

ואמר רבי רחומאי (זהר חדש, מדרש רות ע״ט, ב׳): ״כשנולד שת סילקו הקדוש ברוך הוא לאדם הראשון למעלה מכל הארצות לתבל, במקום ארץ־ישראל, בחברון, ושם חצב לו קבר ועשה מערה לפנים ממערה, סמוך לגן עדן. ושם היתה קבורתו וקבורת אשתו, וקבורת אברהם יצחק ויעקב והאמהות... הקדוש ברוך הוא נתעסק בו (באדם הראשון) כשנוצר, ונתעסק בו כשמת״.

וכן אמרו (זהר, בראשית ל״ח, ב׳): ״ההיכל השני של גן־עדן הוא לפנים מהיכל זה הראשון, ופתחו של זה הוא סמוך לתוך המערה של האבות. והיכל זה מאיר יותר מן ההיכל הראשון, מכל האבנים הטובות שמקיפין אותו. בפנים היכל זה יש אור אחד הכלול מכל הגוונים״.

ומהיכן ידע אדם הראשון סוד מערת המכפלה וחשיבותה? אמרו (זהר, שם): ״מהיכן ידע אדם שמערה זו היא סמוכה לגן עדן? אלא ראה קרן אור אחת, דקה מן הדקה, שיוצאת מגן עדן ונכנסת להאיר במערה. וחמדה נפשו להקבר בה. ושם הוא סמוך לפתח גן עדן״. רבי קיסמא אמר (זהר חדש, שם): ״מערת המכפלה סמוך לפתח גן עדן, בשעה שמתה חוה בא אדם לקברה שם, ושם הריח מריחות גן עדן באותו הריח שהיה שם. רצה לחצב יותר, יצאה בת קול ואמרה: דייך! באותה שעה עמד ולא חצב יותר״.

סוד ה׳ ליראיו. ולא ידע איש בעולם סוד מערת המכפלה שהיא קדושה ומקודשה, עד שבא אברהם אבינו והשתדל לרכשה לנחלה ומנוחה, והיה מתחנן, כורע ומשתחווה לבני חת שימכרו אותה לו, ושלם תמורתה תועפות כסף, הון רב: ״ארבע מאות שקל כסף״ טבין ותקילין ביותר. כמו שאמרו (בכורות נ׳, א׳): ״כל כסף האמור בתורה סתם – סלע... חוץ מן כספו של עפרון, שאף על פי שכתוב בתורה סתם – קנטרין מאה סלעים בכל שקל דכתיב (בראשית כ״ג, ט״ו) עובר לסוחר״.

כיצד נתגלה לאברהם אבינו סודה של המערה, שלא היה ידוע לכל בריה בעולם? ומהיכן ידע שאדם וחוה שוכנים בה? אמרו רבותינו (זהר חדש, מדרש רות, ע״ט ב׳): ״רבי רחומאי אמר: לא היה מי שיודע בו במקום קבורתו של אדם הראשון עד שבא אברהם אבינו, עליו השלום, ונכנס לשם וראה אותו, והריח ריח בשמים של גן עדן״.

אמרו (פדר״א פל״ו): ״כשנגלו המלאכים עליו, היה סבור שהם אורחי עם הארץ, ורץ לקראתם ורצה לעשות להם סעודה גדולה... ורץ להביא בן בקר, וברח לפניו בן הבקר ונכנס למערת המכפלה, ונכנס אחריו שם. ומצא שם אדם וחוה שוכבים על המטות וגרות דולקים עליהם, וריח טוב עליהם כריח ניחוח, לפיכך חמד את המערה לאחוזת קבר״. ועוד. לפני שקנה אברהם את המערה היה מתפלל כל יום בשדה המערה, כמו שאמר רבי אלעזר (זהר, חיי שרה קכ״ז, ב׳): ״בשעה שנכנס אברהם למערת המכפלה לראשונה, האיך נכנס? מפני שרץ אחרי בן הבקר שברח ממנו ונכנס אחריו אברהם וראה מה שראה. ועוד, שהיה אברהם מתפלל בכל יום ויום, והיה רגיל לצאת ולהתפלל בשדה המכפלה, שהיו ריחות עליונים ניחוחים עולים מתוכה. פעם אחת ראה אור יוצא מתוך המערה, ונכנס שם להתפלל, ושם נתייחד לו הדיבור עם קודשא בריך הוא, ולפיכך בקש אותה״.

כיצד ידע אברהם מי ומי? רבי יהודה אמר (זהר, חיי שרה קכ״ז, א׳): ״אברהם היה לו סימן במערה ההיא, ולבו ורצונו היו שם כל הימים, כי משכבר הימים נכנס לשם וראה אדם וחוה גנוזים שם. אבל הלא אברהם לא ראה את אדם הראשון, ומנין היה יודע שהקבורים שם הם אדם וחוה? אלא (שם) ראה את דיוקנו (של אדם) ונסתכל בו, ונפתח לו פתח אחד של גן עדן שם ואדם עומד בפתח, וראה אור גדול שמאיר במערה ונר שדולק שם, וכן חמד לו אברהם דירה במקום הזה, ומאז לבו ורצונו היו תמיד במערה הזאת״. רבי רחומאי אמר (זהר חדש, מדרש רות ע״ט, ב׳): ״שמע

קול מלאכי השרת אומרים: אדם הראשון קבור שם, ואברהם, יצחק ויעקב מוכנים יהיו למקום הזה. ראה הנר דולק ויצא. מיד היתה תאוותו על המקום הזה". ואמרו חכמים (זהר, שם קכ"ח, א'): "בוא וראה, כאשר נכנס אברהם למערת המכפלה לראשונה, ראה שם אור ונתגלו לו שני קברים. אותה שעה נסתכל אדם בפניו של אברהם, חייך ושמח לקראתו. מכאן ידע אברהם שהוא עתיד להקבר שם. אמר לו אברהם לאדם: בבקשה ממך, אוהל קשור יש כאן? אמר לו אדם: הקדוש ברוך הוא הטמינני כאן, ומאז ועד עתה הריני טמיר ונעלם מעיני הבריות, כקלח זה הטמון בקרקע, עד שבאת אתה לעולם. ומכאן ואילך ברית זאת לי ולעולם קיימים בזכותך".

כל אשר תאמר שרה. ולא אברהם אבינו בלבד חמדה נפשו במערת המכפלה, אלא אף שרה אמנו חמדה נפשה בה מקדמת דנא, כמו שאמרו חז"ל (תנחומא, חיי־שרה אות ד'). "זממה שדה ותקחהו" (משלי ל"א, ט"ז) "שעד שהיא בחייה זממה שרה ליטול את מערת המכפלה ונטלה שדה המכפלה ושם נקברה".

יתר על כן גם אחרים חמדו למערה, אלא שלא זכו לה "קודם שבא אברהם רבים היו מבקשים ליקבר שם, אלא מלאכי השרת היו שומרים המקום, ורואים (הבריות) אש דולקת שם ולא יכלו ליכנס, עד שבא אברהם וקנה את המקום". ולא אברהם בלבד אלא אף יצחק בנו הריח הריחות הניחוחות של המערה, היינו שאמרו (זהר, בא ל"ט, ב'): "'ויאמר, ראה ריח בני כריח השדה אשר ברכו ה'' (בראשית כ"ז, כ"ז), וכי מנין היה יצחק יודע ריח שדה אשר ברכו ה'? אלא אלו הם שני הדברים שהם אחד, דכתיב (שם כ"ד, ס"ג): 'ויצא יצחק לשוח בשדה לפנות ערב' – וכי לא היה לו בית או מקום אחר להתפלל? אלא 'בשדה', היא אותה שדה אשר קנה אברהם סמוך למערה. ובשעה שהיה יצחק נכנס בתוכו, ראה עליו השכינה והרגיש ריחות עליונים קדושים עולים משם, ולפיכך היה מבקש שם רחמים וקבעו למקום תפילה קבוע".

קבֵּית מערת המכפלה. נוסף לחשיבות הרבה אשר התורה מייחסת למעשה שאברהם אבינו קנה את מערת המכפלה בכסף מלא (עי' "חברון בתנ"ך") מייחסים גם חז"ל חשיבות מרובה לקניה זו, כגון מה שאמרו (פדר"א פל"ו): "כשחמד אברהם את המערה לאחוזת קבר, אמר לבני יבוס לקנות מהם את מערת המכפלה במכר טוב ובזהב ובשטר עולם לאחוזת קבר – (וכי יבוסים היו, והלא חתיים היו? אלא על שם עיר יבוס נקראו יבוסים) – ולא קבלו האנשים, התחיל כורע ומשתחוה להם. אמרו לו: אנו יודעים שהקדוש ברוך הוא עתיד ליתן לך ולזרעך את כל הארצות האלו, כרות עמנו שבועה שאין בני ישראל יורשים את עיר יבוס, כי אם ברצונם של בני יבוס ואחר כך קנה את מערת המכפלה במכר זהב ובכתב עולם לאחוזת עולם". ואמרו (פסיק"ר פ"א, ב'): "בוא וראה ארבע מאות קנטרין של כסף נתן אברהם בקבורה" (של מערת המכפלה). ואמרו (ב"ר ע"ט, ז'): "שלושה מקומות אין אומות העולם יכולין להונות את ישראל ולומר גזולים הם בידיכם, ואלו הם: מערת המכפלה, בית המקדש, וקבורתו של יוסף". וכגון המימרא אשר אמר רבי אלעזר (שם נ"ח, י"ב): "כמה דיות משתפכות, כמה קולמוסין משתברין, כדי לכתוב בני חת, עשרה פעמים כתוב בני חת, בני חת, כנגד עשרת הדיברות. ללמדך, שכל מי שהוא מברר מִקחו של צדיק, כאילו מקיים עשרת הדיברות".

רשות הקבורה מאדם וחוה. אף על פי שקנה אברהם את המערה וסביבתה בכסף מלא, עוד היו לו עכובים בבואו לקבור שם את שרה אשתו, והוצרך מעין רשיון קבורה וקבלת רשות מאדם וחוה הטמונים שם, היינו דאמר רבי שמעון (זהר, חיי שרה קכ"ה, א־ב): "בשעה שנכנס אברהם למערת המכפלה לקבור שם את שרה, עמדו אדם וחוה נגדו ולא נתרצו לקבלה להיקבר שם. אמרו: הרי אנו בבושה וכלימה לפני קודשא בריך הוא מעולם ההוא, על אותו חטא שחטאנו, ועכשו אתם באים להוסיף לנו בושה על בושתנו, שנתבייש גם כלפי המעשים הטובים שלכם? אמר להם אברהם: הריני מבקש רחמים לפני הקדוש ברוך הוא בשבילך, שלא תבוש עוד לפניו לעולם. מיד נתרצה לו אדם ונתן לו רשות לקוברה שם. וחזר לו למקום מנוחתו. אבל חוה לא נכנסה למקומה, עד שנגש אברהם והכניס אותם אצל אדם וקבל אותה בגין אברהם". ולא עוד אלא (שם, פ' שלח קס"ד, א'): "כמו שאר האבות, כך גם אדם, מקודם מתה חוה ונקברה שם, ואז ידע אדם שזה המקום הראוי לו, ומת אדם ונקבר בתוכה על יד חוה, בחבורה אחת. וכשמתה שרה ונקברה שם, וראתה אותה חוה ושמחה לקבלה, וקבלה אותה. וכשמת אברהם נקבר שם על־יד שרה, בחבורה אחת. כשמתה רבקה ונקברה שם, ראתה אותה שרה ושמחה לקבלה, וקמה וקבלה אותה, וכשמת יצחק נקבר על יד רבקה, בחבורה אחת. מתה לאה ונקברה שם, ורבקה ראתה אותה וקמה וקבלתה, וכשמת יעקב נקבר על ידה, בחבורה אחת".

אבות העולם בלבד. מכל באי עולם לא זכו לקבורה במערת המכפלה, אלא אדם וחוה, ושלשה האבות ושלש אמהות, כמו שאמרו רבותינו (זהר, ויהי ר"ב, ב'): "בוא וראה, כאשר יעקב היה נכנס אל המערה (המכפלה) כל ריחות גן עדן היו מפיחות במערה ומאור עליון היה מאיר במערה, כי נר תמיד היה דלוק שם. וכאשר ירדו האבות למצרים להיות שם עם יעקב, נסתלקו הריחות הניחוחות מן המערה ופסק אור נר העליון ממנה. כיוון שחזר יעקב ונכנס לקבורה במערה חזר הכל למקומו, ונשלמה המערה בכל מה שדרוש, ומאז ועד עולם, לא קבלה ולא תקבל המערה כל אדם אחר, אלא נשמות הצדיקים, עוברות לפני האבות במערה, בצאתן מן העולם הזה".

קבייה אחר קבייה. ואפילו ליעקב אבינו לא עלה בנקל לזכות לקבורה במערת המכפלה, אלא בצער גדול ובדמים מרובים.

"הודיענו השם כל זאת, כי מעבר כל הנשמות לגן עדן הוא דרך חברון, דרך מערת המכפלה אשר שם... כי שם משפט הנשמה, אם לשבט אם לחסד".

ר' אב' אזולאי, "חסד לאברהם" עין הארץ נהר, י"ג

וכשם שאברהם נתן ממון רב בקבורתה כך נתן יעקב (פסיק"ר, פ"א): "כל זהב שסיגל מימיו, וכל ממון שהיה לו הכרה כרי לפני עשו בקבורתו שלא יכנס עשו לתוכה. אמר: נכסי חוצה לארץ אינם כדאי" וכן אמרו (תנחומא־ב, פ' וישלח אות י"ט, פ"ה ע"א): "מה עשה יעקב? כיון שהעביר בניו וצאנו לארץ ישראל, עמד ומכר כל מה שהביא בידו מחוצה לארץ, ועשאו כריות של זהב. אמר לעשו: יש לך חלק עמי במערת המכפלה, ומה אתה מבקש ליקח, כריות של זהב אלו, או לחלק עמי? התחיל עשו אומר, מה אני מבקש מן המערה הזו? זהב אני מבקש!".

ולא רק הרכוש שהביא מחוצה לארץ בלבד, נתן יעקב לעשו בשכר חלקו במערת המכפלה, אלא (פדר"א פל"ח): "רבי לוי אומר: בשעת אסיפתו של יצחק, הניח את מקנתו ואת קנינו ואת כל אשר לו לשני בניו ... אמר עשו ליעקב. נחלק כל מה שהניח לנו אבא לשני חלקים, ואני בורר שאני בכור. מה עשה יעקב? חלק לשני חלקים: כל מה שהניח אביו חלק אחד, ואת ארץ ישראל לחלק אחד. מה עשה עשו? הלך אצל ישמעאל למדבר להמלך בו ... אמר ישמעאל לעשו: האמורי והכנעני (אז) בארץ ויעקב בוטח לרשת את הארץ? אלא טול מה שהניח אביך ואין ליעקב מאומה. ולקח עשו כל מה שהניח אביו, וארץ ישראל ומערת המכפלה נתן ליעקב. וכתבו כתב עולם ביניהם".

עשו תובע חלקו במערת המכפלה. עם כל שנתן יעקב כל אשר רכש בעמלו ויגיע כפיו, וכל חלקו בעזבון שנפל להם בירושה מאביהם יצחק, תמורת חלקו במערת המכפלה, עדיין כל זה איננו שווה לו לעשו, והשקט לא יוכל בראותו את אחיו יעקב במערת המכפלה (וכאן לא קיפחה האגדה הישראלית חלקו של עשו במערת המכפלה מכל וכל, אלא אם לא נקבר בה כלו, לפחות נקבר בה ראשו), כמסופר (סוטה י"ג א'): "כיון שהגיעו (בני יעקב נושאי מטת אביהם) למערת המכפלה, בא עשו ועכב מלקברו בה, אמר להם: יעקב קבר את לאה בחלקו שלו במערה, והמקום שנשתייר שלי הוא. אמרו לו: והרי מכרת את מקומך במערה ליעקב אבינו? אמר להם: הביאו שטר המכירה. מיד שלחו את נפתלי אחיהם, הממהר לרוץ כאילה, שילך מצרימה להביא שטר המכירה. היה שם חושים בן דן, וכבד־אזנים היה, אמר להם: על מה זה מתמהמהים לקבר את יעקב סבא? רמזו לו, עשו זה מעכב. נטל מקל והתיז ראשו של עשו. נשרו עיניו של עשו ונפלו על רגליו של יעקב".

ובמקום אחר מצינו (מדרש תהלים, עמ' קנ"ט־ס): "אמר רבי יהושע בן לוי, מסורת אגדה. יהודה הרג את עשו. אימתי? בשעה שמת יצחק אבינו, הלכו עשו ויעקב וכל השבטים לקבר אותו. והיו כלם במערת המכפלה יושבים ובוכים (מתאבלים על יצחק), והשבטים עומדים וחולקים כבוד ליעקב ויוצאים חוץ למערה, כדי שלא יהא יעקב בוכה לפניהם ומתבזה. השחיל עשו עצמו ונכנס למערה ואמר, עכשיו אני הורגו, לאחר שמת אבי ... נסתכל יהודה וראה שעשו נכנס אחריו, ואמר מיד הוא הורג לאבא בפנים, מיד השחיל וצף הוא בעצמו ונכנס. ומצא את עשו שהיה מבקש להרג את יעקב, מיד עמד יהודה והרגו מאחוריו. ולמה לא הרגו מנגד פניו? לפי שהיה קלסתר פניו דומה לאביו יעקב".

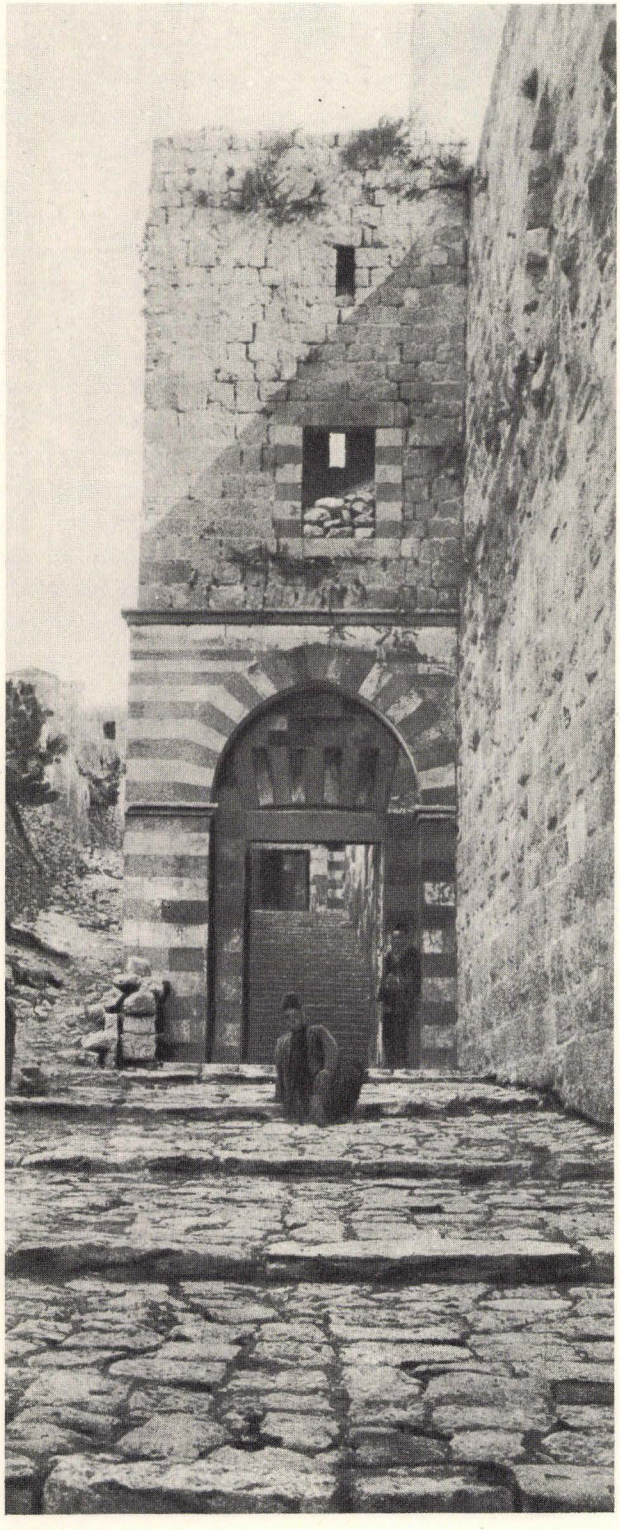
כמה וכמה מעלות טובות מנו בה חכמים, דהיינו: למה נקראה חברון בשם "קרית ארבע"? אמר רבי יצחק (עירובין נ"ג, א') על שם "ארבע זוגות: אדם וחוה, אברהם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב ולאה" (ב"ר נ"ח, ד'): "ארבעה שמות נקראו לה: אשכול, ממרא, קרית ארבע, חברון. ולמה הוא קורא אותה קרית ארבע? — שנקברו בה ארבעה צדיקים אבות העולם: אדם הראשון, אברהם, יצחק, ויעקב. דבר אחר: שנקברו בה ארבע אמהות: חוה ושרה ורבקה ולאה. אמר רבי עזריה: שמשם יצא אברהם אבינו, שרדף אחרי ארבעה מלכים קוזמוקרטורין (שולטים בכיפה); ושהיא עולה בארבעה גורלות: בתחילה ליהודה, ואחר כך לכלב, ואחר כך ללויים, ואחר כך לכהנים". שמא תאמר שחשיבותה מפני שאדמתה משובחת, דשנה ושמנה, הרי אמרו (שם) "והיא אחד מארבעה מקומות טרשיים שבארץ ישראל: דור ונפת־דור, ותמנת סרח וחברון". היא אין חשיבותה אלא משום מערת המכפלה שבתוכה. ומעלה גדולה למערת המכפלה שממנה מתחילה תחית המתים, כמו שמצינו במדרש אלמוני (מובא ב"יד יוסף' לבראשית כ"ג, ט' וב'אבקת־רוכל' ח"ב פ"ה): "רבי יהושע בן מנסיא אומר: שהמתים שעתיד הקדוש ברוך הוא להחיות בתחילה מקים ישני חברון שנאמר (ישעיה כ"ו, י"ט): 'יחיו מתך' — אלו ישני חברון: אדם הראשון, אברהם יצחק ויעקב וזיווגם תחיה עמהם. ואחר כך חוזר הקדוש ברוך הוא ומטהר ארץ ישראל מנבלות וטומאות הגויים, ומנער אותם מתוכה, כאדם המנער טליתו מלכלוכו ... ואזי יקום לזרע קדש הנקברים בתוכה, שלא קבלו מיתתם מסבת המלאך המשחית, כי אין לו שלטנות בארץ החיים".

שער גן העדן לנשמות. ולא רק לעתיד לבא, אלא כבר בעולם הזה ובזמן הזה מערת המכפלה היא מעבר לנשמות צדיקים, כפי שאמרו (זהר, לך־לך פ"א, א'): "כאשר נשמה יוצאת מן העולם הזה, היא נכנסת במערת המכפלה, ששם פתח הגן עדן, והיא פוגשת באדם הראשון ובאבות שהם שם". ואמרו (שם, ויחי רי"ט, ראש ע"א): "לאחר שבעה ימים נעשה הגוף מה שנעשה והנשמה נכנסה למקומה. כיצד? היא נכנסת למערת המכפלה ורואה מה שרואה ונכנסת למקום שנכנסת, עד שמגיעה לגן עדן". וכן תאנא (זהר חדש, מדרש הנעלם, פ' נ"ח, כ"א, א'): "שבעה פתחים יש לנפשות הצדיקים להכנס עד מקום מעלתם, ועל כל פתח ופתח שומרים. הפתח הראשון נכנסת הנשמה במערת המכפלה, שהיא סמוכה לגן עדן, ואדם הראשון שומר עליו. זכתה — הוא מכריז: שלום בואך". וכן אמרו (שם, מדרש רות, פ"ט, ב'): "כאשר מתעורר הרצון העליון, להיכן הנשמה הולכת? אצל קברי האבות".

ולא מפני זה בלבד מעלתה, אלא יתירה מכן: למה נקראת

מימין: השער הדרומי־המערבי למסגד שעל מערת המכפלה, שבו היה מותר ליהודים להיכנס ולעלות עד למדרגה השביעית. שער זה נהרס לפי הוראות הממשל הצבאי בשנת תשכ״ט

משמאל: השער הצפוני־המערבי — הכניסה למסגד כיום (תצלומים משנת 1922, מספרו של ל״א ונסאנט, ׳חברון, חרם אל־ח׳ליל׳ (בצרפתית)

סימטה במורד הג׳עבירה המובילה למסגד שעל מערת המכפלה (מתוך הספר ׳פלשתינא׳ לק׳ גרובר, ברלין־צירוך, 1925; אוסף מ׳ מגידון)

״מכפלה״? (זהר, קכ״ח ב׳): ״בוא וראה, כל ארץ ישראל נתקפלה ונכפלה תחתיה. והיא עומדת ומכוונת למעלה ולמטה״.

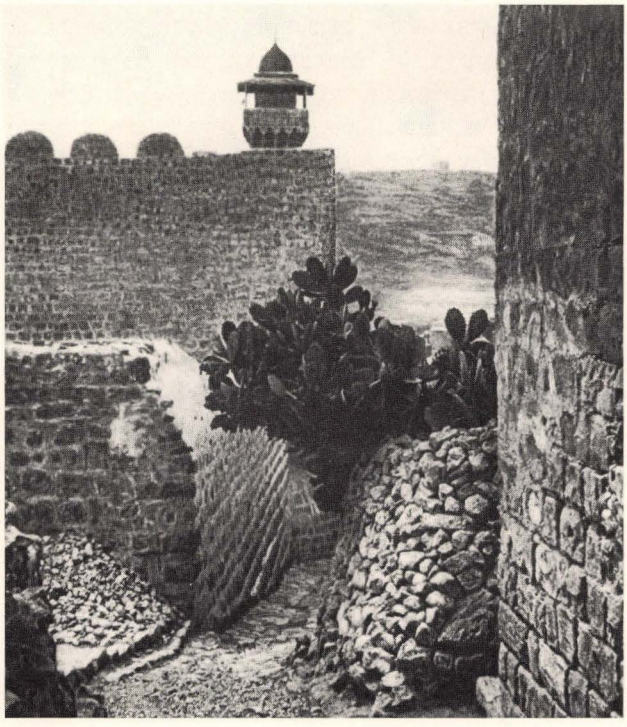
למה טרח אברהם לקנות השדה בכסף מלא? – הדין הוא שהמוכר מקום קברו, באים בני משפחתו וקוברים אותו על כרחו, מפני פגם משפחתו (ב״ב ק׳, ב׳), ופירש רשב״ם שתקנת חכמים היא, שגנאי הוא להם שאין לקרוב מקום קבורה. לפיכך טרח שכולם יסכימו לזה (׳ערוגות הבושם׳).

מנהג בעקבות קניית מערת המכפלה – נהגו בישראל לקנות שדה־קבר בדמים מלאים, ואפילו עני מישראל היה נותן שכר סמלי (וראה חתם סופר, ׳יורה דעה׳, של״א, ותוס׳ מו״ק, י״ג, א׳). ואחד מחכמי הספרדים בעל שדה הארץ מוסר, שהאר״י ז״ל כשהיה צריך לקנות אתרוג וכדומה, היה מוסר את הכיס עם המעות למוכר והיה אומר לו: קח כמה שאתה מבקש, ויש רמז בדברי אברהם לעפרון: כסף השדה קח ממני, כמה שאתה רוצה.

זכות שוכני המערה. בכל יום ויום, לפני הקרבת קורבן התמיד של שחרית, היו הכהנים מזכירים בבית המקדש, עם עלות השחר את חברון, כזו ששנינו (תמיד פ״ג, משנה ב׳): ״אמר להם הממונה: צאו (ועלו על הגג או על חומה ומגדל שעל הר הבית) וראו אם הגיע זמן השחיטה (של תמיד של שחר)? אם הגיע (שכבר הבריק ועלה עמוד השחר) הרואה אומר: ברקאי! (הצהיר והבריק היום). מתיא בן שמואל (שבזמנו היה ממונה על כך בבית המקדש) אומר (השואלים שואלים): האיר פני המזרח עד שהוא בחברון? והוא אומר: הן״. ואמרו (ירושלמי, יומא פ״ג, ה״א): ״ולמה עד שהוא בחברון? (למה שואלים כך) בא להזכיר זכות אבות.״

וחזר רב ושנה משנה זו בשנייה, בסדר עבודת יום הכיפורים (יומא ג׳, א׳): ״אמר להם הממונה: צאו וראו אם הגיע זמן השחיטה? אם הגיע, הרואה אומר: ברקאי! מתיא בן שמואל אומר: האיר פני כל המזרח עד שבחברון? והוא אומר הן״! כדי להזכיר זכות אבות ביום הקדוש, יום סליחה ומחילה לישראל.

כשם שהבנים זוכרים ומזכירים זכות האבות והאמהות כך האבות והאמהות זוכרים ומזכירים את הבנים לפני הקב״ה ומבקשים רחמים על בני ישראל, כמו שמצינו (זהר חדש, מדרש איכה צ״ב, א׳): ״רבי פנחס פתח: ׳קול ברמה נשמע נהי בכי תמרורים׳, בשעה שחרב בית המקדש ונשרף, יצאה בת קול וקראה על קברי האבות הקדמונים ואמרה: אבות קדמונים, אתם שקועים בשנתכם ולא יודעים צער העולם? בניכם אשר גדלתם בצער והכנסתם אותם באמונתו הגדולה של הקדוש ברוך הוא, מהם נהרגו במיתות משונות, מהם נפוחי כפן, מהם גולים בשבי בין שונאיהם, ידיהם כפותות לאחוריהם ובתיהם מוקדי אש. איה רחמיכם? איה האמונה שלכם? קומו ובקשו רחמו על בניכם! מיד האבות והאמהות מתעוררים, לבקש רחמים על בני ישראל״. ולא עוד, אלא שהקדוש ברוך הוא שלח לקרוא להם לאבות שיבקשו רחמים על בניהם (פתיחתא דאיכ״ר, סימן כ״ד): ״אמר הקדוש ברוך הוא לירמיה: אני דומה היום לאדם שהיה לו בן יחידי ועשה לו חופה ומת בתוך חופתו, ואין לך כאב לא עלי ולא על בני? לך וקרא לאברהם יצחק ויעקב ומשה מקבריהם, שהם יודעים לבכות! אמר לפניו: רבונו של עולם, איני יודע היכן משה קבור ... מיד הלך ירמיה למערת המכפלה ואמר לאבות העולם: עמדו, שהגיע זמן שאתם מתבקשים לפני הקב״ה ... מיד התעוררו האבות ... אף הם קרעו בגדיהם והניחו ידיהם על ראשם והיו מהלכים, צועקים ובוכים עד שערי בית המקדש״.

וזו התפילה

שהותקנה למשתטחים אחינו בני ישראל, בעומדם להתפלל אצל מערת המכפלה

אנא מלך רחמים, הנני באתי היום ועוניתי בזה הדרך לבוא לעיר הקודש חברון, תיבנה ותכונן במהרה בימינו, אמן, אשר גרו שם אבותינו אברהם, יצחק ויעקב. והנני עומד מול מערת המכפלה, אשר חשקו אבותינו להיקבר שם, ואברהם קנה אותה בכסף מלא, למען קדושת המקום, אשר ראה אברהם אבינו, עליו השלום, ברוח קודשו. ומהמקום הלז יתחיל תחיית המתים כשיהיה רצון הבורא יתברך להחיות מתים. והנני באתי למקום קדוש הזה, לבקש מאת מלכנו בוראנו ויוצרנו, מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא, שתמלא רחמים עלי ועל כל עמך בית ישראל בכל מקום שהם, וייזכר לפניך ברית אבותינו אברהם, יצחק ויעקב וזכותם, וזכות אמהות הקדושות הטמונות פה, יגן בעדנו שתכפר לנו את כל חטאותינו ועוונותינו ופשעינו, שחטאנו ושעווינו ושפשענו לפניך, ותעזרני לשוב בתשובה שלימה לפניך, שתהא נשמתי ראוייה לשכון עם נשמתם בגן־עדן. ופקדנו בפקודת ישועה ורחמים משמי שמי־קדם. הט אזנך ושמע, פקח עיניך וראה שוממותינו והעיר אשר נקרא שמך עליה. עד מתי עוזך בשבי ותפארתך ביד צר? ועד מתי לא תרחם את ירושלים? ואם לא למענו – למענך ולמען שכינת עוזך הכבושה עמנו בגולה ולמען זכות אבותינו הקדושים ואמהות הקדושות תרחם עלינו. והנה כאשר קיבלנו מחכמינו והנביאים הקדושים שכאשר חרב הבית בראשונה היתה שערוריה בכל עולמות עליונים, וכמו שנאמר (ישעיה ל״ז, ז׳): ״הן אראלים צעקו חוצה מלאכי שלום מר יבכיון״, וירמיהו הנביא, עליו השלום, הלך על קבר אבותינו הקדושים והיה צועק כלביא וגם: עצמות עצמות חביבות, מה אתם שוכבות, בניכם גלו ובתיהם חריבות ואיה זכות אבות? וגעו כולם בקינים על חסרון בנים, דובבו בקול תחנונים בפני שוכן מעונים, איה הבטחת ״וזכרתי להם ברית ראשונים״? אברהם ע״ה צעק וחנן פני אל רם, חנם נוסיתי עשר בחינות עבורם והן חזיתי שברם, ואיה הבטחת ״אל תירא אברהם״? יצחק אבינו ע״ה, צווח פני שוכן שחק, לשווא בי טבח הוחק, הן זרעי נשחק ונמחק, ואיה הבטחת ״ואת בריתי אקים את יצחק״? יעקב אבינו שווע פני נורא עלילה, עוללי אשר טפחתי ורביתי, ואיך אראה ברעתם ובאובדן מולדתי? רועה נאמן צווה בעד עם לא אלמן, צאן אשר בחיק יאמן, איך גזו בלא זמן? קול בכי לאה מתופפת על לבביה, רחל אחותה מבכה על בניה, זלפה מכה פניה, בלהה מקוננת בשתי ידיה. והקדוש ברוך הוא השיבם: שובו תמימים למנוחתכם, אמלא כל משאלותיכם ... אבות העולם, אהובי עליון, איך תוכילו לנוח בקבריכם ואנחנו בני בניכם אסירי התקווה, יגענו ולא הונח לנו? חלו נא פני א־ל, הקיצו ותעוררו למשה רעיא מהימנא ולתלמידו יהושע אשר הנחיל לנו את הארץ הקדושה ... וכשם שזכינו לבוא ולראות ציון של מקום אבותינו, כך נזכה לראותם בחיים חיותם, בעת יקיצו וירננו כל שוכני עפר ... יחד בקיבוץ גלויות וגאולה שלמה בעגלא ובזמן קרוב – אמן.

׳שערי דמעה׳

וזו תפילת הקראים אצל מערת המכפלה

ישני חברון, מערת ידידי אל אציליו,
צרת בנכם גדלה, מה תחשו בגלליו?
חלו־נא פני קדוש וכה תאמרו למוליו:
בנך בכורך ישראל צרות אפפו עליו,
מהרו ועלו אל אבי ואמרתם אליו ...

שבי יעקב וגלותו האינך רואה,
וחרבן ביתו ושוממותו ומקדשו הנאה,
ואדמת הקדש שממה תשאה? –
התעורר ממערה והבט נא וראה!

(מתוך סידור התפילה כמנהג הקראים משנת תר״ן)

הבניין שעל מערת המכפלה וזמנו*

בן־ציון לוריא

אין ספק שהבניין שעל מערת המכפלה הוא המונומנט הנאה ביותר מתקופת בית שני, שנשתמר בשלמותו ובמלוא הדרו. מתעוררת השאלה: מי בנה אותו ומתי? אין לשאול למה, שהרי נוהג קדום הוא לבנות נפשות לצדיקים[1].

יש חוקרים הבוחרים לתת תשובה קלה ופשוטה לשאלה זו – הורדוס בנה כל־כך הרבה בניינים, הוא בנה גם את הבניין שעל מערת המכפלה. בין החוקרים קנתה לה שביתה השקפה מוזרה, המייחסת להורדוס כל דבר מן התרבות החומרית המתגלה או נחשפת בירושלים וסביבתה. מדבריהם של הארכיאולוגים נוצר הרושם כאילו במשך חמש מאות שנה, למן עלייתו של ששבצר בשנת 537 לפנה"ס ועד לתפיסת השלטון ביהודה בידי הורדוס, בשנת 37 לפנה"ס, לא נוצר בארץ דבר בעל ערך בתרבות החומרית: לא גדלה העיר ולא נבנו חומותיה ומגדליה, לא נבנתה אמת־המים מעיטם להר הבית ולא נחצבו קברות פאר ומצבות אמנותיות. כל זה לא היה עד ימי הורדוס. רק כאשר הוא עלה לשלטון, רק אז ורק הוא שיצר את התרבות החומרית של עם ישראל בתקופת בית שני.

ואנו שואלים: זאת מנין? וכי מצאנו על גבי אחת מאבני חומת הר הבית את שמו של הורדוס? הקשר המדומה של חומות אלו עם הורדוס נוצר על יסוד אי־הבנה בדברי יוסף בן מתתיהו והגמרא, המספרים שהורדוס בנה את בית־המקדש. מכאן הסיקו החוקרים שהורדוס בנה את כל הבניינים ואת כל החומות שמסביב להר הבית. מכאן שהכותל המערבי הוא פרי עבודתו של הורדוס ולפיכך אבני הגזית שמסביב להר הבית הן מטיפוס הסיתות והבנייה שהוא קבע. ועל יסוד זאת אומרים החוקרים, שכל חומה וכל בניין הבנוי אבני גזית הוא בניין הורדוסי. אולם הטעות היא ביסודם של הדברים: הורדוס בנה רק את ההיכל, שממנו לא נותר כל שריד, הוא לא בנה את החומות שמסביב להר הבית ואין לייחס לו סגנון זה, וכפי שניווכח להלן – היה סגנון זה קיים ביהודה כבר מאה וחמישים שנה לפני הורדוס.

תרבות חומרית גדולה ועניפה היתה במשך כל ימי בית שני, גם לפני הורדוס וגם אחריו. לשם הדגמה בחרנו בנושא של מערת המכפלה ובפרק המיוחד לנושא זה נוכיח, כי מבנה זה, שלכאורה – לפי שיטתם של החוקרים – הוא כולו מעשה ידיו של הורדוס, אין לו כל קשר וכל יחס להורדוס.

אם נאמין לכל שכתב עליו יוסף בן־מתתיהו[2], ואל־נכון ניקולאוס מדמשק (סופר החצר של הורדוס) ניאלץ לומר שלא היה מלך בנאי שכמותו. נסקור בקיצור מה הם הבניינים שההיסטוריון מייחס להורדוס: בירושלים – ההיכל והסטיו הדרומי של הר הבית והרחבתו של שטח הר הבית, כנראה לצד צפון. ארמון המלך, ששרידיו מצויים כיום בשטח המבנים המכונים "מגדל דוד". תיאטרון למתגוששים ואמפיתיאטרון, ששרידיהם מצויים כיום בשיפולי ההר שעליו עומד ארמון הנציב, במורד הפונה אל נחל קדרון. הוא בנה מחדש את הבירה שבצפון הר הבית והפך אותה למבצר בשם אנטוניה. שרידיה מצויים כיום ברחוב המכונה "ויה דולורוזה".

בסבסטיה – בנה חומות ומגדלים וארמון מלכותי ומקדש אלילי במרומי העיר.

בהרודיון – מדרום לבית לחם, הקים ארמון מלכותי ולרגלי הארמון שעל הגבעה בנה עיר למינהל המחוז.

את הנמל הפיניקי "מגדל ששון" הפך לעיר הלניסטית גדולה בשם קיסריה. כאן הקים נמל, שהיה הגדול בחוף המזרחי של הים התיכון, העיר היתה גדולה עד כי הפכה בזמן קצר לבירה שנייה של המדינה. ממערבה של יריחו הקים מבצר בשם קיפרוס ובסמוך לו בנה ארמון חורף מלכותי. לרגלי החרמון בנה את פניון, במקומה של בניאס בימינו. על יד מעינות ראש העין בנה עיר בשם אנטיפטריס, לזכר אביו. בעמק הירדן בנה עיר בשם פצאליס, לזכר אחיו. בעמק המערבי בנה עיר בשם גבע הפרשים. במואב בנה מחדש את העיר המקראית חשבון. באשקלון, עיר מולדתו, בנה מרחצאות ואולם עמודים.

הורדוס העניק ביד רחבה בניינים ותרומות למפעלי תרבות לערים רבות בסוריה ובאסיה הקטנה. כלומר, הוא סחט מסים כבדים מנתיניו ואת כספי העם פיזר, לשם תהילתו הוא, בין הנכרים בארצות חוץ.

הוא הקים גימנסיונים בעכו ובטריפולי; לגבל העתיקה, המכונה ביבלוס, נתן חומה; בצור ובביירות בנה סטווים מפוארים; לצידון ולדמשק העניק בניני תיאטראות; ללודקיה התקין אמת מים; ברודוס בנה מקדש לפָּתְיוֹן; לאנטיוכיה בנה איסטרטָיָה באורך 20 פרסה וכיסה אותה בסטיו, למחסה מגשם.

לא נדון כאן בעוול שעשה הורדוס על־ידי כך לארץ ולתושביה, נציין רק זאת כי בכל הרשימה הארוכה שלפנינו אין זכר לבניין שעל מערת המכפלה אשר בחברון.

בחברון ישבו בני עמו של הורדוס, אדומים שהתגיירו בימי יוחנן הורקנוס. אין ספק שמערת המכפלה היתה קדושה בעיניהם. ויש אף לזכור שהתכונה האנושית החיובית היחידה שאנו יכולים לגלות בהורדוס היתה אהבתו ומסירותו ודאגתו לבני משפחתו בחייהם, ולזכרם – לאחר מותם.

כנראה שהבניין שעל מערת המכפלה היה ידוע ליוסף בן־מתתיהו, ממראה עיניו.

* חלק ממחקר על הורדוס המלך, שיופיע בספר היובל לשמואל ייבין.

1 אם כי שמעון בן גמליאל לימד – ירוש' שקלים פ"ר, מ"ז, ע"א – "אין עושין נפשות לצדיקים דבריהם הם זכרונם". וראה מאמרו של ש' קליין: על הספר Vitae Prophetarum, ס' קלויזנר, ע' 208.

2 מלחמות א', כ"א.

אגב תיאור כיבושיו של צבא אספסינוס הוא מספר על חברון ובין היתר הוא אומר: "עד היום הזה אפשר לראות את מצבות הזכרון (של האבות). הם עשויים יפה מאד, מעשה אמנות נהדרים"[3].

לוּ צריך היה לפאר את המקום המקודש לגבי עמו וקרוביו, ודאי שהורדוס היה עושה זאת. ואם לא נזכר בניין זה ברשימה הגדולה של בנייני הורדוס, לא בס' 'מלחמות' ולא בס' 'קדמוניות', משמע שלא הוא בנה את הבניין. ואילוּ היה זה בניינו של הורדוס, הייתכן שניקולאוס מדמשק היה נמנע מלהעיר על כך, ולו רק כדי לפאר את שם אדוניו?! מסתבר, שאי־אפשר היה לייחס את הבניין הזה להורדוס, כי בימיו כבר עמד הבניין והיה מוכר וידוע בעם.

בסגנון הסיתות של אבני מערת המכפלה אנו מכירים עוד שלושה בניינים: הכותל המערבי וחלקים רבים אחרים בחומת הר־הבית, החומה השלישית וארמונו של הורקנוס מבית טוביה בצור שבעבר הירדן. מבין אלה אנו יכולים לקבוע את זמנם של שני בניינים, ולשמחתנו – הם הקיצוניים בלוח הזמנים.

הבניין המאוחר מבחינת הזמן, היא החומה השלישית. זה הוא מפעלו של אגריפס המלך, שמלך בירושלים בשנים 41–44 למניינם. בשנים אלו החל לבנות את החומה, אולם הוא נאלץ להפסיק את העבודה לפי פקודתו של קלאודיוס קיסר. רומא לא רצתה שירושלים תהיה מבוצרת.

על ארמונו של הורקנוס מבית טוביה מספר יוסף בן־מתתיהו[4], כי לאחר הריב שנפל בינו לבין אחיו, אשר נטו לצד הסלבקים, עזב את ירושלים והשתקע בנסיכות שלו שבעבר הירדן, הנקראת ארץ בני טוביה, במקום המכונה צור (שמונה ק"מ ממערב לעמן), "הוא בנה בירה חזקה, שעשאה כולה אבן עד התקרה ... ופיתח באבן חיות ענק". הורקנוס שם קץ לחייו לאחר שנוכח לדעת, כי נאמנותו הבלתי מסויגת לתלמיים לא תסולח לו לאחר שהארץ נכבשה בידי אנטיוכוס השלישי הסלבקי. גם הריב בירושלים וההכרח לסגת לעבר הירדן ולהסתגר במבצרו המבודד, ומעמדו הפוליטי המעורער, הביאו אותו לכלל יאוש. יש להניח שהוא עזב את ירושלים זמן מה לאחר כיבוש הארץ בידי אנטיוכוס השלישי, כלומר לאחר שנת 198 לפנה"ס. לא ידוע בדיוק מתי מת, אבל משערים שזה היה בשנים 175–170 לפנה"ס. את הקמת ארמונו יש, איפוא, לייחס לשנים 195–185 לפנה"ס.

על יסוד זה רשאים אנו להסיק, שהבנייה באבנים גדולות, עם זר מסביב ופנים מסותתות סיתות חלק, מצוייה היתה ביהודה כמאה וחמישים שנה לפני הורדוס וחמישים שנה לאחר הורדוס. אין זה סגנון מיוחד וחדש שהורדוס הכניסו, מאחר ובימיו כבר היה סגנון זה בשימוש זמן רב למדי.

ועוד נעיר, שאין לייחס סגנון זה כדבר מה מיוחד לארץ בני עמון. הורקנוס בן יוסף מבני טוביה היה מארץ יהודה, יליד העיר פיכולה, שמזהים אותה עם הכפר עין פוכין, שבסמוך לבית לחם.

3 מלחמות ד', ט', ז'.

4 קדמוניות י"ב, י"א.

הוא היה כהן ממשמר בלגה. בעוזבו את ירושלים לקח עמו בוודאי אומנים ירושלמיים שבנו את הארמון בצור בסגנון הירושלמי של אותו דור.

סגנון זה של בנייה זָכָה לחיקוי בחזית של קברים יהודים, וידוע לנו קבר אחד כזה בסמוך לירושלים וקבר שני ע"י הכפר קראוא אבן חסן, 18 ק"מ דרומית מערבית לשכם. סגנון זה מוכר לנו גם מגלוסקמא שנמצאה בסביבות ירושלים.

את הקבר שע"י ירושלים חקר ותיאר נחמן אביגד[5], ולהלן תמצית דבריו:

בצפונה של ירושלים, ממזרח לשביל העולה מקברי הסנהדרין לנבי סמואל, בנחל, חצובה מערת קברים, שהערבים קראו לה בשם מערת אום־אל־עמד. קירות הפרוזדור של המערה עובדו כחיקוי של קיר בנוי אבני גזית בעלות שוליים שקועים. ה"אבנים" הללו נחצבו בקיר הסלע בצורת אריח ולבנה בסרוגין. 0.60 מ' אורך האבן הקטנה, 1.92 מ' האבן הגדולה ביותר, וגובה כל נדבך הוא 0.65 מ'. כל "אבן" מוקפת שוליים מארבעה צדדיה ... השוליים העליונים של ה"אבנים" הינם, ברוב המקרים, רחבים – 6 ס"מ, מאשר התחתונים – 3.5 ס"מ. עובדה מעין זו נזכרת כאופיינית מאד לאבנים בעלות עיבוד משובח בחלקים מסויימים של חומת הר הבית ובבניין שמסביב למערת המכפלה. פני האבן בולטות 13 מ"מ מעל לזר שמסביב.

על יסוד קטעי ארכיטקטורה הלניסטית שבמערת קברים זו נוֹטים ואצינגר וגאלינג לייחס את מערת אום־אל־עמד לתקופה בין 100 ל־50 לפנה"ס. אביגד סבור שהורדוס הוא שהנהיג בירושלים את אופן הבנייה ההלניסטית המאוחרת של אבני הגזית הכבירות בעלות השוליים. הוא מייחס את הקבר הזה להתחלת תקופת הבנייה של הורדוס, כלומר – לשנים 30–20 לפנה"ס.

קבר בקישוט דומה מצאו קונדר וקיטשנר בדיר אד־דרב ע"י קראוא אבן חסן; הקירות של חדר הכניסה שלו מסותתים כחיקוי לאבני גזית, כמו במערת אום־אל־עמד, אבל בפחות קפידה ודיקנות[6].

בחפירות שערך שטקליס ברמת רחל ב־1930/31 חשף מערת קברים ובין השאר מצא שם גלוסקמא, שצד אחד של אורכה וצד אחד של רוחבה מפוסלים בצורת כותל בנוי אבנים בסגנון הנידון. את הקרמיקה שמצא במערה הוא מייחס לתקופה ההלניסטית המאוחרת ואת כלי הזכוכית – לתקופה הרומית. בסיכום אומר שטקליס, שאת מערת הקברים שבה נמצאה גלוסקמא זו ניתן לייחס לתקופה שמן המאה האחרונה לפנה"ס עד המאה הראשונה שלאחריה[7].

האם ניתן לייחס את בניין מערת המכפלה לאחד ממלכי בית חשמונאי? דומני שלא.

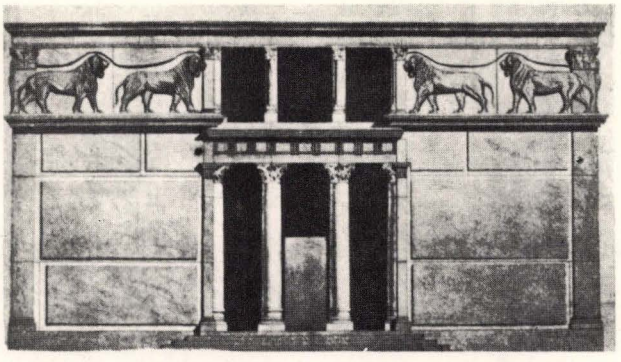
5 מערת אום־אל־עמד, קדם, ב', עמ' 75–82.

6 The Survey of Western Palestine, Mem II, pp. 313–315.

7 וראה הדו"ח על החפירה ברמת רחל, ספר מזיא, ע' 19–40.

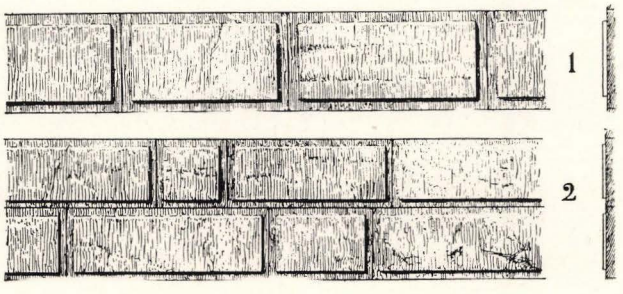
מלמעלה למטה: אבני החומה בקצה הדרומי של החומה המזרחית של הר הבית; הטירה בצור שבעבר־הירדן (שחזור); נדבך מבניין הטירה בצור, פנים וחתך (1) בהשוואה לאבני הכותל המערבי והחלק הדרומי שבחומה המזרחית (2), לפי קונדור

כידוע, בעת חורבן הבית הראשון חרבה מדינתם של האדומים בהר שעיר. הנבטים נישלו אותם מארצם והם השתקעו בדרומה של יהודה, בחברון, אדוריים ומרשה, ובזמן מסויים הגיעו עד שדות אשדוד. האדומים סייעו לצבא הסלבקי במלחמותיו בצבא המכבים. לכן ניצל יהודה שעת כושר ויצא למלחמה על חברון, ועל כך מסופר:

ויך את חברון ואת בנותיה	וכבשו את חברון העיר
ויהרוס את מבצריה	והרסו כל מבצריה ושרפו
ואת מגדליה	מגדליה והחריבו את כל
שרפו סביב	ארץ הגויים ...
(חשמונאים א׳ ה׳, ס״ה)	(קדמוניות י״ב, ח׳ ו׳)

שני המקורות אינם מזכירים את הבניין שעל מערת המכפלה, וניתן להסביר זאת בשתי דרכים: בימי יהודה המכבי עוד לא היה הבניין קיים, וממילא לא היה מה לשרוף או להרוס. ואולם נראה לי יותר הסבר אחר: העיר חברון המקראית עמדה בהר והארכיאולוגים מחפשים את שרידיה בג׳בל א־רומידה, שבדרום־מערב לעיר הנוכחית. המערה והבניין מצויים למטה, בעמק שלרגלי ההר ג׳בל אל־ג׳עבירה. ייתכן, איפוא, להחריב את העיר ואת מגדליה מבלי לפגוע בבניין שעל המערה. קדושתה של

המערה היתה רבה לא רק בעיני האדומים. את קברי האבות העריצו גם בני יהודה. והרי לא היה זה מקדש אלילי, כי אם מצבה לאבות המשותפים לבני יהודה ולבני עשו. יחס זה לבניין גרם שאיש לא פגע בו בשעת המלחמה בחברון האדומית ולאחריה.

עד לימיו של יוחנן הורקנוס היתה חברון מחוץ לתחומי מדינת יהודה. יוחנן הורקנוס וינאי המלך היו טרודים במלחמות ובביצורה של המדינה. הם בנו מבצרים, ולא נפשות על גבי קברים. הם בנו את הורקניה ואלכסנדריון, מכוור ומצדה. בתולדותיהם לא נזכרה חברון ואף לא הבניין שעל קברי האבות. אדום נכבשה בערך בשנת 111–110 לפנה״ס ועלינו להסיק ממהלך הדברים שהבניין היה כבר קיים אז. מבחינת סגנון הבנייה אין מניעה למסקנה זו, כי כבר 70–80 שנה קודם כיבושה של חברון בנה הורקנוס את טירתו באבנים גדולות ומסותתות באותו סגנון.

ניתן לומר על כן, שהבניין שעל מערת המכפלה לא הורדוס בנה אותו. בימיו כבר עמד הבניין במלוא הדרו. יש לשער שהבניין הוקם בתקופה של בטחון ושפע כלכלי באדום שבדרום יהודה. ואמנם, לאחר חלוקת ירושתו של אלכסנדר מוקדון וצירופה של יהודה וחלקה הדרומי של סוריה לממלכת התלמיים, זכתה המדינה לשקט מבחינה בטחונית ולשפע מבחינה כלכלית. באותו דור כבר היתה מדינת הנבטים בהר שעיר שליטה על המסחר עם ערב והשיירות שעברו דרכה כוונו לארץ אדום ולנמל עזה, למשלוח הסחורות היקרות מדרום ערב והודו לארצות שמעבר לים, ולדרכים הראשיות במדינה, שהראשית שבהן עברה על גב ההר בדרך חברון צפונה.

לתקופה זו, שהיא קודמת כימי דור אחד או שניים לבניין הטירה של הורקנוס בצור, יש לייחס את הבניין שעל מערת המכפלה, כלומר: לסוף המאה השלישית או ראשית המאה השנייה לפנה״ס.

בסיכום נאמר, כי הבניין הנהדר שעל מערת המכפלה הוא יצירת העם האדומי שישב בדרומו של הר חברון, בדורות שלפני כיבוש ארצו בידי יוחנן הורקנוס.

מימין: האפיריון הצמוד לכותל הדרומי־המזרחי שכיפתו חסרה, נמצא מעל לפתח האטום (עפ״י ונסאנט)
משמאל: האפיריון בשלמותו, הכיפה, שברצפתו מצוי הפתח למערה (עפ״י ונסאנט)

מערכת הקברים של האבות*

ל״א ונסאנט

עם כל החשיבות שיש למבנה המסגד אשר בחברון מבחינת ערכו הארכיאולוגי, הרי שערכה ההיסטורי של המערה עולה לאין שיעור על הערך הארכיאולוגי, מה עוד שניתנת האפשרות לחקור את האתר ולעמוד מקרוב על סיבות הקמת הבניין שעל המערה. בהתחשב במאורעות הידועים שעברו על האתר, תהיה זו בבחינת אוטופיה לחשוב, כי ניתן למצוא במערה את גופותיהם החנוטים של האבות, וכן למצוא אותן הכתובות העתיקות או האוצרות האמנותיים, שכאילו גנוזים הם בתוך המערה. למרות זאת, לא יהיה זה נועז מדי לקוות, כי ממצאים פעוטים עשויים לתת מקום למחשבה אשר תפזר את הערפל האופף את המבנה וההתפתחות הסטרוקטורלית של ה״חַרָם״, ואף תתן בידינו יסודות בעלי־ערך להבנת ההיסטוריה של תקופת האבות ושל קברותיהם.

* HEBRON, LE HARAM EL-KHALIL, L.H. Vincent, E.J.H. Mackay, F.M. Abel, Editions Ernest Leroux Paris, 1923.

קיומה של המערה המפורסמת אינו מוטל בספק, אולם הידיעות הממשיות עליה מועטות הן ביותר. אם לא נביא בחשבון אותם הנתונים הספרותיים המצויים מימי הביניים – אשר הם כשלעצמם אינם קלים לגיבוש, ואשר עוד נבחנם להלן – הרי שיש בידינו שני נתונים ארכיאולוגיים מובהקים המאירים לפנינו משהו על תולדות המערה הקדושה, ואלו הם שני הפתחים המצויים ברצפת המסגד החדש (וראה: א,ב בתרשים המסגד).

הפתח הראשון (א) הוא סתום לחלוטין באריחים, אשר, יחסית, קטנים הם ומחוברים ביניהם בווי ברזל דבר המעיד על כוונתם של אלו שעשו זאת למנוע מסקרנים למיניהם אפשרות של הזזה כל־שהיא. האריחים הללו נראים ככתם במשטח המרצפת היפה והעתיקה שמסביבם. בצדם האחד עוד ניתן לראות את מקום החיבור שנעשה להצבת האפריון הבנוי ממעל לפתח. אפריון זה הוחזר למקומו הנוכחי לאחר שסתמו את הפתח, אולם כיפתו הוסרה מעליו, אם בעקב תאונה איזו־שהיא, או אם בגלל הסימנים הבולטים והטיפוסיים הנוצריים שהיו על הכיפה, שהיו עשויים לגרום לזעזוע של האמונה העיוורת המקובלת. יוצא, איפוא, שאין ספק בדבר, כי האפריון הוא יצירה שמקורה לאטיני מתקופת

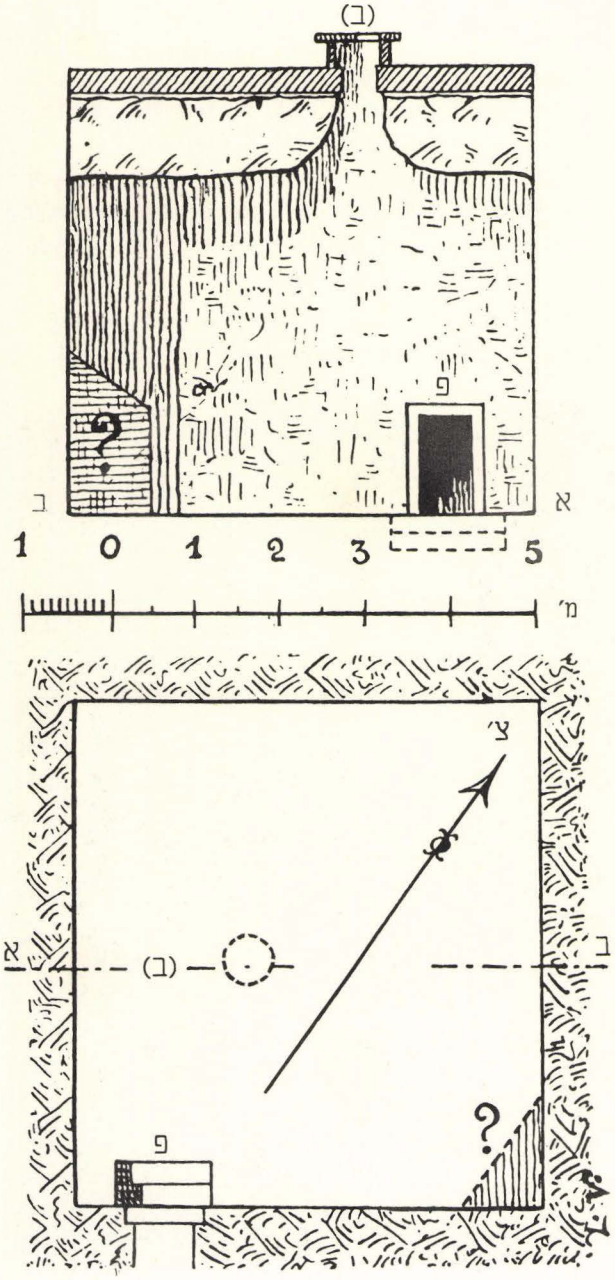

תרשים חלל המערה ומשטחה, כפי שנראו ושורטטו ע״י ל״א ונסאנט. (ב) — הפתח שברצפת המסגד; פ — פתח נמוך בצורת דלת מלבנית ובו שתי מדרגות חצובות ברצפת הסלע

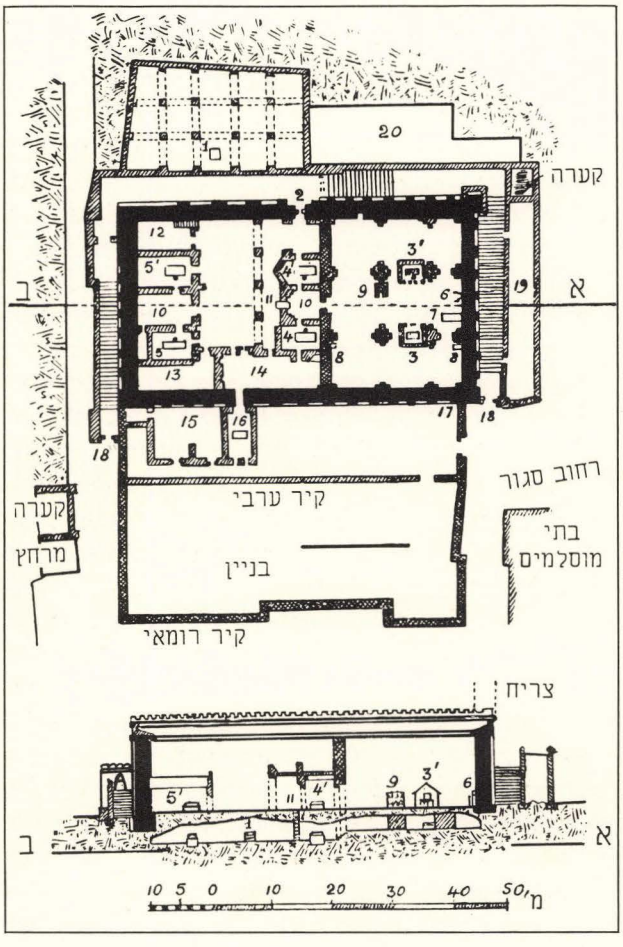
ימי הביניים; קימורי העמודים התומכים וצורתם וכן מיתאר הקשתות, שהוא בצורת עלה התלתן, מקורם הוא ברפרטואר הארכיטקטוני והדקוראטיבי של הצלבנים, ובזאת ניתן אף להבחין למרות היותם כיום משומנים ומרוחים בסיד גס. עוד לפני־כן כבר עמדנו על הקשר המוזר הקיים בין החור המפורסם אשר בכותל החיצוני של המסגד, שלידו היו היהודים מתפללים, לבין כיוון הפתח שבתקרת המערה.

הפתח השני (ב), שממול לראשון, אשר בקצה אולם המסגד, נמצא כמעט באותו ציר צפון־דרום והוא פתוח. קישוטי פתח זה דומים לקישוטי הפתח הראשון, אך מראים בבהירות את ההבדל שבין ההעתק הערבי לדגם הלאטיני. במידה שעלה בידינו לקבוע, באמצעות מדידות – דבר אשר שומרי המקום לא ראו אותן בעין יפה – הרי שעוביה של תקרת הסלע שמתחת למרצפת מגיע ל־1.25 מ׳. עומק החלל שמתחת לניקבת הפתח הוא שלושה מטרים, לערך, כך שגובה כל החלל, ממרצפת המסגד עד לרצפת המערה, הוא 4.25 מ׳. מכל מקום ראוי לציין, כי על רצפת המערה, ממול לפתח שממעל, היתה ערימה ניכרת למדי של פתקאות ושאר מיני נדבות ומנחות, ולפיכך לא ניתן העומק למדידה מדוייקת והוא כאמור 4.25 מ׳ לערך. הקיר הצפוני של המערה אינו ניתן לראייה לחלוטין. יתכן וזאת מחמת התאורה שהשתמשנו בה בשעת המדידות, אשר לא היתה טובה ביותר. שלושה הקירות האחרים של המערה נראים כאילו הוקמו באופן מלאכותי והם מכוסים טיח מפוחם. ישנו הרושם כי הפינה הדרום־מזרחית אינה בעלת זווית ישרה, משום שבאותו מקום קיים דבר־מה הנראה כמבנה כל־שהוא. לקראת קצהו המערבי של הקיר הדרומי, שהוא סלעי למדי, בתוך המשטח המאונך, יש מעין פתח נמוך בצורת דלת מלבנית, ובפתח עצמו מצויות שתי מדרגות חצובות ברצפת הסלע. צורה זו מקובלת במערך־קברים תת־קרקעי יהודי עתיק. בחלל המערה נושבת מערבולת של רוח־פרצים שלפעמים היא חזקה, אולם באמצעים שעמדו לרשותנו נסינו אך לשוא לעמוד על כיוון הרוח. על כל־פנים רוח־פרצים זו מאשרת את הסברה על הימצאותו של פתח מצד דרום, ונראה שדבר זה מורה גם על קיומו של פתח דומה, איזה־שהוא, בקיר שממול, או אולי שהקיר הצפוני שממול הוא מרוחק ביותר. ברם, הנחה זו אינה מתקבלת על הדעת, מאחר וכותל החזית של המסגד חייב במשען תחתיו. לצערנו, דלים הם הנתונים הארכיאולוגיים מכדי לפתור את התעלומה המטרידה של המערה המסתורית. אך לאור קביעת עובדות אחרות אין נראים הנתונים הנ״ל דלים ביותר.

מקום הימצאם של שני הפתחים (א, ב) מאשר התפרסות האורך של המערה, שהוא שווה לפחות לאורך הצפוני־הדרומי של המסגד. ברם, דבר זה אינו מקנה לנו ידע כל־שהוא על התפרסות רוחבה של המערה ואף לא על הצורה האמיתית שהטבע יכול היה לשוות למערה הנמצאת במעי הסלעים של הגבעה. מובן מאליו, שהודות לצורת מיקומן של המצבות המוצבות על שני צירים מקבילים, הנמשכים לכל אורכו של ה״חרם״, אין אי־הידיעה רב ביותר. אולם דווקא צורה זו של השורות הישרות והמדוייקות מדי, מעלה את הספק באמיתות ובנכונות הפולקלור המספר, כי המצבות הללו הם הם הקברים האמיתיים שבמערה. וכשאותו פולקלור עוד מציין מתוך סיפוק על סדרה שלמה של מרצפות, השונות מאחרות בצבען או בצורתן, כמקומות של פתחים לשעבר

תרשים וחתך ה׳חָרָם׳ עם חתך המערה שמתחת למסגד, שנעשו ע״י האדריכל ארמאט פיירוטי, בביקוריו במקום בשנים 1856, 1859 (עפ״י ונסאנט)

1. הכניסה הפרימיטיבית למערה במסגד ג׳אולי; 2. הכניסה של ה״חָרָם״; 3. מצבת יצחק; 3׳. מצבת רבקה; 4. מצבת אברהם; 4׳. מצבת שרה; 5. מצבת יעקב; 5׳. מצבת לאה; 6. המחרב; 7. המינבר; 8. 2 פתחים להורדת המנורות למערה; 9. במת ״המשוררים״ (קוראי התפילות); 10. מעבר מכוסה; 11. מעבר אל המערה; 12. מחסן המנורות; 13. מחסנים; 14. מסגד הנשים; 15. מסגד; 16. מסגד יוסף; 17. הכותל שלידו מתפללים היהודים; 18. כניסה חיצונית למסגד; 19–20. בתי השומרים המוסלמים.

וכל זאת עוד בטרם הצגנו את החשובה שבין הכניסות. מן הראוי, איפוא, לצטט את התיאור בשלמות – מבלי לחשוש משיפור הצרפתית האקזוטית שלו – את קטע הגבורה דלהלן: ״ב־25 באוגוסט 1859 ראיתי את הדלת האופקית הנמצאת באכסדרה, שהיא נפתחת ומורמת ומכסה את המעבר למערה. ראיתי כיצד מגוללים שטיח ולאחר־מכן פותחים על ידי מפתח, סריג של ברזל והשיח׳ יורד במדרגות שרוחבן 70 ס״מ, החצובות באבן הסלעית. מספר אנשים עקבו אחרי השיח׳ המאושר ואילו אני, שהייתי מוסתר, נעזרתי ע״י מספר אנשים שניסו להסיח בדיבורים את דעתם של ׳כלבי השמירה׳ של המקום, והצלחתי לרדת שלוש

ואשר עתה סתומים הם, הרי מתקבל על הדעת שאין מקום לתת אמון בפולקלור זה. מרצפות אלו נמצאות במסגד עצמו, במבוא, בחצר הפנימית, באגפים ובכל מקום, לבד מן המקום היחידי ששם נמצא הפתח הטבעי.

דבריו של הארכיטקט פיירוטי אשר התפאר כי ראה במו עיניו, עיניו מאשרים במבט ראשון, לכאורה, את פולקלור ימינו על המסגד. אדם הסבור שהוא יכול לומר ״ראיתי״ ולפסוק קביעתו זו בתאריכים מדוקדקים ובהצגה מרשימה של מקרים, הרי שיש מקום לשבח הסתכלות זו, גם אם רבים חולקים עליה, ומן הראוי הוא שיותן אמון בדבריו אם כי מתוך הסתייגות ומעקב אחר דבריו.

אנשי־מדע מהימנים התחשבו בפיירוטי כבאדם בר־ידע ... במיוחד לגבי ״כניסות המערה״. הרוזן ריאנט, דומני, הוא שתיאר בתבונה רבה את ספרו של פיירוטי. המהנדס הארכיטקט האיטלקי גאה היה למדי להדגיש, כי ״הוא היחיד שראה את פנים המערה״, כדי שיתיימר בזאת אפילו בשם ספרו, שלפיו מספר הכניסות למערה הוא רב. לאחר שציין קבל הכל: ״... חור שנעשה במרצפת ממש, ליד ארון המתים המדומה של אברהם״[2]; הוא מרבה בראיות ברורות יותר. הנה קודם כל: ״לעבר הפינה הדרום־מערבית של החומה הקדושה ... יש פתח קטן שדרכו אפשר לראות ולגעת בפיסת סלע קטנה של מערת המכפלה״[3].

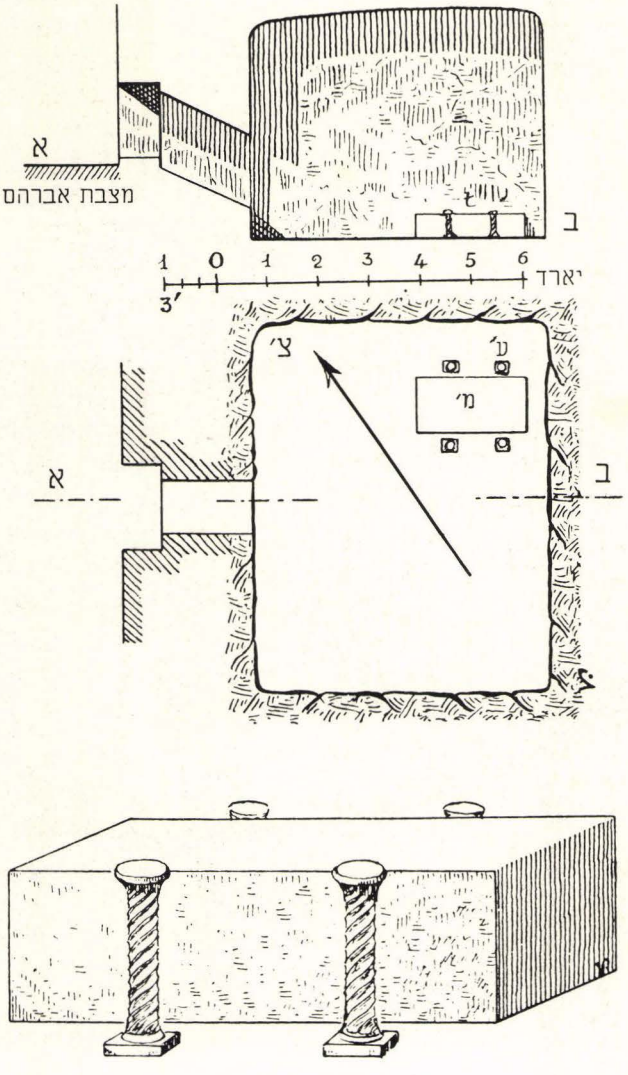
לאחר מכן הריהו מציין את ״המסגד ג׳אולי״, שמן הראוי לציינו בשל המעבר המצוי בו, המוליך אל פנים המערה, שהוא מכוסה בארון מתים העשוי, כביכול, מעץ. ובמדוייק הוא רושם את התאריך: ״8 בנובמבר 1856״ של ״ביקור ראשון זה״. אחר שבחן את ״פתח המעבר התת־קרקעי אשר במסגד ג׳אולי״ שהיה מכוסה בארון המתים, הוא בא למסקנה שראה ״פתחים נוספים המקשרים את פנים המערה, ונכחתי לדעת – הוא מסיים – שהם יצירת הטבע״. הפתחים הנוספים הטבעיים הללו אינם מאותרים בפירוט מלא, אך לעומת זאת מראה התרשים את הכניסה הפרימיטיבית הזאת של המערה, הנמצאת במסגד ג׳אוליה, תמונה לכל המבקש לראות כאשר ירצה לראות ... במקומות אחרים יראו חורים נוספים הסמוכים למצבות הקברים של האבות. לפתחים מוזרים אלה יש צורה מיוחדת המאפשרת למהנדס לקבוע ע״י מדידות – שאין המחבר מסביר את מידת דיוקן – שני ״מיפלסים שונים״ בקרקעיתה של המערה. ולאבחנה זו הריהו נותן מיד הסבר פילולוגי, המושתת על בקיאות שמעלה ספק בצדקת המונח ״מכפלה״, מאחר והוא מגדיר מערה כפולה. אפילו למערה כפולה כה רב הוא מספר הפתחים, גם אם לא כולם משמשים כניסות, עד שהוא משווה לתקרתה של מערת הקברים המכובדת והקדושה מראה של כף מבשלים חרורה.

1 הרוזן ריאנט, ׳דוחות האקדמיה של כתבות וספרות יפה׳, 1886, עמ׳ 62.
2 ארמט פיירוטי, ׳מכפלה׳, עמ׳ 62.
3 שם, עמ׳ 89.

תרשים חלל המערה, משטחה והמצבה עם ארבעת העמודים, לפי תיאוריו של הקולונל מיינרצהגן, שביקר במקום בשנת 1917 (עפ״י ונסאנט)

מדרגות, למרות שידיים חזקות תפסו בי בחוזקה כדי לאלצני לצאת ואחרים אף היכוני. למרות כל זאת הצלחתי לרדת עד המדרגה החמישית ולהתכופף, כך שיכולתי לראות את המערה בכיוון צפוני ולראות שם מצבות עשויות אבן לבנה. לבסוף עלה בידי גם להבחין שבצד הדרומי, ליד המדרגות, נמצא קיר סלעים ממול לפתח המקשר את המערה העליונה עם המערה התחתונה״. ה״ידיים החזקות״ הברוטאליות הוציאוהו משם במהירות, אולם ״המכות שהוכה״ לא גרעו כלל מ״סיפוקו הרב״ לראות ״משהו מן המערה״ ו״לכתוב מיד לאחר מכן דין וחשבון מהימן״[4]. לאחר־מכן הוא עורך סינתזה גראפית להישגיו המרובים ע״י תרשים, ובמיוחד הוא משרטט את האגף ״המציג דעה מאד מדוייקת״ של תיאור המערה ״עם מיקום חופף של הקברים למיקומן של המצבות הנמצאות ממעל. ההתאמה הזאת היא מדוייקת בשני המפלסים השונים ...״ מצהיר הצופה הדרמטי ללא כל צניעות או הסתייגות זהירה. משמכירים את אופי המקום קשה למדי להתרשם מהצהרה חותכת מעין זו. נוסף לכך אין לי כל כוונה לערער את הבטחון הזה, משאני מציג שורה של ספקות חמורות וספונטאניות. הבה ונשאיר טענות רציניות אלו לביקורת העתיד ונסה להביא על המערה המפורסמת הזאת מספר ידיעות הרבה יותר צנועות, הרשומות בקור־רוח, אשר תשמשנה כפיתיון מעשי למחקרים מוצלחים יותר בעתיד.

בסוף נובמבר 1917, כאשר הביאה התקפתו המוצלחת של הגנראל אלנבי להתלכדות כוחות המצור על ירושלים, עברו מפקדי הדיוויזיה הבריטית את חברון וציינו כי העיר היתה ריקה מכל כוח תורכי. למקום נשלח כוח כיבוש מצומצם, בראשותו של קצין, לארגון המנגנון האדמיניסטראטיבי הארעי. הקולונל ר׳ מיינרצהגן[5] הגיע לעיר העתיקה וביקש להיפגש עם כמה מנכבדי העיר על־מנת לדון עמם באמצעים הדחופים החיוניים ביותר. מיד הובילוהו ל״חָרָם״, מאחר ונאמר לו כי הנכבדים מצאו שם מקלט. כל דלתות המקום הקדוש היו פתוחות, אולם הקולונל מיינרצהגן עבר וסייר בכל הפינות לשווא, מבלי לגלות אף נפש חיה אחת, ומתוך חשש של זהירות היסס להסתכן בכניסה אל תוככי המבוך של האגפים. בשובו לכניסת המסגד התעכב רגעים מספר כדי להתבונן בפאר המצבות ונכנס שנית לביתן אברהם ושם ראה, בבסיס של אחד מן הקירות המצופים, דלת פתוחה במקצת. גובהה של הדלת היה 4 רגל – לערך 1.20 מ׳. הרצפה היתה סלעית ושיפועה היה 45 מעלות ולה צורה של מעקה צר. ברם, המעבר הזה לא עשה עליו רושם כמעבר ארוך יתר על המידה. דרך מעבר זה הגיע מיינרצהגן לפתע למחבוא תת־קרקעי, שצלעו הגיעה ל־6 עד 7 יארד, הערכה זו נעשתה תוך כדי מבט חטוף ובתנאי תאורה בלתי מספיקים. הרצפה הסלעית היתה ישרה פחות או יותר ובה היו סדקים מספר. הדפנות, שלא היו חלקות ביותר, נראו כמכוסות בחומר ציפוי ובעיקר כעמוסות בשכבה עבה של אבק ועשן. על־כל־פנים הכל נראה מלוכלך ומוזנח. בקצהו האחד של המקום הוסבה שימת ליבו של הקצין למין פריסמה בעלת ארבע צלעות, שנראתה כגוש סלע גדול, או כגוש בטון, שגודלו 1×2 מ׳ לערך, וגובהו פחות ממטר אחד. דפנותיו של מבנה זה ופסגתו היו מכוסים בעשן ובכתמים, שכאילו נעשו ע״י מריחות בנוזלים או ע״י הבערת בשמים. ארבעה עמודים בעלי חריצים

4 שם, עמ׳ 95 – למרות שהגני מכיר את המקום, ולאחר עיון יסודי בתרשימו של פיירוטי (ראה: תרשים וחתך החרם של פיירוטי), אין אני מצליח להבין את האפשרויות הוויזואליות שבהן נעזר כדי להסביר בדייקנות ובצורה כה נאותה אשר ראה, למרות שידוע כי הוא נאמן למדע. אבל ... ״אלוהים הוא גדול יותר״! ...

5 דבריו של הקולונל ר׳ מיינרצהגן מובאים בזה בתמצית.

המינבר והמיחרב בפנים המסגד שעל מערת המכפלה

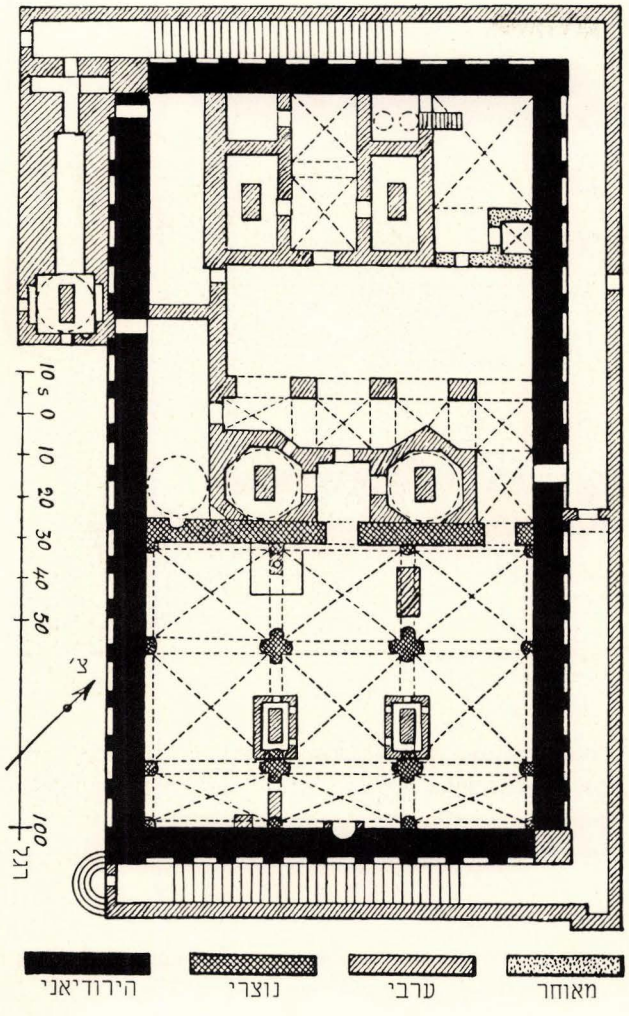
המצבה על שם שרה אמנו

הפתח שבמרצפת המסגד ומראה הפתקים שעל קרקעית המערה

תרשים ה'חרם' שנעשה ע"י סר צ'רלס וילסון וקפטן קונדור, בביקורם במקום עם הנסיך מווילס, בשנת 1882 (עפ"י ונסאנט)

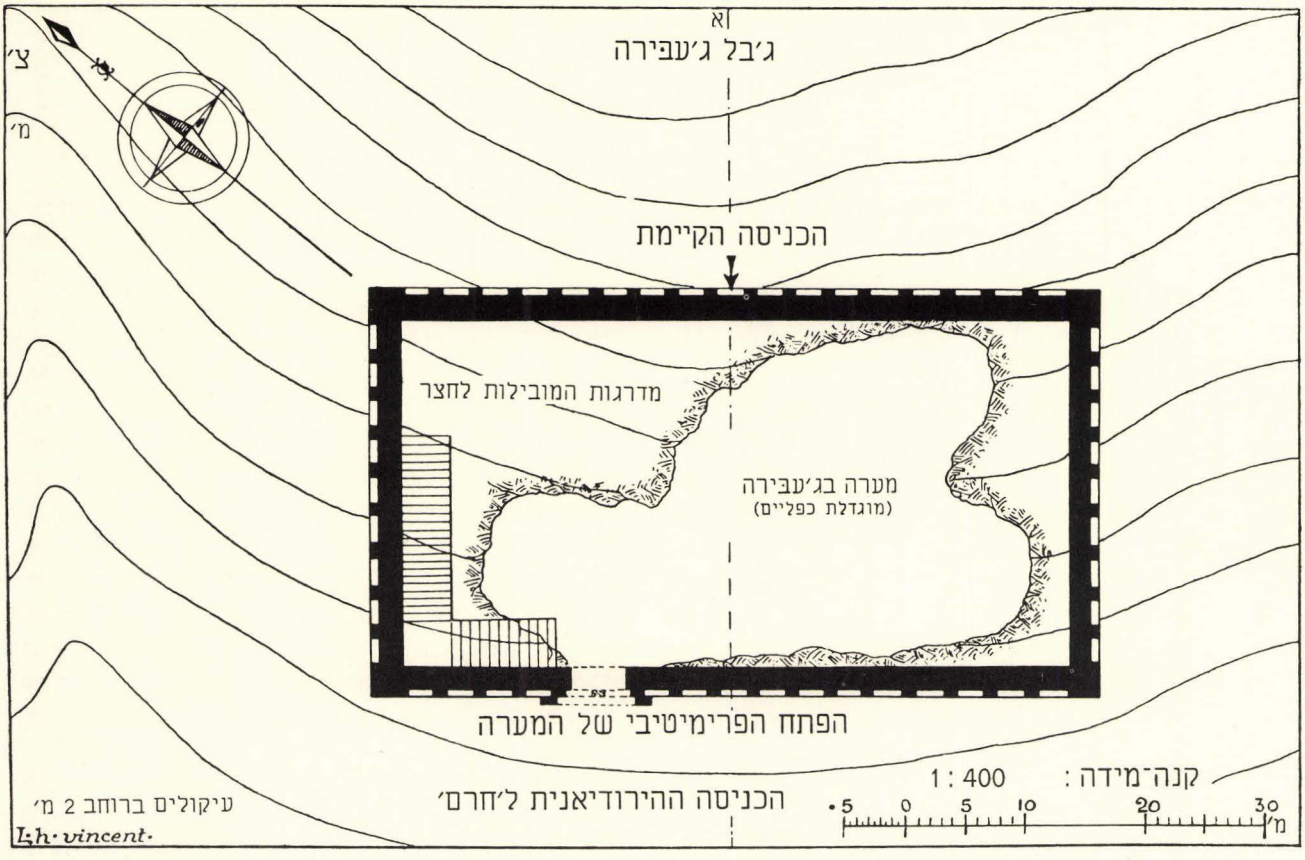
מתפתלים, חסרי בסיסים וכותרות, היו מסביב לאותו גוש, אולם ראשם, שמיועד היה לחיזוק נוסף לבסיס של אלמנט שנעלם, היה שטוח. צבעם הכהה איפשר אבחנת חומר המתכת שממנו היו עשויים העמודים, מבלי להוציא מכלל אפשרות שזו היתה אבן יקרה, או מה־שהוא המרוח על המתכת. השעה לא היתה מתאימה לעריכת מחקרים אסטטיים או ארכיאולוגיים במקום תת־קרקעי זה, מאחר והקצין מיינרצהגן לא חש כלל באותה שעה בחשיבותו המיוחדת. במקום להתעכב ולרשום במדוקדק וביתר פירוט את פרטי החדר הזה, או לחפש אפשרות להתקדם הלאה במעבר הצר הזה, מיהר לצאת לאור היום וחזר לשאר דאגותיו האחרות. זמן קצר לאחר סיום משימתו הוצרך לעזוב את האזור. משהיה כבר רחוק מחברון, נודע לו באופן מקרי ביותר שמזלו הוביל אותו, ללא ידיעתו, למערת קברי האבות, דבר שעשוי היה לעורר את קנאתם של מספר רב של סקרנים מסיבות שונות, כגון השתתפות בסיכונים הכרוכים במחקר ההרפתקני אשר ערך. חשיבות זכרונותיו המתוארים ע"י שרטוטים קטנים, נראו לנו מספיקים כדי להביאם בזה. הקולונל מיינרצהגן הואיל ברוב אדיבותו לחזור לחברון יחד עם מאקיי, במטרה לממש במקום את הנתונים שסיפק לנו. הוא ניגש ישר לפרוזדור העתיק של הכנסייה ושיחזר בנקל את ביקורו משנת 1917. ללא היסוס ניגש למצבה הסמלית של אברהם, אולם לרוע מזלו היה המקום אטום לפניו. וכך, בהיותם בחוץ, ומבלי שזכרונו יושפע מתרשים כל־שהוא, תאר למאקיי את המבנה הפנימי של הביתן על כל המצוי בתוכו. מהסברים אלה ניתן להבין, כי הדלת הנמוכה מוסתרת למדי בציפוי של שיש ויכולה להיפתח, פחות או יותר, באמצעות ציר הנמצא בשוליים הדרומיים והדרומיים־מזרחיים של המבנה הפנימי, בעל שמונה הצלעות, מבלי שיינתן דיוק כל־שהוא לכיוון הפרוזדור הקטן שבמפלס המשופע וכן ללא השוואה – האפשרית על כל פנים – שבין המחבוא התת־קרקעי שבו ביקר מיינרצהגן לבין חלק המערה הנראה בחלקו מן הפתח המצוי תחת האפריון (ב) שבפנים המסגד.

כדי שלא לדייק ללא תועלת, מוטב להדגיש במיוחד את הנקודה החשובה החיובית בכך: הקשיים המדומים אשר מנעו בתוקף את פתיחת המערה, לא היו אלא אחיזת־עיניים וללא ספק מן הראוי הוא להתעלם מהם. תיאור זה, שהיגיון פשוט ראה אותו כאמיתי, איפשר לשלטון המוסלמי שבמקום להכריז, כדי לא לפגוע במשמעותו הדתית[6], כי "כל מבקר שהעז להיכנס למערה לא יצא ממנה חי". העילה לכך היתה הזוהירות המובנת מאליה ולאו דוקא חוסר ההיגיון. ומאחר וידוע היה שאף כניסה רגילה לא היתה אפשרית, הבינו אך בודדים את כוונותיו של ראוף פחה, למשל, אשר התיר למספר נסיכים אנגלים בשנת 1882 (הנסיך מווילס ובני פמלייתו – ע"א) להיכנס פנימה דרך פתחים נסתרים אלו שהם, שמצאו לנכון לחפשם ולמוצאם, וזאת בהתאם להוראות מפורשות אשר הפחה קיבל מקושטא[7]. רוב רובם של המומחים חשבו ברצינות גמורה, אם לא כדאי הוא יותר לזהות אחת מן המדרגות הנסתרות כמסתירה פתח כניסה עתיק, או אפילו לפתוח קצת יותר אחד מן הפתחים הצרים מאד שמתחת לאפריון (ב)[8]. כיום ידוע (בש' 1922 – ע"א), שאפשר לבקר במקום ללא כל קושי בכל עת, ולהיכנס אל תוך המערה מבלי שהמבקר יחוש ברע, כפי שאחדים חוששים.

6 למרות האישורים המיוחדים שקיבל ריינאן מאת הוויזיר פואד פחה, נאסרה עליו הכניסה ל"חרם". ומאחר ולא רצה להיכנס בכוח (וראה 'שליחות פניצייה', 803), כתב, למרות זאת, השערות מאד מתאימות, שמן הראוי הוא להביאן.

7 מגוחכת היא הצורה שבה ניסה איש זה לערוך חיפושים ללא הצלחה, לשם מציאת הפתח למערה, עי"ז שהבטיח לבצע תיקונים בתוך המסגד (עמ' 194, 207, QS,1882).

8 קונדור וצ' וילסון (שם, עמ' 200, 207).

למימצאים אלה, ממחקרו הקצר של הקולונל מיינרצהגן, יש להוסיף נקודה חשובה. כמעט ודאי הוא הדבר שהמבנה אשר אשר ראה בתוך החדר התת־קרקעי היה מצבה, או חלק שנותר ממצבה. אין זה הכרחי להיות בעל ידע ארכיאולוגי על־מנת להבחין בגוש הארוך הזה, העשוי מגוש בטון מונוליטי, וכן בעמודים הקטנים שמסביבו, כשארית בלתי שלמה של מצבה מימי קדם. כדי להיווכח, מספיק לראות שרטוט כל־שהוא של מונומנט מאותו סוג, הנמצא למשל בככר המלכים הלאטיניים מן המאה השתים־עשרה, בכנסיית סנט־ספולקר שבירושלים[9]. למצבת האבות אשר בחברון חסר רק המבנה המכסה על שני צדי העמודים הקטנים. מסתבר מאליו כי העלמו של מכסה זה נעוץ בעובדה, שהיתה עליו חקיקה באותיות לאטיניות, ומסיבות מובנות להם לא רצו הבעלים החדשים, המוסלמים, להשאירו במקום. מכאן שהננו רחוקים איפוא מן המראה של מצבה עשוייה מאבן לבנה ומן התיאורים הסימטריים כפי שנראו לארכיטקט פיירוטי. אין ספק שגם אם העובדות הן פרוזאיות, הרי הן עדיפות בארכיאולוגיה על החלומות היפים ביותר. עובדה זו היא קרן האור הראשונה על המערה. אמנם, מאכזבת העובדה הזאת את אלה שביקשו למצוא במקום מציאה גראנדיוזית, אך לעומת זאת מצדיקה היא את אלה שראו את כל השינויים שחלו במשך השנים. אפשר כמובן להתחיל בבירור מקיף על־מנת להיווכח מה צורתה הראשונה של המערה.

ממראה הכתלים של ה״חֶרֶם״, הנמצאים בשקעים עמוקים שבצלע ההר, חשבו בתחילה כי המערה, בצורתה המקורית, נפרצה בידי אלה שבנו את המבנה. הכותל הגדול מתמשך בהתאם לשינויים ולעיקולים של צדי הסלע, מבלי שהיה צורך לבצע עבודות מיוחדות ומיותרות, כגון בניית יסוד חדש, ומבלי לשנות את צורת קירות המערה בחומרי בנייה שונים. אין אנו רואים סימן לכך שהבניין חדר אל תוך המערה. הארכיטקט אשר בנה את המקום, כיוון את תוכניותיו במטרה להגדיל ככל האפשר את המקום על חשבון הסטאביליות של המבנה. עי״כ ביקש להתעלם מעבודות רבות ומטעויות שעבודה מעין זו היתה גורמת לו. משרואים מסביב ל״חֶרֶם״ את קו העיקולים הבולטים לעין בג׳עבירה, נראה שהמערה היתה פתוחה, פחות או יותר, לכיוון מערב, והציר שלה היה לכיוון מזרח, מעל הבסיס הסלעי שלה; שהאירוזיה לא שינתה שם דבר במרוצת השנים. לאחר בדיקה של כל המערה, ששימשה בימי קדם כמצבות, אשר כיום הן הרוסות בחלקן, אין לך דבר מרשים יותר ממראה ״חֶרֶם אל־ח׳לִיל״ משעולים אל קצה הג׳עבירה. שרטוט אחת מן המערות הללו הוא בתרשים הרצוף, ומטרתו להראות, בצורה כללית ביותר, את המבנה המקורי של מערת המכפלה והקשר שבין המערה והחצר הצדדית, מתוך הנחה ברורה שלא היה המשך למערה זו בזמן כל־שהוא.

נראה איפוא, כי ״פתח פרימיטיבי״ למערה, מן הצד המזרחי שלה, ליד מסגד ג׳אוליה, כפי שהראה פיירוטי, הוא אינו בהכרח

9 ראה ג׳ אנג׳ליני, ׳הקבר הלטיני בירושלים׳, עמ׳ 74, וכן מ׳ דה־ווגה, ׳הכנסיות בארץ הקדושה׳, עמ׳ 195.

בגדר האפשרות. אם גם היתה קיימת כניסה כזאת, לא היתה זו כניסה טבעית. דבר זה נכון גם לגבי כל פתח פנימי ידוע או בלתי ידוע, אך בכל זאת אפשרי הדבר, בתנאי שנסתכל באופן מדוקדק על תקרת המערה לאחר בניית החצר. לפי כל הסימנים היתה הכניסה הראשונה בצד המערבי. נשאלת איפוא השאלה: היכן היה הפתח הקדום של ה"חָרָם"? יתכן שהכותל המאסיבי חסם את הכניסה למצבות האבות, או יתכן שבכלל לא היתה אפשרות של פתח אחר בצד המזרחי. בעינינו, פתח זה הוא בעל חשיבות ממדרגה שנייה, בהתחשב בכך שבתקופת שהותם של המוסלמים במקום, הם ביקשו להעלים מעין המבקרים את הפתח המוסלמי.

הכותל הגדול אינו מגלה לנו פתח קדום כלשהוא, וחלק מן הצד המערבי אינו מאפשר לברר זאת, מאחר שהוא נסתר ע"י מסגד יוסף. עד כה עלה בידינו לתת תמונה נכונה של הבניין הזה[10], ברם, אין באפשרותנו לתת הסבר למטרתו, למרות ההסבר הרשמי הידוע. מטרתו המוזרה אינה חופפת לזו של מסגד, ונשאלת השאלה: האם לא ידוע למוסלמים מה היא באמת מטרתו של המסגד? מי למשל יכול לראות כ"מסגד" את אשר נותר מקומת הקרקע? רק הבניין הקיצוני יכול להיחשב כבניין למטרה דתית. לצורך זה בדו המוסלמים[11] סיפור המקשר את הבניין לקברו של יוסף ועי"כ הגדילו את גילו עוד יותר. וכדי שלא להישאר תמימים לגבי אותה בדיה שהומצאה ע"י המוסלמים, מן הראוי הוא לחפש מה היא הסיבה להימצאותו של המסגד דווקא במקום הזה.

הצורה הגיאולוגית של המקום מביאה אותנו למחשבה, כי הפתח נמצא בצד הטבעי של המערה. אם נניח זאת, הרי שמצאנו את סוד מיקומו של קבר יוסף. נהוג היה להעלים כל סימן המראה פתח אל המערה, והרעיון לבניית "קברו של יוסף" דווקא במקום הזה, היה במטרה להגדיל את רושם הכבוד והאמונה ועי"כ לא לאפשר פגיעה או מגע במקום[12]. לאחר בדיית הסיפור הזה, מוצאת את פתרונה כל מערכת הבנייה. הקשר שבין הכותל הגדול שבפינה הקרובה נמשך לאחר הקמת חדר, הידוע כיום בשם "אל־אמבר", הקשור ישירות למקום התפילה דרך דלת צרה שבקצה הפרוזדור הפנימי המערבי.

לעובדה, שהכניסה העתיקה לא היתה במרכז, כתוצאה מן המצב שהוסבר לעיל, אין לתת חשיבות. בימים ההם לא היו חוקי סימטריות ומכתיבי התיאוריות האסתטיות שהיו צריכות להיות מבוצעות, היו לרוב תולדה לדרישות תנאי המקום[13]. חוסר ההתאמה במיקום המבנה היה כמובן מאד בלתי ברור. ה"חָרָם" של חברון היה נראה לעינינו אך ורק מן החזיתות בלבד, דבר שהיה בולט לעין, במיוחד עקב הגודל העצום של המבנה ואשר היווה מבחינה מסויימת ניגוד בולט למראה ההר. מיקומו המותאם של המבנה העצום הזה, שעמד בפני הזמנים, היה כביר ואילו הפתח, לעומתו, היה בעל חשיבות ממדרגה שנייה.

אין ספק שהארכיטקט הזקן אשר קבע כי הכניסה היא במקום מסויים ולא במקום אחר, צדק בהערכתו. אם היתה חשיבות לחפש ולמצוא את הפתח היחיד הזה, היה זה מגוחך לחפש אחר השערה איזו־שהיא, שתפיץ אור על צורתו ואופיו של הפתח[14].

התעלה, שעל פתחה הוסבר שהוא בבסיס הכותל הגדול המערבי, וכן הימצאותה של זו שראינו קודם לכן, מהווים סימן אחרון הקשור בהמשכה של המערה וקשריה עם החצר. דבר זה מסביר בהחלט הימצאות המערה קרוב מאד, אם לא ליד הכותל המערבי, שקרקעיתה מתאימה לגובה הממוצע של תחילת הבנייה של היסוד. המבנה המוביל מדגיש את העובדה, שמדובר לא על מקום יבוש לאורך הקיר, אלא על מוביל מי־גשמים, נגד חדירת מים אל תוך המערה.

משחיפשנו זמן רב ובקפדנות רבה את הפרטים הנותנים ל"חָרָם אל־ח'ליל" את מובנו ההגיוני, תוך מחקר של כמה שעות בתוך המערה, קיבלנו מושג ברור על הפאנאטיות הבלתי נסבלת, המנצלת שקרים דתיים כדי למנוע כניסה למערה. דבריו הבוטים של רינאן ניצבים לנגד עינינו ומצאנו לנכון להביאם כאן כדלהלן:

"ישנה כאן שאלה עקרונית רצינית למדי. המסגד והתחריטים של חברון הידועים כקברי האבות ... נחשבים למוסלמים כמקום מקודש ביותר. כללית היא הדעה וידועה, שאבותינו נמצאים כאן בתוך קברותיהם, חיים, בעיניים פקוחות ... ותושבי חברון הגאים ... מעמידים עצמם בכבוד, כביכול, שאף נוצרי אינו יכול להיכנס אל תוך המקומות הללו. אך משאנו מביעים דעתנו בעניין זה, טבעי הדבר שנעמוד מול אי־הסובלנות הדתית, עד כמה שיכולה היא להיות מופרזת. לעומת זאת, יש למדע זכויות מיוחדות משלו. המדע מוטט חומות אשר השיח'ים העמידו בפניו ... האם נהיה חייבים לעמוד בעתיד מול אווילות זולה שהאירופאים מעלימים עין הימנה? אינני סבור כן. אם האפיפיור יורה למנוע ביקור מדענים פרוטסטאנטיים במקומות קדושים ברומא, שיש להם משמעות מדעית, הרי שתישמענה אז דרישות צודקות נגד זאת מכל רחבי אירופה. אסור להרשות שהפאנאטיות הדתית של המוסלמים תעניק לעצמה זכויות יתר בעניין זה, ובעת ובעונה אחת תעודד הסובלנות האירופית את המוסלמים לדרישות מופרזות יותר, עד שהגאווה האווילית תעלה את הפאנאטיות הזאת לשיא ... אין זכות עליונה יותר מזו שמוח האדם יחפש את האמת". האם לא כדאי היה שנאמץ בימינו אנו את העקרונות הללו?

(מצרפתית: מכס סוכרי, סוניה מרון)

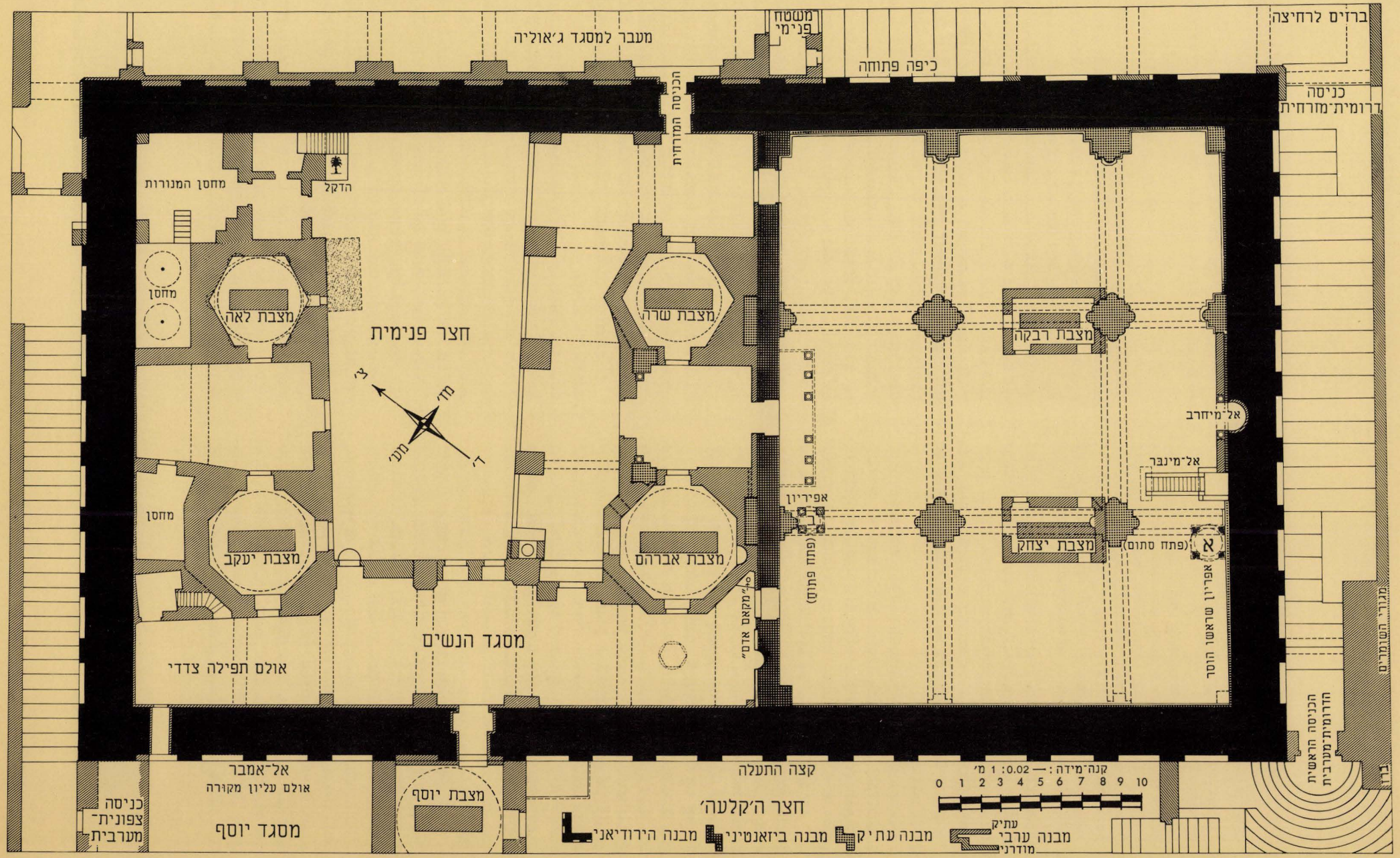
10 "... מבנה ערבי קטן ללא כל חשיבות ארכיאולוגית וארכיטקטונית", מציין הפעם פיירוטי ('מכפלה', 91) ביתר חכמה, מכפי שעשה זאת בפעמים אחרות, שבהן שינה את המציאות.

11 לפי מוג'יר א־דין. ועדיין מהלך סיפור זה בפולקלור המוסלמי.

12 הרעיון כי הפתח הפרמיטיבי למסגד נסתם ע"י מבנה הקבר של יוסף, הועלה כבר מספר פעמים, אולם מבלי לנסות להצדיק רעיון זה. הערתו של מ' דלטון (1882) רק מעלה בצורה דמיונית, את מפלס הכניסה של ה"חָרָם" ב־4 עד 5 מטר.

13 יולה להד־דוק,'מילון של הארכיטקט' (VIII, 511. SS).

14 צ' וילסון (עמ' 214, QS, 1882) הציע, למשל, לקבל את סגנון הפתח בשם "ברקליי". דומה לפתח הנמצא ב"חָרָם" העתיק שבירושלים.

מעבר למסגד ג׳אוליה
משטח פנימי
כיפה פתוחה
ברזים לרחיצה
כניסה דרומית־מזרחית
הכניסה המזרחית
מחסן המנורות
הדקל
מחסן
מצבת לאה
חצר פנימית
מצבת שרה
מצבת רבקה
אל־מיחרב
אל־מינבר
מחסן
מצבת יעקב
מצבת אברהם
אפריון
מצבת יצחק
(פתח סתום)
א
(פתח פתוח)
אפריון שראשו הוסר
סו״מקאם אדם״
מסגד הנשים
אולם תפילה צדדי
הכניסה הראשית הדרומית־מערבית
אל־אמבר
אולם עליון מקורה
כניסה צפונית־מערבית
מסגד יוסף
מצבת יוסף
קצה התעלה
חצר ה׳קלעה׳
קנה־מידה: 1 : 0.02 מ׳
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
מבנה עתיק
מבנה ביזאנטיני
מבנה הירודיאני
מבנה ערבי עתיק מודרני

מימין: תוכנית פנים המסגד שעל מערת המכפלה, צוירה ושורטטה בידי מאקיי וונסאנט, בשנת 1922

לקדמותם של אתרי המצבות ב"מערת המכפלה"

יוסף ברסלבי

שבע־מאות שנה היתה הכניסה שמעל ל"מערת המכפלה" אסורה על היהודים[1] (ועל הנוצרים). המוסלמים הקנאים של חברון שמרו על גזירת האיסור בהקפדה, ופרט למקרים יוצאים מן הכלל מנעו את הכניסה אל תוך הבניין[2]. עתה, עם שובנו אל "מערת המכפלה" ועם הסתכלותנו הבלתי־אמצעית בפנימיותו של המתחם המקודש, מעוררת חלוקת המצבות של האבות והאמהות במבנים השונים תהייה: מצבות יצחק ורבקה עומדות במבנה הנכבד ביותר של המתחם, במסגד[3], לפני ה"מחראב" וה"מנבאר", ואילו מצבותיהם של אברהם ושרה ניצבות בשני חדרים קטנים, ללא כניסה, בשני צדי הפרוזדור, המוביל מן החצר אל המסגד, והמבקר במקום יכול להסתכל בהן רק דרך סורג של ברזל הממלא את חללו של פתח החדר. מצבותיהם של יעקב ולאה נתונות באגף הצפוני של המתחם, מעבר לחצר המפרידה בין שני אגפי־המבנים הבלתי־שווים, ואף הן בשני חדרים קטנים ונפרדים, ללא כניסה, כחדרי אברהם ושרה.

הבניין בכללו נושא את השם "מקאם ח'ליל אבראהים" ("המקום המקודש של ידיד־הנפש, או האהוב[4], אברהם"); "חָרם איברהים" ("המקום הקדוש של אברהם"); המסגד עצמו נקרא "ג'אמע אל־ח'ליל אל־רחמאן" ("מסגדו של אהוב הרחמן"), והעיר כולה "ח'ליל" – במה זכו איפוא יצחק ורבקה שמצבותיהם תעמודנה בתוך המסגד על שם אברהם, ואילו מצבותיהם של אברהם ושרה עצמם יידחקו אל חדרים סגורים בצדי הפרוזדור?

יתר־על־כן, מצבותיהם של יצחק ורבקה הן תאים גדולים, כבדים והדורים[5]. קירותיהן מצופים לוחות שיש אדומים ולבנים, הסדורים נדבכים נדבכים חליפות, בקירות חלונות קטנים שאפשר להציץ דרכם אל תוך התאים ולראות בהם מצבות פנימיות כדוגמת מצבותיהם של שאר האבות והאמהות. לכל תא דלת סגורה. גגותיהם של התאים המפוארים משופעים לאורכם והם עטופים בד ירוק, כמקובל במקומות קדושים למוסלמים; מצבותיהם של האבות והאמהות האחרים קצרות וצרות[6]; ראשן מעוגל, והן מכוסות יריעות־משי, רקומות כתובות ופסוקים בחוטי־זהב וכסף, ואין רואים את צלעותיהן. לפי ונסאנט הן בנויות אבני־גזית. מצבות הנשים קטנות יותר והן בנויות חומר מובחר פחות[7].

במתחם מבפנים – אומר ונסאנט – אין כל סימן לארכיטקטורה, כי אם כאוס של מבנים מאוחרים[8]. המסגד עצמו היה לכתחילה כנסיה ביזאנטית[9]. קומפלקס "התוספות" הוא במיעוטו צלבני וברובו מוסלמי.

חלוקת המצבות הלא־ראציונלית במבנים השונים, מבחינה מוסלמית, מחייבת את ההנחה, כי הערבים מצאו את סדר המצבות באתריהן כמות שהן כיום, ולא העזו להכניס בו שינויים. כלומר, מצבות יצחק ורבקה כבר עמדו בכנסיה הביזנטית, שקדמה למסגד; מצבות אברהם ושרה עמדו לפני הכניסה אל הכנסיה, ומצבות יעקב ולאה בקצהו הצפוני של המתחם. ואכן לפי ונסאנט, אם גם הופיעו המצבות כמות שהן בתחילת האיסלאם, אפשר להקדימן לתקופה הביזאנטית, אם לא לתקופה היהודית, כי לא נראה לו, שהערבים חידשו את המצבות על דעת עצמם; כלומר, המצבות אפשר שהיו ניצבות אפילו לפני הקמת הכנסיה הביזאנטית[10]; אולם, ראיות לקדמות אתרי המצבות (כי המצבות עצמן יכולות היו ברבות הימים לפשוט צורה וללבוש צורה) ב"מערת המכפלה" אין הוא מביא.

1 לפי ההיסטוריון הירושלמי מוג'יר אל־דין (1496), היה זה הסולטן הממלוכי בייברס שגזר גזירה זו.

2 היהודים היו מוכרחים להסתפק בכניסה אל תוך "הפרוזדור" הימני של "מערת המכפלה", שלאורך החומה הדרומית־המזרחית המפוארת של הבניין הקדום ומחוצה לו, לעלות חמש־שבע מדרגות, כדי להתרפק על אבני הגזית העצומות והנאות המשוקעות בה. ב"חור" שמעל למדרגה הרביעית, בחומה, היו המתפללים נותנים "פתקאות" של תפילות ובקשות, כי "על דברת המסורה ירד (החור) עד עומק המערה" (ספר תבואות הארץ' לר' יהוסף שוורץ, הוצאת רא"מ לונץ, ירושלים, תר"ס – 1900, הוספה "מאת העורך", עמ' תפ"ו). כאן ראוי להביא את דברי החוקר ונסאנט, Hebron, Le Haram El-Khalil, Sepulture des Patriarchs, L.H. Vincent, E.J.H. Mackay, F.M. Abel, Paris, 1923, PL. II. האומר, כי "החור" נוקב את כל מלוא עובי החומה, שהוא 2.25 מ', וצירו מסתיים בפי הכניסה אל "מערת המכפלה", מתחת למבנה קטן, בדמות "אפריון", עשוי אבן־שיש, מימין ל"מנבאר", לפני הקיר הדרומי של המסגד, מול מצבת יצחק (שם, עמ' 14), ועלינו להוסיף את ההשערה, כי "חור נוקב" זה בוצע בהשפעת יהודי חברון, ואולי תמורת מתת גדולה, כפיצוי על הרחקתם מתוך הבניין שעל "מערת המכפלה". "וקרוב לשער – כותב ר' משה באסולה בשנת 1521 – יש חור ששם מתפללים היהודים. אומרים שהוא מגיע עד תוך המערה" (א' יערי, 'מסעות א"י', עמ' 147). פתח המערה, מעל קצה צנורו של "החור", סתום בלוחות־אבן, ועליהם מכסה מרבד.

3 "המוסלמים מקדישים ומעריצים את קברי יצחק ורבקה אשתו משאר קברי האבות – אומר רא"מ לונץ בתוספת ל'תבואות הארץ' הנ"ל – לכן לא יכנסו לעולם בתאים הבנויים סביב ציוניהם, כי יקנאו לכבודם. והאנשים אשר יהינו לבוא אל תוכם ימותו או יוכו בעוורון" (שם, עמ' תפ"ט).

4 אולי בהשפעת ישעי' מ"א, ח ("אברהם אוהבי") ודבה"ב כ, ז ("אברהם אוהבך" ו"אברהם נקרא ידיד" (מנחות נ"ג, ע"ב). שהגיעה לקוראן מיהודי מכה. ראה: "פרשת הנשים", קכ"ו.

5 של יצחק: 5.05 על 3.45 מ', ושל רבקה: 4.99 על 3.25 מ'. ראה ונסאנט לוח ב'.

6 של אברהם: 4.65 על 1.10 מ'; של שרה: 3.20 על 1.10 מ'; של יעקב: 3.25 על 1.10 מ'; ושל לאה: 3.0 על 1.10 מ'. על־פי מדידות בלוח ב' אצל ונסאנט כנ"ל.

7 ונסאנט, שם, עמ' 114 ועמ' 159; לפי לוח ב' נמצאות המצבות של שני האבות האחרים ושל שתי האמהות האחרות בתאים בעלי מבנה משושה, אך המשושה של אברהם גדול מזה של שרה, והמשושה של יעקב גדול מזה של לאה; והשווה בספר עצמו, ע' 114, 143.

8 ונסאנט, עמ' 14;

9 ממדיו: 29 על 22 מ'.

10 שם, עמ' 160.

הידיעה המפורשת הקדומה ביותר על המצבות ב"מערת המכפלה" הגיעה אלינו מיוסף בן מתתיהו פלוויוס. "מצבות קבריהם (של האבות) – אומר בן מתתיהו – נראות בעיר[10א] הזאת (חברון) – עד היום הזה. הן עשויות שיש יפה, לכבוד ולתפארת"[11] (מלח' היה' ד', ט', ז'); אך אין הוא נוגע בסדרן. לתמהונו אין הוא מזכיר את החומה המפוארת, המקיפה את מתחם "מערת המכפלה", שוודאי היתה עומדת בזמנו. שמא לא ביקר בחברון, או שמא שיכחה, או השמטה, בשעת העתקת כתב־ידו אירעו כאן. החומה, המקיפה את המתחם (ממדיה מבחוץ: 59 על 34 מ'), בנויה, כידוע, אבני־גזית עצומות, עד כדי אורך של 7.5 וגובה של 1.5 מ'; הן מסותתות בסגנון המקובל כ"הרודיאני"[12] ("הורדוסי"), היינו, משטח־אבן חלק וזר שקוע מסביב לו, אף עולות בחלקת סיתותן, בתיאומן זו לזו וביופיין על אבני חומות הר־הבית[13]. הקדמות, כדמות אומנות, הבולטות מתוך חלקה העליון של החומה, 16 קדמות בקירות־האורך ו־8 בקירות־הרוחב, והנדבך העליון של החלק התחתון, המשופע כלפי חוץ, "משברים" את רציפותה החדגונית החלקה של החומה ומשווים לה גיוון וחיות. עובי החומה בתחתיתה הוא 26.5 מ'.

החומה המקיפה את המתחם של "מערת המכפלה" חסרה חלונות ואשנבים; היא תסתבר לנו אם נכיר, כי תפקידה לא היה להאיר את המתחם מבחוץ, או לשמש לו דרכי הצצה מן הפנים החוצה, כי אם לשמור על קדושתו ולשוות לו הדר חיצוני. ואכן, אם לדון על־פי התבוננות בקטע הפנימי של החומה המזרחית־הצפונית, הגלוי כלפי החצר, המפרידה בין שני אגפי הבניין, שאבניה חלקות, ללא סגנון הסיתות ה"הרודיאני", הרי שעל המראה הפנימי של החומה לא הקפידו הבונים כעל המראה החיצוני (מרומו של קטע החומה הגלוי כלפי החצר הוא, אולי, מאוחר מן החומה עצמה, כי ניכרים בו סימני סיתות וגזרה אחרים). המתחם הקדוש עצמו היה ללא ספק קטור. על כך עשוי להעיד לא רק הידור חזותה של החומה מבחוץ, כי אם גם הכרכוב מעל מרומה של החומה מבפנים, הפונה כלפי החצר. הנוסע מבורדו (333 לספה"נ) מדבר על "מצבת־זכרון מרובעת, עשויה אבנים יפות להפליא, ובה נחים אברהם, יצחק, יעקב, שרה, רבקה ולאה"[14]. מבנים בפנים אין הוא מזכיר, והרושם הוא שנתכוון ל"מצבת־זכרון" מתחת לכיפת השמים[15]. הנוסע האנונימי מפלקנטינוס, 570 לספה"נ, כבר מדבר על בסיליקה בעלת ארבע שורות־עמודים, או שערים, באמצעה "אטריום" לא מכוסה, מחולק על־ידי מחיצה. מצד אחד נכנסים נוצרים, ומצד שני יהודים, המקטירים קטורת רבה[16].

*

על עתיקות יחסית בסדר המצבות הנוכחי יש ללמוד מן המקורות הערביים של ימי־הביניים. הגיאוגראף אצטח'רי (951 לספה"נ) אומר, כי קברי האבות אברהם, יצחק ויעקב נתונים בשורה אחת. מול כל אחד מהם אשתו[17]; אמנם, הוא מונה את הקברים לפי סדר האבות, ואין הוא מתעכב על סדר מצבותיהם, אך "השורה האחת", בה הן עומדות, תואמת את "השורה האחת" של המצבות כיום. מקדיסי ("הירושלמי") – 985 לספה"נ – הקורא לחברון גם "ח'ברא", אומר, כי "באמצע המבצר (כלומר, החומה), המיוחס לבנייה בידי 'רוחות', והעשוי אבני־גזית מסותתות, מתרוממת כיפה מוסלמית ומתחתיה קברו של אברהם; זה של יצחק לפניו, בחלק המכוסה (הקרוי) של המסגד, וזה של יעקב הוא בחלק האחורי (היינו, הצפוני); מול כל נביא נמצאת אשתו. המבנה בתוכו (בתוך 'המבצר') מעורב"[18]. גם הנוסע הפרסי־המוסלמי נאצר ח'וסראו (1047 לספה"נ) מזכיר, כי המצבות נתונות בשורה אחת. מצבת אברהם היא לפני המסגד. רצפת המאוסוליאום שלו וקירות המצבה מכוסים יריעות־משי. המצבה בנויה אבן וגובהה שלושה מטרים. עששיות ומנורות תלויות מעליה[19]. תיאורו הולם את מראה מצבת אברהם ואביזריה עד היום.

ברם, השאלה המתעוררת למראה סדר המצבות באלף השנים האחרונות היא, האם ניתן להוכיח את קדמותו עד "התקופה היהודית" שלפני "התקופה הביזאנטית".

הרמזים הקדומים ביותר על קברי האבות בחברון, לאחר תקופת המקרא, הגיעו אלינו מ'צוואת בני יעקב' (או 'צוואת י"ב

10א במקור: "בעיר הקטנה הזאת".

11 "כאן בנו אברהם ובניו את קברותיהם" (קדמ' היה' א', י"ד, א'). האם ביקש בן מתתיהו למסור כי המצבות ב"מערת המכפלה" בימיו הם מימי האבות?

12 לדעת ב"צ לוריא יכולה החומה להיות מוקדמת הרבה להורדוס, ואין לייחס כל "סגנון הרודיאני" להורדוס דווקא. את דעתו זו הוא מייסד על שרידי ארמונם של בני־טוביה בעראק־אל־אמיר בעבר הירדן, המיוחס לכל המאוחר למאה הג'־הב' לפנה"ס, ואשר בו מופיעות אבנים עצומות בסגנון הסיתות המקובל כ"הרודיאני" (בהרצאתו בכינוס לתנ"ך בכפר־עציון, ביום י"ג בתמוז, תשכ"ח; 9.7.1968). על סגנון אבני "בית טוביה", שטח חזר מסביב, המגיעות בגודלן ל־5.36 על 2.50 מ' C. Watzinger, Denkmäler Palaestinas II. Leipzig, 1935. S. 14.

13 ר' אישתורי הפרחי היה סבור, כי אבני "מערת המכפלה" נלקחו מהר־הבית: "סביב המערה מרובע רבוע גדול חומה גבוה מאבני המקום הקדוש בית־המקדש, ומקובל שהוא מבניין שלמה המלך" ('כפתור ופרח', הוצאת א"מ לונץ, ירושלים, תרנ"ו, עמ' ש').

14 Ubi est memoria per quadrum e lapidibus mirae pulcheritudinis in qua positi sunt Ab. Is. Ja. Sa. et Lea; Geyer, Itin. Hierosol.

15 ש' קליין, ספר־המסע Itinerarium Burdigalense על א"י, ציון, ספר ששי, ירושלים, תרצ"ד, עמ' ל"ו, שורה 110, מוסיף כאן את המלה "בניין": "שם יש מצבה בתוך (בניין) מרובע". על־ידי התוספת "תוך בניין" מתקבל הרושם, כי מדובר על מצבה בתוך המתחם המוקף חומה, ואילו הנוסע מבורדו נתכוון ל"מרובע" עצמו, שהוא "מצבת הזכרון" המפוארת להפליא. והשווה הערה קודמת.

16 ונסאנט, על־פי Geyer, עמ' 157.

17 Textes Geographiques Arabes sur la Palestine, par A.S. Marmardji, Paris, 1951, p. 59.

18 שם, עמ' 48.

19 שם, עמ' 60.

השבטים׳) ומ׳ספר היובלים׳ (או ׳היובלות׳). את ׳ספר צוואת בני יעקב׳ נוטים לייחס למחצית השנייה של המאה הב׳ לפנה״ס. יש המקדימים את חיבורו למחצית הראשונה שלפני תקופת החשמונאים[20], ויש המאחרים אותו לימים שבין יוחנן הורקנוס לאלכנסדר ינאי, בתחילת המאה הב׳[21]. את ׳ספר היובלים׳ נוטים לייחס לתקופה שלאחר רדיפות אנטיוכוס אפיפנס והחשמונאים הראשונים. יש המקדימים אותו למאה הג׳ לפנה״ס[22], ויש המאחרים אותו לימי יוחנן הורקנוס[23]. ׳ספר היובלים׳ מספר על בני ישראל, שהוציאו את כל עצמות בני יעקב ממצרים וקברו אותן בשדה ״מערת המכפלה״, על ההר, או בהר (שם מ״ו, ט׳ – י׳). כן מספר ׳ספר צוואת יעקב׳, כי בני ישראל העלו את עצמות אבותיהם בסתר ... ויקברו אותן בחברון, לרגלי אבותיהם (פרק ״בנימין״, י״ב, ג׳ – ד׳): על פרט זה חוזר יוסף בן מתתיהו: ״וגם אחיו של יוסף מתו, לאחר שחיו חיי טובה במצרים. כעבור זמן נשאו בניהם ונכדיהם את גוויותיהם וקברו אותן בחברון״ (קדמ׳ היה׳ ב׳, ח׳, ב׳), אך קרוב לוודאי, כי הוא העתיק את דבריו מאחד משני המקורות הקודמים[24]. ספר ׳צוואת בני עקב׳ אף חוזר אצל כל בן מבניו של יעקב ומציין כי הובא לחברון, בארון, או בלא הזכרת ארון, ונקבר אצל קברי האבות, או לרגליהם. לדעת ונסאנט אנו רשאים להסיק ממקורות אלה כי בזמן חיבורם של הספרים היו מראים גם את מקום קבורתם, או את מקום הטמנת עצמותיהם של בני יעקב. הספרות התלמודית והמדרשית מדברת אף היא על העלאת עצמות השבטים לא״ר[25] אך אין היא מזכירה את מקום קבורתן או הטמנתן. על־כל־פנים, רמז לסדר המצבות של האבות עצמם, או לסדר ציוני קברותיהם מעל למערה, אין ב׳צוואת בני יעקב׳ וב׳ספר היובלים׳.

אך הנה מזדקרת לעינינו מתוך ׳ספר היובלים׳ פסקה, שונסאנט לא נתן דעתו עליה, ובה אחיזה נאותה על סדר ציוני־הקברים במתחם של ״מערת המכפלה״, במאות הראשונות לפנה״ס. ״לאה, אשת יעקב, מתה...– אומר הספר – ויקברו אותה במערת המכפלה אצל רבקה אמה, משמאל לקבורת שרה אם אביו״ (שם, ל״ו, כ״א); ״אצל רבקה״ ניתן להתפרש ״בקרבת רבקה״, או ״במקום קבורתה של רבקה״, ״אמה״, תחת ״חמותה״, היא אולי כינוי של חיבה, או ״פליטת קולמוס״; גם הביטוי ״שרה אם אביו״, בו חסר ״אביו של מי״, מראה על רישול בתרגום או בהעתקה; אולם, ״משמאל לקבורת שרה״, הנאמרת כאן כאילו ״לפי תומה״, מציינת את מקומה הקונקרטי של מצבת לאה לגבי המצבה של שרה: שורות המצבות וחומות־האורך של המתחם נמשכות מדרום־מזרח לצפון־מערב. אם נאמר כי המצבות נערכו לכתחילה מדרום־מזרח לצפון־מערב, כך שחזיתן תהיה מכוונת לצד ירושלים, שהיא צפונית־מזרחית מחברון, ואתן גם החומות המזרחית־הצפונית והמערבית־הדרומית לאורך המתחם, הרי שציון קברה של לאה היה משמאל לציון קברה של שרה, כפי שהוא כיום; ואם נתכוון המקור העברי של ׳ספר היובלים׳ ל״שמאל״ במשמעותה המקראית ״צפון״, הרי שציון קברה של לאה נמצא מצפון לציון קברה של שרה. אם נכונה הנחתנו, הרי לפנינו עדות חשובה לקדמות סדרם של ציוני הקברים במתחם של ״מערת המכפלה״ עד היום.

הארה נכבדה מאד לקדמות סדרם הנוכחי של אתרי המצבות ב״מערת המכפלה״ תורם התלמוד הירושלמי. בספרות התלמודית והמדרשית משובצים קברי האבות במדרשי אגדה ובאגדה[26], ואם כי טמונה בהן ודאי ידיעה על מקום ״מערת המכפלה״, אין להציל מהן אחיזה ממשית לא על מהות המערה עצמה ולא על סדר ציוני הקברים שמעליה[27]. הוויכוח בין רב ובין שמואל, בני הדור הראשון לאמוראי בבל, במחצית הראשונה של המאה הג׳, על מבנה ״מערת המכפלה״ עצמו, המיוסד על דרש פילולוגי[28], מראה, כי לא הגיעו אליהם כל ידיעות קונקרטיות על המערה ועל מהותה; אך לפנינו נקודת־אחיזה רבת־הבהרה

20 א״ש הרטום, תל־אביב, 1965, מבוא, עמ׳ ג׳.

21 אברהם כהנא, תל־אביב, תרצ״ו, מבוא, עמ׳ קמ״ז; ונסאנט, עמ׳ 147.

22 הרטום, מבוא, עמ׳ ג׳־ד׳.

23 שם, שם; כהנא עמ׳ רי״ח; ונסאנט, עמ׳ 148.

24 א׳ שליט, בתרגומו לקדמוניות היהודים, עמ׳ נ״ב, הערה 94, רואה ב׳ספר היובלים׳ ״מסורת מקבילה למסורת של יוסף״.

25 בר״ר ק׳, י״א (עמ׳ 1295); יר׳, סוטה פ״א, ה״י; ב׳. סוטה ז׳, ע״ב (שם).

26 בבא בתרא נ״ח, ע״ב; בר״ר פנ״ח, ד׳; עירובין נ״ג, ע״א, ועוד.

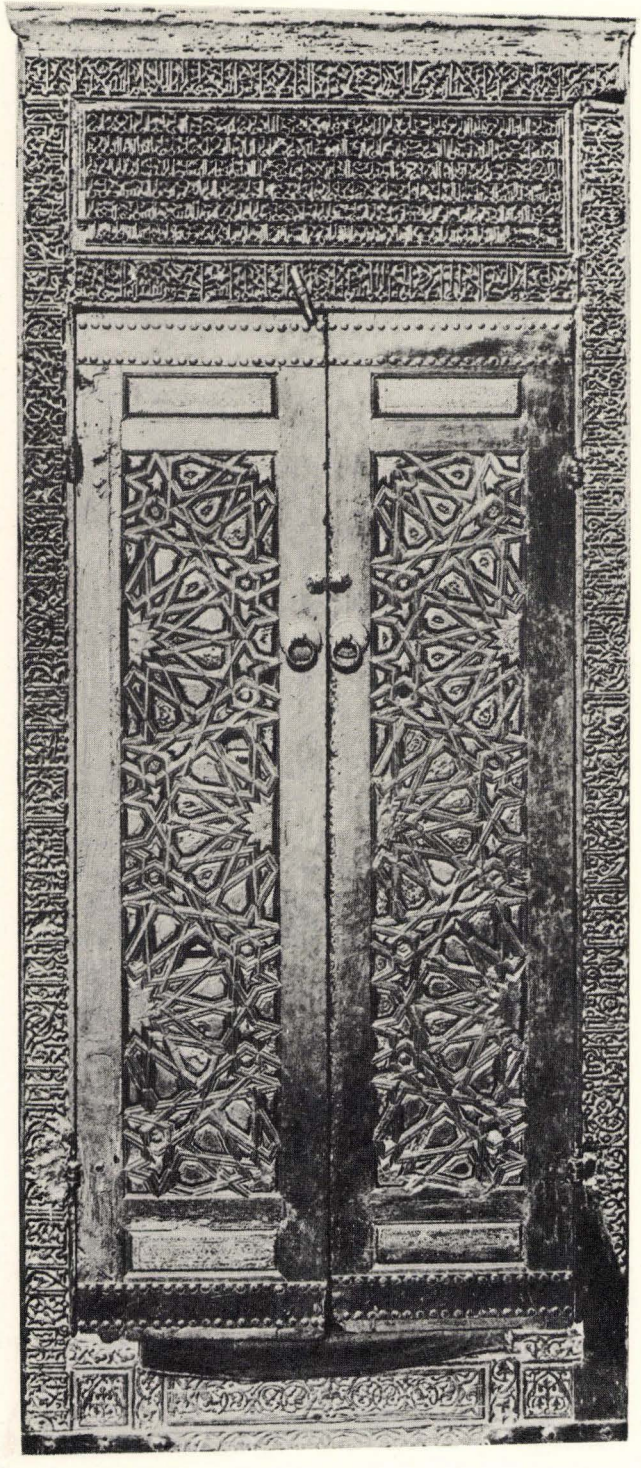
27 ש׳ קליין מוצא ב״ר׳ בנאה הווא מציין מערתא, כי מטה למערתא דאברהם אשכחיה לאליעזר עבד אברהם דקאי קמי בבא״ וכו׳ (ב״ב נ״ח, ע״א), כי הוא, ר׳ בנאה, אמנם, ״ציין את קברי האבות והאמהות (כלומר, ״סדם בסיד״) ומספר דברים על מקום־משכבם של הנקברים שם״ (ש׳ קליין, ארץ יהודה, תל־אביב, תרצ״ט, עמ׳ 193); אולם, ר׳ אישתורי הפרחי, במאה הי״ד, הביע תמיהתו על ״דאמרינן גבי רבי בנאה, כי מטא למערתא דאברהם, על, ציין ונפק״ – ״שהרי סביב המערה – טוען הפרחי – מרובע רבוע גדול חומה גבוה מאבני המקום הקדוש בית־המקדש ... א״כ למה היה צריך לציין? הרי החומה שלמה לפניו היתה ... ומה הציון שהיה רבי בנאה מציין לפנים, דקאמר ציין ונפק. וכן מאי אהדרו ליה כמידת החיצונה כך מידת הפנימית; ולמאן דאמר שתי בתים זה למעלה מזה, כמידת העליונה כך מידת התחתונה, וכי לדעת ארכן ורחבן הוא צריך? – לזה היטיבו אשר דברו מציין (פירוש) מעיין. וגם הרי״ף ז״ל כתב בתשובה שזה ראה בחלום״ (ראה על־פי הערה 13 לעיל, שם, שם). וכן ההערה הבאה.

28 ״מערת המכפלה״. רב ושמואל. חד אמר: ״שני בתים זה לפנים מזה״, וחד אמר: ״בית ועלייה על גביו״. בשלמא למאן דאמר זה על גבי זה, היינו, מכפלה, אלא למאן דאמר שני בתים זה לפנים מזה, מאי, מכפלה? – שכפולה בזוגות״ (עירובין נ״ג, ע״א). מעניין: החל בתרגום השבעים, תרגום אונקלוס, יונתן בן עוזיאל, חז״ל ובוולגאטה להירונימוס, ועד רש״י ואבן־עזרא, חזרת ״התודעה״, כי ״מערת המכפלה״ היתה ״כפולה״; ורק הרשב״ם, נכדו של רש״י מעיר בצדק: ״כל הבקעה קרויה מכפלה, כמו ככר־הירדן. וכן מוכיח לפנינו שדה עפרון אשר במכפלה״; והרמב״ן אף מדגיש: ״לשון רש״י: בית ועליי׳ על גביו; ד״א: שכפולה בזוגות, ואינו נכון, כי הכתוב אמר: שדה עפרון אשר במכפלה, והנה הוא שם המקום אשר בו השדה, ואין צורך לבקש טעם לשם המקומות״.

על סדר ציוני הקברים מעל "מערת המכפלה" בסוף המאה הג', או בתחילת המאה הד':

על "דרך הסב" בזמן הסעודה אומר התלמוד הירושלמי: "בזמן שהן שלוש מטות, הגדול (המכובד) שבהן (במסובין) עולה ומיסב בראש (המטה) האמצעית, והשני מלמעלה לו (היינו, מצד ראשו), והשלישי לו למטה הימנו (היינו, מצד רגליו)"; על כך מעיר ר' שמואל בר רב יצחק, אמורא בדור השלישי, בסוף המאה הג', או תחילת המאה הד': "אבות – דרך הסב הן קבורין" (יר', תענית פ"ד, ה"ב), כלומר, "אברהם באמצע, יצחק למעלה ממנו (מצד ראשו – י' בר') ויעקב למטה ממנו" (קרבן העדה, שם), או "יצחק מכאן ויעקב מכאן" (פני משה, שם). מדברי ר' שמואל בר רב יצחק ניתן איפוא לומר, כמעט בוודאות, כי בסוף המאה הג', או בתחילת המאה הד', היה סדר ציוני הקברים מעל "מערת המכפלה" כמות שהוא כיום: אברהם באמצע, יצחק מכאן ויעקב מכאן. סדר זה יהיה סביר לנו ביותר, אם נדגיש כי ציוני־הקברים קדמו לחומה המפוארת המקיפה אותם, וכי המתחם הקדוש של קברי האבות נשאר קטור גם לאחר שהוקמה החומה מסביב להם. בשטח קטור, תחת כיפת השמים, צריך היה מקום הכבוד להינתן לציון קברו של אברהם, ואילו ליצחק וליעקב משני צדיו; ואכן, מצבת קברו של אברהם ניצבת כיום בציר־הרוחב של המתחם, היינו, באמצעיתו בדיוק(!); ולא עוד, אלא המרחק בין מצבות אברהם ושרה ובין מצבות יצחק ורבקה מזה, ובין מצבות יעקב ולאה מזה הוא שווה (!). כן שווה המרחק בין מצבות אברהם ושרה ובין החומה שמאחורי כל אחת מהן, למרחק שבין מצבות יעקב ולאה ובין החומה שמאחורי כל אחת מהן. לא כן, לכאורה, אצל תאי המצבות הגדולים והכבדים של יצחק ורבקה שבתוך המסגד, אך התבוננות נוספת בלוח ב' של ונסאנט מלמדת, כי בתוך התאים הכבדים של יצחק ורבקה מסתמנות מצבות הדומות בצורתן, וכמעט בגודלן, לאלה של האבות והאמהות האחרים, ואף שם המרחקים בין המצבות ובין החומה שמאחורי כל אחת מהן, שווה פחות או יותר. ההבדלים הקטנים במרחקים נגרמו על־ידי שינויים בצורת המצבות, בממדיהן ובייצובן.

בשובנו אל ההנחה בדבר האוריינטאציה של ציוני הקברים ב'ספר היובלים' לגבי ירושלים, שהיא צפונית־מזרחית מחברון, הרי שציון קברו של יצחק היה באמת "למעלה" מציון קברו של אברהם, היינו, מצד ראשו, ואילו ציון קברו של יעקב היה "למטה ממנו", כלומר, מצד מרגלותיו, כמו ב"דרך הסב", או ציון קברו של יצחק מימינו של אברהם, בקצה הדרומי־מזרחי של המתחם, וציון קברו של יעקב משמאל לציון קברו של אברהם, בקצה הצפוני־מערבי שלו, כפי שהם כיום. מסקנה זו מחזקת את עדות 'ספר היובלים' על קבורת לאה "משמאל לקבורת שרה", כנ"ל. סדר המצבות של ציוני הקברים מעל "מערת המכפלה" בימינו, הוא עתיק לימים ביותר, וקדמותו היא בת אלפיים ומאתיים־שלוש שנים לפחות, ויש מקום לקבל, כי המסורת על אתריהן נעוצה בדורות קדומים ביותר.

הדלת המגולפת בכניסה למינבר; תצלום משנת 1922 (עפ"י ונסאנט)

"אברהם נתכוון לקנות לכל אחד מישראל אמה על אמה במערת המכפלה, כי קרקע שנקנית ונפדית בעד ד' מאות שקלים, יהי בה ששים ריבוא אמה" . . .

בעל "פענח רזא"

על המערה ואשר בה

ע' אבישר

הרציפות ההיסטורית בקדושת "מערת המכפלה" לא פסקה אף לדור אחד – מאז קנה אברהם את שדה עפרון בן־צוחר החתי אשר מחברון, על המערה אשר בו, לאחוזת קבר לו ולבני ביתו – והיא נשזרת בתמרוּרי הדורות של יושבי חברון היהודים ולאחר מכן המוסלמים ואף הנוצרים. בכל תקופה ותקופה נתרכז היישוב בחברון ליד המערה כדי לקדשה ולשמרה והרצון העז שלא ליטוש את המקום, חרף כל המלחמות ופגעי הטבע שפקדו את יושבי חברון מדור לדור אך מוכיח, כי יותר מששמרו יושבי חברון על אתר המערה, שמרה המערה על המסתופפים לידה.

חבל חברון ידוע כאזור אשר מערות גדולות רבות מצויות בין שכבות הסלעים שבמדרוני הריו, ורבות ממערות אלו שימשו בתקופות שונות כמערות־קברים משפחתיות. מערות הקברים המצויות עוד כיום ואשר ניתן לבקר בהן, המיוחסות לישי אבי דוד ולעתניאל בן־קנז, וכן רבות אחדות הנמצאות באזור, לרבות אלו שנחשפו בשנים 66–1964 בחפירות הארכיאולוג האמריקאי פ' המונד, ב"ג'בל א־רוּמֵיידה" שבחברון, כל אלו מעידות כי הר חברון היה ידוע מאז ומתמיד כאזור מתאים לקבורה.

עוד בימי חז"ל היתה חברון נודעת כמקום קבורה מעולה, הן לקרובים אליה ואף לרחוקים ממנה: "ואין לך טרשים בכל ארץ ישראל יותר מחברון, דהוו קברי בהּ שיכבי" (שהיו קוברים בה מתיהם)[1]. ומפרש רש"י: על שום "דטרשין היא ואינה ראויה לפירות ככל שאר הארץ, לפיכך ייחדוה לקבורת מתים"[2]. בן זמנו של רש"י, ר' שלמה היתום, שעשה, כמשוער, זמן מה בחברון[3], מפרש: ל"שדה שמפטירין בה מתים – שיבואו אנשי עיר זו עד מקום פלוני ויצאו אנשי אותה עיר האחרת לקראתם ובוכין יחדיו, ואז יקחוהו (את הנפטר) ויוליכו אותו לחברון". ועוד הוא מוסיף: "כמו שעושים עוד היום כל סביבות חברון שמשגרין מתיהן לחברון"[4]. במכתבו לבנו כותב הרמב"ן על רצונו העז "ללכת לחברון, עיר קברות אבותינו, ולחצוב לי קבר בעזרת השם". ר' פתחיה מרגשנבורג, שביקר בחברון בשנת 1180 לערך, מספר כי ראה באלוני ממרא, רחוק משם (ממקום המערה) יושב זקן נוטה למות וכשבא לשם ציווה הזקן לבנו להראות לו, לר' פתחיה, העץ שנשענו בו המלאכים[5]. מסתבר, שזקנים אשר חשו כי קרובים ימיהם למות, היו באים אל חברון ומצפים שם למותם, כשבניהם משמשים לפניהם, על־מנת שיהא סיפק בידי בניהם לקברם בחברון.

עוד לפני ביקורו של ר' פתחיה אנו עדים לבן משפחה מיוחסת, הידוע בשם "גוליב הזקן הצדיק" אשר "מנוחתו עם אבות עולם", היינו בקרבת מערת המכפלה שבחברון[6]. ומתוך קולופון למקרא כת הקראים שמסוף המאה הי"ב מסתבר, כי הכמיהה להיקבר בחברון היתה נחלתם של רבים רחוקים[7]. עדותו של הנוסע המהימן ר' בנימין מטודילה, שביקר בחברון בשנת 1171, ואשר מעיד (כאשר ראה במו עיניו) כי ראה בתוך פנים מערת המכפלה "חביות מלאות עצמות מישראל, שהיו מביאים מתיהם בית ישראל, כל אחד ואחד עצמות אבותיו, והניחום שם עד היום הזה"[8], אך מחזקת את הידיעות הקדומות יותר, שהקבורה בחברון ובפרט בקרבת המערה, או לידה, היתה זכות גדולה לכל יהודי, אם שמגוריו היו באר"י ואם מחוצה לה, לאחר שציווה בצוואתו שיביאו עצמותיו לקבורה בחברון[9].

ר' משה ירושלמי המספר ממסעו (תקכ"ט), מבהיר מעלת הקבורה שבחברון עד שהוא מדגיש: "חברון, תבנה ותכונן במהרה, שם היה בימי קדם בית החיים של ירושלים"[10]. יתכן ובעדותו זו התכוון ר"מ ירושלמי לבית העלמין היהודי שהיה מצוי בחצר שמעל מערת המכפלה עד לכיבוש חברון בידי הצלבנים (1099), ואשר עליו אנו מוצאים אף עדות מוסלמית עתיקה, המתייחסת לתקופת כיבוש חברון בידי המוסלמים (638) והקובעת כי כתמורה לעזרתם של יושבי חברון היהודים שנותרו במקום, על שהראו לכובש עומר את פתחי המערה, הרשה להם הכליף עומר לבנות בחצר שמעל המערה בית כנסת ובית קברות, ואף נתן להם רשיון בכתב על כך[11]. עדות מסייעת להֵימצאותו של בית עלמין בחצר שמעל המערה, אם כי לא נאמר במפורש שבית עלמין זה היה של יהודים, אנו מוצאים אצל הנוסע הפרסי־מוסלמי נאצר חוזראו, שביקר במקום (1047 לערך) וכתב בין השאר: "מחוץ לארבע החומות של המסגד נוטה הקרקע בשיפוע ובמדרון, וכאן, ממערב ... במקום שהאדמה ישרה ושטוחה, נמצא בית קברות גדול ואליו מובאים המתים לקבורה מכל הארצות" (ההדגשות – ע"א)[12].

מי ומי במערה

כמיהה זו של בני האומה העברית בכל התקופות והדורות להיקבר בחברון, בקרבת מקום קבורתם של האבות, שלפי המסורת היהודית, ואח"כ גם המוסלמית, היתה מערת המכפלה פתחו

1 כתובות ק"ב, א'; סוטה ל"ד, ב'.
2 סוטה, שם – אם כי קשה לקבל את נימוקיו של רש"י, מאחר שהר חברון ידוע בפירותיו המשובחים (ע"א).
3 'ספר היישוב' ב', 8.
4 מו"ק ה', ב'.
5 ראה: "איגרות ורשמי ביקור" (שער רביעי).
6 י' ברסלבי, 'לחקר ארצנו', 94, 96; 'ספר היישוב' ב', 7.
7 י' ברסלבי (שם).
8 ראה: הערה 5.
9 ש' קליין, 'תולדות היישוב', 73.
10 א' יערי, 'מסעות א"י', 451.
11 ראה: "ישוב שלא פסק" (שער ראשון).
12 ראה: "מערת המכפלה במסורת המוסלמית" (שער ששי).

ממול: המסגד שעל מערת המכפלה, ציור משנת 1860, לערך (מתוך ספרו של גייג׳ פלשתינא, תיאור היסטורי׳, 1888)

של גן העדן[13], ואשר על הנקבר שם ניתן היה לומר: ״מנוחתו עם אבות עולם״, לא באה אלא מתוך האמונה הצרופה לכתוב במקרא, כי בחברון, במערה שבשדה המכפלה, קבורים שלושה האבות: אברהם, יצחק ויעקב, ושלוש האמהות: שרה, רבקה ולאה. אמנם, אין בידינו כיום הוכחה מדעית לכך, כי במערת הקברים המשפחתית הזאת קבורים האבות והאמהות של האומה, אך לא מצאנו עד כה עדות אחרת איזו שהיא, אשר תפריך או תסתור, ולוא אף במעט שבמעט, כי מערת הקבורה המשפחתית המכונה ״מערת המכפלה״ אינה מקום קבורתם של האבות והאמהות[14]. אין פלא איפוא, שבגלל הקדושה שנתקדשה המערה בזכות ״ישניה״, פשטו דעות במסורת היהודית, עוד מתקופת בית שני – ולאחר מכן במסורות המוסלמיות ואף הנוצריות – כי עוד אישים קבורים במערה זו, וזאת חרף המפורש במקרא. וכך אנו מוצאים כי גם אדם הראשון וחוה קבורים שם: ״ואמר ר׳ יצחק: קרית ארבע זוגות: אדם וחוה, אברהם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב ולאה״[15]. ועוד: ״שנקברו בה ארבעה צדיקים אבות העולם: אדם הראשון, אברהם ויצחק ויעקב״, וכן: ״שנקברו בה ארבע אמהות: חוה, שרה ורבקה ולאה״[15]. ויש שהוסיפו וכינו את המערה בשם ״מערתא דאדם הראשון״[16]. ר׳ בנאה, שהיה ידוע כמציין המצבות, קובע אף הוא שגם אדם הראשון וחוה קבורים שם[17]. על זאת משיב הריר״ף בתשובות (סימן שי״ג) ש״היה זה במראות החלום״. ועוד מסופר על אדה״ר שראה שם (במערת המכפלה) אור דק היוצא מגן עדן ולכן בחר להיקבר שם. ובשעה שהגיע אברהם למקום וראה שם דמות דיוקנו של אדה״ר, בחר במקום זה לקבורת שרה[18]. ור׳ רחומאי אומר במפורש: ״ושם (במערת המכפלה) חצב לו קבר ועשה מערה לפנים מערה״[19]. אבי הכנסייה הירונימוס (שמת בבית־לחם בש׳ 420, לערך) מסביר את השם ״קרית ארבע״ משום שנקברו שם ארבעה: אדה״ר, אברהם, יצחק ויעקב[20].

הסופר המוסלמי אבן עסאפר מוסר בשם עבד־אללה אבן עַבאס, שחי במאה השביעית, כי גופתו של אדם הראשון וגם רגליו קבורים במערה, ואולם ראשו נמצא ליד ״כיפת הסלע״ שבירושלים[21]. ואילו המוסלמי עלי הח׳רתי (1172) מוסיף, כי במערת המכפלה קבורים גם אדה״ר, נח ושֵם[22]. גם הנוסע המוסלמי אבן בטוטה (1355) מוסיף על שלושה האבות ושלוש האמהות את אדה״ר ואת יוסף. לעומת זאת אינו מזכיר הגיאוגרף המוסלמי הידוע אבו איסחאק איבראהים אבן מוחמד אלפארסי אל־איצטח׳רי (951) אף שם מלבד שלושה האבות ושלוש האמהות, וכן מוג׳יר א־דין (1496) שאינו מציין כי אדה״ר קבור במערה, אלא מתאר את העקב הטבועה בפלח האבן הנמצאת באחד מכוכיו של המסג׳ד[23]. ואכן ניתן לראות, עוד כיום, בתוך מעין כוך ומאחורי סורג ברזל, פלח אבן שבו מוטבעת צורת עקב, שלפי המסורת המוסלמית זה הוא עקבו של אדה״ר. על פלח אבן זו מוסר החוקר המהנדס קפטן קונדור, אחד מבני פמלייתו של ״מערת שדה המכפלה״ הן מ־ש־ה. גם ר׳ דוד הנגיד, נכד אחיו, וביניהם גם היהודי יוסף אפנדי קריגר שהיה מזכירו של פחה ירושלים, כי פלח אבן זה הובא ממכה במאה הי״ג[24].

אחרים הוסיפו ואמרו כי גם משה ואף צפורה קבורים במערה[25]. ר׳ אליעזר מוורמיזא כותב בפירושו, כי ראשי התיבות של ׳מערת שדה המכפלה׳ הן מ־ש־ה. גם ר׳ דוד הנגיד, נכד הרמב״ם, מציין כי משה נקבר שם[26]. יש להניח כי מן הכתוב בפר׳ ״וזאת הברכה״, שמחילה היתה יוצאת ממקום קבורתו של משה למערת המכפלה, נתערבבו התחומין ולפיכך ייחסו למקום קבורתו של משה את מערת המכפלה. בעל ׳יערות דבש׳ במדרשו רומז, שבמערת המכפלה לא נקברו אלא אלה שמתו ״מיתת נשיקה״ ועל משה וצפורה הרי נאמר שמתו מיתת נשיקה[27].

משעמד עשיו וטען, בשעת קבורתו של יעקב, כי החלק שבמערה מגיע לו ולא ליעקב, עמדו כנגדו בני יעקב והוכיחוהו כי הזכות להיקבר במערה מגעת ליעקב אביהם שקנה ממנו חלקו בכסף מלא. כיוון שהתעקש עשיו ועיכב, עמד חושים בן דן והתיז את ראשו של עשיו והראש נתגלגל אל פנים המערה עד שהגיע למרגלות קברו של יעקב[28]. מסתבר שמדרש זה מצא הד במסורת המוסלמית (בדומה למדרשים אחרים), והסופר המוסלמי אבו אל־פידא איסחאק אל־תדמורי, איש חברון (שנפטר בש׳ 1429), כותב בספרו: ״לאחר מות לאה אשת יעקב ויאספו בני יעקב ועשיו אחיו ויאמר: ׳הבה ונשאירה נא את שער המערה פתוח, והיה המת מאתנו ונקברנו בתוך המערה״. ויריבו שם על הדבר הזה וירם אחד מאחי עשיו ידו ויךְ עשיו מכה גדולה ויפול ראשו אל תוך המערה. ויש אומרים כי האיש אשר היכה את עשיו היה אחד מבני

13 ר׳ משה אלשיך ׳תורת משה׳, פר׳ ״חיי שרה״; ר׳ אברהם אזולאי ׳חסד לאברהם׳, עין הארץ נהר, י״ג; ר׳ מנחם ציוני; ר׳ מנחם ריקנאטי (על התורה פר׳ ״חיי שרה״) ועוד.

14 ראה: הרא״מ לונץ ׳תבואות הארץ׳, תפ״ו; ב׳ מזר ׳ספר דינבורג׳, 311; י׳ ברסלבי ׳לחקר ארצנו׳, 94; ש׳ קליין ׳תולדות היישוב, 73; ז׳ וילנאי ׳מצבות קודש׳ ס״ז, ועוד.

15 עירובין נ״ג, א׳; סוטה י״ג, א׳.

16 ב״ב, נ״ח, א׳.

17 שם, ור׳ אישתורי הפרחי חולק על ר׳ בנאה (׳כפתור ופרח׳, הוצ׳ הרא״מ לונץ, ירושלים, תרנ״ו).

18 זהר ח״א, כ״ז.

19 ׳זהַר חדש׳, מדרש רות ע״ט, ב׳.

20 אונומאסטיקון לאבסביוס – תוספות הירונימוס 7, 18.

21–23 ראה: הערה 12.

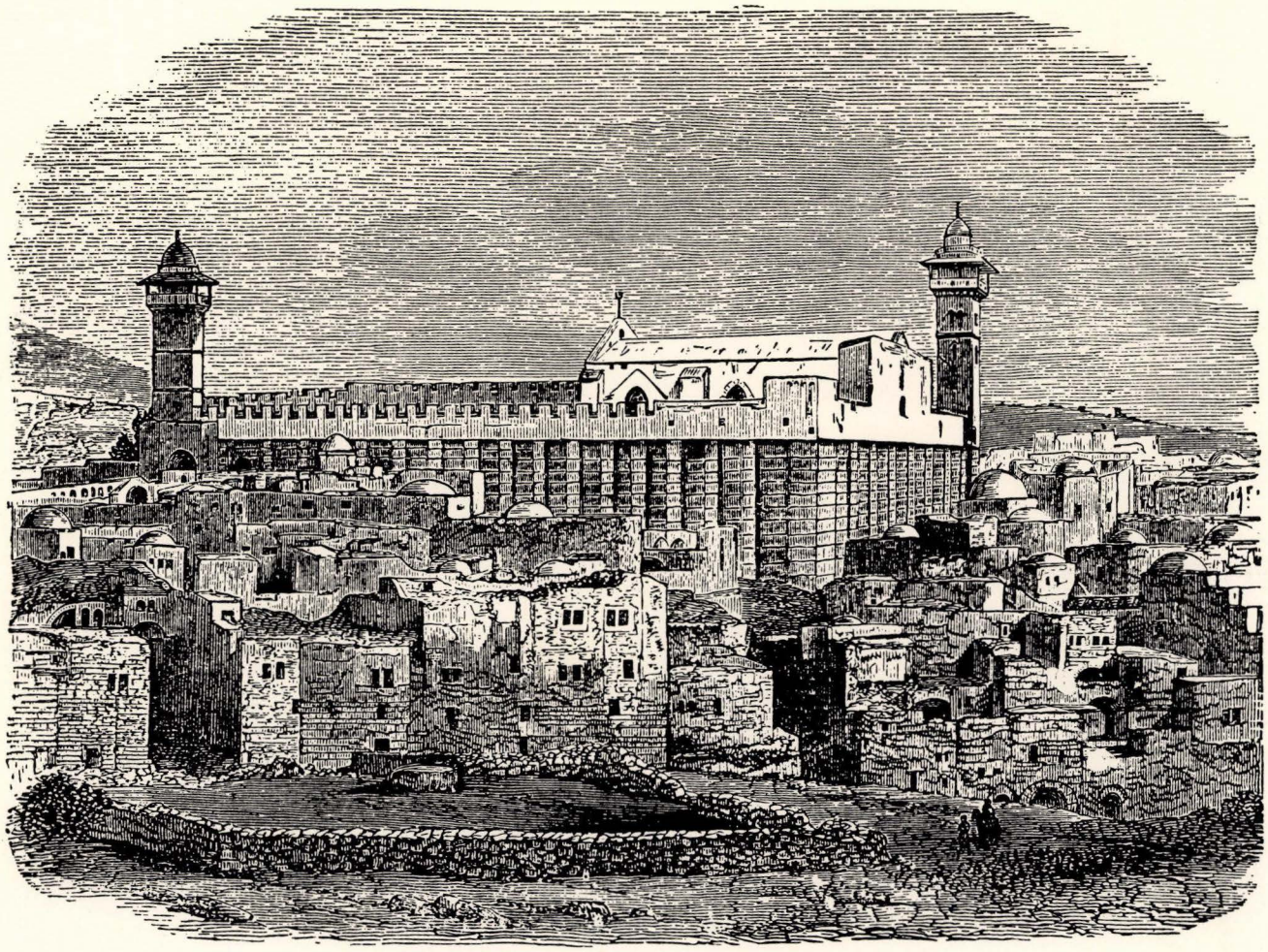
24 פרטיכל קפ׳ קונדור על ביקור הנסיכים במערת המכפלה: DEF.QS. 197–213; ׳תבואות הארץ׳ לר״י שוורץ, בהוצאת הרא״מ לונץ, תפ״ו־תפ״ט, תוספת המו״ל.

25 ילקוט הראובני, פר׳ ״זאת הברכה״.

26 ׳ים הגדול׳, מ״ז.

27 ב״ב, י״ז, א׳.

28 פדר״א ל״ט; סוטה י״ג, א׳.

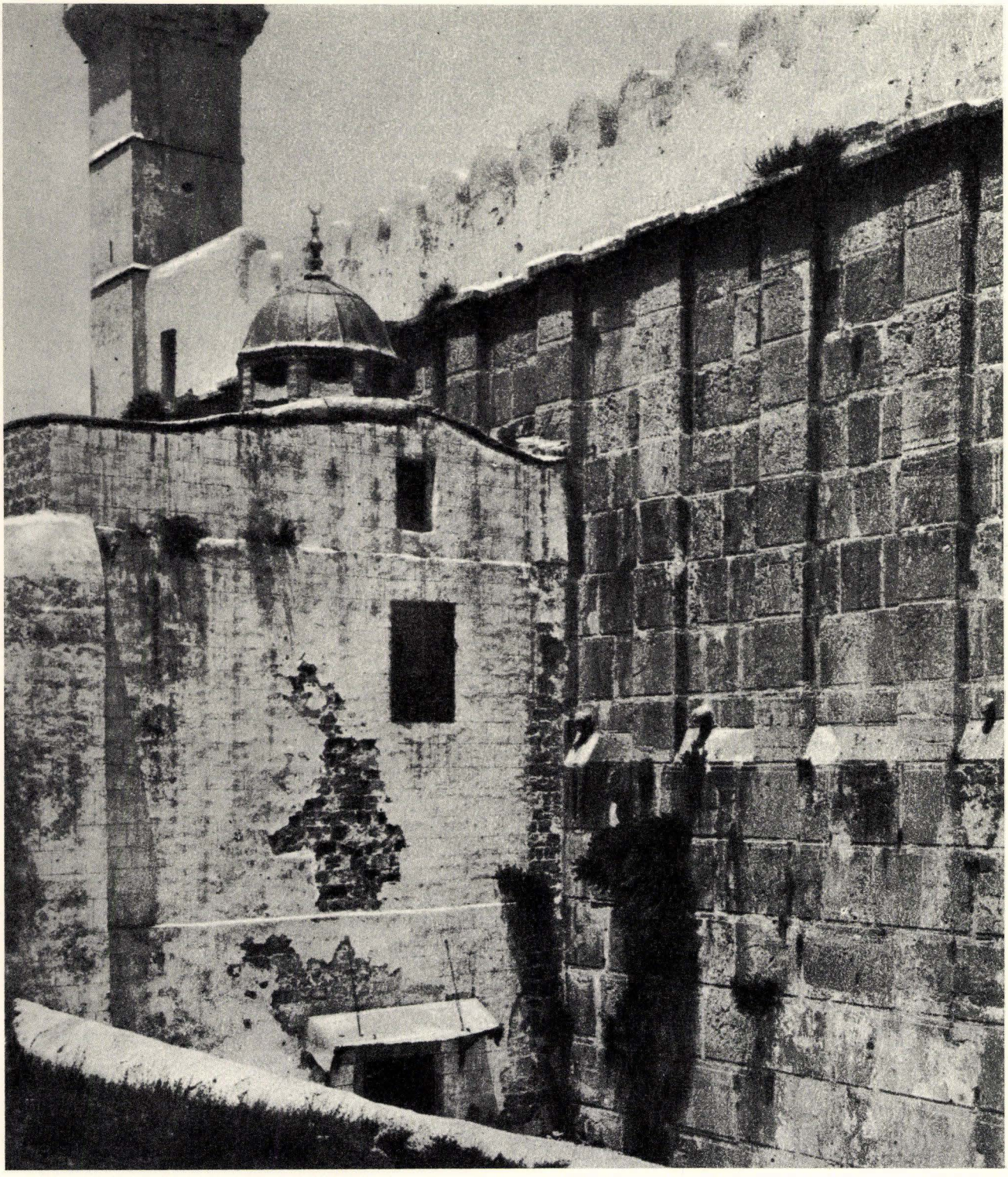
יעקב, וישאו את גווית עשיו ויקברוה במקום אחר מבלי ראשה, כי הראש נשאר במערה"[29]. ברם, הסופר המוסלמי מוג'יר א־דין (1496) כותב, כי "סמוך לעירו של סידנא איבראהים אל־ח'ליל (אדוננו אברהם האהוב) נמצא 'הקריה' (הכפר) הנקרא 'שעיר', ושם, בתוך המסג'ד, נמצא קבר שעליו מצביעים כעל קברו של עשיו ע"ה. ואללה אעלאם" (והאלהים הוא היודע)[29].

ויש המוסיפים לקבורים במערת המכפלה גם את בני יעקב: "ויוציאו בני ישראל (ממצרים) את עצמות כל בני יעקב, מלבד עצמות יוסף, ויקברון בשדה מערת המכפלה בהר"[30]. ואילו לפי צוואותיהם של ראובן ולוי, הרי שקבורים הם בחברון[31]. יוספוס פלביוס כותב: "מקץ מאה ועשר שנה לחייו (של יוסף) מת גם הוא ... וגם אחיו מתו לאחר שחיו חיי טובה במצרים. כעבור זמן נשאו בניהם ובני בניהם את גוויותיהם וקברו אותם בחברון, ואילו את עצמות יוסף נשאו לארץ כנען בזמן מאוחר יותר, כשיצאו העברים ממצרים"[32]. ברם, מדגיש 'ספר הישר' בפירוש, כי את שנים־עשר בני יעקב קברו בני ישראל איש באחוזת בניו.

מסורות רבות מספרות כי גם יוסף נקבר במערת המכפלה ולעדות "מוחשית" זו מצביעים המוסלמים על מצבתו המצויה באגף נפרד והנראית כצמודה לכותל המסגד. מעניינת היא עדותו של הנוסע הנוצרי אנונימוס מפלצנטינוס, שביקר בחברון בשנת 570 לערך, היינו, לפני הכיבוש המוסלמי, הכותב: "במקום זה (מערת המכפלה) שוכבים קבורים אברהם יצחק ויעקב ושרה, ומצויות שם עצמות יוסף" ואין הוא מזכיר את האמהות רבקה ולאה[33]. גם הנוסע הפרסי־מוסלמי נאצר ח'וסראו (1047) מספר, כי "מחוץ לארבע החומות של המסג'ד, נוטה הקרקע בשיפוע ובמדרון, וכאן, נמצא קברו של יוסף אבן יעקוב ועליו מצבה"[34]. אבן עסאכר הכותב בשם אבן עַבאס (עיין לעיל) כותב, כי לאחר שהעלה משה את ארונו של יוסף מתוך הנילוס "ויובילנו לירושלים ויקברהו בבקעה מאחורי (ההדגשה – ע"א) מסג'ד איבראהים, מול קבר יעקוב אביו וליד קברות אבותיו איבראהים ואיסחאק"[34]. הסופר המוסלמי יאקות (1225) מוסיף על האבות והאמהות ואדה"ר הקבורים במערת המכפלה, את יוסף[34]. נוסף

29 ראה: הערה 12.
30 ספר היובלים מ"ו־ח', ש"ז.
31 ספרים חיצוניים, ז'.
32 'קדמוניות היהודים' ב', ב', 2.
33 מ' איש שלום, 'מסעי נוצרים לא"י', 220.
34 הורוביץ 259.

החומה הדרומית של המסגד שעל מערת המכפלה; במרכז התמונה — המבנה הקרוי "קבר יוסף" (התצלום משנת 1922, עפ"י ונסאנט)

לקביעתו המפורשת של המקרא: "ואת עצמות יוסף אשר העלו בני ישראל ממצרים קברו בשכם בחלקת השדה אשר קנה יעקב, מאת בני חמור אבי שכם"[35], מוסיפים חז"ל להדגיש, כי יוסף לא נקבר בחברון אלא בשכם. "אמר להם (יוסף לאחיו) ... וכשאתם מעלים אותי, קברו אותי בכל מקום שתרצו. מקבל אני שאין נכנס לקבר (בחברון) אלא שלושה ושלוש האמהות"[36]. ועוד: "אמר להם יוסף ... משביע אני עליכם, ממקום שגנבתוני לשם תחזירוני. וכן עשו לו"[37]. ו"אמר ר' חמא ב"ר חנינא: משכם גנבוהו ולשכם החזירו אבדתו"[38].

יתכן שיש מקום לסברה, שהמסורת על קבורת יוסף במערת המכפלה לא באה אלא מתוך שיבוש האגדה התלמודית על כריתת ראשו של עשיו, שנתגלגל עד לקבר יעקב (ועין לעיל), ועצם השם עשיו נשתבש והפך ליוסף[39]. ועשיו בערבית – "עוּשׂוּב" ומעושוב ל"יוסוּף", היינו – יוסף. ואילו ונסאנט במחקרו (וראה לעיל: "מערכת הקברים של האבות") אף מסביר פשר המצבה של יוסף, שלא באה אלא כסיפור בדוי של המוסלמים, ואילו הבניין עצמו, שהוא תוספת חיצונית מחוץ לכתלי המסגד, כל מטרתו העיקרית היא להעלים את הפתח הקדום שהיה מוביל אל תוך המערה עצמה.

לסיכום, נאמנה עלינו המסורה המפורשת אשר במקרא, הקובעת כי במערה אשר בשדה המכפלה קבורים אברהם, יצחק ויעקב, שרה רבקה ולאה. ואף נאמר: "שלא קיבלה (המערה) אנשים אחרים מלבד אלה שנמנו שם"[40]. ועמד על כך במפורש חיד"א[41]. אף הנוסע מבורדו (333) המספר על ביקורו בחברון, קובע: "ובה (במערת המכפלה) טמונים אברהם, יצחק, יעקב, שרה, רבקה ולאה"[42]. ואילו אַבּוּ אל־פידא איסחאק אל־תַּדמורי, איש חברון, הכותב בשם בַּהַא אל־דין אבן עסאכר (שנפטר בש' 1203), אשר מסר בשם כַּעַב אל־אַחבַּאר (היהודי התימני שהתאסלם בתחילת תקופת האיסלם ונחשב כבעל מסורה מוסלמי), כדלהלן: "אחר הדברים האלה (לאחר שקברו בני יעקב את לאה) יצאו מתוך המערה ואת השער סגרו אחריהם. והיה כל הבא לבקר את המקום, היה עליו לסובב את הקברים סחור סחור, כי לקברים עצמם לא יכול היה לבוא"[43]. ומדגיש ר"ש הורנשטיין: "... באמצע העיר למזרחה, נמצאת מערת המכפלה, מקום קבורת אבותינו הקדושים. מערה זו יחידה היא, בין כל קברי הקדמונים, הרשומה בכתב אמת והנודעת באר היטב. בעלי שלוש האמונות יכרעו ויתפללו שמה"[44].

35 יהושע כ"ד, ל"ב.
36 מכילתא דרשב"י, "בשלח".
37 מכילתא דרבי ישמעאל, "בשלח".
38 סוטה י"ג, ב'.
39 מ' איש שלום, 'קברי אבות', 82.
40 זהר, פר' "ויחי".
41 'חומת אנ"ך'.
42 מ' איש שלום, 'מסעי נוצרים לא"י', 217.
43 ראה: הערה 12.
44 ר' שאול הורנשטיין, 'גבעת שאול', 23.

המערה–המערות

המערה עצמה אינה מערה אחת בלבד אלא, וכפי שיש להניח ע"ס עדויות רבות, שתי מערות – אם זו על גבי זו, או זו ליד זו – שמפלס קרקעיתן אינו שווה. עדויות בודדות מרמזות על שלוש מערות, כאשר הכניסה מהראשונה אל התחתונה מתאפשרת ע"י ירידה במדרגות. מכל מקום, הקברים עצמם מצויים במערה התחתונה, היינו בשנייה או בשלישית.

רב ושמואל נחלקו בשאלה זו. אחד אומר שהשם "מכפלה" מעיד שהיא: "שני בתים זה לפנים מזה", ו"כפולה" משמעו – שכפולה היא בזוגות; שאלה שנקברו בה היו איש ואשתו, ואחד אומר שהיא: בית ועלייה על גביו"[45] (ההדגשות – ע"א). רבי רחומאי, המייחס את המערה למקום קבורתו של אדה"ר, אומר: "ושם לו (אדה"ר) ועשה מערה לפנים מערה"[46], היינו – שתי מערות.

הנוסע ר' בנימין מטודילה (1171) שכתב אשר ראו עיניו, מספר: "... וירד אדם למטה במדרגות ונר דלוק בידו, וירד במערה אחת ושם אין כלום, וכן השנייה עד שיבוא אל השלישית, והנה שם ששה קברים..."[47]. ר' בנימין מטודילה מדגיש במפורש שירד בשתי מערות עד שבא אל השלישית, שבה נמצאו קברי האבות. ר' פתחיה מרגנשבורג, שביקר במקום כעשר שנים לאחר ר' בנימין מטודילה, מספר: "... והביא נרות והכניסו (השומר) בפנים וירד במעלות (מדרגות) ... ובא לתוך מערה רחבה מאד ובאמצע המערה פתח בקרקע, והקרקע כולו סלע, וכל המערות הן בחלל הסלע, ועל אותו פתח שבאמצע (המערה הרחבה) מונחים חתיכות ברזל עבים ביותר. ואין אדם יכול לעשות כזה אם לא מלאכות שמים..."[47]. לפי תיאורו זה מתקבל על הדעת שהיו במקום שתי מערות, זו על גבי זו, ואשר הכניסה לתחתונה היתה דרך פתח סגור ב"חתיכות ברזל עבים ביותר", ואילו שם, במערה שמעבר לפתח זה, היו קברי האבות. אף מתיאורו של הנוסע המוסלמי אבן בַּטוטה (1355), מסתבר שהיו שתי מערות: "וכי מפה (מן המערה העליונה) ירדה מחילה (ואין הוא מדגיש מדרגות) אל המערה המבורכת (היינו, מערת הקברים עצמם) ועכשיו היא סתומה. אך למערה העליונה ירדתי בעצמי כמה פעמים"[48]. הנוסע דוד הראובני, שביקר במערת המכפלה בשנת 1523, מספר על הוויכוח שהיה לו עם "שניים זקנים מהשומרים כנסת (מסגד) אברהם, והם היותר חכמים וגדולים וממונים על כל השמורי" (השומרים), בדבר המצבות המצויות במסגד. לאחר שהראובני טען באוזניהם לגבי המצבות (שהוא קורא להן "ציור") שאינן הקברים עצמם, השיבוהו נכבדי המקום, כי אכן הקברים עצמם נמצאים מתחת למרצפת המסגד "והראו לי פתח דלת

45 עירובין נ"ג, א'.
46 זהר חדש, מדרש רות, ע"ש, ב'.
47 ראה: הערה 5.
48 ראה: הערה 12.

המערה בפי הבאר, ויש נר אחד דולק ביום ובלילה בבאר ההיא. והורידו הנר תוך הבאר בחבל וראיתי מפי הבאר פתח דלת כקומת בן אדם, והאמנתי כי היא המערה בודאי..."[49]. תיאורו המפורט של ד' הראובני (וכן המשך תיאורו על ביקורו שם), מבהיר כי אכן היו שתי מערות, זו ליד זו, או אולי זו מתחת זו, ש"דלת כקומת אדם" חוצצת ביניהן. ברם, שלא כבתיאורי הקודמים, ראה ד' הראובני את המערה העליונה לא מבעד פתח שאפשר להיכנס דרכו, אלא דרך פתח צר שהוא כפי "באר", מעין חור שבמרצפת המסגד[50]. הנוסע ר' גרשון ב"ר אליעזר סגל שביקר במקום בש' 1624, מתאר: "ושם ירדתי מ"ו מעלות[51] עד שבאתי אל מערה רחבה ובאמצע המערה יש שער בסלע, ועל השער מונחים חתיכות עבות מברזל וגדולה מאד"[49]. משמע שאף כאן, כבתיאורים הקודמים, אנו מוצאים שתי מערות שביניהם יש "שער בסלע" (כפי הנראה חצוב בתוך הסלע) שהיה עשוי מלוחות ברזל עבים מאד, ודומה תיאורו זה לתיאורו של ר' פתחיה מרגנשבורג (וראה לעיל)[52]. ר' משה ירושלמי מספר (1769): "... והנה רואים בעליל שהמערה האחת לפנים מן השנייה, כי השר של חברון נכנס אל המערה הראשונה והשר מדליק את הנרות בכבודו ובעצמו. וערב ובוקר הוא נכנס ומשאיר שומר ליד המערה שלא ייכנס איש..."[49]. ומסתבר שהמערה השנייה היתה ליד הראשונה ולא פירט ר"מ ירושלמי כיצד נכנס השר של חברון, אם דרך ה"ארובה", או שמא דרך פתח אחר שיכול היה להיכנס דרכו, כיוון, שכאמור, היה הפתח הנמצא בתוך רצפת המסגד צר מכדי שייכנס בו אדם, בלתי אם נער צעיר "בתול", היינו רזה ביותר (וראה להלן: "פתחי המערה").

אף מחקירותיהם של חוקרים, שניסו לעמוד על תוככי המערה[53]. מתברר ללא צל של ספק, כי לפחות שתי מערות נמצאות במקום אשר היו מחוברות זו לזו באמצעות מעבר שבתוך הסלע. ברם, אין בידינו עדות מסייעת לקביעה ברורה אם היה מעבר זה טבעי או חצוב בידי אדם, אם כי ניתן להניח, שבמידה והמעבר היה חסום במעין שער, או דלת, העשויים לוחות ברזל, הרי שהיד שהציבה במעבר זה את שער הברזל בוודאי שנזקקה גם לחציבה בסלע, על־מנת להתאים את המעבר הטבעי לצורת השער שנקבע שם.

המדרגות

כאמור, היתה הירידה אל המערות באמצעות מדרגות, או "מעלות" כפי שכינו אותן אחדים מן המבקרים. וגם אם נבקש להסתמך, לפי העדויות דלהלן, על מספר המדרגות שהובילו מפתח הכניסה אל מערת הקברים עצמה, על־מנת לנסות להבהיר, פחות או יותר, מה הוא העומק עד לקרקעית המערה התחתונה, הרי שיקשה לנו למצוא יסוד מספיק כל־שהוא לקביעת עומק זה.

ר' בנימין מטודילה אינו מציין מספר המדרגות שירד עד שהגיע למערה השלישית, רק אומר: "... וירד אדם למטה במדרגות ... במערה אחת ... וכן השנייה, עד שיבוא אל השלישית ..."[54]. לעומתו מציין ר' פתחיה מרגנשבורג: "והכניסו (השומר) בפנים וירד במעלות וקודם זאת המערה מבחוץ ירדו בחמישה־עשר מעלות, ובא לתוך מערה רחבה מאד ..." ובמערה זו ראה בקרקעית הסלע את הפתח שעליו היו "מונחים חתיכות ברזל עבים ביותר". על ברזלים עבים וגדולים אלה, מעיד גם ר' גרשון ב"ר אליעזר סגל (1624) ומספר: "... ובאמצע המערה יש שער בסלע ועל השער מונחים חתיכות עבות מברזל וגדולה מאד ..."[54]. יש להניח, כי 15 המדרגות שירד ר' פתחיה, עד שהגיע למערה, שבקרקעיתה ראה את הפתח החסום בברזלים, הובילו מן הפתח החיצוני, כיוון שהוא מדגיש: "וקודם זאת המערה מבחוץ", היינו, בטרם עמדו רגליו במערה זו היה עליו לירד 15 מדרגות מן הפתח שמבחוץ.

בהא א־דין אבן עסאכר, המסתמך במרבית תיאוריו על מבנה המערה על דברי כַּעַבּ אל־אחבַּאר (וראה לעיל), מביא את סיפורו של אבו בכר אל־אישכַּאפי המתאר את כניסתו אל תוך המערה, כדלהלן: "ויבואו השומרים אל הסלע אשר בין קבר אברהים אל־ח'ליל (הכוונה למצבתו שבמסגד) לבין קבר איסחאק, ויעקור (אחד השומרים) אריח ממקומו (שבמרצפת המסגד) וירד אחד ושמו צעלוק, והוא איש צדיק וישר ובעל מזג טוב ורך, וארד אנכי עמו ואלך אחריו ונרד שתיים ושבעים מדרגות"[55]. המשך סיפורו של אל־אישכאפי, המתאר כיצד ראה במו עיניו את האבות, כשהם שכובים ולבושים בגדים ירוקים וזקניהם הלבנים מתבדרים ברוח הנושבת ... אך מוכיח על דרך ההגזמה של הדמיון המזרחי והוא הדין גם לגבי המספר של 72 המדרגות, שלא בא אלא על־מנת להפליג בהגזמה כדי להוכיח עד כמה עמוקה היא מערת הקברים...

מאידך מציין ר' שמואל ב"ר שמשון, שביקר במקום בשנת 1210, היינו כשלושים שנה לאחר ר' פתחיה ואומר: "וירדנו כמו כ"ד [24] מעלות במקום צר, אשר אין דרך לנטות ימין ושמאל ... ושם (במערה התחתית) שלושה ציונים..." ולאמיתות דבריו המהימנים הוא מסיים את תיאור ביקורו במקום, כי "חותם מלך ירושלים

49 ראה: הערה 5.

50 ראה: ונסאנט, "מערכת הקברים של האבות".

51 בדבר מספר ה"מעלות" – המדרגות, נעמוד להלן.

52 המוזר שבתיאורו של ר' גרשון ב"ר אליעזר, אשר ביקר במקום כמאה שנים לאחר ביקורו של ד' הראובני, שאין ר' גרשון מזכיר כלל "באר" או "ארובה", שדרכה רק ניתן היה לראות את המערה העליונה, ואשר כמעט ואי אפשר להיכנס דרך פתח זה מחמת צרותו, ועלה בידו להיכנס לפנים המערה לאחר שירד במעלות – מדרגות. וראה הערה 51.

53 האדריכל האיטלקי פיירוטי (1856); החוקר קפ' קונדור מפמליית הנסיך מווילס (1882); הארכיאולוג הכומר ל"א ונסאנט (1922).

54 ראה: הערה 5.

55 ראה: הערה 12.

"כנגד מערת המכפלה שלמטה, יש מערת מכפלה למעלה, שהיא מכוונת כנגדה".
הרדב"ז

(ג'והן דה בריאן) בידי לעדות מכתב זה"[56]. ר' יעקב ב"ר נתנאל הכהן (מן המאה ה־13), מציין: "כי ירידה גדולה היא" ואף צרה משום ש"לא ייכנס (היורד) כי אם יחידי עם הנר ..."[56]. ואין ר' יעקב ב"ר נתנאל מציין מספר למדרגות ואף לא, אם בכלל היו מדרגות, אלא רק שירידה גדולה היא וצרה. ר' גרשון ב"ר אליעזר סגל (ראה לעיל) כותב במפורש: "ושם ירדתי מ"ו [46] מעלות עד שבאתי אל מערה רחבה". ולא ציין אם היתה זו המערה העליונה או התחתונה, האחרת. ברם, מספר זה של 46 מעלות, תמוה ביותר ויש אולי להניח, שהאותמ' ב"מ"ו מעלות", אינה אלא שיבוש מהאות ט', ובצורת הכתב העברי מאותה תקופה דומות ה־מ' וה־ט' וזו לזו. אם נסתמך על הנחה זו, הרי שר' יעקב ב"ר נתנאל הכהן ירד ט"ו מעלות, היינו 15 מדרגות, ומספר זה חופף לעדותו של ר' פתחיה מרגנשבורג (עיין לעיל).

חמש־עשרה מעלות אלו של ירידה לפנים המערה, חוזרות גם באגדת עם המספרת על עשרה תלמידי חכמים יהודים, שנצטוו בפקודת הפחה לירד לתוך המערה על־מנת להתפלל שתיפסק עצירת הגשמים אותה שנה, וכך מסופר: "... וירדו חמישה גרם המעלות ואמרו ספר ראשון שבתהלים בכוונה גדולה ובקול מר. ואחר־כך שלחו את השמש לראות אם נתקדרו השמים בעבים. וילך וישב אליהם לאמר: עוד השֶׁמש זורח כימי קיץ. וירדו עוד חמישה מעלות ואמרו ספר שני בסדר הראשון. וישלחו לראות, ובא ואמר: עוד השמש על הארץ. וירדו עוד חמישה מעלות ואמרו ספר שלישי – וישלחו לראות. אז חזר השמש ואמר להם: כבר נתקדרו השמים בעבים והתחיל הגשם לירד. מיד עזבו את כוונת הגשם להפוך על כוונת הגאולה וטרם התחיל לכוון (כמסתבר – המשכת הירידה והתפילה) כמעט רגע, באה פתאום רוח סערה מתוך המערה בקול רעש גדול ודחפם לחוץ בכוח גדול כרגע ..."[57].

החוקר קונדור מפמלייתו של הנסיך מווילס (1882) מציין כי עומק המערה, כפי שנראה להם מן הפתח הצר שבמרצפת המסגד, היה כ־15 רגל. קירותיה של מערה זו היו ניצבים, כ"א מהם 12 רגל, ובצד דרום־מזרח ראו כעין דלת רבועה המובילה למערה אחרת[58]. ואילו החוקר, ל"א ונסאנט (1922) קובע, שגובה חללה של המערה הוא כשלושה מטרים, ויחד עם עובי התקרה של אותה מערה, היינו הסלע שעליו מצוי משטח המרצפת של המסגד, מגיע העומק ל־4.25 מ'[59]. מסתבר איפוא שאומדנו של הקפטן קונדור שנעשה ממרצפת המסגד ומטה תואם למדידתו של החוקר ונסאנט. עכ"פ, עומק זה של כ־4.25 מ' – 15 רגל לערך, מתאים פחות או יותר למספר של 15 המדרגות. לפיכך, הן ממרבית העדויות והן ממדידות החוקרים, אפשר לקבל את הסברה, כי הירידה עד לקרקעיתה של המערה העליונה היא ב־15 מדרגות, שגובהה של כ"א מהן הוא בקירוב ל־30 ס"מ, ואילו המעבר עצמו הוא צר כדי מעבר לאיש אחד בלבד. גירסתו של ר' שמואל ב"ר שמשון, שירד כ"ד [24] מעלות עד שהגיע למקום שראה "שם שלושה ציונים", נותנת מקום להשערה, כי הירידה מקרקעית המערה העליונה למערה השנייה שלידה, או שמתחתה, היתה דרך עוד תשע מדרגות. היינו – לאחר שירד ב־15 המדרגות עד לקרקעית המערה העליונה, ועבר דרך הפתח שבין המערות, הוסיף לרדת עוד 9 מדרגות עד שהגיע לקרקעית המערה השנייה, שבה ראה "שלושה ציונים". אולם, כאמור, אין זו בלתי אם השערה, בפרט שעוד שלושים שנה לפני ביקורו של ר"ש ב"ר שמשון מציין ר' פתחיה מרגנשבורג, שעל אותו פתח שבין המערות "מונחים חתיכות ברזל עבים ביותר, ואין אדם יכול לעשות כזה אם לא מלאכות שמים ...".

ברם, נשאלת השאלה: איה הן 15 מדרגות אלו המובילות אל המערה הראשונה, ואיזה הוא הפתח שדרכו יכול אדם להיכנס בתוכו, במלוא קומתו, ולירד במדרגות? אותו פתח המצוי עד היום פתוח במרצפת המסגד, אשר דרכו הציץ ומדד החוקר ל"א ונסאנט, ויתכן אף קפ' קונדור, את המערה העליונה, אינו אלא כפי "באר" או "ארובה", כמוזכר לעיל, והוא צר ביותר ואינו משמש בלתי אם להורדת נר דולק, או מנורה (של שמן) ע"י חבל, אל פנים המערה (וראה להלן), או להורדתו של "כומר ערבי שיורידוהו בתוך תיבה, פעם אחת ביום, להדליק שמה נרות והוא לא יגע בקרקע ..."[60]. או להורדת נער צנום "כאשר ירצו לקחת המעות (שהיו המבקרים זורקים דרך אותו פתח לפנים המערה), משם, משלשלים בחבלים נער קטן בתול אל תוך המערה ולוקח המעות ועולה"[61].

פתחי המערה

מעדויותיהם של ר' בנימין מטודילה, ר' פתחיה מרגנשבורג ור' שמואל ב"ר שמשון, ניתן להניח שנכנסו לפנים המערה דרך פתח שאדם יכול היה לעבור דרכו במלוא קומתו. הסופר המוסלמי עלי הח'רתי (1172) כותב שקרא בספר אחד, כי בזמן שהיה המסגד עוד בידי הצלבנים (לפני שנת 1099), הצליח אבו בכר אל־אישכאפי לשחד את אחד השומרים, "הרים את טבלת האבן שעל פי המערה ברצפת ה'חָרָם', ובקחתו אתו נר ירד עמו ..."[62]. אם נסתמך על עדות מוסלמית זו, הרי שר' בנימין ור' פתחיה ור' שמואל הנז', נכנסו דרך אותו פתח שברצפת המסגד, לאחר שהורם האריח המכסה אותו ומשם ירדו במדרגות. אולם אין הם מזכירים

56 ראה: הערה 8.

57 ר' משה ריישר, 'שערי ירושלים' – "אגדות חברון" (שער שביעי). – אם כי אין באגדת עם משום משקל כעדות שבכתב, בדומה לתיאור רשמי ביקור, מצאנו לנכון להביאה מתוך ההנחה, שביסוד כל אגדה יש גרעין של אמת עובדתית, ונראה כי 15 המעלות הן אמת עובדתית אם נשווה זאת לשאר העדויות.

58 ראה: הערה 24.

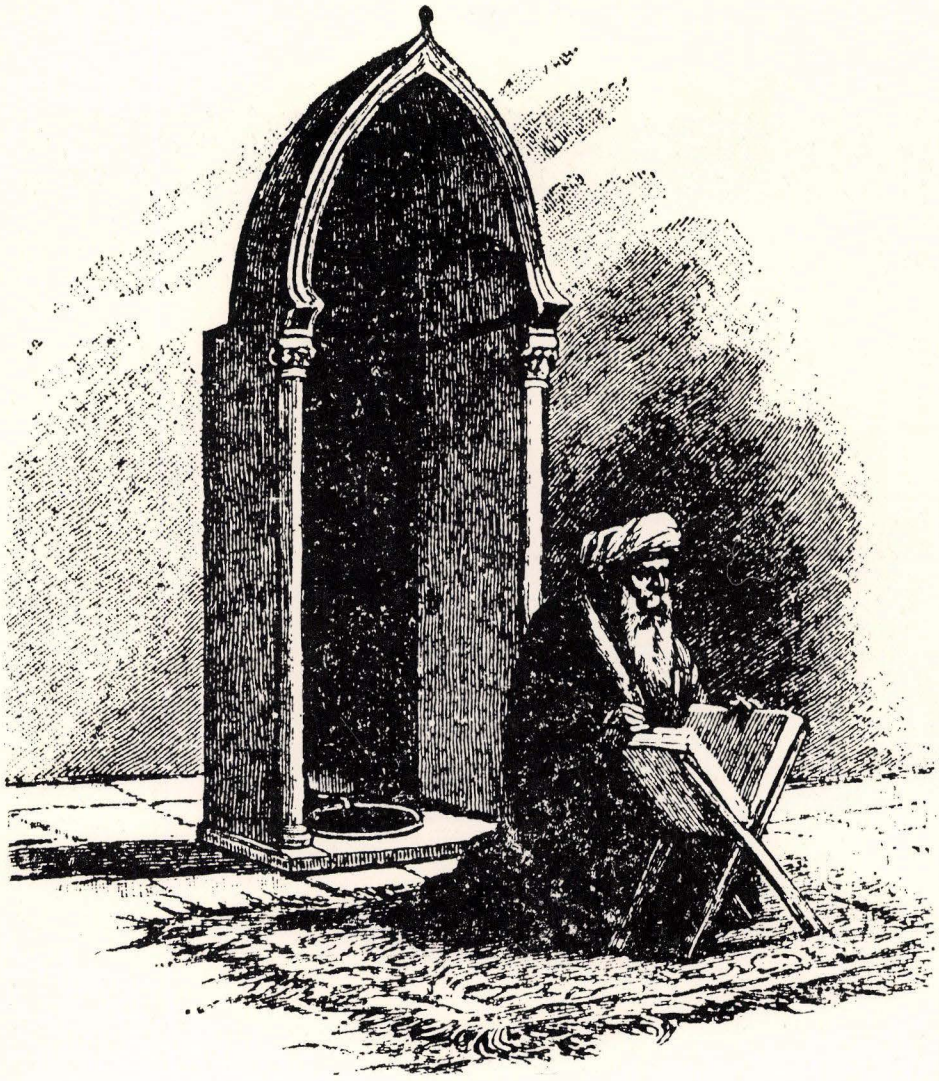
59 ראה: הערה 50.

60 ר' שאול הורנשטיין, 'גבעת שאול', וראה: "אגדות חברון" (שער ששי).

61 ר' עובדיה מברטנורא, וראה: הערה 5.

62 ראה: הערה 12.

שומר הפתח אשר ברצפת המסגד, ציור משנת 1870, לערך

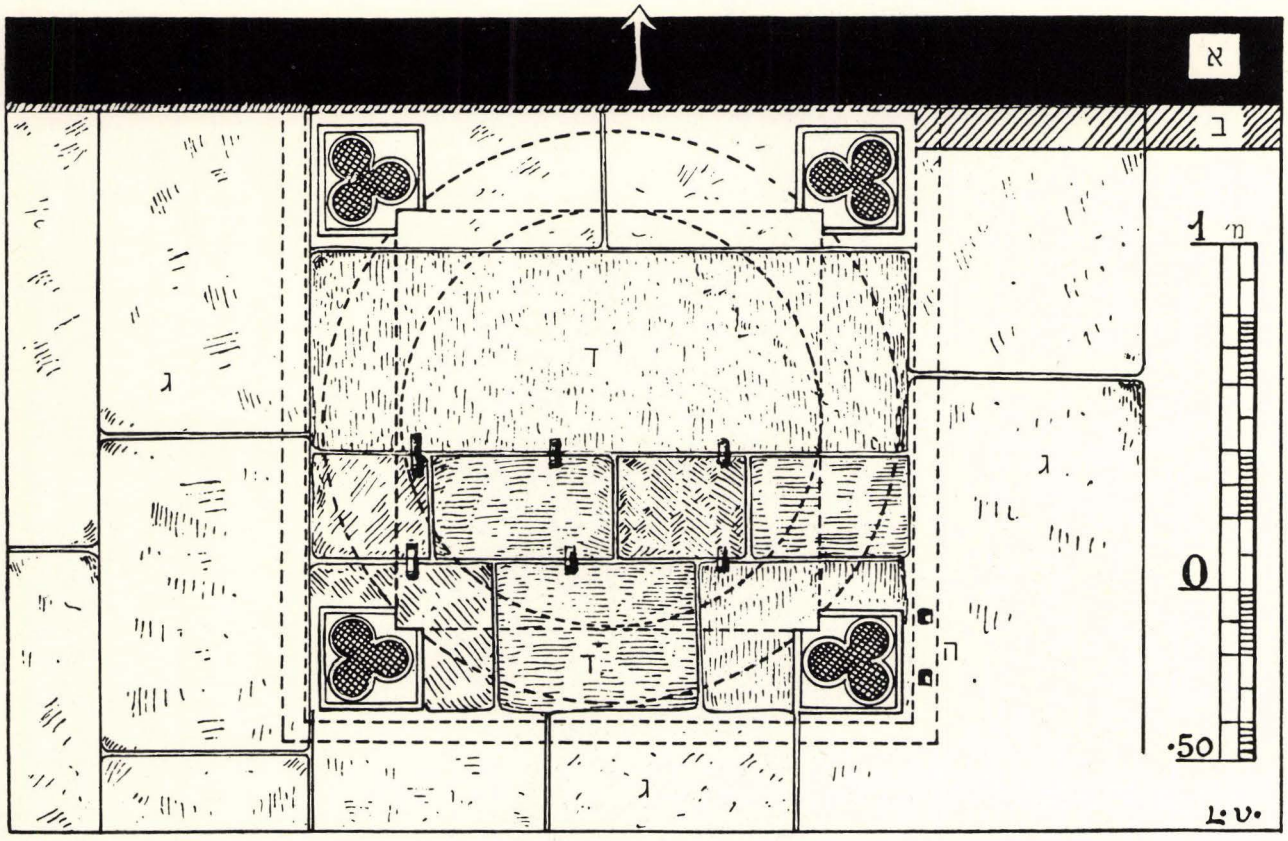

את עניין הרמת האריח מתוך הרצפה, וקשה להניח שלא היו מזכירים עניין זה, מאחר שצורת המסתורין שבו בוודאי שהיתה באה לידי ביטוי בתיאוריהם. מאידך, ר׳ יעקב ב״ר נתנאל הכהן (מן המאה ה־13), שנכנס למערת המכפלה ״בחזקת תועה״ (כלומר, שחשבוהו לנוצרי), כותב במפורש: ״... ואומרין לתועין: אלו הן (הקברים של) אברהם, יצחק, יעקב, שרה, רבקה, לאה ושקר הוא, כי יש כותל גדול חזק בסיד וחרסים בין הקברות חדשות (היינו, המצבות במסגד) (ל)בין שער של מערת המכפלה ואין להם רשות לפתוח אותו, כי פעם אחת פתחו הכומרי׳(ם) (והכוונה לשיח׳ים הממונים על המסגד) חלון קטן שבו, ויצא הרוח והמית את כולם וסתמו אותו חלון. והאבן שהוא קרוב לשער, שלמה המלך בנה אותו״. מדבריו משתמע שהיה פתח, מעין שער, שהיה ליד הכותל הקדום, הבנוי אבני גזית עוד מתקופת ״שלמה המלך״[63].

דוד הראובני שביקר במקום בשנת 1523, מספר: ״והראוני פתח דלת המערה בפי הבאר (שברצפת המסגד) ויש נר אחד דולק ביום ובלילה בבאר ההיא, והוריד הנר תוך הבאר בחבל. וראיתי מפי הבאר פתח דלת כקומת בן אדם, והראוני פתח הדלת (הפתח השני שברצפת המסגד) והיה סגור באבנים גדולות (אריחים) ועופרת ולא יוכל שום בן אדם להסיר הבנין הזה״. ברם, הנוסע המוסלמי אבן בַּטוטה (1355) מתאר: ״... וכי מפה(?) ירדה מחילה אל המערה המבורכת ועכשיו היא סתומה״, ולא פירש מאין התחילה מחילה זו ״אל המערה המבורכת״, אלא

63 לפי ר׳ אישתורי הפרחי נלקחו אבני מערת המכפלה מהר הבית ״ ... ומקובל שהוא מבניין שלמה המלך״ (׳כפתור ופרח׳, הוצ׳ הרא״מ לונץ, ירושלים 1896, 300).

תרשים של מקום הפתח והאריחים האוטמים אותו. א — הכותל הדרומי־המזרחי העתיק; ב — תוספת מתקופת הממלוכים; ג — אריחים קדומים; ד — אריחים חדשים מחוזקים בווי־ברזל גדולים; ה — סגירה קדומה (עפ״י ונסאנט, 1922)

שהוא מוסיף ואומר: ״אך למערה העליונה ירדתי בעצמי כמה פעמים ...״. יתכן אולי ועדותו של אבן בטוטה מתייחסת לפתח שבמרצפת המסגד, אשר הראובני מצאהו סגור באריחי־אבן גדולים עם ווי ״עופרת״, אולם אין זה מן הנמנע לשער, שכניסתו של אבן בטוטה לא היתה דרך אותו פתח שני הנמצא במרצפת המסגד, אלא במקום אחר, כפי שמעיד ר׳ יעקב ב״ר נתנאל הכהן, היינו דרך שער שבכותל המסגד, אשר נסתם בחרסים ובסיד עוד לפני ביקורו של ר׳ יעקב ב״ר נתנאל.

על אותו פתח המצוי עוד היום מעידים גם: ר׳ גדליה מסמיאטיטש (1700): ״במערה יש למעלה ארובה כדי שיאיר היום לתוך המערה, ודרך ארובה זו מורידין הישמעאלי׳(ם) הנר עם שמן להדליק תמיד כל השנ׳(ה) כולה ...״; ר׳ בנימין ״השני״ (1847), המספר: ״... דרך שני החלונות הקבועים בתחתית הבתים (הכוונה למצבות שבמסגד) יראה (המסתכל) את פנימית המערה ...״; ר׳ שמואל דאלהינאוו (1849): ״... רק דרך חור ברצפת הבית יורידו נרות דולקות להאיר שם תמיד ...״, וכן יעקב אפנדי שאול (1896), שהתחפש כמוסלמי וראה ״באר עמוקה״, שהוא עצמו זרק אל תוכה את בקשתו שרשם בפתק.

לסיכום ניתן לומר, כי אותם חורים או ״ארובות״ המצויים ברצפת המסגד, אשר אחד מהם מכוסה באריחי־אבן גדולים ומחוזק בווי ברזל, לא היו הפתחים למערה עצמה, ויש לקבל את הנחותיהם של החוקרים קונדור וונסאנט המשערים, כי היה פתח אחר, בכותל ה״חרם״, אלא שהוא נסתם ונבנה ״בסיד וחרסים״ כעדותו של ר׳ יעקב ב״ר נתנאל הכהן. מן הראוי להביא כאן מדבריו של קפ׳ קונדור הכותב: ״למערה שלושה מבואות במסגד. שניים סתומים באבנים ולאחד יש פה כפי בור, כעין ארובה, שדרכה משלשלים מנורה לפנים המערה. לא מארובה זו ולא מיתר שני החורים שבמסגד, המכוסים באריחי אבן, אפשר להיכנס למערה כמו דרך פתח. אם באמת היה מבוא למערה מחוץ ל׳חרם׳ או מתוך החצר, נראה איפוא שפתח זה נסתם ע״י קיר״[64]. בדומה לזאת מסכם אף ל״א ונסאנט שחקר במקום חקירה יסודית וממושכת והוא סבור, כי הפתח הקדום היה במקום שכיום מצוי המבנה שעל מצבת יוסף, שאינו אלא תוספת מאוחרת לבניין המסגד הקדום, ולא בא ״קבר יוסף״ אלא להסוות ולהסתיר מקום

64 ראה: הערה 24.

הפתח הקדום. ונסאנט מביא בפירוט את תיאורו של הקולונל מיינרצהגן, שנכנס למקום עם הכיבוש הבריטי (1917) ובמקרה נכנס דרך דלת (שגובהה היה כ־1.20 מ׳) שהיתה פתוחה בצלע המצבה ע״ש אברהם ודרכה ירד במחילה־מנהרה חצובה בסלע, ולא במדרגות, והגיע אל מערה ובה אף ראה מעין מצבה. ברם, כאשר חזר למקום אח״כ עם החוקר מקאיי, לא יכול היה למצוא אותה דלת נסתרה ושיחזור המראה שראה בש׳ 1917 נעשה לפי זכרונו בלבד[65]. אין זה מן הנמנע לשער, כי דלת נסתרת זו היא פתח שדרכו יכול היה אדם להיכנס אל פנים המערה העליונה, כשם שאין להוציא מכלל אפשרות, כי הפתח המכוסה עוד כיום באריחים המחוזקים בווי ברזל, עשוי היה אף הוא לאפשר כניסת אדם למערה במלוא קומתו ולירד שם במדרגות לקרקעית המערה העליונה.

החור שבכותל

בכותל הדרומי־מזרחי של המסגד, ליד המדרגה הרביעית, מצוי פתח קטן, מעין חור, הידוע מאז המאה ה־15 כמקום שבו הותר ליהודי חברון לבוא ולהתפלל דרכו אל קברי האבות שבמערת המכפלה. המסורת היהודית, ואף המוסלמית, ייחסה לחור זה שהוא מתמשך ומגיע עד לפנים המערה, היינו עד לקברי האבות. החוקר ל״א ונסאנט (וראה לעיל) מסביר, כי חור זה אמנם חודר דרך כל עובי הכותל (כ־2.25 מ׳) הבנוי אבני גזית והוא קשור, מתחת לרצפת המסגד, לחור הסתום באריחי־אבן ובווי ברזל אשר במרצפת המסגד. מסתבר, שאכן יש יסוד לאותה מסורת, ברם, החור עצמו מגיע עד למערה העליונה, שבתקרתה מצוי החור הסתום (ועיין לעיל).

על חור זה כתבו וסיפרו רבים מן המבקרים היהודים שהגיעו לחברון ואף מבקרים מוסלמים ונוצרים. לראשונה אנו מוצאים עדות על אותו חור שבכותל אצל ר׳ משולם בכמ״ר מנחם מוולטארה, איש פלורנצי, שביקר במקום בשנת 1481 לערך, המספר: ״... ועשו שם חלון קטן שמשם מתפללין היהודים ...״[66]. שבע שנים לאחריו, לערך, מספר ר׳ עובדיה מברטנורא: ״... וחלון קטן יש מחוץ לחומה אשר על גב המערה, ואומרים שהחלון ההוא יורד למטה נגד קברו של אברהם אבינו[67]. ושם ניתן ליהודים להשתטח ולהתפלל נוכח החלון ההוא״[66]. ר׳ משה בסולה, הנודע בשם ״הנוסע האלמוני מליוורנו״, שביקר במקום בשנת 1522 לערך, כותב: ״... וקרוב לשער אחד[68], שהוא סמוך לבית השר (פתח חברון המוסלמי), יש חור ששם מתפללים היהודים. אומרים שהוא מגיע עד תוך המערה״[66]. ר׳ גרשון ב״ר סגל (1624) כותב: ״... שם חלון קטן אשר הולך מתחת לארץ עד האבות ...״. ואילו הקראי שמואל בכ״ר דוד יעמש׳ל (1641) מספר, כי בעבור הזכות שניתנה ליהודים להתפלל במקום זה: ״יקחו (המוסלמים) מאיש יהודי מ״ב כספים פחות רביע, ובעבור זה ירשו ליהודים ללכת למקום המיוחד להם, כנגד החור אשר בכותל המערה, ומתפללין שם בלי פחד״[66]. גם ר׳ משה ירושלמי מעיד, כי ״אנשי חברון (היהודים) משלמים מכס (מס) לכל השנה והם יכולים לילך למערת המכפלה ולהתפלל שם כל אימת שהם רוצים״[66]. ר׳ גדליה מסמיאטיטש (1700) מתאר את החור כדלהלן: ״ויש נקב אחד בצד אחד והוא כמו שאדם נוטל אבן אחת מן הכותל ונשאר נקב בכותל, כדמיון זה הוא הנקב הנ״ל, אבל הנקב הוא עמוק שאין יד אדם מגעת לסוף עומקו של הנקב. ויש לנו קבלה איש מפי איש, שהנקב קטן הנ״ל הוא מגיע עד תוכה של המערה, ולכן אנו עומדים אצל הנקב הנ״ל ושם אנו מתפללין ...״[66]. ר׳ מנחם מנדל מקמיניץ, שביקר בחברון כמה חודשים לאחר פוגרום 1834, מספר: ״... ונמצא שם חור בכותל אל המערה ומנהגם (של יהודים) לכתוב על קלף איש איש נגעי לבבו ומשליך שם בחור״[66]. דר׳ אליעזר הלוי (1838), מזכירו ויד ימינו של משה מונטיפיורי, מזכיר אותו חור שבכותל וכן ר׳ משה ריישר (1850). מרדכי בן הלל הכהן (1890) כותב: ״ועל דיברת אנשי המקום, החור הזה נוקב ויורד אל תחתית המערה, ולכן ישלח המון המאמינים פתקאות דרך החור הזה אל ישני חברון״[66].

כאמור, ידוע לנו על אותו חור שבכותל לערך ממחצית המאה ה־15, לפיכך יש להניח, כי לפני כן לא היה אותו חור מצוי שם ואילו המבקרים היהודים הורשו לבקר בפנים המסגד עצמו (וראה לעיל). אולם ייתכן גם כי אותו חור נעשה עוד לפני מחצית המאה החמש־עשרה. המעניין בדבר הוא, כי תחילה היו מרשים ליהודים לעלות חמש מדרגות, באותו גרם מעלות שליד הכותל המזרחי, מאחר שהחור היה בהישג יד של אדם העומד על המדרגה הרביעית. ר׳ שמואל דאלהינאוו (1849) כותב: ״מחוץ לחומת הבנין מניחים (ליהודים) לבוא עד מדרגה החמישית מהמעלות המובילות אל החצר, ושם מקום לשפוך שיח תפילותינו״[66]. את המדרגה החמישית מזכיר גם הרא״מ לונץ[69]. אולם לאח״כ, וייתכן בעבור תשלום מס גבוה יותר ... הורשו היהודים לעלות עד למדרגה השביעית ולא עוד.

הרוח הנושבת

ל״א ונסאנט כותב, כי בשעה שערך את מדידותיו במערה העליונה, דרך הפתח שבמרצפת המסגד, נוכח שבמערה זו נושבת ״מערבולת של רוח פרצים, שלפעמים היא חזקה״. ברצותו למצוא את כיוון הרוח, לא עלה הדבר בידו והוא מעלה את ההשערה

65 ראה: הערה 50.

66 ראה: הערה 5.

67 למעשה נמצא ציר החור כנגד המצבה של יצחק.

68 השער הדרומי־מזרחי שנהרס בפקודת הממשל הצבאי בשנת תשכ״ט.

69 ר׳ יהוסף שוורץ, ׳תבואות הארץ׳ בהוצאת הרא״מ לונץ, ירושלים 1900, תוספת העורך, תפ״ו.

בדבר הימצאותו של פתח בצד דרום, ונראה שנשיבת הרוח מורה גם על קיומו של פתח דומה איזה שהוא בקיר שממול. אותה רוח שנשבה בחללה של המערה העליונה, עירבלה את ערימת הפתקאות שכיסו את רצפת הסלע של המערה, ואף הפריעה במידת מה למדידת עומקה של המערה.

על רוח חזקה זו, הנושבת בחללה של המערה יש בידינו עדויות רבות. ר׳ פתחיה מרגנשבורג מספר ״ורוח סערה יוצא מבין הנקבים (של הפתח המוביל למערה התחתונה) שבין ברזל לברזל ולא היה יכול לבוא בגרות שמה ... וכשהיה שוהה על פי המערה, היה רוח סערה יוצא ומשליכו לאחוריו...״[70]. גם ר׳ גרשון ב״ר אליעזר סגל מספר: ״... ומשם (מאותו שער שעליו היו ׳מונחים חתיכות עבות מברזל׳) יצא רוח גדולה, אשר אי אפשר לבוא שמה עם נר או אבוקה, ואף אי אפשר לאדם לעמוד שמה חצי רבע שעה מרוח הגדול, כי חלשות לאדם היא״. סיפורו של ר׳ יעקב ב״ר נתנאל[71] מאשר עניין הרוח החזקה שנשבה מפנים המערה, שהיתה כה חזקה עד שהמיתה כל אלה שעמדו שם והיו נאלצים לסתום אותו פתח שפתחו הכמרים בכותל המערה. גם סיפורו הדמיוני של אבו בכר אל־אישכאפי (וראה לעיל) אינו מתעלם מהרוח שנשבה במערה אשר הניעה את זקניהם הלבנות של האבות, שהיו שכובים בקברותיהם ... ואילו סיפורו של ר׳ שלמה ריישר על אותם עשרת תלמידי החכמים שירדו לפנים המערה להתפלל נגד עצירת הגשמים, מספר אודות רוח הסערה הפתאומית שבאה מתוך המערה בקול רעש גדול, אשר דחפתם החוצה בכוח גדול[70].

רוח פרצים זו הנושבת תמיד בחללה של המערה, או המערות, מעלה את ההשערה, כי אין המערות אטומות לחלוטין ויש בין מערת המכפלה לבין מערות אחרות קשר כל־שהוא, אם בצורת מחילות תת־קרקעיות, או מערות־משנה קטנות, או אולי בורות או בארות הנמצאים בקרבת מקום. קשר זה של מחילות תת־קרקעיות אינו ידוע לנו, אולם ניתן לשער כי הוא קיים, וזאת לאור הסיפורים והאגדות שנרקמו במשך הדורות. ר׳ משה ב״ר מרדכי בסולה מספר, כי בביקורו בקבר ישי אבי דוד, ״יש חלון קטן שהולך במערה. אומרים שפעם אחת השליכו בו חתול ויצא מן החור שבמערת המכפלה, ויש ביניהם כחצי מיל ...״. ואילו הקראי משה ירושלמי בכ״ר אליהו הלוי, שביקר בחברון בשנת 1655 לערך, מספר על קבר ישי אבי דוד שעל ההר: ״וראינו שיש חור אחד במערתו (של הקבר) ואומרים שאם ישלח עוף אחד דרך החור יצא ממערת המכפלה״. על סיפורו של ר״מ בסולה חוזר גם דר׳ אליעזר הלוי (1838) ומספר: ״אם איני טועה, נגד חברון, בראש ההר, קבורת ישי אבי דוד, עם בנין נאה, ויש חלון קטן שהולך למטה במערה. אומרים שפעם אחת השליכו בו חתול ויצא מן החור שבמערת המכפלה ...״

אמנם, בכל הפעמים מוצאים אנו ״אומרים״, היינו, שהיו מספרים על מקרה שכאילו קרה בזמן מן הזמנים, ויותר מאשר סיפור אגדה אין בכאן[72]. ברם, מעשה שהיה, שמביאו ר׳ משה ריישר[73], מספר: ״מעשה, זה שבע שנים (היינו בשנת 1843 לערך), בוקר אחד באו הישמעאלים לפני היהודים ואמרו, כי פתאום שמעו קול רעש גדול מאד, קול נהמת אריות, בא מתוך מערת המכפלה. חיל ורעדה אחזתם ונפלו כולם על פניהם ארצה עד בוש כשעה אחת ...״. מתיאור זה מתקבל הרושם כאילו היה רעש אדמה, אולם לא כן הוא ולא ידוע לנו על רעש אדמה שפקד את הר חברון באותה שנה, וכן עצם פנייתם של המוסלמים ליהודים בדבר רעש זה, שבקע רק מתוך המערה, ואשר יושבי חברון היהודים לא שמעוהו, מלמד שאכן רק הנמצאים במסגד שעל המערה שמעו אותו רעש מוזר. מעניין הדבר, שערביי חברון הוותיקים יכולים לספר, שמפעם לפעם שומעים הם בלילות קולות רעש בוקעים מתוך האדמה.

במידה שנתייחס לסיפורים ולמעשיות אלו, על אף היותם נשמעים כאגדות עם, כי יש ביסודם גרעין של אמת, הרי שניתן לשער, כי בתוך שכבות הסלעים שבמעבה האדמה מצויות מערות רבות ומעין מחילות תת־קרקעיות מקשרות ביניהן. לפיכך, עלול זעזוע כל־שהוא באחת מן המערות, כגון נפילת גוש אדמה או סלע, לגרום לרעש גדול המתגלגל ומדרדר ומהדהד ממערה למערה וממחילה תת־קרקעית אחת למשנהה. השערה זו יכולה להסביר, איפוא, את ההשערה, כי הרוח הנושבת במערת המכפלה חולפת ובאה דרך מערות אחרות או מחילות תת־קרקעיות המחוברות זו לזו, ומספיק משב אוויר באחת מן המערות, ואפילו המרוחקות מן המערה, שלפתע יפרוץ ממערת המכפלה, מן המערה התחתונה אל העליונה, משב רוח חזק, שלפי התיאורים והעדויות היה לפעמים כרוח סערה גדולה.

הגנוז במערה

כבר עמדנו לעיל על המנהג, שהיה מקובל מאות בשנים, לזרוק אל פנים המערה – תחילה דרך החור המצוי במרצפת המסגד ואח״כ, משלא הורשו היהודים להיכנס לפנים המסגד, דרך החור שבכותל הדרומי־מזרחי – פתקאות שעליהן היו רושמים את צערם ומשאלות לבם מאת ״ישני המערה״. ר׳ משולם בכמ״ר מנחם מוולטארה, איש פלורנצי מוסיף: ״ולשם (לחור) זורקין מעות ומיני בושם לתוך המערה הנז״. ר׳ עובדיה מברטנורא מציין: ״והבאים להשתטח שם מן הישמעאלים מנדבים מעות ומשליכים תוך המערה דרך הארובות ההן[74], וכאשר ירצו לקחת המעות משם, משלשלים בחבלים נער קטן בתול אל תוך המערה, ולוקח המעות ועולה״. והוא מוסיף כי ״כך סיפרו לי קצת

70 ראה: הערה 5; וכן ראה הערה 47.

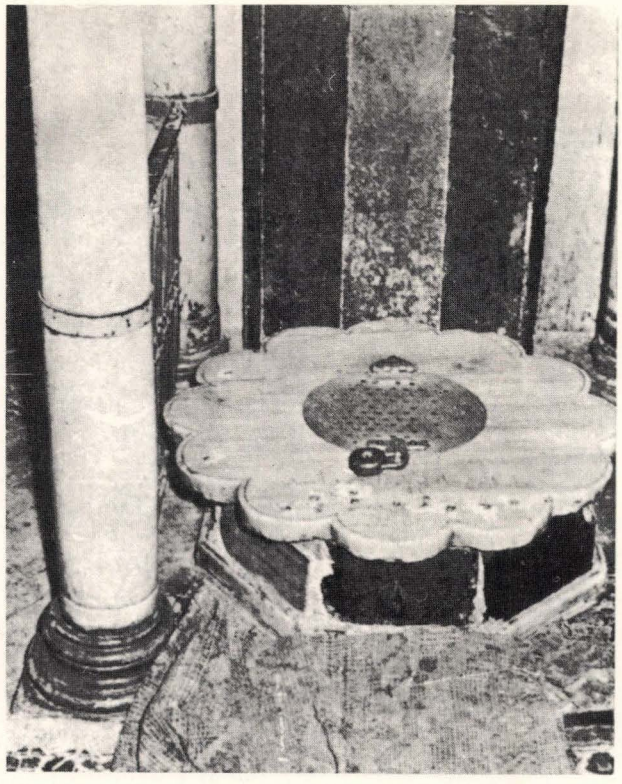
71 ראה: הערה 5.

72 וראה גם ״מעשה בתרנגול״ (שער ששי).

73 ר״מ ריישר, ׳שערי ירושלים׳ (שער ששי).

74 קודם לכן כותב ר׳ עובדיה רק על ״ארובה״ אחת ולא על שתיים.

הפתח למערה, מתחת לאפיריון אשר במסגד (עפ"י ונסאנט, תצלום משנת 1922)

היהודים שם". ר' מנחם מנדל מקמיניץ מספר: "ומנהגם (של היהודים) לכתוב על קלף איש איש נגעי לבבו ומשליך שם בחור". ועוד אחרים מעידים על מנהג זה של משלוח בקשות בפתקים ואף על קלף לפנים המערה[75]. והיו שחששו שמא לא יגיעו הפתקים לתעודתם, לפיכך היו נשים צדקניות נותנות לשמש הערבי של המסגד שכר מיוחד, כדי שיכניס את הפתקים שלהן בתוך החור הנמצא בתוך המסגד[76].

על ערימות פתקים אלה מסרו אף החוקרים קונדור וונסאנט, ואין ספק שעד היום מצויים בקרקעיתה של המערה העליונה רבבות פתקים, אם של נייר ואם של קלף, כשהם מגוללים ומקופלים ואוצרים כ"א מהם "איש איש נגעי לבבו". יש להניח כמו־כן, שמערבולת הרוח הנושבת בפנים המערה, גלגלה ו"הורידה" הרבה מאותם פתקים למערה השנייה, ואף קרקעיתה של זו, מערת הקברים, מכוסה בשכבה של פתקים רבים.

נוסף לפתקים, מעות, בשמים, וכד', שנאגרו ונאספו בתוך המערות, אנו מוצאים, לפי עדותו של ר' בנימין מטודילה (1171), שראה במו עיניו במערה השלישית, "חביות הרבה מלאות עצמות מישראל, שהיו מביאים מתיהן בימי ישראל, כל אחד עצמות אבותיו, ומניחין אותם שם, עד היום הזה". עדות זו מעלה השערה, כי אכן היתה מערת הקברים המקודשת בקברי האבות, מקום מנוחתם של רבים רבים מבני ישראל. יש להניח, כי עוד מתחילת הכיבוש המוסלמי היה בית עלמין יהודי בחצר שמעל מערת המכפלה ולידו בית כנסת יהודי[77]. עדותו של הנוסע הפרסי־המוסלמי נאצר ח'וסראו המתאר, כי "במקום שהקרקע מתחילה להיות שטוחה (מחוץ לכתלי המסגד ובמקום שאין היא מרוצפת) נמצא בית קברות גדול" (ועיין לעיל), אך מסייעת להנחתנו זו, ואילו העדויות הרבות שהבאנו על חשיבות הקבורה בחברון והזכות להיקבר ליד "אבות עולם", כדי שניתן יהא לומר על הקבור שם "מנוחתו עם אבות עולם", וכן עדותו של ר' פתחיה מרגנשבורג על אותו זקן שחיכה למותו ולקבורתו בקרבת מנוחתם של אבות עולם; כל אלה נותנים מקום להשערה, כי כחמש מאות שנה היה בית העלמין היהודי מצוי בחצר שליד המסגד. אולם מאחר שבית העלמין היה מוגבל בשטחו, ומאידך רבים היו הבאים להיקבר שם והמשלחים מתיהם לקבורה שם[78], לא הספיק שטחו לכל המתים והיו "שומרי קברי האבות" נאלצים להוציא את עצמות הקבורים משכבר ולהכניסן לתוך כדי־חמר – "חביות", כפי שמכנה אותן ר' בנימין מטודילה – שתעשייתם היתה בחברון עוד מימים קדומים. לאחר שהיו מטמינים את עצמות המת בכד, יש להניח שהיו סותמים הכד, כמקובל, ואולי אף רושמים או חורתים שם המת על הכד, ומשלשלים הכד אל פנים המערה התחתית, וכך נתפנה המקום שבבית העלמין לקבורתם של אחרים, שבאו, או הובאו, להיקבר במקום מקודש זה.

כאמור, אין זו בלתי אם השערה המסתמכת על "פירורי" עדויות שונות ומתקופות שונות, אולם אין להוציא מכלל אפשרות, כי "גניזה" זו, של כדי קבורה רבים, מצויה בפנים המערה התחתית, המערה ששם קבורים שלושה האבות ושלוש האמהות.

השערה זו, לרבות ההשערות וההנחות האחרות שהעלינו לעיל, יכולה להתברר אך אם תעשה חקירה יסודית בתוככי המערות, ולשם כך אין דרך בלתי אם להיכנס פנימה, לחדור למערה העליונה וממנה אל השנייה, זו שסמוכה לה או המצויה מתחתה, ואולי אף לשלישית. איסור הכניסה למערה, שמקורו במסורת המוסלמית, הוא הוא המונע אפשרות חקירה יסודית של תוככי המערות והמצוי בהן. איסור זה הוא כה מקודש בעיני המוסלמים, עד שהוא בחזקת "טאבו". בשנת 1260 לערך הוציא הסולטן ביברס צו האוסר על יהודים ונוצרים להיכנס אל מערת המכפלה ואף אל המסגד הבנוי עליה. מאז חדלו אף המוסלמים להיכנס אל המערה ואף סתמו, כפי הנראה, את הכניסה הקדומה שהיתה בכותל המסגד[79]. ר' עובדיה מברטנורא (1488) כותב על

75 וראה לעיל: ביקורו של מרדכי בן הלל הכהן ויעקב אפנדי שאול.

76 א"י לבנון, 'במשעולי מולדת', י"ג.

77 וראה: "ישוב שלא פסק" (שער ראשון).

78 ראה הערות: 1–10.

79 וראה לעיל "פתחי המערה", והשווה עדויותיהם של הראשונים שנכנסו: ר' בנימין מטודילה, ר' פתחיה מרגנשבורג, ר' שמואל ב"ר שמשן ור' יעקב ב"ר נתנאל הכהן, כנגד עדויותיהם של המבקרים לאחר מכן.

מראה כללי של חברון עם המסגד שעל מערת המכפלה (תצלום משנת 1922, מספרו של ונסאנט)

המערה, כי "לא ייכנס שם לא יהודי ולא ישמעאלי ..." ר' שמואל הקראי בכמ"ר דוד יעמש'ל (1641) אף מציין, כי "בזמן אחד ירדו שלושה אנשים לראות קברות אבותינו הקדושים ומיד נשרפו שניים ואחד מהם זעק זעקה גדולה. וישאלו האנשים (שהיו) מלמעלה למה יזעק? והשיב להם מה שקרה ונשרף גם הוא ומהיום ההוא והלאה לא ירדו הישמעאלים למערה...". ר' משה חגיז, יליד ירושלים (1671) מדגיש, כי "תוך המערה לא היה אדם שנכנס מעולם...". ר' גדליה מסמיאטיטש כותב: "... אבל לתוך המער'(ה) אפי'(לו) הישמעאלים אינם נכנסים מן פחד הקדושה של האבות". ר' משה ירושלמי (1769) כותב כי השר של חברון הציב שומר על פתח המערה "ואילו נתנו לו כל הכסף שבעולם, לא היה נותן רשות לשום אדם להיכנס ..." וכידוע לא היו הפחות בוחלים בכספים או במתן שוחד ... ואילו ר' שאול הורנשטיין, בספרו 'גבעת שאול' מספר[80], כי: "ליכנס לתוך המערה אין לשום אדם רשות, והוא מחוקי המדינה (התורכית) ... ואיש אשר ייכנס לתוכה יכו אותו מכות נמרצות ובשנים הקודמות היה דינו לשריפה ...".

מעדויות אלו, ורבות כמותן, אין לנו בלתי אם להסיק את המסקנה, שכל עוד יעמוד המחקר המדעי בפני הקיר האטום של הקנאות הקיצונית המוסלמית, לא נוכל לדעת בבירור מה היא המערה, או מערכת המערות המצויה שם, מה עומקה וכמה מדרגות, או מחילות־ניקבות, מובילות אליה, ועל הכל – מה אצור וגנוז במעמקיה מזה דורות רבים. וראויים דבריו של החוקר רינאן[81] שייאמרו אף כאן: "אסור להרשות שהפאנאטיות הדתית של המוסלמים תעניק לעצמה זכויות יתר בעניין זה, ובעת ובעונה אחת תעודד הסובלנות האירופית את המוסלמים לדרישות מופרזות יותר, עד שהגאווה האוויליה תעלה את הפאנאטיות הזאת לשיא ... איז זכות עליונה יותר מזו שמוחו של האדם יחפש את האמת".

80 וראה סיפורו על בן הקימאקם – "אגדות חברון" (שער ששי).

81 ראה לעיל: ונסאנט, "מערכת הקברים של האבות".

למעלה: מראה המערה המיוחסת ל"קברי ישי אבי דוד"
למטה: מערכת הקברים המיוחסת לעתניאל בן קנז וחבריו

קברים עתיקים בחברון

נוסף לקברי האבות נמצאים בחברון עצמה, לפי מסורות שונות, עוד קברים עתיקים. בכניסה לעיר, מימין לדרך, על גבעה נטועה עצים רבי־שנים, נמצאות מצבות של קברים, שהיו מכונים בפי היהודים "קברי העדים" ובפי הערבים "אלשוהדה". קברים אלה מיוחסים לעדים מבני חת, אשר נכחו בשעת המשא והמתן שבין עפרון החתי לבין אברהם אבינו, כאשר קנה מעפרון את מערת המכפלה בארבע־מאות שקל כסף עובר לסוחר.

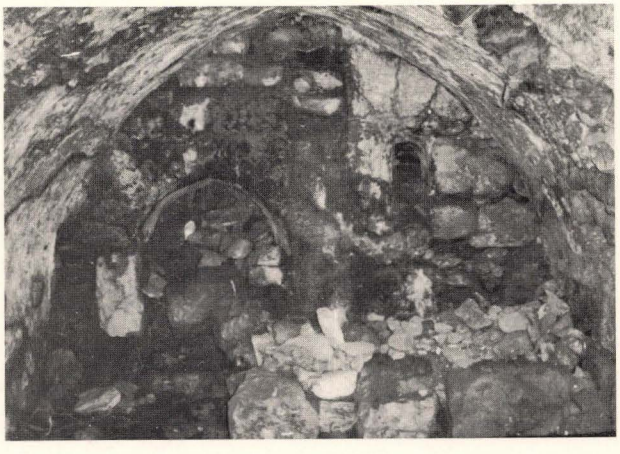
במרומי ההר, מדרום־מערב לעיר, בתוך כרם עצי־זית, מצויים קברי ישי אבי דוד ובניו, וכרם זה הוא מקנת העדה היהודית. כשהיה ישוב יהודי במקום, היו ילדי ישראל יוצאים לכרם, בעונת המסיק, ועוזרים לפאר וללקט את הפירות ולהובילם לבית הבד – לעשות מהם שמן־זית זך למאור בבתי הכנסת ולהדלקה בל"ג בעומר. ויש מסורות המספרות כי באותו מקום, קבורה אף רות המואביה (עיין דר' ז' וילנאי 'מצבות קודש', עמ' קצ"ט).

על אם הדרך המובילה לבאר־שבע, מראים על קברו של עתניאל בן־קנז, אחי כלב הקטן ממנו. במורד ההר עומד בית עתיק, ובמרתפו מערת־קברים עתיקה. במערה האפלה נמצא כוך ארוך וסביבו תשעה כוכים קטני־מידה, שבהם קבורים, לפי המסורת, חבריו של עתניאל שעשו עמו "בקרית־ספר". במרכז המערה, בין הכוכים, נמצאת בריכת־מים לא עמוקה; שבה נפלטים המים הנספגים בקירות. ואומרים היו, שמים אלה טובים לכל מיחוש ומחלה.

כשהיה ישוב יהודי בחברון, היו היהודים נוהגים בל"ג בעומר להשתטח על קברו של עתניאל בן־קנז. מאז הבוקר היו יוצאות משפחות על טפן ועל מזונן, יושבות בצל העצים, מתקשטות בפרחים, אוכלות ושותות, שרות ושמחות ומתפללות סביב המערה ובתוך המערה, ועם שקיעת החמה שבות הביתה כשהן עמוסות ענפי־בר ריחניים. הבחורים לא היו מסתפקים בזאת והיו יוצאים לתור אחרי הגולות העיליות והגולות התחתיות – מתן כלב לבתו עכסה. הללו היו מראים על המעיינות המפכים ב"ניקרת הצורים אנקור". והללו על המעיינות הנובעים בדרך לבאר־שבע ...

בתוך השוק, בדרך המובילה למערת המכפלה, בין בתים צפופים, יורדים למרתף בשתים־עשרה מדרגות, מגששים באפלה ומגיעים למצבה רחבת־ידיים שתחתיה קבור, לפי המסורת, אבנר בן־נר שר־צבאו של שאול, שיואב בן־צרויה הרגו בשלי בשער חברון. ויש אומרים כי שם טמון גם ראשו של איש־בושת בן שאול. ובחודש אלול, בבוא עולי־רגל, כמנהג, להשתטח על מערת המכפלה, היו התיירים סרים גם לקבר אבנר, מדליקים נר וכל אחד רושם שמו בקירות המרתף לזכרון. בשאר ימות השנה, שימש המקום למחסן אריגים ושטיחים, לצמר־כבשים וגיזת גמלים. וגם אמרו ששימש מקלט לנכפים וחולי־רוח מוסלמים, מהם שהבריאו ומהם לעולם הבא. ובעל המרתף משתכר מזה ומזה[2].

ע"א

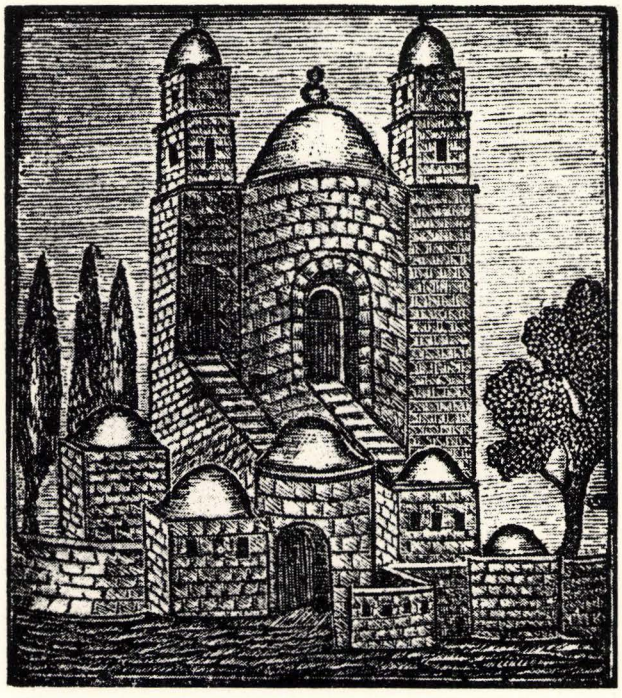

1 על קברי ישי ועתניאל בן־קנז, ראה: "איגרות ורשמי ביקור" (שער רביעי).

2 על קברים עתיקים אחרים המצויים בסביבות העיר חברון, ראה ד' בנבנישתי, "חבל חברון" (שער ראשון).

הבניין שעל מערת המכפלה, ציור מתוך הספר 'שבחי האר"י'
שנדפס בשנת תרכ"ב (1862)

שער שישי

אגדות חברון

אריה לובין / שיח תלמידי חכמים — מאוסף הצייר

"הנה מערת המכפלה אשר בחברון, שם קבורת האבות, וידוע כי היא מעבר לגן עדן התחתון ... וכל הנפטרים בה והנקברים בה (בחברון) זוכים לעלות נפשותיהם, כי הוא יתד תקוע לעבור לגן עדן התחתון בלי עיכוב ובלא מי שימחה בידם, כדי ללכת לגן עדן התחתון בלא צער ... וכיוון יעקב אבינו להתפלל לה' בכוונת לבו, שיזכה להקבר במערת המכפלה הוא ואשתו. שכן נגזר משנת ימי בראשית. ולבן עשה במעשה כשפים להעתיק את יעקב משם שלא יקבר במערת המכפלה ... ואם, חס ושלום, לא היה נקבר שם במערת המכפלה, שום אחד מישראל לא היה עובר דרך שם, וכל האומות הנלווין עם אדום וישמעאל היו נכנסין ועוברין דרך שם".

הרב כנפי יונה

"... באותה שעה יליבש הקב"ה למשיח עטרה וישים כובע ישועה בראשו, ויתן עליו זיו והדר ויעטרהו בגדי־כבוד, ויעמידהו על הר גבוה לבשר לישראל. וישמיע בקולו: 'קרבה ישועה!' וישראל אומרים: 'מי אתה?' והוא אומר: 'אני הוא אפרים!' וישראל אומרים: 'אתה הוא שקראך הקדוש ברוך הוא, 'אפרים בכורי הוא'? 'הבן יקיר לי אפרים'? והוא אומר להם: 'הן' וישראל אומרים לו: 'צא ובשר לישני מכפלה, שיעמדו תחילה'. באותה שעה עולה ומבשר לישני מכפלה ואומר להם: 'אברהם, יצחק ויעקב! קומו, דייכם תנומה!' והם משיבים ואומרים: 'מי הוא זה שמגלה עפר מעינינו?' והוא אומר להם: 'אני משיח ה',— קרבה ישועה, קרבה השעה!' והם משיבים 'אם בודאי כן, צא ובשר לאדם הראשון שיקום תחילה!'. באותה שעה אומר לאדם הראשון: 'דיך תנומה!' והוא אומר: 'מי זה מנדד שינה מעיני'? והוא אומר: 'אני משיח ה', מבני בניך!' מיד עומד אדם הראשון וכל דורו, ואברהם, יצחק ויעקב, וכל הצדיקים וכל השבטים וכל הדורות מסוף העולם ועד סופו, ומשמיעים קול רינה וזמרה".

"בית המדרש", פרקי משיח

"ואל הבקר רץ אברהם — ברח בן-הבקר מלפניו ונכנס למערת המכפלה, ונכנס אברהם אחריו, וראה שם אדם ועזרו שוכבים וישנים, ונרות דולקים עליהם, וריח טוב עולה מהם כריח ניחוח. לפיכך חמד במערה זו".

פדר"א

פורים של חלון

'חיבת ירושלים' מהדורת הרא"מ לונץ

בשנת תקע"ד, לערך, שלט בחברון פחה אכזרי ואוהב בצע. ויהי היום ויקרא את ראשי העדה ויאמר להם: בעוד ג' ימים חייבים אתם להביא חמישים אלף גרושים, ואם אין–מחציתכם אשרוף באש, והנשארים אמכור לעבדים. ויהי כאשר הודיעו הראשים את הדבר הזה לבני עדתם, וימת לבם, כי עניים היו, ומאין יקחו את הממון הרב? קראו הרבנים לצום ויקהלו כולם לביהכ"נ לשפוך שיחם לפני ד', ויחליטו לצום ג' ימים רצופים, לילה ויום, ולהביא בכתב את דבר הגזירה לפני ישני מערת המכפלה. ויכתבו על הגליון, וישחדו את שומר המערה לקשור את בקשתם בחוט ולשלשלה לתוך המערה, דרך הארובה שבכיפה, עד מקום הקבר.

ויהי בחצי הלילה ויעור הפחה כאיש שיעירוהו לפתע משנתו, וירא והנה ג' אנשים זקנים ניצבים עליו ומראיהם נורא. וידרשו מאתו חמישים אלף גרושים ואם אין – ימיתוהו כרגע. נבהל הפחה מאד, ירד מעל מיטתו, הוציא מתוך ארגזו כיס מלא מטבעות זהב וכסף ויתנהו בידם, וגם את הרביד שבצוואר אשתו נתן להם להשלים חמישים אלף הגרושים. ויהי ביום השלישי בבוקר, ויבואו חיילי הפחה לחצר היהודים לגבות את המס שהטיל עליהם הפחה. ויהי בדופקם בדלת וימהר השמש לפתוח להם. ובגשתו אל הדלת נכשלו רגליו בכיס מלא דינרים, ויהי בהתכופפו וירא בשיפולי הדלת כעין חלון קטן.

מיהר השמש להכניס את הכיס לבית הכנסת, וישוב ויפתח את דלת החצר. פתחו היהודים את הכיס וימצאו בו סכום הכסף שדרש הפחה, בדיוק. רבתה אז שמחתם מאד וימהרו אל בית הפחה, למסור לידו את הכיס ואת הרביד. והפחה, בהכירו כי לו המה, השתומם ויקרא: "אכן לא ינום ולא יישן שומר ישראל". ויפן אל הפרנסים ויאמר "דעו, הכיס ושבתוכו לי הוא, ואותו לקחו ממני הלילה ג' האבות למען הציל נפשי מחטוא. ועתה, בראותי כי בגללכם חרדו אברהם, יצחק ויעקב את כל החרדה הזאת, ולמענכם קמו מקברותיהם, אמרתי, כבד אכבדכם גם אני, וגזירתי בטילה מעתה והכסף הזה נתון לכם. ואתם, שאו רינה ותפילה להצילני מרעה כל ימי".

לזכר המאורע הזה קבעו את י"ד בכסלו, לחג, ואין אומרים בו תחנון, והוא נקרא "פורים של חלון".

פורים של איברהים פחה

'מגילות משפחות' ליוסף בר"נ מיוחס

כשעלה איברהים פחה על ארץ־ישראל ואמר לעלות גם על חברון ולהכניעה, ראה בדרך כי אנשי חילו עייפים מאד ואמר לנוח על הר עיטם אשר על יד בריכות שלמה. שמעו תושבי חברון על בוא הפחה, אספו חיל גדול, יצאו למקום חנייתם של חיילי הפחה, הסתערו עליהם והרגו בהם שלושת אלפים איש. כעס הפחה מאד ונשבע לעלות על חברון ולהשמיד אנשיה עד אחד. משנודע הדבר ליהודים, חרדו מאד, הסתגרו ב"חצר" וקראו יום צום ותפילה לד' להושיעם. ומה השתוממו לראות כי בבוא איברהים פחה חברונה העמיד חיילים ליד "חצר היהודים" למגן, ובשאר התושבים עשה שפטים נוראים.

כשהתחקו לדעת פשר הדבר, נודע כי השרים לבית פרחי שבדמשק, שעלו עם איברהים פחה, המליצו על אחיהם אנשי חברון והפחה נעתר לבקשתם. לזכר מאורע זה נקבע בחברון חג לדורות בערב ר״ח אב, אין אומרים בו תחנון, ונקרא אותו יום ״פורים של איברהים פחה״.

(יש המייחסים את ״נס איברהים פחה״ לי״ט באייר, וזאת – לפי הטבלה הקבועה מעל פתח בית הכנסת ע״ש אברהם אבינו, שבה חרותים ימי הנסים שהיו בחברון והראשון שבהם הוא י״ט באייר – העורך).

אגדת האורות

עפ״י ״לקוט חברון״ לא״י לבנון

ערבים מספרים: בבוא הכובש המוסלמי לחברון היתה העיר עזובה מתושביה. כי עם ריבוי המהומות והמלחמות בין המוסלמים והנוצרים בארץ יהודה רבו תלאות יושבי חברון, עד שברחו כולם מן העיר.

והנה הגיע הצבא המוסלמי לחברון. כשטף מים רבים הגיעו עד תחום העיר ושר הצבא החל לחפש את מקום מערת המכפלה. תחילה בא למקום ״אוהל אברהם״, ראה שם חורבות נהדרות ואור דולק. חשב כי שם מערת המכפלה, ויצו לפקידיו לבנות בניינים גבוהים והדורים, כראוי למקום כזה.

המשיך השר דרכו הלאה, עד בואו למקום המיוחס למערת המכפלה בימינו. גם שם היו חורבות נהדרות, ואור גדול ובהיר דולק שם. והאור הזה היה רב יותר ומבהיק יותר מן האור שבקע מ״אוהל אברהם״. אמר הלה לקציניו: מובטחני, שתחילה טעינו, ואין ספק כי במקום הזה מערת המכפלה, הרי כאן האור גדול יותר ומבהיק יותר. ציווה לתקן את בדק החורבות ולבנות את הבניינים העומדים שם עד היום הזה.

אחרים אומרים: כי לא אורות מארץ נראו לשר הצבא, אלא כוכבי השמים ממעל. תחילה נראה לו כוכב נוצץ בשמים ממעל – ממול למקום ״אוהל אברהם״, ואחר ראה כוכב גדול ומבריק מעל לבנייני מערת המכפלה שבימינו. ועל פי הכוכב האחרון, הגדול מהראשון, קבע לבנות את המסגד המוקדש לאברהם אבינו, במקום הידוע עד היום הזה.

השבוי מחברון

עפ״י ״ילקוט חברון׳ לא״י לבנון

בימים ההם היתה חברון בידי הצלבנים. בית יראה נוצרי עמד על מערת המכפלה וצלב מוזהב גדול התנוסס על ראש הגג. פעמונים צלצלו והעיר היתה מלאה גלחים וערלים, ואילו היהודים והמוסלמים היו נרדפים ונענים בידי הנוצרים.

ובשטח מערת המכפלה היקצו מקום קטן לבית־כנסת יהודי ולמסגד מוסלמי. אולם הצלבנים והמוניהם ההוללים השתוללו והתעללו ביהודים ובמוסלמים וידחקו רגליהם מכל מקום. אך צרות היהודים רבו מצרות הישמעאלים. פעמים רבות חוללו קודשי היהודים ודלתות בית הכנסת נגעלו לא אחת בידים נעלמות.

בימים ההם חי בחברון איש צדיק וישר, קנאי לה׳ ולדברו, גומל חסד לעניים ומכניס אורחים כאברהם אבינו בשעתו, מאיר בן אליהו שמו. ותכרסם תולעת את לבו יום יום, בעוברו סמוך למערת המכפלה, ובראותו את הצלב הנעוץ על קברי האבות – אותו צלב שבצלו ולשמו נשחטו ונשמדו קהילות קדושות מישראל. ועוד גדל זעמו ורבה סערת נפשו, כשהקימו הנוצרים אחד מפסיליהם על גג בית יראתם. ואֵינה לו המקרה ונכנס לתוך הבית, והנה תמונות קדושיהם ופסיליהם מצויירות סביב־סביב על כל הקירות.

היה מאיר מהלך בסמטאות חברון ורוחו נסערה: ״מה היה לנו? אברהם אבינו, בשעתו, מרד באביו עובד האלילים, שבר ונתץ צלמים ופסילים ומסר עצמו לשריפה בעד אחדות האל. וכיום, בעוונותינו הרבים, קובה מלאה פסילים על קברו? ...״

ותעבור בו רוח קנאה ויחל למרר את חיי הכמרים מבית היראה שעל מערת המכפלה. יום יום מצאו הכמרים פסילים שבורים, תמונות מחוקות, ונעלם מהם ידי מי עוללו מעשים אלה. אחרי חודשים אחדים נודע הדבר, כי ידי מאיר ב״תעלולים״ ויחליטו לנקום נקמתם ממנו.

ויהי היום ויעלם מאיר מחברון. קהילת היהודים ואשתו ביקשוהו בכל העיר והמחוז ולא נמצא. התייאשו ממנו ואשתו היתה לעגונה. ועברה השמועה: נחטף מאיר בידי הנוצרים, הובא ליפו, ושם הושיבוהו באונייה ההולכת לרומא.

תושבי חברון הנוצרים הכירו וידעו כי מאיר קדוש הוא, ולא אבו לשפוך דמו, אלא רק להרחיקו מעיר אבותיו, כדי להכניסו לבית מדרש לכמרים ולהשפיע עליו לעזוב דת ישראל. לפיכך הלבישוהו בגדי כמרים והחלו להטיף לו דיני דתם. הבין מאיר כי נשבה ואין גואל, ויחכה בקוצר־רוח לשעת הכושר. ויתמסר ללימוד ספר התנ״ך והיה הוגה בו יומם ולילה, עד שידע כל התנ״ך בעל־פה – וחבריו כינו אותו: ״קהלת״.

עברו שנים. ערב יום הכיפורים הגיע, ומאיר מתהלך ברומא תפוש־מחשבות בין שדרות העצים. השמש עומדת בראשי האילנות. והוא יודע כי עוד מעט ויתקדש היום הנורא – יום הכיפורים. יהודים מעוטפי טליתות ויחפים מנעליים נוהרים לבתי הכנסת, השמש פונה לערוב, ומאיר בכבלים. מה יעשה? והוא שבוי!

התחיל לזמר לעצמו פסוקים מפיוטי הימים הנוראים ונפשו נתעלתה וערגה לעילא ולעילא, וחש כאילו באה לו נשמה יתרה. רוחו עזבה את המקום לא לה, ותעבור למקומה הראשון ... והפסוקים בפיו נמשכים ... לוא אך יכול לבוא לביכ״נ יהודי.

והנה הלך יהודי בא לקראתו. תמה היהודי לשמוע כומר מזמר פיוטים של הימים הנוראים ויחשבהו למומר או למטורף. מאיר היה כה שקוע בתפילה, עד שלא הרגיש ביהודי הסקרן. לאחר רגעים מספר פנה אליו בנעימות התפילה ואמר: ״אני יהודי, מאיר בן אליהו, מחברון״!

משנתפכחו שניהם מחלומם בהקיץ, נכנסו בשיחה. זה להציל וזה להינצל, וקבעו פגישה שנייה לאחרי הצום. אותו יום היו שניהם נרגשים מאד ולא מצאו מנוח, זה בטליתו וזה בגלימת הכמרים שלו. למחרת יום הכיפורים נפגשו שנית ותיכנו תוכנית לבריחה.

ויהי ערב, ליל מוצאי חג הסוכות, וייברחו שניהם בלילה ההוא. אחרי שישה חודשי נסיעה הרת־תלאות ומלאת הרפתקאות הגיע מאיר בן אליהו ארצה ישראל. ויהי כבואו חברונה ותיהום כל העיר לבוא ה״נעלם״.

הרב השחור

סיפר מנחם שמואל סלונים

השיח׳ עבדול־רחמן עיסה עמר היה ידוע בתולדות היישוב בחברון בשם: ״הרב השחור״, על שום שהיה מקבל מכולל חב״ד ״דמי־שמירה״ על היהודים. הוא היה נוהג ללכת בשוק חברון ושרביט בידו, וכראותו בחנות חפץ או מלבוש שמצא חן בעיניו, אמר לחנווני: ״זה יפה״ ... הרמז היה מובן ... והחפץ נשלח לביתו עוד לפני בואו. והיה אם פגש בשוק איש לבוש חליפה חדשה, היה אומר לו: אינך ראוי לה, פשוט אותה ותנה לי.

אותו עריץ נכנס בראש השנה לבית הכנסת, לפני תקיעת שופר, עם בנו הקטן. חששו המתפללים לתקוע בשופר, שמא יחמוד ה״שקץ״ בשופר כ״צעצוע״ – ושופר אחר לא היה בעיר. ירדו כולם למרתף בית הכנסת וערכו שם את התקיעות.

פעם בא לבית ר׳ לוי יצחק סלונים ומצא על השולחן את דמי החלוקה ופנקסי הכולל. חקר ודרש בטיב פנקסים אלה ואמר לר׳ לוי יצחק: ״יודע אתה שיש לאל ידי לקחת הכל, אבל איש ישר אנכי ולא אקפח מחיית העניים, אולם מוצא אני לעצמי זכות, בשכר הגנתי עליכם, להיות נרשם ברשימה כאחד מחשובי הרבנים״. מאז הוכתר ונקרא שמו בישראל ובפנקסי כולל חב״ד: ״הרב השחור״ והיה מקבל ככל היהודים: על אתרוגים (תמיכה עיקרית), לולבים (תוספות ליחסנים) והדסים (תמיכות מקריות – עזר־חולים, נישואין, יולדות וכו׳). ולמה היו שמות אלה, ״אתרוגים, לולבים והדסים״? – מאימת הצנזורה הרוסית, שלא יחשדו ביהודים כשולחי כסף לשלטון התורכי וגם לשמירה מפני המלשינים המרובים ... משלוח החלוקה קיבל צורה מעין חילופי־מסחר של ״רתמת הלולב״ בין יהודי רוסיה וא״י. משום כך היה כתוב על השלט של ישיבת ״תורה אמת״ בחברון: ״בית מסחר לשמן זית וציצית״. ומשנתקבלה החלוקה מחו״ל, פעם לשנה, היו שואלים איש את רעהו: ״כבר באה האונייה?״ כלומר, ה״חלוקה״.

בשוב ר׳ לוי יצחק מנסיעתו לחו״ל בענייני הכולל הביא עמו שני חפצים, שהיו אז יקרי־המציאות בארץ: מיחם של נחושת קלל, נוצץ כזהב, ושעון־כיס קטן. ובין אלה שבאו לברכו לשובו היה ״הרב השחור״, אשר ״עיניו משוטטות בכל״. צדו עיניו את המיחם הנוצץ שעל הארון. ושאל בקפיצה ובהתפעלות: ״האם זה של זהב, ומחירו רב?״ והדבר היה מובן ... ר׳ לוי יצחק הקדים וענה: ״הלא המיחם מיועד לך״ ... הביט עוד וראה לפניו שעון על השולחן. הושיט ידו לאחוז בו. חס ר׳ לוי יצחק על השעון, שהיה נדיר בארץ, ולא נתנו לבו להשמיטו ממנו, ואמר בקול אזהרה: ״שיח׳ עיסה, אל תגע בזה, פה מעשי שדים! הנה תשמע דפיקות משונות״. נבהל השיח׳ וברח החוצה וציווה להוציא את ״המפלצת״ מן הבית. ומדי בואו היה שואל: ״האם ׳המפלצת׳ בבית?״

שמונה אחים היו ל״רב השחור״ ותמיד נלחמו בו. פעמים רבות ראו תושבי חברון, בבוקר השכם, והנה ההרים מכוסים בדווים אנשי חיל ומלחמה. אמנם, הוא תמיד התגבר עליהם, אבל נלאה מרוב המלחמות. ומשבא אברהים פחה לירושלים, הזמינו לכבוש את חברון.

משכבש אברהים פחה את חברון, ניתנה רשות לצבא לבוז ולשדוד את העיר שלושה ימים ושלושה לילות. היהודים הטמינו את רכושם במהמורות הגיטו ונמלטו לחצר ״הרב השחור״. רק ר׳ ישראל יפה, ״המדפיס מקופושט״, לא היה יכול לברוח כי שמר על בתו הנוטה למות.

השודדים חדרו לגיטו ואיימו על ר׳ ישראל להמיתו אם לא יגלה להם את מטמוניות היהודים. נכנס ר׳ ישראל למהמורה אחת ומסר לידם את הכל. בהגיעו לקרקעית המהמורה, נגה לר׳ ישראל אור מאשנב צר הנשקף לשדה. התחמק בעד החלון ורץ לספר את מעשה הגזל ל״רב השחור״, אשר שב אותה שעה יגע וזעף משדה הקרב.

ר׳ יוסף יהודה בכור שמרלינג, אשר שרת כקונסול אוסטרי בחברון והיה שכנו וידידו של ״הרב השחור״, ניגש אליו ואמר לו: ״שדדו רכושנו״ – דחה אותו זה בדברי זעם: ״סור הצדה!״ חזרו הדברים בשנייה ובשלישית, עד ש״הרב השחור״ איים עליו בתקיעת חרב בלבו. אולם ר׳ יוסף הוסיף ואמר: ״אדוננו מגיננו, נשמתי בידך, הצילנו!״ נתרצה אז והלך לראש המפקדה, וזה שלח פקודה להפסיק את השוד, העמיד משמרות על שערי הגיטו והיהודים שבו למקומם. וכל רכוש היהודים – מחוט ועד שרוך נעל – הושב להם. אותו יום י״ט באייר היה, והוכרז ל״פורים״, ואין אומרים בו תחנון.

מעשה בתרנגול ובמחילה נסתרה

עפ״י ׳במשעולי מולדת׳ לא״י לבנון

לפני מאות שנים חי בחברון צורף יהודי ושמו יהודה. ויהודה היה צורף בזהב ובכסף ביום וקורא ב׳זהר׳ בלילה, וידוע היה כשומר מצוות ומהדר בכפרות של ערב יום הכיפורים. בכל ״צום גדליה״ היה יהודה קובע תרנגול לבן אחד כפרה לעצמו ותרנגולת לבנה – לאשתו, וכן לכל בניו ובנותיו. כך יעשה יהודה מימים ימימה.

ויהי היום, ויקבע יהודה כפרות לבני ביתו. ויהי כי יצאו התרנגולות לנקר בחצר, ובית יהודה לא הרחק מקברו של ישי אבי דוד, נכנס התרנגול הלבן לאחד הפתחים שאצל קבר ישי אבי דוד ונעלם. ביקשו אחריו כל אותו היום ולא מצאוהו, והיו בני משפחתו של יהודה אבלים, כי אמרו בלבבם: לא יוציא אבינו שנתו בשנה החדשה, ירחם האל.

ובמסגד המוסלמים אשר על מערת המכפלה נאספו המאמינים, כדרכם מדי בוקר בבוקר, לתפילת שחרית. עודם עומדים בתפילתם, והנה שומעות אזניהם קריאת תרנגול עולה מתוך מעמקי מערת המכפלה. נבהלו המתפללים מקול התרנגול ואמרו: מתעוררים האבות היהודים מתרדמתם ...

עברה השמועה בחוצות חברון ועד לעדת היהודים הגיעה. שמעו היהודים ואמרו: הגיעה שעת הרצון ובא הקץ לגלותנו ... עוד העיר כמרקחה, והנה קפץ ועלה מתוך המערה תרנגול לבן אחד ועמד בין המאמינים המוסלמים. הכיר אחד הערבים בו שתרנגולו של יהודה הוא, לקחו והביאו אל יהודה, ובני משפחתו של יהודה שמחו שמחה על ״הכפרה״ שחזרה אליהם.

ויהי מאז הדבר בפי כל, כי מחילה נסתרה ונעלמה, אשר עין אדם לא ראתה אותה, עוברת מקברו של ישי אבי דוד אל קברי האבות.

שרשרת הברזל

עפ״י ׳במשעולי מולדת׳ לא״י לבנון

בהיות מערת המכפלה בידי היהודים היה שמש המערה נושא עמו תמיד, יומם ולילה, את מפתחות הברזל הגדולים, אשר פתחו את שערי הברזל אשר למערה, בשרשרת ברזל כבדה.

ושם השמש יצחק והוא איש אלמן עני ושפל־רוח ולו בת יחידה ושמה דינה. ודינה טובת לב ויפת מראה. גדלה דינה בבית אביה יצחק ותיף מיום ליום וכל רואיה אהבוה.

ויהי היום ותתארש דינה לעלם בחור וטוב ותרב השמחה במעונו הדל של יצחק השמש. ויעמול יצחק ויקבוץ כל פרוטותיו אשר חסך ויעש לבתו האהובה שמלות נאות ויפות ליום כלולותיה. ויהי כי כילה להכין הכבודה הרבה, ויעצב אל לבו וילך שחוח ונדכא כל הימים, כי לא נותרה לו פרוטה לקנות לבתו יחידתו שרשרת זהב לצווארה לחופתה.

ובימים ההם מנהג היה בחברון, כי ביום כלולותיה תענוד הכלה לצווארה מחרוזות ושרשרות של זהב וכסף, משובצות אבנים יקרות, וככל שהרבתה הכלה לענוד על צווארה, גדל חינה וכבודה בעיני כל יושבי חברון. והיה ולא השיגה יד הכלה לקנות ליום כלולותיה מחרוזות יקרות לצווארה, ידעו הכל כי עניה היא ומוצאה מדלת העם. ותהיינה הכלות העניות מתביישות ביום כלולותיהן והיו גם כאלו אשר ברחו בבושתן ממשתה החתונה.

הלך יצחק השמש כל הימים והצער מכרסם בלבבו כתולעת, אך לא הגיד דבר לבתו יחידתו, כי אמר: ״מדוע תעצב גם היא אל לבה מבעוד יום?״

באחד הלילות חלמה דינה והנה עומדת היא בשער המערה ובידה מפתחות הברזל הגדולים התלויים בשרשרת הברזל – כדרכה מימים ימימה לעזור לאביה בעבודתו. עודה עומדת והנה זקנה באה לקראתה, לבושה כולה לבן ופניה מאירים כאור החמה. עמדה האשה הזקנה, הניחה כף ידה על ראשה של דינה, ליטפה שערותיה ואמרה: ״ראי בתי, הנה יום כלולותיך בא ושרשרת חופתך תהיה שרשרת הברזל הגדולה הזאת, אשר בידך, ותהי לך שרשרת זו טובה אלף מונים מכל שרשרות ומחרוזות של זהב וכסף משובצות באבנים טובות ומרגליות שבעולם״. אמרה האשה הזקנה דברה ונעלמה כלעומת שבאה. ותשמור דינה את הדבר בלבבה ולא סיפרה לאביה את החלום.

יום הכלולות הגיע. פניו של יצחק היו אפורים כשק ועיניו קמות ופני דינה זוהרות והיא צוהלת ושמחה. ותלבשנה חברותיה של דינה את בגדי החמודות ליום כלולותיה. ויהי כי כילו להלבישה ותקרא דינה לאביה אל החדר. ויהי בהיותם לבדם אמרה אליו:

"אבי שלי, תנה לי את שרשרת הברזל, אותה אענוד על צווארי היום, ביום כלולותי, ותהי לי שרשרת זו כעדי מלכים".

הביא יצחק את שרשרת הברזל הגדולה ודינה ענדה אותה על צווארה, ומפתחות הברזל אשר לשערי המערה תלויים על חלקת שמלתה הרקומה. ויהי כבואה אל החופה ותהום העדה כולה ויאמרו: "ראו, מה רב יופיה של דינה, שבעתיים זוהרת היא עם שרשרת הברזל מכל הכלות שהיו עונדות מחרוזות של כסף וזהב משובצות באבנים יקרות".

מאותו יום ואילך חדלו בנות ישראל שבחברון לענוד לצווארן ביום חופתן מחרוזות של זהב וכסף משובצות באבנים יקרות והיו עונדות כולן, כעשירות כעניות, את שרשרת הברזל הכבדה עם מפתחות הברזל הגדולים אשר לשערי המערה.

ותראינה בנות הישמעאלים כי טובה שרשרת הברזל הכבדה מכל מחרוזת שבעולם, ותקנאנה בבנות ישראל, עד שבא היום והמערה עברה לידי הישמעאלים. מהיום ההוא והלאה היו בנות הישמעאלים שמחות ביום חופתן, כאשר היו עונדות את שרשרת הברזל עם המפתחות הגדולים אשר למערה. ומאז ועד היום הזה היה הדבר לחוק בחברון, כי בנות ישמעאל תענודנה לצווארן ביום כלולותיהן שרשרת ברזל גדולה.

עשירי למניין

'עמק המלך' לר' נפתלי ב"ר יעקב כץ

אודיע לכם, בני אלהים חיים, מה שנעשה בחברון דבר פלא ביום הכפורים: כל תושבי חברון הם מחסידי עליון. ויהי בערב יוה"כ, לא היו בחברון רק תשעה אנשים, והמתינו על בני הכפרים שיבואו. ולא בא איש מהם, כי הלכו כולם לירושלם עיה"ק, והיו תשעה האנשים בצער גדול שיתפללו ביום הכיפורים "ביחיד" ובכו הרבה בכי, והשמש כבר נטה והיום רד. הם נושאים את עיניהם והנה איש זקן בא לקראתם, ושמחו כנגדו שמחה גדולה, וכשבא אליהם נתנו לפניו לאכול סעודה המפסקת. וברך אותם ואמר שכבר אכל בדרך. ובכן התפללו במניין ביום הקדוש וכבדו את האיש כבוד גדול. במוצאי יוה"כ התחילו מדיינים זה עם זה, כי כל אחד רצה להביא את האורח לביתו. נתפשרו בגורל ונפל הגורל על החזן, שהיה איש חסיד והגיד נפלאות בחלומות ובחזיוני לילה. והלך החזן לביתו והאורח אחריו. וכשהגיע סמוך לביתו, פנה החזן לאחוריו לכבוד האורח לילך ראשון לביתו, וירא והנה איננו. וביקשו אותו ולא מצאוהו בכל החצר שלהם. והיו כולם בצער גדול, כי חשבו שהלך בלילה לדרכו, כי לא רצה ליהנות מהם. ובזאת הלילה בא הזקן בחלום לחזן ואמר לו, שהוא היה אברהם אבינו ע"ה, שבא אליהם להשלים המניין, כי ראה אותם בצער גדול, כי יתפללו ביחידים ושמחו שמחה גדול וברכו את ד'.

עשירי למניין (נוסח ב')

'המעמר', ג' להרא"מ לונץ

לפני מאות בשנים היתה עדתנו קטנה מאד ורק מניין מצומצם היה בה. ויקר המקרה, כי בין כסה לעשור נאלץ אחד מיושביה לעזוב את העיר לרגלי מחלתו, וללכת ירושלימה. חשב חשבו בני העדה כי ישוב ליום הכיפורים לעירנו, כאשר הבטיח להם. אך מחלתו כבדה עליו ולא יכול לשוב. ערב יום הכיפורים בא ובעירנו לא היו יותר מתשעה אנשים, ויגדל מאד צער בני העדה בראותם כי יהיו מוכרחים להתפלל ביום הקדוש ביחידות; וישלחו שניים מהם לעמוד על פרשת הדרכים לראות, אולי יראו מרחוק איזה הילך וימהרו לבשר לבני העיר; השמש כבר נטה לערוב – ואין עובר ואין בא, וישובו העירה בעצבון ותוגה. ובני העדה בראותם כי הם שבים לבדם, גדלה תוגת נפשם מאד, ויתפללו תפילת מנחה ביחידות,

החכם היהודי מרחוב היהודים בחברון (רישום משנת 1918)

ביגון ובכי. וילכו איש איש לביתו לאכול הסעודה המפסקת. ואחרי ההפסקה שבו בפחי נפש לבית הכנסת. הם עומדים על פתח בית הכנסת, והנה פתאם ראה אחד מהם כי מרחוק רץ בחפזון יהודי זקן, ישר לרחוב היהודים ויבוא לבית הכנסת. בני העדה סבוהו בברכת "שלום עליכם" וישאלוהו אם אכל סעודה המפסקת. ויביטו אל השמים לראות אם יש עוד זמן לאכול, אך הוא אמר להם, כי הפסיק את סעודתו בדרך, בראותו כי רד היום, וכי יתחילו להתפלל תפילת "כל נדרי", כי כבר הגיע הזמן. בשמחה רבה ובהתפעלות עצומה נכנסו לבית הכנסת, ויעמידו את האורח על־יד ארון הקודש אצל הרב. הוא לא הסב את פניו כל זמן התפילה וילן במקומו בבית הכנסת. למחרתו קראוהו לתורה "שלישי" ובעלותו לתורה השתוממו כולם למראה פניו הנהדרים ולבנת זקנו היורד על פי מדותיו. ובשובו למקומו הסב פניו אל הקיר, וכן עמד על רגליו כל היום. לפני תפילת ערבית החליטו בני העדה להטיל ביניהם גורל, מי יזכה להכניס את האורח לסעודת הערב ולינת הלילה. ויזכה רב העדה בגורל וישמח שמחה גדולה במאד, ומיד אחרי התפילה אמר לו, כי בהסכם כל בני העדה יאכל וגם ילין אצלו הלילה. ויהי בלכתם יחדו, בעברם בין המובאות, המעלות והמורדות אשר בחצר–נעלם האורח ואיננו ... הרב נבהל מאד וימהר להודיע את הדבר לבני העדה, ויחרדו גם הם בחשבם פן נפל באחד הבורות או תעה בדרכו וילך לרחובות הגויים. וימהרו לחפש אותו בכל החצר ובכל רחובות העיר, אך לשווא. וגם הגויים אמרו כי לא ראו בכל הלילה יהודי זקן עובר ברחוב. ביחוד גדל יגון הרב ותוגת־לבבו ולא אכל ולא שתה מאומה וימרר בבכי עד אשר נרדם וישן. אז בא אליו הזקן בחלום ויאמר: "אל תפחד ואל תצטער, רב נכבד, על העלמי ממך, כי אנכי הזקן אשר התפללתי עמכם היום. הנני אברהם אביכם, אשר יצאתי מקברי, בידעי את גודל צערכם ואבוא אליכם להשלים את 'המנין' וד' אשר התהלכתי לפניו בטח, קיבל תפילתכם ונעתר לכם". הרב הקיץ משנתו בשמחה ופניו צהלו. ויספר לבני ביתו ולכל בני העדה את הדבר הזה, וידעו כולם, כי חביבה חברון עד היום בעיני ה' ואבותינו הקדושים הטמונים בה ...

שלושת הבדווים

סיפר ד' אבישר

סוכת הקהילה היתה נערצה ומקודשת על בני חברון משום מעשה שהיה. פעם אחת, בין כסה לעשור, פרצה מלחמת־דמים בכפרי הר הנגב אשר במחוז חברון. בראש היריבים עמדו מצד אחד אנשי אדוריים, ומצד שני אנשי בית גוברין. עשרות הרוגים נפלו מאלה, והיו מוטלים בהרים מאכל לעוף השמים ולחית הארץ. אימה ופחד אחזו את כל תושבי עיר האבות ולא היה מי שיעז לצאת לדרכים. וחג הסוכות הולך וקרב ואין שיביא סכך ליהודים. נתאספו שבעה טובי העיר ולא מצאו עצה. כלום מותר לסכן נפשות למען מצוות ישיבה בסוכה? חיכו וציפו לרחמי אלהים ...

ויהי ביום י"ד בתשרי, עם שחר, והנה הופיעו במגרש הקהילה שלושה בדווים חמושים מכף רגל ועד ראש, והם מובילים שלושה גמלים עמוסים סכך וערבה. פרקו הבדווים את העצים והסתלקו הם וגמליהם. ראה זאת השמש, מיהר ובישר להרב דמתא והזעיק את כל חובשי בית המדרש לבוא ולגרור את הסכך לבית הכנסת. בהתלהבות ובצהלה נעשתה המלאכה ולא נשאר בחברון שלא נתן ידו למלאכה. אותה שנה הסבו כל היהודים בצוותא בסוכת הקהילה ואמרו: "מי המה בדווים אלה אם לא אבות העולם?"

מגדלו של יצחק אבינו

עפ"י הקראי שמואל בן־דוד; ר' שמחה ב"ר יהושע; ר' משה ירושלמי, ועוד

בנו מגדל על קברו של אברהם אבינו – קיבל אותו אברהם. בנו מגדל מעל קברו של יעקב אבינו – קיבלו גם הוא. משבנו מגדל על קברו של יצחק אבינו – לא קיבלו. חזרו ובנו כמה פעמים והוא מתמוטט ונופל ... ועד היום הזה מתנוססים שני מגדלים, על קברי אברהם ויעקב, ועל קברו של יצחק אין מגדל.

לפיכך נקרא יצחק בפי הישמעאלים "אל רעיור", כלומר "הקנאי". ויש הקוראים ליצחק "אבי החרב".

היהודי העוור מרחוב היהודים בחברון (רישום משנת 1918)

"רחוב העוורים"

עפ"י 'עיר האבות' לר"י קפלן

משנכנסו נושאי הצלב לחברון והגיעו לרחוב "באב אל־זאוויה" (שער הפינה), הוכו בסנוורים ונסתמאו. חזרו ונסוגו ל"באר יעקב" ונפקחו עיניהם. משחזרו שנית ל"שער הפינה" שוב לקו ונתעוורו עד שעזבו את העיר.

לפיכך נקרא הרחוב המוביל מ"שער הפינה" אל מקום קבורת יצחק בשם "רחוב העוורים" עד היום הזה.

סופו של השומר

סיפר ר' משה ירושלמי

מעשה היה שבא לחברון גביר ושמו ר' יצחק דעמייאו, והוא היה עשיר מופלג וסייר את ארץ־ישראל להשתטח על קברי אבות וקברי הצדיקים. משבא למערת המכפלה אמר לשומר שיניח לו להיכנס ויתן לו חמישים זהובים. ולא אבה השומר לשמוע לו. אמר לו הגביר שישלם לו מאה זהובים אם יניח לו להיכנס. ענה לו השומר שיתן לו את הכסף תחילה. רצה הגביר להיכנס תחילה וליתן את הכסף אחר כך. סוף סוף השתוו שיקבל השומר מחצית הכסף בכניסתו והמחצית ביציאתו. נתן הגביר לשומר חמישים זהובים והשומר פתח את המערה והניח לו להיכנס.

משנכנס הגביר סגר השומר בעדו. בינתיים הלך השומר אל השר וסיפר לו המעשה ואת חמישים הזהובים הראה לו ואמר לו, שיקבל עוד חמישים זהובים, וליהודי צרור כסף גדול אתו, ואם יעליל עליו יוכל לקחת ממנו הכל. מיד עמד השר ורץ למערה.

בינתיים נפל על הגביר פחד גדול פן סגר השומר בעדו כדי להתנכל בו, עבר הגביר את המערה עד לפתח המערה השנייה והתחיל לבכות ולהתחנן בתפילות ובקשות ובתחנונים, שלא נכנס לשם קורת רוחו אלא למען ראות מעשי ה' ולספר גדולתו וכבודו. משבכה בכי מר, נפתחה הדלת הראשונה ויצא בשלום. בלי שהיות עלה על סוס ורכב מיד לירושלים. ושם היה מושל שר וגדול אחד, ואין לגביר סיבה כלשהי לפחד בה.

משבא השר של חברון אל המערה וראה כי היהודי איננו, נבהל השומר ואין אמתלא בפיו. שאל השר את השומר: "היכן היהודי? בנפשך, חייב מיתה אתה אם נתת ליהודי להיכנס, מפני שעברת על מצוותי. ואם לא נתת לשום יהודי להיכנס, הרי גזילה בידך וירא אתה שיוודע הדבר ובאת אלי בתירוצים כאלה". מיד ציווה השר להתיז לשומר את ראשו, ואת חמישים הזהובים החזיק לעצמו.

הצדיק "חסד לאברהם" במערה

'זכרון ירושלים' לר' שלמה זלמן ב"ר מנחם מנדל

פעם אחת בא פחה מאיסטנבול לעיר הקודש חברון, תיבנה ותכונן. ומנהג הישמעאלים שהולכים ביום ששי להתפלל במערת המכפלה, ובתוכם בא הפחה מ"סטמבול". רצה לראות מה יש בתוך המערה ונפלה החרב שלו מן התיק. והיתה חרב זו חרב יחידה במינה והיא מצופה כולה בזהב ובאבנים טובות, והיתה שווה כל הון.

גזר הפחה על הישמעאלים שיוציאו את החרב מן המערה. הורידו אותם בחבלים ולא הספיקו, עד שהוציאם מתים. וכיוון שראה הפחה כך, אמר: "מה אעשה? וכי אמית את כולם?" – עמד וגזר על ישראל להיכנס אל המערה ולהוציא את החרב. הפילו גורל ויצא הגורל על הצדיק "חסד לאברהם", זכותו יגן עלינו, אמן.

ותיכף ומיד, משראה הצדיק שנפל עליו הגורל, הלך למקווה וטבל ועלה ואחר נתעטף בתכריכים, וכל אותו הלילה היו אנשי חברון יושבים לפניו והוא דורש להם דברי קבלה, בבחינת אברהם אבינו, עליו השלום.

ממול: הכניסה למסגד שעל מערת המכפלה (מתוך הספר 'תמונות מן הארץ הקדושה' לג"מ ברנאץ, שטוטגארט 1839; אוסף מ' מגידון)

משהאיר השחר קם ואמר לחבריו שיתפללו בעדו כל עוד הוא בפנים המערה, שלא יאונה לו כל רע. הלך למערת המכפלה וקשרוהו בחבל וירד לתוכה. וכיוון שירד, החזיר להם החרב בחבל ואמר: "הגיעה השעה שאראה תוכה" ...

הלך בפנים המערה וראה אדם אחד עומד. נתפחד וקרא "שמע ישראל" ... ואחר־כך שאלו: "מי אתה?" – השיב: "אני אליעזר עבד אברהם". אמר לו אליעזר: "כיצד באת לכאן?". עמד וסיפר לו כל המעשה. מששמע כל אותו המעשה אמר לו אליעזר: "המתן בכאן עד שאשאל רשות מאברהם, יצחק ויעקב, זכותם יגן עלינו, אם תיכנס".

נתנו האבות רשות ונכנס. ומרוב הפחד נתעלף ולא אמר להם "שלום עליכם". נתנו לו ריחות־בושם להריח, קם על רגליו וסיפר להם המעשה. וכיוון שראה שהמקום גן העדן הוא, לא רצה לצאת מתוכו. אמרו לו האבות: "זה אינו אפשר. עכשיו צא ומחר אתה עמנו!"

ובכל ישראל תאבים, אימתי יזכו לראותו, כי חשבו פן קרהו אסון, חס ושלום. לסוף העלוהו בחבלים ובא לביתו שמח וכל ישראל שמחים עמו. אמר לחבריו: "כך וכך נגזר עלי וכך רצוני!"...

וכל אותו הלילה היו חבריו יושבים עמו והוא דורש לפניהם בקבלה עד קודם אור הבוקר. אותה שעה ירד למקווה שבביתו, טבל ולבש תכריכים וקרא "שמע ישראל" ... ויצאה נשמתו בטהרה. ונצטערו כל ישראל כי אבד חסיד.

הסיף של הפחה

'כסף צרוף' לר' יוסף בכ"ר יוסף

מעשה שהיה במערת המכפלה. פעם בא שר של דמשק לחברון, תיבנה ותכונן במהרה בימינו אמן, והלך למערת אבותינו, עליהם השלום. ראה חלון למעלה במערה, נתן ראשו בתוך החלון לראות האבות ונפל הסיף מחגורתו למטה. וסיף זה היה שווה ממון הרבה. ציווה השר לאנשיו שירדו למערה להביא הסיף שלו. ירדו למערה כמו שלושים איש ומתו.

משראה כך, שלח אחר השמש של המערה, והוא גוי, ואמר לו: "שמש אתה ויודע ענייני המערה, לכך דורש אני ממך שתוציא לי את הסיף שלי". אמר לו השמש: "קרא ליהודים והם מוציאים לך את הסיף!" והוא רצה להמית על־ידי כך את היהודים, אלא שהקדוש ברוך הוא בטובו הגדול עשה להם ביום ההוא נסים ונפלאות.

שלח השר אחר כל החכמים של חברון ואמר להם: "הוציאו לי הסיף שלי!" מה עשה הרב של חברון? – היה שמש בעיר, זקן ועני. אמר לו הרב "רד והבא את הסיף של השר!" אמר לו השמש: "מפחד אני לירד למערה". אמר לו: "אל תפחד, לך וטבול והחלף שמלותיך ורד. אני ערב אותך!" הלך השמש היהודי ועשה כמו שאמר לו הרב. קשרוהו בחבל והורידוהו לעיני השר ולעיני אנשיו, וכל היהודים עומדים ורואים.

ירד השמש למערה ובידו נר של שעווה. ראה את אברהם ושרה יושבים. אמר לו אברהם: "למה ירדת?" אמר לו השמש: "אדוני! גלוי וידוע לפניך כל המעשה ..." ונפל ונשק ידיו ורגליו. אמר לו אברהם אבינו, עליו השלום: "קודם כל קח האנשים האלה והוציאם". הלך וקשרם אחד אחד בחבל, ומשכום והעלום לחוץ. אחר־כך הלך השמש אצל אברהם אבינו ואמר לו: "אימתי יבוא משיח צדקנו?" השיב לו: "אל תשאל שאלה זאת! אין אנו רשאים לגלות ..."

עוד אמר לו אברהם אבינו להשמש: "רוצה אני לגלות לך דבר. ואם לא תספר – יוסיפו לך על ימיך עוד ארבעים שנה, וגם תוליד בן בזאת השנה, אחר אשר לא היה לך עד עתה. ואם תספר מה שדיברתי עמך – מיד אתה מת!" שמע השמש דברי אברהם אבינו, נשק ידיו ויצא מן המערה.

משיצא הלך אצל הרב. אמר לו הרב: "יודע אני שדיבר עמך אברהם אבינו, עליו השלום"! השיב לו השמש: "לא דיבר עמי מאומה"! – אמר הרב: "לא דיבר עמך? אל תכחד ממני דבר!" השיב לו השמש: "איני רשאי לגלות לך דבר פן אמות עכשיו". – אמר לו הרב: "ימיך הגיעו לשמונים שנה ועדיין רוצה אתה לחיות?" סיפר לו המעשה ומיד מת.

נְסו של ר׳ גרשון מקיטוב

׳קהל חסידים׳

פעם אחת ראה רבי ישראל בעל שם־טוב, כי נגזרה גזירה נוראה על ישראל שתכלה מהם, חס ושלום, התורה שבעל־פה. קרא הבעש״ט לגיסו ר׳ גרשון מקיטוב ואמר לו: ״תדע גיסי, כי כלל ישראל הוא בצרה גדולה, כי נגזר שתילקח מהם תורה שבעל־פה ... מהר קום ולך־ועלה חברונה והיכנס אל מערת המכפלה ותאמר אל האבות הקדושים: אבות העולם, כלל ישראל מודיע לכם, שהוא עכשיו בצרה גדולה, שרוצים לשלול ממנו את התורה שבעל־פה, על כן בקשו רחמים״.

הלך ר׳ גרשון לחברון וביקש ליכנס למערת המכפלה. רץ הישמעאלי כנגדו להכותו נפש. נתן ר׳ גרשון לידו מטבע זהב וברח לו. וכך עשה גם ביום השני וביום השלישי וביום הרביעי. באותו יום ביקש בבכייה ובתחנונים מן הישמעאלי שיתן לו להיכנס למערת המכפלה ונתן לידו מטבע זהב. נתמלא הישמעאלי רחמים עליו ונתן לו רשות, וגם עמד והראה לו הדרך לשם ואמר לו: ״לא תתעכב שם הרבה, שבעוד שעה מתחלף המשמר״.

נכנס ר׳ גרשון פנימה ואמר לפני קברי האבות מה שציווה לו גיסו הבעש״ט. ומיד נפלה עליו אימה גדולה וחשכה וניתקו מורשי לבבו. בינתיים החליפו את המשמר ובא השר וראה איש יהודי בחצר המכפלה. תפשוהו והטילוהו לבית הסוהר לחרוץ משפטו באיזו מיתה להמיתו.

ויהי ביום החמישי ובעל ׳אור החיים׳ היו לו געגועים רבים על ר׳ גרשון, ויבקשוהו בכל העיר ולא נמצא. אך כאשר שמע מאנשים מתלחשים, כי נתפש יהודי אחד במערת המכפלה, הבין שזהו ר׳ גרשון, ויבך מרה וימאן להתנחם, וכל הלילה הניח ראשו בין ברכיו ויצעק: ״הוי אחי, הוי אחי!״

ביום הששי בבוקר, יצאה הפקודה לשרוף את ר׳ גרשון. משמע זאת הרב ״אור החיים״, הלך בכל העיר וזעק זעקה גדולה ומרה. ויהי כאשר כילה להתפלל בערב שבת, ויפתח ר׳ גרשון את הדלת ויאמר בשמחה: ״שבת טובה!״ מרוב שמחה וששון נעתקו מהם מלים, וכמעט פרחה נשמתו של בעל ׳אור החיים׳.

נשיאים, גשם ורוח

׳שערי ירושלים׳ לר״מ ריישר

מעשה בשנות קדם עצור עצר ה׳ בעד הגשם, ולא ירד אף טיפה מטר בכל ארץ הקודש עד אחר טבת. אף אחר התעניות הקבועות ואחר התפילות והתחנונים והשתטחות על כל קברי הצדיקים, לא נענו מן השמים. אז שלח הפחה אל היהודים להתפלל על המטר, והשיבו אותו דבר לאמר: אם יניחם הפחה ליכנס לתוך מערת המכפלה אשר בחברון, ולשטוח את תחנוניהם בפני אבותינו הטמונים שם, אין ספק שהגשם לא יאחר לבוא.

שלח הפחה להקאדי הגדול אשר בדמשק, כי בידו מונח המפתח מהמערה, שהוא ישלח לסטאמבול־קושטא להשולטן, שיתן רשות אל היהודים ליכנס למערת המכפלה להעתיר אל הגשם, שלא ימותו ברעב. אז חשב הקאדי בדעתו, הלא עד שיבוא רשיון מהשולטן יתאחר הזמן וימי הסתו יעברו, ומה בצע יבוא להתפלל על הגשם אחר הזמן? מיד שלח אל הפחה המפתח, שיניח תיכף ומיד להיהודים ליכנס להמערה. אז בחרו היהודים עשרה אנשים, תלמידי חכמים יראי ה׳ בקבלה מעשית, והלכו לחברון ונכנסו להמערה וירדו חמישה גרם המעלות, ואמרו ספר ראשון שבתהלים, בכוונה גדולה ובקול מר. ואחר־כך שלחו את השמש לראות אם נתקדרו השמים בעבים. וילך וישוב אליהם לאמר: עוד השמש זורח כימי קיץ. וירדו עוד חמישה מעלות ואמרו ספר שני כספר הראשון. וישלחו לראות, ובא ואמר: עוד השמש על הארץ. וירדו עוד חמישה מעלות ואמרו ספר שלישי – ושלחו לראות. אז חזר השמש ואמר להם, כבר נתקדרו השמים בעבים והתחיל הגשם לירד. מיד עזבו את כוונת הגשם להפוך על כוונת הגאולה, וטרם התחילו לכוון כמעט רגע, באה פתאם רוח סערה מתוך המערה בקול רעש גדול ודחפם לחוץ בכוח גדול כרגע. אז הבינו כי לא בא העת לפקוד את ישראל ואסור לדחוק את הקץ, אך פחד גדול נפל עליהם וארכובותיהם דא לדא נקשו. וילכו ויבואו לירושלים לשלום, ויזרעו בשנה ההיא וימצאו ברכת ה׳ בכל מעשיהם.

אלון אברהם (מתוך הספר 'פלשתינא באומר ובתמונה' לגיאורג אברס והרמן גוטה, שטוטגארט־לייפציג, 1884; אוסף מ' מגידון)

קולות מן המערה

'שערי ירושלים' לר"מ ריישר

... בוקר אחד באו הישמעאלים לפני היהודים ואמרו, כי פתאום שמעו קול רעש גדול מאד, קול נהמת אריות, בא מתוך מערת המכפלה. חיל ורעדה אחזתם ונפלו כולם על פניהם ארצה עד בוש כשעה אחת ויתעלפו. ויהי אחרי שעה עמדו ותיפעם רוחם מאד מאד. ככה סיפרו כמשיחים לפי תומם.

והיהודים מהם האמינו לקול האות ואמרו שהוא מרמז על ביאת הגואל במהרה, ומצאו רמז בתיקונים מהרשב"י: והרבה לא האמינו באמרם, כי שקר ענו הישמעאלים להטעות את היהודים ולצחק בהם. הקב"ה ישלח לנו מהרה את האמת.

מ מ ו ל: מעולי־הרגל הבאים להשתטח על קברי האבות — רישום מאת ברוך נחשון, ממתנחלי חברון, תשכ״ח

ידו של בן הקימאקם

׳גבעת שאול׳ לר״ש הורנשטיין

בימים קדומים לא הניחו הערבים איש ישראל אף לבוא ברחוב אשר מערת המכפלה בו, וכל איש ישראל הבא ברחוב זה סקלוהו באבנים. ולזה חדלו – בימים ההם – לבוא ברחוב זה, עד אשר בא אברהם פחה לארץ ופחדו נפל עליהם. נתן אברהם פחה רשות לאחינו לגשת לכותל המערה, מבחוץ, להתפלל שם, אבל לא ליכנס לתוכה. וכל הנכנס לתוכה, בין יהודי בין ערבי, אחת דתו להמית. ויהי אחרי אשר גבר השולטן על פחות מצרים ולכד את הארץ תחת ידו, חזרו הערביים לרשעתם ולא נתנו לאחינו לבוא ברחוב זה. עד המעשה שנהיה.

פעם אחת הלך בן הקימאקם, המושל בעיר חברון, דרך הרחוב וראה יהודי אחד מתפלל אצל כותל מערת המכפלה, ויצעק עליו בקול גדול. מרוב פחד לקח היהודי את ספר התהלים אשר בידו ונתנו בחור אחד שבכותל הנכנס לתוך המערה, וברח לנפשו טרם יתקבצו הערבים לקול הנער בן המושל. ויהי כאשר ראה הנער שנתן ספר בכותל, הלך לקחתו. הכניס ידו לחור, חיפש בידו בין האבנים ולא מצאו. ויהי כאשר ביקש להוציא ידו, לא היה יכול, כי ניתנה ידו בין האבנים הגדולות ונשברה. אך מגודל אמונת הערבים במקומות הקדושים חשב הנער כי איש אחזהו בידו ולא הניחו להוציאה, ויצעק בקול מר למען יבואו אנשים להושיעו. ויבואו יושבי העיר, וגם אביו המושל, לקול צעקתו, אבל לא היה לאל ידם להוציא את יד הנער. וישלח המושל לקרוא את הרב מעיר הקודש חברון. הבין הרב כי נשברה יד הנער בין האבנים, ויוציאה מבין האבנים. וישאו את הנער לביתו ויחלה מאד. ראשית מפני גודל הכאב כי נשברה ידו, ושנייה מפני הפחד הגדול, בחשבו כי אחד מן האבות החזיק בידו, וכל הרופאים אמרו לחייו נואש. אז שלח המושל להרב שנית לבקש ממנו שיתפלל בעד בנו. וכן עשה הרב, והנער נתרפא. ומהיום ההוא נתן המושל רשות לאחינו להתפלל אצל הכותל מבחוץ ואיש לא יפריעם. אבל ליכנס לתוך המערה אין לשום אדם רשות, והוא מחוקי המדינה. רק ערבי יורידוהו בתוך תיבה, פעם אחת ביום, להדליק שמה הנרות, והוא לא יגע בקרקע. ואיש אשר יכנס לתוכה יכו אותו מכות נמרצות. ובשנים הקודמות היה דינו שריפה.

שבת הקפות

׳אגדות מן הדרך׳ לדר׳ ש״ז כהנא

בבית הכנסת על שם אברהם אבינו עומדים היו שני ארונות קודש, אחד לספרי תורה חדשים וכשרים לקריאה, ואחד לעתיקים וישנים, שהאותיות קפצו מתוכם והם פסולים לקריאה. והיו ספרי תורה אלה משמשים אך ורק להקפות ב״שמחת תורה״ בלבד.

לפני שנים רבות, נזדמן לבית הכנסת לתפילה של שבת אורח שלא מבני חברון. והיה האורח בעל הדרת פנים כפני תלמיד חכם. משהוזמן להוצאת ספר התורה, לא חיכה להשמש והתנהג ״מעשה בעל בית״, משהוא ניגש ישר לארון הקודש השני ומוציא מתוכו ספר תורה עתיק יומין. ראה הציבור והחלו ללחוש אלה לאלה והוא לא שם לבו אליהם, נטל את ספר התורה בזרועותיו ופתח: ״גדלו ה׳ אתי...״ אחר פסע עם הספר אל הבימה ואמר להניחו על השולחן. התערב הרב ולחש לאורח, כי באותו ארון עומדים ספרים פסולים והם לצורך הקפות בלבד.

שמע האורח ואמר: ״אם כך, נערוך בו הקפות, כנהוג בספר תורה שכזה״. הסתכלו המתפללים בתימהון: מה שייך הקפות? ובשבת? והחלו לרגון ולטעון. משראה כך הרב היסה את הציבור ואמר: ״אולי צודק האיש, ספר תורה שכבר הוציאוהו מארון הקודש, אין מעליבין בו ואין מחזירין אותו בלא כלום ויש לערוך בו, לפחות, הקפות״.

פסע האורח וספר התורה על זרועותיו והציבור הולך אחריו במעגל, הלוך וסובב, עד שהקיפו את הבימה שבע פעמים, והם שרים בקול גדול: ״ריבה ה׳ את יריבי, לחם את לוחמי״, וכו׳.

משנסתיימה תפילה של שבת יצאו הכל לבתיהם. הסתכלו כה וכה ולא ראו אותו אורח. למחרתו, ביום הראשון, נודע בציבור, כי אותה שבת נועדה לפורענות ביהודים, אך משהגיעו הפורעים אצל בית

הכנסת על שם אברהם אבינו ושמעו את קול הזמרה שזמרו המתפללים בשעת ההקפות, חלשה דעתם ונפל עליהם פחד גדול וחזרו כלעומת שבאו.

יצא הקול שאותו אורח בעל הדרת פנים לא היה אלא אחד מישני חברון ... ולזכר הנס שאירע, קבעו הקפות באותה שבת מדי שנה בשנה.

ספר התורה שנפסל

'אגדות מן הדרך' לדר' ש"ז כהנא

מעשה שהיה ביום החמישי בשבוע, לאחר "תיקון חצות" אריכתא, התפללו המתפללים בבית הכנסת על שם אברהם אבינו "ותיקין" עם הנץ החמה. והיה שם ביניהם זקן אחד שלא ידעו מאין בא. תמהו המתפללים על שלא ראוהו בערב בבית הכנסת ובבוקר השכם נמצא עמם. ברם, לא אמרו דבר, משסברו שמא הגיע הזקן לבית הכנסת רק לפנות בוקר וכל אותו הלילה היה מהלך סביב המערה, כאחרים רבים שהיו נוהגים לעשות כך.

משהגיעו לקריאת התורה, ביקשו לכבדו ב"ישראל". סרב האורח ואמר: "כהן אני". מה עשו? – כיבדוהו בהכנסת ספר התורה. שמח האיש על הכיבוד, נטל את הספר בזרועותיו ופסע בצעדים בוטחים, מנהג "בעל בית", אל ארון הקודש השני, שבו עומדים היו ספרי התורה העתיקים שהיו משמשים להקפות בלבד.

התרעמו הציבור והחלו קוראים: "לא זה הארון". אך הזקן הלך ישר נכחו, פתח את דלתות הארון והכניס את ספר התורה בין שאר הפסולים לקריאה.

אותה שעה קרב אליו הרב וביקש לעצור בו, אך לא הספיק. ביקש הרב להוציא את ספר התורה מן הארון השני ולא הניחו האיש. משראה הרב שכך הוא, הניח לו לאיש שיעשה כחפצו וזה חזר אל "העמוד" והמשיך בתפילה עד שסיים.

משנתפזר הקהל ויצא גם אותו אורח, ניגש הרב אל ארון הקודש והוציא אותו ספר תורה. משפתח את הספר ובדק בו, ראה כי אכן קפצו ממנו אותיות בהרבה מקומות ואין לו תקנה ...

יצא הרב אל העיר לבקש אחר אותו האיש, על־מנת לבקש ממנו מחילה, שמא פגע בכבודו, ולא מצאו.

משלוח מנות במערת המכפלה

'במרצפת המזלות' לדר' ש"ז כהנא

סיפר ר' מנדל מזקרוצ'ים: באותו אדר שבשנת תש"ד – שהיו ישראל מוקפים גייסות של סרדיוטים, כלבי ציד ומלאכי־חבלה למיניהם, וכל הצרות שבעולם עליהם, צרות הגוף וצרות הנפש – עלו עשרה יהודים צדיקים ואנשי מעשה, על פי בקשתו של הרב הגאון רבי שלמה דוד, כהנא רבא, מירושלים למערת המכפלה שבחברון.

הלכו העשרה ובתרמיליהם "אוזני המן" ויין לסעודת פורים, ומשהגיעו למערת המכפלה, נימנו וגמרו לשבות בתענית. התעטפו בטליותיהם ועמדו בתפילה ליד הכתלים של מערת המכפלה, הטיחו ראשיהם באבני החומה, צעקו והתריעו וקרעו שחקים להחיש בגאולה כל זמן שנשאר עוד מי לגאלו. משדחקו עליהם שומרי הבניין הישמעאלים, השאירו את משלוח המנות לאבות העולם והמשיכו לעמוד בחוץ בתפילתם.

ומספרים, הוסיף ר' מנדל ואמר, שלקול צעקתם של העשרה נחרדו אבות העולם ממנוחתם וגבהלו: וכי קינות וצום בפורים? משראו במשלוח מנות שהיה מונח שם, עמדו על סוד הצרות והתעוררו ברחמים גדולים לתשועת ישראל.

באותה שעה יצא דינו של אותו המן רשע ...

משקוף "שלוש המנורות" המצוי כיום באחת הסימטאות של חברון העתיקה (תצלום ק' וייס)

משקוף המנורות

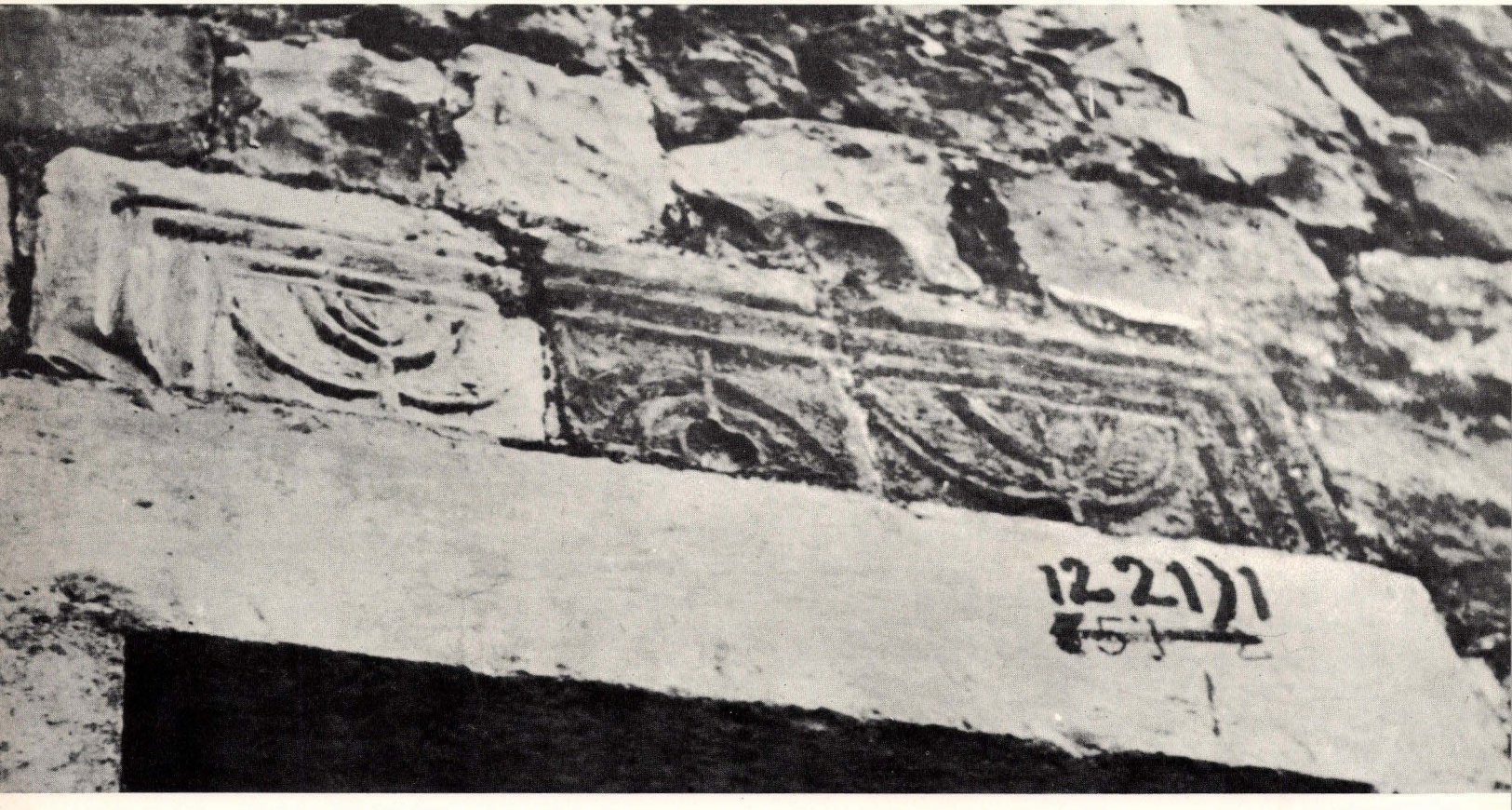
עפ"י הפואימה "משקוף המנורות בחברון" לא"י לבנון

באחת מסמטאותיה האפלוליות של חברון העתיקה מצוי עד היום שער ועליו משקוף בנוי משלוש אבני־גזית, שבכל אחת מהן חקוקה מנורה. ברם, השתיים הקיצוניות ניצבות הכן כשקניהן כלפי מעלה ואילו האמצעית – הפוכה.

משהיו ישישי חברון, בראשית המאה הנוכחית, נשאלים על טיבו של משקוף זה, היו מספרים אגדה מופלאה:

"מעשה ברבי יעקב בן יוספיה, שהגיע לרומי ועמד מנגד שערו של טיטוס. עמד ובכה עד שנדר נדר, כי אם יזכנו הקב"ה ויעלה ויבוא לארץ הקודש, יבנה ביתו בעיר האבות ועל שערו יציב מנורה מגולפת באבן, כמנורה החקוקה שבשער טיטוס. משעלה רבי יעקב יוספיה והגיע לחברון, עמד והרכיב על שער ביתו משקוף ובו שלוש אבני־גזית מגולפות במנורות העבריות. אלא שהיו שואלים: על שום מה שתיים עומדות הכן והן ניצבות וזקופות, ואילו השלישית, האמצעית – הפוכה? והיו משיבים: סמל לשלושה המגדלים שהיו בנויים בשעתו על קברי האבות אברהם, יצחק ויעקב. אך משבאו הצלבנים וקרבו למערה עלתה חמתו של יצחק אבינו, שקנאי היה, והיכה את הבאים בסנוורים. חזרו הצלבנים על עקבותם ונתפקחו עיניהם. משבאו בשנית, חזר והיכה אותם בסנוורים בשנית, אך משהעיזו ונכנסו למערה, נפל מגדלו של יצחק על פניו ונותרו רק שני המגדלים האחרים, של אברהם ושל יעקב, שהיו מדרכם רחמנים וסלחנים, עומדים על תלם עד היום הזה".

וכך הן שלוש המנורות: הראשונה והאחרונה ניצבות זקופות ואילו האמצעית – הפוכה וראשה כלפי מטה...

חברון — על שם מה? — "על שם אותו חבר שקנה את המערה, הוא אברהם".
'מדרש אגדה', בר', נ"ה

חברון ומערת המכפלה במסורת המוסלמית

חיים שַׁוַרצבאום

(מתוך מקורות מוסלמיים)

תנאי היהודים לכליף עומר

מקור ערבי – כתב־יד מלפני ארבע מאות שנה, שנמצא בזמנו בידי עַבד אל־חַי חַ'טיב, חבר המועצה הממשלתית המנדטורית בחברון – מספר: "כאשר נאלצו הנוצרים בחברון למסור את העיר לידי הכליף עומר (638), החריבו והרסו עד היסוד את כנסייתם המפוארת שעמדה על מערת המכפלה ואת שעריה הטמינו באדמה, כדי שלא יוודע לערבים מקום המערה הקדושה. באו אז אל עומר תושבי חברון היהודים והציעו לפניו להראות לו את מקום המערה, בתנאי, שירשה להם לבנות בחצר המערה בית־כנסת ליהודים. הסכים עומר ונתן ליהודים רשיון בכתב על כך. זמן רב לאחר־מכן עוד נמצא בחצר מערת המכפלה בית כנסת ובית קברות ליהודים".

מסג'ד איבראהים אשר בחברון

הגיאוגראף הראשון המזכיר את חברון בכינוי (מַסגַ'ד אִיבְּרַאהִים) הוא אַבּוּ אִיסְחַאק אִיבּרַאהים אִבּן מוחמד אל־פַּארַסי אל־איצטַח'רי, ואלה דבריו בספרו 'כִּתַאבּ מַסַאלִךְ אל־ממאלך'[1] ('נתיבות הממלכות', שנכתב בש' 951 לספה"נ):

דרומית לבית לחם שוכנת עיר קטנה, אבל חשובה, הידועה בשם "מַסגִ'ד איבּרַאהִים". בתוך המַסגִ'ד הזה, בו מתאספים האנשים לתפילת יום הששי, נמצא קברו של איבראהים, של אִיסְחַאק ושל יעקוּב. והקברים ערוכים בשורה אחת, וממולם נמצאים הקברים של נשותיהם של האבות. העיר נמצאת בתוך בקעה עמוקה, בין הרים רבים המעוטרים בעצים עבותים, והאילנות בשטח הררי זה, כמו בשאר הרי פלסטין ומישוריה, הם עצי זית ותאנה, שיקמה וגפן. שאר מיני העצים נדירים יותר.

בית הכנסת האורחים שליד המסגד

הגיאוגראף הערבי הנודע שַמס אל־דין אבּו עבּד־אללה מוחמד אבּן אַחְמַד אבּן אבּו בַּכְר אל־בַּנָּא, אל־שָׁאמי אל־מַקַדַסי (הידוע גם בשם אל בְּשארי), בספרו 'אַחְסַן אל־תַּקַאסִים פי מערפַת אל־אַקַאלים'[2] ('מבחר הפרקים בידע הארצות'), שנכתב בשנת 985 לספה"נ, מתאר את חברון כדלקמן:

חַבְּרָה היא הכפר של איבראהים אל־ח'ליל, עליו השלום. בכפר זה נמצאת מצודה בלתי חדירה. לפי המסורת נבנתה מצודה זו ע"י השֵדים (אל־גַ'ן) מאבנים גדולות ומסותתות. בתוך מבצר זה נמצאת כיפה עשויה אבנים, והיא מתקופת האיסלאם, ושרויה ממעל לקבר איבראהים. אשר לקבר איסחאק, הרי הוא פונה קדימה, בתוך הבניין הראשי של המַסגִ'ד, ואילו קברו של יעקוּב פונה לאחור. מול קברו של כל נביא (משלושה נביאים אלה) נמצא קבר של אשתו. הגן הסוגר על השטח כולו הפך למסג'ד, וסביבו נבנו בתים לעולי רגל ולמבקרים, הצמודים לבניין הראשי. כאן נמצאת גם תעלה רדודה המעבירה מים ומסביב לכפר חברון, במרחק של חצי יום הליכה, בערך, נמצאים כפרים אחרים וכרמים וענבים ועצי תפוח, והשטח כולו ממש כגן רווה, מלא כרמים ועצי־פרי למיניהם, והוא ידוע בשם "גַ'בל נַצְ'רָה", ואין דומה לו ביופיו ובטיב פירותיו. רוב הפירות מיוצאים למצרים ולסביבתה. לעתים קרובות נמכרים כאן אלף תפוחים במחיר דִירְהָם אחד, ומשקלו של כל תפוח הוא כמשקל מאה דירהם.

ב"חַרָם" של חברון (המסגד שעל מערת המכפלה) נמצא בית הכנסת אורחים, והוא מוסד קבוע, ובו טבחים, אופים ואף משרתים המגישים מנות עדשים ושמן־זית לכל המבקרים, כעניים כעשירים. רבים סבורים כי צדקה זו והקצבת המזונות לעולי הרגל יסודן במוסד הכנסת האורחים של אברהם אבינו. ברם, לאמיתו של דבר, הצדקה והכנסת האורחים בחברון שורשן ב"וַקף" (הקדש) מיסודו של תַמִים אַל־דָארִי, וגם של נדבות אחרות. ואני סבור, כי רצוי להימנע מליהנות מצדקה זו.

האמיר של חַ'רַאסָאן – יחזק אללה שלטונו – הקציב אלף דִירהם למטרת הכנסת האורחים הנ"ל מדי שנה בשנה, וכן גם אל־עָאדל, מושל גורג'יסטן, השאיר עיזבון גדול בתור "וַקף" לשם כך. בכל ארצות האיסלאם אינני מכיר כלל בימינו הקדש או צדקה, שתהיה מסודרת בצורה טובה יותר מזו שבחברון. האוכל המוגש כאן לאורחים הוא לדוגמה, והאנשים הרעבים, עוברי האורח ועולי הרגל, נהנים מאד ממזון זה. הנה כך נמשכת המסורת היפה של איבראהים ע"ה, שהיה מחבב אורחים בימי חייו, ואללה יתעַלֶה הנציח מסורת זו אחרי מות איבראהים.

המסגד

הנוסע הפרסי־מוסלמי נאצר ח'וַראו ביקר בחברון בשנת 1047 לספה"נ. וכך הוא מתאר את העיר ואת מערת המכפלה:

המרחק בין ירושלים לחברון הוא 18 מיל, והדרך מובילה לכיוון דרום. לאורך כל הדרך נמצאים כפרים רבים ובתוכם גינות ושדות מעובדים ומטופחים. כמו־כן נמצאים כאן אילנות ועצים בשפע, המצריכים כמות מצומצמת של מים להשקאתם, כגון הגפן והתאנה, הזית והסומָק.

אנשי אל־שָאם (סוריה) ותושבי ירושלים, מכנים את חברון בשם חַ'ליל (ידיד אללה) ומעולם אינם משתמשים בשם האמיתי של המקום הקדוש הזה, הלא הוא "מַטְלוּן". הרבה כפרים מסונפים לחברון והם המספקים הכנסה ניכרת לצורכי צדקה. באחד הכפרים הללו נמצא מעין, שבו מפכים המים מתחת לאבן אחת. המים מועברים דרך צינור שבתוך האדמה והם מגיעים למקום מסויים מחוץ לעיר (חברון). במקום זה נמצא מיכל לאגירת המים

1 מהדורת החוקר ההולנדי דה־חויה, ליידן 1927 (בסידרה "ביבליותיקה גיאוגרפורום ערביקורום", כרך א', עמ' 57 ואילך). הגיאוגראף הערבי אבן חוקל, בספרו מש' 978, 'סוּרַאת אל־אַרְץ' (מהדורת קראמרס, ליידן 1938, עמ' 172), חוזר מילולית על דברי קודמו אל־איצטח'רי.

2 לפי מהדורה ב' של החוקר דה־חויה, בסידרה הנ"ל, עמ' 172.

בריכת־המים בחברון (מתוך הספר ׳פלשתינא באומר ובתמונה׳ לגיאורג אברס והרמן גוטה, שטוטגארט־לייפציג, 1884; אוסף מ׳ מגידון)

ולמניעת ביזבוזם. זו היא צורת אספקת המים לאנשי העיר ולעולי הרגל. המסגד (בערבית "מַשְׁהַד" – מקום מקודש), נמצא בגבולה הדרומי של העיר ונמשך גם לכיוון דרומי־מזרחי. המסגד מוקף ארבע חומות בנויות אבני גזית מרובעות. השטח בחלקו העליון הוא 80 אמה באורך וארבעים אמה ברוחב. החומות החיצוניות גובהן עשרים אמה, ובפסגתן – מגיע רוחב החומות לשתי אמות. ה"מִיחְרַאבּ" (הוא הגומחה שבקיר לציון כיוון התפילה לעבר מכָּה), וכן גם הקיטון המיוחד במסגד (הנקרא בשם "מַקצוּרָה"), נמצאים בתוך הבניין בקצהו הדרומי. בתוך ה"מקצורה" נמצאות כמה וכמה גומחות נהדרות וכן גם שני קברים שראשיהם מוסבים כלפי ה"קִבְּלָה" (דרומה). על שני הקברים האלה נמצאות מצבות בנויות אבנים מרובעות, שגובהן כקומת אדם. הקבר מצד ימין הוא של איסחאק בן איבראהים, וזה שמשמאל הוא של רוּבָּקָה אשתו. שטח של עשר אמות מפריד בין שני הקברים. החלק הזה של המסגד, הרצפה והקירות, מקושטים בשטיחים יקרי־ערך ומחצלות מארצות המגרב, העולות בערכן אף על רקמות משי (רקום בחוטי זהב). כאן ראיתי מחצלת אחת (המשמשת כמרבד לתפילה) שנשלחה ע"י ה"אמיר אַלְגְ'יוּש" (שר הצבא בשירות השולטן של מצרים). הוגד לי שמרבד־תפילה זה, נקנה בקהיר במחיר שלושים דינרי זהב מגרביים.

בעזבך את ה"מַקצוּרָה" תיתקל בשני בניינים שבתוך חצר המַסגְ'ד. קבר של איבראהים, ח'ליל אללה, נמצא בכיוון ה"קיבלה" (דרומה), מימין. בתוך בניין זה נמצא בניין שני שהכניסה אליו אסורה, ובו ארבעה חלונות, דרכם מציצים לתוך הקבר עולי הרגל המבקרים במקום. הקירות והרצפה שבחדר זה מכוסים ברקמות יקרות. המצבה עשויה אבן ואורכה שלוש אמות וממעל לה תלויים הרבה פנסים ומנורות. בבניין אחר, משמאל ל"קיבלה" נמצא קברה של שרה, אשת איבראהים. בין שני הבניינים נמצא מסדרון המוביל לשני הקברים והדומה לאולם גדול וגם בו תלויים פנסים ומנורות.

ליד שני הבניינים הללו נמצאים שני קברים אחרים, הסמוכים זה לזה. מימין נמצא קברו של נבי יעקוּב, ומשמאל קברה של לֵיאָה אשתו. מאחוריהם נמצאים בניינים אחרים, בהם אִיבראהים אל־ח'לִיל נהג לקיים מצוות הכנסת־אורחים כהלכתה. ברם, בתוך המסגד נמצאים אך ורק ששת הקברים הנזכרים לעיל.

מחוץ לארבע החומות של המסגְ'ד, נוטה הקרקע בשיפוע ובמדרון, וכאן ממערב נמצא קברו של יוסוּף אִבן יעקוּב ועליו מצבה. ועל המצבה נבנתה כיפה יפה. בצד זה, במקום שהאדמה ישרה ושטוחה (מאחורי קברו של יוסוף), נמצא בית קברות גדול ואליו מובאים המתים לקבורה מכל הארצות.

על הגג השטוח של ה"מקצורה", נבנו תאים תאים לקבלת עולי הרגל הזורמים לכאן, וההכנסה מן הצדקה גדולה מאד.

החיטה נדירה מאד בחברון, ואנשי המקום מגדלים בעיקר את השעורה. זיתים נמצאים כאן בשפע רב. כל עולי הרגל וכל האורחים המגיעים למסגְ'ד שבחברון, מקבלים חינם לחם וזיתים. יש כאן הרבה טחנות המופעלות בעזרת שוורים ופרדות. טחנות אלו טוחנות את הקמח כל ימות השנה, וגם השפחות אופות לחם ללא הפוגה. משקל הלחם מגיע בערך לשלוש ליטרות הכיכר. כל אדם המגיע לכאן מקבל כיכר לחם ליום, נוזיד עדשים המבושלים בשמן זית וצימוקים. דבר זה נהוג כאן מאז ימי איבראהים ע"ה ועד לעצם היום הזה. יש ימים ובהם מגיעים לכאן לא פחות מחמש מאות עולי רגל. כל אחד מהם מתקבל בסבר פנים יפות, לפי מיטב המסורת של המקום המקודש הזה.

נמסר לי, כי בימים קדמונים לא היה קיים פתח כל־שהוא למַסגְ'ד שבחברון, וכל המבקרים כאן לא יכלו להתקרב יותר מאשר אל הפרוזדור החיצון, המוביל לחדר הקברים. אולם כאשר הח'ליף הפאטמי אל־מַהְדִי עלה על כס הח'ליפות (918 לספה"נ) הוא פקד על פתיחת פתח מתאים למסגְ'ד. הוא הוא שסיפק את כל כלי העבודה, את השטיחים ואת המרבדים, והוא גם שהתחיל לבנות בניינים רבים ומרווחים. שער הכניסה למסגד הוא, איפוא, באמצעיתה של החומה הצפונית, והוא גבוה ארבע אמות מעל לפני האדמה. מדרגות אבן לעלייה ולירידה נמצאות לצדי שער הכניסה.

מותו של יעקב

מוחמד אבן עבּד־אללה אל־כִּיסַאי (מן המאה ה־11) כותב בספרו 'קצץ אל־אנבּיא':

ויהי אחר הדברים האלה, ויצא יעקוּב למסעיו ואנשיו עִמו. ויבואו ארצה כנען. ויהי בהגיעו למקום קבורת איבראהים ואיסחאק, וירא והנה מלאכים עומדים ליד קבר פתוח אשר עתה חפרוהו. וישאלם יעקוב: "למי הקבר הזה?" ויענו המלאכים ויאמרו: "לעבד נכבד ונערץ על ריבון העולמים". ויציץ יעקוב אל תוך הקבר וירא והנה אנשים יפי־תואר ויפי־קומה עומדים עלי במות גבוהות. וישאלם יעקב: "מי האנשים האלה?" ויענו המלאכים ויאמרו: "אלה הם בני איברהים ידיד אללה". ויבקש יעקוב להיכנס אל תוך הקבר לברך את בני איבראהים לשלום, ויחסמו המלאכים את הכניסה בפניו ויאמרו: "לא ייכנס איש לקבר זה עד אם שתה תחילה מן הכוס הזאת". ויושיט מלאך המוות ליעקוב כוס וישת ממנה יעקוב ותפרח נשמתו מיד.

אדם הראשון ומערת המכפלה

ידען הקוראן (חאפט') אִבן עַסאכִּר (שמת בשנת 1203) מוסר בשם עבּד־אללה אִבן עַבּאס (חי במאה השביעית), לאמור:

גופתו של אדם הראשון וגם רגליו קבורים במערת המכפלה, ואולם ראשו נמצא ליד ה"צַחְרָה" ("כיפת הסלע" שבירושלים). ובנוסח אחר: ראשו של אדם הראשון טמון במערת המכפלה ואילו רגליו ליד ה"צחרה". ובשמו של נַאפע, בשם אבן עוֹמָר נמסר, שרגליו של אדם הראשון הן ליד ה"צחרה" וראשו ליד "מַסגְ'ד איבראהים" בחברון. ב"יוֹם התקומה" (היינו, יום תחיית המתים) יקים אללה את אדה"ר על רגליו ויקבץ את כל זרעו לידו.

גוויות האבות

הסופר הערבי אִבּן אַל־אַת׳יר (ממוצול, 1160–1233 לספה״נ) מספר בספרו ׳אַל כַּאמִל פִּי תַאְרִיח׳ (הדבר המושלם בהיסטוריה), כי בשנת 1118 נפל חלק מן החומה שעל המערה וגוויות האבות נתגלו לעיני כל. הנכנסים, אשר ראו גם מנורות זהב וכסף שהיו שם. ובשנת 1172 כותב הסופר הערבי עֲלִי אל־חַ׳רַתִי, כי במערת המכפלה קבורים: אברהם יצחק ויעקב, שרה רבקה ולאה, אדם, נוח ושם. וכן הוא מספר, כי ראה בספר אחד, שבזמן שה״חֶרֶם״ היה בידי הצלבנים, שיחד בַּכְּר אל־אִישְׁקַאפִּי את שומר ה״חֶרֶם״ בסכומי כסף גדולים שיכניסהו לתוך המערה פנימה. השומר, איש יווני, הבטיחו כי בעבור עונת התיירים ימלא מבוקשו. וכן עשה השומר, הרים לו את טבלת האבן שעל פי המערה ברצפת ה״חֶרֶם״, ובקחתו אתו נר ירד אתו בשבעים מדרגות אל תוך המערה. פה נשבה רוח, וראה על איצטבה אחת מונחת גוויית אברהם, לבושת מעילים ירוקים, והרוח הנושבת נפנפה את שערותיו הלבנות. בצדו שוכבים יצחק ויעקב. ויפן מורה דרכו אל קיר אחד אשר במערה, באמרו, כי מצד זה שוכבת שרה, ויאמר להראותה לו, אך מיד יצאה בת קול וקראה: היזהר, כאן בית הנשים! אז שבו ויצאו משם.

כמו־כן מספר עֲלִי אל־חַ׳רַתִי, בשם אחד השיח׳ים, כי בימי המלך בּרדויל (בלדוין השני), נפל חלק מהמערה ופרנקים רבים נכנסו אז לתוך המערה ... הפרש מבון סיפר לו, כי בהיותו בן שלוש־עשרה נכנס עם אביו במערה וירא את האבות וראשיהם מגולים.

שלמה המלך ומערת המכפלה

ידען הקוראן אִבּן עַסַאכִּר, מוסר בשם כַּעַב אל־אַחְבּאר (שמת בש׳ 656 לספה״נ), כדלקמן:

ויהי כאשר השלים שלמה בן דוד את בניין בית המקדש בירושלים, נגלה אליו אללה ויאמר לו: ״בנה נא לי בית על קברו של ידידי (ח׳לילי) איבּראהים, בניין לתהילה ולתפארת״. ויצא שלמה ויבן בניין במקום הנקרא ׳אַל־רָאמָה׳. ויגלה אללה אל שלמה ויאמר לו: ״לא זה המקום אשר ביקשתי. שא עיניך אל האור השופע מן השמים על האדמה״. וישא שלמה עיניו וירא והנה אור רב יורד מן השמים על בקעה אחת מבקעות חברון. וידע שלמה כי זה המקום ויבן את המבנה אשר על מערת המכפלה.

בנוסח אחר מסופר בשם כעב אל־אחבּאר, לאמור: ויהי כאשר עלה שלמה בן דוד על כסא מלכותו וימנהו אללה לנביא. ויגלה אללה אל שלמה ויאמר לו: ״יָא, אבּן דאוּד! בנה נא על קבר ידידי איבּראהים בית אשר יעמוד לזכר עולם לדורות הבאים!״ ויצאו שלמה ובני אישראיל עמו מבית המקדש אשר בירושלים ופניהם ארצה כנען. ויתורו את הארץ לאורכה ולרוחבה ולא מצאו את המקום אשר אמר להם אללה. וישוב שלמה אל בית המקדש אשר בירושלים ויגל אללה את אוזן שלמה לאמור: ״יָא, סוּלֵימָן! למה זה הפרת את מצוותי?״ ויען סולימאן ויאמר: ״הנה, לצערי, נעלם ממני המקום אשר ביקשת״. ויאמר אליו אללה: ״לֵךְ לְךָ עד הגיעך למקום אשר בו תראה אור יורד מן השמים אל האדמה. הוא המקום שבו קברו של ידידי איבּראהים״. ויצא שלמה שנית ויחפש את המקום ויצו על הגִ׳ן (השדים) לבנות בניין במקום הנקרא

׳אל־ראמה׳. ויהי אחר הדברים האלה ויגלה אללה שנית אל סולימאן ויאמר לו: "לא זה המקום. הנה רָאה תראה אור והוא בענן אשר בשמים, וידעת כי עומדות רגליך במקום". ויצא סולימאן וירא והנה אור בענן אשר בשמים והאור יורד על האדמה. וידע כי זה המקום ויבן עליו בניין מפואר העומד עד היום הזה.

אברהם ושני המלאכים

אבּו אַל־פִּידָה איסחַאק אֶל־תַּדְמוּרִי, איש חברון (שמת בשנת 1429), כותב בספרו משנת 1351[3] ׳מוּתִיר אל־עַרַאם לְזַיארת אל־חַלִיל׳ (המעורר את התשוקה לבקר קברו של אל־ח׳ליל):

ויצא איברהים עליו השלום מכּוּתָא וירד ארצה אל־שָאם (סוריה) בכיוון פלסטין, במקום הידוע כיום בשם "וָאדי אַל־סַבָּע" (באר שבע), ושם קרה לו אשר סופר כבר במקום אחר. ויסע משם איבראהים אל אל־לג׳וּן[4] וישב שם זמן־מה. ויהי בהיותו שם ויגלה אללה את אוזנו, לאמור: "לך לך אל מַמְרֵא!" ויסע איבראהים אל ממרא. ויהי בהיותו שם, ויופיעו לפניו שני המלאכים גבריאל ומיכאל, עליהם השלום, אשר מגמת פניהם היתה לרדת אל אנשי לוט. ויהי בראות איבראהים את שני אורחיו, ויצא לקראתם וירוץ לזבוח עגל בעבורם. ויימלט העגל ממנו וינוס ולא חדל לרוץ עד בואו למערת חברון וייכנס לתוכה. אז בא אליו הדיבר מפי הגבורה, לאמור: "יָא, איבראהים! דרוש נא בשלום עצמות אביך אדם הראשון, עליו השלום, ובשלום כל הנביאים!" וייחרתו הדברים האלה עמוק בלב איבראהים, עליו השלום.

ויהי אחד הדברים האלה, וישחט איבראהים את העגל ויגש לפני שני המלאכים לאכול. ויתר דברי איבראהים הלא הם כתובים בספר הקוראן. וילך איבראהים עם שני אורחיו עד בואם אל משכנות לוט. ויאמרו אליו שני האורחים: "שב נא פה!" וישב עמם שם. עוד הם יושבים וישמע קול קריאת התרנגול בשמים ויאמר: "אין זאת כי דבר אללה הוא זה, והוא אמת ונכון!" ויאמין איבראהים כי קרוב לבוא אובדן העם (אנשי סדום). ומן היום ההוא נקרא המקום "נַבִּי יָקִין" והוא דרומית־מזרחית לחברון. ויהי אחר הדברים האלה, וישוב איבראהים אל ביתו וידרוש מאת עפרון את המערה, וישקול בעבורה ארבע מאות דִּירָהם, ותקום המערה למקום קבורתו ולקבורת בני משפחתו.

קניית המערה

אבּו אל־פידא איסחאק אל־תדמורי, איש חברון, כותב:

בַּהָא אל־דִּין אבן עסאכר (מת בש׳ 1203) מוסר בשם כעב אל־אחבאר[5], כי הראשונה שמתה ונקברה בחברון היתה שרה. ויהי במותה ויצא איבראהים אל־חַ׳ליל (האהוב), עליו השלום, לתור מקום לקבורתה ויקו כי יהיה זה מקום בקרבת העיר מַמְרֵא[6]. וילך אל עפרון ועפרון היה מלכָּהּ של עיר זו, ומקום מושבו היה בחַבְּרָה. ויאמר אליו איבראהים: "מיכרה לי כיום מקום מתאים, בו אקבור את מתי מבני משפחתי". ויאמר אליו המלך עפרון: "כבר הודעתיך כי תוכל לקבור את מתך בכל מקום, כאוות נפשך. בחר לך מקום מתאים בארצי". ויען איבראהים ויאמר: "אינני אוהב לעשות כן, ברצוני לשלם מחיר בעבור אחוזת קבר". ויאמר אליו עפרון: "מכור אמכרנה לך בארבעת אלפים דירהם, וכל דירהם משקלו כמשקל חמישה דירהמים, וכל מאה דירהם – דמות המלך חייבת להיות טבועה בהם". היתה כוונתו של עפרון להכביד על איבראהים, על־מנת שלא יצליח להשיג הכסף הדרוש, לפי התנאים שהטיל עליו, ויוכל לחזור בו מדבריו. ויהי בצאת איבראהים אל־ח׳ליל מאת פני עפרון המלך, והנה המלאך גבריאל, עליו השלום, עומד לפניו. ויאמר אליו: "יָא, איבראהים! הנה שמוע שמע אללה את דברי המלך העריץ אליך, והנה קח לך את הדירהמים הדרושים לך ומסור־נא אותם לעפרון, כאשר ביקש". ויקח איבראהים, עליו השלום, את הדירהמים וימסרם למלך העריץ. וישאלהו עפרון: "הדירהמים הללו מנין לך?" ויען איבראהים ויאמר: "קיבלתי אותם מאת אלוהַי, יוצרי ומפרנסי". ויקחם ממנו. וישא איבראהים את שרה אשתו ויקברנה במערת המכפלה, והיא היתה הראשונה שנקברה בתוכה, ובמותה היתה בת מאה ושבע־עשרה שנה, ויש אומרים בת מאה ושבע ועשרים שנה. ואחר־כך מת איבראהים וייקבר ממול שרה, ואחר־כך מתה רוּבְקָה, אשת אִיסחאק, ותיקבר שם, ואחר־כך מת איסחאק וייקבר גם הוא ממול לאשתו, ואחר־כך מת יעקוּב וייקבר ליד שער המערה וכעבור זמן מתה לִיקָא אשתו ותיקבר מול יעקוּב.

וייאספו בני יעקוּב ועֵשָו ואחיו, ויאמרו: "הבה ונשאירה נא את שער המערה פתוח, והיה המת מאתנו ונקברנו בתוך המערה". ויריבו שם על הדבר הזה, וירם אחד מאחי עשו ידו ויךְ את עשו מכה גדולה ויפול ראשו אל תוך המערה. ויש אומרים, כי האיש אשר היכה את עשו היה אחד מבני יעקוּב. וישאו את גווית עשו ויקברוה במקום אחר מבלי ראשה, כי נשאר הראש בתוך המערה. אחר הדברים האלה הקיפו את המערה בחומה ויציבו ציונים על כל קבר וקבר שבה, לאמור: "זה הוא קברו של איבראהים וזה הוא קברה של שרה; זה הוא קברו של איסחאק וזה הוא קברה של רוּבקה; זה הוא קברו של יעקוּב וזה הוא קברה של לִיקָא". אחר הדברים האלה יצאו מתוך המערה ואת השער סגרו אחריהם, והיה כל הבא לבקר את המקום, היה עליו לסובב את הקברים סחור סחור, כי לקברים עצמם לא יכול היה לבוא, עד אשר באו הרומיים ויפתחו פתח למקום ויכנסו אל תוכו ויבנו בו כנסייה.

3 מהדורת צ׳רלס ד׳ מתיוס, ב– J. POS כרך י״ז, 1937, עמ׳ 178.

4 ברומית LEGIO (מגידו –?) לפי דברי יָאקוּת נמצאת לַג׳ון עשרים מיל מטבריה וארבעים מיל מרמלה.

5 בעל מסורה מוסלמי, שהיה יהודי תימני שהתאסלם בתחילת תקופת האיסלאם, חי במחצית הראשונה של המאה השביעית לספה״נ.

6 בנוסח של מוג׳יר אַל־דִּין, אשר העתיק מאל־תַּדְמוּרִי, כתוב: "בקרבת העיר חַבְּרָה".

הכתובת שעל קבר אברהם

ומוסר אבן עסאפר, בשם עַבּד אל־מוּנְעִם, בשם אביו, בשם וַהְבּ אִבּן מוּנַבִּּה, כי על קבר איבראהים אל־ח׳ליל, עליו השלום, חרותים הדברים הללו: ״הסכלים שוהים בתקוות שוא. הלא מות ימות כל שהגיעה שעתו למות. לא יגן עליו כוחו ועוזו, ואין לו לברנש מי שיתרועע עמו בקבר זולת מעשיו הטובים״.

קברו של יוסף

אִבּן עסאפר מוסר בשם אִבּן עבאס[7], לאמור: ויהי כאשר אללה יתעלה הודיע לו למוסה כי יעלה את עצמות יוסוף אל ״בית־אל־מקדס״ (בירושלים), למען יקברון בקבר אבותיו, ולא ידע מוסה איה עצמות יוסוף, ואיש מבני אישראיל לא ידע מקום קבורתו של יוסוף. ויהי לבסוף ויימצא אחד זקן, והוא בן שלוש־מאות שנה ויאמר למוסה: ״אָ, נביא אללה! אין איש היודע מקום קבורתו של יוסוף זולתי אמי הורתי״. ויאמר אליו מוסה: ״קומה נא ונלכה אל אמך!״ וילכו שניהם אל בית האיש. ויוציא האיש אליו סל ובו שוכבת אמו הישישה. וישאלנה מוסה: ״התדעי מקום קבורתו של יוסוף?״ ותען האשה ותאמר: ״אכן, יודעת אני וגם מוכנה אנכי להובילך אל מקום קבורתו של יוסוף, בתנאי כי תבקש מאת אללה שישיב לי עלומי ויהפכני לעלמה בת י״ז, וכן יוסיף לי שנות חיים כמספר השנים אשר חייתי עד כה״. ויתפלל מוסה אל אללה בעבור האשה הזאת, וישאלנה לבסוף: ״בת כמה את?״ ותען האשה ותאמר: ״בת תשע־מאות שנים אנכי״. ויהי בעבור זאת ותזכה האשה לאלף ושמונה־מאות שנות חיים, והיא היא אשר הראתה למוסה מקום קבורתו של יוסוף, שהיה טמון בארון של שיש בתוך מימי הנילוס של מצרים. ויעלה מוסה את הארון מן הנילוס וישימהו על עגלת ברזל, ויובילנו ירושלימה ויקברהו בבקעה מאחורי מַסגִ׳ד איבראהים, מול קבר יעקוּב אביו וליד קברות אבותיו איבראהים ואיסחאק.

*

במסורת אחרת, בספרו של ת׳עלבי ׳קִצַצ־אַל־אַנְבִּיאַ׳ (סיפורי הנביאים[8], מהדורת קהיר 1324, עמ׳ 80 ועמ׳ 111), מסופר:

בשעה שהוציא מוסה את בני אישראיל ממצרים, הטיל אותו אללה יתעלה במבוכה ולא ידע (משה) לאן יפנה. ויזעיק מוסה את זקני בני אישראיל וישאלם לפשר הדבר הזה. ויענו זקני בני אישראיל ויאמרו: ״ויהי במות יוסוף, עליו השלום, במצרים, וישביע את אחיו כי לא יֵצאו את ארץ מצרים מבלי אשר יעלו את עצמותיו עמם לארץ הקדושה. ויען אשר נשכח הדבר – באה עלינו כל הרעה הזאת״. וישאלם מוסה על מקום קבורתו של יוסוף ולא ידע איש מקום קברו. ויכריז מוסה לאמור: ״הנני משביעכם כי כל היודע מקום קבורתו של יוסוף יבוא ויודיעני מיד!״ ותהי אשה זקנה אחת ותבוא ותאמר אל מוסה: ״והיה אם אראה לך מקום קבורתו של יוסוף, התעשה כאשר אשאל ממך?״ ולא אבה מוסה עד ישאל את פי אללה. ויצו אללה את מוסה למלא את בקשת האשה. ותאמר האשה: ״בקשתי שלא תעז להיכנס לחדר כל־שהוא בגן העדן בלעדי, ואנכי אהיה עמך בגן העדן עדי עד״. ויאות מוסה לדבר הזה. ותען האשה הזקנה ותאמר: ״יען כי אשה באה בימים אנכי ולא אוכל ללכת ברגלי, שאני על שכמך״. וישאנה מוסה על כתפיו, ויהי בבואם לנהר הנילוס ותאמר לו האשה: ״הנה מקום קבורתו של יוסוף, בתוך המים. בקש נא מעם אללה כי יוביש את הנהר במקום הזה״. ויעש מוסה כן ויחסרו המים במקום ההוא. ויחפור מוסה עמוק עד אשר מצא את עצמות יוסוף והן בתוך תיבת שיש. ויוציאן מוסה וישאן עמו ויקברן בארץ הקדושה.

ולמה נקבר יוסוף תחילה בתוך מימי הנילוס? – ויהי אחר מותו ויריבו האנשים ביניהם: כל אחד ביקש כי ייקבר באחוזתו למען תחול עליו ברכת יוסוף הצדיק. ויהי כי רבו ביניהם מאד והמלחמה חזקה בינותם, ויאמרו: ״ייקבר במימי הנילוס העוברים על פני ארץ מצרים כולה, ותבוא ברכת יוסוף על כולם״. ויהי כן, עד אשר הוציא מוסה את עצמות יוסוף מתוך הנילוס ויעבירן לארץ כנען ויקברן מחוץ למצודה (שבחברון), מקום קבורתו של יוסוף עד היום הזה. ומן היום ההוא ישאו היהודים את מתיהם מכל ארץ אל הארץ הקדושה.

*

אבּוּ עַבּד־אַללָה מוּחמד אבּן אַחְמַד אִבּן אבּו בַּכְּר אל־בַּנָּא אל־מָקַדַסִי, כותב בספרו ׳כִּתַאבּ אל־בַּדִּיע פִּי תַפְצִ׳יל מַמְלַכַּת אל־אִיסלָאם׳, בש׳ 985, לאמור:

שמעתי את דודי אבּו אל־חַסַן אִבּן אַבּוּ בכר אל־בַּנַּא אומר, כי שקוע שקע קברו של יוסוף ויהי לשטוח. ותפוץ השמועה כי הקבר אינו אלא לאחד ברנש, עד אשר הופיע איש מחַ׳רַאסַאן ויאמר, כי ראה בחלומו איש אומר אליו: ״לך לך אל ׳בית אל־מקדס׳ (ירושלים) וגלה נא ליושביה, כי זה הוא קברו של יוסוף״.

מקום קבורת עשו

מוּג׳יר אַל־דִּין כותב בספרו ׳אַל־אוּנְס אַל־ג׳ַלִיל בְּתַאַרִיח׳ אַל־קוּדְס ואַל־חַ׳לִיל׳ (הידידות הנעלה בתולדות ירושלים וחברון), משנת 1496, כדלהלן:

סמוך לעירו של סִידְנָא (אדוננו) איבראהים אל־ח׳ליל, עליו השלום, נמצא הכפר הנקרא בשם ״שֵׂעִיר״. כפר זה חוצץ בין מחוזות אל־קודס ואל־ח׳ליל. ובפנים המסגִ׳ד שבכפר נמצא קבר, שעליו מצביעים כעל קברו של עשו, עליו השלום. דבר זה נפוץ בין האנשים הממשיכים לבקר במקום הקדוש הזה, המיוחס לקברו של עשו. ואללה אַעְלָאם! (היודע הכל).

7 גדול אנשי המסורת באיסלאם, חי במאה השביעית לספה״נ.

8 עיין באגדת חז״ל על סרח בת אשר (סוטה י״ג, א׳) ובמקורות המדרשיים המצוטטים אצל ל׳ גינצברג בספרו *Legends of the Jews*, כרך ב׳, עמ׳ 181, וכרך ה׳, עמ׳ 375–376, הערות 437 עד 443.

המבקרים אצל האבות

אבן עסאכר מוסר בשם אבו בַּכְּר אבן אַחְמַד אִבְּן עַמְרִי אבן גַ׳אבר, איש רמלה (שהיה ידען בקוראן), לאמור:

באחת השנים יצאתי, אנכי ואבן אל־מוַרַּגָּה, בלווית אנשי דת ומדע אל מַסגִ׳ד איבראהים׳ בחברון, אשר היה בימים ההם בהשגחת אבו זְיְנַוַר. ויהי בבואנו ונמצא שם את האימאם אבו אַחְמַד, אשר סיפר לנו את הספור כדלקמן:

ראה ראיתי בליל הקודש, הנקרא "אַל־נִצְף מן שַׁעְבָּן" (ליל מחצית החודש שעבן). ואנכי שקוע בתפילה בשבתי אז ליד הבמה – ה"מִנְבָּר". ופתאום נרדמתי ואראה בשנתי אחד ברנש ויאמר לי: "הברצונך לראות את אנשי המקום?" (היינו, האבות). ואען ואומר: "אכן, רוצה אני".

ויאחזני הברנש הזה בידו וימשכני אחריו צעד צעד, ואיש לא ראה בהלכנו שם, ויובילני אל מאחורי הפרגוד, קרוב לקברו של יעקוּב. ויסיר בַּלָאטָה (אריח) אחת מן הקרקע והנה אור גדול עולה נגדי, ממש כאור היום. וייכנס האיש פנימה ואלך אחריו. והנה נגלו לעיני הקברים כולם, והם ערוכים בשורה אחת ועליהם מעטה לבן. ויסיר מורה הדרך אשר לי את המעטה מעל קברו של יעקוּב, והנה נגלתה לעיני דמות איש בא בימים, בעל זקן לבן, והוא שוכב על גבו ופניו לעבר ה"קִיבְּלֶה" (מזרח). ויקרא אז בן לוויתי ויאמר: הנה נביא אללה יעקוּב! ויהי אחר הדברים האלה ויחזיר האיש את המעטה הלבן וימשיך בדרכו עד בואו אל קבר איבראהים, והוא באמצע, ועליו מעטה לבן. ויסירהו והנה שיח׳ וראשו שיבה וזקנו לבן וגבות עיניו לבנות ופניו מאירות כאור הלבנה. ויאמר אלי מורה הדרך: זה הוא קברו של איבראהים. ויהי אחר הדברים האלה ויחזיר האיש את המעטה הלבן למקומו, ונמשיך דרכנו ונפן אל קבר אִיסחָאק. ואומר בלבי: "חבל כי פלוני בן פלוני אינו עמדי למען יראה אשר רואות עיני". ויפן אלי בן לוויתי ויאמר: לא יוכל פלוני בן פלוני לראות את האבות כמוך, כי איש ריב הוא ואיש מדון, וכל איש ריב ומדון לא יוכל לראות את הצדיקים. ואיקץ משנתי ולא באתי עד קבר איסחאק, והצטערתי צער גדול על כי לא זכיתי לראות את איסחאק אבינו.

ומסופר בשם השיח׳ הצדיק עַבְּד־אללה אבן מוחמד אל־נַּג׳אר, אשר סיפר את הדברים הבאים:

ראיתי כאחד הרואה בחלומו והנה יצאתי אל "מסג׳ד איבראהים", ויהי בהשקיפי על המקום הקדוש הזה, ואראה אור גדול בוקע מתוך חומותיו ואור מבהיק על כל הצריחים. ויהי בהיכנסי למסג׳ד ואראה מטה יצועה ועליה יושב איבראהים אל־ח׳ליל, וזקנו לבן ואפו כאף הנשר ופניו לבנים ושתי לחייו כשני ורדים. ואגש אליו ואברכו לשלום. ויחבקני וילחצני אל חזו. ויהי בחבקו אותי אמרתי בלבי: הנה יחבקני ידיד אללה, אין זאת כי ירד איבראהים אל־ח׳ליל לתוך מחשבותי וידע את אשר בלבבי, ויאמר: ידוע תדע, כי לאללה צדיקים וידידים הבאים לבקרני ואנכי מקבל פניהם בסבר פנים יפות.

אבו אל־פידא איסחאק אל־תדמורי כותב בספרו מש׳ 1351 (עמ׳ 182 ואילך), וכן כותב גם מוג׳יר אַל־דִּין בספרו ׳אל־אונס אל־ג׳ליל בתאריח׳ אל־קודס ואל־ח׳ליל׳ ("הידידות הנעלה בתולדות ירושלים וחברון" – עמ׳ 42), כדלהלן:

אמר אִבּן עסאכר (עיין לעיל): קראתי באחד מספרי אנשי הַחַדִית׳ של מסג׳ד איבראהים אל־ח׳ליל, עליו השלום, והוא שהיה גם הָקאדִי ברמלה, בימי הכליף אל־ראצ׳י בִּאללָה, בשנת 322 להִיגְ׳רָה ובשנים שלאחריה, ולו מסורת בשדה החדית׳, ששמע מפי אנשי "אַהְל אַלְעִלְם" (אנשי המדע) רבים, ואלה הם דבריו: שמעתי מוחמד אבן אחמד אבן עלי אבן ג׳עפר אל־אנבַּארי, אומר בשם אבו בַּכְּר אל־אִשְׁכָּאפִי, שסיפר:

ברור אצלי כי קברו של איבראהים, עליו השלום, הוא אכן במקום בו נמצא הוא עתה. ונתברר לי זאת במו עיני, מתוך שהענקתי מתנות רבות, בסך ארבעת אלפים דינרים, בערך, לשומרי המקום הזה ולמקום עצמו. וזאת מתוך תקווה לשכר רב מאת אללה, ורצה רציתי לדעת פשר דבר. וכך רכשתי לי לבותיהם של אנשי אל־ח׳ליל (שומרי המקום) בעבור מעשי הצדקה והחסד שעשיתי עמם, וכל זאת מתוך שאיפה כנה להגיע אל תוך תוכם של הדברים.

ויהי היום, ואאסוף כל שומרי הסף ואומר אליהם: "אנא, הובילוני־נא אל שער המערה, וארד וארא הוד מעלתם של הנביאים, ותפילות אללה תרעפנה עליהם!" ויאמרו השומרים: "מקבלים אנו בקשתך ברצון, כי הלא השפעת עלינו שפע רב. אולם, אין הדבר ניתן להיעשות בעונה זו, בה מרובים המבקרים באל־ח׳ליל. המתן נא עד יגיע החורף".

ויהי כאשר הגיע החדש כָּאנוּן השני, הופעתי שנית לפניהם, ויאמרו לי: "שב נא עמנו והמתן עד יפול השלג הראשון. ואשב אצלם עד נפל השלג, ועוברי־אורח ומבקרים פסקו מָבוא אל המקום. ויבואו השומרים אל הסלע אשר בין קבר איבראהים אל־ח׳ליל לבין קבר איסחאק, ויעקור אחד אריח ממקומו, וירד אחד מהם, ושמו צַעְלוּק, והוא איש צדיק וישר ובעל מזג טוב ורך, וארד אנכי עמו ואלך אחריו. ונרד שתיים ושבעים מדרגות, וארא מימיני דוכן גדול עשוי מאבן שחורה ועל הדוכן שיח׳ בעל זקן דקיק וארוך. והאיש שוכב על גבו והוא לבוש ירוקים. ויאמר צַעְלוּק אלי: "זהו איסחאק! עליו השלום".

ונמשיך ללכת קמעה קמעה והנה לפנינו דוכן, גדול מן הראשון, ועליו שיח׳ והוא שוכב פרקדן, וראשו וזקנו לבנים וגם גבות עיניו לבנות. והאיש לבוש ירוקים אשר הוסיפו לו לווית־חן, והרוח שיחקה בשערות שיבתו מימין ומשמאל. ויאמר אלי צעלוק: "זהו איבראהים אל־ח׳ליל! תחולנה עליו התפילות בשפע ושלמא רבא עליו!"

ויהי בשומעי את הדברים האלה, ואפול על פני ואתן שבח והודיה לאללה הרם ונישא, על כי זיכני לראות דבר אשר כזה. ונמשיך ללכת והנה לפנינו דוכן צנוע מן הראשונים ועליו שיח׳ צנום וצבע עור פניו חום, זקנו עבה, ותחת כתפותיו בגד ירוק אשר

הפלאח מהר חברון (רישום משנת 1918)

העטה עליו הוד ופאר, ויאמר צעלוק אלי: "זהו יעקוּב הנביא!"

ונוסיף ללכת הישר, למען בַּקֵר את המקדש אל־ח'ליל (החרם). ויישבע אז אבו־בכר אל־אשכאפי לאמור: "סיפרתי הדברים כהוויתם, ולא בדיתים מלִבּי!" ויוסיף אבו־בכר אל־אשכאפי לספר: מיד קמתי מן המקום ההוא ושמתי פני אל מַסג'ד איבראהים, עליו השלום. ויהי בהגיעי למַסג'ד ואשאל אודות צַעלוּק ויוגד לי כי עוד מעט ויבוא. ויהי בהגיע צעלוק למסג'ד, ואקום ואגש אליו לשוחח עמו אודות הביקור אשר ביקרנו במערה. ויבט אלי צעלוק בעין זועמת. ואשתדל לרכך כעסו במנחה גדולה, ואומר: "הנה אבו־בכר אלאשכאפי אינו אלא דודי". ויהי בשומעו את הדברים האלה, הפך לבו אלי לטובה. ויהי בראותי אותו והוא בלב טוב, ואומר: "הוי צעלוק! הנני משביעך באללה, כי תגיד לי, מה אתכם קרה ומה ראיתם במקום ההוא כאשר שניכם פניתם ישר אל עבר ה"חֶרֶם"?

ויען צעלוק ויאמר: "וכי אבו־בכר לא סיפר לך דבר?" ואומר: "ברצוני לשמוע הדבר מפיך!" ויען צעלוק ויאמר: "שמענו קול קורא מתוך המקדש ואומר: הסתלקו מן המקום הקדוש הזה, ירחמכם אללה! ויהי בשומענו זאת ונִפּול מיד על פנינו וכמעט ופרחה נשמתנו. ויהי אחר הדברים האלה, בשוב רוחנו אלינו, ונאמר נואש מן החיים וכל הקהל כמעט ונואש לראותנו שוב בין החיים".

ויסיים השיח' דבריו ויאמר: "אחר הדברים האלה חי אבו־בכר אל־אשכאפי זמן קצר בלבד וימות, וכן גם צעלוק. ירחם אללה על שניהם!"

שבחי מערת המכפלה

אבו אל־פידא איסחאק אל־תדמורי, כותב בספרו 'מות'יר אל־ע'ראם לזיארת אל־ח'ליל', מש' 1351 (בעמ' 192), כי ידען הקוראן מַכִּכִּי אִבן עַבְּד־אללה אל־מָקַדַסִי מוסר בשם קתָאדָה, בשם אִבן זָרָארָה, בשם אִבן אוֹבַּיי אַאוּפִי, בשם אבו הוֹרַיְרָה (חברו של מוחמד), לאמור:

אמר שליח אללה (מוחמד): ויהי כאשר הובילוני במסע הלילה ממקדש מכה אל המַסג'ד הקיצוני, הוא בית אל־מקדס אשר בירושלים, ויעבירני המלאך גבריאל אל קברו של איבראהים, ויאמר אלי: "רד נא במקום הזה והתפלל נא שתי 'רַכְעוֹת', כי עומדות רגליך על קבר איבראהים אביך!"

ועוד נמסר בשם הנביא מוחמד, לאמור: כל אשר לא יוכל לבקרני, עליו לבקר את קברו של איבָּראהים אל־ח'ליל.

ומסורת אחרת בשם הַנַּבִּיא מוּחַמַּד, מספרת: בוא יבוא היום אשר בני האדם לא יוכלו לעלות לרגל למכּה ואללה ימנע מהם את ה"חָג", וכל אשר לא יוכל לקיים מצוות העלייה לרגל, עליו לבקר את קבר איבָּראהים. כי כל אשר יבקר אצל קברו של איבראהים, כאילו ביקר אצלי.

ובמסורת אחרת בשם כּעב אל־אחבּאר, נאמר: אם ידוע ידעו בני האדם את השכר הרב השמור להם, בבואם לבקר את קבר איבראהים, לא היו מפסיקים אף לרגע אחד מלבקר בבקעה (מערת המכפלה), וכל משאלה המופנית לאיבראהים, ימלא אללה כפל־כפליים, וכל זה בעבור זכותו של איבראהים אבינו.

ובשם והב אִבן מוּנַבִּבּה, עוד נאמר: יבורך כל המבקר קברו של איבראהים – אללה ימחה פשעיו וחטאיו, וגם אם גדלו כהר "אוּחוּד". וכל המבקר אצל קבר איבראהים בדחילו ורחימו – יזכה ב"יום התקומה" לתחיית המתים ויהיה מחוסן מן הפחד הגדול של "יום הדין" ויינצל מחיבוט הקבר ואללה יַחַברהו אל איבראהים.

ובשם הימאם אִבן מוּנַבִּבּה, בשם כּעב אל־אחבּאר, נאמר: כל המבקר ב"בית אל־מקדס" (בירושלים), ואחר שם פניו לעבר קברו של איבראהים, להרבות עליו בתפילה, והתפלל חמש תפילות ואחר יבקש מאת אללה דבר – ימלא אללה מבוקשו ויסלח על כל עוונותיו. וכל המבקר אצל איבראהים, אִיסחאק, יעקוּב, שרה, רוּבֶּקָה, וליָקָא – יזכה לכבוד רב ולפרנסה טובה בעולם הזה ואללה יושיבהו במושב הצדיקים. ובשעה שישוב אל מעונו, יסלח לו אללה על כל חטאיו ולא ייפרד מן העולם הזה עד אשר יראה, במו עיניו, את איבראהים המבשרו בשורה טובה, כי סלוח סלח לו אללה על כל חטאיו.

ברכת אללה לחַברָה

ועוד כותב אבו אל־פִּידָה איסחָאק אל־תַדמוּרי בספרו 'מות'יר אל־ע'ראם לזיארת אל־ח'ליל' (עמ' 194), כי אִבן עבּאס (שחי במאה השביעית לספה"נ), אמר:

ויהי כאשר אמר אללה יתברך ויתעלה לקחת את נפש ידידו איבראהים, ויגל באזני ה"דוּנְיָה" (העולם הזה) לאמור: הנה עומד אנכי לקבור בתוכך את ידידי! ויהי כשמוע הדוּנְיָה את הדברים האלה, ותחרד חרדה גדולה ותזדעזע מאד והריה וגבעותיה התרוממו מעלה, ורק בקעה אחת נפרדה מהם בהכנעה, ושם הבקעה חַבְּרָה (חברון). ויאמר אללה: "יָא, חַבְּרָה! אַתְ אוֹרי וששוני, את קדושתי ובית קודשי, בך גנוזים אוצרות תורתי ועליך הורדתי רחמי וברכותי. בך קַבּץ אקבץ את עבדי, בני איבראהים אל־ח'ליל. אשרי האיש אשר שם מצחו בך בהשתחוו לך בתפילה. השקה אשקנו מהדר קודשי ושמור אשמרנו מאימת יום הדין ויום התקומה, והושב אושיבנו בגן העדן ברחמים גדולים. אשריך כי זכית לכך, יָא, חַבְּרָה! כי בתוכך אשים את מקום קבורת ידידי!"

כוחה של תפילה על קבר אברהם

מוסיף וכותב אבו אל־פידא איסחאק אל־תדמורי בספרו (עמ' 194), כדלהלן:

אמר אִבן עסאכר בשם השיח' הצדיק אבו אליחסן מוּסָה אִבן אל־חוּסַין אִבן אל־דֶוַירי אל־תַאגִ'ר, אשר סיפר בשם אחד מאנשי בַּעַלְבֶּק, לאמור: פעם ביקרנו אצל קברו של איבראהים אל־ח'ליל, עליו השלום, ועמנו איש מוזר וכסיל מאנשי בעלבק. ויהי כאשר השתטח האיש על קבר איבָּראהים, ונשמע אותו בוכה

ואומר: "יָא, אִיבְּרָאהִים, חביבי! בקש נא מריבונך כי ייקום נקמתי מפלוני אלמוני ומפלוני אלמוני, אשר הרעו לי". ויהי בשומענו ונפרוץ בצחוק גדול ונתמה מאד. ויהי בשובנו ליפו, ראינו סירה אחת אשר הגיעה מביירות ובה אחד מאנשי בעלבק. ויספר לנו האיש מבעלבק, כי האנשים אשר בשמותם קרא האיש המוזר מבעלבק בבכותו על קברו של איבראהים – באו על עונשם ומתו.

מצוות האכילה בבית הכנסת האורחים

מוסיף אל־תדמורי בספרו (עמ' 196), כדלהלן:

סיפר לי מוחמד אִבְּן עַבְּד אל־סַלָאם אִבן אל־חוּסַין, בשם כמה שיח'ים נכבדים, כי פעם אחת היה היה איש אציל ונשוא פנים ובעל בעמיו מאנשי אל־שָאם (סוריה וא"י). ויהי האיש נוהג לבקר את סִידְנָא (אדוננו) אל־ח'ליל מפעם לפעם, והיה מחזיר את מנות הכיבוד והאוכל, שהיו מכבדים בהן את האורחים ועולי הרגל כנהוג מימים רבים. ולא טעם האיש דבר מן המאכלים אשר הוגשו לו. ויהי היום, ויבקר במסג'ד איבראהים וכולו שבור ורצוץ ושקוע ביגון כבד. ויתחיל מן היום ההוא לשקוד על קבלת המאכלים והמנות אשר הוגשו כצדקה לאורחים, עד אשר היה אוכל מתוך הצלחות אשר הוחזרו את שיירי המאכלים וגם את פירורי הלחם היה מלקט ואוכלם. ויהי כאשר שאלוהו למעשהו, ענה ואמר: ראה ראיתי בחלומי את איבראהים אל־ח'ליל ויאמר אלי: "יען אשר לא טעמת מן המאכלים אשר לי, אינני מקבל עוד את ביקוריך אצלי. והיה אם אכול תאכל את המוגש לך בביתי, קבל אקבל את עלייתך אל קברי!"

ההוכחה על מקום קבורתו של אברהם

כותב אל־תדמורי בספרו (עמ' 184) כדלהלן:

נמסר בשם אל־חַסַן אִבְּן עַבְּד אל־וַאחִד אִבְּן רַזִק אל־רָאזִי, שאמר: אבו זֻרְעָה, הקאדי המפורסם של פלסטין, בא לבקר במַסג'ד איבראהים. ויהי כבואו ונצא לקראתו לברכו לשלום. וישב הקאדי בשעת התפילה ליד קברה של שרה. בשעה ההיא נכנס שיח' אחד זקן וישאלהו הקאדי: "יָא, שֵיח'! הגידה לי, איזהו קברו של איבראהים?" ויראה השיח' הזקן את קברו של איבראהים, וילך. ויהי אחר הדברים האלה והנה בא אחד צעיר, ויען לשאלת הקאדי ויראה לו את קברו של איבראהים, וילך. ויהי אחר הדברים האלה והנה בא אחד נער, וגם הוא הראה על קבר איבראהים, וילך. ויקום אז אבו זֻרְעָה ויכריז: "הנה אנכי מעיד בזה, כי זה הוא קברו של איבראהים אל־ח'ליל, ואין כל ספק בדבר הזה, כי קבלה היא שנמסרה מדור לדור" (נַקְלַה אל־חַ'לַף עַן אל סַלַף"), כאשר אמר בעל המסורה הידוע מָאלִךְ אִבְּן אַנַס (חי במאה השנייה להיג'רה): מסורת אשר כזאת, שנמסרה מפה לפה ומדור לדור, עולה בערכה על "חַדִית'" רגיל (המסורת שבע"פ) כי ב"חדית'" נופלות, לעתים, טעויות, בה בשעה שבמסורת ישירה שמדור לדור אין כל שיבושים. רק הכופרים והאפיקורסים מטילים ספק בעובדה, כי קברו של איבראהים הוא בחברון.

המערה הסתומה

בשנת 1355 כותב הנוסע הערבי אִבְּן בַּטוּטָה, כי במערת המכפלה קבורים האבות והאמהות וגם אדם ויוסף. וכך הוא מתאר את פנים המַסגַ'ד:

מימין לבימה, קרוב לקיר הדרומי, מקום שיורדים אליו במדרגות שיש גדולות ונאות, באים דרך מסדרון צר אל חדר מצופה שיש, בו האצטבאות של שלושה הקברים. אומרים, כי למטה מהן, מכוון ממש, נמצאות גופות האבות, וכי מכאן ירדה מחילה אל המערה המבורכת ועכשיו היא סתומה. אך למערה העליונה ירדתי בעצמי כמה פעמים ... שלמה המלך בנה את ה"חרם" בעזרתם של השדים.

מצבות האבות

הסופר הערבי איסחאק אל־ח'ילי, שכתב בשנת 1411 ספר מיוחד על חברון ומערת המכפלה, מספר:

מול קבר רוּבְּקָה יש אבן ועליה חקוק וכתוב לאמור: "בשם אללה המהולל, הרם, הגדול, המשגיח בכל, הגבור והכל יכול, הנה המצבה אשר מנגד היא מצבת קבורת רוּבְּקָה אשת איסחאק, והמצבה הסמוכה לה היא מצבת קבורת איסחאק. המצבה הגדולה אשר ממולה, ממעל לה, היא מצבת קבורת איבראהים האהוב, והמצבה אשר ממולה, בפאת מזרח, היא מצבת קבורת שרה; המצבה האחרת אשר מאחורי מצבת איבראהים היא מצבת קבורת יעקוּב, והמצבה הסמוכה לה היא מצבת לִיקָה אשת יעקוּב". זאת כתב עשו בעצם ידו.

והוא מוסיף בשם אבו עַמְר אִבְּן גַ'עְפַר אִבְּן שַדַן, קָאדִי רמלה, שלפי המסורת גם ראשו של אדם הראשון קבור פה, וגם זה חקוק באותה אבן הנזכרת.

המערה וה"חרם"

בשנת 1496 מתאר הסופר הערבי מוג'יר אַל־דִין, בספר 'אַל־אוּנס אַל־גַ'לִיל בְּתַאְרִיח' אַל־קוּדְס וַאל־ח'לִיל' (הידידות הנעלה בתולדות ירושלים וחברון), שיצא לאור בשנת 1283 להיג'רה, את מערת המכפלה כדלקמן:

אורך ה"חרם" מצפון לדרום 80 אמה באמת האומנים, פחות חצי או שני־שליש האמה, ורוחבו ממזרח למערב 41 אמות באמת האומנים, ועוד שליש או חצי אמה יותר. עובי הקירות מכל צד עולה שלוש וחצי אמות. מספר הנדבכים במקום הגבוה ביותר, לאמור, אצל השער של הקַלְעָה לדרום־מערב, הוא 15 נדבכים. רום הקיר, מלבד בניין היוונים שממעל בניין שלמה, 26 אמה. גובה כל נדבך מבניין שלמה אמה ושני־שליש האמה. שניים מגדלים מתנשאים פה. האחד בזווית דרומית־מזרחית, והשני בזווית צפונית־מערבית. בפנים הבניין מכסה כיפה אחת את חצר הבניין הצפוני, והיא מימות היוונים. יש בה שלוש קשתות והתיכונה גבוהה (בשלושה?). הגג נשען על ארבע רגליים גדולות. בקצה הקשת התיכונה נמצא ה"מִחְרַאבּ". בחלק זה נמצא קבר

איש חברון (רישום משנת 1918)

אִיסחאק, אצל רגל הכיפה במערב, וממולו קבר רוּבֵּקָה, אצל רגל הכיפה במזרח. בבניין זה שלושה פתחים אל החצר: הפתח התיכון מוביל אל מקדש איבראהים, ובצדו המערבי קבר איבראהים, וממולו, ממזרח, קבר שרה. הפתח השני, שבמזרח, הסמוך לשער הגדול החיצוני שבבניין שלמה, מוביל מאחורי קבר שרה, והפתח השלישי, שבמערב, מוביל מאחורי קבר איבראהים ואל טור העמודים. הפתח הזה (כיום הוא סגור) נבנה על ידי שִׁיהַב אל־דִּין אל־יַעְמוּרִי, והוא פתח גם את החלון שבחומת שלמה, הנשקף אל קבר יוֹסוּף בימי הסולטאן ברכוך, בשנת 796 להיג׳רָה. בחלק הצפוני של בניין שלמה נמצא קבר יעקוּב במערב, בשורה אחת עם קבר איבראהים, ולעומתו במזרח קבר אשתו לֵיאָה. חלק החצר שבין קברי יעקוּב ואיבראהים איננו מקורה.

הכיפות שעל קברי האבות נבנו, לפי השמועה, בימי הכליפים לבית אומיה. לפי דבריו בנה את החומה החיצונה מחדש הסולטאן הממלוכי מוחמד אבן קיילוון, בשנת 372 להיג׳רָה. מוּג׳יר אל־דִּין מספר גם על כך רגלו של אדם הראשון במערת המכפלה, ועד היום יש באחד מחדרי המַסגַ׳ד שעל המערה, באולם הנשים, אשנב סתום הסגור בשבכה של ברזל. על האדן של אשנב זה מונחת אבן ועליה סימני גומות, והערבים אומרים כי הסימנים הללו הם העקבים של אדם הראשון.

מענקו של מוחמד לתמים אל־דארי

מוּג׳יר אַל־דִּין, מספר: הנביא צלותא דאלוה עליו ושלומו, הקדיש את חבל הארץ של חברון וכל המחוזות הסמוכים לה לתַמִּים אל־דָּארִי, וכתוב כתב לו הנביא את דבר ההקדשה הזאת על פיסת עור, אשר לקחה מסוליָתו של אמיר המאמינים (הכליף) עַלִי אִבּן אַבּוּ־טַאלִב, ירצהו אללה, וכתב היד הוא כתב ידו של עַלִי. וראה ראיתי את פיסת העור שנלקחה מסוליתו של הכליף עַלִי, והתעודה הזאת נשארה בירושה אצל בני תַמִּים ועדיין ניכרים עליה סימני הכתב. נוסף לתעודה זו ראיתי גם נייר אחר (וָאראקה) ועליו כָּתָב, וגם תעודה זו נמצאת באותה תיבה שבה נמצאה פיסת העור הראשונה, שהיא בכתב ידו של עלי אבּן אבּוּ־טַאלִב. התעודה השנייה הזאת מיוחסת לכליף אל־מוּסתַנצִ׳ד באללה מבני עַבָּאס, אשר כתב במו ידו את דבר המענק וההקדשה שהקדיש הנביא לתַמִּים אל־דָּארִי, וזו לשון התעודה:

השבח לאללה, זהו נוסח ההעתקה מן הכתב של שליח אללה, צלותא דאלוה עליו ושלומו, אשר כתב לתמים ולאחיו, בשנת תשע להיג׳רָה, בשובו ממערכת תבוק. והתעודה כתובה על פיסת עור מסוליתו של אמיר המאמינים עלי ובכתב ידו. וזה הוא העתק נאמן בשם אללה הרחמן והרחום: זה הוא אשר העניק שליח אללה, צלותא דאלוה עליו ושלומו, לתמים אל־דארי ולאחיו: את חברון ואת אל־מַרטוּם ואת בית עֵינון ואת בית איבראהים, וכל מה שבתוך הערים הללו, מתנה גמורה להם ולזרעם. וכל שיזיק להם – אללה יגרום לו נזק רב, וכל שירע להם – אללה יקללהו. ועל תעודה זו חתומים כעדים: עתיק אִבּן אַבּוּ קַהאפַה, עומר אִבּן אל־כַּטטַאב ועות׳מאן אִבּן עַפפַאן. וכתוב כתב את התעודה עלי אִבּן אַבּוּ־טַאלִב והעיד עליה כמו־כן.

והרי העתקתי לך את התעודה בכתב ידו של אל־מֻסתַנצִ׳ד באללה, בלשונה וכצורתה, וייתכן כי זו היא התעודה האמיתית ביותר ואללה הוא היודע את הכל. כך נשארה הקצבת אדמה זו בידי זרעו של תמים אל־דארי עד היום הזה, ובני תמים ממשיכים לגור באל־ח׳ליל והם עדה גדולה הידועה בשם "אַלְדָארְיֶה", וכל זה הודות לברכותיו של הנביא, צלותא דאלוה עליו ושלומו.

וכבר הזכרתי בפרשת רעיו של הנביא ("אל־סַחַאבָּה"), כי תמים אל־דארי היה ממונה על בית המקדש. וכמה וכמה מושלים התנגדו לבני תמים ורצו לגזול מהם את אדמתם. עניינם הובא בפני השופט אַבּוּ חַאתִם אל־הַרַאוִי אל־הַנַּטִי, שופט באל־קודס המעטירה. בשעת המשפט התגוננו בני אל־דארי בהציגם את התעודה הנזכרת, אולם הקאדי הירושלמי הנזכר אמר, כי התעודה הזאת אינה בעלת תוקף, היות והנביא, צלותה דאלוה עליו ושלומו, העניק במתנה לתמים אל־דארי דבר שלא היה בבעלותו.

נמלך הוָאלי (המושל) בדעתם של אנשי ה"פִּיקה" (אנשי המשפט וההלכה באיסלם). ואז היה האימאם המפורסם אבו חַאמד אל־עַ׳זַאלי, ירצהו אללה, בבית המקדש באל־קודס, לפני שהשתלטו עליה הפרנקים ("אל־אִפרַנגִ׳י") ויאמר אל־עַ׳זַאלי: "הקאדי הזה כופר מושלם. הלא אמר הנביא, כי הארץ כולה שייכת לי ולכן היה הנביא נוהג להעניק נכסים גם בגן העדן, כגון 'ארמון פלוני לאיש אלמוני'. כל מענקיו והבטחותיו של הנביא שרירות וקיימות ומתנותיו חוקיות הן".

ככה יצאו הקָאדִי והוָאלִי בבושת־פנים והאדמה נשארה בבעלותם של בני תָמִים אל־דָּארִי. ומאורע זה קרה בימיו של הקָאדִי אבּוּ בַּכּר אִבּן אל־עַרַבִּי בסוריה (אל־שאם), וכבר נאמר בתולדותיו שלו, שבא אל המזרח בשנת חמש ושמונים וארבע מאות להיג׳רָה, ואז הגיע לאל־שאם ולאַל־קוּדס.

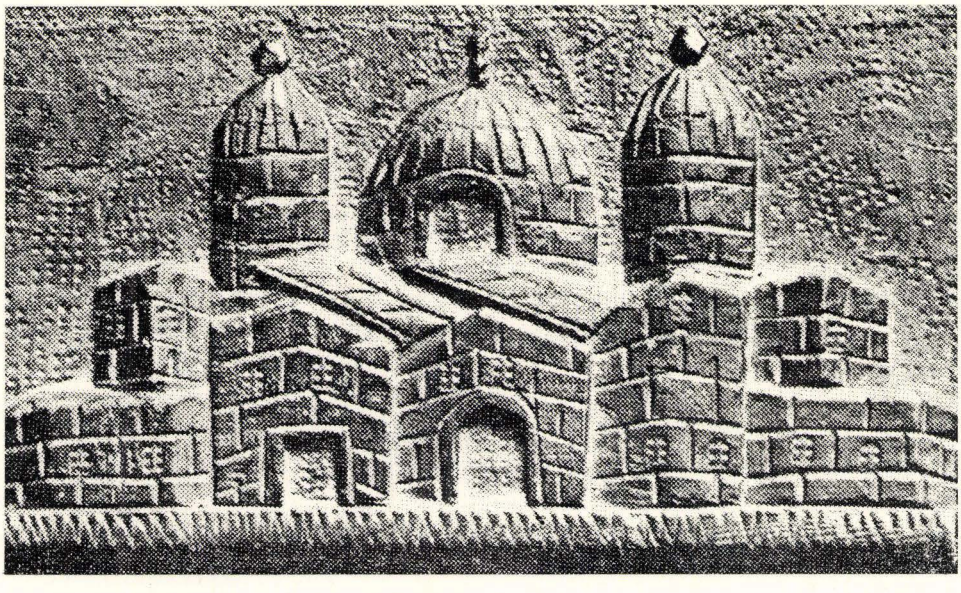
הסופר הערבי אל־עוּמרִי מוסיף ומספר:

קודם שנכבשה הארץ בידי הערבים, כאשר חנו מוחמד ואנשיו בגבולותיה הרחוקים (בש׳ 630, לערך), בא אליו אחד מבני שבט בני בית לחם, בשם תמים אל־דארי, וביקש מאת מוחמד שיבטיח לו, כי לאחר אשר יכבשו את הארץ ימסרו לו לנחלה את חברון ומספר כפרים סביבה. מוחמד הבטיח לו וגם נתן לו על כך תעודה, לאמר: "בשם אללה הרחמן והרחום, זהו מה שנתן מוחמד שליח אללה לתמים אל־דארי ואחיו, חברון ובית איבראהים וכל מה שבתוכם נתן לחסותם, ומסרתי זאת להם ולצאצאיהם".

ואגדה ערבית, בפי ערביי חברון, מספרת:

בשעה שאסר מוחמד על שתיית היין למוסלמים, היה אבי משפחת התמימי בדרך, מַחֲמַר אחרי חמורו הטעון נאדות יין, ויהי ברגע אשר גזר מוחמד על איסור על היין, ניצנצה רוח באבי התמימים, עמד וביקע את הנאדות ושפך את היין ארצה. בשכר זאת נתן לו מוחמד את חברון במתנה, לו ולזרעו אחריו.

הבניין שעל מערת המכפלה, ריקוע נחושת מטוף המאה התשע־עשרה, לערך, בכסאו של אליהו הנביא
המוצג במוזיאון היהודי בניו־יורק

שער שביעי

הווי וזכרונות

משה קסטל / שעת מנחה של שבת — מאוסף הגב׳ חנה רובינא

עִיר קֹדֶשׁ

רבי סלימאן מנחם מני

עִיר קֹדֶשׁ חֶבְרוֹן, קִרְיַת אַרְבַּע, אֶרֶץ מוֹלַדְתֵּנוּ,
יְפֵה־נוֹף, מְשׂוֹשׂ־תֵּבֵל, חֶבֶל נַחֲלָתֵנוּ.

רֵיחֵךְ עֵדֶן וָבֹשֶׂם, רֵיחֵךְ נִחוֹחִים,
מַה יָּפִית, מַה נָּעַמְתְּ, שׁוֹשַׁנָּה בֵּין חוֹחִים,
חוֹנָה בֵּין הָרֵיךְ כַּעֲרוּגַת־מֶרַקְחִים—
בָּךְ הַדְרַת־קֹדֶשׁ, זִיו טֹהַר, נִגַּהּ חֶמְדָּתֵנוּ.

בָּךְ, מִגְדַּל הֹד, הֵיכַל דָּוִד מַלְכֵּנוּ,
נִצָּב חוֹמָה נִשְׂגָּבָה, בּוֹ כָּל חִיּוּתֵנוּ,
שָׁם קְדוֹשֵׁי עֶלְיוֹן, הֵם הֵם אָבוֹתֵינוּ—
נִקְשָׁרָה בּוֹ שִׂמְחַת שַׁעֲשׁוּעֵי תַּאֲוָתֵנוּ.

אֶזְכֹּר אָשְׁרֵךְ עֵת שֶׁמֶשׁ וְסַהַר בָּךְ נָהָרוּ,
עֵת אַלְפֵי רְבָבוֹת יִשְׂרָאֵל עָדַיִךְ נָהָרוּ
לְהַמְלִיךְ מְשִׁיחוֹ כְּאֶחָד כֻּלָּם נִקְרָאוּ—
לַהֲבוֹת־אֵשׁ, שַׁלְהֶבֶת־יָהּ, תּוּקַד בְּלִבּוֹתֵינוּ.

לָכֵן מְפֻרָחָקִים נַפְשִׁי כֻלְּתָה אֵלַיִךְ,
רוּחִי וְרַעֲיוֹנַי נִקְשְׁרוּ בְצוּף דּוֹדַיִךְ,
מִי יִתֵּן כְּמוֹ רֶגַע וַאֲחוֹנֵן רָגְבַיִךְ—
אֲחַבְּקֵם וְאֵרוֹם מִנַּחַל דִּמְעוֹתֵינוּ.

אֵיךְ אֶרְאֶה אוֹר חַיִּים וַאֲנִי נָד מֵחֵיקֵךְ,
יֵקַל בְּעֵינַי הוֹן כָּל תֵּבֵל בִּרְחוֹקֵךְ,
לְקִרְאָתֵךְ אָרוּץ קֵץ אִיִּים שָׂבָת חֵיקֵךְ—
אָסוּר עַבְדֵּךְ בְּחַבֵּךְ, צְבִית תִּפְאַרְתֵּנוּ.

יְדִיד עֶלְיוֹן, אֲהֻבָתוֹ בָךְ בָּעֲרָה,
הִרְבָּה כֶּסֶף לִבְלִי חֹק בְּעַד מְעָרָה,
גַּם יִצְחָק וְיַעֲקֹב בָּחֲרוּ בָךְ לְקִבּוּרָה—
אֵיךְ לֹא אַזְכִּירֵךְ תָּמִיד עַל רֹאשׁ שִׂמְחָתֵנוּ.

חִזְקִי, לִבְשִׁי עֹז, אֲהוּבַת־עוֹלָמִים,
גְּאֻלָּתֵךְ יַגִּיד מַהֵר אֵל־נִחוּמִים,
עוֹד תַּעֲדִי תִּפְאָרָה כִּימֵי עֲלוּמִים—
וְאָז לְאֵל חַי נַקְרִיב שִׁירוֹתֵינוּ.

חברון — על שם מה? — "ששם נוחים האבות וחברותיהם".
'שכל טוב', בר', ע"ז

שבת ומועד

שבת

בערב שבת, מבעוד יום, טואטאו, נוקו וטוהרו הסימטאות הפתלתלות המובילות לבית־הכנסת. קול שירה רוממה, חודרת לבבות ומלאה התלהבות, מילאה את החצר אשר בקרבת בית־הכנסת. הקול קול ותיקי "בית־יעקב" אשר ישבו במקהלות חסידים – עטויי גלימות לבנות, כצבע ה"נשמות הטהורות", וטליתותיהם מורדות על גבם – ושרו את השירים בנעימת קודש. משקרבה השמש לערוב וראשי ההרים עטו ארגמן, היו רואים את הדמויות הלבנות הללו מתרוממות ממקומותיהן, ויוצאות במעגל חסידים אל רחבת בית־הכנסת, הפונה אל חורשת עצי הזית אשר מול הרי יהודה, לקראת שבת מלכתא, כשם שנהג האר"י בצפת שהיה יוצא עם תלמידיו אל מחוץ לעיר כשהוא לבוש בגדי־לבן כדי לקבל את השבת, והיו שרים יחד משירי קבלת השבת.

בקול חרישי, שעלה ונתעלה בפי הזקנים, פנו ימינה וקראו לה: "בּוֹאִי כַלָּה"! פנו שמאלה וקראו: "בּוֹאִי כַלָּה"! כרעו לפניהם ואמרו: "בּוֹאִי כַלָּה, שַׁבָּת מַלְכְּתָא"!

אחר־כך שבו לבית־הכנסת, שכולו מואר באור שבעתיים ממנורות השמן, סובבו את התיבה כשהם מדדים ושרים: "מזמור שיר ליום השבת"!

מנשה מני

אלול בעיר האבות

שתי הוויות־חיים הטביעו חותמן על חברון ועל יהודיה בחודש אלול והן: הסליחות והעלייה לרגל.

הסליחות, מאי רבותיה? – כלום אין משכימין לסליחות בכל קהילות ישראל? וכלום לא מתחיל כל יהודי לפשפש במעשיו בחודש הרחמים? אלא, שלא דמי מנהג יהודי ספרד למנהג יהודי אשכנז. יהודי ספרד משכימין לסליחות החל מר"ח אלול, ויהודי אשכנז – ממוצאי־שבת שלפני ראש השנה. ליהודי ספרד נוסח סליחות קבוע לכל החודש וליהודי אשכנז – משתנה הנוסח מדי לילה בלילה. ולא זו בלבד, אלא שמיום שמברכין בבית הכנסת על ר"ח אלול, ובכל חודש הרחמים ואף ב"עשרת ימי תשובה", לא פסיק פומייהו של בני חברון מלפזם ולזמר פיוטים ותחינות מספר הסליחות. לקול הפיוטים הללו היו חשים השכנים הערביים, ש"הימים הנוראים" הולכים וקרבים ומוטב שלא לפגוע בימים אלה ביהודים.

שלושה המה שהיו משכימים קום, בראש האשמורת השלישית, לכנס את צאן הקדשים לסליחות ולתחנונים: השמש חכם חיים, הפותח שערי בית הכנסת, מעלה את המאורות, מלהב את נר התמיד ושופת קומקום הקפה לכבוד המקדימים. החזן חכם מאיר, העובר מבית לבית, מעיר הנרדמים ומזרזם לקום לעבודת הבורא. ויש שהיה קורא בשמותם: שמעון ואליהו! ישראל ועובדיה! ולא היה זז משם עד שנענה לקול הקריאה ... ויש שהיה מפזם תוך כדי הילוכו: "בן אדם, מה לך נרדם, קום וקרא בתחנונים"! וחוזר ומזמר עד שטעם הפיוט חודר לחדרי חדרים, הומה באוזני הישנים ומעמידם על רגליהם. והראשון במעלה – הרב הזקן, הרא"מ ז"ל, שביתו היה נשען אל בית הכנסת. הוא היה מתעטף באדרתו, אדרת השער, חובש מצנפתו והולך ויושב בכורסתו אשר ב"תיבה", ומתחיל באמירת "בקשות" עד היאסף המחנה.

לא היתה עוברת שעה קלה ובית הכנסת מלא מפה לפה. זקנים וצעירים. הללו לוחשים פרקי־תהלים והללו פיוטי־תחנונים, וכולם מצפים בחרדה, עת יפתח החזן במערכת ה"סליחות". אז ניצב כל הקהל על רגליו, קורא במקהלה ובהתלהבות מרובה, קריאה שיש בה גם משום בקשה וגם משום תביעה. דומה, שכל יחיד רוצה לשלב צערו הפרטי לצער הכלל, וכשם שיושב הכרובים נדרש להופיע לעזרת עמו, כך נדרש היחיד לבוא לעזרת בני עמו. החזן מסלסל מלה אחר מלה, פסוק אחר פסוק, בנועם ובחן, בזמר רווי־כיסופים ותחנונים – עד כלות הנפש.

מיד לאחר הסליחות היו מתחילים בתפילות "שחרית", כדי לקרב גאולה לזריחה. חסידים ואנשי מעשה היו הולכים למערת המכפלה לשפוך שיחם ובני הנעורים משכימים לכרמים, כרמי נחל אשכול, לחזות בזיו הבריאה וליהנות מתנובת האדמה.

והיה אלול חודש העלייה לעיר חברון: מארבע כנפות הארץ היו באים בני ברית ושאינם בני ברית, להשתטח על קברי האבות.

מכתב ברכה לראש־השנה, מעוטר בצבעים, שנשלח מחברון ביום ז׳ לחודש ״רחמים״, הוא אלול, שנת התרס״א (1901)

ראשוני המקדימים ובאים היו בחורי ישראל מערי סוריה: ארם־צובא, צור, צידון ודמשק. והיתה עלייה זו ערוכה בכל ומתוכננת כהלכה. בראש העולים עמד בחור כארזים המכונה ״שיח׳ איל־שבאב״ – זקן הבחורים, שהוא משכמו ומעלה גבוה מכל העם ושפקודתו פקודה ומהלכו מהלך כולם. הוא היה המוציא והמביא, ברצונו יחנו וברצונו יסעו, ושומרי ראשו הקפידו על מילוי פקודותיו.

שיירות שיירות היו עולים ברגל, ברגל ממש, מבקרים את הערים הקדושות ומגמת פניהם – חברונה. בהיוודע בעיר האבות כי קרבו העולים העירה, היו יוצאים צעירי חברון להקביל פניהם ולהובילם לאכסנית הקהילה. וראשי העדה היו באים לברכם ואומרים:

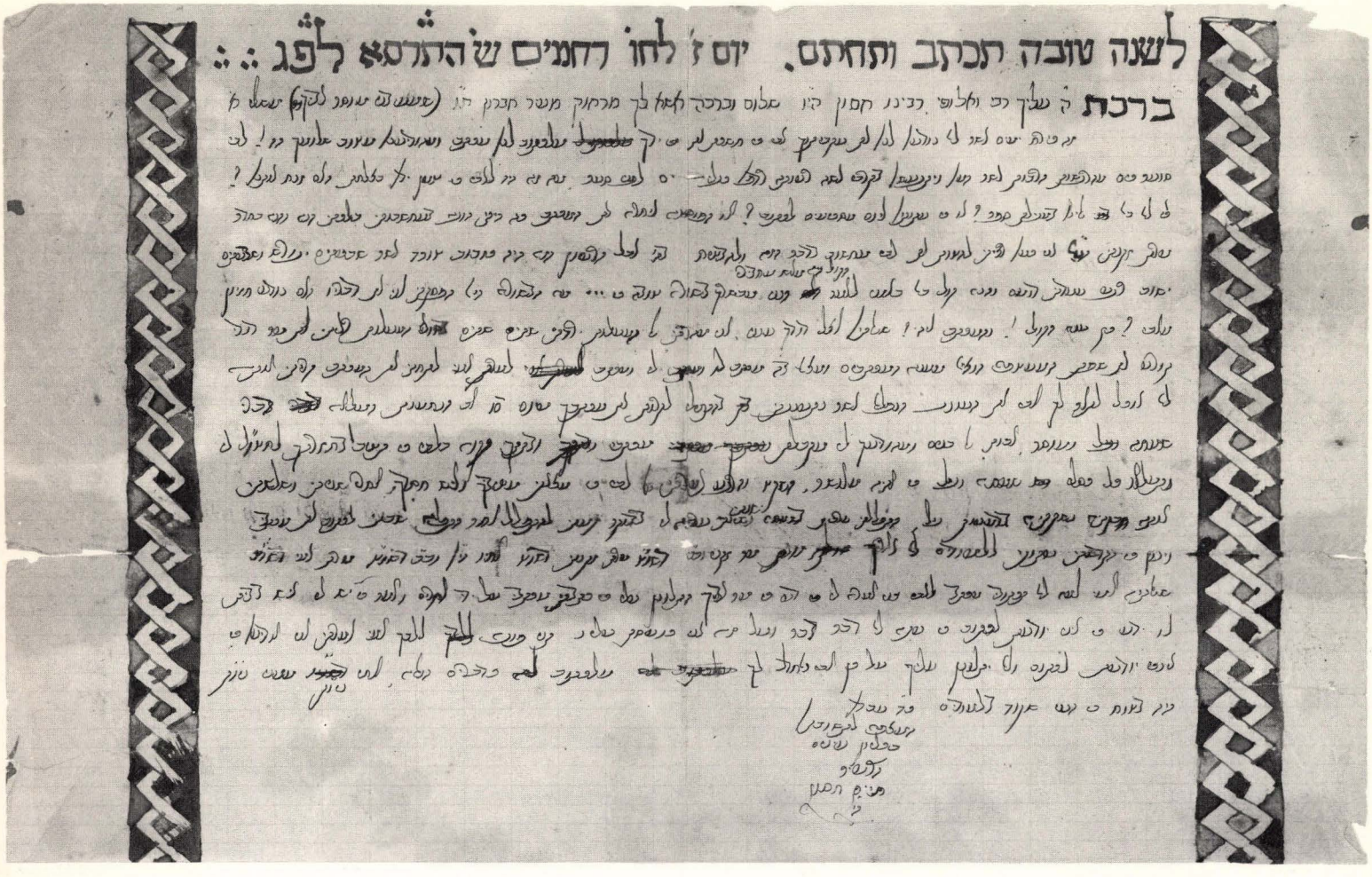
״בָּרוּךְ בּוֹאֲכֶם בְּנֵי עֲלִיָּה – מְקֻיְמֵי מִצְוַת הָעֲלִיָּה.
בָּתֵּינוּ פְּתוּחִים לְרִוָחָה – לְקַבֵּל פְּנֵיכֶם בְּשִׂמְחָה״.

וראש הבחורים עונה:

״מֵיְרֻכְתֵי אֶרֶץ הִגָּה בָּאנוּ – לְשַׁחֵר קִבְרֵי הָאָבוֹת אִתָּנוּ.
יְהִי שָׁלוֹם בְּחֵילְכֶם, בְּנֵי חֶבְרוֹן – שַׁלְוָה בְּמְעוֹנְכֶם, צָהֳלָה וָרֹן״.

והבאים היו מקבלים הוראות כיצד לטפל באורחים כהלכה ולספק כל מחסורם במשך שלושה ימים. כי כן כתוב וחתום בספרי הקהילה: כל אורח שבא לעיר האבות, מספקים לו ״אש״ל״ שלושה ימים.

עלייה זו היתה מביאה שמחה וחיים בעיר. במשך היום היו העולים משוטטים פה ושם, מבקרים במערת המכפלה וביתר המקומות הקדושים, ולעת ערב היו עורכים הילולא וחינגא מלווה במחולות. הללו עומדים מכאן והללו מכאן ומתחילים במזמוטים. מחנה מתקרב אל מחנה, מתקרב ומתרחק וקלי הרגליים היו קופצים ועולים על כתפי האיתנים ומפליאים לעשות: נעים ימינה,

לשנה טובה תכתב ותחתם. יום ז׳ לחו׳ רחמים ש׳ התרס״א לפ״ק

צונחים שמאלה, מתפתלים כנחשים ומזדקפים כאילים, והתוף מכה בסער והחליל מחלל בטעם והידים סופקות ומעודדות את המחוללים.

בימי הרא"מ ז"ל היו עולים לחברון שיירות מאורגנות מיהודי בוכרה, כשהם עטופי הדר ולבושים בגדי־צבעונין מרהיבי־עין, שהיו באים בכרכרות ובעגלות רתומות לשלושה סוסים. בית הרב שימש להם אכסניה נאותה ובו נערכו סעודות ומשתאות. כאן מצאו רבים מבני חברון רווח ומחיה: טבחים ורקחים, פייטנים וזמרים, חזנים ושמשים וכל אנשי בית הרב, שהיו מכינים לאורחים קמיעות ומזכרות ... ואילו הרא"מ, שאיש הקבלה היה ועסק כל ימיו בתורת הנסתר, היה מתייחד בפינתו הקבועה, אוכל מקערת חרס, שוכב על מצע קשה ואבן למראשותיו. והאורחים היו מתפטמים במאכלים דשנים, גומעים יינות משובחים, נהנים מזמר ושיר ועולים על משכבם הרך ומתמוגגים מנחת.

בימי רבנותו של הגאון, "שדי חמ"ד" ז"ל, היו רוב העולים באים מאירופה המזרחית, חסידי חב"ד שעשו להם יד ושם בחברון ובעוברם ברחובות העיר נראו כחרדים ורועדים, אם מאימת הערביים שנראו בעיניהם כענקים, או מרחשי הקדושה שמילאו נפשם בהגיעם לעיר האבות ... והיה הגאון "שדי חמ"ד", שהוקיר אנשי־תורה ואנשי־מעשה, מקבלם ברוב חיבה וריעות וכאברהם בשעתו עמד עליהם לשרתם. הם היו מתכבדים בכוסות של יי"ש ובנתחי עוגה ולאחר שברכו "לחיים" ולגמו, קיבלו את ברכת הרב והתמוגגו, הגישו לו מפרי־עטם וקיבלו את ספרו 'שדי חמ"ד' תמורתם.

דוד אבישר

ימים נוראים

עם התקרב "הימים הנוראים" היתה המתיחות הולכת וגוברת ורבתה התכונהלהכין צורכי החג, ובעיקר את המצרכים לסידרת ה"יהי רצון" השונים לליל ראש־השנה: "שנהיה לראש ולא לזנב"; "שירבה זרענו"; "שירבו זכויותינו כרימון"; "שיסתלקו אוייבינו ומבקשי רעתנו"; "שתתחדש עלינו שנה טובה ומתוקה"; "מראשית השנה ועד אחריתה", וכו'. סידרה טעימה זו, וברכות אלו, לכל אחד מן המינים, לפני הסעודה – שיוותה לסעודה צביון של "סדר" ליל הפסח.

בימי ראש השנה נהג הרב לאסוף קהל בביתו ולקרוא בצוותא מזמורי־תהלים. אחד אחד, לפי תור, קרא איש מהנאספים מזמור בקול רם והקהל עונה אחריו בלחישה. לשעות הקבועות לתפילת "מנחה" יצא כל הקהל, ובראשם הרב, אל מחוץ לעיר, על יד מעיינות המים, לסדר "תשליך".

משסיימו נראתה על פני המתפללים ארשת של הקלה ומראם כבני־אדם אשר מעמסת החטאים נגולה מעל לבם והם שבים לביתם בשמחה.

ובערב יום הכיפורים רבה היתה התכונה ב"חצר". את בית־הכנסת היו מתקינים ומסיידים, מרפדים במרבדים ובשטיחים רכים ונוחים ל"כריעה" בשעת "סדר העבודה"; את מרפסת בית־הכנסת היו סוככים בגג למחסה מחום השמש, למען ישמש מושב־מנוחה לציבור בשעות ההפסקה של התפילה.

באשמורת הבוקר היו מקדימים באמירת ה"סליחות", ומיד לאחריה היה הרב מזמין את הקהל ל"התרת נדרים". הקהל היה עומד קבוצות קבוצות, והרב מושיב בכל פינה מפינות בית־הכנסת בית־דין של שלושה, כדי להספיק ולהתיר נדריהם של כל הקהל. הללו עומדים ואומרים: "שמעו נא רבותינו, כל נדר ושבועה וכו' ...", והללו יושבים, מתירים ומוחלים.

ברחבה שליד הסימטא, בקרבת בית־הכנסת, היה מתחיל סדר ה"כפרות"; השוחט היה עומד וסכינו בידו, ובעוד חושך מאיר לו השמש בפנס "לסובב" את התרנגולות מעל ראשי הקהל, שוחטן וזורקן על הרצפה, והתרנגולות נופלות מפרפרות בכנפיהן ומתיזות דמן על קירות הרחבה ועל בגדי העומדים המחכים לתורם. ובטרם זרחה השמש כבר תמה המלאכה, ושוב עולים כולם כאחד לבית־הכנסת להתפלל תפילת "ערב יום הכיפורים".

עם ערוב היום, היו יהודי ה"חצר" גומרים את "הסעודה המפסקת", מתכנסים בבית־הכנסת בלבוש נקי, כשהם עטופים בטליתותיהם ולרגליהם נעלי־בד, כמנהג היום. בית־הכנסת מואר בנרות גדולים ורבים וכולו רטט־קודש. עם כניסתו של הרב, עטוף באדרתו הלבנה וטליתו עליו, קם כל הקהל על רגליו ובקול חרד ועצור היה החזן פותח ב"לך אלי תשוקתי".

בהפסקה שבין קריאת התורה ותפילת "מוסף", נוהג היה הרב לדרוש לפני הציבור מענינא דיומא, לפרש את ערך החזרה בתשובה, הכוונות הצפונות בווידוי הגדול שבתפילת "מוסף", ובמיוחד את הרטט שאפף את הכהן הגדול בכניסתו לפני ולפנים של קודש הקודשים, להתפלל בעד עמו לבקשת מחילה וסליחה. "עלינו איפוא, לכוון גם אנו את תפילתנו, לבקש סליחה ומחילה וכפרה וגאולה שלמה לעם הסגולה".

בספרו על ערך התפילה שבציבור ביום זה היה הרב מזכיר את הנס שאירע ליהודי חברון בשנת ה'שע"ט, כשפרצה בחברון מגיפה ומרבית תושביה ברחו על נפשם לירושלים ולעזה. בין הבורחים לעזה בימים ההם, היה ר' ישראל נג'ארה – גדול המשוררים בתקופה ההיא. ור' נפתלי בכרך, מ"גורי האר"י", מספר בספרו 'עמק המלך' על הנס שקרה ליהודי חברון, בדבר המניין ביום הכיפורים, בהצטרף אליו אברהם אבינו בבית־הכנסת שב"חצר", כעשירי למנין.

לאחר תפילת "נעילה", הנאמרת בהתלהבות ובנפש חפצה על ידי כל הקהל ותקיעת השופר, מתפלל הקהל תפילת ערבית בהרגשה טובה, ונפרדים בברכת "תקובל ברצון תפילתכם". מיד לאחר הסעודה, ניגשים תושבי ה"חצר" להתחיל בהקמת הסוכה לחג הסוכות הקרב ובא.

מ"מ

מנהג של ערב יום כיפור

מפי הרב הגדול, החכם, השלם, העניו, מוהר"ר מלכיאל אשכזי ז"ל.

מלקין אותו כפי רצונו ג' או ד' מלקיות, או פחות או יותר, ומתירין אזורו ואחר כך, בעודו ערום, מלבישין אותו מכף רגלו ועד קדקדו שק ומשכיבין אותו על הקרקע וסוחבין וגוררין אותו, הולכה והבאה, ג' או ד' בחורים והחכם או שליח ציבור מהלך ומכריז: "ככה יעשה לאיש אשר הכעיס את בוראו, ככה יעשה לאיש אשר הקניט את בוראו, אוי לנו מיום הדין, אוי לנו מיום התוכחה". והעם רואים ובוכים, וכל־שכן הנסחב שהוא צועק בקול מר וחמרמר. ואומר שליח ציבור: "אם אתה חייב הרג לפני המקום, יהי רצון שתחשב זאת הגרירה כאילו נהרגת בבית־דין הגדול שבלשכת הגזית". אחר־כך חונקין אותו באזור על גרונו, או הוא חונק עצמו בשתי ידיו ויושב על ברכיו, והחכם או שליח ציבור אומר: "אם אתה חייב חנק למקום, יהי רצון שייחשב זה כאילו נחנקת בבית־דין הגדול שבלשכת הגזית". אחר־כך סוקלין אותו בשתיים או בשלוש אבנים קטנות, וגם המתייסר נוטל בידו אבן כמלוא אגרוף, או מעט יותר, ומכה בה על לבו. והחכם או שליח ציבור אומר: "אם אתה חייב סקילה לפני המקום, יהי רצון שייחשב זה כאילו נסקלת בבית דין הגדול שבלשכת הגזית". ואחר־כך מדליקין נר של שעווה ומטיפין מתחת השק ג' או ד' טיפות, עד שרואין אותו שהוא נרתע, והחכם או שליח ציבור אומר: "אם אתה חייב שריפה לפני המקום, יהי רצון שייחשב זה כאילו נשרפת בבית־דין הגדול שבלשכת הגזית". ואם רצה מתחיל מלמטה למעלה: חנק והרג, שריפה וסקילה, אחר־כך אומרים לו, בעוד השק על גופו, שאם הוא חייב חרם או נידוי למקום, שיקבל על עצמו. ובודלים ממנו העדה לכל הפחות ד' אמות, והוא יושב מרחוק, בקרן זווית, מעוטף בשק וראשו בין ברכיו. ואחר־כך מעמידין אותו ומתירין לו כל הדיינים את נידויו ולובש בגדיו וסר עוונו וחטאתו תכופר. והחכם העושה הסדר, מקבל כל היסורין הללו בגופו קודם הכל, משום (צפניה ב') התקוששו וקושו וממנו יראו וכן יעשו זה הסדר.

ככל שלומי־אמוני ישראל, תקעו גם יהודי חברון במוצאי יום הכיפורים יתד לסוכה – עשייה של מצווה, שיש בה גם בניין וגם זמרה.

ראשון לעשייה היה חכם מאיר החזן, שפסח ועלה על גג ביתו והתחיל לבנות סוכתו. חיבר קורה אל קורה, הידק כלונס אל כלונס והעמיד את הדפנות מתוך הטעמת פסוקים מהתורה: "וחג הסוכות תעשה לך שבעת ימים, כי בסוכות הושבתי את בני ישראל, בהוציאי אותם מארץ מצרים".

למחרת היה משכים ויוצא יחד עם השמש ועמם צאן מרעיתם, אלו תינוקות של בית רבן, לחזר אחרי הכפריים הבאים העירה עם גמליהם, הנושאים ענפים של עצי־סרק למיניהם, בדי אלה ואלון ואורנים וברושים הגדלים בהרי חברון למכביר. לאחר שקבעו את המחיר, היו מובילים את הגמלים אל מגרש הקהילה, מפרקים מעליהם את העצים למיניהם, גוררים את הסכך לרחבת בית הכנסת, אשר בה תוקם סוכה נאה וגדולה לרינה ולתפילה, לכל מאן דבעי לחוג בה.

מיד נזדרזו כל יקירי קרתא, ובנו כל אחד ואחד את סוכתו על גג ביתו. והסוכות – מרופדות מרבדים מבחוץ ופרגודים מבפנים, ועל הפרגודים תמונותיהם של אברהם אבינו העוקד את יצחק בנו, חלום יעקב, משה יורד מהר סיני ולוחות הברית בידיו, אהרון מקטיר את הקטורת, דוד מלך ישראל מנגן בכנור ושלמה יושב על כסא מלכותו. אלה, בצירוף יוסף, הם האושפיזין המוזמנים, לפי התור, לחוג עם קהל ישראל. ובסוכה היו תולים משבעת המינים שנשתבחה בהם ארץ־ישראל. בפתח הסוכה, פרושות מזה ומזה, כפות תמרים. ממול – נח לו האתרוג בקופסה של כסף או של נחושת. ההדס נותן ריחו והערבה משוטטת פה ושם. וכולם מתאגדים יחד ומבקשים גשמי ברכה.

ובפינת הסוכה עמד כסא מהודר לאושפיזין. וכך היו מקבלים אותם: "עולו אושפיזין עילאין, עולו אבהן קדושין, ליעול אברהם רחימא למיתב בצילא במהמנותא". כלומר: "היכנסו אורחים עליונים, היכנסו אבות קדושים, יכנס אברהם הרחום וישב בצילו של האלהים". בלילה השני הוזמן יצחק עקידא, אחריו יעקב שלימא, משה נביאא, אהרן כהנא, יוסף צדיקא ודוד מלכא משיחא, כל אחד בלילה הקבוע לו. ואנו הקטנים חשים היינו שהאושפיזין עמנו. הנה הם יושבים בסוכה ונהנים מהדרה, עונים "אמן" אחרי כל ברכה ואפשר וגם טועמים ממטעמי החג.

ואם כך היה בסוכתו של יחיד, על אחת כמה וכמה בסוכה הגדולה והרחבה של בית הכנסת. כאן מסבים היו כל אלה שאין ידם משגת לבנות סוכה לעצמם ושאר בודדים וגלמודים שביקשו ליהנות בשמחת הקהל. בליל התקדש החג היו באים, כל אחד ופיתו וכל אשר לו, מייחדים כל אחד פינה לעצמו וחוגגים עם נשותיהם וילדיהם. זה מסלסל "קידושו" בהרחבת הדעת ובנעימת החג, וזה מברך: "אשר קידשנו במצוותיו וציוונו לישב בסוכה". אחר אומר "שהחיינו" וכלם עונים במקהלה: "ברוך הוא וברוך שמו, אמן!".

ועקרות הבית היו מטעימות אשה את רעותה ממעשה ידיהן להתפאר. וכל טעימה – ברכה: "קאדה אניו מיז'וראדו" – "לשנה הבאה ברוב פאר והדר". "מועדים די אליגריאה" – "מועדים לשמחה". "בינדיג'אס מאנוס" – "ידים ברוכות", ועוד.

ואחר הסעודה היו פותחים בזמירות שהדהדו ונשמעו בכל סימטאות הגיטו החברוני. כל אחד ואחד משתדל היה להשמיע נועם קולו, לסלסל במלוא גרונו, לחבוק עולם ומלואו ולשתף את המסובים לענות אחריו את בתי השיר.

בסוכת בית הכנסת היתה נערכת, לילה לילה, "שמחת בית השואבה". לשמחות אלו היו נוהרים כל התושבים, גדולים וקטנים, עלמות ובחורים, לרבות אלה שלא הקפידו על תפילות שבין הערביים. כולם נהרו מוכנים להשתתף בהילולא. עד האסף הקהל, היה החזן פותח בפיוט עתיק:

"וֹנָה מַה תֶּהֱגִי וּמַה תֶּהֱמִי – חַגֵּיךְ חָגִי, נְדָרֵךְ שַׁלְּמִי
אַל נָא תִּדְאֲגִי, נַחֲמִי נַחֲמִי – כִּי אֲנִי אֲדוֹנֵי וְאַתֶּם עַמִּי".

והיתה "היונה" עונה בקול נהי:

"הֲעוֹד לִי תִּקְוָה, לָשׁוּב מִשְׁבִי – וּלְהָשִׁיג תַּאֲוָה אֶל הַר הַצְּבִי?
תִּרְאוּנִי דְאוּבָה, מְנוֹד אוֹהֲבִי – לָמָּה תְקֻרֶאנָה לִי נָעֳמִי ...?"

משכלה הפיוט, היו קמים כל בעלי המחול, מקיפים את החזן ותובעים שיר של שמחה במקהלה. חכם מאיר שציפה לכך, היה קם, צועד מעדנות ופותח במוחאו כף אל כף: "מפי אל, מפי אל, יבורך כל ישראל ...". וכולם היו תוקעים אחריו כפיהם ומריעים: "מפי אל, מפי אל! יבורך כל ישראל".

אז היה מתייצב ראש הבחורים במרכז הסוכה, מכרכר מול חכם מאיר ומעוררו למזמוטי מחול, פורש כפיים, סונט באצבעיים ומנפנף במטפחתו. וחכם מאיר צועד לקראתו, קרב ומתרחק, קורץ בעיניו, רומז בגבותיו ופותח בתנופה: "הללויה, הללויה, הללו עבדי אדוני" והקהל עונה אחריו: "אדירים – ישראל! ברוכים – ישראל! גיבורים – ישראל! דגולים – ישראל! הללויה, הללויה, הללו עבדי ה'!" ... והקהל סופק כף אל כף, רוקע ברגליו ועונה בהתלהבות עצומה. פתאום ניתר חכם מאיר ממקומו, התנשא ועלה על כתפי בעל דבבו, ושניהם כאחד רוקדים ומכרכרים, מתפתלים ומתנופפים, כורעים ומשתחווים ומלהיבים את הקהל בקול ענות ובדברי קילוסין לעם ולתורתו.

ראו זאת הזאטוטים, טפסו גם הם ורכבו על כתפי אבותיהם, מחאו בכפותיהם, והמו וגעשו, חוללו וכירכרו עד כלות הכוחות, ואמרו: "מי שלא ראה שמחת בית השואבה של חכם מאיר, לא ראה שמחה מימיו".

ד"א

שמחת־תורה

לא הרי שמחת בית־השואבה, על כל שאונה והמולתה, כהרי שמחת־תורה. שמחת בית־השואבה אינה פורצת אל מחוץ לבית־הכנסת והסוכה, ואילו בשמחת־תורה מתפשטת השמחה בכל קצות ה"חצר" וחודרת לכל בית שבתוכה.

התכונה מתחילה ביום ה' דחוה"מ סוכות, משמוכרים בבית־הכנסת, לפני קריאת התורה, את כל המצוות של העליות לתורה בשמחה־תורה ובכלל זה חתני התורה: "חתן מסיים", "חתן מעונה" (חתנות זו נהוגה רק אצל הספרדים ועדות המזרח, וקוראים בתורה שלושת הפסוקים של ספר דברים ל"ג), ו"חתן מתחיל".

משהודיע האיש לבני ביתו כי זכה לחתנות, קיבלו את הבשורה בשמחה ובברכת "מזל־טוב", והתחילה התכונה שבבית: הכנת עוגות ודברי־מאפה למיניהם, על־מנת לכבד בהם את האורחים והמבקרים לכבוד המאורע. והחתנים פורשים לפינותיהם לחזור על פסוקי התורה, דקדוקיהם וטעמיהם, למען לא ייכשלו, חלילה, בשעת הקריאה.

גם בבית־הכנסת מרובה המלאכה עוד מערב החג. השמשים, שרוקנו את בית־הכנסת מכל עדייו וקישוטיו כדי לפאר בהם את הסוכה, מתחילים מעתה לפרק את הסוכה בחיפזון ולהחזיר עטרה למקומה. בפרוכיות הרקומות מרפדים את קירות בית־הכנסת וברימוני הכסף ויתר אבזרי הקודש, מקשטים את התיבה. בכתר "ספר־כל־נדרי" (הוא הס"ת שמוציאים בעת אמירת "כל נדרי" בליל יום הכיפורים ולו כתר עשוי כסף), מפארים את ארון הקודש ואת דלתותיו פורקים, והיה כאפריון שתוכו רצוף מרבדי־פאר ופרוכיות רקומות ארגמן. לצווארי ספרי התורה עונדים מטפחות משי ומעטרים אותם בפרחים ושושנים.

ליד ארון הקודש הוצב אפריון שני למושב החתנים: חתן בראשית (מתחיל) מימין, חתן מעונה (חתן תורה) באמצע וחתן מסיים משמאל. אפריון זה, עמודיו עטופים ירק ושושנים ותוכו רצוף כלי מילת. ופני בית הכנסת שונו והיה כולו הדר. הספסלים סודרו סביב סביב במעגל, כדי לפנות את המעבר לקהל המקיפים; המנורות והנרות וכן כל נרות התמיד והכלים המשמשים להארת בית־הכנסת, הוכנו בעוד יום וקושטו בירק ובפרחים; המנורה הגדולה הוצבה בין ארון הקודש ואפריון החתנים ושטיח יפה מכסה את כל הרצפה שבינותם.

השמש נטתה לערוב, תושבי החצר סיימו את תפילת "מנחה" והקהל התפזר לשעה קלה ליד "העזרה" ברחבה וסביב בית־הכנסת, ואילו קבוצת צעירים יצאה להזמין את החתנים ולהביאם מביתם לתפילת "מעריב". והנה קול מחיאות כפיים ופזמונים עולה בהמולה ממבואות ה"חצר" לבית הכנסת, כשקבוצת הצעירים, עם החתנים בראשה, חוזרת ובפיהם זמר: "שוויתי יה, אשר לנגדי – ומנוסי ביום צרה!"

משהגיעו החתנים, יושב כל אחד במקומו. החזן מתחיל בתפילת "ערבית" ועם סיום התפילה מצטופף הקהל סביב האפריון והחתנים עומדים לידו, מעלים את העתיק שבספרי התורה על התיבה, מעמידים אחד מזקני העדה על ידו שיחבקו ויחזיק בו. החזן מתחיל ב"לשם יחוד" – וגומר ב"הרי אנו באים לקיים מנהג ישראל קדושים, להקיף שבע הקפות ולהרבות בשמחת התורה". מוסרים את שלושת ספרי התורה הראשונים לזרועות החתנים – חתן חתן וספרו בין ידיו, ומתחילה ההקפה בהתלהבות ובמחיאות כפים, והקהל עונה:

"שְׂמַח־נָא, שְׂמַח־נָא, בְּשִׂמְחַת־תּוֹרָה!
יְשַׂמְּחוּ אֲהוּבִים, יְשַׂמְּחוּ בְרוּכִים,
יְשַׂמְּחוּ גְּאוּלִים, בְּשִׂמְחַת־תּוֹרָה!"

לאחר סיום ההקפות, מלווים את החתנים לבתיהם בשירה ובזמר והשמחה חודרת לכל רחבי ה"חצר".

למחרת הבוקר מתחדשת התכונה, משמוליכים את החתנים שנית לבית־הכנסת לתפילת "שחרית". לקהל הצוהל עוד משעת הבוקר מתלוות הנשים, שמטפחותיהן מלאות סוכריות, והן מצטופפות בעזרת הנשים. נשי משפחות החתנים קובעות להן מושב בשורה הראשונה הפנימית של העזרה, ובהגיע זמן קריאת התורה והחתנים מוזמנים אחד אחד לעליות, קד השמש לפניהם, כמלפני מלך, והחזן פותח בשיר לכבוד העולה:

"חָתָן נָעִים עֲלֵה – מְקֻהָל עַם עָמוֹנִי – לִקְרֹא בְּסֵפֶר תּוֹרַת ה'!"
"יַעֲמֹד וְיַעֲלֶה הֶחָתָן הַמְפֹאָר לִכְבוֹד הַתּוֹרָה – יַעֲמֹד בְּכָבוֹד!"

בעוד הוא עולה, ניתך על ראשו "ברד" של סוכריות וממתקים מעזרת הנשים, והנערים פושטים על הרצפה מסביבו לאסוף את השלל.

בשעת קריאת התורה מזליף השמש, מתוך צנצנת צבעונית, בעלת פיתוחים מוזהבים, מי־ורדים או בושם אחר על פני הקהל. והוא סובב בבית־הכנסת, עובר מאיש לאיש, מזליף ומגיש בידו קומץ סוכריות – כיבוד החתנים. בתום הקריאה חוזרים החתנים למקומותיהם ושוב יורד עליהם, מלמעלה, מטר סוכריות, והקהל ממשיך בתפילה.

משנסתיימה התפילה מלווה הקהל את החתנים לבתיהם ושוהה אצל כל אחד מהם זמן־מה. בבתי החתנים מקדשים על היין וטועמים מגדנות, עוגות ומעדנים אחרים שהכינה עקרת הבית לכבוד המאורע.

במוצאי החג, לאחר תפילת "מעריב", חוזרות ונשנות ההקפות בבית־הכנסת ביתר שאת. הפעם מגיעה ההתלהבות והשמחה לשיאה, משמופיעים גם מנגנים בכלי־זמר המלווים את הקהל במחולות ובריקודים. עתה, ההשתתפות בהקפות היא כללית ומקפת גדולים וקטנים. ספרי התורה שבזרועות הרוקדים נמסרים מיד ליד, כדי לזכות את כל הקהל במצווה, בדבקות משלהבת

הנובעת מתוך אמונה, כי אכן כוונו מעשיהם לשם שמים, כראוי לשמחת התורה. ואז מסיים החזן בקריאה אחרונה:

"יְמִין ה' רוֹמֶמָה – יְמִין ה' עוֹשָׂה חָיִל!"

ד"א

שמחת בית השואבה

עם עלות השחר של א' דחוה"מ, היתה "החצר" הומה וסואנת מרוב עולי הרגל שבאו לחברון – אנשים נשים וטף – מי ברגל ומי ברכיבה על חמורים. שיריהם וצהלתם של האורחים בכניסתם אל "החצר", העירו את כל תושביו. השאון והמהומה גדלו ביותר, שעה שח' דוד בג'איו, גבאי הקהילה, הופיע באולמות האורחים עם תיבות ענבים ושקי־לחם לחלקם לאורחים. שלושה ימים האכילה קופת הקהילה כל אורח וכל עולה־רגל בעיר האבות.

עריכת הסדר של שמחת בית השואבה היתה מתפקידו של ח' מאיר אגאבאבה (אבישר), חזן בית הכנסת. ידוע היה ח' מאיר החסיד, תלמידו הוותיק של ר' אליהו, כאיש עליז וירא שמים כאחד, שעשה מלאכתו עראי ותורתו קבע. כתום תפילת "מעריב" התחיל קהל המתפללים מסתדר ומצטופף מסביבו של ח' מאיר. הלה מזרז את ח' נסים להזיז את התיבה מאמצע הסוכה ולהעמידה בצד, על־מנת לפנות ולהרחיב את מקום המעגל. בינתיים מסתכל ח' מאיר סביבותיו, כשבת צחוק על שפתיו, בוחן במבט עיניו את חומת האנשים, צעירים וזקנים, שעמדו סביבו הכן בנשימה עצורה. ר' אליהו ויתר זקני העדה ישבו להם באחת הפינות של הסוכה, לראות וליהנות משמחת החוגגים. יש שאף הם עוררו את הקהל במחיאות כפיים מתונות ושקולות, לשמחה ולזמרה.

מדלת עזרת הנשים מתפרץ לתוך הסוכה קהל המתפללות, על תלבושותיהן הצבעוניות, אשר השלים את שורות המתקהלים, שהלכו הלוך והסתדר שורות־שורות, שורה על גבי שורה, עד הגיעם קרוב לתקרה. האבוקות והמנורות שבערו בתוך הסוכה, נסכו שפעת אור ושמחה על פניהם הצוהלים של החוגגים.

אז היה ח' מאיר פושט אדרתו, משנס מותניו, מחזק ומהדק מצנפתו שעל ראשו, ידו האחת הוא מחזיק על המותן, ובשנייה הוא מסלסל זקנו בהנאה מיוחדת, ופותח בשיר בנחת:

"יוֹם שִׂמְחָה, יוֹם שִׂמְחָה – יוֹם שִׂמְחָה לְיִשְׂרָאֵל!"

קהל הבחורים המחכים סביבו, כשידיהם מושטות ומוכנות למחיאת כפיים, ברצותם להתגרות מעט בח' מאיר, מרעימים אותו ברעם של מחיאות־כפיים ומתחילים בשיר אחר. הוא חוזר אחריהם, ממשיך בשירתם והמחול מתחיל בתנודות קלות, פעם לצד זה ופעם לצד זה, בתוך מעגל צר, אך מיד דוחפים הבחורים את הקהל שמאחוריהם ונסוגים צעד ושניים אחורנית, והמעגל מתרחב ותנועותיו ותנודותיו של ח' מאיר נעשות ביתר עוז ומרץ. מבלי משים מושיט ח' מאיר ידו, אוחז בזרוע אחד האברכים העומדים סביבו – בחור בעל שרירים וקל־רגליים – סוחבו לתוך המעגל ומשתלב עמו. הבחור מכוון את צעדיו לפי צעדי ח' מאיר, "שולף" ממחטתו מכיסו ומתחיל להניפה לכל צד. הקהל מתלהב וח' מאיר מרים ידו למרום וקורא:

אֵל יִבְנֶה הַגָּלִיל – בָּרוּךְ יִבְנֶה "אֵל־חָ'לִיל"

והקהל חוזר אחריו ועונה פסוק אחרי פסוק. לפתע נפרד ח' מאיר מבן זוגו ובתנופת רגליים חולץ הוא את נעליו וזורקן הצדה, עומד פנים־אל־פנים כלפי חברו ושניהם מזדקפים זה מול זה. ח' מאיר מזנק אז על הבחור שממולו, אוחז במותניו ותולה מחצית גופו באוויר, מתפתל ומסתובב אילך ואילך ושוב ניתק ממנו. וכך חוזרים הם ומשתלבים ואליהם מצטרפים עוד זוגות מספר, ועשרות רגליים מתרוממות ויורדות, עד שהמחול מתפשט בכל רחבי הסוכה.

עודם צוהלים, ומן הקומה התחתונה, מקום מושבם של האורחים עולי הרגל, נשמע קול תוף ושירה קרבים, קול המון האורחים החוגג גם הוא, העולה אל הסוכה ושיר בפיהם. לרגע נדמה כאילו הופרעה השמחה, מתוך צפיפות רבה ודוחק רגליים, אך מיד מתגבר קולו של ח' מאיר, כשלמולו מופיע אחד האורחים, רחב כתפיים, המכרכר ומפזז בתוך המעגל, מתכופף לרגע ונופל תחת רגלי ח' מאיר, והלה מזנק עליו ורוכב על כתפיו. אז מופיע ח' מאיר לעיני הקהל כשהוא משכמו ומעלה גבוה מכולם, מקל דק בידו והוא מסובבהו באצבעותיו במהירות הברק וכבמקל־קסמים עושה בו להטים לעיני החוגגים, ואין גבול לשמחת הקהל כולו.

מ"מ

חנוכה

ימי החנוכה היו לרוב ימי חורף קרים מאד. לעתים ירד גם שלג וכל העיר, על סימטאותיה וגגותיה, עטתה סדין לבן – מבריק ומרהיב את העיניים. תלי האשפה וערמות הזבל היו עטויים אף הם בשכבה לבנה ורק פה ושם נראו עקבות חיות־בית או בני־אדם, העוברים ושוקעים בתוך השלג ומטילים בו כתמים שחורים, כתמי בוץ. אז קשתה שבעתיים העלייה והירידה על המדרגות הצרות והמתפתלות של בתי "החצר" הגבוהים ואין מעבר חופשי אלא בסימטאות האפלות, מקום שעין השמש לא תחדור לשם ורקיע השמים נעלם מהן.

בימים אלה היה כל היקום שבחצר שובת ואיש איש רובץ היה תחת מכסה גגו הרטוב משכבת השלג. אין יוצא ואין בא. משהתגבר הקור והמצור, היו גבאי העדה פותחים אסמיהם ומחלקים

לתושבים מנות־קמח, סאה לגולגולת, ומידת פחמים להסקה, ובעלי הבתים האמידים מוציאים איש איש את חבית ייגו ממרתפו, כי "אין שמחה בלא יין".

בבית הכנסת הוכנה מנורת החנוכיה, והיא עשויה פח ושמונה חורים גדולים בה, כשבכל אחד מהם שקועה קערית זכוכית גדולה, מתעשיית הזכוכית שבחברון, והן מלאות, מחציתן במים ומחציתן בשמן מבית הבד של אחד הגבאים. והשמן – שמן כתית, מן הזיתים שנמסקו מחורשת עצי הזית שמסביב לגבעה, שעל־יד קבר ישי אבי דוד.

ברכת הנרות והדלקתם בבית הכנסת היו מתפקידו של רבי אליהו. אך התחילו שפתותיו דובבות: "לשם יחוד קודשא בריך הוא", עמד הקהל על רגליו והצטופף סביבו לשמוע ברכותיו, אשר נאמרו בכוונה מיוחדת ובהדגשת הנסים שנעשו לאבותינו "בימים ההם ובזמן הזה". ובהושיטו ידו הרועדת להדלקת הפתילים של מנורת השמן, הרימה מקהלת חסידי בית הכנסת קולה בשיר "מזמור שיר חנוכת הבית לדוד", בהתלהבות רבה.

לבני הנוער ובחורי הישיבות היו נערכות בימי החנוכה סעודות חלקיות וכלליות בבתי המדרש וב"חדר"ים. הסעודה הגדולה היתה נערכת ביום חנוכת המזבח, על ידי הגבאים, בישיבה הגדולה שעל־יד בית הכנסת הגדול. הסעודה היתה מקופת "הכולל" והיא נערכה לכל בני העדה, כקטן וכגדול.

למן יום הנר הראשון היו מתחלקים ילדי ה"חדר"ים, לפי גילם, לקבוצות ובלווית המלמדים והחכמים היו סובבים מבית לבית, כשהם נושאים פחים וכדים לאסוף בהם צורכי־אוכל לסעודות המצווה. בראש כל קבוצה צעד גדוד ילדים, האוחזים נשקם (רובים קטנים) בידם, והם יורים ושרים במליצות ובחרוזים. אחריהם – קבוצה שנייה, המשננת פסוקי־חומש ופסוקים שיש להם קשר עם פרשת השבוע וכן צורכי־אוכל, כגון: דברי בני יוסף ברדתם מצרימה לשבור אוכל: "ויאמר אבינו, שובו שברו לנו מעט אוכל". ואם לא מיהרה איזו בעלת בית לתת בעין יפה ולא הסבירה פנים כהלכה ל"אורחים הנכבדים", מיד הזכירו לה את מנחת יעקב לעשו אחיו: "גמלים מניקות ובניהם שלשים, פרות ארבעים ופרים עשרה, אתונות עשרים ועירים עשרה".

פסוקים אלו נאמרו בקול ובדיבור על דקדוקיהם וטעמיהם, שניים מקרא ואחד תרגום בשפה האיספניולית, ולא זזו ממקומם עד שקיבלו דבר־מה.

ביום השביעי, הוא ערב חנוכת המזבח, חדלו החגיגות החלקיות והתחילו ההכנות לסעודה הגדולה. מאז הבוקר התקהלו ילדי כל הישיבות וה"חדר"ים והלכו בתהלוכה ובשירה לביתו של פקיד "הכולל", ושרו לפניו בחרוזים:

"ערכו לנו סעודה – כי היום חנוכה

נאכל, נשתה כל העדה – נשמח, נשיר מזמור שיר חנוכה".

מיד יצא אליהם ג'לבי נסים, ברך את הנערים ומסר בידי חכם דוד השמש סכום כסף לצורכי הסעודה. התפזרו אז הנערים בשמחה והחלו ההכנות.

ביתו של ח' דוד בג'איו המה וסאן. אשתו, בנותיו וכלותיו בררו את האורז, וסירים גדולים הועמדו בחצר. ואילו הוא ובניו רצו אל האטליז ושבו כשעל כתפיהם כבשים שחוטים ומופשטי־עור והמה מבהילים את בנות הבית לשטוף את הבשר ולהמליחו. זרזו את האופה לאפות ככרות־לחם ורקיקים למאות והמהומה ב"חצר" גדלה ורבה. אף כדי־יין הוכנו להשקות את הקטנים ואת הגדולים לכבוד החג. למחרתו, יום חנוכת המזבח, יום הסעודה – המתה העיר בסביבת הישיבה שעל־יד בית הכנסת. כל ילד הביא מביתו צלחת וכף, ואיזהו חכם? – זה שצלחתו גדולה משל חברו.

חבורות חבורות, מעגלים סובבים ורוקדים, התינוקות מקישים בכפות על צלחותיהם, יורים ברוביהם, חוזרים על פסוקי המקרא, מקיפים את כל סימטאות החצר וחוזרים אל ביתו של ח' דוד. משהגיעה שעת הצהריים מוכן האוכל והילדים מוזמנים להסתדר ולהיכנס לישיבה.

הישיבה – חדר גדול וארוך, רחב־ידיים ואפל, שאין האור חודר אליו אלא דרך הדלת. על רצפת העץ היו פרושות מחצלות קרועות ובלויות, שהחוטים והחבלים השזורים בהן מנותקים ומפוזרים ומקלות הקש ושברי הקש ממלאים כל זוויות ופינות הישיבה. בפינת החדר שוכב לו לאנחות הסד, הסגור היום על מנעול... סד זה מיועד היה לרגלי בריונים ועבריינים, כדי לחובשן לעת הצורך בו, ולמעלה ממנו היה תלוי על הקיר השוט, שמוצאו מאבר פר שנשחט, שהיו מותחין ומייבשין אותו עד שיהא ראוי והגון להצלפה יפה ...

היו הילדים מסתדרים, נכנסים ויושבים על המחצלות מסביב ליד הקיר, זה מול זה, בטורים מקבילים, כל ילד וצלחתו בין ידיו. ח' דוד היה נכנס לבין השורות וזורק תחילה ככר־לחם לכל ילד. אחריו נכנס בנו הבכור, כשהוא נושא סיר גדול מלא נתחי־בשר מטוגן בשומן כבש, אוחז באצבעותיו נתחים נתחים ומניח בכל צלחת נתח כשהוא מוסיף כף־מרק לצדו. לאחר שהייה קלה היתה נכנסת אשתו של ח' דוד, אשה בריאה ומסורבלת בשר, כשזרועותיה חשופות למחצה וגיגית גדולה בידה, שמתוכה מתרוממת ערימת אורז כפסגת גבעה מחודדה. האורז היה מוצהב ומוזהב מכרכום ושאר מיני בשמים שריחם נדף למרחקים, וצלחות היו מתרוממות ריקות ויורדות מלאות, בזו אחר זו, והעלמה בת לוויתה יוצקת בכל צלחת זרעוני־שעועית אחדים מעל לכל ערימת־אורז – למלא תאוותם של הקטנים.

בינתיים היה מופיע ח' רבי יוסף סלטי, המפקח על הישיבות, ועמו חבורת בחורים נושאי כדי־יין. היה עומד ודורש קצרות לפני התלמידים מענינא דיומא, מספר על מעשי גבורתם של החשמונאים הקדמונים ומסיים כשבידי קהל הסועדים כוסות יין, מוכנות לברכה ולזימון.

ככלות פרשת האכילה והברכות, היו מתחילים במחולות ובריקודים, בניצוחו של ח' רבי יוסף סלטי, עד שעת המנחה, והשמחה רבה.

מ"מ

למה נקראה חברון "קרית ארבע"? — "על שם ארבעה יסודות: אש, רוח, מים ועפר".

'זוהר חדש', קי"ט, א'

ראש השנה לאילן

..." ראש חודש טוב ומבורך", היה אבא אומר בשובו מבית הכנסת הביתה באור לר"ח שבט. "ר"ח שבט טוב ומבורך" ענינו כולנו במקהלה. הבכור שבבנים הוסיף בניגון של גמרא: "משנכנס שבט מתחילים להכין פירות לטו בשבט ..." והבן הצעיר פנה אל אמא ושאל: "והכיסים? 'אי לאס בולסאס' מוכנים?" – "מוכנים בני, עוד מאשתקד" – ענתה אמא. "לא ולא! – התריס בן הזקונים, רוצים אנו בכיסים חדשים לבל ילעיזו בנו החברים, ויאמרו: מבגדים בלים תפרו לכם כיסים".

בערב טו בשבט היה הכל מוכן וערוך למסיבה: פירות קיץ ופירות חורף – שבעת המינים שבהם השתבחה א"י: חיטה שלוקה ושעורה קלוייה, אשכול ענבים, שפיאר את הסוכה (אבא ז"ל שמרו במרתף לכבוד טו בשבט), ואם אין ענבים – מגישים צימוקים. מחרוזות של גרוגרות, שגם הן היו קלועות בין ענפי הסכך, רימון שהחזיק מעמד מחג שמחתנו, זיתים כבושים וחלת דבש.

מלבד אלה עטרו עוד שמונה מינים את השולחן: חרובים מהרי הכרמל ותמרים מיריחו, שקדים מן השרון ובוטנים מחברון, גרעינים קלויים וקטניות מלוחות, תפוזים ומנדארינות מן השפלה. נוספה עליהם גם רִיבת האתרוגים הממותקים והמסוכרים, מעשה ידי אמא ע"ה. בס"ה חמישה־עשר מינים, כנגד חמישה־עשר בשבט.

אור ליום ראש השנה לאילן הסבו כולם סביב השולחן הערוך. כל בן תלה בצווארו את הכיס לאגור בו מנותיו. חיימיקו הקטן האיץ באביו להתחיל, כי נפשו יצאה אל המגדים. אך אבא ז"ל פתח בדברי תורה: "ארבעה ראשי שנים הם: באחד בניסן רה"ש למלכים. באחד באלול רה"ש למעשרות. באחד בתשרי רה"ש לשנים ובאחד בשבט רה"ש לאילן, כדברי בית שמאי. ובית הלל אומרים – בחמישה־עשר בו, והלכה כבית הלל".

"ביום זה – הוסיף אבא – נידונים כל האילנות לשבט או לחסד. הללו יתנו פרי הילולים והללו כומשים ונובלים. הללו יעמדו נגד פגעי הטבע, הברד, החסיל וכו' והללו יאכלם ויכלם הארבה. לכן, בנים יקרים, הבה ונתפלל לשלום האילנות ונברך על כל מין ומין בשם ומלכות ונאחל להם שנה טובה ופוריה".

"אמן ואמן – צווח חיימיקו – ובלבד שנתחיל בטעימה ובחלוקה". אך אבא ז"ל טרם סיים את "התיקון" ופתח בנעימה וכולם אומרים אחריו במקהלה:

"ארץ חטה ושעורה, גפן, תאנה ורמון, ארץ זית־שמן ודבש".

הניף אבא את החיטה ואמר לבכור: "פסוק פסוקך שיש בו משום ברכה" וזה מיהר ופסק: "ויאכילהו מחלב חיטה ומצור דבש אשביעך" ... ברכנו וטעמנו, אחר פנה לשני ואמר: "פסוק פסוקך על השעורה". ויאמר: "והמה באו בית־לחם בתחילת קציר שעורים" ... מי שהצליח – קיבל מנה גדושה ומי שנכשל – קיבל מנה קלושה. אך מסתמא שכולנו הצלחנו ואפילו חיימיקו החליק לשונו ואמר: "אכל בני דבש כי טוב" ... וילקק כאוות נפשו.

אחר הברכות החלה החלוקה. הכיסים נפתחו לרווחה והמינים נאגרו זה על גבי זה. אך לא תפחו הכיסים אלא עד שהתגלגלו לתוכם התפו"ז והמנדארינה. אז שקל כל אחד בידו את מטענו ושמח בחלקו. כטוב לבנו במאכל ובמשתה, פתחנו בזמר מאת אבר"ך, לכבוד פירות טו בשבט:

אָז יְרוֹנַן עַל הַיְעָרִים – לִפְנֵי אֵל אַדִּיר אַדִּירִים.
יָעִיר זְמִירוֹת וְשִׁירִים – אָשִׁיר שִׁיר חָדָשׁ:
יִתְפָּאַר אֵל חַי צוּרֵנוּ – וּשְׁמוֹ יִתְקַדָּשׁ.

בָּרוּךְ אֵל שׁוֹכֵן עֲרָבוֹת – הַבּוֹרֵא נְפָשׁוֹת רַבּוֹת,
וּבָרָא אִילָנוֹת טוֹבוֹת – אָשִׁיר שִׁיר חָדָשׁ:

בָּרָא כָּל מִינֵי מְזוֹנוֹת – וּבְטוּבוֹ מִלֵּא גְרָנוֹת,
עַל זֹאת אַבִּיעַ רְנָנוֹת – אָשִׁיר שִׁיר חָדָשׁ:

רָם אֵל בְּשֶׁמֵי מְעוֹנִים – בָּרוּךְ מְבָרֵךְ הַשָּׁנִים,
מַצְמִיחַ דָּלִיּוֹת גְּפָנִים – אָשִׁיר שִׁיר חָדָשׁ:

כַּבְּדוּ אֵל בָּאוּרִים – הַגְדִּיל עֲנָפִים וּזְמִירִים,
וּבָרָא זֵיתִים וּתְמָרִים – אָשִׁיר שִׁיר חָדָשׁ:

יִתְבָּרַךְ חַי דָּר מְעוֹנָה – מַצְמִיחַ פְּרִי תְאֵנָה,
נוֹדֶה לוֹ בְּשִׁיר וּרְנָנָה – אָשִׁיר שִׁיר חָדָשׁ:

הַלְלוּ אֵל חַי בִּזְמִירוֹת – הַמַּגְדִּיל עַל מֵי נְהָרוֹת,
רִמּוֹנִים וּמִינֵי פֵּרוֹת – אָשִׁיר שִׁיר חָדָשׁ:

חַזְקוּ לְבָבוֹת שׁוֹבָבִים – שִׂמְחוּ בָּנִים עִם הָאָבוֹת,
כֹּה נִזְכֶּה לְשָׁנִים רַבּוֹת – אָשִׁיר שִׁיר חָדָשׁ:

לקול הזמירות נכנסו השכנים. הקטנים פרשו למשחקי "זוג או פרט", זה מרוויח וזה מפסיד, וכשקמה צווחה היתה אמא ע"ה משלימה את החסר ומשרה שלום ואחווה. אותה שעה היה אבא ז"ל מספר אגדות ומעשיות על כל מין ומין, והמסובים יושבים ושומעים, ולבסוף פתחו הכל בשירו של ר' ישראל נג'ארה:

יָבוֹא דוֹדִי, יָכִין צַעֲדָיו – וְיֹאכַל אֶת פְּרִי מִגְדָּיו,
אִם יְדִידִי אָרְכוּ נְדוּדָיו – אֵיךְ יְחִידָה אֵשֵׁב עַל כַּנּוֹ –
יַעֲלָה, יַעֲלָה, בּוֹאִי לִבְנִי – הֵגֵץ רִמּוֹנִי, פָּרְחָה גַּפְנִי.

כתום האשמורת הראשונה נתפרדה החבילה. הקטנים אמרו "קריאת שמע" ועלו על משכבם והגדולים אחלו ברכות אלו לאלו, הללו אומרים: "בטוב תלינו" והללו עונים "בישועה ורחמים תקיצו".

למחרת היינו מבקרים אצל הדודים והדודות, הקרובים והרחוקים. הללו מוסיפים מפרי העץ והללו מפרי האדמה. והכיסים הולכים ותופחים ומתפטמים מזמרת הארץ, ועד כמה שזללנו בדרכנו מזה ומזה, עוד היתה הברכה שרוייה לכל ימי חודש שבט.

ד"א

שיירה של פורים

משקרבו ימי הפורים החלה התכונה בגיטו החברוני. האבות יצאו בלווית הבנים לשוק ושבו עמוסים בצורכי החג. זה נושא הקמח וזה הסוכר. אגוזים ב"אוקיות", ביצים במאות, יין משומר ב"אלפיות" ושיכר חריף וריחני כיד המלך. עקרות הבית, בעזרת הבנות, התחילו לכתוש את התבלין: הקנה והקינמון, הסוכר והשקדים וכל הנלווה עמהם לעוגות פורים. ואין בית שלא יכין שבעה מיני תופינים לכבוד החג: "מעמוליס" מפוארים, ממולאים סוכר, אגוזים וגרעיני־אורנים, "בקלווה" בת שבע שכבות ספוגות שמן ודבש וכל מיני תבלין, "קורמייל", שכשמו כן הוא – "זב־דבש", "פושטיל", המתפורר במגע פה ולא נודע כי בא אל קרבו, "כוונים" למלאכת שמים – תבניות של שמשות וירחים עשויים מביצים קמח וסוכר, "פולריס" לזכרים, אלו מגדלי הבצק המרושתים וכתר על ראשם וביצה בתוכם, ו"אוזיות" (פטיקאס) בעלות כנפיים הטומנות בחובן ביצה נאה וחסודה – לבנות וחסודות. כל אלה ערוכים במגשי נחושת וברזל, ומובלים בשורה ארוכה־ארוכה לתנור הקהילה. בעונה זו היה שלומיקו האופה עושה לילות כימים. מבוקר עד ערב היה עומד על דוכנו, מסיק ומבעיר את התנור ועורך אל קרבו את המגשים. הללו ליד האש והללו רחוק ממנה, הכל לפי החומר, התערובת וסוג העוגה.

והוא היה הראשון בקבלת "מנות". מכל מגש רשאי היה להפריש "חלה וחלתיים", מטעמים לבני ביתו, ואין פוצה פה ומצפצף. ליצני הגיטו היו אומרים, שמנות אלו מזינות את משפחתו מערב פורים ועד ערב פורים ... והכל ידעו שמולא עטליף הבוכרי היה נוהג לטמון בתוך העוגות והתופינים מטבעות כסף וזהב – מתן בסתר למלמדי תינוקות ולעניים צנועים.

*

ביום "תענית אסתר" יצאה השיירה, בשעה טובה, חברונה. כרועה לפני עדרו צעד קוממיות ראש השיירה מנשה שתום העין, ובסופה – שרך רגליו שמעון קדש. ולמה זכה מנשה זה לעמוד בראש השיירה? – הרבה תשובות לדבר: עינו הסתומה היתה מעוררת את הלבבות ומרבה הכנסות. נוסף לכך היה בעל דברים, מליץ אמרים וחורז חרוזים, כמסופר להלן, ועל הכל – "חזקה" בידו "משרה" זו מאבות־אבותיו ואין מציל.

הילדים היו הראשונים שיצאו להקביל את פני הבאים. הללו היו פוגשים כל אורח בהתלהבות ובפנים זוהרות ועל אחת כמה וכמה שיירה גדולה שבאה מעיה"ק ירושלים, שעברה ברגל כשלושים וחמישה קילומטרים וכל מגמתה אינה אלא לזכות את בני חברון במצוות הכנסת אורחים ובמתן "מתנות לאביונים".

נוסף לכל אלה, היתה השיירה כאיגרת חיה שידעה לספר מחדשות הבירה. ממנה נודע כי רכבת נוסעת יום־יום מירושלים ליפו; כי הפחה בכבודו ובעצמו ביקר את "החכם באשי" וענד לבגדו את אות הכבוד שהגיע מהשולטן יר"ה; כי קיסר גרמניה ביקר בירושלים והבטיח להרצל את ארץ־ישראל ליהודים, וכי ילדי ירושלים שוחרים בתי־ספר ויודעים לכתוב אדריסאות בלועזית. כלום כל זה קל הוא בעיניכם?

השיירה הובלה אחר כבוד אל העיר ומשם לגיטו החברוני. מנשה נשא ברחבת־הגיטו את משלו־ברכתו ואמר:

נְכְסַף נִכְסַפְתִּי לְעִיר הָאָבוֹת – אָבֹא בְשַׁעֲרֶיהָ בְּשִׁיר וּבְתוֹדוֹת,
נְגִידִים זֶקֵנֶיהָ, רָמֵי הַיַּחַס – בְּרוּכִים צְעִירֶיהָ, רַבֵּי הַמַּעַשׂ.

– יחי! יחי! ברוכים הבאים! – קראו אנשי העיר שיצאו לקראת האורחים. השמש הוביל את כולם לבית הכנסת של הרב הראשי, סידר להם אכסניה, סיפק להם מזונות וגם מנות לכבוד הפורים. למחרתו פשטו אל הבתים, התבסמו עם האזרחים, קבלו "מתנות לאביונים" ובנטות השמש מערבה, שמו פניהם ירושלימה – להמשיך החג עם בני משפחתם.

*

פעם אחת – עוד טרם נודע מה היה ומה קרה – הכריזו העניים שביתה ולא יצאו לחזר על הפתחים. יש אומרים משום שהשמש לא טפל בהם כהלכה ושתוך כדי מלאכתו היה מתנה לפניהם את צרות העדה: שקופת "הכולל" כמעט ריקה, שהשד"רים לא הצליחו בשליחותם, וכו', וכו'. ויש אומרים, שקבלת הפנים, בכללה, לא היתה כדין וכדת ולכן לא נראו העניים בקהל, נסגרו באכסניה ולא יצאו לפועלם. והעיר חברון נבוכה.

שיגר הרב הראשי את שמשו להזמין את העניים אליו ולא באו. שלח את הגבאי ולא נענו. טיכסו עצה שבעת טובי העיר ואמרו: "נלך אנו אליהם, בנערינו ובזקנינו נלך, נסב בצוותא ונשמח בצוותא". אמרו ועשו. משפחות משפחות נהרו עמוסות תופינים ומגדנות, יין ושיכר ובתוספת מנות ומתנות אל האכסניה. מיד נערכו השולחנות כשהקשישים בראש והצעירים בסוף. זה מברך וזה מכבד. היין רודף אחר השיכר והשיכר אחר היין וכטוב לב המסובים, נשא חזן הקהילה ברכתו ויאמר:

אֶשָּׂא דְבָרַי לְאֵל חַי – וַאֲשַׁחֵר אֶת פְּנֵי אוֹרְחַי,
שְׁאוּ בְרָכָה וְכֹה לֶחָי – אֲנִי אֲחִיכֶם וְאַתֶּם אֶחָי.

ובשם השיירה נתכבד "המאסף", שמעון קדש, לענות על הברכה וישא משלו ויאמר:

בְּשֵׁם אֶחָי תּוֹדָתִי אַבִּיעַ – בְּרִכַּת שַׁדַּי עֲלֵיכֶם תּוֹפִיעַ.
תִּכּוֹן לָעַד עִיר הָאָבוֹת – תָּזוּפוּ וְתָחִיפוּ שָׁנִים רַבּוֹת.

הברכות נתקבלו בתרועות שמחה, הכוסות הושקו והמסובים התנשקו. ובהגיעם לגילופין, החליפו תרבושים בכובעים, אדרות־שער בסרבלים. הספרדים חבשו "שטריימילים" והאשכנזים מצנפות־חכמים ויצאו יחדיו בריקודים ... ומספרים: מי שלא ראה אותה מסיבה, לא ידע טעם מסיבה מימיו.

ד"א

פורים של בני חב"ד

משנכנס אדר התחילו בהכנות לפורים, שנוהגים לחוג אותו בחברון שני ימים, ארבעה־עשר וחמישה־עשר בו. ידי הנשים היו עסוקות באפיית "טורטים", "דובשנים", "רקיקים", "אוזני־המן", ו"לעקאח", שמקשטים היו אותם יפה ובהידור מצווה ל"משלוח־מנות". ואף הגברים לא טמנו ידם בצלחת והתקינו משקאות חריפים ותערובות שונות של "פונטשים", כל אחד כיד האומנות הטובה עליו. והילדים, שחג הפורים משמש להם מקור שמחה יותר מכל החגים, היו מטופלים במלאכת רעשנים ובהתקנת פטישי־עץ לרוצץ בהם גולגלתו של המן הרשע. וכיוון שניתנה להם רשות להתחפש ולהשתובב כאוות־נפשם ואף לקיים בכך מצוות "הכאת־המן", כמו שנאמר: "מחה תמחה את זכר עמלק", לא ידעו גבול לשמחתם ולקונדסיותם.

אור ליום הארבעה־עשר באדר, משנכנס פורים, קוראים את המגילה בבית־הכנסת, וקצת בחיפזון, מחמת הצום של "תענית־אסתר" שחל בשלושה־עשר בו, שאין מפסיקין אותו אלא לאחר קריאת המגילה. הילדים שלא ישבו בתענית, ובכליון־עיניים ציפו לחג הפורים, אין דעתם נוחה מחפזונם של הגדולים. ובהיותם מזויינים בפטישים ורעשנים, הריהם מתנפלים על כל "המן" בקריאת שמו במגילה, ואינם מרפים ממנו עד שהגדולים משתיקים אותם. ואינם מניחים לדלוג אף על "המן" אחד מבלי לעשות בו נקמות עד כמה שרעשניהם מגיעים. ועד שהם מתנקמים בהמן הרשע, הם פוגעים גם בכסאות ובספסלים ורוקעים ומכים על גביהם.

למחרת בבוקר, באים הגדולים בלוויית הילדים לבית־הכנסת, כשהם לבושים בגדי־שבת, לתפילה ולשמיעת קריאת המגילה. את המגילה היה קורא לפני הקהל הסבא שלי. היה זה מנהגו משנים רבות לקרוא בתורה את פרשת השבוע, מידי שבת בשבתו, ואת המגילה בפורים. הוא היה קורא במתיקות מיוחדת, בהטעמת המלים ובהשתפכות הנפש. ונעים היה לשמוע את דברי המגילה יוצאים מפיו בדביקות חב"דית. במיוחד השתפך בסלסולי נועם בשעת אמירת הפסוקים: "אם החרש תחריש" ... "רווח והצלה" ... "ובבואה לפני המלך" ... לאחר קריאת המגילה ובגמר התפילה, היו שותים "לחיים" בבית־הכנסת, ממשקה שהותקן ע"י הגבאי, ואחר היו נוהרים לבתים לסעוד סעודת־שחרית של פורים, איש איש לביתו.

קבוצות פושטי־יד, "עדנים", "אורפלים", "בבליים", "מערבים" היו מגיעות מירושלים לחברון. היה זה מנהג מדי שנה בשנה לבוא ברגל חברונה, אור ליום שלושה־עשר באדר. הבאים היו מהלכים ברגל כל הלילה, ושכר הליכתם היו נדבות הפורים והמתנות לאביונים שהיו בני חברון מפזרים ביד נדיבה, ביום הארבעה־עשר לחודש. ואור ליום החמישה־עשר, היו חוזרים ברגל ירושלימה, להיות שם בפורים בחמישה־עשר לחודש ונמצא שאין קהל האביונים מפסיד לא כאן ולא שם.

ביום הפורים, בבוקר השכם, היו הקבצנים פושטים על העיר, בבתי הכנסיות ובבתים הפרטיים, לקבץ פרוטות נחושת "רבעי קבקים", שנקראו "סחטוטים". זוגות "אברכי־משי" ומטפחות בידיהם, היו סובבים בעיר אף הם לאסוף נדבות לנצרכים ולעניים בסתר. ואין פוסחים אף על בית אחד, וכל אחד, לפי דרגתו, מקבל מתנת־יד.

לאחר ארוחת הבוקר התחילה עבודת "משלוח המנות". כל בעלת־בית היתה מייחדת לה בבית מדור משלה לערוך בו כהילכתם את מיני המאפה והממתקים, ושם השגיחה על סדר "משלוח־מנות". במשלוח המנות קיים חוק: הצעיר שולח ראשון לגדול ממנו. ודין אשה כדין גבר. הצעירה ראשונה למצוות משלוח מנות. מובן, כי בחברון לא קשה כלל לקיים נוהג זה – כל אחד ידע, אל נכון, גילו של חברו ויום הולדתו. כל משפחה שלחה את המנות בידי ילד או ילדה מבני הבית ובצלחת מכוסה במטפחת, ורק מעטים היו משגרים על־ידי שליחים בשכר. הילדים שמחו מאד לשמש שליחים. כיוון שהביא הילד "משלוח־מנות" ומסר את הצלחת הכסוייה לידי בעלת הבית, מיד היתה מרימה זו את המטפחת המכסה, ממשמשת ובודקת כראוי את המשלוח, אם לפי כבודה הוא ואם, חלילה, אין מקום להיעלב בשל משלוח פחות־ערך ... עם הרקת הצלחת היתה בעלת הבית מתייעצת עם הבת הגדולה, למשל, מה תמורה צריך לתת שתהיה "כערכה" ולפי דרגת המשלוח ... והיתה חוזרת וממלאה מיד את הצלחת במטעמים אחרים, כדי למוסרה בידי אותו השליח בהוספת דברי־מתיקה לילד עצמו – שכר הליכה.

לכלי הקודש שבעיר, לרב העדה ולמלמדי הילדים, היו שולחים מנות מבלי חובת ה"החלפה". למשלוחים אלה צורפו גם מטבעות־כסף כמתנת־פורים. מטבעות־כסף היו נוהגים לשלוח גם ל"שוחט", ל"שמש־העדה" ול"קצב", כי הקצב התנהג בכל חודשי הקיץ, בחלוקת־הבשר ללקוחותיו, בהתאם למתנת הפורים שקיבל ... אם נאה היתה – הרי שנתן בעין יפה את מנות הבשר, אם ביד רחבה – היה טורח ומביא את הבשר אף הביתה ופוטר את בעלת הבית מלהידחק ולעמוד בתור באטליז הצר והאפל שברחוב היהודים ... אך אוי ואבוי למי שמדד לקצב משלוח־מנות בעין זעומה או שלא שלח לו כלום. נקום ינקום ממנו, כי בחברון העיר יש אטליז אחד בלבד וכל אנשי העיר זקוקים

וכפופים לקצב, הוא המושל בכיפה ואין שיאמר לו מה תעשה.

אל רב העדה לא היו שולחים מיני מאפה או דברי מתיקה, אלא משגרים תבשיל מובחר. יונה צלויה ממולאה, כבד, טחול, צוואר־תרנגול ממולא, בשר־טחון ממולא בירק "עקוב" ומטוגן בשומן תרנגולים. ובתוספת לכך, גם חבילה אחת או שתיים של טבק־הרחה, או "מחורקה" רוסית החביבה על הרב. ולא היו משגרים אל הרב מתנת פורים בידי קטן, אלא ביד אחד הגדולים שבמשפחה.

בצהרים היו כל אנשי העיר מתכנסים ובאים, מגדול ועד קטן, לסעודת־פורים אצל הסבא שלי, הרב לוי יצחק, המכונה "פעטער לוויצע", והיו באים ללא כל הזמנה, שכן חוק הוא, מדי שנה בשנה, לאכול את הסעודה בבית הסבא. סעודה הגונה היתה שם. כבשים שלמים הובאו יום קודם לכן לבית הסבא, והתבשילים הוכנו על־ידי נשי המשפחה, שבאו במיוחד לעזור לסבתא. אף השתייה היתה כדת: יינות ויי"ש משובחים עלו על השולחן. והקהל אכל, שתה והיטיב לבו כיד המלך, והחל לשיר משירי חב"ד ולרקוד ריקודים חסידיים ברוממות־הרוח, וששון ושמחה ואור ליהודים.

מנחם שמואל סלונים

ראש חודש ניסן

אף־על־פי שמקובל וקיים לוח השנה בכל קהילות ישראל, נוהג היה רבה של חברון, הרא"מ, למנות צופה בערב ראש חודש ניסן, להיוודע ולהודיע על מולד הלבנה. "ראשון הוא לכם לחודשי השנה", היה אומר ומצווה לקבל את פניו בקדושה.

על כרכוב בית הכנסת העליון ישב לו הצופה ועיניו נשואות מערבה. על משמרתו עמד שעות ארוכות ולא גרע עין מקו האופק ומעלה, כמצפה לגילוי שכינה. היום נטה לערוב. אט ירדה השמש מעבר להרים. צללי עצי הזית העתיקים, העוטרים את הר "ישי אבי דוד", פשטו וארכו והגיעו עד למורד ההר. עוד מעט ופנה היום, עוד מעט ובאי בית הכנסת יתחילו לסלסל כמנהג, לכבוד החודש החדש, את הפרק "ברכי נפשי".

–"מזל טוב!" קרא הצופה ממרומים ומשך בקריאתו את יחידי בית הכנסת לבוא ולהיווכח בראייתו החדה ובעדותו הנאמנה.

–"מקודש החודש"! הכריז הרב. "מקודש החודש!" ענה הקהל. וחיים השמש הזדרז וצרר את "הברכות" בשביל יום המחרת: כעכים לברך עליהם "בורא מיני מזונות"; צימוקים – "בורא פרי העץ"; חומצה קלוייה – לברכת "בורא פרי האדמה" וצנצנת יין־שרף לברך "שהכל נהיה בדברו". ארבע ברכות כנגד ארבעה יסודות שמהם הושתת העולם.

עם שחר השכים הרב הזקן והוא הדור בלבושו, עטוף אדרת לבנה וצניף תכלת סביב ראשו וכולו אומר יראה וכבוד. השמש פתח את חלונות בית הכנסת לרווחה, למען ירגיש הקהל במשב האביב הבא ועולה. החזן סילסל את "הקידוש", כביום חג ומועד, וקרא את "ההלל" במצב־רוח מרומם, ולאחר תפילת "שחרית" יצאו כל בני העדה, גדולים וקטנים, אל מחוץ לעיר, לברך את האילנות שעמדו בלבלובם. צעד אחר צעד, בחרדה ובקדושה, צעדו בדומייה אחרי הרב הזקן, שלא פסק מהגיד דברי־שבח והודיה לבורא העולם שהאציל מזיוו על תבל ומלואה.

בוקר של אביב. החמה יצאה מחופתה ותשלח לעולם נשיקות של אורה. רוח קרירה נשבה וחמקה ותסתולל על פני הדשא המתלהלה ברבבות אזמרגדיו. להקות בעלי־כנף צייצו בחלל האוויר המבושם ונעלמו. ובמעלה הכביש צעדו לאטם אדם ובהמה, נושאים מטוב הכפר העירה, כשהם פורשים בדרכם בשלום אנ"ש וברכת אללה בפיהם.

בשדות נחל אשכול, התכנס הקהל לטכס החגיגי. עבד־אללה ג'עברי, בעל הכרם, מיהר להקביל פני הבאים בכבוד ובברכה. פרש לרגליהם כרים וכסתות, שטיחים ומחצלאות לשבת עליהם וציווה לאריסיו למהר ולהביא כדי־מים זכים שאובים מפי המעין. לאחר מנוחה קלה פתח החזן ואמר:

"כִּי הִנֵּה הַסְּתָו עָבַר – הָגֶשֶׁם חָלַף הָלַךְ לוֹ.
הַנְּצָנִים נִרְאוּ בָאָרֶץ – עֵת הַזָּמִיר הִגִּיעַ
וְקוֹל הַתּוֹר נִשְׁמָע בְּאַרְצֵנוּ".

מיד עמד הרב ועמדו כל בני העדה, ובעל הכרם גם הוא עמד מן הצד וכיוון פיו ולבו לפי הרב שברך מלה במלה: "ברוך שלא חסר בעולמו כלום וברא בו בריות טובות ואילנות טובים, להתנאות בהם בני־אדם". "אמן" – ענו הכל. "אמין" – ענה הערבי. "אמן ואמין" ענו ההרים סביב.

עודנו מברך, התחיל חיים השמש לחלק בין בני העדה את ה"ברכות" אשר נשא בשקו. כל יחיד ויחיד הטעים בקול את את הברכה, למען יענו אחריו "אמן" וגם עבד־אללה טעם ואמר "איל־חמדו לאללה" – תהילה לאלהים. ישב הרב והקהל ישב עמו ובעל הכרם שפת על האש את פך הנחושת והרתיח לעיני המסובים קפה של בוקר שריחו נדף. גמע עבד־אללה ספל ראשון, כי טוב הוא לחיך ולבריאות, ואחר כיבד את האורחים, בהעתירו עליהם שפע ברכות. בינתיים הנעימו מנעימי הזמר את השיר "על האביב" לר' משה אבן עזרא.

כתום הברכות והזמירות, נשא הרב דרשתו ויאמר: "אין לך עשב ועשב שאין לו מזל ברקיע שאומר לו: צמח וגדל ...! ולמען יגדל כל צמח לתפארה, קבע לו הבורא מקומו וקצב לו מזונותיו. וזוהי כוונת הכתוב 'לא תזרע כרמך כלאיים'. לא תצר מקומו של הצמח ולא תערבב מין בשאינו מינו. כי את הכל עשה האלהים יפה ולכל יצור קבע מקומו בעולם הזה". והמשיך הרב ויאמר: "'ויבואו עד נחל אשכול ויכרתו משם זמורה ואשכול ענבים אחד וישאוהו במוט בשניים'. אותם השניים היו כלב בן־יפונה ויהושע בן־נון, שטרחו ויגעו בפרי הארץ וזכו ונכנסו לארץ. אך אותם מרגלים, שהוציאו דיבת הארץ רעה, נפלו פגריהם במדבר".

ועוד הרב הזקן דורש ומפליג בשבח התורה והארץ, פשטו הילדים בין הגנים ומקשות הירק שעל שפת הנחל, התקשטו בפרחי האביב והינו עצמם מן השקדים הירוקים, שזה עתה גמלו ועלו על העצים, ומן החסות הרעננות המיועדות לכורך של פסח.

כחום השמש, שבו הכל העירה ופניהם מאירות ושפתותיהם דובבות: "ברוך שלא חסר בעולמו כלום".

ד"א

פסח בחברון

א. אפיית המצות

מיד לאחר חג הפסח היו מתחילים בהשגת חיטה למצות־של־פסח לשנה הבאה. סוחרי ה"חיטה כשרה" – חיטה השמורה משעת קצירתה – היו באים בדברים עם איכרי הכפרים הקרובים לעיר, על־מנת לקנות מהם את תבואת שדותיהם בעודה בקמתה. ובהגיע תור הקציר, היו הסוחרים יוצאים אל הכפרים, עם המשגיחים המיוחדים לכך בכל שנה, לכל ימי הקציר והדיש, כדי לשמור על הגורן. על הרוב היו לוקחים עמם גם שוחט לשחיטת העופות בשבילם בימי שהותם בכפרים.

את השיבולים לא היו דשים בגורן המיוחד לדישה, אלא חובטים אותן בשדה ולעיני המשגיחים. בשבע עיניים היו משגיחים על האיכרים ופועליהם בשעת עבודתם, לבל יחזיקו לחם בסמוך ולא יוסיפו על החיטה מתוך כר החיטה הבלתי שמורה, כי מחיר החיטה הכשרה היה גדול בהרבה ממחירי התבואה שבשוק. לעת האסיף היו סוחרי החיטה מכריזים ב"הודעה" על דלתות בתי הכנסת, שכל אחד מאנשי העדה יבוא לקבל מיכסת החיטים הדרושה, לשמור עליה מכל דבר "חמץ" ומן הרטיבות, עד לחג הפסח הבא.

וזה היה דבר השמירה: כל בעל־בית היה אורז את חבילת ה"חיטה כשרה" שלו בתוך סדין לבן, קושרה בחבל ותולה על וו ברזל בסיפון החדר. והיא תלויה שם מסיון עד לחודש אדר. משנכנס אדר היו מורידים את החבילה וניגשים להתקנתה. היו מזמינים אשה שמלאכתה בכך, וזו רוחצת ידיה במים, סינר לבן למותניה והיתה יושבת על הארץ, ליד ערימת החיטה, ומנקה אותה ב"קורבאל" (כברה) מן העפר ומכל הפסולת. לאחר מכן היו בוררים את החיטה, בידיים, מצרורות שלא עברו דרך ה"קורבאל". וזה מעשה הבירור: כל בני המשפחה, לרבות הקטנים היו יושבים על דרגשים קטנים, או על גבי כרים קטנים על הקרקע, מסביב ל"סיניה" (מגש רחב ועגול עשוי נחושת קלל ומלובן משני צדדיו) ושוקדים על עבודת הבירור. ה"סיניה" הזאת היתה משמשת בבית לדברים רבים. בימות החול יכירנה מקומה על השולחן, לשמש מעין מפה. שכן אין פורסין מפה על השולחן אלא לכבוד השבת, ואצל הספרדים היא עצמה משמשת שולחן. וגם היו שמים אותה על דרגש קטן ועורכים עליה את הסעודה, לישב מסביבה ישיבה מזרחית. כמו־כן שימשה ה"סיניה" כמקום לייבוש "קוסקוסו" – פתיתים עגולים העשויים מקמח־סולת וביצים בידי נשים "מערביות".

יום ברירת החיטה היה יום גדול לילדים, שכן פטורים היו בו מהליכה ל"חדר". אותו יום התחילו הקטנים להרגיש בשמחת הפסח הממשמש ובא, ואף נחת־רוח יש להם, שהם נמצאים מסייעים במו ידיהם לדבר־מצווה. את החיטה היו טוחנים בבית הריחיים של הרב מרדכי קאשטל. יהודי ספרדי גוץ ושחרחר, בעל פנים רחבים, שמנים ועגולים ושחור־עיניים, שיש לו חוטם נשרי וזקן מגוזז למשעי. לבוש היה קפטן מטולא מראשית עשייתו בד חלק בשטח הגב, חגור באבנט עור צר, "קושאק", נעלים אדומות ישמעאליות לרגליו החשופות ועל ראשו תרבוש אדום. רוב דיבורו בערבית, ובית הריחיים שלו נתון במרתף אפל, כשחמור צנום וקשור־עיניים סובב את האבנים. מתחילים היו בטחינה תיכף לאחר הפורים. מרדכי בעל הטחנה היה בא בדברים עם בעלי הבתים וקובע תור לכל אחד. בבוא התור, היה מרדכי מופיע עם חמורו לקבלת החיטה, והשמחה לגדולים ולקטנים היתה גדולה.

ובחצר היהודים עמד תנור מיוחד לעדת האשכנזים. בבית התנור, שהיה מנכסי כולל חב"ד, היו אופים לחם בכל ימות השנה ומצות לפסח. והאופה, משה נהון, ספרדי גבה קומה, פיקח וממולח, מדבר אידיש רהוטה, כשבת צחוק שורה תמיד על שפתיו. הוא היה מכיר בבריות וידע דרגתו של כל אחד, והשכיל לסדר את תור האפייה לפי צירופים משפחתיים, שנוח להם לאפות ביום אחד. אף החכים לכוון למי לתת את ה"תנור הראשון", ז"א את האפייה הראשונה בבוקר. שכן בכל בוקר היו מלבנים היטב את רצפות התנור באש, והמהדרין היו מדקדקים לאפות ב"תנור ראשון" משום שהוא טהור וכשר ביותר. ולא היתה אומנותו של משה נהון קלה כלל. היה עליו להתאים את המשפחות לפי ייחוסן ולפי יחסי הגומלין שבין זו לזו, ובפרט בין הנשים.

לשבחם של אנשי הקהילה בחברון יש לומר, כי כמעט כל בני העיר היו כמשפחה אחת ואחדות גמורה שררה ביניהם. שמחה באחת המשפחות: אירושין, נישואין, הולדת ילד – הרי השמחה של כל העדה, בלי יוצא מהכלל. ח"ו אסון, מי שהוא חלה או מת – היה האבל כללי וכל העדה שרוייה בצער. ובכל־זאת קשה היה למדי עמלו של ר' משה נהון עד שהוא זוכה לסדר את ימי האפייה לשביעת רצון הכל ... והוא היה אומר: "קשה זיווגם של בעלי־בתים שלי כקריעת ים סוף".

יום לפני האפייה, בשעת שקיעת החמה, היו ראשי המשפחות מתכנסים ליד מעין ה"קשקלה" ובידיהם כדי־חרס חדשים, שנקנו במיוחד, למלאם ממי המעין לאפיית המצה. על הרוב היו מביאים גם את הילדים, לשאיבת המים, כדי לחנכם במצוות. ו"הידור מצווה" ממש נחשבה שאיבת המים מן המעין בזמן שקיעת החמה. לכן היו נוהגים לחכות ליד המעין, והכדים בידיהם, עד שהיו שומעים את המואזין קורא לתפילה מעל המסגד, אות מובהק לשקיעת החמה, ומיד פותחים בשאיבה. היו מכסים את פי הכדים

וקושרים אותם בבד לבן, שלא יפול לתוכם דבר, ומביאים אותם אל התנור להעמידם שם עד למחרת. והם: "מים שלנו".

למחרת היו משכימים ובאים כל בני המשפחות האופות באותו יום, הגברים הנשים והילדים. יום אפיית המצות היה יום־חדווה והתרוממות הרוח לגדולים ולקטנים. שולחן גדול היה עומד מקצה התנור ועד קצהו, ומסביבו נצבו הגברים והנשים שעסקו בלישת העיסה ומסירתה מיד ליד. וליד השולחן מתהווה מעין בית־ועד לשמועות ולחדשות. עסקי העיר ומאורעות כל השנה, מפסח אשתקד ועד השתא, של הכלל ושל הפרט, נידונים אותה שעה. והיו מגלגלים גם ביחסי הבריות, מי שרוי בריב עם מי, ומחווים דעה מי המזיק ומי הניזק, מי חייב בדין ומי הזכאי, אומדים מידת עשרו של פלוני ורכושו של אלמוני, ומרננים אחרי פלוני שעמד להשתדך עם פלונית ואחרי אלמוני המוכן לגרש אשתו. מי לא נפקד ביום ההוא? ברם, העבודה נעשתה בזריזות מפליאה. עזרת־גומלין ללא הפסק והעיסה עוברת מיד ליד עד שנילושה לצורת מצה המוכנה לתנור.

וסבא שלי, הרב לוי יצחק, שהיה בעל צורה נאה וקול ערב, היה בא ביום אפיית המצה אל התנור, כשהוא לבוש בגדי שבת ושטריימיל בראשו, וניצב מעוטף בטלית בין קהל העובדים ואומר את ה"הלל" בזמרה ובדבקות חב"דית, וכל הגברים מסייעים על ידו בשירת ה"הלל" ברוב פאר והדר ... והכל צוהלים ושמחים. האוויר כולו ספוג רוח קדושה ורוממות.

אף לקטנים ניתן ענין לענות בו. זה מעביר את המצות על המגשים המיוחדים, משולחן העבודה לשולחן קטן שממול לאופה, המשמש מקום לגמר המלאכה, שכן עליו "מכים בפטיש", נוקבים את המצות במקב ומוסרים אותן לידי האופה. אחדים מן הילדים היו מצליחים לקבל את עבודת ניקוב המצות והרמתן על על מוטו של האופה, ואשרי הילד שזכה לכך. ליד התנור, מאחורי השולחן הקטן, עמד סל גדול ולתוכו הכניס האופה את המצות האפויות בגולשן מן התנור. מי מבין הקטנים שהיה זריז וממולח, היה מתגנב מאחורי הסל ונוטל משם מצה באין רואה ... והוא מחלקה בסתר עם חבריו ... אולם הגדולים היו גוערים באלה ומדקדקים שלא יאכלו מן המצה לפני "הפרשת החלה" בבית כדת וכדין.

ב. לקראת החג

ממחרת יום הפורים כבר היו מתכוננים להקביל את פני הפסח. סיוד הדירה לפסח היא "מצוות עשה" שהזמן גרמה. אין לך בית

שהוא פטור מן המלאכה הזאת, וכל המרבה לסייד ולנקות ולשפשף יפה יפה – הריהו משובח.

שני סיידים היו בעיר שמלאכתם בכך, כלומר, לחודש ניסן בלבד. שכן מי זקוק בכל ימות השנה לסיוד? ובכן, אחד משני הסיידים סנדלר היה, ולא סנדלר ממש אלא מתקן מנעלים, והשני שוליה של צורף כסף. ובין פורים לפסח היו שניהם לוקחים כלי אומנותם השנייה לידיהם – כלי הסיידות – מברשות בראשי קנים ארוכים ועל גבם פחיות מלאות סיד כבוי, והם מחזרים על בתי העיר.

בחודש זה עסוקים היו בעבודת־פרך יומם ולילה לסייד כל הבתים שבעיר. ולא היו אלה משתמשים בסולמות, הואיל וראשי המברשות שלהם היו מגיעים עד לתקרת הבית. ברם, הנשים לא הסתפקו בכך והיו משלימות בעצמן את המלאכה. כל אשה הרי יש לה ברשותה פח של סיד ומברשת, וכל אחת יודעת מלאכה זו על בוריה, מאחר שבכל ערב־שבת, לאחר שטיפת הרצפה, היא מסיידת את ירכתי הקירות ואת הכיריים שבמטבח. לכבוד החג הרי היא מסיידת קו סיד כחול־כהה, מסביב לכל הבית, לנוי ולתפארת. הנשים הספרדיות היו מציירות בצבע הכחול תבנית כף יד, בת חמש אצבעות, על כל משקוף, סגולה נגד "עין הרע".

ג. הכיריים במטבח

בכל בית מבשלים על גבי כיריים העשויים מחמר וחרסיות – חתיכות כלי־חרס שבורים. חומרי ההסקה היו פחמי־עץ, המובאים בידי הפלחים מהכפרים הסמוכים. לפני הפסח היו הורסים את הכיריים של כל ימות השנה ובונים אותם מחדש "כשר לפסח". בניין הכיריים נעשה בידי בעלות הבית עצמן, וזה דבר בנייתם: את החומר הדרוש לבניית הכיריים מספקים הישמעאלים, הבקיאים בחשבון הזמנים ויודעים מקדמת דנא, כי בפרוס הפסח זקוקים היהודים לכיריים כשרים. ולכן יוצאים הם מחוץ לעיר ומעמיסים על חמוריהם את הדרוש וחברון עשירה בו וממנו נעשים כלי החרס למיניהם. ישמעאלים אלה מחזרים על בתי היהודים ומכריזים באידיש: "ליים" "ליים" לפסח. וכל בעלת־בית, בשומעה כרוז זה, יוצאת מיד, מושכת ולוקחת בכמה פרוטות כפי הדרוש לה.

את החומר היו לשים במים עד שנעשה לטיט, ומן הטיט בנו את הכיריים, יחד עם צרורות וחתיכות כלי־חרס שבורים, ליד אחד הקירות שבמטבח.

בכל יום ששי בצהרים, היו שמים פסולת־פחם "טשישקה" בתוך בית הקיבול, מקום האפר, יחד עם חתיכות גסות של פחם – "קורמיות". הללו מתחילות לבעור לאט לאט, בנפול עליהן ניצוצות מבית הכיריים. ולאחר שהפסולת היתה נדלקת, היו סותמים מיד את האשנב במכסה, על־מנת להחזיק את החום זמן ממושך. שם היו טומנים את ה"טשולנט", כל מיני תבשילים ומים לתה ולקפה שהכינו לשבת, כשהם מכוסים היטב במטליות "טשולנט־שמאטס" לשמירת החום.

עבודות קשות ומפרכות את הגוף היו נופלות בחלקם של הבריות בימי ערב הפסח. את הדלתות, החלונות ומדפי הארונות היו מורידים ממקומותיהם, מגרדים, רוחצים ומשפשפים היטב היטב, עד שהכל יהיה חדש בתכלית החידוש. מראה הבית היה כמו שבעליו עומדים לנוטשו ולנסוע למרחקים. שום דבר אינו נתון עוד במקומו. ובעלות־הבית, לרבות הבעלים והילדים, עמלים לבער את "החמץ" מהבית ולקבל את פני האורח הגדול והנערץ – "פסח".

ד. המרחץ התורכי

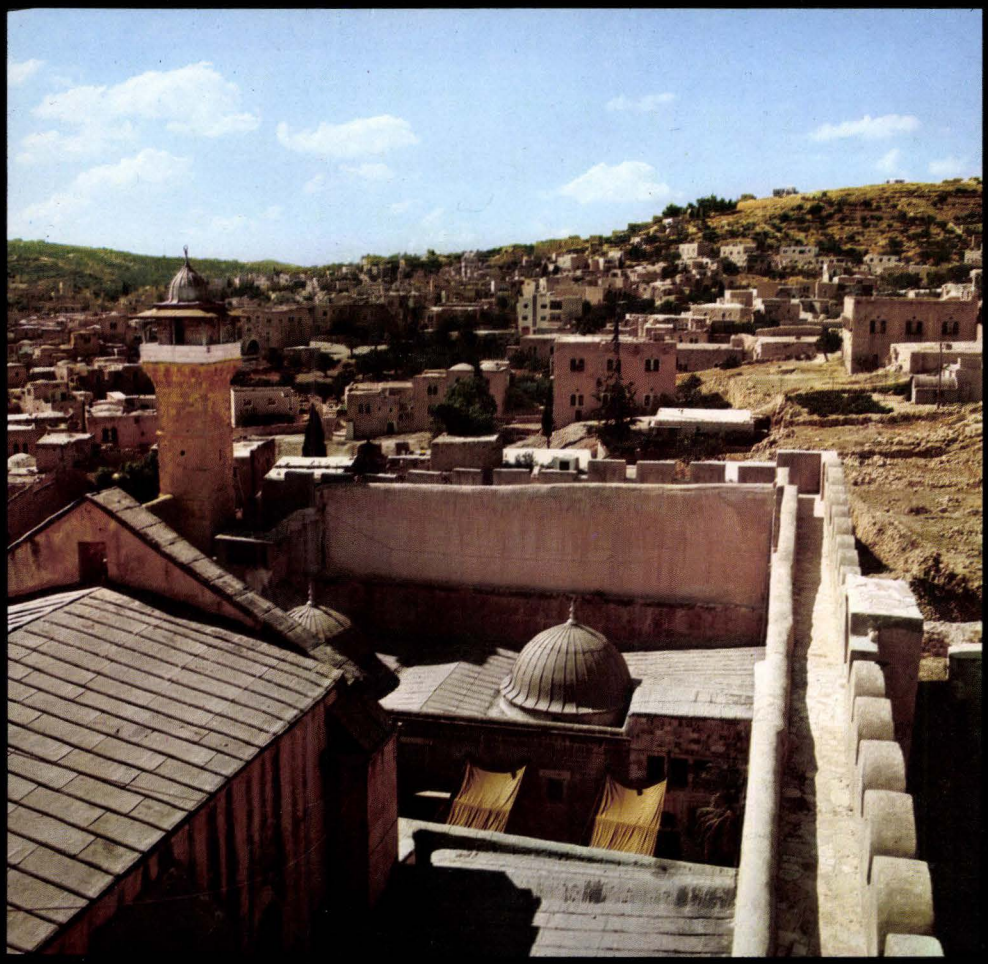
בדרך כלל נוהגים היו לרחוץ את הגוף במים חמים פעם בשבוע בבית המרחץ כל ערב שבת. המרחץ נתחמם על ידי "הירשל הלבן" שמש העדה. היה זה אחד התפקידים שלו, ונכון יותר: אחד ממקורות ההכנסה שלו, כי היה מקבל מכל בעל־בית תשלום שנתי בעד הרחיצה והטבילה לכל השנה. היחסנים היו מתרחצים בבית ה"מקוה לנשים", תמורת תשלום בעד כל רחיצה לרחל־לאה הבלנית, אשת ר' מרדכי הנגר, ואף אמבטיה היתה שם. וזאת לדעת, כי אמבטיה זאת היתה היחידה בעיר. תבניתה – תיבה מאורכת עשוייה עץ ומצופה פח, ומקומה היה בחדר הרחצה, ליד הקיר, שבו הברז שהיה מחובר דרך הקיר, לחדר שני קטן ושבו ניצב דוד־מים ומתחתיו תנור לעצים, בנוי מאבנים לחמם את המים. באמבטיה היה שרפרף למושב המתרחץ ופחית שמערים לתוכה מים מן הברז, לשטוף את הגוף. לאחר כך טובלים במקווה. המים בדוד היו מספיקים, בקושי, למלא בהם אמבטיה אחת, ובכמות זו היו מסתפקים כמה וכמה מתרחצים.

הדברים אמורים בימות השנה הרגילים, אבל עניין אחר הוא לכבוד חג הפסח, שעושים טיהור וניקוי יסודיים בכל כלי הבית, לא־כל־שכן שמשתדלים לטהר ולנקות הרבה את הגוף. לכן עשו את ליל בדיקת החמץ לליל שימורים במרחץ התורכי. כיוון שגומרים בדיקת החמץ כדין וכהלכה, היו רבים מתכנסים לילך בקבוצות לבית המרחץ לשם "כיף", היינו עונג הרחצה כדבעי בבית המרחץ התורכי.

אל המרחץ התורכי היו נכנסים תחילה לפרוזדור, שהיה אולם גדול ורחב־ידיים, גבוה מאד וכיפה עגולה לו. בקירות לא היו חלונות, והאור חדר מלמעלה דרך אשנבים עגולים וזעירים, שהיו קבועים מסביב לכיפת הבית בזכוכיות מגוונות ונוצצות בשלל צבעים. מסביב לאולם היתה איצטבה רחבת־ידיים, שכל המתרחצים קונים עליה שביתה, כי כאן היה המקום לפשיטת הבגדים. אדם מיוחד עומד בפינת האולם להשגיח על החפצים. בשעת פשיטת הבגדים היה השמש שואל אם דרושה מגבת. אף מתן מגבת למתרחץ הוא מחובתו של בית המרחץ. ברם, רק מעטים מקבלים מתנה זו, והאחרים היו מביאים מגבות משלהם, שמגבות בית המרחץ עוברות מיד ליד ללא כביסה וחיטוי, אלא שמייבשים אותן על החבלים המתוחים שבבית המרחץ. ואין אדם נכנס ערום לבית המרחץ, אלא מכסה גופו בבלנר מטעמי צניעות.

הצד המערבי של חצר המסגד שעל מערת המכפלה

בפרוזדור לאולם הרחצה מניח כל אחד את מנעליו בתוך ערימת המנעלים של כל העדה ומקבל מיד הבלן זוג "קבקבים", נעלי־עץ. אולם הרחצה היה גדול כפרוזדור. ברם, האור החודר לתוכו מועט היה. אף ההבל הרב המיתמר ועולה, היה משרה בו חשכה והנכנס לשם אינו רואה מלכתחילה כלום. אף האוזניים מתחרשות מקול העם והמונו, שכן יפה הרעש לרחיצה, כידוע, אלא שמקץ כמה שניות מתרגלות העיניים לאור הכהה והן בוחנות את פרצופי המתרחצים הסרוחים על הרצפה החמה, ואף הרעש אינו מהמם עוד את החושים.

באולם גדול זה, באחת הפינות, היתה מוצבת איצטבה נמוכה "בית־איל־נָאר", מקום האש, שהיתה מתחת למרצפות, ואבני הרצפה חמות מאד. כאן יושבים, או שוכבים סרוחים, בשביל להזיע יפה יפה ולחלץ את העצמות. כיוון שאדם הזיע כל צורכו, הריהו פותח בעצם מעשה הרחיצה.

מסביב לאולם הרחצה חדרים ותאים קטנים ובהם אגני־אבן עגולים ומים זורמים לתוכם, חמים וגם קרים, ובתחתית האגנים חור להרקת המים, הסתום בזמן הרחיצה. המים המשומשים יורדים על הרצפה לתוך חריץ צר, שליד הקירות, המוביל אל התעלה.

אל התאים נכנסים בציבור או ביחידות, מקבלים מידי הבלן כלי נחושת עגול ושטוח, "טאסה", שממלאים אותו מן האגנים. שמשים מיוחדים עומדים מוכנים לשרת בשפשוף ובסיבון בספוג שבידם. הרוצה מוסר גופו לרשותם והם משכיבים אותו ומגרדים אותו כהלכה ועושים בו עיסוי, מסג' בלע"ז, בידיים ובצפרניים עד זוב דם כמעט. אחר־כך מערים עליו דליי־מים קרים ומוליכים אותו חזרה לפרוזדור, לנוח תחילה אפרקדן מן העבודה הקשה והמייגעת ולקבל ספל קפה שחור ונרגילה לעישון. ובכך חסל סדר הרחצה.

סיים המתרחץ כל עניניו והוא קם ללכת, מיד רואה הוא עצמו מוקף כל בני החבריה שהושיטו לו עזרה בזמן הרחיצה. מקבל מהם ברכה ומעניק לכל אחד "בקשיש", מתנת־יד. לאחר־מכן הוא ניגש אל הקופאי לשלם דמי המרחץ. ואין שואלים אצל הקופאי כמה לשלם. על כך באה תשובה: איש ככל אשר ידבנו לבו. אף מנהג ישמעאלים כך הוא. כל הנוקב שכר מרחץ, או שכר תספורת ותגלחת, פוגע בכבוד. כל אחד משלם לפי נדבת לבו. ברם, לפי דרגת התשלום יוכר האיש. שילם בעין יפה וביד רחבה – יצא לו שם "נדיב לב", "אציל נפש", "כרים" בלשונם, נהג בקמצנות – נותנים בו עין רעה והוא נעשה נושא לשיחה בפי כל, כי "כילי" הוא "בכיל" וסופו שמקלים בכבודו.

ה. מכירת החמץ

בארבעה־עשר בניסן, ערב הפסח בבוקר, שמים את כלי החמץ בארון מיוחד, נעול במפתח או צמוד במסמרים, ורושמים אותם בשמות על גליון "שטר מכירה", המוכן ומזומן על השולחנות בבתי הכנסת שבעיר. וכן חותמים על יפוי כח לרב העיר, שרשאי הוא למכרם ללא־יהודי, והיה ישמעאלי מיוחד ששלח ידו במסחר זה. הוא היה בקי ורגיל בכל פרטי הטכס. היה זה בא לבית הרב בערב פסח לפני הצהריים, צרור כספו בידו ונושא ונותן עם הרב בדבר קניית החמץ של כל העדה. משבאו לידי עמק השווה, היה הקונה מסלק מיד את תחילת הפרעון, שהוסכם עליו, וקונה לו בעלות על החמץ של היהודים.

במוצאי החג היה זה מופיע, יחד עם השמש, לדבר על קבלת החמץ ותשלום העודף. ושוב מתחיל המשא ומתן על דבר קנייה חזרה. לאחר שמעניקים לו סכום־מה, הריהו מבטל את הממכר וכל סחורות החמץ חוזרות לידי הבעלים הקודמים.

את סירי הנחושת וכלי הכסף, הכפות והמזלגות הראויים להגעלה, לא היו מכניסים לתוך שטר המכירה, וההגעלה היתה נעשית על ידי בר־אוריין היודע את הענין על בוריו.

ו. מים לחג

כל ימות השנה קונים מדי יום ביומו מים לצורכי הבית מאת שואב המים "סאקע" הישמעאלי, הסוחב על שכמו "קירבה" – נאד־מים מהמעיינות אשר בעיר. "קירבה" זו היא עור שלם של עז או כבש. בחברון היו מצויים חרשתני נאדות, שהיו עושים אותם למאות ולאלפים לממכר בערי מצרים. כל בעל־בית היה לו במטבח "זיר" – כלי חרס גדול – להחזקת המים, אף זה מתוצרת חברון. לתוך ה"זיר" היה ה"סאקע" מריק את המים דרך מסננת – שקית מבד שקוף – הנתונה על פי ה"זיר", ועל־ידי־כך מתכשרים המים לשתייה ולבישול. "זיר" אחד למי־גשמים, לצורך כביסת בגדים, ו"זיר" למים לשטיפת הרצפה. המים הללו היו עולים יותר בזול, שכן מסיעים אותם ממקום קרוב, מאחת הבריכות העומדות כל השנה מלאות, "בירכת ג'וזין" או "בירכת אל־שולטן" – בריכת המלך. בריכה זו, לפי המסורת, היא אשר "דוד תלה עליה את רוצחי איש בשת" (שמו"א ד', י"ב). ברם, לימי חג הפסח היה כל אחד מכין "זירים" חדשים, או מוציא ממרתפו את ה"זירים" של פסח השמורים משנה לשנה, להכין בהם את המים לכל ימי החג.

בערב פסח בבוקר היה הולך אחד מאנשי הבית, בלווית שואב המים, אל המעין. שם היו שוטפים היטב את הנאד ומכניסים לתוכו מים־חיים מן המעין, ויחד היו שבים הביתה ומריקים המים דרך מסננת לתוך ה"זירים" הכשרים לפסח. ושוב היו הולכים אל המעין וחוזרים חלילה, עד שמתמלאים כל ה"זירים" והלב נכון ובטוח, כי המים הכשרים מצויים בשפע בבית לכל ימי החג. הגדולים שומרים על הקטנים שלא יבזבזו את המים בימי החג, על דברים של מה בכך, גזירה שמא יכלו המים לפני מוצאי החג.

ז. י"ש לפסח

המוזגים שבעיר היו עושים את הי"ש מג'ברס, פסולת הענבים לאחר שסחטו מהם את היין, או מצימוקים. וזה היה עיקר מסחרם, שכן יין – היה מתקין כל בעל־בית בעצמו והמוזגים מוכרים את יינם לעוברי־אורח בלבד, חובבי יין־חברון. ליינה של חברון

יצאו מוניטין והיה בחזקת היין המשובח שבארץ. ברם, בבית אבא וסבא לא היו נוהגים להשתמש בפסח ביי"ש העשוי בידי המוזגים. לשם הידור מצווה היו עושים אותו בבית במו־ידיהם. סידרו דוד קטן, "אלמביק", ממש כשל המוזגים, בזעיר־אנפין, וכמה ימים לפני הפסח היו מתחילים בהתקנת היי"ש. מסתבר שהיו משקיעים הרבה עמל בעבודה זו, המחייבת מומחיות ושקידה יתירה. אחרי ככלות הכל אין להשוות את טיב היי"ש הזה לשל המוזגים המומחים למלאכה זו, אלא שכלום הטעם עיקר? – עיקר היא הכשרות ובפסח מחמירים מאד ואין סומכים על אחרים בכל דבר שאפשר לעשותו בידי עצמו.

ח. העישון

נהגו להחמיר לבלי עשן סיגריות בפסח, מחשש חמץ שבנייר העטיפה. סבא ואבא שלי היו רגילים לעשן הרבה. ומשום חשש חמץ היו משיגים לפני הפסח קנים ארוכים, חדשים וטריים, מעבדים אותם כמה ימים ומכניסים אותם לתוך מקטורת "לולקה", ודרך הקנים, שאורכם אמה בערך, היו מקטירים בפסח.

ט. בערב פסח

בערב פסח היו משכימים לקום מן המיטה, אוכלים בחיפזון פת־שחרית בפינה של בית, ובשעה העשירית בבוקר היו מזדרזים לקיים מצוות "ביעור חמץ", לבערו כליל באש, שלא יישאר ממנו שריד. חוץ מפת־שחרית, אין אוכלים אותו יום כל אכילת קבע. חוטפים היו ואוכלים מאכלים של מה־בכך, על רגל אחת, כגון: לביבות עשויות מתפוחי־אדמה וביצים, או ביצים שלוקות ואין אוכלים לשובעה בשביל לאכול לתיאבון בשעת "הסדר". ובערב היו הכל טרודים. הנשים עסוקות בהכנת המאכלים לליל "הסדר", והגברים מטפלים בצורכי "הסדר", בגדר תפקידם המיוחד, כגון: החרוסת, בקבוקי היין, הכוסות וכדומה. אחרי הצהרים היו הכל עוסקים באפיית "מצה־שמורה" בשביל ה"כזית".

י. ממנהגי החג

דברים שרויים. העדה האשכנזית נהגה להחמיר ולא לשרות מצות בכל דבר שיש בו מים, באידיש "ברוקקן". משום זה לא טעמו כל ימי חג הפסח את המאכל החביב על הקהל "קניידלך", אותם כדורים של עיסה מקמח־מצות השרויים במים ומתובלים בביצים ושמן־תרנגולים או אווזים ומבושלים במרק־בשר או עוף. והיו דוחים אכילתם עד לאחר הפסח. ובכן, לא נתקיים בהם הפתגם ההמוני ש"בסדר" של פסח מתכוונים לא "לאמירת־ההגדה" אלא אל ה"קניידלך" שלאחר ההגדה.

אמנם, רבים היו נוהגים לקולא ושורים מצות בתבשיל ואוכלים "קניידלך". ברם, העדה החב"דית היתה ברובה המחמירה בכל, קל וחומר בהילכות־פסח. להוציא הילדים הקטנים, שבשבילם היו כלים מיוחדים "צלחות־שרייה". ואם נפלה בשגגה חתיכת מצה לתוך צלחת האוכל היו מעמידים את הצלחת בצד ולא השתמשו בה עוד כל אותו פסח עד לשנה הבאה.

משלוח מצות למוסלמים. כל משפחה היתה נוהגת לשלוח מצות לידידיה ולמכריה שמבין העדה המוסלמית, כי היתה זו מנחה חשובה. וגם ראשי העדה שלחו חבילות מצה, בשם העדה היהודית, אל ראשי העדה המוסלמית, כגון אל המופתי, הקאדי וראשי ההקדשות. והללו היו באים אל היהודים בימים החג לברכם בברכת החג.

ליל שביעי של פסח. בליל זה היו מתכנסים חסידי קרלין בבית החסיד הקרליני, אציל הרוח, ר' שמעון ב"ר זוסיה הויזמן, פחח לפי אומנותו, שנסע פעמים רבות ובמסירות נפש לחו"ל לחזות פני רבו האדמו"ר מקרלין ולקבל את ברכתו. ר' שמעון שהיה יודע נגן, היה שר ניגונים חסידיים במתיקות להפליא. כיוון שהיה שומע ניגון פעם אחת, אפילו מסובך ביותר, היה חוזר עליו בדייקנות וללא שגיאה. והיו רוקדים בביתו ריקודים חסידיים, יד על כתף, ואין קץ לזמירות.

ובחצות, היו מביאים מן המטבח מים, בדליים שהוכנו מראש – זכר ליציאת־מצרים וקריעת הים, שחלה בשביעי של פסח, ובשעת הריקוד במים היו מזמרים בקול את הפסוק "המעביר בניו". ברכת העשב. במוצאי החג, היו מביאים הביתה עשב מהשדה, ראשית תבואת השנה, שיבולים של חיטה או שעורה, וחובטים בהן חבטות קלות בגב, איש לרעהו ואשה לרעותה, חבטות של חיבה בנחת לאמר: שנה ירוקה, פוריה ומבורכת. היה זה מנהג ספרדים, שגם האשכנזים החזיקו בו.

לחם ודבש. במוצאי החג, עם היציאה מן הקודש אל החול, היו מביאים הישמעאלים לבית ידידיהם היהודים "פיתות", רקיקי־חמץ טריים, דבש־דבורים, חמאה וחסה. היתה זאת מנחת־שילומים תמורת המצות שנתכבדו בהן ע"י היהודים בחג. והללו דקדקו להביא את החמץ לבית היהודים רק עם חשיכה, ממש במוצאי החג.

מנחם שמואל סלונים

ל"ג בעומר

בשמונה־עשר לחודש אייר, יום השלושים ושלושה לספירת העומר, חוגגים היו "ל"ג בעומר", והוא מעין חצי חג. אין נוהגים בו אבילות של "ימי הספירה" בענייני נישואין ותספורת, ועושין בו חתונות והילדים פטורים מן ה"חדר". וזה דבר החגיגה בחברון:

השמש על העדה האשכנזית, ר' צבי, דמתקרי "הירשל ב"ר אפרים הלבן, יראי־שמים", היה מכין מבעוד יום, ערב "ל"ג בעומר", הרבה עששיות של שמן־זית ובתוכן פתילי־קש עטופים צמר־גפן, כמניין האנשים והילדים הבאים בערב לבית הכנסת. והריהו מושיב בחורים שכוחם גדול בכתיבה יפה באותיות מרובעות, שם לפניהם רשימה – השמורה בידו משנה לשנה – של

שמות הצדיקים והתנאים, האמוראים והגאונים. והבחורים היו כותבים השמות בפתקים, כל פתק כתוב באותיות מרובעות של "קידוש לבנה". את הפתקים היו מדביקים על העששיות, הניתלות על שרשרות משולשות – עם בית קיבול למטה שהעששית נתונה בתוכה – בסיפון בית הכנסת.

אור ליום ח"י באייר, ליל ל"ג בעומר, היו כל אנשי העדה האשכנזית מתכנסים לבית הכנסת הגדול בהדרת חג. השמש ר' צבי היה עולה על הבימה ומכריז ברוממות־רוח על מכירתה של הדלקת העששיות. כל עששית בשם הצדיק הרשום על הפתק שדבוק עליה: "עששית רבי יצחק נפחא, כך וכך גרושים. פעם ראשונה, פעם שנייה", וכאשר יוצאת מפי השמש המלה "פעם שלישית" נגמרה מכירתה. "עששית רבי יוחנן הסנדלר, כך וכך גרושים, פעם ראשונה ... פעם שנייה ... פעם שלישית" ... והמקח – מקח. והיו עושים התחרות על כל עששית ועששית והאחרון, הזוכה במקחו, מתלווה על־ידי השמש אל העששית להדליקה. לרבים היתה חזקה משנה לשנה על צדיקים פלונים להדליק עששיותיהם, ולא היו מניחים בשום אופן לאחרים לתפוס מקומם. בזמן ההכרזה היו שותים "לחיים", ובין הכרזה להכרזה היה הקהל שר.

משתמה ההכרזה על הדלקת העששיות וכל האורים שבבית־הכנסת הועלו, היו מכריזים על מכירת ה"הדלקה" שעל הגג. על הגג היה ניצב עמוד גבוה ובראשו קערת נחושת גדולה, שיוצקים לתוכה שמן־זית ושמים בגדים ל"הדלקה". המוסיף אחרון על המחיר, היה זוכה בהצתת ה"הדלקה". ליד עמוד ההדלקה היה מתכנס קהל רב, גברים נשים וילדים וכל אחד בקבוק־שמן בידו, ומלבוש להטילו לתוך קערת ה"הדלקה".

הלהבה של ההדלקה היתה גדולה ונראית למרחק רב, ומסביבה היו רוקדים ושרים "לכבוד התנא האלקי רבי שמעון בר יוחאי". כמו־כן היו שותים י"ש ואוכלים ביצים שלוקות, והקהל שמח בשירים ובריקודים עד שעה מאוחרת בלילה.

למחרת בבוקר, לאחר תפילת־שחרית, היו מביאים לבית הכנסת את הילדים שעושים להם "חלקה", היא התספורת הראשונה, ומניחים "פאות" כהלכה. האמהות מביאות לבית הכנסת מיני מאפה, "לעקאח", ביצים שלוקות וי"ש, והיו שותים "לחיים" ומאחלים לילד להיות יהודי כשר, ללמוד תורה ולהגיע לבר־מצווה, לחופה ולמעשים טובים.

אחרי הצהריים היו יוצאים לטייל בשדות והולכים אל קברו של עתניאל בן־קנז, שלפי המסורת הוא נתן בחברון בצלע ההר מחוץ לעיר, בדרך הפונה לבאר־שבע. הבית, שבו עשוייה המערה, הוא קניין אחת המשפחות הישמעאליות שבעיר, משפחת באדר, ובשכר מועט היו פותחים את הבית ליהודים. לאחר שהיו נכנסים לפנים המערה ומסיירים את הכוכים המרובים, היו יוצאים וחונים כל היום בשדות שמסביב למערה, מיטיבים את הלב באכילה ובשתייה, בשירה, בזמרה ובריקודים, עד שקיעת החמה.

מ"ש ס'

שבועות

למחרת השבת, שבה ברכו את ר"ח סיון, החלה התכונה לקראת חג השבועות. הראשונים שכיוונו הליכות החג היו הקורא בתורה חכם חיים, החזן חכם מאיר והשמש חכם נסים, ויחד עמם כל ילדי ת"ת שידם לא זזה מידי המשרתים בקודש.

ישב חכם חיים ובדק כל ספרי התורה שבהיכל. הקולמוס על אוזנו והקסת תקועה בחגורתו, נתן עינו על כל אות ותג, תיבה והברה, והיה משפר דהויות ומתקן פגומות ובסיימו דומה היה כאילו ספר תורה יצא זה עתה מידי סופר סת"ם.

ואל נא תהי זו קלה בעיניכם. כי אין לכם בית־כנסת בעיר האבות, שלא היו מצויים בו למעלה משבעה ספרי־תורה, מהם עתיקים, אשר העלום חברונה גולי־ספרד ומהם חדשים, מנדבת עולי מצרים ובבל, קושטא וארם, בבואם להשתטח על קברי האבות.

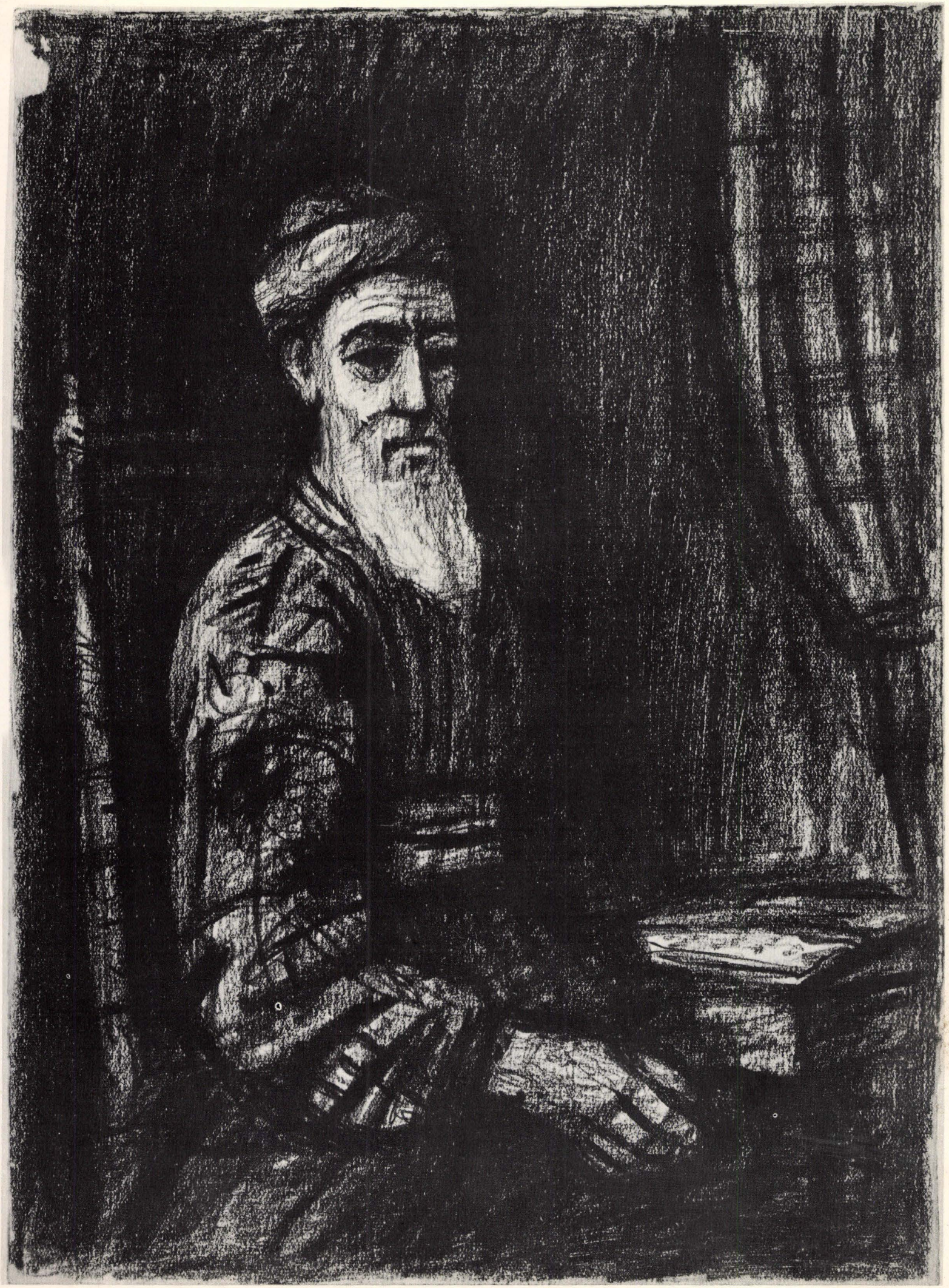
כל ספר היה מונח בתוך נרתיק עץ־אלון, עטוף אטלס ומשובץ ריקועי כסף וזהב, מטפחות משי ססגוניות כרוכות בצוואר התיק ושני רימונים מתנוססים ממעל לו, אחד מימין ואחד משמאל.

אחריו החרה והחזיק החזן חכם מאיר, שהיה יוצא עם להקת תלמידיו לסיור בשדות התבואה המיועדים, על־מנת לקצור מהם "חיטה שמורה" לחג המצות, וללקט שיבולים ירוקות וזקופות שבקצה הקמה, כדי לקשט בהן את בית הכנסת ובתי המגורים לכבוד חג הקציר.

התלמידים היו מאלמים אלומות, תוך כדי הטעמת פסוקים בזמר ממגילת רות: "ותאמר רות המואביה אל נעמי, אלכה נא השדה ואלקטה בשבלים", וכו', וכנטות היום היו שבים ברינה הביתה ומציגים את האלומות לראווה משני עברי הראי, התלוי בפינת החדר, וחכם מאיר קולע מהן פרצופי אדם עם זקן ושפם – שי לקרוביו ולשכניו.

והשמש חכם נסים, עם חבר מרעיו הקטנים, היה פורש בשלושת "ימי ההגבלה" פרוכיות רקומות ומפוארות על קירות בית הכנסת, מהן מתנות שלוחות מקהילות התפוצות ומהן נדבות לזכר הנפטרים הבלתי נשכחים. אחר, היו הפעוטים פושטים בשדות ובגנים, לקטוף שושנים וללקט פרחים לקשט בהם המנורות של בית הכנסת והרימונים של ספרי התורה. את ה"סמבוקו" היו הקטנים קוטפים מגנו של המלמד חכם מושון. היו הזאטוטים מטפסים ועולים על העצים, חוסים בין הענפים הירקרקים, מצפצפים כצפורים, שורקים כשרקרקים, מזמזמים כדבורים והוגים כיונים, ולא היתה שעה נאה למלמד ולדרדקים כשעה זו.

ובבתים – רבתה ההמולה. כל עקרת בית היתה עומדת ומכינה שבעה מיני תבשילים לחג השבועות. מהם מאכלי־דגה לליל התקדש החג, ומהם מאכלי־חלב ליום החג. ועל הכל, מכינות היו שתי חלות קלועות ומפוארות, לזכר לחם הביכורים שהיו מביאים בזמן שבית המקדש היה קיים. ואלה המאכלים המיוחדים שהיו מכינות לחג:

א. "קיזאדיקאס" – סירים קטנטנים של בצק, ממולאים בתערובת גבינה וביצים.
ב. "סוטלאג" – מרק סמיך מקמח־אורז וחלב, יצוק בצלחות שטוחות ומצוייד באבקת קנה וקינמון, בצורת מגן־דוד או מנורה, ענף־פורח וכדומה.
ג. "פילה רוסאדה" – איטריות הצופנות בחובן צימוקים, סוכר, פתותי־אגוזים, גרגרי־אורן וכדומה, כעין פשטידה צלוייה ומטוגנת במחבת.
ד. "בורמאס וסיבאדיקוס" – אלו מיני מאפה, אשר בצקם נילוש במי־חומצה, למען יטפח ויעלה, סמל לעליית כבוד ישראל ותפארתו.
ה. וכן "פריטאדיקאס", "אגריסטאדה" "נוגדה" וכו' – לווי למאכלי הדגה, שלשמעם מלקקים היו את השפתיים. וגם משקאות קרים מיוחדים היו מכינים לכבוד החג: מי־דבש, מיץ תמרי־הודו (תמר־הינדי), "שורביט", "סוס" וכדומה להרוות הצמאון בימות החמה.

סעודת ליל החג היתה נאכלת בחיפזון, כי אנשי שלומנו ממהרים להתכנס, אם לבתי הכנסיות ואם לבתי ראשי המשפחות, כדי לערוך את "תיקון שבועות". ליל שימורים היה הלילה הזה. זקנים וצעירים היו עוברים ביעף על קיצור התנ"ך – תחילה וסוף של כל פרשה וכן קיצור ספרי הנביאים והכתובים. ברם, את הפרק על בריאת העולם, בצירוף "ויכולו השמים והארץ וכל צבאם", היו אומרים במלואו, וכן פרשת מתן־תורה אשר ב"שמות" ופרשת "ואתחנן" שבספר "דברים", היו אומרים בכוונה ובחרדה עמוקה, מלה במלה ובתחושה כאילו עומדים המה בתחתית ההר. את "עשרת הדברות" היו קוראים במעומד, ברגש וחיל ובטעמים המקשרים פסוק אל פסוק ודיבר אל דיבר, כדי להוסיף וליהנות מהמעמד הגדול – מעמד הר סיני.

בחצות הלילה אומרים "קריאת שמע" בכוונה, מזכירים את נשמות הנעדרים, וטועמים משהו מהמזונות, מפרי העץ ומפרי האדמה, ולוגמים קפה בברכת "שהכל נהיה בדברו". אחר עוברים לתורת הנסתר וקוראים "באדרא רבא". הזקנים נראים כשקועים במעמקי סודות "הקבלה", רואים את האש הלוהטת במסיבת רשב"י ותלמידיו הצעירים, מתווכחים בתולדות התקופה ובמהותו של ספר קדוש זה. ומשנותר זמן, פותחים בספר התהילים וקוראים בטעם ובנעימה עד אור הבוקר.

עם דמדומי השחר שרים את הבקשה:

בְּנֵה נָא צִבִּי בְתִפְאָרָה, יְרוּשָׁלַיִם הַיְקָרָה
בְּזִכוּת תּוֹרָה הַחֲמוּדָה, דִּבְרוֹת עֲשָׂרָה.
שְׁלַח לִי גּוֹאֵל מְנַחֵם אֲבֵלֵי־צִיּוֹן תְּנַחֵם,
אַתָּה תָקוּם, תְּרַחֵם וּתְכוֹנֵן עֲפָרָה .
לְמַעֲנְךָ וְלֹא לָנוּ וּלְשׁוֹכְבֵי מְעָרָה.

אחר נוהר כל הקהל לתפילת "שחרית". מעבירים שינה מעיניהם וניגשים להתפלל ברגש וחיל. דומה, כאילו זה עתה מתחילים במסכת החג. החזן מנעים קטעים מ"נשמת כל־חי" וה"קדיש" נאמר בלחן ידוע. יש הנוהגים לומר בבית הכנסת "אזהרות" לרשב"ג, ויש המבכרים להגידן בבית, לאחר חטיפת שינה קלה, כי מי זה יערוב אל לבו לישון ביום גדול זה שינה עריבה?

והיום ארוך וגדול, נמשך בלי קץ ובלי סוף, והעפעפיים נעצמים והשפתיים יבשות והנשמה עורגת לתנומות. האין בזה יד השטן? הנה הוא אחר כותלנו, מסכסך באילנות, להפסיק אמרות, ללכד נפשות ולהורידן לתהומות... אך אנשי שלומנו מתגברים על השטן, נוטלים כוס מי־דבש ומברכים, מהללים את ה' כי טוב ומבקשים:

שְׁלַח לָנוּ אֶת מְשִׁיחֵנוּ, עִם אֵלִיָּהוּ נְבִיאֵנוּ,
הוּא יָאִיר עֵינֵינוּ וְיַבֵּשֵׂר הַבְּשׂוֹרָה.
אֲזַי יִרְאוּ עֵינֵינוּ וְגַם יִשְׂמַח לִבֵּנוּ,
בְּבִנְיַן בֵּית מִקְדָּשֵׁנוּ וְשָׁם נַדְלִיק הַמְּנוֹרָה.

ד"א

תשעה באב

תוגת "בין המצרים" היתה אופפת את תושבי הגיטו החברוני, מקטון ועד גדול. אמנם כל אחד יוצא כמדי יום ביומו, לסבלו ולעבודתו, אלא שהיסוסי חרדה תוקפים את היהודי בימים אלו והוא עומד לו ותוהה: היתחיל בעסק אם לאו? היצא לכפרים כמנהגו, או מוטב וישב בביתו עד עבור יום תשעה באב? והפרנסה? – פרנסה לאו דווקא. הן בימי "בין המצרים" אין ההוצאות מרובות, אין שמחים, אין מיטיבים את הלב ביין מענבי נחל אשכול, אין זובחים זבח, אין מכינים מעשה "קדרה" ואין יוצאים לכרמים ולשדות לבלות בנעימים.

גם תינוקות של רבן הולכים שחוחים וקודרים. בימים אלה היו המלמדים מטמינים את המקל והרצועה, מחשש שמא יבואו לידי הלקאה, והשטן הרי מקטרג ומסית לדבר.

ח' שם־טוב, המורה ל"מקרא", היה עורך בכל יום "תיקון חצות" בשעת הצהריים. היה יורד מעל מושבו הרך, יושב על הרצפה, כשרגליו מקופלות תחתיו, מורח מצחו באפר מקלה, ומתחיל: "על נהרות בבל שם ישבנו גם בכינו בזכרנו את ציון". היה אומר פסוק והתלמידים חוזרים אחריו בקול נכאים ובהגיעם ל"אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני" היו כולם עומדים על רגליהם, נושאים ידיים ונשבעים: "... תדבק לשוני לחִכי אם לא אזכרכי, אם לא אעלה את ירושלים על ראש שמחתי".

וח' יצחק, המורה לתלמוד, היה פותח בקינה ובקול תוגה: "על היכלי אבכה יומם וליל, ולתפארת ציון עיר מהוללה. בכי תמיד על חורבן פעמיים ועל עמך אשר הלך בגולה" ... ומשתתק. מכוון היה עצמו דקות מספר בתוכן הקינה, טופח על ראשו ומתחיל לגעות כאותו מריא לטבח יובל, ותלמידיו גועים עמו וחוזרים אחר

כל מלה היוצאת מפיו, אם בקול בכי – גם הם בבכי ואם באנחה – גם הם באנחה. פתאום היה ח' יצחק מזדקף על מושבו, פורש כפיו לחלל האויר ומתיז אמרים מספרי "הקבלה". מתחבט ארצה, מכה עצמו ובוכה תמרורים. והתלמידים הרועדים מחקים תנועותיו ומיללים אחריו "בכו בני וזעקו – היה קורא במר לבו – זעקו, 'הסטרא אחרא' מלהטת סביבכם!". והילדים היו זועקים ובוכים עד שקולם נשמע למרחקים. אז היו באים ההורים ומשחררים ילדיהם מרשות "הכוחות הנסתרים" אשר החכם הזמינם לתיקון הנשמה.

דניאל הבבלי היה הולך יום יום למערת המכפלה, לבקר את אבות העולם ולמסור לידם את הפתקין אשר מסרו לו חולי־נפש וחולי־גוף, ומבקש עליהם רחמים, מתחבט בין אבני הגזית ובוכה על שיעבוד ישראל ועל חורבן בית המקדש. פעם אחת עבר את הגבול שגבלו בעלי העיר, הוסיף ועלה עוד מדרגה על שבע המדרגות שמותר ליהודי לעלות, והתנפלו עליו זאטוטי הערבים, חבשוהו במרתף אפל, היכוהו ופצעוהו וכשיצא משם תקפו חולי הנופלים ... מאז, לא היו חייו חיים ונסתלק לעולמו לאחר יסורין קשים ומרים...

בערב תשעה באב, לאחר ארוחת הירק הדלה, שהיתה הסעודה המפסקת, מיהר הקהל לתנות בצוותא את האבל ולקרוא את מגילת "איכה" על "השטח" השטוח מול הר הנגב. בני העיר, גברים, נשים וטף, היו מתכנסים ומתיישבים על הארץ והם דוממים ומחכים לשקיעת החמה ... כי כשם שאין מוסיפין מחול אל הקודש, כך אין מוסיפין לאבל, אפילו דקה אחת.

לאחר "מעריב", היה החזן חכם מאיר פותח בקול נכאים: "איכה ישבה בדד" ... קורא היה פסוק וכל יחיד עונה אחריו פסוק. בעלי טעם ויודעי קינה היו מסלסלים סופי הפסוקים בקול דווי שובר לבבות. הנשים היו הראשונות לפרוץ בבכי, ואחרי כל פסוק היו טופחות על לבן ומלחשות: "אוי לנו ואבוי לנו". ובהגיע החזן ל"ראה ה' והביטה למי עוללת פה" ... היו היללות פורצות מעזרת הנשים, ומעוררות גם את הגברים לבכי תמרורים קורע לב.

הלילה רד. הירח הפגום מתהלך כאבל בין הכוכבים, כשהוא נכלם ונחבא מאחורי העננים הקלים ומוריד דמעה במסתרים. לאחר קריאת המגילה היה כל הקהל פורץ בקינה מרה, בקול גדול:

"בליל זה יבכיון וילילו בני, כי חרב ביתי ונשרפו ארמונותי, וכל בית ישראל יהגו ביגוני, יבכו השרפה אשר שרף ה'".

האורות העמומים כבים. הדממה גוברת והנשימה נעצרת. החזן מכריז בחיל ורעדה ואומר: "אחינו בני ישראל, שמעו! היום אלף ושמונה מאות וכו' לחורבן בית מקדשנו ותפארתנו, נפלה עטרת ראשנו, אוי לנו כי חטאנו!"

"אוי לנו כי חטאנו!" היה הקהל עונה במרירות, ובדומיה היו מתפזרים כנכלמים איש איש למעונו ולאבלו.

ד"א

שלהי דקייטא

העונה היפה ביותר בחברון היתה בחודש אלול. כי גם הטבע עזר לחברון ולסביבתה להתהדר ולהתגנדר יותר מכל ערי הארץ. אווירה זך וקריר, גבעותיה מכוסות דשאים, גדרותיה עטופות ירק גפנים, מסורבלות באשכולות ענבים המתפרצים מבין דפני כרמיה, וגניה צפופים בעצי פרי התפוח, האגוז והאפרסק, תאווה לעין ולפה. מעיינותיה זורמים מכל נקיק ומכל סלע ומימיהם הזכים כבדולח וטעימים מכל, מרווים את שדותיה הרחבים. בימים אלה היה הכל פורח, הכל צומח והוד קדושה מרחף על כל היקום, על האדם ועל הצומח.

ימי אלול היו הימים שבהם היו הערבים עוזבים את העיר ויוצאים למעונות הקיץ שלהם ומתגוררים בכרמיהם. ולא בודדים המקרים שכמה מיהודי ה"חצר" מוזמנים היו על־ידי ידידיהם הערבים, לבלות יום או יומיים אצלם, בחיק הטבע, בתוך הכרמים. אלה היו באים אליהם עם מאכלם ומשקם בסליהם, לבלות בצוותא בין עצי הגפנים או תחת עצי האגוז.

רבים הם המקומות בסביבת חברון אשר הטבע חנן אותם בחן מיוחד ובהוד־קדומים. אחד המקומות היה "וואדי האונקור", צפונית־דרומית לחברון. רבה וגדולה היתה השמחה במעונם של אלה מתושבי ה"חצר", שזכו להזמנה על ידי בעליהם של עמק זה. מיד התחילה התכונה להכין פעמיהם, כשסליהם מלאים וגדושים מכל טוב. איש וביתו עלו על חמורים וארשת־גיל על פניהם. ומשקרבה השיירה לפסגת הוואדי, וזמזום מפלי־המים הגיע לאוזניהם, מיהרו אנשי הבית לקראתם מראש ההר, לקבל פני האורחים להנחותם הדרך שבמורד הוואדי הצפוף שיחים עד אפס מקום מעבר. את הבהמות הניחו בראש הפסגה, ואחד אחד ירדו אל העמק, בהאחזם בענפי העצים הצפופים החופפים על נחלי המים היורדים במשעולי המורד.

תחת עץ אגוז רם ורב־עפאים, פרשו בני הבית שטיחים, מחצלות ומצעים רבים, להושיב בהם את האורחים.

–"אהלן וסהלן, פיכום" (ברוכים תהיו בבואכם) – היו קוראות נשי הבית בקול מתוק ומלא חיבה.
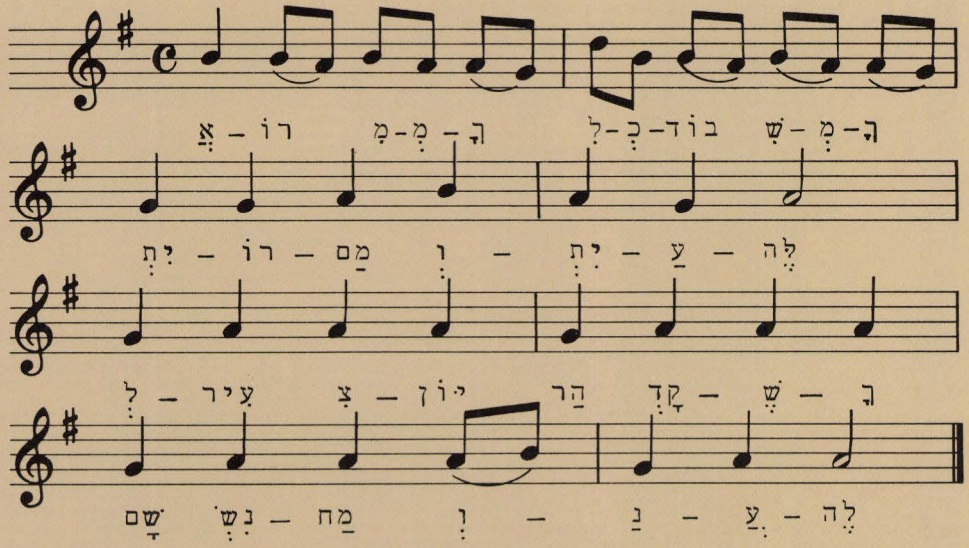
האורחים היו יושבים ומיד היו הבנים מתקרבים ובידיהם כדים מלאים מיץ־ענבים, שנסחט לכבודם, להשקותם. מיד לאחר המיץ, היו האורחים מתכבדים בספלון־קפה שחור וריחני, כמנהג. לאחר מנוחה קצרה היה בעל הבית מזמין את אורחיו לתור את הכרם ואת גן עצי הפרי, ומזמינם לאכול מכל הבא ליד.

האויר הרענן של הוואדי, טעמם וריחם של המאכלים שהביאו עמם והרוח החגיגית שהשרו בעלי הכרם על האורחים, עוררו רצון בלב אלה לפתוח בשירה, שהתערבבה עם שיקשוק המים המפכים בין הסלעים ובירכתי ההרים, עד שכל המסובים, האורחים והמארחים, היו פוצחים באמרי־שיר ובמחיאות כפיים קצובות.
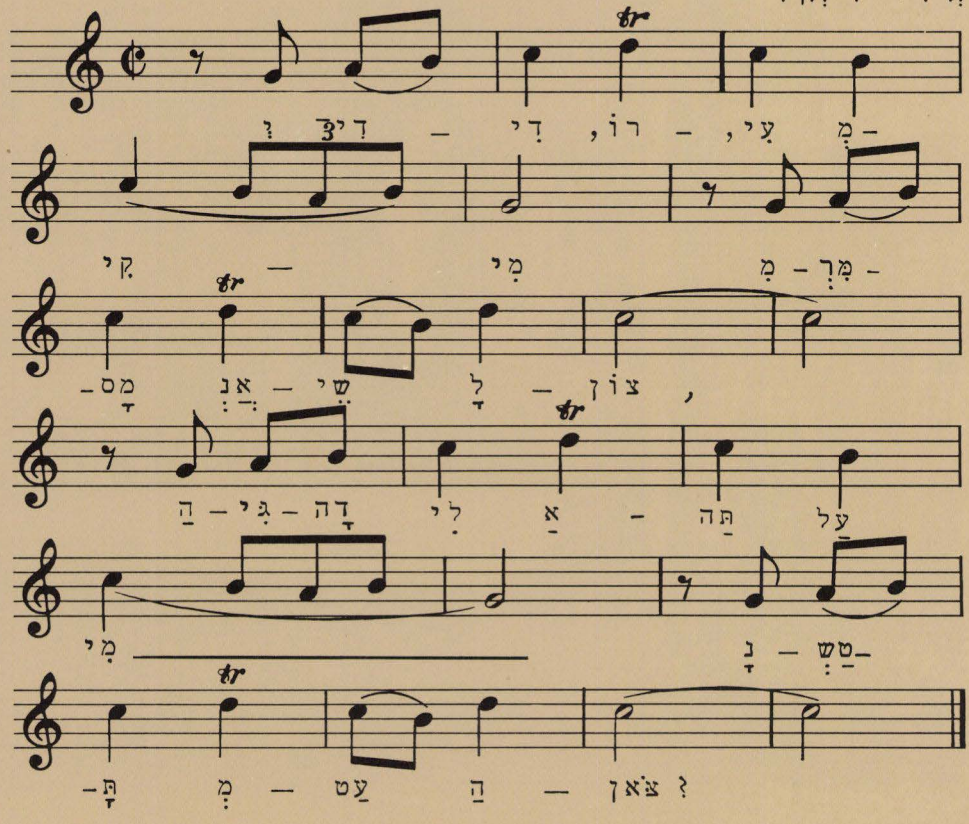
מ"מ
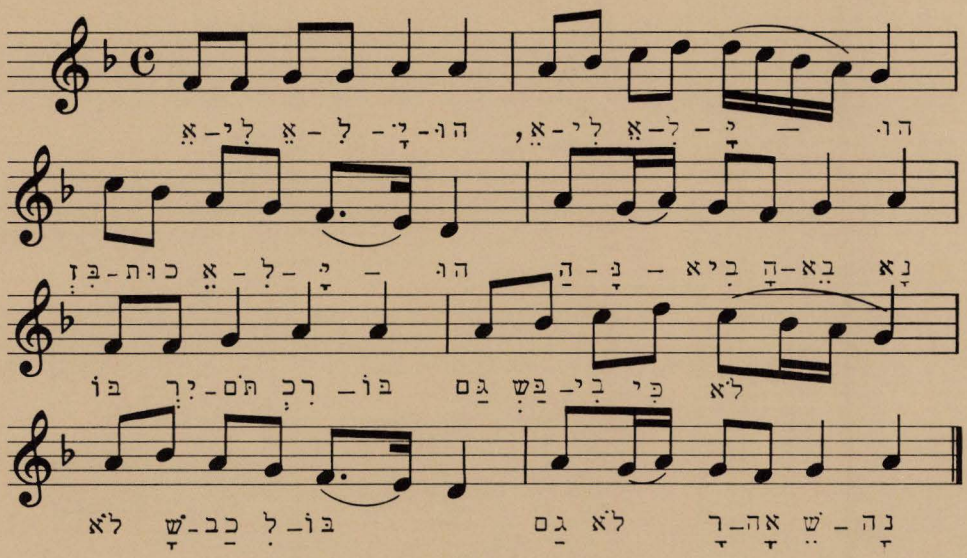

אֲרוֹמִמְךָ

יְדִידִי, רוֹעִי מְקִימִי

אֵלִי, אֵלְיָהוּ
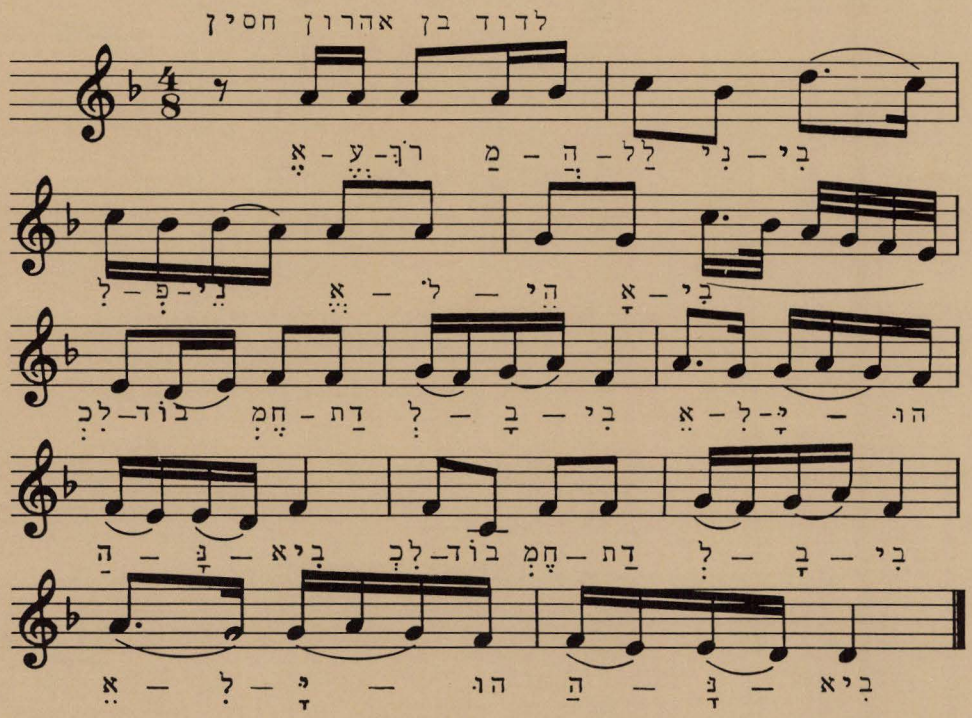

אֵלִי, אֵלְיָהוּ, אֵלְיָהוּ!
בִּזְכוּת אֵלְיָהוּ הַנָּבִיא הָבֵא נָא.
בּוֹ יִרְאֻם רַכְבּוֹ
גַּם בַּשְׁבִּי כִּי לֹא שָׁכַב לִבּוֹ,
גַּם לֹא רָאָה שֵׁנָה.

אֶעֱרֹךְ מַהֲלַל נִיבִי

פיוט לברית מילה
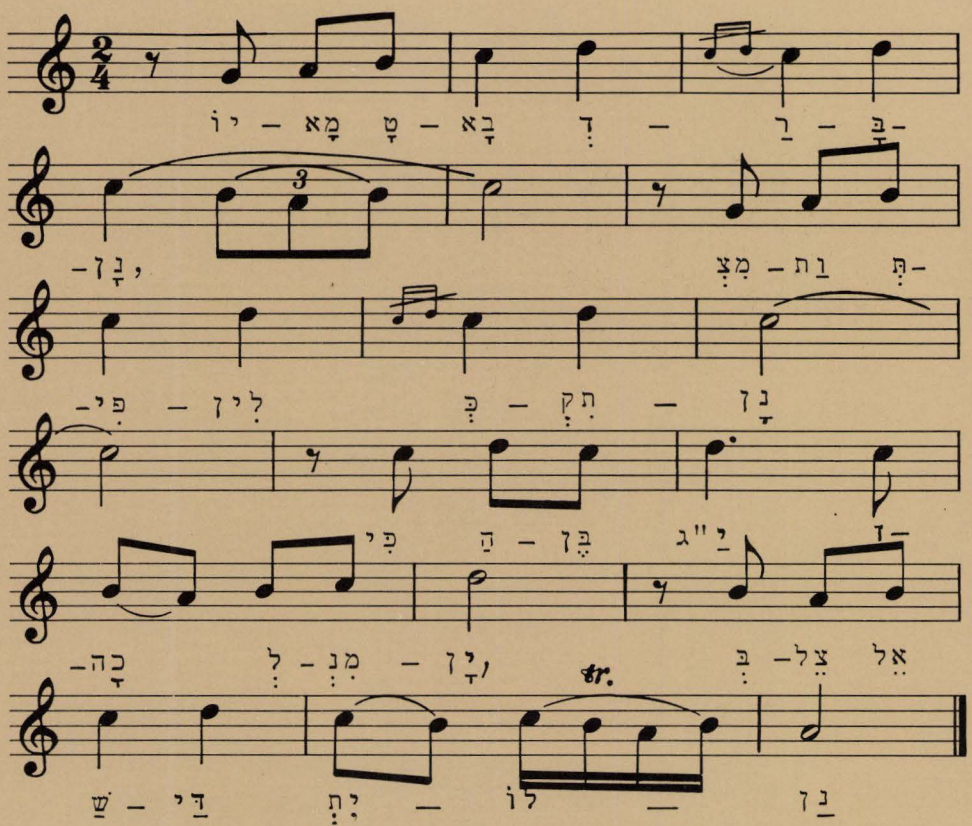
לדוד בן אהרון חסין

אֶעֱרֹךְ מַהֲלַל נִיבִי
לִפְנֵי אֱלֹהֵי אָבִי,
לִכְבוֹד חֶמְדַּת לְבָבִי –
אֵלְיָהוּ הַנָּבִיא.
נָטַע הָאֵל בִּישִׁרוּן
חֲבָצֶלֶת הַשָּׁרוֹן
אִישׁ מְגֻזָּע אַהֲרֹן
מְשֻׁרַת צוּר מִשְׁגַּבִּי
לִכְבוֹד חֶמְדַּת לְבָבִי
אֵלְיָהוּ הַנָּבִיא.

יוֹמָא טָבָא דְרַבָּנָן
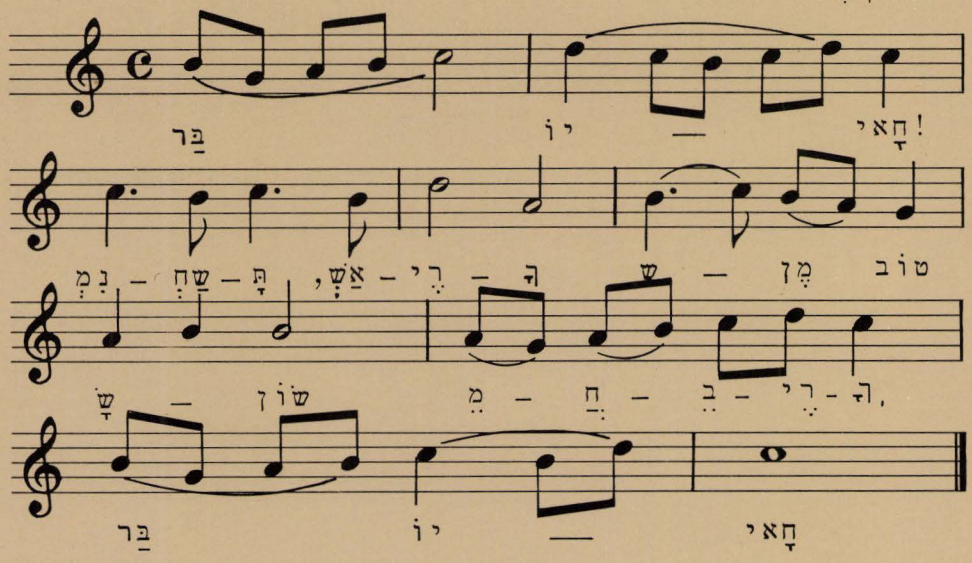
פיוט לבר מצוה

יוֹמָא טָבָא דְרַבָּנָן,
מְצַוַת תְּפִילִין כְּתַקָּנָן,
כִּי הַבֵּן י״ג זָכָה לְמִנְיָן,
בְּצֵל שַׁדַּי יִתְלוֹנָן.
שִׂמְחָה לָאִישׁ בַּתְּפִלִּין,
בַּקְּדֵשׁ אוֹתוֹ מַעֲלִין,
בְּזְכוּתוֹ יִשְׂרָאֵל נִגְאָלִין
וְיָשְׁבוּ בְּנֶוֶה שַׁאֲנָן.

בַּר יוֹחָאי
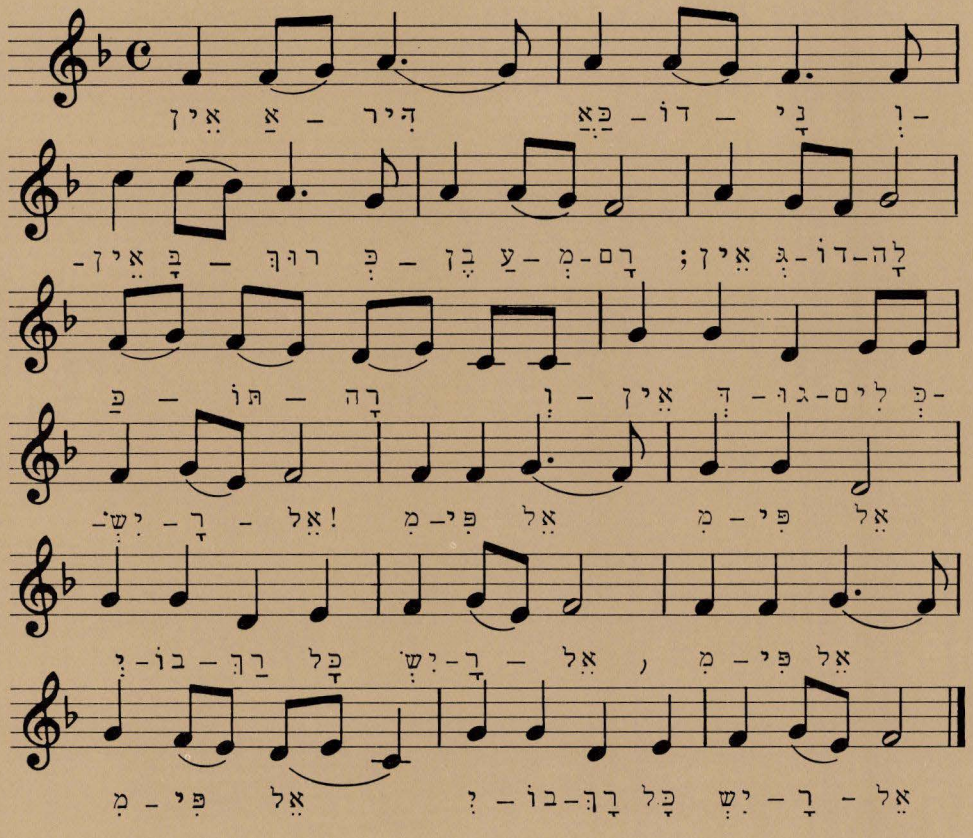
פיוט לל״ג בָּעֹמֶר

בַּר יוֹחָאי בִּמְשַׂחְתָּ, אַשְׁרֶיךָ!
שֶׁמֶן טוֹב, שָׂשׂוֹן, מֻחַבֶּרֶיךָ!
בַּר יוֹחָאי! בַּר יוֹחָאי!

מִפִּי אֵל

פיוט לשמחת תורה–לפי הא״ב׳

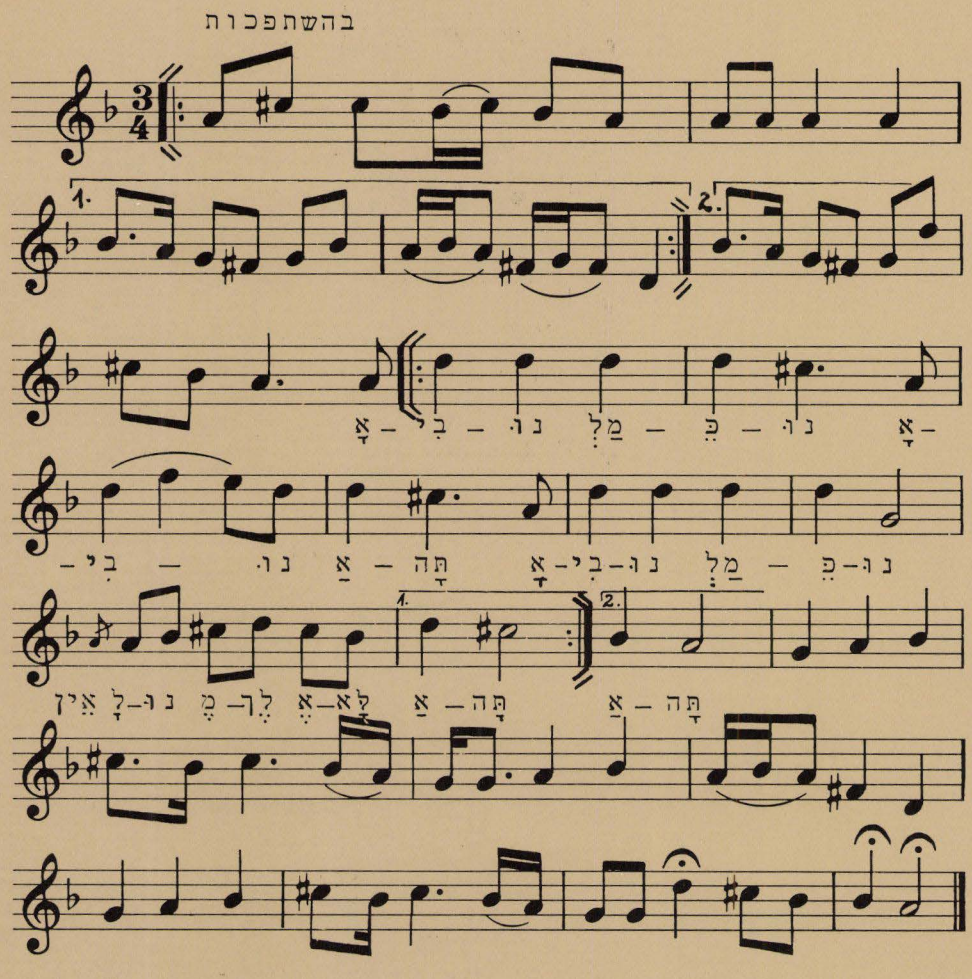
אֵין אַדִּיר כַּאֲדוֹנָי
וְאֵין בָּרוּךְ כְּבֶן עַמְרָם,
אֵין גְּדוֹלָה כַּתּוֹרָה
וְאֵין דְּגוּלִים כְּיִשְׂרָאֵל,
מִפִּי אֵל – יְבוֹרַךְ כָּל יִשְׂרָאֵל.
אֵין הָדוּר כַּאֲדוֹנָי
וְאֵין בָּרוּךְ כְּבֶן עַמְרָם,
אֵין זַכָּה כַּתּוֹרָה
וְאֵין חוֹמְדָה כְּיִשְׂרָאֵל.
מִפִּי אֵל
אֵין טָהוֹר כַּאֲדוֹנָי
וְאֵין יָשָׁר כְּבֶן עַמְרָם,
אֵין כְּבוּדָה כַּתּוֹרָה
וְאֵין לוֹמְדָה כְּיִשְׂרָאֵל.
מִפִּי אֵל

אֵין מֶלֶךְ כַּאֲדוֹנָי
וְאֵין נָבִיא כְּבֶן עַמְרָם,
וְאֵין סוֹמְכָה כַּתּוֹרָה
וְאֵין עוֹזְרָה כְּיִשְׂרָאֵל.
מִפִּי אֵל
אֵין פּוֹדֶה כַּאֲדוֹנָי
וְאֵין צַדִּיק כְּבֶן עַמְרָם,
אֵין קְדוֹשָׁה כַּתּוֹרָה
וְאֵין רוֹכְשָׁה כְּיִשְׂרָאֵל.
מִפִּי אֵל
אֵין שׁוֹמֵר כַּאֲדוֹנָי
וְאֵין תָּמִים כְּבֶן עַמְרָם,
אֵין תְּמִימָה כַּתּוֹרָה
וְאֵין תּוֹמְכָה כְּיִשְׂרָאֵל,
מִפִּי אֵל – יְבוֹרַךְ כָּל יִשְׂרָאֵל.

מניגוני בני חב״ד בחברון

אָבִינוּ מַלְכֵּנוּ
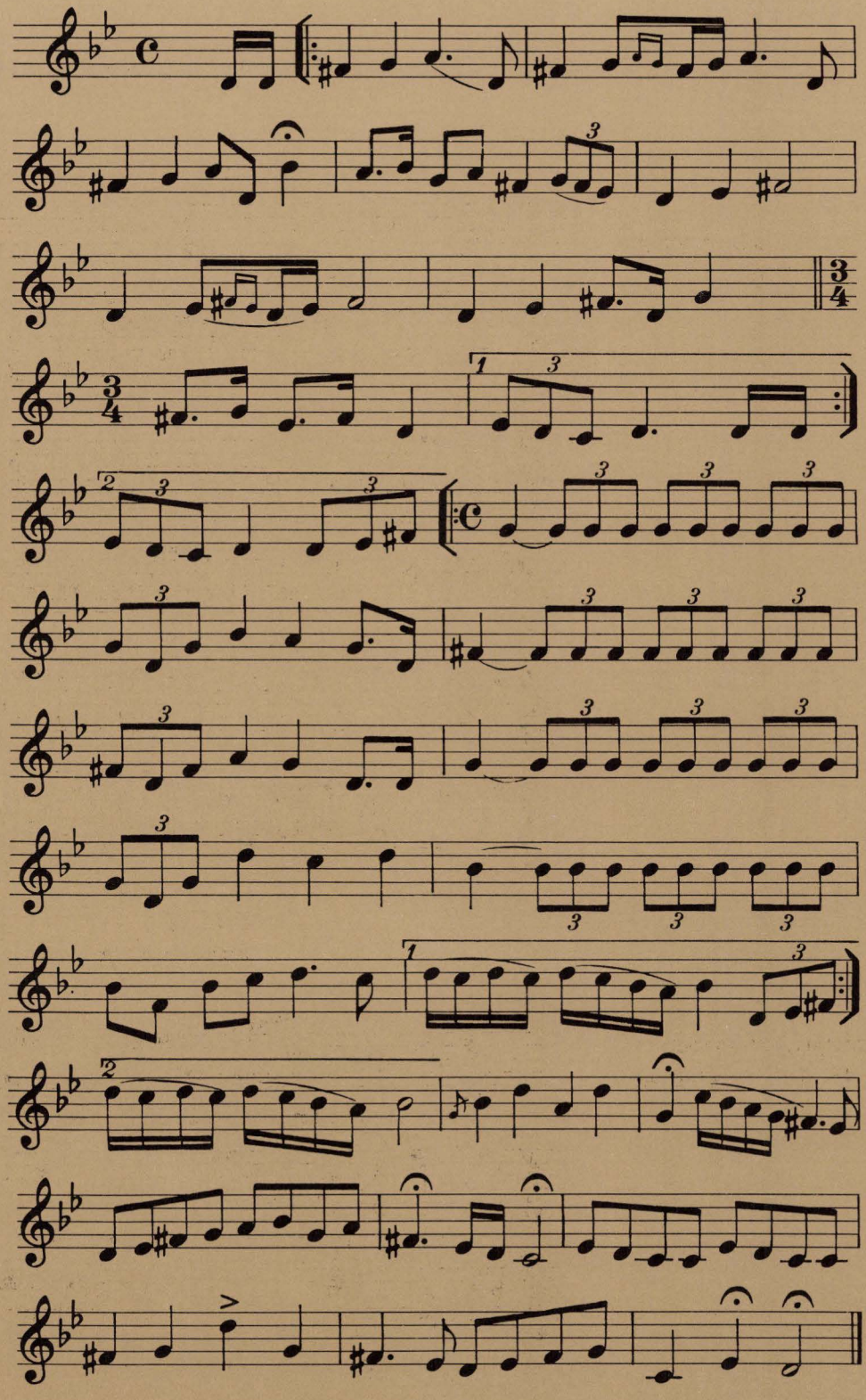
ניגונו של רבי שניאור זלמן מלאדי נ״ע, מייסד חסידות חב״ד (תק״ה–תקע״ג)
(מתוך ׳ספר הניגונים׳ לר׳ שמואל זלמנוב)

נִגּוּן הַמַּקְהֵלָה

ניגונו של כ״ק
האדמו״ר השני,
המכונה ״האמצעי״
ר׳ דב בער נ״ע
(תקל״ד – תקפ״ח)
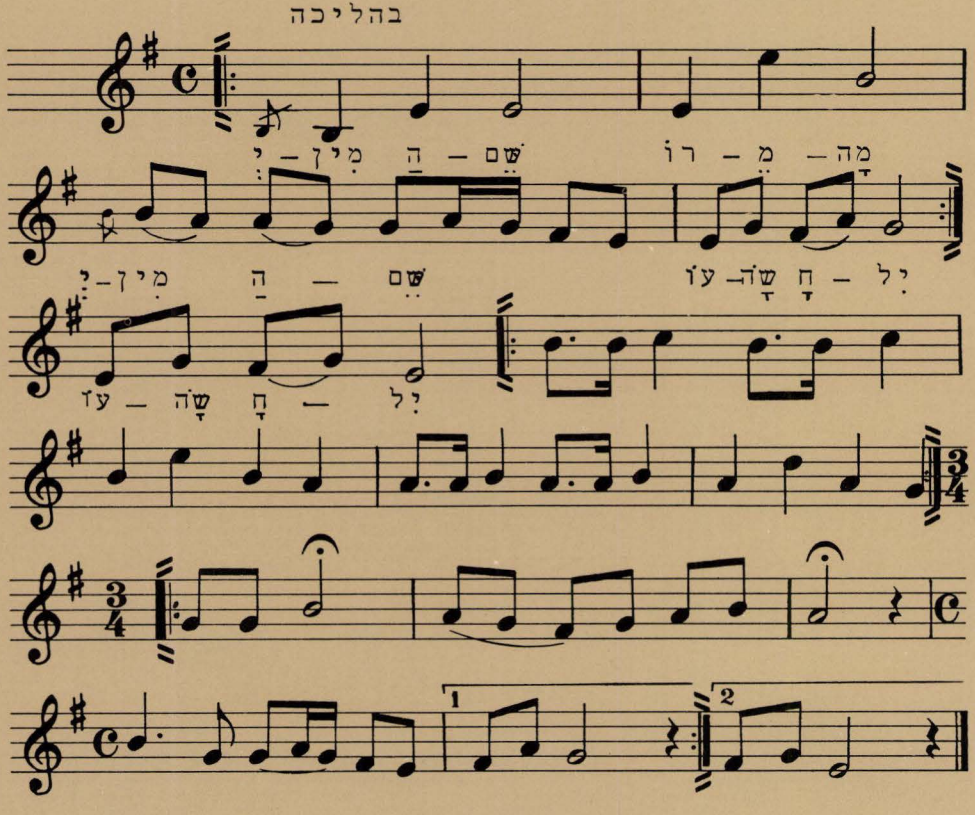
(נרשם ע״י שמואל רובין מפי הרב
ר׳ נחום גולדשמידט)

יְמִין ה׳ רוֹמֶמָה

ניגונו של האדמו״ר השלישי, בעל ׳הצמח צדק׳, ר׳ מנחם מנדל נ״ע (תקמ״ט־תרכ״ו)
(נרשם ע״י שמואל רובין)
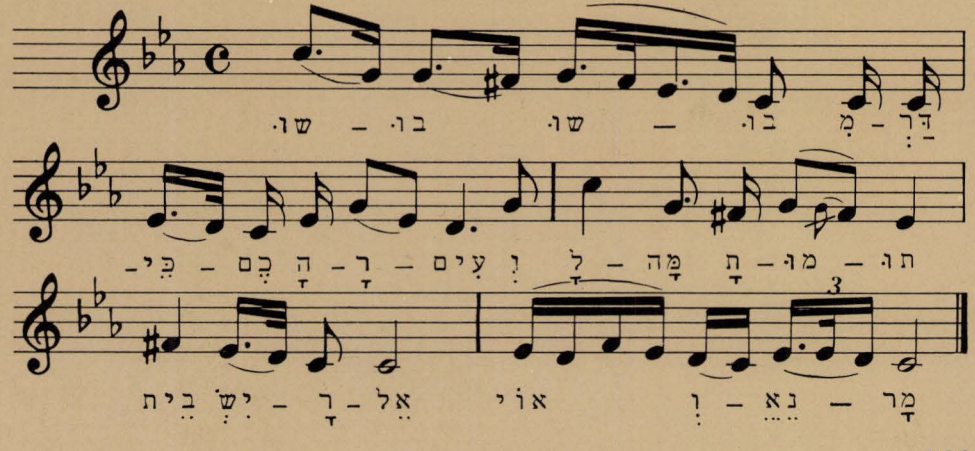
בהליכה

יְמִין הַשֵּׁם רוֹמֶמָה,
יְמִין הַשֵּׁם עוֹשָׂה חָיִל!

שׁוּבוּ, שׁוּבוּ!

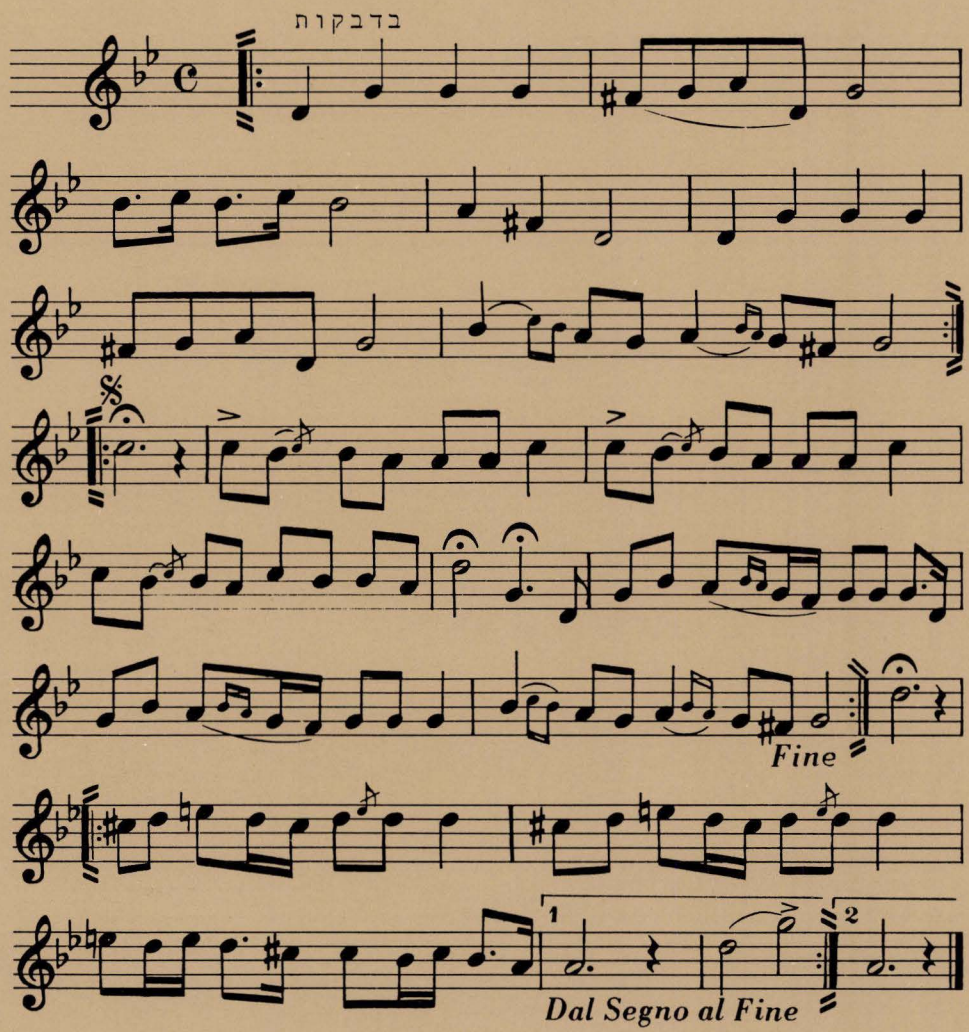
ניגונו של האדמו״ר הרביעי מהר״ש, רבנו שמואל נ״ע (תקצ״ד – תרכ״א)
(מתוך אוסף משה ביק)

שׁוּבוּ, שׁוּבוּ מְדַרְכֵּיכֶם הָרָעִים
וְלָמָּה תָּמוּתוּ בֵּית יִשְׂרָאֵל —?

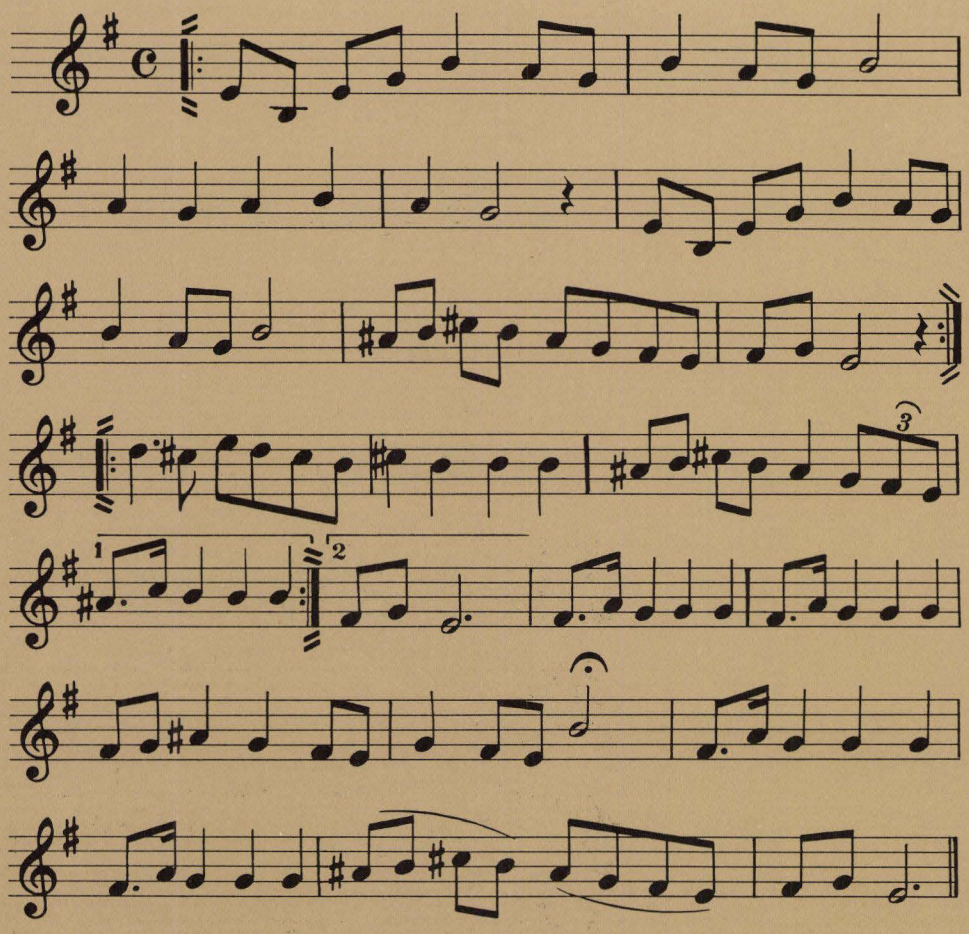
נִגּוּן מִרוֹסְטוֹב

ניגונו של האדמו"ר החמישי, ר' שלום דוד בער המהורש"ב נ"ע (תרכ"א – תר"פ)
(מתוך 'ספר הניגונים' לר' שמואל זלמנוב)

לְכְבוֹד גְּאוּלַּת המוהריצ״צ
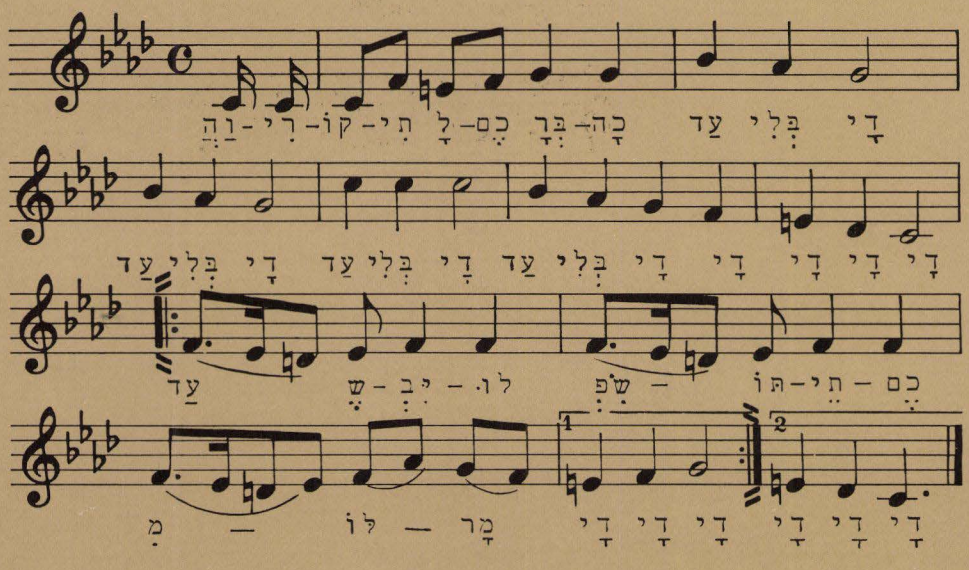
ניגון לכבוד כ״ק האדמו״ר יוסף יצחק בן המוהרש״ב נ״ע (תר״מ – תש״י) (׳ספר הניגונים׳)

וַהֲרִיקֹתִי לָכֶם בְּרָכָה

מניגוני חסידי חב״ד

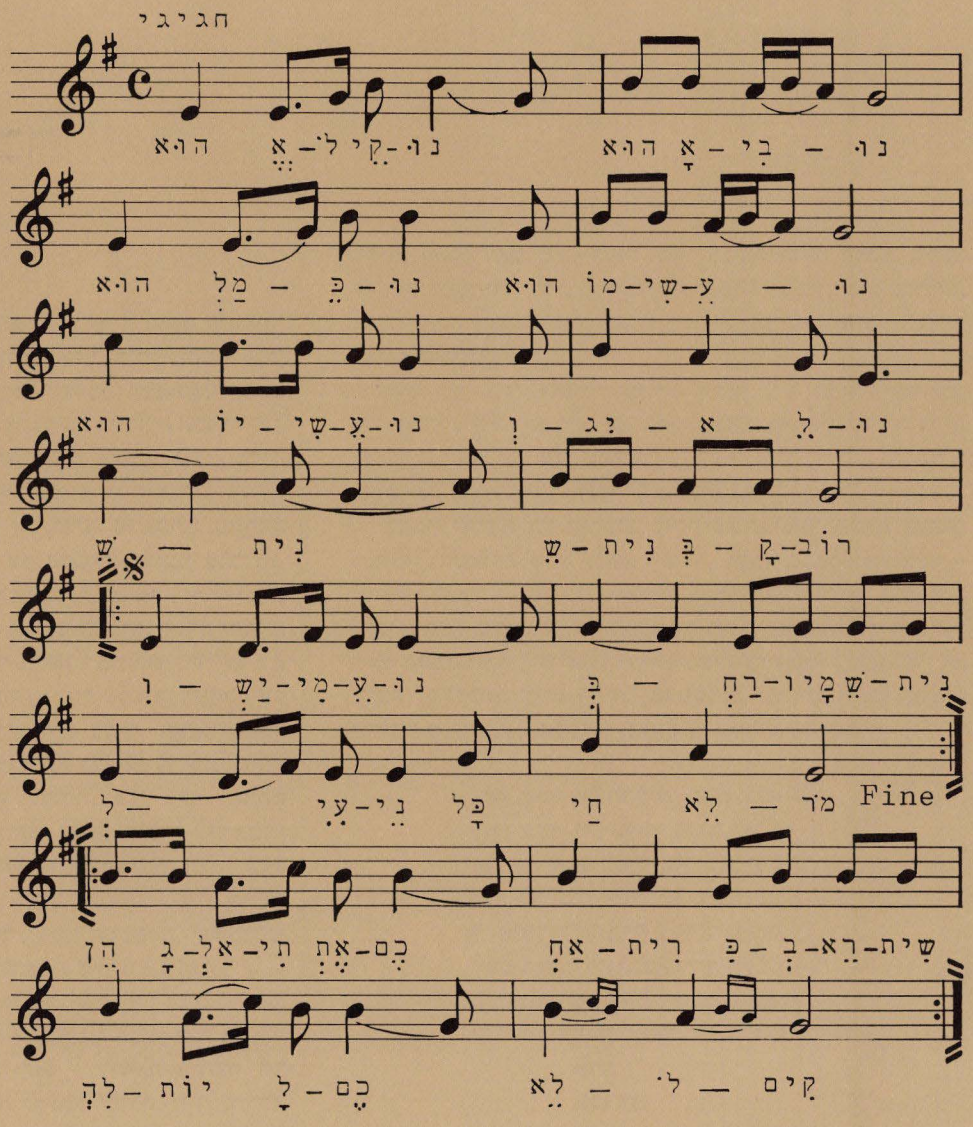
(מתוך אוסף משה ביק)

וַהֲרִיקֹתִי לָכֶם בְּרָכָה
עַד בְּלִי דָי.
עַד שֶׁיִּבְלוּ שִׂפְתוֹתֵיכֶם
מִלּוֹמַר: דָי.

הוּא אֱלֹקֵינוּ

ניגונו של האדמו"ר השביעי ר' מנחם שניאורסון מלובאוויטש, שליט"א
(נרשם ע"י שמואל רובין מפי חסידי חב"ד)

הוּא אֱלֹקֵינוּ, הוּא אָבִינוּ,
הוּא מַלְכֵּנוּ, הוּא מוֹשִׁיעֵנוּ,
הוּא יוֹשִׁיעֵנוּ וְיַגְאִלֵנוּ שֵׁנִית,
שֵׁנִית בְּקָרוֹב.
וְיַשְׁמִיעֵנוּ בְּרַחֲמָיו שֵׁנִית,
לְעֵינֵי כָּל חַי לֵאמֹר:
הֵן גָּאַלְתִּי אֶתְכֶם,
אַחֲרִית כִּבְרֵאשִׁית –
לִהְיוֹת לָכֶם לֵאלֹקִים.

"דרך מערת המכפלה נכנסת התפילה למעלה, כי דרך השכינה נכנסת התפילה למערת המכפלה, שהיא מקום השכינה".

בעל "מגלה עמוקות"

סיפורים מן העבר

יהודי בא לעולם

בימים ההם ומיילדות מלומדות טרם היו בארץ, ונשים חכמות־לב הן אשר עסקו באומנות זו. בחברון מילאה תפקיד זה האשה חנה, אשה טובת־לב וממשפחה מיוחסת, שנקראה בפי העם בשם "בובע חנה", ובפי הספרדים, שהיתה מיילדת גם את היולדות הספרדיות, נקראה בשם "בוליסה חנה". היא היתה בעלת־בשר, עיניה טרוטות ונחיריה מלאות טבק־הרחה. את אומנות המיילדות לא למדה מימיה. אשה יראת־שמים זו עשתה מלאכתה באהבה ובמסירות במשך עשרות בשנים, עד שהגיעה לזקנה מופלגת.

בימים ההם היתה כל אשה יולדת בביתה, כי אין בית־יולדות בחברון. ואף לא היתה זאת מדרך הנשים להזדקק לבית־חולים לתכלית זו. אף בירושלים המעטירה, שהיו בה בתי־חולים, לא שאלה אשה ברופאים כשהגיעה שעתה ללדת. ומעשה באשה אחת בחברון, שכרעה ללדת ובעלה לא היה בעיר. חששה האשה לסמוך על המיילדת בלבד, והרהיבה עוז בנפשה להזמין גם את רופא הבית להיות נוכח בשעת הלידה, וכל העיר היתה כמרקחה ... וכי קל הדבר בעיניכם? העזה כזאת? של אשה? משש בעלה לחברון ונודע לו המעשה הנועז, כעס עליה כעס גדול וכל אנשי העיר רגשו מאד. הביא המעשה הנורא כמעט לידי פירוד בין האשה לבעלה, ורק זקני המשפחה, שהתערבו בדבר, הצליחו במאמצים רבים להשכין שלום ביניהם.

וזה מנהגה של ה"בובע חנה" בבואה אל בית האשה העומדת ללדת: ראשית מלאכתה בכניסתה לבית היה לקשור פדחתה במטפחת – סגולה לכאב־ראש – ולהאנח עמוקות יחד עם היולדת. כיוון שראתה שהאשה קרובה ללדת, מיד נזדרזה והוציאה את הכסתות מתחתה והשכיבתה על גבי לוחות העץ המונחים על כרעי־ברזל – זו צורת המיטה – וגיגית, "פיילה", נתונה מתחת לקרשים, כמקום משכבה של היולדת עד לגמר הלידה. למבכירות היתה נוהגת לקשור חבל מן הבטן עד ספר תורה שבהיכל בית הכנסת, והחבל היה עובר דרך חלון חדרה של היולדת ונמתח על גגות בתי "החצר", עד שהגיע לבית הכנסת ... משהכירה המיילדת אם בן נולד, מיד היתה מכריזה: "סימן טוב", ואם בת – "מזל טוב" ... אם היתה האשה מקשה ללדת, היתה המיילדת מוציאה את קופסת הטבק מכיס שמלתה, נוטלת מנה הגונה ושמה בתוך נחיריה, ופותחת ואומרת בקול אמהי אל היולדת:

–"חזקי נא בתי ואמרי אחרי: 'יענך ...' סגולה בדוקה, וד' יעזרך ותלדי מהר". וכך היא סועדת אותה ומשפיעה עליה פסוקים ותפילות, עד שפורצת קריאת "מזל טוב", והבשורה מתפשטת בבית ומשם עושה לה כנפיים בעיר.

לאחר הלידה היו פורשים כילה על ארבעה מוטות בקצות המיטה, העשוייה מבד נקוב, "טול", ושמה "כילת הרקיע" – "היממלבעט" – להבדיל היולדת והרך הנולד מיתר המשפחה המתגוררים כולם באותו חדר. אחר כך מניחים על הכילה, ועל ראש האשה והילד, גליונות "שיר המעלות" והפסוק "מכשפה לא תחיה", כשהוא מתנוסס עליהם שש פעמים, ישר והפוך. וכן כתובים עליהם שמות האבות ושמות מלאכים, כפי הנוסח המלא:

אשא עיני אל ההרים, מאין יבוא עזרי,
עזרי מעם ה', עושה שמים וארץ.
אל יִתן למוט רגלך, אל ינום שומרך.
הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל.
ה' שומרך, ה' צלך על־יד ימינך.
יומם השמש לא יכבה וירח בלילה.
ה' ישמרך מכל רע, ישמר את נפשך.
ה' ישמר צאתך ובואך, מעתה ועד עולם.

אדם	וחוה
אברהם	ושרה
יצחק	ורבקה
יעקב	ולאה

מכשפה לא תחיה	תחיה לא מכשפה
לא תחיה מכשפה	מכשפה תחיה לא
תחיה מכשפה לא	לא מכשפה תחיה

סיני ומנסני וממנגלוף פנימה
לילת וכל כת דילה החוצה.

גליון זה היו מדביקים גם על כל חור שבבית או פתח וחלון – לשמירה מפני המזיקים. וכסגולה נגד "עין־הרע", היו מניחים במיטת היולדת עלי עשב ריחני, הידועים בשם "רודה". המהדרים שמים למראשותי היולדת שקית המכילה מלח, שום ואבן הלון. ואילו הספרדיות היו תולות על צוואר הילוד תכשיט־זהב, עשוי בתבנית כף־יד וחמש אצבעות, וכן היו מסיידות כף־יד על משקוף הבית, כסגולה נגד "עין רעה". נוסף לכך היו תולות על צוואר הילד חרוז כחול. כיוון שנכנס מי־שהוא לבית היולדת, מיד משרבבת האשה מאחורי גבו כף־יד שטוחה ב"חמש האצבעות" – תריס כנגד עינא בישא. וזהו מנהג ספרדי. הנפגע ב"עינא בישא" טעון לחש. ותיכף ללחישה ניכרת הטבה.

וזה נוסח הלחש המקוצר, באמירת ג' פעמים פסוק מן התורה, המתחיל וגומר במלה "אל":

"אל מוציאם ממצרים כתועפות ראם לו,
כי לא נחש ביעקב ולא קסם בישראל,
כעת יאמר ליעקב ולישראל מה פעל אל".

ויש לומר ג' פעמים:

"בן פורת יוסף בן פורת עלי עין.
מזרעא דיוסף קאתי פלוני בן פלונית,
דלא שלטה ביה עינא בישא".

משלא הועיל הלחש, מתיכים עופרת לתרופה. וזה מעשה ההתכה: מתיכים את העופרת בכלי על אש גדולה ושופכים אותה בבת־אחת לתוך כלי אחר, מלא מים קרים, מעל לראשו של החולה המעוטף אותה שעה בסדין. אחד מן הנוכחים מחזיק "קורבאל" מעל לראשו, שלא יפלו היתזים עליו, והואיל ועם שפיכת העופרת הרותחת לתוך המים, נשמע קול חזק של התפוצצות, וטיפות מים וגם חתיכות מן העופרת נופלות מן הקערה לכל עבר. לאחר־מכן ניגשים לבדיקת החתיכות שנתגלמו בצורות שונות במים. מסתכלים בהן בכובד־ראש ומדמים את הצורות למי־שהוא מן המכרים שבקרו בבית באותם הימים. שמירה יתירה ניתנה לחדר היולדת והילד ומדקדקים היו שלא יהיו שרויים לבדם בשבוע הראשון. אמנם, אפילו מציאותו של תינוק מספיקה, ובלבד שעוד נפש חיה מצוייה בחדר.

לאחר הלידה היו מזמינים מפקחת – "וארטרקה" – אשה שמלאכתה בכך. תפקידה היה לכבס את חיתולי הילד ולבשל מרק ודיסה ליולדת – הואיל ונמנעים מלתת ליולדת, בימים הראשונים שלאחר הלידה, כל מאכלים אחרים. והיתה ה"וארטרקה" שוהה אצל היולדת כשבועיים ימים.

והיה כי יוולד בן, היו נוהגים כך:

א. כל יום לפני שקיעת החמה היו באים לבית היולדת "הרבי", מלמד דרדקי, ותלמידיו, שכבר הגיעו ללמוד חומש, וכולם יחד קוראים בניגון מיוחד ומקובל קריאת־שמע, החל מ"אל מלך נאמן שמע ישראל", כל הפרשה הראשונה, עד "ובשעריך יושב בסתר עליון", ו"אדון עולם אשר מלך" ... משגמרו את הפסוק האחרון "ה' לי ולא אירא", היו כל הילדים פורצים מיד בקול: "ערב טוב לילד וליולדת". בשכר זאת מקבל היה כל ילד מלוא־חופניים זרעונים קלויים "פרוטה" והולך הביתה בלב שמח. כך היו נוהגים מדי יום ביומו, כל השבוע, עד ערב ה"ברית". בערב האחרון היו הילדים מקבלים מנה כפולה בתוספת דובשן ומגדנות.

ב. כל ערב היו באים לבית היולדת "וועלערס", צמד צעירים או צעירות, על־מנת להיות ערים כל הלילה בשמירה על היולדת והילד. הללו היו עסוקים כל הזמן בפיצוח זרעוני אבטיחים קלויים, "פופיטעס ואפוסטקין", וכן היו משעשעים את היולדת בסיפורי מעשיות ובדברי בדיחה.

ג. בליל שבת, לאחר התפילה, היה השמש עולה על הבימה, דופק דפיקה חזקה בכף ידו על שולחן הבימה ומכריז בקול רם: "לכו לבן זכר!" ההזמנה הקצרה, בת שלוש התיבות, היתה מספיקה לקהל המתפללים. הכל יודעים מי הוא בעל השמחה והיכן מגוריו, שכלום יש מי בעיר שאינו יודע שלפלוני הגר בבית אלמוני נולד בן זכר? וכן יפה כוחו של הכרוז בבית הכנסת להביא את ההזמנה לכל בני העדה, שהרי הכל הולכים לבית הכנסת לקבלת שבת, להוציא חולה קשה שאינו יורד מעל מיטתו, או למי שאינו בעיר באותו יום.

לאחר סעודת ליל־שבת היו מתכנסים ובאים כל אנשי העיר ל"בן זכר" כדי לברך את הוריו במז"ט. האורחים היו נפרדים, הגברים בזווית אחת והנשים בזווית שנייה. מתכבדים היו ביינות ובי"ש, בפירות העונה ובזרעונים קלויים, ומרבים במיוחד על השולחן אפונה "ארבעס" מבושל וממולח ומפולפל, מאכל מסורה בליל זה מדור־דור. את הנשים היו מכבדים בכיבוד של "דולסי" – ריבות מפירות שונים מטוגנות בסוכר. כל בעלת־בית היתה מתקינה ריבות־פירות בעונתן וגונזתן למשמרת ל"יום שמחה". המסובים שהטיבו לבם במאכלים ובמשקאות היו מזמרים שירים, פרקי־שבח והלל וניגונים חב"דיים.

הזריזים שבין הצעירים, ה"שבאב", אברכי המשי שנתמחו בסחיבת "קוגלים" מן הבתים, היו מתחמקים ויוצאים מן הבית בחשאי ובאין רואה ומרגיש מבין המסובים. ברם, בשובם עמוסי "קוגלים" חמים של איטריות, ובתוכם "מעיים ממולאים", שקנו במשיכה בבתים שבעליהם היו יושבים אותה שעה במסיבה – הרי הם מעלים על השולחן לפני הקהל את כל הצידה, קדירות מלאות שהבל חם מיתמר ועולה מהן וריחן מגרה תיאבון הכל. והשמחה גדולה. הכל יודעים שהאברכים הזריזים לא הביאו את הקוגלים משלהם, אלא סחבו משל אחרים. ברם, כל אחד משעשע נפשו בתקווה שהם גנובים מבית חברו ולא מביתו שלו והריהו אוכל לתיאבון ובהנאה יתירה. אלא שבשובו לביתו, ייתכן שיתחוור לו שאף הוא היה קורבן באותו ערב ...

ד. למחרתו, בשבת לאחר התפילה, היה השמש מכריז מעל הבימה "לכו ל'שלום זכר"! ושוב פעם "ויזיטה" – ביקור – בבית היולדת. "שלום זכר" לפי מאמר חז"ל: בא זכר לעולם בא שלום לעולם". ביקור זה חל תיכף לאחר התפילה ולפני סעודת הצהריים. איש ואשתו הולכים וה"מטען", מנחת הביקור, בידם. למנחה זו יש פנים שונים: המהדרים מביאים בקבוקי־יין מתוצרת ביתית, "קוגל", פשטידא של איטריות ובתוכו מעיים ממולאים מעלים חום, ישר מן התנור, מאכל חביב על הכל, הנאכל בידיים, כי בימים ההם אין עדיין מזלגות בארץ. אחדים מביאים "קוגל" קר, פשטידא של "שטרודל", מעשה תנור מעלי־בצק דקים מאד ממולאים בסוכר דק, אגוזים ושקדים רסוקים וריבות שונות, המכונה "וויברשר קוגל" ("קוגל נשים") שכן מנהג לכבד בו את הנשים, וטעמו טוב כצפיחית בדבש. ויש המביאים צלחת "קונפיטות" ו"רוח אל־חלקום", מיני מתיקה הבאים מדמשק, ומנחה זו היא בגדר מנחת־עני ופחותת־ערך. אלה שלא הספיקו להכין את המנחה ביום השישי, מבעוד יום, קונים אותה ביום השבת אצל הסוחרים הישמעאלים שמבין מכריהם, שידעו דיני יהודים שאסור להם לעשות כל משא ומתן בשבת, והיו נותנים להם כאשר ביקשו. והיה באמור היהודי: דרוש לי קונפיטות, ו־"רוח־אל־חלקום" לשם ביקור, מבלי לנקוב במידה או במשקל, ואף מבלי לפרש בפה "מכור" לי, מלה שאין לאומרה בשבת, חזקה על הסוחר הישמעאלי שידע להגיש לו את המידה הדרושה, מבלי להוציא הגה מפיו בדבר התמורה. ולמחרתו – הריהו מקבל את התמורה...

ה. הלילה שלפני ה"ברית" הוא "ליל שימורים" (ואכנאכט) וגם ליל־ביקורים. חדר היולדת מואר מלבד במנורות הנפט, גם בקערות שמן־זית, ששמים לתוכן פתילים מחוטי־קש עטופים בצמר־גפן "מעטשס" – תמיד היו מצויות נשים צדקניות שהיו מתעסקות במצווה זו להכין הפתילים ולחלקם לקהל בחינם – תלויות על שרשרות משולשלות, מיוחדות לכך, מסיפון החדר, ומעוטרות בעשבים ריחניים של "רודה" ובכל מיני פרחים. כל אחד מבני המשפחה וממקורביה מביא עמו "מנורה", כלומר קערת שמן־זית ושרשרת ופרחים מסביב לה, ותולה אותה בסיפון החדר. "הסנדק" מביא קבוצת "מנורות", מן האמורות לעיל, מקושטות בעשבי "רודה" ושושנים.

האורחים היו מתכבדים בספלים קטנים של קפה־תורכי שחור וזרעונים קלויים, גרעיני אבטיחים, "פופיטעס" ושעועית, והיו מסובים כאן ערים כל הלילה ועוסקים בפיצוח גרעינים, סיפורי מעשיות ובדברי בדיחה. יש מעיינים בלימודים, קוראים בזוהר ובפרקי שולחן ערוך מענייני דיומא.

ו. ביום ה"ברית" היו משכימים לקום וללכת לבית התפילה. שם היו מדליקין נרות רבים לכבוד שמחת היום. התפילה נאמרה בחגיגיות, בלי תחנון, ובתום התפילה היו מתחילים בהכנות ל"ברית־מילה".

את "כסא אליהו", שעליו מלים את הילד, היו מקשטים ברוב פאר, וחרדת־קודש אופפת את הבית, שהרי "אליהו הנביא" שרוי בחללו. שעה שהמוהל היה ניגש אל הכסא, היה פותח ואומר בקול ערב ובניגון ממושך "זה הכסא כסאו של אליהו הנביא" ... וטכס ה"ברית" היה הדור נאה וכשה"קווטרין" (האשה הנושאת את הילד) היתה מתקרבת אל פתח בית־הכנסת, מכריז היה השמש בקול רם: "ברוך הבא!" ה"קווטר" – בן־זוגה של ה"קווטרין" – היה ניגש לקבל את הילד מידי ה"קווטרין" ומביאו אל "כסא אליהו". מיד היה המוהל מתחיל בפזמוניו. משך שנים רבות שימש בחברון מוהל אחד לשתי העדות, ושמו רבי יוסף שאלתיאל סטאמבולי – יהודי ספרדי מקושטא – בעל הדרת פנים ועיניים זכות וטהורות, שפרקו נאה, בגדיו מצוחצחים ונקיים ובת־צחוק מרחפת תמיד על שפתיו. את הפזמונים היה שר בקול ערב בנוסח ספרדי, המשתפך ללב כל שומעיו, והכל התענגו על נועם קולו. לאחר המילה, ניגש האיש שנתכבד ב"עמידה" ונטל לזרועותיו את הרך הנימול, לפי כרוז שיצא מפי "הירשל־שמש" בקול רם: "פלוני בן פלוני מתכבד בעמידה!" – הכריז השמש על כל כיבוד וכיבוד. רב העדה היה מברך את הברכות בדבקות ונותן לילד שם – אותו השם שנלחש באוזניו מפי אבי הילד. את השם היו נוהגים לתת עפי"ר לזכרון אחד מבני המשפחה שנפטר. לא כן הספרדים, שנוהגים היו לקרוא את הילד דווקא בשם הסבא שלו שעודנו בחיים – סגולה לאריכות ימים.

משקבל ה"קווטר" את הילד מידי בעל ה"עמידה", היה מביאו עד פתח בית הכנסת אל ה"קווטרין" ומוסרו לידה. על הרוב היו נותנים את הכיבוד לזוג, איש ואשה או חתן וכלה, וה"קווטרין" היתה מביאה את הילד מבית היולדת עד לבית הכנסת ומוסרת אותו לידי ה"קווטר", הנושא את הילד מפתח בית הכנסת עד "כסא אליהו". לאחר ה"ברית" החזירו את הילד בדרך שהגיע, מיד ליד – חזרה לביתו. עם הילד הנימול יצא כל הקהל לבית היולדת להתכבד במשקאות ובמעשה־מאפה. הסנדק הביא עמו מטבע זהב, "חיריה", ושם אותה מתנה בחיתולי הילד וכל הקהל היה מוזמן לארוחת הצהריים. לסעודה זו היו באים גברים בלבד, אוכלים ושותים ושרים, ופזמוני "הרחמן" נאמרים על ידי אחד מן הקהל שקולו ערב. וכך היו ממשיכים בשירה ובזמרה עד הערב...

ז. ביום השלישי למילה, היו מתכנסים המקורבים ביותר של המשפחה לשאול בשלום הרך הנימול, לברך "שהכל" על כוס יי"ש, לטעום "לעקאח" ולומר "לחיים", ומרעיפים איחולים על הורי הילד שיזכו לגדלו "לתורה ולחופה ולמעשים טובים".

ח. בשבת שאחרי ה"ברית", היתה אם הרך הנימול הולכת לעזרת־הנשים שבבית התפילה, לשמוע את הברכה מפי בעלה העולה לתורה. בתום התפילה היו מלווים ידידים את בעלי השמחה הביתה, ובמעמד "מניין" היתה האשה אומרת ברכת "הודיה" ו"ברכת הגומל" והאורחים היו מתכבדים ב"קוגל וויין".

מנחם שמואל סלונים

חופה וקידושין

מצוות "הכנסת כלה", שיש בה משום הקמת בית חדש בישראל, נראתה בעיני תושבי ה"חצר" כמעולה שבמצוות "עשה". לשם קיום מצווה זו התגייסו ועמדו הכן, להטות שכם, כל איש וכל אשה לפי תכונותיהם, למן יישוב ההדורים בין בני המשפחה והמחותנים, אם היו כאלה, ועד לסיוע בידי המחותנים להביא את השידוך לידי גמר. גם מוסד "הכנסת כלה" נחלץ לתת חלקו בעת הצורך, אם לא בעזרה כספית, הרי לפחות בתפקיד מתווך ומקרב לבבות. יש אשר שדכנים "חובבים" נתנו גם הם חלקם, על מנת לקבל פרס, או שלא על מנת לקבל פרס, והמצווה כשלעצמה היא מעל לכל.

אברך פלוני, דיו שיתן עין, באקראי או בצדייה, על בתולה פלונית, ומיד רומזים לקרובים בדרך לחישות. ולחישות אלו אינן מאחרות להכות גלים בסביבה ... אם לאחד הצדדים לא נראה השידוך הדור כהלכה, מתחילה התערבותם של כל הגורמים לטפל בעניין. פעמים וכל התערבות הקרובים והרחוקים אינה מצליחה, משום סיבה זו או אחרת, להביא להתקרבות המשפחות ובני הזוג. במקרה כזה, הצד המעוניין ביותר בשידוך אינו נמנע מלפנות לעזרת כוחות טמירים, שבידם סגולות לקרב לבבות ולהרחיק שנאה.

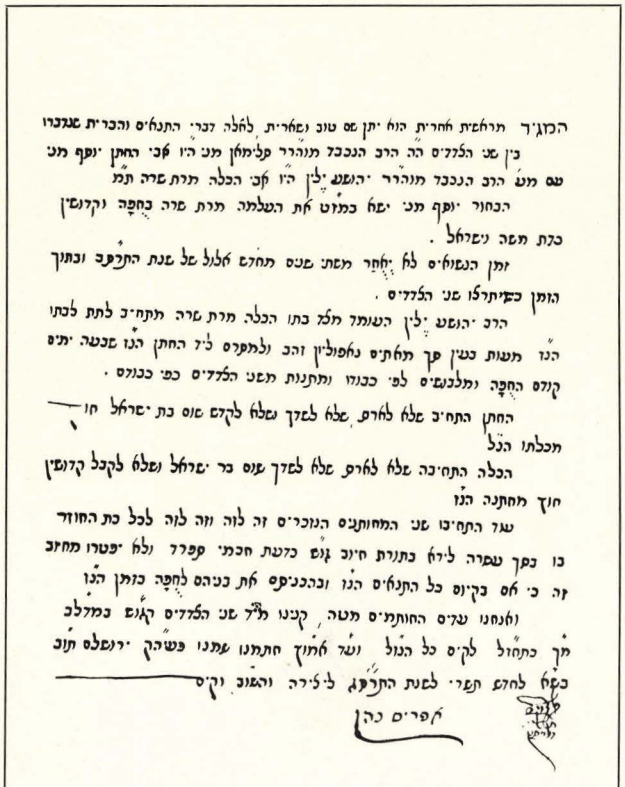
אמנם, קיימים היו כללים יסודיים בהילכות שידוכין, שעליהם הקפידו מאד, הגבאיות והמשפחה כאחת, וזאת כדי למנוע פגם כלשהו בשעת המשא ומתן. החשוב שבהם הוא, שהכלה לא תישא את שם החמות, או שהחתן לא ישא את שם החותן, כי היה בזה פגם הגורם לביטול כל משא ומתן מראש. וזקני חברון יודעים לספר על זוגות, שעתידם נקטף באיבו בשל איסור זה.

המשטר החזק של צניעות, שהיה בדורות שעברו, מנע כל פגישה ישירה בין בחור ובחורה. אולם, אין זאת אומרת שבני הנעורים לא ידעו מה זו אהבה. על־פי־רוב הכירו זה את זו מתוך פגישות מקריות, וקשרי אהבה נרקמו ביניהם בצורה זו או אחרת, אלא שהשתדלו להסתיר את הדבר ככל האפשר בכל מיני תחבולות והמצאות, ולבוא במגע ישיר, מבלי הסכמת ההורים מראש, היה מן הנמנע.

משנתנו ההורים הסכמתם, התחיל המשא ומתן לעצם התנאים: סכום המוהר, הנדוניה וקביעת מועד החתונה. באו ההורים לידי הסכם על התנאים – לצעירים בכלל לא היה כל חלק בהם – נקבע "ליל האירושין". מכאן ואילך לא היה עוד ספק בדבר, שפלוני מיועד לפלונית.

אל ליל האירושין היו נקראים שניים שלושה מזקני העדה וכמה מבני המשפחות. בפעם הראשונה היו מזמנים את החתן ואת הכלה יחדיו, בנוכחות המשפחות המתחתנות ומוזמנים. זקני העדה היו מעלים על הכתב את התנאים שעליהם באו לידי הסכם ומחתימים את החתן ואת שני המחותנים. בשעת קריאת התנאים, מקבל זקן העדה קניין במטפחת, אשר בקצה האחד מחזיק החתן, כשהוא חוזר על דברי החכם ומתחייב בתנאים הכתובים בשטר האירושין, לקדש את הכלה במועד הקבוע, אותה ולא אחרת. לאחר־מכן מוסרים את קצה המטפחת לידי הכלה וחוזרים על התנאים, וגם היא מתחייבת להינשא לבחור זה ולא לאחר זולתו. מיד מכריזים "סימן טוב" ו"מזל טוב" ומתחילה פרשת ה"ביזה מאנו" (נשיקות ידיים). הכלה נושקת את ידי הורי החתן ומקבלת טבעת אירושין, והחתן את ידי הורי הכלה ומקבל אף הוא מתנת־אירושין, על־פי־רוב שעון זהב עם שרשרת. אז מחלקים מגדנות ומשקאות לקרואים וממחרת היום מתחילה פרשת החתונה.

בעדות המזרח, כגון הבבלים, הפרסים, המרוקאים וכיו"ב, נוהגים היו לקדש את הכלה בשעת האירושין, ואילו בעדות הספרדיות, כמו אצל האשכנזים, נערכים הקידושין בשעת החופה. מקורו של נוהג זה קדום מאד, והוא נזכר בתלמוד, במסכת בבא מציעא (ק"ד, ע"א), בדברי הלל הזקן: "אנשי אלכסנדריה היו מקדשין את נשותיהם, ובשעת כניסתן לחופה היו באים אחרים וחוטפים אותן מהם. ביקשו חכמים לעשות בניהם ממזרים. אמר להן הלל הזקן: הביאו לי כתובת אמכם. הביאו לו כתובת אמן ומצא שכתוב בהן 'לכשתכנסי לחופה הווי לי לאינתו'". מכאן שהקידושין היו נעשים זמן רב לפני החופה, כלומר בשעת האירושין.

תנאי אירוסין שנערכו ונכתבו בתשרי תרס"ג (1902), בין הרב סלימאן מנחם מני מחברון, אב החתן יוסף, לבין הרב יהושע ילין מירושלים, אב הכלה שרה (אוסף משפחת ילין)

Easter

מימין: משה קסטל/הכלה ושושבינותיה (אוסף הצייר)
למטה: כתובה משנת תרפ״א (1921), ע״ש הכלה אסתר בת משה קאשטיל, בחתימת החתן יחזקאל ששון ב״ר מנחם הכהן. סכום הכתובה ״מאה וחמישים לירה מצרי״ העדים: נסים שלום קאשטיל ואליהו גורג׳י (ארכיון כוללות ״מגן אבות״)

מובן מאליו שגם הפגישות שבין הצעירים, עד לליל האירושין – אם היו כאלה – היו בחשאי ובהעלם דבר מן ההורים. מכאן ואילך – הותרה הרצועה והחתן נהג לבקר בבית הכלה בנוכחות הוריה.

הכנת המוהר היתה אחת הדאגות שהעסיקה ביותר את הכלה והוריה. אמנם ברוב המקרים לא נעזבו אלה לנפשם. קרובות וידידות נחלצו לעזרתם בבחירת האריגים, בתפירת השמלות ובקישוטן בריקמה מלאכת מחשבת ככל שביכולתן. זמן קצר לפני מועד הנישואין, היו מתגייסות נשים וידידות, בהיקף רחב יותר, וכל אחת קיבלה על עצמה תפקיד מסויים ודאגה להשלימו במועד הקבוע, כשהיא משקיעה מיטב כשרונותיה להוציא מידה דבר מתוקן ויפה.

לא עברו ימים רבים, וכל אשה הביאה את הלבנים ואת השמלות שהוטל עליה לתפור, והם סודרו בארגזים או ״בוגוס״ (אריזות) עד מועד יום ה״אשוגאר״, יום הערכת המוהר. כמות המוהר היתה בתריסרים או בחצאי תריסרים מכל מין, לפי כבודה של המשפחה.

ואם היתה הכלה בת עניים – היו נוהגים להשאיל לה לבנים ובגדי־כלות מבנות העשירים, למען התצוגה של יום ה״אשוגאר״ בלבד, וכדי שלא לביישה. אסמכתא למעשה זה שימשו דברי רבן שמעון בן גמליאל לגבי טו באב ויום הכפורים, שבנות ירושלים היו יוצאות בכלי־לבן שאולים, שלא לבייש את מי שאין לה.

משתמה המלאכה והחבילות הוכנו, נמסרה הודעה למשפחת החתן בדבר קביעת יום ההערכה. יומיים לפני יום ה״אשוגאר״, נשלחה ה״קונבידדירה״ להזמין את הידידים ובינתיים הוכנו לראווה כל שמלות הכלה; הלבנים העליונים והתחתונים, כשהם מסודרים על שולחנות או תלויים על חבלים מתוחים לכל רוחב החדר ואורכו, שהיה מקושט בפרחים ובעצי ירק. היתה זו תערוכה מרהיבת עין. אם היתה הכלה בת עשירים – רבו הרקמות בלבנים ובתלבושות שבהן התפארה. בשעה המיועדת נתמלא הבית אורחים ומחותנים, כשהחתן ישב בראש המסובים.

הערכת המוהר היתה מתחילה על־ידי המחותנים שמשני הצדדים יחד, עם המומחים שהוזמנו למטרה זו. שמלות ממדרגה ראשונה, אלו שתלבש הכלה בחופה ובשבעת ימי המשתה, נערכות בראש. אחרי המשא ומתן בין הצדדים, רושמים וכותבים את מחיר ההערכה. לאחריו בא הסוג השני של השמלות, אגב מיקוח המתנהל בין שני הצדדים. הללו ממעטים והללו מוסיפים, עד שמגיעים לעמק השווה, והלבלרים כותבים. לאחר־מכן בא הסוג השלישי, וגם בזה נימנים וגומרים ומוסיפים לרשימה.

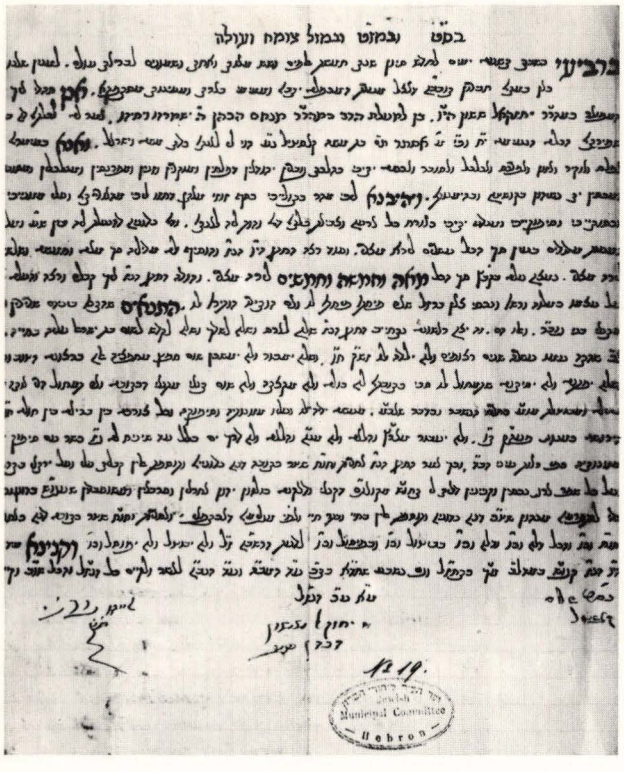
לאחר הערכת השמלות והבדים, באה מערכת חפצי־לוואי וכלי־בית, כגון: גרביים, נעליים, קבקבים, סנדלים, וכו׳ וכלי בית שונים, והלבלרים רושמים ומסכמים את הרשימה. לאחר הסיכום, קובעים את הסך הכולל של כתובת הכלה. הוא מורכב מסכום המוהר בתוספת חצי כפל; סכום הנדוניה (מדודים בעין), בתוספת כפל שלם. וסכום נוסף כ״כבוד המשפחה״. סכום ״תוספת המשפחה״ משמש לעיגול סכום הכתובה הכללי, כדי לסיימו בספרות של ״55״ – סגולה כנגד עין רעה.

לדוגמא:

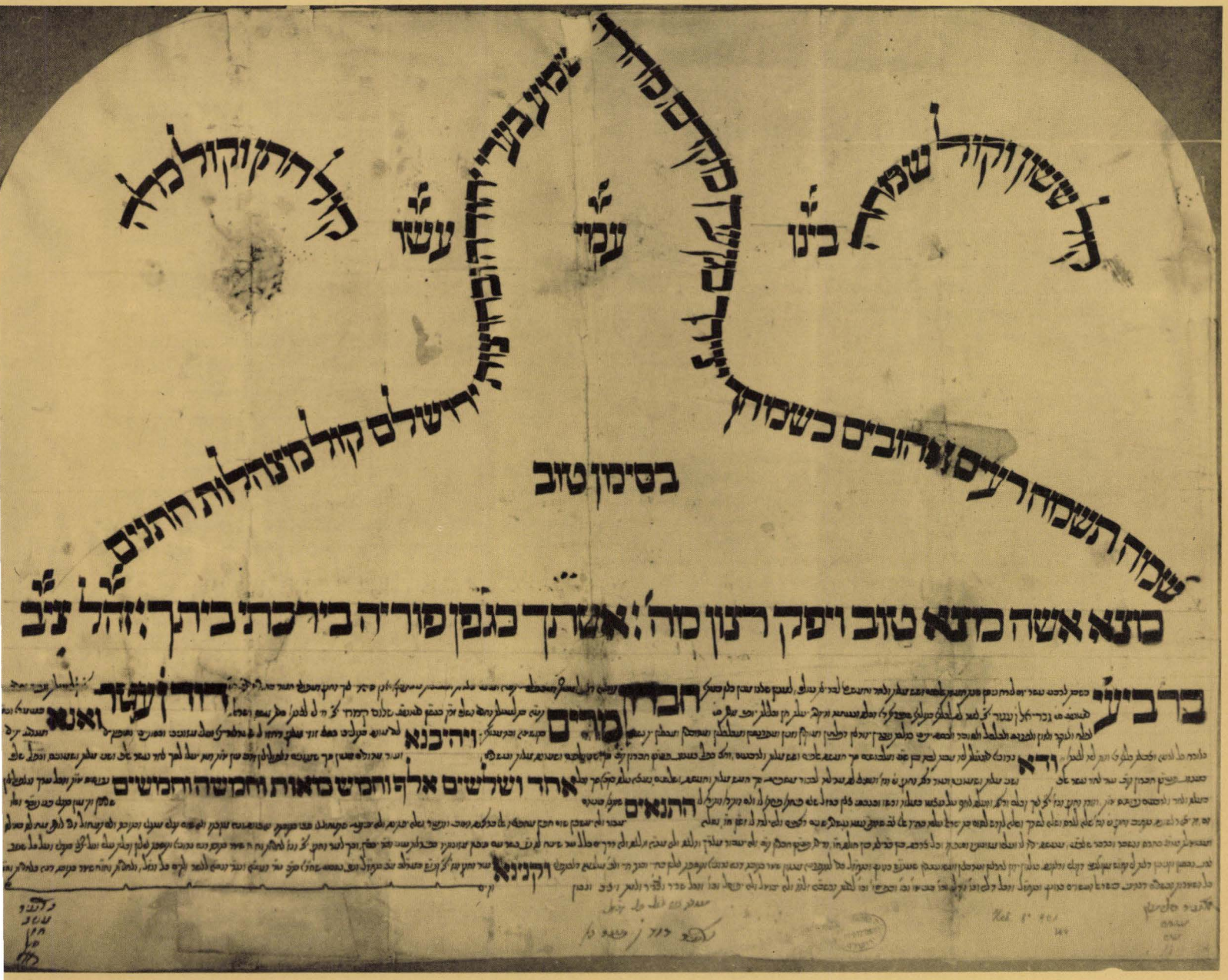
סכום המוהר	600.-	לי״מ
חצי כפל כנהוג	300.-	לי״מ
מדודים בעין, נדוניה	4,000.-	לי״מ
כפל שלם כנהוג	4,000.-	לי״מ
כבוד המשפחה	55.-	לי״מ
סה״כ מוהר, נדוניה, מדודים בעין, כפל, וכבוד המשפחה	8,955.-	לי״מ

(העדות האשכנזיות לא היו נוהגות להוסיף כפל, אולם בין עדות המזרח ותושבי הארץ הוותיקים היה מקובל נוהג זה, ועד היום הזה...).

פרשת התכשיטים לא נכללה ברשימה של המוהר, הם היוו פרק נפרד בפני עצמו לפי רוחב לבם ויכולתם של המחותנים, ואת אלה כל צד נותן לשני בתקופה שבין האירושין ובין החופה. לרוב היתה זוכה הכלה בצמידי־זהב צרים או רחבים, ממטבעות זהב שהותכו למטרה זו על־ידי צורף, בטבעות, בעגילים, בענקים

כתובה מאויירת משנת "חמשת אלפים ושש מאות ואחד וחמישים לבריאת העולם", תרנ"א (1891), ע"ש הכלה מרים בת שלום קמחי, בחתימת החתן דוד ן' עטר בן גבריאל עטר. סכום הכתובה: אחד ושלושים אלף וחמש מאות וחמישה וחמישים (31,555 פייסאס). העדים: הרב הראשי סלימאן מנחם מני ומשה חזן (בית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים)

למה נקראה חברון קרית "ארבע" ? — "אמר ר' יצחק: קרית ארבע זוגות: אדם וחוה, אברהם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב ולאה".

עירובין נ"ג, א'; סוטה י"ג, א'

של זהב או בפנינים, ואילו לחתן היו הורי הכלה נותנים שעון זהב עם שרשרת או טבעת עם אבן יקרה. ואם חלילה בוטל השידוך והנישואין לא התקיימו, היה כל צד מחזיר את התכשיטים לצד שכנגד.

בתחילת השבוע שקדם לשבוע שבו התקיימה החופה, נפתחה מערכת החגיגות בהכנת העוגות, התופינים, המגדנות, ה"פסטריאל" (עוגה מצופה סוכר) וכל מיני כעכים למיניהם, לסעודת השחרית, ליום ה"סיבה" (קיצור של "שבעה") וליתר שבעה ימי המשתה. הקרובות ביותר לבני הבית היו מתכננות את הכנת המזון לסעודות שתתקיימנה בזו אחר זו, לילה לילה, במשך שבעה ימי המשתה. יש שמכינים כבשים לשחיטה, תרנגולות ואף משקאות. ואילו הורי החתן מזמינים את להקת ה"טנידוריס" (המנגנים) לשבעת הימים מירושלים, הואיל ובחברון לא היו מנגנים מקצועיים. מובן מאליו שרק בחתונות של עשירים היו מובאים מנגנים.

הכלי העיקרי היה ה"עוד", מעין מנדולינה גדולה בעלת שבעה זוגות מיתרים. ה"קנון" – כלי רב־מיתרים על גבי לוח (יש קוראים לו "סנטור"), התוף (פנדירו), המורכב מעור מתוח על מסגרת שבה משולבים מצילתיים קטנים; "נקארה" – תופים קטנים בעלי עור מתוח מצד אחד, שעליהם מקישים במקלות כשהם מונחים על הרצפה; "טרבוקי" – תוף עשוי עור מתוח על תחתיתו של כד חרס, ועליו מתופפים באצבעות ומחזיקים אותו תחת בית השחי. כלי זה נפוץ ביותר גם בין המנגנים או המזמרים החובבים, ובאין מנגנים מקצועיים, היו משתמשות המזמרות בכלי זה באמנות רבה ובקצב.

כלים אלה הם בעיקרם מזרחיים, אולם המנגנים בעלי המקצוע שמבין היהודים היו משתפים גם את הכינור, הכלי האירופי היחיד, אשר היה מסגל עצמו לכל הניואנסים של השירה הערבית. בחתונות, כמו בכל הזדמנות של שמחה אחרת, היו המנגנים שרים מנגינות ערביות, שפה שהיתה מובנת לכולם. במקרים מיוחדים, ועל פי הזמנות מיוחדות בלבד, היו משמיעים שירים בשפת "לאדינו", וזאת בגלל מחסור ביצירות איספניוליות חדשות, ויצירות ערביות שהובאו ממצרים, מלבנון ומסוריה.

למחולות, שהיו תמיד של יחיד או יחידה, על־פי־רוב יחידה, היו משמיעים רק נגינות או מנגינות ערביות, ולפעמים גם תורכיות. דברי השירה, שהיו מלווים בצלילי מוסיקה של המנגנים, היו מעוררים את המחוללות לצאת בתנועות גוף, ותוך תנועות אלו היה עולה המתח של הרוקדת. זו מתחילה רוקעת ברגליה ומניעה את המסובים למחיאות־כפיים באותו קצב, שהיוו מעין ליווי למנגינות ולתנועות הגוף. עיקר המחול היה בקלות הרגליים, נענועי הבטן ותנועות החזה.

בניגוד לנוהג המקובל אצל האשכנזים, שהרוצה לרקוד חייב לשלם למנגנים ולהזמין ריקוד, קובעים אצל הספרדים ועדות המזרח זמן לריקודים בהפסקות שבין שירה לשירה. המסובים מזמינים את הנשים, הידועות כבקיאות בהילכות ריקוד, שתצאנה במחול והללו היו נענות רק לאחר הפצרות מרובות מצד משפחות המחותנים. נדיר מאד היה שאשה נשואה תצא במחול. המחוללות היו על־פי־רוב צעירות או כלות ארושות לפני כניסתן לחופה. הצלחתה של הרוקדת התבטאה במידה שהעלתה את המתח של המסובים בתנועותיה החינניות, ואלה היו מדביקים על מצחה ועל פניה מטבעות־זהב. וככל שרב מספר המטבעות שקשטו מצחה ולחייה, כן גדול היה חינה בעיני המסובים. יש שהרקדנית היתה מתייצבת לפני אחד המסובים ומבליטה תנועותיה מולו, ולא היתה זזה משם עד שהדביק אף הוא מטבע על פניה. את מטבעות הזהב הללו היתה הרוקדת מסירה עם סיום הריקוד ומוסרת אותן למנגנים שהיו ששים לקראתן, וככל שהרבתה הרוקדת להביא, כן גדלה שמחת המנגנים.

בהגיע השמחה לשיאה, יצאה הכלה במחול. החתן עצמו היה מקימה, כשהוא אוחז בה בשתי ידיו, והוא הראשון המטביע מטבע אחת או יותר, על מצחה, ואחריו החרו המחותנים והורי הכלה.

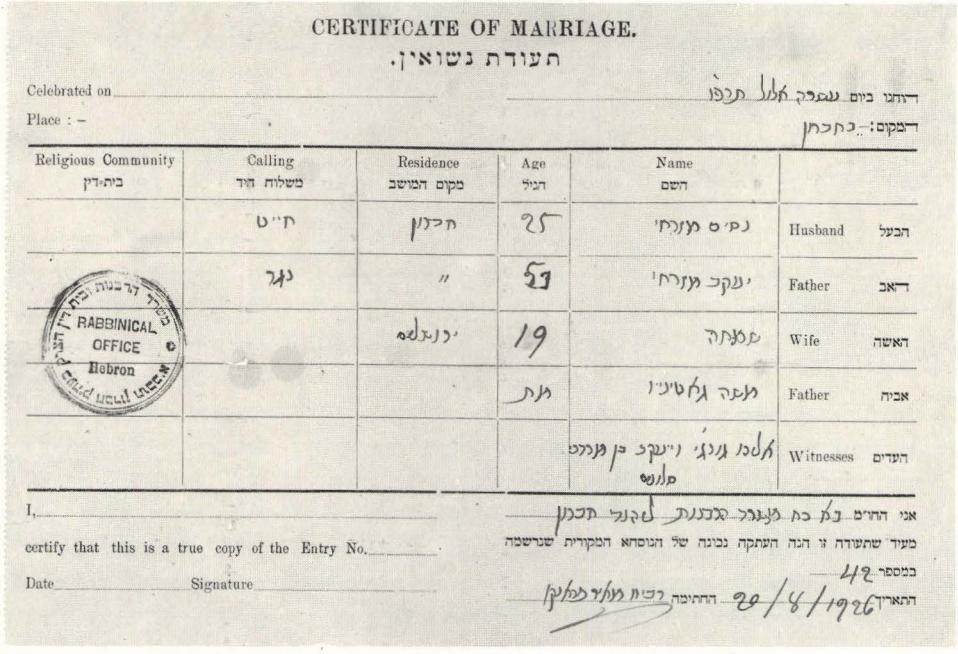
הלילה שלפני יום הטבילה, הלא הוא ליל "החינה" – משחה מצבע חום־בהיר שבה היו מקשטים את כפות ידי הכלה ואת בהונות רגליה. לשם כך היו מתאספות כל חברותיה של הכלה, ותוך שירה ואכילת מיני מתיקה, היו ממלאות את ידי הכלה מלוא החופן משחת הצבע והיו עוטפות את כף היד והרגל בתחבושת, הנשארת עד למחרת היום. בבוקר היתה מורידה הכלה את התחבושת, רוחצת ידיה ורגליה מן המשחה והצבע היה משאיר עקבותיו על ידיה ימים רבים. חברותיה הקרובות ביותר של הכלה היו צובעות אף הן את ידיהן ב"חינה".

למחרת היום, הוא יום החופה, גוברת השמחה. ה"טאלאמו" (אפריון) הוכן, אחד בבית ואחד בבית הכנסת או בחצר – מקום החופה. בינתיים שולחים המוזמנים לסעודת ליל־החופה ובני המשפחה והידידים לבית החתן "סבטיאס" (מזון לצורכי שבת – בשר כבשים או עופות ואורז) ו"בוצ'אס" (משקאות חריפים) מסודרים בתוך מגש נחושת מקושט בפרחים וסוכריות לרוב. המשלוחים היו מתקבלים בבית החתן ונערמים בחדר הטבחות והרקחות הטרודות בהכנת התבשילים. חברותיה של הכלה היו באות לביתה לקשטה, לצובעה ולכחלה בתמרוקים ולסדר תסרוקתה ותלבושתה.

למחרת יום החופה, הוא יום ה"סיבה" – סעודת פת שחרית. הקהל המוזמן היה מסב ליד שולחנות מקושטים בירק ובפרחים וערוכים במיטב המאכלים – מאכלי גבינה וחלב ודברי מתיקה שהוכנו מראש – ומבלים את היום בהילולא ושמחה. בקצה השולחן, מקום מושב החתן והכלה, היו מעמידים, בצלחת מקושטת, שתי עוגיות מסוכר, בדמות זוג־יונים – סמל לאהבה שתשרה בין הזוג הצעיר.

ימי משתה אלה, ביום ובלילה, נמשכים שבעה ימים ובהם היו משתתפים חליפות כל תושבי העיר. לא נשאר אדם ב"חצר" שלא שיתף עצמו בשמחת הכלולות. משך שבעת ימים אלה אסור היה לחתן ולכלה לצאת מחוץ לביתם מבלי ליווי. ברוב המקרים

העתק מתעודת נישואין שהוצאה בחברון בעשרה באלול, תרפ״ו (1926), לנסים בן־יעקב מזרחי מחברון ולשמחה בת משה גאטיניו מירושלים. העדים: אליהו גורג׳י ויעקב בן מרדכי סלונים. מאשר התעודה: הרב רבינו מאיר פראנקו (אוסף א׳ פרנקו)

CERTIFICATE OF MARRIAGE.

תעודת נשואין.

Celebrated on _____ נתחנו ביום עשרה לחדש תכפו

Place : – במקום: בחברון

Religious Community בית־דין	Calling משלוח היד	Residence מקום המושב	Age הגיל	Name השם	
	ת״ט	חברון	25	נסים מזרחי	Husband הבעל
	נגר	"	57	יעקב מזרחי	Father האב
		יהודה	19	שמחה	Wife האשה
			מת	משה גאטיניו	Father אביה
				אליהו גורג׳י, יעקב בן מרדכי סלונים	Witnesses העדים

RABBINICAL OFFICE Hebron

I, _____ אני החתום נא כה מעיד שהעתק שלפני תכון

certify that this is a true copy of the Entry No. _____ מעיד שהעתודה זו הנה העתקה נכונה של הנוסחא המקורית שברשימה במספר 42

Date _____ Signature _____ התאריך 29/8/1926 החתימה רבינו מאיר פראנקו

הקפידו, כי לאחר ליל הכלולות לא יבואו החתן והכלה במגע לפחות שלושה ימים, ומתוך זהירות מופרזת יש שלא היו נותנים לזוג לשכב ביחידות, אלא בנוכחות אם הכלה (מנהג זה היה מקובל גם בין העדות של ארצות ערב).

בשבת אשר בשבוע הכלולות גובר היה מחדש מתח השמחה במשפחה, ורבים היו המוזמנים לסעודה, אם לליל השבת ואם ליום המחרת. עיקר השמחה היתה הפעם בין כותלי בית הכנסת.

במוצאי שבת, לאחר תפילת ״מעריב״, היו המנגנים מכוונים את כליהם מסביב לשולחנות הערוכים במאכלים ובמשקאות. השמחה היתה נמשכת עד שעה מאוחרת בלילה, ואילו הכלה מחליפה שמלותיה בכל אחת ההופעות כך, שתוך שבעה ימי המשתה היא מחדשת את מיטב שמלותיה.

משתמו שבעת ימי השמחה וימי המשתה, מתחיל הזוג הצעיר בחיי היום־יום שלו.

מנשה מני

מנהגי אבלות

משנפטר יהודי בחברון לבית עולמו והיה נקבר בחלקת הקברים אשר ליהודים, היו חוזרים עם המלווים, שעפי״ר היו אלה כל בני העדה, ולפעמים כל בני הקהילה, לבית הנפטר, ועורכים ״סעודת הבראה״. והיתה ״הסעודה״ ביצים מגולגלות ללא מלח ולחם, גבינה מלוחה, צימוקים ו״כדאמס״ (חומצה קלוייה). והיו ממהרים לסיים את ״סעודת ההבראה״.

משהגיעה שעת ״מנחה״, היו מגישים לכלם קפה שחור עם ״ביסקוטיקוס״ (עוגיות קטנות ומלוחות) ומתפללים ״מנחה״. לאחר ״מנחה״ היו קוראים ״אדרות״ בקהל ולאחר־מכן ״צידוק הדין״. היתומים והקרובים האבלים, הגברים, היו אומרים ״קדיש״ וכל הקהל, שבינתיים גדל ומילא את הבית, התפלל תפילת ״מעריב״. והוא הדין כל בוקר, שבעה ימים, עם זריחת החמה.

בני המשפחה היו יושבים ״שבעה״ וקרוביהם – או באין להם קרובים, שכניהם – היו מכינים להם ארוחות טובות והיו מביאי הארוחות אוכלים יחד עם בני המשפחה האבלים כל ימי ״השבעה״.

האבלים ישבו בבגדיהם שלבשו בעת ההלוויה, והקריעה בבגדם, ולא היו מחליפים בגדיהם. והמדקדקים – היו לובשים אותם בגדים עם ״הקריעה״ שלושים יום. עד שהיה בא ידיד או קרוב ולוקח בכוח את האבל אל הספר לספר שערותיו וזקנו ולהחליף בגדיו. ולא היה קם האבל לעשות זאת בעצמו, עד שלא היה בא אליו קרובו או ידידו ו״מכריחו״ לעשות זאת.

ביום השביעי היו מניחים אבן סלעית גדולה על מקום הקבר ולא חוקקים עליה דבר, והיו מתכנסים בבית הקברות ומזכירין אזכרה. בעבור שלושים יום, היו מתקינים בבית הנפטר ארוחה־סעודה גדולה, ״תיקון כרת״, ובחצי הלילה היו מגישים קפה, תה ופירות והיו יושבים כל אותו הלילה ואוכלים עד זריחת החמה.

במלאת אחד־עשר חודשים ליום הפטירה, היו חוזרים ועושים ״תיקון כרת״ עם סעודה גדולה כל אותו הלילה, ומפסיקין לקרוא ״קדיש״ שלושה שבועות, כדי שלא ייחשב ישראל לרשע, כי כתוב: ״משפט רשעים בגהינום י״ב חדשים ...״.

למה נקראה חברון "קרית ארבע"? — "שהיא עולה בקרנסין (בחלקם) של ארבעה: בתחילה ליהודה, ואחר-כך לכלב, ואחר-כך לכוהנים, ואחר-כך ללויים".

ב"ר, נ"ח, ד'

אגדת יוטה

הימים היו ימי תחילת מרחשון, בעשור הראשון למאה הנוכחית, והנה הגיעה לביתנו קבוצה של כמניין מטיילים. בידיהם מקלותיהם ועל שכמם תרמיליהם ויעד סיורם היה לכפרים אשר מסביב לחברון. למחרתו, בעוד שוכני ה"קורטיז'" ישנים שנת ישרים, יצאנו לדרך. שלוות הלילה עוד שרתה בכל ואוזנינו קלטה מרחוק רק את הד הפסיעות המתדפקות על מרצפת האבנים והקול המזרז את היהודים לקום לתפילת שחרית. היו אלה פסיעותיו וקולו של אבי, חכם מאיר זכרונו לברכה, שנהג לזכות את הרבים במצווה זו. משראה אותנו, ברכנו בברכת "דרך צלחה", ליווה אותנו כברת־דרך והמשיך ב"מלאכתו".

צעדנו בסימטאות "החצר" המתפתלות ושרויות באפלה, עד שיצאנו לדרך העוברת והמתפתלת גם היא, בין משכנות הערבים. פסענו בדממה, עברנו ליד "בריכת השולטן" ופנינו דרומה, כשאנו מטפסים ועולים מעמק חברון במעלה ההרים העוטרים אותה.

ערפילי הבוקר זחלו לאטם וטיפסו עמנו עד שנמוגו. השמש טרם עלתה ומרחוק נראו רק ראשי המגדלים המתנשאים מעל מערת המכפלה, כשהם מבהיקים בלובנם באור הבוקע ועולה. עמדנו תחתינו. לאוזנינו הגיע סלסול ניגונו של ה"מואזין" הקורא לקהל המאמינים להשכים ולסגוד לבורא עולם.

לפנינו נגלה מחזה מרהיב: עמק רחב־ידיים השתרע למרגלותינו והוא מכותר רכסי־גבעות, אשר ביניהם מתפתלים ערוצי נחלים. עינינו נמשכו למרחקים עד שראינו, אי־שם באופק, רוכב על גבעה רמה הכפר יוטה והוא יושב לפתח מדבר יהודה.

צעדנו בשבילים הצרים לעבר הכפר. שיירת גמלים עמוסים פוסעת וחולפת מולנו. רוח המדבר הצוננת מייבשת את הזיעה, המבצבצת על פנינו ואנו ממשיכים והולכים ומשרכים עתה דרכנו במשעול צר שבין הגגים המטופחים. השמש העולה וקופחת על ראשינו, יוצקת עופרת ברגלינו ואנו מטפסים בשביל העולה אל הכפר.

נביחות כלבים וצווחות ילדים קדמונו בצהלה: "אל יאהוד! אל יאהוד!" עשן מתאבך ומיתמר מה"טבונים" (אותם תנורי העפר הטמונים באדמה) מעיק על הנשימה. נערות תמירות וקלות־רגל חולפות מולנו כשהן נושאות, כרבקה בימי אליעזר, כדי־מים גדולים על ראשיהן. והכדים – נטויים קמעה ואינם נעים ואינם זעים וטיפה אינה ניגרת מהם ומצעדן של הנערות טופף, מהיר וקל. חַמָּר זקן מחַמֵּר בבהמותיו העצלות במַלמד שבידו, כולו מאובק ואגלי־זיעה נוטפים מפניו, והוא מרכין ראשו לעומתנו ומברכנו ב"מרחבה" רחב. תרנו אחרי אילן מיצל לפוש ממהלכנו – ואין. עוד אנו מחפשים סביב וארבעה ערבים קרבים לקראתנו. קדמונו הערבים ב"מרחבה" וב"אהלן וסהלן" וענינו להם ב"סלאם עליכום", כמביעים לפניהם שמחתנו הרבה לבוא ולחסות בצל קורתם. אחד מן הארבעה, שהיה בעל תואר פנים של נכבד ומראהו כאיש מנהיג בעמו, שאל למטרת בואנו. הסיירים הרכינו ראשיהם בקידה קלה ואמרו "סלאם עליכום", כפי שלמדתים מבעוד מועד, כיוון שלא שמעו את השפה הערבית ואילו אנכי התחלתי מגלגל עמו ועם חבריו שיחה, שעד מהרה נתקשרה לשיחת־רעים. עוד אנו משיחין ומארחינו הובילונו ל"מאדאפה" (בית הכנסת האורחים בכפר הערבי). נערנו מעלינו את אבק הדרך, רחצנו פנינו וידינו במים צוננים, הסבנו על כרים רכים, ועשינו אוזנינו כאפרכסת.

המנהיג שבין הארבעה נעץ בי עיניו כל אותה שעה ומדד את מדי שלבשתי, מדי הצבא התורכי, ולא נח עד ששאל לטיבם של מדים אלה. סיפרתי לו כי מדים אלה הם כנגד שלושה חודשי שירותי בצבא התורכי, וכי עלו לי בחמישים לירות זהב תורכיות, ששילשלתי לאוצר השולטן, כופר שחרורי משלוש שנים תמימות בצבא הוד רוממותו. מסתבר, שהסברי זה הניח דעתם של מארחי, כי החלו שואלים לטיבם של שאר המטיילים אשר עמי, ובעוד יוסוף, המנהיג שבחבורה, שואל לשמות חברי, קרא בשמות חבריו: איברהים, מוסה ויעקוב. משראה יוסוף שאנו תמהים, חייך בהנאה רבה, חשף טורי שיניו התמימות והצחות, ואמר: "מדוע תתמהו לשמותינו, הלא מצאצאי ה'יאהוד' אנחנו?". וכשראה יוסוף שגדל תמהונינו, עמד וקרא לישיש אחד שעבר ליד ה"מאדאפה" והכניסו פנימה. הישיש עמד ופילבל לעברנו בעיניו הטרוטות כשהוא נשען על מקלו. קרב יוסוף אל הישיש, הניח כפו הכבדה על שכמו השמוטה של הזקן, ואמר: "יא סידנא חליל! (הוי אדוננו הידיד – כינוי לאברהם אבינו), סַפֵּר לאורחים הללו מה יודע אתה ברוב שנותיך על מוצאם של בני יוטה כפרנו". פילבל הישיש שנית בעיניו, הציץ בנו סביב סביב וחייך בפיו חסר השיניים. אחר הניח ידו הגרומה על חזו, כנשבע, וכשהוא מניע בראשו אמר: "לא איללה איל אללה (אין אלוה מבלעדי אלהים) ומוחמד ראסול אללה! (ומוחמד שליח האלהים). לפני הרבה הרבה שנים, ואולי אלף שנים ועוד, היו כל בני יוטה יהודים, עובדי אדמה, חורשים במחרשה וזורעים ונוטעים וקוצרים מן היבול אשר ברכו אללה. ויהיו היהודים הללו חזקים וישלטו בכל ההרים אשר מסביב, ועד לים המלוח היה שלטונם ולא יכלו להם. ויבואו ימים חדשים ואללה שלח את חרב האיסלם בארץ. ותאכלנה המלחמות רבים ותשתינה החרבות דם רב. ויהי כי הגיעה הרעה אל בני יוטה ויצר להם מאד, כי לא רצו לנטוש אדמת אבותם אשר עבדוה באמונה שנים על שנים, ויקומו כאיש אחד וישבעו בסֵיף האיסלם ויגידו 'לא איללה איל אללה ומוחמד ראסול אללה' ויהיו 'מאמינים' מן היום ההוא והלאה עד היום הזה".

סיים הישיש סיפורו, הניד בראשו וליקק שפתיו המצומקות והמבוקעות בלשונו, הציץ בנו הצצה ארוכה, הפנה גבו הכפוף ויצא לאטו כשמקלו מנקש לפניו. המטיילים היו יושבים סביב ומחשים ואנכי חוזר באוזנם בלחש, בעברית, אחר סיפורו של הישיש. משסיימתי, הציץ בנו יוסוף בעיניים מושפלות, כי ראה כמה נדהמים והמומים היינו כולנו.

ספלוני קפה שחור וריחני העירונו ממחשבותינו וחזרה ונתקשרה שיחת הרעים שבין מארחינו לביני, כשאני מתרגם להולכים עמי משפט אחר משפט. משראה יוסוף כי "שבה אלינו רוחנו" מתדהמתנו, החל לגלגל לעצמו טבק אל תוך פיסת הנייר הדק וגילגל והמשיך לספר:

"ולא רק ביוטה ישבו היהודים בימים ההם. גם בכפרים אשר מסביב. יהודים רבים וטובים, אשר ידעו לאהוב את האדמה הטובה הזאת וחיו כל השנים בטוב. ויהי כי באו מאמיני אללה בסיף אשר בידם, לא רצו בני הכפרים האחרים להיות מאמינים כבני יוטה, ויהי גורלם רע ומר מאד, ויקחו אותם בשבי ויגלו אותם אל ארץ רחוקה ולא נותר אחריהם דבר. רק הרוח אשר בוואדי, בלילות הגשם הסוחף, ידע לספר כי היו בכפרים יהודים ואינם".

הוציא יוסוף מתוך אבנטו אבן צור, קירב אליה פתיל־פשתן, היכה באבן אחרת על הצור ועשן כחלחל החל מיתמר מן הפתיל. קרב את הפתיל לסיגריה המגולגלת שבפיו ושאף ושאף, כשהוא פולט ענני־עשן ועיניו מביטות בנו ובוחנות. שלושת רעיו היו יושבים לידו, מחשים ומסתכלים ביוסוף, בעשן סיגריתו ובנו. שאף יוסוף שאיפה עמוקה של עשן ואמר:

"האדה הוא (זה הוא), אילו קיבלו על עצמם אז, בימים ההם, כל ה'יאהוד' להיות מאמינים, וואללה (באלהים), היו היום רק יהודים מאמינים באל־ח'ליל (בחברון) ובאיל־קודס (בירושלים) ובכל פלשטין (ארץ־ישראל)".

נענעתי בראשי לעברו והוספתי בעברית לחברי, כי יניעו אף הם בראשם לעבר יוסוף ... שמעו המטיילים אשר עמי ועשו כדברי. משראה יוסוף כי טוב, קם על רגליו ואמר להזמינו לסעוד בצל קורתו. הודיתי לו על טוב חסדו, כשאני מבטיח וחוזר כי עוד נשוב אליו כעת חיה.

יחזקאל אבישר

חברון הנאהבה

משפחתי ירושלמית היא מזה שלוש־מאות שנה בקירוב אולם אמי ילידת חברון היתה. בילדותי סחה לי דברים הרבה על חברון, על מערת המכפלה, על האבות, האימות, על קברי צדיקים אחרים, על הרי חברון ועמקיה, על כרמיה ופירותיה ועל האוויר. האוויר של חברון – אמרה ברגש ובדגש – קל הוא, בשום, ריחני, מין ריח אוויר לה, שאין דוגמתו בשום עיר שבעולם. ייתכן – אמרה – שאותו ריח דק, מופלא, ממעמקי מערת המכפלה בוקע, ועולה ומתפשט בחללה של העיר, שהרי שם, ינוחו על משכבותם במערת המכפלה, האבות והאימות, שהיו בושמו של עולם, צדיקים עמודי עולם, בחירי מין האדם, אהובי הבורא, ישתבח. וחברון – אמרה לי פעמים הרבה – מעלתה הראשונה בקדושה: ירושלים – "הטרקלין" של ארץ־ישראל, צפת – "הפרוזדור", חברון – "הישיבה" וטבריה – "המטבח".

"וחברון – אמרה לי עוד – עם שהיא עיר, לא גדולה ככל הערים, היא בכל זאת שונה מכל עיר ועיר. תאמר: יפה היא מכל עיר? – לא, יש ערים הרבה יפות ממנה; אסכנדריה (של מצרים) למשל, שידעתיה מזמן שאבא היה רב בה – ואני הייתי אז נערה גדולה – היא עיר יפה מאד; ואפשר ירושלים יפה מחברון, אבל, כמו אצל אשה, לא היופי חשוב אלא החן, הקסם, גם חברון כך: מין חן של עיר לה, מין קסם של עיר, עד שאתה מרגיש חמימות, כעין דגדוג בקרבך, למראה בתיה, רחובותיה, סימטותיה וקמרונותיה, וכל שכן שלבך יתרחב בך למראה הרי חברון הגבוהים הסמוכים לה, שדותיה, כרמיה ועמקיה".

ימים רבים נשאתי את נפשי לנסוע חברונה, כפי שנוסעים במרכבה, כדי לחזות בעיני את חברון ממש. אבל לא אסתייעא מלתא; מסתבר, שאבא, שלא היה גביר גדול, לא עלתה על דעתו להוציא ממון רב בשביל נסיעה במרכבה.

ידעתי מאד: אמא חכמה גדולה היא. כל שאשאל אותה דבר לא רק על חברון, אלא על כל מיני עניינים – מיד תשיב אמריה לי לאטה ותניח דעתי. המוקשה יהיה מובן והתמוה – פשוט. זכורני מה ששאלתיה ביום תשעה באב, לפנות ערב, כשישבה על מפתן הבית. בן שמונה הייתי אז – השנה הראשונה שגמרתי אומר לצום, אבל אלצוני לאכול משהו שעה לפני הצהרים. קרבתי אליה וישבתי סמוך לה, מחריש. התבוננה אלי ושאלתני: "מה לך? הרעב מציק לך? בעוד שעה וחצי ייתם הצום השני שלך; אשריך, שאתה צם שני צומות ביום אחד, צום אחד גדול בן שש־עשרה שעות, כי אכלת היום בשעה חמש (אחת עשרה לפי שעון אירופי) והשני – בן שמונה שעות.

– לא, לא – אמרתי – איני רעב כל כך ... רק אני לא אבין ... לא אדע.

– מה לא תבין?

– הנה: אמש, אחר תפילת ערבית, כשכבו הנרות והיה חושך גמור בכל בית הכנסת, דרש החזן, הדוד יוסף, ומנה מספר שנות הגלות, בכה ואמר, שאנו שרויים בגלות מרה זו יותר מאלף והרבה הרבה שנים ... ואני איני מבין.

– מה לא תבין? אמת ונכון ... בעוונות הרבים, אנו שקועים בגלות חשוכה זו אלף ושמונה־מאות שנה ויותר ...

– זה אני מבין ... ואני מבין מה הסיבה לגלות הארוכה, הסיבה היא, כמו שאנו אומרים ב"מוסף": מפני חטאינו גלינו מארצנו, ועדיין לא חזרו כל היהודים בתשובה ... עוד יש יהודים חוטאים ...

– נכון, ובכן הרי אתה מבין.

– אבל, לא זה שאיני מבין ... אלא דבר אחר ...

– מהו הדבר?

– הנה ... אם לעולם לא יהיו כל היהודים טובים – לעולם נשאר בגלות? היאך? היאך?

– לא, בני, אל תדמה כזאת ... ייתכן שהקב"ה יתמלא רחמים עלינו ולא יקפיד עם כל היהודים – וישלח לנו את מלך המשיח ...

– ומה נעשה כדי שיתמלא רחמים עלינו?

– עלינו להתפלל, נעורר רחמי הצדיקים שיהיו מליצים עלינו לפני הקדוש ברוך הוא, נתפלל אצל האבות בחברון. הלא כשנגזרה עלינו גלות בבל עמדה רחל אמנו כלביאה לפני כסא הכבוד, כמו שדרש הדוד יוסף אמש, שנאמר: "קול ברמה נשמע, רחל מבכה על בניה מאנה להנחם" ... עד שניחמה הקב"ה ואמר לה: "מנעי קולך מבכי ... ושבו בנים לגבולם" ... גם עתה עלינו להשתטח על קברי הצדיקים – בפרט ובייחוד במערת המכפלה – עד שייכמרו רחמי האבות והאימות עלינו. אבל – אמרתי בצער – אני לא מבין "איך זה" עם קברות הצדיקים? גם עם האבות, למשל? אם הם – האבות, מתים שם בקברים במערת המכפלה – איך יוכלו לשמוע ולהקשיב לתפילותינו ולבקשותינו? ואם הם חיים – איך הם קבורים חיים שם? זהו שאיני מבין ...

בינתיים ירד היום. אמא נאלצה לקום לסידור ענייני הבית ואמרה לי: אחר הפסקת התענית הזכירני ונשיח שוב.

לאחר הפסקת התענית לא עצרתי כוח להמתין לאמא עד שגמרה עבודותיה. חבלי־שינה אחזוני ונרדמתי באשר ישבתי. אולם למחרת היום, לפנות ערב, משישבה אמא כדרכה במקום מושבה וכבר היתה רוח "נחמו" מרחפת בבית, ישבתי על ידה וחזרתי על שאלתי, היאך הצדיקים "מתים־חיים"?

פתחה אמא ואמרה בזה הלשון כמעט: "דע, בני, הצדיקים מתים בשעתם בשביל העולם הזה, אבל לעצמם חיים הם חיי נצח. בו ברגע שקוברים את הצדיקים – נשמתם עולה לגן־עדן ושם מקום מנוחתם וגופם נשאר בקברם שלם וטהור כמות שהוא, לפיכך קדושים כל־כך קברות הצדיקים. ובשעת רצון יכולים הם לשוב ולהתגלות כמו שהיו בחייהם. ואמנם קרה יקרה, לעתים רחוקות אמנם, שאף האבות בחברון נגלו לבעלי זכות גדולה, לצדיקים טהורים המזהירים כזוהר הרקיע.

– האמנם? נגלה נגלו? האבות בעצמם? למי? מתי?

– לסבא שלך, לאבא שלי. אתה לא הכרתו, הוא היה צדיק גדול, מופלא מאד. מימי נעוריו ניכר כנער נפלא בלימודיו, בהליכותיו ובמעשיו. שמע ואשיח לך הקורות כאשר היו:

"סבי, אבי אבא שלי, היה אחד החכמים (הרבנים) הנודעים בחברון. הוא יצא בשליחות לארצות רחוקות, כשבנו יעקב, הוא אבא שלי, היה כבן שלוש. ואולם מאז יצא מחברון – פסה כל ידיעה ממנו, שנה אחר שנה עברה – עשר שנים – ובני ביתו לא ידעו דבר ממנו, אבדו עקבותיו מכל וכל. הילד יעקב גדל והיה לנער בן שתים־עשרה; עוד שנה ויהי לבר־מצווה – ואביו איננו ואין יודע אם חי הוא אם מת. ואמו, אף־על־פי שכל הימים שבעה שמחה ונחת מבנה, כי היה הנער עילוי, למדן מובהק, בקי וחריף וגם טהור־לב ונעים הליכות – בכל זאת – או דווקא על כל זאת – בקרוב ימי הנער לגיל 'בר־מצווה', לא פסקה הדמעה מעין האם, על כי לא זכה האב לראות את בנו, יחידו זה, בהודו והדרו בהגיעו לגיל בר־מצווה. ומשראה הבן את אמו בצערה וביגונה כל הימים, התעצב גם הוא אל לבו והיה מעתיר תפילה מיוחדה כל אותם הימים, בהישארו לבדו בבית הכנסת אחר תפילת שחרית, כי יאיר ה' פניו אליו ויגלה התעלומה מעל המשפחה, למען ידע מה גורל מונה לאביו ומה עליו, על הבן, להתפלל: היתפלל כיתום לנשמת אביו, או יתפלל לגאולתו ולהחזרתו אל ביתו.

ויהי היום – אחד מימות הקיץ החמים והנאים בסיימו את תפילת שחרית ו'חוק לישראל', וסדר יום של תהלים ותפילתו המיוחדה – ובבית הכנסת אין כל איש, קם הנער לקפל טליתו ואז – נשא עיניו אל ההיכל (ארון הקודש) והנה שם שלושה זקנים, לבושים מלבושים צחורים הדורים, ניצבים דוממים כמצפים או מחפשים מה. ומאשר דימה בעצמו – לפי מראיתם ומלבושם – שאין הם בני העיר, אלא אולי אורחים שעלו לרגל לחברון, קרב אליהם וברכם לשלום. ענו לו שלום וברכה ואחד הזקנים אמר: 'דע, בני, אשר אנשי בשורה אנחנו. נודע לנו כי מחר, כעת חיה, ישוב אביך לביתו, הודה לה' כי טוב כי לעולם חסדו'.

נרעש ונדהם הנער וכמעט נפל על ברכיו, אך התאושש ואמר: 'ארוצה נא ואבשר לאמי, הנה היא למעלה, בביתנו הסמוך לבית הכנסת'. ויאמרו לו: 'לך לשלום'.

נרגש ונחפז הבהיל הנער את אמו ובאה עמו לבית הכנסת, אפס, לא נראה איש ולא צל איש בבית הכנסת. השתומם הנער וקרא: 'הן פה ניצבו, עיני ראו, לאוזני דברו'. ואנשים, שנמצאו בשעת הבוקר ליד בית הכנסת, אמרו: לא היה בזה איש, ולא עבר בזה איש, לא זקן ולא נער ... והאם ידעה כי האבות נגלו לנער – ותגל ותשמח עד מאד.

ולמחרת היום בבוקר, עברו ברחוב היהודים שני סבלים נושאים משה כבד על גבם, וישאלו: 'איפה בית חכם שלמה תורג'מאן' (זה שם אבי אבי) והראו להם, ואחריהם רכב על חמור גדול חכם שלמה תורג'מאן.

ויהי בהיוודע הדברים ברבים ותהום כל 'החצר' (רחוב היהודים) משמחה, ולב איש ואיש נרגש ונפעם מדבר גילוי האבות לנער המופלא"...

כזאת וכזאת סחה לי אמי בכל עת מצוא על סגולותיה ועל קורותיה של חברון.

בהגיעי לגיל נעורי הורשיתי בפעם הראשונה לנסוע חברונה לבדי. ביום ראשון לחול המועד סוכות נסעתי ושהיתי שם עד אחרי החג. ועד היום – אחר ששים שנה ומעלה – עוד רשומים בחובי טעמם וריחם של אותם הימים הטובים, הקלים והנעימים שבחברון הנאהבה ולא אדע נכונה, אם ימי חול המועד הם שמזגו בושם מיוחד שלהם בלבי, טובם של חברים חדשים מגילי, הם שנסכו עלי מבושם הגיל (תרתי משמע) שלהם, או שסיפורי אמא על חברון מימי ילדותי הם הם שליוונו כל אותם הימים בסימטאות חברון, בשדותיה ובכרמיה.

אם כה ואם כה – צפה נצפה לימים יבואו אשר נשוב להלך ולהתבשם באווירא של חברון הנאהבה.

יהודה בורלא

חיפה, תשכ"ה

למה נקראה חברון "קרית ארבע" ? — "על שם שהיתה לארבעה בעלים".
מדרש אגדה, ב"ר, נ"ה

בית אבי

בית אבי חכם רבנו יונה צרפתי, היה מורשה מסבי, ובצוואתו אסר את מכירתו. הבית היה בנוי בצלע־הר והוא בן שלוש קומות. חזיתו היתה ברחוב בית הכנסת, אשר אליו נכנסו דרך "השער החדש". מאחוריו נמצאה חצר, שפנתה אל השדה ולה גדר אבנים, ומאחורי החצר, במרחק מה בשדה, נמצא בית העלמין הערבי והקישלה התורכית.

בהיותי כבת עשר לערך (בשנת תרס"ז) בא ערבי ונשבע שבחצרנו עמד פעם מסגד, "ג'מעה". אסף ערבים אשר נתנו ידם לבניין, ותוך חודש אחד הקימו מסגד. ביום שגמרו את תקרת המסגד, ערכו חגיגה גדולה ובה השתתפו כל ערביי חברון, הביאו חומרי בניין, אוכל ומתנות, והשמחה היתה גדולה.

מפני הנוהג האוסר על כופרים להשקיף על מסגד או מקום קדוש, סתמו את חלונות הקומה הראשונה שבביתנו ואת דלת החצר, והבית החשיך, כאילו "התעוור". פנינו בדין למשפט התורכי ומשפטנו עבר את כל השלבים והגיע גם לקושטא. הדבר עלה לנו כסף רב, אך לא זכינו. משפט זה דיכא את אבי מאד.

את המרתף הגדול, בעל הקימורים (כעשרה על עשרים מטרים) השכרנו לרועה כבשים ערבי, שהיו לו כמאה ראש. הצאן נכנס דרך הפתח הצפוני. הוא שילם לנו שכר שנתי של לירה אחת, והיה מביא לנו מפעם לפעם מתנות גבינה, חלב ולבנייה.

מעל המרתף קומה א' ובה שני חדרים, אחד מול השני, ואולם מפריד ביניהם. קומה זו שימשה מחסנים ומזווה לזיתים, שמן וכו'. לקומה ב' היתה דלת כניסה מיוחדת וממנה עלו כעשרים וחמש מדרגות. במחצית הדרך היה מחסן הפחמים, אשר בראשית הקיץ מילאנו אותו וסיפק פחמים לכל השנה. המדרגות עלו לגג שמעל לשני החדרים של קומה ב', ומשם היה המרחק לבית הכנסת קטן, רק הרחוב הבדיל בינינו ואפשר היה לראות ולשמוע כל הנעשה בבית הכנסת.

מסביב, היו חדרים שהשכרנו לאורוות ומחסן פחמים. במחסן פחמים זה החזיק יהודי אמיד מקושטא, רבי יוסף סלטי, אשר היתה לו קרן, ומריבית כספו חילק מדי שנה, בערב חנוכה, פחמים ושמן־זית לכל העניים – לכל משפחה לפי מספר הנפשות שלה. לגג הקטן, אשר פנה לכיוון בית הכנסת, היו קירות ובחג הסוכות נהגנו לכסותו בסכך ולקשטו בפרוכת, והיתה זו סוכתנו מדי שנה בשנה.

מצד שמאל עלו מדרגות ולהן היה שער ברזל גדול, אשר בלילה סגרוהו על שני בריחים גדולים, ומבחוץ היתה "יד" יצוקה מברזל. כל שבא לבקר במשך היום, היה דופק ב"יד" והיו באים לפתוח לו. משער זה נכנסו ל"ליוואן", האולם המרכזי, שגודלו כארבעה על ארבעה מטר. מליוואן זה היו שני פתחים, זה מול זה, שהובילו לחדרים גדולים. לאחד היו מדרגות יורדות למטבח נפרד, והיתה גם אפשרות לרדת משם לחצר. כל החדרים היו גבוהים ומקומרים. בחדר שמטבחו היה ב"ליוואן", היתה "מוסנדרה", עלייה, כקומה שנייה בתוך החדר. רצפתה מקרשים ולה חלון, וסולם־עץ לעלות בו. כאשר באו אורחים, היו נוהגים להשכיב את הילדים ב"מוסנדרה" על גבי מזרנים. בבתים אחרים היו נוהגים להשכיב על המוסנדרה את היולדת וחגיגת ברית המילה היתה בחדר שמתחתיה. לילה לפני הברית נהגו להביא קערות־נחושת עם נרות, כדי לגרש את "עין הרע" ...

כחמש מדרגות מעל הליוואן היתה דירתנו, ולה פרוזדור קטן שבו נהגו לרחוץ כלים, ובו כניסה לשני חדרי הדירה. מהחדר הקטן היו מדרגות לגג הגדול. החדר הקטן היה עטור סביבו "בנקוס", ספות קטנות, ושימש לנו גם כחדר אוכל. סביב החדר עמדו איצטבאות מלאות ספרים, ספרי הקודש של אבי: גמרא, משניות, פירושים, כתבי־יד, וכו'. באמצע החדר היתה מנורת נחושת גדולה, שדלקה בנפט, וסוכך זכוכית לבן וסביבו חרוזים צבעוניים. מחדר זה היתה מרפסת שפנתה אל המסגד. לחדר הגדול, ששימש בלילה לשינה וביום "סלון" לקבלת אורחים, היתה גם מרפסת ועליה עציצי פרחים. חלונות רבים, גבוהים ומעוגלים, היו קבועים בו. שני חלונות היו מצורפים כלוחות הברית ופנו לצד מזרח. מהם נשקף בית הכנסת הקטן של הרב סלימן מני. על הרצפה היה פרוש שטיח חוג'רה כפול וגדול, בפסים אדומים, ירוקים ושחורים. בארבע קצותיו היו ה"שקולס", בד לבן, עם "טנדלה" – תחרה, רקמת ידה של אמי. גם "קומודה", שידה, עם מגירות עטורות פרחים ולוח שיש לבן מעליהם, עמדה בחדר ומעליה ראי גדול במסגרת זהב. המיטה היחידה שבמורד החדר, היתה בעלת ארבעה מוטות זהב ועליהם, כחופה, היתה פרושה כילה.

משני החלונות שפנו לצד דרום, נשקפו הקישלה, בית הקברות, המסגד, וחלק גדול של העיר המוסלמית, וכן הדרך המובילה מהעיר המוסלמית למערת המכפלה. ביום ו', כשנהגו להוליך את הילדים המוסלמים לרחצה ולברית מילה – על סוסים ברוב שמחה ותופים ומחולות – היינו עולים לגג לראות את ה"טהרדוס" וכן את החתנים שהובילום מבית המרחץ אל החופה בקול ששון ושמחה.

לפעמים היינו מוזמנים לחתונות אצל שכנינו הערביים. החתונה המוסלמית ארכה שמונה ימים. מדי לילה הזמינו שכונה, "חארה", אחרת, ל"סהרה" – מסיבה. הגברים ישבו בחוץ, על שטיחים מסביב לפנסי הנפט ונרגילות בפיהם, והנשים רקדו בבית. אחד היה מבשל קפה, ללא הפסק והקהל היה שותה ושותה. ה"סהרה" נמשכה עד לפנות בוקר; העשירים נהגו להביא "ג'ינג'יות" (רקדניות וזמרות) מביירות או ממצרים, אשר שרו, ניגנו ורקדו ריקודי בטן. משהיו מניחות ראשן על כתף אחד הגברים, היה זה שם להן מטבע בפיהן או מדביקו על מצחן. "ג'ינג'יות" אלו חולקו בין הגברים והנשים ב"סהרה", ומי שידו לא השיגה להזמין "ג'ינגי'יה" מן החוץ, היה מזמין לפחות מנגן, "רבאבי", שניגן בחליל ושהיה מלווה בסיפורי קוראן, והיו רוקדים לנגינתו עד שלפנות בוקר החלו מרקדים "דבקה".

מ י מ י ן: חצר בחברון העתיקה (מתוך הספר ׳פלשתינא׳ לק׳ גרובר, ברלין־צירוך 1925; אוסף מ׳ מגידון)
ל מ ט ה: מאגר־מים בין בתי העיר העתיקה בחברון; תצלום משנת 1916 (הארכיון הציוני המרכזי)

בקיר שבחדר הג׳מעה היה אמבר לשמור בו את החיטה. לרוחבו היו קרשים ואבא ידע כי מידת גובה של קרש אחד היא עשרה פחי חיטה. פעם בשנה היו ממלאים את האמבר בחיטה. קודם לכן היו מביאים ערבייה לנפות ולנקות את החיטה, וכולנו היינו יושבים סביבה ומנקים. מפעם לפעם היו שולחים פחים אחדים לטחנה והיינו מחזירים משם קמח־סולת לעשות "קוסקוסו", קמח לבן לחלות, וקמח שחור, "מורינו", לימי החול. התנור היה ציבורי ואליו היינו שולחים לאפייה. אופה התנור הציבורי – שלום תורג׳מאן, אב לעשרה ילדים ובעל לאשה מוכרת חלב, היה ידוע, בימים שלא אפה, כרקדן עם נרגילה על ראשו. הוא היה מאיר בלפיד לזוגות הצעירים בדרך לבית המרחץ, וביום החתונה היה זורק על החתן והכלה סוכריות, פרחים ובושם.

במחסן עמדו חביות־יין, שאבא היה עושה אותו בעצמו, ובכדים של חרס עמדה גבינה לכל השנה, שרוייה במי־מלח, וכן זיתים בשמן־זית, שמן שומשומין, צימוקים, תאנים מיובשות ובוטנים ירוקים קטנים.

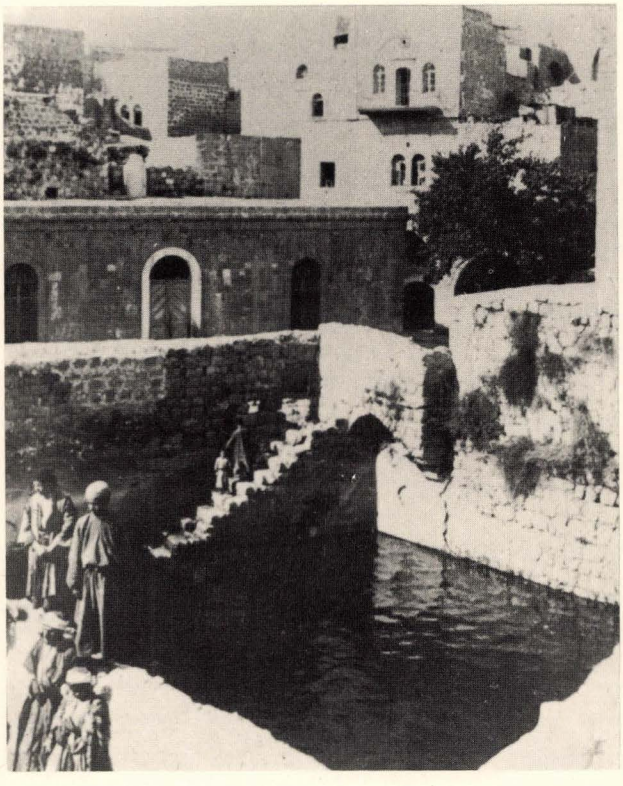
לאבא היו הרבה אחים ואחיות, אך כולם מתו ממחלות שונות, לבד מאחות אחת. רופאים רבים לא היו והמעטים שהיו לא ידעו לטפל בחולים. גם צער גידול בנים היה להורי. כל ילד שהגיע לגיל שנתיים־שלוש היה חולה וכעבור זמן קצר היה מת. חמישה בנים ושלוש בנות היו, וכיוון שפחדו שמא יקרה גם לי אסון, הוציאוני מיד בהיוולדי מרשותם, "ומכרו" אותי לאיש שלא מת במשפחתו אף ילד ונדרו נדר, כי שבע שנים אלבש רק בגדים של צדקה. כל אחד היה מביא לי בגדים וקראו לי בשם "מרקדה", מכורה.

אמא היתה ממשפחה אמידה וענפה שבאה מבוכרה. אביה, ישראל חפץ, היה מוותיקי ירושלים ושותף של נסים אלישר. היה להם בית גדול בשכונת הבוכרים, עם גינה וגנן ומשרתים ונער ערבי וחמור לבן ושמו "עבד". לעתים קרובות היינו נוסעים לבלות אצלם בירושלים ונשארים שם שבועות וחודשים. בשבועות ובל"ג בעומר היינו באים להשתטח על קבר שמעון הצדיק. באסרו־חג של פסח היו כולם יוצאים קבוצות קבוצות למעין הקשקלי, שבו מי השתייה הטובים ביותר בחברון, ולוקחים עמם מאכלים. ליד הקשקלי היו צומחים ירקות והיינו קונים מהערבים ירקות, חסה, שום ובצל, עושים סלט ויושבים ומבלים שם כל היום, כשאנו שרים ומנגנים בכלי זמר וטרבוקי.

בחודש אלול היינו יוצאים לכרמים. בנאי עבד אצלנו, ושמו אבו־עומר, והיו הוא ובנו עומר באים להזמין אותנו לביתם ואנחנו היינו מביאים אורחים נוספים ונשארים בביתו משבוע עד עשרה ימים. בלילה היינו ישנים בחדר מיוחד, כמובן על הרצפה, והיו מכינים לנו אוכל כשר – אצל האופה תורג׳מאן היו קונים אורז עם בשר "חדרי" והיו מגישים לנו ענבים, תאנים, אגוזים ורימונים כאוות נפשנו.

ליהודים לא היו בארות מים בחצרותיהם והיו קונים מימיהם מידי שואבי המים הערביים שהביאום בנאדות על הגב. למוכר המים קראו "סקא". בימי חג מוסלמיים, היו היהודים נשארים ללא מים. את מי השתייה היו מביאים ממעין הקשקלי או מ"ביר יעקוב", ואת מי הרחצה והכביסה נהגו להביא מה"בירכה". שתי בריכות היו: בריכת הסולטאן והבריכה הקטנה. בסוף הקיץ היו המים ירוקים ומעלים צחנה ואסור היה ל"סקא" שהביא מי שתייה למלא את הנאד שלו במי הבריכות, ובמיוחד במימי בריכת "אל־סולטאן", ששם נהגו השבאב הערביים להתרחץ ולשתות. בעבור נאד של מי־רחצה שלמו "קבק", ובעבור נאד מי־שתייה – שני "מטליק", כי המרחק שממנו הובאו המים היה גדול ביותר. את המים נהגו לסנן במסננת מכוסה בבד "מנסורי".

משראה אבי בסבל היהודים, שהיו נשארים לא פעם ללא מים, החליט לבנות באר גדולה שתספק מים לכל היהודים. שאלה אמי: "ומנין תקח הכסף?" ענה אבי: "יש להתחיל והכסף יימצא". קרא אבי למעלם־אל־בנאי "אבו עומר" ולבנו, והם תכננו את הבור בחצר בית הכנסת "אברהם אבינו". לאבי היה סכום מסויים בקופה והוא קרא לפועלים ערביים שיתחילו לחצוב. בבית הכנסת תלה מודעה: "בעזרת השם, התחלנו לחצוב בור גדול למים, שיספיק לכל השנה לעדה היהודית, ולא נהיה תלויים יותר בסקאים הערבים, כל אחד ינדב כפי יכולתו, מי בכסף, מי בחומרים ומי בעבודה!" ביום הראשון לעבודת הבור היתה התלהבות גדולה, זרם כסף ובאו מתנדבים רבים לעבודה. אחר

מספר שבועות אזל הכסף והבור הגיע רק עד ארבעה־חמישה מטרים (התוכנית היתה להגיע ל12 מטר לעומק ולרוחב). משבאו תיירים לחברון, הביאם אבי לבור והסביר מטרתו. כל אחד נתן כפי נדבת לבו. גם בכל שמחה וחתונה היה אבי מזכיר את הבור ותמיד נדבו ביד רחבה. משנגמרה החציבה והגיעו לטיח, כל שהיה לו יום פנוי בא לעזור, ומשנגמרה פרשת הבור, אשר נסתיימה באותה שנה לפני עונת הגשמים, התחילה בעית הצינורות. מאין יימצאו כל־כך הרבה גגות על־מנת למלא את הבור. מכיוון שביתנו היה סמוך לבית הכנסת, ולפי מבנהו היו לו גגות רבים, החליט אבי לרצף את הגגות כדי שמימיהם יהיו נקיים לשתייה. אז חידשו את גג בית הכנסת והתקינו לו צינורות. אבי נכנס לחובות רבים על־מנת להשלים את המלאכה. כשבוע לאחר שהכל נגמר, ירד גשם חזק ונתמלא שליש הבור. השמחה היתה רבה. תוך חודשיים התמלא הבור ואף עבר על גדותיו. הבור היה מכוסה מכסה ברזל ומנעול וכאשר התחילו שואבים מתוכו מים, התחילו קטטות. כל אחד שנדב חשב שהוא בעל הבור, וכל מי שחזק היה, גרש את האחרים. ראה אבי ועשה כרטיסים והדפיס עליהם מספרים והושיב את אמי לחלקם. כל ארבעה פחים עלו "מטליק" אחד, על־מנת לכסות את ההוצאות, ולכל נפש היתה הזכות לשני פחים. החלוקה היתה פעמיים בשבוע, ביום א' וביום ג'.

לבית הכנסת ע"ש "אברהם אבינו" היתה כיפה עגולה וסביבה חלונות עמוקים. אבי רצה לשמח את אמי ועשה חלון אחד בשביל אמי והדודה ג'מילה, ובחלון היה מקום לארבעה אנשים והיה בדיוק מעל לתיבה, כך שראו כל דבר ושמעו כל מלה. החלון היה מרופד כקן צפורים, עם דלת זכוכית ומנעול, ולו שני מפתחות, שאם תבוא הדודה ג'מילה ראשונה לא יהיה עליה לחכות לאמי.

תפקידה של אמי היה לעזור ליולדת המתקשה בלדתה. באותם הימים היו יולדים בבית ואם נוכחה המיילדת שהלידה קשה מאד, היתה מודיעה לאמי. זו היתה רצה לבית הכנסת אל אבי והוא היה מוסר לידיה קמיע עתיק מאד שהיה בביתנו ושעבר בירושה מדורי דורות, והיא היתה מניחה אותו על בטן היולדת. באותו זמן מתחו חוט ארוך מאד מבית הכנסת עד חדר היולדת, אשר החזיקה בקצהו, ובני משפחתה היו מתפללים ובוכים בבית הכנסת, וילדי "החדר" היו מזמרים מזמורי תהלים לרחמים עד שילדה בשלום. אמי עזרה ליולדת וטיפלה ברך הנולד ואת הקמיע לקחה הביתה. קמיע זה היה מונח בארגז התכשיטים וכל הקהילה ידעה, כי כאשר מגיעים מים עד נפש – משתמשים בקמיע זה.

בהיותנו ילדות היינו אני וחברותי צריכות לקרוא את ספר התהלים בשבת. לאחר שגמרנו את כל הספר ואחריו "מי יתן" ועוד שבעה מזמורים, הותר לנו ללכת לשחק. אבא היה קונה ביום ששי, בסל מיוחד, פירות וירקות לפי העונה וגם מיני כעכים או ביסקוויט, שאפשר לברך עליהם ארבעה מיני ברכות. בשבת היו מתאספים הילדים סביבו, כדבורים סביב חלת דבש, וידעו, שכל שיקרא תהלים יקבל מנה טובה של ממתקים. המנות היו מחולקות שווה, כדי שלא תהיינה קטטות. כל ילד היה מברך את הברכות וכולם עונים אמן, והשמחה היתה גדולה.

כשהייתי ילדה קטנה למדתי אצל החכם אברמג'י לוי מקושטא. הוא היה מלומד והיה לו תפקיד נוסף – חלוקת הדואר. תחילה למדנו ילדים וילדות יחד, וביום ששי היינו כולנו מנקים את ה"חדר". מאוחר יותר, כשגדלנו, נשארו ב"חדר" בנים בלבד, ואילו אני למדתי בבית־ספר. מורי היו: יהודה בורלא, רפפורט ודוד אבישר. משגמרנו את ביה"ס, המשיכו חלק מאתנו את לימודיהם במיסיון, בו למדו אנגלית וערבית, אך אבי לא רצה שאלך למיסיון.

בהיותי כבת שתים־עשרה, שלחה אותי אמי, יום אחד, לשוק לקנות בקבוק שמן. הייתי יפה ושערותי היו ארוכות וכיסו את גבי. לפתע זרק עלי מישהו גחלת ושערותי החלו להתלקח. משהרגשתי באש, זרקתי את הבקבוק. באותו רגע בא אליהו בג'איו, פשט את מעילו הגדול, זרקו עלי וכיבה את האש. מאז לא יצאתי מן הבית בלי "אימלאיי" – רעלת־פנים כנהוג אצל הנשים המוסלמיות.

הייתי הולכת ללמוד תפירה אצל תופרת אחת מפורסמת, ערבייה־נוצרייה, שהיתה תופרת לערביות "ג'יהז" – בגדי חתונה ונדוניה. אצל תופרת זו למדו עוד כחמש־עשרה בנות ערביות. בבוקר הייתי יוצאת מהגיטו והולכת אליה, חבושת ה"אימלאיי", כמובן. התופרת היתה גרה בביתו של אבו־זינה (שהציל יהודים רבים בפרעות תרפ"ט, הכניס אותם לביתו ועמד בפתח ולא נתן לפורעים להיכנס, באומרו: "קודם הרגו אותי"). פעם באו נשים אל התופרת לחפש כלה בשביל הבן של הקאדי, מפני שהיה אצלה מבחר של בנות. הן הסתכלו על כולן ובחרו בי. אמרה התופרת: "זאת, אי־אפשר לקחת", שאלו – "מדוע?" אמרה: "בשום אופן לא אספר". לאחר שלחצו עליה סיפרה שאני יהודיה; איש לא ידע עד אז שאני יהודיה, כי דיברתי ערבית ורוב הזמן שתקתי, רק התופרת ידעה שאני יהודיה. בדרך לביתי היו הערבים מסתכלים עלי ולמרות שפני היו רעולים ב"אימלאיי" היו אומרים: "וולא האדי יהודייה" ... ולא נגעו בי לרעה.

חנה ירושלמי (לבית צרפתי)

סוק אל ח'ליל

צעדים מספר מה"קורטיזו" – "החצר" – הוא הגיטו היהודי, שבו היו מרוכזים מרבית יהודי חברון – היה הבא אל השוק עובר דרך "שער השוק", הסגור ונעול בבריחים כבדים כל הלילה, ומוצא עצמו מוקף אדם ובהמה לרוב, הומים וסואנים, נעים ומצטופפים מעלות השחר ועד לצאת הכוכבים. תחילתו של ה"סוק" – השוק – בשער ה"שללי", הסמוך לבית רומאנו, בו שכן כבוד, בשעתו, הגאון רבי חיים חזקיהו מדיני, ואחריתו – במעלות האבן הרחבות והשחוקות, ממדרך רגלי המאמינים במאות השנים, של מסגד "חראם אל־ח'ליל" שעל מערת המכפלה.

כפרוזדור לשוק שימשה "הככר הרחבה" שליד "הבריכה הקטנה", שהיתה מלאה במי השטפונות של החורף ומוקפת חומה גבוהה לשמירת בטחונם של העוברים ושבים. ככר זו, שהיתה יחידה בלב העיר, היתה משמשת גם מקום הבידור הציבורי לבני חברון ובאיה. משני צדיה היו מתמשכים בתי הקהווה, על שרפרפיהם הקטנים, שפלשו מקימורי הבניינים החוצה ופשטו על מרצפת הככר, ואחריהם – שאר החנויות ובתי העסק למיניהם: מספרות, בתי ממכר לחפצי־נוי ולקישוט וחנויות למלאכות ה"נקיות", כחייטים, שענים ודומיהם. מעליהם היו מתנשאים "גורדי השחקים" אשר לעיר האבות, בתי המגורים ומשרדים לעסק, בני ארבע הקומות, שנראו כמרקיעי שחקים רבי־רושם ועוצמה המשקיפים על פני הככר כולה.

עם בוקר היתה הככר מתמלאת ב"אפנדיאת" ו"חואג'את" – נכבדים ואדונים, ששעתם היתה פנוייה תמיד ... שהיו מסבים על השרפרפים הקטנים של בתי הקהווה, לוגמים אט־אט ובחשיבות־מעמדם את ספלוני הקפה השחור, המתובל והריחני, ושוטפים גרונם במים הקרים; שטיפת גרון ופה ולגימת קפה וחזור חלילה ... ובידם השנייה היו מחזיקים בניחותא בפיית צינור הנרגילה, שניצבה כבוד בין רגליהם העטויות במכנסי הקומבאז' הרחבים, והיו מקרבים אותה לפיהם, שואפים מעשן הנרגילה וכולם אומרים חשיבות ומחשבות רבות ... והמים שבנרגילה היו מבעבעים ונערים יחפים היו רצים בין היושבים ומפטמים מפעם לפעם בעלי טבק חדשים, או בגחלים לוחשות. והיו ה"אפנדיאת" ו"החואג'את" יושבים בנחת, אלה בשיח ואלה ב"שש־בש" וקובייה, ומכל עבר תשמענה הברכות: "צבח בילח'ר", "צבח איל־נור" – צפרא טבא, בוקר אור. ובאים אפנדים ומכובדים נוספים, מפשילים שולי קפטני המשי הססגוניים ומצטרפים אל יושבי השרפרפים, כשהם פולטים מיניה וביה כיחם ורוקם על המרצפת שלרגלם, בקול תרועה ובקול נחרה רבה. וכבר היו מעמידים לפניהם, על השולחנות הנמוכים, טסי הנחושת המבריקים, כשעל כל טס ספלון קפה מהביל וכוס מים קרים לנפש העייפה, יחד עם נרגילה כרסתנית מוכנה ומזומנה לשעה של קטורת. – "שופתי איל ג'אמיל! שופתי איל ג'אמיל!" – "ראיתי את היפה", היתה נשמעת לפתע קריאת ניצחון מבין השרפרפים המאוכלסים. ועיני היושבים היו מתנשאות וסוקרות סביב סביב, על כל החלונות הנשקפים מן הקומות העליונות, לראות ולחזות ביפה ... ולא נחה דעתם של הבולשים בעיניהם עד שנשמעת הקריאה "שוף, שוף!" – "ראה ראה"! – וכולם נועצים היו עיניהם באותו חלון ... אלא שעד שהיו מספיקים להעיף מבט, הוסט כבר הווילון שעל החלון והעינים ראו אך את הדמות המצטיירת בדמיונם ... וחזרה השלווה כשהיתה והשיחה קולחת לאטה, והמים בנרגילות ביעבעו וקולות היריקה והכיחה נמשכו כתקנם.

ומן הככר הרחבה אל קימורי השוק, המתמשך ומתעקל בסימטאות אפלוליות וברחבות מרופשות ומבושמות בריחות מריחות שונים. הנה, כאן, מעל הקימור הרחב הראשון, שָכן לו כבוד בחנותו, בן־ציון רוואס החייט, שהיה ראש וראשון לחייטי חברון. יושב לו בן־ציון רוואס ליד מכונת התפירה אשר לו, תופר ומתקתק, מתקתק ותופר ופיו אינו פוסק מזמר ומהתלות. מפעם לפעם מציץ הוא אל העוברים והשבים וחורז חרוזיו לעבר השוליות העזרים שלידו. ונעצרים ההולכים ועומדים תחתם, מקשיבים ומחייכים לעצמם ונהנין. בן־ציון רוואס, כאמור, היה החייט המעולה שבחברון ובבנותיה, וכל ה"אפנדיאת" וה"חואג'את", הווי אומר שמנה וסלתה של העיר, תופרים היו אצלו מלבושיהם. ידוע היה לכל בטוב ובחן הנסוכים על פניו המלאים והבהירים, ובעיניו הפקחיות ושפמו העשוי לתפארת. מצא לו בן־ציון רוואס היתר כשר ליטול לעצמו שירי האריג של הלקוחות, שמסרו לידיו לתפור לו עבורם מלבושיהם, כיוון ששאל לו רשות מארבע האותיות האחרונות של האלף־בית העברי: קרש"ת, וכך היה אומר: "קורטה, ריסטו, שסטרי, תומה", לאמור: גוזר – השארית לוקח החייט ...

ומתעקל רחוב השוק מתחת לקימורים, העומסים מעליהם בתי מגורים עתיקי־יומין, הצמודים אלה לאלה בערבוביה של מאות בשנים והנאחזים אלה באלה לבל ימוטו לעולם. ואל "רחוב" אפלולי זה, שאורו של יום כמעט ולא הסתנן אליו לעולם, היו משתלשלים ונכנסים, כיובליו של פלג, מבואות וסימטאות צרים ואפלים, המזרימים אליו, ללא הרף, יצורים מיצורים שונים, שאי אתה יודע מאין באו ולהיכן המה הולכים ...

הנה, מאחד הפתחים שמימין – פתח קטן ומוגף בשער כבד ונעול בלילות על בריחים כבדים – מובילה סימטה אפלה אל ה"מקווה", לישיבת העדה האשכנזית, לבית המרקחת, ל"חדר" ולספרייה ולשאר המוסדות אשר לקהילת יהודי חברון. ובה, בסימטה אפלולית זו, שוכנים בתי המלאכה למיניהם. הנה כאן מלבין הכלים, אשר תוך כדי עבודתו מכריז הוא בקולו המהדהד "ווייסן קיסאלאך" (ליבון כלים) ו"ווייסן פיילאס" – גיגיות. ותוך כדי הכרזתו בלשון היידיש, הוסיף לשם ההסבר וההבנה בערבית: "בייט אינחאס", לאמור: ליבון נחושת. לאורה של שלהבת האש הבוערת לליבון הכלים, תראינה העיניים בחור חשוף שת, המוכר וידוע לכל באי "החצר" וערבי חברון, כשהוא מרקד בתוך דוד ענק ומשפשף תחתיתו של הדוד ברגליו היחפות.

עוד זה משפשף ומרקד, עלתה ובקעה ממולו הכרזתו של מנפץ הצמר הקורא "אימנאג'ד" (מנפץ), כשהוא חובט בכלי אשר בידו, על מיתרו המתוח, ומנפץ ערימת צמר־גפן.

*

בסופה של סימטה זו, היה ההולך מאהיל על עיניו המסתמאות לפתע מאורו המסנוור של יום, שנשפך בעד לרצועה צרה וגבוהה של שמים כחולים מעל. אט אט ובזהירות היה פוסע ההולך על פני מרצפת האבנים הקטנות והחלקלקות, כשהוא סוקר משני עבריו את שורת החנויות לירקות ולמכולת, ובינותן, משני העברים, את הבדוויות הרבוצות, כשלידן סלי־נצרים, קערות

השוק בחברון, ציור מתוך הספר 'ארץ הקודש והתנך' לגייקי, משנת 1880, לערך

נחושת ונאדות עגלגלים, וכל אלה דחוקים לבין רגליהן המשולבות והעטופות בגלימותיהן הרחבות.

"איטפדל יא חואג'ה! לאבאן! זיבדה! ג'יבנה!" – בבקשה האדון! לבן! חמאה! גבינה! – היו מכריזות בקול רם וצורחני, כשהן מורות בידן על סחורתן אשר לידן. בתוך מחנה־הנשים הזה קנה לו מושבו גבר חסון ומטיל אימה, שהיה רובץ על המרצפת בין שני ארגזים מלאים צבר ומרעים בקולו העב והעמוק ומזמר: "יא סאבר, עלה איללה איל ג'אבר!" הו צבר, על האלוהים הוא נסמך! – "עשרה קואז איב קאבק!" – עשרה בקבק – מטבע הנחושת הגדולה והכבדה ששוויה כדין פרוטה. קולו של הגברתן רעם והתנשא מעל קולותיהן של הבדוויות כתרנגול בין תרנגולותיו המקרקרות, וכיוון שהכיר וידע בכוחו ובקולו העז, היה חושף מפעם לפעם שיניו הגדולות והצחורות, טופח על חזו החשוף ונשבע באלהים הרחמן והרחום, כי אין כצבר שלו לטעם וטיב. והנה, עם העיקול, הופיעה סדנתו של אליהו קאשטל הנגר, המקציע ומנסר והולם בפטישו ללא הרף. ואחריו – חנות המכולת אשר כל מצרכי המזון שבה היו ערוכים וסדורים בשקים מופשלים כדבעי ובצנצנות זכוכית ופחים, ובושמה נודף לחלל כמכריזה על עצמה: "עצרו! זו אני, המכולת, ראוני נא שאני סדורה ומבושמת!..."

מידי יום ביומו, עם אור ראשון של יום, היה המקום מתמלא במאות כפריים שעלו מבעוד לילה מכפרי הר חברון, עם חמוריהם העמוסים בארגזי פירות וירקות. והמחמרים נבלעו בנתיב השוק, כשהם קוראים מלפניהם "האועה, האועה!", לאמר: שים לב! והארגזים התחככו אלה באלה ונדחפו אלה מאלה, עד שעלה רצונו של אחד החמורים לנעור בקולו על בעליו, הדוקר בו כל העת באחוריו, והשמיע נערתו בקול תרועה גדולה ... וכיוון ששמעו מאות החמורים קול זעקתו של אחיהם, הצטרפו אליו במקהלה רבתי וחללו של השוק התמלא בקול ענות גבורה שעה ארוכה, עד שנחה דעתם של החמורים וסתמו פיותיהם, השפילו ראשיהם בהכנעה, כפפו אוזניהם והמשיכו להלך ולהתחכך ולהידחק על מרצפת האבנים החלקלקה, לעבר החאן, בו ינוחו ויחנו על אבוסם עד רדת היום.

ואם כי נתיב השוק היה דו־סיטרי והרשות להלך בו היתה נתונה לכאן ולכאן, היה ההולך לבין שיירת החמורים העמוסים, כדי לחזות בפריקת הארגזים והסלים, מוצא לו בקושי רב פיסת קרקע להציב רגליו עליה. והיו הכפריים פורקים את שני הארגזים, המלאים על גדותיהם ומכוסים מעינא בישא בזמורות גפנים רעננות, ומעל גבו של החמור היו מורידים את הטנא הגדול, המלא ושופע תאנים גדולות ועסיסיות, אם חומות ואם ירקרקות. עוד אלה פורקים את ענביהם ותאנתם ואחרים פרקו ארגזים מלאים מישמשים "מיסקאווי", שחרצניהם מתוקים ובשרם עסיסי, וגם מגלים מתחת לזמורות הגפנים אפרסקים צהבהבים, תפוחים אדמוניים, חבושים ירוקים ורימונים מצבע הארגמן, ואחד כפרי עומד ושולה מתוך ארגזו אשכול ענק, כאותו אשכול שנשאו

המרגלים במוט בשניים, וחברו שלידו מעלה מארגזו שלו את ענבי ה"סלטי" הגדולים כתמרים. וכולם, שהיו מדושני עונג וגאווה על פירותיהם המשובחים, היו עומדים ומכריזים במקהלה זה אחר זה וזה לפני זה וקוראים: "עאסל יא עינב!" – דבש הו הענבים! "חילו, טאזא, איב קירשין איל רוטל!" – מתוקים, טריים, בשני גרושים הרוטל, שהוא שלושה קילוגרמים.

עוד אלה בשלהם וענבל הפעמון המוכר וידוע לכל, היכה בצלצוליו והתקרב מעבר לקימורים האפלוליים. עוד מעט ובא החמור, נושא המצילה ובעקבותיו, באורך של כמאה מטרים, משתרכת ומתנהלת במצעדה האיטי והחרישי, שיירת הגמלים. היו הגמלים פוסעים בנחת וראשיהם המתנשאים מעל ההמון השוקק והנדחק, היו משקיפים בחשיבות ובעליונות כאומרים: "ראו מטעננו: חמישה שקים מלאים באבטיחים משובחים, ממקשאות באר־שבע ושדות ערד, אנו נושאים עמנו. פנו דרך לנו!"

ובעוד מלווי השיירה היו עמלים להבריך את הגמלים בשטח זה, הפתוח לכיפת השמיים, היו נדחקים מכל העברים נערים וילדים סקרנים, המצפים לזכות באבטיח "פורץ גדר" שנשתלשל ונתגלגל מאחד השקים ... וגרונם של מלווי השיירה היה ניחר מקריאותיהם "איך, איך!" והיו מושכים ברסן הגמלים, מכים במקלות על צווארים ומקללים כנגד חרחורי הגמלים העומדים

במריים. ולא נחו הפלחים עד שהבריכו את כל השירה והחלו לפרוק את המטען הכבד, וערמות־ערמות של אבטיחים היו מתרוממות וגדלות בפינות שונות, כשסביבן כבר עומדים וממשמשים את חלקתם של האבטיחים, דופקים עליהם בכף ולוחצים אותם בין כפות הידיים, מאות קונים העומדים ומתמקחים על פרוטה וחצי פרוטה. והשאון והרעש גדלים ומחרישים אוזניים.

ובקלחת המקח והממכר היה עולה ומנסר קולו העבה של הקבצן העיוור, זה הענק אשר מחצית גופו העליונה חשופה ובמוט הגבוה והכבד שבידו הוא דופק בכוחו העצום על מרצפת האבנים וקורא: "וסחתותון, ח'ליל, יא ראב, ח'ליל, יא ראב!" – ועשירית הפרוטה, ידיד, הו אלהים, ידיד, הו אלהים! והיו התגרנים והמוכרים, הקונים וכל באי השוק מפנים ראשיהם לעברו ומודדים אותו ואת הנער הקטן הצועד לפניו, שבידו קופסת־פח מקשקשת במטבעות שבתוכה, והיו משלשלים אליה כל אחד כנדבת לבו. ואילו הירקנים ומוכרי הפירות, היו מביאים כל אחד על כפות ידיו ממרכולתם, וממלאים את התרמיל הגדול והכבד של הקבצן, המתנפח כהר מעל גבו החשוף.

עוד הקבצן מקבץ את שימת לבם של הסובבים, ובין שתי ערמות אבטיחים, למרגלותיהם של המוכרים והקונים, השתרע נכפה אחד כשכולו מפרפר ומזדעזע וקצפו מכסה את פיו ופניו. כבמטה קסם ציץ במקום ועמד עליו דרוויש נשוא־פנים, שזקנו עשוי בקפידה ותרבושו מעיד על מעלתו, והחל מסלסל בקולו פסוקים מן הקוראן, כדי להשיב את חולה הנופלים לארץ החיים... וכדי שלא לבייש, מצא מי שמצא עביט מלא מים והיה שופכו על פני הנכפה, בתוספת לשברי־פסוקים שזרמו מפי הדרוויש.

*

ממול שער ה"חאן", מתחת לקמרון המדרגות החלקלקות המעלות לקומה שנייה, שָכן לו משוקה – הוא משה – קאשטל, הפחח היחיד אשר בעיר. משוקה היה רובץ ומלבה במפוח שבידו את הגחלים אשר בכירה, להלהיט פטיש ההלחמה שלו ופניו המפוייחות אומרות נחת ועיניו סוקרות, מכפיפה לכפיפה, את העוברים מול פתח בית מלאכתו, המלא וגדוש, מרצפתו ועד לתקרתו, כלים וסירים, מחבתות וגיגיות, משפכים ויעים וכל מיני שברי־כלים שבעולם. אותה שעה בא אצלו חלבן הקהילה ובידו כדו הריק אשר, לא עלינו, החל דולף והחלב השתפך ממנו וניגר ואין מושיע, וטוען: "שלום עליך משוקי, דאחילק, הלחם לי מהר את כדי החלב. צריך לחלק את החלב לשבת!" זקף משוקה גבו והתיישב, הרים מבטו מעל למשקפיו, הקשורות בחוטים אל אוזניו, וחיוך רחב השתפך על פניו: "ושני מטליקים הבאת?" בלע אז החלבן רוקו, גימגם וטען כי יספיק לו למשוקה מטליק אחד. אך כתוספת למטליק שלא ישולם, הלא יוסיף לזוגתו של משוקה, במשך שבוע ימים, מעל הכמות וישפוך וישפוך על הכלי המלא, ישר אל תוך הסיר... התחייך אז משוקה ושלף מכיס חזייתו קופסה קטנטנה, הקיש עליה ופתחה אט־אט ובחשיבות, צבט בתוכה בשתי אצבעותיו קמצוץ טבק והושיט את הקופסה לעבר החלבן. הושיט זה שתי אצבעות וקמץ קמצוץ ושניהם מריחים הרחה הגונה ומתעטשים זה כנגד זה, עד שגבר משוקה על החלבן ... וכיוון שגבר בעטישתו, התחייך הוא בשנית, הלחים אחת ושתיים את הסדק שבכד, נפח מלוא ריאותיו בתוך הכד, להיווכח אם נסתם הסדק, והושיט את המתוקן לחלבן. פשפש זה עמוק עמוק בחריט הבד הדהוי אשר לו, עד שהוציא מתוכו בשתי אצבעותיו מטליק אחד ויחיד, כאילו היה זה האחד והיחיד שבחריטו, והושיטו למשוקה. וכיוון שברך החלבן את משוקה והודה לו, וזה הודה לחלבן על שבא אצלו, יצא החלבן לדרכו ומשוקה כרע על ברכיו להמשיך ולנפח במפוחו.

*

והלאה משם – המשיך הנתיב בפיתוליו, אפלוליתו גדלה והתעבתה ורעש רוכלי הפירות והירקות התרחק ופסק. מפעם לפעם היתה מסתננת, כבגניבה, קרן־אור אחת, שהיתה פוזלת באלכסון מאחד הצְהרים ומאירה סביבה מספר מחנויותיהם של ה"חואג'את", האדונים – הלא המה הסוחרים נשואי הפנים והשאור שבעיסת סוק אל־ח'ליל – השוק של חברון. כאן היתה ממלכת הבד והאריג, החוטים והיריעות, ה"עקלים" וה"כפיות" למיניהם ולצבעיהם הססגונים. הסוחרים היו יושבים בתוך חנויותיהם, כוכיהם, כשהם רבוצים ושלובי־רגליים על מחצלת, או פרוות־כבש, והמה מוצצים ומוצצים, מעלות השחר ועד לשעת סגירת החנות, מפיית הנרגילה. וכה רבה היתה כאן האפלולית, עד שפעמים, אלמלא הבהוב הגחלים שעל הנרגילה לא היה העובר רואה את בעל החנות הרובץ במעמקי כוכו.

וחבורות חבורות של פלחים, אשר יצאו מבעוד אור יום מכפריהם, היו עוברות ומסתכלות בשלל הצבעונין ותולות עיניהן בעבאיות התלויות ומשתלשלות למולם. משעברו, היה קם בעל החנות, קד לעברם קידה כל־שהיא ומברכם בברכת "סלאם עליכום, יא חואג'את!" – שלום עליכם הו אדונים! והפלחים היו עומדים נבוכים על התואר הרם שהדביק להם הסוחר והמה עונים לו בברכה. עוד המה מתמהמהים קמעה וכבר פרש זה לנגד עיניהם יריעות יריעות של בדים צבעוניים, כשהוא ממשמש באריגים בידיו ומזמין את אצבעותיהם שלהם למשמש באריג ולעמוד על טיבו. וממשמשים הפלחים ומנידים ראשיהם כמביני־דבר ועד שהם תמהים לקבלת הפנים המכובדת וממצמצים בעיניהם למחשבה על המחיר, כבר מצהיר באוזניהם הסוחר בחצי קול: "באיל סידנא איברהים איל־ח'ליל ובאיל נביא" – בחיי אדוננו אברהם הידיד ובחיי הנביא – שאין כסחורתו לטיב ולמחיר הנמוך שביותר. "רק חמש מג'ידות" בינם לבינו מה הן? ונבוכים הפלחים ואינם פוצים פיהם, פוזלים בעיניהם לעיני חבריהם וחוזרים וממשמשים באצבעותיהם, כאילו מבקשים הם לחוש בעצמם איה טמונות הן חמש המג'ידות... והסוחר מהלל ומשבח טעמם והבנתם המעולה, עד שאחד הפלחים מעיז ואומר: שתי מג'ידות, אף פרוטה

יותר. "וללה איל עזים, ראס מאלה טאק טאקין!" – באלהים אדירים, מחיר הקרן יותר מכפלים, מתריס היה הסוחר כנגדם. שמעו הפלחים והמשיכו למשמש לפלא שכזה, עד שאחד אחר זרק: "מישאן כאתראק, תלאתה!" – רק בשבילך, שלוש! ועומד הסוחר בשלו ונשבע בזקנו של הנביא מוחמד, בעיניו ובעיני ילדיו. וכיוון שלא הוריד מן המחיר, היתה חבורת הפלחים עוקרת משם ושמה פניה לחנות שממול. ושם, ממול, כבר התרומם מרבצו הסוחר המצפה להם, כאותו חתול המכווץ בפינתו עד שהוא מזנק על העכבר המשתעשע לנגד עיניו ... אלא שלא עלה בידו לצוד את העכבר, כיוון שהסוחר הראשון קפץ מחנותו ורץ אחרי חבורת הפלחים, כשהוא תופסם בעבאיותיהם ופורש לפניהם בתנועת־יד רחבה את האריג המשובח והמעולה שאין דומה לו בחברון כולה. והרי הוא נעתר להם ומוכן למכור את "מאור עיניו" בעבור שלוש מג'ידות וחצי המג'ידה, והאלהים הרחמן יכפר עליהם ועליו על ההפסד ובלבד שלא יצאו הידידים החשובים ריקם מעל פניו. ותוך כדי החלפת ברכות ותשבחות לאלהים הרחמן, נביאו מוחמד ולידיד אברהים ולכל שוכני מערת המכפלה, כבר מודד המוכר בזריזות, באמה אשר בידו את האריג, מוסיף פיסת־יד וגורע ומוסיף כהוא־זה – והכל אך ורק למען האדונים הנכבדים שהואילו לכבדו ולשחר את פתח חנותו – וגוזר. ותוך שהוא גוזר וממלמל ברכתו האחרונה היה רומז: "טול איל מסארי מן איחזאמק". היה אז הפלח מתעשת כגיבור ומתיר אט־אט ובחשיבות את אבנטו הקשור היטב למותניו, כשהוא מפשפש בין קפליו המרובים, ושולף מסדק נעלם מג'ידה אחר מג'ידה ושוקלן אחת אחת בכפו של הסוחר, שאינו גורע עין מהן. וכיוון שבאו לו שלוש המג'ידות וחצי המג'ידה בכפו, נחה דעתו והוא משלשל אותן ישר אל תחת בגדו, מקפל ומחליק את האריג ומוסרו לפלח עם הברכה: "מברוק יא אחי, מעה סלאמי!" – היה ברוך אחי, והשלום עמך!

*

ממעבה האפלה היה עולה וקרב צליל מתכת מקישה במתכת וזמר מתלווה: "עאסל יא סוס, בארד, חילו יא סוס!" – כדבש הו הסוס, קר ומתוק. – "כאסתין איב קאבק, יא עטשן!" – כוסותיים בקבק, הו צמא! וכעל במה, בזרקור אור, אורה של קרן שמש אלכסוני, התגלה במלוא קומתו הגבוהה ותרבושו המורם, מוכר משקה ה"סוס". מתחת למותניו היה חגור חגורת־עור רחבה, אשר אליה היה צמוד אגן נחושת ובתוכו כוסות הנחושת המצוחצחות. בשתי אצבעות ידו הימנית היה מקיש בשני טסי הנחושת הקטנים, ופיו מזמר ומזמר. מעל שכמו הימנית התנשא כיורו הענק, המכוסה לכש־זרדים, והוא כופף קומתו ויוצק מפי זרבובית הכיור, אל כוס הנחושת שבידו השמאלית, את המשקה החום והמעלה קצף, כשידו המחזקת בגביע נעה מטה־מעלה, למען תראינה העינים את סילון ה"סוס" הפורץ. ועומדים פלחים ושותים, ומצטרפים תגרנים וחנוונים וגומעים ושוקלים לידו את הפרוטות והוא ממהר וזורקן אל תוך אגן הנחושת שעל בטנו.

עוד כְּברת־דרך ונתיב השוק הוביל את ההולך אל "שוק הצורפים". שם היו עושים, כבחשאי ובקול דממה דקה, לאורו של יום שאינו אור, הצורפים ובעלי המלאכה העדינה, מתיכי המתכות ומעגלי הטבעות, כופפי צמידי נחושת הקלל וקולעי מחרוזות הזכוכית הצבעונית, משחילי השהרונים המוכספים ורוקעי ה"אבו־חמסה", ה"יד", של פח כנגד עין הרע ... והלאה מהם, כברת מרצפת אבנים חלקלקות, עלו ופשטו ריחות בשמים, מכל מיני בשמים שבעולם, ומילאו חללו האפל של השוק. וריחות הבשמים של "סוק העטארים" התערבבו עם ריח עורות, הפושט ועולה מסימטה צדדית – הלא הוא "סוק איל איסקאפיה", שוק האושכפים, הרכונים ליד סדנאותיהם ומכים בפטישיהם ותופרים במחטיהם את סנדליהם ומנעליהם של כל באי חברון וסביבתה.

מכאן, השתפך הנתיב הצר והאפל לעבר ככר רחבה "סוק איל בזאר" – שוק התבואות למיניהן. בכריים ובשקים היתה שפעה של חטה ושעורה וכל שאר קטניות שמגדלת ארץ־ישראל. והקונים היו עוברים ותוחבים ידם עמוק־עמוק בכרי זה או במשנהו, ממשמשים בזרעים ובגרגרים, מסננים אותם כבמשפך דרך ידם הקמוצה, מריחים לריחם ויש שהיו גורסים בשיניהם לבחון טיבם ואיכותם. אז תחבו המוכרים את הסאה, כלי הקיבול העשוי עץ למדידה, בכרי, ומדדו לפלחים ולשאר הקונים בשקיהם, סאה אחר סאה, כמגירים את זהבם וכספם ונפשם ומאדם לידיהם של אחרים ... ומשהיו תרמיליהם של הקונים מתמלאים, לא היו אלה עוזבים את המוכר עד שהיו מקבלים ממנו "בקשיש" עם ברכת הצלחה, פריון ושובע, להם ולכל אשר להם עד סוף כל הדורות.

*

עוד מעט והשוק הגיע אל קצהו והמוני ההולכים זורמים ונעים אל עבר מעלות האבן הרחבות, המוליכות למסגד "חרם אל־ח'ליל" אשר על מערת המכפלה. ונבלע ההמון במעלות ה"חרם", לבוא להודות, להלל ולשבח, לפאר ולרומם לאלהים הרחמן והרחום, אשר קבע משכנו כבוד בעיר האבות.

יחזקאל אבישר

בימים ההם

בשנת 1920 עבדתי יחד עם בעלי דר' יצחק משה גורביץ בבית החולים של "הדסה" בצפת. באחד הימים הודיעה לנו הנהלת "הדסה" כי מבקשת היא ממנו להיות הרופא לקהילה היהודית בחברון. "טוב" אמר, "חברון היא מקום היסטורי עתיק, יהיה זה מעניין, אני מסכים".

התקבלנו בסבר־פנים יפות מצד פרנסי הקהילה. מן היום הראשון התיידד דר' גורביץ עם הרוקח גרשון והתחיל ללמוד אצלו ספניולית, שפת הדיבור של העדה הספרדית. בראש

הקהילה עמד אז הרב סלימאן מני. זקן ושבע־ימים היה האיש, אך שופע דעת וחוכמה ומראהו אציל. אמר החכם־באשי סלימאן מני: "אלהים שלח אותך אלינו ובוודאי תאהב לגור עמנו, אבל מה יהי שכאן יש גם אשכנזים וגם ספרדים, ואין אתה יודע ספניולית והם אינם יודעים עברית במידה מספקת?" צחק דר' גורביץ ואמר: "טרי גרנדי קוטשרס אל דיה". "מה, כבר הספקת?" – פרץ הרב בצחוק מטוב לב. – "כן, אמר הרופא, אמש כבר קיבלתי שיעור ראשון מהרוקח גרשון וכעבור זמן קצר אדבר עמכם ספניולית". "ומה בדבר הערבים"? – שאל הרב – "אינך יודע ערבית ואנו מעוניינים כי הרופא שלנו יטפל גם בערבים, אם יפנו אליו, כדי ליצור יחסי שכנות טובה. גברת סאלד רוצה כי המרפאה שלנו תהיה המרכז לכינון יחסים טובים עם שכנינו הערבים". "בזאת נסמוך על אשתי" – ענה לו – "היא יודעת ומיטיבה לדבר ערבית".

יחס התושבים, כספרדים כאשכנזים, היה לבבי וידידותי אלינו. ייתכן שמצאנו חן בעיניהם, כי היינו צעירים ומלאי־מרץ ורצון טוב, והם, כנראה הרגישו כי ניקלט בתוכם. גרנו במלון שניאורסון, שהיה המלון המודרני ביותר בתקופה ההיא, ולא נפל בנקיונו ממלונות טובים בערים אחרות בארץ. דר' גורביץ החל לסדר את מרפאתו והתחיל מיד בקבלת חולים. קיבלנו לעבודה בחורה מקומית, כפועלת ניקיון ומתלמדת, אשר ידעה לדבר ערבית כמו כל יהודי חברון. וכדי שלא אהיה מחוסרת עבודה החליטו, כפי הנראה, יהודי חברון לפרות ולרבות, ועוד בשבוע הראשון לבואי כבר הזמנתי להגיש עזרה ליולדת מתושבי הגיטו.

רצינו פינה משלנו. "מה? לדוקטור נחוצה דירה?" אמר מר אברהם סלונים, אחד מידידינו הטובים, "כבר דאגתי ויש לי בשבילכם דירה שתמצא חן בעיניכם. יהודי אחד מהודו, שבא לחברון לפני שנים, קנה חלקת־אדמה ברחוב הראשי והקים לו בית גדול ונאה, אך מאחר שהוא חזר להודו, בואו והיכנסו לגור בביתו". הבית עמד שומם זמן רב והדירה הקדמית, שהיתה תפוסה על־ידי רופא חברוני, בנו של אחד הרבנים הספרדים שהועבר על־יד הממשלה למקום אחר, עמדה לרשותנו בהשכרה, בתנאי שנשאיר כמה מהרהיטים בתוכה. נסענו לירושלים וקנינו רק כלי־בית וכלי מטבח הכרחיים, בהיותנו פטורים מקניית רהיטים. באמצעיתו של החדר עמד שולחן גדול, שלמראיתו צחקנו מאד כי אי־אפשר היה להוציאו, לא בעד הדלת ולא בעד החלון, ונגזר עליו שיעמוד כך באמצעיתו של החדר עד סוף הדורות ... איך הכניסו את השולחן? – כפי הנראה העמידו תחילה את השולחן ורק לאחר מכן בנו את הבית ... באותו חדר היו גם שתי כורסות, לאו דווקא מתקופת לואי הארבעה־עשר, אלא שיש להניח, שהן היו מתקופת הסולטאן ואף ספה חורקת אחת הועמדה לרשותנו. את הכסאות קנינו בירושלים ומבלי תקציבים מיוחדים הסתדרנו בדירה נאה בת שני חדרים וכניסה יפה.

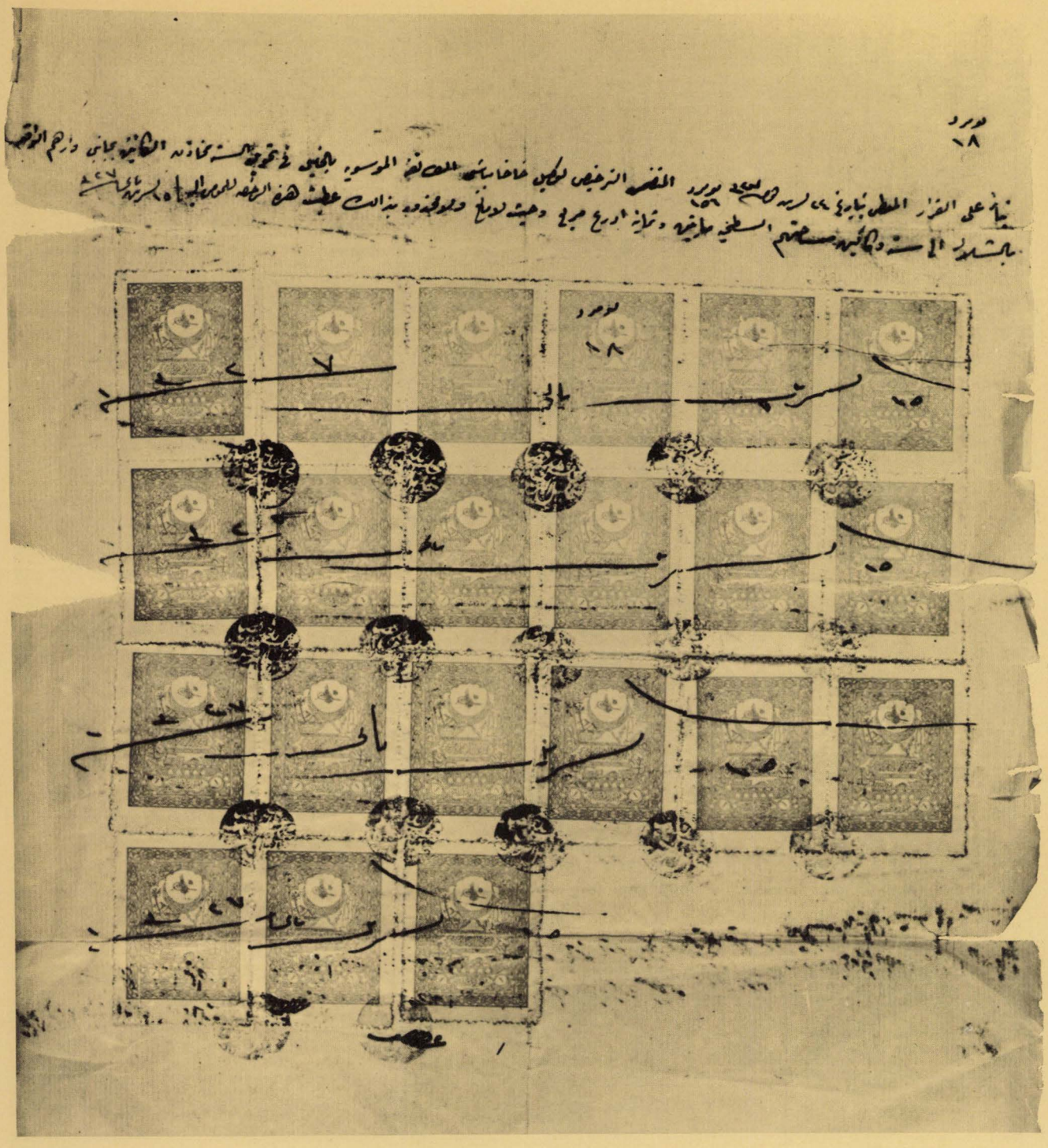
כך התחלנו את חיינו בחברון. עבודתו של דר' גורביץ התפתחה במהירות מסחררת. מיד יצאו לו מוניטין והעיר הערבית התחילה לנהור אל המרפאה של הקהילה היהודית. באו מכל הכפרים ואף מבאר־שבע היו מביאים חולים קשים אל ה"חכים" היהודי. כל השיח'ים הגדולים שבסביבה, החל מעבדול חי אל־ח'טיב ועד השיח' חמורי ומשפחת באדר ועוד, היו מחסידיו הגדולים. ראש משפחת באדר הצהיר, כי ירצח כל שיעז לעשות דבר לרופא הטוב של חברון.

לאחר שרכשנו לנו אחיזה בחברון, והכרנו את התושבים היהודים וגם הרבה משפחות ערביות, בייחוד את משפחות השיח'ים הגדולים שהיו מבקרים בביתנו, ביקרה אותנו יום אחד גברת הנרייטה סאלד, יחד עם פמלייתה מבכירי העובדים ב"הדסה". היא התארחה בביתנו ונהנתה מהיחסים הטובים ששררו בין היהודים והערבים. יצאנו לסייר בעיר, כשידידינו החברונים גלווים אלינו ומשמשים לנו מורי דרך. עברנו דרך כל העיר הערבית ודרך "השוק השחור", שהיה דומה במקצת לשוק האפל שבחיפה, אבל חשוך יותר וארוך יותר. זכורתני, כי בפעם הראשונה תקף אותי פחד מוזר מן השוק, שחנויותיו היו ככוכים קטנים מלאים כל מיני סחורות ולפתחם יושבות דמויות וממלמלות משהו – כנראה פסוקים מהקוראן ... משם יצאנו לבקר במערת המכפלה, "חראם אל־ח'ליל". את קברות האבות לא ראינו, משום שלא הורשינו להיכנס פנימה. לפי חוקי הקוראן ולפי חוקי הארץ, מותר רק למוסלמים, צאצאי הגר, להיכנס פנימה, בעוד שאנו, צאצאי אברהם ושרה, אין לנו דריסת רגל לקברות אבותינו. כפי הנראה אלו הן זכויותיה של "הידועה בציבור".

בקיץ היה ביתנו מקום מפגש למנהיגי היישוב העברי שהיו נוהגים להינפש בחברון, הידועה באווירה הטוב ובענביה המשובחים. כך זכינו לביקורם של מנחם אוסישקין, אחד העם, הרב מרדכי בן הלל הכהן ועוד. הם נהגו להתאכסן במלון, אולם לפנות ערב היו באים להסב עמנו על כוס תה. בשעות הערב היינו נפגשים עם כמה משפחות ידידותיות מבני חברון ומבלים יחדיו.

באותו זמן התפשטה התנועה הלאומנית הערבית. ההסתה היתה פרועה ובאביב שנת 1922 רווחו שמועות כי הערבים מכינים טבח ביהודים. ליהודי חברון הגיעו שמועות, כי כבכל שנה מתכוננים הערבים לעלות ירושלימה לחג "נבי מוסה", וכי בשובם משם "יגמרו" עם יהודי חברון. היה הרושם, כי כל ההשתדלויות שלנו ליצור יחסים טובים העלו חרס. צצה שאלת ההתגוננות. אך איך יוכלו כמה מאות יהודים להגן על חייהם ורכושם נגד רבבות ערבים מוסתים? הוחלט לשלוח משלחת אל מרכז ה"הגנה" בירושלים ולשאול בעצתם. רצה הגורל שאנו נעשה זאת. פנינו לאישיות חשובה בארץ ולאחר שיחה ממושכת עמו, בתוספת כמה עצות מעשיות, קיבלנו ארבע פצצות. אך איך להעבירן? ובכן הלכנו פעמיים, כי בארנקי נכנסו רק שתי פצצות ... הבאנו אותן למלון שלנו, שהיה על־יד שער שכם, ארזנו אותן במזוודה וצעדנו מול שער שכם לתחנת האוטובוס לחברון.

והנה הולכים לקראתנו שני שוטרים ערביים. בטוחה הייתי כי בא קצנו. פתאום תקע אחד מהם לדר' גורביץ ידו וקרא: "כיף

מספר 18

בהתאם להחלטה שנתקבלה בתאריך 24 לתשרין־אוואל שנת 327(,) מספר ההחלטה 156(,) בדבר מתן רשות לממלא מקום החכם באשי של העדה היהודית באל־ח׳ליל(,) להפוך ששה מחסנים הנמצאים בשני הצדדים של ביתם הנמצא ברחוב שללי לשש חנויות(,) ששטח תקרתן מאתיים ושמונה אמה מרובעות(.) והואיל ואין מניעה ולא איסור לכך(,) לכן ניתן הרשיון הנ״ל ב־15 לתשרין־תאני 327.

(על הבולים חותמת עירית חברון וחתימת ראש העיריה).

מימין: רשיון בנייה שניתן בשנת תרס"ה (1905), בחתימת ראש עירית חברון, למ"מ ה'חכם באשי' (הרב הראשי) של העדה היהודית באל־ח'ליל, להפיכת ששת המחסנים שבבעלותו לשש חנויות (ארכיון כוללות "מגן אבות")

חלק יא דוקטור?" ותוך כדי כך הסביר לחברו, כי האיש הזה הוא ה"חכים" מחברון, שמרפא את כל הערבים וזאת אשתו ה"חכימה" ... משהגענו לחברון, ירדנו מהמכונית והורדנו את המזוודה, כאילו לא היה בה כלום. עוזר המושל לחש באוזנינו, כי אם חלילה יימצא אצלנו חומר מלחמתי, מרה תהיה אחריתנו.

חשבנו שאם באמת יחליטו הערבים להשמידנו, ילכו לגיטו, ועל־כן הוחלט לכנס את כל הקהל לביתנו, הבית ההודי שגרנו בו. מסביב היו שלוש דירות ואנו גרנו בדירה הקדמית הפונה לרחוב. השתיים האחרות היו תפוסות על־ידי ידידים וביניהם עוזר המושל ואשתו. באמצע היתה חצר גדולה מאד, מרוצפת יפה ונקייה, ובפינה באר מים. הערבים עלו לירושלים ל"נבי מוסה" ברבבותיהם. באותו יום, לא פנה איש למרפאה אף מבין התושבים היהודים. החרדה היתה גדולה וכולם ציפו כי יתרחש משהו. יהודים רבים התכנסו בחצר ביתנו ואין לתאר את הדוחק והצפיפות ובייחוד את מצב הרוח. ההתכנסות היתה בידיעת המושל, כי אף הוא האמין שיקרה אסון לקהילה וקיווה, שאם יהיו כולם או רובם במקום אחד, ייקל להגן עליהם.

איש לא ידע כי לדר' גורביץ יש אקדח וכדורים, שנשארו אצלו עוד מימי מלחמת וורדן. אקדחים היו לעוד שני אנשים, אולם הוחלט שאיש לא יאחז בנשק, אלא אם תהיה סכנה אמיתית (כך יעצה לנו אותה אישיות ממרכז ה"הגנה" שבירושלים, שמסרה לנו את הפצצות).

קשה לתאר גם בדמיון את משמעותן של המלים "תופי חברון". ידוע, כי אצל הילידים באפריקה התוף הוא המודיע על מלחמה ועל שלום. יודעים הם להבחין בקולו של התוף ומבינים שפתו הנשמעת ממרחקים. יהודי חברון סיפרו לנו, שכל שנה הולכים הערבים ל"נבי מוסה" וחוזרים, אולם קול התוף אינו מחרידם. הפעם נשמע קול התוף כמבשר רע, ואף הקבוצה הקטנה שלנו, זו שהאמינה שאפשר וצריך יהיה להגן על הנפש, היתה אחוזת חרדה בהישמע קול התופים. הצבנו משמרות על הגג, כעין מגדל־צופים, ובחשכת הלילה נשמע קול התוף עוד ועוד, בום! בום! נורא הקול היה ואיום יותר משאגת אריה שוחר טרף ... בחור צעיר אחד, שניצב על המדרגות המוליכות אל הגג, נזדעזע עד כדי כך, שהתגלגל לתוך החצר המלאה אנשים נשים וטף ... לעולם לא אשכח את הפחד שתקפני בהישמע התופים. חכינו לפוגרום, פשוטו כמשמעו. אחדים עלו על הגג וצפו בתמונה שנתגלתה לעיניים. קהל עצום צעד בחשכת הליל, כשלפידים מאירים דרכו, והתוף רועם: בום, בום בום! "איטבח אל יהוד" (שחטו את היהודים!) מישהו התגנב מבית המושל ולחש: "היו שקטים, אל תדליקו אור, אולי יעברו מכאן והלאה". והתוף ממשיך בשלו: בום, בום בום! "איטבח איל יהוד! פלסטין בלדנה, איל יהוד כלבנה" ("פלשתינא מדינתנו, היהודים הם כלבינו") והם הולכים והולכים לבלי סוף. הם היו רבבות ושיר הלכת ששרו כנראה נעם להם מאד. חרדה אחזתני אך התביישתי להגיד מלה, והתוף הארור החרידני יותר מאשר קריאות האיבה של הערבים.

והנה התרחש הנס. הסכנה עברה. לאחר כמה שעות האיר השחר. היתה זו פקודתו של המושל – להתפזר. אותו יום עשינו לנו "חול המועד". לא פתחנו את המרפאה עד השעה העשירית, כי כולם ביקשו לנוח אחרי ליל הזוועות – וארבע הפצצות הוטלו לתוך הבאר ...

כשפשטה השמועה כי אנו עוברים, בשליחות "הדסה" לטבריה, יצאה משלחת מטעם ערביי חברון, ובראשה השיח' עבדול חי אל־ח'טיב, בלווית כמה יהודים ירושלימה, ופנתה לנציב העליון הרברט סמואל, כי לא ירשה להעביר מחברון את ה"חכים" שלהם. הנהלת "הדסה" עמדה בדרישתה ואנו נפרדנו מכל הקהילה החביבה ומידידינו הוותיקים שבחברון וחזרנו לטבריה.

טובה גורביץ

ימי ילדות

אבי רפאל חסון ז"ל היה צעיר ונמרץ, גבר נאה, שזוף וגבה קומה, גופו מלא ועיניו ירוקות, שמבטן מביע את הנטל המוטל עליו לפרנסת שבעה ילדים. ואמי – שמחה לבית מני ז"ל, היתה אשה יפה, בעלת קומה ממוצעת, שמנה במקצת, שעור פניה לבן ושערה שחור ומסולסל, מצחה גבוה ועיניה החומות נבונות, וחותם אצילות על כולה.

זוכרת אני אותו יום שבא שליח מיוחד ובישר לאבי שזכה ונתמנה לשופט. מאותו יום היה אבי מקדיש שעות על שעות בלילות ללמוד את חוקי המג'לה (ספר החוקים העותומאני) ולבי התמלא גאווה בשומעי כיצד קוראים לו: "חואג'ה רופל אפנדי". מדמה הייתי אז שאין תואר כבוד רם ממנו ... ועת היו פקידי הממשלה הבכירים באים לבקר בביתנו לכבוד החג, נעם לי מאד כשקיבלנו מתנות – פיתות טריות, חמאה ודבש ועוד ...

תפקיד השופט היה לאבי יותר תחביב מאשר מקור לפרנסת המשפחה. עיקר הכנסתו היתה מהחנות שבדירת המגורים שלנו. אנו גרנו מחוץ לגיטו, בשכנות הערבים, כשם שנהגו שאר סוחרי הבדים שבחברון, כי הנשים המוסלמיות היו מסתירות פניהן מעין הגברים ולא נהגו להופיע בפרהסיה, בלכתן לקנות בחנויות שבשוק.

חנותו של אבי היתה הומה כמעט כל היום מקונות, ומשהיה התור גדול והציפייה ממושכת, נהגו הנשים להיכנס לאמי ולהשיח עמה על חייהן ותלאותיהן. האחת סיפרה על צרותיה עם חמותה, השנייה – על גיסתה, והשלישית – על צרתה, אשת בעלה. היו אלו התלאות הפעוטות והיומיומיות, אך בעיני כל אחת מהן דמו לגדולות שבצרות.

פעמים שהיו הערבים מתנכלים לפרנסת הסוחרים היהודים, והיו מטילים חרם עליהם. הכיצד? – היה שוער ניצב בפתח החנות ולא נתן לאיש להיכנס ל"בית היהודים". וגדול היה הצער ורבה הדאגה שבלב עד שנתבטלה הגזירה.

ובעוד צרה נתברכנו, בצרת הגנבים. מפעם לפעם היו הגנבים מנסים להתפרץ לביתנו כדי לגנוב בדים. והורי כמעט ולא נתנו תנומה לעיניהם, והיו סוגרים את הדלתות במפתחות ענקיים ונוסף להם בבריחי־ברזל כבדים לרוחב הפתח ... משהיה אבי נוסע לביירות, לשבוע־שבועיים, לקנות סחורות, היתה אמי נשארת יחידה עם הפעוטות, והיתה נוהגת להחזיק מנורה דולקת בידה ולעבור עמה מחדר לחדר, במשך כל הלילה, כדי להרתיע את הגנבים ... ומול ביתנו היה בית־מלון. פעם, בחצות לילה, באה בעלת המלון וסיפרה לאמי, כי אפנדי תורכי שהתאכסן במלונה שאל אותה לפשר המנורה הנודדת כל הלילה. משהסבירה לו, ביקש אותה לבוא אל אמי ולהרגיעה לבל תפחד ולהבטיחה, כי הוא יחוש לעזרתה בעת הצורך.

כיוון שנסיונות הגנבים להתפרץ אל דירתנו נישנו וחזרו, החליט אבי לקנות אקדח, ומהיותו מקורב לרשות השיג רישיון לנשק. לילה אחד התעוררנו נבהלים לקול ירייה שפלחה את דממת הלילה. נתברר, שאבי, ששמע רשרוש מאחורי הדלת, השקיף בעד החלון וראה גנבים מציבים סולם על המרפסת וראשו מגיע עד ... הגג. עמד אבי וירה באוויר. הגנבים ברחו ואת הסולם השאירו מאחוריהם. אבי היה היהודי האחד בחברון שהעז להתגונן מפני הגנבים בנשק חם.

רחל דברה (לבית חסון)

שליחו של אדם כמותו

הימים ימי הקיץ בחודש אלול. אנו, כעשרים תלמידים בני עשר ואחת־עשרה, יושבים היינו מבעוד יום בכיתתנו ומתכוננים לשיעור הדקדוק החביב עלינו ביותר. מצפים היינו לבואו של מורנו החביב, שהיה אדם נעים־הליכות ויפה־מראה ותואר. משהתחיל בשיעור ואנו היינו שקועים בו, נפתחה לפתע הדלת ואל הכיתה נכנס סניור דוד – שמש בית הדין.

סניור דוד היה בעל קומה בינונית וזקנקן עוטר לחייו. עמד סניור דוד ליד הדלת, סנדליו לרגליו וכרסו התפוחה מאכילה רבה בולטת לפניו. פתח זה פיו ואמר בקול רם: "בכבוד, רפוליקו, אתה מוזמן אל בית הדין!" משמעתי שמי, חוורו פני ולבי הלם והייתי שואל עצמי בתמיהה: "על שום מה?" פניתי כה וכה וראיתי את מבטיהם הנפחדים והתמהים של חברי. המורה ניגש אל סניור דוד ולחש באוזניו, והלה ענה לו אשר ענה. אז פנה אלי המורה במבט של צער ואמר: "קום, רפאל, ולך עם השמש".

קמתי מבוייש וחפוי־ראש וסניור דוד אוחז באוזני ומוליכני ישר אל הישיבה – מקום מושב כבודם של שלושת הרבנים בבית הדין. המרחק מן החדר לישיבה היה קצר, והשמש מוליכני ככבש מובל לטבח, כשכל אנשי "החצר" מביטים אחרי בתמיהה. משהגענו לבית הישיבה, הכניסני השמש פנימה ועיני סקרו את החדר הגדול. בעמקי החדר ישבו שלושת הרבנים, סמוך לחלון גדול שדרכו שפע האור. קירות החדר היו מכוסים כולם בארונות העשויים מעץ אגוז עתיק, ובתוכם ניצבו אלפי ספרים גדולים וקטנים. רצפת החדר היתה מכוסה בשטיחים יקרים והספות שמסביב היו עטויות במרבדים וכרים נאים. מתקרתו הגבוהה השתלשלו מנורות נפט גדולות שהיו מפיצות בלילות אור רב. אותה שעה ישבו שם תלמידים ולמדו תורה מפי הרבנים. לאחר שחלצתי את מנעלי, הובילני השמש עד שהרפה ממני משקרבתי אל הרבנים. לבי הלם מפחד וראשי היה סחרחר.

הראשון משלושת הרבנים היה רבנו צ', שישב כשהוא נשען על כרים וכסתות ומלחש בלא־הרף פסוקי תורה. זקנו היה מגודל ושערות־שיבה זרקו בו. לבוש היה קפטן יקר עם אדרת שחורה מעליו ומצנפת לראשו – כיאה לאב בית־דין. בתווך, ישב הרב רבנו פ', שפניו נאים ומלאי־חן, משקפיים על חוטמו ולבושו אף הוא מהודר. ושלישי, שליד החלון, היה הרב מ' שפניו מלאים ודשנים ועיניו מביטות ורושפות לכל עבר ומביעות גאווה ויוהרה. הוא היה מלטף זקנו ומעיין בפנקסים שלפניו ורושם בתוכם. הפניתי עיני אל הקהל שבאולם – קהל החכמים, ובתוכם רבנו ד', שלימדנו גמרא, איש צנום וגבו כפוף, עיניו קצרות־רואי והיה מקנח תמיד את אפו הדולף בכף ידו. לבושו היה מארג פשוט ואדרתו דהויה. משראה אותי נעץ בי עיניו קצרות הרואי ולא המיש אותן מעלי. עוד אני מביט בו, ועיני נתלו בעיני אבי היקר, הרב חכם מאיר, שישב ופניו מלאי תדהמה, צער וכעס.

סמוך לאבי ישב חכם אברמג'י, שמפורסם היה בפחד ובמורא שהטיל על תלמידיו. לא עבר יום שלא הרביץ בהם והראה להם אותותיו ומופתיו. בכליון־עיניים היו תלמידיו מחכים ליום שיעברו לכיתה אחרת ... הוא היה גבה קומה ורחב כתפיים, ושפמו צהוב מקמצוצי הטבק ששאף באפו. מבטו היה זועם משהיה מראה נחת זרועו לתלמידיו הסוררים והשתמש לצורך כך ב"פלקה" הנוראה. ה"פלקה" היתה עשויה גליל־עץ עגול ועבה, שאורכו כמטר, שני חורים בשני קצותיו וחבל דק וחזק מחברם. את הנענש היו משכיבים על הרצפה ואת רגליו היחפות תוחבים לבין הגליל והחבל, ושני אנשים מגלגלים את הגליל עד שהיה החבל חותך בבשר הרגליים. לאחר־מכן בא תורו של השוט להכות ולהצליף.

משראיתי את החכם אברמג'י ולידו ה"פלקה" והשוט, פירפר לבי מפחד. אך מה פשעי ומה חטאתי? הייתי מאמץ מוחי להיזכר שמא פגעתי במישהו, ואולי, חלילה, שלחתי יד, אך לשווא. מביט הייתי אל אבי ועיני דומעות ומתפלל בלבי שיעמוד ויחלצני מן המיצר.

הדממה הופרעה בקולו הרם של רבי מאיר: "רפוליקו, האתה הוא שמסרת את המכתב הזה למירקדה בת החכם?" – שאל והוא מנופף לפני פיסת־נייר בידו.

– "כן" – עניתי – "אנכי מסרתי".

– "ולמה עשית זאת, עזפן? וממי למדת מעשים כאלה, למסור לנערה מכתבי אהבה?" – שאל וקולו זועם.

– "לא אנכי כתבתי מכתב זה – עניתי במבוכה – אלא שליחו של

חברי י״פ הייתי. נעניתי להפצרותיו ומסרתי מכתב זה למירקדה, כי רואה אני אותה יום יום״.

לשמע דברים אלה התפרץ הרב י״פ, אביו של חברי, ואמר: ״עזפן, מעליל אתה עלילה על בני יעקב, משקר אתה, אתה הוא שכתבת זאת!״

– ״לא רבי סניור – עניתי וקולי רועד – לא אני שכתבתי המכתב, בחיי אלהים שאמת בדברי, וגם איני יודע לכתוב בכתב לדינו, רק שליחו של יעקב הייתי״. השתררה דומייה. עיני הכל היו לטושות על כבוד השופטים ומצפות לגזר הדין. ואנכי, לבי מתפלץ מחרון ופחד על הרבנים שלא טרחו לחקור את חברי י״פ שמפאת היותו בנו של הרב רבנו י״פ ונכדו של רב חברון, לא יניחוני לנפשי.

– ״פלקה״ – הדהד קולו של רב מאיר. היה זה פסק הדין האיום. התפרצתי בבכי וזעקתי: ״סלחו נא לי, סניורים, יותר לא אהיה שליח לחברי, מחלו לי, לא אני האשם!״ אך אוזניהם נאטמו לתחינותי ולרמז רבי מאיר הוטלתי ארצה בידי השמש, רגלי רותקו אל הפלקה והחכם רבי אברמג׳י החל להלקותני בשוט:

״והוא, – רחום, – יכפר, – עוון, – ולא, – ישחית, – והרבה, – להשיב, – אפו, – ולא, – יעיר, – כל, – חמתו״ – רעם קולו של השמש ואנכי הולקיתי שלוש־עשרה מלקות, מכה אחר מכה. התייפחתי לעבר אבי ״הצילני אבי, איני אשם! הצילני!״ אך אבי היה מאובן תחתיו, לא פצה פיו וכבש עיניו הדומעות בקרקע. משהחל השמש לומר פעם שנייה ״והוא, – רחום ...״ חזרו עלי עוד שלוש־עשרה מלקות, וחבל ה״פלקה״ חתך בבשרי וכפות רגלי התנפחו. משפתח השמש פיו לומר בשלישית ״והוא, – רחום ...״ זעקתי: ״אין דין ואין דיין? למה חייב אני בעונשו של חברי, אין צדק!״ ונתעלפתי. וסיפרו לי, כי משראה זאת אבי, פרץ לעברי והרימני על זרועותיו. השמש מיהר לשחרר רגלי והיזה מים קרים על פני ואפילו חכם אברמג׳י קשה־הלב זרק שוטו ורץ לבית המרקחת להביהל את הרוקח ... החכמים והרבנים שבישיבה פתחו בתפילה לשלומי ורק אחד לא זע ממקומו: הרב מאיר שגזר את הדין ... משפקחתי עיני נמצאתי בביתי כשמשפחתי כולה מטפלת בי. הניחו תחבושות קרות על רגלי ואת חבורותי מרחו בשמן, סעדו לבי בקפה, לטפוני וניחמוני.

– ״לא אלמד עוד בחדר – אמרתי לאחי – קחוני עמכם לירושלים ואלמד אף אנכי שם״. ואכן, מעז יצא מתוק. נפרדתי לחלוטין מה״חדר״ ומחברון, ועברתי לירושלים, בה למדתי תורה יחד עם אחי.

רפאל אבישר

איגרתה של מלכת בריטניה

אמי רחל, זכרונה לברכה, אשתו של ר׳ חיים שמואלזון, שהיה מכונה בפי הרבי מלובאוויטש, ר׳ חיים ״חסיד״, סיפרה לי על אביה ר׳ זלמן מנדלביץ ז״ל, שעל שמו נקרא בית הכנסת ברחוב החב״דים שבעיר העתיקה בירושלים, ואשתו, אמה, אסתר נ״ע, שישבו שנים רבות בחברון עיר האבות.

משעלתה אסתר בצעירותה, יחד עם שמונה אחיה, והוריה מביאליסטוק לארץ הקודש, באה ונתיישבה בירושלים העתיקה. היה זה לערך בשנת תק״פ, לפני כמאה וחמישים שנה. תנאי המגורים בעיר העתיקה בירושלים היו קשים ועל אחת כמה וכמה להם, שהיו מורגלים בחיים טובים ומרווחים בביאליסטוק. ומשבאה מגיפת החולירע לירושלים וארבעה משמונת הבנים מתו בה, עקרה המשפחה מירושלים ועברה לחברון, שאווירה הטוב ופירותיה המשובחים עשו לה שם של עיר מרפא ונופש.

משבאו לחברון, שכרו דירת מגורים מרווחת (לפי מושגי הימים ההם) עם חצר מגודרת וחסוייה בגפנים עמוסי אשכולות. לא עברו ימים רבים עד שנעשו כבני משפחה עם בני העדה הספרדית ועם ראשוני האשכנזים שהתיישבו בחברון, וכן נתיידדו עם ערביי המקום כשהם דוברים ערבית חיה ושוטפת.

חלפו שנים טובות ושקטות. הבת אסתר נישאה לר׳ זלמן מנדלביץ, ארבעה הבנים פרשו ועזבו את חברון, לבקש פרנסתם בארצות רחוקות וההורים נפטרו לבית עולמם. נשארו אסתר, סבתי, ובעלה עם ילדיהם בעיר חברון והיו מתפרנסים בדוחק מכספי ״החלוקה״ המצומצמים שחילק ״הכולל״ לבני העדה.

יצא שמעה של אסתר בין בני הקהילה היהודית, ואף בין בני חברון הישמעאלים, בעבור מאכליה ומטעמיה שהיתה רוקחת ומבשלת במו ידיה. לריבותיה היה טעם מיוחד במינו, וכמה שהיו חברותיה מנסות לחקות את מרקחת הריבות שהיתה עושה מפירות חברון, לא עלה הדבר בידן. ואילו מאכליה הטעימים, עמד טעמם על לשונם של אלה שאכלו על שולחנה ימים רבים. ועד כדי כך הגיעו הדברים, שהיו בני חברון שולחים את נשותיהם להזמין את אסתר אליהן כדי לעזור במלאכת הבישול והאפייה כל פעם שעמדה שמחה בפתח המשפחה, אם סעודת־אירושין או סעודת ברית־מילה ואין לומר סעודות החתונה. ועד כמה שנתקנאו נשות חברון במעשי ידיה לטעם, היו באות אצלה תמיד ומתחננות מלפניה שתהא היא המנצחת על המטבח בביתן.

כיוון שכך, עלתה מחשבה מלפניה, שאין טוב בלתי אם תפתח בית־אוכל קטן לבאים מחוץ לחברון, לסייר בה ליום יומיים. ומבית־אוכל קטן, קצרה הדרך לפנסיון ומלון־אורחים. אסתר היתה מנצחת על המלאכה ובעלה, ר׳ זלמן, עומד לעזר כנגדה, ושמע הפנסיון של אסתר מנדלביץ יצא לתהילה למרחקי־ימים. האורחים המכובדים ביותר, שפקדו מפעם לפעם את חברון, היו ממהרים אצלה וסועדים על שולחנה. ואף מבני משפחת ששון אשר מבומבי, שדרכם מארצם לבריטניה וחזרה עברה דרך חברון, היו מבאי ביתה הקבועים. ובימים ההם היתה הנסיעה מהודו לאנגליה ארוכה וממושכת. חודשים תמימים היו הנוסעים מיטלטלים בדרכים ובאוניות והאוכל שהיו אוכלים היה מצוי בתרמילם שהיו מצטיידים בו לימים רבים. והיו בני משפחת ששון

באים אצל אסתר, סבתי, והיא היתה מכינה להם מחלב משומר ומתוק ועד בשר משומר, ריבות וצנימים ושאר מאכלים, שהיו יכולים לעמוד בעינם וטיבם בדרך הארוכה ובימי קיץ וחום.

משהיו שבים בני משפחת ששון לביתם שבבומבי, היו שולחים, בידי שליחים ושד"רים למיניהם שפקדום מפעם לפעם, אריגים ובדים יקרים, עשויים משי ותחרה, שלא היו מצויים בארץ הקודש בימים ההם, כשי הוקרה לאסתר מנדלביץ על המאכלים הטובים ששמה באמתחותיהם.

באחד מאותם הביקורים של אחד הששונים בחברון בדרכו לאנגליה, ראה בידי סבי, ר' זלמן, קליפת־ביצה של תרנגולת, שלמה ותמימה, ועליה כתובה כל מגילת אסתר, מראשיתה ועד סופה; שכן היה זה מתחביבו של ר' זלמן לכתוב מגילות על קליפות־ביצים בכתב זעיר, קריא ובהיר. עמד האורח על כך שימכור לו ר' זלמן קליפות־ביצים אלו ולא יצא ממנו עד ששקל לידו מטבעות רבות. לקח עמו אותן קליפות־ביצים עם מגילות כתובות עליהן והמשיך בדרכו.

עברו חודשים רבים. לימים הגיע לבית מנדלביץ מכתב, שעל מעטפתו התנוסס ציור הכתר הבריטי. משפתחו, ראו והנה מכתב חתום בעצם ידה של מלכת אנגליה, בכבודה ובעצמה, ובו היא כותבת, כי עז רצונה לראות, במו עיניה, את האמן כותב המגילות על קליפות הביצים, בארמונה שבלונדון. ומסיימת האיגרת בהודעה, כי הרי הוא מוזמן להיות מבאי הארמון, הוא ובני משפחתו, כל ימי שהותו באנגליה.

המכתב נשאר מוטל באשר הוטל – וכי יסע ר' זלמן לאנגליה לפי הזמנתה של אשה ומלכה? חלפו שנים. ר' זלמן נפטר לבית עולמו ואסתר עברה לירושלים. משהגיע ערב פסח אחד, עם "ביעור חמץ" כמנהגה תמיד, אספה אסתר סבתי את כל הניירות הישנים שהתגוללו במקומות שונים, ובתוכם המכתב, אל גל "ביעור החמץ" שנגזר לשריפה ואמרה לבתה הקטנה רחל: "ניירות ישנים מזמינים עכברים". וכך הלכה אותה איגרת, על מעטפתה עם סמל בית המלכות הבריטי, בערב פסח אחד, ועלתה באש עם שאר ניירות ישנים ואיננה.

רבקה דובשני

גולגולת המת

הדבר היה בשנת תרנ"ה, לערך. אשכנזי אחד אילם היה, והוא אחיו של ר' יענקל הסנדלר, שהיה אף ראש ה"חברה קדישא" האשכנזית אשר בחברון. והיום, יום שבעה באדר היה, יום הולדתו ופטירתו של משה רבנו. וכנהוג, היה יום זה יום סיום קריאת המשנה ובמוצאי ז' באדר היתה נערכת סעודה גדולה לכל הקוראים במשנה.

באותו יום ביקש האילם מאחיו יענקל, בשפת האילמים אשר לו, כי יקנה לאנשי ה"חברה הקדישא" מעילי גשם מפני הגשם והשלג היורד כל העת בחברון, למען יוכלו למלא חובתם ולקבור את המת אשר ימות בו ביום, כי הרי אין להלין מת עד למחרתו. דחה יענקל את בקשתו של האילם בגערה, כי אל לו להתערב בעניינים שאינם שלו.

אותו ערב, בשעת הסעודה, כטוב לב הנאספים לומדי המשנה ביין, קם האילם לעיני הכל ושחט עצמו בסכין. נתבהלו כולם בהלה גדולה ועד שקראו לרופא האנגלי אשר מן המיסיון, דר' פטרסון, השיב נשמתו לאלהים. עברה השמועה בעיר, כי לא לשווא ביקש האילם מעילי גשם לאנשי ה"חברה הקדישא", וכי כיוון את השעה לטרוף נפשו בכפו.

עוד באותו לילה נקבר האילם בבית העלמין היהודי. והיו בני העדה אשר בחברון, באים כמנהג, בכל יום, בוקר וערב, לניחום אבלים ולהתפלל בבית הנפטר. ביום השלישי ביקש יענקל הסנדלר מאת אחי, אליהו יפה המכונה גורג'י, כי יכין את מצבת האבן ליום השבעה. ואחי, שהיה עוזר לכל וכל שליחות ציבורית היה מטיל על עצמו באהבה וברצון – נענה לו.

למחרת יצאנו, אחי אליהו ואנכי, אל הערבי החוצב. מצאנוהו ועלינו עמו לבית העלמין כדי להראות לו מקום הקבר ומידתו. היינו מהלכים כשהערבי צועד לפנינו עד שהגענו למקום הקבר. לפתע נשא הערבי רגליו והחל בורח כנמלט על נפשו. עמד אחי וקרא לו בקול גדול לחזור ולא חזר.

משהתקרבנו שנינו אל מקום הקבר, ראינו כי הקבר פתוח ובתוכו "יושבת" גוויית הנפטר ואין לה ראש. ביקשתי לנוס, אולם אחי תפסני בזרועי. משהתחלתי מתאמץ לברוח, סטר לי אחי על פני אחת ושתיים (ועד היום, וכבר שבעים שנה עברו מאז, שחש אני בסטירות אלו) וקרא: "כסיל, ממה תפחד, ולמה פניך צהובים? הרי מת הוא זה, כאבן וכקרש, מה יעשה לך?" אולם לא יכולתי להרגע והייתי רועד כולי. אמר אחי: "אם לא תפסיק אושיבך בתוך הקבר, ליד הנפטר!" לא עזר לי מאום עד שתפסני בכוח, ואנכי אז בן שתים־עשרה שנים, והושיבני כנגד הגווייה חסרת הראש וציוה עלי: "שב במקום הזה עד אם אשוב. הולך אני למצוא את הפושעים שעשו מעשה נבלה זה". אמר והלך לו ואנכי יושב מרעיד כולי מול הגווייה חסרת הראש.

לא עברה כמחצית השעה והמונים המונים באו אל בית העלמין, יהודים וגם ערביים, לחזות במחזה. ואף המושל, הקימאקם, עצמו בא והזעם והחרון אחזו בכל הבאים. אמר הקימאקם: "קברו את הגווייה ונחפש אחר הראש ולאחר מכן נטמין גם את הראש". אמר כנגדו אליהו גורג'י: "לא. הגווייה לא תיקבר עד יימצא הראש. ואם לא יימצא הראש, ישוב תשב אתה, הקימאקם, במקומו של המת".

יצא אליהו גורג'י אל בית הממשלה וטלגרף לירושלים, אל הפחה בכבודו ובעצמו, ומסר כל המעשה. לא עברו שלוש שעות ופלוגת ז'נדארמים תורכיים, דוהרים על סוסיהם, הגיעו מירושלים. עצרו הז'נדארמים את כל הגנבים והפושעים שהיו בחברון, כי הכל הכירו את הפושעים המועדים המתהלכים חופשיים ...ולאחר הלקאות ב"פלקות", גילו את השלושה שעשו אשר עשו ... לפי בקשתו של דר' פטרסון, הרופא האנגלי אשר

מן המיסיון, אשר שילם להם טבין ותקילין עבור מלאכתם הנאה.

מיד שלחו אל דר׳ פטרסון והראש הוחזר ונקבר יחד עם הגווייה. הרוחות רגעו בין כל תושבי חברון וסיפרו כי דר׳ פטרסון ביקש לבדוק ולמצוא על שום מה היה ראש זה אילם.

ואילו אני, מאותו מראה ומאשר קרני, נפלתי למשכב. ארבעים יום לא אכלתי ולא שתיתי וכבר אמרו נואש לחיי, עד שהרב רבי סלימאן מני פקד ״שיעשו מניין״ בבית הקברות ויתפללו לשלומי, ולאחר שמרחו גופי בשמן הדלוק של בית הכנסת, התחלתי להתאושש ולחזור לאיתני.

משה יפה גורג׳י

עשר שנים לאחר אותו מקרה, משנפטר הגאון ר׳ חזקיה מדיני (חנוכה תרס״ה), שכרו ראש העיר עבדול־חי אל־ח׳ט׳יב ומוחמד שולטן ושיח׳ מוחמד חמורי שהיו שונאים את המושל התורכי, הקימאקם, פרחחים ערביים שיפתחו את קברו של הגאון. שלושה הזוממים קיוו כי משיתגלה הדבר ירימו היהודים קול זעקה ובעקבות זאת יסולק הקימאקם מתפקידו ... הפרחחים, שקיבלו שכר רב, עשו את אשר ציוו עליהם ופתחו את קברו של הגאון, אולם השאירוהו בתוך הקבר כאשר רק רגליו מגולות. משנתגלה הפשע הנתעב, נערכה חקירה ודרישה ושלושה הזוממים נתפסו. הפרחחים אשר ביצעו את המעשה באו על עונשם ואילו ראש העיר נשפט לשלוש שנות מאסר.

העורך

החריתה שעל המצבות

הדבר קרה עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, ואנכי נער צעיר לימים, כבן י״ד שנים. עודני זוכר כיום, ולמעלה מחמישים שנה חלפו מאז, כחלום ילדות, אותם מעשים הנראים היום כמשונים ומופלאים כאחת.

ידוע היה לכל כי מנהג היה בחברון, שלא לחרות כתובת על המצבות שבבית הקברות, ובני חברון לדורותיהם היו יודעים מצבתו של כל אחד מאלה שהלכו לעולמם, אם גם לא היה חרות עליה שם. אולם ברבות השנים, משנתרבו המצבות ומלאו את בית העלמין של העדה האשכנזית, עלה בדעתם של ראשי העדה, שמוטב לחרות את שמות הנפטרים על המצבות. וכיוון שעלתה מחשבה זו ובא לה היתר מרבני חברון דאז, קיבלתי אנכי, הנער הרך בשנים, את המלאכה, הרב יוסף חיים אורנשטיין היה עומד לידי בבית הקברות ופוקד מלאכתי, במשך כמחצית השנה, והיה מורה לי מה שֵם יש לחרות על מצבה פלונית ועל מצבה אלמונית.

השם הראשון שחרתתי היה שמו של הרב הצדיק שמעון מנשה זצ״ל. זו היתה אבן גדולה ועגולה, שגילגלוה במיוחד מהרי חברון, מאצל קברו של ישי אבי דוד, ולמרות שגילגלוה מרחק רב עמדה בשלמותה ולא נסדקה ואף לא נתנפצה.

ימים רבים הייתי מצוי בבית העלמין ועושה מלאכתי. יום אחד נקראתי בהול אל מיטתו של ר׳ מרדכי דוב בער סלונים זצ״ל. משקרבתי אליו לחש הגוסס על אחני, כי בקברות המשפחה, משפחת סלונים, טמון בקבוק־שמן זך, וביקשני להוציא בקבוק זה ולשימו בקברו שלו.

עמדתי מיד ולקחתי עמדי את חברי משה אטינגר ופנינו לעבר המערה – קברות משפחת סלונים. משהתחלנו לגולל את האבנים הגדולות שעל פי המערה, נזדקף לנגד עינינו צפע צהוב ועמד מולנו כשהוא נושף בפיו. נתחלחלנו חלחלה רבה, משידענו כי הצפע ארסי והכשתו – מוות היא. חברי משה עמד ואמר: ״שליחי מצווה אינם ניזוקין״. מיד הרים אשר הרים ורוצץ את גולגלתו של הצפע. משנכנסנו למערה מצאנו אותו בקבוק של שמן זך, לקחנוהו ומילאנו את משאלתו האחרונה של ר׳ מרדכי דוב בער סלונים ז״ל.

משהושלמה כמעט מלאכת החריתה על מצבות בית העלמין לעדה האשכנזית, עלה הגולל גם על פרנסתי, ובעוונותי הרבים, כרבים צעירים אחרים, יצאתי את חברון עיה״ק וירדתי ליפו לבקש שם פרנסתי.

ש״ז שלמן

שו״ב, רוקח ורופא

שלושת בניו של הרב המרפ״ה נשלחו ע״י אביהם, ובהשפעת הדודים ממשפחת מני, להשתלם וללמוד בביה״ס ״אליאנס״ שבירושלים ולאח״כ בבתי״ס תיכוניים ובאוניברסיטת ביירות, ואילו שני בניו של הרב רפאל נסים פראנקו לא למדו בביה״ס והמשיכו בת״ת ובישיבה. משסיים הגדול את לימודיו בישיבה החל לעסוק במסחר, ופתח חנות למכירת קמח בסיטונות. והואיל והעסק לא הצליח, השתדל כיתר צעירי חברון ללמוד מלאכה או מקצוע, כדי להגר לעיר אחרת ולמצוא בה את פרנסתו. אך מאחר שביקש להשתלם ברפואה, החלה ראשית דרכו בבית המרקחת של העדה ולאחר־מכן בבית המרקחת של ביה״ח האנגלי שבחברון.

הרוקחת הסקוטית שהיתה בבית החולים האנגלי יעצה לו ללמוד אנגלית והבטיחה להשתדל בקולג׳ האמריקאי שבביירות, כי יקבלוהו לפקולטה לרוקחות ללא תשלום, תמורת שירות במטבח הפקולטה.

אולם עוד לפני תחילת שנת הלימודים נפטר אביו, בהשאירו אחריו אלמנה עם שני בנים ושלוש בנות, ללא כל מקור פרנסה. לפיכך הטילו עליו רבני העדה למלא את התפקידים שמילא בשעתו אביו, באומרם: ״תחת אבותיך יהיו בניך״. בעיקר מִילא אז את מקום אביו בתפקיד שו״ב של העיר ונתמנה באותו זמן גם לרוקח בית המרקחת, שהיה תחת השגחת העיריה. רצה המקרה, שחודשיים לאחר מינויו כרוקח העיריה פרצה בחברון מחלת טיפוס המעיים, שפגעה גם ברופא העירוני שמת ממחלה זו. אז נתמנה רוקח זה גם לממלא מקום הרופא שנפטר. והוא אז בסך הכל בן 17 שנה, ומעולם לא למד רפואה וכל השכלתו היתה מתלמודו בישיבה ובעבודה מעשית ברוקחות.

וכיוון שהיה שו״ב ורוקח ורופא העדה כאחת, נזדמנו לו מאורעות רבים, ויסופר פה על שלושה מהם.

ביום שבת אחד, בשעות אחה"צ, הובהל לבוא מיד אל התובע הכללי, שהודיעו כי עליו לבדוק גופת ערבי אחד מכפר דורה, שנרצח ונקבר לפני שלושה ימים, ולחתום על תעודה לסיבת המוות. משהודיע לתובע הכללי כי הוא איננו רופא, ובכלל מפחד הוא לראות מתים, לא הרפה ממנו התובע ואמר לו, שהוא עצמו יהיה בחברתו וידריכנו מה עליו לעשות. בשעות הערב יצאו שניהם לחצר בית המשפט, למקום שאליו הובאה גופת הנרצח. בקודקדו של ההרוג היה פצע קטן. התובע יעץ לפתוח את הראש. לשם כך הלכו שניהם אל הנגר הערבי, שחנותו היתה פתוחה בשבת, לקחו ממנו משור חלוד וניסרו את ראש ההרוג. התובע כתב את התעודה ו"הרופא" חתם וקבע את סיבת המוות, לפי קביעתו של התובע הכללי.

במקרה השני הזמין מושל העיר (הקימאקם), אִיסמעיל חקי מטריפולי שבסוריה, את "הרופא" משום שהיתה לו מורסה באחת מאצבעות רגלו הימנית. בא "הרופא", בדק ובדק ולאחר מכן רקח משחה, מורכבת מ"ווזילין" עם מעט "כינין". מרח משחה זו על האצבע והלך. למחרת הובהל "הרופא" אל המושל, ועד שהגיע לבית המושל רעד מפחד ... משבא אל המושל, הצהיל "החולה" פנים ולא יצא מאצלו עד ששמע מפיו תהילות ותשבחות על מומחיותו המופלגת.

המקרה השלישי קרה עם המופתי של העיר, שהיה גר בקרבת מקום למגורי "הרופא". פעם, בחצות הלילה, הוזעק "הרופא" אל המופתי כדי להושיט לו עזרה ולהשקיט את כאב השיניים שתקף את המופתי בכל עוז. "הרופא" ידע תרופה בדוקה אחת לכאב שיניים, והיא – העָרָק. הלך לביתו והביא משם מנה גדולה של ערק ויעץ למופתי לשתותו בפעם אחת ... לאחר רגעים אחדים נרדם המופתי וישן שינה עמוקה עד שעות הבוקר המאוחרות. משהתעורר חש עצמו בכי טוב ומיד ביקש להזמין אליו את "הרופא". גם בפעם זו רעד "הרופא" שמא השפיע הערק על כבוד המופתי לרעה ... אולם המופתי קיבלו בסבר־פנים יפות והודיעו, כי התרופה לא רק שהשתיקה את הכאבים, אלה גם גרמה לו שינה עמוקה וערבה, וביקש ממנו לתת לו את "הרצפט" של תרופת־פלא זו, למען יוכל להזמינה מדי פעם בפעם לעת הצורך ... ו"הרופא" היה נאלץ לרשום למופתי מירשם אחר, כמובן.

אברהם פרנקו

כוחו של ביגון

בעת שלמדתי בישיבת "תורת אמת" בחברון, בשנת תרע"ב, הגיע בחור צעיר ממרחקים, מסביבה מתבוללת שבקראקא בירת גליציה המערבית, בחור מבוגר שנתחנך על ברכי ה"בונד".

בבחור הקראקאי, שכבר ידע על־פה את ה"קפיטאל" למארכס עם הביאורים השונים של גדולי המחשבה ובוני הסוציאליזם המודרני, התעורר לפתע פתאום הניצוץ היהודי שבחביוני נפשו, התלהב והיה לשלהבת בוערת, והוא החליט לחזור אל עמו המדוכא והנענה וללחום את מלחמת שחרורו.

אמר ועשה. הבחור עזב את חבריו וחברותיו עם האידיאלים שלהם, נדד למרחקים, בודד וגלמוד, בלי מכר ומודע וגם בלי אמצעים כספיים. ההצלחה האירה לו פנים והוא נתקבל כמשרת ומנקה באוניית־משא שוודית, המפליגה בין המבורג ונמלי המזרח הקרוב, וביניהם גם נמל יפו.

אחרי נדודים וטלטולים רבים במשך חמישה חודשים, ואחרי עינויים קשים וסבל גופני ומוסרי נורא, זכה הקראקאי להביט מקרוב על יבשת ארץ־חמדתו. האונייה השוודית עגנה בנמל יפו – אך איך לברוח אל הסלעים השחורים הבולטים בחוף? הדרכון ושאר תעודותיו סגורים בקופת הפלדה של רב החובל, המשמעת חזקה ועין המשגיחים פקוחה ...

יום אחד, לפני שהאונייה עמדה לעזוב את החוף, בשעה שהבחור הקראקאי שפשף את הרצפה וניקה את לשכתו הפרטית של רב החובל, פנה אליו זה בשאלה: "הגד נא, העלית פעם ליבשה, לראות את הארץ שהעם היהודי מתגעגע אליה והיא קרובה כל כך?" כיוון שרוחו של רב החובל היתה טובה עליו, קיבל הבחור היתר לרדת לרחוב ואחר שעה קלה ישב על החול שבחוף הים כשהוא מתחיל להכין עצמו "להתחמק ולברוח".

הוא הלך כמתעתע בסימטאות המרופשות של יפו העתיקה, עד שבא ל"נווה שלום". שם פגש בצעיר, שנשא על כתפו תרמיל ומקל עבה בידו, ושניהם הלכו לפתח־תקווה – מהלך יום מיפו. כל הלילה נדדו ולפנות בוקר באו לאם המושבות וביקורם הראשון היה בבית הכנסת הגדול "בית יעקב", בשעה שהתפלל המניין של ה"וותיקין".

הקראקאי היה סבור, שכבר הגיע לחוף מבטחים ולספקותיו הנפשיים שכירסמו את נשמתו בא הקץ. ברם, אכזבה מרה באה במהרה. העבודה הקשה והמפרכת שהתחיל לעבוד בה, כדי להרוויח את לחמו הצר, דיכאה רוחו. מעולם לא התאמן במלאכה ובעבודה וקשתה עליו שבעתיים עבודה־שדה מבוקר עד ערב בלי בית ומקום מרגוע. הוא נדד ממקום למקום, מקבוצה לקבוצה ולא מצא מנוח לנפשו עד שחלה במחלת השחפת.

הוא למד בשקידה ובמשך זמן קצר הספיק לרכוש את השפה, שינן את ספר הספרים והיה בקי בו על־פה. לפעמים שמע שיעורים בגימנסיה וגם מחבריו למד הרבה, אבל בכל אלה לא מצא סיפוק לנפשו, בתוכו פנימה תסס דבר־מה, שלא היה יכול לתפוס אותו ולא נתן לו מרגוע. שתי שנים לאחר בואו לארץ הצליח לעלות ירושלימה וחשב, כי אולי באווירה הקדוש תירפא נפשו. הוא התחיל להתחבר אל חוגי המשכילים המודרניים שבין תושבי ירושלים, אולם הם לא הרגיעו את ערגתו הנפשית, והוא החל לבוא בחוגי בני תורה של היישוב הישן. זמן מה למד בישיבת חכמי הספרדים ועד מהרה הלך לקחת לקח בישיבות הגדולות הקיימות ובחר בישיבת "אור חדש". שמע שיעורים ב"מוסר"

הלמדן מבני חב"ד (מתוך הספר 'ירושלים', לייפציג־שטוקהולם, 1918)

מהרב רצ"ה מסלבודקה ז"ל, אשר גם תמך בו וסיפק לו מחסורו, עד שלבסוף בא לחברון.

מיד לבואו סר לישיבת "תורת אמת" ושמע שיעורים בלימוד החסידות החב"דית ותחי נפשו. לפי סדרי הישיבה, היו לומדים חסידות שתי שעות לפני תפילת שחרית, ואחרי הלימוד היו התלמידים הולכים לטבול במקווה. בימות הקיץ היו רגילים לטבול במעיינות הקרים הנמצאים בסביבת העיר. כמנהגי תמיד, הייתי יוצא לטבול ב"עין אשדיד", שליד המגרש הנקרא בפי הערבים "שהדותא" (שכפי קבלתם נקברו שם העדים, אשר חתמו על שטר המכר שנתן עפרון לאברהם אבינו בקניית מערת המכפלה). פעם אחת פגשתי את הבחור יושב על אבן גדולה שעל־יד המעין, ראשו בין ברכיו והוא בוכה בקול גדול. על שאלתי השיב, כי כאשר צעד על מפתן היכל הישיבה, הרגיש כי רוח אחרת עמו, וכששמע את תפילתו של המשפיע, נשמע הד עמוק מהשתפכות הנפש על חסידי חב"ד הגדולים, שבניגוני הדביקות שלהם השתקפו הרטט והכיסופים למרום. וכמו ששירתם בכלל היתה כבדת משקל ועמוקה, כן הביעו ניגוני הדביקות שבתפילתם רגשות שונים: השתפכות הנפש, התעוררות, התלהבות ודביקות עליונה. בניגוני הדביקות שריגן המשפיע בתפילתו, בחר לו סגנון אישי שנשא צבע וקסם מיוחד. הצלילים היו ערבים והקסימו את השומעים, הניגון היה ספוג אש כיסופים לאלקים ובכוחה של רננת־דביקות היה להעלות את הניצוץ הישראלי מחביוני נפשו, גם של זה שנתרחק מדרכי ה', להשיבו לחיק האמונה הטהורה ולהכניס בתוכו געגועי אש־קודש לחיים האמיתיים.

... הבחור הקראקאי, הבונדאי לשעבר, המשכיל והסוציא־ליסטן, נהפך לבו בקרבו להיות לאיש אחר, ובדברו על המומנט המכריע הזה שבחייו, אמר: "רק עתה יש לי מושג מהכוח הטמיר והנעלם שבאמונה הטהורה, מרגיש אני שנולדתי מחדש, ובזמן הקצר שנשאר לי לחיות אדע המטרה האמיתית שבחיים".

ואכן, ימיו היו ספורים כי חולה שחפת היה. הוא נפטר לבית עולמו ומנוחתו באדמת מנוחתם של אבות עולם, היא חברון.

הרב שמעון גליצנשטיין

התפילה בסתר

באותה שנה שאנו מספרים בה, פרצה מגיפת האסכרה בקרב ילדי ישראל שבירושלים ובהרי חברון. ממדיה היו מחרידים ולא נמצא בית שלא היה בו ילד חולה. הרופאים המעטים עשו את מלאכתם בקודש, מתוך הקרבה ומסירות־נפש. אך אמצעיהם היו דלים והם עמדו חדלי־ישע נוכח גל המגיפה שהציף את הארץ.

ר' משה ואלך, חלוץ הרפואה בארץ, נלחם כארי, התרוצץ מחולה אחד למשנהו ועשה ימים כלילות כדי לעמוד בפרץ. אך גם ידו קצרה מלהושיע. המחלקה למחלות מידבקות, שבבית החולים "שערי צדק", היתה מלאה וגדושה מאות ילדים חולים, עד אפס מקום. אלפים נוספים התדפקו על שעריו ולא נענו מחוסר מיטות. ועד־כדי־כך החריף המצב, שרבני ירושלים ומורי ההוראה שבתוכם, ראו הכרח לעצמם להתיר הכנסת ילדי ישראל לבית החולים האנגלי של המיסיון הסקוטי, אעפ"י שבימים כתקנם אסרו על־כך בתכלית האיסור, מפני סכנת השמד.

לעת אשר כזאת, רבו המוכיחים בשער ומחפשי החטאים למיניהם, קנאים שייסרו את העם בשבט מוסר והוכיחו באותות ובמופתים, כי כל צרות המבוגרים ומחלות הילדים לא באו עלינו אלא בגלל הכפירה ועל עוזבנו את דרכי ה'; פרנסי־ציבור גזרו תעניות, והמגיד המפורסם רבי בן־ציון יאדלר זכרונו לברכה, היה יוצא לרחובה של עיר זועק זעקה גדולה ומרה ומעורר את העם לתשובה ולירא‍ה. בבתי כנסיות ובבתי מדרשות הרבו בתפילות, ומדי בוקר בקעו עד לשמים יללות נשים, שפתחו ארונות קודש ובקשו רחמים על עולליהם הגוססים ונאבקים במר המוות. רבים עלו להר הזיתים "לקרוע קברים" ולהרבות בתפילה ובתחנונים על קברי הצדיקים. חברי ה"חברות לחיפוש חטאים" היו מתגנבים לתוך בתים, מחפשים ובודקים בחורים ובסדקים אם אין כאן, חס וחלילה, עבירות, שבהן נתפס הדור; אם שומרים שבת כהלכתה; אם מפרישים חלה וכד', ומשמרות מיוחדים היו משוטטים בלילות, נעצרים תחת החלונות, מקשיבים לסוד־שיח ומתאמצים לגלות עבירות. יגעת ולא מצאת – אל תאמין, וכך יגעו גם הללו עד שמצאו ... כאן אשה משוחחת עם גבר זר ושם בתולה מתייחדת עם בחור חמד. כאן אשה יוצאת בלי כיסוי ראש ושם אחרת, המזלזלת במקווה־טהרה. אף הגברים לא יצאו נקיים. כאן נתפס איש ששתה חלב עכו"ם באין רואה, ושם אחר שזלזל בבדיקת פירות מתולעים. כאן אחד שהפסיק בתפילתו ושוחח שיחת־חולין, ושם גבר שגלח זקנו בסם ... למותר לציין, שרבו בשל כך המחלוקות, אך אוי ואבוי לו לאותו "חוטא" שניסה להתנגד למעשיהם של מחפשי החטאים או שסירב לקבל על עצמו "תשובה" לפי תכתיבם.

מקובלים שבירושלים ובחברון, ומקובלי "בית־אל" מאחינו הספרדים בראשם, לא שתקו ולא טמנו ידם בצלחת. האם לעת כזאת יחרישו? הלכו וגזרו על עצמם תעניות, הסתגפו בסיגופים קשים במשך שלושה ימים רצופים, לילה ויום, והרבו בתפילות – בבקשם רחמים על עמם. "המכוונים" ומצרפי־הצירופים הסתגרו בישיבת "בית־אל" שבירושלים העתיקה, כיוונו כוונות, התעמקו ברמזים, צירפו שמות וייחודים, שמו אפר־מקלה על ראשם, שכבו לארץ, ישבו על גבי שקים והכריזו: "לא נזוז מכאן עד אם ירחם השם את עמו והמגיפה תיעצר".

דבר אחד ביקשו המקובלים לדעת: בשל מי ובשל מה באה עלינו הצרה הזאת, ואיהו הצדיק שבזכותו תיעצר המגיפה. עד היום הזה אין איש יודע בדיוק מה עשו באותם הימים והלילות מקובלי ירושלים, אלו סגולות הפעילו, שכן היו אלה תפילות מיוחדות לחבורה שמבין זקני המקובלים, תפילות, שזר לא הורשה להשתתף בהן. רק זאת נמסר מפי השמועה: כאשר העז

שמש הישיבה ונכנס בתום התפילה לחדר ההתייחדות של המקובלים, מצא את הרצפה רטובה ושטופה כולה בדמעות שניגרו מעיניהם של המקובלים הישישים ... שערי דמעות אינם ננעלים לעולם, ואכן רחמו עליהם מן השמיים ודאגו לכך שיתגלה להם סוד עצירת המגיפה. לשון הגילוי סתמית היתה: הילדים בצרה, רק האבות יוכלו להושיע ... — ״הילדים״ — ברור הוא שאלה ילדי ישראל הנמקים במחלות וכלים במגיפות, אך ״האבות״? למי הכוונה? שמא לא עשו אבותיהם של הילדים דיים? שמא לא הירבו בצדקה, בבכי ובתחנונים ולא נענו? נמנו וגמרו שאין אלה סתם אבות, אלא הכוונה לאבות האומה, הקבורים בחברון, שהם ורק הם יעצרו בעד המגיפה לבל יישחת כרם־ישראל. יש לגשת איפוא אל מערת המכפלה, להשתטח על קברות האבות ולהרבות בתחנונים.

ברם, כיצד עושין זאת, שעה שכל בר־בי־רב יודע שהישמעאלים לא ירשו ליהודי להתקרב אל קבורת האבות?

ובימים ההם חי בחברון הגאון הספרדי הצדיק רבי חיים חזקיה מדיני, בעל ׳שדי־חמד׳, שהיה אהוב ומקובל על כל החוגים ועל כל העדות, אשכנזים וספרדים כאחד. בעל הדרת פנים והדור בלבושו התהלך ר׳ חזקיה מדיני בחוצות חברון ועורר יראת־כבוד בעיני כל רואיו. ואפילו הישמעאלים היו אומרים, כי השכינה שורה על פניו היפות ועל עיניו הפקחיות. כשנודע לרבי חיים חזקיה מדיני על ה״התגלות״ שנתגלתה למקובלי ירושלים וחברון, ועל הצורך להיכנס למערת המכפלה, קרא אליו את רבי שמעון הויזמן, מבחירי מקורביו ומאבות היישוב בחברון, כדי לטכס עמו מה לעשות בעניין נכבד זה.

רבי שמעון היה מעסקני היישוב האשכנזי בחברון ומנכבדי העיר. סוחר אמיד ובעל קשרים מצויינים עם נכבדי הערבים ועם הבדווים שבכפרים הסמוכים. כמו מקורב למלכות היה! כמי שחכר מהממשלה העותומאנית את המס שעל הכפריים הערביים לשלם בתבואות, ומי שסילק לממשלה את המגיע לה והתפרנס מרווחי היתרה שנותרו בידו. על סוסתו האצילה היה ר׳ שמעון רוכב מכפר אחד למשנהו וגובה את ארנונות המלך, באדיבות אך ביד חזקה ובתקיפות רבה. אמיץ־לב היה והערביים העריצוהו ולא פעם אמרו כי ״חבל שהוא יהודי״ ... ואל ר׳ שמעון הויזמן זה פנה, איפוא, הרב מדיני. ״אכן״, השיב לו ר׳ שמעון ללא היסוס, ״יש לגול את החרפה הזאת. כלום לנצח נהיה משועבדים לישמעאלים ולא נוכל לגשת אל קברי אבותינו הקדושים?״...

והנה, רצה הגורל ואחד משומריה הראשיים של מערת המכפלה, נתון היה בימים ההם בידיו של ר׳ שמעון הויזמן לשבט או לחסד. אותו ערבי לווה אצל ר׳ שמעון סכום כסף ניכר, של כמה מאות נפוליאונים זהב, אך בהגיע מועד הפרעון — ובידי אותו ערבי אין פרוטה אחת לפורטה. פעמים מספר כבר ביקש הישמעאלי מר׳ שמעון לדחות את מועד הפרעון והמלווה נענה לו, מה יגיד לו עכשיו? מהיכן יקח לפרוע חובו? ברם, כאשר כלו כל הקצין ולא היה בידי הערבי לשלם, הציע לו ר׳ שמעון הצעה מקורית: מוכן הוא, ר׳ שמעון, לוותר למוחמד אל־ערפי (כך היה שמו של הערבי הלווה, שהיה — כאמור — שומר ראשי במערת המכפלה) את החוב כולו, בתנאי שיאפשר לו, ולעוד כמה יהודים, להיכנס למערת המכפלה. משמע אל־ערפי את דברי ר׳ שמעון — אחזו חיל וכולו רעד כעלה נידף. הוא ידע יפה מה עלול להיות גורלו אם יתפסוהו ערבים אחרים בקלקלתו, וכי אם יתגלה הדבר, לא יצא חי מן ״העסק״ ... עם זאת קרצה לו ההצעה, שכן עשוי הוא להיפטר בבת־אחת מחוב גדול שהכביד עליו זה שנים. בלב נפעם הביע אל־ערפי הסכמתו להצעת ר׳ שמעון, אך בתנאי שמספר הנכנסים לא יעלה על שניים, ושניהם יהיו מחופשים כערבים, בבגדי ערביים לכל פרטיהם ודקדוקיהם, ושהביקור לא יימשך זמן רב. בו במקום נקבע, שהכניסה למערה תהיה בליל ערב יום הכיפורים. כך דרש ר׳ שמעון הויזמן.

שלושה ימים לפני היום הקבוע — היה זה בימים שבין כסה לעשור, בשנת תרנ״ב — הודיע אל־ערפי כי התוכנית מוכנה לכל פרטיה. בדחילו ורחימו התכונן ר׳ שמעון לקראת הכניסה למערת המכפלה, טבל כך וכך טבילות במקווה, השלים ק״ן מזמורי תהלים כל יום, ישב בתענית והכין לבו לקראת מילוי שליחותו הגדולה. אפילו לבני ביתו לא סיפר את העומד להתרחש, ורק לאדם אחד גלה סודו: לרב מאדא (מעיירה קטנה בהונגריה ששמה אדא), אבי משפחת ווב־שזורי הידועה בירושלים, שהיה קשור לר׳ שמעון בעבותות אהבה משכבר הימים. אל־ערפי עצמו יזמין בליל הכניסה את כל שומרי המערה לכרמו, יאכילם ענבים וישקם בין — ובינתיים יוכל ר׳ שמעון להיכנס למערה ולערוך שם את תפילותיו. כמארחים ישמשו שני בניו של אל־ערפי ואילו את תפקידי השמירה ימלא אל־ערפי עצמו ... זאת הודיע אל־ערפי לחבריו השומרים, שאמנם תמהו במקצת על רוחב־לבו, אך ניאותו לקבל את תוכניתו. משמע הרב מאדא את תוכנית הכניסה, כמעט והתעלף מהתרגשות. ״את חלקי לעולם הבא אני נותן לך״, אמר לו הרב מאדא, ״אם תסכים לקחתני עמך״ ... מחצית חלקו של הרב מאדא, הצדיק וירא־השמים, עשה ר׳ שמעון את חשבונו, שקול כנגד חלקם של רבים, מי יכול לעמוד בפני פיתוי כזה? הסכים ששניהם ייכנסו למערה.

הגיעה השעה. אור ליום שבו חל ערב יום הכיפורים, סמוך לחצות לילה, חמקו שלוש דמויות כצללים, בשבילים המתפתלים בואכה למערה. אל־ערפי בראש ואחריו ר׳ שמעון בלבוש ערבי והרב מאדא מחופש כערביה זקנה, זה האחרון שרך דרכו בכבדות מרוב חולשה והתרגשות. ״זכור את הדיבר החמישי מעשרת הדברות״, לחש הרב מאדא אל אוזנו של ר׳ שמעון כאשר התקרבו, ״כבד את אביך ואת אמך. ביראת כבוד וברטט נתקרב אל קברי אבותינו. כבד את אביך ואת אמך״, חזר בקול רועד, ״מכבדו בחייו ומכבדו אחרי מותו״ ... בדממה ובפיק־ברכיים התקדמו השלושה לתוך הפרוזדור האפל שרגל יהודי לא דרכה בו דורות רבים, כשאל־ערפי מאיר להם בפנסו הזעיר. מן

הפרוזדור הגיעו לאולם גדול, שקירותיו עטופים היו קטיפה אדומה, רקומה בזהב וכסף ומקושטת ציצים ופרחים, מעשה חושב.

"זהו קברו של אברהם אבינו", לחש אל־ערפי. מיד ישבו שניהם לארץ ובלב נשבר פתחו באמירת מזמורי תהלים. משם נכנסו לאולם השני, שקירותיו כוסו בפרוכיות ירוקות, שהיו אף הן זהב וכסף. בתוך אולם זה ראו חור ברצפה, ומהכיפה ועד למעמקי השתלשלה מנורה עם נרות שמן־זית לרוב. "כאן, למטה", הוסיף אל־ערפי והטעים "מצוי קברו של איסחק". אף כאן המשיכו השניים באמירת פרקי תהלים, כשלפתע שמעו קול רעם בוקע ועולה ממעמקי המערה. צמרמורת עברה בבשרם ושיניהם נקשו מפחד. נבהל ר' שמעון מאד ואילו הרב מאדא ניסה לנחמו ובטופחו על שכמו אמר: "זהו פחד יצחק ... כאן חייבים אנו לעשות משהו, לא רק למען עצירת המגיפה אלא למען גאולת ישראל וקירוב הישועה. זכות הנעקד על גבי המזבח תעמוד לנו. כלום לא פשט צווארו לשחיטה? ... יבוא ויגאל את בניו המובלים לשחיטה, ותיפסק המגיפה שפקדה תינוקות ישראל, הנחנקים בצווארם ובל תשלוט בהם עוד מחלת האסכרה".

כך התפללו תפילה קצרה ובינתיים הגיעו למקום שבו מצוי קברו של יעקב אבינו, והיתה כבר השעה אחר חצות־לילה. ישבו שניהם וערכו "תיקון חצות" והחלו באמירת סליחות לערב יום הכיפורים. אך השומר הערבי אל־ערפי החל להתעצבן. השעה היתה מאוחרת, מי יודע אם לא ישובו השומרים מן הכרם ואז – מה יעשה? הן חייו אינם חיים אם ייתפס. אף היהודים לא ייצאו חיים מכאן. "יש לסיים", זרז אותם. שעה קלה עמדו בסמוך לקברו של יעקב, זה התם שלא נמצא פסול בזרעו, והתפללו למען גאולת ישראל. השחר הפציע כאשר דרש מהם אל־ערפי, במפגיע, לעזוב את המקום ולצאת.

לא עברו ימים מרובים והמגיפה בחברון וסביבותיה – נעצרה. ואולם גם הסוד יצא ובין ערביי הסביבה פשטה השמועה, כי היהודים הכופרים ביקרו במערת המכפלה, אף כי לא יכלו לגלות ידו של מי היתה במעל.

מנחם ברש

משפטו של חכם ראובן

חכם ראובן לא הרגיש כל תסיסה סביבו. לבו בטח במעשיו הטובים, שהעלה בזכרונו, אשר גמל עם ערביי חברון בזמן המלחמה וימי המצור, את השפע שהשפיע עליהם בימי המחסור והרעב, מעשים כגון אלה לא יכזיבו. בהכרתו חזקה האמונה, שברית "לחם ומלח" אשר בינו ובינם לא תכזיב. וככה גמר אומר בלבו לצאת בראשית השבוע לכפרים.

במוצאי שבת התכונן לארוז את חפציו ולהטעין את סחורתו, לחדש את מסעותיו אל הכפרים, אך משום־מה התמהמה ולא יצא לדרכו. על דאגותיו נוספה דאגת הונו ורכושו, ולחם האלמנות והיתומים התלויים בצווארו.

מאז מינו לו לילות נדודים, הוא היה מקדים לתיקון חצות ומאריך בתפילותיו וארשת עיצבון נסוכה על פניו. המעיט לדבר עם בני־ביתו, והדאגה לא חדלה מלקנן בקרבו. אך סוף סוף, אשר יגור – בא.

באחד מימי ששי הופיעו בביתו של חכם ראובן כמה מלקוחותיו מ"דהריה". הופעתם בחצר ביתו, דווקא אחרי "צלאת אל ג'ומעה", בלי הכבודה הרגילה שלהם, בלי הבהמות העמוסות, עוררה בלבו חשד, והוא אמר אל לבו: "הגיעה שעתך, ראובן".

האורחים נכנסו הביתה, רבצו על המצעים בדומיה והציגו לפניו את בן לוויתם, אפנדי צעיר הידוע כמטיף בין ההמון הערבי. נדמה לו לחכם ראובן, שזה אחד מאותם אפנדים שראה בין האורחים בכפרים לפני זמן־מה.

– "כיר אינשהאללה" (לטובה אם ירצה ה'), מפסיק חכם ראובן את הדומיה, ובינתיים מגישה להם אשתו, דיאמנטי, את הקפה. נטלו את ספלי הקפה, הניחום כאחד על הארץ, בלי ללגום ממנו. נגמור את ה"כלם" (הדיבורים) שבפינו, ואחר נשתה – אומר אחד היושבים בנעצו מבט ברצפה. פני חכם ראובן קדרו אך הוא הסכים לשמוע אשר בפיהם. אשתו ובתו עמדו מאחורי הדלת להקשיב לכל הגה שיצא מפיהם.

– אחכו (דברו) – אומר חכם ראובן לאורחיו – מה בפיכם מה"כלם" ונשמעם.

– באנו לעשות חשבון, מה עלינו ומה עליך – אומר שיח' מוכלס.

– הגיעה השעה לעשות חשבון – מחזק דברי קודמו, אחמד טהא בעזות גלויה.

– מה הוא החשבון שברצונכם לעשות עמדי? – שואל חכם ראובן – כלום יש בינינו דין ודברים? הרי הכל ברור, כל אחד ו"סנדו" (שטרו) לבדו, ואין ביניכם וביני זולת "אללה וסידנה איל ח'ליל" (האלהים ואדוננו איל ח'ליל – כינוי לאברהם אבינו).

– שמע יא־חואג'ה, אין זה כל כך ברור. אללה שונא את ה"זולום" (המס), אנו יצאנו מן המלחמה שבורים ורצוצים, בנינו נהרגו במלחמה, וה"עושור" (מעשר) והמסים אוכלים את בשרנו. ואתם ... "אללה" יצילנו מידכם. לחשבונותיכם ול"סנדט" שלכם אין תכלה. בקשנו משום כך, את חליל אפנדי, שיודע קרוא וכתוב, לבוא אליך לברר את החשבון, מה לקחנו, מה שילמנו ונראה אם לא שילמנו כבר חמישה עשר תחת עשרה. הבא הנה את ה"דפתר" (פנקס) והשטרות הטמונים בארון והוכח את הצדק.

– וסוף סוף – ממשיך השני – הרי יש "חוכום" (משפט) בארץ, כלום העולם הופקר בידכם? וכי נהיה כל חיינו עבדים אנו ורכושנו ל"סנדט" שלכם ולחשבונותיכם, שרק אללה יודע מה טיבם?

לאחר שהיה קצרה, תוך מאמץ להסתיר את אשר בלבו, מהזעם המתחולל בקרבו, פתח חכם ראובן את פיו ואמר:

– השכום (חלילה לכם) להיות עבדים, כולנו עבדים לאללה, "סובחנהו ותעלה" (ישתבח ויתעלה). אין עבדים לעבדים, כולם אחים, עוזרים איש לרעהו כיכולתו ועובדים את האל, איש איש כדרכו. רואה אני – אומר חכם ראובן שרק "פסאד" (רכילות)

מראה כללי של העיר חברון משנת 1924 (הארכיון הציוני המרכזי)

נפלה בינינו וביניכם. לא התעללנו בכם כדבריכם, ולא הריעונו לכם. "הוא", "הכל יכול", יודע את האמת, בלב יצוריו. חמת מסיתים בוערת בקרבכם ולא בכם האשם. רחמים עלי לבקש עליכם ועלינו, להציל אתכם ואותנו מה"מציבי" (הצרה) שאנו כולנו נפלנו בה. הרי לכם ביתי וכל אשר בו. התכירו כאן דבר מדבריכם וחפץ מחפציכם? התכירו בו עושר שעשיתי מכם? זולת ה"עיש" (המזון) שאכלתי אני וביתי בעבודתי הקשה ובזיעת אפי? היכן הארמונות שבניתי מכספיכם? לעומת זאת, זכרו נא, כמה סבל חסכתי לנשיכם ולטפיכם בעת מחסור ומצוקה? הלא גם תחלואותיכם ומדוויכם רפאתי, את ריבכם רבתי, ולא פעם אחת מנעתי מכם שפיכת דמי נקיים. בשנות הבצורת את לחמי חסכתי מפי בעבורכם, ובכספי קניתם מזון לכם ולצאצאיכם, האם זהו גמולכם לי? אללה יעיד עלי! לא לחמכם אכלתי ולא מימיכם שתיתי, "פת ומלח" היא הברית שכרתו אבותי עם אבותיכם. שונאי האמת והשלום הקימו חיץ שחור ביניכם ובינינו. אחים, לא! למשפט לא אלך אתכם, אחי! חלילה לאיש זר לשפוט בין אחים. לא קיים כל חשבון בינינו ... נחכה ליום הדין ... ליום "אללה"! רק הוא ישפוט ביני וביניכם.

– האם "הדוניה עכאטראל" (העולם כרצונך)!? כיצד לא תלך למשפט – שאל בלגלוג אחד האורחים – ה"חוכום" (המשפט) חזק ממך, גם אם יהודי אתה! ואף כי ארצנו נמכרה לכם, הצדק כוחו גדול מכוח יהודי.

– שמעו נא אחים, רכילות, כפיות טובה והתכחשות למעשי צדקה תועבת אללה הם – השיב חכם ראובן – האמת וה"חסנה" (חסד) שהאדם גומל עם הבריות, נעלים מכל משפט ומכל חוק. בה' מבטחנו, ואם קהו רגשי הכבוד והמוסר בקרבכם, אני, בקרבי לא!

ובאומרו את הדברים האלה, ניגש חכם ראובן אל ארון קטן שבפינת הבית, הוציא מתוכו מחברת שטרות, ניגש אל היושבים, שאחדים מהם נראו כנדהמים מתוכחתו ומאמרי פיו של חכם ראובן, ועיני כולם נעוצות בו ומתבוננות לאשר יעשה. חכם ראובן לא דיבר דבר, הוא עָלעל כה וכה במחברת, קרע אותה לגזרים. זרק קרעיה בין רגליו, הוציא במתינות קופסת גפרורים, הצית גפרור והעלה באש את ערמת קרעי השטרות והוסיף:

– הרי אחים, אל לכם לדאוג, הנה עלו שטרותיכם באש, אין לי "חסבאת" (חשבונות) אתכם, ואין בידי עליכם "סנדט" (שטרות), גמרנו חשבונותינו, תפדלו (בבקשה) שתו עכשיו את הקפה.

קפא דמם של האורחים. הם לא האמינו למראה עיניהם. דממת מוות נפלה, כמו נאלמה לשונם בפיהם. בדומיה הושיטו ידם ולקחו את הקפה מעל הרצפה, גמעוהו בבת אחת, קמו ויצאו, בלי ברך ברכת פרידה, רק מפי אחד מהם נשמעה קריאה יאוש: "לא חוולה ולא קווה אלא באללה" (אין כח ואין איל אלא באלהים).

כמתוך חלום בלהות התעורר חכם ראובן, ליווה במבט את האורחים, הסתכל בערימת הניירות השרופים שנותרו על הרצפה, צנח על הארץ באחזו בציציות ראשו, וצעקה איומה נפלטה מפיו.

בתו ואשתו רצו אליו בבהלה. רגע חשבה האם, שהאורחים פגעו בו לרעה והתחילה רצה אחריהם, אך הוא עצר בעדה.

– לא! אל תרוצי אחריהם – קרא חכם ראובן אל אשתו בנשימה עצורה – הניחי להם, אני שילחתי אש ברכושי, הרי לך, מעט אפר נותר מכל עמלי בימי חלדי ... "ה' נתן וה' לקח, יהי שם ה' מבורך" – אמר והרכין ראשו אל חזהו.

מנשה מני (מתוך 'חברון וגיבוריה')

מן ההווי המוסלמי

הערביים המתייחסים לישמעאל בנו של אברהם העברי, נימולים בהגיעם לי״ג שנים. בין ערביי חברון יש הנוהגים לנדור נדר למול את הנער במסגד שעל מערת המכפלה. לאחר הטכס זובחים שם כבשים ועזים ואת הבשר מחלקים לעניים.

על הרוב, עורכים את טכס הברית למספר נערים יחד, אשר הגיעו לי״ג שנים. לאחר שטבלו הנערים בבריכה (״ברכת סולטאן״) מרכיבים את חתני המילות על גמלים מקושטים טפיטים ופעמונים ומעבירים אותם בתהלוכה רבתי ברחובות העיר עד לשערי המסגד שעל מערת המכפלה. המלווים בתהלוכה שרים ומנגנים, כשבראש התהלוכה עוברים הגברים המרקדים לפי המנצח, המזמר פסוק ולאחריו עונים הכל. אחר הגברים צועדים גמליהם של חתני המילות ולאחריהם – הנשים, המנעימות בזמר וביללות.

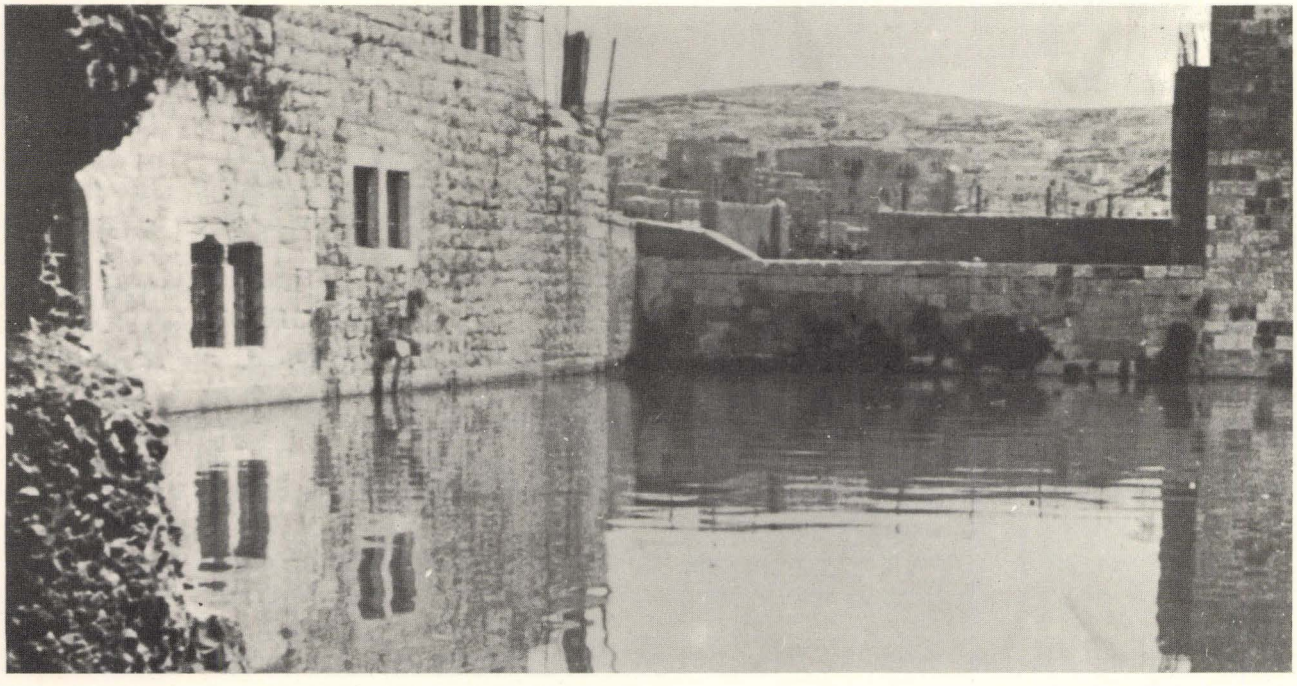
כי ישא ח׳לילי (ערבי חברוני) אשה, מובילים אותו מן המסגד שעל מערת המכפלה לבית הכלה ועמו עם רב מזמר ומרקד לקול החלילים והתופים. משנכנס החתן לבית הכלה, מסתדר הקהל לפני הבית בשתי שורות והמלווים החוזרים לבתיהם עוברים בין השורות כשהקהל מברך בקול: ״יהיה מבורך! יהיה מבורך!״ מרבית החתונות נערכות בלילי ששי. והיה, ורב מספר החתנים המתאספים במסגד אשר על מערת המכפלה, יתעורר ריב – מי יצא ראשונה משערי המסגד, כי הרי בעבור הכבוד המשפחתי לא ינוח ולא ישקוט המוסלמי. לרוב יגיע הריב למהלומות ידיים והזקנים או ה״בוליס״ (המשטרה) יתערבו וישלימו. עונת הנישואין בחברון היא לאחר בציר הענבים, משנתמלאו כיסיהם של הח׳לילים מבציר הענבים. מדי עונה תיערכנה חמישים־ששים חתונות.

במות ישמעאלי בחברון שוחטים כבש ובשרו יחולק לעניים. החברונים מאמינים, כי בלילה הראשון יישן המת בקבר עם נשמת הכבש השחוט. בלילה השני יבקרוהו קרוביו המתים, ובלילה השלישי ישיב הוא ביקור לקרוביו.

במערת המכפלה יש דקל וממנו לוקחים הערביים לולבים להגן על מיטת המת בהלוויה ולסוכך עליו מפני השדים והרוחות.

משקורא המואזין לתפילה מצריח המסגד – מפסיקים את נגינתם של כל הגרמופונים שבעיר.

הונם של ערביי חברון מושקע באדמה, אם בכרמים ואם במטבעות־זהב והם חסכנים מובהקים ויושבים ״שבעה־נקיים״ עד שהם פורטים מטבע אפילו לצורכי הבית.

כל קרקעות חברון הן הקדש מוסלמי, השייך למשפחת תמימי. ההקדש לתשעים שנה, מלבד הקרקעות שניתנו בתוקף שטר־מכר חתום בידי ראשי ההקדש בחברון.

ההקדש המוסלמי שבבעלות ראשי המסגד שעל מערת המכפלה הוא עשיר ורב בנכסים. ערבים רבים מקבלים "חלוקה" מהקדש זה. הקיצבה היא ככר לחם לחודש (רעיף). כל ככר לחם נאמד בארבע לא"י לחודש (לפי ערך הכסף בזמן המנדאט הבריטי). יש נחותי־דרגה ורמי המעלה, המתחילים מחצי ככר ומגיעים עד ככרות אחדים בחודש. דרגת החלוקה עוברת בירושה. יש גם אדוקים המדירים מעצמם הנאה מהקדש זה, מתוך חסידות, ואינם מקבלים כלום.

בשטר המכר היה רשום שדה "כשטח עור הפר". דרש אברהם לחתוך את עור הפר לרצועות דקות כחוטים, ואורך החוטים יגביל את גבולות שדה המערה. רצו יושבי הארץ לתת לאברהם כשטח עור הפר ממש ופרצה מריבה בין שני הצדדים. אנשי אברהם נהרגו בידי יושבי הארץ, והתגלגלו מפרכסים ממערת המכפלה עד מקום קבורתם – "מקום הקדושים" – הידוע עד היום הזה.

ערבים חברונים העוברים ליד קבר רחל נוהגים לומר לאחר רחיצת ידיים ורגליים: "שלום לך רחל, בנך יוסף חזר אל אביו".

שמותיהן של הרבה מבנות חברון הערביות הם: שרה, רבקה, לאה ורחל.

"קבר רחל" – רישום משנת 1860, לערך

קמע לסגולה ולרפואה שהיו תולים על הצוואר; בקמע — ציור הבניין שעל מערת המכפלה משנת 1900, לערך

שער שמיני

בדמיך חיי

וַיְהִי דְבַר יְהוָה אֵלַי לֵאמֹר׃
בֶּן אָדָם הֵאָנֵק דַּם ---
הִנְנִי מְחַלֵּל אֶת מִקְדָּשִׁי
גְּאוֹן עֻזְּכֶם מַחְמַד עֵינֵיכֶם
וּמַחְמַל נַפְשְׁכֶם וּבְנֵיכֶם וּבְנוֹתֵיכֶם
אֲשֶׁר עֲזַבְתֶּם בַּחֶרֶב יִפֹּלוּ

(יחזקאל כ״ד)

חֶבְרוֹן הַקְּדוֹשָׁה

שמחה בן־ציון

חֶבְרוֹן הַקְּדוֹשָׁה! עִיר קְבוּרַת הָאָבוֹת –
הַאַתְּ הִיא "חָלִיל" זֹאת מִפְּלֶצֶת הַלְּבָבוֹת?
חָלִיל הַחֲלָלָה! מְעוֹן פְּרָאִים מְזֹהָמִים –
הַאַתְּ זֹאת עֲטֶרֶת הֹד שִׁבַּת עוֹלָמִים?
הֲזֹאת קְרִיַת אַרְבַּע מְעוֹן הָעֲנָקִים,
בָּהּ רֹאשִׁית אוֹר מִזָּרַח הוֹפִיעַ לָעַד?
הֲזֶה רֹאשׁ הַגֶּבֶב, הַנִּשָּׂא עַד שְׁחָקִים
בְּצִיץ כְּהֻנָּה וּמְלוּכָה וּבְזַר חֵ"ן חֶסֶ"ד?...

עִיר מִקְלָט וּמַחְסֶה מִקְנְאָה וּמְשׂוּבָה,
עִיר קְדוֹשִׁים לָאֵל, לַאֲבוֹת עוֹלָם אֲהוּבָה,
עוֹד לְזִכְרֵךְ בַּקֹּדֶשׁ יָרִיעַ כָּל לֵב רִנָּה –
יָקוּמוּ יְשֵׁנַיִךְ! יְעִידוּךְ – הוֹ, חֶבְרוֹן –
עַל זְעָווֹת בְּרֹאשׁ חוּצוֹתַיִךְ עוֹלָלוּ.
כִּי בָךְ, עִיר הַנֶּצַח,
בָּנָבְלוּ הִתְהוֹלֵל פָּרוּעַ הָרֶצַח –
וְעַל קֶבֶר אָבוֹת הַבָּנִים זָבָחוּ

וְעַל גַּב אִמָּהוֹת הַבָּנוֹת חָלָלוּ,
נָדְשׁוּ וְאַחַר גַּם רָטָשׁוּ, נָתָחוּ,
וְשָׁכְרוּ, צָהֲלוּ נְזִירֵי בְּנֵי־קֵנִין
בַּדָּם תַּחַת יָיִן...

וָהוֹ, הַמְחֻלָּלָה!
עָבַרְתִּי וָאֶרְאֵךְ בִּמְבוּסַת הַדָּמִים,
וּלְשׁוֹנִי נֶאֱלְמָה מִשֵּׂאת לָךְ הַקְּלָלָה...
וָאֹמַר לָךְ חֶרֶשׁ: "בְּדָמַי חָיִי...
בְּדָמַי חָיִי–וּטְהָרִי וָעֲלִי..."
אַף זֹאת לָךְ לָחַשְׁתִּי כִּתְפִלַּת דְּמִי:
"בְּדַם קְדוֹשַׁי הֲרֵי אַתְּ מְקֻדֶּשֶׁת שׁוּב לִי!"...

וּבְכָבְשִׁי אֶת פָּנַי בַּקַּרְקַע מִבּוּשָׁה,
מֵרְאוֹת עוֹד בַּחֲרָפָה בְּטָמְאַת הַקְּדוֹשָׁה–
הֵד עָנָה סְבִיבִי מִקֹּהַל הָרִים רָמִים,
כְּצַהֲלַת הָאָבִיב בְּהֹד בְּרַק רָעָמִים:
"אֲחוֹתֵנוּ! לְאַלְפֵי יִשְׂרָאֵל אַתְּ שׁוּבִי, הַיִי!"

ד' באלול, תרפ"ט

'כתובים' – שבועון בהוצאת סופרים עבריים, שנה ג', גל' מ"ו – ז'

"מיד הלך ירמיהו אל מערת המכפלה ואמר לאבות העולם: 'עמדו, שהגיע זמן שאתם מתבקשים לפני הקב"ה!' אמרו לו: 'למה?' אמר להם: 'איני יודע', שהיה מתירא שלא יאמרו: בימיך היתה לבנינו כך!'".

איכ"ר

בפרץ פרעות

מגילת הדמים*

שמועות ועלילות

כרעם ביום בהיר בא האסון הגדול על עיר האבות השקטה. מרכז ההסתה והשיסוי שבירושלים עשה את עבודתו בחשאי בכל פינות הארץ, וגם בחברון. נמסרו ידיעות על הכנות הערבים להתקיף את היישוב היהודי בארץ. בירושלים ובשאר ערי הארץ שררה מתיחות רבה אולם יהודי חברון בטחו בשכניהם הערביים ולא עלה על דעתם להתכונן לקראת הבאות.

יום לפני הפרעות פשטו שמועות על מכתב הסתה שבא מירושלים. אך יהודי חברון לא שמו לב לשמועות אלו; איך יבגדו בהם שכניהם וידידיהם, אשר כל רעה לא נעשתה להם על ידי היהודים – ומה גם שבכל הפרעות שהיו בארץ־ישראל לפני כן לא קרה בחברון דבר – ונכבדי הערבים, הלא הבטיחו תמיד כי שקט גמור יהיה ורע לא יאונה.

עד כמה בטוחים היו אז יהודי חברון ביציבות היחסים עם שכניהם הערבים, תלמד העובדה, שהרב אורלינסקי זצ"ל, רב דזכרון־יעקב, בא ביום החמישי, אחרי הצהרים, לחברון יחד עם אשתו הרבנית, כדי לחוג בשבת זו יחד עם חתנם א"ד סלונים ובתם, את שמחת כלולות הבת הצעירה, שחופתה היתה יומיים לפני כן בתל־אביב, ולמחרת, ביום הששי, היו צריכים להגיע לחברון החתן והכלה עצמם. – אך הדברים התפתחו אחרת.

באותו יום ה', באו לעיר בחורים אחדים מההגנה בירושלים. לא מובן היה אם היה זה ביקור שיגרתי, שכמותו נהגו לערוך מעת לעת, או שמא נודעו בירושלים כוונות הרצח של הערבים החברוניים. מכל מקום, הבחורים אמרו כי הם באו ל"רחרח" בעיר ולהיוודע מה נשמע ... אף ביקשו להשאיר את נשקם בבנק, לפיקדון, כדי שלא ייתפסו עם נשקם על־ידי משטרת המנדאט.

ביום הששי לפני הצהרים, התייצבו רבני חברון לפני המושל והביעו לפניו את חששותיהם. המושל (ערבי־נוצרי) הבטיח להם, שהוא מקבל עליו אחריות שלא יקרה דבר, ומסר להם בסוד, כי שוטרים רבים, לבושים בבגדים אזרחיים, נמצאים בחברון ועומדים בכל רגע על המשמר ... ויש לו מספר כוחות רב למדי כדי לשלוט במצב.

"קרוב לשעה 10 לפנה"צ – מספר מר שניאורסון – הזדמנתי יחד עם הרב פראנקו במשרד אפ"ק. דיברנו על המצב וטילפנו לוועד העיר שבירושלים. מוועד העיר ענה לנו אחד הפקידים, כי ירושלים שרוייה בפחד רב. אולם באשר לחברון, אין הוא חושש, כי הלא ידועים מוסלמיה כמתנגדים למועצה המוסלמית העליונה.

בשעה 12.30 נסינו לטלפן שנית לירושלים, אבל לא קיבלנו תשובה. בשעה שתיים אמרנו לטלפן שנית, אבל כיוון שראינו כי לא קרה כלום, ויתרנו על הדבר. באותה שעה התכנסו כמה עסקנים יהודים: מלמד, סלונים (המנוח), שניאורסון, חיים בג'איו ועוד, לטכס עצה להצלת המצב, ובייחוד כיצד להציל את היהודים המפוזרים והגרים בריחוק. כל החלטה לא נתקבלה, אך אמרנו לפנות גם לרב פראנקו, מאחר והוא כיליד המקום, המכיר את הערבים, יידע לטכס עצה נכונה. ביחד עמו הוחלט, כי יש לאסוף את היהודים הפזורים ממקומותיהם הרחוקים. אך יצאנו מבית הרב פראנקו, נתקפנו במטר אבנים ע"י הערבים שהיו כולם נסערים".

בשעה אחת אחר הצהריים, זמן מה לאחר יציאת המוני הערבים מהמסגדים, באו נכבדי הערבים אל המנוח א"ד סלונים ז"ל, והתפארו על השקט השורר בעיר והוסיפו להבטיח, כי בחברון לא יקרה דבר.

בשעה שתיים וחצי, לערך, נראה צעיר ערבי רכוב על אופנוע שבא מירושלים. הוא הזעיק את תושבי חברון הערביים באומרו, שדם אלפי מוסלמים נשפך בירושלים כמים, וקרא את המוסלמים לצאת לנקמת הדם. ההתרגשות בין מוסלמי חברון היתה גדולה מאד, בייחוד לאחר שהתחילו לזרום מירושלים לחברון עשרות

* נכתב על־פי תיאוריהם של עדי ראייה שהתפרסמו בעיתונים ה"חד־פעמיים": "דבר הימים"; "דבר הימים האלה"; "במחנה"; הוספה ל"ירושלים"; שבועון "כתובים" (מ"ו־ז); ולפי הכתבות בעיתונות היומית: "הארץ"; "דאר היום"; "דבר"; ו"קול ישראל", וכן הרשימות בספר "זכור לקדושי תרפ"ט (תר"ץ) וב'ספר הזיכרון לקדושי ישיבת חברון' (תר"ץ).

מכוניות של ערבים, שבישרו לערבים את דבר המהומות בירושלים. על גג המכוניות ישבו ערבים שקראו לנקמות. מיד התאסף קהל רב ליד המוסכים של המכוניות וההתרגשות היתה עצומה. על כל יהודי שנקרה לפניהם זרקו אבנים ופצעוהו. שלושה צעירים יהודים נתקפו על ידי הערבים. האחד נדקר קשה בגבו, השני הסתתר בביתו של חיימסון והשלישי מצא מקלט בביתו של הרב פראנקו.

״היהודים אשמים״

ההמונים התאספו ליד ביתו של סגן מפקד המשטרה שבחברון, ומשם התחילו לצאת בתהלוכות סוערות. אותה שעה יצא הרב סלונים הזקן מביתו ופניו מועדות לביתו של מפקד המשטרה. בדרך תקף אותו המון ערבים באלות ובמכות. שאר היהודים נמצאו בבתיהם וחזו מרחוק. יש לציין, כי מאחורי ההמון הפרוע עמד מפקד המשטרה הנ״ל. אשה יהודיה אחת, גב׳ סוקולוב, שנמצאה בביתו של הרב סלונים, לא יכלה לראות בצערו של הרב שנתקף על ידי הפרחחים הערביים, ופנתה אל המפקד כי יציל את הזקן האומלל. הלה ענה לה בגסות, כי אין זה עסקה של יהודיה פתיה, ועליה להיכלא בביתה ולסגור את הדלת ״ובדרך כלל – הוסיף המפקד – הרי היהודים אשמים בכל העניין הזה״. תשובה זו של המפקד, אף שיצאה באנגלית, עודדה את הפורעים, כי ביניהם נמצאו רבים ששמעו אנגלית ... עדי ראייה מספרים, כי הקצין הערבי איברהים ג׳רג׳ורה פגש את הרב סלונים לאחר שקיבל את המכות. הרב ניגש ודיבר אליו, אך הקצין דחפו בסוסו.

ההמון הפרוע והמשולהב הוסיף לזרום בזעם ופנה לביתו של גרודז׳ינסקי. י״ל גרודז׳ינסקי מספר: כשהחלו הפרעות היו בביתנו אנשים. בעד החלון ראיתי ערבי עובר ליד הגדר שמסביב לביתנו ופותח את שער החצר. מיד פרצו לתוכה עשרות ערבים, מאלה שהקיפו את הבית, והתחילו מתדפקים על הדלתות. חשנו מיד אל הדלתות ולחצנו עליהן מבפנים. בינתיים הספיק האספסוף לשבור חלונות והתחיל משליך אבנים לפנים הבית. נאלצנו לעזוב את מקומנו שליד הדלתות. כשניגש אבא אל החלון, ירו בו, אבל החטיאו את המטרה. עלינו לקומה השנייה של הבית והתחלנו לקרוא לעזרה. אך גם שם נורינו במטר אבנים. בחצר התגודדו כשלושים ערבים. מר אליעזר דן ז״ל, בנו של הרב סלונים, שראה את כל הנעשה מביתו, חש לעזרתנו בלווית שוטרים־פרשים ערביים, אך המתנפלים לא נרתעו מפני השוטרים. אחד מבחורי הישיבה, שהיה במחיצתנו, נפצע מאבנים. סוף סוף עלה ביד השוטרים לפזרם. אמי ואחי ז״ל הלכו אז לביתו של אליעזר דן, שנחשב בטוח יותר מפני התנפלויות, עקב היחסים הטובים שהיו לו, כתושב ותיק, עם שכניו הערביים. אבא ז״ל לא הסכים לעזוב את הבית.

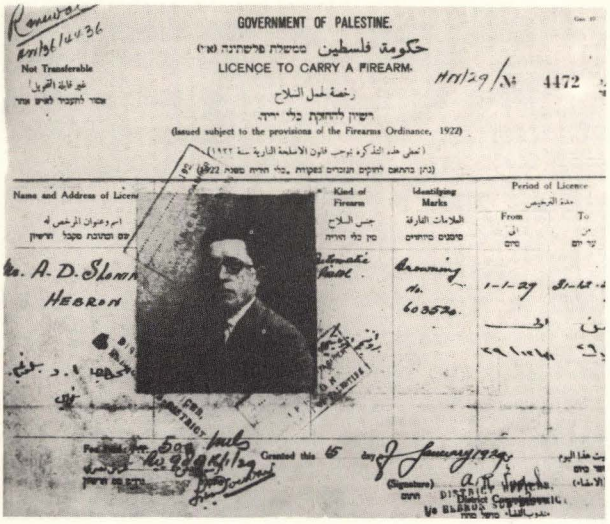
המוני הפורעים המשולהבים התקדמו אל הישיבה. מפני קדושת השבת לא נמצאו אז הבחורים בישיבה, רק שניים: השמש והמתמיד שמואל רוזנהולץ, שהספיק כבר לבוש בבגדי שבת, כדי ללמוד את סדרו הקבוע. כאשר הופיעו הרוצחים בפתח הישיבה, ופניהם משולהבים ועיניהם יורות ברקים כחיות טורפות ובידיהם סכינים ופגיונות, עוד הספיק השמש התימני לקפוץ לתוך בור המים ולהסתתר בו. המתמיד ש׳ רוזנהולץ המשיך לשבת ליד הגמרא, כשהוא שקוע בכל הוויתו בהוויות אביי ורבא, ואינו מרגיש כלל במתהווה סביבו. פתאם התעופפו מאות אבנים לתוך הישיבה. אבן גדולה פגעה בראשו של המתמיד והממה אותו. זרם דם חם פרץ ושטף על דפי הגמרא. נדהם התרומם המתמיד ממקומו ורץ לעבר הדלת, עוד רגע והוא נעשה ככברה בפגיונות הרוצחים שעטו לקראתו, ונפל מתבוסס בדמו על מפתן הישיבה.

בערב חזר ההמון הפרוע לביתו. בדרך פגשו בבחור ערבי, עבדאללה יעקוב, שהיה מורה בבית הספר של המועצה המוסלמית, שהיה קורא בקול: ״חבל, הלכנו לישיבה ולא מצאנו אלא בחור אחד. אבל, מעליש, יבוא יום המחרת ויעלה המספר כהנה וכהנה״.

העיר שקטה. קמה דממה, כדממה שלאחרי סערה גדולה. הרחובות נתפנו מתושביהם. הרופא הממשלתי, בלווית קציני המשטרה, באו אל הישיבה, הרימו את גופת המתמיד הקדוש והשכיבוהו על שולחן הספרים הגדול. ליד דלת הישיבה הוצב שוטר לשמור על גופת המת.

הגיע ליל שבת. בבתים שרר חושך. היהודים התכנסו בבתיהם, כל אחד בפינתו האפלה בנשימה עצורה ... תמונות בלהות נעו באוויר והרעידו את הלבבות בפחד עמום לקראת יום המחר.

בשמונה וחצי בערב קרא אליו המושל את בנו של ראש הישיבה, הא׳ אפשטיין, ובמעמד הקצין האנגלי ועוד קצין ערבי, דרש כי ילכו לבתי היהודים להודיע, כי ביום השבת ישבו בבתיהם ובל ייראו בחוץ. הקצין האנגלי קרא אז חגיגית: ״ישבו היהודים

GOVERNMENT OF PALESTINE.

حكومة فلسطين ממשלת פלשתינה (א״י)

LICENCE TO CARRY A FIREARM.

رخصة حمل السلاح

רשיון להחזקת כלי יריה.

(Issued subject to the provisions of the Firearms Ordinance, 1927)

(تعطى هذه الرخصة بموجب قانون الاسلحة النارية سنة ١٩٢٧)

(נתן בהתאם לתקנים תוכחים בעקות בכלי חריה משנת 1927)

4472

Not Transferable

غير قابلة للتحويل

אינו לחבור לשום אחר

Name and Address of Licensee	Kind of Firearm	Identifying Marks	Period of Licence From	To
اسم وعنوان المرخص له	جنس السلاح	العلامات الفارقة	مدة الترخيص	
שם וכתובת מקבל הרשיון	מין כלי היריה	סימנים מיוחדים	מיום	עד יום
Mr. A. D. Slonim HEBRON	Automatic Pistol	Browning No. 603570	1-1-29	31-12-29

Granted this 15 day of January 1929

(Signature) A. E. Hopkins

District Commissioner

בבתיהם ואני אחראי לחייהם" ... בהמשך דבריו ביקש המושל, כי יסדרו את הלווית הקדוש ש' רוזנהולץ ז"ל בהקדם ובצנעה. הא' אפשטיין הבטיחו שהיהודים ימלאו אחר הפקודה ויישבו בבתיהם. ובאשר להלוויה, הרי בגלל קדושת השבת אין באפשרותו לעשות זאת מיד. לבקשתו, נענה הקצין והסכים לקבל עליו את האחריות לכך.

הלילה עבר בשקט. איש לא נראה ברחוב. מזמן לזמן עברו שוטרים מזויינים, רוכבים על סוסים והפריעו את דממת הלילה. מפה ומשם הלכו משפחות ונדדו למקום "בטוח" – לבית א"ד סלונים.

ביום השבת

בשבת בבוקר, בשעה חמש, הורגשה האווירה המזועזעת. הוכנו מברקים אחדים, שהיו צריכים לבשר לירושלים את דבר האסון המתרגש לבוא על חברון, אולם אי־אפשר היה לשלוח את המברקים, אלא בשעה 8, אך כבר לא הספיקו לעשות זאת ... הדבר היחידי שהוחלט לעשותו, היה לנסות ולדבר שוב עם השלטונות. בדרך נפגשו הנציגים היהודים בקצין איברהים ג'רג'ורה, והוא מסר בשם מפקד המשטרה, כי "על היהודים להיכלא בבתיהם, רק אז יוכל לקבל את האחריות על בתיהם". לא עבר זמן רב ומפקד המשטרה, הבריטי קפיראטה, עבר ואמר אותם הדברים. היתה גם הצעה לשלוח איש במכונית ירושלימה. אבל, אי־אפשר היה כבר למצוא ערבי אחד בחברון, שיהיה נאמן ויסיע את הנוסע עד לירושלים, ובייחוד לאחר שנודעה לו מטרת המשלחת.

שעה שש בבוקר. ערבים כפריים נוהרים העירה. א"ד סלונים ובן ישיבה אחד, הולכים בלווית שוטרים לבתי היהודים ומזהירים שלא להיראות בחוץ ואף לא להציץ בעד לחלונות. רק כך תקבל עליה המשטרה את האחריות ... בעלי הבתים הערביים מוסרים לשכניהם היהודים, כי היום תהיה השחיטה הגדולה. הרחובות מתמלאים והולכים בהמוני ערבים מחברון והסביבה, וכולם מזויינים מכף־רגל ועד ראש. שוטרים לעשרות, מפורקי נשק, מטיילים כנופיות כנופיות בתוך המון של אלפי פורעים פראים, שואפי דם ומזויינים בגלוי באלות, בחרבות ובפגיונות. מכוניות מלאות בעשרות ערביים, הממלאים גם את גגות המכוניות, עוברות בזו אחר זו. הערבים הניצבים על גגות המכוניות, מנופפים בחרבות ומלהיבים את ההמונים בקריאות וצעקות פרא.

מר שניאורסון ממשיך לספר: "החלטנו להתאסף בביתו של הרב פראנקו ולטכס עצה. אמרנו ללכת למושל או למפקד המשטרה קפיראטה, כדי למחות לפניהם על השלטונות המכריחים את היהודים להיכלא בבתיהם – דבר המחזק עוד יותר את ידי הפורעים. בדרכנו פגשנו בערבי אחד, מראשי חברון, עיסא ערפה. אמרנו לו, כי אם יאסוף את ראשי המשפחות המוסלמיות בחברון, ואלה יחליטו לקבל את האחריות על חיי היהודים התושבים, כי אז ידעו המוסלמים שאנו נוסיף להמשיך את היחסים הידידותיים והמסחריים אתם, והם יהנו, כמקודם, מהקרדיטים של אפ"ק. ואם לאו – ידעו כי מכאן ולהבא ינותקו היחסים שבינינו. הערבי הבטיח לסדר את העניין על הצד הטוב ביותר, אולם הוא נטפל אלינו בדרכנו אל קפיראטה, מפקד המשטרה הבריטי. בדרך לא יכולנו לעבור, כי ברד אבנים ניתך על ראשינו. קפיראטה זה קיבל את המשלחת בחרפות וגידופים. הוא לא הזמיננו להיכנס למשרדו, אלא גרשנו מעל פניו בחרפות האנגליות הידועות למדי, ואמר: 'הלא אחת ציוויתי אתכם, היהודים, להיכלא בבתיכם!'

משמע עיסא ערפה את דברי הקצין רווח ללבו. למרות שהדרך היתה בחזקת סכנה, סרבה המשטרה לשלוח עמנו שוטרים. בחזרה, אמר עיסא ערפה לאליעזר דן סלונים: 'אם תסגירו לידינו את הזרים שבכם – הצלתם את חייכם'.

לרגע לא הקשיב המנוח סלונים לדבריו של הערבי, אולם, משהרהר בדבריו של הערבי, נתמלא חימה ואמר: 'אנו היהודים, אין אנו כמוסלמים, עם אחד אנו, אין בתוכנו זרים. דע לך שהזרים האלה, שאתה מתכוון אליהם, מסתופפים כרגע בצל קורתי לעשרות'.

בתוך אלפי הפורעים נמצאו שוטרים אחדים והמפליא הוא, כי השוטרים הללו שנשאו אמש רובים על שכמם, פורקו מנשקם ונשאו רק מקלות בידיהם".

הטבח

על הגזוזטרה הארוכה של בית אבושדיד הפונה לדרך ירושלים, הופיע אבי המשפחה אליהו אבושדיד, ואחריו הזקן גוזלן ויתר בני המשפחה, כשהם רצים מבוהלים אנה ואנה, מתחננים ומעוררים רחמים, קוראים לשוטרים, אולם אין שם לב אליהם. פתאם התחילו אבנים עפות מכל הצדדים, שהתנפצו מעל לראשם על אבני הכותל. כולם נדהמים, הם נרתעים וחוזרים אחד אחד אל הבית. עברו רגעים מספר, ושוב נראית על הגזוזטרה אשת אבושדיד ואחריה ילדים ונשים, והם רצים בפחד מוות. הנה מופיע ערבי, פניו מביעים משטמת־רצח ובחרב נוצצת מול קרני השמש, מתחיל הוא להכות על ראשי נשים וילדים. כולם מתכווצים ונלחצים זה בתוך זה, והרוצח מכה ודוקר ודוקר ... דם חם, רותח, זורם בחזקה, מתכנס בשלוליות, יורד מן הגזוזטרה אל הרחוב ... הנה מופיעים עוד ערבים, זורקים חפצים שדודים למטה אל הרחוב.

שם, בפנים, הספיקו כבר להרוג את הגברים, עתה התפרצו דרך הדלת הפונה לדרך באר־שבע. את אליהו אבושדיד, שהתנגד לרוצחיו ופצע שני ערבים, המיתו במיתה משונה. גם את הזקן גוזלן ובנו משה הרגו וגם את יצחק בן אליהו אבושדיד. שאר בני הבית – נפצעו רובם קשה. עכשיו החל השוד.

המון הפורעים סובב את בית החכם קאשטיל. ההמון פורץ את הדלת, מתנפל בזעף על הרב הזקן, הורג אותו במיתה אכזרית ואיומה, בוזז את כל הרכוש ושורף את הבית, על גופת הקדוש.

גם על בית החכם חסון הסתערו הפורעים. הם שופכים נפט על הדלת ומציתים אותה, מתפרצים אל הבית, הורגים את הרב ואשתו, שודדים את הבית, ופונים לבנין "הדסה" ולבית גרשון.

והנה מתאבך עשן מחניק מבית "הדסה", ואחריו בוקעות להבות אדומות ומלחכות את כותלי האבן ... פה ניפצו הפורעים את כל המכשירים הרפואיים, ואת בית־המרקחת הרסו עד היסוד, לבל יוכלו היהודים הנשארים לרפא את פצועיהם. בבית הכנסת של "הדסה" נקרעו ספרי התורה לגזרים, החפצים הטובים נשדדו, את הבית הציתו על כליו ורהיטיו, לבל יישאר זכר למוסד החסד הגדול של היהודים, אשר היה סמל לצדק אנושי – יום יום היו עשרות ערביים באים לכאן להתרפא, חינם.

ושם, בבית גרשון בן־ציון, הרוקח האומלל הקיטע, מחוללים שדי השחת מחול־פרא. את עיניו של הרוקח ניקרו ודקרוהו בסכינים ופגיונות, חתכו את ידיה של אשתו ופצעוה פצעים אנושים (שמהם מתה בירושלים). הם ביקשו להתעלל גם בבת, אולם היא התנגדה בכוח והמיתוה במיתה משונה ואכזרית.

אותה שעה, מנסרת ומרעידה את האוויר זעקה גדולה, זעקת־פחדים איומה וצורבת, המתנשאת מבתי היהודים לעבר הרי חברון ונעלמת אי־שם במרחקים ... – זעקת שבר של נשים מרוטשות, ילדים מדוקרים, בני־ישיבה וזקנים הנשחטים ונטבחים, והזעקה מתערבת עם נהמת חיות הפרא השואגות על טרפן.

הנה שם, על דרך באר־שבע, מתנפלים המרצחים על בית קפילוטו־בורלנד. הרוצחים הקיפו את הבית, ומראשי ההרים יורד המון־פורעים ופורץ את הדלת האחורית של בית בורלנד. אותו רגע נפרצה גם הדלת הראשית. בן הישיבה, אברהם־דב שפירא, עומד נגדם ולוחם בגבורה עם סכין בידו עד שהוא נופל חלל. העילוי הצעיר, צבי הלר, מוכה באלות באכזריות רצח, והוא צווח אליהם: "הלא ילד אנכי, למה תמיתוני?" הרוצחים מתאכזרים יותר, דוקרים אותו בסכיניהם, פצעי־מוות – הוא מת מפצעיו בירושלים. בן הישיבה משה־אהרן ריפס, מבקש מרוצחיו עוד רגעים אחדים, לומר וידוי. עוד הוא מתפלל והוא נופל בגרזנים וקרדומות. שם נטבחים גם בני הישיבה: שמואל־איזיק ברנשטיין ויישכר־אליהו סנדרוב. הראשון מת מפצעיו בדרך למשרד הבריאות, והשני – שפיו היה שסוע לשניים ופצוע אנושות בראשו, מת לאחר פרפורי־גסיסה של יום תמים. זה, האחרון, לחש ברגעי גסיסתו: "הנני הקורבן השלישי במשפחתי" – אחיו ואחותו נהרגו בימי המלחמה מפצעות אווירונים. את בעלת המלון נחמה בורלנד פצעו קשה.

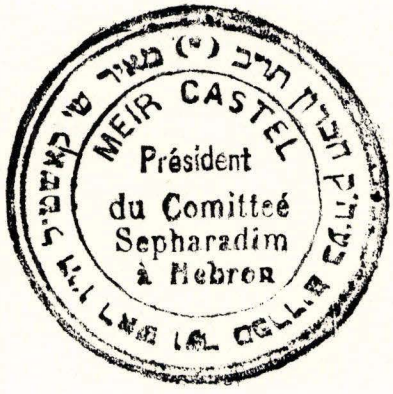
שני בני ישיבה שנמצאו בבית בורלנד ניצלו בדרך נס: הם נפלו על הריצפה בתוך דם החללים, וחשבום למתים. ילדים ונשים ערביות עולים ויורדים מן הבית טעונים שוד ... בקומה התחתונה נפצע קשה אליהו קפילוטו. והנה נפתחת בסערה דלת בית קיזלשטיין. בן־ישיבה אמריקאי, זאב גרינברג, שעמד נגד רוצחיו, נסחב החוצה והומת במיתה משונה. כל בני הבית הסתתרו במטבח האפל. הפורעים התפרצו גם לשם והתנפלו עליהם בפטישים, באלות ובסכינים, כשהם מכים בלי חמלה, מכים ודוקרים ... כולם נופלים, אחד אחד, על הריצפה השטופה בדם חם ומעלה הבל ... הרוצחים מריקים את הבית והולכים. רק אז מתעורר בעל הבית הערבי, הנמצא כל הזמן בבית, לוקח את הפצועים ומובילם דרך דלת צדדית אל ביתו. לאושרם נשארו כולם חיים: שלושה מבני המשפחה ובן־ישיבה אחד נפצעו קשה.

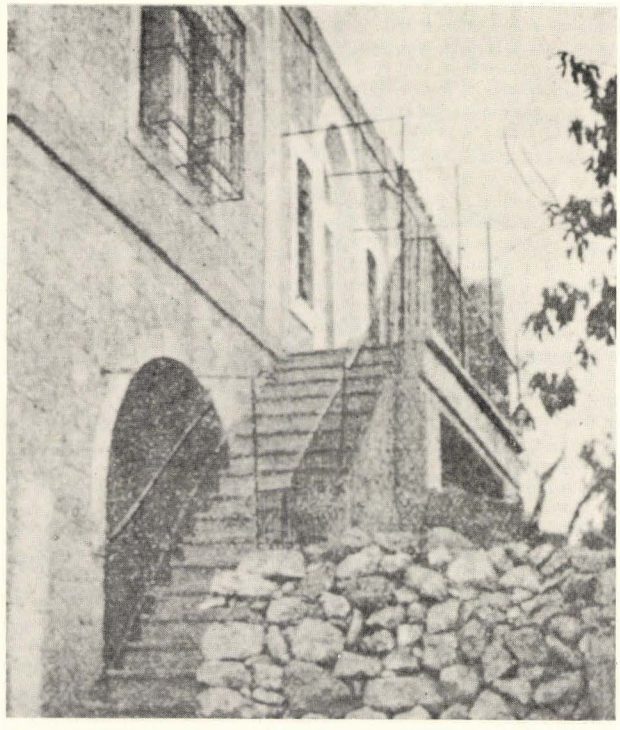
ובינתיים משתוללים המוני פראים על דרך ירושלים, מתהוללים במחול־שדים על פני בתי היהודים. הנה התפרצו לבית השוחט ר' י"ז רייזמן. דרך דלת החצר יוצא השוחט ומתחיל לרוץ ברחוב, הפורעים חוסמים לפניו את הדרך. הוא מתחנן לפניהם, מוסר להם כל כספו, והם מרפים ממנו לרגע. אך הנה הם רודפים אחריו שוב, מאות סכינים מנקבים את גופו ככברה והוא נופל מתבוסס בדמו, באמצע הרחוב.

שם, בפנים הבית, כבר הרגו את אחיו העילוי, בן הישיבה משה רייזמן ז"ל, ואת חמותו פרידה חיימסון (שמתה מפצעיה בירושלים). לאחר ששדדו את הבית – הלכו.

והנה – מאות רוצחים מקיפים גם את בית א"ד סלונים, ומשתערים עליו בזעף. האוויר רועד מזעקת זוועה איומה, יללה ארוכה, מחרידה וספוגת־יאוש.

פה, בבית הזה, מצאו להם מחסה כשבעים נפש, בני ישיבה ובעלי משפחות, אשר חשבו את המקום לבטוח ביותר, כי האיש א״ד סלונים ז״ל היה מכובד מאד על הערבים. כמנהל בנק אנגלו־פלשתינה, שלקוחותיו העיקריים היו ערביים וכמי שהיה החבר היהודי היחידי במועצת העיריה של חברון, היו לו ידידים רבים בין זקני העיר ונכבדיה, והם הבטיחו להגן עליו. לכן אסף אל ביתו משפחות רבות, אשר פחדו מפני ההתנפלות וקיוו למצוא כאן מחסה והצלה מחרב הרוצחים.

עטופים בטליתותיהם, אחוזי אימה ופחד, היו הגברים עומדים ומתפללים בחיל וברעדה את תפילת השבת. אחדים הביטו בזוועה על הטבח שבבית בורלנד. פתאם רעש הבית מנפץ זגוגיות. דפיקות חזקות נשמעו בדלת בית סקולובר, המחובר לבית סלונים. בני הישיבה מיהרו לבצר את הדלת ברהיטים. לפתע נעו אמות הספים מקול אדיר של מוטות ברזל וקרדומות, שהרעישו את הדלת הראשית של בית סלונים. גם כאן ניגשו הבחורים לעצור בעד המרצחים.

*

כרבע שעה הרעישו את הבית. זעקה איומה מחרידה וקורעת־לב, מתערבת עם קולות המרצחים ומחרישה את האוזניים. אך פתאם נעשה חור בדלת ויריות רועמות. כדור פוגע בידו של מר י׳ ייני, כדור שני פוגע בפניו של מר ה׳ וולנסקי ופוצעו קשה. הוא נופל מתבוסס בדמו. כדור מפלח את בטנו של בן הישיבה ישראל־מרדכי קפלן ופוצעו פצע מוות ... קולות ״שמע ישראל״ מזעזעים, בלווית בכיות ויללות יאוש, מרעידים את הבית. מר קפלן הפצוע עודנו מחזיק בדלת: ״כוחותי הולכים וגוועים, הבה אשתמש בהם להצלת אחרים״. אך כוחותיו עזבוהו, הוא מסתלק לחדר צדדי ונופח שם נשמתו בטהרה.

כל בני הישיבה שנמצאו שם, עומדים ליד דלתות הבית כקיר ברזל מוצק ועוצרים בכל כוחותיהם בעד מאות הפורעים, אחוזי שגעון הרצח, המשתערים על הבית בכוחות איתנים. אולם תחת מטר היריות נופלים חלל בחורים אחדים, רבים נפצעים קשה – מוכרחים לסגת לחדרים הפנימיים ולהתבצר שם.

אך הנה פרצו הרוצחים אל הבית דרך דלת הגג. בני הישיבה דב ליפין ואלתר שר, שהחזיקו בדלת עד הרגע האחרון ועמדו נגד הרוצחים בהתפרצם הביתה, נופלים חללים על המדרגות. אותו רגע נפרצה גם הדלת הראשית. מר א״ד סלונים יורה מאקדחו. מוט ברזל כבד ניחת על ראשו בכוח, האקדח צונח מידו והוא נופל מתבוסס בדמו. בבית קמה דממת־מוות. שם, בחדרים, מצטופפים אנשים, נשים וילדים, שזעקת השבר האיום תקועה בגרונם מפחד־בלהות. נשמע רק קול ניפנוף חרבות וקול מכות אלות וגרזנים על גופות אנשים. הצעיר ישראל לזרובסקי נדקר ונופל מת. הנה דוקרים את מר ישראל־הלל קפלנסקי, אחרי אשר לפני־כן נפצע בכדור. בחיוך מעורר זוועה הוא מסתכל ברוצחיו: ״הם עוד מכים אותי, הלא בין כך ובין כך אני מת״ ... הנה מתבוסס בדמו, עטוף בטליתו, הרב הגאון הישיש ר׳ אברהם יעקב אורלינסקי, רב זכרון־יעקב, ועל ידו – אשתו הרבנית כשהיא מפרפרת ביסורי־גסיסה.

הנה ריטשו את בטנו של הרב הגאון ר׳ צבי דרבקין, מעיו נשפכים והוא נופח נשמתו. רק לפני כחצי שנה עלה מרוסיה, ארץ הדמים, אל ארץ הקודש. התיישב בחברון ליד בניו, תלמידי הישיבה, ויקו למצוא מנוחה לנפשו ... פה דוקרים בפגיונות את הרב ר׳ י״ש זלמן בן־גרשון, מזכיר הישיבה. נפש יקרה ואהובה, בר־אוריין ובעל נפש, אציל הרוח ועדין הלב. שם נהרגים באכזריות בני הישיבה: שלמה יגל, זאב ברמן, יעקב וקסלר – בן לאחד המליונרים בשיקאגו – ואהרן־דוד אפשטין בן הרב משיקאגו. כאן נהרגו גם הישיש ר׳ אהרן־לייב גוטלבסקי מהרצליה, יחד עם חתנו ר׳ בצלאל לזרובסקי ובתו דבורה בת חמש שנים, נפצעה פצעים אנושים ומתה בירושלים. פה נהרג הזוג הצעיר יעקב ולאה גרודז׳ינסקי, והמה – ארבעה חודשים לאחר חתונתם. כאן נרצחים גם המורה דובניקוב ואשתו מתל־אביב, ושמעון כהן, בחור פרסי חרד ונאמן לתורה. בבית זה, בית סלונים, נהרגו עשרים וארבעה איש ושלושה־עשר נפצעו, ביניהם רבים הפצועים קשה. בטבח אכזרי זה, השתתפו ערבים רבים מתושבי חברון, סוחרים ובעלי בתים, ידידיו של א״ד סלונים ומכריו...

כמחצית השעה ארכו ההרג וההרס. רוב החפצים שבבית גם

נשדדו ויתרם נופצו לרסיסים ונהרסו עד היסוד. כרים וכסתות נקרעו, נוצותיהם נתפזרו על רצפות החדרים וכיסו על החללים ועל שלוליות הדם שטרם נקרש. נשמעו קולות הערביים: "חסל, אין עוד אף אחד". המרצחים החלו לעזוב את הבית, כשהם פונים לבית ר' משה מש.

אז הגיחו ממחבואיהם הניצולים ממוות שבבית א"ד סלונים וניגשו להצלת הפצועים. קודם הוציאו מתחת לגופות המתים אלה שנשארו בחיים, ואח"כ ניגשו לחבוש את הפצועים, קרעו בגדיהם וכותנותיהם מעל בשרם ועשו מהם תחבושות.

הנשארים בחיים, כשלושים איש, לערך, ניצלו בנס פלאי. אחד־עשר איש הסתתרו בחדר האמבטיה הצר, שהערבים לא הרגישו בו; כעשרה איש יצאו שלמים מתחת לגופות המתים, והשאר ניצלו באופנים שונים. דרושה היתה הצלה ממשית ותכופה לפצועים קשה, שהתחננו לעזרה. לא עבר זמן רב, נשמעו יריות ומכונית באה ממשרד הבריאות להוביל את הפצועים אל המשטרה.

על הטבח בבית א"ד סלונים מספר עד הראייה מר י"ל גרודז'ינסקי: "בהיכנסי לאחד החדרים, ראיתי את אמי עומדת ליד החלון וצועקת 'הצילו!' הצצתי בעד החלון וראיתי המון ערבים צוחק ומיידה אבנים. תפסתי את אמי והכנסתיה אל מאחורי ארון הספרים, שעמד בזווית החדר ליד החלון. הכנסתי לשם עוד עלמה אחת וילד בן 12, ועוד אחד מבחורי הישיבה שנזדמן לי. לבסוף נדחקתי גם אני לשם. דחוקים ודחוסים עד למחנק ישבנו שם ושמענו את קולות הערבים שהתפרצו לחדר ואת זימרתם הפרועה, שהתערבה בזעקות המוכים ואנקותיהם. כעבור שעה קלה השתררה בבית דממה, שהיתה נקטעת רק באנקות חלושות וחנוקות. נשמעו יריות חזקות, כנראה מצד המשטרה.

בקושי נחלצתי ממחבואי. קשה היה להזיז את הארון, הן מפני כובדו והן מפני החללים שנערמו לידו. עיני חשכו למראה המומתים והפצועים שהתגוללו על הריצפה למדרך כף רגלי. בתוך שלולית־דם ראיתי את אליעזר דן ואשתו חנה וילדם אהרן. כן שכבו הרוגים חותנו הרב אורלינסקי ואשתו. עוד רואה אני לנגד עיני את הרב המעוטף בטלית בכל יופיו, שאך לפני שעה קלה שמעתיו מברך בברכת כהנים 'וישם לך שלום'. והנה שוכבים הרוגים הוא ואשתו, בתו, חתנו ונכדו, כולם כאחד. ועוד הרוגים ופצועים רבים. כמעט כולם גולגלותיהם מנוקבות ומעיהם שפוכים. אותה תמונה ראיתי גם ביתר החדרים. בין היתר הכרתי את אחי. ראשו היה פצוע בגרזן ובסכין, ועל מצחו חבורה גדולה, כנראה, מחבטה באבן. היזיתי עליו מים והוא קם על רגליו, אך לאחר כמה שעות מת מפצעיו. בדובניקוב לא הבחנתי שום פצע, נראה שהומת בחניקה. לידו היתה מוטלת אשתו ההרוגה. בחדר אחד הכרתי את אשת אחי, ששכבה כמעט בלי סימני חיים. הבית כולו שדוד, מלא נוצות וכתמי־דם על הכתלים. המראה של 'בעיר ההריגה' עמד חי לנגד עיני בכל אימתו התהומית.

ניגשתי לחלון וראיתי שוטרים. ביקשתי מהם שישלחו רופאים לעזרה. בו ברגע עברו ערבים, שנשאו מיטת מת. משראו אותי, העמידו את המיטה ואיימו עלי באגרופיהם. שבתי שנית למחבואי. כעבור רגע שמעתי קולות. היו אלה קולות פצועים שהתעוררו מעלפונם, וקולותיהם של אלה שניצלו בהסתתרם בחדר המקלחת שבירכתי הבית. באורח פלא נעלם החדר הזה מעיני המרצחים, שחדרו גם לחדרי השימוש והספיקו להרוג אחד שהסתתר שם".

משהתפרצו הפורעים אל בית ר' משה מש, לא מצאו איש בבית, כולם נמצאו על הגג. הרוצחים מיהרו לעלות על הגג, אולם אותו רגע הופיע ערבי שכן ורמז ליהודים לקפוץ אל גג ביתו. כך ניצלו כולם, מלבד בן־ישיבה אמריקאי אחד, שלא הספיק לעבור ונפצע קשה בפגיון.

משם פנו לבית המנקר ר' משה גולדשמיד. שם התחבאו כחמש־עשרה נפשות, ומשפרצו הרוצחים את הדלת, קפצו כולם מהקומה השנייה אל החצר הסגורה, הנמצאת מאחורי הבית – אף אחד מהם לא ניזוק. בבית נשארו רק ר' משה עם אשתו וילדיו. הוא, כנראה, חשב שיצליח לפייס את הרוצחים, התרפס לפניהם והתחנן שיחמלו על חייהם. אך הפראים התקלסו והתעללו בו, ואחר המיתוהו בעינויים קשים ונוראים. גם אשתו וילד אחד נפצעו. את הבית שדדו והחריבו.

בבית גרודז'ינסקי נמצאו רק שלושה אנשים. את גרודז'ינסקי הרגו בו במקום, מר משולם־שרגא מיטבסקי נפצע פצעים אנושים, ומת מפצעיו לאחר ימים בירושלים. אברך אחד מבני הישיבה נפצע קשה. כל כלי הבית והרהיטים נשדדו ונופצו לרסיסים.

המון גדול התנפל על בית הרב בצלאל סמריק. שם, למטה, גר המכונאי אונגר, ומן העבר השני גר האופה ר' נוח אימרמן. את הרב הזקן סמריק הוציאו החוצה והמיתוהו במיתה משונה על מפתן ביתו. בפנים הבית הרגו הרוצחים את בני הישיבה האמריקאים: בנימין הורוביץ, צבי פרוימן ואהרן־דוד שיינברג. לאחר שהחריבו הפורעים את הבית התפרצו לבית המכונאי ש' אונגר. גבר חסון כאלון היה ובמראהו החיצוני עשה רושם כאנגלי. הפורעים חשבוהו לנוצרי ושאלוהו אם נוצרי הוא. אולם הוא הזדקף מלוא קומתו וענה תקיפות: "הנני יהודי – הרגוני!" מיד נעשה ככברה ... את אשתו דקרו ופצעוה עד שאיבדה דעתה. ימים אחדים נאבקה עם מר המוות עד שהשיבה נשמתה אל על בירושלים. אחריה השאירה שני יתומים קטנים, ילד בן שנתיים וילדה בת חודשיים ... משם התפרצו הפורעים לבית ר' נוח אימרמן. התנפלו על ר' נוח והיכוהו נפש בעינויים איומים. אשתו וילדה אחת נפצעו וכל הבית נשדד וחרב.

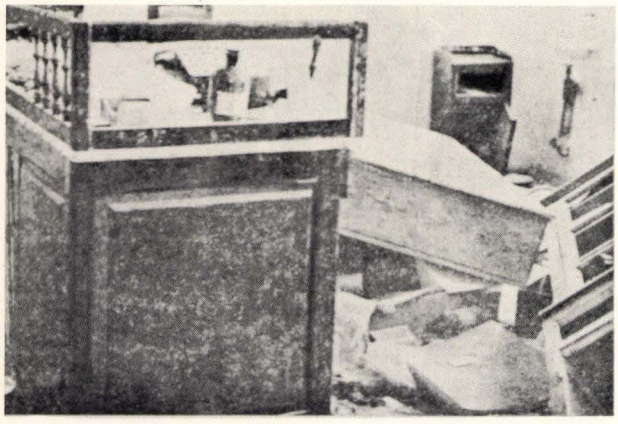
והנה מתפרצים המרצחים לבית נחמן סגל. בעל הבית הערבי פותח לפניהם את הדלת, ובחימה שפוכה הם מתנפלים על היהודים המבוהלים. ר' נחמן סגל מחזיק על ידיו את בנו מנחם, ילד בן שלוש שנים. מכת גרזן חזקה קוצצת את ידו ופוצעת קשה את הילד, ומיד עטו עליהם הפורעים בפגיונות וסכינים. הילד נהרג בו במקום וסגל מת אותו ערב במשרד הבריאות. את אשתו פצעו קשה ושלוש אצבעות ידה חתכו. לבן־ישיבה אחד קטעו ידו השמאלית ודקרוהו דקירות רבות בגופו. אחר, בן־ישיבה, קבל 18

דקירות פגיון בגופו וקצצו שתי אצבעות מידו הימנית. ושם, בחדר מיוחד, ישב לו המתמיד הגדול מבחירי הישיבה, מר שמחה יצחק ברוידא, והוא שקוע בתלמודו ואינו שומע ואינו רואה דבר. המרצחים התנפלו עליו והמיתוהו במיתה משונה, כשהוא תלוי על שבכת הברזל של החלון וראשו כלפי מטה ... שם נהרג גם בן הישיבה האמריקאי חיים־זליג קרסנר ושני קייטנים מתל־אביב, ר׳ משה גוטמן ואשתו חוה.

אותה שעה, ממשיכות קבוצות־שודדים לשדוד ולהחריב את בתי היהודים שנעזבו מבעליהם, ובתוכם גם את מזכירות הישיבה. כל התעודות והפנקסים המשרדיים נקרעו ונשדדו, וכל הרהיטים ניתצו. על ביתו של ראש הישיבה, מקום שם התכנסו משפחות אחדות, השתערו הרוצחים בזעף איום ובכוחות עצומים. המון גדול הקיף את הבית ואבנים גדולות הושלכו לתוכו דרך החלונות. הנה ניגשו לשבור את הדלת. הגברים שהיו בבית מיהרו לבצרה והנשים הרימו קול זעקה איומה, לעבר בית המושל שממול, והתחננו שיצילום. אז יצא המושל וגרש את הפורעים בעזרת השוטרים שנמצאו כל הזמן ברחוב. שלוש פעמים תקפו הרוצחים את הבית, ובכל פעם, לקול הצעקות, היה מופיע המושל ומגרש את הפורעים ... לאחרונה הספיקו כבר הפורעים לפרוץ את הדלת האחורית, ורק ברגע האחרון ממש, הופיע שוב המושל, לקול זעקות השבר של כל בני הבית, והפריע בעד המרצחים מלבצע זממם ...

בין התקפה להתקפה, יצא מן הבית ר׳ אלימלך ליכטנשטיין, דרך הדלת האחורית, כדי להסתתר בחדר האמבטיה, אולם הרוצחים חדרו לשם ורצחוהו במקום מחבואו. ביום ששי, כשהתנפלו על הישיבה והרגו את שמואל רוזנהולץ, נמצא אז ר׳ אלימלך בחדר צדדי של הישיבה, וכך ניצל. רבע שעה לפני מותו ברך ברכת ״הגומל״.

ושם, למטה, על הדרך ל״אשל אברהם״, ליד הבית היחידי, בית חייכל, התאסף המון פורעים והחל להתקיף את הבית. בני הישיבה שנמצאו שם ביצרו היטב את הדלתות וכסלע מוצק עמדו לפני המתנפלים. אולם הנה השתערו הרוצחים ביתר עוז ובחימה שפוכה הרעישו את הדלת, אשר כבר עמדה להישבר. אז נראו על פני הדרך רוכבים, קצין־משטרה אנגלי בלווית שוטרים. ברגע זה נפתחה הדלת ושני בני חייכל, אליהו־דב וישראל־אריה הופיעו. לרגע נרתעו הערבים לאחור. האחים חייכל רצו אל הקצין והשוטרים להתחנן, כי יגנו על ביתם. פתאם נשארו השניים מנותקים מן הבית המוקף המון פראים משתוללים וצמאי־דם. ישראל־חייכל עומד בתוך מעגל של חמישה שוטרים רכובים על סוסים, ומכל עבר מתפרצים המרצחים לתוך המעגל ומתנפלים עליו בפגיונות והוא – כולו מכוסה דם, עומד ומתאבק עמהם באגרופים מכווצים אדומים מדם, לוחם בזעף, באומץ ובגבורה, עד שנפל אין־אונים על הארץ, מתבוסס בדמו, לרגלי השוטרים ״מגיניו״ ... אחיו, בן הישיבה אליהו־דב חייכל הצעיר, רץ אל הקצין האנגלי ובעודו חובק ונתלה בצווארו של אחד מסוסי

השוטרים הפרשים, חתכו המרצחים אט אט את בשרו בסכיניהם, כשהם צוחקים וצועקים: ״הכואב לך, יאהודי?״ ... במיתתם הסיחו שני אחים אלה את דעת הרוצחים מן הבית והצילו את שאר אנשי הבית. לאחר זאת התחילו אחדים מן הפורעים המשתוללים לזרוק אבנים לעבר הקצין האנגלי. נשמעו קריאות מבין ההמון ״הורידוהו״! ״צריך להרוג גם אותו״! ... כשנתברר לו, מפי הקצין הערבי, כי סכנה צפויה לחייו, ירה יריות אחדות, דפק בסוסו ושם פניו אל עבר המשטרה ופקד גם על שאר השוטרים שנמצאו ברחוב להתקבץ במרכז המשטרה, נתן להם רובים ופקד עליהם לירות באוויר. כעבור רגעים הופיעו השוטרים והחלו לירות באוויר. לקול היריות הראשונות נתפזרו הרוצחים לכל עבר והרחובות נתפנו בו ברגע.

ובעיר העתיקה, ב״חצר היהודים״, זו הגיטו היהודית, נשדדו כל הבתים. את אלתר פלאצ׳י – אב לששה ילדים ויחיד לאמו הזקנה, סייד על־פי מקצועו ועני מרוד – הרגו. גם הזקנים העניים יצחק אבוחנה, אברהם ייני ואשתו וילדה – נהרגו. כל בתי הכנסת נשדדו וחרבו. ביניהם ״בית הכנסת של אברהם אבינו״, המעולף הוד אגדות ופלאות. את ספרי התורה הוציאו הטמאים, התעללו בהם, קרעום לגזרים ושרפום באש. יריעות קרועות ושרופות התגוללו בחוץ. גם בית הכנסת ״אהל אברהם״, שעל־יד משרד הדואר, נשדד ונהרס.

סיפורי הזוועה

עד הראייה מר שניאורסון, בנו של בעל המלון ״אשל אברהם״, מוסיף ומספר: ״בהיותנו בבית ניגש אלינו ראש הפורעים שיח׳ טאליב מרקה, התבונן למספר הנפשות אשר במלון ויצא. מאחד החלונות ראינו המון רב של פורעים זורם אחרי שיח׳ טאליב. הוא עמד בראש ההמון וצעק: ׳אתם המוסלמים! הנה לפניכם עשרה אמריקאים שהורים מליונרים להם באמריקה, הנה הוא אליעזר דן סלונים, שעיוור את עיני הערבים בקרדיטים שלו באפ״ק! שחטו את היהודים! שתו את דמם! היום יום האיסלאם! זה

היום שהנביא ציווה עליו. אללה והנביא קוראים אתכם לנקום את דמי אחיכם המוסלמים ההרוגים בירושלים! אללה אכבר! הירגו ביהודים, עלו אתי! הנה לפניכם בחורות יהודיות יפות!׳

בקולות קריאה כאלה הלהיב שיח׳ טאליב את ההמון. הערבים קרבו ועמדו בין בית המלון ׳אשל אברהם׳ לבין ביתו של המנוח סלונים. נשמעו צעקות הפורעים המתהוללים, כי שחטו את משפחות גוזלאן ואבושדיד. ובעוד ההמון מנסה לשבור את שערי ביתו של סלונים, שמענו זעקה מביתה של נחמה בורלנד, שהחזיקה ששה בחורים מבני הישיבה בביתה. המון פראי נושא שלל ובז ירד מן המדרגות של הבית, וכעבור רגע שררה בבית ההוא דומיית־מוות.

בינתיים בא בעל הבית הערבי שלנו ואמר, כי מוטב לנו לצאת לביתו, והוא יגן עלינו שם. חזרתי אל אליעזר דן וראיתי כי להמון הפורעים שנסב על הבית, נוספה גם הקבוצה שיצאה מבית בורלנד, ויחד העפילו על גוזטרת הבית ומשם פנימה. השערים נפרצו ואלפים עלו לשם. הספקנו עוד לשמוע, לפני שברחנו למרתפו של בעל הבית הערבי שלנו, את קולו של המנוח אליעזר דן סלונים הזועק״.

מלכה סלונים, אחותו של א״ד סלונים, עדת הראייה, מספרת: ״זמן קצר לאחר שאבי המוכה ואנכי חזרנו הביתה והסתגרנו בתוכו, הופיע פתאום שכננו אבו־שאקר, רכוב על סוסו הלבן. הוא קשר את הסוס והתיישב על מדרגות ביתנו, הסתכל ובחן את הסביבה. אחר־כך נקש בדלת ואמר: ׳לא לפתוח! רציתי רק שתדעו שאני כאן! לא אתן לגעת בכם! אל תפתחו את הדלת! סגרו את כל החלונות והתריסים! יהיה אלהים עמכם!׳ ישבנו דוממים וסגורים בבית והוא, אבו־שאקר, מדווח לנו על המתרחש: ׳המנוולים הורגים ביהודים – אמר בקול חנוק – ואין מי שיעזור. המשטרה עמם. השוטרים הבריטיים מלווים את הרוצחים לבתי היהודים, מחכים שם בחוץ עד שהם מבצעים את מעשי הרצח והולכים עמם הלאה. אלהים ישלם להם כגמולם!׳

הוא דיווח – ואנו ידענו בלבנו, כי גם קצנו קרוב. לא האמנו, שהוא, הזקן והבודד, יעשה משהו כדי לעצור המונים מוסתים וצמאי־דם שהחליטו להטביע את חברון בנהרות־דם יהודים. על הנעשה בבית אחי, במרחק של כמאה וחמישים מטרים מאתנו, לא סיפר הערבי. הוא שתק. לא רצה לצער אותנו. שמענו את הצעקות הנוראות של הרוצחים ואת גניחות המוות של הנרצחים. לא ידענו כי אותה שעה כבר לא היו אחי ורעייתו ובנו אהרן, בן הארבע, בין החיים.

אבא שלי עמד והתפלל. קרא לאלהים. אנחנו הכנו את עצמנו למוות. זוכרת אני שביקשתי סליחה על כל עוונותי וחטאי. קשה לתאר. אתה סגור בביתך ואתה חושב, שהמוות נמצא בדרך אליך ואינך יכול לתאר לעצמך מה דמות יש לו, כיצד יבוא אליך, איך ידקור אותך, באיזה חלק מן הגוף ... חרדת מוות היתה בבית, רק שפתיו של אבא היו נעות, ללא קול.

הפורעים הגיעו. שמענו אותם נוהמים נהימות־רצח. שמענו

אותם רושפים שנאה ולהט־דמים. שמענו גם את קולו של אבו־שאקר: ׳הסתלקו מכאן! פה לא תיכנסו! פה לא תהרגו!׳ הם דחפו אותו. הוא היה זקן. אולי כבן 75, אבל היה לו גוף חזק. הוא נאבק. השתטח על פתח הבית, ליד הדלת. הוא זעק אליהם: ׳רק על גופתי המתה תעברו פה! רק על גווייתי!׳ אחד הפורעים הניף את סכינו על רגלו של אבו־שאקר וצעק: ׳אני אהרוג אותך. בוגד!׳

אבו־שאקר לא נבהל: ׳הרוג! הרוג! פה נמצאת המשפחה של הרב, שהיא המשפחה שלי! הרוג! לא אזוז!׳ הסכין הונחתה. רגלו של אבו־שאקר נקרעה. דמו שתת. הוא לא השמיע גניחות־כאב. הוא לא זעק, רק אמר: ׳חתוך! אני לא זז!׳ הפורעים התייעצו, היתה שנייה של שקט. אחר־כך שמענום מסתלקים. ידענו שניצלנו. רצינו להכניס את מצילנו הביתה, לחבוש אותו, להודות לו. הוא סירב. אמר אולי יבואו אחרים, תפקידו עדיין לא נסתיים״.

פליטים אחרים סיפרו על משפחות גוזלן, אבושדיד ועוד, שנרצחו ממש עד כלה. בראש הרוצחים עמדו אותם אנשים שהיו עמם קודם בקשרי ידידות. אנשים שלוו אצלם כספים למסחרם, שנעזרו על ידם ואכלו מפיתם ולחמם ... האומללים התחננו לפניהם: ״הלא ידידינו אתם, מכרינו, חימלו עלינו״. אולם כל התחנונים לא הועילו לפני פורעים־פראים אלה.

בכל עיר סדום זו, נמצאו מעטים, מחסידי אומות העולם,

"בשעה שהעולם שרוי בצער, באה רוח ונושבת במערת המכפלה, ואז מתעוררים האבות וזוגותיהם ומבקשים רחמים מקב"ה על בניו, והקב"ה אינו חס על העולם עד שיודיע לאבות, ובשבילם העולם מתברך".

זוהר ויחי, רפ"ה, ב'

שהודות להם ניצלה השארית. ואילו המשטרה לא נקפה אצבע, להיפך. אמו של האומלל פלאצ'י מספרת, כי כאשר נרצח בנה, עמד שוטר ערבי ליד הבית והלה לא רק שלא עמד מנגד, אלא שרמז לפורעים לפרוע כאוות נפשם. נמצא אפילו שוטר שאמר: "כְּלִי יְדַבְּחוּ שְׁוֵיִת יַאהוּד" (אין דבר, ישחטו מעט יהודים).

מראה המומתים עורר פלצות וזוועה. נמצאו כאלה שארבע עד חמש מצלעותיהם היו שבורות ומרוסקות. היו שמעיהם רוטשו ונשפכו. גולגלתו של אחד המומתים רוסקה ומוחו פרץ החוצה. יהודי זקן מת לאחר שסרסו אותו. בחור יהודי אחר נמצא וחתיכת בשר היתה תלושה מצווארו. את היהודי הספר מותתו הפורעים בבית־כסא. את דובניקוב המורה מת"א חנקו. אשה אחת מת"א נתלתה ע"י הפורעים ברגליה ואחר מרטו את שערותיה עד שנשרו לארץ. את האופה היהודי תפסו הפורעים ושרפו את ראשו באש של פרימוס שהדליקוהו. וכאשר ראו כי עודנו חי, ביתקו את מעיו בפגיונות. גווייתו של שוחט העיר התגלגלה יום תמים ברחוב ורק למחרת, ביום א', מצאוהו כשגולגלתו מבוקעת במוט ברזל ... את הרב גרודז'ינסקי עינו המרצחים והתעללו בו, ניקרו את עינו השמאלית, רוצצו את מוחו ודמו ניתז על התקרה והקירות. הרבה מקרי אונס היו. צעירה אחת שגמרה את הסמינר בירושלים ושבה לחופש אל בית הוריה, נאנסה על ידי שלושה־עשר בני־בליעל, לעיני הוריה. לאחר־מכן הרגו את אביה ופצעו קשה את אמה ואת אחותה. ומעשה בצעירה אחרת, שהפשיטוה עירומה והיא ניצלה מאונס על ידי המוות. היא התחננה לפני המרצחים שיהרגוה וכאשר "נכמרו רחמיהם" עליה, ריטשו את בטנה ושפכו מעיה, ואת כל הזוועה הזאת ראתה אחותה הקטנה, שהסתתרה תחת המטה וניצלה בדרך נס ...

לאחר הטבח

המשטרה גייסה את כל המכוניות הערביות. הרופא הממשלתי בלווית שוטרים נסעו מבית לבית ואספו את הפצועים. העוסקים בזאת היו היהודים הניצולים. הורידו דלתות, השכיבו עליהן פצועים, שמום במכוניות והובילו אל המשטרה ... במשך שעה הובלו למשטרה כששים פצועים, רובם הושמו על הארץ. בניין המשטרה הפך בן־רגע לבית מטבחיים גדול. היה זה מחזה מחריד המסמר שערות ומקפיא את הדם בעורקים: עשרות אנשים מנותחים, מדוקרים וקצוצי־אברים, מתפתלים על הארץ בתוך שלוליות־דם, נאנקים בשארית כוחותיהם ומפרפרים ביסוריהם. ריצפת בנין המשטרה נשטפה בדם. אחדים מתו שם מפצעיהם. מיד החלו בהעברת הפצועים אל בית משרד הבריאות הממשלתי, ובעת ובעונה אחת להביא, תחת משמר שוטרים, את היהודים הניצולים אל המשטרה. גם פה, בבית הבריאות, השכיבו את הפצועים על הארץ. מזרונים נתנו רק לפצועים קשה. הרופאים היהודים, קוטאי ואלקנה, עבדו 36 שעות, ללא הרף. לפנות ערב הובא מירושלים דר' מקואן, מנתח אנגלי, שבא עם עוזר ושתי אחיות. שני הרופאים הערביים שהיו בביה"ח הממשלתי, לא הראו כל התעניינות. לפצועים רבים נעשו ניתוחים. היה צורך דחוף להעביר את הפצועים לבית החולים. אולם הדרך לירושלים היתה עוד בחזקת סכנה, ורק ביום הראשון לפנות ערב באו כחמש־עשרה מכוניות יהודיות מירושלים, בלווית שתי מכוניות משוריינות, והובילו את חמישים הפצועים ירושלימה.

ובבית המשטרה אספו את כל שרידי הקהילה היהודית בחברון, על זקניה וצעיריה, נשיה וטפיה, כחמש־מאות נפש, בערך. על הריצפה המגואלת בדם והמרופשת בזוהמת המסדרון האפל, הצטופפו מאות אנשים עלובי חיים, ספוגי יאוש ופחד מוות. ליד הכותל ובפינות ישבו גברים ונשים פרועי־שיער ופרומי־בגדים, טבולים בדם מראשם ועד לרגלם. בעיניהם הקפואות הקרועות לרווחה, השתקפו בלהות הרציחות בכל זוועותיהן המחרידות. פה ושם, בפינות בודדות, ישבו אלמנות צעירות כשהן מאובנות. אין ביטוי ואין דמע על פניהן הקפואים, רק מזמן לזמן מתפרצת זעקה היסטרית איומה, המזעזעת את הלב ונוקבת עד תהום הנפש. בכל רגע מתעלפות נשים. הצעירים רצים ממקום למקום, כשכדי מים בידיהם ומגישים עזרה. בחדר צדדי התכנסו המשפחות הספרדיות. ביללות ובצעקות מבכות הנשים את מתיהן, כשהן מטפחות על פניהן. פה ושם יושבים בני ישיבה ובוכים במסתרים בבכי עצור, דמעות מתגלגלות על לחייהם בלי הרף, והם כאילו עוצרים ברגשותיהם שלא יתפרצו החוצה. קהילה יהודית שלמה בוכה ומתאבלת על חורבנה ואסונה. בניין המשטרה הפך לבית אבל גדול, והכתלים הקודרים משתתפים באבל הכבד.

כל יום השבת לא חשבו דבר על המצב. גדול מדי היה האסון ועמוק מדי היה הפצע. רוויי פחד ואכולי יאוש השתקע כל אחד ביגונו. רק ביום הראשון נזכרו כי עת לעשות היא. שאלת ההווה נדחתה. השאלה הראשונה היתה: קבורת ההרוגים הקדושים. הממשלה העמידה עשרים אסירים ערביים לחפור את הקברים. היו קשיים בשאלת מספר היהודים המשתתפים בקבורה. הממשלה לא רצתה להרשות אלא רק לארבעה, ואחרי "השתדלות גדולה" הרשו ל"מניין" יהודים, כדת ישראל. ביום הראשון אחר הצהריים, אספה הממשלה את כל ההרוגים אל משרד הבריאות הממשלתי, ורק לפנות ערב, לאחר העברת הפצועים לירושלים, התחילו להוביל את המתים אל בית הקברות. תחילה הוציאו את ההרוגים אל השדה והניחום בשורה, והביאו יהודים לזהותם. היה זה אחד המחזות האיומים: ערימה גדולה של גופות שחורים, מרוטשים, ושסועים לגזרים, מגואלים בדם, אברים מדולדלים וראשים חתוכים. רוב הפצעים היו בראש, ורבים מהם היה קשה מאד לזהות.

היה זה עם דמדומי הערב. צללי הערב ירדו מראשי ההרים והתחילו להאפיל על גיא ההריגה – עיר האבות. שם, מעבר לבית הקברות המוסלמי, מבית הבריאות, נשרכה לאיטה מכונית שחורה על המסילה הצרה, ושם למעלה, על גג בית המשטרה, עומדים מאות יהודים ומלווים בעיניהם את ההלוויה החשאית של חמישים ותשעה הקדושים ... הנה המכונית מתקרבת ועוברת ליד בניין

מעבר לדף; שער העיתון החד־פעמי 'דבר הימים האלה', מיום ששי, כ"ד באב, תרפ"ט, 30 באוגוסט 1929 בעמ' 421 שער העיתון 'דאר היום', מיום שני כ"ז באב, תרפ"ט — 1 בספטמבר 1929, ובו רשימת קדושי תרפ"ט בארץ ומנשר הנציב העליון (אוסף י' פסקר)

המשטרה. אותו רגע, מתפרצת יללה איומה ומחרידה, פולחת את האוויר הספוג דממת־צלמוות, מתנשאת למרחקים וחוזרת בהד עמום ופושטת על פני עיר האבות, עד למערת המכפלה ... המכונית זוחלת לאיטה, על פני הכביש, ונעלמת בחשכת הלילה.

על צלע ההר המכוסה עצי־זית עתיקים, על השביל הצר העולה אל בית הקברות היהודי, צועדת לאיטה שורת אנשים שחוחים, כשהם נושאים על כתפיהם, בתוך מטות המתים, את גופות הקדושים. לפניהם מאיר פנס באורו הקלוש את השביל הזרוע אבנים. מסביבם ומאחוריהם צועדים שוטרים בריטים, כשרוביהם בידיהם. השיירה מגיעה אל הקברים, על פני מגרש ישר, המשתרע למרגלות בית הקברות. בין צללי עצי־הזית עומדים ערבים וחופרים חמישה קברים ארוכים. כשהופיעה השיירה עם גופות הקדושים, פתחו הערבים בשירה ... הזדעזעות איומה תוקפת את היהודים הרצוצים: הנמצאים אנו בין אוכלי אדם? בן ישיבה ניגש אל האנגלים ודרש בתוקף להשתיקם. דרישתו נתמלאה.

דממת־מוות מסביב. ערפל שחור מכסה על עיר האבות, השוכנת שם, למטה, בעמק והישנה שנת מנוחות. פה ושם מנצנצים אורות קלושים ושם, מעבר לגבעה המכוסה סלעים, נגלית הלבנה בחסרונה, כשהיא מתרוממת לאט לאט ומפיצה אור עגום על בתי האבן האפורים של העיר המקודשה. אור חיוור מסתנן דרך עפאי עצי הזית על פני הקברות הרעננים. שחוחי־גב, עייפים ומדוכאים, מורידים המקברים את הקדושים, אחד אחד, לתוך קבר האחים הגדול, מכסים בקרשים וסותמים את הגולל ... כך עושים כל הלילה, עד שמאיר היום. השמש יוצאת מעבר להרים – והקברים טרם נתמלאו ... הנה ממלאים כבר את הקבר האחרון – מספר הששים: שלוש ידיים קצוצות, וחצי זקן עם פיסות בשר סנטר.

קול רועד ורווי דמעות נחנק ומבכה: "יתגדל ויתקדש שמיה רבא ..." שיירת הקברנים עוזבת את קבר האחים ויורדת העירה. בעשר בבוקר חזרו המקברים אל בניין המשטרה.

המצב היה לבלתי נשוא. זה היום השלישי מתענית עדה שלמה, מצטופפת בקן של רפש וזוהמה ויחס השלטונות מרגיז ומעליב כאחד. שני ימים רצופים שלא נתנו אוכל, ורק עתה אפשר היה לקנות פיתות ערביות, שרופות למחצה, וענבים ... לאחר שמשרד הבריאות נתפנה מן הפצועים, דרש המושל כי היהודים יעברו שמה. אולם כולם, כאיש אחד, התנגדו, כי משרד הבריאות עומד בין ההרים ורחוק מן היישוב, ומי יערוב מהתנפלות פתאומית נוספת של המוני רוצחים? על איזו "אחריות" לסמוך?

הדרישה היתה להעביר את כולם לירושלים. לא היו כאן חשבונות לעתיד. היה זה רגש אינסטינקטיבי של אנשים מזועזעי־נפש, חדורי אימת־מוות. עוד טרי היה מחזה הזוועה, שנעשה על ידי שכניהם המתהלכים חופשיים ברחובות והמוכנים כל רגע להשלים במלאכתם ... השלטונות התנגדו. אולם לאחר השתדלויות רבות הסכימו. לפנות־ערב באו 16 מכוניות, שנשלחו מירושלים ע"י המוסדות היהודים, בלווית שתי מכוניות משוריינות, שהסיעו את הנשים והטף לירושלים.

השמש במערב ירדה מעבר לגבעת הזיתים של בית הקברות היהודי. צללים ארוכים פשטו על פני העיר חברון. שתי שורות צפופות של שוטרים ניצבו מפתח המשטרה ועד לכביש. אחד אחד יצאו היהודים, הרצוצים והמדוכאים, ועברו בין השורות ונכנסו לתוך המכוניות. אלפי ערבים כיסו את הגגות והגדרות מסביב, כשהם מסתכלים בסקרנות על היהודים העוזבים את עיר ההריגה. פתאם פולחת את האוויר יריית רובה. היהודים מזדעזעים מפחד. הערבים מתחילים להתפזר ... המחזה היה מעורר זוועה. חיילים בריטים, מבין אלה שהעבירו את ההרוגים והפצועים, בכו מרוב התרגשות. סרג'נט אנגלי אחד סיפר לאחד היהודים, כי ארבע שנים נמצא בחפירות בימי המלחמה העולמית וראה פצועים רבים, אך כאלה לא חזו עיניו מימיו.

המכוניות זזות ממקומן. במהירות הן עוברות על פני הבתים החרבים. חלונות מנופצים ודלתות קרועות. בניינים מפוייחים ושחורים משריפות לוטשים עיניים חלולות ושחורות משכול. ריח השריפה עודו תלוי באוויר. הרחובות שוממים. אין נפש אדם. העיר מתייתמת מבניה.

למחרתו, ביום השלישי, חזרו המכוניות ופינו את הנותרים. חברון נותרה ללא יהודים. נותר בה רק אחד ויחיד, השוטר היהודי היחיד שהיה בחברון, השוטר חנוך. על פני הכביש דוהרת שיירת המכוניות, ענני אבק עולים מאחוריה. בדרך מתהפכת אחת המכוניות ושלושה־עשר מנוסעיה נפצעים ... הנה עוברת השיירה מנגד ל"מגדל עדר", המושבה היהודית. חורבן. הצריפים הרוסים. הבית היחיד שדוד וחרב. המלווים הבריטים מאיצים בנהגים היהודים כי יסעו מהר יותר...

ליד בית החולים "הדסה" בירושלים עומדים מאות יהודים. בעיניהם חרון וכאב והם מלווים את שיירת ההרג בדרכה לבית הבריאות על שם "שטראוס". שם שוכנו כל פליטי חברון. מראה הפליטים מעורר חרדה וזוועה כאחת. כולם מוכי בהלה ואסון. ארשת פניהם מביעה את צללי המוות. כולם כאילמים ואינם אומרים דבר. אלה שפתחו פיהם לספר על הטבח, נאנקו לפתע דום וגעו בבכי קורע לבבות.

*

בתוך סופת דם ואש חרבה קהילת חברון היהודית. תוך שעתיים של שחיטה והרס. חרבה ונמחקה הקהילה היהודית העתיקה ביותר בארץ־ישראל. עמל דורות אשר הושקע בחברון, באהבה ובגעגועים, במרץ ובכסף, נשמד ונמחק עד היסוד. בשעתיים אלו נערך הטבח המחריד ביותר שעבר על כל בלהות הדמיון, והעיר הקדושה – מקום משכן אבות האומה – הוכתמה בכתם קלון נצחי, כתם שחור מדם קדושים וטהורים אשר לא ימח לדורות. באותיות אדומות מדם ולוהטות מאש נחרת הדף השחור בתולדות יישובה של ארץ־ישראל העברית, יום י"ח במנחם־אב, תרפ"ט, יישאר לנצח כיום שבו הפכה עיר האבות לעיר ההריגה.

ע"א

המחיר : 10 מא"י

דבר הימים האלה

תל־אביב, יום ששי כ"ד אב תרפ"ט, 30 באגוסט 1929

חללינו

המעונים, המבוחים והנספים במערכה על קדוש שם המולדת

(י"ז—כ"ד אב תרפ"ט)

טבוחי חברון

1. סגל נחמן הלוי בן 35, סוקולוב בעל מלון.
2. גריינברג זאב, בן ישיבה.
3. סלונים אליעזר דן בן 30, חברון פקיד.
4. סנדרוב יששכר אלי', פתח תקוה, בן ישיבה.
5. קפלינסקי ישראל הלל הכהן לויקובה בן ישיבה.
6. חייכל אריה ליב שקודויל
7. ברוידא שמחה יצחק, וילקומיר, בן ישיבה.
8. גוזלן משה בן 18 חברון.
9. רוזנהולץ שמואל הלוי וילקוביץ בן ישיבה.
10. אורח לא ידוע.
11. סלונים חנה ירושלים.
12. אורלינסקי יענטל רבנית בת 47 זכרון יעקב.
13. גרשון אסתר כובסת.
14. ייני וידה.
15. חסון קלרה אשת החכם.
16. דובניקוב אשת מנהל ביה"ס בתל נורדוי תל אביב.
17. אורחת אשת האורח הבלתי ידוע.
18. אבוחנה יצחק.
19. חסון ואבנו חסם.
20. סמריך ר' בצלאל ז'טל מלמד.
21. גולדשמיד ר' משה מנקר.
22. יגל, שלמה סלונים בן ישיבה.
23. אפשטיין אהרן דוד שיקאגו בן ישיבה.
24. שינברג אהרן דוד אמריקה בן ישיבה.
25. אונגר מכונאי.
26. קפלן ישראל מרדכי הכהן וילקומיר בן ישיבה.
27. וים ריזמן יעקב זאב הלוי ירושלים שוחט־מורה.
28. פרוימן צבי הלוי אמריקה בן ישיבה.
29. ברמן זאב הלוי פילדלפיה בן ישיבה.
30. ליפין דב ויטבסק בן ישיב.ז.
31. יצחק אבושדיד בן 23 חברון חייט.
32. אלי' אבושדיד, בן 56, וחברון, סוחר.
33. אימרמן נוח סלוצק אופה.
34. גרשון בן ציון בן 63 קושטא רוקח.
35. דרבקין צבי שקלוב רב.
36. קפטיל מאיר בן 70 חברון חכם.
37. ייני אברהם בן 70 קושטא.
38. גוזלן יעקב צורף.
39. שר אלתר (משה ראובן) בן 24 ליטא בן ישיבה.
40. גרודזינסקי יעקב ורשה בעל מלון.
41. וקסלר יעקב בן 19 שיקגו בן ישיבה.
42. ליכטנשטיין אלימלך זאב בן 70 פולין.
43. פלצי אלתר בן 35 חברון מצחצח.
44. אורלינסקי אברהם יעקב הכהן, בן 49, רב בזכרון.
45. ברנשטיין איזיק בן 26 מינסק בן ישיבה.
46. בצלאל ליזרובסקי רוסיה בעל מלון.
47. רייזמן משה הלוי ירושלים בן ישיבה.
48. הרכיץ בנימין הלוי בן 19 ניו־יורק בן ישיבה.
49. זלמן בן גרשון וילנסקי קוסובה מזכיר הישיבה.
50. חיים דב, שקודויל (ליטא), בן ישיבה.
51. דובניקוב ת"א, ת"א אביב מנהל בי"ס.
52. ריפס משה אהרן מינסק בן ישיבה.
53. קרסנר חיים בן 16 ניו־יורק בן ישיבה.
54. גוטלבסקי אהרן ליב בן 70 ליטא הרצליה.
55. שפירא אברהם ירושלים בן ישיבה.
56. לזרובסקי ישראל בן 16 מלטש בן ישיבה.
57. גרודזינסקי משה הרב ורשה רב.
58. שמעון בן דוד הכהן פרס ספר.
59. מנחם סגל, סוקולוב, בן בעל המלון.
60. דבורה לזרובסקי (ילדה)
61. לאה גרודזינסקי בת 28.
62. אהרן סלונים בן 5.
63. לאה אונגר בת 25.

הרוגי ירושלים ומוצא

1. בן שמעון
2. יוסף רוטנברג
3. יהודה רוטנברג
4. מנחם סבלני
5. הזקן ויגר מאנגליה
6. אליהו ששון
7. יעקב מוכר־דגים
8. וולמן פנחס
9. משה הבורי
10. משלום שווילי
11. מרדכי בן־מנשה
12. שלום בן־זכריהו
13. מאיר אפלבוים
14. סרג'נט גודל יודלביץ (גורקה) מהתזמורת
15. משה מקלף מוצא
16. רבקה מקלף מוצא
17. ליב מקלף "
18. מינה מקלף "
19. הרב ז. שך "
20. נלזר "
21. נחמן סגל
22. משה ברנדס
23. חנה סלגישוילי
24. יעקב ליב דימנטשטין
25. ראובן וואלפא
26. אליהו ריימן
27. מקלף חוה באשה, מוצא
28. וילנאי, תלמיד הסמינר
29. יעקב לב
30. שמואל גנני

הרוגי תל־אביב

1. ברוך רוזין, 60
2. משה הררי, 30
3. ברוך ברקוביץ, 35
4. אייזיק פינגולד, 50
5. בנימין גילדברג, 22
6. מסעודה מזרחי, 40

הרוגי חיפה

1. דוד ויזל, 22
2. משה רוטמן, 26
3. יצחק פט, 26
4. מרדכי מוטיל, 45
5. לאה יפרמוב, 40
6. לא ידוע, אדם צעיר

הרוגי צפת

1. מאיר טולידאנו, עו"ד
2-3. שמואל כהן ואשתו
4-5. תמורה משה אפרתי ואשתו

ההרוגים במושבות

אפרים צ'יז'יק, נהרג בהגנה על חולדה
ד"ר חיים יזרעאלי — באר טוביה
רוזין — באר טוביה

מחיר התרגימה: בירושלים: 1.600 לא"י. בשאר הארץ שתי לירות; בחוץ־לארץ: שלש לירות.
מחיר המודעות: 150 סיל לאגינטש בשורה קטנה.
קולונה שוה לרוחב של 1 אינטשים. קולונה כפולה שוה 3·5 אינטשים.
A column equivalent to the width of 1¾ inch.
double column 3 inches.
למודעות גרולות הנחות מסוימות
ירושלים: שחרחות: סמ. 45. — ת. ד. 255
תל־אביב: שחרחות: 28. — ת. ד. 283. יפו.
ח' יפה: „הלחם" שחרחות 321 — ת. ד. 93
משרדינו בפולניה:
ד"ר א. לעמפאן, וואַרשא קארליגער 5—17. ס. ת. 8300—101
סוכנינו בגרמניה: ב. ויטענבערג, ברלין.
Annoncen: M. WITTENBERG, Berlin.
W. 62 Kleiststr. 31. Tel. Barbarossa 5268.

חברת
אנגליא־פלשתינה
בע"מ
לונדון
יפו
תל־אביב
ירושלים
בירבון מונבל
עוסקת בכל עסקי
בנק
חיפה
שבריה
צפת
בירות

דאר
היום
אליעזר בן־יהודה היה אומר: דבר עברית והבראת
העורך הראשי: זאב זבוטינסקי
נרשם כתור שתון כפוסקל הדאר הללי בירושלים

המו"ל: „שותפות הסופר", ירושלים. המנהל: ז. ווינס
נדפס בדפוס „הסופר".

שנה אחת עשרה ירושלים גליון רפ"ו יום ב' כ"ו אב תרפ"ט מחיר הגליון 5 מיל. (ב' דהצחרת בקפור) בחו"ל: 10 מיל VOL. XI. No. 287. Monday, 2nd September 1929.

יזכור עם ישראל את קדושיו וגבוריו שהרוו בדמם את אדמת המולדת

הרוגי ירושלים

1. בן שמעון (?) — פצוע בסכין, מקום הוותו נאפות בירושלים, בבי"ח הממשלתי.
2. יוסף רזטובנרג — פצוע בסכין בירושלים בבי"ח הממשלתי.
3. יהודה רוזנבנרג — פצוע בסכין, בירושלים, בבי"ח הממשלתי.
4. מנחם סלבוצי — פצוע בפצעיו, בירושלים, בבי"ח הממשלתי.
5. הזען זינר — פצוע בסכין, בירושלים בבי"ח הממשלתי.
6. אליהו ששון — פצוע בסכין בירושלים, בבי"ח הדסה.
7. יעקב מוכר דגים — פצוע בסכין, בירושלים בבי"ח הדסה.
8. וולפו — פצוע בירית, בירושלים בבי"ח הדסה.
9. משה הבורי — פצוע בסכין, בירושלים בבי"ח הדסה.
10. שלום בן זכריהו — פצוע בירית בירושלים בבי"ח הדסה.
11. מרדכי בן מנשה — פצוע בירית בירושלים בבי"ח הדסה.
12. שלום בן זכריהו — פצוע בירית בירושלים בבי"ח הדסה.
13. מאיר אפלבוים — פצוע בירית, בירושלים בבי"ח משגב לדך.
14. מתו"ם נורשה — ע"י יריה בירושלים. בבי"ח הדסה.
15. משה מקלף — פצוע בסכין, במוצא בביר קור חולים.
16. רבקה מקלף — פצוע בסכין במוצא בביר קור חולים.
17. ליב מקלף — פצוע בסכין במוצא בביקור חולים.
18. מינא מקלף — פצוע בסכין, במוצא בביקור חולים.
19. הרב ז. שך — פצוע בסכין, במוצא בביקור חולים.
20. גלזר — פצוע בסכין במוצא, מת בביקור חולים.

מתו מפצעיהם:

1. נחמן סגל — פצוע בסכין בירושלים בבי"ח הדסה.
2. משה ברנדס — נפצע בירית, בירושלים בבי"ח הדסה.
3. חנה סלניטשולי — נפצע בסכין בירושלים בבי"ח הדסה.
4. יעקב ליב דימנשטין — נפצע בירית בי רושלים, בבי"ח הדסה.
5. ראובן וואלפא — 31 שנה נפצע בירית, בירושלים בבי"ח הדסה.
6. אליהו ריזנן — 27 שנה נפצע בסכין בי רושלים בבי"ח הדסה.
7. מקלף חיה בשה — נפצעה בסכין במוצא בביקור חולים.
8. וינקאי — 23 שנה נפצע בירית בירושלם בבי"ח שערי צדק.
9. דבורה לזרובסקי (ילדה) — נפצעה בסכין בחברון בביקור חולים.
10. לאה גרודזינסקי 28 שנה נפצעה בסכין בחברון בביקור חולים.
11. אהרן סלונים — 5 שנים נפצע בסכין בחברון, בביקור חולים.
12. לאה אונגר — 25 שנה נפצעה בסכין בחב רון בביקור חולים.
13. יעקב לב — נפצע בירית בירושלים בבי"ח הדסה.
14. שמואל נגני — 26 שנה נפצע בסכין בי רושלים בבי"ח הדסה.

הרוגי מוצא

1. [illegible] — נפצע בסכין במוצא, מת בביקור חולים.
2. מינא מקלב — בת 22 (נשתה שרופה בלילה).
3. משה מקלב — בן 25.
4. רבקה מקלב — בת 18.
5. הרב מאיר שאך — אורח מתל־אביב.
6. נלצר — אורח מתל־אביב (נשתי שרופה).
7. הגב' מקלב (האם) — נפצעה קשה ומתה בפצעיה בבית־החולים בירושלים.

הרוגי תל אביב

1. ברקוביץ, פקיד בית המכס ביפו.
2. פינגולד, אחיו של בעל בתי פינגולד.
3. גולדברג בנימין, בנו של י. ל. גולדברג.
4. רוזין אריה, בן 60. מת מפצעיו.
5. ממגדה מזרחי, אשה שנדקרה ע"י מכונאי בשעת המהומות.
6. הרר־אחיו של ד"ר הרוי.

הרוגי חברון

1. מנל נחמן הלוי — בן 35-30 שנה. מעיר סוראלים, בעל מעון.
2. גרינברג זאב. — אשכנזי בן ישיבה.
3. סלונים אליעזר בן 30 שנה מחברון, אשכנז פיוט.
4. סגרוב ישעיה אלי — מפתח תקוה אש כנאי, בן ישיבה.
5. ספלנסקי ישראל הלל הכהן — מלונים ר. אשכנזי בן ישיבה.
6. חיוכל אהרן ליב — משקופרן. אשכנזי בן ישיבה.
7. ברוידא שמחה יצחק — סוילקופור, אשכנזי בן ישיבה.
8. נוילן משה — 18 שנה מחברון, ספרדי.
9. רוזנהולץ שמואל הלוי — סוילקובין. אשכנזי, בן ישיבה.
10. אוהח לא ידוע.
11. סלונים חנה — מירושלים, אשכנזית.
12. אורלינסקי יענטל רבנית — 47 שנה מזרחי, אשכנזית.
13. נחשון אסתר — ספרדית, כוכבת ותופרת.
14. ניני יוכה — ספרדית.
15. חסון קלרה — ספרדית אשת החכם.
16. רובינזוב — אשכנזית אשת סוכל בית הספר בטבריה.
17. אזרחת — אשת האורח הבלתי ידוע — אשכנזית.
18. אבוחצירא יצחק — ספרדי.
19. חסון רבנו — (ראש הרכנים בחברון). ספרדי חכם.
20. ספרדי ר' בעלאל. — מזמל פלונית, אש כנאי, מלמד.
21. גולדשמיד ר' משה — אשכנזי מנקר.
22. יגל שלמה — מסלונים, אשכנזי בן ישיבה.
23. אפשטיין אהרן דוד — מעיגאנו, אשכנזי בן ישיבה.
24. שיינברג אהרן דוד — ממפע אפרויזה, אשכנזי, בן ישיבה.
25. אונגר — אשכנזי, מבוגאי.
26. ספלן ישראל מרדכי חכמן — מוילקוביה. אשכנזי בן ישיבה.
27. ויס רזיזון יעקב זאב הלוי מירושלים — (ליטא), אשכנזי שוחט־מומחה.
28. פרונטן צבי הלוי — מאפרויאה, אשכנזי בן ישיבה.
29. ברמן זאב הלוי — מפולדמיה אשכנזי, בן ישיבה.
30. ליפין רב — מוינבסק, אשכנזי בן ישיבה.
31. יצחק אבושדיד — 23 שנה, מחברון ספרדי, חיוט.
32. אלי' אבושדיד — 56 שנה, מחברון ספרדי, סוחר.
33. אפיקמן נח — מסלוצק, אשכנזי, אומן.
34. נחשון בן ציון — 63 שנה מממפל, ספרדי־דוסי.
35. דרבקין צבי — משקלוב, אשכנזי, רב.
36. קסטל מאיר — 70 שנה מחברון, ספרדי חכם.
37. יוני אברהם — 70 שנה, מקושטא, ספרדי.
38. נוחן יעקב — ספרדי, צורף.
39. שר אלתר (משה ראובן) — 24 שנה מאוש פול (ליטא), אשכנזי, בן ישיבה.
40. גרוזינסקי יעקב — מורשה, אשכנזי בעל סלון.
41. וסקלר יעקב — 19 שנה משיקגו אשכנזי בן ישיבה.
42. ליטבנשטיין אליעזר זאב — 70 שנה, מפולניה, אשכנזי.
43. פלצי אלתר — 35 שנה, מחברון, ספרדי מצחצח.
44. אברהם יעקב הכהן אורלנסקי — 49 שנה, מחברון, אשכנזי, רב בוכרין.
45. ברנשטיין אייזיק — 26 שנה מסינסק, אשכנזי, בן ישיבה.
46. בעלאל לוזובסקי — ממגילים. רוסיה, אשכנזי, בעל סלון.
47. ריזנזון משה הלוי — מירושלים, אשכנזי בן ישיבה.
48. חורביץ בנימין הלוי — 19 שנה מניו יורק אשכנזי, בן ישיבה.
49. זלמן בן נחשון וילנסקי — מקומכה מוליב אשכנזי, מוכיר הישיבה.
50. חייכל דב — משקוטוין, ליטא. אשכנזי בן ישיבה.
51. רובינזוהן — מתל אביב, אשכנזי, מנהל בי"ס.
52. ריפס משה אהרן — מסינסק, רוסיה אשכנזי, בן ישיבה.
53. קרסנר חיים — 16 שנה, ניו יורק, אשכנזי בן ישיבה.
54. גוטליבסקי אהרן ליב — 70 שנה, מליטא אשכנזי, בן ישיבה.
55. שפירא אברהם — מירושלים. אשכנזי בן ישיבה.
56. לוזובסקי ישראל — 16 שנה, ממלמד רוסיה, אשכנזי, בן ישיבה.
57. נחושקין משה חרב — 2. ירושה פולניה, אשכנזי, רב.
58. שמעון בן דוד הכהן — משוגיח פרס, ספרי, ספר.
59. מנחם סגל — מפקוקה, אשכנזי, בן בעל הסלון.

הרוגי חיפה

1) אברהם פט.
2) אברהם רוסמן
3) אברהם מוטל (מת מפציעיו).
4) דוד ווין (מת מפציעיו).
5) מר סיפס (פקיד בריכבת).

הרוג הודדה

1) אפרים צויזיק.

הרוגי באר־טוביה

1) ד"ר חיים יורשאק.
2) רוזין.
3) יעקב רקובר (מלם).

הרוגי צפת

1. הרב שמואל כהן
2. חעודך דין טולידאנו
3. יצחק ממאן.
4. ח' אידפריאם—מנהל בית הספר „מזרחי."
5. הגב' אידפריאם — אשת הנ"ל.
6. הגב' אידפריאם — אמו של הנ"ל.
7. מאיר כהן — בנו.
8. קלרס — בנו של הרוי האחראי.
9) דפאל מזרחי — בן 19 — הרב בבית המשפחה.
10) אשת שלמה יונה"ב—בהצפה בעשן.
11) רחל מזרחי.
12 שיינרל טולדאנויץ—קשרות לכסא השרות.
13) שמואל קוזנו—בשרה.
14) שלמה מזרחי.
15) חנה מזרחי.
16 לולו פרסון.
17) ראובן מזרחי.

מ נ ש ר

בשבתי מאנגליה מצאתי לנעורי הרב את הארץ במצב של בלבולים וטרף למעשי אלמות בלתי תקינים.

שמעתי בזועה את מעשי האכזריות שנעשו ע"י כנופיות של פיזיים אכזריים ושיאשי דם על מעשי פראות שנעשו באנשים מדושני חידודי מחשכי הגזת מבלי החשבב עם גילם עם מינם שהיו מלווים בזעז שקרה בחברון. בהתעללויות אכזריות שאין הפה יכול לבטאם. על שיפות בתים ומשקים בערי ובכפר ועל בזית כרמים וגפנים.

פשעים אלה יביאו על ראשי עושיהם את מארתם וזעמם של כל אנשי התרבות בכל רחבי תבל.

תוכיחי ראשונתי הנן לחשב. את הסדר בארץ ולהטיל ענוש אמור על כל אלה שימצאו אשמים במעשי אלמות יאתו בכל האמצעים הנחוצים להעשים את המטרות האלה והריני דורש מכל תושבי הארץ למיניו לי במלוי תיבותי.

בהיאמן להתקיבות שנתתי לועד הפועל העברי לפני שעזבתי את הארץ בחודש יוני פתחתי בהוותי בלונדון במו"מ ובשיחות עם מנהיג המלוכה בענין שנוים קונסטיטוציונלים בפלשתינה (א"י). לדעתי המאורעות האחרונים אני אפסיק את המו"מ הזה עם ממשלת הוד מלכתנו.

בכדי לשים קץ למשעות הכוחות שהתלקו נפוצות בזמן האחרון בענין הכותל המערבי, חיבי מוריב בזה בדברים בהחסכה. ממשלת הוד מלכתנו שיש בדעתי לתת תוקף לעיקרים שנקבעו בספר הלבן מיום 19 בנובמבר 1928 לאחר שתקבענה שנות הטלת העיקרים הללו.

ניתן היום הראשון בספטמבר 1929.

ר. טשנסלר
נציב עליון ומפקד עליון

ממשלת צרפת מגינה על אזרחיה היהודים

(מאת כתבנו המיוחד)

המחשבים.

במשך הלילה נתאספו אספות השאיות בהרבה מבתי העבדים והכנסיות, בראשם את עמרת המסך שלח הגליסון רק להשקיע את השביתה ביום הכיפורי (28.8.29) ולהזהיר שלא לפגוע במעשים. הלילה עברה בשלום בעיון. זה התחילו לזרוק אבנים משטרתי לראש הממשלה הצרפתית — ישר לבית דין צבאי היו מפקידים, כדי למנוע את אפשר המפגינים. באויר היו מפקידים, כדי למנוע את אפשר המפגינים. מעבדי רעים אחדים הופיעו במקום המפגינים ברחבי פאריס בתי־הקפה והמסעדות ע"י הרחובות שהוקיעו את הסמסרי ובכל בנין שהיה בו יהודים. המשטרה קבלה פקודה להגיש לחלוטין את הסדר בכל הכיוונים שלבר ובכל הכיוון לרחוב היהודים. החמין התגבר למשטרה בר רחמים לחלוטין ולעבור בכל הכיוונים שלבר ובכל הכיוון לרחוב היהודים. החמין התגבר למשטרה בר עותו לעבור דעתה בכיוון זה. התחילו לזרוק אבנים משטרתי לראש הממשלה מלם נפגעו. א ז י ח נ ה הממשלה ל ו ר ה ושלוש הריות הראשונות באויר היו מפקידות, כדי למנוע את אפשר המפגינים. מעבדי רעים אחדים הופיעו במקום המפגינים ברחבי פאריס בתי־הקפה והמסעדות ע"י הרחובות ובכל בנין שהיה בו יהודים. המשטרה קבלה פקודה להגיש לחלוטין את הסדר

הקדושים

הובאו לקבר האחים בחברון, בליל כ׳ באב, תרפ״ט

אבו־חנה יצחק – יליד מרוקו, בן 69, מעניי חברון.
אבושיד אליהו – יליד חברון, בן 55, חנווני.
אבושדיד יצחק – יליד חברון, בן 25, חייט (בן אליהו).
אונגר שלמה – יליד זגוג (פולין), חלוץ, בן 26, מכונאי.
אורלינסקי אברהם יעקב – יליד ביאליסטוק, בן 49, רב זכרון־יעקב.
אורלינסקי ינטל – ילידת ירושלים, אחות הרב צ״פ פרנק, בת 47 (אשת הרב).
אימרמן נח – יליד סלוצק (רוסיה), חניך סלבודקה, בן 33, אופה.
אפשטיין אהרן דוד – בן הרה״ג אפרים אפשטיין, יליד שיקאגו, בן 17, תלמיד הישיבה.

ברוידא שמחה יצחק – יליד וילקומיר (ליטא), בן 28, תלמיד הישיבה.
ברמן זאב וולף – יליד פילדלפיה, בן 23, תלמיד הישיבה.
ברנשטיין שמואל אייזיק – יליד מינסק, בן הרב ממינסק, בן 26, תלמיד הישיבה.

גוזלן יעקב – יליד חברון, בן 45, צורף.
גוזלן משה – יליד חברון, בן 18, כותב בקשות לביהמ״ש (בן יעקב).
גוטלבסקי אהרן ליב – יליד וילנה, תושב הרצליה, בן 72 (התארח בבית חתנו לזרובסקי).
גוטמן אשר משה – יליד יבלונקה (פולין), תושב ת״א, בן 55 חייט (אורח בחברון).
גוטמן חוה – ילידת יבלוקה (פולין) (אשת אשר משה), בת 55 (אורחת בחברון).
גולדשמידט ר׳ משה – יליד יקטרינוסלב (רוסיה), מחסידי חב״ד, בן 31, מנקר.
גרודז׳ינסקי משה – יליד ורשה, רב, בן 54, מנהל הישיבה.
גרודז׳ינסקי יעקב – יליד ורשה, בן 23, בעל פנסיון לתלמידי הישיבה (בן משה).
גרינברג זאב וולף – יליד רוסיה, תושב ניו־יורק, בן 17, תלמיד הישיבה.
גרשון בן־ציון – יליד קושטא, בן 73, רוקח שנים רבות בחברון.
גרשון אסתר – ילידת חברון, בת 22, תופרת, (בת בן־ציון).

דובניקוב אליעזר – יליד מוהילב, בן 53, מנהל בי״ס תל־נורדוי, ת״א (אורח בחברון).
דובניקוב פנינה – ילידת קיוב, בת 52 (אשת אליעזר) (אורחת בחברון).
דרבקין צבי – יליד בוברויסק (רוסיה), בן 67, ידוע כ״העילוי משקלוב״, רב.

הורביץ בנימין הלוי – יליד ניו־יורק, בן 20, תלמיד הישיבה.

וקסלר יעקב יחזקאל – יליד שיקאגו, בן 17, תלמיד הישיבה.
וילנסקי זלמן בן גרשון – יליד קוסובה (פולין), בן 27, מזכיר ישיבת ״כנסת־ישראל״.

חייכל אליהו דב – יליד שקודויל (ליטא), בן 17, תלמיד הישיבה.
חייכל ישראל אריה – ילד שקודויל (ליטא), בן 20, סוחר.
חסון רבנו – יליד חברון, בן 65, ראש רבני חברון.
חסון קלרה – ילידת חברון, בת 59 (אשת רבנו).

יגל שלמה – יליד סלונים (פולין), בן 24, תלמיד הישיבה.
ייני אברהם – יליד קושטא, בן 59, מעניי חברון.
ייני וידה – ילידת קושטא, כבת 64 (אשת אברהם).

כהן שמעון בן דוד – יליד פרס, בן 27, ספר.

לזרובסקי בצלאל – יליד מלטש (רוסיה), "חלוץ המזרחי", בן 38, בעל פנסיון.
לזרובסקי ישראל – יליד מלטש (רוסיה), בן 17, תלמיד הישיבה.
ליכטנשטיין אלימלך זאב – יליד רדזין (פולין), בן 68, תושב חברון.
ליפין דב בר – יליד ויטבסק (רוסיה), בן 26, תלמיד הישיבה.

סגל נחמן הלוי – יליד סקולה (פולין), בן 30, בעל פנסיון.
סגל מנחם – יליד עין־חרוד, בן 2 (בן נחמן).
סלונים אליעזר דן – יליד חברון, בן 30, מורה, עתונאי, ח' מועצת העיריה בחברון.
סלונים חנה – ילידת ירושלים, בת הרב אורלינסקי, בת 27 (אשת אליעזר דן).
סמריק ר' בצלאל – יליד ז'טל (ליטא), בן 73, ת"ח ובעל פנסיון.
סנדרוב יששכר אליהו – יליד ירושלים ותושב פתח־תקוה, בן 17, תלמיד הישיבה.

פלאצ'י אלתר – יליד חברון, בן 29, שמש ביהכ"נ הספרדי, נגר וסייד.
פרוימן צבי הלוי – יליד קנדה, בן 21, תלמיד הישיבה.

קסטל מאיר – יליד חברון, בן 69, חכם ורב.
קרסנר חיים – יליד ברוקלין (ארה"ב), בן 16, תלמיד הישיבה.
קפלינסקי ישראל הלל – יליד קנישין (ליטא), בן 21, תלמיד הישיבה.
קפלן ישראל מרדכי – יליד וילקומיר (ליטא), בן 22, תלמיד הישיבה.

רחנהולץ שמואל הלוי – יליד וילקוביסק (ליטא), בן 24, תלמיד הישיבה.
רייזמן יעקב זאב – יליד ירושלים, בן 35, שוחט ומורה.
רייזמן משה הלוי – יליד ירושלים, בן 17, תלמיד הישיבה.
ריפס משה אהרן – יליד מינסק (רוסיה), בן 25, תלמיד הישיבה.

שיינברג אהרן דוד – יליד ממפיס (ארה"ב), חניך אוניב' ניו־יורק, בן 22, תלמיד הישיבה.
שפירא אברהם דב – יליד ירושלים, בן 18, תלמיד הישיבה.
שר אלתר חיים – יליד רוזליה (ליטא), בן 24, תלמיד הישיבה.

מתו מפצעיהם בירושלים והובאו שם לקבורה

אונגר נחמה – ילידת וילנה לאביה הרב איזראליט, בת 22 (אשת שלמה).
גרודז'ינסקי לאה – ילידת הונגריה, לבית טורמן, חלוצה, בת 27 (אשת יעקב).
גרשון זהבה – ילידת סופיה, בת 40 (אשת בן־ציון).
הלר צבי הירש – יליד מינסק (רוסיה), תושב פ"ת, בן 15, תלמיד הישיבה.
חנסון אסתר־פרידה – ילידת רוסיה, חותנתו של י"ז רייזמן, כבת 67.
לזרובסקי דבורה – ילידת חברון, בת 5 (בת בצלאל).
מיטבסקי שרגא־פייבל – יליד לבדובה (פולין), בן 25, תלמיד הישיבה.
סלונים אהרן – יליד חברון, בן 5 (בן אליעזר דן).

שלוש רשימות

ב"ארכיון הציוני" מצויות שלוש תעודות – רשימות שמותיהם של ערבים שהגנו והצילו משפחות יהודיות בימי טבח חברון, תרפ"ט.

רשימה א' – שתאריך כתיבתה וחתימתה הוא כ' בטבת, תר"ץ (20.1.1930) ובה 19 שמות של ערבים. מודפסת משני צדי הגליון, הצד האחד בעברית והצד השני באנגלית. הרשימה חתומה ע"י שני רבני העדות היהודיות בחברון באותה תקופה, הרב רבנו מאיר פראנקו והרב יעקב יוסף סלונים. יש להניח כי מיסמך זה, החתום ע"י שני הרבנים הנז' מהימן עלינו ויש לראותו כעדות מוסמכת (בכתיב העברי חלו שיבושים ושגיאות והשווה לכתיב שברשימה ב').

רשימה ב' – שאינה מצויינת בתאריך ומודפסת רק בשפה האנגלית, מכילה 28 שמות. העורך מצא לנכון לשנות את סדר השמות ולחלקו ל־2 חלקים. חלק א' (מס' 1–17) החופף את השמות שברשימה א' וחלק שני (מס' 18–28) – השמות הרשומים ברשימה זו (הכתיב – לפי תרגום מאנגלית עם תיקונים בהתאם לכתיב הנכון של השמות).

רשימה ג' – אף בה אין תאריך והיא מודפסת בשפה האנגלית. ליד כל שורה, ומעליה, רשומים בעברית, בכתב יד, השמות. מרבית מ־14 השמות המופיעים ברשימה זו מצויים ברשימה א' (הכתיב העברי – לפי הרשום בכתב־יד במיסמך עצמו).

יש להניח כי הרשימות ב' ו־ג', נרשמו ונכתבו ע"י הבריטים, אם לפי עדויות בריטיות או עדויות של ערבים חברוניים.

רשימה א': ערבים שהגנו על יהודים במאורעות תרפ"ט בחברון

		נפשות
1. עביד שקיר עמר	משפחת סלונים	20 (15)
2. עיסה קורדייה	משפחת שניאורסון קיטיין	24
3. אחמד זרו	משפחת ליבה, ישראל זיסל	7
4. ג'וויהאן אבו היקל	משפחת בג'יו תרגומן	17
5. יחיה מארקה	משפחת חיינסון בורובסקי	19
6. אחמד קרידה	משפחת דניאל מזרחי	66
7. פהימה אם סלים חשיב	משפחת שלים	7
8. שיך מחמוד חמירי	משפחת גוזלן	8
9. עומר בדיר	משפחת מזרחי גוזלן	14
10. מחמד חסן בדר	משפחת סלונים	14
11. מוסה יעקב שחין	משפחת מזרחי ולהבה אליעזר	14
12. שקיר קייסמי	משפחת מעש מעט	7–6
13. פואד טהביב	משפחת קמר לוי	11
14. מחמד אבו זיני	משפחת פראנקו, גרודז'ינסקי, דר' אלקנה	8
15. תאפיק שהון	משפחת חסון, גבאי, אבוזגלו	15
16. חג' דאייב אבו חטאב	משפחת גוזלן אבושדיד	7
17. רג'ב חסן בדר	משפחת עזרא	5
18. מחמד אכרס	משפחת חסון	3
19. חסן מוחמד חסן בדר	משפחת קסטל שלמה	4

אנו מאשרים בזה כי רשימה זו היא רשימה מלאה של הערבים שהגנו על משפחות יהודים בחברון בימי המאורעות.

חתימות: רבינו מאיר פראנקו – רב ראשי (–)
יעקב יוסף סלונים (–)

כ' טבת תר"ץ (20.1.30)

רשימה ב׳: ערבים שהצילו יהודים במאורעות תרפ״ט בחברון*

		נפשות
1. עבדול מונעם שאקר עמר	הציל בביתו: חכם סלונים ו־18 אחרים.	19
2. חג׳ עיסא אל־קורדייה	הציל: חיים שניאורסון ורופא הדסה (ואחרים)	38
3. חג׳ אחמד אל־זארו	הציל בביתו: (אדונס) וואסריר לאבי ואחרים	22
4. אשת חג׳ מוחמד ג׳וייהאן וחג׳ אבו הייכל	לקחם מבתיהם והצילם בביתו שהדייה, בג׳איו ו־17 אחרים	
5. יחיא סאלם מרקה	נפתלי חיינסון ו־39 אחרים	40
6. אחמד איקרידה	הציל בבית מוחמד ראשיד הירבאווי משפ׳ רופלין	6
7. פאהימה אשת סאלם חאטב	הצילה בביתה: א״ד שיילים (?) ו־6 אחרים	7
8. שיח׳ מחמוד חמורי	לקחם מבתיהם והצילם בביתו: נסים גוזלן ו־7 אחרים	8
9. עומר עבדול ראהין באדר	הציל: נסים מזרחי (ואחרים?)	15
10. מוחמד חאסן באדר	הציל בביתו: אברהם סלונים ואחיו ומשפחותיהם	13
11. מוסא יעקוב שאהין	הציל בבית מלונו: משה מזרחי ו־13 אחרים	14
12. שאקר אל קאוואסמה	הציל בבית השלמון (?): אברהם משה (ואחרים?)	11
13. פואד טהבוב	הציל בביתו: יוסף קמר ו־12 אחרים	13
14. מוחמד אבו זייני	הציל בביתו: דר׳ אלקטן וחכם פראנקו ומשפחותיהם	13
15. תאופיק אפ׳ שאהין	הציל בביתו: (יה)שוע חסון ו־15 אחרים	16
16. חג׳ דיאב אבו חאטב	הציל בביתו: דוד גוזלן ומשפחתו	7
17. חאג׳ב חאסן באדר	הציל בחנותו: שלום עזרא ומשפחתו	5
18. אמין יחיא שאהין	הציל בביתו: אליהו קילוטו(?) ו־2 אחרים	3
19. מוחמד ראשיד הירבאווי ואיברהים סעיד אחמד	הצילו בביתם: 1) מרדכי יהושע יצחק עם משפחותיהם ו־15 אחרים 2) יעקב דניאל ומשפחתו ו־5 אחרים 3) יעקב ריבלין ומשפחתו ו־2 אחרים 4) שמואל טלהון(?) ואחרים	68
20. עיד זייתון	הציל בביתו: נסים קאשטיל ויעקב מני ומשפחותיהם	25
21. חג׳ ח׳ליל אבו מונשאר ובניו	הצילו בביתם: הירש יוסף קלומשין(?)	7
22. חאפז אל הירבאווי	הציל בתחנת הקמח שלו: משה אבוזגלו (ואחרים?)	4
23. אחמד ראשיד הירבאווי	הציל בביתו: ברגמן ו־21 אחרים	22
24. מוסא אל זוגהייאר	הציל בביתו: קומה קינקו(?)	22
25. בני חיג׳אזי	הצילו בביתם: חתנו של חכם אפשטיין (ואחרים?)	15
26. חג׳ ראשיד טהביב	הציל בביתו: מורה ביה״ס היהודי ומשפחתו	7
27. עלי עוביד אבו שקהאדם	לקחם מביתם לביתו: שומולילה(?) ציון ומשפחתו	9
28. מוחמד מוסא באדר	הציל בביתו: סימו הטורקי(?) ורוחלה סלונים	6

*הרשום בסוגריים – אינו במקור והוא להבנת המסמך.

רשימה ג׳: ערבים שהיטיבו עם יהודים במאורעות תרפ״ט בחברון

1. חג׳ עיסא אלקורדיע (אלקורדייה) ואשתו אם מחמוד, הצילו משפחות: שניאורזון, קטאין ואחרים.
2. חג׳ מוחמד אבו זעיינע (זייני), הציל הרב פראנקו, רופאת שנים ודר׳ אלקנה.
3. עיד זיתון הציל משפחות אחדות אבל השתתף בשוד.
4. טאופיק שהין הציל בת הרב קשטיל ובעלה, וחברים אחדים ממשפחת אבוזגלו.
5. אבו חסן בדר אלבוך הציל משפחת מני.
6. אחמד אל־זארו ואשתו אם חאליף הציל משפחת לבי.
7. אבו סאלעק (סאלח) מרקא הציל משפחת חיינזון ואחרים.
8. עומר בדר, הציל את יעקב מזרחי ומאיר גוזלן.
9. אבו שאקער עיססא עומר הציל את הרב סלונים ומשפחתו.
10. אבו אלקאטאב (חאטב) הציל את דוד גוזלן ומשפחתו.
11. שייך עבדללה טחבוב (טהבוב) הציל את משפחת קמר.
12. מוסא ואחיו יעקב שהין הציל את משפחת משה מזרחי בעל מלון.
13. שייך מחמוד חמורי הציל את נסים ויצחק גוזלן.
14. הקורפורל סאעד ראשד (ראשיד) התנהג באופן יוצא מהכלל טוב בהדיפת הערבים. עכשיו הועבר למג׳דל.

משפטי חברון

משפטו של המסית שיח׳ טאליב מרקה*

ב־15 באוקטובר 1929, כחודשיים לאחר הטבח, החל משפטו של השיח׳ טאליב מרקה, המסית הראשי לטבח חברון. באולם ביהמ״ש המחוזי בירושלים, התכנסו באותו בוקר שיח׳ים וחג׳ים ערביים רבים ואילו מספר היהודים היה מועט. בראשית הישיבה התפתח ויכוח ממושך בין ב״כ הנאשם העו״ד עוני עבד־אלי־האדי, לבין התובע הכללי והשופטים, אם היתה לתובע הכללי רשות לשנות את כתב ההאשמה בהתאם לפקודת התיקון של החוק הפלילי משנת 1929, בשעה שחקירת הנאשם נסתיימה לפני שהוצאה פקודה זו. סניגורו השני של הנאשם, העו״ד הערבי ג׳ורג׳ צלאח, טען, כי מאחר שמשפט זה הוא הראשון ממשפטי חברון, יש לדחותו עד שיגיע תורם של שאר המשפטים, על־מנת להקל על בדיקת מהימנות דברי העדים. לאחר שיקול דחו השופטים חורי (ערבי) ודה־פרייטאס (בריטי) את בקשת הסניגור.

את התביעה הפרטית הגישו: הרב יעקב יוסף סלונים, בעבור בנו אליעזר דן, אשתו חנה ובנם אהרן, שנרצחו, ויוסף חסון, בעבור אביו רבנו חסון ואמו קלרה, שנרצחו. התובעים יוצגו ע״י העו״ד דניאל אוסטר ובן־אהרן. תביעתם היתה לחייב את הנאשם בתשלום פיצויים על סך כולל של 3100 לירות פלשתינאיות, בנוסף על הכסף במזומן אשר נגזל מן הנרצחים.

הסניגור אמנם דרש לדחות תביעת פיצויים מעין זו, אולם ביה״ד דחה את דרישתו. התובע הכללי היה מוסא אל־עלמי (קרוב משפחה של המופתי).

ראשון לעדות היה קצין המשטרה הבריטי קפירטה, שהיה אחראי וממונה על משטרת חברון. בתשובותיו לחקירות עו״ד אוסטר, התובע הכללי והשופטים, השיב על־פי־רוב: ״אינני זוכר״, ״אינני יכול לומר״, ״אינני יודע״ ... אמנם, הוא אישר כי ראה, מרחוק, את השיח׳ טאליב מרקה מדבר אל קהל ערביים, אולם אינו יודע מה אמר ...

העד אחריו היה קצין המשטרה הערבי אברהים ג׳רג׳ורה, ששרת במשטרת חברון כסגנו של קפירטה. בעדותו מסר, כי מצא בבתי אבושדיד וסלונים, וכן בבתי יהודים אחרים, הרוגים ובתים שדודים, אולם במו עיניו לא ראה בבתים רוצחים או שודדים. הוא ראה רק שני מקרי רצח ברחוב ...

אחריו העיד הרב חיים בג׳או, אשר הכיר היטב את השיח׳ מרקה. בעדותו מסר כי שמע את השיח׳ מרקה ביום הששי (י״ז באב) קורא לפני כ־40 ערביים שהתקבצו סביבו: ״אללה ומוחמד קוראים לכם לנקום את דם אחיכם שנשפך בירושלים״.

נסים משה קאשטיל, שהכיר את מרקה, העיד כי שמע את השיח׳ אומר לערבי אבו־גרביע: ״סגור את החנות. המהומות התחילו״. אחריו העידה מזל מזרחי לבית אבושדיד, שראתה ושמעה מחלון ביתה, הנמצא ברחוב אל־זאווי, ביום הששי בשעות אחה״צ, את השיח׳ מרקה מספר לכל הערביים: ״באה טלגרמה מהמופתי (הירושלמי חג׳ אמין אל־חוסייני), שהיהודים שחטו מוסלמים בירושלים״. אשתו של י׳ מזרחי, שאף היא הכירה

* תמצית העדויות והמשפט, כפי שהתפרסמו בעיתונים ״הארץ״, ״דבר״ ו״דאר היום״.

את הנאשם, העידה כי שמעה אותו אומר להמונים שהקיפוהו ברחוב: "בשם מוחמד, שחטו את הגברים היהודיים, קחו את נשותיהם ועשו מה שתרצו אל תפחדו". ההמון הריע לדבריו ומחא לו כף ...

העד הבא היה יהודה ליב שניאורסון, שהכיר את המסית מרקה. הוא העיד כי שמע את הנאשם קורא לפני קהל ערביים, ביום הששי אחה"צ: "אלפי מוסלמים נהרגו בירושלים. נקמו את דמם מיהודי חברון ולכו אחר־כך לירושלים לעזור לאחינו המוסלמים, בירושלים". בהמשך עדותו סיפר העד, כי מרקה בא לביתם (שהיה בית מלון) בשבת, בשעה שמונה בבוקר, שתה תה בחברת אביו של העד, בעל בית המלון, ואמר: "אל תפחדו, לא יהיה כלום. אין צורך לסגור את הדלת" (ההדגשה – ע"א). לאחר מכן ראהו העד שהוא עומד על מדרגות בית סלונים, עם קבוצה גדולה של ערביים, וצועק: "בואו הנה, כאן החביא סלונים ארבעים בחורים מן הישיבה. סלונים, הוא שקנה את המוסלמים בכסף שהוא נותן להם מהבנק. כאן נמצא גם המזכיר של הישיבה, המביא כל יום אנשים חדשים זרים לחברון. כאן יש אמריקאים שאבותיהם מליונרים, וכאן יש בנות מתוקות" ...

כל העדים נחקרו בחקירות שתי וערב ע"י הסניגורים, השופטים והתובע הכללי.

*

ביום השני למשפט העידו: אפרים סוקולובר, שהעיד על הטבח, ההרוגים והשוד שראה במו עיניו בבית סלונים, וסולטנה גוזלן שתיארה בעדותה את רצח בעלה ובנה ורצח אליהו אבושדיד ובנו. כמו־כן העידה, כי שמעה את טאליב מרקה שאמר, כאשר זעקה לעזרה משהיכו אותה מכות אכזריות: "הכו אותה, הרגו אותה, אל תפחדו, היום הוא יום היהודים" ... חקירתה היתה ממושכת, והיא נחקרה ע"י הסניגור, השופטים, התובע הכללי ועו"ד אוסטר.

לאחר מכן נקראו להעיד שנית: הקצין אברהים ג'רג'ורה ולאחריו יהודה ליב שניאורסון, אשר נחקר ארוכות על ביקורו של טאליב מרקה בבית מלונם, ביום השבת בבוקר, על מבנה בית המלון וחדריו ועל עדותו אשר ראה ושמע את מרקה בהיותו על מדרגות בית סלונים. העד הבא אחריו היה ישראל להבי אשר רק החל להעיד, אולם בגלל השעה המאוחרת נדחתה עדותו למחרת.

*

ביום השלישי למשפט הופיע כתובע כללי זכי אל־תמימי דג'אני, במקומו של מוסא אל־עלמי שחלה פתאום. התובע הכללי ועו"ד צלאח חקרו את ישראל להבי, שתאר בעדותו את מהלך הפרעות, חקירה ממושכת. כמו־כן נקראה לעדות חוזרת, ולחקירת שתי וערב, מזל מזרחי, שהעידה ביום הראשון למשפט. אחריה העידה אסתר ליב שסיפרה, כי ראתה את טאליב מרקה, ביום הששי אחה"צ, עומד מוקף המון ערביים ומנופף במקלו. לאחר מכן שמעה קריאות מן ההמון: "דין מוחמד בסיף" ... כמו־כן סיפרה כי ראתה ושמעה את הנהגים הערביים, שקראו להמון לנסוע לירושלים: "יאללה, באלאש (חינם), על חשבון המופתי" (חג' אמין אל־חוסייני). אחריה נקראו עוד הפעם, לחקירה חוזרת, מזל מזרחי ויהודה ליב שניאורסון.

בפתיחת ישיבת אחה"צ הודיע בית המשפט, כי לאחר ששמע עדי התביעה, החליט להחליף את סעיפי כתב ההאשמה מסעיף 174, הקובע מאסר עד 15 שנה, לסעיף 170, הקובע משפט־מוות על רצח בכוונה תחילה. הסעיף השני בתביעה, סעיף 56, הקובע גם הוא משפט־מוות, נשאר בעינו ויתייחס לא רק על מקומות ההסתה והרצח שבחברון, אלא גם על מקרי רצח מחוצה לה, מאחר ולפי העדויות התברר, כי עקב ההסתה של שיח' טאליב מרקה, הנאשם, יצאו מאות מערביי חברון להשתתף בפרעות שהיו ביהודי ירושלים.

לאחר־מכן עבר ביה"ד לשמוע את עדי ההגנה. ראשון לעדות עלה על דוכן העדים הנאשם עצמו, שסיפר, בתשובות לשאלות עו"ד צלאח, כי שמו הוא טאליב אברהים עבדול־רחים מרקה, והוא בן חמישים שנה, בעל השכלה ובעל רכוש. הוא סיפר כי באותו יום (יום הששי, י"ז באב) לפני התפילה של הצהריים, לא עשה כלום. "אחה"צ, בשעה שלוש ורבע, הייתי בחנותו של שלום בן חיים. הוא הביא לי לחם וזיתים לאכול. שלום אמר לי כי יש ילד (נער) הצועק ברחוב 'פרעות'. יצאתי לראותו והכיתי את הילד. אח"כ הלכתי למשטרה ושם היה איסחק שוויש. אמרתי לו כי יש פחד שיקרה מה־שהוא ושישלחו שוטרים לבאב אל־זאווי. היו שם שניים־שלושה ילדים (נערים). אח"כ ירדתי מן המשטרה ומצאתי שהמון בא בקרבת מקום אל הדואר, בערך 20–25 איש. זה היה בשלוש וחצי. הם עמדו ואמרו שבא אוטו מירושלים והנוסעים סיפרו שהתחילו פרעות. אמרתי להם שזה לא נכון, כי אני בא מהמשטרה ואמרו לי ששום דבר לא קרה בירושלים. שם עמדו גם שיח' עבדללה טהבוב ואיסמעין שעין. באותו זמן באו גם קפירטה והמושל עבד־אללה אפנדי קארדוס, והם שמעו שאמרתי מלים אלו להמון. אח"כ הלך קפירטה למשטרה ואני ואיסמעין הלכנו לשוק. שום דבר בלתי רגיל לא קרה אז. ראיתי שההמון משליך אבנים על בתי היהודים. בארבע הלכתי אל השוק באב אל־זאווי וראיתי המון ילדים (נערים) משליך אבנים על הבתים. היו שם שוטרים שהיו מכים את הילדים, ואני עזרתי למשטרה להכות את הילדים. לא הסתתי את ההמון ולא אמרתי 'כל אלה האוהבים את אללה והמופתי ילכו לירושלים, עם נשק, בלי תשלום', וגם לא אמרתי שאללה ומוחמד דורשים לנקום את דם המוסלמים שנשפך בירושלים".

בהמשך עדותו, שניתנה בתשובות לשאלות הסניגור עו"ד ג'ורג' צלאח, סיפר, כי באותו יום התפלל ב"חראם" (המסגד שעל מערת המכפלה), היכה עוד מתפרעים, הלך וישב בחנותו של חילמי סולטאן ולאחר מכן, בשעה 4.30–5, יצא לביתו. באותו

לילה לא יצא מביתו ושנתו ערבה לו. למחרת בבוקר יצא מביתו ב־6.30, פגש בדרכו את סלונים "בעל הבנק" (אליעזר דן) ואח"כ ביקר במלון אבו ליב (שניאורסון). סלונים (אליעזר דן) ושניאורסון הודו לו על מעשיו ביום אתמול (יום הששי), שפיזר את המון הפורעים ... אח"כ הזמינוהו לשתות תה עמם. לאחר רבע שעה עזב את המלון יחד עם סלונים, כשהם הולכים שלובי־זרוע. משנפרד מסלונים בא וישב, לערך ב־7.30, בחנותו של עבדללה באשיר. שם פגש בעוד נכבדים והם שוחחו במקום כל אותו יום לפנה"צ (יום השבת).

טאליב מרקה הכחיש את כל העדויות של עדי התביעה וטען, כי הוא עצמו הריהו ידיד של יהודי חברון ואין הוא מבין מדוע נטפלו אליו בהאשמות .. הוא בטוח שקפירטה (הקצין) טעה, כאשר אמר שראה אותו נואם לפני ההמון. הוא עצמו ראש המפלגה המוסלמית־נוצרית בחברון, וחוץ מפוליטיקה זו אין הוא עוסק בשום פוליטיקה אחרת. הוא טען כי כל נכבדי חברון היו נגד הפרעות. בסיום החקירה הממושכת, שנמשכה כל אותו היום, הודיע ב"כ הנאשם, בתשובה לשאלת השופט, כי למחרתו תוכיח הסניגוריה כי טאליב מרקה עזר ביום הששי (י"ז באב) לפזר את ההמון הפרוע וליום השבת (יום הטבח) יש למרקה "אליבי".

*

היום הרביעי למשפט נפתח בחקירה חוזרת של קצין המשטרה הבריטי קפירטה שהעיד, כי בדו"ח שמסר לממונים עליו (בחודש ספטמבר) ואשר כתבו במהירות, לא הזכיר כלל את שמו של טאליב מרקה, אם כי הזכיר שמות אחרים, וזאת – נעשה בהשוואה ליומנו שלו. לאחריו העיד מורה ביה"ס הממשלתי בחברון, חליד אל־סיסני שאמר, כי שיח' מרקה עצר ילדים (נערים) מהתקהלות. לפתע החל העד להקיא וביהמ"ש הכריז על הפסקה של רבע שעה. בשוב העד לדוכן הוא הוסיף, כי הופתע לשמוע ששיח' טאליב נאסר בהאשמת הסתה.

את ישיבת אחה"צ של אותו יום פתח העד מחמוד סעיד, בעל חנות בבאב אל־זאווי. הוא סיפר, כי באותו יום ששי ראה תנועה בלתי רגילה ונודע לו שהגיעו ידיעות מירושלים, כי היהודים תקפו וכבשו את "אל בורק" (המקום שבו דרך מוחמד בעלותו השמימה, לפי המסורת המוסלמית – ע"א). ו"מסגד עומר". הוא ראה אמנם המון "הולך ושב" וראה גם את שיח' טאליב כשפיזר נערים, שזרקו אבנים על בתי היהודים ... אחריו העיד מורה ביה"ס הממשלתי בחברון, עיד אל־חאטיב, שישב באותו יום ששי אחה"צ בבית הקפה של אבו־זייני, וראה כיצד שיח' מרקה מפזר ומכה במקלו את "הילדים" שזרקו אבנים על בתי היהודים. בעדותו של הקצין קפטן קוסגרוב, שהעיד כיצד נגבתה עדותה של מזל מזרחי, אשר אינה יודעת לכתוב ולקרוא, לפני החוקר בן גיאט, נסתיים היום הרביעי למשפט.

*

היום החמישי למשפט (23 באוקטובר) נפתח בחקירה הנאשם ע"י השופט חורי. בהפסקות שבין תשובה לתשובה חיפש הנאשם אחר מבטם של סניגוריו ותשובותיו היו מהססות, כשהפסקות ממושכות קוטעות את תשובותיו. אחריו העיד חג' אחמד אל־זארו שסיפר, כי הציל את דיירו ישראל ליב שניאורסון ומשפחתו, ולולא נוכחותו היו שוחטים את כל היהודים שבבית. משנסתיימו הפרעות ראה את הקצין קפירטה ועוזריו, והודיעם כי בביתו יש יהודים. הקצין קפירטה שלח שוטרים אשר אספו את הניצולים למשטרה. הוא הוסיף כי לא ראה את טאליב כל אותו היום (שבת) עד לאחר שמסר את 12 הניצולים שהיו בביתו לידי המשטרה.

הסניגורים ביקשו להביא עדות מומחה שיוכיח, כי ביום הששי מתפללים המוסלמים אך ורק ב"חראם" שעל מערת המכפלה, והמסגד החדש טרם נקדש לתפילה. למרות התנגדותו של התובע הכללי מחליט השופט על שמיעת העד המומחה, שיח' פכרי ביי אל־חוסייני, שהוא המפקח על המקומות הקדושים של המוסלמים בא"י. העד קובע, כי הופתע לשמוע שביום הששי התפללו מאות מוסלמי חברון במסגד החדש, מאחר ואסור להתפלל ביום הששי במקום אחר מאשר ב"חראם".

אחריו עלה לעדות השוטר חג' יוסף אל־מוגרבי (מספר 442) שהיה בתפקיד באותו יום השבת מ־6 בבוקר ועד 10 בלילה, בראשותו של הקורפורל סעיד אל־ראשיד. הוא ראה בעיניו המוני אנשים שהתקרבו לבית סלונים והתחילו לשבור את הדלתות. אחד מאלה היה המוכתר סלים איברהים. את השיח' מרקה לא ראה כל אותו יום. אחריו העיד השוטר עבדללה אחמד ג'עברי (מספר 658) שסיפר, כי ראה הרבה התקפות, על בית אבושדיד, על בית המלון ולבסוף על בית סלונים. השופטים מחליטים שאין להמשיך ולשמוע עד זה ... אחריו העיד פקיד הכספים הממשלתי של באר־שבע, שהיה ביום הטבח בחברון, קמל באדר. בעדותו סיפר כי היה בחנותו של עבדללה באשיר, וכי יחד עמו היה שיח' מרקה, שלא עזב את החנות ולא ראהו מסית. הוא הוסיף כי רק ביום הראשון (למחרתו) שמע כי יהודי אחד נהרג (ההדגשה – ע"א). כ"כ סיפר, כי עבדללה באשיר הציל בקושי את משפחת אבו יוסף (קאשטיל) ומשגמר עבדללה לספר זאת – נפל מתעלף. השופט הבריטי דה־פרייטאס אומר: "לעולם לא אאמין לעד זה" ... אחריו העיד הישיש שיח' חג' סלים, שסיפר כי ביום הששי ראה את מרקה ב"חראם" ובדרך שוחחו ביניהם על הירקות שיקנו למחרתו בבוקר ... ביום השבת ישב עם שיח' מרקה בחנותו של עבדללה ולא שוחחו על המאורעות. מחנותו של עבדללה יצאו שניהם, במכונית, הביתה כדי לסעוד, מאחר ושניהם היו רעבים. מפי "הילדים" נודע לו כי יהודי אחד נהרג.

לאחריו עלה לדוכן העד עבדללה באשיר שסיפר, כי בבוקר יום השבת בא מן הכפר דורה והתעכב ליד בית הרב קאשטיל. משם בא לחנותו ומשראה המון רץ לעבר ביתו של הרב, מיהר לשם. אך בינתיים הגיעו המתנפלים, התפרצו לבית פנימה והוא

נפל מחוסר אונים. בפעם השנייה התעלף כשחזר לחנותו. בחקירה החוזרת תיאר בפרוטרוט כיצד הגיעו ההמונים לבית הרב. את טאליב מרקה ראה בחנותו, אולם אינו יודע לאן יצא.

*

היום הששי למשפט נפתח בעדותו של שיח׳ מחמוד סולטאן. בחקירה הנגדית הוא משיב למרבית השאלות כי ״אינני זוכר״ ... אחריו העיד חג׳ עיסה גרביע, שהציל יהודים שהיו במלון כ־30 נפש, וכן את הרופא. הסניגור השתדל להוכיח בעדותו של גרביע, כי יהודה ליב שניאורסון לא היה יכול לראות אשר קרה בחוץ, כפי שתאר בעדותו.

בסגנון אדיב וזהיר פתח הקטיגור שירוויל את נאומו. הוא אמר כי לא ייכנס לפרטים, מאחר וביהמ״ש שמע את העדויות ויידע לשקלן. לדבריו, היו סתירות רבות בעדויות (הוא שמע רק את עדי ההגנה). לאחריו נאם בערבית הסניגור פכרי ביי אל־חוסייני שטען, כי ההאשמה נפלה מאליה לאור העדויות הכוזבות של עדי התביעה עצמם. לאחר מכן הסכים ביהמ״ש לשמוע גם את נאומו של הסניגור השני ג׳ורג׳ צלאח, שדיבר אנגלית. בנאומו השתדל להוכיח, כי לביהמ״ש לא היתה זכות לשנות את סעיפי ההאשמה, מאחר ולפי סעיף 56, הרי שהמסית היה צריך גם לזיין בנשק את האנשים שהסית. לדעתו יש מקום, לכל היותר, להאשים את שיח׳ מרקה על פי סעיף 66 בלבד.

בשעה 1.30 בצהרים יצא ביהמ״ש להפסקה. השעה היתה כבר 5 אחה״צ וביהמ״ש טרם חזר. האולם מלא קהל רב. ב־5.20 הכריז השמש על כניסת בית המשפט.

היו״ר, השופט חורי, קרא את פסק הדין:

״ביהמ״ש מוצא, שביום הששי אחה״צ, 23 באוגוסט, הסית הנאשם שיח׳ טאליב איברהים מרקה את הערבים תושבי חברון לעלות לירושלים, ושביום השבת בבוקר הוא נאם לפני ההמון, אולם לא הוכח שהסית בדבריו אלה לפרוע ביהודים. לכן, מבטל ביהמ״ש את ההאשמה, היינו סעיף 56 וסעיף 170 של החוק הפלילי העותומאני, ומוצא את הנאשם חייב עפ״י סעיף 66 של אותו חוק״.

היו״ר שואל את הנאשם אם יש לו מה לומר והנאשם משיב בחיוב.

הסניגור ג׳ורג׳ צלאח קם ואומר, כי הוא מפנה את שימת לבו של ביהמ״ש לעובדה, שעפ״י סעיף זה, ובמקרה דומה לזה, דנו בתול־כרם נאשם אחד למאסר ששה חדשים.

היו״ר קורא: ״הנאשם נידון לשנתיים מאסר ונקנס ב־50 לא״י. זכות ערעור במשך עשרה ימים מיום זה״.

השמחה בין קהל הערביים רבה. אחד מעורכי הדין טופח על גבו של הנאשם ומרגיע אותו: ״הכל יהיה טוב״ ...

פסק הדין במשפט רוצחי הרב מאיר קאשטיל

המשפט החל בירושלים, ביום 29.10.29, לפני השופטים: זקן השופטים ויו״ר ביה״ד העליון מיכאל מקדונל ומ״מ נשיא ביה״ד המחוזי בירושלים דה־פרייטאס. התובע הכללי מר שירוויל ולידו הקצין קוסגרוב. מטעם התביעה הפרטית הופיעו עורכי הדין ב׳ ג׳וסף (דב יוסף) ובן־אהרן.

הנאשמים: עבד אל־האדי מוחמד אבו זאחאן (נהג, בן 28); מוחמד עבד אל־האדי אבו זאחאן (פלח בן 65, אביו של הראשון); עבד אל ז׳אואד חוסיין סאררה (סוחר בן 40); עטא אחמד אל זיו (סבל, בן 35).

פסק הדין נקבע ליום 17 בנובמבר 1929. אולם בית המשפט – מלא. ההתעניינות מרובה: מחכים לפסק הדין הראשון במשפטם של הרוצחים החברונים. השופטים שהתכנסו להתייעצות, שנמשכה שעה ארוכה, נכנסו לאולם בית המשפט בשעה 10.35 לפני הצהריים. באולם הושלך הס וזקן־השופטים קורא את פסק הדין:

״בנוגע לנאשם הראשון והשני, עבד אל־האדי אבו זאחאן, אב ובנו, אין אנו מאמינים לעדויות ה׳אליבי׳, אבל גם אין אנו מסתפקים בעדי האשמה, ולכן הננו מזכים אותם.

באשר לשני הנאשים הנותרים, והם עבד אל ז׳אואד ועטא זיו, הרי נתברר מתוך העובדות: ביום הששי, 23 באוגוסט 1929, זרקו המונים ערבים אבנים על בתי היהודים וביניהם גם על בית הרב קאשטיל. בליל שבת לא קרה דבר; אולם למחרתו, ביום השבת, התאספו המונים מזויינים במקלות ובגרזנים ותקפו את הבית. הנאשמים השלישי והרביעי נמצאו בתוך ההמון. בידי הנאשם הרביעי היה גרזן, שבו הוא התקיף את הדלת; והנאשם השלישי היה מסית את ההמון להתנפל על הבית. עובדה היא, שאחד או רבים מן ההמון הזה הרגו את הרב קאשטיל, ולכן אנו מוצאים אותם אשמים לפי הסעיף 170 של חוק העונשין העותומאני, ועל־פי הסעיפים ג׳ וד׳ של פקודת התיקון לחוק העונשין משנת 1927, ואנו מזכים אותם מהאשמה השנייה שהוטלה עליהם״ (אשמת שוד).

בא־כוח התביעה האזרחית דורש את הפיצויים האזרחיים. הסניגור משיב: ״הנאשמים לא היו היחידים שעשו את העבירה הזאת, ולכן זה שייך לחוק הפיצויים של העונשין הקיבוציים״.

בית המשפט מוציא החלטה בנוגע לתביעה האזרחית: ״שני הנאשמים, השלישי והרביעי, חייבים לשלם לאלמנת הרב קאשטיל, באופן הדדי, סך 250 לא״י, כופר נפשו של הרב קאשטיל״.

השופט שואל את הנאשמים אם יש להם להגיד דבר־מה? הסניגור משיב: ״הנאשמים מסורים בידי בית המשפט״.

זקן השופטים קורא את פסק הדין: ״עבד אל ז׳אואד ועטא אל זיו, יובילו אתכם מכאן למקום שמשם באתם, ומשם למקום שבו תיתלו על חבל עד שתמותו, והנציב העליון יקבע את מקום קבורתכם. ואלהים ירחם על נשמותיכם״.

לפי מה שנמסר, אם כי לא פורסם על כך, שוחרר שיח׳ טאליב מרקה ממעצרו ללא מאסר – מאחר ותמיד היה לבוש בבגדיו, בגדי השיח׳ ולא בבגד אסירים – לאחר כחודש ימים. עם שחרורו היה עליו להתייצב יום יום במשטרה. ברם, אין כל עדות או אסמכתא, כי טאליב מרקה גם התייצב במשטרה – העורך.

ספר תורה, שניצל מן ההתעללות והאש, מובא לירושלים בידי צעיר יהודי;
מימין — חייל בריטי, משמאל — שוטר יהודי

תרפ״ט–תר״ץ

עם פרוץ מאורעות תרפ״ט אסר מושל ירושלים, קיטרוטש, על הופעתם של העיתונים העבריים. לעומת זאת הופיעו העיתונים הערביים כסידרם וביום השני למאורעות הופיע ביפו העיתון הערבי ״אקדאם״, שהיה כלי ביטויה של המועצה המוסלמית העליונה, ובו תיאורים מלאים ממהלך המאורעות, אשר הדגישו כי היהודים הם שהתחילו בטבח ... העיתונים העבריים אמנם לא הופיעו, אולם במקומם הוצאו הוצאות ״חד פעמיות״, שהביאו תיאורים מפורטים על הרצח והחורבן ביישובים היהודיים בארץ ישראל. בהוצאה המיוחדת (הוספה ל״ירושלים״ חוברת י״ב) מתריע הסופר איתמר בן־אב״י ומכריז באוזני הנציב העליון הבריטי ג׳ון צ׳נסלור, אשר הגיע לארץ מלונדון יום לפני־כן (30 באוגוסט 1929), כי העיתונות העברית תמשיך להופיע (ראה: ״נופיע – מכתב גלוי לסר ג׳ון צ׳נסלור״).

הרב הכהן קוק מפרסם באמצעות סט״א מברקים בנוסח דלהלן:

״בקשר עם העלילות ודברי השיטנה שעיתונות אויבינו מפיצה, בייחוד בקשר עם העלילות הנוראות שהופיעו בעיתונות הסורית, כי היהודים חיללו את המקומות הקדושים של המוסלמים, זרקו פצצות על מקדש (מסגד – המעתיק) עומר, אנסו נשים ערביות, שחטו ילדים ושאר עלילות נתעבות מסוג זה, מוסר הרב קוק יפוי־כוח לב״כ הסט״א להצהיר, כי כל העלילות האלו בשקר וכזב יסודן. היהודים רק הגנו על עצמם, במידה שהיה בידם, בפני התנפלויותיהם הפראיות של הערבים. בהצהרה זו מזמין הרב קוק את הישרים והחשובים שבאנשי הדת והמדע המוסלמים שבעולם, לבוא לא״י ולהיווכח במו עיניהם, כי אין כל יסוד לכל העלילות הנ״ל וכי כל מעשי הנבלה האלה נעשו אמנם בארץ, אולם לא ע״י היהודים, אלא ע״י הערבים לשכניהם היהודים״.

בבוליטין הרשמי מס. 1 של הממשלה, שהתפרסם ב־25 באוגוסט, מפרסמת הממשלה על חברון: ״התקפה רצינית על הרובע היהודי בחברון גרמה לאבידות כבדות באדם. מודיעים שיותר מארבעים וחמישה יהודים ושמונה מוסלמים נהרגו, ויותר מחמישים ותשעה יהודים ועשרה מוסלמים נפצעו. מירושלים נשלחה פלוגה חזקה של חיילים מחיל האוויר המלכותי וכן מהמשטרה הבריטית אשר תשליט שם את הסדר מחדש. אלה נשארו לפי שעה בחברון. את התושבים היהודים של חברון פינו מבתיהם ברובע היהודי והושיבום בצריפי המשטרה תחת משמר״.

הדי מאורעות הדמים, ובעיקר טבח חברון, זיעזעו את דעת הקהל בעולם. העיתונים הבריטיים הזדרזו לקדם את פני הרעה:

ה״טיימס״ כותב, כי החובה על הממשלה בא״י לשלוט תמיד על המצב. העיתון דורש חקירה מהירה ותכופה, אשר תקיף את הפושעים ואת השלטונות. חובת השלטונות הגבוהים ביותר לקבוע, שהפוליטיקה שלנו בא״י לא תתרשם ממאמצי עם אחד להשתלט על השני. ״יציבות הפוליטיקה שלנו הכרחית למען כבודנו וגם למען ענייננו; אם ניסוג לאחור ונבליט חולשה, תתגוללנה עלינו סכנות גדולות יותר במקומות אחרים״.

ה״דיילי ניוז״ כותב, כי נשקפת סכנה ידועה של התפשטות תנועה אנטי־בריטית בעולם המוסלמי. לפי שעה אין שום יסוד לרמז על הסתלקותנו מהמנדאט על א״י. חובתנו להמשיך בו, אם לאו – יענה לנו העולם הנאור בבוז ובלעג.

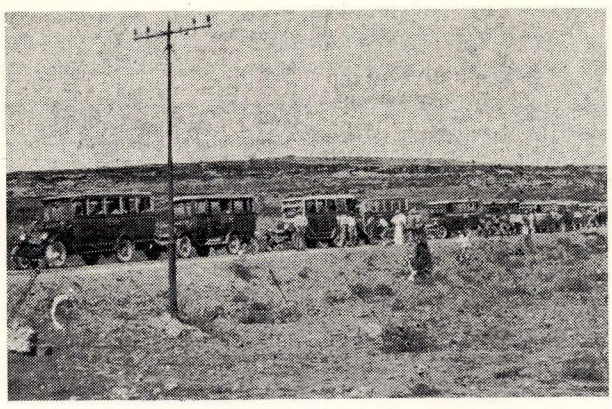
ה״דיילי כרוניקל״ כותב, כי אין פלא שיהודי כל העולם מתמרמרים על הממשלה הבריטית בגלל קוצר ידה לאחוז באמצעים נמרצים לשם הגנת התושבים בפני מהומות.

סופרו הוואשינגטוני של ״מורנינג פוסט״ כותב: דעת הקהל האנגלית אינה יודעת מה גדולה התעניינות האמריקאים במצב בא״י, ומה רעות התוצאות שתיגרמנה ע״י כך ליחסי הידידות בין אנגליה ואמריקה.

ה״מורנינג פוסט״ נאחז גם במאורעות בא״י, כדי לבקר את עמדת הממשלה הבריטית כלפי מצרים. העיתון כותב, כי המאורעות בא״י מטילים אור חדש על הפוליטיקה הבריטית במצרים. העיתון מזהיר את הממשלה האנגלית, שהחובות המוטלות עליה על א״י, אוסרות לוותר על השפעתה במצרים, כי ויתור זה מסכן את ענייניה החיוניים של אנגליה.

הסופר הפרלמנטרי של ה״דיילי טלגרף״ מוסר בשם חוגי הממשלה, כי קרוב לוודאי שהממשלה תערוך חקירה מקיפה על סיבות המהומות ועל התנהגות הממשלה. ה״דיילי טלגרף״ מציע למנות ועדה, דוגמת ועדת החוקה ההודית, כדי לעבד את השינויים ההכרחיים בפוליטיקה בא״י. העיתון כותב, כי התפקיד למצוא דרכים, שיביאו את היהודים והערבים לחיים משותפים ולסבלנות הדדית, צריך להיות מוטל על מוסד בעל סמכות גבוהה יותר מאשר האדמיניסטרציה האזרחית בא״י. האדמיניסטרציה יכולה לעשות הרבה, וזה צריך להיעשות, כמו לאחוז באמצעי משטרה, כדי למנוע מהומות במרכזי נגף בכותל המערבי ולכונן מחדש את הג׳נדרמיה הבריטית. אבל אחרי שהסדר והבטחון

יוחזרו אל כנם בשלמות, צריך להחליט מיד על מינוי הוועדה.

בארצות הברית סערו הרוחות. הידיעות שהגיעו מן הטבח נדפסו בכותרות ראשיות ענקיות בעיתונות היומית. מיניסטריון החוץ, אשר הוצף במחאות יהודי ארה"ב, הורה לקונסול האמריקאי בירושלים להעביר אליו ידיעות מפורטות על המתרחש בארץ. מרכז "הלגיון היהודי" שבארה"ב, הציע לציר הבריטי בוואשינגטון, לשלוח מיד עשרת אלפים אנשי צבא, כדי להשליט שקט בא"י. נשיא ארה"ב הובר הודיע, כי ממשלת ארה"ב חרדה לבטחונם של הנתינים האמריקאים בא"י, אבל נמסר לה, כי הממשלה הבריטית "אחזה באמצעים חזקים ונמרצים כדי להשליט את הסדר".

"הוועד הערבי העליון" הריץ מיד תזכיר מפורט לכל הקונסולים של הממשלות וכן לגדולי העיתונים בחו"ל, שבו הוא "מסביר" את הסיבות למאורעות "הבלתי רצויים", וכי הערבים והמוסלמים אינם דורשים דבר, פרט לכיבוד זכויותיהם הלאומיות ושמירת המקומות הקדושים להם, וזאת – בכוח הצדק והיושר ... כ"כ מדגיש התזכיר, כי מחוללי מאורעות הדמים היו הציונים הקומוניסטים, אשר פירסמו כרוזים מהפכניים הקוראים את הערבים להילחם באנגלים.

ביום הרביעי לפרוץ מאורעות הדמים ביקר מושל מחוז ירושלים קיטרוטש במשרדי המועצה המוסלמית העליונה, בלווית עוזרו הערבי עבד אל־האדי, כדי "להרגיע" את הערבים. המושל והמופתי חג' אמין אל־חוסיני, שהיה נשיא "המועצה המוסלמית העליונה", ביקרו אף ב"חראם אל־שריף" שליד מסגד עומר. הערבים התרשמו ביותר מביקורו זה של המושל הבריטי וציינו את רגשותיו (של המושל), אופיו הטוב ונטייתו לצדק וליושר ... העיתון "אהראם" פירסם, בו ביום, כי "הממשלה הבריטית הביעה דברי תודה לחג' אמין אל־חוסיני, נשיא המועצה המוסלמית העליונה, על מאמציו הרבים שעשה למען השקטת המצב".

בכ"ג באב (29.8.1929), מפרסם "הוועד הלאומי לכנסת ישראל" כרוז לציבור העברי בארץ־ישראל: "בשים לב להתרגשות הגדולה ולסערת הרוחות השוררים בקרב הציבור העברי בארץ, לרגלי הפרעות ומעשי השוד והרצח שנעשו לנו במשך הימים האחרונים, אנו מוצאים לחובה להודיע לקהל:

א. הדבר הכי חשוב ברגע זה, הוא להבליג על צערנו ולכבוש את רגשותינו ולשמור על השקט ועל המשמעת הציבורית שלנו בכל תוקף;

ב. אנו מזהירים כל אחד ואחד מהציבור העברי, שלא יהין לעשות איזו פעולה שהיא, היכולה להחשב בתור מעשה נקמה או אלימות. כל פעולה שתעשה בניגוד להזהרתנו זו, תחשב למעשה בגידה!"

בו ביום, שבוע ימים לאחר פרוץ מאורעות הדמים, חזר הנציב העליון הבריטי לא"י ג'ון צ'נסלור מחופשתו באנגליה, ועם בואו הוא מפרסם "מינשר" לאוכלוסי ארץ־ישראל, שבו הוא מודיע בין השאר: "בשובי מאנגליה מצאתי לצערי הרב את הארץ במצב של בלבולים וטרף למעשי אלימות בלתי חוקיים.

שמעתי בזוועה על מעשי האכזריות שנעשו על ידי כנופיות פושעים אכזרים ושואפי־דם, על מעשי פראות שנעשו באנשים מהיישוב היהודי מחוסרי הגנה, מבלי להתחשב עם גילם או מינם, שהיו מלווים, כמו שקרה בחברון (ההדגשה – ע"א), בהתעללויות אכזריות שאין הפה יכול לבטאן, על שריפות בתים בעיר ובכפר ועל ביזת רכוש וחורבנו.

פשעים אלה יביאו על ראשי עושיהם את מארתם וזעמם של אנשי התרבות בכל רחבי תבל. חובותי הראשונות הן להשיב את הסדר בארץ, ולהטיל עונש חמור על כל אלה שיימצאו אשמים במעשי אלימות. ייאחזו כל האמצעים הנחוצים להגשים את המטרות האלה, והריני דורש מכל תושבי הארץ לסייע לי במילוי חובותי".

ובמינשרו השני (4 בספטמבר 1929), מפרסם הנציב העליון הבריטי, בין השאר:

"ממשלת פלשתינה (א"י) נתנה לפני ימים אחדים הוראות לגביית עדויות, בטרם תעלמנה העדויות הללו, בשאלה אם הבלבולים שהחלו ביום 23 באוגוסט פרצו מאליהם, או אם סודרו מראש. בינתיים, בעוד חילות הוד מלכותו עוזרים באופן פעיל בידי ממשלת פלשתינה (א"י) להשבת הסדר, אוחזים השלטונות האזרחיים בצעדים נמרצים להביא למשפט אנשים יחידים אשמים.

לבקשת הנציב העליון ממנה מזכיר הממלכה לענייני המושבות ועדת חקירה, אשר תסע לפלשתינה (א"י) החודש הזה, לחקור בגורמים התכופים אשר הביאו לידי ההתפרצות האחרונה, ובכלל זה לחקור עד לאיזו מידה יכולים לחשוב את ההתפרצות הזאת למעשה מסודר מראש, או להתפרצות שנגרמה ע"י פעולה מאורגנת. ליו"ר הוועדה נתמנה סר וולטר שאו, לפנים זקן השופטים של מדינת סינגפור, ואליו יצורפו שלושה צירי פרלמנט, שייבחרו איש איש מכל אחת משלוש המפלגות המדיניות ..." (חברי הוועדה האחרים היו: סר הנרי בטרטון; ברונט ר' הופקינס; מורס סומר; הנרי סניל. למזכיר הוועד נתמנה מר ט"י לויד

למעלה: חותמו של ראב"ד הירושלמי וחבר הרבנות הראשית לא"י, הרב ב"צ אברהם קואינקה, שהתמנה לרב ראשי ליהודי חברון
למטה: פליטי חברון בבית הבריאות שטראוס בירושלים (הארכיון הציוני המרכזי)

ממשרד המושבות – ע"א). באיזו מידה הוגשמו הכרזותיו של הנציב העליון הבריטי במנשריו לאוכלוסיית ארץ־ישראל, הוכיחו העובדות כפי שבאו לידי ביטוי בחודשים הבאים.

פליטי השואה מחברון ששרדו מן הטבח הובאו לירושלים ושוכנו, כולם יחד, בבית הבריאות ע"ש נתן שטראוס. בימים הראשונים לבואם גם לא ניתן היה לדובבם ולשמוע מפיהם על פרטי הטבח. מרביתם ישבו במקומם והם שותקים ודוממים למתרחש סביבם ... מפעם לפעם בקעו מן החדרים בכיות קורעות לב ויללות חנוקות. מר יצחק בן־צבי, חבר הנהלת הוועד הלאומי, עשה כל שהיה לאל ידו להמתיק לאומללים את יגונם. ניתנה להם עזרה חומרית ומיידית בכסף, בלבוש ובמזון. עם פתיחת בתיה"ס העבריים בירושלים (כעבור שבועות מספר) סידר הוועד הלאומי את כל ילדי חברון בבתי הספר העבריים. העדה האשכנזית בחרה לצאת למקום מגורים אחר. ר' יעקב חיים מרגובסקי, שהיה יו"ר השכונה "אחווה", טיפל בהעברת השרידים האשכנזים לבית הכנסת "משכן יעקב וישראל".

בית הכנסת הפך לישיבה, שבראשה הרב יעקב יוסף סלונים (במקום זה נשארה הישיבה עד שנבנה הבניין המיוחד, שנשא לאחר מכן את השם "ישיבת חברון"). משפחות שהיו להם קרובים עזבו אף הן את בית הבריאות "שטראוס" ועברו לגור עם משפחותיהם. תוך שבועיים כמעט ולא נותרו מפליטי חברון בבית הבריאות.

ברם, מצבם הכלכלי של הפליטים היה קשה. הכספים המועטים שהצטברו, הן מהקצבות של המוסדות הלאומיים והן מתמיכות ותרומות, בקופת הכוללות "מגן־אבות", הספיקו בקושי לסעד שהיה נדרש. חוסר העבודה ששרר אז בארץ, הכביד ביותר על סידורם של פליטי חברון בעבודה כל־שהיא. איש מבין הניצולים גם לא רצה לשמוע על שיבה לעיר האבות. חלחלה ופחד היו תוקפים את הפליטים משהועלו הצעות מעין אלו לפניהם.

השמועות והכתבות בעיתונות הא"י ובעיתונות העולם, מיד לאחר הטבח, בדבר התעללות הרוצחים בנרצחים ובגוויותיהם, אילצו את ממשלת המנדאט למנות ועדת חקירה רפואית אשר מתפקידה היה לבדוק את מהימנותם של שמועות אלו.

כרוז "הוועד הערבי העליון" מספטמבר 1929, שהופץ בארץ ובחו"ל, המאשים את היהודים בתעמולת השמצה בקשר למאורעות תרפ"ט (הארכיון הציוני המרכזי)

שבוע לאחר הטבח (כ"ו באב – 1.9.29) מונתה ועדת חקירה רפואית מרופאים בריטים ושני רופאים יהודים (דר' גרי ודר' גמציבה), שמונו לוועדה ע"י ההנהלה הציונית. ביום 11.9.29 הוצאו מקבר האחים כשלושים גוויות, ואלו נבדקו ע"י הוועדה כולה. מאחר והגוויות היו במצב של התפוררות ונבצר היה להבחין בהתעללות שנעשתה באיברים, באה הוועדה למסקנה, כי אין טעם בהמשכת הבדיקה. הגוויות הוחזרו לקברם וכעבור ימים מספר (15.9.29) פירסמה הוועדה מסקנותיה, כי אין כל שחר לשמועות בדבר התעללות בנרצחים ובגופותיהם. שני הרופאים היהודים הגישו מיד תזכיר ומילואים לדו"ח הוועדה, שבו קבעו, כי לא הוכח שלא היתה התעללות, אלא שמצב הגוויות לא איפשר קביעה מדוייקת לכך. את תזכירם הם מסיימים: "על יסוד האמור לעיל אנו מדגישים את דעתנו, שהוועדה הבריטית, לפי החומר שהיה ברשותה, לא היתה רשאית להוציא מסקנה מוחלטת, שהאשמה בהשחתה לא הוכחה, אלא היתה צריכה להסתפק בדעה שסוכם עליה, שהתפוררות הרוב הגדול של הגופות אינו מרשה לקבוע אם היו השחתות או לא". הוועד הערבי העליון שש לדו"ח הוועדה הרפואית ופירסם כרוז (באנגלית), בהפצת "עלילות" על ערביי חברון, כאילו התעללו אלה בנרצחים.

משרד המושבות של ממשלת בריטניה שיגר לארץ־ישראל ועדת־חקירה פרלמנטרית לבדיקת גורמי מאורעות תרפ"ט. ועדת החקירה הגיעה בחודש אלול (ספטמבר 1929) לירושלים והחלה בגביית עדויות. על פרשת חברון העיד קצין המשטרה הבריטי הידוע, קפירטה. עדותו, שנחשבה לעדות "אובייקטיבית", סיפקה כפי הנראה את ועדת החקירה, אולם בלחץ המוסדות של היישוב, נאותה הוועדה לשמוע גם את עדותו של הרב יעקב יוסף סלונים. הרב השכול והשבור, אביו של אליעזר דן סלונים ז"ל, גולל לפני הוועדה את פרשת שני ימי הטבח, והדגיש במיוחד את דבריהם של אלה שהיו האחראים מטעם השלטונות בחברון, המושל עבדללה קרדוש והקצין קפירטה, שעם פרוץ המאורעות הבטיחו ליהודי עיר האבות כי אין להם ממה לחשוש.

הוועדה החליטה שלא לקבל את עדותו של הרב סלונים, מתוך מגמה ברורה ליצור "שיווי משקל" בין תלונות הערבים והיהודים. סירוב קר ואדיש זה של הוועדה הפרלמנטרית, שבר יותר את הרב השכול, שפרץ בבכיות וזעקות בפני חברי הוועדה: "מדוע מעלימים אתם את העובדות? איך אפשר לעבור בשתיקה על טבח ששים ושש קדושים. איך אפשר לשתוק על כל ההתעללויות שהיו שם, על בתי הכנסת שנחרבו, על שמונים ספרי תורה שחוללו?? לכל מצאה הוועדה זמן, אבל רק את עיר ההריגה חברון, כמעט ולא הזכירו. הוועדה הקדישה זמן רב בהקשיבה להאשמות הערבים על 'התנפלויות' היהודים על המקומות הקדושים למוסלמים, האם שמעה הוועדה על חילול שמונים ספרי התורה בחברון?!" משהמשיך הרב לקרוא במר לבו וחברי הוועדה לא הצליחו "להרגיעו", הקדים יו"ר הוועדה את נעילת הישיבה.

SCANDALS OF JEWISH PROPAGANDA

Impartial Medical Examination Contradicts Jewish physicians' reports.

No Atrocities No Mutilations at Hebron

Actual facts do not substantiate H. E. the High Commissioner's statement in the Proclamation of the 1st Sept. 1929: "accompanied by acts of unspeakable savagery".

Upon strong insistence of various Jewish bodies, Government deputed on 11.9.29 a board of three British medical officers for the exhumation of Jews who were killed in the disturbances at Hebron in order to verify Jewish doctors' reports of alleged mutilations and atrocities committed by Arabs. The Government arranged that this board should be accompanied by three representative Arab doctors and two Jewish doctors and a Jewish lawyer.

28 Jewish bodies were exhumed and carefully examined.

No Mutilations, no unspeakable acts of savagery were found.

The Jewish doctors asked the examiners to desist from further exhumations considering the number of bodies examined sufficient to form a decision. The Arab doctors insisted that all the Jewish bodies should be exhumed and examined.

The official board desisted from further exhumation after obtaining a written statement from the Jews to that effect.

The Arab doctors have been asked by those whom they represent to give a detailed report on the subject.

This report will be a historical document

from which the world will know that Jewish propaganda in these disturbances was built on falsehoods to decieve public opinion, collect more money and reflect on the dignity and honour of the Arabs.

We Welcome Impartial Enquiries Down with false propaganda

Secretaries of the Arab Executive.

Beyt-Ul-Makdes Press, Jerusalem.

ועד כוללות "מגן אבות", שמושבו היה באותה עת בירושלים, כלל את: ח' רבנו מאיר פראנקו, ר' חיים בג'איו, יוסף חסון ואברהם פראנקו. הוועד הוא שהמליץ לפני הועה"ל על התמיכות לפליטי חברון ועל הנזקקים במיוחד. כמו־כן קיים הוועד את הקשר עם חו"ל ובעת ובעונה אחת טיפל גם בתוכניות להחזרת היישוב היהודי לעיר האבות. מיד עם תום המאורעות הקימו יהודי בריטניה, קנדה וארה"ב את "קרן העזרה", שמטרתה היתה לסייע לנפגעי מאורעות תרפ"ט בארץ־ישראל. בהנהלת הקרן שבלונדון היו: הרב הראשי בלונדון הרב דר' הרץ, סר אביגדור גולדשמידט, הלורד רדינג, סר סבאג מונטיפיורי וכן נציגים מארה"ב וקולונל קיש, יו"ר ההנהלה הציונית בירושלים. מנהל הקרן בא"י היה מר פסמן. בפגישה שקיים ועד פליטי חברון עם הקול' קיש בירושלים, הודיע הקול' קיש לחברי הוועד, כי הנהלת "קרן העזרה" שבלונדון מתנגדת עקרונית להחזרת היישוב היהודי לחברון וזאת – מטעמים בטחוניים. עכ"פ הוא יעץ להם לפנות להנהלת "קרן העזרה" ולהביא לפניה הצעות מעשיות ליישוב היהודי בחברון.

משלחת מראשי היישוב היהודי עם המושל הבריטי ונכבדים ערביים בחברון, בסוף חודש אב תרפ״ט (אוסף א׳ אלמליח)

בשורה הראשונה, מימין לשמאל:
הרב חיים בג׳אי, הרב אלקוצר, הרב קואינקה, הרב פילוסוף, הרשל״צ בן־ציון עוזיאל, יו״ר קהילת ירושלים מר פרבשטיין, המושל הערבי קרדוש, מפקד משטרת חברון הקצין הבריטי קפירטה, ח׳ הוועד הלאומי מר אבהם אלמליח, הרב חנניה גבריאל, הרב וידאל סורנאג׳ה רב עדת החלבים ומר מאיר לניאדו.
בשורה שנייה, מימין לשמאל:
מנשה מני, הרב פאפולה, הרב בנימין הלוי, הרב יוסף הלוי, הרב אוסטרובסקי ושיח׳ים ונכבדים חברונים.

לאחר יום הכיפורים תר״ץ (15 באוקטובר 1929, נפתח בביהמ״ש המחוזי בירושלים משפטו של השיח׳ טאליב מרקה, המסית הראשי לטבח חברון. כעבור חמישה ימים נפתח גם משפטם של ארבעה הנאשמים ברצח הרב קאשטיל. במשפט המסית מרקה נשמעו עדויות רבות, הן של יהודים ואחרים כעדי התביעה והן של ערבים ובריטים כעדי ההגנה. פסק הדין קבע לשיח׳ מרקה מאסר שנתיים, לאחר שסעיף ההאשמה, שלפיו הועמד למשפט, הוחלף מהסתה לרצח להסתה בלבד, ולקנס של חמישים לא״י ... לפי העדויות נתברר, כי השיח׳ לא זכה לשבת כאסיר בבית הכלא ועונש זה הוחלף לו בדרך אדמיניסטרטיבית להתייצבות יומית בתחנת המשטרה ... שניים מארבעה הנאשמים ברצח הרב קאשטיל נמצאו חייבים ונידונו לתלייה ולתשלום קנס פיצויים לאלמנת הרב קאשטיל, בסך 250 לא״י, ואילו השניים האחרים זוכו מחוסר הוכחות ... (וראה: ״משפטי חברון״).

פסקי הדין הישרו אווירת־דיכאון על היישוב היהודי ועל פליטי חברון במיוחד. גלוי היה לעין כל יחסם של שלטונות המנדאט לרוצחים ולאשמים במאורעות תרפ״ט. לשאר המשפטים שהיו צריכים להתקיים, אף לא נקבע מועד.

באותה עת קם ועד ציבורי בשם ״הוועד למען חברון״ ובו היו חברים: רב העדה הספרדית ר׳ מאיר פראנקו; רב העדה האשכנזית יעקב יוסף סלונים; ר׳ חיים בג׳אי; הרב ישראל דבוריץ ודוד אבישר, חבר הועה״ל. הוועד פנה בתזכיר לנציב העליון ובו תבע מאת הממשלה המנדאטורית: להעמיד מיד למשפט את כל האשמים במאורעות; לתמוך בפליטי חברון, שנשארו ללא סיוע ושכל רכושם נשדד ולשקם את היישוב היהודי בעיר האבות. תזכיר זה גם לא זכה למענה. בחנוכה תר״ץ (ינואר 1930) מקיימים פליטי חברון שבירושלים אסיפה כללית. ״הוועד למען חברון״ מגולל לפני האסיפה את מאבקו למען זכויות הפליטים ולמען שיקום הקהילה בעיר האבות. מיד לאחר־מכן שולח הוועד תזכיר שני לנציב העליון, שהוא ביטוי להחלטות האסיפה הכללית של פליטי חברון. התזכיר פורסם במילואו גם בעיתונות העברית. בתשובתה לתזכיר השני מודיעה הממשלה, שהיא רשמה לפניה ארבע מן המחאות שהועלו בתזכיר, ואילו לגבי האחרות – אין הן מובנות ואינן נראות כנוגעות לה ... כ״כ דחה הנציב העליון מתן פיצויים לנפגעים וקבע, כי האחריות לאחזקת הפליטים מוטלת על הנהלת ההסתדרות הציונית. ״הוועד

למען חברון" אינו אומר נואש ופונה במכתב נוסף לנציב העליון, שבו הוא עומד על דרישותיו הקודמות. ברם, למכתב זה ניתנה, כעבור למעלה מחודש, רק תשובה סתמית, כי אין לנציב העליון מה להוסיף על תשובתו הקודמת ... (וראה: "תזכירי הוועד ותשובות הממשלה").

"הוועד למען חברון" עמד כל הזמן בקשר אמיץ עם הנהלת ההסתדרות הציונית, וכן עם הוועד הלאומי. משראה "הוועד למען חברון", כי פנייתו לממשלת המנדאט הבריטי היא כקול קורא במדבר, הוא פונה ל"קרן העזרה" בדרישה להמשיך במתן התמיכות בפליטי חברון, אשר משום־מה פסקו פתאום. "קרן העזרה" מצדה השיבה, שאם תוגש תוכנית מעשית ליישוב חברון, כי אז תקציב הקרן סכומים מתאימים לפעולה זו. מיד הציע הוועד ל"קרן העזרה" את תוכניתו ליישוב חברון במאה משפחות יהודיות לפחות, אשר תרוכזנה בשכונה חדשה. יחד עם זאת הציע להקים ליד חברון מושבה עברית, לחיזוק היישוב העירוני וליצירת קשר עם הנגב. כ"כ דרש הוועד מ"קרן העזרה" כי היא חייבת, יחד עם הנהלת ההסתדרות הציונית, לתבוע בתוקף מאת ממשלת המנדאט את הפיצויים המגיעים בעבור הנפש והרכוש. ועד שיוכשרו התנאים הבטחוניים לשיבת יהודי חברון לעירם ולהגשמת התוכנית, תבע הוועד מאת הקרן, כי תתמוך בפליטי חברון, שמנו: 113 יתומים, זקנים, מוכים ועניים; 139 מחוסרי עבודה, מיעוטי־פרנסה ומטופלים במשפחות גדולות. יחד עם תמיכות אלו נתבקשה הקרן להעניק הלוואות לאלה שיחזרו לעיר האבות, כדי שיוכלו לשקם שם את פרנסתם. התקציב הכולל הנדרש הוא 50 אלף לא"י: להחזרת מאה משפחות ולבניין שכונה חדשה בעבורן — 25,000 לא"י, להלוואות — 10,000 לא"י ולייסוד מושבה עברית — 15,000 לא"י. ההחלטה שנתקבלה בהנהלת הקרן בלונדון היתה שהקרן מוכנה להקציב סכום 10,000 לא"י, בלבד, לשיקום נפגעי הטבח.

בעצתו של הקולונל קיש יוצא מר א' פראנקו, מיד לאחר חג הפסח תר"ץ (1930), כשליח כוללות "מגן אבות" על־מנת להשפיע על הנהלת "קרן העזרה" כי תגדיל את ההקצבה לפליטי חברון, כפי שתבע "הוועד למען חברון". באותו זמן, בכ"ו בניסן, תר"ץ (24.4.1930), מתכנסים בירושלים באי כוח היישוב לאסיפה רבתי למען חברון. באסיפה השתתפו: הרבנים הראשיים, ב"כ הנהלת הוועד הלאומי, מ"מ אוסישקין, ב"כ הסתדרות "המזרחי", ב"כ הוועד הלאומי וב"כ "הוועד למען חברון", ועוד. כמו־כן נכחו באסיפה נציגי "קרן העזרה": דר' הקסטר ומר פסמן. כל הדוברים הביעו חרדתם לנוכח האדישות המשתררת, הן בארץ והן בגולה, לגבי גורל פליטי חברון ויישובה של עיר האבות מחדש, וכן את התמרמרותם על הנהלת "קרן העזרה", אשר לא מצאה לנכון להקציב את הסכום המינימאלי של 50 אלף לא"י לשיקומה של קהילת חברון. נציגי הקרן הבטיחו כי ימסרו את החלטות באי־כוח היישוב להנהלת הקרן בלונדון (וראה: "החלטות ב"כ היישוב").

אסיפת הנבחרים של כנסת ישראל מתכנסת למושב מיוחד ובהחלטתה היא אומרת: "אסיפת הנבחרים של כנסת ישראל מציינת בצער עמוק. שחברון נשארה עדיין בלי יהודים והיא דורשת מ'קרן העזרה' להחיש את ראשית הפעולה המעשית להקמת הריסות עיר האבות". דומה היה כי הנה יחול המפנה ושיקומה של קהילת חברון מובטח, אולם לא כן היה. למרות כל הפניות והדרישות ואף חרף פניותיהם של מנחם אוסישקין ופרופ' ברודצקי (וראה: "שאלת הכבוד של האומה העברית") ואחרים וכן קריאתו של הרב יעקב יוסף סלונים (וראה: "לא אשקוט"), לא הגדילה "קרן העזרה" הקצבתה והסכום שנקבע בסך עשרת אלפים לירות ארץ־ישראליות נשאר בעינו.

בעת ובעונה אחת מגיעות לאוזני היישוב ידיעות, מפי יהודים שביקרו בחברון, "על מעשה ההרס ההולך ונמשך על־ידי הערבים. את 'בית הכנסת של אברהם אבינו' הפכו הערבים למקום משחק בכדור־יד ואת ביהכ"נ של ר' אליהו מני הפכו לבית־כסא ציבורי. דלתות הבתים שבגיטו והספסלים – וכל דבר שניתן לסחיבה וגניבה – הוצאו ונעלמו". העיתונות, המביאה ידיעות אלו, תובעת מאת הממשלה המנדאטורית לחקור בדבר ולהביא את הפושעים על עונשם, אולם קריאה זו נשארה, כשאר הקריאות והפניות לממשלת המנדאט, ללא מענה ... ובאשר לחשודים ולנאשמים במעשי הרצח – נוסף לשיח' מרקה ורוצחֵי הרב קאשטיל – ישבו אלה במנוחה ובשקט מאחר ודלתות בתי המשפט טרם נפתחו למשפטיהם ... בני משפחות הנרצחים, שנלאו מפניות ישירות לממשלה. מאחר וכל דרישותיהם הושבו ריקם, יצאו בזעקות מרות מעל דפי העיתונות, אם במכתבים למערכות העיתונים ואם במאמרים. אולם גם אלה לא השפיעו כמלוא הנימה לתזוזה כל־שהיא. רק בסוף חודש ניסן תר"ץ (אפריל 1930), מתחיל ביהמ"ש המחוזי בירושלים בבירור משפטו של סגל, ועם תחילת המשפט, עוד בטרם נשמעו עדי הסניגורים, כבר זיכה ביהמ"ש את הנאשמים מאחר והעדויות לא היו מספיקות ... שאר הנאשמים במשפטים עולים בזה אחר זה על דוכן העדות וכל אחד עם ה"אליבי" שלו, לפיו – לא היה בחברון בימי הטבח.

במחצית חודש אייר (מאי 1930) החל משפט הרוצחים בבית סלונים. המשפט התנהל בביהמ"ש הפלילי, בראשותם של שני שופטים בריטים. היה זה המשפט האחרון למשפט חברון ובו הופיעו 17 עדים מטעם התביעה הכללית, שהיתה מיוצגת ע"י מר שירוויל ו־18 עדים מטעם הסניגור ג'ורג' סלאח.

"קרן העזרה" מתחילה לשלוח כספים לפליטי חברון, מהסכום של עשרת אלפים הלא"י שהוקצבו. הסכומים הראשונים, המתקבלים בכוללות "מגן אבות", מחולקים בין משפחות הפליטים המוכנות לחזור לעיר האבות, כסעד ראשון. נראה שקריאות באי־כוח היישוב ואסיפת הנבחרים של כנסת ישראל השפיעו במידת־מה על הנהלת "קרן העזרה", אולם הסכום שנדרש, בסך 50 אלף לא"י, לא הוקצב.

ע"א

למעלה: השוטרים היהודים יעקב גולדמן ויצחק ליינמן שומרים על הפועלים היהודים, שעבדו בהקמת המצבות על "קבר האחים" של קדושי תרפ"ט — ניסן, תר"ץ (אוסף י' גולדמן)
למטה: מראה כללי של בית העלמין היהודי ו"קבר האחים" המגודר של קדושי תרפ"ט; תצלום משנת תרצ"א (אוסף י' אלכסנדרוני)

תזכירים ועדויות

נופיע

(מכתב גלוי לסר ג׳ון צ׳נסלור)

ה.מ. נציבנו העליון,

לא להתאונן מעל עמודי עיתון זה על פקידי ממשלתו אני בא – אותם הפקידים הפושעים שהנחתם בארצנו בצאתך לפגרתך הראשונה ושהטילו עליה את הנוראים שבמאורעות הדמים לארץ הקדושה מאז חורבן המקדש ונוסעי הצלב; גם לא לתאר, במו עטי הדל, את כל פרטי הזוועות לאותה המלחמה הראשונה נגד ביתנו הלאומי, שהוכנה לכל פרטיה זה ירחים ושנים, ושאת אחריתן אין אנו רואים עדיין גם ביום העשירי הזה לתחילתה הרועמה. לא! כי עוד לא הגיעה שעתי לכך, ואחרים, באי כוחנו הרשמיים, פה בארץ, גם שם, בלונדון, עסוקים בחובה קדושה זאת והזנח לא יזניחוה מעכשיו עד עד ליום נצחוננו המוחלט והגמור.

לא, סר ג׳ון צ׳נסלור, לא זוהי כוונת מכתבי הגלוי אליך היום.

מה שהחתום מטה רוצה להגידו לפניך, מה שאין הוא יכול בשום אופן להימנע מהביעו בכל כוח המחאה אשר בו – הוא דבר אחר לגמרי: את נקמת העיתונות המוחנקת, את דרישתה הצודקה להמשכת עבודתה המועילה והנחוצה – אותה הנני להגיש כאן במלים קצרות ומדודות. כי אמנם – זהו כבר היום העשירי – כמספר ימי המלחמה עצמה – שאין עיתון עברי מופיע בארצנו. שים נא לב לדברי אלה האחרונים, שבהם הדגשתי את המלים ״עיתון עברי״. בה בשעה אמנם, שפקידיך הבהולים, אובדי העצות, קטני הראות, עריצי־הפעולות, גזרו את גזר דינם המדהים על עיתוני העברים – הופיע ביפו, ביום השני לאחר האיסור, גליון שלם ומלא של ה״אקדאם״ הערבי – עיתונה הרשמי של המועצה המושלימית העליונה – ובו סיפור המעשה כולו – כפי ראות עיניו כמובן – מיום ששי הראשון למהומות ולתגרות עד ליום הראשון החולף. בה בשעה, שעם שלם, בן מאה ושמונים אלף נפש, הוכרח להסתפק בידיעות הצנומות, היבשות של העיתון הרשמי הממשלתי – לבלי השתמש במלים יותר קולעות ביחס אליהן – הותרה כניסת העיתונים הערביים הגדולים אשר למצרים ולסוריה הקרובות מבלי כל מניעה ובקורת – באופן שלתושבים הערבים היתה יום יום היכולת המלאה לעקוב את כל הנעשה בארצנו, מתוך מברקים וידיעות שנשלחו אליהם באין כל מפריע על ידי כתביהם המקומיים, שונאינו ברובם הגדול; בה בשעה שעיתונים מצריים וסוריים אלה ממשיכים להרעיל את דעת הקהל הערבית בארצנו, בפרסמם ידיעות כוזבות ומחפירות, כעין אותה הידיעה שבה הודיעו ״ממקורות נאמנים״ כי היהודים זרקו פצצות על מסגד עומר – אסרה המשטרה המקומית את ה״בורס אג׳יפסין״, העיתון הקהירי הצרפתי, שכל חטאו היה לצאת במאמרי הערצה על הבית הלאומי העברי בשעת מלחמתו המזהירה להגנתו ההכרחית והקדושה.

היכן – בכל העולם כולו – היכן – במדינות הכי פראיות – קרה הדבר אשר עשוהו פקידיך באבדן כל חושיהם ובשגעון גאוותם הפעוטה? הן אף בימים היותר קשים למדינתנו זאת – בימיה התורקיים, עם כל רצונם של מושלי הארץ אז להסתיר את כל האמת המרה להם כל כך – לא נאסרו בלתי אותם העיתונים אשר הופיעו בארץ שיצאו כנגד תורקיה בכלל, כ״האור״, למשל, לעבדך החתום מטה וזאת – בשל אהדתו לבריטניה הגדולה שעלתה לו אז כמעט בראשו . . . והיום – תחת דגלה של אנגליה החפשית, תחת שלטונו של נציב עליון, אשר כה הרבה תלינו בו תקוות, העיז פקיד־אפס כקיטרוטש המושל להחניק את באת כח דעת הקהל המרוגזה בהעברת קולמוס פשוטה . . .

נגד מחנק זה, סר ג׳ון צ׳נסלור, הננו יוצאים חוצצים כולנו – אנחנו העיתונאים, אנחנו ארשת שפתיה של דעת קהל זאת – אם בעל־פה ואם בכתב, אם בגלוי ואם במסתרים.

נגד מחנק זה מוסרים אנו לך מחאה משותפת, שקולה ישמע מקצה הארץ עד לאפסי העולם.

רוצים אנו להאמין, נציבנו העליון, כי עם חזרתך לארצנו, לאחר פגרתך האומללה – בשל מאורעות הדמים שאירעו בה בימיה האחרונים – ייעשה הצעד הראשון להשתלטותך בקרבנו שוב על ידי הופעת כל העיתונים כולם, בלי יוצא מן הכלל – עם ידיעות שלמות מלאות, מקיפות, אמתיות.

רוצים אנו להאמין – כי בטל תבטל אתה עוד מחר, עוד היום, בהעברת קולמוס מצדך, את אשר עוותו פקידיך בעוורון עיניהם האטומות ובשגעון לבותיהם המאובנים.

שאם לאו – נופיע בכל זאת.

נופיע בכל דרך, שנמצאנה פתוחה לפנינו.

נופיע בגליונות בודדים, בהוספות מיוחדות, בחוברות שונות, בעלונים קלים, במכתבי רעים במגילות חשאיות, בספרים אפילו – אבל נופיע.

אם בדפוס ואם בכתב, אם באבנים חרותות כבימי אבותינו מלפנים ואם בגווילים מרושמים ובחומר מכויר – אבל נופיע.

בהוצאות מיוחדות לעיתוני חוץ הכי קרובים – אבל נופיע.

כי לא יספיקו לממשלה כל שוטרי החרש, לא יספיקו לה כל שומרי הסף לסגור את דפוסינו, לתפוס את כל מכונות כתיבותינו, להחרים את רבבות גליונותינו, לאסור את מאות עורכינו, להשמיד את מליוני מכתבינו ומברקינו – ואנחנו נופיע!

יוודע נא, אמנם, בכל קצוות התבל, כי למחנק המחשבה החפשית, הדעה המבקרת, המאמר המיסר, לא נוכל להסכים בשום אופן – גם לא נסכים.

יחי חופש הדיבור והדפוס.

תהי העיתונות הארצי־ישראלית.

א־תמר בן־אב״י

(הוספה ל״ירושלים״, חוברת י״ב, יום א׳ כ״ו באב, תרפ״ט)

עדותו של ברוך קטינקא*
(מארכיון "ההגנה")

יומיים לפני השחיטה בחברון, הודיעו לנו שצריך לנסוע לחברון ולהעביר לשם עשרה – שנים־עשר בחורים עם נשק, כדי לארגן את הגנת המקום. נדמה לי שהיינו 10 בחורים ושתי בחורות.

נסענו באורות מלאים, רצינו דווקא "שיפגעו בנו" ונראה להם כוחנו. אבל עברנו בשלום. באנו לחברון אחרי חצות, ופנינו אל בית אליעזר דן סלונים, מנהל בנק אפ"ק (הבנק היחידי שהיה שם) וראש הקהילה. הערנו את סלונים, וסיפרנו לו שהבאנו נשק – פצצות ו"מוסילינקה" – מעין טומיגן בעל שני קנים, ואנשים.

הוא התחיל לצעוק ולחרף אותנו, שאם יהיה צורך באנשים ובנשק ידרוש הוא אותם, אבל אין לו צורך, כי הערבים נתונים בידיו, וזקוקים לקרדיט, ולא ירימו נגדו יד, ולהיפך – פנים חדשות בחברון עלולות רק לגרות את הערבים...

תוך כדי ויכוח דפקו בדלת, ושני שוטרים ערבים נכנסו ואמרו, שעל האנשים שבאו באוטומובילים ללכת למשטרה. פגש אותנו הקצין קפירטה, בפיג'מה, ושאל אותנו מי אנחנו ומה מעשינו (היינו רק עשרה, כי שני בחורים עם המזוודות נשארו אצל דן סלונים). אמרנו שאנחנו באנו לטיול. הוא "הטיף לנו מוסר" על שבזמנים כאלה אנחנו מעיזים לטייל, וציווה עלינו לחזור מיד לירושלים, בהוסיפו שהמשטרה תלווה אותנו. שני הבחורים עם המזוודות הקטנות, ובהן הפצצות, נשארו בביתו של סלונים. אמרנו שלום ונסענו.

למחרת היום לפני הצהרים (יום ו', י"ז באב, תרפ"ט), חזרו גם הם לירושלים, מאחר שסלונים הכריחם לחזור. יום לאחר־מכן, בתשע בבוקר, ארעה השחיטה.

* בספרו 'מאז ועד הנה' מספר (בעמוד 271) המהנדס ברוך קטינקא ז"ל על פרשה זו ביתר הרחבה.

שאלת הכבוד של האומה העברית
(מתוך מכתב לפרופ' זליג ברודצקי, בש' תר"ץ)

... אם מנסרים כעת בעולם היהודי שני שמות פופולאריים ביותר, הרי הם הכותל המערבי וחברון. כל הגעגועים של האומה נתרכזו עכשיו בשמות האלה, וכל התעמולה לטובת "קרן העזרה" התנהלה בראש וראשון בשביל חברון, חו העיר העתיקה ביותר של האומה הישראלית. ועד העזרה הציע בשביל חברון חמישים אלף לא"י, על־מנת לבנות שכונה חדשה ונאה בתוך העיר עצמה וגם מושבה של צעירים מסביבה, כדי לחזק את היישוב העברי בחברון ולהבטיח את עתידו. והנה באה ההנהלה הציונית והקטינה את הסכום ל־10 אלפים לא"י – וסכום זה – כאין וכאפס הוא לגבי תוכנית הבניין הנזכר למעלה, מכיוון שהוא לא יספיק אלא רק למתן עזרה למשפחות אחדות, אשר בתנאים בלתי בטוחים אלו – באין להם ביטחון של התפתחות מתמדת ושל הגנה ראוייה – לא תשבנה אף הן זמן רב בעיר זו, ובוודאי עתידות הן לעזוב את המקום לגמרי. וכך תהיה לנו חברון לשכם שנייה, והערבים ישמחו בנצחונם, בראותם שהצליחו לגרש את היהודים באמצעים של רצח והתנפלות ושל שוד וגזל, וחברון היתה לעיר ערבית טהורה, כפי שרצו. זו תהיה שגיאה פאטלית מצדנו, אשר עוד תתנקם בנו בכל חומרת הדין. מחר ומחרתיים ילמדו גם הערבים האחרים ממעשיהם של בני חברון, כי יווכחו לדעת, שאפשר להכחיד את היישובים העבריים, לגרש את היהודים על־ידי התנפלות אחת ללא שוב.

אני מבין, אמנם, ורואה את כל הקושי בהתפתחותה הכלכלית של חברון, אבל התשובה של ההנהלה הציונית לעזוב את המקום (שכן סך של 10,000 לא"י לא יספיק בשום אופן להוציא לפועל איזה מפעל התיישבותי ראוי לשמו), היא תשובה לא של קונסטרוקציה אלא של דסטרוקציה.

אני כשלעצמי, אין אני חושב, שהצעה זו תצא לפועל, כי אין להעלות על הדעת, שהעם היהודי ישתוק ויתן את הסכמתו לכך, שנעזוב את העיר חברון. וחוץ מזה, הרי כל העולם החרדי יתנגד לכך, ובצדק, ויטענו שהנה אנחנו עזבנו את חברון, באשר היא עיר מושבם של אנשי היישוב והיא לא לרצוננו. וכל אלה שנדבו לטובת "קרן העזרה", אף הם לא יעברו על זה בשתיקה.

כאשר ביקרו רופין והרב ברלין אצל פקיד אחד בחברון ושאלו בדעתו, אם כדאי ליהודים לשוב לחברון, ענה להם הפקיד: בשבילי, כמובן, הרבה יותר נוח וטוב שלא ישובו היהודים לבתיהם, ואז יהיה יותר שקט ומנוחה. אבל לו הייתי אני יהודי, לא הייתי מוניח את המקום, כי אם הייתי שב בכוחות חדשים. זו היא שאלת הכבוד של האומה העברית.

מ"מ אוסישקין

לא אשקוט!
(מתוך מכתב אל ההנהלה הציונית, בש' תר"ץ)

בתור בא־כוח היישוב העברי בחברון ושרידי פליטיו, הנני מרשה לעצמי לפנות אל כב' בדברים האלה, שאני מבקש להם את תשומת לבכם.

אבות אבותי ייסדו את היישוב היהודי האשכנזי בחברון עוד במחצית המאה הששית. הישיבה בעיר בימים ההם היתה קשורה בסכנת נפשות. שלטון מסודר, גם כדוגמת השלטון התורכי, לא היה בעיר. משל בה ראש לשבטי הבדווים הפראים וידוע בתולדות היישוב בשם "הרב השחור". אף־על־פי־כן התגברו על כל ההרפתקאות והסכנות שרחפו עליהם ועל חייהם, בכל עת ובכל שעה, ובמסירות־נפש שאין דוגמתה בנו, החזיקו וקיימו את היישוב. דור אחרי דור החזיק במעשה־אבות והמשיך את מפעלם ביסורים של אהבה וחובה לעיר הקדושה, עיר האבות, ובחירוף נפש השתדלו לגמור את אשר החלו אבותיהם: להגדיל את היישוב ולחזקו ולהאדירו. וגם אני, אחד מבניהם, מנהג אבותי היה בידי כל הימים, וחיזוקו של היישוב העברי בחברון היה מטרת חיי. את כל מרצי וכוח פעולתי הקדשתי לה. העמסתי עלי לרצוני משא סבל קשה וקורבנות דמים עלו בחלקי על כל אלה שקדמו לי.

על יסוד כל הדברים האלה, לוקח אני לי את הרשות לשאול אתכם, אדונים נכבדים, ולבקש מכם תשובה ברורה בהקדם: מה אתם חושבים לעשות ליישוב היהודי בחברון, אחרי שתותו קובעת כוס התרעלה, אשר השקוהו פורעים בני עוול? האומרים אתם לקומם הריסותיו ולבנות את חרבותיו, או אולי חושבים אתם, כי מה שעשו רוצחים שואפי דם, יש לקיים את מעשה ההרס שלהם, לאמר: ההם יהרסו ואנו נבנה?

מדברי מר אוסישקין במכתבו לפרופסור ברודצקי אנו למדים, כי רוצים אתם להשאיר את חברון בהריסותיה ובחורבנה. את ההחלטה להקציב 50 אלף לירות לתקומת חברון, בטלתם והעמדתם את התמיכה על 10 אלפים. מר אוסישקין מעמיד אתכם על השגיאה האיומה הזאת, כי בתנאים אלה לא ישובו החוזרים לחברון זמן רב; ואני מוסיף על דבריו: בתנאים אלה אף משפחה אחת לא תחזור ולא יעלה על דעתה לחזור אל עיר ההרס. וחושש אני כי זה ברי גם לבעלי ההחלטה.

אבל הידעתם, רבותי, כי בהחלטתכם זו גוזרים אתם כליה לא רק על היישוב בחברון בלבד, אלא גם על היישובים החדשים: מגדל־עדר, זכרון־דוד, שכל־כך עמל ויגיעה שקועים בהם; כי תלויים הם לגמרי בקיומו של היישוב בחברון ...

לא! גזירה היא, גזירה קשה ולא נקבל אותה ולא נשלים עמה. דם חללינו החם שניגר ארצה, זועק אלינו ומדריכנו מנוחה. לא נאמר צידוק הדין על כל החלטת שגגה, ואני מודיע לכם: לא אשקוט ולא אנוח! ואני בטוח, כי רבים אשר אתי, יחד נפנה אל היהדות העולמית, אצא בגולה, ואדבר על הלבבות, אזעיק כל בחור וטוב בחוגים השונים, ומובטחני כי תשובת היהדות שבגולה

על טבח הדמים שבחברון תהיה לגמרי אחרת, ועוד תהיה חברון לתפארת ועיר ואם לכל חבל הדרום, שישובו בנים לגבולם.

הרב י״י סלונים

יהודי חברון דורשים לקומם את עיר האבות

תזכיר שני של פליטי חברון לנציב העליון*

״עיר האבות נשארה בפעם הראשונה בהיסטוריה בלי יהודים״. הממשלה הפסיקה את התמיכה לפליטים – עשרות יתומים, אלמנות, פצועים, זקנים ונגועים סובלים ונמקים בעוניים – רוצחים, מסיתים ושודדים מתהלכים חופשים וחורשים מזימות – דרישה תקיפה מאת הממשלה לקומם את חברון העברית על תלה.

*

לכבוד
הנציב העליון לממשלת ארץ־ישראל
כאן.

הוד מעלתו!

זה החודש החמישי שבני קהילת יהודי חברון נמצאים כפליטים סובלים ומעונים בירושלים ומצפים מיום ליום: 1) להענשת הפורעים, המסיתים והאחראים לטבח החברוני; 2) לתשלום הנזקים בעד הנפש הכבוד והרכוש; 3) לביטחון ולעזרה הממשלה להקים מחדש את קהילת יהודי חברון.

את הדרישות הצודקות הללו דרשנו עוד בתזכירנו הראשון לה.מ., מיום א׳ אלול תרפ״ט (6.9.29), ועד היום לא קיבלנו מכבודו לא ראיין, לא מענה וגם לא דבר נחמה ותקווה.

א. מצב פליטי חברון. – הממשלה הזדרזה ועקרה את היישוב היהודי החברוני מעיר מולדתו. ניתק שוב יישוב עתיק ממקומו ונעזב לנפשו בירושלים בחוסר כל אחריות וכל דאגה, ועיר האבות נשארה בפעם הראשונה בהיסטוריה בלי יהודים.

גם את הלחם הצר שהממשלה חלקה לפליטים בימים הראשונים הפסיקה, ושוב אינה מתעניינת איך הללו חיים ובמה הם ניזונים. בין הפליטים נמצאים עשרות יתומים, אלמנות, פצועים, זקנים, נגועים; וכולם כאחד סובלים ונמקים בעוניים ותוהים אובדי־עצות.

היו מבין החברונים שהגישו בקשות לממשלה למתן הלוואות על חשבון הפיצויים, למען יוכלו להרוויח את לחמם בכבוד, ולא נענו; ואפילו את החובות שהערבים החברונים חייבים ליהודים, קשה להביא לידי גבייה, מחמת השקרים ושבועות השווא הרווחים בין האוכלוסין הללו.

ב. הפושעים והממשלה. – כחמישה חודשים עברו מהטבח האכזרי ומעשי הפראות ועדיין מתהלכים חופשים כמה וכמה רוצחים, מסיתים ושודדים. עדים אנו במקרים שונים, כאשר רצתה הממשלה היא ידעה למצוא את הפושעים במשך עשרים וארבע שעות.

היה מעשה ובשנת 1924 ירו ערבים בחברון בחדר המושלים האדונים אברמסון ובילי באפילת הלילה, וכעבור יומיים מצאה הממשלה את המתנפלים וענשום כראוי להם.

ובשנת 1927 כרתו ערבים עצים מכרמו של הרופא הממשלתי עבד איל־עאל, והממשלה הטילה מיד עונשים על שני רחובות שהיו חשודים בעיניה, ומיד נגלו האשמים.

ועתה שהסיתו, בזזו, טבחו ושדדו לעין השמש, לעיני השוטרים ופקידי הממשלה, עדיין לא נתפשו כולם ולא כולם הועמדו לדין. ורבים מן המסיתים והפורעים מתפארים קבל־עם על ״גבורתם״ ועל חולשת הממשלה.

יש בין הערבים עצמם כמה עדים, שהיו באים להעיד על ההסתה ועל הרצח והשוד, לו דרשה הממשלה מהם בכל תוקף וגם הגנה על חייהם ורכושם מאימת המועצה המוסלמית ועושי רצונה.

לפיכך מוסרים אנו בזה את ההחלטות, אשר נתקבלו באסיפה הכללית של יהודי חברון ושל חובבי עיר האבות, שהתקיימה ביום כ״ג בכסלו תר״ץ (25.11.29), באולם ועד העיר ליהודי ירושלים:

ג. מחאותינו.–

1) האסיפה הכללית של קהילת חברון השדודה והדוויה, אשר התאספה ביום כ״ג בכסלו תר״ץ, מוחה נגד ממשלת ארץ־ישראל על שלא העמידה לדין ולא העניש את כל האחראים, המסיתים, הרוצחים והשודדים, אשר השתתפו בטבח יהודי חברון, ועל אשר לא אחזה באמצעים הדרושים כדי למצוא את הפורעים. עוד רבים מאלה מתהלכים חופשים וחורשים מזימות בלבם.

2) האסיפה הכללית מוחה נגד אלה שהשתדלו לטשטש את זבח הדמים ואת מעשי ההתעללות אשר נעשו בהרוגים. דמם וכבודם של 67 קדושים צועקים מן האדמה ודורשים משפט אמת.

3) האסיפה מוחה נגד אלה שלא נתנו לבאי־כוח יהודי חברון למסור לפני ועדת החקירה את תמונת־הזוועות לאמיתותה. העינויים השפלים שנעשו בהרוגים, בילדים, נשים וזקנים, חילול בתי הכנסת וספרי התורה, ושריפת הספרייה העתיקה ובית החולים ״הדסה״, תובעים עדיין דין ומשפט צדק.

4) האסיפה מוחה נגד ממשלת ארץ־ישראל, על שהזניחה את החברונים הפליטים לנפשם והפסיקה את תמיכתה הזעומה, ולא הטילה עד היום את העונשים הקיבוציים על הפורעים ולא שילמה עדיין שום פיצויים להשדודים ולמשפחות ההרוגים ולא עשתה שום דבר לשיבתם ולסידורם של הפליטים.

ד. דרישותינו: – האסיפה הכללית ״למען חברון״ דורשת מממשלת ארץ־ישראל:

1) למהר ולהעניש את הפורעים, המסיתים והאחראים בכל חומר הדין;

2) להטיל על הפורעים את העונשים הקיבוציים ולשלם ליהודי חברון פיצויים מלאים בעד הנפש, הכבוד והרכוש;

3) לכלכל את פליטי חברון, עד אשר ישובו למקומם ולמצבם הראשון;

4) לתת מיד מפרעות, למען יוכלו פליטי חברון להתעסק ולהרוויח את לחמם בכבוד;

5) ליצור בחברון תנאי ביטחון נאמנים על החיים והרכוש, למען יוכלו הפליטים לשוב למקומם במנוחה;

6) למסור למתיישבים שטחי־אדמה רחבים בחברון ובסביבותיה, לשם הקמת רובע מרוכז בחברון וכפרים עבריים בסביבתה;

7) לתת למתיישבים הלוואה לזמנים ארוכים.

ה. אל דומייה. – את מחאותינו ודרישותינו אלו, הנובעות מלב דווי, הננו מגישים לפני ה.מ. הנציב העליון, אשר הביע במנשרו הראשון את יחסו הנמרץ לפרעות חברון, לפני ממשלת בריטניה הנאורה ולפני הצדק העולמי, בתקווה שנקבל במהרה את המענה הדרוש ונראה מיד את הפעולות המתאימות. וכל זמן שלא יעשה משפט־צדק ואמת ולא תוקם בחברון קהילה יהודית מבוססת ובטוחה בחייה וברכושה, לא נתן לקולנו דמי, ולא נכפר על דם הקדושים הנאנקים בדומייתם על הר חברון עיר אבותינו.

על החתום: הרב ר׳ מאיר פראנקו – הרב הראשי לעדת הספרדים בחברון, הרב יעקב י׳ סלונים–הרב הראשי לעדת האשכנזים בחברון, ר׳ חיים בג׳אי– בשם הוועד לפליטי חברון, הרב ישראל דבוריץ וה׳ דוד אבישר – בשם הוועד ״למען חברון״.

* התזכיר נתפרסם במלואו בעיתון ״הארץ״ ב־13 בינואר 1930.

במענה לתשובת הנציב העליון הבריטי לתזכיר השני כותבים נציגי הוועד "למען חברון"*

לכבוד
הנציב העליון לממשלת ארץ־ישראל
פה.

ה.מ.
את תשובתו מיום 20/1 על תזכירנו השני, קיבלנו בצער גדול ובתימהון רב. ברור לכבודו וגם לכל העולם כולו, כי הממשלה היא האשמה בטבח החברוני. באי־כוח יהודי חברון פנו פעמים אחדות לפני הפרעות, הן למושל חברון ה׳ עבד־אללה קרדוס, והן למפקד המשטרה ה׳ קפירטה, וביקשו מהם מחסה והגנה. ואלו השלו אותנו בדברי שווא ושללו מאתנו את האפשרות לבקש עזרה, אם מירושלים או מאת ידידינו הערבים.

אנו שמענו לדברי עצתם ונסגרנו בבתים והפורעים באו וטבחו, עינו ושדדו על לא חמס בכפינו. המשטרה עמדה מנגד ונתנה לפורעים להתעלל בחיינו וברכושנו. לפיכך הגנו דורשים בכל תוקף, פדיון מלא בעד הנפש, הכבוד והרכוש ולא נוכל להסתפק בפקודה שנתפרסמה בראשון לנובמבר ביחס לעונשים הקיבוציים.

ואשר לאדמה אשר דרשנו, הננו מתכבדים להודיעו, כי כל אדמת חברון וסביבותיה היא אדמת "תמימי" – אדמת הכלל, ואין לה בעלים פרטיים, והרשות לממשלה למכור שטחים לכל מי שירצה לעבדם ולשומרם.

אנו בטוחים שבהשתדלות ה.מ. נוכל לקבל שטחים רחבים, הן בכדי לבנות שכונה חדשה בחברון והן בשביל להקים כפרים עבריים בסביבות העיר.

בתזכירנו ביקשנו גם הלוואות לזמנים ארוכים. הלוואות כאלו נתנה הממשלה לבדווי באר־שבע לפני שנתיים בהיות הבצורת.

אסוננו גדול מאסון בדווי באר־שבע, ועל הממשלה למלא מיד את בקשתנו זו, למען נוכל לשוב לעירנו ולעבודתנו.

אנו מקווים ומחכים לקבל מכ׳ תשובה מעודדת, אשר תשקיט את הצער ואת הייאוש אשר בלבות החברונים האומללים.

הרב הראשי לעדת הספרדים ר׳ מאיר פראנקו (–)
הרב הראשי לעדת האשכנזים ר׳ יעקב סלונים (–)
חכם מאיר בג׳איו (–)
הרב דבוריץ (–)
ה׳ דוד אבישר (–)

* מן "הארכיון הציוני המרכזי".

אסיפת באי־כוח היישוב למען חברון

ביום כ״ו בניסן, התר״ץ (24.4.30), התקיימה אסיפת באי־כוח היישוב למען חברון, אשר בה השתתפו הרבנים הראשיים לארץ־ישראל, הנהלת הוועד הלאומי, ועד "קרן העזרה", באי־כוח הסתדרות "המזרחי", מר מנחם אוסישקין, הרב מאיר ברלין, דר׳ אריאל בן־ציון, הוועד "למען חברון", ועוד.

הרב הראשי א״י הכהן קוק פתח בשאלה ואמר לבאי־כוח "קרן העזרה", שהיהדות אינה יכולה לוותר על חברון עיר האבות. התקציב המצומצם שהקציב ועד העזרה, אינו נותן כל אפשרות ליישב בחברון ישוב קבוע ובטוח. אסור לנו, בהחלט, לשלוח לשם אילו עשרות משפחות של פליטים, אשר ביעותי־מוות עוד לא סרו מנגד עיניהם. עלינו להגביר את היישוב ע״י תוספת כוח אנושי חדש, עובד ופעיל, לדרוש מאת הממשלה את בטחון הנפש והרכוש וגם לייסד ליד חברון מושב חקלאי, אשר יחזק את היישוב העירוני. לזה דרוש סכום של למעלה ממאה אלף ל״י, ועל "קרן העזרה" להניח יסודות ליישוב חזק, למען יוכלו אחרים להמשיך בעבודה.

באי־כוח "קרן העזרה", דר׳ הקסטר: בישיבת הממונים בלונדון עמדו הרבה על שאלת חברון. כולם הכירו בחשיבות עיר האבות, אך התברר לנו, שזה שנים אחדות, שהיישוב היהודי בחברון הולך ומתמוטט. אין ליהודים מקור פרנסה שם. ישיבת "כנסת ישראל", שהחזיקה את היישוב בחברון, החליטה להתיישב בירושלים. על־כן אין אנו רואים אפשרות להקים בחברון ישוב חזק. ועד "קרן העזרה" מוכן לעזור בסידור אלה מן הפליטים, שיביעו את רצונם לשוב.

הרב הראשי א״י הכהן קוק: ההחלטה ליישב את הפליטים בלבד, שרבים מהם זקנים ותשושי־כוח, כוונתה לבטל את יישוב חברון, ולזה אין אנו יכולים להסכים. הישיבה החזיקה, אמנם, בכמה משפחות, אבל מרבית היישוב היהודי חי שם מעבודתו. סיבת ירידת היישוב בחברון, נגרמה בעיקר בגלל המלחמה העולמית (הראשונה), שפגעה קשות ביהודי חברון, וגם משום שההנהלה הציונית וגם המוסדות הלאומיים שלנו לא עשו כלום לטובת חברון, לא דאגו ליישובה, לא פיתחו בה מפעלי־תעשייה וכו׳. עתה עלינו לתקן את המעוות ולהגביר בחברון את היישוב. ובמקום הישיבה שאינה חוזרת, מחובתנו להוסיף על הפליטים לא פחות ממאה משפחות חדשות של עובדים צעירים. על ועד "קרן העזרה" להבין, שהיהדות אינה יכולה להסכים כי היישוב בחברון יתבטל. זו תהיה חרפה לכל עם ישראל. התרומות ניתנו, בעיקר, תחת השפעת הטבח החברוני, ועל "קרן העזרה" לאמץ כוחותיה לבניין חברון הגדולה.

הרב הראשי יעקב מאיר: בניין חברון דורש לא פחות ממאה וחמישים אלף לא״י. על "קרן העזרה" להניח ראשונה את היסודות, אשר יעלו לכל הפחות בחמישים אלף לא״י, ואח״כ יבואו המוסדות הלאומיים ויוסיפו, וגם אנחנו ו"הוועד למען חברון" נעבוד להגברת היישוב.

דר׳ הקסטר: "קרן העזרה" נמצאת ברשות הממונים באנגליה ובאמריקה. אנו פה רק מוציאים לפועל את החלטות הממונים. בלונדון דנו על חברון ונתקבלה החלטה, ואין אנו יכולים לשנותה. אנו מוכנים להביא את דבריכם לפני הממונים, למען ידונו בהם. הקהל מסר את הכספים לידי הממונים, למען ישתמשו בהם כפי מצפונם.

מנהל "קרן העזרה" מר פסמן: אנו חושבים, שאם ניישב בחברון שלושים־ארבעים משפחות מן הפליטים, נשמור על היישוב החברוני שלא יתבטל. ואשר לביטחון, הלא אין הבדל אם היישוב ימנה שלושים משפחות או מאתיים.

יו״ר הנהלת הקרן הקיימת לישראל, מר מנחם אוסישקין: חטא חטא ועד "קרן העזרה" לתפקידו ולתעודתו. הכסף ניתן על־ידי עם ישראל בשביל לבנות את ההריסות בלבד, ובתוכן חברון, ולא בשביל להשתמש בכסף הזה למפעלים אחרים, ואפילו הם חשובים מאד. למי יש רשות להחליט מה לעשות בכסף? האם לממונים או לעם ישראל? עם ישראל דורש את הקמת ההריסות. היהדות בא״י כולה דורשת את בניין חברון. באיזו רשות באים הממונים ומשנים מדעת התורמים? תפקיד הממונים הוא רק להשגיח, שהכספים יוצאו לתעודתם, שלא יתבזבזו, אך לא להשתמש בהם למטרות אחרות.

דברים אלא דברתי בלונדון באסיפת הוועד הפועל הציוני. שם ביקשתי מאה אלף לא״י בשביל לקנות אדמה ע״י הנקודות שנהרסו, ובתוכן חברון. הוועד הפועל הציוני החליט כפי הצעתי, פה אחד. בסוכנות לא דנו על "קרן העזרה" ולא נתנו לדבר על זה. הדבר נמסר לממונים, אשר הבטיחו לקרוא אותי לאסיפתם, ולא קראוני. ובזה עשו מעשה מכוער. זו היא מרמה ואנו לא ניתן לרמות אותנו.

ועתה אני שואל, באיזו רשות הפרישה "קרן העזרה" חמישים אלף לירות להתיישבות בעמק, אעפ"י שאני גאלתי אותו ורוצה ביישובו? הכסף ניתן להקמת הריסות חברון, חולדה וכו', ולא להקמת יישובים חדשים במקומות אחרים. אנו מוחים נגד המעשה הזה. זהו גזל ציבורי. ועליכם להתחשב ברצון התורמים ובדעת היישוב בארץ. תמימות היא מצד מר פסמן האומר, שאין הבדל בשאלת הביטחון בין ישוב גדול או מצער. אם כך, למה אתם עומדים ומחזקים את המקומות העומדים וקיימים? יש הבדל גדול בין ישוב של שלושים משפחות לבין ישוב של מאתיים משפחות. אנו רוצים ליישב בחברון וסביבותיה לפחות מאתיים משפחות, כי שלושים משפחות תלכנה לאיבוד בחברון. עלינו להיכנס לחברון בכוחות רעננים וחדשים. מוטב שתאמרו גלוי וישר: אנו מבטלים את היישוב החברוני. אנו נמחה את שם חברון מעל מפת ארץ־ישראל. כי אין כל היגיון לשלוח לשם מספר מצומצם של משפחות וליישבן בין הרוצחים. אמנם, דר' הקסטר אינו יכול להחליט בשאלה זו בעצמו, אבל הלא מינו בארץ ועדה של שלושה (הקסטר, קיש ורוטנברג) כדי שתלמד את המצב, שתעריך את הפעולות, שתשמע את דעת הציבור, ועליה עתה לעשות זאת: לשנות את דעתכם.

ועליכם לשנות. כי אי־אפשר לנו למחוק את שם חברון מעל מפת ארץ־ישראל. לא נוכל לוותר על העיר ההיסטורית הזאת. אמרו לשולחיכם שיחד עם הערכתנו ברצונם הטוב, להגביר את כוחות היישוב במקומות העבודה, מחובתם להקים קודם כל את ההריסות. חברון היתה ונהרסה, ועליכם לבנותה, ובמקום שנפל יהודי אחד, עלינו להעמיד שניים.

ב"כ הוועד "למען חברון" מר ד' אבישר: לפני המלחמה היו בחברון למעלה ממאתיים משפחות. ואז לא היתה "ישיבה", הם חיו מעבודתם וממסחרם. בערב הטבח היו שם כמאה משפחות, ומחובת "קרן העזרה" לדאוג להשיב לכל הפחות, מספר זה, בין מן הפליטים ובין מאחרים. ולא להשתדל ששארית הפליטה תתפזר, והפורעים יתפארו ויאמרו: "רצחנו וגם ירשנו". אפשר לפתח בחברון ענפי כלכלה בריאים. חברון מתפרנסת מירושלים ובעיקר מן היהודים. אוכלוסי הדרום דורשים תוצרת מרובה, והיהודים יכולים לפתח ולחיות חיי עבודה וכבוד. בתזכיר לשיקום חברון, פרטנו כמה וכמה ענפי עבודה. על "קרן העזרה" ללמוד את ההצעות ולגשת לפעולות.

יו"ר מפלגת פועלי א"י וחבר הנהלת הוועד הלאומי, מר י' בן־צבי: לפני הפסח ביקרה בחברון משלחת, המורכבת מוועד "קרן העזרה", מהנהלת "הוועד הלאומי" וב"כ הוועד "למען חברון". דעת הנהלת הוועד הלאומי היתה, שיש צורך לערוך תוכנית להתיישבות של מאתיים משפחות, ולהתחיל בבניין שכונת היהודים במקום המוכשר להתפתחות ולהתרחבות. אך ב"כ "קרן העזרה" בחרו במקום מצומצם, שאינו נותן כל סיכויים להרחבת היישוב בעתיד.

הגיטו היהודי שם הולך ונחרב עוד מלפני עשר שנים. הוא יישאר מקום תפילה, אך היישוב החדש מוכרח להיות מרוכז בשכונה חדשה, אשר תוכל להתרחב ולהתפתח. ואם מעתה יצמצמו את המקום לשלושים או לארבעים משפחות, תעמידו מעתה את היישוב החברוני בסכנה. אנו דורשים גם יישוב חזק בחברון וגם ביטחון. וכל זמן שלא ייגמרו המשפטים והעונשים, אם לשבט או לחסד – הרי אין אפשרות להושיב יהודים בחברון (דעה זו נשמעה גם מפי אחרים שהשתתפו בדיון). לכן אנו דורשים את גמר המשפטים והעונשים, כדי להקים את היישוב היהודי. ברור, שעל־יד היישוב העירוני, חייב להיווסד גם ישוב חקלאי.

חבר הנהלת הוועד הלאומי וב"כ ועד הקהילה בירושלים, מר דוד סלומון: ועד העזרה דואג רק לפליטים ורוצה להיפטר מהם. הוא אינו דואג לעיר חברון, וזו היא כל הצרה. השם חברון אינו קיים בשבילם. לכן עלינו לתת פרסום לדבר ולדרוש מעם ישראל שיבנה את חברון.

ב"כ "המזרחי", הרב מ' ברלין: פשטה שמועה כי הפליטים אינם רוצים לשוב לחברון וזה מקשה את האפשרות לדרוש מ"קרן העזרה" יישוב גדול. מ"קרן העזרה" אפשר לקבל חמישה־עשר אלף לירות. על הסכום הזה יש לצרף את האמצעים שבידי "הוועד הלאומי", ועלינו להשיג סכומים חדשים מחוץ לארץ לשיקומה של חברון. תפקידו של הוועד "למען חברון" עתה, הוא לארגן את המתיישבים, לסדר רשימה של מאה משפחות לפחות, אשר תבוקר גם ע"י "קרן העזרה", לתכן תוכנית ולכתוב לחו"ל להשגת אמצעים להתיישבות.

דר' א' בן־ציון: לב הגולה, ובייחוד של יהודי המזרח, הוא כולו אל ארבע הערים הקדושות: חברון, ירושלים, טבריה וצפת. לחברון השפעה גדולה בגולה, בייחוד לאחר הטבח הנורא. עוד הלבבות מזועזעים והיהדות מוכנה להקים את חברון. עלינו ליצור מפעל מיוחד בשביל חברון, הן להגברת היישוב העירוני והן לייסוד ישוב חקלאי. יהודי המזרח ייענו ברצון לפעולה זו, ומוועד העזרה יש לקבל את המכסימום ולהתחיל בפעולה.

מר מ' אוסישקין: מתפקידנו עתה לנהל מלחמה נמרצה, כדי להשיג מ"קרן העזרה" לא פחות מחמישים אלף לירות. סכום זה ישמש להנחת יסודות בריאים בעיר ובכפר. מאת הוועד הלאומי נדרוש, כי יקדיש את כל הסכום שבידו לבניין חברון. לאחר מכן נוכל לכתוב גם לחו"ל לשם הרחבת היישוב וגידולו. מחובתנו להקים ליד חברון מושבה אחת, לפחות, אשר תחזק את היישוב העירוני.

הרב מ' אוסטרובסקי: בשעה שהתחלנו לתקוף את ועד העזרה, לא באנו לידי מסקנות מסויימות. ישיבת חברון שלחה איש מיוחד לאמריקה, ותחת לחץ השיגה מ"קרן העזרה", נוסף על התמיכות, עוד עשרת אלפים לא"י. ואם לישיבה נתנו סכום שכזה, לכל היישוב החברוני חייבים לתת פי כמה וכמה מונים. עלינו לעורר את היהדות בחו"ל, להילחם בוועד העזרה עד אשר יאמר "הן". מר פסמן אמר לי פעם, שמתפקיד "קרן העזרה" להקים את ההריסות, ועתה אנו שומעים מהם אחרת. הם רוצים להסתפק רק בהגשת עזרה פעוטה לפליטים שירצו לשוב לחברון. עלינו לעורר את הציבור שיתמוך בדרישותיו. לדעתי, אין צורך לטפל עתה בסידור המתיישבים, מאחר ועלינו לחכות לגמר המשפטים והעונשים. מתפקידנו לדאוג, בעיקר, להשיג את האמצעים לבניין חברון הגדולה.

הרב ורנר: לוועד העזרה אין שיטה וכיוון בעבודתו. גם בצפת, כשהחליטו לבנותה, קבעו את המקום ב"מבצר", מקום צר ודחוק, בין שכונות ערביות, שאינו נותן כל אפשרות להתפתחות. לו בנו את היישוב על הר כנען, כי אז היו ניגשים גם אנשים פרטיים רבים, בעלי מגרשים שם, לבנות להם בתים, לייסד בתי חרושת וכו'. לכן אני מציע לדרוש מ"קרן העזרה", שתקים את היישוב החברוני במקום מתאים להתפתחות.

ב"כ הוועד "למען חברון", הרב י"י סלונים: מצב הפליטים נעשה מיום ליום חמור יותר. ועד העזרה הפסיק את התמיכות, אפילו לנגועים וזקנים. הוא משתדל לפזר את הפליטים פה ושם, על ידי מתן הלוואות זעירות. השיבה לחברון הולכת ונעשית קשה יותר. הערביים עושים בתוך משכנות היהודים, כבתוך שלהם. גונבים את שאריות הרכוש ומחללים את בתי הכנסת.

דר' הקסטר: אני אמסור את דבריכם לפני הממונים על כספי "קרן העזרה", אבאר להם את דרישות באי־כוח היישוב, ונקווה שהם ישנו את החלטתם לטובת חברון.

הרב הראשי י' מאיר: מציע לשלוח משלחת לחברון, כדי לראות מה נעשה ברחוב היהודים ובבתי הכנסת. לאחר־מכן יש לפנות לממשלה – הצעתו נתקבלה.

מר ד' אבישר: מציע לצאת ב"קול קורא" אל היהדות, בחתימות כל המשתתפים באסיפה זו, ולבאר ולדרוש את בניין חברון הגדולה – הצעתו נתקבלה.

החלטות באי־כוח היישוב העברי בארץ־ישראל על בניין חברון

1) מחובת ועד "קרן העזרה" להקים, בתרומות שבידו, את הריסות ארץ־ישראל ובתוכן את חברון.
2) הסכום של עשרת אלפים לא"י שוועד העזרה הקציב לחברון, אינו נותן שום אפשרות להקים שם יישוב מספיק, ולכן דורשים מממוני קרן העזרה להפריש לבניין חברון לא פחות מחמישים אלף לא"י.
3) היישוב בחברון מוכרח להתרכז במקום הנותן אפשרות להתפתחות היישוב היהודי בעתיד.
4) על ועד העזרה לייסד, בד בבד עם היישוב העירוני, גם ישוב חקלאי בסביבות חברון.
5) קוראים לכל עם ישראל לתמוך ביישוב חברון ולבנות את חברון הגדולה, אשר ממנה פתח תקווה להתיישבות הנגב.

על החתום:

הצב"י יעקב מאיר ס"ט	הק' אברהם יצחק הכהן קוק
ראל"צ וראש הרבנים לא"י	ראש רבני ארץ־ישראל
מ' אוסישקין	יוסף בר"נ מיוחס
יו"ר הדירקטוריון של הקהק"ל	נשיא ועד העיר ליהודי ירושלים
דוד ילין	חיים סלומון
חבר הנהלת הוועד הלאומי	חבר הנהלת הוועד הלאומי
י' בן־צבי	הרב מ' ברלין
יו"ר מפלגת פועלי ארץ־ישראל	
הרב מ' אוסטרובסקי	הועד למען חברון

"ואומר לך בדמייך חיי". ביתר מרץ וביתר עוז עלינו להקים את הריסות העיר הקדושה חברון, לעזור למתיישבים, להגביר בה את היישוב העירוני וגם לייסד ישובים חקלאיים בסביבת העיר הברוכה.

בניין חברון הגדולה, היא התשובה הנכונה למאורעות אב תרפ"ט, ובימינו תיושע יהודה וישראל ישכון לבטח, אמן.

החותמים בברכה

הצב"י יעקב מאיר ס"ט	הק' אברהם יצחק הכהן קוק
ראשון לציון וראש רבני א"י	ראש רבני ארץ־ישראל

קול קורא של הרה"ג ר' ב"צ חי עוזיאל

התיישבותה של עיר האבות, היא חברון עיר קודשנו, באוכלוסי ישראל, והשבת בנים לגבולם שנעקרו ממנה ביד אכזריה במאורעות אב תרפ"ט, היא חובת השעה על כל ישראל שבארץ ושבגולה, וביותר על מוסדות ההסתדרות הציונית והסוכנות היהודית לארץ־ישראל.

ברוכים יהיו לה' החלוצים אשר שבו להתיישב בעיר האבות וחובתנו היא לא להשאירם בודדים במחניהם, אלא לעזורם ולעודדם, להגדיל ולהגביר את ישובנו הישראלי בעיר הקודש הזו.

מתוך הכרת חובה זו, הנני מצטרף אל דברי רבותינו הגאונים, נשיאי הרבנות הראשית לארץ־ישראל, ונושא אני את תחינתי לכל אחינו שבארץ ושבגולה לאמר:

הבו עזרתכם להקים הריסות חברון ולשוב ולבנות את היישוב הישראלי בה על יסודות בריאים ומוצקים, להרחיב את ישובה ולהרבות את אוכלוסי ישראל בה.

ובמהרה נזכה כולנו לראות בהתגשמות הייעוד הנבואי לאמר: "ויש תקווה לאחריתך, נאום ה', ושבו בנים לגבולם".

בן־ציון מאיר חי עוזיאל
הרב הראשי למחוז יפו ותל־אביב

קול קורא מאת הרבנות הראשית לארץ־ישראל

ב"ה

אל רבני ומנהיגי קהילות עם ישראל!

בזה הננו מתכבדים לבקש מכבודם להתעניין בשאלת הקמת הריסות חברון, משכן האבות הקדושים: אברהם יצחק ויעקב, אשר ממנה שפע הוד וברכה לכל היהדות.

והיות וממוני "קרן העזרה" אין בדעתם להעמיד את חברון על תילה, והסכום אשר הקציבו לה אינו נותן אפשרות להקים בה יישוב בטוח, קוראים הננו לעם ישראל לבנות את העיר הקדושה ולהעמידה לפאר ולברכה בקרב הארץ, ואל יאמרו הפורעים "ידנו רמה ולא ה' פעל כל זאת"!

לכן הננו תומכים בכל כוחנו ומאודנו בפעולות חברי הוועד לבניין חברון בירושלים, והננו מבקשים מאת מנהיגי היהדות בכל מקום ומקום לבוא לעזרתם בהשפעה ובעבודה, ולארגן ועד למען חברון אשר ישיג סכומים מיוחדים להקמת עיר דוד הנופלת.

נשמות ששים ושבעה "הקדושים" הקבורים בחברון, אשר דמם נשפך על קדושת ה', בניין הארץ ותחיית האומה, תובעות מכלל ישראל כפרה על־ידי בניין והתיישבות.

תזכיר לקונגרס הציוני הי"ז ולמועצת הסוכנות היהודית השנייה בבאזל, תמוז, תרצ"א.

עיה"ק ירושלים, תובב"א
סיון התרצ"א

מאת הוועד לבניין חברון, ליד הועה"פ המרכזי של ההתאחדות העולמית של היהודים הספרדים בירושלים. ת.ד. 723 טלפון 191

שלום רב!

הוועד לבניין חברון שעל־יד הוועד הפועל המרכזי של ההתאחדות העולמית של היהודים הספרדים בירושלים, וכל החו"מ, שולחים לכם בזה את ברכת עיר האבות חברון, ומבקשים מכם לקרוא בתשומת לב מיוחדת את התזכיר הקצר הזה, הדן בשאלת בניין חברון, אחת מארבע הארצות הקדושות אשר נחרבה, והשרידים; אשר נשארו בה אחרי ימי הזוועות וההריגות של חודש אב תרפ"ט, עזובה.

אחרי עשרים חודשי אבל, התחילו הפליטים לשוב לעיר מולדתם ולהקים את היישוב העברי מחדש. אבותינו הקדושים – שוכני מערת המכפלה – ההיסטוריה הארוכה של בירת מלכנו דוד, ששים ושבעה "קדושי" אב תרפ"ט, הקבורים על הרי חברון, ועתידות עמנו בנגב יהודה, כל אלה לא נתנו דמי לנפשנו ואימצו אותנו לגשת ולהקים מחדש את היישוב היהודי ב"קרית ארבע" זו בכוחות עצמיים.

בסיוע "הכולל" לעדת חברון, חזרו כבר עשרות המשפחות הראשונות, ועוד ישנם רבים המוכנים ללכת ולהמשיך את היישוב העברי אשר לא פסק בה מעולם. השכנים קיבלו את השבים בסבר פנים יפות.

לפני חצי־יובל שנים היו בחברון כשלוש מאות משפחות של יהודים, אשר התפרנסו ממסחר, ממלאכת־יד ומלימוד תורה. אך המלחמה העולמית דלדלה את היישוב באופן נורא, רבים מתו במגיפה ורבים לא שבו מהצבא התורכי ומספר המשפחות ירד עד למאה.

היישוב החדש בארץ־ישראל התרכז בערי החוף. ערי ההרים נעזבו ולצערנו הגדול עמדו מוסדותינו הלאומיים מרחוק ולא נענו לקול הקורא אותם לחזק גם את ישוב עיר האבות.

והנה באו ימי הזוועה – פרעות אב תרפ"ט הנוראות – וכרתו שבעים "קדושים", אשר דמם צועק מן האדמה וקורא את עם ישראל להקים בחברון ישוב חזק, לבל יאמרו הפורעים:

"ידנו רמה! ובכוחנו עלה למחות ישובי ישראל מארץ־ישראל"!

חורבן חברון זעזע, כידוע, את היהדות העולמית כולה. "קרן העזרה" אשר נוסדה, בעיקר, להקים את ההריסות ולחזק את היישובים המדולדלים, הקציבה לכתחילה חמישים אלף לירות לבניין חברון, אך במשך הזמן צמצמו את התקציב – מפני סיבות בלתי ברורות – ולמרות התנגדות היישוב – והעמידוהו על עשרת אלפים לירות, שאף אותו מעכבים. צמצום זה גרם שחברון נשארה עד כה מבלי יהודים, והנגב כולו נסגר בפני היישוב העברי.

אולם למרות הכל, לא הסכימו תושבי העיר הקדושה להתייאש מלחזור אליה, לחונן עפרה ולקומם הריסותיה, ועל אף כל המכשולים המונחים עוד פה ושם, התחיל היישוב להתחדש בחברון בכוחות עצמיים.

הוועד לבניין חברון, שע"י הוועד הפועל המרכזי של ההתאחדות העולמית של היהודים הספרדים בירושלים, בהעריכו את אומץ־לבם הנפלא של החלוצים אשר כבר חזרו אל העיר, אינו יכול לעמוד מנגד המעשה הכביר שנעשה, ויקבל עליו לעודד ולחזק את אלה שכבר חזרו ולתת דחיפה לאלה שעודם מהססים לחזור. על־כן פונה בזה הוועד הנ"ל בקריאה גדולה אל כל אחינו אשר בגולה, לעזור לנו בעבודתנו להקמת חברון עיר האבות על תלה ולהחזיר עטרה ליושנה.

אנו מקווים ש"קרן העזרה" תשוב לדון, לעיין ולהחליט מחדש, לאשר את הסכום הראשון שהקציבה לבניין חברון. אבל יחד עם זה אנו פונים בקריאתנו זאת אל כל הגולה ומבקשים אותה לעזור לנו בהמצאת סכומים מיוחדים, שיאפשרו לנו את הרחבת היישוב החברוני וביסוסו על יסודות כלכליים בריאים, שממנו פתח תקווה גם ליישובים חדשים בדרום יהודה הנקי מיהודים, ולא תשאר אחת מארבע הארצות הקדושות עזובה וגלמודה.

תוכניתנו להתיישבות מאה משפחות בחברון:

1) משקים חקלאיים בעיר – כידוע מספיקה חברון לירושלים הקרובה ביותר, וליתר ערי הארץ, כמויות גדולות של צורכי־אוכל, כגון חלב, חמאה, שמנת, גבינה, דבש, פירות, ירקות, בשר, ביצים, עופות וכו'. התוצרת הזאת נמכרת, ברובה, ליהודים ועשרות אלפי לירות עוברות לידי אחרים מדי שנה בשנה. לפיכך, קובעים אנו בראש תוכניתנו ייסוד משקים חקלאיים בעיר.

2) תעשיות ביתיות וזעירות – תל־אביב החדשה הולכת ונבנית ע"י התעשיות הזעירות. כגון אלה אפשר לפתוח בחברון. תנאי החיים הזולים שם, שכר הדירה המצער, ועזרת ועד הקהילה במידה ידועה, יאפשרו להרבה משפחות להתיישב בחברון ולהתפרנס מתעשיות ביתיות זעירות. תוצרת התעשיות הללו תתחרינה בנקל בתוצרת חוץ ותמצאנה שווקים בכל ערי ארץ־ישראל ובמדינות הקרובות.

אוכלוסי הנגב בלבד, המונים כמאתיים אלף נפש, זקוקים לבד פשוט, להלבשה זולה ולכל הכרוך בה. לכן הננו מציעים להתחיל בייסוד תעשיות האריג, שטיחים, ובעיבוד תוצרת הכרמים המשובחים של נחל אשכול.

תוכניתנו במספרים: כדי להוציא לפועל את תוכניתנו הנ"ל, ליישוב הראשון של מאה משפחות, דרוש סכום מינימאלי של 40,000 לירות ארץ־ישראליות, כמפורט דלקמן:

1) לרכישת אלף דונם קרקע	5,000 לא"י
2) לייסוד שלושים משקים חקלאיים בעיר	6,000 לא"י
3) לייסוד תעשיות זעירות של שטיחים, אריג ויין	6,000 לא"י
4) לבניין שכונה מרוכזת	18,000 לא"י
5) לבניינים ציבוריים שונים	3,000 לא"י
6) להוצאות האירגון	2,000 לא"י
	40,000 לא"י

מספר המשפחות וחלוקתן: 30 משפחות במשקים; 30 בתעשיות זעירות ביתיות; 10 בעלי־מלאכה; 10 מסחר ומכולת; 10 רבנים ות"ח ע"ח קרן "פורת יוסף"; 10 פקידי העדה: רב, מורה, שוחט, רופא, רוקח, שמש, שומר, וכו' – סך הכל – 100 משפחות.

בקשתנו: לשם מילוי תוכניתנו הנ"ל, זקוקים אנו, כאמור, לסכום של ארבעים אלף לירות. אנו דורשים ברגע זה את המחצית מ"קרן העזרה", לכל הפחות, ואת השאר אנו מבקשים מכל עם ישראל בכל תפוצותיו.

אנו מאמינים, שברצון טוב ובעזרת מוסדותינו הלאומיים וכל אחינו בכל העולם כולו, נגיע אל המטרה הרצוייה ונמלא על־ידי־כך את חובת הכבוד אשר אנו כולנו חייבים לעיר הקדושה, ובייחוד לשבעים הקדושים אשר נפלו חלל על מזבח האומה בחודש אב התרפ"ט.

לעבודה אחים! לבניין עיר האבות!

החותמים בברכת ציון והגאולה

הוועד הפועל המרכזי של ההתאחדות העולמית של היהודים הספרדים בירושלים	הוועד לבניין חברון שע"י ההתאחדות העולמית של היהודים הספרדים בירושלים
מ"ד די פיג'וטו נשיא ההתאחדות העולמית של היהודים הספרדים	הדר' יצחק לוי סגן־נשיא ההתאחדות העולמית של היהודים הספרדים
בן־ציון אברהם קואינקה ראב"ד עיה"ק ירושלים ורב ראשי לעדת חברון	אברהם אלמאליח חבר הנהלת הוועד הלאומי ונשיא העדה המערבית בא"י
אברהם פראנקו מזכיר עירית ירושלים	דוד אבישר חבר הוועד הלאומי ליהודי א"י

שנה לאחר הטבח

("הארץ", סוכות, תרצ"א)

זה כחודשיים לי בחברון ועד היום לא השתחררתי מן הרגש המוזר, שתקף אותי מן היום הראשון לשובי, שהעיר נתייתמה מן היהודים. אותו הרחוב הראשי, "באב אל־זאוי", שעד שעה מאוחרת בלילה, בפרק הזמן שלפני המאורעות, לא ידע השקט – שומם עתה מבני־אדם עם בוא הלילה. ורק מזמן לזמן יפריע את המנוחה אוטו הבא מירושלים.

חפץ מוזר נתעורר בי לחקור אם רגש זה ישנו גם בלב הערבים, מבקרי ו"מנחמי" החדשים. לא מעטים הם אלה שעד היום, בהיפגשי עמם, הם רואים חובה לעצמם, בלב ולב או לפעמים גם באמת ובתמים, להתנצל ולהצטדק על מעשי הפרעות שנעשו ביהודים. ואף־על־פי שלדבריהם הם נעדרו מחברון באותו יום, או שלא האמינו ביום הששי כי ביום השבת יערך טבח אכזרי כזה ביהודים – הרי כמעט כולם כאילו נוטלים על עצמם חלק, אמנם קטן מאד, מן האשמה שהם מטילים על הפורעים.

ניחומים, באמת, מקבל אני מפי אלה, שבהרבה או במעט עזרו להצלת היהודים מידי הפורעים. והשיחה תיסוב, אחרי חלקה הראשון והרגשני, על המציאות ועל הסיכויים לעתיד. ולשונם תותר מחרצובותיה, מבטם יישיר בי יותר, הברכיים משתכלות והסיגרה מעושנת בפחות עצבנות.

ורעיון הובע במשך השיחות הללו, שבו נאחזו השומעים גם יחד, כמבטיח ביותר את השלום בין היהודים והערבים, אם יאותו סוף־סוף היהודים לחזור ולשוב למקומם בחברון. את הרעיון הזה הריני למסור כאן בצורת שיחה תמציתית – אחת מרבות שהיו לי בעניין שיבת היהודים לחברון – לאחר שהיינו קובעים בדיוק ובהסכם מי הם הגורמים והאחראים למאורעות.

הערבי: מה שקרה – נגזר מאת האלהים ומי יקשה אליו "מה תעשה" – וניקה? ואם שקר בפי אלה היהודים המועטים, הסוחרים עד היום עם חברון ומשכנם בירושלים, שהממשלה היא המונעת את היהודים משוב לחברון – מפני מה איפוא מאחרים הם לחזור?

אני: ומי יערוב לחוזרים, שלאחר שיאחזו בקרבכם לא תשובו לפרוע בהם?

הערבי: אנשינו למדו לדעת על גבי מי חורשים באחרונה דורשי הדין.

אני: כלום למדו בני יפו הערבים בשנת 1921 מוסר ממעשיהם אז? כלום מנע אותם לקח זה מלנסות גבורתם אשתקד ביהודי תל־אביב?

הערבי: אם כך, החתימונו מפורש, שחור על גבי לבן ובפני הממשלה, על קבלת אחריות גמורה מצדנו, שהמאורעות בעיר זו לא יישנו.

אני: נודע לי, שזמן לא רב אחרי המאורעות האחרונים החתימה הממשלה כשלושים איש מנכבדי העיר חברון, על קבלת אחריות כזו, אולם, כנראה אין ליהודים אמון רב בהסכם כגון זה (כאן, על־פי־רוב, באה הפסקה בשיחה).

אני: אין אני מתאר לעצמי כיצד תבואו, בעקב ההסכם – אילו סמכו עליו היהודים – לידי שפיכות־דמים ביניכם לבין עצמכם בגלל היהודים, אם באמת יהיה ברצונכם שלא לחלל את כבודכם. אולם העיקר, לדידי, הוא ליצור מצב עניינים שיביאכם לידי הכרת הצדק, למנוע את האפשרות שהפרעות יישנו ולהכניס אמון בלב היהודים בתוקפם של תנאים אלה.

הערבי: יוצרו נא רגשי חיבה ואז הכל יהיה טוב.

אני: כיצד? בארבע־מאות שנה של חיים, זה בצד זה, לא הישרו בלבכם, אם לא חיבה, הרי על־כל־פנים ריעות אל שכניכם היהודים?

הערבי: הסיבות לכך שתיים הן: א. יחס היהודים אלינו לפני המלחמה – שעד אז כאילו היו תחת חסותנו – נשתנה לרעה עם בוא האנגלים. ב. מצבנו החומרי בימי התורכים היה איתן למדי, ולא חשנו לא בעשירים היהודים ולא בהתעשרותם המהירה. אולם כיום מצבנו לא טוב עוד, ואולי מפני כך עוררה הצלחת היהודים במשלח ידם, שהוא על־פי־רוב גם משלח ידינו, בייחוד בלב אלה שנתרוששו – רגש של איבה אליהם. נוספה על כך התעמולה האנטי־ציונית. וכי לא די היה בשני אלה להכין קרקע למעשי אלימות ועוול?

אני: אם בנתי היטב לדבריך, אין אתם להוטים ביותר לשיבת ה"חברונים" חברונה!

הערבי: זה ימים מספר שאנשים סובבים בעיר ודורשים אחרי חותמים על בקשה, להחזיר את היהודים חברונה – ואין עונה ואין משיב דבר.

אני: ואשר לשנייה – רצונך שלא תהיה התחרות בין היהודים ובין הערבים?

הערבי: כן, רק ההתחרות – בה כל האשם. יכולת המסחר, באופן יחסי, לא קטנה היא בעירנו: נכסים דלא־ניידי הרבה, ואולם כסף מועט לנו. לכם הממון – ולפיכך גם הביטחון להצליח יותר. ואולם, בואו נא בממונכם וברצונכם הטוב, עזרו לנו להפוך גם את רכושנו לממון, נשתתף נא בעסקים חדשים ובאלה העשויים להתרחב ולהתגבר, ואז – במקום איבה יהיו דרישות משותפות, שפוליטיקה משותפת תידרש להגן עליהן. והשותף הערבי שיהיה ראשון לחשוש, שמא חס ושלום יאונה רע לשותפו היהודי, יתאמץ בכל כוחו למנוע אפשרות כזו. וכי הוא הכסיל, שאם ייטב לו יתפלל לאסון? וברכה תביאו אתכם לעיר זו. ממונכם וכשרונותיכם יעלו את רמת החיים, ישפרו את תנאיהם. התרבות תגדל והאופי ירוכך, והאחדות שתיווצר מן המאמצים המשותפים לא רק בעירנו, אלא גם בשאר ערי הארץ, אם רק ילכו בעקבותינו, האחדות בין שני העמים, שלך ושלי, תשרה רוח אחרת על כל הארץ. ובטוח אני שאז יבואו ימים חדשים שישכיחו את רוע הימים האלה.

דר' דניאל אלקנה

מ י מ י ן: חותמת בימ״ש השלום בחברון, משנת 1913, שהוחתמה על־גבי פסק־דין בין יהודי לערבי בעניין החזרת רכוש יהודי

מ ש מ א ל: חותמתו של הרב חיים בג׳איו, מ״מ הרב הראשי לקהילת חברון, משנת תרצ״א

תרצ״א–תש״ח

באביב תרצ״א (1931) עברה בארץ שמועה, כי חלק מבני חברון, שעזבוה במאורעות תרפ״ט, עומד לחזור לעיר האבות יחד עם מספר משפחות מעולי מונסטיר שהתגוררו בעיר העתיקה בירושלים. השמחה בשמועה זו היתה מהולה בחרדה, כי מי הוא שיעז לחזור ל״מערת הפריצים״ ומי הוא שיערוב לבטחון המשפחות החוזרות? במוסדות היישוב היהודי נחלקו הדעות, אולם עד שאלה מתדיינים, קבעו המשפחות שהחליטו לחזור את מועד שובם לעיר האבות.

מיד לאחר חג הפסח תרצ״א, יצאה מירושלים שיירת אוטובוסים, מלווה במכוניות־משא למיטלטלין, כאשר מאות מיהודי חברון וירושלים עומדים וצופים במחזה מתוך התרגשות של שמחה וחרדה כאחת. מספר החוזרים היה כ־160 נפש, כששלוש־חמישיות מהם ילדים עד גיל חמש־עשרה שנה. בראש החוזרים עמד ר׳ חיים בג׳איו, כשלידו עוזרים לו העו״ד א׳ פראנקו ור׳ חסון. עם השיירה באים לחברון גם שני שוטרים יהודים, אשר נקבעו להיות שומרים ומגינים לעת הצורך.

משהגיעה שיירת החוזרים חברונה, לא היתה קבלת הפנים של הערביים לבבית ביותר. מרבית ערביי חברון הוכו בתדהמה, כי לא תארו לעצמם שה״יאהוד״ יעזו לחזור ... ברם, היו גם כאלה ששמחו לשובם של היהודים ואשר ראו בזאת תקווה לחידוש חיי הכלכלה של חברון, אשר נהרסו מאז תרפ״ט. מרבית המשפחות השתכנו מחוץ לעיר העתיקה, ב״באב אל־זאוויי״, המרכז המסחרי החדש שמחוץ לעיר, וליד בנייני ביה״ס והמרפאה של ״הדסה״ לשעבר. הגיטו עצמו היה הרוס בחלקו וכל שהלך בסימטאותיו חש באימה המרחפת בין הקירות הקודרים.

נטל הפרנסה נפל בחודשים הראשונים על כוללות הספרדים ״מגן אבות״, מאחר ומרבית החוזרים היו מבני העדה הספרדית. חלק מן המפרנסים עבד בירושלים ומדי ערב חזר חברונה (הנסיעה בימים ההם, מירושלים לחברון, ארכה כשעה והתשלום באוטובוס היה ששה גא״י). אחרים, שאף הם עבדו בירושלים, נשארו בה כל ימות השבוע והיו חוזרים למשפחותיהם רק ליום השבת. החלק האחר החל מוצא הכנסתו בן ערביי חברון. מספר בעלי־מלאכה חידשו את בתי המלאכה שלהם, אשר נטשום בתרפ״ט: נגרים, חייטים, סנדלרים, צורף אחד ושרברב אחד. אחד החוזרים פתח חנות למשקאות חריפים, שהיו מיועדים רק למאמינים הזקוקים ״למרפא״, בבחינת תרופה הניתנת ע״י הרופא ... ואחד, יעקב עזרא, פתח מחדש את מחלבתו. ערביי חברון קיבלו את בעלי המלאכה היהודים בשמחה, מאחר ובין החברונים היה מחסור חמור בבעלי מקצוע, כך שפרנסתם של אותם בעלי המלאכה היתה מצוייה. אמנם, קשה היתה בתחילה ההידברות בין הקונים והמוכרים, אך הזמן עשה את שלו. אלה הזמינו וקנו לבושם וכליהם אצל בני ישראל, ואלה קנו מצרכי מכולת וירקות אצל בני ישמעאל.

מטעם ״הכולל״ קיבלו שכרם: ר׳ חיים בג׳איו; המורה ישראל ריבלין והגננת, אשר נשלחו על־ידי המחלקה לחינוך של הוועד הלאומי; השוחט אלעזר, ששימש גם כמורה, השמש והאחות (המרפאה הוחזקה ע״י קרן ״עזבון ביליוס״, שלפי ההקדש שנעשה ע״י הסוחר הירושלמי אליהו יוסף שמאע, הוקדשו 25% מכספי קרן זו לטובת החזקת בית החולים ״חסד לאברהם – בית־יוסף״ ולבית המדרש, או בית הקריאה המחובר אליו, שנשא את השם ״אהל רבקה״). בבית הספר העברי למדו קרוב ל־50 תלמיד ותלמידה, ב־5 כיתות (מא׳ עד ה׳), ובגן הילדים היו כ־45 ילדים (ראה: ״תלמוד תורה בחברון״).

הרבנות הראשית לא״י, בחתימת הרבנים: הראשון לציון יעקב מאיר והרב אברהם יצחק הכהן קוק, פרסמה ״קול קורא״ אל רבני ומנהיגי קהילות עם ישראל, לתת יד ועזרה למתיישבי חברון שחזרו אל עיר האבות. גם הרב הראשי ליהודי יפו־ת״א, הרב בן ציון חי עוזיאל, מצרף קולו לקריאת הרבנים הראשיים בדרישה להושיט מלוא הסעד והעזרה לשבים לחברון.

שיבת היהודים לעיר האבות הביאה עמה עולי־רגל ומבקרים רבים מהארץ ואף מחו״ל. בייחוד רבו הביקורים בחודשי אלול־תשרי, דבר שהביא ליישוב הדל הרווחה כספית ניכרת. הרב

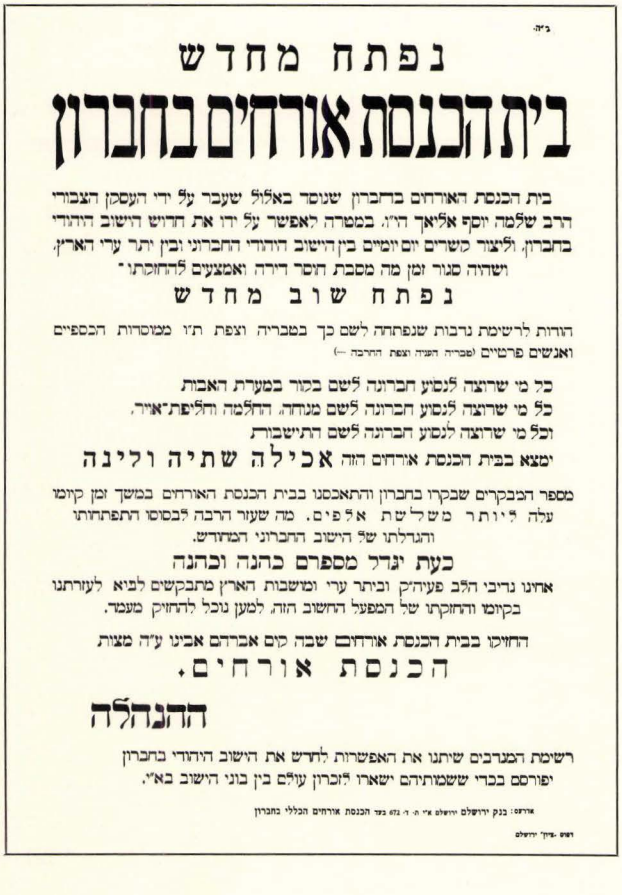

כרזה שנדפסה ע"י ועד קהילת חברון והופצה ביישובי הארץ בקיץ תרצ"ב (1932), המודיעה על פתיחתו מחדש של בית הכנסת האורחים בחברון (ארכיון כוללות "מגן אבות")

חיים בג'איו נהג בבני קהילתו ביד רמה וחזקה, וכולם קיבלו מרותו בהבנה מלאה. בקיץ אותה שנה יוצא ר' שלמה אוחנה כשד"ר כוללות "מגן אבות". כדי למלא, ככל האפשר, את הקופה הריקה, החכירה כוללות "מגן אבות", הממונה על הרכוש היהודי, כמה שטחי־קרקע לערביים חברוניים לעיבוד חקלאי, משטח הקרקע בן 800 הדונמים שהיה ברשות ההקדש היהודי עוד משנת 1811 (וראה: "שטרי חכירת קרקע").

בקיץ, חודשים מספר לאחר השיבה לעיר האבות, פנה "הוועד לבניין חברון, שליד הועה"פ המרכזי של ההתאחדות העולמית של היהודים הספרדים", שמרכזו היה בירושלים, בתזכיר (מודפס) לצירי הקונגרס היהודי ולמועצת הסוכנות היהודית השנייה, שהתכנסו באותה שנה (תמוז תרצ"א) בבאזל. בתזכיר העלו מחבריו את חלוציותם של החוזרים לעיר האבות, אחת מ"ארבע ארצות", על נס, והתרעמו בחריפות נגד "קרן העזרה", אשר הקצבתה הראשונה לשיקום חברון היתה 50 אלף לא"י וצומצמה לעשרת אלפים לא"י, ואשר גם מסכום זה טרם ניתנה פרוטה ליישוב היהודי היושב כבר בחברון. מחברי התזכיר קראו לצירי הקונגרס ליישובה של עיר האבות. התזכיר מפרט את התוכנית ליישובה של חברון במאה משפחות יהודיות, לרכישת 1000 דונם ליד העיר להתיישבות 30 משפחות חקלאיות; לשיקום 30 משפחות בעיר, בתעשיות זעירות של שטיחים, אריג ויין; להחיאת המסחר היהודי ובניית מוסדות ציבור. לצורך פעולה זו נדרש תקציב של 40 אלף לא"י (ראה: "תזכיר הוועד לבניין חברון").

התזכיר הגיע אמנם לידי צירי הקונגרס בבאזל, נאומים נישאו והחלטות אושרו, אולם לכלל מעשים לא הגיע דבר. בעת ובעונה אחת חשבו מספר מן הצעירים היהודים שבחברון, על אירגון ההגנה העצמית בעיר האבות לשעת הצורך ... בעזרת מפקדי ההגנה שבירושלים אף נרכשו כלי־נשק: שני אקדחים, 72 כדורים ומספר "שבריות" ... יחד עם זאת הגיעה, באותה עת, לחברון משלחת קטנה של ארגון "ההגנה ב'", שכללה את המפקד ד' רזיאל ז"ל ויבל"א י' ברנון וי' אלכסנדרוני. תושב חברון יעקב עזרא נתמנה כאיש הקשר ועליו הוטל להכין קבוצה מצומצת שתודרך לעת הצורך. לאחר שהקבוצה הוכנה הביאו ד' רזיאל וי' אלכסנדרוני מזוודה ובה מספר רימונים, אקדחים ותחמושת. משנודע דבר בואם של אלה, הוזמן הרב ח' בג'איו למשטרה לחקירה. לגבי אלכסנדרוני נאמר שהוא "מזכיר" ובאשר לרזיאל ז"ל נאמר שהיה תייר שבא לבקר בחברון ... ברם, דעתם של ראשי העדה היתה "אל תעירו ואל תעוררו" ... לפיכך הוקם ועד מקומי שבו היו חברים: שני המורים, הגננת, האחות והרופא. לכתחילה, לא היה ועד זה, כאמור, לרוחו של "הכולל", אך משהוסכם כי הוועד לא יתערב בענייני "הכולל" ואף לא יגע בסמכויות הייצוג ובכספים, ניאות גם הרב, ר' חיים בג'איו, להצטרף לוועד. מטרתו של הוועד היתה לפעול יד ביד עם הוועד הציבורי שהוקם מיד לאחר הטבח (בתרפ"ט) בירושלים, ביוזמתו של חבר הוועד הלאומי דוד אבישר.

ב"ה.

נפתח מחדש

בית הכנסת אורחים בחברון

בית הכנסת האורחים בחברון שנוסד באלול שעבר על ידי העסקן הצבורי הרב שלמה יוסף אליאך הי"ו, במטרה לאפשר על ידו את חדוש הישוב היהודי בחברון, ליצור מושרים יום יומים בין הישוב היהודי החברוני ובין יתר ערי הארץ, ושהוה סגור זמן מה מסבת חסר דירה ואמצעים להחזיקו

נפתח שוב מחדש

הודות לרשימת נדבות שנפתחה לשם כך בטבריה וצפת ת"ו ממוסדות הכספים ואנשים פרטיים (טבריה העיה צפת הרבה —)

כל מי שרוצה לנסוע חברונה לשם בקור במערת האבות
כל מי שרוצה לנסוע חברונה לשם מנחה, החלמה והליכת־אויר.
וכל מי שרוצה לנסוע חברונה לשם התישבות

ימצא בבית הכנסת אורחים הזה אכילה שתיה ולינה

מספר המבקרים שבקרו בחברון והתאכסנו בבית הכנסת האורחים במשך זמן קיומו עלה ליותר משלשת אלפים. מה שעזר הרבה לבסוסו והתפתחותו והגדלתו של הישוב החברוני המחודש.

בעת יגדל מספרם כהנה וכהנה

אחינו נדיבי הלב פעיהק וביחר ערי ומשבות הארץ מתבקשים להביא לעזרתנו בקיומו והחזקתו של המפעל החשוב הזה, למען נוכל להחזיק מעמד.

החזיקו בבית הכנסת אורחים שבה קום אברהם אבינו ע"ה מצות

הכנסת אורחים.

ההנהלה

רשימת המנדבים שיתנו את האפשרות לחדש את הישוב היהודי בחברון יפורסם בכדי ששמותיהם ישארו לזכרון עולם בין בוני הישוב בא"י.

אדרס: בנק ירושלם א"י ת. ד. 625 בעד הכנסת אורחים הכללי בחברון

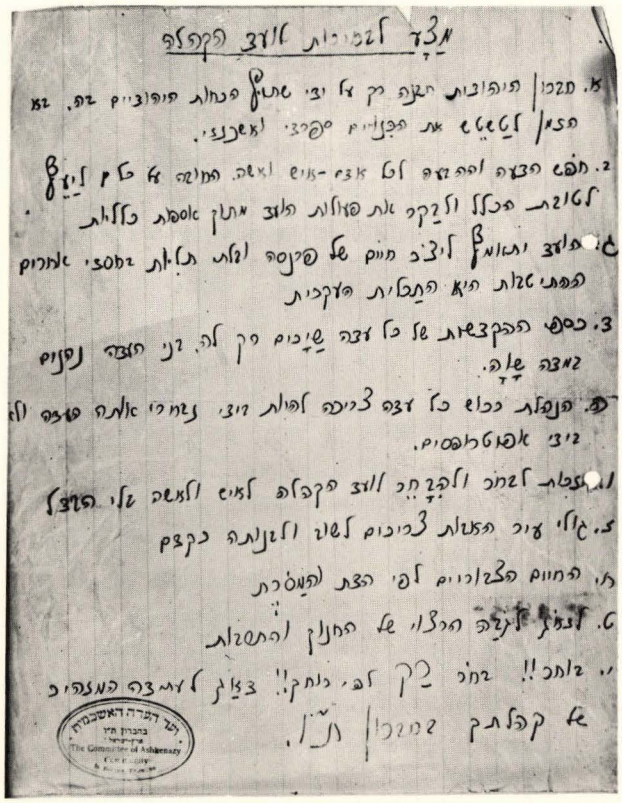
דפוס "ציון" ירושלם

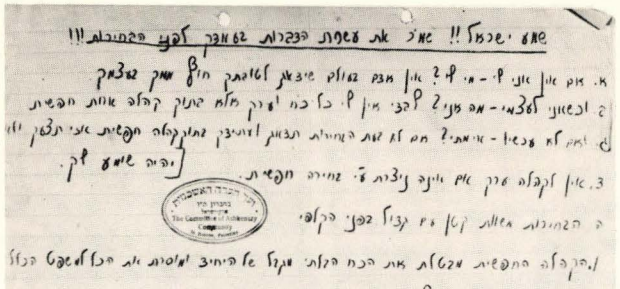
הוועד החברוני קיים פגישות רבות עם נציגי הסוכנות היהודית, הוועד הלאומי והקק"ל. למחלקת הקליטה של הסוכנות אף הוצע לכוון עולים חדשים, בעלי מקצוע, לעיר האבות. אולם כל ההבטחות החוזרות ונישנות לא הפכו למעשים. משראה הוועד החברוני כי קולו הוא "קול קורא במדבר", החל בפעולה עצמית: נפתח מחדש בית הכנסת האורחים בחברון וכרזה גדולה הודפסה והופצה ביישובי הארץ. בכרזה מודיעה הנהלת "בית הכנסת האורחים בחברון" על פתיחתו מחדש, הודות לפעולתו של הרב שלמה אליאך ומדגישה, כי בזמן קיומו ביקרו בו "יותר משלושת אלפים, מה שעזר הרבה לביסוסו, התפתחותו והגדלתו של היישוב החברוני המחודש". כמו־כן קורא הכרוז להרים תרומות לביסוס המוסד וכי "רשימת המתנדבים שיתנו ידם לחדש את היישוב היהודי בחברון, תפורסם, כדי ששמותיהם יישארו לזכרון עולם בין בוני היישוב בארץ ישראל". נוסף לכך אירגן הוועד החברוני טיולים לחברון ולסביבתה, אך רק מעטים "העזו" לבקר בעיר האבות — זכר "הימים ההם" עוד היה שמור בלב רבים ... כן תוכננו פעולות רבות למשיכת אורחים ובעקבותיהם, כפי שקיוו חברי הוועד, יבואו אף מתיישבים, אולם כמעט ולא נשתנה דבר.

למעלה: מצע הבחירות לוועד הקהילה בחברון, תרצ"ב
למטה: כרוז ב"מלחמת הבחירות" מטעם ועד העדה האשכנזית בחברון, תרצ"ב

עולה יחיד מגרמניה שהשתקע עם משפחתו בעיר האבות היה הרופא, דר' קרוליק. כן פתחו במקום מרפאות הרופא הירושלמי דר' קורקידי ודר' אליהו מני, שחזר לעיר מולדתו, שהיו פתוחות מספר שעות בשבוע, אולם עם גמר עבודתם במרפאות חזרו אלה ירושלימה. כמו־כן חזר לחברון דר' ד' אלקנה ורעיתו הרופאה לובה, רופאת השיניים, לאחר שהיו בחברון עוד בימי טבח תרפ"ט. אולם הצעירים הרגישו שאין חברון קוסמת לעתידם ועזבו את המקום אחד אחד ... ואם בשבתות או בחגים עוד היתה מנשבת רוח כל־שהיא בקהילה, הרי מיד לאחר השבת והחג שבה הבדידות להעיק על לבות בני היישוב היהודי.

כעשרה חודשים לאחר חידוש היישוב, מקיימים האשכנזים אסיפה כללית, שבה משתתפים כל 18 הבוגרים והבוגרות האשכנזים שבחברון. האסיפה בחרה בוועד אשכנזי (דר' ד' אלקנה, צ' קרוליק וי' ריבלין), שמתפקידו היה לעמוד על זכויות העדה האשכנזית. באותו זמן מינה הועה"ל ועדת־בחירות מתושבי חברון, לבחירות שהיו צריכות להיערך בשבט תרצ"ב (1932) לוועד קהילת יהודי חברון. הוועד האשכנזי ערער על מינוי חבר אשכנזי אחד, לעומת 4 ספרדים, בוועדת הבחירות ודרש כי לוועד ייבחרו לפחות 2 אשכנזים ו־3 ספרדים. המחלוקת החריפה והיה חשש שהיישוב הקטן והדל יתפלג, אולם לבסוף הסכימו האשכנזים לגשת לבחירות ועד הקהילה, למרות שקודם לכן החרימו אותן, ואף קיימו "מלחמת כרוזים" חריפה (שנכתבה בכתב־יד). בבחירות לוועד הקהילה, שהתקיימו בנוכחות ב"כ הוועד הלאומי: יצחק בן־צבי, הרב אוסטרובסקי ומר אברהם אלמליח, קיבלה העדה האשכנזית 21 קול והעדה הספרדית 37 (סה"כ הזכאים לבחירה היו 58). "שלום הבית" בין העדות חזר על כנו וועד הקהילה החדש ניגש במרץ לפעולה. בין השאר פנה הוועד לחברת "כרמל מזרחי" בהצעה שתפתח סניף לממכר משקאות חריפים בחברון, וכן בא הוועד בדברים עם מרכז המורים, הועה"ל ומוסדות אחרים, במטרה להפריח חיים חדשים במקום.

באותה שנה (1932) משלם עו"ד א' פראנקו, בשם כוללות "מגן אבות", לידי השיח' עבד אל־חי אלחטיב, הממונה על ה"וקף" בחברון, סך של מאה לירות ארץ־ישראליות, כדמי חכירה עבור תקופה של חמישים שנה, לשטח הקרקע בן 800 הדונמים, שהוחכר בשנת 1811 ליהודי חברון לעולמי עד (וראה: "ישוב שלא פסק").

ביום הזיכרון לטבח, ב"שבת נחמו", תרצ"ב (1932), קיימו בני הקהילה אזכרה בבית הכנסת לזכר נשמות הטבוחים. "שבת נחמו" הפכה לשבת יגון. כל הקהל געה בבכי. המורה ריבלין הזכיר בדבריו את העוול שגרמה "קרן העזרה" לחברון, אשר מכל הכספים שהוקצבו לשיקום היישוב בעיר האבות, בסך עשרת אלפים לירות ארץ־ישראליות, לא שלחה "קרן העזרה" למתיישבים בחברון כל תמיכה. המורה אלעזר עודד את האבלים בתקווה, כי עוד יבוא יום והיישוב היהודי בחברון יהיה פורח ומשגשג.

בחודש אלול אותה שנה (תרצ"ב), דומה היה כי חלה תזוזה כל־שהיא. הרבנים הראשיים יעקב מאיר ונסים אלישר ביקרו במקום. בתוכנית היה להקים ישיבה חדשה, בשם "אהל רבקה", במקום

ישיבת "כנסת ישראל" שחרבה, בבניין ביה"ח "הדסה" לשעבר. התיקונים בבניין, שהכיל שבעה חדרים ואולם גדול, אמנם נשלמו והרבנים, יחד עם מר שמאע שהיו ממונים על "עזבון ביליוס", (על שם רבקה ביליוס עמדה להיווסד הישיבה), סיירו במקום ואף הבטיחו לראשי הקהילה, כי מיד לאחר חג הסוכות (תרצ"ג) תבאנה 12 משפחות חדשות להתיישב בחברון. אולם גם כאן, כבשאר התוכניות, לא הוגשם דבר. בתחילת תרצ"ג (1932) מונה ע"י המח' לחינוך של הוועד הלאומי מר אליהו יהושע לבנון, כמנהל ביה"ס העברי בחברון.

באביב תרצ"ג (1933), משפרצו הפגנות הערבים ביפו, החלו הרהורי עזיבה להתגנב ללבות רבים מבני הקהילה. המורה אלעזר יצא אז לירושלים וחזר עם קבוצה של ששה מחברי "ההגנה" (4 בחורים ו־2 בחורות). קבוצה זו נשארה חבויה ומוסתרת במרפאה ימים מספר. ההפגנות הגיעו גם לחברון והמפגינים, שיצאו ביום הששי מן המסגד "חראם אל־ח'ליל", עברו בקריאות מחאה ובתופים ורעש גדול ליד המרפאה ומול בתי היהודים הנעולים והסגורים על מסגר. אגרופים הורמו ומבטי־זעם ננעצו בדלתות הנעולות, אך לכלל "מעשה" לא הגיעו. משנרגעו הרוחות שבו חברי "ההגנה" לירושלים. ברם, חרף רגיעת הרוחות עזבו משפחות אחדות את חברון בחשאי ובקול דממה דקה.

"הכולל" עשה מאמצים נואשים להביא תחתן משפחות אחרות מירושלים. הרב בג'איו אף הצליח להשפיע על הרב המקובל ר' אליעזר ידיד, שיבוא לחברון ויקבע את מושבו, בתקווה כי בעקבותיו יתיישבו במקום מעריציו הרבים. "הכולל" אף הקציב לו מענק מיוחד ואמנם באו תלמידיו הרבים לבקרו ולשמוע עצותיו ותורתו מפיו, אך לא התיישבו בחברון. מפעם לפעם היה הרב המקובל, ר' יצחק אלפיה, מזכה את קהילת חברון בשיירות של חסידיו, שבאו להתפלל בבית הכנסת של א"א שב"חצר" הגיטו ולקיים אף "תענית ציבור". ברם, גם אלה חזרו כלעומת שבאו.

בקיץ תרצ"ג (1933), מבקרת בחברון משלחת מיהודי מצרים. בראשה עמדו הרב הראשי ליהודי מצרים, הרב נחום, נשיא עדת יהודי מצרים ניקמולי, הח' מוצרי ומר קסאווי, שאביו יוסף קסאווי פשה, היה שר הכספים בממשלת מצרים. אל המשלחת נלוו: יו"ר הוועד הלאומי מר יצחק בן־צבי, מר אברהם אלמליח, הרב ב"צ עוזיאל, עו"ד פראנקו והקוואס (השמש) של הרשל"צ מאיר. הפמליה כובדה במשמר בריטי מיוחד ואף ביקרה במסגד שעל מערת המכפלה. לאחר מכן הסבה המשלחת בביתו של הרב חיים בג'איו, אשר תינה לפניהם את מצוקת העדה הקטנה. הרב נחום ביקש לקבל תזכיר על מצב הקהילה שבו תצויינה הבקשות והמשאלות. התזכיר הוכן ונמסר עם העתקים לידי מר בן־צבי לסוכנות היהודית ובו שתי דרישות עיקריות: א. הסוכנות היהודית תעשה כל מאמץ להפנות חלק מן העולים ממצרים לחברון; ב. יש להקים ולפתוח במקום בית יתומים ובית זקנים – דבר שיזרים אנשים מבקרים וכספים לקהילה הדלה. עברו חודשים וגם מההבטחות הללו לא מומש דבר.

בתמוז תרצ"ג (1933) דומה היה ורוח חדשה הגיעה אל הקהילה הנאבקת על קיומה. ביום י"ח באותו חודש נאספו בחברון רבנים ראשיים ואישים מראשי היישוב לייסוד ישיבה חדשה על שמו של המקובל ר' עמרם בן דיואן. בטקס היו נוכחים אף המושל הערבי של אזור חברון קרדוש ומפקד המשטרה הבריטי קפירטה, הזכורים עוד ממאורעות תרפ"ט ... בתחילה היה קצב הבנייה מעודד, ואף הוחל במגבית מיוחדת, אולם לאט לאט, מסיבות בלתי ברורות, פסקה הבנייה וישיבה זו לא נפתחה ... מאידך, החלה הפעולה החלוצית שנעשתה בידי היהודי הירושלמי שמואל צבי הולצמן־עציון, אשר גאל את אדמות "מגדל עדר" וסביבתה, כ־12,000 דונם, ואשר השקיע כספים רבים בפיתוח נקודת התיישבות זו, להפיח תקוות חדשות ורוח חיים בקהילה אשר בעיר האבות.

בשנת תרצ"ה (1935) מנתה הקהילה החברונית 37 משפחות, אשר התחלקו לפי משלח־יד המפרנסים כדלקמן: 4 – עובדי הקהילה; 3 – עובדי חינוך; 3 – עובדי המרפאה; 2 – שוטרים; 4 – עובדים ממשלתיים; 1 – רופאת שניים; 1 – מורה דרך למטיילים; 6 תלמידי חכמים (מתפרנסים מקופת "הכולל"); 5 – חייטים; 1 – סנדלר; 2 – נגרים; 2 – שרברבים; 1 – צורף; 2 – סוחרים. אבות הקהילה נוכחו כי התשועה רחוקה מלבוא וכוללות חברון "מגן אבות" שולחת את ר' נסים ואעקנין כשד"ר לארצות אירופה.

באלול תרצ"ה (1935) ביקר בחברון, בלווית עשרה מתלמידיו, האדמו"ר מגור. משהחל לעלות במדרגות הכניסה של המסגד, לא נעצר הרבי במדרגה השביעית, כמקובל, ועלה הלאה בעינים עצומות עד שהגיע למדרגה האחת־עשרה. שומרי המסגד הזעיקו את המוני הערביים במקום ופרצה תגרת־ידיים בין הפרחחים לבין עשרת תלמידי הרבי, שבה הפליאו תלמידיו של הרבי את מכותיהם בפרחחים. עשרת התלמידים נשפטו לאחר מכן בירושלים לקנס של 2 לא"י כ"א, על "הפרת הסדר" וזאת על־מנת להרגיע את סערת הרוחות שפשטה ברחוב הערבי, לפיה העלילו הערביים על היהודים כי באו לגזול את מערת המכפלה, מידיהם ... (וראה: "איגרות ורשמי ביקור").

על המצב הבטחוני באותה תקופה (תרצ"ה), כותב יעקב פת, שהיה המא"ז של "ההגנה" בירושלים: "עם בואי לירושלים נסענו לבקר בחברון ומצאתי שם לא יותר מ־20–25 משפחות עבריות (בשנה זו היו בחברון 37 משפחות – המעתיק). באמצעות מר יצחק בן־צבי (שהיה בהנהלת הוועד הלאומי – המעתיק), הוקם קשר ישיר ביני לבין הרב חיים בג'איו, שהתייחס בהבנה לעניין ההגנה ועזר לי. מדי בואו לירושלים, לקבלת התמיכה מהוועד הלאומי, היה הרב בא אלי ומוסר לי על הנעשה ושומע מה בפי. תוכנית הגנתה של קהילת חברון היתה פשוטה ביותר, והתבטאה בכך שבשעת סכנה היה על האנשים להתרכז בבית הרב. בבית הכנסת (של א"א) הוכן מחסן סתר (מתחת לאדני החלון הרחבים – המעתיק) ובו הוטמנו בפחים: 10 כלים קטנים. 30 רימונים וארגז עזרה ראשונה. בימי מתיחות 'נבי מוסא', היינו שולחים לחברון תגבורת בצורת קבוצה בת 10–15 איש. בתחילת המאורעות (אפריל 1936 – המעתיק), נשלח לשם גדליה אלון, שמונה על ידי כמפקד ועמו 8 אנשים, אשר נשאר שם עד הפינוי".

בתחילת שנת תרצ"ו (1936) תלו הערבים שלט על שער מערת המכפלה, בעברית ובאנגלית, ובו רשום: "אין כניסה ללא־מוסלמים, אלא לפי רשיון מאת המועצה המוסלמית העליונה". ה"טיימס" הלונדוני כתב באותם ימים: "הוועד הערבי מתעלם מן העובדה, שדווקא הערבים מגלים חוסר סובלנות לגבי קודש היהודים, ושללו מהם בצורה כה מחפירה כל חלק בקברו של אברהם אבינו הנמצא בחברון, שהיא עיר קדושה לעם היהודי".

האווירה בעיר האבות התקדרה והלכה מיום ליום. השמועות על טבח חוזר נלחשו מפה לאוזן, עד שבליל ה־23 לאפריל 1936, ארבעה ימים לאחר שנפלו ראשוני החללים באותן מאורעות, בחשכת הלילה, פינו השלטונות הבריטים את היישוב היהודי מחברון. הפינוי בוצע עפ"י הוראות ממשלת המנדאט, שחששה לטבח נוסף בחברון, כדוגמת הטבח אשר זעזע, בשעתו, את דעת הקהל בבריטניה ובעולם כולו. שרידי היישוב החברוני נפוצו בין קרוביהם וידידיהם שבערים השונות בארץ. אך "הכולל" עוד המשיך להחזיק בדירות השכורות של היהודים, בתקווה כי המאורעות יחלפו במהרה והיישוב היהודי יחזור למקום משכנו. באותו זמן עזבו גם המתיישבים הבודדים שנותרו ב"מגדל עדר" את המקום, והחברה שהוקמה ע"י הולצמן־עציון נתפרקה.

על זאת מוסיף י' פת, מפקד "ההגנה" בירושלים, וכותב: "משהוחלט לפנות את העיר, סגרו אנשי חברון את בית הכנסת ומסרו את המפתח למושל במקום, בחושבם כי העזיבה אינה אלא זמנית. המושל הזמין אמנם כמה שוטרים לשמירה על הרכוש, אולם לאחר שהמקום נעזב, פרצו הערבים לבתים ובזזו אותם. ממקורות ערביים נודע, כי מחסן הנשק נתגלה וכי הערבים דרשו להעמיד את הרב חיים בג'איו לדין בעוון החזקת נשק".

מאורעות תרצ"ו (1936) נמשכו עד לתחילת מלחמת העולם השנייה (ספטמבר 1939). פרסום ה'ספר הלבן', ששיבץ את חברון, לגבי רכישת שטחי קרקע, בחסותם הבלעדית של ערביי חברון, כיבה את שביב התקווה האחרון לשוב ולשקם את היישוב היהודי במקום. אולם כנגד זאת, החליטה "קבוצת אברהם" של

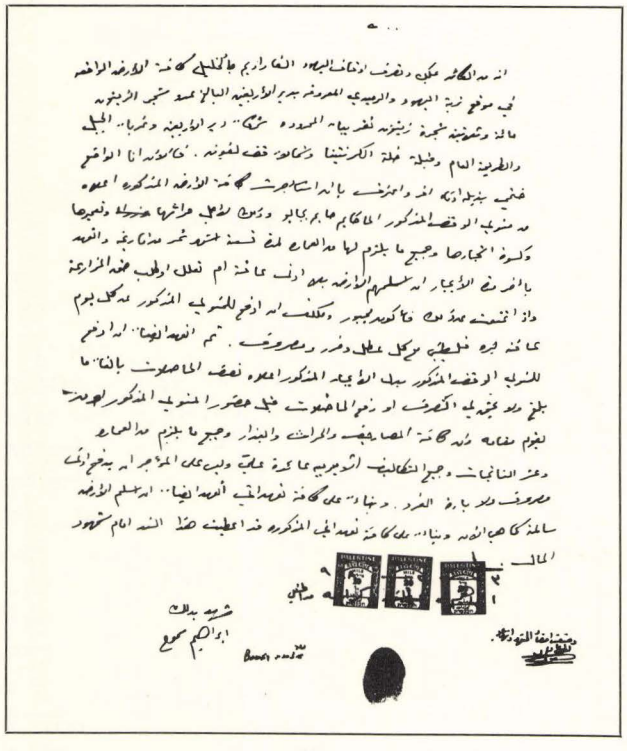
למטה: חותמת הדואר של חברון על בול "פלשתינה (א"י)" ללא כתובת עברית, מיום 15 ביולי 1939
משמאל: שטר חכירת קרקע על שטח פנוי באדמת בית העלמין היהודי אשר בחברון משנת 1936, לאחר פינוי היישוב היהודי; החוכר: איבראהים עבד אל־קאדר קראמי; המחכיר: ההקדש היהודי, באמצעות רב העדה ר' חיים בג'אוי (ארכיון כוללות "מגן אבות")

הפוהמ"ז לעלות על אדמות "מגדל עדר" אשר נרכשו, בשעתו, ע"י ש"צ הולצמן־עציון ואשר הועברו לבעלות הקהק"ל. בכ"ה בניסן תש"ג (1943) מתנחלת הקבוצה במקום וקוראת ליישוב החדש בשם "כפר עציון" על שמו של גואל האדמות הידוע. משרגעו הרוחות וקצה הקרוב של מלחמת העולם כבר נראה באופק, היו קבוצות של מטיילים מבקרות בחברון ומסיירות בסימטאות הגיטו החרב והיו חוזרות ירושלימה ולבן כבד עליהן ... המבקרים בחברון סיפרו בשובם ירושלימה על ההרס שנעשה בזדון בבית־העלמין היהודי העתיק. יו"ר הוועד הלאומי, מר יצחק בן־צבי, הטיל על ועדה לצאת לחברון ולהגיש לידו דו"ח על מצב בית־העלמין היהודי שם. בוועדה היו: ש' זאבי, ר' חיים בג'אוי, א' פראנקו, א"י לבנון וצלם קרהי"ס מר יונס. הוועדה יצאה לחברון ביום י"ג בכסלו תש"ה (1944) ובשבט תש"ה מסרה לידי מר יצחק בן־צבי דו"ח מפורט, בצירוף תצלומים, על ההרס שנעשה בבית־העלמין היהודי וחילול הקברים והמצבות (וראה: "דו"ח על חילול בית־העלמין מש' תש"ה" – נספחים).

היישוב היהודי חש בכאב לב ובצער, כי חברון "נשמטת" מידיו. בשנת תש"ו (1946), משרואים ראשי הקהילה "מגן אבות" שהיו בירושלים, הרב חיים בג'אוי, יוסף חסון ואברהם פראנקו, כי הנכסים היהודים שנותרו בחברון בידיים ערביות עלולים להחשב כאבודים, הם מגישים רשימה מפורטת (בערבית) של הנכסים היהודים שבחברון, לרישום בספרי האחוזה שבירושלים. הרשימה הוגשה ונרשמה (וראה: "רשימת הנכסים" – נספחים), ברם, איש לא העלה באותו זמן על דעתו, כי נכסים אלה ישובו לידיים יהודיות. בשנה זו, תש"ו, עלתה להתיישבות ליד "כפר עציון" קבוצת "משואות יצחק" ובתחילת תש"ז עלו הקבוצות "עין צורים" ו"רבדים" שהיוו יחד את "גוש עציון". אולם חברון עיר האבות היתה שוממה מבאי מועד יהודים. רק יהודי אחד, בודד ויחיד, יעקב עזרא, בעל מחלבה ויצרן הגבינה החברונית המהוללת בטעמה המשובח, המשיך להתגורר עוד בעיר האבות עד לתחילת תש"ח (1947). משיצא שריד אחרון זה, נותרה חברון ללא יהודים (וראה: "האחרון").

ע"א

אללה

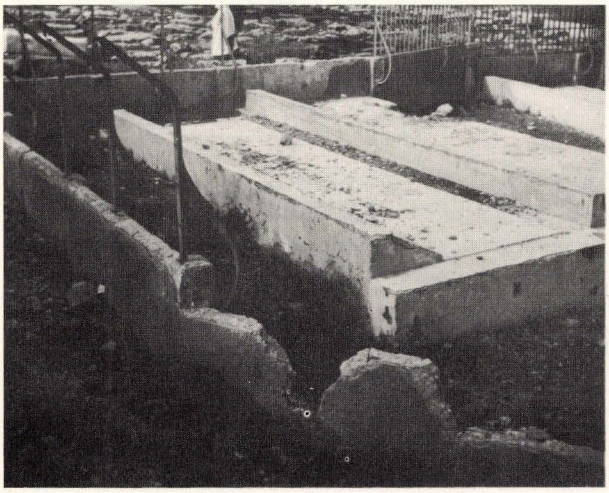
היות וידוע של"וקף" (הקדש) היהודים הספרדים באל־ח'ליל (חברון) זכות בעלות ושליטה על כל האדמה הנמצאת במקום בית הקברות היהודי ו"אל־ראמידי"(,) הידועה ב"דיר אל־ארבעין" (ישי אבי דוד), ואשר מספר עצי הזית מאה ושלושים עצים בערך והגבולות(:) מזרחה(–) "דיר אל־ארבעין"(,) מערבה(–) ההר והדרך הציבורית(,) דרומה(–) "חילית אל־קרנטינה" (בניין ההסגר)(,) צפונה(–) "קיב אל־קול"(.) ועתה(,) אני שהטבעתי את חותמתי למטה(,) מודה ומצהיר ששכרתי את כל האדמה הזאת שלעיל מאת "המוטוואלי" (מנהל הוקף) הנ"ל(,) החכם חיים בג'אוי(,) וזאת כדי לחרוש אותה ולתקן אותה ולטפל בעצים שלה וכל הדרוש מתיקונים למשך תשעה חדשים מהתאריך דלמטה(,) והנני מתחייב בסוף תקופת השכירות למסור את האדמה מבלי כל עיכוב או איחור או לדרוש זכות אריס(,) ואם נמנעתי מלעשות זאת(,) אהיה חייב לשלם למוטוואלי (מנהל ההקדש) הנ"ל(,) עבור כל יום של איחור לירה פלסטינאית אחת עם כל נזק והוצאות. כמו־כן הנני מתחייב לשלם למוטוואלי של ה"וקף" הנזכר(,) תמורת השכירות הנזכרת לעיל(,) מחצית היבול כמה שיעלה(,) ולא תהיה לי הזכות להשתלט או להוריד את היבול לפני שיהיה נוכח המוטוואלי הנזכר או מי שימלא מקומו(.) וכל הוצאות החרישה(,) הקטיף וכל מה שדרוש מתיקונים(,) ותשלום המעשר של היבול וכל ההוצאות(,) הם עלי והמשכיר פטור מלשלם הוצאות אלו שהן אפילו פרוטה אחת. ונוסף על כל התחייבויותי הנני מתחייב כמו־כן למסור את האדמה שלמה כמו שהיא כיום(,) ולראיה על כל התחייבויותי הנ"ל חתמתי את המסמך הזה בפני עדים.

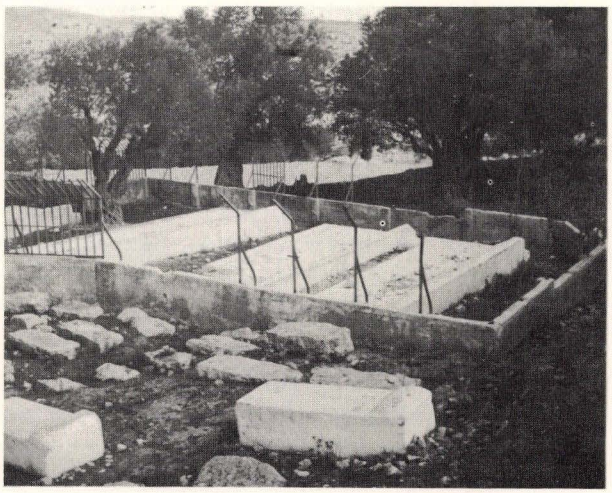
(על שלושה הבולים) 3–2–938(1)
(חתימה) איברהים עבד אל־קאדר קראמי מאל־ח'ליל
(עדים) מוחמד בדלק איברהים סמוע
(חותמת האגודל) עד (של השוכר): שלמה קשטיל

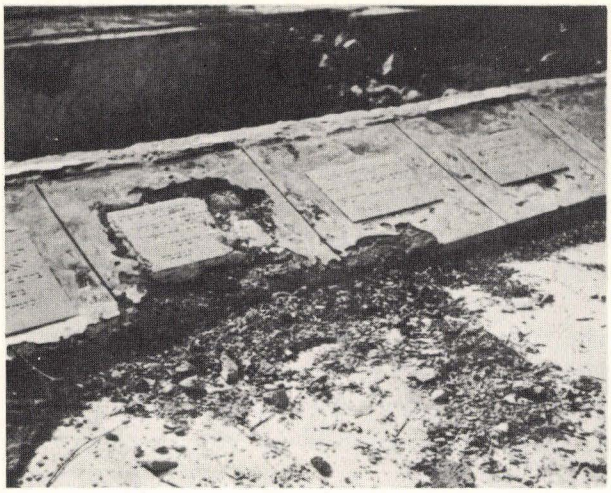
הרס המצבות של "קבר האחים" של קדושי תרפ"ט.
מימין לשמאל: שער הכניסה לבית העלמין היהודי (מבט מתוך בית הקברות לצד צפון); עמודי הכניסה ל"קבר האחים", שהיה מגודר משנת 1931 בגדר בטון, עמודי ברזל ותיל דוקרני, שער הברזל נעקר ואיננו; מצבות "קבר האחים" המגודרות כחלקה נפרדת בבית העלמין היהודי; ברזלי הגדר נעקרו ממקומם וחלקים מגדר הבטון נהרסו; מצבות הבטון ולוחות האבן שציפו את המצבות (התצלומים נעשו בידי צלם קרן היסוד, ר' יונס, ביום י"ג בכסלו תש"ה, 29.11.44 — אוסף א' פרנקו)

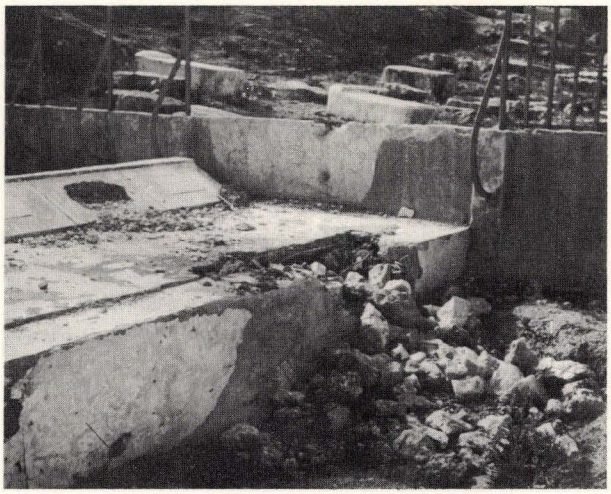

ירדתי ברגל. לעיני – סימני מזוזות שנעקרו מכמה פתחי בתים שבצדי הרחוב. אבל על מה אדאג? על המזוזות שנתלשו, או על האצבעות המנשקות שנקצצו ביום שואה?

מרחוק נראה הבית שבו שכנה ישיבת "סלבודקה". לאחרונה דיברו, כי חברון תיבנה עם הקמת בית־חרושת לעיבוד עורות, ותלמידי החכמים ייעשו לבורסקאים. הלוואי ותיבנה חברון בידי בורסקאים.

בין שלושים המשפחות היהודיות אין גם חנווני אחד (אולי המקום היחידי בעולם). את כל הרווחים משלשלים הישמעאלים לכיסם. ושכר הדירה? – מאתיים לירות לשנה.

דומה היישוב היהודי בחברון לערבה חבוטה. וחברון היא פינה נידחת בארץ. אימה גדולה נופלת על יהודי השומע שם חברון באוזניו. מתייחסים אל יושביה כאל "מסכנים". ואם תספר בתל־אביב, או במושבות הפרדסים, כי תושב חברון הנך – יביטו עליך כעל תושב הווזוב באיטליה. והיחס מפליא, מכאיב ומעליב.

התיירים הלנים בעיר רואים עצמם כ"דון קישוטים". רובם מחלקים נדבות לבני ישראל ו"בקשישים" לבני ישמעאל וחוזרים בו ביום.

פניתי לאשה ושאלתיה: "למה לא תעזבי את חברון?" השיבה באומץ: "ארבע מאות שנה אני בחברון – וכיצד אעזבנה?".

יש פינה בחברון והיא דומה בצורתה לצנעא, בירת תימן. ושם, בפינה זו, חנות, ובחנות חמור טוחן קפה. הישמעאלי בעל המוכני מבין בעצמו את הפליאה שבדבר, ומבקש מכל מסתכל "בקשיש".

הלאה, בדרך, אומר ילד ערבי לחברו: "היהודים אינם אומרים: 'אין אללה מבלעדי אללה, ומוחמד שליח אללה'". הילד השני מרים אבן להשליך עלינו. אומר הראשון: "אין צורך להכות, ואסור".

בערב – בבית הכנסת הספרדי, התפילה עמוקה להפליא. היהודים מתחילים "ערבית" בקרוא המואזין המוסלמי מעל צריח מסגדו את תפילת הערב שלו – לסימן שקיעת החמה – ואומר: "בשם אללה הרחמן והרחום", והיהודי אומר: "והוא רחום". מסרו, כי קביעת זמן זו, לתפילת ערבית, נהוגה בחברון מימים רבים.

בלילה מוציא כל תושב חברון את אשפתו לרשות הרבים, בבוקר אוספים אותה מנקי האשפות. ביום כמעט ואין רואין כלב בעיר. ובלילה – מחנות מחנות כלבים באים לנבור באשפות.

מאה ועשרים היהודים קונים כל יום כחמישה עיתונים יומיים ושמונה־עשר אלף הערבים – כחמישים עיתונים משלהם.

ברחוב שלוש חנויות – בתי חרושת לארגזי אוטומובילים. מחיר הארגז למכונית נוסעים – שלושים לירות. למכונית משא – עשרים לירות. אם זול כאן – פליאה אין כאן. עשרה גרוש ליום עבודה לפועל מומחה – משכורת אידיאלית, וזמן העבודה כפול שמונה שעות ליום. לא חג ולא חופש.

וגם "בית חרושת" לזכוכית במרתף אפל בלא חלונות. ארבעה פועלים יושבים על אבנים מסביב לתנור. על כל אבן שק מקופל, לרכך משהו את מקום הישיבה. בתנור – יורה רותחת של שברי־זכוכית. והפועלים, פלוני מומחה לעשיית צמידים, ואלמוני – לכוסות־רוח. הנה מוציא אחד במוט הברזל שבידו חתיכת בצק זכוכית מלובנת ויוצר צלוחית קטנה. הצלוחית עשויה והפועל נהנה ממעשה ידיו. חברו שלא הצליח במלאכתו רוגז ומשליך את גוש הזכוכית לתוך היורה הרותחת. החום ליד התנור איום. הזגגים מפוחמים ומזיעים. עור ידיהם וצפרניהם עם כוויות. צבעו לא ישוב לעולם. כד מים לפניהם והם מרבים לטבול בו ידיהם. הזגג מתחנן מלפני כי נזוז מן הדלת: "אל תסתיר את הרוח המפיגה קצת את החום".

והנה בית היוצר לכדי־חרס. מרתף עמוק ואפל. על הרצפה גלי חומר ליצירת כדים. החומר הגולמי מצוי בסביבה. ערבי מעוטף שקים יושב בבור ומניע ברגליו. דמותו כדמויות יוצרים שבחפירות העתיקות. משהוא רואה אותך, הוא מרים עיניו ואומר: "בקשיש".

והנה תעשיית המנעולים. מנגנונם משובח. חסרונם הוא שהם גדולים והמפתחות גדולים, כבדים וארוכים, והם נמכרים ביפו, עזה ורמלה. שבע מאות מנעולים בחודש, במחיר 100–120 מא"י המנעול.

הערביים חיים על המסחר עם כפרי המחוז. אחד מענפי המסחר הוא "מסחר הממון". בעיר מרובים ה"נושכים" והמלווים בריבית לפלחי הסביבה. הריבית הרגילה היא מחמישה עד שבעה גרוש ללירה לכל חודש. מספרים, כי יש מלווים המקבלים חצי שילינג לכל לירה בכל יום ששי. ערבים מזכירים בגעגועים את ה' סלונים ז"ל ואפ"ק, כי כשהיו אלה בעיר גרמו לירידת שער הריבית. ומופלא, בעיר של שמונה־עשר אלף תושבים אין בנק אחד, ולפני הפרעות, כשהיו שם פחות מאלף יהודים, היו שני בנקים של יהודים: אפ"ק ו"הלוואה וחסכון".

בחוצות חברון פני כל הנשים רעולות. זקנות בצעיף לבן וצעירות בצעיף שחור. הנה סנדלר, משוקע בכוך שבקיר, והנה ילד שוליא העובד עבודת־פרך, כעין פרצוף של "אוליבר טוויסט", מנקה הארובות הקטן. עיוורים עמוסי נאדות־מים מספקים מים למשפחות העשירות. העניים מביאים בעצמם את מימיהם.

בסימטה אחת נמצא בית־חרושת לרצפות. ליד מכונה מלחצת עומד פועל וידית המכונה בידו, ועם כל לחיצה ולחיצה הוא קופץ כגדי, כדי להגביר את הלחיצה. על הארץ, מתחת לרגליו, מוטל שק לרכך את מקום עמידתו. ומאכלו? בעד "ניקלה" (שני מא"י) הוא קונה גרוגרות נוקשות ומשביע רעבונו. ויש גם עני ממנו המסתפק בחסה ובצל. על־יד מערת המכפלה בית התמחוי, ושם עומדים קטנים עם גדולים. כדי־חרס או דליים בידיהם ומחכים למעט מרק של ריפות, והכנסות הקדש מערת המכפלה – כחמישה־עשר אלף לירות לשנה.

ומראין לך באצבע: חצר של פלוני נבנתה מן הכסף שנשדד אצל הרב פלוני שנרצח. וארמון זה, על עמודיו הרבים, אפילו חשמל לא יחסר בו, נבנה מן הכסף השדוד ממשפחה אלמונית. ומספרים גם על ספרי־תורה המתגוללים ברפת. והנה הבית בו נהרגו הרבה נפשות יהודיות ... ואף ערבים מפחדים לגור בו.

בכלל, קשה ליהודים, גם במחיר הקבוע, להיכנס למסגד. סח אחד: פעם ביקשתי להיכנס למסגד המכפלה בשכר. שמש המסגד העלני לחצר ולחש על אוזני: "שמע, ידידי, אם רצונך להיכנס בלי קשיים, אמור לשיח' הגדול, כי אתה 'משיחי' (נוצרי) ואל תגלה כי יהודי אתה". השיבותי לו: "איך תאמר כדבר הזה. ראשית – משיחי לא בא עדיין. שנית, פה על־יד קבר אבותי, אכחש בהורתי ובדתי? מוטב שלא אכנס". בא השיח', מדד בעינו את קומתי ואת פני ואמר בגמגום: "כעת ... מתכוננים בפנים המסגד לתפילה, ולא טוב כי 'יאהודי' יסתובב במסגד". וכך שב בנו של אברהם יצחק ויעקב בפנים ריקות.

ולפי המסורת נמצאים בחברון קברות עתניאל בן־קנז, אבנר בן־נר וישי אבי דוד. חלקת קבר עתניאל בן־קנז נמצאה לפנים בידי יהודים. אלה עזבוה וערבים ממצרים זכו בה. כיום אין נותנים ליהודי להיכנס מבלי "בקשיש" לגולגולת. והערבי מספר, כי עתניאל ישראלי היה. ואם תשאלהו: "אם עתניאל ישראלי ואני ישראלי, למה תקח ממני כסף?" יענך: "זה מאללה". – וקברו של השופט הראשון, הכוכב הראשון, שהאיר לישראל בראשית ימי כיבוש הארץ, שוכן במרתף המשמש לבעליו הזרים למחסן לשברי כלים. והערבי מוסיף ומספר, כי תשעת הכוכים שבמערה נועדו לתלמידי "הרבי" הישראלי להשלמת "מניין" עשרה ...

ומשם – לקבר ישי אבי דוד. יהודי אחד היה אומר: "כיצד אבוא לחברון ולא אגש לקבר ישי אבי דוד? הרי התלמוד אומר עליו, כי הוא מת רק בעטיו של הנחש הקדמוני, בהיותו אדם תמים וישר". ומקום הקבר – חורבה מטה לנפול, מקום מרבץ עדרים, עד אשר "ירחם" איזה נוכרי (ואולי מצרי), ויבנה שם בית. עם ישראל ישלם לו "בקשיש" מכל גולגולת, וגם יעמוד על המקח.

ומשם – לקבר אבנר בן נר, "שר וגדול בישראל", ולפי המסורת – גם ראש איש בושת בן שאול טמון בקבר אבנר. הקבר נמצא בקרבת מערת המכפלה, הבית בידי ישמעאלי החבוש "ליפה" ירוקה לראשו. על משקוף הפתח רשם מישהו: "אבנר בן נר". והצבע עודנו לח. שומר הקבר מספר, כי אבנר ישראלי היה, ומחיר הכניסה ליהודי גרוש אחד לגולגלת, בלי ויתור כלשהו, כתוב, מנוי וגמור ... ירדנו למרתף רטוב וטחוב. אשנב קרוע בתקרה, על הקירות רושמים נכדי אבנר את שמותיהם.

שבת. אין תרועת חצוצרה לבשר הדלקת הנרות בערב שבת. אין גם "שומרי שבת". דומה הדבר כאילו אין אבות ישראל שוכנים בעיר הזאת.

הפינה היחידה שהוד קדושת שבת חופף עליה, היא בית הכנסת הספרדי (בית־כנסת אשכנזי איננו). התלהבות התפילה, רוממות קדושתה וזימרתה האלהית מתנשאות לעילא ולעילא בקבלת שבת.

אמירת התהלים במוצאי שבת, עם נעימתה המיוחדת והמונוטונית, מושכת את הלב – עד כדי ויתור על הטיול של שבת בערב. קומץ היהודים – האנשים, הנשים והטף – מתכנסים לבית הכנסת. אי בודד יהודי בים של גויים. היום פונה, נר התמיד מהבהב ודועך. יהודי זקן יושב ושר פסוקי תהלים מ"שיר המעלות". דמדומי הערב משחירים, החשכה גוברת והקהל גומר: "יברכך ה' מציון עושה שמים וארץ".

שלושים משפחות, כמאה נפש – זהו היישוב היהודי. הכל חיים על תמיכה מכולל "מגן אבות". הכל חיים בדחקות רבה. נר ישראל לא כבה. התפילה בציבור בכל יום. בית־ספר וגן־ילדים, חמישים ילדים, שני מורים וגננת.

הבו גודל לעדה הספרדית שחידשה את היישוב בחברון. גדולים חקרי־לב האשכנזים, שלא שמו לב, עד היום, ליישוב היהודי כאן, הרחוק מיישוב ארץ־ישראל, כאילו מעבר להרי חושך ואין חולם עליו.

ביקשתי לילך למערת המכפלה. אשה מערבית (ממארוקו) אמרה: "אל תלך! נשמות האבות אינן בשבת במערת המכפלה. בערב שבת עוברות הן לכותל המערבי". ואף־על־פי־כן הלכתי. על המדרגות יושב ישמעאלי ופולה את בגדיו. גם צואה שם ויהודי מכסה אותה בנייר. הוא עומד ואומר פרשת "עקדת יצחק", הנאמרת שם תמיד בפי יהודי חברון. עמדתי והתפללתי תפילת מנחה, ותפילת "אתה אחד": "אברהם יגל יצחק ירנן, יעקב ובניו ינוחו בו".

מי זוכה לכך? – בשובי אמרה האשה ההיא: "לחינם הלכת, היום אין נשמות האבות במערת המכפלה".

אני עולה על קבר האחים. זכות יש לי. מפתח חצר הקברות בידי. מוטב שלא היה המפתח נוצר. דממה. הנשמות עוטות ומרחפות בין האותיות החרותות על המצבות. גם ילד בין הקדושים. המצבות זרועות אבנים קטנות, מזכרת מאת המבקרים. יהודי עם קערת־שמן ונרות־נשמה מקבל מטבע להדלקת הנר ל"עילוי נשמות הקדושים". והוא מספר, כי ביום "ההוא" קפץ מעל הגג ובנו הקטן נחבא בשק עם ספר תורה. ואני פונה לשער ודברי ח"נ ביאליק פולחים ומנסרים באוויר:

"וְעָצַרְתִּי אֶת עֵינֶיךָ וְלֹא תִהְיֶה דִּמְעָה,
וְיָדַעְתָּ כִּי־עֵת לִגְעוֹת הִיא כְּשׁוֹר עָקוּד עַל הַמַּעֲרָכָה –
הִנֵּה עֶגְלֵי הַטָּבְחָה, הִנֵּה הֵם שׁוֹכְבִים כֻּלָּם
וְאִם יֵשׁ שְׁלוּמִים לְמוֹתָם – אֱמֹר, בַּמֶּה יְשֻׁלָּם?"
אֱמֹר, בַּמֶּה יְשֻׁלָּם?

א"י לבנון
ירושלים, תרצ"ד

בעיר האבות בתש״ג

תחת קרני השמש היוקדת שוטטנו אותו יום ששי בשוקיה וחוצותיה של חברון. אכן, נשכחה, כביכול, מלב עיר האבות ואין מעלה זכרה. מאז המאורעות נעזבה כליל משומריה האחרונים. מכל עבר נבעצו אלינו מבטים תמוהים, קריצות־עין ולחישות: ״יאהוד, יאהוד״ ... היינו כאורחים בלתי צפויים, והלא עיר זו מנתה לפני שנים מספר מאות משפחות יהודיות, צאצאיהם וצאצאי־צאצאיהם של תושבי חברון מאז.

רגש מוזר: פעמיים נעזבה חברון מיהודיה בעשר השנים האחרונות, במאורעות תרפ״ט ובמאורעות האחרונים. כאז כן עתה, קוראים הערבים את היהודים לשוב ולחיות בה: ״כמונו כמוכם, בלי הבדל״ ... אנו מוצגים לפני כל קרוב ומודע של מלווינו. לחיצות־יד, חיוך קל על הפנים וברכת ״סאלם עליכום״ על השפתיים, כאחים אשר לא נראו משכבר ... ״באללה – מעיר מוחמד – החברונים מתגעגעים לשיבת היהודים. הרגשת הבדידות – מעיקה, אף פנינו לשלטונות לסייע בדבר, היהודים יודעים כיצד להכניס רוח חיים״.

אנו מוסיפים לשוטט. עזובה בכל. עוברים כאילו בין תלי־חרבות, חצר היהודים שוממה. אין נכנס אליה. ואם גם יוחלט לשוב אליה – היחזרו לשכון בפינה זו מספר משפחות, החיות על סיוע ומלאכה דלה, או ננסה להקים כאן ישוב חלוצי צעיר?

הכניסה למסגד שעל מערת המכפלה מותרת, כידוע, ללא־מוסלמים רק עד שבע מדרגות: כאז כן עתה, התעכבנו שעה קלה והמוני פרחחים ערבים התקהלו מסביבנו. מכל עבר חשו לראות באורחים, נדחקו והצטופפו, פשטו יד ובקשו נדבה, אחד הערבים חשש לסכנה והחל לפזר את הפרחחים שהלכו ורבו, סטר על לחייהם ובעט ברגליו כשהוא ממטיר עליהם קללות עד הסתלקם. קבלת פנים כזו נוהגים לערוך לכל אורח. מימין למסגד ישנה חצר ובה חדרים. חצר זו שימשה בעבר, ואף היום, אכסניה לעולי הרגל ונבנתה ע״י אחד ממלכי מצרים לפני כ־700 שנה. כאן מחלקים יום־יום, מטעם ה״וקף״, מזון לזקנים, ״שורבה״ – מרק גריסים. חמש מאות איש נהנים חינם ממזון זה ובימי החורף עולה מספר הנהנים מ״שורבה״ עד לאלף וחמש מאות. בימי חודש ראמדאן מגדילים את המנה ומוסיפים גם לחם ובשר.

ישבנו בגנו של מוחמד, הסמוך לביתו. מתחת לעצים ענפים הסבו הגברים בני המשפחה של מוחמד ואבו ג׳ואד. הנשים נעדרו, כמובן. השמש ירדה אל מאחורי ההרים. מתוך גמיעות קפה ועישון נרגילה נתגלגלה שיחה על חיי העולם, תלאותיו, פגעיו ועל הימים הטובים שנגוזו. אבו ג׳ואד שקע במחשבות כשהוא עטור עיגולי עשן. ״חיי אדם – אמר – סוף־סוף ערכם ככוס מים. אימת הכפריים שבסביבה, אימת המלחמה, קנאת המשפחות. הנה, מאז נרצח ראש העיר, לא נתמנה במקומו אחר. את ענייני העיר מנהל ה׳קימאקם׳, קצין המחוז״. העלינו אשר אירע ליישוב היהודי בחברון.

״לא לעולם תשלוט יד האלימות, אמר אבו ג׳ואד. אמשול לכם משל: לפנים, כשהלילות היו אדומים וורודים, בימי עבד אל חמיד, ביקרה באיסטנבול רקדנית יפה וחמודה, שעיניה השחורות האירו כברק. כבשה הרקדנית לבו של השולטאן והוא אסף אותה לארמונו. לימים רגז עליה וברוב חמתו אמר להטביעה בנהר, כי רם לבו מאד וחשב כי אין עליון ממנו. אותה שעה נשמע קולו של ׳המואזין׳ מעל המגדל: ׳אללה אכבר׳. נזכר השולטאן כי יש כוח גדול ממנו, נפל לבו וניחם על הרעה אשר אמר לעשות, כי אמר: יום יבוא של נקם ושילם ... כן כן אחים, יום הנקם בוא יבוא, וימי חושך אלה יחלפו מן הארץ ואיש־איש יחיה בנווהו בשלום״.

״אל לך בהזיותיך, השיב מוחמד – רחוקים הימים האלה מאתנו, מי יודע מתי ישובו אלינו״ ... שאף אבו ג׳אד מתוך הנרגילה, פלט טבעות עשן ולא השיב. המית המים המבעבעים הפריעה את הדממה. המכונית כבר חיכתה בכביש.

״לכו לשלום, אמרו המארחים – בקרונו לעתים קרובות, אנו נהיה עריבים לשלומכם״.

א״ח אלחנני

האחרון

יעקב בן שלום עזרא, נולד בשנת תרס״ג והיה דור שמיני בחברון. בהיותו כבר למעלה מששים, ליחו לא נס ועיניו הכחולות היו מאירות וזוהרות וכולו אומר שמחה ועליצות. י״ג בנים ובנות היו לו, כשתילי זיתים סביב שולחנו בחג ומועד ונכדיו הרבים היו הומים ורועשים בחצר ביתו שבשכונת ״מזכרת״ בירושלים והוא, יעקב, שליו ומחייך ועיניו צופות הרחק הרחק.

משחר ילדותו היה עוסק במלאכה שאביו לימדו, תעשיית הגבינה החברונית המהוללת. משנפטר אביו לבית עולמו היה יעקב האיש אשר העלה על שולחנות כל אוכלי הגבינה בארץ־ישראל שבימים ההם את גבינתו החברונית, כיכרות קטנים ולבנים, שטעמם המשובח עמד בפי אוכלן ימים רבים.

היה יעקב עובד במחלבתו שבחברון ושמח בחלקו תמיד. משעלה הכורת על עדת היהודים אשר בחברון, בתרפ״ט, נטש מחלבתו ומלאכתו וגלה, כשאר הגולים, ירושלימה. אולם לבו לא עמד בו ואך נרגעו הרוחות חזר חברונה, יחידי, בלווית ידידיו הערביים שהפצירו בו, אל מחלבתו. משבא, ראה כי מרבית כליו נשדדו, אך הוא לא אמר דבר אלא החל משקם את מחלבתו.

בימים ההם נערכו משפטי המאורעות ולא אחת סערו הרוחות. יעקב חזר לירושלים וציפה. עם הירגע חמת בני חברון חמי המזג, חזר והמשיך לעבוד במחלבתו ולייצר את גבינתו הנודעת. ומשחזרה פליטת חברון לעיר האבות, נשאר בה עם משפחתו.

עם פינוי הקהילה היהודית מחברון, משפרצו מאורעות תרצ״ו, חזר גם הוא לירושלים. השביתה הכללית הערבית עברה ויעקב

יעקב עזרא, היהודי "האחרון" שנותר בחברון לאחר הפינוי באביב תרצ"ו, עם שומר בית העלמין היהודי, הערבי חמיד חמדן (אוסף משפחת עזרא)

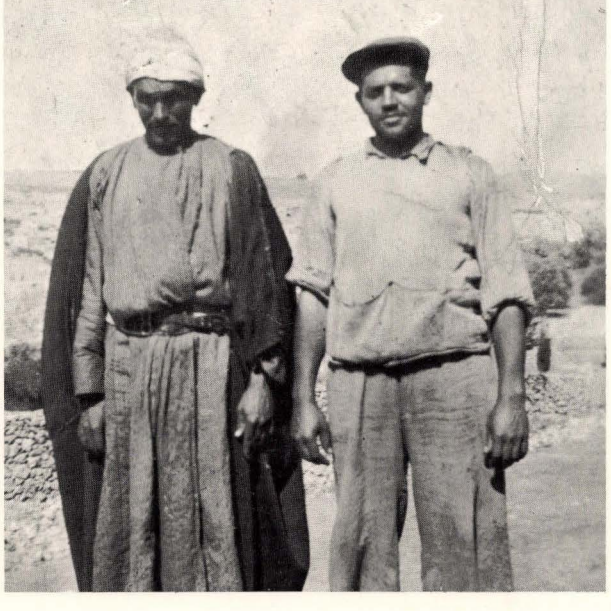
הסתכן וחזר למחלבתו. ידידיו הערביים הבטיחוהו לשמור על חייו, והוא עשה במלאכתו ביום, ובלילה הסתגר בחדר המרפאה לשעבר, חדר נעול על בריחי־ברזל. כך עבד ששת ימי המעשה ובערב שבת חזר ירושלימה אל משפחתו.

לאט לאט התרגלו ערביי חברון ליעקב עזרא וראו בו "אחד משלהם", ולא רק שלא נגעו בו לרעה, אלא היו מסבים עמו בבתי הקהווה שלהם, משיחים עמו ומתרועעים בחברתו והגיע עד כדי כך, שהיה מהלך חופשי ושליו בלילות בסימטאות חברון וכל פוגשהו מברכו ב"סאלם עליכום, יעקוב". הערביים אף הזמינוהו תמיד לשמחותיהם והוא היה משתף עצמו עמם בכל חגיהם ומועדיהם.

מפעם לפעם היה מגיע חברונה רבה הגולה של קהילת חברון, הרב חיים בג'איו, שהיה שוחט מטלאי חברון הרכים ומביא את הבשר לירושלים. יעקב עזרא היה עוזר ליד הרב ומסייע בידו בכל שעשה בחברון עד שחזר ירושלימה.

בשנתיים הראשונות (תרצ"ז – תרצ"ט) – ממשיך ומספר יעקב עזרא – כמעט שלא ביקרו יהודים בחברון, פרט לבודדים שבאו בלווית עו"ד, להתדיין עם בעלי החוב הערביים בקשר להחזרת הרכוש השדוד. לעתים היו באים יהודים אלה בלווית שוטר מירושלים, ואך סיימו מעשיהם בחברון חזרו מיד ירושלימה. פעמים באו שליחים מ"הוועד הלאומי" ועשו אשר עשו ומיהרו "לברוח" מן העיר.

משפרצה מלחמת העולם (1939) הופיעו מפעם לפעם קבוצות מסיירים ומטיילים יהודים בקבוצות מאורגנות. בעיקר ביקרו חסידים, שבאו להתפלל מול חומת המסגד שעל מערת המכפלה.

אולם משהחלה נסיגת בעלות הברית, לאחר נפילת צרפת, הרימו חמומי המוח שבין ערביי חברון את ראשם וידידיו של עזרא יעצו לו לנטוש את המקום. הוא חוזר, איפוא, לירושלים, אך כעבור שבועות מספר הריהו שוב בחברון.

עם התקדמות בעלות הברית, השתנתה האווירה והרוחות רגעו. שוב ביקרו יהודים, במאורגן, בחברון. בתקופה זו היתה רעייתו של יעקב מבקרת אצלו בחברון עם ילדיהם, בחופש הגדול, ואף נשארת שם ימים ספורים. אך משהחל המרי נגד השלטון הבריטי, התחשמלה האווירה. פחד היהודים, עזי הלב, נפל על ערביי חברון, שהיו משיחים בבתי הקהווה אך ורק בגבורותיהם של ה"יאהוד". משבוצע הפיצוץ במלון "המלך דוד" בירושלים, ובין השאר נהרג ערבי מכובד וידוע מחברון, ממשפחת באדר, החלו ה"שבאב" להפריח סיסמאות נגד היהודים. אך יעקב עזרא נשאר בחברון, אם כי חשש במקצת, ואף השתתף בהלוויתו של באדר וביקר ביקור תנחומי־אבלים את משפחתו. הסיפורים על גבורת היהודים אז הגיעו לגוזמאות והפכו לאגדות ממש ... היחיד מבין יהודי חברון שביקר בעיר האבות פעמים רבות בשנים הללו, ואף נשאר לפעמים ללון בעיר או בכפרי הסביבה, היה ר' אליהו יפה (גורג'י), שהיה מקובל על כל ערביי הדרום ומכובד על כולם ואף נערץ בעיני רבים.

בעת הזאת לא ביקרו יהודים בעיר. לא אחת פעם לבבו של יעקב מחרדה, אולם הוא המשיך במלאכתו וייצר את גבינתו החברונית המהוללת. במר לבו היה הולך ליד מערת המכפלה ושופך שיחו בתפילה, עד שהגיע חודש נובמבר 1947.

באחד הימים של אמצע נובמבר, ויעקב עזרא יושב עם רעיו הערביים בבית הקהווה אשר ברחבה המרכזית. לפתע הבחין בתכונה ונודע לו, כי באותו ערב נקראת אסיפת־מחאה נגד הממשלה ו"שותפיה הציונים". רעיו שישבו עמו הפצירו בו שיבוא אף הוא לאסיפה זו. בערב הופיע על הבמה שיח' אשר שפך אש וגופרית על הממשלה הבריטית, המוכרת את פלסטין ל"קולוניאליסטים הציונים". השיח' הזכיר גם את הוויכוחים שהיו אותו זמן באו"מ וקרא לערביי חברון לצאת למלחמת־מצווה נגד המזימות. משנשאל יעקב עזרא על ידי ידידו לדעתו על הדברים שנאמרו, ענה: "מי יודע כמה פונטים קיבל השיח' הזה בלילה הזה?" רעיו וידידיו צחקו ואמרו, כי "יתכן הדבר שיש בוחשים בקדרה ויש המקבצים אל כיסם פונטים".

השיחות שהיו בכל פינה ומקום נסבו אך ורק על התוכניות לחלוקת ארץ־ישראל והכל דיברו על התקוממות מזויינת. האווירה התחשמלה מרגע לרגע. ידידיו יעצו לו לחזור לירושלים, אולם הוא עוד נשאר בעיר ואף "זכה" להיות נוכח, בחברת ידידיו הערביים, בהפגנת מחאה שנערכה ב־30.11.47 – יום לאחר הכרזת האו"ם על חלוקת ארץ־ישראל. באותו ערב עזב יעקב עזרא את חברון ומאז לא שב אליה עוד. בערב חג השבועות, תשכ"ז, נפטר בירושלים ונקבר בה ולא הספיק לבקר בחברון המשוחררת.

יעקב אלעזר

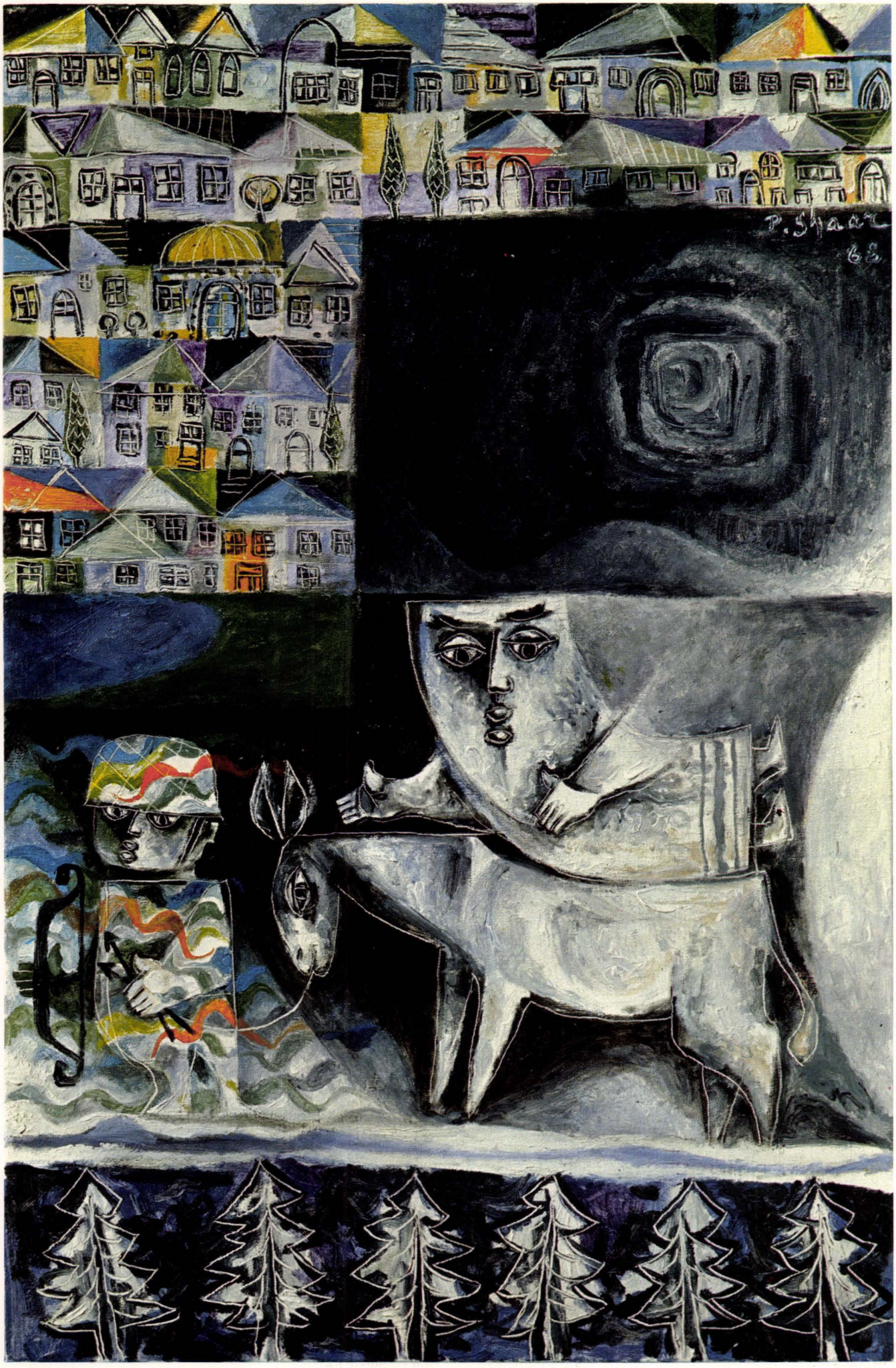
קוֹל בְּרָמָה נִשְׁמָע נְהִי בְּכִי תַמְרוּרִים
רָחֵל מְבַכָּה עַל בָּנֶיהָ מֵאֲנָה לְהִנָּחֵם
עַל בָּנֶיהָ כִּי אֵינֶנּוּ. כֹּה אָמַר יְהוָה:
מִנְעִי קוֹלֵךְ מִבֶּכִי וְעֵינַיִךְ מִדְּמָעָה
כִּי יֵשׁ שָׂכָר לִפְעֻלָּתֵךְ נְאֻם יְהוָה
וְשָׁבוּ מֵאֶרֶץ אוֹיֵב. וְיֵשׁ תִּקְוָה לְאַחֲרִיתֵךְ
נְאֻם יְהוָה וְשָׁבוּ בָנִים לִגְבוּלָם.

ירמיה לא

שער תשיעי

עם מדינת ישראל

עִירִי

יחזקאל אבישר

עִירִי, עִיר מַלְכוּת לְדָוִד בֶּן יִשַׁי,
הֵן תְּמוֹל הִתְרַפַּקְתִּי חֵיקֵךְ, בֵּין הָרִים,
וְגִיל נְעוּרַי בִּכְרָמַיִךְ גָּמַעְתִּי,
בִּשְׁדוֹתַיִךְ סָבִיב קָטַפְתִּי תָּמִיד
פְּרָחֵי אַגָּדוֹת לְזָרִים שֶׁל חָלוֹם;
מִסְפַּר אֲבָנַיִךְ הַשְּׁחוּקוֹת מִלֶּכֶת,
הַמְרַצְּפוֹת שְׁבִילַיִךְ יָדַעְתִּי עַל־פֶּה
וְכָל סֶדֶק וָבֶקַע בְּקִפְלֵי חוֹמוֹתַיִךְ
שָׁמַרְתִּי חוֹתָם לְמִשְׁחָק וּמַחֲבוֹא.
עִירִי לְיַלְדוּת, כְּאֵם לִי אוֹהֶבֶת.
אֵיכָה לִי הָפַכְתְּ חוֹרֶגֶת, נָכְרִית?

אֵיכָה פֶּתַע חֶרֶב בּוֹגֶדֶת נָתַתְּ
בְּיַד עֵדֶר זָדִים לְהַצְמִית בְּאִבָּם
אָבוֹת עַל בָּנִים וְיוֹנֵק וְעוֹלָל
עִם יָשִׁישׁ עֲלֵי גְוִיל, עֲקוּד בְּתְפִלִּין,
שׁוֹמֵר הַחוֹמוֹת לְתוֹרָה וּמַסֹּרֶת?
אֵיכָה, גַּם אֵיכָה, זֶה עָמַדְתְּ מְנֻגָּד
עֵת אָסְרוּ אֱלֵי טֶבַח אַחְיוֹתַי הַתְּמוֹת
בְּאֵלֶם תּוּגָה וּבְקִדּוּשַׁת עֲלוּמִים,
וְאַתְּ—שְׁלֵוָה אָז הָיִית וְדוֹמֶמֶת
כְּאֶבֶן לִבֵּךְ, כְּמַצֵּבֶת מְקֻדָּם?

אֵיכָה זֶה, אַתֶּם, אָבוֹת אֲבוֹתַי,
שׁוֹכְנֵי הַמְּעָרָה בְּתְנוּמַת הַדּוֹרוֹת,—
עוֹקֵד, נֶעֱקָד וְשׁוֹרֶה עִם הָאֵל,—
אֵיכָה זֶה בְּיוֹם עֲבָרוֹת לֹא קָמְתֶּם
לִלְפּוֹת עַמּוּדֵי מַכְפֵּלָה כְּשִׁמְשׁוֹן
וּלְגוֹנֵן נִינֵיכֶם חוֹנְנֵי עֲפָרְכֶם?
אֵיכָה זֶה, אַתָּה, אָב הָמוֹן לַגּוֹיִים,
לַקֶּרֶב חֲנִיכֶיךָ לֹא הֵרָקְתָּ הַפַּעַם,
עֵת יָצְאוּ אֱלֵי־נֵד עֲמוּסֵי כְּלֵי גוֹלָה,
בָּנֶיךָ הַשְּׁדוּדִים הָרְדוּפִים עַד צַוָּאר?

וְאַתְּ, הָאֵם, הַמְבַכָּה אֶת בָּנַיִךְ
בִּנְהִי הַקְּדֶמִים מִדּוֹרוֹת וְעוֹלָם,
הֲאֻמְנָם לֹא נִשְׁמַע בִּמְרוֹמֵי הָרָמָה,
בִּפְרָעוֹת הַתַּרְפַּ״ט עֲקֵבֵי הַדְּמִים,
הֵד מִצְעָד הַיִּתוֹמִים עֵת יָצְאוּ לְגָלוּת
תַּחַת שׁוֹט בֶּן־עָרָב וּצְבִיעוּת אַלְבִּיוֹן?
וְאֵיכָה זֶה קוֹלֵךְ לֹא בָקַע בָּרְקִיעִים
עֵת נָפְלוּ עַל חַרְבָּם גִּבּוֹרִים בְּעֵצִיוֹן,
בְּעָמְדָם מוּל פַּרְעוֹת יִשְׁמָעֵאל, בֶּן־מִדְבָּר,
הַחַי עַל חַרְבּוֹ וָיָדוֹ עֲלֵי־כֹל?

עִירִי, הָהּ, חֶבְרוֹן, מְכוֹרַת־יַלְדוּתִי,
עֲטוּרַת הֶהָרִים, בַּת הַנִּיא הַקְּסוּמָה!
רָזִי לִי, כִּי קוֹל עַל הָרֵיחַ עוֹבֵר
מִלַּיְלָה אֶל לֵיל, מְלַחֵשׁ וְגוֹבֵר:
הִנֵּה עוֹד יָמִים וְעָלוּ מִקִּבְרָם
נְפִילִים קַדְמוֹנִים, נִרְדָּמִים מֵעוֹלָם,
וְעָנוּ בְקוֹלָם, מִדְּבִיר הַחֳרוּת,
אֶל הוֹר הַכּוֹבְשִׁים בְּאֵילַת וְסִינַי:
״עֲלוּ נָא בָהָר וּבְרוּ הַר חֶבְרוֹן,
לְהָשִׁיב עֲטָרָה לְמַלְכוּת בֶּן יִשַׁי״!

חיפה, תשכ״ה

ראש עירית חברון, שיח׳ עלי ג׳עברי, סוקר ביום 14.5.1948 — ערב הקמת מדינת ישראל — מסדר של לוחמי הכנופיות הערביות

עד לשחרור

מנגד

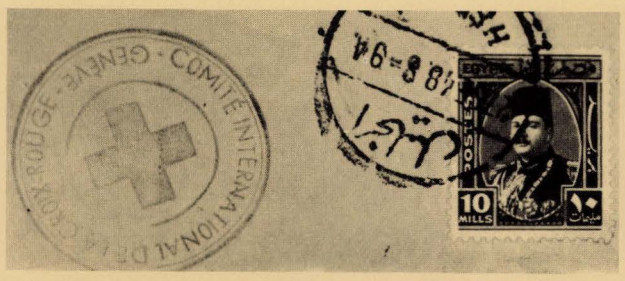
(תש״ח–תשכ״ז)

ביום הששי, ה׳ באייר, תש״ח, שעה שמשק כנפי ההיסטוריה הדהד במוזיאון תל־אביב ומר דוד בן־גוריון קרא את ״מגילת העצמאות״ והכריז על הקמת מדינת ישראל, באותה שעה עצמה השתרכה שיירת מכוניות של הלגיון הירדני בדרכה מ״גוש עציון״ השדוד לעבר חברון, כשהיא עמוסה מאות ממגיני הגוש שנותרו בחיים. לאחר כמחצית השעה של נסיעה, הגיעה שיירת השבויים למבואות עיר האבות. מחסום הברזל שהוצב במקום הורם והשיירה נכנסה לעיר שהיתה שרויה כבר באפילה גדולה. המכוניות טיפסו לעבר בניין המשטרה הנשקף מעל ההר החולש על פני חברון. משנכנסו המכוניות לחצר המרווחת של בניין המשטרה, ירדו כל השבויים, מלבד אלה שהיו פצועים קשה ונשארו מוטלים במכוניות המשא, והצטופפו באחת מפינות החצר. במקום היו עשרות שוטרים ולגיונרים ומפקד כוחות הלגיון שבמקום הודיע, כי הפצועים קשה יוחזרו לירושלים ואילו האחרים יישארו בחברון, כשבויים, ולא יגעו בהם לרעה. לאחר חיפוש יסודי בבגדי השבויים, הוכנסו כולם לאורוות הסוסים של תחנת המשטרה ללינת הלילה.

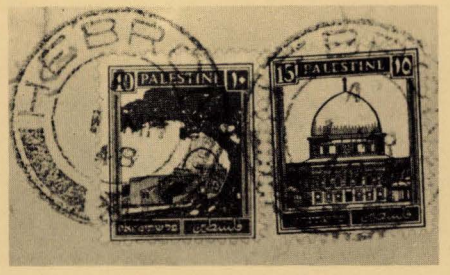

עם שחר יום השבת התקבצו ערביי חברון לחזות במו עיניהם במראה של מגיני ״גוש עציון״. חיילי הלגיון הסתדרו בחצר בניין המשטרה למפקד, ואל החצר נכנסו מפקד הכוחות של הלגיון, נכבדים מחברון וראש עירית חברון, חג׳ מוחמד ג׳עברי, כשהוא עוטה גלימה שחורה וארוכה רקומה בזהב ולראשו כיפת החג׳. הוא עמד והחל נואם באוזני השבויים בקול צעקה גדולה: ״אתם מתקשטים לכם בתחבושות ומקווים לצאת מכאן? אתם חושבים שאתם פצועים ממש? פצוע הוא אחד שרגלו הלכה, אחד שידו נקטעה, אחד שבטנו נבקעה, אחד שראשו נכרת ... תפסנו אתכם חיים, לא יזיק אם נהרוג כמה מכם ...״ קולו של ראש העיריה רעד מהתרגשות ופני כל הנוכחים החוירו מחשש כי הלגיונרים, יחד עם ההמון הערבי שמסביב, יחלו לעשות שפטים בשבויים ... אולם מפקד כוחות הלגיון, שכפי הנראה קיבל הוראות מפורשות שלא לגעת לרעה בשבויים, הרגיע את הרוחות ועמד על דעתו, כי יש לנהוג בשבויים בהתאם לחוק. הרופא הערבי החל ״בודק״ את הפצועים וקובע: מי להחזרה לירושלים ומי לשבי ... לאחר ה״מיון״ הועלו השבויים, וביניהם גם פצועים רבים, אל המכוניות והשיירה ירדה אל העיר, כשכל תושבי חברון, גברים, נשים וטף, עמדו משני עברי הדרך והם צועקים ומקללים בקריאות בוז ויורקים בפני השבויים ... שיירת השבויים המשיכה דרכה ופנתה לעבר רבת עמון. משטפסו המכוניות במעלה ההר, השקיפו שבויי ״גוש עציון״ לעבר עיר האבות, חרקו שיניהם ונשכו שפתותיהם מעלבון כשהם נשבעים: עוד יום יבוא ונשוב אל עיר האבות.

מלחמת הקוממיות נסתיימה. קווי שביתת הנשק נתחמו מנגד והרחק מעיר האבות. כוחות הלגיון הירדני התבססו בחברון אשר קיבלה, כשאר אזורי ארץ־ישראל שלא שוחררו במלחמה, את חסות הכתר ההאשמי של רבת עמון. אולם בני חברון, ובעיקר ראשי כוללות ״מגן אבות״, שלא אמרו נואש וקיוו לשוב ביום מן הימים לעיר אבותם, מקבלים בש׳ תשי״ב את אישור משרד הדתות כמורשים ורשאים לנהל את רכוש העדה היהודית שנשאר בחברון. חברון הערבית נעשית במרוצת השנים חממה לאנשי טירור ופדאיין, שיצאו ממנה לחבל ולזרוע הרס והרג ביישובים העבריים החדשים, אשר הוקמו מנגד לעיר האבות, בחבל הר יהודה. ככל

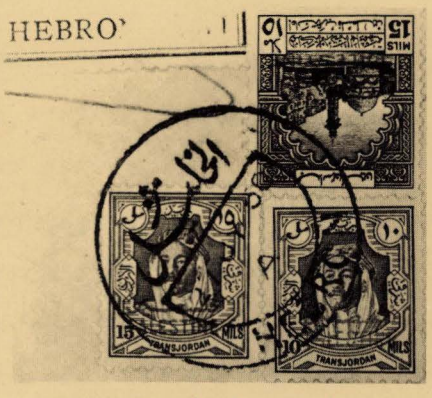
חותמת "אל־ח'ליל" על בול מצרי (המלך פארוק) במכתב שנשלח ע"י חייל מצרי מחברון למצרים מהצבא המצרי שפלש לארץ־ישראל, אשר הועבר ע"י הצלב האדום (27 באוגוסט 1948).

בולי פלשתינה (א"י) עם חותמת "חברון" – מתקופת מלחמת השחרור (1 במרס 1948).

חותמת "אל־ח'ליל" עם הכיבוש הירדני–12.10.1949 על בול ירדני (המלך עבדללה).

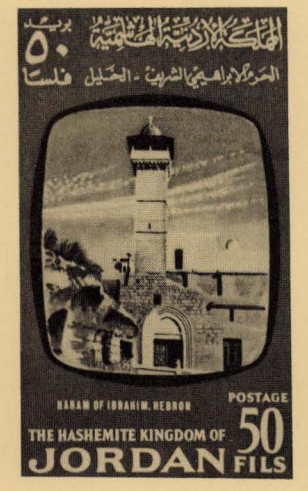
חותמת "אל־רחמן" על בולים ירדניים מתקופת הכיבוש הירדני 1950 (על הבולים מוטבע באנגלית "פלסטיין").

בול ירדני משנת 1953 בתמונה: מגדל המסגד שעל מערת המכפלה. (מסידרה זו יצאו 3 בולים: כחול שערכו 1 מיל, ירוק–3 מיל ואדום–5 מיל).

חותמת "אל־ח'ליל" (בערבית); חברון (אל־חליל – באנגלית) על בול ירדני מתקופת הכיבוש הירדני–1957.

בול ירדני משנת 1963. בתמונה: המסגד שעל מערת המכפלה. (הרקע – אפור; האותיות – לבנות; התמונה–חום; השמים–כחול).

אישור ביה"ד של משרד הדתות בירושלים, משנת תשי"ב, להמשך קיומה של כוללות "מגן אבות"
בירושלים (ארכיון כוללות "מגן אבות")

מדינת ישראל
משרד הדתות
בית הדין ירושלם

ב"ה. ירושלם ת"ו ג' כסלו תשי"ב.
תבת דאר 13 תלפון 4403

בתשובה נא לחזכיר:
מס. 6/3/98
להשיב רק ע"פ הכתובת דלעיל

א ש ו ר.

לפי בקשת כולל סגן אבות חברון הננו מאשרים בזה כי העדה היהודית בחברון נסגאת בירושלם סיום הוצאתם מחברון בתור עדת חברון סגן אבות בירושלם, בתור פליטים. הרב חיים בג'איו ומר אברהם פרנקו ומר יוסף חסון נסגו מאת בית-דין ירושלם לסנהלי ההקדשות השייכים לעדה החברונית ולהוציא מהכנסותיהם לתסיכות לעניים ולת"ח ולת"ת, והם רשאים לגבות את כספי ההקדשות בכדי להוציאם למטרתם ולהחזקת מוסדות התסד, חברי העדה לא ותרו על זכותם לשוב לחיות בעיה"ק חברון, ורק מפני מצב המלחמה שעודנו קיים בין ממשלות ערב וממשלת ישראל אין להם אפשרות לחזור לחיות שם.

הננו מאשרים בזה שוב את שלשת האפוטרופסים הנז' ונותנים להם יפוי-כח לדרש את כספי ההקדשות השייכים לכוללות סגן אבות חברון בכל מקום שהם.

בית הדין ירושלם
נאם:
נאם:
נאם:

הסזכיר הראשי:
יצחק כהן

בית הדין

שהתרבו מעשי החבלה וההרג באזור, כן עלתה יוקרתם של אנשי הטירור בעיני הח׳לילים, האמונים על רצח והרג עוד מימי תרפ״ט, עד שהיא נבחרה למקום מושבם של ראשי החבלנים ומפקדי כנופיות הפדאיון בחבל יהודה.

כוחות הבטחון של מדינת ישראל החליטו לצאת מתחומי גבולות שביתת הנשק כדי להכות בבסיסי החבלנים. אחד מן היעדים שנקבעו – היתה חברון. באחד מלילות החורף המושלגים בהרי יהודה, בכסלו תשי״ד, יוצאת חולייה של ארבעה לוחמים להלום במטה הפדאיון שבלב עיר האבות. הארבעה, ששמם הפך לאגדה עוד בחייהם – מאיר הר־ציון, קצ׳ה, כוכבא ואיתן – מגיעים לאחר מסע לילי מפרך ליעדם ומבצעים את פקודת המבצע במלואה. חברון הערבית, המתעוררת בטרם שחר לשמע קולות הירי והנפץ, נדהמת מול עוז הרוח של לוחמי ישראל. פחד התגמול מתגנב לליבות הח׳לילים, בזוכרם את ימי תרפ״ט, אולם עד מהרה חוזרים פורעי חברון לשלוותם, כאשר המה מסתתרים מאחורי כידוני הלגיון הירדני, שהחיש למקום תגבורת ואף החל בהקמת ביצורים נגד ״מסתננים״ נוספים.

חברון עיר האבות הלכה ונשתכחה מלב היישוב הישראלי במדינת ישראל. אמנם, מפעם לפעם, נזכר הר חברון בעיתונים, משהתנגשו כוחות צה״ל עם חוליות הפדאיון שבאזור, אך עד מהרה טבע השם ״חברון״ במצולות המאורעות שרדפו בזה אחר זה. רק יחידים ובודדים, היו מעלים מפעם לפעם בזכרונותיהם את שמע עיר האבות, אם בגעגועים ואם בזעם.

במלאת שלושים שנה לטבח חברון, ביום י״ט באב תשי״ט, התקבצו ב״הר ציון״ שבירושלים בני חברון שנותרו בחיים, באי־כוח הקהילה החברונית לשעבר, באי־כוח מוסדות ואישים שונים למעמד אזכרה. בני המשפחות השכולות הדליקו נרות־נשמה והרב משה וינטורה, נציב המחוז מר שמואל ישעיה ומר דוד אבישר, קראו פרקים מן התנ״ך. האזכרה נפתחה ליד קבר דוד המלך. אפלולית האולם השרתה רוח נכאים על הנאספים ושואת חברון עלתה וניצבה כמו חיה לנגד עיני העומדים. לאחר מכן נמשכה האזכרה במגרש הרחב הצופה לדרך העולה לעיר האבות – דרך הייסורים שבה עברה שארית הפליטה. כאן קרא מר אבישר, יו״ר ״המועצה להנצחת קהילת חברון״, להנציח את זכר הקהילה היהודית שחרבה בספר היסטורי־פולקלורי, אשר יספר לדורות הבאים על היישוב היהודי בעיר האבות (ראה: ״המועצה למען קהילת חברון״ – נספחים). הרב ישראל פסקר אמר דברי הספד והחזן אבוגנים, איש חברון לשעבר, קרא ״אל מלא רחמים״. בשירת ״אני מאמין״ נגעלה האזכרה.

*

בשנת תשכ״ג עורך הסופר ל״י הירושלמי משאל בין למעלה ממאה תלמידי בתי״ס תיכוניים ו״עמך״, לבדוק באיזו מידה ידועה ״מערת המכפלה״ לאזרחי מדינת ישראל. וכך הוא מתאר (בסקירה שפורסמה ב״מעריב״ ב־1.2.63):

״׳איזה אוטובוס נוסע למערת המכפלה׳? – שאלנו צעירה חיננית, תלמידת השביעית בבי״ס תיכון: ׳אני מצטערת מאד, לא יודעת׳, ענתה. מפי תלמידים אחרים נתקבלו תשובות אחרות, שונות זו מזו, כגון: ׳זה בירושלים׳ ... ׳זה בעיר העתיקה בירושלים׳ ... ׳אולי ליד קבר דוד בהר ציון בירושלים׳... ׳זה בכלל לא בשטח ישראל׳ ... ׳מערת המכפלה היא בצפת׳ ... ׳לא, לא, בטבריה׳ ... ׳בכנען׳ ... ׳בחברון׳ ...

המשכנו לחזור על פתחי בתי־ספר תיכוניים דתיים וחילוניים, שבאזורים שונים בעיר, ועד לישיבות בעלות מגמה תיכונית הגענו – כדי לתהות על קנקנם של התלמידים. מפעם לפעם פקדנו גם מבוגרים. תחילה הלכנו לבית־ספר דתי ופתחנו בשיחה עם תלמידים, חמישה במספר. קבר רחל ומערת המכפלה – מקומות אלה ידועים להם. מסופר עליהם בתורה – והם, התלמידים, למדו ולומדים תורה. הרבה תורה. שאלנו אם ביקרו פעם במקומות אלה. תשובתם היתה אחידה: לא. הוספנו לשאול (בבקשה שכל אחד ישיב בנפרד), אם יודעים הם בדיוק היכן נמצאים קבר רחל ומערת המכפלה.

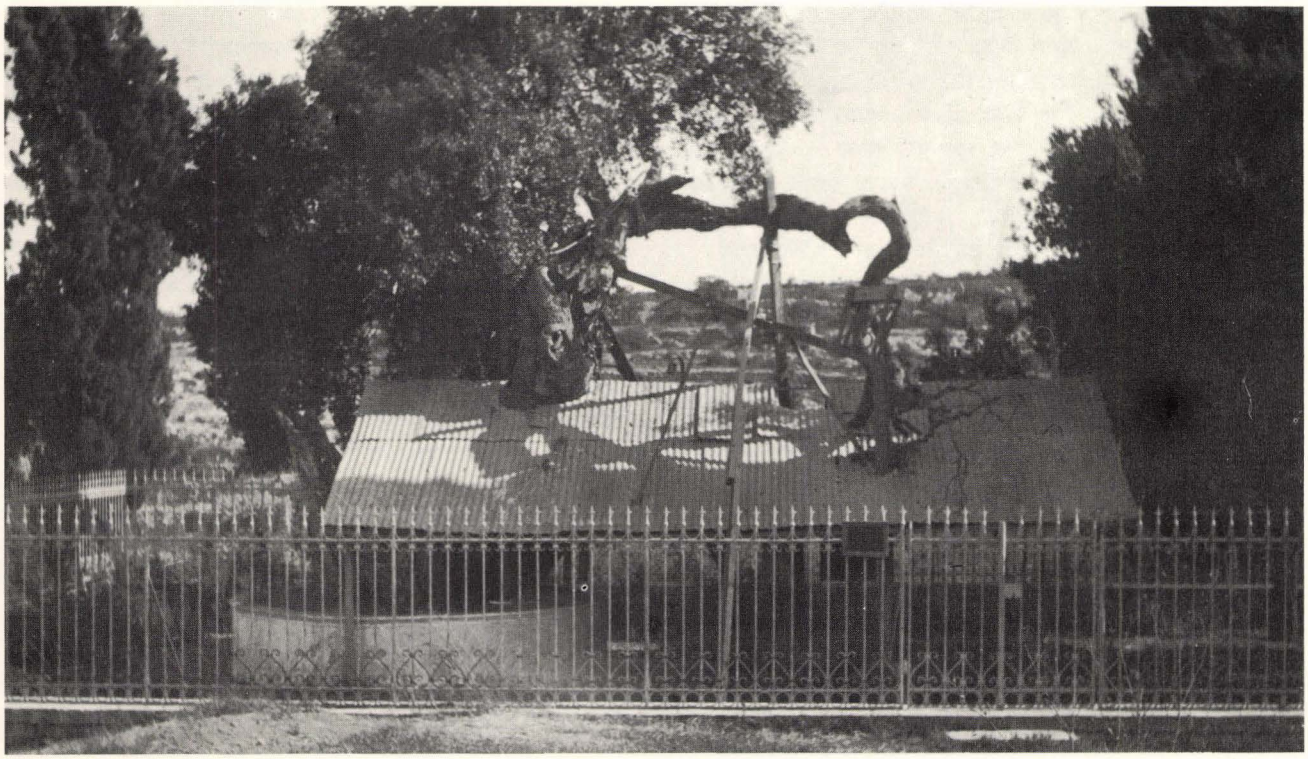
השיב האחד: ׳מערת המכפלה היא בשכם׳. השני: ׳מערת המכפלה היא בבית־לחם, וקבר רחל בירושלים׳. השלישי: ׳קבר רחל זה ברמת רחל ומערת המכפלה נמצאת בחברון׳. הרביעי: ׳שני המקומות נמצאים בסביבות בית־לחם׳. החמישי: ׳קבר רחל ליד בית־לחם ומערת המכפלה בחברון׳.

מתלמידי בית־ספר תיכון חילוני, נשמעו תשובות שלא היו שונות בהרבה. מתוך תשעה תלמידים בבית־ספר אחד – שלושה השיבו תשובות נכונות: אחד – תשובה נכונה למחצה ואילו חמישה – לא ידעו. בין תלמידי בתי־ספר שבדרום תל־אביב, בשכונות ובפרברים – היו התוצאות דומות.

מפי שלושים ושניים צעירים, בגילים 16–18 שנה, בחורים שעמדו לפני קופות בתי־הקולנוע, רק אחד ויחיד השיב תשובה נכונה. שבעה־עשר אמרו בפשטות, שאינם יודעים. תשובותיהם של שמונה היו בלתי־נכונות, ארבעה לא השיבו כלל ועיניהם כאילו אמרו: ׳מה לנו ולשאלות טפשיות כאלה׳? ושניים – שהיו ׳צמד־חמד׳ – השיבו בגסות: ׳אותנו לא מעניינים קברים ומערות ... ״החברה קדישא״ יודעת איפה נמצאים קברים׳ ... לעומת זאת שמענו רק תשובה אחת בלתי נכונה במשאל שערכנו בין תלמידים באחת הישיבות שבתל־אביב, ואף אותו תלמיד שטעה, בא אלינו לאחר שעה קצרה והתנצל בפנינו: ׳פשוט שכחתי. אני חדש בארץ; אני נמצא כאן רק שנתיים וחצי׳. שתי דמעות גדולות שנצנצו בעיניו העידו עליו שמצטער הוא על כשלונו.

לסיכום, מתוך למעלה ממאה תלמידים ששוחחנו עמם, ידעו רק שניים את האגדה על רחל אמנו, ואילו על הנאמר: ׳שלושה מקומות אין אומות העולם יכולים להונות את ישראל ולומר להם: גזולים הם בידכם, ואלו הם: מערת המכפלה וקבורתו של יוסף ובית המקדש׳ – אף לא אחד! ...״

״אלון ממרא אשר בחברון״ — גלוית־דואר שהודפסה בשנת 1961 מטעם השלטון הירדני. הגלויה היתה נמכרת במקום ע״י נזירי המנזר ״מוסקוביה״, שנמצא במעלה ההר

בשנת 1964 הגיעה לחברון, שבשלטון הממלכה הירדנית, משלחת ארכיאולוגית אמריקאית בראשותו של דר׳ פיליפ המונד מאוניברסיטת ״בראנדייס״ במדינת מסצ׳וסטס. לאחר שראשי הדת המקומיים נשתכנעו, כי אין בדעת החוקרים לחפור ליד המסגד שעל מערת המכפלה, החלה המשלחת בעבודתה במרחק של כקילומטר ממערת המכפלה, על ההר הדרומי־מערבי לחברון העיר, הנקרא ג׳בל א־רומידה. לדעת החוקרים האמריקאים עמדה חברון העתיקה ההיסטורית על הר זה. לפי הדו״ח שפירסמה המשלחת בתום השלב הראשון מחפירותיה (בש׳ 1967) מסתבר, כי עם תחילת החפירות הגיעו החוקרים לקיר של בית, הבנוי לבנים שרופות, שלפי ההשערה — על סמך החרסים שנמצאו במקום וכן עי״ס סגנון הבנייה — נראה שהוא נבנה בתקופת הברונזה הקדומה. עם המשכת החפירות והחשיפה נוכחו החוקרים כי הבית תוקן ושופר ואף שונה בתקופה מאוחרת יותר. נוסף על כלים שונים שנמצאו במקום, נתגלו קבורים, בחצר הבית, שני שלדים. החוקרים האמריקאים משערים, כי הבית בעל שתי הקומות (העליונה שימשה למגורים והתחתונה לבהמות) הוא, יחסית, בית מפואר ותקופתו היא מתקופת המלוכה הישראלית. שאר המבנים שנחשפו בקרבת מקום העידו על ישוב מן התקופות: הברונזה הקדומה, התיכונה והברזל. במורדות ההר נחשף מבנה מוסלמי קדום, מן התקופה האיסלמית שלפני בוא הצלבנים, ולא הרחק ממנו נחשפה כנסייה ביזאנטית. במורדות ג׳בל א־רומידה נתגלו מערות־קברים רבות ובתוכן נאספו חרסים, ואף שרידים של כלי מתכת. לדעת החוקרים שימשה אחת המערות למגורים עוד בתקופה הכלכוליתית. במידה שגילוי זה יבוסס ויתאמת, הרי שיש מקום להניח, כי חברון היתה אחת מריכוזי היישוב הקדום ביותר בארץ־ישראל (בתוכניתה של המשלחת האמריקאית היה להמשיך ולחפור, אולם לאחר שיחרורה של חברון במלחמת ששת הימים, לא חזרה המשלחת למקום להמשיך בעבודתה, כפי שהיה בתוכניתה מלכתחילה).

*

לאחר שהושלמו הביצורים בחברון וסביבתה מפני יד התגמול של צה״ל, הרימו מנהיגי הפדאיון למיניהם את ראשם וההסתננויות להרס ולהרג ביישובי האזור התרבו והלכו. ממשלת ישראל הזהירה וחזרה והזהירה את ממשלת ירדן, כי תבלום את המרצחים היוצאים מהר חברון, אולם אוזנם הערלה של שליטי רבת־עמון היתה אטומה. לאחר מעשי רצח מזעזעים נוספים באזור, פשטו כוחות צה״ל, בסוף חודש חשון, תשכ״ז, על הכפר סמוע שבהר חברון, במטרה להרוס את קני המרצחים. פשיטת סמוע אמנם הזכירה לרבים את זכרה של עיר האבות על השואה משנת תרפ״ט, אולם במרוצת המאורעות שוב נשכחה חברון ״הרחוקה״ ונשארה הרחק מגבול מדינת ישראל ומנגד ...

ע״א

הפשיטה לחברון

הזמן – ימים אחרונים לשנת 1953. המסתננים הטילו טירור. מין טירור רע, דביק, החומק כעשן מרעיל דרך מפתני הבתים, צולף בנוסעי מכוניות, קוטל איכרים החורשים בשדה, מקפד חיי תינוקות, ילדים ונערות. הגבול הירדני שרץ אנשי פרא, תאבי רצח ושוד, היו מסתננים, שהיו מונים כרוכלים שטופי התפארות את מספר הנפשות הישראליות העומד לזכותם. הם הצליחו להטיל טירור על היישובים הישראליים הצעירים שעל הגבול, המאוכלסים רובם ככולם בעולים חדשים. האכזריות יודעת להפחיד. בתי המושבים כוסו ברשתות ברזל מפחד רימונים, המוטלים לחדרים באישון לילה. התושבים באזור הזה ראו בשבכת ברזל נגד רימונים כלי תקני לכל בית, ממש כמו ברז המים. המושבים החלו להיעזב פה ושם, והזרם הדליל, אולם הקבוע, של ילדים, נשים וגברים פצועים, קטומי איברים, ועינים המספרות סיפור אימים, המשיך להגיע לבתי־החולים.

"קצ'ה, כוכבא ואיתן – לכו לאפסנאות וחיתמו על אחת־עשרה מחסניות לאיש. לכל איש ששה רימונים, מטעני פריצה של חצי קילו ומטעני פיצוץ בני קילו". מאיר הר־ציון גמר דברו, נטל את המפה לידיו ונכנס לחדרו.

שלושת הגברים הצעירים לא בזבזו זמן ושעטו בפסיעות ארוכות, אופייניות לגבוהי־קומה, לאפסנאות היחידה. תוך זמן קצר היו חמושים היטב, לבושים בציוד המיוחד לקרה הקשה, שאפפה את האזור, וחזרו לחדרו של מאיר.

"אנו פושטים על חברון". אפילו מאיר הר־ציון, אמן השלווה, אינו מצליח להעלים שבריר של ספק־גאווה־ספק־השתוממות על יעדם. חברון, עיר הפורעים ה"קלאסית", השוכנת בלב־לבו של אזור הכנופיות הגרוע ביותר, עיר הפוגרומים האכזריים, עיר שמעשי הזוועות הברבריים של פרעות תרפ"ט, אשר נערכו בה, מעמידים במבוכה אפילו פורעים ערביים שאומנותם בכך.

"בחברון יש לנו חשבון עם מספר אנשים ידועים לנו, שהשתתפו בזמן האחרון בהריגות בתוך שטח ישראל. אנחנו נבקר אותם הלילה. אנו נעלה לנתיב הל"ה, משם נצא לכיוון לבה של חברון. נאריך אמנם את הדרך בכמה ק"מ, אולם נגיח על חברון מכיוון פחות צפוי, ודרך ישוב ערבי דליל יותר. ניכנס לעיר, ונשיב לפורעים מידה כנגד מידה: דם כנגד דם. כוונת צה"ל היא 'להסביר' להם, שאין מקום בירדן בו יוכלו להסתתר מנקמת עוללים מומתים".

שלושת הגברים יושבים ומקשיבים בדריכות. כולם צעירים מאד. בחורים נאים. חסונים. גבוהי קומה. מאיר, קצ'ה וכוכבא – סמלים־צנחנים. איתן – טוראי. הם מהווים את ה"חולייה", רגילים לעבוד בצוות, ולא פעם פשטו בארץ האוייב.

ארבעתם בני מושבים. מאיר וקצ'ה ממש גדלו יחד ברשפון, הלכו לאותה כיתה, משכו באותן צמות. ברגע שאמר מאיר את המלה "חברון", הציץ אלכסונית לעבר קצ'ה. הבחור בעל רעמת השיער הבלונדיני והעינים התכולות, הקרובות במקצת זו לזו, לא הניד עפעף – אבל וריד כחול בלט לפתע על הרקה הימנית. הוא צנחן, לוחם. הוא משרת ביחידה שהיא, לדעתו, המעולה בכוחות צה"ל – והוא יתן את המכסימום. מכסימום זה אפשר להשיג על־ידי תכנון קר, מחושב, ירידה לפרטי פרטים והכנסת רגשות לעניין רק תסרבל את יעילות הביצוע.

זה שפורעי חברון גררו את בן דודו בתרפ"ט והלמו בו באלות, ובעטו בו עד שהפך לעיסה אחת גדולה של דם, לא מעניין איש בשלב זה. את החשבון נעשה בחברון עצמה. עתה אתרכז בדרך לחברון, הפעולה עצמה ודרך הנסיגה. בחור צעיר היה בן־דוד זה, ביישן וחביב.

"הדרך קשה מאד. קרוב לוודאי, שעם עלייתנו באזור ההר נכנס לשלגים. בסך־הכל צפוי לנו מסע של 45 קילומטרים הלילה, אם הכל ילך כמתוכנן – מבלי לקחת בחשבון את הקרב עצמו, כמובן".

הרי לך. תחשוב על בן־הדוד כל הזמן ולבסוף תשכח למרוח את נעליך בשמן רובים – ואז תוכל לצפות למסע של 45 ק"מ, שיהיה שווה ל־90 ק"מ לפחות.

הבחורים הצעירים, ארבעתם בני י"ט־כ', מתחילים כבר להתרגש. המשימה נראית מחוצפת ונועזת עד־בלי־די. הם מתחילים לבלוע בשקיקה את פרטי ציר ההתקדמות, עוצמים פה ושם את עיניהם ומנסים לדמיין לעצמם את צורת הדרך, לתרגם אותה מהמפה למראה מציאותי. אפילו על המפה אפשר לראות את המצוקים התלולים והגאיות העמוקים בבירור המעביר צמרמורת. על מה שיקרה בחברון עצמה – ארבעה צנחנים צעירים מול רבבות – הם מניחים למציאות להכתיב להם. הטיפוס הוא לגובה של כ־700 מטרים – כמעט כמו ההפרש בין השפלה לירושלים, על דרך־לא־דרך, דרך כפרים ערביים, שומריהם וכלביהם. והם לא יהיו קלי תנועה כל עיקר, עם כל הציוד הרב שלהם. אחת־עשרה מחסניות כבדות של ה"טומי", כשבכל מחסנית 28 כדורי עופרת, הן לבדן יכולות לעורר בלב הצעירים עגמת נפש מרובה – וזה מבלי להתחשב בתת המקלע עצמו, מטען רימוני המילס וחומרי הנפץ!

"ההוראה היא" – ממשיך מאיר ביבושת – "שאם לא נגיע לכלל ביצוע עד שעה שתים־עשרה ורבע" וכאן הוא מעיף מבט כמעט עויין בבחורים, כאילו אמנם לא הספיקו להגיע בזמן – "אנו חוזרים". לכוכבא עיניים שחורות, חודרות. הוא מסתכל בקצ'ה, בעל עיני התכלת הצלולות. כל אחד מהם יודע בדיוק מה חושב השני – איזה עוול יעשו לעצמם אם ייאלצו לחזור את כל הדרך הנוראה הזאת, בלי לבצע את המשימה. מאידך הם יודעים, שסיכוייהם לחזור לישראל לאור יום יהיו עלובים למדי. אם הלילה הוא בן בריתו הטבעי של הפושט הישראלי, הרי אור היום הוא אוייבו החמור ביותר.

הבחורים האחרים כבר יודעים ש"משהו" רציני מתבשל בחולייה של מאיר. הקנאה, קנאת לוחמים, גדולה. האווירה בארץ, ובצה"ל בפרט, היא אווירת כאב ההולכת ומחריפה עם כל הרוג נוסף, עם כל עולל שהלך לעולמו. שאיפת התגמול היא כה חזקה, עד שיציאה לפעולה נחשבת לזכות גדולה, לכבוד של ממש. וכאן יוצאת חבורה להלום בלא פחות מאשר בחברון!

החבורה מחכה לרדת הערב. במזרח הולכים הרי ירדן ומאפירים, הולכים ומשחירים. האנשים מדשדשים ברגליהם בחוסר סבלנות. אף לא עולה בדעתם לכתוב מכתבים, בנוסח של "לפתוח רק אחרי מותי". כאשר עדיין לא הגעת לעשרים אתה חושש מדברים כאלה, חושש מלהסתבך במבטי חברים משתאים, חושש באימה שמא יחשדו בו, רחמנא לצלן, במורך לב ... אנשי נתיב הל"ה מברכים את הארבעה ב"שלום" כמעט רגיל. הם אינם יודעים, כמובן, ולבטח אינם מעלים על דעתם מהו היעד הפעם. "קדימה". מאיר אפילו איננו מסתכל אחורה. הוא יודע שהם גומאים את הדרך מאחוריו, ואכן, דרדור האבנים, המתרגש ובא כל־אימת שכף רגל נחה על אבן שאינה קבועה היטב במקומה אומר לו שהכל בסדר. כאשר חצו את הגבול השתררה כבר חשיכה גמורה, וטור הלוחמים הקטן התפתל כנחש זריז ונבון בין הנקיקים והערוצים של ציר ההתקדמות. עד כה היתה הקרקע סלעית, גבעית, והגאיות מלבלבים פה ושם במטעים, שהכפריים הירדניים גידלו אותם באותו מקום ובאותה שיטה שגידלו אותם בני יהודה לפני כמה אלפי שנה. היה משהו פנתרי בהליכת הצנחנים, משהו מאיים, זהיר ותקיף כאחד. הבחורים נשאו באמתחתם בשורת חרדה לפורעים בחברון.

הלילה היה קר מאד, יבש ובהיר. הירח הלבין את ההרים הירדניים ואד יצא מפיות הצעירים. מאיר משך קדימה בחוסר פשרנות, כאשר מעיקה עליו המחשבה פן לא יספיק להגיע עד שתים־עשרה ורבע למבואות חברון. הם כבר צעדו קרוב לשעתיים, ועמדו מול שני הכפרים הערביים ח'רס ונובא, אותם היו צריכים לעקוף מצפון ואחר לחזור לציר התקדמותם. הוא עצר את החולייה, ירד שפוף על ברכיו, והסתכל נכחו. הריח המוכר של כפר ערבי היכה בנחיריהם, אולם המראה לא היה כה אופייני: מאיר הבחין מיד, שהכפור הניס אפילו את הכלבים למחסה, והכפרים – להוציא את האורות שהבהבו בחלונות – נראו ריקים. הוא הציץ בשעונו ונשך בשפתיו: הזמן פעל לרעתם. למרות הליכתם הזריזה, תבעה הדרך הטרשית את שלה: דקות יקרות שבוזבזו על עקיפת סלעים, נחלים שוטפים ושדות אבנים טורדניות. הוא פנה אל קצ'ה ואמר, ספק פקודה, ספק שאלה "אנו נחצה בין שני הכפרים, נקצר את הדרך?!" קצ'ה סקר את שני הכפרים, שהיו מונחים לפניהם כעל כף־היד. שבע־מאות מטרים בסך הכל הפרידו בין כפר לכפר, סיכויים לכאן ולכאן – אבל אם לא ישתדלו לקצר את ציר תנועתם, לא יגיעו בזמן לחברון – ואפילו יקצרו פה ושם, ספק אם יפגשו את השעה שתים־עשרה ורבע בחברון.

הוא מניד ראשו מעלה ומטה, ומאיר מתרומם. אחריו כולם, ממהרים בהליכה מהירה מאד ושפופה נדבקים אינסטינקטיבית בצלע הימנית של הגבעה, קרוב יותר לנובא. הם נצמדים לגדר אבנים הסוגרת מטע, וחומקים לאורכה. כלב בודד מתחיל לנבוח ביללות רמות, והם קופאים בזוועה על מקומותיהם. אלא שהלילה קר כל כך, עד שנוח מסתמא לבעל הכלב לחשוד שהגיעה לכלבו עת דודים, מאשר לצאת ולחקור. החבורה גולשת ומחליקה בזריזות במורד, עוזבת מאחוריה את הבתים הכפריים וריחם המיוחד, ונכנסת שוב לשביל המוכר. הכיוון – דרום־מזרח.

ההליכה איטית יותר הפעם ואילו המאמץ גדול יותר – הרהרו ארבעתם סימולטאנית. הם החלו לטפס על שביל צר, שהלך והשתפע כלפי מעלה. עוד יותר משנים־עשר ק"מ יש להם עד לחברון והדרך הולכת ונעשית גרועה. המשא החל להכביד, וכאשר החלו להיכנס לוואדיות בעלי כתמים לבנים, צרים ומתמשכים, ידעו שכבר החלו להגיע לגבהים הראויים להתכבד בהם: הצברים נפגשו, אולי בפעם הראשונה או השנייה בחייהם, בשלג, שלג של ממש. תוך שעה קלה היו הולכים ומדדים בשלג בן כמה עשרות ס"מ, שולפים בכבדות רגל אחרי רגל, בעוד עיניהם בולשות בתימהון מהול בחדווה בנוף הנהדר: "כלום העלית פעם על דעתך שנילחם בשווייץ?" – לאט קצ'ה בהתרגשות לעבר כוכבא. כוכבא, ככולם, נשם ונשף. התשובה היחידה שיכול היה להעלות בדעתו היתה שיגור ענן־אד לבן, מהבל פיו.

הם הזיעו בצורה בלתי רגילה. הצברים הצעירים תהו כיצד משתלבת תופעת ההזעה הקשה עם השלג שמסביב – והמשיכו במסעם, בעוד טיפות זיעתם מותזות שמאלה ימינה, שמאלה ימינה, על המרבד הלבן. רגליהם לא השאירו פסיעות על השלג, אלא בורות קטנים ועמוקים. כשדשו בהם השלישי והרביעי, הפכו הבורות לפסים ממש.

שתים־עשרה ורבע, ועדיין לא הגיעו למבואות חברון.

החבורה נעצרת, שוקלת את המצב. כוכבא בעד מילוי הפקודה, כלשונה – כלומר, יש לחזור כל עוד החושך יחפה עליהם. קצ'ה רוצה להמשיך ואילו איתן, הטוראי, אינו פוצה פה, כדי שלא להיטחן בין גוג למגוג. מאיר שוקל – מחליט שהדרך חזרה תהיה קלה הרבה יותר בגלל הירידה מהרי חברון. גם כמות התחמושת תהיה קטנה הרבה יותר, והם מכירים את הדרך בפרוטרוט. הוא מחליט להמשיך.

תוך זמן קצר הם מגיעים לכביש בית־לחם – חברון. הם בולשים בעיניהם על פני הזוהר המשונה, הלבן עד להכאיב, של הכביש, ומתחילים לצעוד עליו. עד מהרה מחליק מאיר, הפוסע פסיעות גסות, ומטיח עצמו בכביש המכוסה שכבת קרח דקה ונפיצה. הנפילות היו חמורות ביותר. הם היו מתקדמים ונופלים, משקשקים ומקשקשים במחסניותיהם כל אימת שחבטו בקרח. עד ש"למדו את הפרינציפ", הוסיפו כמה וכמה חבורות כחולות ושריטות מאדימות. עד מהרה החלו להופיע הבתים הראשונים של צפון חברון – תחילה נמוכים, בני קומה אחת, ואחר־כך הלכו

והוסיפו קומות. השעה היתה כבר אחרי אחת, ונפש חיה לא נקרתה ברחובות, הן בגלל השעה והן בגלל הכפור. פה ושם היו חלונות בוהקים באור חשמל, ולעתים היתה איזו דמות משליכה צלה דרך החלון. "לעזאזל", חלשה דעתו של איתן, "הרי אנחנו יכולים פשוט לצעוד קדימה לביתו של ראש העיר!"

כלבים החלו להתנפל עליהם, והם היו מבריחים אותם בבעיטות תוך שהיו חודרים יותר ויותר ללב העיר – משתדלים להגיע ללב קן הפורעים, אל הכתובת אשר שוננה להם קודם לכן. הם ידעו, שלמחרת תימדד הצלחת פעולתם לא רק בהריגת הרוצחים אלא גם בעצם עומק חדירתם.

לבסוף גילו, לאחר חיפוש קצר, את יעדם. היה זה בית אבן גדול, בעל דלת ברזל. אחד החלונות בבית היה מואר. ההרגשה של ארבעת הבחורים, שהיתה עד כה הרגשה של התרוממות רוח, עקב השיטוט בחוצות חברון – הפכה להרגשת "תכלית". כוכבא ואיתן תפסו עמדות חיפוי, מאיר וקצ'ה ניגשו לדלת, תלו עליה מטען פריצה והדליקו את הפתיל. לפתע התחלק המטען על דלת הברזל והתפוצץ על המפתן בקול שאון, כשהוא מקים ענני שלג צחור, שהתרוממו מעלה־מעלה ... מיד נכבה האור בבית, ואילו בבתים האחרים החלו להידלק אורות. מאיר ניגש מיד ותלה שנית מטען פריצה – והפעם נפרצה הדלת. שני הפורצים הספיקו עוד לראות תושבים מתחילים להגיח מבתיהם כשרובים בידיהם – ואז פרצו פנימה, לתוך החשיכה שהיתה מעובה בריח חומר הנפץ שהתפוצץ. הם נכנסו ושטפו את החדרים באש תת־מקלעים, ופרצו החוצה מיד. בחוץ כבר חיכו להם כוכבא ואיתן – שנמלטו מפני ההמון, שהחל להתגודד סביבם. מטחי ירי החלו להישמע מקרוב, ושלושת הבחורים הסתכלו בעצבנות במאיר. הוא בלש ימינה ושמאלה, ואחר גלש בקפיצה מעל לגדר – לכיוון מערב. ארבע הדמויות היו נראות עתה כשהן מדלגות מעל לגדרות, מתחת לשערים, דרך גזוזטראות, בעוד המון הערבים היה דוהר לפניהם, ביניהם ואחריהם בקול ענות ובהמולה רבה, כשבעלי הנשק החם יורים באוויר, על מנת לעודד עצמם. הם נזהרו מלפתוח באש תת־מקלעים שלא לצורך, כדי לא למשוך תשומת לב. אלא שפתאם הגיחו מספר ערבים מצד ימין שלהם, כשבראשם סמל המשמר הלאומי. הסמל כיוון אקדחו כלפיהם והטיח יריה אחרי יריה. צרור קצר של קצ'ה, גלגלו לאחור – וקצ'ה הסתער לעברו. ההוא כיוון את אקדחו בחוסר יציבות כלפי קצ'ה, שירה בו צרור נוסף. הבחור, בן רשפון, שעט במרוצה ליד הגוויה, ושלף את אקדח הפאראבלום של הסמל. הוא הספיק לראות באור הירח סמל מוכסף של צלב הקרס על הקת. הישראלים המשיכו בנסיגתם לכיוון מערב; בתי העיר הלכו ונעשו דלילים יותר.

מאיר נעצר בבת אחת: "איתן איננו!" קצ'ה וכוכבא הסתובבו מיד לאחור – מחפשים במבטיהם את חברם הצעיר – אולם לשווא ... כוכבא לא יכול היה להתאפק והחל לקרוא לאיתן בקולי־קולות. לפתע נשמעה מהומת רגליים אצות, ולפתע – פיצוץ רימון מילס, מאלה שהצנחנים נשאו עליהם. חשכו עיניו של קצ'ה. הוא היה בטוח, שאיתן בחר לאבד עצמו לדעת מאשר ליפול חי בידי הבריונים החברוניים. לאחר הפיצוץ היו כמה שניות של דממה, ואז נשמעה שעטת רגלים נחפזות, ומקרן הרחוב הגיחה דמות ארוכה מאד, ילדותית במקצת, שנראתה כאילו מורכבת כולה ראש ורגלים בלבד.

הנער האמיץ והמבוהל, שרץ במאסף, "נחתך" לפתע על ידי כמה מהרודפים שחסמו דרכו לכיוון חבריו. לפתע חל מעצור ב"טומי", והוא עמד חסר אונים, כמו בחלום רע, ואז, מבלי להסס הרבה הטיל רימון לעברם, וההם השתטחו באנקה ארצה. איתן לא בזבז זמן, דילג מעליהם והתחבר לחבריו.

קבוצת הרודפים הלכה ונדלדלה, הבתים נעלמו לגמרי, היריות פסקו. מאיר החל למשוך צפונה, ועד מהרה סיימה החבורה את הק"מ השני שלה בריצה על ראש הר מושלג וקרח. מאיר נתן הוראת מנוחה – והצעירים נפלו בו במקום, והחלו לאכול את השלג כדי לרווות צמאונם. הכמות שהכניסו לקרבם היתה כה גדולה, עד שסבלו מכאב בטן ימים אחדים לאחר מכן. החזרה היתה אמנם קלה יותר, – היה פחות תחמושת לסחוב, במקום עלייה תלולה באה ירידה תלולה, והעיקר – הבחורים היו מאושרים מהצלחת המבצע. תוך כמה שעות היו כבר בגבול ישראל.

רענן לוריא

("במחנה", כרך ט"ז, גל' 46)

"ואין מלכות לישראל אלא על ידי חברון".
ר' אהרן ברכיה, 'אמרי נועם', ה', פר"ז

עם השחרור

שיבת חברון

יום השני, כ"ו באייר, תשכ"ז – החמישה ביוני 1967. לאחר שלושה שבועות של כוננות עליונה יוצא חיל האוויר הישראלי, בשעה 7.10 בבוקר, לקדם את מטוסי האוייב שגחו מעבר לגבול מצרים. בשעה 8.15 נעים גייסות השריון הישראליים, בדרכי המדבר שבנגב, לנפץ את טורי הטנקים המצריים המתקדמים לעבר גבול ישראל.

ביום כ"ח באייר, תשע־עשרה שנים לאחר שהיתה סגורה מבאי מועד יהודיים, משחרר צה"ל את ירושלים שבין החומות, ובו ביום כבר נעים טוריו דרומה. המערך הצבאי הירדני שבהר חברון כלל באותו זמן את חטיבת הרגלים "חיטין", גדוד שריונים "סנטוריונים" וגדוד תותחני שדה. החטיבה הירושלמית הישראלית תוקפת את עמדות הירדנים בהר־ציון, מטהרת את האזור ובשעות אחה"צ המוקדמות של אותו יום, כבר נעים טוריה ותוקפים את המתחם הגדודי של הלגיון במר אליאס. משם ממשיכים ראשי המחץ הישראלים לנוע במהירות דרומה, ומול התנגדות קלה, יחסית, הם משחררים את בית־לחם, את היישובים העבריים של גוש עציון לשעבר ומתקדמים לעבר עיר האבות. עם שחר כ"ט באייר (8.6.67), נכנסים שריוני צה"ל לחברון.

מימין: חיילי צה"ל נכנסים לעיר האבות ביום השלישי למלחמת ששת הימים, כ"ט באייר, תשכ"ז (ארכיון לשכת העיתונות הממשלתית)

למטה: שר הבטחון מר משה דיין, מפקד חזית המרכז האלוף עוזי נרקיס, והאלוף רחבעם זאבי, מבקרים במסגד שעל מערת המכפלה ביום שחרור חברון (ארכיון לשכת העיתונות הממשלתית)

שלא כבית־לחם, שנראתה צוהלת ושמחה, דמומה חברון ומכונסת מעבר לדלתיים ובריח. כל חלון מוגף וכל דלת נעולה. עננת־קדרות מעיקה על עיר האבות השוכנת בבקעה שבין ההרים והדגלים הלבנים הרבים המתנופפים לרוח, מקדמים את משחררי חברון כלוחשים סוד־חרדה מעבר לחומות האבן העתיקות ... אכן, יש לה לחברון חשבון נושן – זכרון השנים שחלפו עודו מרחף ומהדהד במבוך הסימטאות הנפתלות.

אך נשמעו רעמי חיל החלוץ של צה"ל המתקרב נסו רבים מתושבי העיר על נפשם, כשהם מזדנבים אחר גדודי הלגיון הירדני המובס. איש לא נראה ברחובות וצה"ל השלים את שליטתו בעיר האבות ללא יריה אחת. מפקד הכוחות הישראלים פנה, תחילה, אל עבר מערת המכפלה ולאחר־מכן נפגש עם ראש העיריה שיח' מוחמד עלי ג'עברי, והודיעו על הפעלת השירותים בעיר. יחד עם זאת הורה מפקד הכוחות להציב בפתח המסגד שעל מערת המכפלה שלט, המודיע על איסור חמור של פגיעה במקום הקדוש.

ראש עירית חברון מקדם בברכה את שר הבטחון משה דיין בשערי המסגד שעל מערת המכפלה, ולאחר־מכן הוא מכריז: "בשם העיר חברון, שהתמסרה ללא קרב היום לפנות בוקר, אני מביע את הערכתי לראש ממשלת ישראל מר לוי אשכול, לשר הבטחון גנרל מוסה דיין, לרמטכ"ל יצחק רבין, לשר המשפטים ולשר הדתות של ישראל, שהבטיחו את שמירתם של המקומות הקדושים ואת שלומם של התושבים בשטחי הגדה המערבית".

שיח' מוחמד עלי ג'עברי, בן הששים וחמש, הוא אחד ממנהיגי היישוב הערבי עוד מתקופת המנדאט הבריטי. בשעתו היה ידוע כאחד ממתנגדיו של המופתי הירושלמי, המסית והמדיח, חג' אמין אל־חוסייני. מאז שנת 1956 כיהן שלוש פעמים כשר בממשלות ירדן והוא הוא אשר "הטיף מוסר" לשבויי גוש־עציון, אשר הובאו לחצר משטרת חברון ביום ה' באייר תש"ח. שיח' מוחמד עלי ג'עברי הביע את הערכתו להתנהגות צה"ל ביום הראשון לכניסתו לעיר והוסיף, כי ברגע ששמע ברדיו של קהיר ורבת־עמון, כי חוסיין נסע לקהיר על־מנת לחתום שם עם נאצר על "הסכם־הגנה" לחמש שנים, ידע כי בזאת חרץ המלך הצעיר את גורלו. ראש העיריה דיבר בהתמרמרות על המסיתים שבמדינות ערב המביאים, לדבריו, אסון אחר אסון על פלשתינה. משנשאל על העתיד, השיב: "אנו רוצים בשלום, די לנו במלחמות, נפשם של הפלשתינאים שבעה מלחמות. קשה לצפות לידידות בין הפלשתינאים לישראלים ברגע הראשון, אחרי עשרות שנים שבהן חונכו התושבים על איבה ושנאה. מרבית האוכלוסייה החליטה להישאר במקום ויהיה אשר יהיה. מן העיר ברחו רק אלה אשר, כפי הנראה, יש להם ממה לחשוש".

לפי הצעת המפקד הצבאי – שקבע את מפקדת הממשל הצבאי בבניין משטרת חברון – הוציא שיח' ג'עברי קול קורא לתושבי עירו ובו בקשה לשמור על השקט והשלום. התושבים היו מסוייגים וסגורים. כמעט שלא ניתן היה לדובב את החברונים. מפתחי

חנויותיהם ומכל חלון ודלת צפו בהמוני הישראלים שהחלו לנהור לעיר. זו הפעם הראשונה, לאחר למעלה ממאה שנים, שרגלי יהודים עלו בכל מדרגות הכניסה אשר למסגד שעל מערת המכפלה ולא נעצרו במדרגה השביעית.

אחד מנכבדי חברון (מנהל התחנה החקלאית הממשלתית "ערוב") הביע דעתו, כי התושבים חוששים שמא ינקמו הישראלים בחברונים בגלל גוש־עציון. תקוותם האחת של בני חברון היא, כי אותם תושבי הגוש שיצאו בשבי, יודו שלא החברונים הם שעשו להם רעה. הפורעים שהתקיפו את ישובי גוש־עציון היו אך ורק תושבי הכפרים שבהר חברון ולא יושבי חברון עצמה. ואשר למאורעות תרפ"ט ולטבח חברון – הלא עברו מאז שנים רבות וכל הדור ההוא איננו עוד ...

*

הכיכר שליד המסגד שעל מערת המכפלה החלה הומה יום יום מאלפי מבקרים. אלפים שוטטו באולמי המסגד ועינם לא שבעה מראות את המצבות העתיקות הניצבות, לפי המסורות הערביות, על מקומות קבורתם של האבות והאמהות. תושבי חברון הערביים תמהו וסיפרו כי לא היתה כזאת בעירם ואף זקניהם אינם יודעים לספר כי אי־פעם נראתה תנועת מבקרים מעין זו ליד מערת המכפלה. זריזים מבין סוחרי ורוכלי חברון הקימו דוכני־ממכר לבאים. אלה – מוצרי עורות ובעיקר פרוות־כבשים, ואלה – כדי־חרס וכלי זכוכית שמתעשיית חברון. אחרים פתחו דוכני־פירות ושאר גידולי המקום, ואחרים – חפצי־נוי ומזכרות מעיר האבות. זרם המבקרים הלך וגאה מדי יום ביומו והגיע עד לעשרים אלף מבקרים ביום. מגרש החנייה הקטן שהיה במקום, בן 15 מ״ר, הפך למגרש חנייה רחב־ידיים, שבו יכלו לחנות מאות כלי־רכב, לרבות אוטובוסים. סוחרי חברון היו נדהמים נוכח הפדיון העצום שהחל זורם לכיסיהם ועם כל הסתייגותם מן המטבע החדש, הישראלי, לא יכלו החנוונים והסוחרים לעמוד בפני שפעת הכסף הישראלי שהושפע עליהם.

חיי העיר החלו חוזרים למסלולם במהירות העולה על המשוער. החברונים היו מופתעים בראותם את היחס שבין מפקדי־צבא ישראליים לפיקודיהם, ונדהמו ביותר כאשר קצין צה״ל העיר לשוטר מקומי על שלא נהג כשורה בעובר אורח מוסלמי. תושבי חברון, וכמותם כל תושבי יהודה ושומרון, היו מורגלים לראות בשוטר את הסמכות העליונה, אשר עליה אין לערער. אנשי הממשל הצבאי של צה״ל קבעו לפניהם עקרונות, לפיהם ינהלו את היחסים עם תושבי חברון, והם: הגינות והקפדה מלאה על החוק מצדם הם, ולויאליות עם ציות להוראות הממשל מצד תושבי העיר.

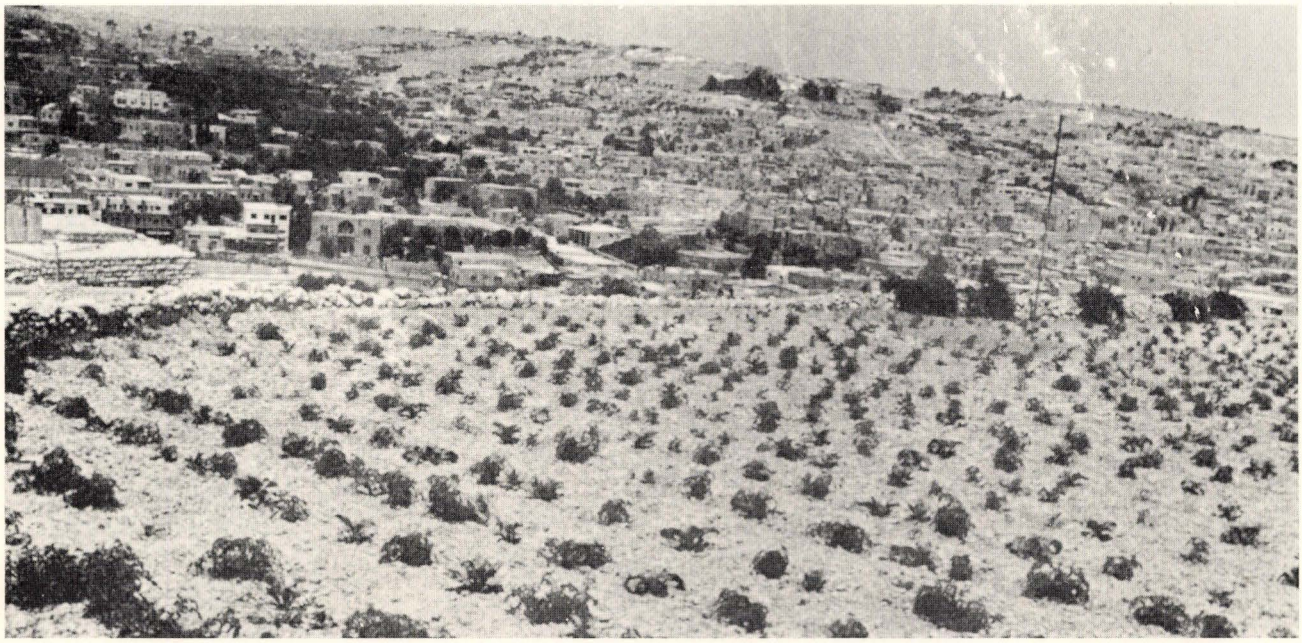
*

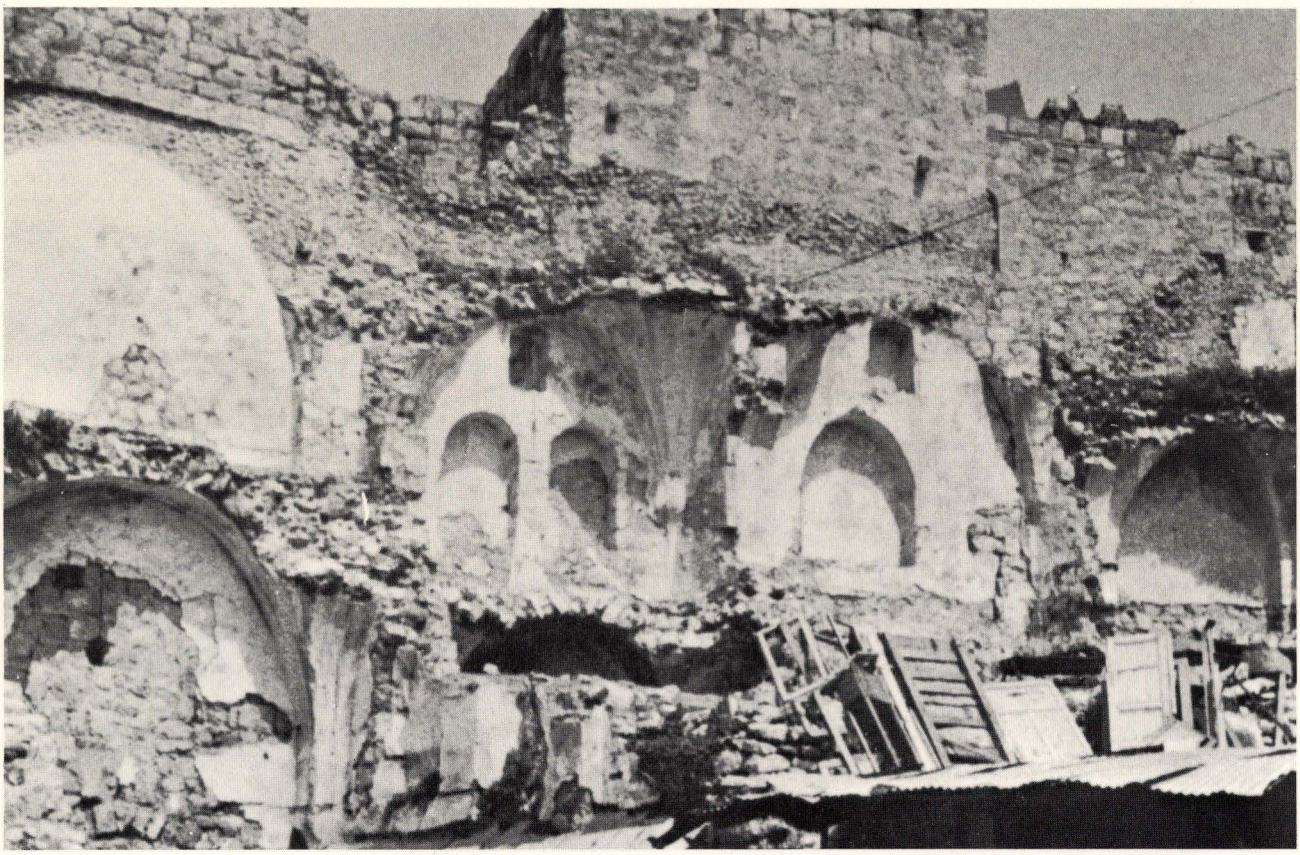
מבקרים שהחלו מסיירים בסימטאות חברון העתיקה נוכחו לדעת, כי הרובע היהודי העתיק, ״החצר״, הרוס כמעט כולו. ניכר היה כי ההרס נעשה בידי דחפורים אשר מוטטו וגרפו את שרידי הרובע היהודי, במטרה ברורה להכחיד את זכרו. בית הכנסת העתיק ע״ש אברהם אבינו, שעמד במקום מאות בשנים – אף הוא איננו. בין החורבות נמצאו שרידיו של בית הכנסת, כשהם מכוסים בגלי־עיים ומפולות. פתח הכניסה של בית הכנסת העתיק נשאר עומד על תלו ודלת העץ העתיקה, שהובאה, בשעתו, מבית הכנסת בעזה, איננה. בתוך הכוך האפל, מבעד לאותו פתח כניסה, מבחין המסתכל בעזים רובצות ומעלות גרה. אכן, הפך בית הכנסת ע״ש אברהם אבינו לדיר עזים.

כאשר הגיע לחברון שר הדתות, דר׳ זרח ורהאפטיג, וביקר בשטח בית העלמין היהודי, נתגלה לעיניו, ולעיני מלוויו שמבני חברון לשעבר, מחזה מזעזע ומחריד: המציבות נעלמו ואינן. שדה בית העלמין נחרש ונזרע. קבר האחים של קדושי תרפ״ט – נעקר ואינו. רק שרידים של ברזלי־בניין, שהיו יסודות לעמודי הגדר של ״קבר האחים״, מציצים פה ושם מבין שתילי העגבניות. בחלקת

למעלה: חלקת "קבר האחים" של קדושי תרפ"ט בבית העלמין היהודי בחברון, שהפכה בתקופת השלטון הירדני לשדה ירק (תצלום משרד הדתות משנת תשכ"ז)

למטה: שרידי הרובע היהודי העתיק בחברון, שנהרס בפקודת השלטונות הירדניים

למעלה: חלקת בית העלמין היהודי בחברון, המיוחסת לקראים, שנשארה בשלמותה (תצלום משרד הדתות משנת תשכ״ז)

למטה: כרם הגפנים והתאנים שניטע בשטח בית העלמין של העדה האשכנזית בחברון (תצלום משנת תשכ״ח)

הקברים אשר לבני חברון ניתן עוד להבחין בשרידי האבנים הגדולות והכבדות, שהיו מונחות על מקום קבורתם של ר׳ אליהו מני, ר׳ רחמים יוסף פראנקו ור׳ חיים חזקיה מדיני. מצבתו של רבי די־וידאש, המכונה ״ראשית חכמה״, שהיתה בנוייה ומטוייחת – הרוסה בחלקה וניכר כי ידי־זדון ניסו לנפצה. במקום בית העלמין של האשכנזים, שבמעלה ההר ומעבר לשביל, נטוע כרם תאנים וענבים. בית־אבן גדול, בן קומתיים, ניצב שם ובעל הבית והכרם מזמין את המבקרים הישראלים לטעום מן התאנים היפות והענבים הגדולים אשר בכרמו. לשאלת עורך קובץ זה משיב בעל הכרם, כי אכן היו במקום כמה מציבות, אך הוא גרף עפר רב וכיסה אותן בשכבה של עפר ורק לאחר־מכן שתל את כרמו.

אלמנות קדושי חברון שנרצחו בטבח תרפ״ט תעו כסהרוריות בשבילי גן הירק הפורח שעל אדמת בית העלמין וחיפשו לשווא את המקום שבו נקברו יקיריהן. האלמנות התייפחו חרש. עורך הדין הירושלמי אברהם פראנקו, העומד בראש ועד הפעולה של יהודי חברון לשיקום הקהילה ואיתור נכסיה, רצה לדבר עם הערבי הממונה על השטח, שעמו התראה לראשונה, מיד לאחר השחרור. ערבי זה הצטדק באזני עו״ד פראנקו, כי אין הוא אשם בהריסת בית הקברות. האשם הוא בית הדין השרעי של העדה המוסלמית. אך הוא עצמו, כך טען, אהב תמיד את היהודים ואפילו עבד בשירות הידיעות של ה״הגנה״ ... וכשביקש להפגין ידידות והזמין את היהודי להתארח בצל קורתו וללגום בצוותא ספלוני קפה, דחה עו״ד פראנקו את ההזמנה בכעס: ״אחרי מה שעשיתם כאן, אתה מבקש להיות ידידי?״ הערבי, שהרגיש כנראה, כי הקרקע בוערת מתחת לכפות רגליו, נעלם וכאשר חיפשו אחריו, הודיעו השכנים כי עזב את ביתו ועקבותיו לא נודעו.

לאחר התייעצות החליטו יוצאי חברון לשעבר לתבוע מממשלת ישראל: א. לסלק את הערבים היושבים על אדמת בית הקברות. ב. לעקור את שתילי העגבניות ולפנות את הדיירים מן הבית שנבנה על קבר האחים של קדושי המאורעות. ג. לגדור את האתר בגדר־תיל ולהכריז עליו כעל מקום קדוש.

בהמשך הביקור נתגלתה חומת־אבן קטנה, שנבנתה מאבני הקברים וטוייחה בעפר, שבו היו מעורבות עצמות בני־אדם. שר הדתות הזדעזע מן המחזה המחריד והורה לקצין הקשר של משרד הדתות, שליד הממשל הצבאי, לטפל מיד בליקוט העצמות ולקוברן בדרך כבוד במקום, כמו־כן הורה לגדור את השטח ולהפסיק את העבודה החקלאית במקום.

*

ערבים רבים בחברון החלו נזכרים, כי הם, או אבותיהם, נטלו בשעתו, לאחר פינוי קהילת חברון באביב תרצ״ו, את החנויות והדירות שהיו רכושם של היהודים. הערבים החלו שואלים: למי עליהם לשלם עתה את דמי השכירות, בעבור שלושים ואחת השנים שהם משתמשים בנכסי היהודים, וכמה עליהם לשלם? הנשים הערביות המתגוררות בדירות היהודים לשעבר, עשו כל שביכולתן כדי להקביל את פני המשפחות היהודיות, המחפשות את דירותיהן וחנויותיהן, בסבר פנים יפות.

ועד הפעולה של יוצאי חברון ערך מפקד הנכסים היהודים שנותרו בשלמותם. ברם, הרכוש לא היה רב. כשני שלישים מן הבתים נהרסו ואילו לגבי האחרים, מנסים המתגוררים בהם לקבוע, בעורמה, עובדות להסדר תשלומי שכר הדירה. הערביים טוענים כי שילמו ל״אפוטרופוס לנכסי נפקדים״ של ממשלת ירדן, החל משנת 1948, רק ששה דינרים לשנה תמורת שכירות חנות, היינו כ־45 ל״י. ועד הפעולה סבור שסכום אפסי זה, אינו ראוי שידובר בו, ומחליט לפנות לממשלה כדי להיעזר בקבלת דמי השכירות המגיעים. 15 משפחות מיוצאי חברון הביעו רצונן לשוב ולהתגורר בעיר האבות. אולם המשפחות יודעות, כי מספר זה הוא מועט והן הביעו את התקווה כי בעקבותיהן תבאנה משפחות רבות אחרות להתנחל בעיר האבות.

בעת ובעונה אחת מתגלה בירושלים, במשרדי בית המושל הירדני לשעבר, שהפך מאז שחרור ירושלים למרכז הממשל הישראלי ליהודה ושומרון, פנקס לרישום ״נכסי האויב״ ב״אל־ח׳ליל״, היא חברון. הפנקס עצמו הוא מחברת בית־ספר רגילה והרישום מסמן את תעודות הקניין (״קושאן״), מגדיר את הנכס (קרקע או בניין), מציין את שם הבעלים וכן את ההכנסה השנתית ״הנקייה״ של הנכס.

הרשימה מכילה 24 פריטים של בניינים ו־20 פריטים של קרקע. הבעלים הרשומים: ״וקף אל־יאהוד״ – הקדש היהודים, כלומר – היהודים הספרדים; ו״וקף אל־סיכנאז״ – הקדש האשכנזים. ליד פריטים אחרים של ההקדשות רשומים שמות הממונים. שמות הממונים על ההקדש הספרדי הם: אברהם פראנקו ושחאדה מג׳אב, ושל ההקדש האשכנזי – יעקב יוסף סלונים ויוסף שוואַרץ. בין הבעלים של הנכסים אנו מוצאים את: ״החכם מוסא מני ושותפיו״, ״לונה אשת יוסף כתייל ושותפיה״, ״יוסף מאיר היהודי״, ״רפאל מוסא חסון״, ״החכם יעקב מאיר ושותפו״, ״ג׳ויה אשת אברהם לוי״, ועוד.

ההכנסה השנתית הגדולה ביותר מהשכרת המבנים למגורים, כפי שצויינה ברישום, היא 160 דינר ירדני. בשולי המחברת נמצא פירוט נכסי היהודים בחברון (לפי חלקה, גוש, וכו׳), ורשימת השוכרים, שהם 32 במספר. לגבי נכס אחד רשומה ההערה, כי הוא עבר לרשותו של חג׳ עלי ח׳ליל חיג׳אזי, לפי פסק־דין של בית משפט השלום בשנת 1951.

*

ביום החמישי, ז׳ בסיון (15.6.67), במוצאי חג השבועות, נערכת חופה יהודית ראשונה ליד מערת המכפלה. החתן, מאיר ברוזה, מחיילי יחידת־סיור ירושלמית, שנעה ראשונה בציר ארמון הנציב – בית־לחם – חברון, והכלה, רחל מיוחס, אשר הוריה עזבו את חברון בשנת תרפ״ז.

החופה נקשרה לקני תותחים ללא־רתע, שהיו מוצבים

מימין: משמר צה"ל מסייר ברחובות חברון, קיץ תשכ"ז (תצלום ז' ספקטור)
למעלה: חותמת על בול ישראלי מיום פתיחת סניף הדואר בחברון, א' בתמוז, תשכ"ז
למטה: א/מ מ' אמיתי מוסר לידי ראש עיריית חברון, שיח' עלי ג'עברי, את מפתח סניף הדואר הישראלי בחברון (ארכיון לשכת העיתונות הממשלתית)

על ארבעה ג'יפים. 600 כלי־רכב הביאו אורחים מירושלים, אך ססגוניים ביותר היו אנשי יחידתו של החתן, שבלטו בכובעיהם המסמלים את היחידות. החתן והכלה הם סטודנטים לביולוגיה באוניברסיטה העברית, והחתן בא כשידו נתונה בתחבושת, בגלל פציעה קלה ביום הקרבות הראשון. מזה 38 שנה לא נערכה חופה יהודית בחברון. בכתובה של רחל ברוזה־מיוחס נכתב: "למניין שאנו מונים כאן, בחברון, ליד מערת המכפלה במדינת ישראל".

בו ביום מוצא חייל, בשעת החיפוש שערך באחד הבתים, תיק תפילין שעליו רקום שם קרובו של אותו חייל – יצחק קופ – אשר נלקח, בשעתו, בשבי עם נפילת "גוש־עציון" וכל חפציו האישיים נשדדו ממנו, לרבות אותו תיק של תפילין.

*

במלאת חודש לשחרורה של עיר האבות, בכ"ט בסיון (7.7.67), נחנך סניף הדואר הישראלי בחברון. את המכתב הראשון שולח ראש העיריה, שיח' מוחמד עלי ג'עברי, לנשיא מדינת ישראל מר זלמן שזר. זה המכתב השלישי שראש העיר ג'עברי שולח כסמל לחנוכת סניף הדואר בחברון. הראשון – לנציב העליון הבריטי, עם כיבוש פלשתינה בידי הבריטים; השני – למלך הירדני עבדאללה, עם כיבוש חברון בידי הלגיון הירדני בשנת תש"ח, ועתה – הגיעה שעתו של המכתב השלישי, ובו כתוב לאמור:

"בשמי, בשם כל חברי העיריה ובשם ההמון הרב של העיר חברון, הנני להודות לך, לראש הממשלה ולשרים כולם, על ההתנהגות היפה אשר נהג בנו צבא ההגנה לישראל. אני מבקש את האל שיתן בחסדו שלום ובטחון בארץ השלום".

סניף הדואר הקטן הנמצא ברחוב הראשי קושט בדגלי ישראל, אולם שלט עברי לא היה תלוי בחזיתו. אפילו המודעה העברית, שהודבקה על אשנבי הבולים, הודיעה, כי "כאן מוכרים רק בכסף ירדני". המודעה היתה כתובה על נייר המכתבים הרשמי של משרד הדואר: "הממלכה ההאשמית של ירדן – רבת עמון".

הנכבדים הערבים ישבו באגף אחד, והמוזמנים הישראלים הסתדרו באגף השני. האחרונים היו במצב רוח עליז ואילו הראשונים היו מסוגרים בתוך עצמם והתעטפו בשתיקה. מאחר שהסניף של חברון נפתח תחת פיקוחו הישיר של המושל הצבאי, נשא טקס הפתיחה אופי צבאי קפדני, והרבה משמרות של חיילים ואנשי "משמר הגבול", חמושים בנשק טעון, ניצבו מסביב לפמליית המוזמנים ואף תפסו עמדות על גגות הבניינים שבסביבה.

המפקד הצבאי אל"מ אליעזר אמיתי, נשא את דברו ואמר, כי ערכו של המאורע אינו נמדד בהפעלת שירות הדואר בלבד, אלא אף מהווה סמל להחזרת החיים לקדמותם. טרם נפתרו כל הבעיות, אך רק על בסיס של רצון טוב ושיתוף פעולה אמיתי ניתן להתגבר על כולן, לטובתם של תושבי העיר והאזור כולו.

את דבריו סיים באומרו: "במשך שנים הוקמו חומות שנאה בין עמינו. דמותנו סולפה. שילמנו ביוקר, אנחנו ואתם, כדי לגלות לבסוף כי השד המנופח איננו קיים כלל. הבה ונעשה מאמץ משותף לחיות בשלום".

ראש העיריה השיב באותה רוח. הוא קידם בברכה את פתיחת הדואר, וכאשר ראה את מצלמות הקולנוע והטלוויזיה, המכוונות את עדשותיהן לעברו, הוסיף קריאה מיוחדת לראשי מדינות ערב: "הנני לבקש מכל ארצות ערב להקל על העברת דברי הדואר מהם לכאן ומכאן אליהם. יהיה בכך ערך רב לקשר מחודש בין אב לבנו ובין קרובי משפחה שנפרדו. אין אנו אשמים במלחמה זו שפרצה בין העמים".

המפקד הצבאי הגיש לראש העיריה את מפתח סניף הדואר, שהיה מונח על רפידת צמר־גפן בתוך קופסה מוכספת, ומוחמד עלי ג'עברי מסר את המפתח למנהל הדואר. הדלת נפתחה, וראש העיריה ניגש לאשנב לשלוח את המכתב הראשון לנשיא המדינה. הוא קנה בול ישראלי של 15 אגורות, שילם תמורתו בכסף ירדני, הדביק את הבול הישראלי על המעטפה והפקיד החתים את המעטפה בחותמת המיוחדת של דואר חברון: חותמת עגולה אשר בראשה כתוב "צה"ל" ובתחתיתה – "חברון". התאריך מוטבע באמצע ומעליו ציור מיניאטורי של צבי ישראל. בשעה 10.30 בבוקר נפתח סניף הדואר לקהל.

*

מאות אלפי המבקרים שבאו לאולמי המסגד שעל מערת המכפלה, אשר נהרו מדי יום ביומו מבוקר ועד לשעת כניסת העוצר בעיר בשעות הערב המוקדמות, גרמו בשבועות הראשונים לשיבוש סדרי התפילה המוסלמית במסגד וכן להשחתת השטיחים הרבים המרפדים את מרצפות המסגד. נכבדי הדת המוסלמיים באו והעלו טענותיהם לפני משרד הדתות. הם הציעו לפתוח את שערי המסגד לפני ביקורים של יהודים, רק יומיים בשבוע, ושאר הימים – למתפללים המוסלמים. לנכבדים הובהר, כי אין לקבל הצעה מעין זו. מכל מקום, החליטה הרבנות הצבאית הראשית – המפקחת על הסדרים – לסגור את המקום בפני תנועת מבקרים בימי ששי, כדי שלא להפריע למתפללים המוסלמים. המחלקה המוסלמית של משרד הדתות, בשיתוף עם הרבנות הראשית והרבנות הצבאית, קיימו התייעצויות למציאת פתרון שיניח את דעת היהודים והערבים. אחת ההצעות שהועלו, היא לאפשר במקום ביקורים רק בשעות קבועות, ולסוגרו בשעות התפילה המוסלמיות. הצעה אחרת, היא לקבוע מקומות תפילה נפרדים למוסלמים וליהודים וכן להקים שתי כניסות נפרדות, מאחר ועד כה התפללו היהודים והמוסלמים באותו מקום, ולעתים אף אלה ליד אלה.

ביום כ״ד בתמוז (1.8.67), ביקר במקום שר הבטחון משה דיין וסיכם עם נכבדי חברון, כי מעתה ייסגר המסגד לתנועת מטיילים ישראלים בכל יום בין השעות 11 בבוקר ל־1.30 בצהריים, על־מנת לאפשר למוסלמים להתפלל במקום באין מפריע. שעות הכניסה למבקרים יהיו בין 7 ל־11 לפני הצהריים, ובין 1.30 עד 5 אחר הצהריים. כמו־כן יהיה המסגד סגור לכניסת יהודים בימים ששי ושבת. ביום ו׳ – שהוא יום המנוחה הקדוש למוסלמים – יוכלו הם להתפלל בכל שעות היום, וביום שבת – כדי למנוע חילול שבת של יהודים אשר יגיעו לחברון ברכב. כמו־כן יוטל פיקוח חמור על התנהגותם של המטיילים הישראלים במסגד; לא תינתן רשות כניסה לנשים אשר תבאנה בתלבושת בלתי צנועה; העישון ייאסר וכן לא יתירו למטיילים לערוך באולם ובחצר את סעודותיהם, כפי שנהגו לעשות. מעתה יידרשו המבקרים להקפיד על התנהגות שקטה ומנומסת, ואילו אנשי הממשל הצבאי בחברון, יפקחו על הסדר במקום וינקטו באמצעים נגד כל מפירי ההוראות.

שיח׳ המסגד, שיח׳ עאטף אל־חמורי, שהוא צאצא למשפחת חמורי – אחת המשפחות המכובדות שבהר חברון וב״אל־ח׳ליל״ למעלה ממאתיים שנה – סיים בשעתו את חוק לימודיו באוניברסיטת ״אל־אזהר״ שבקהיר ומפעם לפעם, בעונות הקיץ,

חלקה התחתון של פרוכת ארון־קודש שנמצאה לאחר מלחמת ששת הימים בביתו של סוחר בחברון. הפרוכת, העשויה קטיפה אדומה ורקומה ושזורה בחוטי זהב, נשדדה מבית הכנסת שבחברון לאחר הטבח בתרפ״ט (תצלום ד׳ פירוסקה)

היה נוהג לצאת לקהיר ולהרצות שם על תולדות המסגד וקדושת מערת המכפלה. שיח׳ אל־חמורי ידע לספר לאנשי הממשל הצבאי, כי בשנת 1964, ברדתו אל המערה, פנה לעבר המקום ששם מצבתו של איסחק. מיד הרגיש בגל חום הבוקע משם, ונסוג ופנה אל עבר המקום ששם מצבתו של ״אל־חליל״ (אברהם). לפתע ראה כדמות אדם ניצבת ממולו. מיד נסתלק גם משם ועלה מעלה.

בעקבות חופת הכלולות היהודית שנערכה בחצר המסגד שעל מערת המכפלה, פנו שמונה חיילי מילואים, המשרתים בממשל הצבאי בעיר האבות ואשר היו בין משחררי חברון, בבקשה לאפשר להם להינשא בחצר מערת המכפלה. הממשל נענה לפנייה וביום השלישי, י׳ בתמוז (18.7.67), השיאו ארבעה רבנים צבאיים את שמונה הזוגות, כשקהל של אלפי מוזמנים ואורחים מלווה את הטקסים במחיאות־כפיים ובקריאות שמחה. במקום הוקמה במה והכלות עלו אליה דרך שני שערים העשויים מקני־תותחים לא־רתע, שהוטו כלפי מעלה, כשלוע קנה אחד נושק בלועו של הקנה שכנגדו. ליד הבמה ניצבו מכוניות־שלל ירדניות, חמושות אף הן במקלעים בינוניים, ואף אלה היו מכוונים למרום ... ואילו חופות הארגמן היו צמודות לחניתות שבראשי הרובים המכודנים.

אלפי מתושבי חברון הצטופפו על הגגות ובכל המבואות לחזות בטקס החגיגי היחיד במינו, אשר פקד את עיר האבות. בין הקרואים היו נכבדי חברון ובראשם ראש העיריה ג׳עברי, אשר אף הוא מחא כף בסיום דברי ברכתו של הרב הצבאי הראשי האלוף גורן.

באותו שבוע הזמינה עירית באר־שבע את נציגי העיר חברון להתארח בצל קורתה. משלחת נכבדי חברון, בראשותו של ראש העיריה ג׳עברי, נתקבלה בעירית באר־שבע ע״י ראש העיר מר נאווי. תוך כדי שתיית הקפה המסורתי, סיפר מר נאווי לנכבדי חברון על התפתחות באר־שבע ב־20 השנים האחרונות וכיצד הפכה לבירת הנגב עם 70 אלף תושבים. ראש עירית חברון גילה התעניינות רבה בכל תחומי הפעולה העירונית, וביקש לדעת, בין השאר, על חלוקת התפקידים שבין העיריה לבין הממשלה ואם קיימים תחומים מוגדרים בביצוע ובמימון הפעולות העירוניות. כ״כ ביקש ראש עירית חברון אישור ל״שמועה״ שהגיעה לאוזניו, האומרת, כי מאשקלון ועד אילת מתגוררים 250 אלף נפש. הוא רצה גם לדעת, כיצד הצליחה ישראל בתקופה כה קצרה לחולל מעשים אלה ולהפוך שטחים שוממים לאזורים מיושבים בכפרים ובעיירות. לא נותרה למר נאווי ברירה אלא לפתוח בהרצאה מקיפה על עם ישראל החוזר למולדתו הישנה־חדשה, תוך רצון להופכה לארץ נושבת, ארץ זבת חלב ודבש, ככתוב בתנ״ך.

לאחר קבלת הפנים הוזמנו נכבדי חברון לארוחת צהריים חגיגית במלון ״נאות מדבר״. בשעת הארוחה שהוגשה כיד המלך, לחש שיח׳ ג׳עברי על אוזנו של נאווי, כמה מעיקרי תפישתו על האפשרויות של חיים משותפים עם ערביי פלשתין, ואמר: ״בגדה

והפ׳(רוכת) הקדישה האשה הכ׳(בודה)
מ׳(רת) רבקה אשת הח׳(כם) שלמה
הכהן שאקו הי״ו ה׳ ישמרהו וינצרהו **לעי״ן** לעילוי נשמת **בנה**
הנפ׳(טר) בקיו״ש בקיצור ימים ושנים **הבחור דוד**
יאודה נ״ע נשמתו עדן **נלב״ע** נפטר לבית עולמו **בר״ח** בראש חדש
אלול ש׳(נת) התרע״ב **תנצב״ה** תהי נשמתו צרורה בצרור החיים
בג״ע בגן עדן **כיר״א** כן יהי רצון, אמן

המערבית אתם יכולים לשלוט בשלוש דרכים: באגרוף, בכסף או בשכנוע. מאגרוף איננו מפחדים. כסף יש לנו מספיק. נותר, אם כן, רק השכנוע ומוטב שתשתמשו בדרך זו״. הוא הוסיף שהגיעה עתה הזדמנות בלתי חוזרת לתקן עוול היסטורי שנעשה לשני עמים אחים, ולמצוא את הדרך לאחווה ולשיתוף.

בסיום הארוחה אמר ראש עירית חברון, בדברי תודתו, שהוא מקווה כי ביקור זה הוא הראשון בסידרת אירוחים הדדיים נוספים, והזמין את ראש עירית באר־שבע לביקור גומלין בחברון. מר נאווי השיב לאורחו, כי זכות גדולה נפלה בחלקו לארח את נכבדי חברון בבאר־שבע והוסיף: ״אנחנו, תושבים של שתי ערים עתיקות, שהחוליה ההיסטורית המקשרת ביניהן הוא אברהם אבינו שהיה אבינו המשותף. אנו תפילה, שהדרך בין שתי הערים תישאר פתוחה ותשמש גשר לשלום, לפריחה ולקירוב לבבות״.

*

מימין: תקיעת שופר בראש־השנה תשכ״ח ליד המצבה ע״ש יצחק אבינו (תצלום ק׳ וייס)
למטה: מיכרז מטעם עירית חברון, שפורסם בעיתונות היומית העברית ביום כ״ד בחשון, תשכ״ח (27.11.1967)

חודשים חלפו. זרם המבקרים הישראלים בחברון לא פסק. היחסים שבין התושבים הערביים לממשל הצבאי היו ידידותיים. ראש העירייה דאג תמיד להרגעת הנרגנים שצצו פה ושם, ורוח טובה שרתה במקום. ברחבי מדינת ישראל ניסו מפעם לפעם חבלני הטרור ״אל־פתח״ ואחרים, לזרוע טרור ומתח – בהטמנת מוקשים נגד רכב וכד׳ – בין האוכלוסייה הערבית אשר בשומרון וביהודה לבין הממשל הצבאי. אולם להר חברון לא הגיעו מעשי החבלה. דומה היה כי חברון ובנותיה הן מחוץ לשטח פעולתם של חבלני הטרור. אך במחצית הראשונה של חודש חשון, תשכ״ח, אירעו שני מקרים אשר זעזעו את חברון עצמה. בכפר אל־שיוך שבהר חברון נתגלתה כנופיית־חבלנים, אשר בהתקלותה עם כוחות צה״ל נהרגו שבעה מאנשיה. בעקבות זאת הרסו שלטונות הצבא תשעה בתים באותו כפר, שבהם מצאה כנופיית המחבלים מחסה, איכסון ומסתור. שבוע לאחר תקרית זו נורה פגז של בזוקה לעבר מחנה צה״ל סמוך לחברון.

מושלה הצבאי של חברון זימן בבניין העיריה אסיפה רבת משתתפים מנכבדי העיר והכפרים שבסביבה. כמאתיים ראשי משפחות וחמולות ערביים נענו להזמנתו ובאו. המושל הבהיר לנכבדים, ״כי מעשים כאלה יביאו לתגובות חריפות של השלטונות, שאינם יכולים לעבור על־כך לסדר היום״. ראש עירית חברון אמר בדבריו: ״קשה לתאר את יחס הישראלים אלינו ככובשים. היחסים בינינו מצויינים. מי שעוזר לכנופיות, פוגע ביודעין באוכלוסייה המתגוררת כאן. קללת אלהים וקללת האזרחים, שייפגעו עקב פעולות כאלו, תבוא על כל העוזר לכנופיות אלו. הנני משביע אתכם בשם אלוהים, בנביא מוחמד ובאברהם אבינו, שכל אדם אשר ידע מה־שהוא על הכנופיות, ואפילו אם בנו משתתף בהן, חייב הוא למסור אותו לידי השלטונות״. ועוד הוסיף ראש עירית חברון ואמר: ״אנו לא ביקשנו מלחמה, כשם שלא ביקשנו מאת הירדנים לעזוב את המקום. לכן אין אנו חייבים לירדן דבר. פתגם ערבי אומר: מוטב להקריב שליש כדי להציל שני שלישים ...״.

ב״ט באדר (19.3.68) מבקר בחברון שר העבודה יגאל אלון, לפי הזמנתו של מוחמד עלי ג׳עברי. באולם המרווח של בית העיריה הקבילו את פני השר ומלוויו נכבדי חברון וסביבתה. ראש העיריה אמר לשר כי הוא שמח לראותו בעירו של אברהם ״ידיד האלהים״ והוא מקווה כי ממשלת ישראל תעזור לפיתוח העיר; תספק עבודה למובטלים; תתייחס באדיבות וברוחב־לב לבעית איחוד המשפחות ותעשה מאמצים לפתור את שאלת פליטי תש״ח. כ״כ ביקש ראש העיריה כי הממשל הצבאי יוחלף בשלטון אזרחי.

בדברי תשובתו אמר השר, כי שמח להענות להזמנת נכבדי חברון והוסיף, שאין כחברון, שהיא עיר האבות המשותפים לשני העמים, שבה צריכה להישמע הקריאה לשלום לשני העמים. עיר זו מסמלת את העובדה, שתמיד יחיו בארץ הזאת יהודים וערבים בצוותא. זו היא גזירת ההיסטוריה והיא היא המחייבת גם

עירית חברון

מכרז

עירית חברון (1000 מטר מעל פני הים) **מבקשת הצעות להספקת דיזל־גנרטור (רצוי נייד) בהספק 250 עד 350 קו״א, 6600 וולט, תלת־פזי, 50 הרץ, מקדם ההספק 0.85, לעבודה רצופה של 24 שעות ביממה.**

תתקבל הצעה גם לדיזל־גנרטור באותו הספק במתח 400 וולט, אולם רק נייד. יש לציין את סוג הדלק עבור הנעת הדיזל.

בהצעה יש לתת את שם היצרן ואת שנת הייצור, לצרף את השרטוטים והוראות השמוש. המכונה צריכה להיות מצוידת בלוח חבורים עם מכשירי מדידה המקובלים. יש לציין את תאריך ההספקה המשוער.

אין העיריה מתחייבת לקבל את ההצעה הזולה ביותר או כל הצעה שהיא.

את ההצעות יש לשלוח לעירית חברון במעטפות סגורות עם כתובת „הספקת דיזל־גנרטור״.

ההצעות צריכות להגיע למשרד העיריה לא יאוחר מיום 10.12.67 בשעה 12.00 בצהרים.

מהנדס חשמלי
ראטב אל בקרי

שלום. השר צידד בכינון מינהל אזרחי, שבמסגרתו יהיה מקום להכשרה מקצועית ל־150 מצעירי חברון. כן הבטיח השר, כי הממשלה תבצע עבודות ציבוריות ועל כל לירה ישראלית אחת שתשקיע עירית חברון בעבודות אלו, תשקיע ממשלת ישראל שתי לירות. שיח׳ ג׳עברי לא הסתיר התרגשותו מדברי השר הישראלי, קרא לו ״ידידי״ והכריז כי יקרא לשלום את כל הערבים. את דבריו סיים ראש העיריה באומרו: ״ואני תקווה, שמנהיגים יהודים וערבים יוכלו להגיע לכלל הסכם״.

שיח׳ ג׳עברי גולל לפני שר העבודה כמה מתוכניות הפיתוח שנועדו להתבצע בחברון, אך לא יצאו לפועל עקב המלחמה. בין השאר היתה תוכנית להקמת מלון מפואר ובו 100 חדרים.

לשאלת שר העבודה, מדוע לא ישתפו הערבים שותף ישראלי להשקעה הנדרשת, כמיליון וחצי לירות, ענה ראש העיריה: "אדרבה, מצא לי אחד שכזה".

ברם, השלווה והשקט לא ארכו. ימים ספורים לאחר ביקורו של שר העבודה בעיר האבות, ביום ב' בניסן (31.3.68), נשמעו בין קימרוני הסימטאות של השוק שתי יריות שנורו לעבר שוטרים מ"משמר הגבול", אשר סיירו בעיר בסיור שיגרתי. השוטר הדרוזי ג'אבר אבו־טריף, בן העשרים וארבע ואב לשלושה ילדים מהכפר ירקה אשר בגליל המערבי, נפל מתבוסס בדמו. המתנקש – אלמוני, שחרחר ותמיר – נמלט, ומיד נמלטה עיר שלימה על נפשה. שתי היריות נפלו בעיר כרעם וכל הפחדים הדחויים פרצו החוצה. תוך רגעים ספורים הפכה חברון לעיר רפאים, סגורה ומסוגרת מאחורי תריסים מוגפים ושערים נעולים. העוצר העצמי הקדים את פעולות הממשל הצבאי. תגובתו של כל חברוני היתה חרדה טרופה וריצת־אמוק לביתו. העיר עצרה נשימתה.

יחידות "משמר הגבול" חסמו מיד את כל מבואות העיר העתיקה וסרקו את האזור מבית לבית. מאות גברים רוכזו למסדר־זיהוי ברחבה שליד המסגד וכאשר נסתיימה חקירתם והם שוחררו, הביטו העצורים אלה בעיני אלה בפליאה ... במשך שני הימים של מסדרי הזיהוי והסריקות, לא נרשם אף מקרה אחד של התגרות מצד כוחות הבטחון, למרות זעמם הרב וכאבם הצורב של אנשי "משמר הגבול" על רצח חברם. אות הריסון וההתנהגות ב"כפפות משי" ניתנו מגבוה ותושבי חברון עצרו נשימתם מפליאה זו, ביודעם כי "החשבון הוא גדול" ... שיח' ג'עברי הצהיר ואמר: "אני מתפלל שיתפסו את הרוצחים ויענישום בכל חומרת הדין. אנו, תושבי עיר האבות וכפרי הסביבה, דוחים בשאט־נפש את מעשה הפשע. אני מאמין – אמר ראש העיריה – כי מטרת הפושע לזרוע מבוכה ואי־אמון בין העם היהודי לבין העם הערבי, השואף לשכון בשלום בהר חברון. אינני מאמין שאנשי 'אל־פתח' הם שביצעו את הרצח. הפושעים הם שכירי־חרב ופרובוקטורים בתשלום, שקיבלו שכרם מהצד השני, על־מנת לעורר איבה בין הממשל הישראלי לבין תושבי העיר". ועוד הוסיף ואמר: "ומה היה בעבר? כלום לא שילמו אז אנשיו של המופתי הירושלמי, חג' אמין אל־חוסייני, דמי רצח בסך חצי דינר תמורת כל ראש יהודי? הם, החתרנים, לא יפיקו זממם ולא תהיה להם תקומה. כל אדם באזור מזועזע מן הרצח. הכל מוכנים לסייע בגילוי הפושעים. איש לא יהסס מלהסגיר את הרוצח לידי השלטונות, אפילו יהיה הרוצח בנו שלו".

הצהרות נאמנות לממשל הישראלי הושמעו מפי כל, הן מפשוטי העם והן מנכבדיו. כולם קללו את מנהיגי מדינות ערב ושיבחו את מנהיגי מדינת ישראל. ברם, חרף "שיתוף הפעולה" המופגן הזה, לא העלתה החקירה מי היו המרצחים. לכל השאלות שנשאלו הנחקרים נתקבלה התשובה: "לא ראיתי", "לא הייתי", "זר הרוצח, לא חברוני" ... ואכן, איש לא נתפס.

ע"א

סיור בחברון המשוחררת

תמונות־זיכרון צפות ועולות משנות הילדות ומשנים שלאחר מכן. מתרוצצות הן במוחנו במין בליל מפחיד, ככל שהמכונית קריבה והולכת לחברון. כבר עברנו את "קבר רחל". שתינו מים ליד "בריכות שלמה". עמדנו דמומים באדמת־הקודש של "גוש־עציון". בקלות זהינו את התחנה־החקלאית המנדאטורית שליד אכסניית־הדרכים "ערוּב". עוד מעט־קט נגיע לכפר חלחול ומשם לחברון. קרוב לשעה נמשכת הנסיעה ממשרדי "המושל הצבאי" של ירושלים ועד לעיר־האבות.

משהו כבד מונח על הלב וצובטו עד לכאב מאז שעות הבוקר. מפעם לפעם חולפת־עוברת צמרמורת לאורך חוט־השדרה. לא, לא הרגשת כך כשהלכת לפני מספר ימים, בפעם הראשונה, אל העיר־העתיקה ואל ה"כותל". לא, כך לא חשת בהגיעך אתמול לעיבורה של שכם. יש משהו בשם – "חברון". כשאתה שומע שם זה, הוא נופל על אוזניך כמו מטיל־עופרת, המשאיר אחריו הד עמום. מיד לאחר מכן מתחילות לעבור לנגד עיניך ה"תמונות". אתה רואה אותן בצורה ברורה ובכל שלל צבעיהן. עיניך נעוצות בנוף המקסים של הרי־יהודה, הנישאים עטורי פירות מ"שבעת המינים" משני צדי הכביש. אבל, המבטים הולכים ומתערפלים ובתוך הערפל מרחפות "תמונות" אחרות ...

... יום קיץ שרבי, אי־שם בראשית הקיץ של שנת תרפ"ט. נוסעים לחברון. באוטובוס צפוף ערביים וערביות, שריח חריף כריחו של דיר־עזים עולה מבגדיהם. הערביות חולצות־שד כדי להיניק את ולדיהן התלויים מאחורי גבן בתוך עריסות קלועות מחבלים ססגוניים. הסבא, הסבתא, עוד מניין של יהודים ואולי עוד כמה נשים, נוסעים לחברון. לוקחים גם את הילד והוא יושב מכורבל בין צעיפה הסרוג של סבתא, הפרוש בחגיגיות על כתפיה וגולש במורד גבה, לבין חלוק המשי הרבני של סבא. ארוכה היא הדרך לחברון. בטרם האיר השחר יצא האוטובוס מהרחבה שליד שער־יפו והוא חורק וגועש בהעפילו במעלה הדרך חברונה. בחברון הלכנו לבית־מלון. לבעל המקום קראו ז'אמקה. והוא יהודי זריז המקבל את אורחיו במים־קרים מתוך ג'ארה חברונית גדולה (לימים נודע לי שז'אמקה הוא רק כינויו והוא קיצור מן השם זלמן ושמו היה רבי שניאור זלמן שניאורסון והוא נין ונכד לרבנו שניאור זלמן מלאדי בעל ה'תניא' ונמנה עם המשפחות החב"דיות שייסדו את היישוב האשכנזי בחברון). מבית־המלון של ז'אמקה הולכים ל"מערת המכפלה". בדרך קורא אחרינו ערבי: "יאהוד כאלב!" וזורק לעברנו קליפתו של חצי אבטיח. אנו מחישים את צעדנו. עומדים במדרגות של "מערת המכפלה". אחד היהודים הציב רגל אחת על המדרגה השמינית ומיד בא שומר ערבי ודוחפו בקללות. "למה לך להתגרות בהם? חסרות לנו צרות?" נשמע קולו התקיף של סבא והילד אינו מבין מדוע זה מדבר סבא בתקיפות דווקא עם היהודי ולא עם הערבי שקללו ודחפו. חוזרים דרך השוק.

קונים כדי־חרס. סבתא קונה כמה סירי־חרס, שבהם היא מבשלת בעיקר בימי חג הפסח. קונים ענבים גדולים ומתוקים. עוברים ליד בניין בעל שתי קומות ומצביעים "זוהי הישיבה שבאה מסלבודקה". חוזרים לאוטובוס ובשעת לילה מגיעים לירושלים.

ובינתיים לומד הילד בחדר על אברהם המתנהל ב"אלוני ממרא" והמלמד מסביר שהיא־היא אלוני־ממרא והיא־היא חברון. מגיעים לפרשת "חיי שרה" ול"מערת המכפלה". אך משום־מה לא מתקשרים כלל, לא "אלוני ממרא", לא "קרית ארבע", לא "חברון" ולא "מערת המכפלה", עם אותה עיר ערבית שלשם לקחו אותו זה מקרוב סבא וסבתא. חברון זו של אברהם אבינו נראית כולה שלנו. זוהרת היא בגדלות־הנפש של אברהם שאינו רוצה לקחת חינם־אין־כסף את חלקת־השדה מידי עפרון החתי והוא מבקש מבני חת לשכנע אותו, כי יקבל תמורת שדה־המכפלה "ארבע מאות שקל כסף עובר לסוחר". מה לה לחברון זו ולאותה עיר־ערבית אשר בה קראו אחרינו "יאהוד כְּלַאב!" והטילו בנו קליפות של אבטיח?

... יום שבת. מסביב בהלה. הנשים בוכות ופוכרות אצבעות. הכל מדברים על חברון. סבא יוצא את הבית והולך ל"אסיפה", בעצם יום השבת. במוצאי־שבת גוברת הילה. הכל נשמע במקוטע "הרגו את בחורי הישיבה". "שרפו את אליעזר דן סלונים". "חתנו של רבי זרח אפשטיין הוא בין הקדושים". "הרב סלונים טלפן להרב קוק וסיפר שמאות נשחטו". "הם שרפו את הראש של הרבנית הספרדית חסון בפרימוס בוער". "הם תפסו בחור ישיבה ברחוב וקרעו אותו לגזרים". בחצר עומד יהודי מטיח ראש בכותל ומפיו פורצת זעקה מחרידה "חברון!" במשך ימים רבים ממשיכים לדבר בבית על חברון. הילד אינו ישן בלילות. הוא מתעורר מתוך חלומות־בלהה. מנסים להסתיר ממנו דברים, להרגיעו, אבל הוא קולט כל רחש, כל הגה. חברון זו שבה ביקר כמה שבועות לפני כן, ניצבת עתה לנגד עיניו בתוך שלולית אחת גדולה של דם. הכל צף בתוך דם. בית־המלון של ז'אמקה, המדרגות של "מערת המכפלה", השוק הצפוף והאפלולי שבו נקנו כלי־החרס. מיותמת עמדה על החלון הג'ארה החברונית לצינון מים. גם כאשר גבר צמאונו נמנעו לשתות ממימיה הצוננים, שכה היינו להוטים אחריהם תחילה. פחד כמוס כרסם בלבנו הילדותי כי המים שבכד החברוני הפכו גם הם לדם ...

... בשוק "מחנה יהודה" עומדות משאיות עמוסות מטלטלין ועליהן יושבים אנשים נשים והרבה ילדים. כמה זקנים יושבים על ארונות מהופכים, כרים וכסתות, ומחזיקים בידיהם ספרי־תורה. הרוח נושבת בתוך אחת המשאיות ומעיפה מעליה דפים של סידור־תפילה קרוע. האנשים אינם בוכים, אינם צועקים. הם יושבים דוממים ומביטים על המון־העם שהתאסף סביבם. הילד, שגדל בינתיים וכבר קורא לפעמים את חדשות־העיתון, יודע בדיוק מה קורה: אלה הם תושבי חברון שהוצאו משם הלילה תחת משמר חזק של שוטרים בריטיים. פרצו פרעות תרצ"ו וכדי למנוע הישנותו של אסון תרפ"ט, מיהרו הפעם לפנות את היהודים מחברון. הנה, הם הגיעו עתה לכאן, מושפלים ומדוכאים, קרועים מעיר מולדתם.

... וכעבור שנים – ליל שבת. סימטא ירושלמית. בית־כנסת של יהודים ספרדיים. הם מנעימים ב"לכה דודי" ואתה נכנס להשתתף עמהם בתפילתם. והנה נתקלות עיניך בלוח שיש שעל הקיר ועליו כתוב לאמור: "בית כנסת זמני לפליטי עיר־הקודש חברון, היא קרית־ארבע, הוקם על תנאי עד שיזכנו הישוב במרומים לשוב ולחונן את אדמת הקודש של עיר אבותינו יכב"ץ". ובלוח אחר של תורמים, אשר השתתפו בהקמת בית כנסת זה, הנקרא "זכור לאברהם", שמות־משפחה חברוניים, כמו: פראנקו, ג'יניאו, גוזלאן, אבושדיד, חסון, מני. בסיום התפילה, לאחר שירת "יגדל אלוקים חי וישתבח", מתיישבים המתפללים על הדרגשים מסביב וקוראים בצוותא תפילה מיוחדת, שהקב"ה יזכה אותם לשוב לעירם ולנחלתם בחברון. קרוב לעשרים שנה עברו מאותה פגישה עם מגורשי חברון על מטלטליהם בשוק "מחנה יהודה" ועד לאותו מפגש מפעם של ליל שבת בבית־הכנסת של החברונים בירושלים. עשרים שנה, והם לא חדלו להתגעגע לחברון ולהתפלל לזכות לחזור ולשבת בה.

... כך עוברות הן ה"תמונות" לנגד העיניים בעוד המכונית דוהרת לעבר חברון. עמוס הוא עתה הכביש בכלי־רכב. אוטובוסים גדושים ישראלים ויהודים מן התפוצה – הכל נוסעים לחברון. החשים גם הם מהי חברון לנו? מה פירושו של דבר – חברון בשלטונו המלא של צה"ל? חברון, שבה עולים רבבות יהודים "למערת המכפלה" ונכנסים בה לפני־ולפנים כשאין מי שימחה בידם?

ואף־על־פי־כן, לא בצהלת־נצחון חזרנו לחברון. כשם שצה"ל לא בא אליה בחרב־נוקמת. הם, אנשי חברון (או כפי שהיו קוראים להם במשך שנים בירושלים: "המרצחים החברוניים"), הם הקנאים המפורסמים, מהרו להניף דגלי־כניעה בטרם נורתה על העיר אפילו ירייה אחת. עתה, הם מתהלכים סביב רבבות היהודים המגיעים לעיר כמבקרים ומציעים להם כל מיני סחורות. החל בכדי־חרס, נעלי־עץ, מחצלות־של־קנים, וכלה בפגיונות חדים ומושחזים. מאז ומתמיד היתה חברון בית־היוצר לפרוות־כבשים. עשרות בורסקאים יושבים גם עתה בשוק הישן ומעבדים עורות של כבשים. לגבינו, הפך הפעם הדבר לסמל: הזאב הטורף המתעטף בעורה של הכבשה.

כי אכן, עד מהרה גילינו את זאבי־הדם של חברון. נכנסנו לשוק והלכנו בכיוון שבו היה מצוי ה"גיטו" היהודי. חיפשנו את השער הקטן והמוצנע המוליך לחצר הגדולה שבה התגוררו ותיקי חברון במשך מאות בשנים. החצר שבה היה גר המקובל רבי אברהם אזולאי, סבו של החיד"א. החצר שבה הסתופף הגאון

רבי חיים חזקיהו מדיני בעל ה׳שדי חמד׳. החצר שבה ניצב בית־הכנסת הגדול על שם אברהם אבינו ואשר לפי המסורת היה קיים מאז ימי בית־שני, ולא מצאנו את המקום. שאלנו ערבים עוברים־ושבים על ״חצר היהודים״. בחרנו לשאול דווקא קשישים, מתוך הנחה שהם בוודאי יודעים היכן היא חצר זו. אבל הם עשו הכל על־מנת להטעות אותנו ולהרחיק אותנו מן השער הקטן שחיפשנו. רק לאחר חיפוש ממושך הוברר לנו כי כל אותה שעה אמנם עמדנו סמוך לחצר היהודים. אבל חצר זו הרוסה עתה כמעט כליל. בית־הכנסת העתיק שבה חולל. שני ארונות־קודש שהיו בה שרופים. לא נשאר עוד זכר מחצר ה״גיטו״ החברוני, שהיתה כמבצר ואשר בה נרקמו חייה של הקהילה היהודית בחברון במשך מאות בשנים.

ומן ה״גיטו״ הלכנו לחפש את בית־הקברות. שוטר ערבי, המוסיף ללבוש את המדים אשר לבש בימי השלטון הירדני ועל זרועו סרט: ״משטרת ישראל״, מראה לנו את הדרך המוליכה לגבעה שבה מצוי היה בית הקברות. ״מצוי היה״, כי כיום אין כאן עוד שום זכר לבית־קברות. השדה נחרש ועלי ירק וכרוב גדלים בו. שעה ארוכה ניצבנו כאן, וניסינו לסקור מי ומי היו קבורים במקום זה שחולל בצורה כה מחפירה ונוראה.

מנהג קדמון יש בחברון: אין מציבים כאן מציבה על קברו של מת. לכן, לא היו מציבות בשטח בית־הקברות. אבל במשך מאות שנים נשמרה המסורת של סדרי בית־העלמין. ידעו היכן הוא מקום קברו של פלוני הגאון, ואיה הוא קברו של פלוני המקובל. והיו אנשי חברון, וכן יהודים הבאים לעיר, פוקדים את הקברים ומשטחים שם תפילתם. לאחר הטבח של חודש אב תרפ״ט נתווסף בחברון ״קבר אחים״. בקבר אחד גדול נקברו יחדיו כל עשרות הקדושים שנטבחו ביום־הדמים. ביניהם הרב הישיש מזכרון־יעקב ששהה בעיר כאורח. רבני העדה הספרדית. רופא העיר דר׳ אברהם אבושדיד. מנהל הבנק בעיר ר׳ אליעזר דן סלונים ואשתו ובנו הקטן. תלמידי הישיבה שבאו לכאן ללמוד תורה מכל רחבי העולם. אנשים, נשים, ילדים ועוללים, כולם נקברו בקבר אחד. על קבר זה הוקמה מציבה. לא מצבת־אבן, כדי שלא לפגוע במסורת־העתיקה, אבל מבנה של לבנים נבנה על הקבר. עד לשנת תש״ח עמד כאן, אם גם הרוס בחלקו, מבנה זה ובני משפחות הנרצחים היו באים לכאן ושופכים לבם כמים לזכר יקיריהם הבלתי נשכחים. עתה, כלום אין כאן. כל בית־העלמין הוא עתה שדה־חרוש ועלים ירוקים ורעננים פורחים בו.

ילדים ערביים מגרי הסביבה מביאים אותנו למקום. ״קבור איל יהוד?״, הם שואלים אותנו וכאשר אנו מאשרים כי אמנם את ״קברות היהודים״ אנו מבקשים, הם מצביעים על השדה הזה, שנחרש ונזרע בידי אבותיהם. הם עומדים על ידינו וסוקרים אותנו בתימהון, כמי ששואל: מה לכם פה, ומי לכם פה? הם רואים אותנו בוכים והם מנסים לנחם אותנו בהצעה כי מוכנים הם להראות לנו את מקום קברו של ה״חכם״. איזה ״חכם״? אנו שואלים. הם מסבירים: ״הקבר של חכם רבנו״.

מעניין, הנער הזה מצביע לעבר עץ זית. אין מתחת לעץ זה כל סימן של קבר. אבל מאוחר יותר נזכרים אנו כי ייתכן וזהו מקום קברו של המקובל רבי אליהו די־וידאש, תלמידו של רבי משה קורדיברו (הרמ״ק), מחברו של הספר ׳ראשית חכמה׳. אנשי ירושלים שהיו עולים לחברון נוהגים היו להשתטח גם על קברו של ה״ראשית חכמה״. ואם כך הדבר, הרי שסמוך לקבר זה נמצא ״קבר האחים״ של קדושי תרפ״ט, כי הם הובאו לקבורה סמוך לקברו של ה״ראשית חכמה״. אבל הסלעים שעל הגבעה שותקים ושותק עץ־הזית ואין מי שיגלה היכן הם הקברים ומי חללם.

ודווקא מכאן, מגבעת בית־הקברות היהודי, נראית חברון כולה בכל הודה והדרה. מראה מקסים יש לבתים הבנויים על הגבעות שמסביב. המראה הנפלא של העיר וצורתה הטופוגרפית, יש בו אולי כדי להסביר מדוע נבחרה דווקא חברון להיות עיר ממלכתו של דוד המלך. ״ויקבצו כל ישראל אל דוד חברונה ... ויכרת להם דוד ברית בחברון לפני ה׳ וימשחו את דוד למלך על ישראל כדבר ה׳ ביד שמואל״, מהדהדים עתה באוזניים פסוקים קדומים אלה מתוך ספר דברי הימים.

נחיל של אנשים זורם לעבר ״מערת המכפלה״. הבאים, יהודים לאלפים ולרבבות, אינם נכנסים דרך השער הראשי, ״שער אברהם״, שדרכו ניתנה רשות לעלות רק שבע מדרגות. שער זה הרוס עתה בחלקו ותלי עפר ואבנים נערמים עליו. רק הקשת של המשקוף בולטת מעל לגל החורבות. מתי חרב השער? יש אומרים: מלך ירדן הורה להרוס את כל המבנים מסביב כדי לחשוף לעין־

חברון על שם מה? — "מלשון חברותא, שהדרים בתוכה עליהם להתחבר אחדות שלמה וגמורה".

"שער החצר", ס' ש"פ קלד

רואים את כל הבניין הנהדר הנישא מעל ל"מערת המכפלה" ותוך כדי ביצוע הריסות אלה נהרס "שער אברהם". אבל יש אומרים, כי שער זה נהרס במיוחד כדי למנוע מן היהודים, אם אי־פעם יחזרו לחברון, את הכניסה אפילו עד למדרגה השביעית.

רוב הבאים עתה אינם מתמצאים בעברה של "מערת המכפלה". הם נכנסים איפוא דרך השער השני "שער יעקב" ובהגיעם למדרגה השביעית הם נעצרים ומראים: "הנה, עד כאן נתנו פעם ליהודים להגיע". ואין הם יודעים כי דרך שער זה לא הורשו כלל היהודים לעבור ולוא אפילו מדרגה אחת בלבד. עתה פתוח המעבר לרחבה ואלפים רבים עוברים בו מדי יום. הם נכנסים ישר לאולם הגדול של המסגד הבנוי מעל ל"מערת המכפלה". כאן, באולם זה, שתי מציבות. האחת מיוחסת ליצחק אבינו והשנייה לרבקה. כאן גם פתח המוליך לעבר אחת המערות שמתחת למסגד. ליד המציבות עומדים מאות אנשים ונשים, מכל הסוגים ומכל החוגים. אומרים תהלים ושופכים דמעות. דומה, אין־ספור של סכרים נפרצים כאן. דומה, כל המועקות שבלב מתפרקות כאן, ליד האבות. קבוצה של יהודים מיוצאי־תימן, מסולסלי־פאה, ניצבת כאן ואומרת פרקי־תפילה בקולי־קולות. לפתע, שולף אחד מהם שופר של יעלים ארוך ומסולסל ותוקע בו תקיעה־שברים־תרועה־תקיעה. והנה, ניצב יהודי מצרפת וקורא בהטעמה את פרשת "ויהי אחר הדברים האלה". אכן, כלום יש דבר מתאים יותר לקרוא אותו כאן, ליד מציבת יצחק אבינו, מאשר את "פרשת העקדה"? דרך אכסדרה רחבת־ידיים עוברים לאולם אחר. כאן ה"מציבות" של אברהם ושרה. "מי שענה לאברהם בהר המוריה הוא יענינו", זועק חסיד ברסלבי ואשה מיוצאות מרוקו, מנשקת את המסך המרוקם זהב וזועקת זעקה גדולה ומרה: "אמא, אמא!" ומכאן צועד הקהל למציבות של יעקב ולאה. ושוב אומרים תהלים ושוב מזילים דמעה.

שמואל אבידור

("פנים אל פנים" תמוז, תשכ"ז)

המשולש העתיק

מאז תחילת ימי ההתעוררות הלאומית, מלפני שבעים שנה, שמענו את הקול האלוקי הקורא לכל פזורי עמנו – קומו, שובו ציונה! מקורו האלוקי של קול זה בלט במיוחד בהעירו מתרדמה גלותית לבות רבים של יהודים רחוקים ומתבוללים. יחד עם ההתעוררות הפנימית הלכו ונעשו פעולות גדולות בעולם הרחב, במלחמות עמים, בהפלת משטרים, בייסוד ארגונים בינלאומיים, בהעברת שטחי ארצנו מיד ליד, ובקירוב מעצמות רחוקות להסכמה מפתיעה והצבעה אחידה, וכל זה בהכוונה אלוקית לתקומת ישראל הממלכתית במדינת ישראל. וכך הולכים אנו ומתקדמים שלב אחרי שלב, כלפי חוץ וכלפי פנים, בתקומתנו וזקיפת קומתנו הלאומית השלימה לעיני כל אפסי ארץ.

זכינו בימינו לצעוד צעד גדול בתהליך אלוקי זה, בשחרור חלקים גדולים משטחי ארצנו ובמרכזה ירושלים והר הבית. יד ה' נראתה בגדולתה במלחמת ששת הימים ובמאורעות לפניה ולאחריה. לכן, ראו יהודים רבים, לאלפים ולרבבות, צורך להשתלב במעשי ה'. היו שבטאו את רצונם ע"י הצטרפות ל"תנועה למען א"י השלימה", היו שהרבו לכתוב על גדולת הזמן, והיו צעירים שראו צורך להתיישב בשטחי א"י שנתן ה' לעמו, אלה בגולן, אלה בסיני ואלה ביהודה ובשומרון. לא פלא איפוא שהיתה גם קבוצה שחשבה כחיוני וכטבעי ביותר ליישב ולבנות את עיר האבות.

כל זכותנו לחבל ארץ זה נובעת מההבטחות האלוקיות שנתנו לאבות האומה, שעל יסודן נוסדה המלכות הישראלית בבית ראשון ושני. מפשטות המקראות בספר בראשית מוכח שהבטחות הזרע והארץ בחברון ניתנו. גם מלכות ישראל הקבועה, מלכות דוד, בחברון נוסדה. טבעי הוא איפוא שבבואנו ליישב את חלקי ארצנו המשוחררים נקדים לחזור לעיר האבות ולחזק בכך את זיקתנו ההיסטורית לכל נחלת אבותינו.

מעניין הדבר, שבתהליך התיישבותנו ואחיזתנו המדינית בארץ ישראל שבים אנו מהמאוחר אל המוקדם. באים אנו דרך עמק הירדן ותל־אביב לירושלים, חברון ושכם. תהליך זה מתאים לכל מהלך התקדמותנו לקראת השלמת תחייתנו הלאומית בכל המובנים. מעלים בקודש. ביטא את הדבר בצורה קולעת האלוף עזר ויצמן באומרו: "לא הגענו לעמק יזרעאל, לעמק בית שאן ולעמק הירדן, אלא בזכות זוכרנו את שכם, ירושלים וחברון". נמצא, שכל הארץ המשך היא לאותו משולש עתיק.

האבות הם הגרעין היסודי של עם ישראל. אמונתם ומידותיהם של אבותינו הן הקדמה הכרחית לתורה ומצוותיה. בחברון יסד אברהם אבינו בית חינוך לאמונה בה', אהבתו ויראתו, ומתוך כך לאהבה ועשיית חסד לכל בריותיו. סקירת תולדות העיר מימי החורבן, מלמדת אותנו שבמשך כל תולדותיה היתה חברון מקום תורה ומקום מגורי חסידים וצדיקים. בשנת תרפ"ט נערך טבח אכזרי בחברון, בו נהרגו עשרות בני־תורה יקרים והושם קץ זמני ליישוב חברון. בבואנו עכשו לחדש את היישוב היהודי בחברון, ראינו לנכון להמשיך בה את מסורתה הקדומה בהקמת ישיבת מתנחלי חברון. לא מקרה הוא שיישוב וישיבה יש להם מקור לשוני משותף: הישיבה, בכוח התורה ואמונתה, תזרים ליישוב כוחות של בניין ומסירות נפש לאומה וארצה, והיישוב ימצא את משענתו הרוחנית־האידיאלית בערכי האומה הנלמדים בין כותלי הישיבה.

ביום י"ד באייר תשכ"ח החליטה ממשלת ישראל על חידוש הישיבה בעיר האבות. הננו מצפים שהישיבה תהיה מרכז חינוכי לאהבת התורה, העם והארץ, ויגדלו בה גדולי תורה, גיבורי רוח ומעש, אשר ייחלצו חלוצים לפני העם להארת יד ה', לגאולת עמו ונחלתו.

הרב משה לווינגר

מלון "פארק" אשר בחברון, שנשכר על־ידי מתנחלי חברון בערב חג הפסח, תשכ"ח (תצלום ק' וייס)

ההתנחלות

בי"ג בניסן, תשכ"ח (11.4.68), הגיעה לחברון קבוצת צעירים, שמנתה עשר משפחות מטופלות בילדים וכן צעירים וצעירות מכל שכבות היישוב, החל מן המקורבים ל"שומר הצעיר" ועד לחברי תנועת "אגודת ישראל". מרבית הבאים היו ילידי הארץ ומיעוטם מיוצאי תימן, פרס ופולין. בין הבאים היו תלמידי ישיבות, רבנים, מורים ואף בעלי מלאכה, ובראשם הרב משה לווינגר.

הקבוצה שכרה את מלון "פארק" אשר בחברון, שבו יש מקום ל־60 איש בלבד, הכשירה את מטבחו והבאים חולקו בין חדרי המלון, כאשר כל משפחה מטופלת בילדים מצטופפת בחדר אחד בלבד. האוכל הוכן לכולם במטבח הכשר ובהגיע ליל החג נערך ה"סדר" המשותף, והמתנחלים מסובין יחד ומספרים בהגדה.

מספר חודשים לפני־כן החלה התארגנותה של קבוצה זו, כאשר "התנועה למען ארץ־ישראל השלימה" מעודדת את היוזמים לשוב אל עיר האבות ולהתנחל בה. מיום בואה של הקבוצה החל זרם של מברכים לפקוד את בית המלון. המאורע היכה גלים בציבור והאהדה לחלוצים הראשונים עלתה ופשטה. ברם, היו חוגים שעוררו את השאלה, אם אין בהתנחלות זו משום כוונת סיפוח חברון למדינת ישראל.

ביום ב' דחוה"מ פסח (15.4.68) ביקר אצל המתנחלים שר העבודה יגאל אלון. הוא ברך את המתנחלים בברכת "ברוך מציב גבול אלמנה" ואמר: "זיכיתם עצמכם בזכות ראשונים, בחידוש היישוב היהודי בחברון. מאז ומתמיד היו יהודים בעיר הזאת, שהיא עיר האבות וערש האומה. קהילה יהודית חיתה בחברון תמיד בתנאי מצוקה כלכלית ובטחונית, תחת שלטון זר, עד שנעקרה מכאן בכוח האלימות לפני כארבעים שנה. אין להעלות על הדעת שייאסר על יהודים להתנחל מחדש בעיר האבות הקדומה". שר העבודה הודיע, כי בחודשים הראשונים, עד לסידורם בעבודה קבועה, יספק משרדו תעסוקה יזומה לכל דורשי העבודה שמבין המתנחלים, בעבודות ייעור ושמירה, ושירות התעסוקה יטפל בשיבוץ בעלי המקצוע שביניהם בתעסוקה בירושלים ובסביבתה. השר הביע כ"כ את נכונותו, לאפשר הכשרה מקצועית בבניה ובליטוש יהלומים לגברים, ובתפירה לנשים.

ביום העצמאות תשכ"ח הניפו המתנחלים את דגלי הלאום על בית המלון והאירוהו בתאורה חגיגית. ערביי חברון הסתכלו במחזה ושתקו. ברם, ראש עירית חברון שיח' ג'עברי, פנה במכתבים לראש הממשלה ולשר הבטחון והביע דעתו, כי הוא עצמו לא יוכל לערוב לבטחונם של יושבי מלון "פארק" ... משנודע הדבר למתנחלים, יצאה מטעמם משלחת, בת שלושה חברים, לפגישה עם ראש העירייה. חברי המשלחת הביעו לפניו רצונם לחיות במקום בשקט ובשלום עם תושבי חברון ותחת הנהגתו של ראש העיריה. כאשר שאלוהו חברי המשלחת אם אמנם פנה לראש הממשלה ולשר הבטחון בבקשה, שממשלת ישראל לא תתיר להם להתיישב בחברון, קפץ השיח' ג'עברי מכסאו וצעק: "לא אמשיך אתכם בשיחה, עד שלא תחזרו בכם מן האיומים שהשמעתם בנוסח היטלר".

השלט במבואות העיר חברון (מקיץ תשכ"ח), המורה את הדרך אל שיכון המתנחלים (תצלום ר' ארדה)

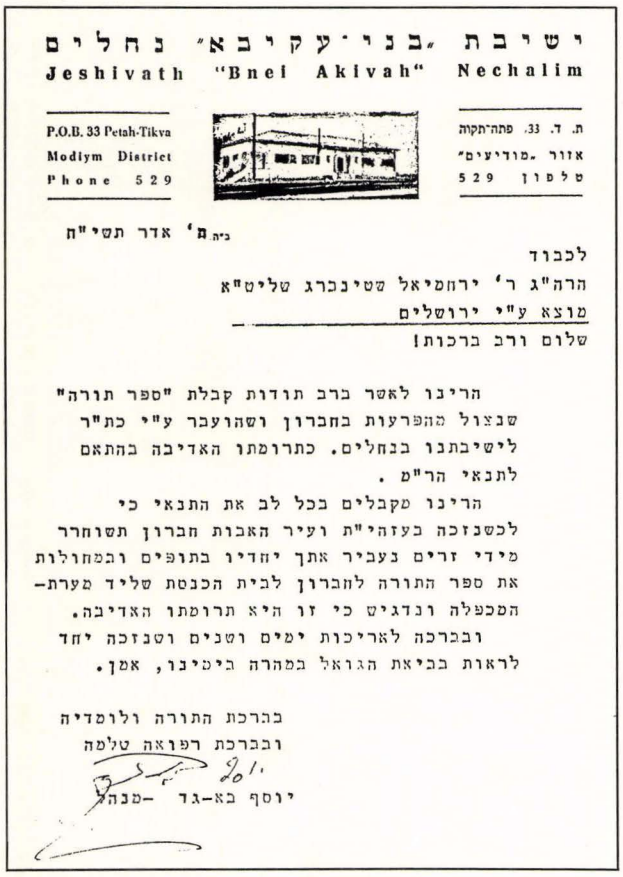
חברי המשלחת יצאו מחדרו של ראש העיריה ולמרות השתדלותו של שיח' ג'עברי לפייסם, כמה ימים לאחר־מכן, לא דיברו עמו מטוב ועד רע.

המתנחלים הקימו במקום ישיבה והמשיכו בחייהם. מדי יום ביומו היו יוצאים ממלונם ומתפללים בחצר המסגד שעל מערת המכפלה. פרנסתם היתה משכר העבודה שקיבלו בעבור עבודתם בייעור ובשמירה; מן התמיכה שהוקצבה לישיבה "ישוב חברון" ומן הסיוע מאת "התנועה למען א"י השלימה". בפתיחת תערוכת התעשייה הישראלית, שהתקיימה בחברון בי"ח באייר (16.5.68), עונה ראש עירית חברון לדברי הברכה של מפקד אזור יהודה ושומרון ואומר: "אני מבקש מאלהים שישררו השלום והבטחון ושהוא ישמור את ארץ השלום מכל רע וחורבן, כדי שיתאפשר פיתוח התעשייה ושהשימוש במכונות יהיה לטובת האנושות ולא לשם חיסולה. אני מאחל לכל התעשיות הערביות והזרות שיתקדמו ויתפתחו". שיח' ג'עברי נמנע מלהזכיר את שם ישראל.

ימים מספר לאחר־מכן עוברים המתנחלים, בפקודת המושל הצבאי בחברון, מבית המלון "פארק" לבניין הממשל הצבאי המשקיף על העיר כולה. הכניסה למבקרי המתנחלים נאסרה וכל מבקר חייב היה להצטייד תחילה ברישיון מיוחד מטעם הממשל הצבאי. חלק מן המתנחלים ראה בצעד זה הכרה מצד הממשלה בגוף המתנחל וגרעין ליישוב של קבע בעיר האבות, ואילו האחרים ראו בזאת את נצחונו של שיח' ג'עברי ותשובה לפניותיו לראש הממשלה ושר הבטחון.

למתנחלים הוקצה אגף בן שלוש קומות. חדר האוכל, אולם הלימוד של "הישיבה" וחדרי המגורים שופצו וסויידו ואורח החיים של בני הקבוצה לא השתנה. הם המשיכו בתפילה ליד מערת המכפלה וקנו את מצרכיהם אצל חנווני חברון.

לקראת יום השנה לשחרור עיר האבות, בכ"ט באייר, תשכ"ח, התכוננו המתנחלים להכניס בטקס חגיגי וברוב עם ספר תורה, אשר ניצל משריפה בטבח חברון בתרפ"ט (בשעתו, משהעלו פורעי חברון בתרפ"ט את בית הכנסת באש, חרף נפשו ר' חיים, נכנס אל בין הלהבות והציל מארון הקודש את ספר התורה. ר' חיים הובא לאחר־מכן לביה"ח "ביקור חולים" בירושלים ושם שכב על ערש דווי, כשכל גופו כוויות וספר התורה המוצל למראשותיו. משהרגיש כי קרבו ימיו, ביקש משכנו השוכב לידו, ר' ירחמיאל שטיינברג, להפקיד בידו את ספר התורה, בתנאי שאם תגיע השעה וחברון תיושב מחדש ביהודים, יביא הוא את ספר התורה אל המקום שבו נמצא דורות רבים. חלפו שנים. ר' שטיינברג הפקיד את ספר התורה בידי נכדו יוסף באגד, שהיה מנהל "ישיבת נחלים" לאחר־מכן, ובצוואתו אף ציווהו למלא אחר בקשתו־צוואתו של ר' חיים מציל ספר התורה). המתנחלים הזמינו לטקס החגיגי את הרב הראשי י"א אונטרמן, הראשון לציון י' נסים, סגן שר הדתות, המושל הצבאי ורבים אחרים. אולם הטקס לא קויים וספר התורה לא חזר לחברון, מאחר ששלטונות הבטחון לא מצאו את השעה כשרה לחג מעין זה.

ישיבת "בני עקיבא" נחלים
Jeshivath "Bnei Akivah" Nechalim

ת. ד. 33, פתח־תקוה
אזור "מודיעים"
טלפון 529

P.O.B. 33 Petah-Tikva
Modiym District
Phone 529

ב"ה, אדר תשי"ח

לכבוד
הרה"ג ר' ירחמיאל שטינברג שליט"א
מוצא ע"י ירושלים

שלום וברכות!

הרינו לאשר ברב תודות קבלת "ספר תורה" שנצול מהפרעות בחברון ושהועבר ע"י כת"ר לישיבתנו בנחלים. כתרומתו האדיבה בהתאם לתנאי הר"מ.

הרינו מקבלים בכל לב את התנאי כי לכשנזכה בעזהי"ת ועיר האבות חברון תשוחרר מידי זרים נעביר אתך יחדיו בתופים ובמחולות את ספר התורה לחברון לבית הכנסת שליד מערת־המכפלה ונדגיש כי זו היא תרומתו האדיבה.

ובברכה לאריכות ימים ושנים ושנזכה יחד לראות בביאת הגואל במהרה בימינו, אמן.

בברכת התורה ולומדיה
ובברכת רפואה שלמה
יוסף בא־גד – מנהל

ביו"ג באב (7.8.68) נערכה חתונה ראשונה של זוג מן המתנחלים. הרב הראשי לצה"ל, האלוף גורן, ערך את טקס הנישואין ברוב עם ומוזמנים. שמחת הכלולות נמשכה עד לשעה מאוחרת בלילה והזוג הצעיר זכה לחדר מיוחד, לאחר שמתנחלים רווקים פינו את החדר ועברו לאוהל שהוצב בחצר בניין המשטרה.

באותו יום הקימו שלושה מבין המתנחלים, ברחבה הגדולה שליד המסגד שעל מערת המכפלה, דוכן לממכר משקאות קלים וכריכים, כדי לשרת את קהל האורחים הבאים לטקס הנישואין ולביקור במערת המכפלה. הדוכן הועמד בין שאר דוכני הערביים, שהוקמו שם מאז החלו רבבות המבקרים לנהור מדי יום ביומו למקום. הקהל היהודי שבא לתפילת מנחה בחצר מערת המכפלה, קנה בדוכן המתנחלים כריכים ומשקאות וכשראו היוזמים כי יש מקום להמשכת העסק, השאירו את הדוכן במקומו.

למחרתו הורה המושל הצבאי למקימי הדוכן להסירו. המתנחלים סרבו לפרק את הדוכן לעיני המוני הערביים וביקשו לדחות את ביצוע הפירוק. משראה המושל הצבאי שאין המתנחלים נשמעים להוראות, שלח למקום חיילים שפרקו מיד את הדוכן, לעיני קהל הערביים שעמד וצפה במחזה, ולקחו עמם את השולחן

והסככה. יחד עם זאת הוציא המושל צו־גירוש מחברון, תוך שלושה ימים, על: מזכיר ההתנחלות ואשתו עם שני ילדיהם; המבשלת הראשית של קבוצת המתנחלים ומתנחל צעיר שעמד להתחתן בימים הקרובים ולהקים משפחה בחברון. דובר משרד הבטחון הסביר, כי מאחר שהמתנחלים הקימו את דוכנם ללא רשות, הם עברו על החוק המקומי, וכיוון שהמדובר הוא בפעולה בשטחים המוחזקים, הרי פעולה זו היא בעלת משמעות מדינית. דבר זה, ציין הדובר, הובהר למתנחלים עוד בבואם לחברון.

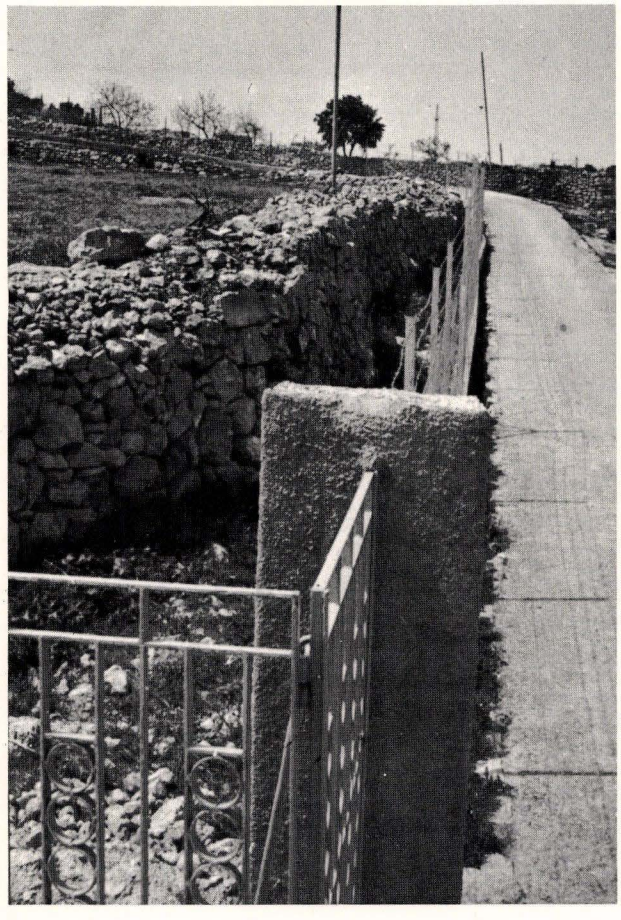
מזכירות המתנחלים החליטה כי החברים אשר נגדם הוצא הצו, לא יעזבו את חברון מרצונם הטוב, אלא אם כן יוציאום מן המקום בכוח. המתנחלים ביקשו את התערבותם של כמה מן השרים ופנו במברק לממשלה, שבו נאמר: "אין זכות מוסרית ולאומית לממשל הצבאי לגרש אף אחד מחברינו מעיר האבות. החלטת הגירוש פוגעת בעם ישראל כולו ובטוחים אנו שממשלתנו תכיר בכך ותבטלנה מיד. זכותנו לשבת בחברון יונקת מזכותו ההיסטורית של עם ישראל בארץ־ישראל, וזכות זו הוכרה ע"י ממשלת ישראל בהחלטתה להכיר בהתנחלות בחברון".

צו הגירוש הקים סערה בציבור הישראלי. סיעות אחדות בכנסת פנו לשר הבטחון ולראש הממשלה בבקשה לבטל את הצו. כ"כ פנו לגורמים הממשלתיים אישי ציבור רבים ואנשי התנועה למען א"י השלימה. מתנחלי חברון פירסמו בעיתונות היומית מודעות גדולות, שבהן שאלו את השלטונות: "מדוע מתנכרים ליישוב חברון?" בישיבתה השבועית החליטה הממשלה, תחת לחץ דעת הקהל, לדחות לפי שעה את ביצוע גירושם של שלושת המתנחלים עד לבירור הפרשה בכנסת, ובישיבתה האחרונה של הכנסת, בטרם תצא לפגרת הקיץ, התקיפו חברי כנסת רבים את מדיניות הממשל ותבעו בתוקף לבטל מיד את צו הגירוש. לאחר תשובת ראש הממשלה, החליטה הכנסת להעביר את הדיון ל"וועדת החוץ והבטחון".

בפגישה שקיימו ראשי המתנחלים עם שר הדתות סוכם, כי המתנחלים יפנו במכתבים לשרי הממשלה ובהם יצהירו ביתר בהירות, כי אין בכוונתם לנהל מדיניות של הפרת חוק וסדר, המתנגדת להוראות הממשל הצבאי בחברון. לעומת זאת יציינו המתנחלים במכתבם, כי הם שומרים לעצמם את הזכות להתמסר גם להבא לפיתוחה ולהרחבתה של ההתנחלות, ולגייס לשם כך את כל האמצעים הציבוריים לתמיכה במאבקם נגד הגבלה בשאלה זו.

שר הבטחון משה דיין, שניאות לקבל לפגישה את ראשי קבוצת המתנחלים, הבהיר להם, כי המאבק אינו על הקמת הדוכן ואף העונש על הקמתו אינו חשוב כלל. השאלה העקרונית היא, באיזו מידה מוכנים המתנחלים למלא אחר כל הוראות הממשל, כפי שהתחייבו, בשעתו, בבואם חברונה. השר הודיעם כי הוא רואה אפשרות לסיים את פרשת הדוכן, לפי הקווים: א. על 31 יושבי חברון שאין ברשותם אישורי שהייה במקום להגיש בקשות, מתוך הנחה שכל אלה הקשורים ב"ישיבה" יזכו לקבל רשיון זה ללא

קשיים ו־ב. המתנחלים יבטיחו לקבל בעתיד את מרות ההחלטות של הממשלה.

בישיבתה ביום ג׳ באלול (25.8.68), החליטה הממשלה רק על הקמת ישיבה בחברון, לפי שעה, וכל החלטה להתיר התיישבות במקום, או להקים את ״חברון עלית״, לא נתקבלה. כ״כ סיכמה הממשלה לתת רשיונות שהייה בחברון לישראלים שיהיו קשורים לישיבה. מספר אנשי הישיבה בחברון יוגבל ל־103. המתנחלים לא יהיו רשאים לנהל מו״מ עם ערביי חברון, אלא באמצעות הממשל הצבאי, וכל הקשור לבנייה ולמסחר טעון בקבלת רישיון מראש עירית חברון. שר הבטחון הודיע לראשי קבוצת המתנחלים כי הוא מוכן לבטל את צו הגירוש שהוצא נגד שלושת המתנחלים, בה במידה שהם יקבלו את החלטות הממשלה.

בכך חוסלה פרשת הדוכן והמתנחלים, לאחר שהתנצלו בפני הממשלה, הורשו להשאר במקום ולהקים את הישיבה. הממשל הצבאי אישר 8 בקשות חדשות להתנחלות ובתוכן שתי משפחות. בתחילת חודש אלול הגיע למקום דחפור והוחל בהכשרת השטח שליד בניין המשטרה, על־מנת להקים עליו מבנים טרומיים למתנחלים. בעל המלון ״פארק״ הגיש לממשל הצבאי בקשה, כי יועניק לו רישיון לפתיחת מסעדה כשרה, כדי שיוכל לאכסן במלונו גם תיירים יהודים. בעל המלון אף הציע להחזיק בשכר מפקח מטעם הכשרות.

ב־1.9.68 נפתחה הישיבה ובה כשלוש עשרות תלמידי ישיבות שהחלו בלימודיהם. בעת ובעונה אחת הוחל בהקמת המבנים. בין המוסדות המתוכננים במקום: ישיבה, בי״ס יסודי, גן־ילדים, מרפאה ומסעדה אשר תשרת את חיילי צה״ל ואת השק״ם. מזכירות המתנחלים פרסמה מיכרז בעיתונות, שבו היא מבקשת ״אדמיניסטרטור ראשי״ בעל ניסיון, אשר ירכז את כל הפעולות הקשורות בהתנחלות. המועצה הדתית בירושלים הודיעה כי תתקין בחברון ״עירוב תחומין״, למען אפשר למתנחלים הדתיים אשר בעיר ללכת ביום השבת עם חפצים מבית הממשל עד לחצר מערת המכפלה.

בכ״ב באלול (15.9.68) אירגן משרד הדתות, באולם ההרצאות של המתנחלים, כנס של כמאה רבנים וחוקרי פולקלור, שהיה מוקדש לאגדות חברון. בכנס ״התנועה למען א״י השלימה״, שהתקיים באותו יום בת״א, נמסר כי בימים הקרובים תצטרפנה עוד עשר משפחות למשפחת מתנחלי חברון, שמנו אותה עת כ־100 נפש. כ״כ סופר, כי אלמלא התנגדות הממשלה, ניתן היה לשכן בעיר האבות מאות עולים שהביעו נכונותם להשתקע שם, וביניהם קבוצה גדולה של בחורי ישיבת חב״ד, המבקשים להתנחל בחברון לפי הוראותיו של הרבי מלובאוויטש.

ימים מספר לפני ראש השנה תשכ״ט, סברו המתנחלים כי ברה״ש וביוה״כ יוכלו לנהוג בתפילותיהם – שהיו נערכות באולם קטן שבבניין המסגד ושבו הוצב, בשעתו, ארון קודש ושני ספרי תורה – כשם שנהגו המתפללים בראש השנה תשכ״ח, חיילים ואנשי הממשל הצבאי בחברון, עם משפחותיהם. אמנם גם אז התעוררה בעיה לגבי תפילת ״כל נדרי״, מאחר שמועד התפילה אינו חופף את ״שעות הביקורים״ ליהודים בבנין המסגד, כפי שנקבעו בשעתו ע״י שר הבטחון ועל דעת ראשי הדת המוסלמית. בתשכ״ח פסק הממשל הצבאי, כי ביום הכיפורים תחרוגנה שעות התפילה מן השעות המקובלות וראשי הדת המוסלמית לא מחו על כך.

בכ״ב באלול (15.9.68) החליטה הממשלה על הקמת ועדת 11 שרים לניהול השטחים המשוחררים. לפי החלטה זו, ניתנה הסמכות לכל משרד ממשלתי לעסוק בענייניו בשטחים המשוחררים ולא כפי שהיה עד כה, ששר הבטחון והממשל הצבאי היו הרשות המבצעת האחת, כאשר ליד כל מפקדת־ממשל היו קציני מטה מטעם המשרדים הממשלתיים השונים. בהתאם להחלטה זו הורה שר הבטחון לממשל הצבאי לפעול, וללא דיחוי, לפי החלטת הממשלה ולהעביר את הטיפול בעניינים האזרחיים לידי המשרדים הממשלתיים הנוגעים בדבר.

משנתעוררה שאלת התפילה ברה״ש וביו״כ, הועבר הטיפול בשאלה זו לידי משרד הדתות, שלא היה מוכן ולא היתה לו כל אפשרות לטפל בהסדרים הדרושים לאבטחת התפילות בבניין המסגד שעל המערה. המתנחלים מצדם לחצו לקיום התפילות בימים הנוראים ואילו מנהיגי הדת המוסלמית, שעד כה קיבלו – גם אם לא ברצון, עכ״פ בשתיקת הודאה – את הסדרי הממשל הצבאי, השכילו לנצל את המבוכה ברשויות היהודיות והרימו קול מחאה בכלל נגד עריכת תפילות יהודיות במסגד. טענתם היתה, כי הוסכם שהיהודים יורשו רק לבקר במסגד שעל המערה, אך לא להתפלל שם.

בדלית ברירה קבע שר הדתות, כי תקדים תשכ״ח יקויים גם בתשכ״ט. הוא קרא אליו את נציגי המתנחלים וביקשם לערוך את תפילות רה״ש רק בשעות היום ולוותר על תפילת ערבית. למען דרכי שלום נאותו נציגי המתנחלים להסדר זה. בתפילת רה״ש התפללו באולם הקטן שבבניין המסגד כמאה וחמישים מתפללים, ובתוכם חולית הרבנות הצבאית הראשית, שהיתה אחראית לתפילות ואשר באה חמושה לתפילה. תפילת לפה״צ נתמשכה עד שעה אחת בצהריים, בו בזמן ש״שעות הביקור״ הקבועות הן עד שעה 11.30. המוסלמים אמנם באו למסגד בשעה הקבועה לתפילתם, ומאחר שהדלתות הכבדות חצצו בין המתפללים, היהודים והמוסלמים, עברה תפילת רה״ש בשקט ובשלום. את תפילת ״תשליך״ קיימו המתנחלים ואורחיהם ליד פתח הבאר שליד אשל אברהם.

כתגובה לכך שהמתפללים היהודים לא פינו את המקום בשעה הקבועה, שיגרו ראשי הציבור המוסלמי מכתב מחאה חריף למושל הצבאי, שבו התבטאו כי ״רגשות המוסלמים התרתחו ... ויש למנוע מיהודים עריכת תפילות במסגדנו כדי לשמור על קדושת המקום ... תפילת היהודים היא פצע בליבותיהם של כל המאמינים בעולם המוסלמי ...״ ועוד.

מאז שחרור חברון מותרת העלייה ליהודים, המבקרים במסגד שעל מערת המכפלה, גם מעבר למדרגה השביעית (ארכיון לשכת העיתונות הממשלתית)

מכתב זה לא נענה בתשובה, לא מהממשל הצבאי ואף לא מהממשלה. בציבור בארץ נשמעו דעות נגד עריכת תפילות יהודיות בבניין המסגד שעל המערה. מצד אחד התנגדו הרבנים החרדים והקיצוניים, שטענתם היתה כי תפילה במסגד מוסלמי נוגדת את מנהגי היהדות, ומאידך היו אחרים, ובתוכם גם חילונים, שסברו, כי אין עורכים תפילה בציבור, וכל־שכן לפי תוכנית קצובה, על קברים ואף אם קברים של צדיקים הם. נוסף לכך, לפי הדין היהודי, הרי אסור לכהנים לבוא לבית־עלמין ומכאן שזכותם של רבים מבני ישראל מתקפחת.

בעוד ויכוח ציבורי זה בעיצומו, נתפס ליד "נאות הכיכר" שבערבה מנהיג חבלני "החזית העממית", עבד אל־רחים ג'עבר אשר מחברון. כתוצאה מחקירתו נעצרו חבלנים נוספים בחברון ובירושלים, שהיו שותפים בירושלים ל"ליל הרימונים" ולמעשי חבלה אחרים ולהתנקשות בתחנה המרכזית בת"א. ג'עבר אף הוביל את חוקריו לשלושה מחבואי־נשק בחברון, שהיו שייכים לכנופית החבלנים שבראשותו. חודשים אחדים לפני־כן קיבלה משפחתו אשר בחברון עשרת אלפים ל"י מאת הממשל הצבאי, לצורך שיפוץ מסעדתם שליד מערת המכפלה, אולם בגלל שמו של ג'עבר, שהיה מטיל אימה על כל תושבי חברון, נתרחקו הכל ממשפחה זו ורק עם לכידתו נשמה משפחתו לרווחה.

לפי דרישתו של שר הדתות, התכנסה ועדת השרים לענייני השטחים (29.9.68) להכריע בדבר התפילה בבניין המסגד ביום הכיפורים הקרוב. הדעה אשר התגבשה בוועדת השרים היתה שיש להקים בהקדם, בית כנסת יהודי ליד המסגד שמעל המערה, כדי שיהודים יוכלו להתפלל בו בכל עת ובאין מפריע. בית הכנסת ייבנה בתוך הגן הגדול אשר ינטע בכיכר הרחבה שליד המסגד. הממשל הצבאי אשר עיבד, בשעתו, את תוכנית הגן, ואף קיבל לכך את הסכמתם של נכבדי חברון, הקציב לכך רבע מיליון ל"י. יחד עם זאת החליטה ועדת השרים, שיש לקיים את תפילות יום הכיפורים כדת וכדין ובמילואן, ולצורך ההסדר נתבקש שר הבטחון למסור על כך לנכבדי חברון. כן סוכם, כי הרבנות הצבאית תמשיך להיות הרשות המופקדת על הטיפול במערת המכפלה ועל שמירת המקום בעת ביקורי היהודים. למחרתו ביקר שר הבטחון בחברון והודיע לנכבדי העיר, כי המתנחלים יקיימו ביום הכיפורים את התפילה באולם אשר במסגד ובמתכונת השנה הקודמת. כ"כ הבהיר מר דיין לנכבדי חברון, כי אין בדעת הממשלה להפוך את המסגד המוסלמי לבית תפילה יהודי. נכבדי העיר השיבו, כי הם "חייבים להתנגד לכך מטעמים דתיים", אולם נוכח הודעתו הקצרה והפסקנית של שר הבטחון נמנעו מוויכוח. ראש העיריה שיח' מוחמד ג'עברי הכריז, כי הוא ויתר המנהיגים מגנים את מעשי החבלה האחרונים שבוצעו בירושלים ובת"א, וביקש שלא לזהות את תושבי חברון עם החבלנים שנלכדו לאחרונה.

תפילת יום הכיפורים עברה בשלווה. הממשל הצבאי מסר למתפללים ספסלים והמתנחלים הכשירו את האולם הקטן לבית תפילה. יחד עם אנשי הממשל, כשבראשם המושל הצבאי עצמו, מנו המתפללים כמאה איש. דומה היה כי השקט שב לעיר האבות, אך לא כן היה. שלושה ימים לאחר יום הכיפורים התפוצץ חומר נפץ סמוך לסניף "בנק לאומי לישראל" אשר בחברון. איש לא נפגע ולבניין נגרמו נזקים קלים בלבד. היה זה הפיצוץ השלישי של מטעני־חבלה תוך חודשיים ימים. נכבדי העיר הזדרזו להכריז כי מעשה זה, כקודמיו, נעשה ע"י זרים שאינם מתושבי חברון.

*

חג הסוכות הגיע. המתנחלים הקימו סוכה גדולה ומקושטת בחצר בניין הממשל ואורחים רבים מכל הארץ נהרו לבקרם בסוכתם. ביום הראשון של חוה"מ סוכות, המתה חברון מאלפי מטיילים ועולי־רגל שבאו לבקר בה ובמיוחד במסגד שעל המערה. גם ביום השני לחוה"מ סוכות (9.10.68) שקקה הרחבה הגדולה שליד המערה רבבות מטיילים ואורחים. לפי הסדר שעות הביקורים במסגד, נפתח שער המסגד בשעה 4 אחה"צ, ע"י ארבעה אנשי משמר הגבול הממונים על כך, והקהל הרב החל נוהר לתוך אולמי המסגד.

לפתע, בשעה 4.10, התעופף חפץ כהה מעל ראשי העולים במדרגות, אשר נחת ליד שער הכניסה. נשמעה נקישה ושניות מספר לאחריה – רעם אדיר של התפוצצות. תחילה השתררה דממה גדולה שבתדהמה, עד שנשמעו גניחות־כאב וזעקות־שבר של פצועים. העולים במדרגות חזרו בריצה אל הכיכר והאלפים שחיכו בתורם לכניסה, עמדו המומים. ליד שער המסגד ועל המדרגות שלפניו שכבו מתבוססים בדמם ארבעים ושבעה פצועים, זקנים, נשים וילדים, וביניהם אף תינוק בן חודשיים: רימון היד שנזרק מעבר למעקה המסגד נחת בתוך הקהל הצפוף שבפתח המסגד.

משהבינו האלפים המחכים בכיכר את אשר קרה, ניסו אחדים לנקום בערבים הממלאים את שולי הכיכר, מוכרי הסידקית והמזכרות. הרוכלים החלו לנוס מן המקום, כשרבים מהם מפקירים אחריהם את דוכניהם על מרכולתם. מספר צעירים יהודים החלו להכות בערביים שפגשו על דרכם, אולם עד מהרה פסקו מכך. למקום הגיעו חוליות מתוגברות של משמר הגבול ואנשי־צבא, אשר השתלטו על האנדרלמוסיה. הפצועים הועברו תחילה ע״י אנשי משמר הגבול והקהל ששמר על קור רוחו, לבית החולים הערבי שבחברון, אך משנוכחו כי אין בו ציוד רפואי מתאים, החישו לחברון מסוקים של חיל האוויר, שהעבירו את הפצועים לבתי החולים בירושלים.

ראש העיריה שיח׳ ג׳עברי מיהר בלילה אל המושל הצבאי והביע בפניו את חרדתו וסלידתו ואמר: ״מעשים רעים כאלה מחבלים בקשרים הטובים עם שלטונות ישראל ופוגעים ביחסים האישיים שבין תושבי חברון ויהודי ישראל. בעבר טענתי, כי כל החבלנים שפעלו בעיר אינם תושבי המקום. היום אני אומר: אללה יודע מי הוא. הלוואי שייתפס ויתן את הדין על מעשהו הנפשע״. בשידור דבריו, באותו ערב, ב״קול ישראל״, אמר ראש העיריה, כי ״אלה המעודדים פעולות טירור מסוג זה, אינם רוצים כי יישאר אף ערבי אחד בשומרון וביהודה״. כ״כ הוסיף, כי לוא היה ביכולתו לא היה מהסס אף לרגע להביא את האחראים לדין. לאחר־מכן כינס ראש העירה את נכבדי חברון וסביבתה, ובתום ההתייעצות קיבלו המשתתפים על עצמם לשתף פעולה עם השלטונות לתפיסת המתנקשים, אחד הש׳יחים התבטא בפתגם ערבי, האומר: ״משוגע זורק אבן ואלף נבונים לא יוכלו להרימה״.

עם העברת הפצועים לבתי החולים ויציאת אלפי המטיילים מחברון, השתררה בעיר דומייה מעיקה. כל החנויות ננעלו והאורות לא נדלקו בעיר באותו הלילה. חברון הערבית עצרה נשימתה מחרדה ... המשטרה ואנשי הממשל החלו במצוד גדול ובשעה שמונה בערב כבר היו בידי כוחות הבטחון כ־150 עצורים חשודים, כאשר צוות גדול של חוקרים גובה מהם עדויות. אותו לילה, בשעה שלוש לפנות בוקר, נלכד זורק הרימון, כשהוא ישן בדירת מכריו אשר בחברון. המתנקש היה צעיר בן שבע־עשרה, תלמיד כתה י״א של ביה״ס התיכון החברוני ״איברהמיה״, ושמו עז א־דין ריית. הוא הודה בפני חוקריו, כי לפני שבועיים הצטרף לכנופיית חבלנים וכי הובטחו לו בעבור זאת 20 דינרים לחודש כמשכורת ו־50 דינרים בעבור כל מעשה חבלה.

למחרת בבוקר היתה העיר סגורה ומסוגרת. החברונים חששו לצאת לעיסוקיהם, כי לא תיארו בנפשם שלא תבוא תגובה חריפה מצד השלטונות. אולם משראו החברונים שהכל כמנהגו והמתנחלים באו, כבכל יום ויום, בשעות הבוקר לתפילה, ואוטובוסים ושאר כלי־רכב מביאים אלפי מטיילים ומבקרים לעיר האבות ולמסגד שעל המערה, השתאו מאד והחלו לפתוח, לאט לאט, את עסקיהם. לפנה״צ הגיע שר הבטחון. הוא ביקר בבניין המסגד והורה על פתיחת דרך גישה חדשה לכניסה למסגד וכן על קביעת עמדות־משמר מסביב לבניין, לאבטחת המבקרים היהודים. לאחר־מכן נפגש השר עם נכבדי חברון, אשר התנצלו לפניו על מעשה הפשע. מר דיין הודיע, כי אין להרשות שהמקרה ייהפך למלחמה דתית בין יהודים למוסלמים: ״לא רצוי להגיע למצב שבו נרצה לקחת את מערת המכפלה לטיפולנו הבלעדי״, אמר ובכך הפריך את השמועות שנפוצו, כי שלטונות ישראל עומדים להפקיע את המסגד שעל המערה מידי הקאדי המוסלמי.

24 שעות לאחר ההתנקשות, פוצצו שלטונות הבטחון שלושה בתים בחברון: את בית המתנקש ובתיהם של שני חבריו לפשע. תגובה זו התקבלה ע״י החברונים באלם מוחלט. מאות מתושבי העיר ניצבו במרחק־מה מהבתים והסתכלו בהכנות. לאחר שהבתים קרסו תחתיהם, פנו איש לביתו.

עוד בליל ההתנקשות הגיבו ראש הממשלה ואחדים משרי הממשלה על מעשה הפשע והדגישו, כי לא יחול שינוי במעמד הדתי המוסלמי של המקום. השר מנחם בגין בישר, כי בקרוב תוקם בחברון קריה חדשה, שתקרא ״חברון עלית״, ובה ישתכנו אלפי יהודים. מרבית עיתוני ישראל יצאו למחרתו, במאמריהם הראשיים, בקריאה לממשלה, כי תשובת ישראל לפשע מעין זה, חייבת להיות ביישובה מחדש של עיר האבות. ועדת השרים לענייני חברון, שבראשה עומד ראש הממשלה וחבריה הם שרי הבטחון, המשפטים והדתות, קיבלה ״אור ירוק״ מהממשלה לדון בתוכנית מפורטת להקמתה של קרית ״חברון עלית״. לפי תוכנית זו יוקמו בשלב ראשון כמאה יחידות דיור, על גבעה סמוכה לבניין הממשל הצבאי. הקריה תהווה יחידה אדמיניסטרטיבית נפרדת מן העיר חברון, ומאחר שהיא תקום על אדמות ממשלתיות, הנמצאות עתה בבעלות הממשל הצבאי, לא יהיה צורך בהפקעה, לאור העובדה שכמעט כל אדמות חברון וסביבתה הן בבעלות ה״וקף״ המוסלמי.

מספר ימים לאחר ההתנקשות החלו דחפורי הממשל הצבאי בהכשרת דרך מיוחדת לכניסת יהודים אל הבניין שעל המערה. תושבים שדירותיהם היו פונות לעבר הבנין, נצטוו לפנות את בתיהם תוך שלושה ימים והממשל הצבאי העמיד לרשותם בתים של נפקדים, אשר בעליהם עזבו את חברון מאז מלחמת ששת הימים. הדחפורים סללו דרך והרסו שער, שלדברי הערביים הוא מן המאה ה־17. באותו יום התכנסו בשנית כמאה מנכבדי הר חברון לבית ראש העיריה שיח׳ מוחמד ג׳עברי, ובתום הכנס

מראה החזית הדרומית של המסגד שעל מערת המכפלה

כלים מזכוכית חברונית — ברשותו האדיבה של "מוזיאון הארץ", תל־אביב

הודיעו: א. שהם מגנים את זריקת הרימון, שפצע נשים, זקנים וטף, וכן את משלמי הכסף לביצוע הפשע; ב. שהם מגנים את פיצוץ הבתים, באשר טרם הוכח בביהמ"ש כי אכן החשודים הם הם שביצעו את הפשע; ג. רק מאז כניסת המתנחלים לחברון, ועקב זאת, החלו בחברון הפרות החוק והסדר; ד. שהם מגנים את הריסת השער שנבנה במאה ה־17, ע"י שלטונות ישראל; ה. בעית "פלשתין" היא בעיה מסובכת, שאין לה כללים וחוקים קבועים, ורק אללה יודע את אשר בלבם.

הדחפורים המשיכו בסלילת הדרך החדשה, התושבים שנצטוו לעזוב את דירותיהם הועברו לבתים אחרים, ובמוצאי שמחת־תורה נחתמה עיסקת־חכירה בין המושל הצבאי לבין שלוש משפחות מכובדות חברוניות, לפיה החכירו המשפחות לממשל חלקת קרקע, הגובלת עם המסגד, בת דונם ומחצה. חלקה זו המכונה "מוסקוביה" – על שום שהיתה בזמן התורכים רכוש הכנסייה הרוסית – נועדה להקים עליה את בית הכנסת היהודי, שעל בנייתו הוחלט בוועדת השרים. השמועה על החכרת שטח הקרקע עוררה בקרב החברונים זעם וטענתם היתה, כי המשפחות הללו "מכרו את כבוד האומה הערבית בעד בצע כסף". ראשי הדת טענו, כי חכירת החלקה, לרבות הריסת השער והמדרגות הסמוכות לו, נועדו לחשוף את הפתח התת־קרקעי המוביל למערת המכפלה עצמה, כדי שהיהודים יוכלו להיכנס אליה ללא צורך בכניסה דרך המסגד.

ליום כ"ג בתשרי, אסרו חג (15.10.68), קראה "התנועה למען א"י השלימה" לכנס־הזדהות עם המתנחלים בכיכר מערת המכפלה. עוד באותו בוקר שלח ראש עירית חברון מברקים לרה"מ, לשר הבטחון, לשר המשטרה, למושל שומרון ויהודה ולמושל חברון, בדרישה למנוע בכל תוקף את "ההפגנה" שנועדה לאותו יום. השלטונות פירסמו, כי הם אוסרים התכנסות זו, ואכן פעילי התנועה ואוהדיה שהגיעו למחסומים לא הורשו להמשיך וחזרו כלעומת שבאו.

במוצ"ש כ"ז בתשרי (19.10.68), הודיע סגן ראש הממשלה, מר אלון, כי "בכל הנוגע לגוש־עציון ולחברון, אנו עומדים בעיצומם של מעשים. בגוש־עציון נקים בקרוב, בנוסף להיאחזות הקיימת, מרכז כפרי ובתוכו יוקם, בין היתר, 'מרכז קליטה' ליהודים דתיים. אשר לחברון – לא ירחק היום וניגש להקמת עיר יהודית בקרבתה הבלתי אמצעית של חברון העיר, בדומה, אולי, לנצרת עלית". סגן רה"מ הביע את התקווה, כי הערבים ידעו להבין את זיקת עם ישראל למקומות הקדושים.

השקט ששרר בעיר האבות, מאז נזרק הרימון בשער המסגד שעל מערת המכפלה, הופר ביום י"ד בחשון (5.11.68). בשעה 4 אחה"צ נשמע רעם התפוצצות ועמדת האבטחה, שהקים הממשל הצבאי בקרבת מקום למסגד, נהרסה בהתפוצצות חומר נפץ שהוטמן במקום. אותה שעה עברה במקום הלוויתו של ערבי שנפטר ומספר היהודים המחכים לפתיחת שערי המסגד היה מועט. כתוצאה מן הפיצוץ נפצעו שני יהודים, אב ובנו, וכן שלושה ילדים ערביים וזקן ערבי. מיד עם הישמע רעם ההתפוצצות, מיהרו הרוכלים הערביים שבסביבה לסגור את דוכניהם ולברוח מן המקום. ראש העיר ג'עברי אמר, כי כאשר שמע את ההתפוצצות וראה מביתו עשן עולה מקרבת מערת המכפלה, טילפן מיד למפקד המשטרה והוסיף: "היד שהניחה את מטען חומר הנפץ לא עשתה שירות טוב, לא ליהודים ולא לערבים. מניח המטען פגע במקום המקודש ליהודים ולערבים". מיד לאחר מכן ערכו כוחות הבטחון סריקות בעיר וכל יוצא ובא נדרש להזדהות. ברם, מטמיני חומר הנפץ לא נלכדו.

למחרת, בט"ו בחשון, נאם שר הבטחון באסיפה פומבית בבאר־שבע ובין השאר אמר: "אם איננו רוצים שבעזה ישבו המצרים וחברון תחזור לשלטון הירדני, עלינו להפסיק לראות בתושבים הערבים המתגוררים במקומות אלה אויבים שבאנו לרשת אותם ועלינו להתייחס אליהם כאל אזרחים ... ברור שהערבים רוצים כי המצרים יחזרו לעזה והירדנים לחברון ולכן הם מתנהגים בהתאם, זורקים רימונים בעזה ובחברון ומצמידים מטעני חבלה כדי לערער את הבטחון". בהמשך נאומו הוסיף מר דיין ואמר: "יש לעשות הכל כדי להפוך את כל האזור ירושלים – חברון – באר־שבע ליחידה כלכלית ארגונית אחת, תוך שילוב מלא של התושבים הערבים, וזאת כדי להרוס מחיצות ולסלק את האיבה ... חברון קרובה ליהודים כמו באר־שבע ואיננו יכולים להפוך אותה לניכר. יש לעשות מאמץ עליון להריסת מחיצות ולא להקמתן, ולא – נגרום במו ידינו לכך שעזה תחזור להיות בסיס מצרי והלגיון יחזור לחברון".

בביקורו של שר הבטחון במקום כעבור שלושה ימים, כדי לעמוד מקרוב על מהלך החפירות ויישור השטח, סופר שמר דיין נכנס לבור המים שנחשף כתוצאה מן החפירות, מתוך כוונה לגלות דרכו כניסה אחרת לתוך פנים המערה. ברם, ידיעה זו הוכחשה לאחר מכן ע"י דובר משרד הבטחון.

בכ"ב בחשון (13.11.68) נפתחה בחברון לשכת סעד נוספת (החמישית בנפת חברון). מפקד אזור יהודה ושומרון תרם לבית היתומים המוסלמי, שבו מתחנכים 50 נערים, סך אלף לירות ישראליות. במפקד שנעשה בחברון ובסביבתה, נתברר כי 22 אלף ערבים נזקקים לסעד. יומיים לאחר מכן ביקרו בעיר האבות הרב הראשי נסים והרב אליעזר גולדשמידט, מביה"ד הרבני הגדול. שניהם קיבלו הסברים על עבודות יישור השטח, שליד מערת המכפלה, והתעניינו בכל הקשור בחיפושים לגילוי כניסה למערה עצמה.

שלושה שבועות לאחר פיצוץ חומר הנפץ בעמדה שליד המסגד, לכדו כוחות הבטחון הישראלים 17 חבלנים, שהיו מאורגנים בחברון ובחלחול הסמוכה ככנופייה מטעם ה"פתח". עם לכידתם נתפסו כמויות של נשק, תחמושת וחומרי חבלה שונים, שבהם ביצעו את פעולות החבלה בחברון בחודשים האחרונים, לרבות זריקת הרימון לתוך קהל המתפללים בשערי המסגד. לאחר

מימין: השער הדרומי־המזרחי למסגד, שנהרס בסוף חג הסוכות תשכ״ט, כדי להכשיר כניסה מיוחדת למבקרים היהודים (תצלום ז׳ ספקטור)

שחברי הכנופייה הודו כי הם משתייכים ל״פתח״ וכי הם אחראים לפעולות החבלה שבוצעו לאחרונה בחברון, הועמדו כולם למשפט לפני ביה״ד הצבאי. אולם גם לאחר לכידת הכנופייה, לא חזר השקט לעיר האבות. בליל כ״ג בכסלו (14.12.68), שהיה ליל סערה, הבזיקו רשפי אש מן הסימטה העולה לבית החולים, סמוך לבית העיריה, במקום שהכביש פונה ועולה לבית הממשל הצבאי. חוליית משמר שעברה במקום בסיור שיגרתי נורתה ואיש משמר הגבול, הדרוזי עמר מוכתר אבו יוסוף, צנח על מקום מושבו שבג׳יפ ומת במקום. המתנקשים נמלטו מן המקום בחסות אפילת הלילה ורוח הסערה. עשרים דקות לאחר־מכן כבר עברו מכוניות של כוחות הבטחון בחוצות חברון והכריזו על עוצר כללי, שנמשך כל אותו לילה וגם ביום המחרת. כוחות הבטחון סרקו את חברון וסביבתה ורבים נעצרו לחקירה. אולם המתנקשים לא נתפסו.

בליל ח׳ בטבת (29.12.68) נעשה נסיון התקפה על עמדת המשמר שליד מערת המכפלה. בהתקפה השתתפו מספר חבלנים, אשר התקיפו את העמדה באש מקלעים ורימונים. הצופה בעמדת המשמר לא איבד עשתונותיו ומיד השיב באש. משהגיעו כוחות הבטחון, נמצא במקום חבלן פצוע קשה, אשר מת מפצעיו עוד באותו לילה. גם הפעם הוטל עוצר על העיר וכוחות הבטחון סרקו את העיר ומבואותיה. בחקירה נתברר כי החבלן שנהרג היה תושב חברון ואב לשני ילדים.

כעבור יומיים, בי׳ בטבת, הבחינו אנשי חוליית המשמר, המוצבת ליד המסגד שעל מערת המכפלה, בצעיר חשוד. אנשי המשמר ביקשו מן הצעיר לעצור, אולם הוא סרב ונמלט. לאחר רדיפה קצרה נתפס החשוד, אולם הצליח להמלט בשנית. אנשי המשמר ירו מספר יריות אזהרה באוויר כדי לעוצרו, ברם, הוא המשיך לרוץ. משלא נעצר החלו אנשי המשמר יורים לעבר רגליו. מיריות אלו נהרג הצעיר וכן נפצעו ארבעה עוברי־אורח ערביים שהיו במקום. אשה ערביה שנפצעה קשה מתה בדרך לבית החולים.

למרות המתיחות שהשתררה מפעם לפעם בעיר, בעקבות נסיונות הנפל של החבלנים למיניהם להתנקש בכוחות הבטחון, המשיך הממשל הצבאי בפעולות שיקום ושיפור השירותים לתושבי חברון הערביים. בי״ז בטבת (7.1.69) חנך שר העבודה, מר יוסף אלמוגי, יחד עם ראש העיריה שיח׳ ג׳עברי, את המרכז להכשרה מקצועית שהוקם בחברון. המרכז, שבו הושקעו 300 אלף לירות, מכיל את הענפים: נגרות בניין, מסגרות ומכניקה. בשלב ראשון החלו ללמוד בו 80 מנערי חברון והסביבה. משך הקורסים נקבע בין ששה לתשעה חודשים ובשלב שני, על־פי הודעת שר העבודה, ייפתח גם קורס לנגרות ל־40 חניכים נוספים.

במקביל לזאת נמשכה גם בנייתם של הבתים למתנחלי חברון, אשר הוקמו ליד בניני הממשל הצבאי. המתנחלים אשר התאקלמו כבר במקום, המשיכו בפעילותם וב״ישיבה״ נמשכו הלימודים כסדרם. בכ״ד בטבת נולד למשפחת נחשון החברונית בן והשמחה רבתה בקרב המתנחלים. אל טקס הברית הגיעו רבים מראשי הציבור בישראל וביניהם גם שרים. כסנדקו של הבן, אשר שמו נקרא שניאור־חברון, נתכבד השר מנחם בגין ובמסיבה שנערכה לאחר טקס הברית השתתפו כל האורחים הרבים. תחילה נקבע שטקס הברית ייערך ליד המציבה של הנימול הראשון בעם היהודי, אברהם אבינו, כסמל לרציפות הדורות בעיר האבות. אולם ברגע האחרון אסרה מפקדת הממשל את עריכת הטקס במקום, והוא נערך באגף מגורי המתנחלים שבבניין הממשל.

משבא החורף נתמעט מספר המבקרים הישראליים במקום, אם בעקב הקור העז ואם בעקב התגברות מעשי הטירור. הכנסותיהם של סוחרי חברון נדלדלו ביותר ושיח׳ ג׳עברי התלונן באוזני מפקד יהודה ושומרון, כי המבקרים הישראליים במערת המכפלה מחרימים את החנויות והדוכנים הערביים. ראש העיריה טען כי: ״אין שום סיבה להחרים את הסוחרים, אנחנו מסתייגים מן המעשה ההוא (הטלת הרימון בתוך קהל המבקרים הישראליים בחג הסוכות) שנעשה במקום הקדוש ליהודים ולמוסלמים, אם לא יותר מהיהודים אז לפחות כמוהם״. המפקד הצבאי השיב, כי החרם הישראלי על סוחרי חברון הוא ספונטאני, אולם אם ימשיך השקט לשרור במקום, בוודאי יחזרו החיים למסלולם התקין. בראיון שהעניק השיח׳ ג׳עברי לכתב ה״סאנדי טיימס״ הלונדוני, פרץ ראש העיריה בבכי משאמר שאנשי עירו מתחננים לפניו כי ימשיך לכהן כראש העיר, והוסיף: ״אני מאמין שמנעתי שפיכות דמים רבה, אך ברבת עמון קוראים לי בוגד ומשתף פעולה. זוהי מעמסה כבדה מנשוא לאדם זקן. אמנם, אנשים מחברון הרגו בשנת 1929 כ־70 יהודים וכמה מאות בשנת 1948, אך כאשר הגיעו הישראלים במלחמת ששת הימים וכבר הסתלקו החיילים והטאנקים שלנו, יצאתי עם דגל לבן והודעתי על כניעת העיר״.

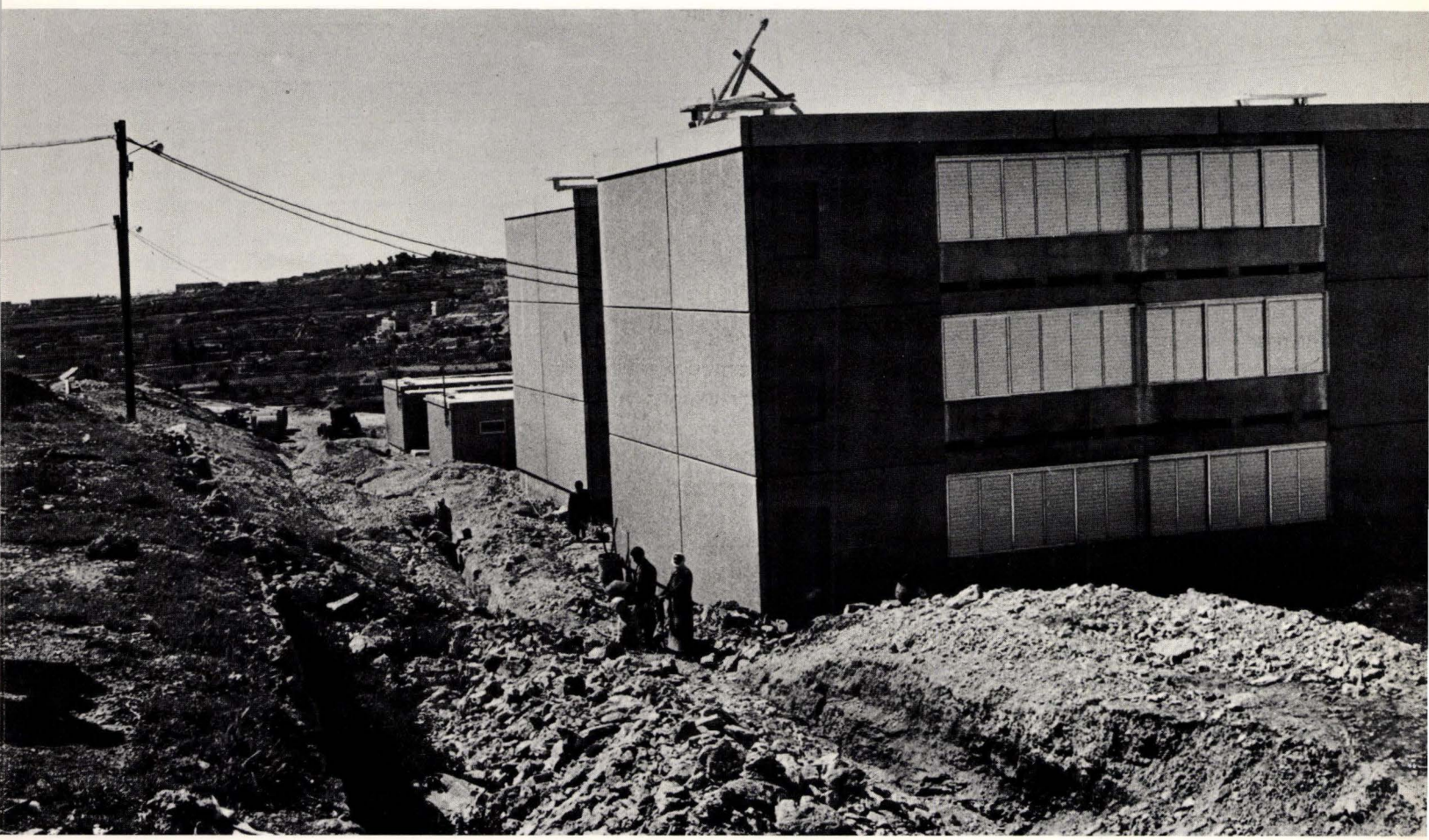
בכ״ח באדר (18.3.69) נפתח משפטו הצבאי של הנער החברוני בן ה־17 זורק הרימון על קהל המבקרים הישראלי בחצר מערת המכפלה. יומיים לאחר־מכן, בא׳ בניסן (20.3.69), קיבלו ראשי המתנחלים הודעה מפי עוזרו של שר הבטחון לענייני שטחים וראש מחלקת הממשל הצבאי במטכ״ל, כי שר הבטחון מסכים להקמת מרכז יהודי ליד מערת המכפלה בחברון. ברם, ראשי המתנחלים מסרו לעיתונות, כי למרות שפנו בעקבות ההסכמה העקרונית אל ״ועדת השרים לענייני חברון״, וביקשו רישיון להקים ליד המסגד מסעדה יהודית גדולה, חנות לממכר מזכרות ותשמישי קדושה וכן גלריה לאמנות, לא קיבלו כל מענה. ראשי המתנחלים אף סיפרו כי 100 משפחות מישראל ומחוץ־לארץ הביעו רצונן לעבור לגור בחברון וקשר מכתבים הדוק קיים עם משפחות אלו. הרשימה אף הועברה לעיונה של ועדת השרים, אולם כל החלטה לא נתקבלה עד כה בעניין זה. לדברי המתנחלים כוללת הרשימה: רופאים, כלכלנים, סוחרים ובעלי־הון המוכנים להקים בעיר האבות מפעלי תעשייה ומלאכה, כגון: בית מלון; מפעל למוצרי קארטון; מפעל לייצור חלבה וטחינה; בית דפוס ומחצבת שיש. בין המבקשים נמצא אף פקיד יהודי בכיר ממשרד החוץ האמריקאי וכן משפחה של ילידי חברון, המבקשת לחזור לעיר

השיכון החדש של מתנחלי חברון, שהוקם בשטח הבניין של הממשל הצבאי (תצלום ז׳ ספקטור)

מולדתה. המתנחלים טענו, כי אם לא יוכרע בהקדם עתידן של הבקשות שהוגשו לרשויות המוסמכות, עלולות המשפחות המעוניינות להתייאש ולבטל את תוכניות התנחלותן בחברון. באשר למיקומה של ״קרית חברון״, הציעו המתנחלים שני אתרים: האחד – באזור ״המוסקובייה״, שממערב לגבעה, שעליה נמצא בית הממשל הצבאי, והשני – במזרח העיר, מעל מערת המכפלה. ראשי המתנחלים סקרו את היחסים השוררים בינם לבית תושביה הערביים של חברון וציינו אותם כטובים. ערביי חברון אף הציעו להם שותפויות במסעדה שליד המסגד ובמפעל לייצור משי. כ״כ היו הערביים מוכנים להשכיר למתנחלים בתים וחנויות ואף למכור להם קרקעות. עיסקת קרקע אחת כמעט ונחתמה, אולם לפי הוראת שר הבטחון נדרשו המתנחלים לנתק את המגע ולהתחייב שלא ליצור מגעים מעין אלה בעתיד. בדבריהם סתרו ראשי המתנחלים את טענת ראש העיריה, שכאילו מחרימים המבקרים הישראליים את סוחרי חברון מאז תקרית הרימון. לדבריהם – השפל הוא כתוצאה מהקור העז וממיעוט המבקרים במקום. בסוף דבריהם ציינו המתנחלים, כי הודות להתערבותו של סגן שר הפנים פורסמה הוראה המאפשרת להם החזקת נשק להגנתם. כמו־כן רושם משרד הפנים בתעודות הזהות שלהם את חברון ככתובת מגוריהם.

בי״ג בניסן (1.4.69) התקיים במסגד שעל מערת המכפלה ״טקס התייחדות עם זכרו של אברהם אבינו, אבי רעיון האל האחד והשלום״. בטקס שיזמו היה פרופ׳ ג׳יאורג׳ו לה־פירה, ראש עירית פירנצה לשעבר, אשר הגיע ארצה מטעם מערכת העיתון ״ניו־אאוטלוק״ להשתתף בסימפוזיון השלום, השתתפו יהודים, מוסלמים ונוצרים.

בערב חג הפסח, ביום השנה הראשון לחידוש ישוב עברי בחברון, חנכו המתנחלים בטקס צנוע את חנוכת בית הכנסת המקומי, שעשוי לקלוט כמאה וחמישים מתפללים, וכן ארבעה חדרי־לימוד של בית הספר לילדי המתנחלים. את ״הסדר״ חגגו המתנחלים באולם החדש של בית הכנסת, כאשר מוזמנים רבים ואישי־ציבור ממקומות שונים במדינה מסבים יחד עמם.

בט״ז בניסן, א׳ דחוה״מ (4.4.69) הודיע שר הבטחון למתנחלים, כי הממשלה החליטה, בהמלצתו, לאסור על קיום ״כינוס ההתנחלויות״, שנועד להתכנס בי״ח בניסן בעיר האבות, וכי מקומו של הכינוס יועתק לכפר עציון. בי״ח בניסן, ג׳ דחוה״מ (6.4.69), נפתחה במעמד חגיגי תערוכת ״חברון – עבר והווה״ שאורגנה ע״י המתנחלים. לתערוכה הגיעו אורחים רבים מכל רחבי הארץ ונוסף לאלה שהוזמנו לפתיחת התערוכה ע״י המתנחלים עצמם, הגיעו לחברון מספר מצעירי המפלגות, אשר תיכננו, ימים מספר לפני־כן, להתכנס בעיר האבות בעניין ההתנחלות בשטחים, אולם גם כינוס זה בוטל, ״ברגע האחרון״ ממש, ע״י הממשל הצבאי. צעירי הסתדרות פועלי אגודת ישראל גורשו מהמקום ע״י אנשי הממשל הצבאי ואילו לצעירי הליבראלים העצמאיים, שהתעניינו בטלפון אצל הממשל בעניין הכינוס, נאמר כי הוא בוטל. ברם, 25 צעירי המפלגות, אשר למרות הכל הצליחו ״להסתנן״ לחברון, על אף הוראות הממשל הצבאי והסריקה הקפדנית של אנשי הצבא במבואות קרית המתנחלים, התכנסו בשעות אחה״צ בבית ערבי נטוש בפינה נידחת בעיר. עם תום הדיון שנמשך כשעתיים, נתקבלה החלטת מחאה חריפה על איסור עריכת הכנס בתחום קרית המתנחלים. המשתתפים בדיון הדגישו כי הכנס הזה מושתת על קווי היסוד של הממשלה, שלפיהם ההתנחלות בשטחים היא צו השעה. נוסף לכך נתקבלו ההחלטות הבאות: א) לתמוך בהתנחלותן של 100 משפחות נוספות בחברון, ששמותיהן הועברו לידיעת הממשלה ואשר טרם זכו לאישור להתנחל; ב) לארגן קבוצות מתנחלים נוספות; ג) לתבוע מהממשלה, ובמיוחד מוועדת השרים לענייני השטחים, לקבל החלטה חד־משמעית בענין הקמת קריה יהודית בחברון; ד) להקים ועדה מתמדת מנציגי צעירי המפלגות, שתתכנס תוך שבועיים ימים ומתפקידה יהיה לקבוע את המשכת הפעולה למען מתנחלי חברון.

בכ״ו בניסן (14.4.69) סיירה בחברון קבוצת שרים בראשותו של סגן רה״מ יגאל אלון. בו בלילה נזרקו שני רימונים, אשר לא גרמו כל נזק, לעבר משמר צה״ל שנע במבואות חברון.

ביום העצמאות תשכ״ט ירדו המתנחלים, בשעה 8 בבוקר, למערת המכפלה לתפילה חגיגית ונטלו עמם את דגל המדינה וכן דגלונים קטנים לקשט בהם את אולם התפילה ומצבות האבות שבמסגד. מיד לאחר שתלו את הדגל מול המצבות, הופיע במקום המושל הצבאי שהסיר את הדגל והסתלק. המתנחלים פתחו בתפילה ובסיומה יצאו בריקוד. השוטרים הצבאיים שמטעם הממשל ציוו על המתנחלים להפסיק מריקודיהם. משאלה סרבו ניסו השוטרים הצבאיים לגרור את המתנחלים בכוח אל מחוץ לכתלי המסגד, אולם נוכח ההתנגדות החריפה, פסקו השוטרים ממעשיהם. כעבור זמן־מה הובא למקום דגל חדש וכשהם מניפים את דגל המדינה החלו המתנחלים לרקד מסביבו. השוטרים הצבאיים פרצו את המעגל וניסו לקחתו מידי המחזיקים בו. אולם המתנחלים סרבו לתיתו והתנגדו למאמצי השוטרים הצבאיים. משראו השוטרים שלא יוכלו להוציא את הדגל מידי המתנחלים, החלו להשתמש בכוח ומספר מתנחלים הוכו. התגרה נמשכה כעשר דקות, כאשר הבנות המשיכו בריקודן בפינה אחרת של המסגד ושיח׳ המסגד שיח׳ עאטף אל־חמורי, עומד וצופה במחזה ... עד שלמקום הגיע שנית המושל הצבאי, אשר קיבל את הדגל לידיו.

התקרית עוררה הדים נרחבים במדינה. מתנחלי חברון עצמם פנו לממשלה בדרישה למנות ועדת חקירה ל״תקרית הדגל״, אשר בה הוכו כמה מחבריהם בידי שוטרים צבאיים. כמו־כן העלו את הפרשה בכנסת ובוועדותיה מפלגות המפד״ל וגח״ל. העיתונות יצאה בחריפות נגד התקרית המצערת ומודעות מחאה חריפות נתפרסמו בעיתונות היומית.

בי״ז באייר (5.5.69) התכנסו בבית הממשל הצבאי בחברון 60 נציגי בתי כנסת מכל רחבי המדינה, אשר הגישו למתנחלי חברון תרומה בסך 37 אלף ל״י – כסף שנאסף בשבת אחת מתרומות שבבתי הכנסת – להקמת ישיבה בעיר האבות. נציגי בתי הכנסת הודיעו, כי תרומה זו היא אך שלב ראשון וההתרמה להקמת הישיבה תימשך. שר הדתות ברך על היוזמה והרב מ׳ לוויגנר הודה לנציגים בשם המתנחלים.

בי״ז בסיון (3.6.69) ביקר השיח׳ ג׳עברי, בלווית מנהל הבנק הערבי שבחברון, ראש המוכתרים של הר חברון ומזכיר העיר, בכפר הערבי־ישראלי פאראדיס שליד זכרון־יעקב. בדברי תשובתו לברכת ראש מועצת פאראדיס, אמר, בין השאר, ראש עירית חברון: ״אתם הנכם בעיני ההוכחה הטובה ביותר, ששלום ושכנות טובה בין יהודים לערבים בארץ הזאת, הם לא רק דבר אפשרי אלא גם מבורך ... שונא אפשר לרכוש כהרף עין, אך ידידות ושכנות טובה נרכשות במאמצים של שנים. הגני תקווה שנלמד כמותכם לחיות כולנו בידידות ובשכנות טובה עם היהודים״. ברם, יומיים לאחר הכרזה זו נפצע שוטר משמר הגבול, שניצב על משמרתו סמוך למסגד שעל מערת המכפלה, בדקירת סכין בבטנו. הדוקר, צעיר ערבי בן 19 שנים, ניסה אף להתנפל על המושל הצבאי של חברון וסגנו, שסיירו במקום בלווית אלוף הפיקוד וקצינים בכירים אחרים של הממשל הצבאי. אלוף הפיקוד ירה בדוקר הערבי ופצעו ברגליו בעת מנוסתו.

בשעתו, תרם מפקד אזור יהודה והשומרון לעירית חברון סך 5000 ל״י לשם רכישת ספרייה עירונית. משביקר המפקד במקום בכ״ג בסיון (9.6.69), ראה את אולם הספרייה החדש ובו המדפים והכוננויות החדשים ריקים מספרים. ראש העיריה התנצל כי סכום התרומה לא הספיק לרכישת הספרים עצמם. בו במקום תרם המפקד סכום נוסף של 2000 ל״י לשם רכישת ספרים. בהזדמנות זו נמסר, כי הממשל הצבאי נענה להשתתף בשיעור מחצית מתקציב הפיתוח של עירית חברון, היינו בסך של 100 אלף ל״י, שיוקדשו, בעיקר, לסלילת כבישים, מדרכות וכד׳. כ״כ נמסר, כי במפעל הבורסקאות שבחברון כבר מנהל את העבודה מומחה יהודי, אשר נשלח למקום בסיועו של משרד המסחר והתעשייה.

בליל שבת, כ״ז בסיון (13.6.69), לאחר חצות, התפוצץ מטען חומר נפץ מאחורי הבניין שבו נמצא משרד העבודה שבעיר. כעבור שעה קלה נורו גם מספר צרורות לעבר מחנה צבאי שבמבואות חברון. זו הפעם הרביעית, תוך שלושה הימים האחרונים, שחבלנים מנסים לפגוע בכוחות הבטחון שבאיזור. ראש העיריה הזדרז להודיע למושל הצבאי, כי החבלנים אינם מתושבי חברון וכל מטרתם היא אך לגרום לאי־שקט ״בעיר השקטה ביותר בגדה המערבית״.

ארבעה ימים לאחר מכן אירח השיח׳ ג׳עברי את ראש עירית רמלה מר י׳ שטיין. בטקס החגיגי הוחלפו דברי ברכה ולאחר סיור בעיר וארוחת צהריים חגיגית הזמין ראש עירית רמלה את ראש עירית חברון וחברי מועצתו לסיור לימודי ברמלה. בג׳ בתמוז (19.6.69), מכנס השיח׳ ג׳עברי את ראשי הערים של בית לחם, בית ג׳אלה, בית סאחור ודורה, וכן נכבדים ואנשי דת מהר חברון, במטרה לבטל את החלטת הממשלה בדבר הפקעת 1200 דונם ליד ״גוש עציון״. הכנס שיגר מברק לרה״מ ובו בקשה לדחיית ביצוע הפינוי עד לקיום פגישה של נציגי האזור עם רה״מ. בטענתם הוסיפו באי הכנס, כי באזור המיועד להפקעה מתגוררים כ־500 נפש וכי בכפר אסכרייה שבשטח הנ״ל, נמצא המסגד המוסלמי ע״ש הנביא זכריה. במענה למברק נמסר, כי לפי שעה תעוכב הפעולה עד לקיום הפגישה המבוקשת. ואכן, כעבור ימים מספר נפגשו הנציגים עם סגן רה״מ מר י׳ אלון, ובסיכום הפגישה שהתנהלה ברוח טובה, הוחלט, כי החקלאים המעטים אשר יפונו מן האזור יקבלו פיצויים נאותים וכן תימנע כל פעולה העלולה לפגוע במקום מקודש למוסלמים.

באותו שבוע נלכדו בחברון 30 חבלנים שהשתייכו לרשת ״אל־פתח״ והיו בקשרים עם גורמים עוינים בירושלים המזרחית. בחיפושים שנעשו נתגלו מצבורי נשק וחומרי־חבלה. ימים מספר לאחר לכידת הרשת הנ״ל עצרו כוחות הבטחון חמישה צעירים חברוניים, שנחשדו בתכנון רצח המונים ע״י פיצוץ מכונית־תופת במרכז ירושלים. כוחות הבטחון עקבו אחר כנופייה זו כשבועיים ימים, ורק לאחר שנוכחו בהתקדמות המזימה הנפשעת נעצרו חמשת חברי הכנופייה.

על אף אי השקט ששרר בחברון בשבועות האחרונים, מפרסמות בט״ז בתמוז (2.7.69) 110 משפחות מודעות גדולות בעיתונות היומית, הקוראות לממשלה לאפשר להן לעלות ולהתנחל בעיר האבות, במסגרת 1000 יחידות הדיור שעליהן פורסם, בשעתו, ע״י הממשלה ואשר תהווינה את ראשיתה של ״קרית חברון״. 110 המשפחות החותמות על הפנייה, שואלות את הממשלה: ״מדוע כעבור שנתיים לשחרור עיר האבות לא מתירים לנו לשוב ולחדש את השכונה היהודית, במקום מגורי אבותינו אברהם, יצחק ויעקב? ומדוע אין מאפשרים לנו להמשיך את הרציפות ההיסטורית שהתמסרו לה כל הדורות, תוך כדי עוני, יסורים וסכנות?״

בתחילת חודש אב, תשכ״ט, ארעו מספר התנגשויות בין מתנחלי חברון לבין ערבים מקומיים, לאחר שהערבים היו מפריעים בזדון לתפילת המתנחלים, שהתפללו באולם המיוחד שהוקצה במסגד. ראש הקאדים המוסלמים שבגדה המערבית אף שלח ״מכתב תלונה״ לשר הבטחון, שבו הוא קובל על ״התנכלות המתנחלים למתפללים המוסלמים, שהסתיימה בהרמת ידיים״. המתנחלים התלוננו, כי זה מכבר נעשו נסיונות, הן של קבוצות והן של בודדים, להפריע להם בשעות שנקבעו לתפילה יהודית במקום. מרבית ההפרעות התבטאו בעריכת הלוויות של נפטרים ערבים – (כידוע, מביאים המלווים את המת הערבי לחצר המסגד ורק לאח״כ יוצאת משם ההלוויה למקום הקבורה – ע״א) – באותן שעות התפילה המיועדות למתנחלים ובעיקר בשבתות, וזאת – על אף ההפרדה במקומות התפילה למוסלמים וליהודים. עוד טענו המתנחלים, כי בעוד שליהודים אסורה הכניסה למסגד בשעות התפילה של המוסלמים, מותרת הכניסה למוסלמים בכל שעות היום. אי לכך חזרו המתנחלים וביקשו, כי מן הראוי הוא להפקיע את המקום.

ביום ו׳ באב (21.7.69) ביקרה בחברון קבוצת מטיילים של נוער יהודי מחו״ל. בתום הסיור בעיר, משעלו המטיילים למכונית על־מנת לחזור לירושלים, נזרק, לפתע, רימון לתוך המכונית. כתוצאה מכך נפצעו עשרה מן המטיילים ובדרך נס לא היו אסונות בנפש. עדי ראייה מסרו, כי זורק הרימון היה נער ערבי, כבן 14 שנים, שעמד בקרבת מקום, במרכז ההומה מאדם שבשוק הערבי. בבוקר תשעה באב (24.7.69) הוטל עוצר על ה״קסבה״ של חברון וכל הגברים נקראו לבוא ולהתייצב לזיהוי ולביקורת. דקות מספר לאחר ההכרזה כבר התייצבו במקום המיועד כאלף ערבים. בעת ובעונה אחת ערכו חוליות כוחות הבטחון חיפושים קפדניים בבתים, תוך הוראה מפורשת לנהוג בנימוס ובאדיבות כלפי הנשים והילדים שנשארו בבתים.

באותו שבוע הועמדה ממשלת ישראל בפני דרישתו של שר הבטחון, אשר דרש לפרסם חומר חסוי מדיוני הממשלה בדבר ההתנחלות בהר חברון. מר משה דיין דרש זאת בעקבות האשמותיו של סגן רה״מ מר י׳ אלון, כי העיכובים בהתנחלות בשטחים, ובעיקר בהר חברון, נוצרו ע״י שר הבטחון. פולמוס זה מצא הד נרחב בעיתונות היומית, כאשר שר הבטחון וסגן רה״מ, שניהם כאחד, פנו אל רה״מ בדרישה לפרסם את דיוני הממשלה בעניין ההתנחלות. ברם, רה״מ הגב׳ ג׳ מאיר הודיעה שלא תתיר לפרסום אותו חומר חסוי ואילו השאלה מי הוא שעיכב עד כה התנחלות בחברון, נשארה לפי שעה ללא פתרון. אולם, בעוד שאלה זו מנסרת בציבוריות הישראלית, התבשרה המדינה על התנחלות ״ראש צורים״, ע״ש הקיבוץ ״עין צורים״ שנפל ב״גוש עציון״ בתש״ח. ביום ט״ו באב (30.7.69), יום שנחשב כיום טוב לישראל, עלה היישוב השני ב״גוש עציון״ להתנחלות על הקרקע. מאות אורחים נהרו מכל רחבי המדינה למעמד החגיגי. שר הסעד דר׳ י׳ בורג, שהביא את ברכתו של סגן רה״מ י׳ אלון שחלה, אמר בין השאר: ״חזרנו אל ׳הגוש׳, אך לא כנוקמים או כמנשלים וגם לא כמגיפי דלתות השלום. חזרנו אל ׳הגוש׳ תוך קרב התגוננות במלחמה שנכפתה עלינו, וכאן אנו אומרים להישאר – כי המקום

הזה הוא חלק מאדמת אבותינו ... אין כל סתירה בין נחרצות ההתגוננות שלנו לבין שאיפתנו לשלום עם הציבור הערבי שבארץ ועמי ערב אשר במרחב ... רצוננו לשים קץ למלחמות ... אין הכרח שהיסטורית הדמים תחזור על עצמה. חברון, שבעבר היתה סמל האיבה ליהודים, עשויה בזכות תמורות העתים להיות לשכנה שלווה וידידותית ועל גואלי ׳גוש עציון׳ מוטל, בין היתר, לתרום לאריגת קשרי־הבנה עם ערבי הסביבה״. שר הסעד הוסיף ואמר כי ״חברי היישוב החדש, המשתייך לקיבוץ הדתי, מתנחלים על הקרקע בזכות הדמעה, היזע והדם: דמעות של תפילות, יזע של עבודת־חלוצים ודם של מגינים ולוחמים. שום כוח לא יוכל לקחת מידינו אשר בנינו בכוחנו״.

י״ז באב תשכ״ט — 40 שנה לטבח חברון. עשרות מבני השרידים של היישוב היהודי בחברון לשעבר, עולים ומקיימים אזכרה בשדה הריק והשומם, במקום שהיתה בו המציבה ל״קבר האחים״ של קדושי תרפ״ט. מספר משפחות צעירות מחברי ״המזרחי״ בבריטניה, הודיעו על התארגנותן לעלייה לישראל במטרה להתיישב בחברון. בעת ובעונה אחת פונים מתנחלי חברון בקריאה לממשלת ישראל, לגשת מייד להקמת ״קרית חברון״, כפי שהוחלט על כך, בשעתו, בממשלה. בו ביום (1.8.69) מכנס ראש עירית חברון את מועצת העיריה וכן מוכתרים, סוחרים ועסקני־ציבור מהר חברון, לדון על מצב הבטחון בעיר ועל ריבוי פעולות החבלה שבאזור. שיח׳ ג׳עברי סקר את מקרי החבלה והטירור שנעשו לאחרונה, וציין כי ב״מלחמת ששת הימים״ לא נורתה אף ירייה אחת בחברון. רק לאחרונה גברו מעשי החבלה בעיר ובסביבותיה, דבר המגביר את שנאת היהודים לערביי חברון והמביא את כוחות הבטחון לנקיטת עמדה תקיפה יותר כלפי האוכלוסייה. בסיכום הפגישה פנו כל המשתתפים בכנס בקריאה אל ראשי מדינות ערב, לעשות כל שביכולתם כדי שייפסקו מעשי החבלה והטירור בשטחים המוחזקים.

ארבעים שנה חלפו מאז עלה הכורת על היישוב היהודי שהתגורר בחברון דורות על דורות, ללא הפסק, ישוב יהודי שחונן עפרה של עיר האבות מאז חורבן הבית ועד היום. כיום, בשעה ששורות אלה נמסרות לדפוס, כאשר עיר האבות משוחררת למעלה משנתיים והיא בממשל צה״ל, וכאשר קבוצת ״מתנחלי חברון״ עודה נאבקת על קיומה במקום, צופה העם היהודי במדינת ישראל וברחבי העולם לתקומתה מחדש של חברון הישראלית — עיר האבות של האומה היהודית.

ע״א

אל ממשלת ישראל

הקמת קרית חברון

ביום השבת י״ח באב לפני 40 שנה נטבחו קדושי חברון.

גם היום רבו המחבלים היוצאים מעיר זו. רק בהתישבות יהודית רחבה יש תקוה לשינוי פני העיר. מורשת אבות האומה וזעקת קדושיה מחייבת בנים-בוניה של מדינת ישראל.

110 משפחות הודיעו על נכונותן לעליה מיידית - נושקיעים רבים מהארץ ומחוץ לארץ הודיעו על נכונותם להשקיע כספים בבנין חברון.

הננו פונים לממשלת ישראל בקריאה:

- **אל נדחה יותר הקמת הקריה היהודית.**
- **בל תקוצץ תנופת ההתנחלות שהעירה והאירה לבבות כה רבים.**
- **תעמיד ממשלת ישראל בראש סדר יומה העיוני והמעשי בנין קריה יהודית גדולה בעיר האבות.**

מתנחלי חברון

חברון על שם מה? — ״על שם שנתחברו בה איתני עולם״.

מדרש מאור האפלה, עמ׳ ק״י

"הכותל המערבי" ו"מערת המכפלה", תחריט על קופסת טבק עשויה כסף מתחילת המאה העשרים (אוסף מ' מגידון)

נספחים

תאריכים בתולדות היישוב היהודי בחברון

דו״ח משנת תש״ה על ההרס בבית העלמין היהודי בחברון

רשימת הנכסים היהודיים, השייכים לכוללות קהילת חברון

חילול בית העלמין היהודי בחברון

המועצה למען קהילת חברון

תאריכים בתולדות היישוב היהודי בחברון

התאריך העברי		התאריך הכללי
ב׳ כ״ד (לערך)	אברם העברי בא אל ארץ כנען	לפה״ס 1735 (לערך)
ב׳ פ״ה (לערך)	אברהם קונה את מערת המכפלה מידי עפרון בן־צוחר החתי בארבע מאות שקל כסף	1675 (לערך)
ב׳ קכ״ד (לערך)	מות אברהם וקבורתו במערת המכפלה	1636 (לערך)
ב׳ רכ״ט (לערך)	מות יצחק וקבורתו במערת המכפלה	1531 (לערך)
ב׳ רנ״ו (לערך)	מות יעקב וקבורתו במערת המכפלה	1504 (לערך)
ב׳ תק״י (לערך)	יהושע בן־נון כובש את ״חברון היא קרית ארבע״	1250 (לערך)
ב׳ תשנ״ג (לערך)	דוד בן־ישי נמשח למלך בחברון	1007 (לערך)
ב׳ תשכ״ז (לערך)	אבנר בן־נר מומת בידי יואב בן־צרויה ונקבר בחברון	1003 (לערך)
ב׳ תשפ״ה (לערך)	אבשלום מורד בדוד	975 (לערך)
ג׳ קע״ג (לערך)	חורבן בית ראשון. חברון מיושבת ע״י אדומים	587 (לערך)
ג׳ שט״ו (לערך)	שבי בבל חוזרים אל עירם	445 (לערך)
ג׳ תקצ״ו (לערך)	יהודה המכבי כובש את חברון	164
ג׳ תת״ל	הרומאים כובשים את חברון. השבויים היהודים נמכרים ב״אלת חברון״	70
	*	
ד׳ ק׳	הביזנטים כובשים את חברון	לספירה 330
	סוצומינוס מעיד על עולי רגל יהודים הבאים להשתטח על קברי האבות	המאה החמישית
ד׳ ש״ל	אנטונינוס מפלצנטינוס מעיד על עולי רגל יהודים למערת המכפלה	570
ד׳ שע״ד	הפרסים כובשים את חברון	614
ד׳ שפ״ט	חברון חוזרת לידי הביזנטים	629
ד׳ שצ״ח	הביזנטים הורסים את כנסייתם המפוארת שעל מערת המכפלה. הכליף עומר כובש את חברון. היהודים בונים ליד המסגד בית־כנסת ולידו בית־עלמין	638
ד׳ תתמ״ו	סעדיה החברוני מעיד על ״אנשי קברי אבות״—״משרתי אבות עולם״—המתגוררים בחצר מערת המכפלה	
ד׳ תת״ס	הצלבנים כובשים את חברון. מגרשים את היהודים מן העיר והופכים את בית הכנסת שליד המערה למנזר	1100
ד׳ תתקכ״ו	הרמב״ם מבקר בחברון	1166
ד׳ תתקל״א	ר׳ בנימין מטודילה מעיד על ״חביות מלאות עצמות מישראל״, הטמונות במעמקי מערת המכפלה	1171
ד׳ תתק״מ	ר׳ פתחיה מרגנשבורג מעיד על יהודי זקן, היושב תחת העץ באלוני־ממרא ומחכה למותו וקבורתו בבית העלמין היהודי שליד מערת המכפלה	1180
ד׳ תתקמ״ז	צלח א־דין כובש את חברון	1187
ד׳ תתק״ע	ר׳ שמואל ב״ר שמשון ור׳ יונתן כהן מלוניל מעידים על צבע יהודי אשר קיבל את זכיון הצבעות בעיר	1210

התאריך העברי		התאריך הכללי
ה׳ י״ח	ר׳ יעקב שליח ר׳ יחיאל מפריז מבקר בחברון	1258
ה׳ כ׳	רוכן א־דין ביברס הממלוכי עולה לשלטון וקובע את חברון לעיר מחוז. היישוב היהודי מתחדש	1260
ה׳ כ״ז	הרמב״ן כותב לבנו כי ״יחצוב״ לו קבר בחברון	1267
ה׳ ל׳	אלמוני, תלמיד הרמב״ן, מבקר בחברון	1270
ה׳ פ״ב	ר׳ אישתורי הפרחי, בעל ׳כפתור ופרח׳, מבקר בחברון	1322
ה׳ צ״ו	ג׳והן מאונדוויל מעיד על הרחקת היישוב היהודי ממערת המכפלה	1336
ה׳ ק׳	לודולף פון סוכם מעיד, כי על היהודים הנכנסים לתפילה במערת המכפלה לשלם תשלום מיוחד	1340
ה׳ ר״ט	סטיפן פון גומפנברג מעיד על עולי רגל יהודים הבאים להתפלל על ״קברי האבות״	1449
ה׳ רי״ז	באיגרת השליחות לר׳ אברהם הלוי, מדגישים הכותבים שהם מחזיקים את בית הכנסת היהודי בחברון	1456
ה׳ רמ״א	ר׳ משולם בכמ״ר מנחם מוולטארה מעיד על ישוב יהודי של ״כ׳ (20) בעלי בתים (משפחות) יהודים״	1481
ה׳ ר״ן	ר׳ עובדיה מברטנורא מעיד על ישוב יהודי, אשר ״כולם רבנים ומחציתם מזרע האנוסים״	1489
ה׳ רנ״ב	מרטין קבטניק מעיד, כי המוסלמים מרשים ליהודים להיכנס לגן (שליד המערה) להתפלל	1492
ה׳ רס״ז	מארטין באומגרטן מודרך בחברון ע״י מתורגמן יהודי תושב המקום	1507
ה׳ רע״ז	התורכים כובשים את חברון ופורעים ביהודים ״ויהרגו עם רב מן היהודים העומדים על נפשם״, הנותרים בורחים לביירות	1517
ה׳ רפ״ב	ר׳ משה בסולה, ״הנוסע האלמוני מליוורנו״, מוצא ח׳ (8) או י׳ (10) בעלי בתים המתגוררים ב״חצר״ ולהם בית כנסת	1522
ה׳ רפ״ג	דוד הראובני מבקר בחברון	1523
ה׳ רפ״ה	מגיפה קשה. היהודים נמלטים לעזה	1525
ה׳ רצ״ג	20 משפחות יהודיות רשומות בפנקסי המסים כמשלמות מסים	1533
ה׳ רצ״ז	בעל האיגרת ״יחוס אבות״ מבקר בחברון	1537
	*	
ה׳ ש׳	ר׳ מלכיאל אשכנזי מתיישב בחברון, קונה את ״החצר״ (מידי הקראים?) ובונה את בית הכנסת ע״ש אברהם אבינו	1540
ה׳ ש״ז	ר׳ מנחם ב״ר משה בבלי מתיישב בחברון	1547
ה׳ שכ״א	ר׳ גרשם ב״ר אשר, בעל ״יחוס הצדיקים׳, מבקר בחברון	1561
ה׳ של״ה	הרשד״ם בשו״ת מעיד על הקמת ישיבה (שנתבטלה כעבור מספר שנים)	1575
ה׳ של״ט	ר׳ בצלאל אשכנזי בשו״ת, מעיד על אשה מדמשק שהקדישה את מחצית ביתה שבדמשק ל״הקדש״ (לישיבה) שבחברון	1579
ה׳ שמ״ג	כמה ממקובלי צפת, וביניהם ר׳ אליהו די־וידאש – ״ראשית חכמה״ – מתיישבים בחברון	1583

התאריך העברי		התאריך הכללי
ה׳ שס״א	לדברי ג׳ סנדרסון הכניסה למערת המכפלה אסורה ליהודים	1601
ה׳ ש״ע	חלקה של קהילת חברון ב״חלוקה״ הוא 3 מתוך 24 חלקים	1610
ה׳ שע״ה	ר׳ חזקיה כביארה פונה ליהודי אלג׳יר בבקשת סיוע	1615
ה׳ שע״ו	שלושים מיהודי חברון פונים ב״קול קורא״, קורע לב על מצבם, לעזרת יהודי הגולה	1616
ה׳ שע״ט	מגיפה גדולה. היהודים בורחים לעזה, ביניהם המשורר ר׳ ישראל נג׳ארה	1619
ה׳ שפ״ד	ר׳ גרשון ב״ר אליעזר סגל מבקר בחברון. ר׳ שלמה עדני משלים בחברון את פירושו למשנה ׳מלאכת שלמה׳	1624
ה׳ שפ״ה	עקב גזירותיו הקשות של אבן פרוך, עוברים מיהודי ירושלים להתגורר בחברון	1625
ה׳ ש״ץ	אבגניוס רוג׳ה מעיד, כי בחברון יושבים תורכים, מוירים ויהודים. היהודים אינם מעזים להיכנס למערת המכפלה. גזירות קשות על היישוב היהודי. הרב הראשי אליעזר ן׳ ארחא נאלץ לברוח מן העיר. נס ״פורים של חלון״	1630
ה׳ שצ״ז	ועד קהילות ליטא מחליט, כי מעתה תהיינה התרומות לאר״י גם בעבור קהילת חברון	1637
ה׳ ת׳	קהילות ויניציה ווירונה פועלות במיוחד למען ״נדבת חברון״	1640
ה׳ ת״א	הקראי שמואל בכ״ר דוד יעמש׳ל מעיד על ישוב של שלושים משפחות יהודיות	1641
ה׳ ת״ר	ר׳ משה פרץ יוצא כשד״ר חברון ראשון בשליחותו למרוקו	1650
ה׳ תי״ד	הקראי משה ירושלמי בכ״ר אליהו הלוי מעיד, כי ליישוב היהודי יש בית כנסת ובית הכנסת־אורחים	1654
ה׳ תי״ט	יסוד ישיבת ״חסד אברהם״ ע״י אברהם פיריירה	1659
ה׳ ת״ך	ארבה כבד פוקד את חברון. גזירות חדשות על היישוב היהודי. חוב הקהילה מגיע ל־7000 גרוש	1660
ה׳ תכ״א	ר׳ חייא דיין יוצא כשד״ר חברון לצפון אפריקה	1661
ה׳ תכ״ב	מגיפה קשה. רבים מיהודי חברון בורחים לעזה	1662
ה׳ תכ״ג	שבתי צבי מבקר בחברון	1663
ה׳ ת״ל	חלקה של קהילת חברון ב״חלוקה״ גדל: 4 חלקים מתוך 24	1670
ה׳ ת״ס	עקב המצב הכלכלי החמור גדל חלקה של קהילת חברון ל־5 חלקים מתוך 24. ר׳ גדליה מסמיאטיטש מעיד על ישוב של ארבעים משפחות, הגרות בחצר אחת, ולהם בית כנסת ובית מדרש והם מכניסי אורחים ג׳ ימים	1700
ה׳ תע״ז	חוב הקהילה מגיע ל־12,000 ריאל	1717
ה׳ תפ״א	עם התפוררות היישוב היהודי האשכנזי בירושלים ומאסר ראשיו, מתיישבים שרידיו בחברון	1721
ה׳ תפ״ז	חוב הקהילה מגיע ל־19,000 פייסאס	1727
ה׳ תפ״ט	קהילת ברלין מייסדת את ״קופת חברון״ (הראשונה לקופות אר״י) (לפי השוודי אנימן היתה הקופה קיימת מש׳ 1721)	1729

התאריך העברי		התאריך הכללי
ה׳ תצ״ג	ר׳ גדליה חיון מייסד ליד ״ועד פקידי א״י״ בקושטא את ״ועד פקידי חברון״	1733
ה׳ תצ״ה	הנוצרים משסים את המוסלמים ביהודים, כדי לנשלם ממקומם. יהודי חברון משלמים סכומים עצומים ככופר. חוב הקהילה מגיע ל־15,000 ריאל	1735
ה׳ תק״ח	ר׳ גרשון מקיטוב מתיישב בחברון	1748
ה׳ תקי״ג	ר׳ חיים יוסף דוד אזולאי, חיד״א, יוצא כשד״ר חברון לאירופה המערבית	1753
ה׳ תקי״ז	יסוד ישיבת ״כנסת ישראל״	1757
ה׳ תקכ״ה	גזירות גירוש. חוב הקהילה מגיע ל־25,000 פייסאס	1765
ה׳ תקכ״ט	חיד״א חוזר ומתגורר בחברון (עד תקל״ג). ר׳ משה ירושלמי מבקר בחברון	1769
ה׳ תקל״ג	מרידת עלי ביי. פקידי חברון בקושטא מצליחים להשיג הוראה מן השולטן לבעלי החובות להסתדר עם יהודי חברון	1773
ה׳ תקל״ד	ר׳ חיים יצחק קאריגאל מעיד על ישוב של ״כמאה ועשרים בתי דירה״ (משפחות)	1774
ה׳ תקל״ה	עלילת הדם מאשימה את יהודי חברון בהטבעת בנו של ״השיח׳ הגדול, מלך הארץ״. גזירת ההשמד מוחלפת ע״י פסק ביהמ״ש להריגת עשרה צעירים יהודים, אשר, לבסוף, שולמו בעבורם סכומי־כסף עצומים ככופר נפש	1775
ה׳ תקמ״ב	ישוב של 300 נפש. עקב החובות הרבים נאסרו חכמי חברון והם חותמים בבית הכלא על איגרת שליחותו של ר׳ חיים ישראל זאבי	1782
ה׳ תקמ״ו	הקראי בנימין ירושלמי בן אליהו מבקר בחברון	1786
ה׳ תקמ״ח	חוב הקהילה מגיע ל־40,000 פלורינים (לפי שמעון בן גילדרון – 50,000 פלורינים). יהודי קוצ׳ין כותבים באיגרתם, כי חוב הקהילה הגיע ל״שני מאות אלפים גרוש ורבית אכזרית ... והדת ניתנה להרוג ולאבד, אשר לחרב ואשר לשבי, כליון חרוץ ... וישלחו יד בבית הכנסת הקדוש״	1788
ה׳ תקנ״ח	חוב הקהילה מגיע ל־120,000 גרוש. פקידי חברון בקושטא מצליחים להשיג ״פירמאן״, לפיו הועמד החוב על 80,000 אריות לתשלום ב־8 שנים – 10,000 אריות לשנה	1798
ה׳ תקע״א	ראשי ה״וקף״ והשיח׳ים של חברון מחכירים ל״חיים המצרי המדבר בשם עדת היהודים״ כ־800 דונם קרקע, ל90 שנה	1811
ה׳ תקע״ד	עלילות על היישוב היהודי. רבני העיר מושלכים לבית־הכלא. ר׳ ברוך מאיסטרו יוצא לפדות שבויים (אסירים)	1814
ה׳ תקע״ו	הזכות על 800 הדונמים מאושרת לחיים המצרי לעולמי־עד	1816
ה׳ תקע״ח	צ׳ארלס ליאונרד אירבי וג׳ימס מאנגלס מעידים על ישוב של מאה בתים (משפחות) יהודיים	1818
ה׳ תקע״ט	בעקבות איגרתו של האדמו״ר ״האמצעי״, ר׳ דב שניאור עוברות 15 משפחות מבני חב״ד שבצפת להתגורר בחברון. יחד עם בני חב״ד שעלו מרוסיה (בתקפ״ג) מגיע היישוב היהודי האשכנזי ל־36 משפחות	1819

התאריך העברי		התאריך הכללי
ה׳ תקפ״ז	השיח׳ עבד אל־רחמן (מדורה) ואחיו משתלטים על העיר ומשעבדים את יהודי חברון לבני חסותם תמורת תשלום (״הרב השחור״)	1827
ה׳ תק״ץ	חתימת הסכם בין הכו׳ הספרדית לבין הכו׳ האשכנזית לחלוקת כספי המגביות ו״החלוקה״	1830
ה׳ תקצ״ד, ט׳ באייר	רעידת אדמה קלה פוקדת את חברון	1834
י״ח תמוז	איברהים פחה כובש את העיר, חייליו פורעים והורגים ביהודים. ר׳ נתן עמרם יוצא כשד״ר שני הכוללים. ר׳ מנחם מנדל מקמיניץ מבקר בחברון	
ה׳ תקצ״ה	עו״ד ג׳והן לויד סטיפנס מעיד: ״ואם כי מושפלים ונרמסים (יהודי חברון) תחת כל רגל, הרי מתוך העפר עליו הם שוכבים, הם מוסיפים לצפות לתקומת מלכותם החילונית״	1835
ה׳ תקצ״ז	גוטהולף היינריך פון שוברט מעיד על יהודים ומשבח את נקיון הרובע היהודי	1837
ה׳ תקצ״ח	אדוארד רובינסון מעיד, כי רק היהודים עוסקים בתעשיית יין. ״המראה (בבית הרב הראשי) הרבה יותר נקי מכל מה שראיתי עד כה בחיי המזרח״. ״נראה שיהודי חברון הם במצב טוב הרבה יותר מאשר אחיהם בירושלים או באיזה מקום אחר בארץ הקדושה״. לפיו היו בחברון: ״41 משלמי מסים, מלבד כ־200 יהודים בעלי חסות אירופית״. דר׳ אליעזר הלוי מבקר בחברון. חדשים מספר לאח״כ מבקרים בחברון משה מונטיפיורי ורעיתו יהודית	1838
ה׳ תר״א	התורכים כובשים את העיר. התושבים המוסלמים שודדים ובוזזים את הרכוש היהודי. ר׳ שמעון מנשה חייקין משקלוב, איש צפת, עובר לחברון ועומד בראש היישוב היהודי	1841
ה׳ תר״ז	ר׳ יהודה ביבאס מייסד בקורפו את קופת ״מגן אבות״. ר׳ בנימין השני מבקר בחברון	1847
ה׳ תר״ט	ר׳ שמואל דלהינאוו מבקר בחברון	1849
ה׳ תר״י	ר׳ משה ריישר מבקר בחברון	1850
ה׳ תרי״א	המורד עבד־אל־רחמן מהכפר דורא משתלט על העיר ומטיל קנס ״ארבעים ארנקים על הרובע היהודי״. ואן דה־ולדה מעיד על ישוב של ״280 עד 300 יהודים, הסובל מאד תחת שלטונם העריץ של המוסלמים״ וכי ״מעולם לא היתה חברון לגמרי מבלי יהודים״	1851
ה׳ תרי״ב	ר׳ יהודה ביבאס מתיישב בחברון, עם ספרייתו העשירה, ומתמנה למשגיח על קופת ״מגן אבות״. משפחת ששון מבומבי תורמת לבניית בית הכנסת החב״די ולהקמתה מחדש של ישיבת ״מגן אבות״	1852
ה׳ תרי״ד	ר׳ יוסף שלום מתמנה כפקיד משגיח על הכנסות והוצאות כוללות חברון	1854
ה׳ תרט״ו	מפקד היישוב היהודי ומוסדותיו שנעשה לפי הוראות סר משה מונטיפיורי	1855
ה׳ תרט״ז	ר׳ אליהו מני, הרא״מ, עולה מבגדד ומתיישב בחברון	1856
ה׳ תרי״ט	המחלוקת בין חלק מחכמי ירושלים לבין ר׳ יוסף שלום, מביאה את הקהילה למשבר. הרי״ש נאלץ לברוח מירושלים	1859

התאריך העברי		התאריך הכללי
ה׳ תר״ך	הרא״מ מקים את ביהמ״ד וביהכ״נ ״בית יעקב״, משחרר את העדה הס׳ מאפיטרופסות הכולל הספרדי בירושלים	1860
ה׳ תרכ״ה	הרב הראשי ר׳ משה פיריירה נפטר. הרא״מ נבחר לרב ראשי. מגיפת חולירע מפילה חללים רבים. רק עם חלוף המגיפה מקבל הרא״מ ע״ע לכהן כרב ראשי	1865
ה׳ תרכ״ו	מפקד שני של היישוב היהודי ומוסדותיו	1866
ה׳ תר״ל	סכנת השמדה מרחפת על היישוב היהודי, שניצל הודות להתערבותם של ר׳ ניסן בק והקונסול האוסטרי. יהודים עשירים מקושטא, וביניהם ישראל רומנו, מתיישבים מחוץ לגיטו היהודי	1870
ה׳ תרל״א	עשירי קושטא מקימים את ביהכ״נ ״האיסטמבולי״. מספר משפחות מיושבי ״החצר״ יוצאות להתגורר מחוץ לגיטו העתיק	1871
ה׳ תרל״ה	מפקד שלישי של היישוב היהודי ומוסדותיו	1875
ה׳ תרל״ו	ר׳ י״ד פרומקין מעיד, כי ״חיי היהודים תלויים להם מנגד״	1876
ה׳ תרל״ט	עקב המחלוקת החריפה פורש הרא״מ מכהונתו ובמקומו מזמינה העדה הס׳ את ר׳ רחמים יוסף פראנקו, הרי״ף, כרב ראשי	1879
ה׳ תרמ״א	הרבנים הראשיים בירושלים משכינים שלום ובפשרה נקבע הרא״מ כרב ראשי והרי״ף כאב״ד ומייצג העדה	1881
ה׳ תרמ״ב	הנסיך מווילס ובני פמלייתו מבקרים במסגד שעל המערה	1882
ה׳ תר״ן	היהודים העשירים שולחים בניהם לבתי הספר של כי״ח בירושלים והאמידים – למיסיון. הקהילה מקימה בי״ס עברי	1890
ה׳ תרנ״ה	הקמת בית החולים היהודי	1895
ה׳ תרנ״ו	יעקב אפנדי שאול מבקר במסגד שעל המערה כשהוא מחופש כמוסלמי	1896
ה׳ תרנ״ט	הרא״מ נפטר. הרי״ף נבחר כרב ראשי	1899
ה׳ תר״ס	האדמו״ר ר׳ שלום דב מלובאוויטש קונה נחלות בחברון בסכום של 100,000 רובל ומקים את ישיבת ״תורת אמת״	1900
ה׳ תרט״א	הרב חיים חזקיה מדיני – ״שדי חמד״ – מתיישב בחברון ולאחר פטירת הרי״ף נבחר הוא לרב ראשי. יסוד ישיבת ״שדי חמד״	1901
ה׳ תרס״ה	החח״מ בעל ׳שדי חמד׳ נפטר. ר׳ סלימאן מני בנו של הרא״מ, נבחר כרב ראשי	1905
ה׳ תרס״ט	יוסף אברהם שלום מבגדאד תורם להקמת ביה״ח ״חסד לאברהם״	1909
ה׳ תרע״א	יעקב בן אליהו־דוד ששון תורם להקמת ישיבת ״רחל ששון״ ולהשלמת ביה״ח ״חסד לאברהם״	1911
ה׳ תרע״ג	חב׳ ״עזרא״ מקימה ת״ת לבנים ובי״ס לבנות. הציר מורגנטאו מבקר בחברון ובמסגד שעל מערת המכפלה	1913
ה׳ תרע״ד	מלחמת העולם הראשונה מדלדלת את היישוב היהודי. התורכים מגייסים את צעירי חברון לצבא. הכוללים חדלים מלפעול. המפרנסים עוזבים את העיר. ועד הסיוע האמריקאי מפסיק תמיכתו	1914
ה׳ תרע״ח	הבריטים כובשים את חברון	1918

התאריך העברי		התאריך הכללי
ה׳ תרע״ט	המח׳ לחינוך של ההסתדרות הציונית מקימה בחברון בי״ס לבנים, בי״ס לבנות, בית מלאכה וגן ילדים. היישוב מדלדל	
ה׳ תרפ״ב	צעירי חברון מקימים את ״נהוראי״ להפצת התרבות העברית	1922
ה׳ תרפ״ג	ישראל קפלן מעיד על ישוב של 413 נפש וחמישה בתי־כנסת	1923
ה׳ תרפ״ד	ביה״ח ״חסד לאברהם״ חדל למלא תפקידו. בניין ישיבת ״תורת אמת״ הופך לביהמ״ש, בית הסוהר והמשטרה. נפטר ר׳ סלימאן מני	1924
ה׳ תרפ״ה	ר׳ משה אפשטיין, ראש ישיבת סלבודקה, מתיישב בחברון עם תלמידיו ומקים את ישיבת ״כנסת ישראל״	1925
ה׳ תרפ״ז	היישוב היהודי ״מגדל עדר״ מוקם בהרי חברון	1927
ה׳ תרפ״ט, תמוז	הרבי מלובאוויטש מבקר במסגד מערת המכפלה	יולי׳, 1929
ה׳ תרפ״ט, י״ז–י״ח באב	טבח חברון	23–24 באוגוסט, 1929
	*	
ה׳ תרפ״ט, אב	ממשלת המנדט מקימה ועדת חקירה רפואית לבדיקת השמועות בדבר ההתעללות בנרצחים	ספט׳,1929
ה׳ תרפ״ט, אלול	יהודי אנגליה, קנדה וארה״ב מקימים את ״קרן העזרה״ למען נפגעי מאורעות תרפ״ט בא״י	ספט׳,1929
ה׳ תרפ״ט, אלול	״הוועד למען חברון״ פונה לנציב העליון הבריטי בדרישה לשקם את הריסות חברון היהודית ופליטי הטבח. לאחר בדיקת גוויות הנרצחים, מפרסמת הוועדה הרפואית מסקנותיה, כי לא הוכח שהתעללו בנרצחים. ועדת חקירה פרלמנטארית, לחקירת גורמי המאורעות מגיעה לארץ. הוועד הערבי העליון מפרסם כרוז שטנה נגד ״עלילות״ היהודים בדבר התעללות בנרצחים	ספט׳,1929
ה׳ תר״ץ, תשרי	נפתח משפטו של המסית הראשי לטבח חברון שיח׳ טאליב מרקה. נפתח משפטם של רוצחי הרב קאשטיל	ספט׳, 1929
ה׳תר״ץ, כסלו	אסיפה כללית של פליטי חברון הנמצאים בירושלים. ״הוועד למען חברון״ פונה לנציב העליון בתזכיר שני. פרסום התזכיר בעיתונות	ינואר, 1930
ה׳ תר״ץ, ניסן	״הוועד למען חברון״ פונה ל״קרן העזרה״ בבקשת סיוע. א׳ פראנקו יוצא בשליחות הוועד ל״קרן העזרה״ בלונדון. אסיפת באי כוח היישוב למען שיקום חברון היהודית. מתחיל משפטם של רוצחי סגל הי״ד	אפריל, 1930
ה׳ תר״ץ, אייר	תחילת משפט הרצח בבית סלונים	מאי, 1930
ה׳ תרצ״א, ניסן	160 נפש חוזרים אל עיר האבות. ר׳ שלמה אוחנה יוצא כשד״ר ״מגן אבות״ לצפון אפריקה	אפריל, 1931
ה׳ תרצ״א, תמוז	הוועד לבניין חברון דורש בתזכירו אל צירי הקונגרס היהודי בבאזל לשקם את חברון היהודית. צעירי חברון מקבלים הדרכה לשעת חירום מאת ״ההגנה״. בית הכנסת האורחים נפתח מחדש	יולי, 1931
ה׳ תרצ״ב, שבט	ל״וועדת קהילת חברון״ נבחרו 3 ספרדים ו־2 אשכנזים	ספט׳, 1932
ה׳ תרצ״ב, אלול	הרבנים הראשיים מבקרים בחברון ומבטיחים להקים ישיבה חדשה בשם ״אהל רבקה״, במקום ישיבת ״כנסת ישראל״ שחרבה	ספט׳, 1932

התאריך העברי		התאריך הכללי
ה׳ תרצ״ג, ניסן	עם פרוץ המאורעות, עוזבות מספר משפחות את חברון	אפריל, 1933
ה׳ תרצ״ג, תמוז	משלחת מיהודי מצרים, בראשותו של הרב הראשי הרב נחום, מבקרת בחברון. ראשי היישוב בא״י מתאספים בעיר האבות להנחת אבן פינה לישיבה ע״ש ר׳ עמרם בן דיוואן	יולי, 1933
ה׳ תרצ״ד	ש״צ הולצמן־עציון רוכש 5,000 דונם בסביבות ״מגדל עדר״	1934
ה׳ תרצ״ה, ניסן	הרבי מגור עולה עד למדרגה ה־11 של מדרגות המסגד	אפריל, 1935
ה׳ תרצ״ו, ניסן	השלטונות הבריטים מפנים את היישוב היהודי מחברון, כמו־כן עוזבות המשפחות המועטות את ״מגדל עדר״	אפריל, 1936
ה׳ תש״ג, ניסן	״קבוצת אברהם״ של הפועה״מ עולה להתיישבות על אדמות ״מגדל עדר״ ומייסדת את ״כפר עציון״	אפריל, 1943
ה׳ תש״ד, שבט	דו״ח על ההרס בבית העלמין היהודי בחברון מוגש לוועד הלאומי	ינואר, 1944
ה׳ תש״ו	הקבוצה ״משואות יצחק״ מתנחלת ליד ״כפר עציון״	1946
ה׳ תש״ו, ניסן	ועד ״מגן אבות״ רושם את נכסי היהודים שנותרו בחברון בספרי האחוזה בירושלים	אפריל, 1946
ה׳ תש״ז	קבוצות ״עין צורים״ ו״רבדים״ מתנחלות ב״גוש עציון״	1947
ה׳ תש״ח, שבט	ל״ה בחורי ההגנה, היוצאים להגנת ״גוש עציון״, נופלים בהרי חברון	ינואר, 1948
	*	
ה׳ תש״ח, ה׳ באייר	הקמת מדינת ישראל	15 במאי, 1948
ה׳ תש״ח, ו׳ באייר	שבויי ״גוש עציון״ מובאים לתחנת המשטרה בחברון בדרכם לשבי ברבת עמון	16 במאי, 1948
ה׳ תשי״ד, כסלו	פשיטת חיילי צה״ל על העיר חברון	דצ׳, 1953
ה׳ תשי״ד, אדר ב׳	פשיטת חיילי צה״ל על הכפר נחלין שבהר חברון	מרץ, 1954
ה׳ תשט״ז, תשרי	פיצוץ בניני המשטרה ״אל־רהווה״ ו״חוסאן״ שבהר חברון בידי כוחות צה״ל	ספט׳, 1956
ה׳ תשכ״ו, אייר	פשיטת חיילי צה״ל על ״חירבת רעפאת״ שבהר חברון	אפריל, 1966
ה׳ תשכ״ז, חשון	פשיטת כוחות צה״ל על הכפר סמוע שבהר חברון	נוב׳, 1966
	*	
ה׳ תשכ״ז, כ״ט באייר	צה״ל משחרר את חברון במלחמת ששת הימים	8 ביוני, 1967
ה׳ תשכ״ז, ז׳ בסיון	חופה יהודית ראשונה נערכת בכיכר שליד מערת המכפלה	15 ביוני, 1967
ה׳ תשכ״ז, כ״ט בסיון	פתיחת סניף הדואר הישראלי בחברון	7 ביולי, 1967
ה׳ תשכ״ז, כ״ד בתמוז	הסדרת שעות הביקור של היהודים במסגד שעל המערה	1 באוגוסט, 1967
ה׳ תשכ״ח, ב׳ בניסן	שוטר דרוזי ממשמר הגבול נרצח בסימטאות השוק	31 במרץ, 1968
ה׳ תשכ״ח, י״ג בניסן	מתנחלי חברון משתכנים במלון ״פארק״	11 באפריל, 1968
ה׳ תשכ״ח, י״ח באייר	פתיחת תערוכת התעשייה הישראלית	16 במאי, 1968
ה׳ תשכ״ח, כ״ג באייר	המתנחלים עוברים, בפקודת המושל הצבאי, לבניין המושל	21 במאי, 1968
ה׳ תשכ״ח, י״ג באב	חתונה של זוג מתנחלים נערכת בכיכר שליד מערת המכפלה. הקמת דוכן לממכר משקאות. המושל הצבאי מוציא צו גירוש לשלושה מתנחלים. סערת רוחות בציבור הישראלי	7 באוגוסט, 1968

התאריך העברי		התאריך הכללי
ה׳ תשכ״ח, ג׳ באלול	ממשלת ישראל מחליטה על הקמת ישיבה בעיר האבות שמספר הלומדים בה יהיה 103. בוטל צו הגירוש על שלושה המתנחלים. הוחל בהכשרת השטח שליד בנייני הממשל לשם בניית שיכונים למתנחלים	25 באוגוסט, 1968
ה׳ תשכ״ח, ח׳ באלול	נפתחה ״ישיבת חברון״ בבניין הממשל הצבאי	1 בספט׳, 1968
ה׳ תשכ״ח, כ״ב באלול	משרד הדתות עורך כנס של כמאה רבנים, מוקדש לאגדות חברון	15 בספט׳, 1968
ה׳ תשכ״ט, רה״ש ויו״כ	למרות התנגדות ראשי הדת המוסלמית, ערכו המתנחלים ואורחיהם את תפילות רה״ש ויו״כ באולם מיוחד אשר במסגד	ספט׳, 1968
ה׳ תשכ״ט, ז׳ בתשרי	ועדת השרים לענייני השטחים מחליטה על בניית בית־כנסת ליד המסגד	29 בספט׳, 1968
ה׳ תשכ״ט, י״ג בתשרי	מטען חומר נפץ—השלישי תוך שבועיים—מתפוצץ ליד סניף ״בנק לאומי לישראל״ בחברון	5 באוק׳, 1968
ה׳ תשכ״ט, י״ז בתשרי	בשעה 4 אחה״צ נזרק רימון אל קהל יהודי שעלה במדרגות המסגד. 47 יהודים נפצעו. נכבדי חברון מסתייגים ממעשה הפשע. זורק הרימון נלכד לאחר סריקה ומצוד נרחב. ועדת השרים לענייני חברון דנה בפרטי התוכנית להקמת ״קרית חברון״ על אדמות ממשלתיות	9 באוק׳, 1968
ה׳ תשכ״ט, י״ח בתשרי	ועדת השרים לענייני חברון מחליטה על הקמת קרית ״חברון עלית״	10 באוק׳, 1968
ה׳ תשכ״ט, כ״א בתשרי	הממשל מכשיר דרך־כניסה מיוחדת למבקרים היהודים במסגד שעל מערת המכפלה	13 באוק׳, 1968
ה׳ תשכ״ט, כ״ב בתשרי	הממשל חותם על עיסקת חכירה של חלקת קרקע ליד המסגד, המכונה ״מוסקובייה״, במטרה להקים עליה בית־כנסת יהודי. כנס ההזדהות עם מתנחלי חברון של ״התנועה למען א״י השלמה״ מתבטל לפי הוראות הממשל הצבאי	1 באוק׳, 1968
ה׳ תשכ״ט, כ״ז בתשרי	סגן רה״מ, מר יגאל אלון, מכריז כי בקרוב יוחל בהקמת עיר יהודית בחברון, כדוגמת ״נצרת עלית״	19 באוק׳, 1968
ה׳ תשכ״ט, י״ד בחשון	בשעה 4 אחה״צ פוצצה עמדת האבטחה שנבנתה ע״י הממשל הצבאי ליד המסגד. שני יהודים וארבעה ערבים נפצעו	5 בנוב׳, 1968
ה׳ תשכ״ט, כ״ב בחשון	לשכת סעד נוספת, חמישית באזור, נפתחה בחברון	13 באוק׳, 1968
ה׳ תשכ״ט, ה׳ בכסלו	כנופייה בת 17 חבלנים שפעלו בחברון ובחלחול נתפסה ואנשיה הודו במעשי החבלה שבוצעו באזור	26 באוק׳, 1968
ה׳ תשכ״ט, כ״ג בכסלו	שוטר דרוזי ממשמר הגבול נרצח בהיותו בסיור משטרתי	14 בדצ׳, 1968
ה׳ תשכ״ט, ח׳ בטבת	בנסיון התקפה על עמדת משמר שליד המסגד, נהרג אחד מן המתנפלים שהיה תושב העיר	29 בדצ׳, 1968
ה׳ תשכ״ט, י״ז בטבת	שר העבודה חונך ״מרכז להכשרה מקצועית״ ל־80 נערים מבני העיר הערביים. במרכז הושקעו 300 אלף ל״י	7 בינואר, 1969
ה׳ תשכ״ט, כ״ד בטבת	נולד בן למשפחת המתנחל נחשון	14 בדצ׳, 1969
ה׳ תשכ״ט, כ״ח באדר	נפתח משפטו של זורק הרימון בסוכות תשכ״ט	18 במרץ, 1969
ה׳ תשכ״ט, א׳ בניסן	שר הבטחון מודיע למתנחלים, כי הוא מסכים להקמת מרכז יהודי ליד מערת המכפלה	20 במרץ, 1969

התאריך העברי		התאריך הכללי
ה׳ תשכ״ט, י״ג בניסן	״טקס התייחדות עם זכרו של א״א, אבי רעיון האל־האחד והשלום״ נערך באולמי המסגד, בהשתתפות יהודים, ערבים ונוצרים. ביום השנה הראשון להתנחלות חונכים המתנחלים את בי״כ וארבע כתות לימוד לילדיהם	1 באפריל, 1969
ה׳ תשכ״ט, ט״ז בניסן	נפתחת תערוכת ״חברון בעבר ובהווה״. נציגי צעירי המפלגות מתכנסים בבית ערבי נטוש שבעיר, על אף איסור הממשל, ומקבלים החלטות לעידוד ״מתנחלי חברון״	6 באפריל, 1969
ה׳ תשכ״ט, כ״ו בניסן	קבוצת שרים, בראשותו של השר י׳ אלון, מסיירת בעיר האבות	14 באפריל, 1969
ה׳ תשכ״ט יום העצמאות	שוטרי הממשל מתנגשים עם מתנחלי חברון על שהניפו את דגל ישראל באולם התפילה שבמסגד. כתוצאה מכך הוכו מספר מתנחלים. מחאות חריפות על ״תקרית הדגל״ מתפרסמות בעיתונות ואף נשמעות מעל במת הכנסת	23 באפריל, 1969
ה׳ תשכ״ט, י״ז באייר	60 נציגי בתי כנסת מרחבי המדינה מגישים למתנחלים תרומה בסך 37 אלף לירות, להקמת הישיבה, בהבטיחם כי פעולת ההתרמה תימשך	5 במאי, 1969
ה׳ תשכ״ט, י״ט בסיון	שוטר משמר הגבול נפצע בדקירת סכין. אלוף הפיקוד שסייר אותה שעה במקום יורה בדוקר ופוצעו ברגליו	5 ביוני, 1969
ה׳ תשכ״ט, כ״ג בסיון	מפקד אזור יהודה והשומרון תורם לרכישת ספרים לספרייה העירונית 2000 ל״י, נוסף ל־5000 הל״י שנתרמו קודם לכן. כ״כ נמסר כי הממשל הצבאי ישתתף במחצית תקציב הפיתוח של עיריית חברון בסך 100 אלף ל״י	9 ביוני, 1969
ה׳ תשכ״ט, כ״ז בסיון	מטען חומר נפץ מתפוצץ ליד משרד העבודה שבעיר	13 ביוני, 1969
ה׳ תשכ״ט, ג׳ בתמוז	ראש עירית חברון מכנס את ראשי הערים: בית לחם, בית ג׳אלה, בית סאחור ודורה, למחות נגד החלטת הממשלה בדבר הפקעת 1200 דונם ליד ״גוש עציון״. לאחר פגישה של ראשי הערים עם סגן רה״מ סוכם כי החקלאים המעטים שבאזור הנ״ל יקבלו פיצויים נאותים ולא ייפגע כל מקום מקודש למוסלמים. באותו שבוע נלכדים בחברון 30 חבלנים שהיו קשורים ל״אל־פתח״. ימים מספר לאחר מכן נלכדים צעירים חברוניים שזממו פיצוץ מכונית־תופת במרכז ירושלים	19 ביוני, 1969
ה׳ תשכ״ט, ט״ז בתמוז	110 משפחות יהודיות פונות לממשלה בקול קורא להרשות להן לעלות ולהתנחל בחברון – כהתחלה להקמתה של ״קרית חברון״	2 ביולי, 1969
ה׳ תשכ״ט, ו׳ באב	נער ערבי כבן 14 זורק רימון למכונית מטיילים יהודים. עשרה מן המטיילים – נוער יהודי מחו״ל – נפצעו	21 ביולי, 1969
ה׳ תשכ״ט, ט׳ באב	עוצר הוטל על ה״קסבה״ של חברון. כל הגברים נקראו להתייצב לזיהוי ולביקורת. כ־30 חשודים נעצרו. העוצר בוטל לאחר 8 שעות	24 ביולי, 1969
ה׳ תשכ״ט, ט״ו באב	קבוצת התיישבות, המשתייכת לקיבוץ הדתי, עולה על הקרקע ב״גוש עציון״. היישוב השני בגוש, ״ראש צורים״, מוקם לזכר ״עין צורים״ שנפל בשנת תש״ח	
ה׳ תשכ״ט, י״ז באב	ארבעים שנה לטבח חברון. על חלקת בית העלמין היהודי לשעבר נערכת אזכרה לטבוחי חברון בתרפ״ט. העם היהודי במדינת ישראל צופה לתקומתה מחדש של עיר האבות של האומה היהודית	1 באוגוסט, 1969

דו״ח משנת תש״ה על ההרס בבית העלמין היהודי בחברון

נכתב ע״י יו״ר הוועדה המיוחדת מר ש׳ זאבי ונמסר לידי יו״ר הוועד הלאומי מר יצחק בן־צבי – שבט, תש״ה

לכבוד
מר י׳ בן־צבי
מאת ש׳ זאבי

א.נ.,

בהתאם להוראותיך ובהתאם להודעת מושל המחוז מיום 20.11.44 והודעתך הטלפונית למשרדי הממשלה בחברון, קיימנו את הביקור במקום ביום הרביעי בשבת, י״ג בכסלו תש״ה (29.11.44). נוסף לחכם בג׳אי והח״מ נלוו אלינו: מר א׳ פראנקו, מר ר׳ יונס (המומחה לצילומים של קרה״י) ומר א׳ לבנון. בחברון חיכה לנו גם מר יעקב עזרא מילידי חברון והעובד בוועד העדה.

הואיל ויום הביקור חל ב״אד אל אזחה״ – חג מוסלמי – לא מצאנו במשרדי הממשלה פקידים מוסלמים וגם קצין המחוז מר נאים עבדל־האדי לא היה במקום. נפגשנו עם מר ג׳ימס (אנגלי, סגן המושל) והלה שלח עמנו את הפקיד הראשי מר גוברין ח׳ליל גובראין.

בשעה 10 לפנה״צ יצאנו אל שדה בית העלמין, והרי הפרטים:

א. ר״פ העתק התוכנית של בית הקברות היהודי בחברון, שנערכה בשעתה ע״י המהנדס פ׳ לכוביצקי (תוכנית זו הומצאה בזמנה לידי הממשלה). בתוכנית מסומן השטח הנגזל. בביקורנו הפעם צילמנו את דרך הכניסה אל השטח היהודי, בצילום נראים 4 אנשים, משני צדי הדרך הקודמת שהיתה שייכת ליהודים ונגזלה. הגדר סולקה והועתקה פנימה.

ב. צילום 2 מראה את הגדר והשביל החדש אל בית העלמין, לאחר גזילת השטח (ר׳ ממול).

ג. צילום 3 מראה את הבית שהוקם על חלקת האדמה, בצד דרומי־מערבי, השייכת ליהודים, ואף הגדר בצד זה הועתקה, בכמה מקומות, עד 20 מטרים ברוחב.

ד. צילום 4 מראה את הכניסה לבית העלמין מצד צפון; השלד עשוי ביטון. שער הברזל נשדד והכל פרוץ.

ה. צילום 5 מראה את הכניסה אל קבר האחים, שער הברזל נשדד.

ו. הצילומים 6–9 מראים את גדרות הברזל מסביב לקבר האחים הרוסות ושדודות, ברזל רב נגזל והוצא מהמקום. פעולת הרס זו הצריכה לא מעט זמן, כי לא בנקל אפשר היה להוציא את הברזל ולשבור את הגדרות. אין זו גזילה או שוד כלאחר־יד. כפי שיש לשער לא יכול איש אחד לבצע זאת, ובלי ספק רבים עסקו במעשה תועבה זה ואיש לא מחה בידם.

ז. הצילומים 10–16 מראים את ההרס בקבר האחים מבפנים לגדר. בצילומים האחרונים נראה בעליל עד היכן הגיעה ההתעללות. אם לגבי השער אפשר לייחס לשודדים גם כוונת בצע כסף מהברזל הנשדד שהוא יקר ערך בתקופת המלחמה, הרי מעשה ההרס מבפנים, רק כוונת התעללות היתה נגד פניהם של מבצעי מעשה הפשע הנתעב (ר׳ ממול).

ח. נהרסו המצבות: של אליעזר דן סלונים; הטבלה הוצאה ונעלמה, וגם למרגלות הקבר הרס עד הקרקע, של הבחור פרוימן ב״ר יהודה הלוי משיקאגו.

נמחקו האותיות במצבות של: נח ב״ר תנחום אימרמן; שלמה בהרב שבתי יוגל מסלונים; נחמן סגל; מאיר שמואל קאשטיל; אברהם דוב שפירא; זאב גרינברג; משה ריפס; שמואל איזק ברנשטין; אברהם יעקב אורלינסקי; שמואל רוזנהולץ; אשר גוטמן; שמחה ברוידא; אלימלך ליכטנשטין; יעקב וקסלר ושל אסתר בג׳אי. גם הטבלה של קבר הדם הרוסה.

ט. סמוך לקבר האחים מצאנו קבר פתוח וגולגולת אדם בלטה החוצה, הדבר נגרם ע״י לקיחת עפר מן החלק העליון של אותו קבר, אולם ייתכן כי העפר נגרף משם לא בידי אדם, אלא מחמת הגשמים שירדו – אם כי לקיחת עפר מתוך שטח בית העלמין הוא דבר נמרץ מאד. כנזכר להלן רצוף בזה צילום מס׳ 17, המראה את הקבר הנ״ל.

י. צילום מס׳ 18 מראה את קברו של ה״ראשית חכמה״ – הקבר ניזוק כפי שנזכר בדו״ח שלי מיום 5.4.43, עיין ביקורי אז בחברון ביום 4.4.43.

יא. בכמה מקומות בבית העלמין נוכחנו לראות, שנעקרו עצים ממקומם. כמו״כ ראינו כי בשטח בית העלמין האשכנזי מקומות חפורים, המוכיחים כי החפירות נעשו לשם לקיחת עפר משם, ואף הגדר בחלק האשכנזי פרוצה.

יב. להלן שמות כמה שכנים ערבים המתגוררים בקרבת בית העלמין:
1) חאמיר באהי, 2) צאלח אבו רג׳אב 3) דיב אבו רג׳אב 4) מוסטפה איל עשב 5) גדאלה אבו רג׳אב 6) סולימן טאזיז.

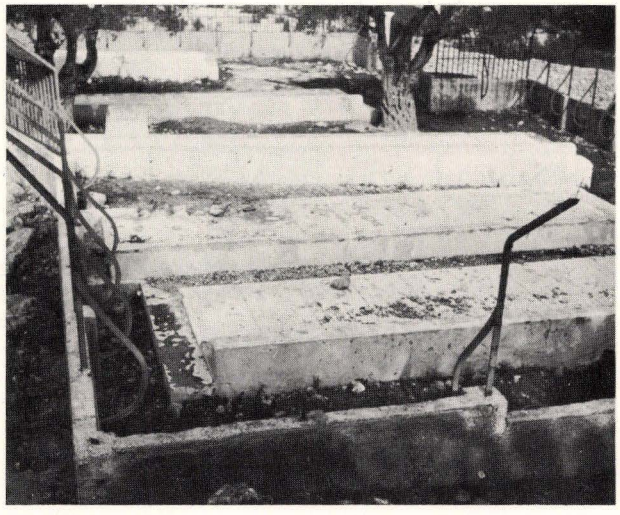
יג. לאור כל העובדות הללו, הריני רואה צורך לחזור על אותן המסקנות שהבאתי לפניך בדו״ח לאחר ביקורי בחברון ביום 4.4.43.

ירושלים, ד׳ בשבט תש״ה (18.1.45)

צילום 2

צילום 10

רשימת הנכסים היהודיים השייכים לכוללות קהילת חברון

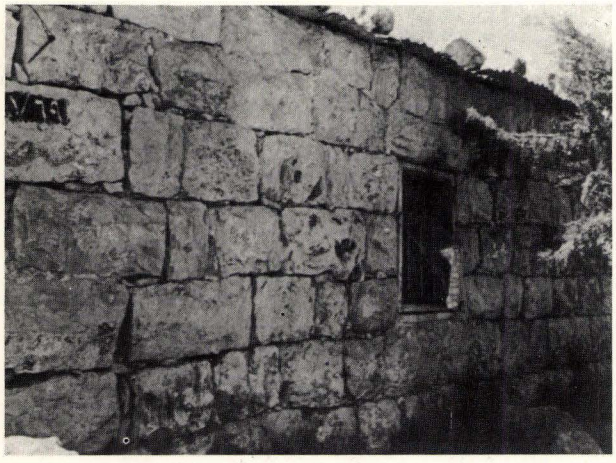
כפי שהוגשה לרישום בטאבו, ע"י ועד יהודי חברון, בש' 1946

(תרגום מערבית—ר' תצלום התעודה המקורית ממול)

המקום	הסוג	הגבולות	השטח בדונם	החלק
שכונת היהודים	קרקע ועליה בנין	צפון: דרך בכור לוי ואחיו. דרום: בני אבו־שארף ובכור לוי ואחיו. מערב: יורשי משה קשטיל.		בשלמות
שכונת היהודים	קרקע ועליה בנין	צפון: דרך. דרום: דרך שארף ויורשי שמעון אלחמרג'י ובית הכנסת האשכנזי. מערב: דרך.		בשלמות
שכונת היהודים	קרקע ועליה בנין	צפון: חנויות הכולל ואיברהים אחמד. דרום: יורשי רחמים עפאף. מזרח: בית באדר. מערב: דרך.		בשלמות
שכונת היהודים	קרקע ועליה בנין	צפון: יורשי מוסה קסנבי אוסטה. דרום: דרך שארף. מזרח: יורשי יצחק זאבי.		בשלמות
שכונת היהודים	קרקע ועליה בנין	צפון: יורשי חכם סלימאן מני וחכם יצחק זאבי. דרום: דרך שארף. מערב: אדמת הכולל הנזכר לעיל.		בשלמות
בג'אוני	קרקע ועליה בנין	צפון: בית אבו מרפא. דרום: דרך שארף. מערב: יורשי ישראל תורג'מן.		בשלמות
קזאזין	קרקע ועליה עצי־זית	צפון: מסגד אל־אקטאב ושכונת היהודים ועיד זייתון ושותפיו. דרום: דרך ומוחמד סעיד אל־קיאל. מזרח: ה"וקף" (הקדש) ח'ליל אל־רחמן (חברון). מערב: דרך.	2	בשלמות
קזאזין	קרקע ועליה בנין	צפון: כולל ה"וקף" (ההקדש היהודי). דרום: בית הכנסת של האשכנזים. מזרח: דרך. מערב: הכולל.		בשלמות
קזאזין	קרקע	צפון: יורשי רביע מירושלים. דרום: "וקף" המסגד החדש. מזרח: דרך וה"וקף" (ההקדש) של האשכנזים. מערב: המסגד החדש.		בשלמות
קזאזין	קרקע ועליה בנין	צפון: (לא רשום). דרום: שיח' נימר חאסוני. מזרח: מערב: דרך.	1	בשלמות
קזאזין	קרקע ועליה בנין	צפון, דרום, מזרח ומערב: דרכים.		בשלמות
בית הקברות	קרקע נטועה עצי־זית	צפון: חאסן סלים דעדוש. דרום: חוסן אבו־מושאר מזרח: דרך. מערב: מוחמד עבד אללה אל־ג'באלי	2	בשלמות
בית הקברות	קרקע נטועה עצי־זית	צפון: דרך. דרום (לא רשום). מזרח: סלים אבו־הייכל. מערב: חג' יחיא עבד אל־באסט.	10	בשלמות
בית הקברות	קברים	צפון, דרום, מזרח ומערב: דרכים.	10	בשלמות
בית הקברות	קברים	צפון: חג' מוחמד עבדאללה ג'באלי. דרום: דרך. מזרח ומערב: דרכים.	2	

(חתומים): הרב חיים בג'או יוסף חסון
אברהם פרנקו

למעלה: בית האבנים העשוי משברי מצבות
למטה: שער הכניסה לבית העלמין האשכנזי (ארכיון משרד הדתות)

חילול בית העלמין היהודי בחברון

מתוך סקר הוועדה שהתמנתה ע"י שר הדתות, תשכ"ז

הוד קדומים אופף את בית הקברות עתיק היומין בחברון, הקיים מיום שיהודים התיישבו בעיר האבות. ראשית המתיישבים "בעת החדשה" היו יוצאי ספרד שבאו לעיר מעזה לפני למעלה מחמש מאות שנה ולפני כמאה שנה התיישבו בה גם יוצאי אשכנז.

מאותה תקופה נפרד בית העלמין לשתי חלקות נפרדות, ספרדית ואשכנזית. בשנת 1930 נחכר שטח של כ־500 דונמים למגורים וכן בתוספת לבית העלמין, ותמורתו שולם ל"וקף" סך 50 לירות מצריות. השטח בו קברו למעשה היה כ־10 דונמים ולפי הערכת זקני חברון טמונים בו בין שלושת אלפים לארבעת אלפים נפטרים[1].

מספר תופעות ייחדו את הקבורה בחברון משאר המקומות: א) החפירה לקבר היתה עמוקה מאד למרות הקרקע הסלעית הקשה והיא הגיעה עד 2 מטרים ויותר; ב) על המצבות אין כל כתובת; ג) המצבות אינן עשויות מאבנים מסותתות כמקובל אלא הן סלעים כבדי משקל, שנחצבו בהר והובאו על גבי גמלים לבית העלמין[2]. הסיבה לשלוש תופעות מיוחדות אלו היא אחת: הפחד שמא יחללו ערביי חברון את הקברים. יהודי חברון היו מלומדי נסיון בעניין זה של התנכלויות המוסלמים לחיים ואף לשוכני־עפר.

המקרה הבולט שהשאיר רושם מדכא על הקהילה אירע לפני כ־60 שנה עת התגנבו פורעים בלילה לקברו של הצדיק בעל ה"שדי חמד" עקרו את המצבה, הוציאו את הגופה ממקומה והשליכוה הצדה. לאחר מעשה זה נקבעה "תקנת הקהל", לפיה אין לציין שמות הנפטרים על גבי המצבות כדי למנוע נקמות פרטיות של פורעים. מאז גם נוהגים לשים על הקבר מצבת־סלע כבדה שלא יהא קל להזיזה ממקומה. עם זאת היה לכל משפחה סימן היכר מיוחד, לפיו יכלו לזהות את מקום מנוחת הנפטר.

לאחר שיהודי חברון נטשו את העיר, בעקבות פרעות תרפ"ט, החלו הערבים להתנכל לבית העלמין. בהרס שיטתי החלו כנראה ב1948.

כיום בית הקברות הוא הרוס, חרב ושומם. הקברים והמצבות הנמצאים בשיפולי ההר בחלקו התחתון של בית העלמין, בחלקה הספרדית, נהרסו כליל והשטח כולו ריק וחשוף, כאשר רק במקומות מועטים עדיין שרדה מצבה לפליטה. בחלק העליון של בית העלמין הספרדי המצב טוב יותר: רוב המצבות הושארו במקומותיהם, אולם הגדרות נעקרו, והחלקה משמשת מקום מירבץ לצאן ולבקר המטילים גלליהם על הקברים.

בצדה המערבי של חלקת הספרדים שטח של כחמישה דונמים, בו קבורים כאלף וחמש מאות נפטרים. שם גם קבר האחים, בו מצאו מנוחה אחרונה חמישים ותשעה קדושי תרפ"ט הי"ד.

השטח כולו נחרש ונזרע בשתילי עגבניות ופזורים בו עצמות בעלי חיים שפגריהם שימשו כנראה לזיבול גן הירק.

בקצה הגן – בית מבלוקים העומד אף הוא על קברות, במקום בו היה בעבר חדר קבורה. בעקבות בניין הבית נעלמה גם המערה בו הוטמנה "הגניזה"; בסמוך למבנה הזה נמצא בית אבנים שבחלקו עשוי ממצבות מחוללות וצמוד לו מבנה עשוי משברי מצבות ששימש כאורווה. גם אבני ה"טַבון" שליד הבית הם כפי הנראה שברי מצבות.

בבתים מתגוררות מספר משפחות: עבאסי, טאלב ועוד, אך אין אלו בעלי הבתים "האמיתיים" שהם חמיד סולטאן וראשיד אל חטיב, בנו של המופתי של חברון. חלק מראשי משפחות אלו נמלטו מהמקום מפחד נקמת היהודים אך טאלב נשאר.

בתשובות לשאלות חברי הוועדה טען, שלפני שחרש את השטח פנה לקאדי של חברון והלה נתן לו היתר מיוחד לפנות את הקברים.

---

1 ראה שטרי חכירה לשטח בית העלמין מש' 1811, 1816 (שער ראשון).
2 עיין "גולגולת המת" ו"החריתה שעל המצבות" (שער שביעי).

מאידך, טען בפנינו חוסו, בנו של השומר הערבי של בית העלמין, שמונה לתפקידו ע"י בג'או רב הקהילה הספרדית בחברון, שהוא מחה על חריגת השטח והקמת המבנים וכתגובה על כך הלשין עליו טאלב בפני השלטונות. חוסו גם סיפר שאביו ניסה להתנגד בכוח לחילול בית העלמין, למגינת לבם של השכנים אשר כינוהו לגנאי "עבד היאהוד" (עבד היהודים) ולבסוף אף רצחוהו נפש. לדברי הבן התנקם ברוצחים וגאל את דם אביו. כשנשאלו ערביי הסביבה על מעשי החילול, משכו בכתפיהם וכולם השיבו בנוסח של: מה לעשות, החאכומה (הממשלה) הסכימה ומי אנו כי נתנגד להם?

עו"ד יוסף חסון, מוותיקי וזקני חברון, מספר ששוחח עם ר' עראפי, ראש העירייה הקודם של חברון וזה טען שהממשלה ה ... בריטית היא שנתנה את האות לחילול בית העלמין, אך מפי עדים שביקרו בעיר ב־1945 וב־1948 משמע שלא כן הוא, ומסתבר שהחרס בקנה מידה גדול הוחל ב־49–1948.

עו"ד פראנקו, שהיה חבר ועד העדה הספרדית בחברון, מספר ששוחח עם פקיד ממשלתי בכיר בשם באדרי והוא אמר לו שבית־העלמין נהרס על פי צו של הממשלה הירדנית, שהסתמכה על פסק דין של בי"ד השרעי המקומי.

פסק דין זה ניתן עקב שני נימוקים: האחד שלאחר תקופה של שנים, כשאין קוברים בבית העלמין הריהו הפקר; והנימוק השני, פורמאלי יותר, הסתמך על כך שהחוכרים היהודים לא שילמו דמי חכירה במשך שלוש שנים ולכן רשאי ה"וקף" להפקיע את החכירה מהיהודים.

ואמנם, הקרקע הוחכרה לבעלים חדשים. אחד החוכרים האלו, טאלב, הזמין את עו"ד פראנקו לביתו וכששאלו "לאור החורבן שעשית כאן איך אתה מעיז להזמין אותי לשתות קפה בביתך?" השיב לו שלא ממין הטענה.

כאמור מצוי קבר האחים של קדושי חברון מתחת לשדה הזרוע וניתן לזהות את הקבר על פי עמודי הברזל והביטון שהיו קבועים מארבעת צדדיו.

בצדו השני של הכביש, המקיף בחצי עיגול את שטח בית העלמין הספרדי, מצוייה החלקה האשכנזית שהשתרעה על שטח של כ־10 דונמים. בחלקה זו נמחקו לחלוטין כל שרידי מצבות וקברים ולא ניתן להבחין כלל כי אמנם היה במקום זה בית־עלמין. בכניסה לשטח, מעין שער אבנים העשוי אף הוא משברי מצבות.

בשטח החלקה מספר מבנים ששימשו למגורים, וכדירי צאן ובהמות. בעלי הבתים על משפחותיהם נטשום ונמלטו לירדן. המבנים עשויים ממצבות ושברי מצבות וסמוך להם בוסתן עצי פרי וכרם ענבים.

כאמור, כמעט ואין סימן בשטח המעיד על עובדת היות המקום בית העלמין, אך פה ושם נראים מעין מערות וכוכים ששימשו לדברי זקני חברון כמערות קברים.

מעניין, שהחלקה הקראית (שהערבים כינו אותם בטעות "שומרונים") הסמוכה לחלקה הספרדית, לא נפגעה כלל.

מסקנות הוועדה:

לאחר בדיקת החומר וניתוחו הגיעה הוועדה למספר מסקנות המתייחסות לממדי חילול בתי העלמין, מטרות, שיטות וצורות ההרס מחד – ולאחריותם של שלטונות ירדן בדרגים השונים מאידך. (...)

א) החלקה האשכנזית בת 10 הדונמים, נמחקה כולה מעל פני האדמה, וכמעט ואין זכר בהר לקברים ומצבות. על שטח הקברות הוקמו מספר מבנים מסלעי מצבות וכן ניטעו בו גן גדול וכרם.

ב) החלקה הספרדית הרוסה כמעט כולה בחלקה התחתון, בעוד שבחלקה העליון נשמרו רוב המצבות. בשטח הספרדי נחרשו כ־5 דונמים ונזרעו ירקות, כשהם מכסים לגמרי את הקברים ובכללם גם "קבר האחים" של קדושי תרפ"ט הי"ד.

ג) בשטח זה הוקמו מספר מבנים למגורי אדם ובהמה שנבנו מחלקי מצבות.

ד) המסקנה שאליה הגיעה הוועדה היא חד משמעית: השלטונות הירדניים – האזרחיים והצבאיים – נושאים באחריות מלאה וברורה לכל מעשי התועבה וחילול הקודש בבתי העלמין בחברון. נעלה מכל הוא, שהשלטונות לא רק ידעו על מעשי ההרס והחורבן אלא שמעשים אלו היו תוצאה ישירה של תכנון שיטתי מכוון ומדוקדק בדרגים הגבוהים ביותר של ממשלת ירדן.

ה) הרס בית העלמין בחברון נגרם, אמנם, למעשה על־ידי מספר משפחות ערביות שחכרו את השטח מראשי ה"וקף" החברוני, אולם לפי העדויות שהושמעו בפנינו, היססו בתחילה הבעלים החדשים בגישתם למעשי ההרס, עד שזכו להיתר מפורש של עירית חברון לעשות בשטח ככל העולה על רוחם (ראה דברי העד באדרי בנדון). אי אפשר לפטור מאשמת חילול בית העלמין בחברון גם את בי"ד השרעי המקומי, שנתן למעשי החורבן גושפנקה של פסק דין דתי ע"י הפקעת הקרקע מחוכריו היהודיים והעברתו למחזיקיו הנוכחיים.

ו) אין גם מנוס מהמסקנה הסופית, שמעשי חילול בתי העלמין הוצאו לפועל בידיעתם, בעידודם, וקרוב לוודאי אף ביוזמתם, של אנשי השלטון המרכזי בעמאן.

במהלך עבודתה אמנם לא נתקלה הוועדה בראיות חותכות המאשרות מסקנה זו, אולם היא מהווה הסתברות הגיונית של מספר הנחות:

1) השלטון בירדן הוא צנטרליסטי עד כדי קיצוניות. מפקדי הצבא, גם בדרגים המקומיים, מונו ע"י המלך עצמו. הפקידים הממשלתיים והמוניציפאליים – וראש העיר בכלל זה – מונו ע"י הממשל המרכזי בבירה הירדנית.

שיטה צנטרליסטית כזו מחייבת דיווחים שוטפים מלמטה למעלה ומעקב מתמיד מלמעלה למטה; ובמיוחד בשטחים הפרובלמטיים של הגדה המערבית. מאד לא מתקבל על הדעת להניח, שדווקא בתחום רגיש כל כך מבחינה מדינית פעלו השלטונות המקומיים על דעת עצמם, ללא אישור הממשל המרכזי.

2) הממלכה הירדנית אינה רחבת ידיים. המלך ובני פמליתו נהגו לערוך לעתים מזומנות סיורים במיוחד בשטחים שממערב לירדן. המלך בלוויית שרים, מפקדי צבא ופקידים בכירים ביקר פעמים רבות (בחברון) ... האם לא ראה המלך בסיורים אלה, במו עיניו, את המצבות שהושחתו וחוללו בכל פינה ובכל זווית? הרי בכל אשר הלך חייב היה להיתקל בהן ...

אין איפוא מנוס ממסקנה, שהמלך חוסיין לפחות ידע גם ידע על פשעי חילול הקודש.

3) התשובה העולה במקובץ, בצורה חדה וברורה, לשאלה שהציגה הוועדה לעצמה באשר לאחריות של השלטונות הירדניים לפשעי חילול בתי העלמין, היא איפוא זו שצויינה בראשית פרק זה:

אשמת השלטונות הירדניים – החל בראש הממלכה דרך הדרג המרכזי, האזרחי והצבאי ועד לדרגים המקומיים – ברורה ומוכחת מעל ומעבר לכל ספק.

המועצה למען קהילת חברון

באסרו חג השבועות, תשי״ח, התכנסו בבית הכנסת ״אהל אברהם״ ליהודי חברון שבירושלים, למעלה מארבעים קרואים מיוצאי חברון. במכתב החוזר, הראשון שנשלח לאחר הכנס, נאמר בין השאר:

״מר א׳ פראנקו פתח את הכנס בהדגישו את המטרה אשר הגו אחדים מעסקני חברון וסיפר על הצעדים הראשונים שנעשו. ...

מר ד׳ אבישר אמר: שני נימוקים עוררו אותנו לקרוא לכנס זה: א) קברי האבות ׳אבות העולם׳ ואבותינו, וקבר האחים משואת תרפ״ט, זועקים אלינו: אל תשכחונו! ב) אחרי חורבן יהדות אירופה ע״י הנאצים ימ״ש, קמו שרידים להנציח את בני עירם ומקום יישובם במוסד ׳יד ושם׳ אשר בירושלים, וחברון? – כלום לא תהיה כוהנת כפונדקית? כלום לא מחובתנו להנציח את קהילת חברון אשר פעלה גדולות ליישוב הארץ? – לא אנדרטה תוקם לזכר הנעדרים – ייערך ויצא לאור קובץ־ספרותי אשר יספר על קהילת חברון במאה השנים האחרונות, על רבניה, חכמיה, אישיה הדגולים, מוסדותיה, נכסיה ומפעליה ...״

מר אבישר קרא לכל בני חברון להתחיל בכתיבת זכרונות ורשמים, וכן באיסוף תעודות, תצלומים, תמונות ומסמכים, שנשארו פה ושם, וסיים בתקווה שעוד נשוב לעיר האבות ברינה. מר ח׳ חסון קרא לתרום לשם התחלת הפעולה ומיד נאספו למעלה ממאה ועשרים ל״י במזומנים.

נבחרה מועצה מי״ז חברים, אשר שבעת הראשונים יפעלו בשם המועצה, ואלה הם: ד׳ אבישר, מ׳ מני, א׳ פראנקו, ח׳ חסון, י׳ סלונים, י״י ריבלין, ד׳ שמיר, א׳ הויזמן, הרב הבלין, ש״ז קלונסקי, י׳ קסטל, הגב׳ מ׳ מוצרי, גב׳ ש׳ הראובני, ש׳ גבאי, ד׳ מזרחי, נ׳ בג׳איו, י׳ עזרא ור׳ ענתבי. ...״

בתשובה על פנייתו של מר ד׳ אבישר לנשיא מר י׳ בן־צבי, משיב הנשיא, כי ״מכון בן־צבי״ ישמח לעזור למועצה בהדרכה ובכל עבודה שתידרש ״למען הנצחת גדולתו ועברו של היישוב היהודי בחברון – היא קרית ארבע״.

בי״ח באדר א׳, תשי״ט, מפרסמת המועצה מכתב־חוזר שני לבני משפחות חברון, ובו נאמר:

״ביום י״ח באב, התשי״ט, תמלאנה שלושים שנה לשואת תרפ״ט, אשר הכריעה לטבח כשבעים נפש מיקירי עיר האבות, דיכאה את שארית הפליטה ופיזרה אותם לארבע כנפות הארץ.

חברון עיר האבות, עיר המקלט ההיסטורית של עם ישראל, נותרה ללא יהודים ונשארה מחוץ לתחום. קברי האחים וקברי האבות עומדים מחוללים ושואלים: האמנם שכחתונו? האין מעלה זכרם של ראשונים ואחרונים, אשר הקריבו חייהם על קדושת העם והארץ?

בתשובה לתביעה זו, נתלקטה שארית הפליטה, בחרה במועצה, והחליטה להנציח את קהילת חברון במאת השנים האחרונות בספר היסטורי־פולקלורי, אשר יספר לדורות הבאים איך חיו יהודי חברון.

המפעל מצא הד נאמן בקרב רבים וטובים: כבוד נשיא המדינה הבטיח את עזרת ׳מכון בן־צבי׳ ומפרי עטו. כבוד הרב הראשי ׳הראשון לציון׳ התעניין במפעל והציע לפנות למספר אישים נדיבי לב אשר יממנו, בסכומים ניכרים, את הוצאות ספר ההנצחה. רבים הבטיחו עזרתם וועד העדה הספרדית בירושלים העמיד לרשותנו את משרד הוועד ואת היענות פקידיו.

שואלים: בכמה תעלה הוצאת הספר? – באנו בדברים עם מו״לים, והתברר שדרוש סך עשרת אלפים ל״י, כדי להביא המפעל עד תומו.

לכן, פונים אנו לכל המוסדות הלאומיים והציבוריים, הכספיים והכלכליים. לנדיבי לב ולאוהדי המפעל, ולפני כל לבני חברון וצאצאיהם באשר הם שם, להגיש עזרתם ותרומתם בעין יפה וביד נדיבה. נמלא נא כולנו את חובתנו לעילוי נשמת אבותינו ואחינו היקרים, מתוך תפילה שלא ירחק היום ונעלה חברונה ברננה״.

בשם המועצה: ד׳ אבישר (יו״ר), ח׳ חסון, מ׳ מני, ש׳ סלונים, א׳ פראנקו, י׳ קסטל, י״י ריבלין.

במכתב־חוזר שלישי, נאמר:

״ביום כ״ג באב דנא, התכנסה ׳המועצה להנצחת קהילת חברון׳ ודנה בהגדלת הקרן ובהכנת חומר לספר ההנצחה. הישיבה נפתחה בדברי אזכרה לקדושי חברון וכן לחבר המועצה ר׳ יצחק סלונים ז״ל.

הקרן הגיעה לסך 1200 ל״י הודות לארבעה חברים מסורים, ה״ה: חיים חסון, יחזקאל אבישר, גב׳ מזל מוצרי והיו״ר.

בישיבה זו נערכה רשימת המשפחות של יהודי חברון וסומנו מי ומי יגשו מיד לעבודה. כ״כ הוחלט להתחיל מיד בכינוס החומר של המדורות הראשונים, ובכינוס חומר למגילות המשפחה. לסיום פעולה זו נקבעו ארבעה חודשים לכל היותר (עד חנוכה תשכ״א). עד אז חייב החומר להיות מוכן וערוך לדפוס, למען נוכל לצאת ולפעול להגדלת הקרן. חברי המועצה הבטיחו מלוא פעילותם, ובן חברון אשר לא ימלא עד חנוכה את חובתו, ידע כי את משפחתו הוא מקפח ועליו תלונתם ...

הובע צער על שחברינו בתל־אביב אינם נעזים לקריאתנו ואינם עוזרים כיאות להם. בתל־אביב חיות למעלה ממאה משפחות חברוניות ואין קול ואין מענה מהם. המועצה קוראת לחברי ועד תל־אביב להחלץ למען עיר האבות ולמען קדושי חברון. ...״ בברכת גאולת חברון – בשם המועצה – הוועד הפועל: ד׳ אבישר (יו״ר), ח׳ חסון, א׳ הויזמן, א׳ פראנקו, ד׳ שמיר.

בחנוכה תשכ״א, יוצאת המועצה בפנייה למוסדות ציבור, עיריות וארגונים שונים בקריאה להיענות ולתרום לקרן הוצאת הקובץ לאור ובחנוכה תשכ״ב, שנה לאחר־מכן, פונה הועה״פ של המועצה במכתב־חוזר חמישי, ובו קריאה נרגשת לבני משפחות חברון לפעול למען מפעל ההנצחה. במכתב זה מוסר הועה״פ, כי עד כה נאספו 1376.68 ל״י וכי ״גם פרוטה אחת לא הוצאה עד כה לתשלום כל שהוא ואף לא להוצאות״. ״הוצאת הקובץ לאור תעלה לעשרת אלפים לירות והחובה מוטלת על כל בן למשפחה חברונית לתרום למפעל״. יחד עם מכתב זה, מזמינה המועצה את בני חברון ומשפחותיהם לאסיפה כללית של יוצאי חברון.

בפרטיכל התמציתי של האסיפה הכללי, שנשלח לכל בני חברון, נאמר:

״ביום כ״ה בכסלו, התקיימה בשעה 7.30 בערב, האסיפה הכללית להנצחת קהילת חברון, באולם הסתדרות המורים, בירושלים.

היו״ר, מר ד׳ אבישר, מסר דו״ח מעשי וכספי וציין לשבח את החברים העושים והמעשים, שהודות להם הגיע הסכום שנאסף לסך –.2000 ל״י ומעלה. הוא הביע תמיהה על חברינו בתל־אביב, השוקטים על שמריהם ואינם נוקפים אצבע לקדם את המפעל. מאסיפה זו נשלחה הקריאה לכל בני חברון ולצאצאיהם, למלא חובת הכבוד שקיבלנו עלינו ולעשות למעלה מהיכולת להופעת ספר ההנצחה. אנו פועלים גם בכיוונים אחרים ומחכים לתוצאות חיוביות. ...

מר בג׳איו הציע לקרוא לאסיפה מיוחדת של צאצאי בני חברון ולקרבם לרעיון ההנצחה, פעולת הצעירים תנחיל כבוד להם ולהוריהם. ח׳ חסון הציע להוציא לאור חוברת לדוגמא שממנה יראו ויעשו. מר א׳ הויזמן הציע להזמין חוגים מצומצמים על כוס תה בבתי החברים ולקרבם לעניין. הוא מעמיד את ביתו לשם כך. מר ד׳ שמיר סיפר על כינוס משפחות שניאורסון בני חברון, בהשראת האדמו״ר מלובאוויטש ומציע לשתף עמם פעולה. מר מ׳ חסון קיבל ע״ע לדבר על לב גבאי בית הכנסת ״אהל אברהם״ לפליטי חברון, לשיתוף פעולה עם המועצה. מר ד׳ אבישר מָסַר על הפעולה שנעשתה בקרב הבנקים ומוסדות שונים והציע שחברי המועצה יבקרו את המוסדות ויתרימום. מר חיים חסון ציין את מסירותו של מר י׳ אבישר למפעל, שאסף קרוב ל־500 ל״י, והציע להודות לו בשם האסיפה ולמלא ידיו להמשיך בפעולתו הברוכה. בסיכום הוחלט:

1. לאשר את הדו״ח ולהודות לפעילים על מאמציהם ומסירותם.
2. לאשר מחדש רשימת חברי המועצה ולצרף אליה את מר י׳ חסון.
3. למסור את ההצעות לוועד הנבחר שיביאן לידי ביצוע נאות.
4. לקרוא לחברינו בתל־אביב להיחלץ לפעולה.

5. להודות: לוועד העדה הספרדית בירושלים על עזרתו המתמידה; לוועד סניף הס' המורים על שאיפשר להתכנס במעונו ולאחל לרב חיים בג'אי ו אריכות ימו"ש".

בשם הוועד: ד' אבישר, ח' חסון, ד' שמיר.

ימים ספורים לאחר האסיפה הכללית, נפטר רבה של קהילת יהודי חברון, הרב ר' חיים בג'אי ו ז"ל (הודעת הצער והאבל צורפה אל פרטיכל האסיפה הנ"ל). מצב בריאותו של מר ד' אבישר, הרוח החיה במפעל נתערער, ואם כי עזר לידו ומאמץ ידו כל השנים הללו אחיו יחזקאל, המלקט חומר ומאסף תרומות מבני משפחות חברוניות, הרי שהפעילות נתמעטה. לאחר מחלה קשה נפטר דוד אבישר ז"ל ביום כ"ו באלול, תשכ"ג. בהלוויתו, שבה השתתפו רבים מיושבי ירושלים ובתוכם יוצאי חברון, קיבלו ע"ע יוצאי חברון להמשיך במשנה מרץ בפעולה שבה החל. מר יחזקאל אבישר מקבל ע"ע לרכז את פעולות המועצה ולדרבן היכולים לעשות. בתחילת תמוז, תשכ"ד, הוא מכנס את המועצה בירושלים. במכתב־חוזר לבני חברון, מה' בתמוז, נאמר:

"לבני חברון היקרים,

אנו ניגשים לעריכה מעשית של הספר, להנצחת קהילת חברון. אם נמצא תחת ידך או ברשותך חומר ספרותי, סקירה או רשימה, הקשורים לתוכן ספר ההנצחה – אנא שלח את החומר עד סוף חודש אלול (למלאת 35 שנה לנטישת עירנו חברון היקרה) למר י' אבישר, או למר ד' שמיר. כתבי יד אשר יוגשו לאחר המועד הנ"ל, לא יוכלו, לצערנו, ולמרות כל רצוננו, להיכלל במסגרת הספר (יש להצטער על כך, אך איש לא יוכל לבוא בטרוניה על המועצה). ...

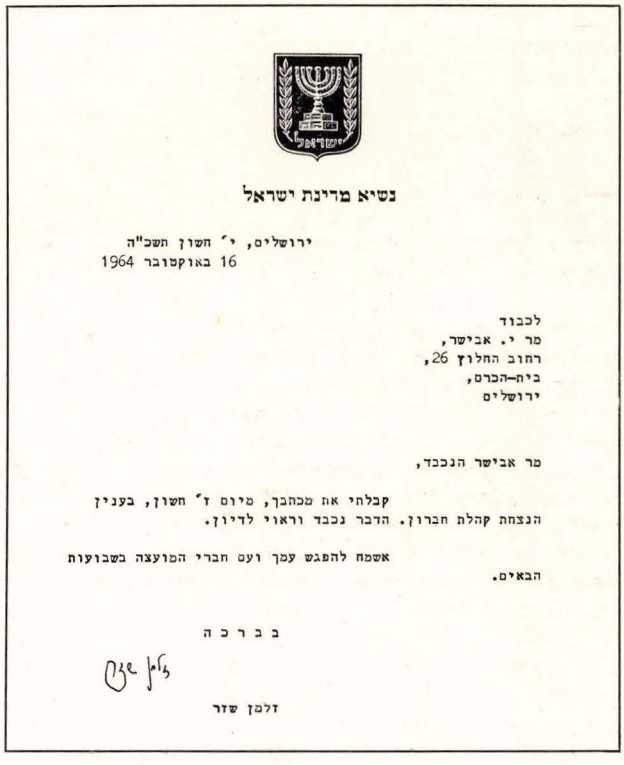
אנו מוצאים לנכון לחזור ולהביא לתשומת לבכם, כי עם כל רצוננו אין אנו יכולים עתה, להתחייב להכליל כל החומר בקובץ הנ"ל במלואו, ובמידה ויתברר שהחומר רב מדי והיריעה צרה מהכיל – נאלץ לצמצמו".

בשם המועצה: י' אבישר, א' פראנקו, ש"ז קלונסקי, ד' שמיר, מ' מוצרי, ח' חסון.

מר י' אבישר מקבל ע"ע לעבור מבית אל בית וממשפחה אל משפחה לאיסוף תעודות, מסמכים, רשימות וכן תרומות להוצאת הקובץ. הוא מקדיש כל זמנו ללא שיור, לפעולה זו בלבד, ואכן, פירותיה הראשונים של פעילותו ניכרים. התכנסויות פעילי המועצה אשר אליהם הצטרף איש ירושלים, רב הפעלים והאשכולות, מר אברהם אלמליח, הן תכופות יותר וגורמים ציבוריים מבטיחים ידם בתמיכה להוצאת הקובץ. נשיא המדינה מר ש"ז שזר, השומע מפי י' אבישר על הפעולה שנעשתה עד כה, מעודדו ומבטיח לו תמיכתו ועזרתו למפעל.

בכ"ג בסיון תשכ"ה שולחים פעילי המועצה את החוזר השמיני, לבני משפחות חברון, ובו:

"... הננו שמחים להודיעכם כי לאחר מאמצים מרובים ו'עבודת גמלים' של שנים, נאסף עד כה חומר רב לספר ההנצחה לקהילת יהודי חברון, אשר נמסר כולו לעריכה מלאה לעורך. הננו פונים איפוא אליכם בבקשה: כל שיש עוד בידו חומר בכתובים, וכל המבקש לכתוב ולהוסיף לספר ההנצחה, מתבקש בכל לשון של בקשה, לשלוח את כתב היד עד ליום הראשון לחודש אלול תשכ"ה. חומר אשר יגיע לאחר התאריך הנ"ל, לא יוכל לבוא, לצערנו, בחשבון להכללתו בקובץ ..."

נשיא מדינת ישראל

ירושלים, י' חשון תשכ"ה
16 באוקטובר 1964

לכבוד
מר י. אבישר,
רחוב החלוץ 26,
ביח־הכרם,
ירושלים

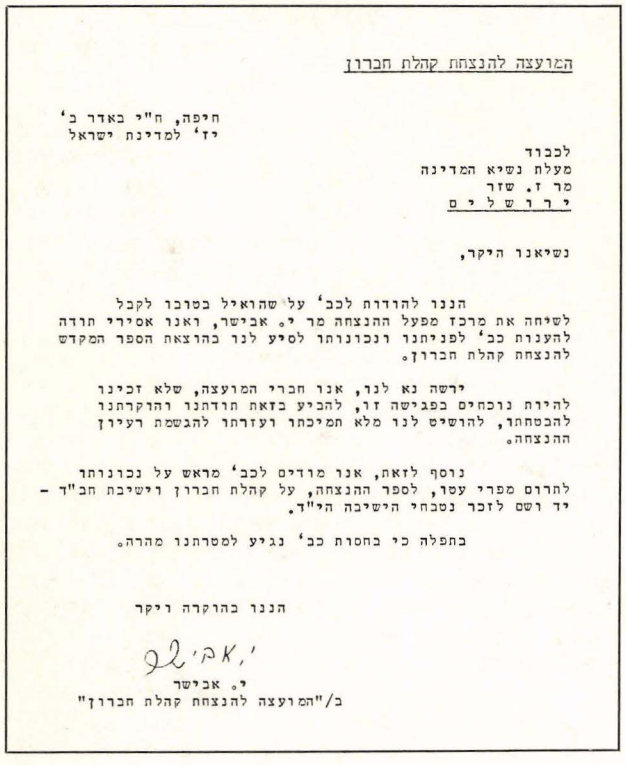
מר אבישר הנכבד,

קבלתי את מכתבך, מיום ז' חשון, בענין הנצחת קהלת חברון. הדבר נכבד וראוי לדיון.

אשמח להפגש עמך ועם חברי המועצה בשבועות הבאים.

ב ב ר כ ה

זלמן שזר

המועצה להנצחת קהלת חברון

חיפה, ח"י באדר ב'
יז' למדינת ישראל

לכבוד
מעלת נשיא המדינה
מר ז. שזר
י ר ו ש ל י ם

נשיאנו היקר,

הננו להודות לכב' על שהואיל בטובו לקבל לשיחה את מרכז מפעל ההנצחה מר י. אבישר, ואנו אסירי תודה להענות כב' לפניתנו ונכונותו לסייע לנו בהוצאת הספר המקדש להנצחת קהלת חברון.

ירשה נא לנו, אנו חברי המועצה, שלא זכינו להיות נוכחים בפגישה זו, להביע בזאת תודתנו והוקרתנו להבטחתך, להושיט לנו מלא תמיכתך ועזרתך להגשמת רעיון ההנצחה.

נוסף לזאת, אנו מודים לכב' מראש על נכונותך להרום מפרי עטו, לספר ההנצחה, על קהלת חברון וישיבת חב"ד – יד ושם לזכר נטבחי הישיבה הי"ד.

בתפלה כי בחסות כב' נגיע למטרתנו מהרה.

הננו בהוקרה ויקר

י. אבישר
ב/"המועצה להנצחת קהלת חברון"

החומר שנאסף נמסר לידי העורך, וחברי המועצה המשיכו במאמציהם להוצאת הספר לאור. בד בבד עם מלאכת העריכה נתברר לעורך, כי החומר שנאסף, עם כל ערכו וחשיבותו, אינו מקיף כל צורכו את מסגרת הקובץ ואינו עונה, בעיקר בחלקו המדעי, על הדרישות. לפיכך נרתם העורך עצמו לחפש אחר החומר הנדרש, אם במקורות ואם במחקר מחדש, על־מנת להגיע לשלמות ככל האפשר.

בעת ובעונה אחת נתברר, כי הוצאתו לאור של הקובץ תעלה עשרת מונים מן המשוער תחילה, בגלל היקף החומר ובעיקר בגלל כמות החומר התיעודי שבתצלומים. ניתנת האמת להיאמר, כי המו"לים שאליהם פנו העורך וחברי המועצה נמנעו מלקבל ע"ע את הדפסת הספר, לאור ההוצאה הכספית הגדולה שנדרשה. ואם כי היה הספר מוכן כבר, כמעט בשלמות, למסירתו לדפוס, הרי שנדמה היה שישאר בכתב־יד ולא יראה אור.

מלחמת ששת הימים באביב תשכ"ז ושחרור חברון, עוררו רצון בלב רבים לעשות מאמצים להוצאת הספר לאור. נשיא המדינה מר ז' שזר עצמו, עודד את חברי המועצה והעורך, ולאחר שעבר על כתב היד, תרם מ"קרן עמו"ס" שברשותו סך –.1000 ל"י. בעקבות זאת נענו מוסדות ציבור ואישים והעלו תרומתם לקרן המיוחדת למען הוצאת הקובץ לאור. יחד עם זאת הביא עמו שחרור עיר האבות גם מפנה יסודי בתוכן הספר וחומר רב וחדש, שלא היה לפני־כן בידו של העורך נוסף, ואילו "שערי" הספר שונו והקובץ נערך מחדש. בקיץ תשכ"ח הסכים בית ההוצאה של "מפעל תרגומי המדע הישראלי" להוציא לאור את הקובץ, תמורת השתתפות המועצה בהשקעה של שליש ההוצאה הכספית הנדרשת. עם ראשית ההתנחלות בעיר האבות החליפה המועצה את שמה, ובמקום "המועצה להנצחת קהילת חברון" נרשמה בשם "המועצה למען קהילת חברון". ואם יצא קובץ זה לאור, בהקפו ובמתכונתו, הרי שבראש ובראשונה מגעת התודה לאותם חברי המועצה הוגי הרעיון ויוזמי המפעל, אשר פעלו כעשר שנים תמימות, ללא ליאות וללא הפסק, למען המטרה אשר הציבו לנגד עיניהם. ועל זאת – יבואו על הברכה.